MINITIN ANA KAUOUA NI BOWI N

ANA KATEBWI MA UOUA NI MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

31 n Aokati – 4 n Tebetembwa 2020

MANEABA NI MAUNGATABU **AMBO, TARAWA**

REPUBLIC OF KIRIBATI

KAAIN TE KAITIUA NI BOWI N TE KATEBWI MA TEUANA N MANEABA NI MAUNGATABU

Hon. Tebuai Uaai	Hon. Speaker

Cabinet Members

H.E Taneti Maamau	H.E Te Beretitenti
Hon.Dr. Teuea Toatu	Vice President/Minister of Finance & Economics Development
Hon. Tekeeuea Tarati	Minister of Communication, Transport & Tourism Development
Hon. Dr Tinte Itinteang	Minister of Health and Medical Services
Hon. Ribanataake Tiwau	Minister of Fisheries & Marine Resources Development
Hon. Boutu Bateriki	Minister of Internal Affairs
Hon. Ruateki Tekaiara	Minister of Environment Land Agricultural Development
Hon. Willie Tokaake	Minister of Infrastructure Sustainable Energy
Hon. Taabeta Teakai	Minister of Employment
Hon. Booti Nauan	Minister of Commerce Industry and Co-operative Development
Hon. Mikarite Temari	Minister of Line & Phoenix Islands Development
Hon. Alexander Teabo	Minister of Education
Hon. Tarakabu Tofinga	Minister of Justice
Hon. Martin Moreti	Minister of Women, Youth and Sports

TAAN TEI AIKA A RINE

Mr. Pinto Katia	-	Makin
Mr. Tinian Reiher	-	Butaritari
Mr. Moannata Ientaake	-	Marakei
Dr. Kautu Tenaua	-	Abaiang
Mr. Betero Atanibora	-	Abaiang
Ms. Tessie Eria Lambourne	-	Abemama
Mrs. Shiu Fung Jong	-	South Tarawa
Mr. Harry Tekaiti	-	North Tarawa
Mr. Terieta Mwemwenikeaki	-	North Tarawa
Mr. Tebao Awerika	-	Betio
Mr. Koraubati Remuera	-	Maiana
Mr. Banuera Berina	-	Kuria
Mr. Ieremia Tabai	-	Nonouti
Mr. Taberannang Timeon	-	Tabiteuea North
Mr. Taiaki Irata	-	Onotoa
Mr. England Iuta	-	Beru
Mr. Tekeeua Tarati	-	Tamana
Ms. Teima Onorio	-	Arorae
Mr. Bakaia Kiabo	-	Kiritimati
Mr. Jacob Teem	-	Kiritimati
Mr. Nantongo Timeon	-	Teraina
Mr. Tekiau Aretateta	-	Tabuaeran
Mr. Tewaaki Kobae	-	Tabuaeran
Mr. Tibanga Taratai	-	Banaba

Kiraaka: Te Tataro

Tibiika: Tia bobaraaki n tataro.

Ti a tataro. Te Atua ae moan te mwaaka ae akea tokina ti kakoaua ma te nano rinano bwa kainnanoan ana kairiri iaon karaoan tibwangara, buokira bwa ti na katikui bwaai ake a kaeti ma oin nanora n tatabemaniira nako, bwa tina kakaraoa are nanom ibukin kabwaiaia kaain Kiribati. Ti butiiko bwa kona raoniira n ara waaki ni karaoi tabera n te Maneaba ni Maungatabu aei ibukiia ara botanaomata bwa e aonga ni kateimatoaaki te rau ao te eti ibukin neboakin mimitongin aram ae tabu. Ti a kaniiko n aikai iroun Iesu Kristo are ara Uea, ao tia booti bwanara ni kabane n atonga ana tataro te Uea.

Tamara ae i karawa, e na tabuaki aram, e na roko Ueam, e na tauaki am taeka iaon te aba n ai aron tauana i Karawa, anganiira n te bong aei karara ae ti a tau iai n te bong aei, kabwarai ara bure n ai arora ngkai ti kabwarai aia bure akana a bure nakoira ao tai kairiira nakon te kariiriaki ma kamaiura man te buakaka bwa am bwai te Uea ao te mwaaka ao te neboaki n aki toki Amen.

Kiraaka: Katanoata mai iroun te Tibiika.

KATANOTA MAI IROUN TE TIBIIKA

Tibiika: N te ingabong aei nakoim te Beretitenti te Kauoman kaain te kabineti, ao Taan Tei ni kabane bon te bwana moa ni kamauri nakoimi ao kaain Kiribati ake a bane n ongora n te tai aei kam na bane moa ni Mauri. Ti kukurei bwa tia manga kaitiboaki naba inanon tamaroan te ingabong aei bon ti teuana au katanoata ni iraorao nakoimi Taan Tei inanon te Auti bon ti au kauring teutana nakoimi nakon ara *rule are 41 (4)* nna ti taekinna teutana bon te iraorao ni katanoata nakoimi bwa e aoria ni waaki raoi kanoan ara Maneaba ni Maungatabu ao e nakoraoi ao e butiraoi ao e baiti inanon te tai teuana ma te tai teuana.

41 (4) e kangai taekana *Ngkana e bane ana taetae te Tia Tei ao e riai n tekateka ao Taan Tei ake a kan taetae a riai ni katea baia.* Ti aei kanga bon ti au kauring bwa e aoria n are e butiraoi, a ongora raoi kaain Kiribati ao akea te mangaongao ke ti na aki kukurati inanon ara tai n taetae ao kam bati n rabwa ao ti a nakon ara bwa are imwina.

Kiraaka: Titiraki ma Kaekaia.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Te moan titiraki are e a toka iaon ara Ota Beba n te tai aei e na

tabekaki mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki Hon.Tekiau Aretateta ao e na kaekaaki Hon.Dr Tinte Itinteang te Minita ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki. E nakoim te Tia Tei.

KATAURAOAN AIA DW N TE KAUNTIRA N TABUAERAN N TE ARO BWA E NA AKI MANGA RIMWI KABWAKAAN TAIAN HIRE

Hon.Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Tibiika ao ngkai bon te moan titiraki n te ingabong aio ao e riai bwa nna anga bwanaia kaain abau ae Tabuaeran nakoim Tibiika, te Beretitenti ma kaain ana Kabineti, Taan Tei ni kabane ao ai kaain Kiribati ni kabane ake a ongora n te tai aio. Kam na bane ni Mauri.

Ao aio au titiraki ae nambwa 9 iaon te Ota Beba:- *Te bubuti nakon te Botaki ni Kuakua bwa e kona n katauraoi aia DW te Kauntira n Tabuaeran n te aro bwa e na aki manga rimwi kabwakan taian hire ko rabwa.*

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua E rabwa abwa te Tibiika te titiraki ao tao imwain moa ae ti waaki te Tibiika ao e kakawaki bwa ti na kaoti moa bwanara ni kamauri, ara kamauri nakoim te Tibiika nakon ara Beretitenti, nakoia raou ni Minita, raou n Taan Tei ao ai te nati ni Kiribati bwanaia kaain Betio ni kamauri n te moaningabong aio kam na bane ni Mauri. Ao aio ngkanne te Tibiika kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran:-

E kukurei au tabo ni mwakuri ni ibuobuoki iaon te kanganga aio ibukin iremwen kabwakaan te hire. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei.

Hon.Tekiau Aretateta: E rarabwa ana kaeka te Minita ae karineaki ao e koaua e bon tabekaki te titiraki aio ibukina ngke te bwai ae noraki iaon abara ae Tabuaeran bwa e a rangi ni mwaiti te *hire* ngkai ae tuai man bwaka. Akana a tiku inanon bain te *headquarter* i Kiritimati n te Linnix ao ngkana e roko te MA ni bubuti te *hire* e aki kona n totokoaki bwa are te maeu, e ngae ngke e tuai bwaka e a bon kakaraoaki naba.

Ma te kanganga bwa e tuai man kona n reke aia *hire* koraki aikai ti aki n ti te ririki aei, ti aki n ti te ririki ae nako ti aki n are mai mwaina are e a uatao i Kiritimati. Ko kona n taekinna bwa tera bukina ngkai e tuai bwaka aikai ko rabwa.

Tibiika: Te Minita Hon.Dr Tinte Itinteang

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua te Tibiika ao e rabwa riki buokan te

titiraki ao e koaua ibukin kaekan buokan ana titiraki te Tia Tei mai Tabuaeran ao e koaua n taai nako kaain au tabo ni mwakuri aki totoko ni kakanakoa te DW nakon te *Island Council* iaon Tabuaeran. Ao ti kakoaua n taai nako bwa te mwaiti ni mwane ae kakanakoaki e tiatianaki tao n aron te kataumwane ao ti kakoaua bwa ni Maati, 26 ni Maati te ririki aio ao e a tia ni kanakoaki te DW ibukin buokan te *hire* n te mwaiti ae $500.00 te taara ao ti kakoaua bwa ngkana arona bwa iai te naan tinetine n aron are e mwaneweia te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran, ao e tauraoi au tabo ni mwakuri ni ibuobuoki n aron anne. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tekiau Aretateta: E rabwa ana kamataata te Minita ae karineaki ao e koaua ngkana e koaua bwa iai te mwane anne ma ae ti ataia ngaira Taan Tei ti uouoti te naan *hire* aikai nako Kiritimati. Ti aki ataa te itera are iai te DW ma a tiku naba ngkai ni *pending* n tuai man bwaka. Nanona aikai aikoa reke n te DW are e nako Tabuaeran bwa a mena i Kiritimati tera buokan anne te Minita ae ko karineaki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang; E koaua e rabwa te Tibiika e koaua tao eti ana kanganga ao ana raraoma te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran ao e koaua e karautaeka au tabo ni mwakuri bwa tao iai te naan tinetine n taai aika nako n aron are e mwaneweaki mai mwaaina te Tibiika ao kaitaraan te kanganga anne e raoiroi bwa tia kibaria ngkana e tia te Auti n Tei aio. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Am kabanea n titiraki.

Hon.Tekiau Aretateta: E rarabwa te Minita ae karineaki ni kibaran te kanganga aio. Ao nna karinraea bwa are ko nang kibara te kanganga aio. Ko kona ni kibara naba te kanganga teuana ngkai ae taonaki te Aono ni Mainiku iai a tuai man bwakabwai aoraki ake i Kiritimati inanon iraua namwakaina, a tuai man kaokaki nako abaia ake a tia ni marurung ao ane a bon aiwa iaon Kiritimati bwa akea mwanen te itera aio. Ko kona ni kibara aio ao ko a kibara naba ma ae teuana aio ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa buokan riki ana titiraki te Tia Tei mai Tabuaeran ao e koaua e rabwa te Tibiika ao e raoiroi bwa tia kakaea ara anga ni iraorao iaon aio ibukin kaitaraan taian kanganga aikai e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki te Tia Tei temanna mai Nikunau Hon.Tauanei Marea e na kaekaaki iroun te Minita ae rine Hon.Martin Moreti ibukia Aine, te Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi e nakoim te Tia Tei.

BWAKA IA BEBAN KINAKIA KAAIN TE BOTAKI AE ERIAN COMMUNITY

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I kanakoa au titiraki ao I bon kan anga naba te bwana ni Kamauri n te wiiki ae boou aio, nakoim ngkoe te Tibiika ao kaain am aobiti, te Beretitenti ma te Kauoman, ao Minita ao ai bon ngaira Taan Tei ni kabane ao ni ikotaki ma kaain ara abamwakoro ae Nikunau te kamauri nakoimi n tamaroan te ingabong aio kam na bane ni Mauri. Ao e kangai ngkanne au titiraki:-

Bon ti te kan ongora bwa e a bwaka ia beban kinakia kaain te botaki ae Erian Community taiaoka?

Tibiika: Te Minita

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua tia reiti moa bwana ni kamauri n tamaroan te ingabong aio are a tia n tabekaki bwanaia kaain Aranuka ni kamauri ngkami ara koraki ni kabane, kam na bane moa ni Mauri. E koaua aio ngkanne kaekan ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau:-

N te tai moa aio ao e Erian Community e tuai moa kinaki ngkai bon iai bukina tabeua ake a kainnanoaki katamaroaia ian aia oi n tua. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita ibukin ana kaeka nakon kinakin te *community* ae Erian *Community* tao bon te nanokawaki teutana bwa are eng tao e na ataia te Minita bwa e a rangi ni maan karinakin kinakia kaain te *community* aio tao e a kan reke ngkai te ririki ngkana arona bwa iai rongorongon anne iroun te Minita.

Ma nna ti bubutia te Minita bwa are ngkana iai katamaroan te oi n tua eng tao nna ti bubutia bwa tera te katamaroa ae na nang kainnanoaki ao tao e kanga aron ngkanne angan katamaroana ngkana e na kona ni waekoa ke tao e na maan riki ke tao e kanga arona kanga ti kan ongora iroun te Minita bwa tera aron ngkanne buokan anne ngkana ngaia katamaroan aia oi n tua kaain te *community* aio. Ko rabwa.

Tibiika; Te Minita

Hon.Martin Moreti: E rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei ae

karineaki ao e koaua tao bon te karautaeka tao n te iremwe aio te Tia Tei ke tao Madam Speaker, n rongorongon ae e mena imatau I taku bwa e a tia ni kaman riai n oki man au aobiti inanon te ririki ae nako Okitobwa n aron ae tao e bon mwaneweia naba te Tia Tei ae rangi ni maan ao e koaua anne.

Ma ara kantaninga ngkai bwa e a tia ni mena inanon baia kaain te *Community* iai are kanga ara ASWO are e mena iaon Nikunau ara kantaninga bwa e a tia ni mwakuri ma te *community* aio n ti katamaroai kanga aia oi n tua are a irekereke n aron tao ibukin naba ami rongorongo ara koraki tao e aonga naba n teretere bwa tera te kanganga n aia oi n tua nakai are kanga iai kainibaire tabeua are e na kona ni irekereke ma ara oi n tua n aron tao teuana ae tao I kona ni mwaneweia ke uoua aron rineakin te Oteta ibukin te Akaunti nakon te botaki aio ke aron bairean tao kaubwain te botaki ngkana arona bwa e a roko n te *stage* are tao e nang mauna nako, ao akea ngkanne bwa e aki teretere n aia oi n tua.

Ma ara kantaninga bwa ara ASWO are i Nikunau e a riai n tia ni kaman mwakuri ma te rabwata aio ke te *community* aio ao e riai ni manga kaokia ao I taku bwa e a *through* naba ngkanne ana *community* ke e a kinaki naba ke a reke naba ana *certificate.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Minita ibukin manga kaekaan buokan ara titiraki. Ao eng tao are a bon ongora kaain te *community* aio eng tao ngaia ngkana arona bwa e a tia n okirikaaki nakon te ASWO are i Nikunau ao eng kanga kaongoakiu bwa e bon teimatoa n akea te kakamwakuri. Ma tera ngke tia butia te Minita ma kaain ana tabo ni mwakuri bwa tao manga rimwiin aio ao ni kaumaka te ASWO ke tao tera mwiina tao e a tiku ni mwaninga taekana ke tao tera I aki ataia bwa tera ae riki n aio ibukina bwa e tuai man waaki aei.

Ao tao nna butia naba te Minita bwa ngkana arona bwa tera are ti kona ngaira ni ibuobuoki iai ngaira Taan Tei ngkana tia karaoia naba ma kaain ana aobiti ikai, ibukin are katamaroan te oi n tua anne ao e aonga naba n ae baiti ngkana e kariaia te Minita moa aron ara ibuobuoki iaon anne.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tibiika buokan te titiraki ao e koaua eti ae taku te Tia Tei ae karineaki tia kona n taraa aio tao ni ibuobuoki n taraakin taian oi n tua ngkana arona bwa are bon ngkoa te kantaninga bon te oi n tua e na bon tiainaaki irouia kanga te rabwata ke

tao te *community* are kanga aongkoa aia rabwata are a *submit* ke tao a bubuti karinaakiia bwa te *community* teuana ae kinaki.

Ma tao nna te bubuti ae mwemwekia te Tia Tei ae karineaki tia iraorao iaon anne, e koaua tao ti kona tao n *note* bwaai ni kabane ao ti a kaokia bwa a ti *revise* a tiaina ao e a manga kaokaki n te tai ae waekoa. Ti a tara aio bwa katamaroa nakon taai aika ana roko. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika; Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea: Ngaia ko rabwa te Tibiika ao eng kabanean ngkanne buokan au titiraki ao eng tao nna bon kaunga te Minita ae karineaki ao tao kaain ana aobiti, bwa eng are n aron ae tao e bon ataaki eng bon taian kaain te *community* iaon abamwakoro eng kanga e bon karako ke tao e bon memeere otaia iaon karaoan te oi n tua ao bon angiin *community* eng tao bon iai akana a ibuobuoki iai ao tao bon ngaira naba Taan Tei ti buokia naba ni karaoi bwaai aikai. Ma eng te *community* aio I aki buoka ana oi n tua ma are kanga otau I taku bwa a rangi ni kainnanoa te ibuobuoki ao n aron are e bon oti a otinako aia oi n tua ao aki tia raoi ke tao aki *complete* ke tao iai bwaai akana a manga tiku, tao bon ibukin ngkanne ane a kainnanoa te ibuobuoki.

Ma e koaua ti na kona ni kaunga te Minita ma kaain ana tabo ni mwakuri ngkana tao te ASWO e a bon karaoia naba ni bon katia raoi ni kabobonga bwa e na aki manga okioki. Tao kabanean ngkanne au bubuti bwa eng tao ti aki te titiraki ma kanga te bubuti bwa are iai *community* ngkanne ae I ataia ae a manga tia naba ngkai ni karokoi aia *application,* eng teuana te *community Rotin Rungataa* ma ngkana arona bwa e a manga tarataraia te Minita ma kaain ana tabo ni mwakuri bwa e na aki manga reke te kanganga aekakin anne tao iaon te oi n tua.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa buokan te titiraki te Tibiika e koaua tao aio e a irekereke naba ma nakoia ara *officers* ake a mena iaon aba te naan ASWO bwa tao ti a butia bwa a ibuobuoki ma *community* n tarai raoi aia oi n tua bwa e aonga n aki manga kaokaki man ara aobiti bwa e a bon *through* naba. Ngaia are tao aio naba tao ai bon te kauring nakoia ara koraki akana tao a ongora are a riai ni ibuobuoki ma taian *communities* ake iaon aba bwa e aonga ni bebete aron tobwakin kainnanoia ara botanaomata aika a teimatoa ngkai n tangira te ibuobuoki man te Tautaeka. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ti a nakon ara titiraki are imwina te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Harry Tekaiti ao e na kaekaaki Hon.Willie Tokataake ibuki Botaki ni mwakuri karikirake ao Kateimatoan Korakora te Tia Tei.

KARAOAN KAWAIN TARAWATEINAIETA NAKON TE KOROTAA

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao tao imwain ae I tabeka au titiraki n te ingabong aei ao tao I a bon kan reitai ma kaain au abamwakoro ae Tarawateinaieta mai Buariki nako Buota n anga te bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ao ai bon raou n Taan Tei ao bon Kiribati are e ongora inanon te tai aio kam na bane ni Mauri.

Ao aio au titiraki:- *Nna butia te Minita are tabena bwa e bwaka ia au abamwakoro ae Tarawateinaieta n ana babaire ibukin karaoan kawai nakon te korotaa?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawateinaieta n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka:-

N aron tein barongaan te mwakuri ibukin te karao kawai iaon aba ao Tarawaieta e mena ni mwakoro 5 ke te phase 5 ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei

Hon.Harry Tekaiti: E rabwa te Minita n ana kaeka ao tao aio buokan au titiraki, ao tao e koaua e rabwa bwa ngaia Tarawateinaieta e bwaka ni *phase 5* ao tao nna ti butia te Minita , te karao kawai ae e a waaki aio ai te kai iraua ni *phase* ao tao maan raa eng tao te moan titiraki te kairaua moa ni *phase* ae waaki moa ngkai ao ngkana *phase 5* Tarawateinaieta am katautau te Minita tao maan raa ke tao te ririki iraua ae na roko ngkanne i Tarawateinaieta I a butiko.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Eng n aron ngkai e tuai ni waaki te karao kawai e nang tibwa moanaki mai Butaritari ma are n aron ae ataaki te aoraki ae te *covid-19* ao aki kona n roko ngkai bwaai ni mwakuri ake ana roko mai Biiti. Ngaia are anne ngkanne te waeremwe ibukin anne. Ngaia are ngkai e tuai ni moanaki te moan *phase* ke tao te moan aba ake aua ake ana moani waakinaki. Ma ngkana arona bwa n te tai are a uki iai ara *boarders* ke tao a uki ni kona

n roko te naan bwai aikai ao ngkanne e a waaki naba ngkanne ni karaoaki. Tao ngkana arona bwa ti kangai tao e na teirake n te ririki ae na roko are nanona bwa kanga te katautau n aron birin te mwakuri ian te babaire are e mena te kanimaua n ririki ngkanne, mai mwiin te namwakaina n te ririki ae na roko. Ngkana arona bwa e na bon tiku n aekakina aron ngkai te karao kawai ae na waakinaki.

Ma iai naba katautau bwa a kona ni manga bitaki teutana aron te karao kawai are e na kona ni manga birimwaaka riki. Ngaia are tao e aoria anne are e a tiku inanon taina ti aki kona moa n taekinna inanon te tai aio ma aio moa ngkai te katautau are e a wene moa n te baire are e a tia ni wene n te tai aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei.

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa riki te Minita ao tao aio riki au *supplementary* nakon au *question* aio. Ao tao e rabwa I bon riki n tabeka aio te Tia Babaire bwa kawain Tarawateinaieta e a bon rangi ni buakaka, ao angina ara botanaomata are a kamanena te kawai a bon manga kakaai kawaia tabeua irarikin are bon te *main road.* Ma tao e aoria bwa are I a katikua bwa taben te Minita katabetabeana bwa tera ngke e kona bwa are ibukina are e bon kaan Tarawateinaieta ma e aoria bwa are bon te babaiare are e a bon tia ma tera ngke arona bwa tao e a manga kona ni bita te babaire teutana bwa tao e a tii karaaia naba ana bwai ni mwakuri nako Tarawateinaieta bwa are e a bon kaan, ao tao ngkana arona bwa are bon te bubuti ma ngkana arona bwa e na kariaiakaki aio ao tao tia bon rangi ni kakaitau iai ngaira kaain Tarawateinaieta ngkai e a bon rangi ni buakaka kawaira te Tibiika. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao e koaua bon iai ngkai kanga te naan iango kanga te iango ae karauaki ngkai ni karabinoaki inanon ara Botaki ni Mwakuri are kanga e na taraaki kanga te aekaki ni iango aio tao ibukina ngkai e na bon rangi n reeianau ao e na rangi ni maan n taian karaoan te naan kawai ao tao iai teutana kanga te anga are ana kona teutana kanga n ti katamaroaki ti te naan kawai are ngkai, kanga a ti karauaki naba tao n taunaki ao tao a ti kaboraoaki imwaain raoi are bon te karao kawai are e bubura. Anne e na manga bon roko iroun te kabineti ao tao bon iaon kawaina e na nikiraki aikai ngkana arona bwa e nakoraoi anne ngkane e kariaia te kabineti ao ngkanne e na iai kanga te anangana

ae kanga e na iai teutana, kanga manga anangan karaoan kawai akeke tao aba riki ake tao a na bon raroa riki karaoia. Tao a kona ni iai te anga kanga ni kona kanga ni katamaroaki teutana tao ti aki ae na bon rangi n tamaroa ma e na bon rangi n tamaroa riki nakon ae ngkai.

Iai te iango anne ma tia katikua inanon taina ngkana arona bwa a nakoraoi bwaai ni kabane n aron te babaire are e na manga moti mai iroun te Kabineti n taai aika imwaira. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa tao e a bon kaeka naba raoi are nna manga tabekia te Minita ao tao e koaua tao I a bon butia bwa are te kawai ngkai e a bon aki raoiroi ao e koaua e rabwa bwa ngaia iai ana kawai are e na kona n tobwaia n aron anne ao tao bon anne ngkai ae ti tangiria ngkai n te tai aio, e bia reke are tobwaaki moa are bon te korotaa. Tao I bon karinna naba ikai bwa bon te anga naba ni ibuobuoki teutana tao bon te Kauntira, ma I ataia bwa e bon aki naba tau te mwane are inanon bain te Kauntira tao e bon ongo te Minita ao tao bon te Tautaeka ao tao tera ngke e kona ni kataboroa are e kona n tiku inanon bain te Kauntira bwa e aonga ni kona tao ni ibuobuoki teutana tao ni bon anga naba te mwane nakon kaawa ake a tauraoi ni kaboaki, tao n te mwaiti moa ngkai ae n aron ae I ataia tao $3 te ngaa ma tera ngkana e kona ni kataboroaki tao nakon $6 te ngaa ke $9 te ngaa I taku bwa anne e na rangi ni ibuobuoki imwaain karaoaki te kawai ao katamaroana imwain are e na bon raoiroi raoi nakon are e na karaoaki nakon te korotaa. E rabwa ao ko rabwa riki te Minita ao e a bane buokan au titiraki.

Tibiika: Ngkai e a bon bane ara titiraki anne ao ti a nakon are imwina. E na tabekaki te titiraki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Booti Nauan te Minita ibukin Iokinibwai, Karaoaki bwai ao Bobooti. E nakoim te Tia Tei.

TE TAI ARE E NA MOAN WAAKI IAI TE RAKA NI BOO IBUKIN TE UANIKAI AE TE BANANA

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika e kangai te titiraki n te ingabong aio:-

E kona te Minita are tabena n taekinna nakon te maneaba aio n te tai are e na moan waaki iai te raka ni boo ibukin te uanikai ae te banana? E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire tao imwain ae I waaki ni kaeka te titiraki ao are au moan taetae tao I a bon reitai ma au kamauri ma kaain abau ae Tabiteuea Maiaki mai Taku nako Tewai n reitaki ma ake a kakai i Tenaomwariki nakoira ngaira aikai ni kabane kona mauri te Tibiika ao Taan Tei ni kabane kam na Mauri. Ao aio ngkanne kaekan te titiraki te Tia Babaire:-

E tuai moa ngkai tia te babaire ibukin te tai are e na moan waaki iai te raka ni boo ibukin te uanikai ae te banana.

Tibiika: Te Tia Tei.

Hon.Tinian Reiher: E rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa te Minita ae karineaki I taku bwa kanga ni man tein ana kaeka te Minita ao e kangai, bwa titebo bwa iai te babaire bwa e na raka ma ai ti te tai ngkanne are e na kabwakaaki iai. Ao I kan bubutia te Minita kanga tao iraua te raka ni boo are a tia ni katautaua bwa ana kabwaka ibukin rakan boon te banana te Tia Babaire.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E rabwa te Tibiika, ao e koaua I taku bwa te bwai ae nang kakawaki moa te Tibiika kanga taraan te tabeka aio e rangi ni kakawaki te tabeka aio bwa kanga noran te kanganga, ao I taku bwa ngkana ti tara riki te kanganga aio kanga e bon kaineti raoi nako Butaritari bwa are bon ti ngaia ae ewaa aia uanikai. Ma eng e a tia ni waaki te kamatebwai teuana iaon te waaki aio te Tia Babaire ao kanga e noraki bwa kanga e na raka boon te banana, ao te baukin n te kamatebwai are e na karaoaki arei ao te raka ae $3 te taara te banana ao $2.50 te bwaukin. Ma e tuai raoi ni kamatoaki aio te Tia Babaire bwa are tao e na bon karaoaki riki kamatebwai riki ae abwabwaki iaona kee n noran aron kanga bon tianakin raoi boon te bwai aio bwa are ngkana n tokin te tai ngkana arona bwa ti karaka boon anaakin te banana iroun tao te *farmer* ke tao te tia ununiki e na kona ngkanne ni manga rootaki te *consumer* ke te aomata are e na kabooa.

Ngaia are kanga e bon kainnanoa riki au Botaki ni Mwakuri kanga te kamatebwai iaon te itera aio n te aro bwa ana aki rootaki rabwata aikai uoua aikai. Iai tabera anne ian ara Botaki ni Mwakuri ti na kaunga nanon te tia ununiki ke te *private sector* ao n te tai naba anne naba ti na kataia naba n tobwa te kanganga iroun are e nang kabooa te bwai anne n tokin te tai.

Tibiika: Te Tia Tei am titiraki.

Hon.Tinian Reiher: E rabwa te Minita te Tibiika ae ko karineaki ao ti taku bwa e rangi n teretere raoi are e kataia ni kabwarabwara ao tao e koaua are anne te bwai ae kona n riki te Tia Babaire. I tabeka aio te Tibiika ibukina bwa are iai kanoan te motinnano are ti tuangaki n taint e kaembein ae nako bwa te Tautaeka ngkana e oki ao e a tauraoi n *subsidies* boon te banana n te mwaiti ae $1.00 te taara. Are nanona bwa $2.70 ngkai boon te banana n te kiro ao te Tautaeka ngkanne ngkana e nang *subsidies* are e na anga $1 te taara nanona ai $3.70.

Ao aio ae a kantaningaia kaain abara ae Butaritari, ngaia are kanga e koaua I nanokawaki teutana bwa ngaia I ongo iroun te Minita bwa ngaia bon te kamatebwai arei are ti bon ti kaongoaki n te ririki ae nako, man te tai ae nako te Tia Babaire ao anne ae a tuangaki kaain ara abamwakoro ae Butaritari ao a nang unga nanoia bwa are ti bon uneakina aron boon te banana te Tibiika ibukina bwa are e rangi ni uarereke ara ben ngaira. Ma ti bobotuoka keraken te ben ibukia tarira ma mwanera akana abamwakoro akana a rangi ni bwaibwai riki n te ben.

Ma ngke a kaungaaki nanoia n ae $1 te taara ae na anga te Tautaeka iaon boona ae $2.70 n te tai aio ao tia manga nanokawaki n ongo ngkai iroun bwanana te Minita ae kangai bwa ngaia akea. Ngaia are nna butia te Minita bwa tera raoi ana babaire Tautaeka nanona rongorongo ake ti kaongoaki imwain te rinerine tao bon ti taian rongorongo ni kaungaunga n te tai arei ke bwa are ngkana tao rongorongo ni kaungaunga bwa e aonga n ae ataia kaain ara abamwakoro bwa ngaia bon akea ian ana kantaninga te Tautaeka bwa e na *subsidies.* Bwa ngkana e *subsidies* te Tia Babaire aki rootaki te naan *consumers* bwa are bon ti boon te banana $2.70 ao kanga ana anganano te Tautaeka ngkanne are $1 te taara e na aki kona n riinga ngkanne keraken te banana bwa are arei ngkanne kanga ai bon ti te bwai n tangira te *subsidy* nakoia te naan *farmers* te Tia Babaire taan ununiki.

Ngaia are I kan bubutia riki te Minita bwa ngkana bon akea e aonga n ae ongo naba kaain ara abamwakoro ao tao a karaua ngkanne bwa are ngkai e a korakora te ununiki n te aro are e na kaitaraaki naba keraken kanga boon te banana te Tia Babaire I a butia te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon.Booti Nauan: E koaua e rarabwa buokan te titiraki te Tia Babaire I taku bwa e mataata n au kaeka te Tia Babaire are e tuai moa tia ngkai. Are nanona bwa kanga

bon iai te babaire bwa e na taraaki te itera aio. Ngaia are n aron are e tabeka buokan ana titiraki te titiraki ke temanna te Tia Tei mai Butaritari ao eng anne tao bon tabera anne ai manga bon te bwai teuana anne ngkanne anne. Ma n aron ae I taekinna te Tia Babaire e tuai n tia te babaire raoi iaon te bwai aio. Ao n aron are ti ataia tao e koaua iai ian mwakaan te Minita e kona ni karina te bwai aio ian tera te bwai ae te banana, aia banana kaain Butaritari kee e rangi ni kangkang ao e mwaiti n rereke i Tarawa, e kona ni karinna te Minita ian mwaakana n tianakin boon bwaai. Ma e koaua bwa ti aki kan kibara te bwai aei n te tai ae nang waekoa bwa n rokon te titiraki aio iroura ao kanga iai tabon kamatebwai ae a tia n tokaraki nako, ao a noraki ao kanga a taraaki riki karababaan riki te bwai aio.

Bwa are I taku bwa te bwai teuana ae nang kakawaki bwa ngkana ti a karina te boo iaon te banana ao e na rootaki n aron are I taku. Ana rootaki naake taan tia kanna inanon te kabanea n tai. Ao e koaua are te *subsidy* eng iai kanga kinraean anne ke bon mwanewean anne n aron taian ma maroro, ngke ti roko iaon aba. Ma n aron are I taku ti na karaoa riki te kamatebwai iaona antai ae e na ataia ao ngaia ti aki $1 te taara bwa tao e a kerake riki ngkai tao e a manga raka ke tera kee. Ma I taku bwa buokan te titiraki te Tia Babaire e rangi n tikiraoi buokan te titiraki ao te bwai ae ti na karaoia ti na karaua riki ni kamatebwaia ao e na aki Katanga nanona tei Butaritari are e teimatoa ni unika te banana ae rangi ni kangkang. I a kareketai naba n tuangia kaain Butaritari bwa ana teimatoa n unika aia banana ao ana bon waaki iaona bwa te Tautaeka ae na noora karinan tianakin ke tao taraan boon te banana n te tai ae waekoa. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ngkana iai.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e rangi n rarabwa te Minita I taku bwa e rangi ni matata ao I taku bwa I aki uneakina ane kanga I bon boraoi n te kantaninga are e kangai bwa ngkana ko aki karaua raoi ni iangoa ke ni kakerakea aron boon te bwai ao n tokin te tai ana bon uruaki te naan *consumers* ao rikin te bwai ae te banana ke te aroka te Tia Babaire, ti aki ti te naan *consumers* aika ana uruaki bwa ngkana arona bwa ko rangi ni kakerakea ana manga kona n aki anaaki te banana irouia naake ana kaboa nako te banana te Tia Babaire.

Ngaia are anne te kanganga ae kona n reke ma te rongorongo are ti anganaki ibukina are e taekinaki ae kangai bwa e na bon anga te Tautaeka te *subsidy* ngkana ti

kaoka te Tautaeka ao e na anganiira 41 te taraa te raka ae na katokaaki iaon are te $2.70. Ma e aoria bwa e a teretere ngkanne bwa ngaia kanga bon akea ma e aoria bwa tia katikua ni kanganne ao aio bon ti ara bubuti ngkanne nakon te Minita ae karineaki, tera ngke arona bwa are tao e a tia ni mwaneweaki inanon kanga te kantaninga ae na rinnako n te motinnano. Ti a butia te Minita ngkanne bwa tera ngke a kakatabetabea ana iango ngkanne iai bwa tao a ongora ngkai kaain abara, ngaia are tao bon akea moa ae na kona n reke. Bwa ngaia bon ti aki te mena ma ngaia bon taian bwana ni kaungaunga n te tai ae nako. Ma tia kabaebaea ngkanne te Tautaeka ngkanne bwa tao e a taraia ngkanne inanon are te waakirake bwa are ngkana e a kanakoa are $4.00 te taara boon te ben nakon te ririki are na roko e a noora naba ngkanne are tao boon te banana are e kona n *subsidies* te Tia Babaire. Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: Ngaia e rarabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao e koaua ti reitaki ma kaain Butaritari n noora aron kanga aia tabeka aio ao e na aki karawawata nanona te i Butaritari ngkai e ongora te maroro aio bwa are e tuai ni moti kibun te anene ae ti bon tabe naba ngkai n aneneia. Ao ae ti nana ana ngkai ana maroro ke tao ana titiraki te Tia Tei mai Butaritari bwa ti na waekoa ni kibaria n rinanona n aron are I tia n taekinna. E tuai n tia te mena ao ti na waekoa ni kamatebwaia ao e tuai otinako bwa are antai ae e na ataia ao ngaia tao e na raka riki ae te bwai ae n anoraki ti na kaeka te titiraki. Ao ti kakoaua te Tia Babaire bwa te aba ae Butaritari bon ngaia te aba teuana ae kanga e rangi ni korakora ana *production* iaon te bwai ae te uanikai te bukinikai a nang mwaiti ao e nang mwaiti ana kataratara te Tautaeka aio iaon tobwaan kaubwain te aba ae Butaritari aio ngkai ti kakoaua bwa e karaoa te ben iai ao I taku bwa iai tabeua ana titiraki te Tia Tei are ana manga kaea naba nanon aio tao bon inanon naba te bong aio.

Ma ti reitaki ma kaain Butaritari ao te Tia Tei iaon ana tabeka aio ae na riai n ataia Butaritari ao te Tia Tei bwa te bwai e tuai n toki ni kangai akea, ma ti na karaoa te kamatebwai ao ti na noria raoi bwa tera raoi te kabanea n tamaroa. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E rabwa te titiraki anne ao tia nakon are imwina e na tabekaki te titiraki iroun te Tia Tei temanna mai Tabuaeran Hon.Tekiau Aretateta ao e na kaekaaki ibukin te Minita ibukin te Aono n Raina ma Rawaki Hon.Mikarite Temari e nakoim te Tia Tei.

KARAOAN KAWAIN TABUAERAN MAN TE ITERA MEANG

Hon.Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki n te ingabong aio:-

E rarabwa te karao kawai bwa e a tia kawain Tabuaeran are n te itera Maiaki, te titiraki bwa e na karaoaki ni ngai kawain Tabuaeran are n te itera are mai Meang? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Mikarite Temari: Ao ko aitau ao kona Mauri Madam Speaker ao tao imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia Tei temanna mai Tabuaeran ao e bon kakawaki bwa ti na kamauriko bwanaan te i Kanton te i Teraina ao te i Kiritimati a kamauriko naba n tamaroan te ingabong aio. Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran:-

E na karaoaki kawain Tabuaeran are n te itera Meang ni moan angaraoin manga mwanangan LC Linnix nakon te itera Mainiku. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tekiau Aretateta: E rabwa te Minita ni buokan te titiraki aio ao e koaua kanga ko bon kananona am kaeka aio ke ko manikangare te Minita. Bwa aio te kauoua n tai kaekan aio ao te kaibuke ae LC Linnix ane ai iraua namwakainana i Mainiku e beibeti i Tabuaeran ao nikiran te bwai ni mwakuri ti 20 te miniti, mani iteran te rawa nakon iterana. Ao ane bwaai ni mwakuri a bon tiku tera ae ko kaeka ngkai, ko bon nanonra raoi am titiraki ke koa bwainnataeira. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker ao aio riki buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran. E aki mamanikangare te Tautaeka ngkana e kaeka ana kainnano te botanaomata. E bon taetae ma te koaua raoiraoi ao I bon taua ma nanou ao te kanganga ngkai are e bon nako naba man te kataumwane ae nako bwa iai taian Kataumwane are aki kabwataaki are bon ngaia naba ae totokoa te kataumwane ae nako. Ao ngke arona bwa e tia ni kabwaata te kataumwane are a raai bwaai bwa are te kanganga ngkanne bon te mwane karaian bwaai. Ngaia are aongkoa ngkai ngkana e bwaati te kataumwane ao kai are a buokaki naba ma ai manga rokon LC Linnix ke bon kaeka bwa are e a kabaititia naba n totokoi kataumwane ae bon buokan ana abamwakoro. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei am kauoua n titiraki.

Hon.Tekiau Aretateta: E tikiraoi bwa tia manga roko n te kataumwane, ao ae koa bon karaoa te mwane n aki ian te tua. Ao e aera ko aki karaoa naba are i Tabuaeran e aera e bure ian te tua, tera burena? Ao kai e aki bwaati e aki buti Kiribati e aera ngkai e buti ao e aera ngkai e na aki buti arei tai kewea te aba.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker ao e teimatoa ma te bwana ae nanorinano akea burena ao ti aki mwamwana te waaki. Bwa are bon te kanganga naba ngkai are bon te karaaii bwa are karaian ngkana ko nang kamatebwaia karaian bwaai ni mwakuri nakon are te iterana arei are bon raou. E kanganga karaiana bwa are e aitara ma te aira ao LC Linnix ma ana biti a kangaraoaki raoi bwaai ma aron mwaingingin naba te aira ao te iabuti. Ao bwaai ni mwakuri ao aikanne akana a bon tiku n tauraoi ao ai bon reken mwanenakiia ao katamaroan raoi naba ara bwai ni mwakuri ma te kantaninga bwa are e a reke naba n te kabuanibwai LC Linnix i Teraina, e aki tau ngkanne n nang katokai mitiin aika a rawawata iaon te karaai aongkoa ngkana e oki n nakomai ao e tiriba e tia raoi arona ni bobonga raoi ao ai manga rokona n te Aono n Raina ao tia karaai naba ngkanne mitiin aikanne nakon iterana arei bwa e aonga ni kaekaaki ana kainnano te i Tabuaeran. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei ae ko karineaki ao I a bubutiko ko aki kabongana te taeka are te kewe bwa are ti a tia ni kamena bwa e *unparliamentary.* I a bubutiko.

Hon.Tekiau Aretateta: Kabwara au bure te Minita ae ko karineaki mai Kiritimati are bon ara Minita. E koaua eng e rarabwa am kaekaeka are te kabanea aio ai reken angana, ao anne ae tangiraoi nakon te ongora bwa are ngke ko taekinna bwa te kataumwane ao ngaia kanga I aki kakoaua anne ian te koaua ae Taan Mwakuri a mena i Tabuaeran, ao a okioki ni karaoa te itera Maiaki e a ngae n tia are a karaoia naba. Ma tera bukina ngke e aki roko i Meang e rarabwa are e taekinna te Minita ao I a kabwara bure naba n are I taekinna bwa I taku bwa I aki nanoraoi ma are te kataumwane.

Bwa ngke arona bwa te kataumwane te kanganga ao e na aki buti Kiribati ti anne raoi au *point* ao ko rabwa I kabwara bure n anne.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei e nakoim te Minita.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker ae bon teimatoa te bwana ae nanorinano man te Tautaeka. E bon rekereke naba aio

ma te kataumwane ti te kataumwane ae nanonaki aio te kataumwane ibukin karaoan te kawai iaon Tabuaeran. Anne ae I nanonna ao I kaeta raoi au maroro iai. E ngae ngke akea te kataumwane e aki bwaati e buti Kiribati ma te kataumwane aio e bon ti teretere nakon te kataumwane ibukin karaoan te kawai iaon te aba ae kakateke ae tamaroa ae Tabuaeran. Ngkai e aki bwaati moa n arei ao e bae moa ngkanne ao ngkana e a nako ni kabwataki ngkai ao are e a inaomata ngkanne te Linnix ian te kataumwane are e a tia ni karaoaki ibukin karaoan ngkanne te kawai n te itera Meang.

Ngaia are e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki e na aki raraoma te nati n Tabuaeran e teimatoa ami Tautaeka ae Tobwaan Kiribati ni kaman tobwa ami kanganga, e katea ami buriiti e ngae ngke e aki karaoaki n te Tautaeka are e nako, e a bobonga am *Jetty* tei Tabuaeran a kona n roko ami iruwa, am kawai are e a bobonga n ami itera anne e teimatoa n aki birinako te Tautaeka ni kabaeana ae na karika Tabuaeran bwa te tabo ae e na nang mwanemwane kaaina n te tai ae waekoa.

Ngaia are e na aki raraoma ke katuka ana onimaki iroun te Tautaeka ae ngkai ao nna bubuti ngkami akana kam mena n te Kaitara kabwaata te kataumwane bwa e aonga n nako are e kainnanoia te nati n Tabuaeran. Ane e totokoia nanona e bon aki buokaki Kiribati ni kabane bwa e bwaretaio ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ti a nakon ara titiraki are imwina ngkai e a bon bane anne e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Abemama ae karineaki Hon.Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaaki iroun te Minita ibukin te Botaki ni Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake. E nakoim te Tia Tei.

KATOKAN TE KANGANGA N TATARAN TE BWAA IAON ABEMAMA

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao imwaain ae I tabeka au titiraki ao ai bon bwanaan Abemama ni kamauri n te ingabong aei nakoim te Tia Babaire, te Beretitenti, Minita, Taan Tei ao kaain Kiribati kam na Mauri moa. Ao aei taekan au titiraki te Tia Babaire are No.70 n te Ota Beba:-

I kan butia te Tautaeka bwa tera ngkai ana iango ibukin katokan te kanganga ae tataren te bwaa iaon Abemama bwa e aoria n aki manga okioki? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abemama n ana titiraki ao aio kaekana:-

Te Tautaeka e taraa ngkai kakerakean tibwaia abamwakoro ao katamaroan riki te tararua iaon turam ni bwaai. E a waaki naba mwakurian te kanganga aio inanon te kataratara ae rababa riki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I karabwa te Minita ae karineaki ke bon raou n Tia Tei mai abara ae Abemama ni kaekaan te titiraki ao I ti kan buoka au titiraki ae I ataia ae iai tera e rabwa te Minita bwa a nang karawataaki riki tibwaia ke ni kakerakeaki tibwaia abamwakoro. Ao e koaua anne teuana te kanganga bwa e bon aki tatau mwaitin are e roroko iaon abara ae Abemama ao e na katamaroaki riki te tararua iaon te turam bwa bon anne naba te kanganga bwa ngkana a roko te naan turam ni bwaa ao aki koro kanoaia n aron are e taekinaki n te ota. Ao ibukin tao te rongorongo te Tia Babaire ao ngkai abara ae Abemama bon teuana te aba ae nang tiraua iai bwaai aika kanga a kainanoa te bwaa ibukin te kabutaia, n aron au kakae ao ngkai titebo ma ai tebwiina te naan truck iaon abara ae Abemama, ao iai te naba te naan *saloorn car* iaon abara ae Abemama, te naan rebwerebwe I taku bwa a bon kaan toa te naan mwenga ma rebwerebwe ae tao tewaana mai inano mwaitina. A tira naba te naan booti te naan tianaraita a rawata naba iaon abara aei, te naan tao te iti a bwaai riki ni mwakuri ake a kainnanoaki kabutakiia n te bwaa. Bwa ngaia aei e bon nang korakora kainnanoan te bwaa irouia kaain abara ae Abemama bwa e nang korakora kainnanoakina ao ibukin naba tao te rongorongo ao ngkai iai onongaun ma teniman 63 taan kabonako bwaa aika a tia n tauaki mwiia ngkai man ara Kauntira. I taku bwa ngai irou aei tao te kabanea naba ni mwaiti n tia kabo bwaa tao mwaitia taan kabo bwaa iaon Kiribati. Ao aei e bon oti naba kainnanoan te bwaa ae moan te korakora. Ao I kaitaua te Minita n ana kaeka ao I kan ti titiraki ngkanne te Tia Babaire bwa iraua ngkanne tibwan Abemama tao iraua moa ngkai tibwana are e mena inanon bain te Koil ao e na karakaaki nako iraua riki n te tai aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao n te tai aio ngkai te *stock* ngkai i Abemama ngkai 220 te turam ngkai

are e tekateka ngkai i Abemama. 41 te turam n *diesel* ao 22 te turam ni karatiin. Ngaia are kanga e *double* ngkai moa ao e bon rau moa Abemama n te tai aio. Ma ae kanga ti taraia nako iai ao anne kanga ti na taraia bwa e na riai n aki rangi ni kerikaaki tibwan Abemama ian te 100 te turam. Ngkana arona bwa e e nang kee ian 100 te turam ao e na manga riai n otanaki riki te bwaa bwa e aonga n are e a manga roko i Abemama anne kanga te kataratara ngkai ae e wene inanon ana babaire te Koil, ibukin are e na kateimatoa e na aki tatare te bwaa.

Ma bon iai riki bwa aio ti aki naba bwa ti aio te tai ae uarereke, ibukin ngkana ti nang taraa ngkanne te tai are kanga e ananau riki ke tao e abwabwaki riki ao iai ngkanne te naan tangke ni bwaa aika ana iangoaki karaoia i Abemama, ti aki ti Abemama ma n aba naba tabeua are a bubura riki ana tangke ni bwaa ibukin te Benzine ao tao te *diesel* bwaai aika a bon nang bubura riki kabonganakia, ae na bon reke te tangke ae bubura tao irabubua te kilolitre kanoana. Bwa e aonga n are aki kona ni manga tare ngkanne te naan bwaa iaon Kiribati ni kabane. Ngkana e aki ti karaoaki i Abemama ma e na karaoaki iaon Kiribati.

Ngkai e a waaki ngkai te kakatai ngkai moa iaon moa Tabiteuea Meang, ibukina bwa iai tangiran te bwaa te benzene ao tangitangira bwaan te wanikiba, ngaia are anne ngkai te moan kakatai. Ngkana e noraki are i Tabiteuea Meang bwa e nakoraoi ao e raoiroi ao ngkanne e a waaki naba ngkanne akana imwina. E a wene inanon ana kai ni kataratara te Koil anne ngkanne aron tarakin riki ae abwabwaki riki nakon are ti te turam ngkami, ao irarikin naba anne iai naba ana kaibuke ni bwaa te Koil are kanga e tabe ni iangoaki ngkai ane kanga e tabe ni iangoia te Tautaeka e na karekea n te aro are e nang aki rangi ni katan ian te naan kaibuke aika a mena ngkai.

Te kanganga naba ngkai ae rereke ngkai ae bon tatare te bwaa naba ibukin naba Abemama ao tao aba riki tabeua bwa are te naan kaibuke a uarereke. Ngaia are ngkana ti tangiria bwa ti na kanakoa mwaitin te turam ae tao 200 e aki kona n reke bwa are te kaibuke arei e aki kona ni katoka te bwaa ae 200 te turam. Ao tao ngkana e nang katoka kai are ti aki ti Abemama ae tare bwaana bwa e tare naba bwaan Kuria ao Aranuka. Ngaia are anne bukina ngkanne are e kona n are e uauarereke are e kakanakoaki nakon abamwakoro aikai.

Ma ngaia are ngkana arona bwa e a reke ngkai te kaibuke are e katarataraaki n te tai aio inanon namwakaina raka aikai ao ngkanne tao e nang kona riki n rangi ni

butimwaaka ao e nang kona riki n teimatoa aki tataren bwaa iaon abamwakoron Kiribati ni kabane. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I karabwa te Minita ae karineaki ibukin ana kaeka ao kabwarabwaran riki ana iango te Tautaeka rinanon ana kambwana ane te Koil ibukin tobwaan te kanganga ae tao bon ti aki ti Abemama ma tao bon abamwakoron Kiribati ni kabane. Ao e koaua I kakaitau naba bwa are ngaia e a tia ni kamatoa te Minita bwa e na aki riai ni kee ian te 100 te turam n taai nako mwaitin te bwaa n te turam ni bwaa inanon bain te Koil.

Ao tao ibukin te tai aei I nang karabwarabwa bwa a rawata bwa e a rawata ngkai te bwaa are e mena inanon bain te Koil ke inanon bain taan kabonako bwaa iaon Abemama. Ma tao bon iai iremwen rokon te naan bwaa te Tia Babaire bwa e aki ooa te toa are n Aokati are aia toa Katoriki a rangi ni kainnanoa aia bwaa n te tai anne ao ti kakaitau bwa ti bon atai kanganga ibukin te bao ni mwamwananga, ibukin katokaan te naan bwaa. Ma ti kakaitau ngkai bwa e a taraa n ae tao e nang bon totobwaaki ngkai kainnanoia kaain ara abamwakoro ae Abemama ibukin te bwaa.

Te Tia Babaire n namwakaina aika nako mwaitin raoi ana ota ke ana *Agent* te Koil are e iaon Abemama ibukin kainnanon Abemama ni katoa namwakaina bon 120 te turam. Ma e koaua bwa aei e aki roroko mwaitin te bwaa are e roko iaon Abemama, bwa are angiin te tai a roroko tao 60 ngaun te turam, ao ibukin noran mwaitia taan kabonako bwaa iaon Abemama ao ngkana e roko te bwaa tao ti teaina te turam tibwan temanna te tia kabonako bwaa ao aei are e a bon nang karika naba te kanganga bwa are angiin te tai ao iai taan kabonako bwaa ae aikoa kabonakoi ni kabane aia bwaa bwa tao a bon kainnanoa naba te bwaa. Ngaia are teaina te turam ibukin temanna te tia kabonako bwaa e rang aki tau ibukin kainnanoia kaain abara ae Abemama. Ma ngkana arona bwa 100 ae na riai ni memena inanon bain te Koil e *Agent* ikekei ao nna bubuti bwa e na aki warekaki are inanon baia taan kabonako bwaa bwa aikai aki kona n tei baia bwa a bon roko ni bane, ao tao ibukin kainnanoan riki tao te bwaa ibukin te booti n akawa. Anne bon oin naba aia karikirake kaain abara ae Abemama n te akawa.

Ao ngaia nna bubuti bwa bon kainnanon raoi Abemama 120 ngaun te turam ni katoa

namwakaina. Ma tao e a bon tobwaaki kainnanona ngkana e aki tatare ke tao ni bwaka iaan 100 te turam mwaitin te bwaa inanon bain ana aomata te Koil are i Abemama ao I taku bwa anne a bon ongora kaain Abemama e na nang buoka ngkanne kainnanoia. Ma ti na bubuti bwa e na tataraaki riki te itera aei bwa e nang baiti banen ae 220 ngaun te turam I taku bwa aei a kaman tia naba n anaaki naba n tibwatibwaaki nako ao tia bubuti e bia te Koil ke te Tautaeka rinanon ana kambwana ae te Koil n tatara ae e a tia n taekinna bwa e na riai n aki bwaka ian te 100 te turam inanon bain ana *agent* iaon Abemama. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao e koaua, I taku bwa e bon titebo kanga bon titebo nanora ni kabane bwa ti bane ni iangoia bwa ana aki tang ara botanaomata, ti tangiria bwa ti na kataia ni katoka kainnanoia ara botanaomata. Ngaia are e koaua n tabetai iai ae a tang n tabetai bwa are e na kanga ti aki teuana te tabo ae rekereke ma karokoan te bwaa, bwa are iai man te botaki ni kaibuke, n tabetai te naan Botaki ni kaibuke ngkana tao a butia kaain te Koil bwa e a bon tare bwaan Abemama ma nako moa nikiria i Abemama aki kan nako moa Abemama bwa a kan nako moa Kuria. Akea ngkanne naba kanga mwakan te Koil are e na kataia ni imanonoia bwa ana aki moa nako Kuria bwa ana nako moa Abemama bwa e a kainnano riki Abemama nakon Kuria n arona ke tao e na nakon te aba teuana. Ngaia are anne ngkanne ngkai e mena inanon te kai ni kataratara n te tai aio ao I taku bwa ngkana e a reke ana kaibuke te Koil ke tao te kaibuke are bon ti ibukin te bwaa ao ngkanne I taku bwa e na kona ni ibuobuoki nakon kainnanoia kaain Kiribati are a tangiroaia inanon te tai teuana nakon te tai teuana. Ti na kataia ni keiaki kamaoariaia ti na kataia n aki manga katerea nakon taai aika ana roko, tera ngke arona bwa e kona n raa arei e nang bon teimatoa tamaroan te waaki aio ao e na teimatoa naba n rau nanoia ara botanaomata ti na keiaki ni kakaea anne, ti aki kona n are ti nang bon taetae naba tao e nang bon kona n toki, ti nang kekeiaki ni kataia ni iangoia bwa e nang karaurau te kanganga ae nonoraki n taai aikai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Am kabanea n titiraki te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao I karabwa riki te Minita ae karineaki n ana kaeka ao riki nanon te Tautaeka ni kan tobwa te kanganga aei bwa e na aki manga okioki ke tao e na

uarereke riki n te tai ae na roko ma ana iango aika ana iangoi ibukin tao karekean bon te kaibuke ni bwaa. Ae tao aei bon te bwai ae kainnanoia Kiribati naba.

Ao ti kabaneana tao ai bon te bubuti te Tia Babaire bwa kanoan ana kataratara ae rababa ao iai ae mwaneweia te Minita bwa ngkai are te naan tangke are a bubura tao te naan tank tainers ngkai tao ane a tia ni waaki kabonganaakia i Tabiteuea Meang ao n tarataraaki bwa e uara aron kabonganakiia tao ibukin manga taraakin abamwakoro tabeua. Ao ti na kawenea ana bubuti Abemama nakon te Tautaeka te Tia Babaire, bwa e bia tara Abemama bwa teuana naba te aba ae tao e na kona noora riaina te Tautaeka bwa e na katei naba te naan ke tao e na karekea naba irouna iaon ara abamwakoro aei te naan tangke ae aekakin aikanne, tao te naan *tank tainers* ke tao tangke ni bwaa e aoria n are e kona n tobwa tao ti aki ti kainnanon Abemama bwa tao n taai tabetai ao e kona naba reke tao bwa Abemama tao ai ana tabo ni bwaa te Koil ibukin naba tobwakin kainnanoia abamwakoro akana irarikira ane Kuria ao Aranuka.

Bwa are ti kakoaua n taai tabetai ao bon iai tao kanganga ibukin mwamwananga riki nakon ara abamwakoro aika irarikira ao n tabetai ao a bon roroko kaain abamwakoro aikai ni kabo bwaa naba i abara i Abemama, ao tao ngkana anne bwa e kona n taraia te Tautaeka bwa teuana te anga naba ni ibuobuoki bwa e aoria n are tao e a kaan riki kawain te bwaa ao tao a kona riki ni uotaki n te booti ao tia bubuti naba bwa e a taraa anne te Tautaeka ibukin tao iangoan naba Abemama bwa e na reke bwa kanga tao te tabo tao te *hub* ibukin te naan bwa ibukin te itera Nuka. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao man ana iango akana a nang tamaroa akana e a manga kareira bwa ti na kataia naba ni Karin ibuakon ara iango ni waakina te waakirake aio te Tibiika. I taku bwa n aron are I a bon tia n taekinna te Tibiika akanne bon iango akana a wene ngkai aika a iangoaki a karabinoaki ngkai iangoia irouia ara koraki aikai. Ngaia are eng e na bon taraaki ane kanga te *hub* anne bwa are e ngae ngke ti iangoia bwa ti na *hub* Abemama ao tao bon kaain rarikira are Kuria ma Aranuka ane ana bon kangai, e aki bon ngaira naba ti bon tangira naba bon ara bwaa bon iroura. Ma e aoria bwa are tia bon taraa anne e a taraaki anne inanon taina bwa tera angan are e na angaraoi riki are e a bon wene irouia taan rabakau, ae bon

kakauongao ngkai n te tai aio taan rabakau ake kaain te Koil ao kaain te Energy bwa ana taraia bwa tera te anga are te kabanea n tamaroa ibukin aron tobwaan te kanganga ae ti mena inanona ngkai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio Hon.Ioteba Redfern ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukia Aine te Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi Hon.Martin Moreti e nakoim te Tia Tei.

TERA RONGORONGOIA ATAEINAINE AIKA NEI TETIRIA AO TINABORA AIKA TIKU NI MAAN I AUSTRALIA IBUKIN AIA TRAINING N AIA TAKAKARO AE TE BADMINTON

Hon.Ioteba Redfern: Ko rabwa te Tibiika, ao te Tibiika I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 25 ao e kangai taekana:-

E kona te Minita are tabena ni kabwarabwara bwa tera rongorongoia ataeinaine aika Nei Tetiria ao Tinabora aika a tiku ni maan i Australia ibukin aia training n aia takakaro ae te Badminton. Akea aia mwane ae rereke man te KNOC ni karokoa te tai aio. E kona te Minita are tabena ni katerea nakon te Auti aei bwa tera te babaire ngkai ibukia ataeinaine aikai? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa Madam Speaker ao ngkanne aio kaekan ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki temanna mai Betio:-

Ao I kukurei n taekinna bwa e a tia ni kanakoaki aia mwane ataeinaine aikai ao e riai n tia n reke irouia n te mwaiti ni mwane ae $3,930 ke $1,965 iaon temanna. N te tai aei ao te babaire ibukia e tuai moa raoi n tabwanin iangoan kaokakiia ngkana e angaraoi te kiba ngkai ao a nang bon oki bwa a nang oki n aia kataneiai n te namwakaina aio Aokati. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei am titiraki.

Hon.Ioteba Redfern: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Minita n ana kaeka nakon au titiraki aei. Ngkanne bon buokan te titiraki te Tibiika. Bwa te rongorongo ae ti karekea mai irouia ataeinaine aikai ti karekea n te ingabong aei bon mai irouia a karokoa tinaia inanon rokon te Auti ni kawarai ao e anganai te rongorongo ao ngaia bon akea te mwane ae tia n reke inanon baia ni karokoa te tai aei te Tia Babaire. Ao ngaia ngkanne tia karimwina nako bwa e a nakea ngkanne aia mwane

are e nanakoia n aron ae taekinaki ni kaekan au titiraki aei te Tia Babaire. Eng I a kan ongora moa anne te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tibiika ao e rabwa buokan te titiraki tao te bon te karautaeka nakoia ataei aikai ao e koaua n aron te rongorongo are ti anganaki ao e koaua mwanenakia ataei aikai e aki *monitored* ke tao ni menaaki n au aobiti ma e kanga e tabeakinaki n te rabwata ae te *KNOC* ao aia rongorongo kaain te KNOC are a tuangira ngkai are a tia ni karokoa ni bongin te namwakaina ae 21 n Aokati 2020 n te kanimabong 2 te wiiki n nako. Anne rongorongo ae ti a tia n anganaki ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei boutokaan am titiraki.

Hon.Ioteba Redfern: Ao e rabwa riki taekan te titiraki te Tia Babaire eng ao ni bon aron are I kaeka arei te Tia Babaire ni bon inanon te ingabong aei, ao anne aia taeka e kawarai are tinaia ataei aikai ni bon kaotia bwa e tuai n reke aia mwane inanon baia ni karokoa te tai aei. Ngaia tia bon kan tabekia bwa te bubuti nakon te Minita are tabena aei ni bon manga rimwina nako. Bwa man ana itera naba te KNOC ao kanga e bon tuai nanona ngkana uoua te wiiki n nako e nang riai n tia n roko te mwane inanon baia ataeinaine aikai. Ma n aron rongorongona ae nikiria tinaia ataeinaine aikai n te ingabong aei e bon tuai reke naba inanon baia ni karokoa te tai aei akea te mwane ae tia n reke irouia ni karokoa te tai aei.

Ngaia tia bon kan tabekia bwa te bubuti bwa tera ngke e kakaeaki n rimwiakinako taekan aia kainnano ataeinaine aikai ao ni kakaeaki rongorongona ae tabwanin. Bwa kanga e bon aki koaua naba ae a tiku itinaniku ikekei ataeinaine aika a kamwanangaaki man tao ana itera te KNOC ao akea te ibuobuoki ae e rereke irouia ni karokoa te tai aei te Tia Babaire. Ti a kan bubuti ngkana e kona n rimwiaki nako aei te Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tibiika buokan te titiraki ao tao e koaua a bon ongo ara Taan Mwakuri ao tao riki ara *division* are e tabe ma te takakaro ibukin te itera aio,are kanga aio a riai ni kibaraki ao I taku bwa te kananowakaki ngkana ti anganaki te *information* ae e kairua ma te KNOC ao ibukin ami rongorongo te KNOC are bon te rabwata ae okoro e inaomata ao e aki *monitored* ana *funds* ke tao ana mwane ibukia ataei aikai ian ara Botaki ni Mwakuri. Ao ti teimatoa ni kakarekei rongorongo mai irouia

ni katoa tai ao akea aia RERF are e mena tao n ara rabwata. Ngaia are ara kantaninga bwa are bon taben te Tautaeka aikai tia bubutia riki tao te Tia Koroboki bwa e a karekea rongorongon aio n te KNOC n te tai ae waekoa bw tia kataia ni buoka ke ni kibara te kanganga ae ae noraki n te tai aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Am kabanea n titiraki ngkana iai boutokana.

Hon.Ioteba Redfern: I karabwa te Minita n ana kaeka te Tia Babaire ao e bon koaua anne ae nanona tao iai rongorongo ae e aki tabwanin tao man ana itera riki te KNOC te Tia Babaire. Ngaia tia karimwina ikai ma te bubuti bwa nakon te Minita bwa tera ngke e bon manga karekea rongorongona ae tabwanin man ana itera te KNOC bwa e aonga n rau raoi naba nanoia ataeinaine aikai te Tia Babaire bwa kanga a kaawa naba ataeinaine aika a mwananga ibukin naba Kiribati ao akea te buoka ae rereke nakoia ni karokoa te tai aei. Ngaia tia bon kan rimwin anne ma te bubuti nakon te Minita are tabena aei bwa e a kakaea rongorongon aia kainnano ataeinaine aikai ae tabwanin bwa e aonga n ae rau nanoia ao e rau naba nanoia aia koraki tinaia ae tiku imwiia ikai ao tamaia ae tiku imwiia ikai bwa e aonga n ae reke te buoka are e kainnaoaki man ana rabwata te KNOC ngkana e na bon reke naba iroun te Tautaeka te Tia Babaire. Ngaia are tia tabekia ma te onnon nakon te Minita are tabena aei te Tia Babaire. Ko rarabwa.

Tibiika: Te Minita..

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire buokan te titiraki ao e koaua tia kibara aio ao e koaua ti nanokawaki n ongora te kanganga irouia ara ataei aikai, ao e koaua tao e a bon boo te tai naba are ti nang taraia ara rabwata tabeua aika a kaokoro bwa a nang riai ni bane tao n tuoaki nako aia waaki bwa n tabetai a tei n onoti ni karaoi aia babaire ao ngaira te Tautaeka tia bukinaki iai ao a bon inaomata ni karaoi ake a bon taku. Ngaia are e rarabwa te kaoti aio bwa e na kona ni manga kauringiira ao n tuangira bwa tera ae ti nang karaoia nakoia rabwata ae kanga ti onimakinna n te tai aio are a bon teimatoa ni waakini aia babaire a bon teimatoa ni *control* aia *financial* ke tao aia mwane bon irouia n akea ara nonori ngaira te Tautaeka n te tai aio.

Ngaia are e rabwa te Tia Babaire tia buoka te itera aio ni kibari n te tai ae waekoa ko rabwa.

Tibiika: E rabwa ao ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinainano Hon.Taoaba Kaiea ao e na kaekaaki te Minita ae karineaki man te Botaki ni Mwakuri Karikirake ao Kateimatoan Korakora

Hon.Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei.

BUBUTI KAROKOAN TE RAN MAN TE PUB N TE KAAWA AE EITA

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tibiika ao ngkai bon te moantai n te ingabong aio bwa ana taetae te Tia Babaire ao e bon riai bwa nna kamauriko moa nna kamauria kaain te Auti n Tei ni kabane e moa mai iroun te Beretitenti ae karineaki te Kauoman ni Beretitenti, Minita ni kabane, Taan Tei taan ongora kaain Kiribati ni kabane e moarara riki kaain abau ae Tarawateinainano ao bon bwanaia naba ni kamauri ngkami, kam na bane moa ni Mauri n te ingabong aio.

Te Tibiika nna bubuti tabekan au titiraki are e toka iaon te Ota Beba ane e kangai taekana:-

E kona te Minita are tabena ni karokoa te ibuobuoki nakon teuana kawan Eita ae e tuai man roko te ran man te PUB iai? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawateinainano n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka:-

Te Tibiika e tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni ibuobuoki nakon te bubuti aio ibukin karokoa ana ran te PUB. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa ana kaeka te Minita te Tibiika ao e koaua te tabo aio te Tibiika kanga bon teuana Eita Maeao ae n te kaainga ae Tebwanga, ao te tabo aio te Tia Babaire bon akea te ran ae tia n roko iai kanga i Tanrakena bwa are tao e koaua te naan bwaibu n ran akana a biri irarikin te kawai. Ma eng nakai iai aia kanganga ngkai ma kanga nimaia bwa are e bon tarika naba taabo aikai te Tia Babaire. Ao I kan butia te Minita tao e na roko ni ngai te ran are e taekinna ikai bwa ana moantaai ni buokaki aikai te koraki aikai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki e koaua ngke arona bwa tao e kanakoa n ana titiraki ao tao ngke bon atonga aran te tabo aio a e na rangi ni birimwaka aron ara kaekaeka nako iai. Ma ae ngkai ti nang tibwa ongo ao ti nang tibwa ataia ngkai bwa te tabo are Eita Maeao ane Tebwanga arana ma e aoria bwa are a ongo ngkai ara koraki ao are ana kataia n rimwinako.

Ma I taku bwa te bwai ae nang kakawaki te Tibiika bwa e na matata bwa are ngke e bon moani karaoaki te karikirake aio bwa are n tabetai a bon tuai ni kakaai taabo aikai. Ngaia are tao anne naba teuana are bon anne are aki roko iai n te tai ae nako. Aio ti na kataia ni biriakina ni kataia ni karokoa buokaia te koraki aikai n te tai ae waekoa ti na kataia kataia ni butia kaain te PUB, bwa ana kakaea te anga are e na kataaki ni karokoaki bwa tera angan karokoan te ran irouia te koraki aikai. Bwa e na karokoaki bwaunaia n te kaa ke tao e na katikaki bwaibuna ke tao tera. Ane tia kawenea anne irouia ara koraki bwa ana kataia ni kakaea te anga ni kabane ae te kabanea n tamaroa ibukin buokaia ara botanaomata aika a mena n te tabo aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa ana kaeka te Minita, e koaua tao bon anne te bwa ae nna manga butia te Minita iai bwa are e koaua e kona n ana te tai te mwakuri, ae tao katomaan te bwaibu ti aki te bwai ae tao ai ningabong naba ke n te wiki ae na roko ke tao n te namwakaina are imwina. E kona n a na te tai teutana te Tia Babaire ma e rabwa bwa kanga e mwanewea kanga aron buokaia n te tai ae waekoa bwa tao ngkana ana kona n anganaki tao nimaia tao n te kaa n ran ke tao tera riki te Tia Babaire, ma anne ae na manga tabekia te Tia Babaire bwa au bubuti nakon te Minita ae karineaki bwa ngkana e kona n noora riaina bwa ana kona ni kaukaki tangke moa aika ana kona ni mooi iai te koraki aikai, n ae ana kakanoaki man tao tera te kaa n ran are ranin te PUB te Tia Babaire. Ao anne ngkanne e na rangi ni ibuobuoki nakoia kaain te tabo aei.

Ma nna butia te Minita e kona kanga ni ibuobuoki n te itera aio te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake:Ko rabwa te Tibiika ao n aron are I bon taekinna are bon anne tabera bon anne naba tabera bwa ti na kataia ni buokia ara botanaomata ake a bon rangi ni kainnano n te tai teuana ma te tai teuana. Ao ti na kataia ni keiaki ni kakoroa nanon te bubuti aio ni kataia ni kakaea angan karokoan angan niman te ran te koraki aikai. Tera te anga tia mwakuria ma ara tia rabakau tia butia ara tia rabakau ke naake tabeia aio bwa are tera te anga are te kabanea ni birimwaka riki are e na kona ni buokaki te koraki aikai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei kabanean am titiraki.

Hon.Taoaba Kaiea: Ao kai e rabwa te Tia Babaire e rabwa anne bwa e a bon kaeka naba anne, ao bon au kantaninga bwa a kakauongo kaain au kaawa ae teuana aio, ao e rabwa are kanga e aki oti aran te naan mena ma are tao bon ti Eita tao kabaneana tao nna bubuti naba nakon te Minita naba ae karineaki, ae I ataia bwa iaon Tarawateinainano e bon rangi ni mwaiti naba taabo riki tabeua aika iai naba aika a kainnano iai, n aron tao teuana Bonriki ao tao ia Temaiku n taabo ake kanga ngkana ko noori taabo aikai te Tia Babaire e na bon tuai naba n roko te ran iai, ao aio I bon tabetabeki naba n taai aikai inanon te Auti n te tai ae nako bwa tera ngkana a kona ni buokaki nakai bwa are n tabetai ao e kona n are e onrake taabo akana inanon te nei akanne n te karau, ao nimaia naba e kona naba n aki rangi n raoiroi n tabetai.

Ao ni ikotaki naba ma te koraki akana i tabon te marae te Tia Babaire bwa taabo akanne a rangi n tarika taabo akanne ao a bon kaman bubuti naba kaain taabo akanne kaain Bakarurun Nao ma taabo riki tabeua te Tia Babaire. Ao ngkana tao bon iai ae bon ataia naba te Minita naba ma ana Taan Mwakuri ai tera ngkana a kabirimwakai naba buokaia ara botanaomata iaon Tarawateinainano ni itera aikai bwa are aikai bon maeuia ara botanaomata ae e a kakawaki nimaia te ran ae itiaki. Ngaia are bon te bubuti nakon te Minita ngkana e kona ni karina naba aio itinanikun aia bubuti kaain te Bwana i Eita maeao ao ngkana e kona ni karinia naba ikai e kona ni mwaneweia n au maroro aei te Tia Babaire e kona naba ni karaoa te ibuobuoki ae tawe ao ana kona ni buokaki ara botanaomata aikai iai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawateinainano ni buokan ana titiraki ao e koaua. Bwa n aron are I bon taekinna e tauraoi ara Botaki ni Mwakuri. Ti na keiaki n taai nako ni ibuobuoki nakoia te botanaomata ake a kainnanoa buokaia n te tai teuana. Ma are bon aron ae tao e bon ataaki are bon iai ngkai te karikirake ae bubura ane e waaki ane e kamatebwaiakaki ngkai are e na bon rangi ni bubura ibukin Tarawateinainano. Bwa are te kanganga naba teuana e koaua ngkana ngkai naba te ran n te tai aio e a bon moanna naba n aki tau ibukin kainnanon te botanaomata. Ngaia are bon iai naba ngkanne te naan tabo n ran akana ana karaoaki are kanga e na rairaki taari nakon te mam ao a iangoaki n

taabo akana kanga a bon rangi ni kainnanoa riki tangiran karokoan te ran irouia. Ngaia are iai ngkai te karikirake ae waaki ngkai ma tao anne e koaua e abwabwaki riki te taratara ae kanga e abwabwaki riki. Bwa ti na kataia moa n taraia moa n te taratara are te taratara are kanga e kaan riki, ao anne ngaia are ti na kataia ni buoka ana kanganga Tarawateinainano ma e kaan riki moa ngkai n te tai aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E rabwa ao ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Enwiromenta Tararuan Aaba ao Karikirakean te Ununiki Hon.Ruateki Tekaiara e nakoim te Tia Tei.

KATAMAROAN NAKON KOREAKIN NII MA KAAI N AMWARAKE N TAABO AKE A RITINAKI

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e kangai taekan au titiraki:-

Te bubuti nakon te Tautaeka bwa e kona ni katamaroa riki aron te waaki ngkai are a bon koreaki naba nii ma kaai n amwarake n taabo ake a ritinaki ao ni katukaki taekan te kabomwi nakoia taan ababa bwa a bon tabeakinna ni biriakina rekena, ae bon te mwakuri ae rangi n reianau ma ni kanganga arona? E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

E tauraoi au tabo ni mwakuri ni kakaea nikoan te kanganga aio ma taabo ni mwakuri ake a karaoi karikirake iaon aba ao n reitaki ma taan ababa. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei boutokaan am titiraki.

Hon.Tinian Reiher: Te Tia Babaire ko rabwa ao e rabwa te Minita are e kaekaai I taku bwa e nang teretere ao ti kan kaunga te Minita bwa tera ngke arona bwa e waekoa. I tabeka au Madam Speaker ibukina bwa a rangi n rawata taan ababa aika a roko ni bubuti kanga te buoka. Bwa are a bon koreaki naba aia kai n amwarake n taabo ake a ritinaki ao e rangi n iremwe aron kabwakakina. Ao kabwakakina ngkana e a karaoaki e a rangi ni bati riki arona. A manga tangiraki bwa ana katoka ara moa.

Ngaia are aio te bwai ae I a kan bubuti iai Madam Speaker bwa are e rangi ni bebete korakin te bwai ma ai kabwakakin ngkanne te mwane e a bon rangi ao riki ngkana ai bon te naan unaine ke unimwane aika a biriakini bwaai aikai ao e a bon reke

bwa te kanganga te Tia Babaire. Ngaia are nna bon bubuti nakon te Tautaeka tera ngke arona bwa e kona ni waekoa ni kakaea angana bwa tao teuana angana, ae kanga e taraaki are tao a bon kariaia are nakeke bon bwabwaka te riiti nakoia, ake a bon tuai ni katoka ara ma e bon bwabwaka te riiti nakoia ana kona ni waekoa ni kabwakaki nakoia. Bwa are ngkai e a kangai bwa are e bon bwabwaka te riiti nakoia tabeman kanga ngaia akeke a onimakinaki ibukin te riiti, ma kabwakakin ngkanne te kabomwi nakon taian nii ma kaai n amwarake e a beberino riki ngkanne bwa are e nang bon riai ni katokaaki te ara ao tera riki te Tia Babaire.

Ngaia are nna bubutia te Minita iai te anga ae bon kona nangi n aron ngkai e a noora te aekaki aio ao tera te kabanea ni waaki ae kanga e kona n rangi ni kona ni waekoa ni ibuobuoki bwa are iai ngkai taan ababa ae a tiku n tataninga aia mwane te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa buokan te titiraki ao e koaua iai ara anga ni katoka te kanganga aio ao te moan anga ae ti nang waaki ngkai ke ti nang moana waakinana, bwa tia kaungaia ana Botaki ni Mwakuri te Tautaeka, n aia karikirake ni kabane ake iaon aba bwa ngkana ana waakini aia karikirake iaon aba n irekereke ma aon te aba ao a riai moa n rereitaki ma ara tabo ni mwakuri. N te aro bwa e aonga ni moantaai ni karaoaki te *survey* ao te ware nii ke te ware kaina, ke te ware mai, ke tera riki iaon abamwakoro imwaain rokon te karikirake akanne. Anne ngkai ae tia kaewenakoi iai ara tabo ni mwakuri bwa a nang aki reberake nako ni karaoi aia mwakuri n aki iri irouna, are ngaira ara bwai aontano, bairean aontano bwa a nang bon riai moa ni kaetira bwa ti aonga ni uaia ni kaetieti ma taan ababa ni warebwai ma taan ababa n te aro bwa e na akea te kanganga imwiin te bwaka mwane.

Te kauoua ni kawai ti na taraa ane e taku te Tia Tei are ngkana bo aomata ae a bon teimatoa n ana ritin te aba tao tia taraa anne, ao anne bon angana teuana tao e nang riai moa ni bwaka nakoia naake bon a teimatoa n anana ritin te bwai anne ngkana arona bwa akea tei tiatia iaon tano anne n taabo akanne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tinian Reiher: E rabwa ana kaeka te Minita ao I taku bwa e nang kaunga nano ana kaeka te Minita ae kanga bon te bwai ae kakawaki te Tibiika bwa tao ana bon riai kanga ni mwannanoaki taan

ababa, kanga ti aki te bwai are ko nang korakora naba ni karea te nii ke tao te kai n amwarake, ma tera ngke arona bwa e kona n reke bwa ti na maroro moa taan ababa ao ni kakoaua naba bwa iai tera aron te katoka ara are e a tia tao imwiin te mate n te aro are e na bebete te mena. Bwa are ngkai ae karaoaki te bwai are e a bon ti kangai naba koreia e a bon koreaki naba n aki mena ao a kangai naba ai bon ami bwai kam a nako ni kakaea angan reken ami mwane bwa ai bon tabemi anne. Kanga e nanokawaki te aekaki aio bwa are kanga e a katukaki rawawatan te mwakuri nakon te tia bwaibwai.

Ngaia are kanga ti aio ae I tabekia iai ma e rangi n rabwa te Minita n aron te kaeka ao au kantaninga bwa e na kona n reke waekoan aio n te aro are kanga n aron ae e butimwaea te kantaninga ae kangai, bwa are kanga bon aomata are kanga a bon teimatoa ni bwabwaka te riiti nakoia e ngae ngke arona bwa a tuai katoka ara teaba iaon te aba arei tao ana kona ni kabwaaki nakoia ke kanga te Tia Babaire bwa tao anne riki ae kanga e kakawaki bwa are n ara abamwakoro ae Butaritari ao e bon ataaki are kanga bon akea te bwaibwai ae iaon te Minita ma temanna bwa are e bwaibwai te utu. Ngaia are ngkana a reke akanne ao te kanganga ngkanne koa bon tiku naba ngkanne n tataninga kaetakin ngkanne moa tao te katoka ara ke tera, ao naake kanga a bon tataneiai ni bwabwaka nakoia a katukaki ngkanne ian te itera anne te Tia Babaire.

Ngaia are eng I karabwa te Minita ao au kantaninga bwa kanga ai bon akea riki au titiraki ma I butimwaea bwanaan te Minita n aron ana katamaroa ae e na waakinna ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara: E rabwa buokan te titiraki Madam Speaker ao e koaua ti kaitaua te Tia Tei n otara n te tai aio tao ara kantaninga bwa e na kaotaia kaain ana abamwakoro n aron ae ataia ke n ota iai. Ao n reitaki ma akana I a tia n taekini ao ane bon ian te tua e kakawaki bwa ane e bon mwakoro arana n te aba bon ngaia ae e na aera e na karaoa te *claim.* Ngkana arona bwa e a tia n roko tao n aron are I taekinna ngkana iai te kanganga bwa e a roko n te bowi bwa tao e a manga aera ai te bwai teuana anne. Ao ngkana e a tia ni mate te tia bwaibwai are e mwakoro arana iaon te *ownership* ke bon iai angana e kona ni manga katokaaki arana n te katoka ara ao ane e bon maeu te aomata anne, e na bon iai naba angana are e na korea ana reta ni kariaia ibuki anakin ara bwakamwane ibukin boon kain arokara. Ko rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki anne ao ti a nakon ara bwai are imwina ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Banaba Hon.Tibanga Taratai ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki man te Botaki ni Mwakuri ibukin Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei.

BWAKA IA ANA KARIKIRAKE BANABA IAON KARAOAN TE RAMP

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e kangai tein au titiraki:-

Inanon te aua n ririki ae nako ao e taekinna te Tautaeka aio bwa e na karaoaki ana RAMP Banaba. Nna butia te Tautaeka bwa e na kabwarabwara e a bwaka ia ngkai te karikirake aio?

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Banaba n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka:-

E a tauraoi te tamnei ao te katauboo ibukin ana RAMP Banaba ao e a waaki naba te baronga ibukin kakaean mwanenakina. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E nakoim te Tia Tei.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika I nang kaitaua riki te Minita n ana kaeka ao tao nna bubuti nakon te Minita bwa e kona ni kabwarabwara bwa te aekaki n tamnei n raa ngkanne ae na tauraoi ni waakinaki. Bwa I riki naba n tabeka naba te titiraki aio bwa te *Ramp* e a tia ni kateaki ao e aki koro nanon te *ramp.* E roko te kaibuke ao e aki kona ni kabwakaaki moana iaon te *ramp* aio. Ko kona ni kabwarabwara bwa ana ongora naba ara botanaomata bwa te aekaki n *design* raa ae e na tauraoi ni karaoia.

Ao tao te kauoua tao iraua te kataumwane ibukin kanga te *design* ae boou aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake; E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki. Eng ngkanne kanga te tamnei ngkai ae e a tia ngkai aio te tamnei ae kanga e kaokoro ma te tamnei ake mai mwaina. Are te tamnei ae boou are kanga e titebo ma e nang riki bwa kanga te kotiweei mai mataniwiin te bike ni karokoa matankabi. Ao boon te tamnei aio $8 te mirion anne aia katautau ara koraki iai $8 te mirion ao ngkanne are kanga aongkoa e a bon roko naba kanga e

a bon tei naba imatan kabi n te aro are ngkana e roko te kaibuke ao ao e a roko naba ni kabwaka tabona ao e aerake naba ao a toka naba iaon te kotiweei nako aon te aba. Ao anne kanga te tamnei ae e a tia ngkai ane ngaia ane boona $8 te mirion. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei am titiraki.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika nna kaitaua te Minita n aron ana kabwarabwara ao tao a bon ongora naba ara botanaomata ao ngkanne kanga ti teuana tao te tabeaianga. Bwa e koaua a rawata moa kainnanon Banaba ae tuai ni koro nanona. Ao ngkai kanga tia noora kanga aron tein te *costing* ke tao te katauboo ae e a kanakoaki naba iaon te *ramp.* Ti kakoaua bwa ti aki te ware ae uarereke ara marae ni wanikiba I taku bwa $7 te mirion inanon te kataumwane ae nako, e aki koro nanon ara marae ni wanikiba. Ao ngkai ai te *ramp* aio ai $8 tabun te mirion.

E aoria ma nna butimwaea am rongorongo aio te Minita ao ti kakantaninga tiana. Ma au titiraki ae kakawaki e na kabwataki imwiin te mwane aio ke tao e na mwanenaki man te itera raa ara *ramp* aio are te $8 te mirion aron are ko taekinna taiaoka, ko kona ni kabwarabwara.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa ngkanne e a tia tabeu are katauraoaon te tamnei ao ngkanne e nang uotaki ngkanne nakoia naake ai tabeia ngkanne karekean mwanena ao anne ngkanne I aki kona ni biri rimoa n te tai aio n taekinna bwa antai ae e na mwanenna ao e na kanga arona. Ma te bwai are I kan taekinna nakon te Tia Tei e a tia tabera ngaira man ara Botaki ni Mwakuri ao ngkanne ai manga tabera ngkanne bwa ti nang manga kataia ni uotia naake tabeia ngkanne kakaean mwanena. Ao anne ngkanne I a katikua nakon te tai arei ae iaon kawaina ngkai ara beba ibukin karokoana irouia naake tabeia, are e na karaoaki n te beba ni karikirake iaona ao mai ikanne ngkanne are e na kakaeaki mwanena.

Antai are e na mwanenna ke tao e na bon mwanenna te Tautaeka I aki ataa ngkanne anne ao I a butia te Tia Tei ae karineaki bwa tao tia manga reitaki ma ngaia ke tao inanon te tai are e a tia n roko te tamnei aio inanon bain te kabineti. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te am kabanea n titiraki.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua kanga I nanokawaki n ongora bwa ngaia tao ai bon te tamnei naba te *design* ao akea raoi taina. A mwaiti bwaai

ibukin ara abamwakoro ae Banaba ae kanga akea raoi taina. E raoiroi nna katekeraoi riki te Tautaeka ngkana arona bwa ai bon akea nnen Banaba ao I taku bwa e baiti naba karaoana. E a kanakoaki naba ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Tia Tei ae karineaki ma ana ingainga n nano ao e bon koaua ti na bon riai ni ingainga nanora ni kabane nakon karikiraken ara abamwakoro. Ngaia are e aoria nna karaua anon te Tia Tei ae karineaki ti na keiaki ni karaoa tabera ao ti na kataia ni karokoa ni nnena are e na bon kainnanoaki iai ao I taku bwa tia katikua ikanne. Ti a kataia ni kakaea angana bwa tera angana are e na bon kona ni mena, bwa are au kantaninga bwa are ngkai e a bon tia bwa rabwatan te tamnei ao e na bon kataaki ni kakoroaki nanona. Bwa are akea riki nanon are e na manga kakaeaki te ramp teuana n te tabo teuana n te tamnei teuana bwa aikoa bongana akanne.

Ai ti aio ngkai ae kanga te kabanea n tamaroa are a tia ni iangoia are kaain te botaki are kanga te *Marine* are kanga ngaia ake a irekereke ma naake a *design* ao ngkanne mai ikanne ngkanne are I taku bwa e a tia te taeka. Ti a bubuti ngkanne nakon are imwina tia kawenea ao nna butia te Tia Tei ae karineaki e na karaua nanona bwa ae e na waaki te bwai aio rinanon kawaina ao ara kantaninga bwa tera ngke arona bwa ana bane ni koro nanon bwaai aika iangoaki n te tai aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ti a nakon ara tia are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauanei Marea ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Iokinibwai, Karaobwai ao Boboti Hon.Booti Nauan e nakoim te Tia Tei.

BUOKAN BAOIA ANA TAAN KATINE TAKATAKA NIKUNAU

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki:-

Ao I kan ongora e a bwaka ia buokan baoia ana taan katine takataka Nikunau are I a tia ni karokoa taekana ao n tia naba n reke te kaeka ae rangi ni karau nano mai iroun te Minita ae rine ibukin karikirake ao Bobooti? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E rabwa TE Tibiika aio ngkanne kaekan te titiraki:-

I kukurei ni kaongkoa te Tia Tei ae rine mai Nikunau bwa bon rebwerebwe aika a tia ni karekeaki

man te KCDL ae baoia taan katine takataka ke copra coordinators iaon abamwakoro nako ni ikotaki ma Nikunau ibukin katoamauaan aia mwakuri ni katine takataka inanon kaawa.

Tibiika: Te Tia Tei am titiraki.

Hon.Tauanei Marea: E rabwa te Tibiika ao I a kaitaua te Minita ae karineaki n ana kaeka ao tao bon bukin tabekan te titiraki aio bwa a bon kan mataata naba tao kaain ara kaawa ae Muribenua. N aron tao rongorongona riki are I a tia n angan naba te Minita are eng a manga akea baoia taan katine ao ananaaki. Tao iai te kanganga ni baoia taan katine, ma tao te titiraki ngkanne buokan au titiraki bwa eng ngkana arona bwa anaaki ke tao a kabongana te rebwerebwe teuana bwa a nako iai ni karaoa aia katine, taan katine takataka. E kona ni karaoaki tao te *claim* ibukin te *hire* n rebwerebwe are e a kabonganaaki ke e aki I kan bubutia te Minita.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao tao I taku bwa e nang kakawaki bwa ti na taekina aio bwa a kona naba kaain abamwakoro ni kabane akana iai ara tia katine takataka iai. Eng ngkana arona bwa iai te kanganga ni baoia ara katine takataka bwa e uruaki ao ngkanne e tauraoi te KCDL ni kabwaka te *hire* ngkana a *rental* ke tao ni kabwaka te *hire* ngkana e ananai te kaawa. Tao e a reke naba taekana ikai bwa kanga e na taraa n rangi ni bati te kanganga irouia ara tia mwakuri aikai ao kaain te Bobooti ke kaain te kaawa ana kona n reitaki ma te KCDL n te tai ae waekoa bwa ti kona ni katuea te tia katine takataka ngkana e a bon taningaroti, ao e a karekea te kanganga.

Eng ibukin kaekaan boon te titiraki ao e tauraoi te botaki n takataka te KCDL ni *pay* te *hire* ngkana arona bwa e uruaki ao e ananai te kaawa. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea: Ao e rabwa te Tibiika ao tao buokan ngkanne au titiraki. I karabwa riki te Minita n ana kaeka ao ngkanne ngkai iai ae a tia ni karaoaki ian are a tia n anaaki taan katine takataka. E kona n reke buokan aron karaoakin te *claim* ibukin are a tia ni baonaki iai taan katine. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: Eng e kona n reke anne te Tia Babaire ma I taku bwa e kakawaki ngkanne are e na iraorao te kaawa ngkana arona bwa a kabongana aia kaa ke rebwerebwe n ana te tia katine ana iraorao ma te

tia katine bwa kanga e na kakoaua aia *hire* e na *verify* ao ngkanne a kanakomaia aia *hire* ao e tauraoi ni kabwaka te KCDL.

Tibiika: Am kateniua n titiraki.

Hon.Tauanei Marea: Tao ai bon te karabwarabwa nakon te Minita riki ae karineaki ao tao ana Taan Mwakuri. Ao are a bon ongora ngkanne kaain ara abamwakoro ae Nikunau, eng tao riki kaain te kaawa ae Muribenua n aron aia tabeka aio ae a karokoa nakoiu bwa nna tabekia nakon te Minita. Ao eng a ibuobuoki ngkanne ma taan katine takataka i Nikunau a ibuobuoki ni kakoauai tao taai ake a tia iai ni baonaki, bwa e aonga n ae reke naba te *claim* nakoia ake a kabonganaaki aia bwatika. E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Booti Nauan: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao tao e a reke naba ara tai ni kamataata ikai te Tia Babaire bwa kanga bon ana babaire te KCDL are e a tia ni karaoia ibukin baoia taan mwamwananga ao e a tia ni karaoia n te aro are e nang bon akea te kanganga ae na kona n reke n te abamwakoro ae iai ara tia katine takataka iai. Bwa ngkana arona bwa akea aia rebwerebwe bwa e uruaki ana waekoa n reitaki nakon te KCDL bwae na karokoa te *spare part* tera riki. Ngkana arona bwa a manga motirawa ma iai are e onea mwiia e na tauraoi n *hire* kee. Ngaia are kanga ti aio ngkanne te kauring nakoia ara abamwakoro ni kabane aika a ongora. Bwa ngkana arona bwa iai aia kanganga ae a nang reitaki iai ae rereke iroun aia tia katine takataka ana riai ni waekoa n reitaki ma ngaia. Bwa ti na tauraoi ni ibuobuoki iai ao e rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne ao ti a nakon are imwina e na tabekaki te titiraki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Botaki ni Mwakuri ibukin Tuua Hon.Tarakabu Tofinga e nakoim te Tia Tei.

KABAIKOAAN RIKI KABWAKAAN AIA SITTING ALLOWANCE TAAN MOTI IAON ABAMWAKORO

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika n te ingabong aio ao ai bon te bwana ni kamauri nakoim te Beretitenti ao te Kauoman ni Beretitenti ao Minita ao Taan Tei ni kabane kam na bane ni Mauri. Ao I a bubuti tabekan au titiraki ane nambwana 85 ane e kangai:-

E kona te Minita are tabena ni kakaea buokaia taan moti iaon abamwakoro ni kabaikoa riki aron

kabwakaan aia sitting allowances imwiin aia boowi taiaoka?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker imwain ae I kanakoa te kaeka nakon te titiraki aio ao I a kan reitai ma kaain au *Ministry* ae te *Ministry of Justice* n reitaki ma kaain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang ni kamauriko Madam Speaker ma kaain am aobiti, n reita te kamauri nakoim te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei ao ai ngaira ni kabane ngkai ti ongora n te tai aio kam na bane ni Mauri.

Ngaia ao kaekaan te titiraki:-

I kukurei n taekinna bwa e na mwakuriaki kawaekoan te bwakamwane ibukin aio. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei.

Hon.England Iuta: E rabwa ana kaeka te Minita ae rangi n tamaroa, kanga bon tera raoi ae na karaoaki? Bwa te taneiai ngkoa ngkekei iai te DW ae a kaman te tekateka are ngkana a tia ni bowi taan moti ao ti nako naba ni karaoi aia *allowance* ao e a kabwaaki naba. Ngkai e a kan reke ae namwakaina ao a na tataninga, kanga n aron kaongoakiu bwa n te wiiki ae nako a tuai man bane ni bwaka bwain Turai. Ngaia are tera ngkanne ae na bon karaoaki raoi man ana tabo ni mwakuri te Minita taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa te Tibiika ao e koaua n aron ane e kakaraoaki ngkai ibukin booia ara taan moti akana iaon aba. Ao e kakanakoaki te DW ibukin kanga aia *allowance* ibukin 3 te namwakaina. Ao ngkana e bane kanoan te DW anne ke e a tia n nako aia *allowance* ibukin kanoan te DW ao e kona ni kantaningaaki kaokakin te *return* nakon te *High Court* ibukin manga karaoakin te DW are imwina.

Ti karautaeka ngkana tao e na iai te iremwe ma I taku bwa te iremwe n aron mwakurian te DW ao te naan *returns* e na iai tera bon *acquit* ao e na *verify* kanoan te naan kanakomwane ake ana kanakoaki ibukin te DW anne imwain ae e na manga kanakoaki te DW are imwina ke kanakoan te namwakaina te teniua n namwakaina are imwina. Ao e koaua I reita te karautaeka ao nakoia taan moti nakon te abamwakoro ae Beru ao I taku bwa ti aki ti Beru ma I taku bwa bon abamwakoro naba akana tabeua akana a reke naba kanga iai noran aba te iremwe naba n te itera aio. Ma ti nang tauraoi ni mwakuria ao te bwai naba ae kakawaki ae e na mataata bwa kanoan te DW e aki ti nako bwa ti aia *allowance* taan moti,

ma e nako naba bwa bon ana *operation te Court ke te Magistrate* iaon aba. Ngkanne kanga tarakina man ara itera e na bon ti kona ni bon kaokoroaki ane te DW ibukin te *allowance* ao ana *operations* te *court* bwa are n aron boon baoia taan moti, n aron akanne e na bon ti kaokoroaki ao te kantaninga are ngkana e oki te DW ibukin te *allowance* ao e *verify process* ao e a manga tauraoi naba ni waekoa n nako are imwina n te tai ae waekoa, ngkana e kaeka anne te Tia Babaire ao ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei am titiraki te kauoua n tai.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa bwa e mataata are e taekinna te Minita. Ao e koaua ngkanne are e bon abwabwaki te rongorongo arei nanona ti aki ataia bwa antai ngkanne ae nang bon bukin taeka bwa are e a wene imarenan tao n au kakauongo tao Taan Mwakuri i Beru ke tao e aki ngkoa ke tao bon Taan Mwakuri man ana itera te Tautaeka iaon Tarawa ikai, ae ngaia tao e bairemwe aron karaoakin bwaai.

E aoria bwa are ngaia e a nako katamaroakina, tao bon ti te reitaki teutana tao ni irekereke ma anne, ao bon ana *allowance* naba temanna te Tia Moti bwa e butiaki bwa e na bonota mwiin te Court Clerk bwa e nakomai. Kanoan te ririki ae nako man Eberi nakon Okotibwa e a tia n nako nakon te *Finance n November* ao e tuai man reke ni uaa ngkai bwa e a mangao. Ao e a manga tangiraki ana *claim* bwa e na manga *resubmit* ana *claim.*

Ao te kauoua naba are e kakabaeaki bwa e na karaoi aia bong ni bung karinan bong ni bung ao tao maare, e a kan kaman kanakoa naba ana *claim* man moan te ririki aio nakon aobitin bong ao mate ao bon akea naba te bwai ae tia riki ni uaa ngkai. I taetae naba ma ngaia ngkoananoa ao bon akea naba te bwai ae tia n riki ni uaa ngkai. Ngaia are tera ngkanne iteran aio bwa are nanona teina e titebo ma ai bon te kairua ae bae mai Tarawa ikai ngkana ai ngaia anne e kona n reke buokan aio iroun te Minita I a butiko.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ngaia e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Beru ao e rabwa. I taku bwa buokan ana titiraki anne kanga e kuri birinako teutana ma are bon oin te titiraki. Ma ti rangi n tauraoi ao I nang tauraoi n reitaki ma au tabo ni mwakuri are tabena aio n taraa riki ao ni bon iraorao ma te Tia Tei ae karineaki riki ibukin aia *claim* ana *Magistrate* ke tao ana Taan Moti tao iai te *acting* imwin aia *court clerk* ao tao ake a manga karaoa te *late*

assessment ibukin karinakin te naan bong ni bung ti nang tauraoi n reitaki ma ngaia ngkana bon iai te naan *claims* aika a bon tia n roko n ara aobiti, I taku naba bwa a kona naba au *officials* n te tai aio ana ti tarai mwiin aia mena ao n manga noori. Ngaia are ti nang tauraoi n reitaki ma te Tia Tei ae karineaki ibukin kawaekoan ao kanakoan aia *claim* ke aia mwane Taan Moti n are are e mwaneweia. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei kabanean am titiraki.

Hon.England Iuta: Ao e koaua e rabwa te Minita ao ai bon anne bukin oin tabekan te titiraki bwa are tia kua n okioki ibukin bwaai aika a uarereke, ao ngkai e a manga reke bwa te *sitting allowance* e kakawaki taekinaia ikai, bwa e aonga n ae a kaetaki raoi aron bwaai aikai ao ngkana tao e koaua bwa ngaia anne ai aroia naba Taan Mwakuri iaon abamwakoro tia bon butia te Minita, tera ngke a bon kona raoi n reke katokakin kanganga aikai, bwa are e kanganga aron reitaki ma buuki ao e kamore naba e nang kamore aron te taetae ma ririmwiakin bwaai ngkana aikoa kona ni waekoa n roko.

Ngkana tao bon iai totokoaia e aera aikoa kaongoaki taekaia ni kangai tia totokoi bwa ibukin aikai ao aikai ao arei, nakon ae a nang kaokioka te aba ao tia kantaninga ngkanne aron te katamaroa anne ao tao ara kantaninga bwa ana akea manga teirakera n tabeki aron kanganga aikai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: Kai e rabwa te Tibiika ao e rabwa riki reitan te titiraki. Ao e koaua n aron are I mwaneweia ti nang tauraoi ao ngkana tao bon iai kanganga mai irouia ara Taan Mwakuri ao ti nang tauraoi naba ni bon karaoa te katuua nakoia ara Taan Mwakuri ngkana bon te bwai ae e a bon tekatekanaki bwa e aki mwakuriaki, ke tao ngkana bon iai te kaeka ae e na riai n nako ao e a tautauaki bwa tao n aron itera aikanne. Ao ti nang tauraoi ami Tautaeka aio e na riai n tobwaia ao e na riai ni kibaria n te tai ae e na nang waekoa ibukin riki tobwaan kainnanon ara botanaomata ao e rabwa.

Tibiika: E a bon bane te titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwin. E na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki man te Botaki ni Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei.

ABAMWAKORO AKE A TIA N REKE TIBWAIA TE SOLAR LIGHT MAI IROUN TIAINA

Hon.Ieremia Tabai: Te Tibiika ko rabwa ao aio au titiraki:-

Antai abamwakoro aika a tia n reke aia solar light mai iroun Tiaina ao anganaki ni ngai?

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti:-

Te Tibiika abamwakoro aika a tia n reke aia taura solar man ana buoka Tiaina bon Kiritimati inanon Eberi 2020, Tabuaeran inann rabanen Turai 2020, Teraina inanon naba rabanen Turai 2020, Banaba inanon moan Meeti ao Tuun 2020, Makin inanon moan Eberi ao Nukan Tuun 2020, Arorae Nukan Eberi ao moan Turai 2020, Tamana ni moan Eberi ao Nukan Tuun 2020. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai; Te Tia Babaire bwa te kaeka I kan titiraki bwa iai babaire bwa antai ae e na reke irouna ao antai ae e na aki?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Kabwara au bure te Tibiika kanga I aki rangi n ota raoi ma ngkana e nanona ae iai aomata iaon abamwakoro aikai aika ana riai n reke irouia ke ana akea, ao I nang taku bwa te tibwa ni kabane ana bon bane n tibwaaki. Bwa ngkana e tibwaaki bwa tao ti kangai bwa ia, tao ti a kangai moa ngkai tao e a tia n roko i Makin e na bane n tibwaaki nakoia kaain Makin ni kabane ao te naan auti are kanga a bon tia n ataaki iroun te Kauntira bwa bon te naan mwenga ana bane n roko irouia. Kanga akea ae kanga te babaire ngkai are ana kakaokoroaki aomata kanga akea anne n ara babaire.

Te Tibiika kanga akea anna te babaire ae ana kanaokoroaki aomata. Ana bane n tibwaaki ni kabane nakoia aomata ni kabane iaon abamwakoro ni kabane iaon Kiribati ngkana e roko aia tai n roko tibwaia. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e aki ota n te Minita n au kaeka ngkana arona bwa I aki ota n au titiraki. Te Tia Babaire e a kanga naba n reke ke ni baireaki bwa abamwakoro akanne ana reke tibwangaia moa ao tabeua ana aki anne au titiraki I a bubuti kaekakina.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao ngaia e a ota raoi ngkanne ae nanonna te Tia Tei ae karineaki. Anne ngkanne bon ana babaire te kabineti. Ana babaire te kabineti e kangai, ana kanakoaki moa tibwaia bwa are te mwaiti are e moan roko e aki kona n toa Kiribati ni kabane iai. Ngaia are iai mwaitin te mwaiti are e moan roko ao ngaia are ngke e a noraki bwa e aki toa Kiribati n te bwaia arei ao e a baireia te kabineti bwa ana kanakoaki moa nako aba ake kanga e kanganga ke kanga a raroa nako. Ngaia are a kanakoaki nakon te itera Mainiku a kanakoaki nako Banaba, a kanakoaki naba Tamana ma Arorae bwa ake a raroa bwa a mena n te itera Maiaki, ao a kanakoaki nako Makin bwa are e raroa bwa e mena n te itera Meang. Anne kanga te kantaninga ngke a tibwaaki bwaai aikai bwa a tibwaaki moa n anganaki aba ake a raroa nako riki ma Tarawa. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Am kateniua n titiraki te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire iai te babaire n tibwatibwa ni kaineti ma te rinerine are e na waakinaki n taai akanne.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika kanga akea atakin anne te Tia Tei, te bwai ae rangi ni kakawaki bwa te Tautaeka ngkana e motika ana baire n te tai teuana ma te tai teuana ao e na riai ni iai ibukina aika a riai. Ao are ngaia anne bukina ae riai n te tai arei ngke e karaoaki bwa ibukina ti tabeua ake a roko ao ti aki tangiria bwa a nang bane n tiku ikai bwa are ngkana a nang tiku ikai ti nang kanga ni kawakinna. Ngaia are ti tangiria bwa a nang bane moa n tibwaaki nakoia aba ao ti na kanga n tibwaia nakoia aba ao e a baireia te kabineti ngke a tekateka ni iangoia, ao e kangai *'tao ti nang angania moa aba ake a raroa nako bwa are a raroa nako riki ma Tarawa'*. Tao n aron te itera Mainiku e rangi ni kanganga kanga rokon te kaibuke n te itera Mainiku ngaia are kanakoa tibwan te itera Mainiku, ke tao ia Arorae are kanga a raroa nako riki ma Tarawa kanakoa tibwan Arorae ma Tamana bwa are a raroa riki ma Tarawa, kanakoa tibwan Makin bwa are e raroa riki ma Tarawa ao Banaba naba bwa are e raroa riki ma Tarawa.

Anne bukina akea iangoakin n te tai arei akea iangoakin ae tao te karebaoki ke tao tera ti karaoa tibwara ibukin te botanaomata inanon tibwangan te Tautaeka are e na riai ni karaoia n te tai teuana ma te tai teuana. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne ao ti a nakon are imwina e na tabekaki

iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Arorae Hon.Teima Onorio ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin te Tautaeka Inanoa Hon.Boutu Bateriki, te Tia Tei am titiraki.

KARAKAAN BOON TE RAU

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio au titiraki:-

Iai ana kantaninga te Tautaeka bwa e na karaka boon te rau man ae bwainaki ngkai ibukin te mwakuri n onobwai n ana auti te Tautaeka iaon aba? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita ae ko karineaki.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki:-

Te Tibiika ko riai ni kaongoa te Tia Tei ae rine mai Arorae bwa e tauraoi au Botaki ni Mwakuri mani boona ae bwainaki ngkai ae $1 te taara nakon $3 te taara ni kaineti ma kanoan ana motinnano. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei am titiraki.

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Minita n ana kaeka, ae nang kona ni karakaaki boon te rau man $1 te taara nakon $3 te taara te Tia Babaire. Ao I kan butia te Minita e kona ni kamatata bwa tao ni ngai ae ana kona ni waakina aio iai. Bwa ti kakoaua bwa te kataumwane ae e a tia ni kawenea te Tautaeka ibukin te ririki aio ao akea inanona. Tao nakon ni ngai ane e baireia te Tautaeka bwa e na kona ni kabwaaki ae te $3 te taara te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua e rabwa buokan te titiraki ao tao e koaua e aki rin ara kataumwane ngkai n te tai aei te Tia Babaire ma tao aongkoa tao e na manga bon noraki nakon te ririki ae boou te Tia Babaire ibukin manga karinan te kataumwane iaon karakaan boon te rau n te tai aei te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei.

Hon.Teima Onorio: Ngaia ao e rabwa te Tia Babaire ao e aoria bwa are e bon ongora te ongora, ao I kan ti katabetabea ana iango te Minita ao te Tautaeka iaon boon te rau te Tia Babaire are ti kaitau iai bwa e na karaka nakon $3 te taara. Tao n aron ae ataaki te Tia Babaire ao te inaai n te tai aio $3 naba te taara boona, ao kanga n aia taratara kaain au abamwakoro ao a kabotaua karaoan te inaai ma te rau e rangi n tei maan e korakora riki mwakuriana. Bwa tao te inaai e a ti kabwakaki naba tao e karaiaki te baan nii ao e a rarangaaki naba e a

tia. Ma karaoan te rau n ara abamwakoro ae Arorae e bon maan irabong bongina te Tia Babaire, ibukina ngke e taonaki n te ira n te nei, e katukaki irabong ao e aekaki ao e toroaki, ao e a waeaki te rau e ituaki.

Iai ana kantaninga te Tautaeka bwa e na kona n taraa aron tao tinebun te mwakuri imarenan karaoan te rua ma te inaai bwa tao riki ngkai e tuai tauraoi ni kabwaka inanon te ririki aio, ao iai ana kantaninga bwa e na manga taraa te itera anne te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua te Tia Babaire are tao ngkai n te tai aei ao are bon iai n ana motinnano te Tautaeka are e a tia ni bon kotokotea raoi te rau, ngaia are ngkai ti karaka man $1 te taara nakon $3 te taara anne bon te kiba ngkai ae nang korakora ao e noraki te kaokoro irouia ara botanaomata n te boo ae $2 te taara te kiba. Ao tao ibukin te inaai te Tia Babaire tao e na manga bon karauaki n taraaki bwa are kanga e bon aki rinanon ara motinnano n ae nako, ma tao ngkana iai te naan kataratara ni manga rinanoakin boona n te tai aei tao e na manga bon te kamatebwai teuana irouia Taan Mwakuri te Tia Babaire are ana kona ni waaki iai. Ko rabwa.

Tibiika: Am kateniua n titiraki te Tia Tei.

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao e a mataata anne, ngaia are e a bon tiku nakon te Tautaeka. I ti kan titiraki te Tia Babaire nakon te Minita bwa e kona ni kakoaua bwa te rau are e kaboaki ibukin te onobwai n ana auti te Tautaeka boona $3 te taara e na titebo naba are te onobwai n ana auti te Kauntira n aron are e a tia n anaia te Tautaeka bwa ai tabena kaboan naba te *maintenance* n ana auti te Kauntira. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan riki te titiraki ao e koaua I taku bwa anne te Tia Babaire are e na ti te tikina anne ngkanne n ana motinnano te Tautaeka aei, e a tia ni iangoia ae e na ti te tikina aron te naan kabo rau are ti na waaki nakon ane ana auti te Kauntira n aron are e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki mai Arorae, ae e na ti te tikina ngkanne aron tein ara *rate* iaon aio te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: E rabwa anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua e na kaekaaki Minita ae karineaki ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki

Hon.Dr Tinte Itinteang e nakoim te Tia Tei.

BABAIRE IBUKIA AORAKI AKE A KAINNANOA KARAOAKIN AORAKIA ITINANIKUN KIRIBATI

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika ao I a reitaki naba ma kaain Abaiang ni kamauri ngkami n te ingabong aio kam na bane ni Mauri. Aio ngkanne te titiraki are iaon te Ota Beba ae 84:-

E kona te Minita n te Kuakua ni katerea bwa tera ngkai babaire ibukia aoraki ake a kainnanoa karaoakin aorakia itinanikun Kiribati? Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa te Tibiika ao e rabwa riki ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang ao aio ngkanne kaboan ana titiraki:-

N te tai aio ao e teimatoa te Botaki ibukin te Mauri ao Katoki Aoraki ni karekea buokaia aoraki rinanon kainibaire ibukin katokan ao buokan marurungin te aoraki. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei am titiraki teuana.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Minita ao kanga e aki kaeka raoi au titiraki bwa aio inanona are aoraki ake a kainnanoa karaoakin aorakia ke bwain aorakiakiia itinanikua. Bwa are e a toki korakoran are ikai, ngaia are I kan titiraki ngkanne tera ngkanne te babaire ibukia ae e a tia ni wene n te tai aio are te koraki are a kainnanoa are a kainnanoa karaoakin aorakia itinanikun Kiribati ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei ao e koaua n te tai aio kanoan ana kainibaire au tabo ni mwakuri ae Botakn te Mauri ao Katokia Aoraki ao ibukin kaitaraan te aoraki ae te *Covid-19* are e tabangaki ngkai n te aonaba ao e koaua e bon toki moa ngkai kamwanangakia aoraki ake a kainnanoa te ibuobuoki n aban tinaniku. E rikai aio ibukina bwa aba ake aia onaoraki ake ngaia ti kananakoia iai ara aoraki n aron tao Inria, ke tao ngkai manga Biribin a bon taonaki naba n te aoraki ae te Covid-19. Ngaia are ti bon totokoa moa ngkai te kamwananga nakon aba aikai ibukin tararuakia naba ara botanaomata man te aoraki aio. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei am titiraki.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa anne ao ngaia e teretere ngkanne bwa aoraki aikai ana kanakoaki

nakon te tabo ae Inria ke Biribin. I kan titirakina ngkanne te Minita ae karineaki, e a bon tia ni karauaki ni barongaaki raoi te kantaninga are ana kanakoaki ara aoraki aikai nako Biribin n aron are kanga e karaoaki ngkoa ibukin babairean kanakoakiia aoraki nako Inria, ao Taiwan ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang; E koaua e rabwa buokan riki ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao aio raoi kaekan ana titiraki anne ni kaineti ma Biribin. E a tia ni barongaaki ma e tuai n tiainaaki te boraraoi. E riki aio ao e tauaki aio ibukina bwa e a toki naba kamwanangakiia ke te kantaninga ibukin kamwanangakiia aoraki nako Biribin. Ao anne ngkai tokin ara waaki ao ara babaire ma Biribin. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Am kateniua n titiraki te Tia Tei.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Tibiika ao akea riki au titiraki ao e rangi ni bati n rabwa e rabwa aron ana kaekaeka te Minita ao bon te kantaninga bwa e na karaoaki te kabanea n raoiroi nakoia ara aoraki n te aro bwa e na akea te kanganga ke te kabuanibwai nakon maeuia n te tai teuana ma teuana. Ao e bati n rabwa.

Tibiika: E koaua e rabwa ana maroro te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang ao e koaua te Tibiika inanon ngkai e taonaki ngkai te aonaba n te aoraki ae te Covid-19 ao bon anne teuana ibuakon kanoan ana kainibaire te Botaki ni Mauri ao Katokia Aoraki, ma te moanibwai moa bon tararukia ara botanaomata bwa ana mano man te aoraki aio ae taona te aonaba. E rabwa riki te titiraki ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika; Ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Makin Hon.Pinto Katia ao e na kaekaaki iroun te Minita ibukin Botaki ni Mwakuri ibukin Tua Hon.Tarakabu Tofinga. E nakoim te Tia Tei.

KATEAN RIKI TEUANA TE WARD IBUKIN MAKIN MEANG

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao aio ngkanne te titiraki ae kangai taekana:-

E kona n noora riaina te Tautaeka aio bwa e na katea riki teuana te Ward ibukin Makin Meang? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao aio kaekan ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Makin:-

Hon.Madam Speaker I kukurei n taekinna bwa e tauraoi au tabo ni mwakuri n rinanoa te bubuti aei ni kaineti ma kainibaire aika a bwainaki ibukin karakakin mwaitin te Ward. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei am titiraki.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao I kaitaua riki te Minita ae karineaki n aron ana kaeka ae rangi n tamaroa te Tia Babaire. Nna bubutia te Minita ae karineaki ma ana Taan Mwakuri bwa nakon ni ngai ngkanne ae a katarataraia bwa e na kona n reke ke ni kakoroaki nanon kainibaire akanne bwa e aonga n ae kona ni manga reke te *ward* teuana iaon Makin Meang. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa te Tibiika ao e rabwa reitan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao n aron are I mwaneweia te kainibaire ibukin karakakin te Ward ao iai ane e taraaki ngkai ane e kona n taraaki mwaitin te botanaomata, ana botanaomata Makin ngkana e a tau ke tao te *ward* are e na karakaaki anne bwa e a roko n te mwaiti are e kantaningaaki. Ao n reitaki ma te raroa nakon te tabo ni kare baoki, ao bon tarakin ana babaire kinakin tao te ward ke tao te kaawa anne ao te Kauntira ao bon te botaki ni unimwane bwa e na riai ni kateaki, ao bon korakoran te Kauntira ni manga mwanena aron waakin ana waaki te Kauntira n rekereke ma te Ward anne.

Ibukin ana bubuti Makin bwa ni ngai ao n te tai aio ti nang tauraoi ni karaoa ara mwakuri ao n reitakiu ma naake tabeia ao rinanoan te bubuti aio kanga e bon tuai n roko ao akea mwiina n tia n roko iroun te aobiti. Ao ti rangi n tauraoi ni mwakuri ma te Tia Tei ae karineaki ao bon ana Kauntira ni mwakuri ngkana Makin ngkana bon iai kainnanoan karaoakin ana Ward tao e a karokoa rongorongona, ao kawaina e riai n rinanon te Kauntira ana bubuti anne ngkanne are e a karaoaki naba rinanoakin te bubuti aio ma te naan kainibaire aika a bwainaki ngkai. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I nang kaitaua te Minita ae karineaki n aron kamatatakin riki babaire ake ana kainnanoaki ibukin manga rinanoakin riki kateakin riki te *Ward* iaon Makin Meang. Ae e a ongo te *Clerk* te Tia Babaire bwa are inanon ana tai ni bobowi ni Kauntira ao anne teuana naba ae e a bon tia ni minitinaki ao kanga ni baireaki mai iroun te Kauntira bwa e nang riai ni kateaki. Ao e aoria bwa kanga e a tia naba n

teretere naba mai iroun te Unimwane bwa e a bon tia naba kanga ni waakina riki te Ward riki teuana rik iaon Makin ibukin ana rongorongo te Minita ae karineaki ma ana Taan Mwakuri.

Ma tia katikua nakoim te Minita ao tia kawenea bwa te bubuti bwa tera ngke e noraki riki riain aio bwa e na kataweaki nakon te tai ae imwaira aio te Tia Babaire, e rabwa ao are ieta.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ngaia e rabwa te Tibiika ae karineaki ao tao ai bon rokon ana bubuti te Kauntira ni Makin inanon baira ao tia tauraoi ngkanne ni iraorao ma ngaia ibukin mwakurian aio ao e rabwa.

Tibiika: Ai bon akea buokan te titiraki anne ao ti a nakon are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Arorae Hon.Teima Onorio ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Iokinibwai Karaobwai ao Bobooti Hon.Booti Nauan e nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAN TE AUTI N TAKATAKA RIKI TEUANA AE BOOU IAON ARORAE

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki:-

Iai kainnanoan te auti n takataka ae boou ae kaan riki ma te rawa ibukin bukina aika a mwaiti ao teuana mai ibuakona bon kaniaana riki ibukin te uraki nakon te kaibuke. E kona te Tautaeka n taiaoka n noora rian katean te auti n takataka ae boo ibukin Arorae ao ni ibuobuoki ni kakaea mwanena? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Booti Nauan: Ngaia e rabwa te Tia Babaire ao imwain ae I waaki ao I ana moa te tai aio ni karabwa au Botaki ni Mwakuri ae te KCDL ana CEO are teuare Paul Tekanene ao ana *Operations Manager* teuare Enari Erioka n aia kaeka aio. Ao e kangai au kaeka te Tia Babaire:-

E na rinanon te bubuti aio te Tautaeka.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Teima Onorio: Ao e rabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka e na rinanoa te bubuti aio. Tao ngkanne buokan karaoan ana babaire kaotinakoan ana babaire te Tia Babaire te Minita ao riki te Tautaeka. Ti kakoaua ae bon taben te bobooti n takataka bwa e na iai ana auti n takataka ao bon iai ana auti takataka ara bobooti ae Arorae Bobooti.

Te Tia Babaire tao te kanganga ae noraki ngkai a bon tabekia kaain te Bobooti aio bwa a noria bwa e aki tau buburan aia auti n takataka aio a mwaiti taai ae e onrake te auti n takataka ao e a katokaki te katine, ibukina ngke e a on te auti n te takataka. Irarikina ao e a bon bongata te auti n takataka bwa bon man tain te korone e ngae ngke bon iai mwakuri n onobwai aika a karaoaki ma bon iai noran kainnanoan ae e a boou.

Irarikina te Tia Babaire e bon kanganga te mwakuri te uraki takataka ao riki ngkana e raroa teutana te auti n takataka man te rawa are e na urakinaki te takataka nako iai. Bwa tao tera ana ibuobuoki te Tautaeka ae e na kona n anga n te itera aio ngkai e a bon noria bwa te kanganga ke au abamwakoro ae Arorae ni kainnanoan te auti n takataka ae boou te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: Ngaia e rangi n rarabwa buokan te titiraki te Tia Babaire. Te Tia Babaire au tabo ni mwakuri n reitaki ma au kambwana ae KCDL kanga e rangi n neboarake te titiraki aio. Ti neboiarake ian te kantaninga are kanga aio ai tibwa moan kinaean te bwai ae te takataka kanga aron barongaana, kanga kaubwaira teuana te takataka. Ngaia ti nang karabwa te Tia Tei ae moan tabekarake aio te bubuti aio. Ao e koaua ti noora te bwai ae kanga te kanganga ae tabekaki iai aio te Tia Babaire ti aki ana kanganga Arorae. Ma e rabwa Arorae ngkai e tabekia.

Ngaia anne bukina are kanga e kangai iai au kaeka iai te Tia Babaire e na rinanon te kanganga aio te Tautaeka. Bwa ti nang tauraoi n tobwa te kanganga ngkai aio ngaira ngkai kai tia roko, ao ti aki ti ana kanganga Arorae bwa ti kakoaua naba bwa e bon rereke naba i abau are i Tabiteuea Maiaki. A tuangaki, e a kangara aron ara auti n takataka aio kai e a onrake ao e a katokaki te tine? Ma e nang kanga n aki katokaki te tine te Tia Babaire ao e a bon onrake e a roko n ana *capacity* te auti n takataka.

Ngaia are ngkai ti noora kainnanoan te auti n takataka bwa teuana te karikirake ae ti na riai ni kabirimwaka. Ao ngkai e tabekarake ana bubuti Arorae ao ti na moan tobwaa Arorae ni kakaea angan tobwakina. Ao ana aki bakantang te koraki ake tao ana kaaina Phase 3 ke Phase 4 bwa are bon tei Arorae ae tabekarake ana bubuti aei. Ao iai ngkanne ara karikirake ae ngaia ti na kataia kakaae mwanenakin auti n takataka ke taian *copra shed* are e a rangi n takabubura n te aro bwa e na toki te kanganga ae e a onrake te auti n takataka ti aki ti ngaia anne

te Tia Babaire ma ti na kataia naba ni karekea ma ana *truck* te *copra coordinator* iaon te abamwakoro anne bwa e nang bon kakaraai ana takataka, ao e nang kauarerekea te kabanemwane.

Ngaia are e na aki raraoma Arorae n ana tabeka aio bwa iai ngkai te karikirake ae waakinaki ao iai ngkai abamwakoro are a nang tauraoi ni kateaki aia *copra shed* are e a reke ian te moan mwane ni buoka. Ao ngkanne ti na teimatoa ni bubuti te mwane ni buoka bwa ana reke riki mwanenakin riki *copra shed* ake nikirana ao ti na kona n tobwai aia kanganga abamwakoro tabeua.

I taku bwa te bwai naba teuana te kanganga te Tia Babaire n aron ae tabekia Arorae ti aki ti ngaia ni kaitara te kanganga aio bwa ti kona ni kangai bwa Arorae te aba ae uarereke ao e noora tabon te kanganga aio ae e otinako ae uarereke. Ma aba ake a buburakaei a bubura riki ae a noria n aron Abemama te aba ae rangi n rawata takatakana, Tabiteuea Meang, Nikunau ao ti na riai moa n tobwai moa aikai ni kibari. Ngaia are e noria Arorae e na kabebetea nanona bwa tarira ake a bubura riki abaia ao a bubura aia *copra production* ti na katei naba moa aia auti n takataka.

I taku bwa ngkana ti kaoka naba ara taratara rikaaki te Tia Babaire ao bon reke naba tabetai are e a onrake te auti n takataka bwa au kambwana ae te KCDL e biriaitua ni katoa bong ni kakaea angan karokoan takataka man aba aikai. Ma are n tabetai a tabetabe kaibuke ake a buburakaei ibukin tao tera n aron ae ti ataia n ae nako te runga, kaokakia ataei ao kambwana ni kaibuke aikai kanga e *priority* riki moa irouia taian *service* aikai. Ngaia are e reke are e kona ni wene ni maan te *copra uplift* ke tao ti aranna n taetae ni Kiribati bwa karokoan takataka.

Ngaia are ti noora te kanganga aio te Tia Babaire ao kanga anne moa kaekan buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Arorae. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki ngkana iai.

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Minita n ana kaeka ae abwabwaki ae tao e a manga kairiia riki kaain aba ake tao a abwabwaki riki nakon au abamwakoro ae Arorae tao a kau ben riki tera ngke e noora ana kanganga au abamwakoro ae ti tabekia n te tai aio, tao aki rangi n rootaki aba akana a bubura aki tabeka aia titiraki n te tai aei. Ma tia kan karekerekea aio te Tia Babaire ma tao te bubuti riki nakon te Minita ae karineaki bwa ti kakoaua bwa inanon ririki aika a

bwakanako ao tao iai karikirake ake a karaoaki are e a bon karekeaki mwanenakin te Auti n takataka n te matabaiawa, ibukin te abamwakoro ae bwanin. Ao e koaua tao ngaira e uarereke ara abamwakoro ao bon ti teuana ara auti n takataka ma n te tai aio iai noran kainnanoan ae e na kateaki ae boou ao tao iai naba te tabo are e kataratara ara Bobooti ao e kawaerakea ana bubuti nakon ara Kauntira ibukin te aba ane e bon kaitara raoi te rawa, ae e na kaan riki ao e na nang bebete riki aron te mwakuri ni uraki takataka ibukia te botanaomata te Tia Babaire. Tao anne riki te kainnano ae tia tabekia n te tai aio ao e koaua are bon taben te Tautaeka tao n reitaki ma ana botak ini kaibuke ao kaibuke ake a kona ni ibuobuoki aron karaaian takataka.

Ma tia kawenea bwa te bubuti nakon te Minita ao riki te Tautaeka, kainnanoan te auti n takataka are e na kona ni mena n te matabaiawa ao ngkana a kona n taraaki bwa Arorae e tuai n reke tibwana n te karikirake aio a tia n reke tibwaia abamwakoro akana tabeua n taai aika nako tera ngke e noraki te kainnano aio ao n tobwaaki n te tai ae angaraoi te Tia Babaire. Ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao ti nang karabwarabwa ngkai ti kona kanga ana waaki Arorae iaon tobwaan ana kanganga aio ao eng kanga bon aio te bwai ae ti rangi ni kainnano bwa kanga imwain ae e a roko te buoka ke te babaire ibukin kaekan taian kanganga n aron taian *copra shed* ao kanga bon ana bwai moa te Kauntira ae kanga ti na nang ao Bobooti kakaean ana tabo. Ao anne ngkana arona bwa e a tia iroun Arorae ti nang tobwa anne ao ti nang karabwarabwa nakon Arorae.

E na aki karawawata nanona te Tia Tei ae karineaki mai Arorae ngkai tao e a manga mwaneweia ke ni kairi aba tabeua ibukina bwa ti noria bwa te kanganga are e boo iai Arorae ti aki ti ana kanganga. Ma e na aki raraoma te Tia Tei mai Arorae bwa ti na tauraoi n tobwa ana kanganga n aron are I a tia n taku ao iai ara waaki ae tao a na kakaongora riki ibukin tobwaan te kanganga aio. Au kambwana ae te KCDL e katena inging bwebwena ngkai ma ana kambwana te Koil bwa ana kataia ni kabooa te bwaati ae bubura. Ngaia are ti kakoaua bwa te *transportation* ke te *uplift* te kanganga, ao ana kona n katokai aia bwaa ni kangai ao oki a katoka te *empty drum* ao a katoka te takataka.

Iai naba ngkanne ara karikirake aika kanga ti iangoia ae ti nang taketeni aba ake n te itera Mainiku tao Teraina bwa e nang rarawata

ana takataka ao tao bon Arorae, Taman, Nikunau, Tabiteuea Meang, Tabiteuea Maiaki, Onotoa ti na katei te naan *copra mil mini copra mil* aika a uarereke n te aro bwa e nang aki tiku n tataninga te takataka ao e na kerikaaki riki ana *value* ma e nang *crush* ao e nang tataninga te oera ao e na nang *high* ana *quality* kanga anne kaekan te mena te Tia Babaire ao ti nang neboarake ana tabeaianga Arorae ao ti tauraoi n tobwaia ao e na aki raraoma iai bwa ae ti waaki ngkai.

Ngaia are I kaeka n te moantai are ae na waaki te Tautaeka n tobwa te kanganga. Ko rangi n rarabwa riki te Tia Babaire ao are ieta.

Tibiika: Am kateniua n titiraki, kai bon akea boutokaan te titiraki anne te kateniua n tai ao ti a nakon are imwina e na tabekaki te titiraki iroun te Tia Tei ae temanna ae karineaki mai Marakei Hon.Moannata Ientaake ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki man te Botaki ni Mwakuri ibukin Tua Hon.Tarakabu Tofinga e nakoim te Tia Tei.

KABWAKAAKIN BOON TAABO N RINERINE AKE A TANGOAKI N RINEAKIA TAAN TEI AO TE BERETITENTI

Hon.Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tibiika ao ngkai ai moantai n taetae n te wiiki aio ao ai bon au taeka ni kamauri mai irouia kaain Marakei ni kabane nakoim te Tibiika, Taan Tei aika a karineaki ni kabane ma Minita, te Beretitenti, ao ai bon kaain abau riki are Marakei kam na bane moa ni Mauri. E koaua e kangai taekan au titiraki:-

E butiaki te Tautaeka ke te Minita are tabena bwa e kona ni kaongoa te Auti bwa iai boon tangoan taian tabo n rinerine aika e a tia ni kabwakaaki iaon Marakei ibukin rineaia Taan Tei ke te Beretitenti?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa te Tibiika:-

Hon.Madam Speaker I kukurei ni kaongoa te Auti aei bwa iai boon maneaba ake a kabonganaak ibukin rineaia Taan Tei ao te Beretitenti ae kanakoaki nakoia Kauntira nako. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tibiika ao I karabwarabwa ngkai ti ataia bwa iai boon maneaba ma taabo ake a kabonganaaki irouia aomata n rinerine. Ao kauouan au titiraki ao iai boon ngkanne auti ake a kabonganaaki irouia mwauku?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Marakei ao e koaua kanga e kuri manga boou te titiraki ane kabonganaakin auti irouia mwauku. Ma ngkana e na manga karinna bwa te titiraki ae boou ti nang tauraoi n raa ni kaeka. Ma kaboakin taabo n rinerine ake e karaoaki iai te rinerine ibukia Taan Tei ao te Beretitenti ti aki te bwai ae boou ma e a kaman karaoaki man 2011, ao are e kakanakoaki te mwane nakoia Kauntira te DW ao anne te kantaninga are te tiaati ane kaboakin teuana te maneaba ibukin kabonganakina $20 te taara e na riai n reke nakon te maneaba ke *boarding station* bwa tao te maneaba ke tao tera, maneaban te kaawa ke tao maneaba te aro are e na kabonganaaki.

Ibukin ngkanne ara titiraki ane ti kona ni manga bon iraorao ma ngaia n taraia ana bon iai naba taabo aika a katauaki ibukia mwauku n aron anne e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki riki.

Hon.Moannata Ientaake: E rabwa te Tia Babaire ao kai e bon koaua ae iai aomata ae kanga a kaokoro aroia kee ao e koaua iai aomata aika a toaraoi iai naba aomata aika a mwakuri n aekakin are i Marakei iai naba ara aomata aika a rinerine ao a mwauku. Ma e koaua bwa are e a bon rangi n tabangaki te bwai te kaboaki taabo ibukia naake a toamau, ao e uara ngkanne raora ao tarira ake a mwauku ngkana a manga rinerine e na kaboaki aia tabo ao ta e koaua tao e tuai tauraoi iai te Minita. Ao ngkana arona bwa e a tia ni bwaka boon maneaba aikanne ao tao ti kona ni bubuti ia maneaba aikanne iaon Marakei ao iraua booia.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Marakei. E koaua iai ruaiwa taabo n rinerine iaon Marakei aika a katauaki ibukin te rinerine aika a nako n aron rineakia Taan Tei, ao te rinerine ibukin te Beretitenti n aron ae iai teuana i Rawannawi Maiaki, Rawannawi Meang,Temotu, i Buota, ibukin Tekarakan, ibukin Bwainuuna, ana tabo n rinerine Norauea, te Kuanga ao Antaai ruaiwa mwaitin te naan *ward* ke taabon rinerine ibukin te rinerine ae nako. Ao e karaoaki naba iai te bwaka mwane ae tia ni karaoaki inanon Maati te ririki naba aio ae mwaitina $7,820 ao anne are e kaineti ma boon maneaba ao n rekereke naba ma boon te naan kabanemwane n aron waakin te rinerine iaon Marakei ngkana e kaeka anne te Tibiika.

Tibiika: Am kateniua n titiraki te Tia Tei.

Hon.Moannata Ientaake: Ao e bati n rabwa te Tia Babaire ao e rangi n rau nanou n te titiraki ao boon ate kaeka. Ao e kona ngkanne ni karakaaki riki boon taabo aikai bwa e aonga n reke riki aia mwane ara koraki ake a kabonganaaki aia tabo ngkai e bon tuai n tauraoi ami tabo n rinerine.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa reitan te titiraki mai iroun te Tia Tei ao e koaua e tauraoi au aobiti ni manga bon taraa te boo aio, ngkana arona bwa bon iai noran riaina bwa e na manga karakaaki ao ngkana tao iai riki bwaai aika a kabonganaaki n te *boarding station* anne, tao te iti ke tao tera itin te maneaba are ana kona ni manga karaka tao bon te tiaati tao kabonganakin te maneaba. Ao e koaua I kan kaoka te titiraki nakon are mai mwaina e rangi n tauraoi ara aobiti naba n reita tarakin aia itera koraki ake tao aki toamau ibukin kaean te rinerine ngkana e na bon iai noran riaina ti bon kona ni bon taraia ibukin karinakin tao karekeakin aia tabo ae kaokoro ke tao te tabo riki ae e na angaraoi ibukia. Ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ara titiraki are imwin e na tabekaki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Iokinibwai, Karaowai ao Bobooti Hon.Booti Nauan, e nakoim te Tia Tei.

KATEAN TE TABO NI KARAO AMWARAKE MANI UANIKAI AO BUKINIKAI IAON BUTARITARI

Hon.Tinian Reiher: E rabwa Madam Speaker ao e kangai taekan au titiraki:-

E kona te Tautaeka ae boou n reitanako te waaki are e a tia ni karaoaki iaon katean te tabo ni karao amwarake mani uanikai ao bukinikai iaon Butaritari? E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Booti Nauan; E rabwa te Tibiika te titiraki aio ao tao imwain ae I waaki te Tibiika ti iai te onono nakon au kaeka ae n taetae ni Kiribati e kangai *e tauraoi te Tautaeka rinanon te MCIC* ti kamauna te *MCIC* ao ti korea *au Botaki ni Mwakuri ao e a reitinako naba anne ngkanne anne are imwina.* Ngkanne n te *English version* ngkanne *Government through* ao ti tiring matan ane *te MCIC* nakon *my Ministry* ao e a tiku naba ngkanne ane imwina, kanga ti au onono n au kaeka te Tia Babaire.

Tibiika: Iai te kanganga te Tia Tei e bita nanon, te Tia Tei te kaeka iai am kanganga iai.

Hon.Tinian Reiher: Kanga bon akea te Tia Babaire kanga e bon titebo nanoia ma tera raoi ae kananona.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: Ngaia e rarabwa ao ngkana akea ana kanganga iai te Tia Tei ao tao I a tauraoi ni kanakoa au kaeka iai ngkanne.

Tibiika: Kanakoa.

Hon.Booti Nauan; Ngaia e rabwa ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari temanna:-

E tauraoi te Tautaeka rinanon au Botaki ni Mwakuri n reitanako te waaki are e a tia ni karaoaki iaon katean te tabo ni karao amwarake ma uanikai ma bukinikai iaon Butaritari.

Tibiika: Te Tia Tei am titiraki.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa te Minita ae karineaki ngkai e tauraoi ni manga reitanako te mwakuri iaona. Ao e koaua Madam Speaker bwa are aio te karikirake ae kanga e nang bon waakinaki ao ti aki ataia bwa tera ae riki nako iai bwa are kanga ni Maati n te ririki are nako, ao e a roko rongorongona ngkanne bwa kanga e nang waakinaki karaoan te ukeuke are iaon te mena ao kamwaingan te naan bwai ni karao amwarake ake a mena i Temaiku nako Butaritari. Ao nna bubutia te Minita tera ngkanne ngkai ae tao e na waakinaki n aron ae e koaua I kabwara bure nakon te Minita bwa are e boou ma aikai akeke a tia ni waakinaki n te tai ae nako ao akea naba rongorongona ni karokoa ngkai te Tia Babaire. Kanga iai te kantaninga naba iai bwa are aongkoa e na kabonganaki te *ice plant* are i Butaritari ibukin te *processing,* ma iai taian reitaki ae e a tia ni karaoaki ma te Kauntira ibukin anne ke tao tera raoi ngkanne are kanga e waakinaki bwa man Maati te ririki are e nako I taetae iai te Tia Babaire, ni karokoa te bong aio iai te mwakuri ae tia ni waakinaki ao ae e bon ngae n ae boou te Tautaeka aio ma are bon reitan te waaki n Tautaeka ae nako.

Ngaia are kanga ti kantaningaia bwa waaki akeke a waakinaki n te tai are e nako ana bon waakinako te Tia Babaire ma I ti kan bubutia te Minita.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E rarabwa buokan te titiraki te Tia Babaire eng e bon tiku naba inanon bain terana arei te Tautaeka, kinakin Butaritari ao kan karaoan reitakinakon te

karikirake ae iaon kanga karaoan taian te *food processing* kanga karaoan taian amwarake ma taian uanikai nakon tao te mooi ke tera ngkana ti mena raoi n te taetae ni Kiribati.

Ao iai nanona n aron are e taku te tia kan titiraki are ni Maati ae nako are kanga iai te iango bwa e nang waakinaki are e na kateaki ao e na kamwaingaki are i Temaiku. Ao eng e bon waaki te Tautaeka iaona ma ngke e a karaoaki te babaire iaon kamwaingan bwaai akekei ao e noraki bwa ara *food processing machine* taian mitin are ana kona ni karaoi mooi ma amarake man te bwai are ara *factory* are i Temaiku are kanga e kuri ni uakaan ma te Macdow ao ana *tower* kanga nakon te kawai are Tamoa, a manga rangi n takabubura anne teuana te kanganga. Kanga a rangi ni mena e aki roko n te *size* are e na kantaningaaki bwa e na uotaki nako Butaritari.

Te kauoua, bon manga kakaeakin mwanenakin karaaian bwaai akanne.

Te kateniua, manga bon kakaean te TA are e na manga kabwaranakoi bwaai akanne ao e na manga nako n tomatomai i Butaritari. Eng ao tao bon katauraoan te Kauntira bwa e a ngaa raoi nnena ngkana a roko. Ao irarikina kanga e a manga noraki bwa a moanna ni *wear out* bwaai akekei kanga a moanna ni iai uruaki iai. Ngaia are ngkai kanga iai ngkai te babaire bwa e bon tiku naba n arona ana baire te Tautaeka anne. Ma Butaritari e moanibwai bwa te aba ae kau amwarake e rawata te bukinikai, te banana te uanikai iai. Ngaia are e bon moanibwai naba n tiku n arona n aki bitaki.

Ngkanne te bwai ae ti na kakaea ngkai te Tia Babaire bwa ti na manga kakaea kanga mwanenakin bwaai ake taian mitiin ake a na kona ni karaoa terana arei te *food processing* are e na *meet* raoi te *capacity* ke korakoran are e kantaningaaki are e na karaoaki i Butaritari. Ngkana e reke ngkanne tiaitin bwaai akanne ao e a manga reke mwanenakia ao ngkanne e a rabinobino tia karabinoa naba te booro mai ikanne. Ma e na aki raraoma te Tia Tei e bon tiku n arona ana babaire te Tia Tei te Tautaeka aio iaon tobwaan te iango ni karikirake aio e tiku ara takete bwa Butaritari ti na kateia iai ma akanne ngkanne kanganga akana ti na manga tarai moa ngkanne te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tinian Reiher: E rabwa te Minita ae karineaki ao e rangi ni mataata bwa kanga I taetae ngai iaon te tai are bwa e koaua bwa

aikai rongorongona ake ti kaongoaki ngkanne. Ibukin kamwaingakin te naan bwai akekei ao manga iai te kanganga n aron ae e na kakaeaki te naan aomata ae te naan *technical people* akeke ana kabwaranakoa ao ana manga uotia ni manga *install* i Butaritari. Ma are ti taetae iaon te maan ngkai ai 1 tabun te ririki ao ngaia are I kan titiraki iai bwa are aki bitaki Taan Mwakuri tao e koaua e bitaki te Minita ma Taan Mwakuri ake a waaki n te moantai arei a bon waaki naba ni karokoa te bong aio. Ngaia are te kantaninga bwa bon iai te *continuation* are e na tia ni bon waaki man te tai arei. Ao aikai rongorongona n taai akekei.

Ngaia are e taekinaki are e kangai bwa e maroro te aba ma te Kauntira ma ai teuana tabun te ririki ae ti taetae inanona te Tia Babaire. Ti nang toutoua ni kaniia te uoua n ririki ma n te tai are e a tia ni butimwaea ao e a tia ni men ate waaki n Tautaeka. Ma e aoria I aki taekina aikai ma kanga aikai taian rongorongo ae nna kaunga iai te Minita bwa are e a manga boou te Minita. Ao ngkai e a tia ni manga butimwaea aio ao au kantaninga bwa e na kataia ni kabirimwaaka riki. Bwa are ngkana arona bwa tia kaokioki naba ake ti bon tia n taekini n taai aika nako kanga e na aki reke te kantaninga are ti uaiakinna ao te bwai ae rangi ni bwaka nanou man ana maroro te Beretitenti. Bwa e tuangira te kantaninga e kangai bwa ti na kataia ni kabubura riki te *production base* n te aron ae ti na kona riki ni manga karakai riki ara anga ni karekemwane ao ni iokinibwai te Tia Babaire. Ao tao aikai aekakin are e na kaea nanon ana *policy statement.*

Ma ngaia are I kan kaunga riki te Minita bwa tera ngke arona bwa e a kataia riki ni kabirimwaka bwa ngkana aikai aekakin rongorongona are ti bon kaongoaki n te ririki are e nako ao tia manga kaongoaki naba ngkai. Ao tao ngkana tia manga kaongoaki naba ngkana tia manga tabekia n te ririki ae na roko ao tao ai bon akea te bwai ae e na riki ngkanne iai te Tia Babaire. Ma nna ti kaunga te Minita bwa eng bwa n aron ae I taekinna I kabwara bure nakoia bwa are e boou ma tera ngke arona bwa tao e moanibwaia bwa are e kakawaki bwanana ae kawenea ni kangai bwa ae bon tiku bwa e na waaki te karikirake te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan; E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao tao eng ao tao boona mai iroun te Tautaeka, akea te kanganga ti mwakuria te bwai aio ma are I taku bwa te bwai ae nang riai ni kakawaki kanga bon barongaan raoi waaki ni karikirake ae aekakin karikirake aika a rangi ni booureirei iaon abara. Ti aki

nanona ae ti nang bon kibari naba ao e koaua eti tao e taekinna te tia maroro bwa e a maan bwa man Maati, ma I taku naba bwa tuai n rangi ni maan bwa are ai bon tibwa te ririki ae nako. Ngke tao arona bwa tao Maati tao n te ririki are tao n te ririki are te moan *term* n te moan ririki tao e a rangi ni maanroaroa riki ngkanne anne. Ma I taku bwa e na bon riai ni kariaia te tia tabeka te maroro bwa e na bon maan barongaan te bwai aio bwa are ti aki te karikirake ae e mena bwa are te bwai ae e a manga boou, ao irarikina e na riai ni kukurei Butaritari bwa e bon tiku naba Butaritari bwa kanga te aba ae taketenaki iaon te karikirake aio ma ti aki tangiria bwa ti nang bon kamwaingi naba bwaai ni kabane ao ni mena ao e na iai te kanganga n tokin te tai.

Ngaia are nna karautaeka teutana nakoia kaain Butaritari ngkana tao e a nang ingainga inanoia. I taku bwa e a reke ngkai n te tai aio aia tai kaain Butaritari kabatiai riki ami banana ununiki, kabatiai riki ami tou, ao tera riki te bukiraro tao naake a tia ni korei aia bukiraro ke ni manga uniki aia bukiraro. Antai ae e na ataia bwa ngkana e a roko te tai arei ao e a tauraoi ngkanne te uanikai ae tiraua. Akea uaana are e a manga roko te karikirake aio ao e a mena wewene n akea te bwai ae na karaoia bwa ngaia e a bane te tou, ai ti aki tain te tou e a bane te banana, ngaia are I taku bwa e reke naba te tai aio n noraki irouia kaain Butaritari bwa e reke bwa aia tai ni katauraoaia bwa taian raa amwarake akana ana kona ni *process* ke ni karaoaki a moantaai ngkai ni unika aia buakonikai. Ngaia I a bon reita riki te bwana ni karautaeka nakon Butaritari ngkai iai te mwarara ma e na aki raraoma bwa e moanibwai te karikirake aio ao Maati are e taekinna te tia maroro, ai bon tibwa Maati n te ririki ae nako. Ngke tao arona bwa Maati 2018 ke 2017 tao e maan riki ngkanne anne. Kanga ti anne buokan te titiraki Tia Babaire ao ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon.Tinian Reiher: Te Tia Babaire e rangi n rabwa te Minita ao e koaua kanga ti aki rangi ni kan kauntaeka iaona, bwa are ti taekina Maati ibukina bwa aio are kanga e a moanna ni bwai iai. Ma rongorongon te bwai aio bon mang ngkoa te karikirake aio. Ao ti aki te karikirake ae boou bwa te karikirake ae e a bon tia ni kaman waakinaki iaon Tarawateinainano ma e aki nakoraoi bwa ibukina bwa e aki tauraoi. Ma e aoria ti butimwaea bwanaan te Minita ae karineaki bwa are e boou bwanana ao eng e korakora ti kantaningaia bwa e na bon korakora te kakamwakuri. Ao e na aki raraoma

bwa te ununiki iaon abara ae Butaritari e bon rangi ni korakora te ununiki bwa are kakioakin te naan mena akeke te $1 n taara are kanga e na *subsidies* iaon te banana ma taian riki bwaai akana ana waakinaki te Tia Babaire ao ngaia anne ae e rangi ni korakora te mena.

Ngaia are e na aki raraoma ma I bon ti kan bwa kanga ai bon akea buokan au titiraki ma kanga e tangi nanou n ana taeka te Minita ae kangai bwa tao bon ti man Maati, ao ngkana ti man Maati te ririki are e nako tera ae karaoaki iai ae e a tia ni karaoaki ke akea, bwa are ngkana bon akea nanona bon akea. Ngaia are kanga anne te mena iai ao I karaua nanon te Minita bwa are e boou te Minita te Tia Babaire ma kanga bwaai aki boou inanon tabekakina bwa I a kaman tatabekia bon man 2016 te Tia Babaire. Ngaia are e na aki mena te Minita bwa are bon bwaai tia kaman memenai ma are ti ataia are kanga e *take time* te Tia Babaire ma ae ti bon ti kataia bwa iai te bwai ae waakinaki man te tai are e roko retana iai irouna ke akea bwa are iai retana ae roko irou ae ngaia man Maati te ririki are e nako.

Ao ngkana e a kabooa ni kangai te Minita ai tibwa bon Maati n te ririki ae nako nanona kanga bon akea te bwai ae karaoaki. Ngaia are kanga I bubuti bwa tera ngke arona bwa iai te mwakuri ae *continue* n te mena n te aro bwa baikara te naan mena ke tao arona bwa e kaongoira ikai bwa ngkai e a waaki naba te *feasibility study* iai aika a karaoia ao tao tera ana unga riki nanona. Ma ngkana e a kaboira naba ni kangai bwa ai tibwa bon Maati n te ririki are e nako kanga tiaki anne are I tabekia iai te Tia Babaire ao kanga I tabekia ngai bwa kanga ti te aro ae e na waakinako te karikirake ao e rabwa te Minita n ana kaeka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: E rarabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao tao nna kabwara bure riki n au taeka tao ai bon tibwa Maati. Ma ibukin are e taku te tia maroro bwa e a maan bwa ai Maati n te ririki ae nako. Ma ngai irou ngai e tuai maan ao irarikina inanon Maati man te tai arei ni karokoa ngkai ao te bwai ae a karaoia au Botaki ni Mwakuri a nako ni karaoa aia kamatebwai bwain te *processing plant* are i Tamoa ao ngkanne a kakoaua bwa e na riai ni mwaing.

I taku bwa te bwai ae e na riai n ataaki te Tia Babaire bwa ngkana ko *mobilize* te bwai teuana ae ti aki tao te Bititom ke tao te bwai ae uarereke bwa te bwai ae buburakaei kona bon karaoa am babaire iaon kona kanga, te *transportation* aron kabwaranakoan bwaai akekei. Ngaia are inanon Maati ni karokoa

te tai anne e a tia ni kakoauaki bwa e na *mobilize* te *processing machines* ake n ara mena are i Tamoa arei. Ma te kanganga bwa te *transport* bwa ngke ti nang manga *mobilize* ao te *funding* bwa ti nang kanga ni mena. Ngaia are tia manga *realize* mwina bwa ngkana ti kanakoa ngke e a bon *definite* bwa ti nang bon *mobilize* bwaai akanne bwa I bon maroro ma au Taan Mwakuri, ao e aera kam bon aki kaman *mobilize* te bwai aio imwaain rokou. Ao kam a tautaua ni karokoa ngkai ao ngke e mena ngkai ao tia tia orea tabona tao e a noraki te *trial* iaon te tou, bon au *concern* naba aio ae e tabekia te Tia Tei. Ma are a kabwarabwara, ngkana ti a kanakoa te bwai aio ao e na manga *require* e na manga kainnanoa taian *spare part* iaon te mitiin aikai.

Ngaia are kanga ai bon akea nanon te bwai ae ti nang kanakoa te bwai ae tao ti kabutia tao ti uoua te tai ao e a makuna naba. I taku bwa e rangi n raoiroi riki are ti na kakaea mwanenakin aika a boou te Tia Babaire. Ao I taku bwa e na kukurei naba iai te i Butaritari, bwa ti na aki kamwinibaea abana n anganna manen ana bwai ni karikirake tao eng te MCIC are e a tia ni kateia i Temaiku, bwa e na roko te bwai ae e tuai man nako man buraetikina. Ao ana karaoaki te *train* iaona nakoia ana *staff* aika bon kaain Butaritari ao ana kukurei ni kamwakura te bwai ae booureirei.

Anne I taku bwa te bwai ae e na kukurei naba iai Butaritari n ataia bwa e tinewanga te bwai aio bwa tia noria are ti na kamwananga akea manenana. E roko ikekei tao ti teuana butina ke tao e mena ao e aki buti ao e a makuna naba. Te kabanemwane ao tera riki ao te tai e na rangi ni buburakaei. Ngaia are au tabo ni mwakuri a taku ti nang bon karekea ae boou te Minita ao ti na kakaea mwanenakina n reitaki ma te TA bwa are ngkana e a manga roko kanimwan bwaai akanne, ti aki tao kanimwan ana intin te *Diesel engine* ae a ngae ara mwakaeneke ni karaoia te bwai ae booureirei ao e koaua eti ae taku te tia maroro. Te karikirake aio e a kaman waaki.

Ma I taku bwa akea ae iai ana rabakau ni kona ni karaoi bwaai ni mwakuri aikai. Ngaia are e bon kakawaki bwa ti na karaua raoi ni baronga te bwai aio ao bon anne raoi bukina are kanga ngaia ae tinetine iai. Ma I taku bwa te bwai ae na kukurei iai Butaritari ao ana kukurei kaain Butaritari bwa teuana e tiku Butaritari bwa te moan aba ae tina karaoa iai te karikirake aio e aki bitaki. Te kauoua ti nang bon baronga raoi te karikirake aio bwa ana booureirei mitiina n te aro bwa e roko i Butaritari ao e a bon waaki nako naba. Tao e na irangaun te i Butaritari ae e na kammwakuraki iai.

Ngaia are anne ti kaekan te titiraki te Tia Babaire ao I karautaeka riki teutana ngkai e kona n tinetine aron te karikirake aio ma nna bubutia te tia tabeka te titiraki n reitaki ma kaain ana abamwakoro ana anganiira ara tai ao tao e koaua ae taku te tia maroro, I boou n te tabo ni mwakuri aio nna kabwaka au taeka nakoia kaain Butaritari ngkai ti kakoaua bwa man ara Tautaeka aio bwa Butaritari kanga te aba teuana ae kanga e karako ana takataka. Ngaia ti bon taraia n itera aikai aron iokinibwaian te bukinikai ma te uanikai man ana abamwakoro ti na moanibwaia. Ao ngkanne ti aki ti ngaia anne ti na manga nako ni *process* taian amwarake iaona ti na karaoa te banana juice, te tou juice tao ngkana iai riki tera are e kona n reke iai ti na karaoia naba. Ana kukurei kaain Butaritari ao ana bae n tarataraia bwa imwain banen te aua n ririki aio ao e na bae n tei te mitiin ae uarereke.

I kukurei naba ngai n taekinna naba ngkai te Tia Babaire bwa ngkai kai ti taetae ngkai ao ane e waaki kataean aia tabo ni karaoa aia *virgin coconut oil* kaain te aba ae Butaritari kanga irarikin aobitin aia Kauntira ma aia auti aia botaki n aine are inanon te marae. Kanga ti nang kamoanibwaia Butaritari n taraa aron ana karikirake riki ni buokia kaaina ngkai ti kakoaua bwa e aki bati n rangi ni mwaiti aia takataka. Ngaia are nna butimwaea buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki aron ana kakaewenako ngkai tao eti ti bon boou ngai ngkanne nna manga bubutia bwa e na anganiira ara tai ao e na anga riki ana tai te Tautaeka aio n aron are I a tibwa taekinna ngke kanga e boo ngkoa te maroro iaon itera tabeua, e a tibwa ingabong te Tia Babaire tia bon taninga riki are e a bon babane korakoran te bong, otan te bong ao antai ae e na ataia ao tao e tawanou ao tao imwin tawanou teuana imwaain banen te tai ao e a tei ana tabo ni karao mooi ke ni karao amwarake Butaritari. Ko rarabwa riki te Tia Babaire ao are ieta te maroro.

Tibiika: E rabwa te Minita ao ai bon ti teuana ara titiraki iaon ara Ota Beba ma ngkai I taraa te tai ao e a bon boo raoi te tai e a itera te 12 are bon ara tai are e tia riai ni iai ni katawanou. Ao ngkana arona bwa iai nikiran ara tai ao I a karautaeka nakon te Tia Tei are ana titiraki te titiraki aei te Tia Tei ae karineaki mai Beru, ngkana arona bwa iai nikiran ara tai n te bong aei ao tia kanakoa n te bwakantaai ngkana akea e na manga moanibwai n toka nakon te ingabong n ara Ota Beba. Ngaia are ngkai e a bon tawanou ao I a kamotirawa moa te Auti ao tia kaitibo ikai n te aoa ni bwakantaai. Kam rabwa.

KATAWANOU

Tibiika: Ti a nakon ara bwai are imwina ngkanne.

Kiraka: Moan warekan te Biira.

REVISE ORDER OF GOVERNMENT BUSINESS

H.E. Taneti Mamau: *Point of order* te Tibiika.

Tibiika: Te Beretitenti tera te *point of order.*

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa te Tibiika, ao bon te bwana ni kamauri nakoia Taan tei ni kabane n reitaki ma kain Kiribati. Kam na bane moa ni mauri! (Mauri)

I ti kan kaotia are iai manga bitakin ana Kanoa te Tautaeka ibukin babaire ara bowi aei, riki n te wiki aei. Te *Revise Order of Government business*. Ti kaitau bwa e a tia ni manga buti, ma ngkana ko kariaia te Tibiika ae ko karineaki aongkoa N na manga kamataata bwa raa manga bitaki aikana a manga oti n te *Revise Order of Government business* ke manga bitaki tabeua nakon Kanoan ara bowi riki n te wiki aei. Ao ko rabwa.

Tibiika: E rabwa te Beretitenti. Ao I taku bwa e riai ae ko kanakoa bwa e aoria n ae e eti raoi kanoan ara waaki inanon ara bong akana imwina ao are kanoan naba te bong aei. Ao kanakoa.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao ngkanne ni kaineti ma k*anoan* te bong aei ao iaon ngkoa ara kanoa are I kanakoa n te Kabong te wiki ae nako 27Aokati, 2020. Aongkoa te bong aei, uoua kanoana. Bwa teuana, e na moanaki man te kaoti ke te *Motion.* Te kaoti ibukin kabwatakin te mwane ni karikirake 2020 ke ibukin te ririki aei.

E a oti ngkanne manga n te *Revise Order of Government business* ke te bitaki ane e a manga buti n ana kanoa te Tautaeka, bwa akea ngkanne e a taonaki te kaoti ane n te bong aei ao e a uotaki nakon te Kaabong.

Nanona kanoan te bong aei ngkanne, ai ti teuana bwa te Biira ibukin te Manga kataumwane No.3 – 2019. Ao anne e bon tiku n arona kanga akea te bitaki ae e noraki man ana itera te Tautaeka.

Te kauoua ngkanne, ibukin te bong ae n ingabong, Kauabong 1 Tebetembwa 2020. Iai kanoana ae ti teuana bwa te Biira ibukin te kataumwane ibukin te ririki aio 2020. Man arana ngkoa are e moan oti iaon ara moan *Revise Order of Government business* e kaokoro bwa e a ti oti naba are te kataumwane 2020, akea te taeka ae te Biira iai. Ngaia are ti a katamaroa ngkanne, tao bon anne te over sight ao ane e a oti ngkanne iaon ara *Revise Order of*

Government business ibukin te bong aei. E a kaetaki arana nakon te *Appropriation Bill* 2020 ke te Biira ibukin te Kataumwane.

Te bong ae Katenibong 2 Tebetembwa, e bon tiku n arona are aia bong Taan tei. Akea bitakin anne.

Kaabong ae 3 Tebetembwa, e a rin ngkanne te kaoti are ibukin kabwatakin te mwane ni karikirake are e uotaki man te Moanibong ae te bong aei, e a karinaki ngkanne bwa ai kanoan te Kaabong are 3 Tebetembwa. Ao a tiku naba ngkanne n arona kanoa akana tabeua.

Te Kaabong ngkanne, irarikin te kaoti are e karinaki bwa kanoan te Kaabong ibukin Kabwatakin te mwane ni Karikirake 2020, ao iai Biira akana uoua akana a bon tiku n arona.

Te moan Biira, te Biira ibukin te Manga kataumwane No.3 2019. Anne Kometenakina ao kauoua ni warekana.

Te kauoua ni Biira, te Biira ibukin te Kataumwane 2020, Kometenakina ao kauouan warekakina.

Te bong ae te Kaabong, e tiku n arona. Akea te bitaki n aron are I taekinna n te Kaabong ae e nako 27 Aokati. Ao ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara, Hon. Tessie Eria Lambourne. Iai am *point of order.*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Ao ti kaitaua e Beretitenti ibukin ana kanoa te Tautaeka are e boou ngkai imwin te bitaki are e a tia ni karaoi. Ao ti kan kamataataira te Tibiika iaan ara Tua 37(1), ibukin tain te naan kaoti bwa n ningai ae e na riai n rin iai imwain ae a na kona n taekaki.

N otara ao e na riai ni koro 3 te bong imwain ae e na kona n tabekaki. Ao ngkai n te bong aei ao e reke iroura te *notice paper no. 10* are e a toka iaona ngkanne te kaoti ane e a rin n te Kaabong. Eng kanga ti aei te titiraki bwa e koaua ae aei bon kanoan ana kanoa te Tautaeka ae e a kaman katoka. E a kaman ataia bwa e na uotia, ao boni kabaeana bwa e na riai ni ira ara Tua 37(1), ni moantai ni kaman karokoa ana kaoti anne ibukin katokana n ara ota bebwa n taina are e riai. Ao ti anne te titiraki te Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te *Leader n* te Kaitara. I taku bwa ti a bon tia naba n rinanona ngaira kain te aobiti, ao ti kakoaua bwa tao ngkana tao iai e *oversight n* ana itera te Tautaeka.

Ma ngke ti rinanona n te bong aei ao ti a tia ni karaua naba n tara te Tua 37(1) n aron ane ko taekinna.

Ao e tuangira bwa mwaitin te bong ae e kainanoia ibukin ae e na kona n oti ke n tabekaki te *motion* ke te kaoti bon teniua te bong ae e itiaki *the three clear day*. Ao ti a tia ni kataia ni kabwaranakoa aron te bong akana tenibong akanne ao kabwaranakoana iroura. Kanga te 24, e na koro 24 te aoa, teuana te bong. Te kauoua ni bong, 24 te aoa.

Ngaia are ngkai e a tia n reke inanon bain te aobiti bwa e *notice* te *motion* anne ngkai ingabong, n aron are kam a tia n noria. E a tia n reke inanon baimi, ao ngkana ti warekia ngkanne ao ngaira iroura ngkanne kabwaranakoana. E a koro bongina ngkanne n te Kaabong ibukina bwa ti ataia bwa ngkana e roko n te tai are tao e roko tao te aoa 10.00. I aki kona n uringa te tai are e roko iai n te aobiti ma n arona kam a tia n noria ngkai bwa e a *notice* ao iroura ngkanne ngkana ti marooro n te Kaabong ao e a koro raoi 24 te aoa, are *three days* n te Kaabong are e na *debated* iai are te bwakantai. Bwa are nanona tawanou ngkanne are e nang kona ngkanne te kaoti anne. Ngaia are ti taraia man ara aobiti ao I taku bwa e nang akea te kanganga bwa e itiaki anne.

Ngaia are ngkana kam taku bwa e nanoraoi iai ao ti a waaki nakon ara bwai are imwina. E a tia n tabekaki ngkanne ara bwai are imwina. Ti a nakon ngkanne ara bwai are imwina, e na tabekaki te *Supplementary Appropriation Bill 2020.* E kangai taekana, bwa te Biira ibukin te Manga Kataumwane No.3, 2019 e na warekaki n te moantai. Ao I a kanakoa nakon te Kauoman ni Beretitenti. E nakoim.

SUPPLEMENTARY APPROPRIATION BILL 2019 – E AKI NAKO

Hon. Banuera Berina: *Point of order*

Tibiika: Te Tia tei mai Kuria ae ko karineaki, Hon. Banuera Berina.

Hon. Banuera Berina: Te Beretitenti, imwain ae e waaki ni marooro te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki iaon ana Biira ni Manga kataumwane aio. I kani kaira ana taratara te Auti ae karineaki nakon te Kibu 109 (4) ao (5) n te Tua ae Maungatabu. Ni ikotaki te Tibiika ae rine ma ana Moti te Kabowi are Rietata n te keiti nambwana 112 n 2004. Te keiti are e bon tabekiarake te Tibiika nakon te bowi are rietata ibukin kabwaranakoan aekakin kanganga are e a uotarake te Manga kataumwane ae bwain te ririki are mai imwaina iroun te Tautaeka are mai imwaina bwa e na kabwataki iroun te Tautaeka ae e boou. Bwa aio ngkai n otau, aio te Tautaeka ae e boou. Ao te kataumwane ae e

na kabwataki, ana kataumwane te Tautaeka are mai imwaina. Ao ti tebo bwa e rangi ni teretere te Tia Babaire ni Kiibu aikai bwa e riai n tia n tabekakirake te Biira ae uotarake ngkai n 2014 n November. Iaan te Tua te kibu 109(4) n te Tua ae Maungatabu; *contingency warrant* a na riai n tabekaki rake taekaia te *next meeting of the House*.

Ngaia are tain uotarakean anne *contingency warrant* n aron ae ti noria, a riai n uotakirake n te Auti are November. Aki uotakirake te Tia Babaire, ao tera arona ngkai te Tia Babaire bwa aio tiaki te *next meeting of the House.* Aio ai te Tautaeka ae e boou te Tia Babaire. E kona ni bitaki te Minitita n te mwane, ao e kaekaira anne te Tia Babaire n otau n te Kibu 109(5). Kabanemwane ake a tia n aki kariaiakaki inanon te ririki ni kataumwane arei ke te ririki ni mwane arei te Tia Babaire, a nang bane n riki te naan *excess***,** a na rin n ana akaunti te *Public account committee* ao e na *presented* nakon te Auti bwa anne ngkanne te tai ae ti na maroroakinna iai te Tia Babaire. Anne otau.

Ao te Tia Babaire, te kanganga aio e boni kaekaki naba iroun te *High Court* n te keiti are I taekinna. Ngaia are kanga N na kan bubuti te Tia Babaire bwa moan te kakawaki bwa e na buti ara Auti aio inanon te Tua, ao riki te Tua ae Maungatabu. Bwa rimwi ti a kabane buaka ara tai te Tia Babaire ni kauntaekai baika a ritinanikun mwakan te Auti n te tai aio te Tia Babaire bwa ti a kitanna.

Ngaia are ngkana arona bwa ti nora te moti n are I taekinna are te moti n 2004, e bon tabekaki te titiraki aio. Tera ae e na riki, nanona bwa te Biira e aki uotaklirake te Manga kataumwane *for seen ever introduce.* Ao e roko te Auti n te tai are imwina ao e taku te Tia moti are e Rietata ni kaekakin anne e mena n te Kibu 109(5). Ngaia anne te Tia Babaire kanga I bon ti tabekiarake bwa te *point of order* bwa e bia manga noraki riki riain aei te Tia Babaire, bwa tiaki te bwai ae e boou.

E a tia ni kaekaki iroun te kabowi are e Rietata n 2004, ao ti taku ngaira bwa aio e bia ururingaki te Tia Babaire. Aio te Tautaeka ae e boou aei. Ao ngke e roko te Tautaeka ae e boou, e waaki ma te *clean slide* te Tia Babaire. E itiaki ana raurua.

Kabanemwane ake mai imwaina te Tia Babaire, tiaki ana kabanemwane te Tautaeka aei. Ngaia anne ae e taekinaki n te Moti aio te Tia Babaire. Ngaia ae I bon ti kan tabekiarake bwa e bia noraki riki aron aikai te Tia Babaire, riki ngkai e a tia n nako ana babaire te Tia moti are e Rietata iai bwa tiaki

te bwai ae e boou. E na uana kauntaekakina ngkai te Tia Babaire ke ti a katikua nakon taina are e na presented iroun te Public Account Committee n aron are e baireaki n te Kibu 109 (5) n ara Tua ae Maungatabu. Ko rabwa te Tia Babaire, anne tabetaben nanou bwa e kakawaki aio ara Maneaba ni Maungatabu. Ti neboarake ikai ara Tua ae Maungatabu, ao ti bia waaki inanon te Tua te Tia Babaire. Ngaia are I boni bubuti te kaetieti ikai te Tia Babaire, bwa e riai bwa ti na debate aio te bwai aio ae ana bwai te Tautaeka are e a tia n nako ao e a tia ni bane ana tai ngkai iai i matara te Kibu 109 (4), are e teretere iai bwa tain uotakirakean te bwai aio te *next meeting of the House* are e boni boo n November.

I taratara te Tia Babaire ana mena te Minitita n te Mwane ae karineaki ae te Kauoman ni Beretitenti, tao ti teuana te bwai ae e kaoti imwin te Auti n tei are n *November* are taekan te *Anti-Corruption* n te *Forum* are e boo ikai. Ma akana nikiraia te Tia Babaire, boni baike a kaoti n ana *Supplementary appropriation No. 3, 2019* are e aki roko n te introduce.

Ngaia are anne n otau te Tia Babaire n otau, arei te next meeting of the House n November, tiaki ngkai ngaia are ti a kitana arei ao e a tia n toki 2019 te Tia Babaire. N otau e a bwaka te kabanemwane arei iaan e Kibu 109 (5). Te bwai ae e nang riki taben te Auti aio, e nang taninga ana ribooti te *Public Account Committee* ao e a rinanona ngkanne.

Bon ti tabetaben nanou te Tia Babaire bwa e rawa n ae ti waaki ao e riki bwa tabetaben nanou ae ti nang waaki ao aikai baika I noori. Ao e aki koaua ae e na aki oti te koaua aio te Tia Babaire, riki e a manga karin ana mena te Auti aio nakon ana moti te kabowi are e Rietata are e boni katerea iai bwa tera te bwai ae e na riki ngkana e aki *introduce* te *Supplementary Appropriation Bill. Ao ana kaeka iai te Bowi are Rietata,* e bon taekinna bwa te kaeka ane n te Kibu 109 (5). Anne tabetaben nanou te Tia Babaire, ao I katikua bwa e bia iangoaki aio iroun te Auti n tei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei mai Kuria, Hon. Banuera Berina. Ao I taku bwa N na ti kamataata otau n aron aei ao ti na kananoraoira iaon aei.

N aron ae e taekinna tabeaianga te Tia tei mai Kuria temanna are e taekinna n te tai aei, ao aongkoa te *Supplementary Bill* aei, e riai n tia n tabekaki inanon November iaan te Tua are e a tia ni koteia ae 109 (4). Ao ibukina bwa e aki tabekaki n te tai ae e nako, ao e kataia ngkanne ni manga *refer* nakon te *case* are e ongoraeaki n 2004. Are

kakaeakin naba kaetan aron tabekan te aekaki ni Manga kataumwane are e a tia ni bwakanako taina.

Ao n tarakina ngkanne inanon te moti arei, ao iai are e a tobwaki bwa ngaia iai tobwakina inanon te Constituion ke ara Tua ae Maungatabu n te Tua 109 (5). Are e kabwarabwara iai bwa bwaai ni kabane ake a tia ke a raka kataumwane ake a tia n raka kamanenaia, a na kona ngkanne n rinnako n ana ribooti te PAC ke te Public Account Committee bwa e na ribooti nakon te Auti aei, ao n te tai anne are e na manga karaoaki te *Appropriation* iaona ngkanne n te Auti aei ke e na approve inanon te Auti aei. Kanga anne mataatau n aron ana kabwarabwara te Tia tei mai Kuria ae e rine.

Ngkanne I a kawenea nakon te Auti aei, te marooro iaona bwa ti na nanoraoi iai bwa e aoria n ae e waaki raoi ao e itiaki raoi aron te marooro iaon ara Manga kataumwane ae ti na tabekia aei ke e kanga arona. Ao e nakoim te Minitita n te mwane.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa naba te Tia tei ae karineaki mai Kuria. I taku bwa kanga I bon aki rangi ni boraoi n iango aei, ma ti tebo bwa kangai ti nang karaoa te *interpretation* ikai inanon te Auti aio inanon te bae ti na karaoa aio. Are ti aki ngaira te Roia ao boni ngaia te Roia, ao tao ti na kona n titiraki ni kangai. Te keiti tera ke te authority are e taekinna arei e relevant nakon te bwai aei. Ti aki kona ni kaeka bwa ti te *court* ae e na kaeka. Ao ngkana arona bwa ti nang karaoa te interpretation ngkai, ti taku bwa ti roapm mwakan te Auti aio. Tiaki mwakan te Auti aio bwa e nang *interprete* te Tua. Tiaki mwakana bwa e nang aera. Ngkana iai ara koaua iaon te *re-equation* n aron ae e kabwarabwara te Tia tei ae karineaki. Ngkoa Biira n tokin te tai bon ti te *Court* ae e na anga ana interpretation iai.

Ma ngkana ti nang waaki inanon te Auti aei inanon ana *interpretation* te Roia temanna n te Auti aio, I taku bwa ti a riaon mwakan te Auti.

Ao ngkana ti bon tanrikaki n tara te Manga kataumwane ae ti nang karinna ngkai imatan te Auti aio, ao tao a uringnga kain te Auti aio tao moamoa riki nake a manga oki ngkai bwa ti boni kawenea. Ti taiborana te Manga Kataumwane anne, ma ibukin te tai are e a boni bwara naba te Auti ao e aki tabekaki. Ao ti boni kairoroa te Tibiika ni kangai; te Tibiika ko na uringga bwa iai te Manga Kataumwane ae ti na riai n tabekia. Ngkana ko kabwara te Auti ao iaan te Tua te Manga Kataumwane

they wil be classified as unauthorized expenditure, ao e eti ngkanne ae e taekinna te Tia tei mai Kuria ae e riai n ti ngkanne iaan ana ribooti te *Public Account Committee.*

Ma I taku bwa e a boni rangi n bure ae ti nang karaoia *by un authorized expenditure* ngke e bon iai te tai are e tia n anganaki te Auti bwa e na kabwatia ao e aki kabwatia.

Tao e koaua tao a manga titiraki bwa e okoro te Tautaeka. E bon ataia bwa e bon aki okoro te Tautaeka. Ngke arona bwa tao ana Tautaeka aomata aika a bon rangi n okoro ao tao e eti riki.

Te bae e bon tangi nanora iai bwa are aio bon te kataumwane ae e na riai ni kaman kabwataki iroun te Auti n tei, ma ibukin taian kanganga are e riki n te tai arei *Madam Speaker* ao e aki butimwaeaki. Ao ngkana ti aki karaoa ke ti aki manga kawenea ngkai ao kanga e a bon rangi n kananokawaki ae e nang aranaki taian *expenditure* aikai. E a tia ni kabongana mwakana te Minitita iaan te Tua ae Maungatabu naba ao iaan Cap 79, ao a nang aranaki bwa *an authorized within that a bon aki kan authorized.* Ngke a *authorize because every classified unauthorized by virtue of the fact by presenting* nakon *te Auti aio.*

Ma tera ae ti nang karaoia ngkai? Ti nang men ate Auti aio bwa e nang karaoa te *interpretation of the law* ibukin Tia tei bwai aei. I taku bwa e aki eti anne *Madam Speaker* ao I taku bwa anne ngkai te bwai ae e aera. Ao tao ti kona ngaira naba aika tiaki Roia ae akea ongora n te Tua.

Ao ngkana ti manga titiraki ni kangai: Iai iaan te Tua ae e a kona ni kaweneai n te Auti are imwina, ngkana tiaki te moan Auti bwa te Auti are imwina. Iai iaan te Tua anne ae e tuka anne. Tiaki ngaira Roia. Antai ae e na karaoa te *interpretation*, bon ti te *Court* naba. Ngaia ae I taku bwa I totokoa ana koaua raora n Tia tei ae karineaki ao I taku bwa Irou, I taku bwa e kakawaki ae e na kaweneaki te Manga kataumwane n te tai aei. E rabwa.

Tibiika: Iai am point of order riki te Tia tei mai Kuria.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Te Tia Babaire, tao N na kabwarabwara te keiti arei bwa e aonga n reke riki otan te Tautaeka bwa e koaua ae te tabo aio tiai te tabo ni kabwara Tua. Ma te Tia Babaire, ti kantaningaki bwa ti tekateka ao e na kairaki kawaira naba n te Tua. Tiaki ngaira Roia ma iai otara aika a *basic* iaon te Tua te Tia Babaire.

N te keiti aio te Tia Babaire e na uringaki bwa n 2003 ao e bwaka ana Tautaeka Teburoro bwa e aki bwati ana kataumwane are e uotiarake. Ao e a manga tei ana Tautaeka Anote n are imwina.

Ao n te tai arei te Tia Babaire, e uneaki te Kaitara ngkanne n te tai arei bwa e na riai ni manga uotakirake te Manga kataumwane ae e riai ni kabwataki. Ao anne te keiti anne te Tia Babaire.

Ao ngke e a uotakirake nakon te bowi are e Rietata ao e taekinna te *High Court* bwa te titiraki e kabaeaki te Tautaeka are imwina bwa e na manga tabeka te kataumwane are e aki bwati, ao te kaeka iai e aki kabaeaki bwa e a tia n ira nanon te Tua ae Maungatabu.

Ma e a manga waaki nako riki te kabowi ao e a manga titiraki. Ao terana arona ngke arona bwa e bon aki roko n te *introduce* ngke e aki roko n te tabekaki, ao e a manga kaekak naba te kabowi ao e taku; kaekan anne ane e mena n te Kibu 109 (5). E a riki bwa te *unauthorized expenditure.*

Ao ngkanne ti a tataninga ana ribooti te *Public Account committee* bwa ti na wareware iai ao ti a manga kona ni manga kauntaekaia n te tai arei te Tia Babaire bwa e bon un authorize ke e aki.

Te Tia Babaire I kani karautaeka nakon te Kauoman ae karineaki. Tiaki n ae e aki reke taina uotakirakeana n te Auti n tei are n *November.* E reke ma e kabwaraki te Auti n tei imwain te *private members day* are te *Friday.* Nanona anne are bon te bwai are e riki. Kam kona n uotiarake n te *first day* are imwain kabwaran te Auti n tei bwa anne ana bong te Tautaeka. Ma are kam aki bwa are kam a katoka naba kanoan te Auti n tei n te tai anne bwa bon akea te *supplementary appropriation bill* ni bwakantai ni kanoan te Kaabong are e katokaki iai te Auti n tei.

Aio e boni koaua te Tia Babaire. Ngaia are te Tia Babaire I a manga boni katikua nakon te rabwata aei. E koaua ae tiaki ngaira Roia ma I taku ngai bwa moan te kakawaki karinean te Tua. Ao ngkana ai otara te Tia Babaire aika a bon rangi ni itiaki bwa Tua aikai taiki baika a kamangaongao aron kabwranakoaia, moan te bebete.

Ao kabwaranakoan ana moti te bowi are e Rietata moan te bebete naba. Ngaia are iai tian mwakan te Auti n tei bwa tiaki mwakana ane n te Tua ae Maungatabu. Ngkana ti karaoi ara babaire n ekanako te Tua ae Maungatabu te Tia Babaire, e kawa Kiribati iai te Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: N na anga riki te *point of order* teuana nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao e koaua, I karabwa naba te Tia tei temanna mai Kuria n ana *point of order* iaon te Manga kataumwane. Ao I taku bwa e teretere.

E teretere bwa ngkana ti okirikaki naba ni wareka te miniti are 1982 ao e bon teretere. Bwa I taku bwa boni ngaia naba are e Tia tei n te tai anne are e bon tabekarake te kaoti bwa e na katukaki te Manga kataumwane nakon te *PAC* ke nakon te Oteta bwa ai bon rinanoakina. Ma e aoria bwa are e a manga uotamai kanoan te tai anne.

Ngkanne uoua kanga au marooro iaona.

1. Are e a bon kaman nora naba kanoan te ota bebwa te Tia tei ae karineaki mai Kuria. Tera burena ngke e uoti ana kaoti akanne nako matam imwain are e a toka iaon te ota bebwa ao ko kona ni bon kanakoa am *ruling* iaon ara kanoa aei. Bwa are aei, I katanoata n te Kaabong n te wiki ae e nako. Ao I aki ataia bwa e mena inanon te Auti n tei te Tia tei mai Kuria, ma tera ae e taua bwa e na nako ni marooro ma ngkoe n ana iango ae e uoti ngkai nakon te Auti aei. Ngaia are otana ngkai e a riki bwa ai kanoan te Ota bebwa ngkai, ti a taku bwa a bane n eti bwaai ni kabane. Ma are e aoria bwa are iai inaomatana ni bon tabekia ikai, ma ti karautaeka.

Ti karautaeka man nakon ana taeka ae e taku bwa ti moantai ni kabwara te Auti. Ti aki moantai ni kabwara te Auti. Ngkana e oki nakon te miniti, bon te Tibiika ae e kabwara te Auti, tiaki te Tautaeka. E a kawa ni bure ana taratara ao ongon te ongora nakon Kiribati.

Ao e bon eti bwa are bon ngai are I kairoroa te Tibiika. Iai ara kanoa teuana ane te Manga kataumwane ae ti uotiarake ngkanne. Ao ngkana e okiraki mwin te rekoti bon iai kanoan are bon ti uotarake kanoan te Manga kataumwane aeinako matan te Tibiika, ngaia are e bon taiboranaki n te Auti n tei n November. E kairua are aongkoa e aki roko n te uotaki nakon matan te Auti.

E oti bwa kanoan te ota bebwa ke ana kaongora te Tautaeka ao e bon nako naba n te bong arei nakon te Tibiika, ti bon ti draw ana attention bwa iai ara kanoa teuana ae te Manga kataumwane ae e kakawaki. Ngaia are kanga ti aki boraoi n iango ma te Tia tei ae karineaki mai Kuria.

Ao e aki eti ana taeka are aongkoa ti a katoka te Auti. Akea mwakan te Tautaeka ni katoka te Auti, bwa are bon iai te Tibiika ngaia ae e bairea kanoan te Auti, tiaki te Tautaeka bwa e kawa ni bure te ongora bwa aongkoa tao ti a eena te Tibiika n anganna te kaetieti bwa e nang katoka te Auti. Bon te Tibiika ae e katoka te Auti n te tai anne. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonout, tera am *point of order.*

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire, ti kona ni manga kauntaeka te bwai aio ao ni manga anga ara ururing bwa tera ae e riki. Ao n aron ae ti ataia te Tia Babaire, ngkana arona bwa e bure au ururing ao bon te *Minister of Fisheries* ae e *move* te *motion* bwa e na katokaki te Auti. Ngaia anne, ao man te motion anne ae te Tibiika e katoka te Auti. Te Tautaeka ae e tangira tokin te Auti n te kaabong ao e taekinaki ngkai bwa e a bukinaki te Tibiika. Boni ngaia ae a tangira tokin te Auti n te Kaabong bwa e aonga e rawa ni bwaka te Beretitenti n te Kanimabong. Anne te moan *point.*

Te kauoua te Tia Babaire, bon te kangare ngkana arona bwa ti a ongo ao ti ataia bwa e bure iaan te Tua aio, ao ti a bon *continue* ti a bon riki bwa te bwai ni ngare. Ti a boni ngare. Ao aio au *propose* te Tibiika, ko na *adjourn* te Auti ao ko na ti advise mai irouia antai ao ko a manga kaoira ngkana e reke am *ruling* ao otam ae e bwanin mai imwain te keiti ae e taekinaki bwa bon te koaua are e taekinaki ke tao e aki ngkoa ao e keweira teuarei.

Ngaia ae ti bubuti bwa ko na *adjourn* te Auti ao maroroakinna raoi n te aro ae ko aki raraoma ao *confident* ni bon am baire are ko na anga, bwa ti aonga ni *move on*. Bwa ngkai ti kona ni *continue argue day and night* ao ti aki tangira anne. Ma ti kantaningaiko bwa ko na anganira am *ruling* imwin tian rinanoan bwaai ae taekinaki ngkai te Tia Babaire, bwa ti rawa ni bwai ni ngareakinaki te Tia Babaire. Ngkai ti a waaki ao ai bon te kanganga aron ara waaki aio te Tia Babaire ao e ewa te baene e na taekinaki iaon aio.

Ti riai n rinanon te Tua te Tia Babaire, ao bwaai aika a kakawaki te Tia Babaire aki rinanon Tua. Ao anne bukina ngkai ti tangiria bwa e kamatoaki ara Tua ae Maungatabu ae akea taben iai te Beretitenti bwa e taku bwa ti aki te oi te bwai.

Tibiika: I ataia bwa e aki kona kanga nibon agree nakon kanga te babaire are e na nakoraoi iai ara bowi aei. Ao te bwai ae kanga ti kataia ngkai n kakaea etina ae e irekereke ma te Tua ae Maungatabu n aron are e a tabekaki n te tai aei. Ao ti aki nanona bwa tao e na tuangai te Tia tei mai Nonouti ae karineaki, bwa ngkana tao ti na

break ao e na kona n *resolve* te kanganga aei.

Ao I tabe n tekateka bwa ngke e roko rongorongon aei irou ao I tabeaianga iai ao e rangi ni bubura au iango nako iai bwa tera te bwai ae N na riai ni karaoia iai. Bwa I ataia bwa e matoatoa aron te babaire iai.

Ao iai te nadn document imatau aika a tauraoi, bwa are ti kataia ni kakaea ara kakae iaon te aekakin tabeka aei ao iai bwaai aika a tauraoi imatau aika I a tia n anganaki, te naan moti n te bowi ao bon riki te Tua ae Maungatabu are ngaia are aongkoa e kairira nako iai te *point of order* n te tai aei.

Ma ngkana kam kukurei Taan tei ao kam na angan naba te aobiti ana tai te kai n tekateka. Ao N na bon riai ni kamotirawa te Auti moa 10 te miniti ao ti na oki. Ao ngkana ti oki ao ti na kataia bwa ti na tibwatibwai bebwa aikai naba nakoimi n te aro bwa kam na karekea raoi ami iango iai, ami boraraoi ao ngai naba ao te aobiti naba e na karekea naba otana raoi iaon aei, ao te kabanea ni babaire ngkanne I anga imwin te 10 te miniti iaon te *point of order* iaon ami kauntaeka iaon te itera aei.

Ngaia are ngkana kam kukurei ao N na kamotirawa moa te Auti 10 te miniti. Ti okirikaki ao ti a kataia naba ni kakaea te kabanea n tamaroa ao ti aoria ni waaki nakon ara bwai ane ti mena iaona ngkai n te tai aei. Ao I a kamotirawa moa te Auti.

Hon. Mikarite Temari: Te Tibiika e rangi n ananau te tai ai tibwa mwin 2.00pm. Ti aki kona riki ni marooro teutana imwain ae ko anganira te *break.*

I taku bwa is better wise ko anganira riki more view ae e na oti nakoim ao e kona n reke raoi am *proper decision* imwain ae ko anganira 10 te miniti. N na bubuti riki ngkana ko kona n anganira riki ngkana ti kona ni kaoti ara iango mani *party* aika tabeua, ao I taku bwa e a *more wise* riki te iango ao te marooro nakon ae ko a ti anganira naba te break ti ibukin am aobiti ao ngaira naba ke tao ngkana ko kona riki ni kariaia tabeua taian marooro ake a na kaira ara iango n te *break* ae 10 te miniti bwa ai tibwa 14.30pm your honor. Ti kona riki ni marooro teutana tao 20 te miniti ao imwina tao ti anga. I kani marooro naba ngai teutana imwain ae ti *break*. I a bubutiko am kariaia *Honourable Speaker.*

Tibiika: I aki riba te marooro. N na angani ngkami te *break* aei ao ngkana ti oki ao N na anganiko bwa ko na anga am raa, bwa N na manga angani ngkami teutana te tai bwa kam na marooro iaona ao te taibora e a kanakoa ana babaire imwin are kam a tia ni

maroroakinna te 10 te miniti ae ti *break* iai. Ao ngkanne I a kanakoa naba au babaire iaona.

Ngaia are kam na aki taku bwa N na aki manga kaokia nakoimi, bwa ti oki ao I a bon raa. Ma e rangi ni kakawaki te marooro ibon iroumi n te aro bwa ti oki ao e na ti tebo ara *understanding* iaon te bwai aei, ao ti na kona ni kanakoa te kabanea n tamaroa ni babaire bwa ti aoria ni waaki nakon are imwina.

30 te miniti ae ti na break iai bwa ti teuana ara bwai iaon ara ota bebwa ngkai. 30 te miniti N na anganingkami ami tai ao ti na kaitibo ikai n 15.03pm ao ti a kaitibo ikai ngkanne.

H.E. Taneti Mamau: *Point of order.*

Tibiika: Tera am *point of order* te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa bwa aongkoa 10 te miniti e rangi ni kimototo, ma are e rabwa bwa are ai 30 te miniti bwa are kanga ko na kariaia are ti na bon bane n anga ara marooro man ara itera aei ni kaitarai naba marooro, riki man te Kaitara are a taku bwa ti a kanga ti a kaunga uruakakin te Tua. Akea anne man ana itera te Tautaeka. E bon ota naba iai te Tia tei mai Nonouti are e a tia naba ni kairiri mai imwaina.

Ao otara mairoun ara Roia, akea te kanganga ngkana e uotakimai naba nako ikai, riki ana Roia te Tautaeka.

Ngaia are akanne itera ae ti na kamataatai na nakon Kiribati. Ao e rabwa.

Tibiika: Ao ngkanne I a kamotirawa te Auti ao ti a manga kaitibo ikai 15.03pm. E a motirawa moa.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika: Ti na reitanako ara marooro iaon tokira n te tai are e nako imwain are I ka bureika te Auti. Ao tao N na ti anga tabeua te marooro ao imwina e a kanakoa naba ana babaire te taibora. Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kan kanakoi au marooro tabeua. Ko rabwa ngke e reke ara tai ni motirawa, e reke naba ara tai n ongora irouia ara koraki. Ao ti uoua baika I kani marooro iai e aonga ni manga bon waaki nako te marooro man ara itera. Ao N na bon bubuti *Madam Speaker* bwa ngkana ko karekea aia tai naba kain te Auti n tei ao riki man ara itera are kain te Tautaeka ngkai e boni mwaiti ara koraki bwa ti na anga ara marooro ni kaineti ma te kaoti ke te kaoti are ibukin te katamaroa are e tabekia te Tia tei tao mai Kuria.

Ao n aron are ko ataia, ti totokoia ke e totokoia te Tautaeka iaan bukina are ti a tia ni kateitei iai n

reitaki ma are e taekinna te Kauoman ni Beretitenti.

Ao N na kaoka riki are e taekinna te Kauoman ni Beretitenti are te Kibu 109 (4). Bwa e kaokoro are e kotekoteia te Tia tei mai Kuria n 2004 ma te tai are e riki n te ririki ae e nako n Novembwa.

Ao aei kaokorona. Te Manga kataumwane n te ririki 2004 n ana tai Teburoro Tito, e a tia ni *resolve* te Auti bwa e totokoaki tao are boni kain te Auti n tei te Tia tei mai Kuria n te tai anne. E totokoaki.

Ae te kataumwane ae ti uotiarake ngkai aei, e tuai resolve te Auti ma ti katoka n te ota bebwa ao e oti n te ota bebwa n November n te bong ae te Kauabong. E toka iai. E toka n te ota bebwa n te Kauabong n te tai arei, ngkana ko orikirkaki nakon am ota bebwa *Madam Speaker* ae ko karineaki. N te bong ae Kauabong 12, November 2019. E kaweneaki n te taibora bwa te kaongora (*presentation of papers)* ao e reke ngkanne bwa kanoan te kanoa n te bong anne. Kanoan te ota bebwa.

Ma tera te bae e riki? E a tia ni boo 6.00pm ao iai are e a tia n intervene nakon te Tibiika ni kangai. E a boo 6.00pm e a riai ni motirawa te Auti. Ao e anga te Tibiika nakon 18.30pm ao e aki naba toki te marooro n te tai anne. Ao ngke e nang kamotirawa te Auti ao I bon tabekia nakoina ni kangai; iai ara kanoa ngkana ko anga riki teutana te tai ane te Manga kataumwane ane e toka bwa kanoan te ota bebwa n te tai arei. Ngaia are anne I kani katerea, e tuai n *resolve.* Ao e kairua te mena ae e aki kaongoaki te Auti. E wene imatan te Auti. E a kaman taiboranaki naba bwa ana kanoa te Tautaeka ae te *Order of Government business* ao e riki bwa kanoan te ota bebwa n te tai arei.

Ao akea te Tua ae uruakaki, bwa te Tua ae Maungatabu 109 (4), e boni kaota aron taina ae e na riai ni uotaki ngkana kanoan te ririki anne nakon te Auti are imwina. Ao are ti karaoia n November. Ti karaoia n November, ao ngkana kam nora te Manga kataumwane ae e uotakirake ngkai, iai kanoana naba ae teuana ae kanoan te moan n te ririki aei ni Beberuare are ngke e a boo aia bowi taan kairiri n te Betebeke iaon te *Anti-Corruption.* Iai kanoana naba ngkai ae e rangi ni kakan naba bwa are te moan Auti ngkai n teweaki mani moan te ririki aei, te Auti aei. Ai tibwa aei te moan Auti n te ririki aei, ke te kauoua imwin are te katuea. Ao e a riai ngkanne n uotaki.

Ngaia are akea kairuana ae ti noria ao akea te Tua are e taku ngkoa te Tia tei mai Nonouti bwa ti a urua te Tua. Akea te Tua ae e uruakaki. Ao

te Tua ang 109 (4) e rangi ni teretere, bwa e na uotaki nakon te Auti are imwina. Ma akea ae e kangai; e aki kona naba ni uotaki n Auti akana imwina, ko a urua te Tua ngkanne. Ke e tara ana Tua bwa anne ngkanne ae ti tuangaki bwa akea te bae e bure. Bwa are e aki teretere raoi iaan te Tua anne.

Ao te kauoua, are I taekinna ti aki kabwara te Auti. I kaeta ana taeka te Tia tei mai Kuria aongkoa ti a kabwara te Auti. Ao Kuria are e taekinna ao e kamatoa te Tia tei mai Nonouti n ana ururing ae e aki eti bwa e taku bwa ti a tabeka te kaoti iroun te Minitita n te Akawa n 2019 *November,* aongkoa e a tabeka te *sanity motion*. Ke e nako nora ana miniti. Kanoan te ota bebwa n te tai anne n te bong ane te Kaabong anne, akea te *sanity motion* ae e tabekia te Minitita n te Akawa. E bon ti tabeka kanoan are e a motirawa te Auti n te bong arei bwa akea kanoana, e bon titiraki abeka te *adjournment motion*, kamotirawan te Auti n tei n te tai arei. E kairua ana taeka te Tia tei mai Nonouti.

Ao I aki ataia bwa e kanga ni karekea otana arei. Ae e a mwemwekaki te *sanity motion*, e kairua. Nako tara kanoan te ota bebwa n te tai anne. Ao N na bubuti bwa e na aki kanga bubutimwaeaki aekaki ni marooro ae aki kateitei iaon te koaua bwa a nako man aia katautau, n aekan te Tia tei mai Nonouti e katautau. Ao ngke ti a nako n okira n nora ota bebwa n te bong arei ao e bon teretere. E boni karaoa tibwangana te Minitita n te Akawa ni kamotirawa te Auti bwa akea te kanoa n te bong anne e a motirawa te Auti.

Ma bon te Tibiika are iaan inaomatana ao mwakana are e a kamotirawa bwa are tao ai akea kanoan ngkanne te bong are imwina.

Ngaia are a kairua te naan raa, ao N na bubuti *Madam Speaker.* Ngkana e nang nako am ruling ao tera ngke ko angan te Auti aei bwa e na boni kanakoa ana ruling iaon te bae moan te kakawaki aei. Bwa ti aki tangira ngaira ara Tautaeka, ti aki tangira te Tautaeka ae ngkai bwa are e bon reitaki nako te Tautaeka ae nako ni karokoa ngkai. Ti aki tangiria bwa e na tiku bwa kanga e na tinetine kabanemwane aikai aika a riai ibukin te botannaomata ao a eti iaan te Tua. Akea te bae e bure ae e karaoia te Tautaeka. Anne ae I kani katerea nakon Kiribati.

Ao ti aki bukina bwa aongkoa te Tia tei mai Kuria aongkoa ai te Roia ma ti nang ongora irouna ngkai. Tiaki anne. E na bairea te Auti aei bwa are aei te rabwata ni babaire. Ti ngkana bon iai te Tua ae uruakaki iroura, e eti te bae ti karaoia. Ti a kaman kawenea.

Ao ngke iai nanon te Tia tei mai Kurian iraorao e a kaman karokoa irou. Ma kanga e oti n am mwanewe te Tibiika ae ko a kaman anganaki bebwa.

E rangi n raoiroi ngke aron aba a kaman roko bebwa iroum, tao ko reitaki naba ma te Tautaeka ni kangai; ane e na iai te kaberoro iaon ami Manga kataumwane anne bwa ti tebo bwa e a tia n reitaki ma ngai.

Ma n otara ngkai, akea te reitaki man am aobiti ngaia are I boni kangai. Ai ningaira kanoan ara *Order of Government business.* E a kaman wene, kanga akea te kakarongoa iai. Are ngke ko a kariaia katokana bwa kanoan te bong aei, ti a taku bwa a bane n nakoraoi bwaai ni kabane.

Ao man taeka tabeua akanne ao I a bubuti ngkana tera ngkana e bon reke ara tai ni marooro ni kabane ao ko angan te Auti bwa e a bairea aron te babaire iaon te kaoti aei. Ao e rabwa.

Hon. Banuera Berina: *Point of order* te Tibiika.

Tibiika: Ngaia te Tia tei mai Kuria, tera te *point of order kanakoa.*

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Te Tia Babaire, I ti kani kaeti rongorongo tabeua ae e taekin te Beretitenti.

1. I kani kaeta au marooro are e taku bwa te Tautaeka e katoka te Auti ni bwakantain te Kaabong. Te Tia Babaire e a bane ana kanoa te Tautaeka n te Kaabong arei. Ti te kaoti are e tiku, te kaoti mairoun te Tia tei mai karineaki mai Betio ae temanna are e butia. Akea te *supplementary appropriation Bill* n te moan ingabong ao e aki kabwaraki n te aoa 6.00pm. E bwara imwain tawanou te Tia Babaire. Ti mena n te kabowi are Rietata ibukin te keiti are imarenan te Tibiika bwa e na kairoroaki te Tibiika bwa e na katoka te kaoti ibukin aki onimakinan te Tautaeka n te Kanimabong. E tuai bwara ara kabowi n te ingabong arei ao ngaia e a bwara te Auti n tei. bwa e a bane kanoana.
   Bwa aongkoa te kanoan are e na uotia te Tia tei mai Betio te Tia Babaire n te *Youth and Employment select committee* e buta ana kaoti.

   Ngaia are I kataia n taekinna te Tia Babaire bwa e aonga ni mataata Kiribati. Te Kaabong arei are ana kabanea ni bong te Tautaeka, akea kanoana ae te supplementary appropriation bill. Ao anne ae I nanonna te Tia Babaire ao e bon tabekaki te kaoti ibukin kabwaran te Auti. E eti tiaki

te *sanity motion* ma are e akabwaraki naba ngkekei.

E koaua e kona ni manga karina ana kaoti te Tautaeka n te Kanimabong ibukin te *supplementary appropriation bill,* bwa anne te *private members day.* Ko tabeka te kaoti ibukin bwaran te Auti ngke e a bane kanoan te Auti n tei are am bong n te Kaabong anne. Ngaia ae e taekinna te Tia Babaire, akea taekan te *supplementary appropriation bill* ngke e kabwaraki te Auti n tei n te Kaabong.

I ti kaeta ana marooro te Minitita n te mwane ae te Kauoman ngke e taku bwa e aki reke aia tai. E reke tabun aia tai ma are a bon tabekiarake n te Kaabong arei. Anne are aia bong are e a kanoaki n tekaoti mairoun te *Chairman* n te *Select committee.*

2. I bon ti kani kaeta are tauana are I aki roko n am aobiti. I bon roko. Tao e koaua, I roko ma ngke e moan ingabong n te bong aei n reitaki ma te Kiraka. I a manga roko riki imwin te Auti ngke e a tawanou n reitaki ma te *Parliamentary Counsel* ni kaota tabetaben nanou te Tia Babaire ibukin te Manga kataumwane aei.

Te Tia Babaire ti aki kona riki n taetae ma ngai tabetaben nanou bwa *Section* 109 (4), e taekinaki ikai bwa e na *presented* bwaai ake a kamenaki n te *contingency warrant* tiaki ibukin tera, ibukin te *Appropriation* te Tia Babaire. Anne *section 109 (4),* tiaki anne te *section* ibukin te kamataku, ae a na kamatakuaki Taan tei bwa a na nora te bwai are e a tia n riki. Ma te Kibu anne ibukin kabwatakin te baere te excess ke te raka ni kabanemwane ae ko a tia ni kabongana inanon te ririki anne. Anne bukin *section 109 (4),* kabwatakin te kataumwane ko a tia n riaona ke kona bubuti manga katauakina bwa ko na kabongana.

Ao n te tai aio ko a tia ni kabongana te mwane n am contingency waraant, ngaia are ko a riai n ana ana approve te Auti n tei. Tiaki te bwai ni kamataku *section 109 (4), ma aongkoa.* E uara Taan tei kam na nora te bae ti a tia ni karaoia ma ti na manga tabekia bwa te Biira n te Auti ae imwina. Tiaki anne.

Ngaia are te Tia Babaire ngaia are e a bwakanako tain 109 (4). 109 (5) te Tia Babaire n te

Financial year aio. E a toki te *Financial year* 2019, ririkin te kabanemwane. E a toki taina, a bane ni bwakara 109 (5). E aki taekinaki ma bon anne kabwaranakoan *section 109 (4).*

Te Tia Babaire, kabwara au bure ti a manga taetae n Roia. E kabane buaka te tai ni kauntaeka ikai bwa ti na manga bane n teirake ni kaoti otara.

E aki mena te Tia Babaire tao e na manga uotaki riki nakon te kabowi. I aki ataia, ma bon anne riki otau ngai iai bwa e kawa te moti ae e a tia ni wene i matara. E ngae ngke e bon taekinna te Tia moti arei. E aoria ngke e aki dissolve te Auti, ma e dissolve te Auti te Tia Babaire n 4 ni Beberuare n te ririki aei. E dissolve te Auti uoua ke e bati ana anga te Auti n dissolve.

1. E dissolve by the motion of no confident are e kabwataki,
2. E dissolve ngkana e a boni bane ana tai.

E a tia ni bane ana tai te Auti are e nako te Tia Babaire. Ngaia are anne te Tia Babaire ae kanga I bon ti taekinna bwa ti na kaeti otara iai.

Aio ae te Tautaeka ae e boou, e ngae ngke a oki kaina ma iaan te Tua ae Maungatabu ana taratara te waaki, te Tautaeka ae e boou bwa e a tia ni karaoaki te rinerine. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita n te Line & Phoenix.

Hon. Mikarite Temari; Ko rabwa *Madam Speaker* ngkaiko anganai au tai ao I karinea bwanam iai. I taku bwa e kakawaki naba bwa ko na anganira ara marooro ti aonga ni manga *debate* n are imwina. Ao e rabwa.

Ngkana ti tara te Biira aio, ngkana ti kabwarabwara moa ao 3 ana Arms te Tautaeka (*three Arms of the Government).*

Iai te Roia are kanga te Tua ao iai ae ngkoa ao iai te Executive ao aki kona n ikotaki nakai, a bon tannako mwakaia. Ara taratara ngkanne ngaira kain te *Parliament,* ngaira taan babaire ao taan karaoa te Tua. E aki kona n rinnako ana babaire te Tua nako ikai nakoim. E aki kona ni waeaki. Akea ae e kona ni waeko *Madam Speaker* ma ngaira.

Ao ana motion ke ana kaoti te Tia tei aekari mai Kuria, e *debatable.* Ti riai ni bane n ota iai bwa e debatable, ti riai n uneakinna ikai.

Ma ngkana ko a tara ara debate ma teuaio, e a *take advantage* te Roia. Ke e uotiarake nakon bwa a na boni boo ngkanne ma ara Roia. Ma ngaira ikai, ti na insist bwa ngkai ae e na tabekaki ao e na riai n tabekaki ao e na oti ikai. Ao ngkai e toka n te ota bebwa e na uneakinaki ao te majority ao e na

vote naki ikai. Anne raoi etina, ao I nanokawaki ngkana ko na aki anga am ruling. Ma ngaira ti teimatoa kain Tobwan Kiribati bwa e na nako ara bwai, e na tabekaki ao e na kabwataki bwa anne mwakan *Madam Speaker.*

Ngkana ko karina mwakan te Beretitenti, te Kabineti ke mwakan te Tua ao ngkanne e a mangori nakoam ae te Auti ni Maungatabu ao *Honourable Madam Speaker.*

N au reke ao e na aki kaira ara iango teuanne bwa are e oti man marooro bwa bonti ana marooro ni kaira te iango nakon te marooro ae ngkai. E ti kataia ni kaira ara iango bwa e kanga. Ao ngkana ti nang tara 2004 nakon 2020, ti tuai kan Tia tei iai ngaia are e debtable e na uneakinaki ikai. Ao tiaki nanona bwa ngke e tabekia ao e a iraki naba. Au reke bwa tiaki ngaia anne. I taku bwa e iangoia bwa e na karaurau n iangoia te Auti n tei aio. Ngkana e butimwaea ana kaoti ke e aki, ao are bon arona. E rabwa ana iango ma tiaki ngaia ae e na kaira ara iango ao ti na iria. Anne raoi kanoana.

Ngaia are I tabe n tara kanoan te marooro ao I kakoaua *Madam Speaker* bwa iai am *Advisor* ae te Roia naba ao ngaira naba iai te *AG's office* ae taian Roia naba n aekan teuarei ngaia are ngai irou e *debatable* ikai ao ti na katei bai iaona. Ma ngkana e kani kaetia teuaio ma nakekei, e nakon te bowi are Rietata ngkanne bwa a nang boni boo ngkanne Roia ibon irouia, ae kanga taurei ngkanne kanga e aonikai. Kanga bon te tia aonikai n taainako kanga te kakamwarua irouna n taainako ae e kataia ni kabongana ana *profession* n nako ikai. Ngiara kain *TKP* ti aki kona ni bwerengaki iai. Ti aki kona ni bwerengaki ao e na *debatable* te bwai aio ao ti na uneakinna ikai bwa aio nnena raoi.

Antai te tia karao Tua ao te tia urua *Madam Speaker* am Maneaba ni Maungatabu ae rine. Ngkana e kaoka teuaio kanoan 2004 tina iranna. Ti na uneakinna ikai ao tera tokina, e na uneakinaki bwa e nga are e na nakon te mwaiti n aomata ao e na kariaiakaki.

Ma ngkana e a ti tabekia bwanan ti temanna n aomata n takarere ao ko a iria *Madam Speaker* ke te Auti aio ao e a taku ngkanne te Tia tei mai Nonouti bwa ti a ngareakinaki ao ti aki riai ni ngareakinaki. Ti aki riai ni ngareakinaki, ao e aki ria naba ni ngareakinaki am Auti *Madam Speaker* ngkana ko na ti ira ana kaoti temanna n aomata ao e a iria naba.

Ngkanne ko na ngareakinaki n anne ma am *Advisor* ao ngaira ti na aki ngareakinaki.

Ngaia are n au onimaki ao e na kona ni kabwataki ao e rabwa ana kaoti. Ma ngaira kain *TKP* aio nnena n uneakinaki ao ngkana a taku nakai bwa e bure ke e aera ke aera, *what is the all solution*; *take it to Court.*

Ngaia ai manga bon ana decision te Tia moti are e Rietata ngkanne anne, ti aki roko iai. Ma ngaira e aki kona n rinnako te aomata ae e taku bwa te Roia ke antai n tuangira bwa tera ae ti na karaoia ikai. Anne au bubuti nakoim, ao te bwai aio ti aki nora burena ao ti aki nora riaina bwa e na aki tabekakirake.

Ao taian marooro aika a tabekaki man itera anne oioin te koaua. Akea oina raoi n te koaua, bwa e bon tauraoi tabekana iroun ara Kauoman ni Beretitenti. A tauraoi iaon te bebwa, a bon tauraoi ma te bae e riki e uneakinaki. E aki uneakinaki, bwaau? Akea rabwataia ao bon akea kain te Kaitara bwa a bane nako n tataninga n te Bowi ae e Rietata ao anga rabwataia ao e nga aia kaotia. Boni kaukia, akea kanoan te Kaabong ao akea kanoan te Kanimabong. Ao iai te Tua bwa ngkana ko na karina am *Supplementary Bill*, iai tuana ao iraua bongina.

E koaua bwa e koro bukina ngkai ti nang karinna n te Kanimabong, ae a kaman tataekinna; e na bwaka te Auti, e na bwaka te Auti ao a nakonako ao a bane n aki karini aia titiraki. Ao ai tera kanoan te Kanimabong arei *Madam Speaker* bwa are a taku bwa e nang bwaka te Auti, bwa aongkoa e nang *smart* aia Roia arei.

N tokin te tai, a aoaki baia ao e aki bure ae ti karaoia bwa bon akea naba ngaia aia kaoti n te Kanimabong anne. Akea ae bon akea. Iai ami kaoti? Akea, ao ngaia are iroun te Tibiika e a kabwara. Ngaira ti aki kabwara. *Madam Speaker* ti aki kabwara. Man te bong are te Kaabong are bon te *adjourn* are bon te kabwarabwara, e a bwara moa te Auti n te bong aei. E aki kabwaraki, e aki *sinedine*. E aki sinedine ae e kaokia te Beretitenti. Te Kaabong e ti kangai tabena Hon. Tetabo Nakara te Minitita ngkoa, '*iaan kabaeau te Tibiika ao te Auti moa e a bwara moa ngkai'.* E aki kangai; bwa e a bwara ao e nang manga iangoaki n tera. E aki.

Ma tera, bon te Tibiika ae e anga ana ruling ni bwarana ao mwakana. Bwa ngke e a taraia ao akea kanoan n ingabong ae te Kanimabong. Ai terana uara ngkana ai akea kanoana? Ti nang nakomain aera ao are akea kanoana. Antai te Tia tei mai Kuria bwa e tuangira bwa ti nang karina te *Supplementary Bill*, ao e aera e aki kamn tuangira n nako n uneaki

n te bowi ikekei. Anne, taratara raoi bwa ai te Kanimabong akea. Kam a kaman rawa ni karini ami bwai. Uoua ami wiki ae kam anganaki ao a rawa ni karinna. E nga te *sinedine n* te *ruling*. *Sinedine* e a bwara moa te Auti. Are taben te Beretitenti. Tiaki te Tia tei ke te Minitita.

Tabera ngaira Minitita, ti are e a bwara moa ngkai ao e a manga boo nakon taina are imwina.

Ngaia are e kairua taian marooro ae ti anganaki. Ao e a bane buaka naba te tai *Madam Speaker* n uneakinaki. Eng ao ti na uneaki ni karokoa ae e bong ma te *ruling* iroum ma ngkoe ae ko babaire. Ko bita, ngkoe te tia karao Tua ao te tia bita te Tua naba bwa mwakan te Auti ni Maungatabu.

Te Roia ke te Tia moti e na ti *advise*. Ngkana e bure ke e aera, e na ti anganiko te *advise* ma e aki kona n tuangko ni kangai. Ngkai naba ao karaoa arei, bwa e bon aki kona. E ata tiana te Tia moti ae e Rietata bwa e aki kona n rinnako irarikim. Ao aio ngkai, boni kanna ae boni ngaira taan karaoa te Tua ao taan bitia naba. I a motikia mai ikai, ao I taku bwa ti a motikia. Ao ti boni matoa iaon are kanoan ngkai te *Supplementary Bill* e na warekaki. Ko rabwa te Tibiika. I toki ikai.

Hon. Banuera Berina: *Point of order* te Tia Babaire.

Tibiika: E rabwa te *point of order* arei, ao e rangi n mwaiti ae katea baina. N na bon anganingkami ami tai ma tera am *point of order* te Tia tei mai Kuria iaon ana marooro te Minitita.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Are e rangi n raa tao e aki ota ao I kani kaeti ana marooro te Minitita ae karineaki.

Te moanibwai moa te Tia Babaire, ngke I tabeka te *point of order* arei tiaki te kairoro. Akea au kona ngai ni kairoroa te Auti aio bwa a na ira ae irou. I bon ti tabekiarake bwa e na iangoia te taibora bwa tera ana babaire iai.

E rangi ni kairua ae e a tataekinaki bwa aongkoa tera ngai, ao ngai bon akea arou te Tia Babaire. Ma iai te tarena te Tia Babaire are ti anganaki. Tao te tarena aio ti kani kataia naba ni kabongana bwa e na karekea ana iango te Auti iai. Ao te Tia Babaire akea au kanganga n tabekakin koaua riki tabeua alka a na okoro ma ae I taekinna te Tia Babaire.

Ma taekinan ae aongkoa antai ngai bwa e na iraki ae irou. Anne te Tia Babaire te marooro ae e aonikai, bwa akea au taeka n anne te Tia Babaire.

Te Tia Babaire teuana ana marooro te Minitita ae karineaki, e taku bwa I aonikai. Ao te Tia Babaire, I aonikai n te itera raa bwa I bon ti tabekarake tabetaben nanou ni kabwaranakoan te Tua ae 109 (4) ao 109 (5), bwa tain tabekan te Biira are e kaineti ma te *Supplementary ibukin Warrant* ake a tia n tiainaki n te Auti are imwina, te *next meeting of the House* are n November. Ao ngkana e aki kabwataki ma te Kibu 109 (5), e a take over. E a manga waakina are imwina. Bon ti anne otau te Tia Babaire ao I aki kan raa riki te Tia Babaire, ma are ngkana e taku te taibora aio bwa e aki boraoi otana mangai, ti karinea te Tia Babaire. anne n taainako ti bwaina te karinerine, ma e aki koaua te Tia Babaire ae ti na waaki, ti na kataua bwa e nang marooro te Auti n tei n te bwai ae ti taku ngaira n ara koaua n te taneiai are ti anganaki ao n te tarena ae iai iroura te Tia Babaire bwa ti na kataua bwa e na waaki ao e na riki bwa kainanora te Tia Babaire bwa ti aki karaoa tibwangara n te tarena are ti a tia n anganaki, kabwranakoan te Tua te Tia Babaire.

Ao I kona ni kairua. E eti anne I kona ni kairua ma I karinea anne ibukin ae N na karinea iai ana babaire te taibora.

Ngaia are e bia aki manga kaokaki te Tia Babaire bwa te Roia. E eti ma I taku taetae ikai te Tia Babaire bwa te Roia ngai, ma I taetae ikai bwa te Tia tei ngai ae I tangiria bwa e na ongora te taibora aio otau n te Tua bwa e bon tabetabe nanou iai te Tia Babaire.

Ao are e baireia te Auti n tei, ngai naba te moan aomata ni karinea. Ngaia are I kainano te Tia Babaire n te marooro ae te Roia teuaei, te Roia teuaei. E eti te Tia Babaire, ngai te Roia. I aki kona ni kakewea anne ao akea ae e kona ni kakewea bon anne te tarena ae ti anganaki iroun te Uea te Tia Babaire, ao e bia aki kabwaranakoaki n te aro ae moan te kananokawaki te Tia Babaire bwa aongkoa I aera iai te Tia Babaire.

I kabongana n te tai aio te Tia Babaire, I kaira ana iango te Auti n tei aio ibukin buokara. Ngkana e butimwaeaki, e rabwa. Ngkana e aki butimwaeaki, e rangi n rabwa te Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire.

<u>Tibiika</u>: N na bon kabutia nakoimi bwa are N na karekarea te itera aei ao te itera aei, bwa e aoria n are e bon nako ami *points* ni kabane ao e a karaoa ana babaire te Taibora imwina. Ao N na angan moa are e a kaman katea baina. Te Tia tei mai Beru, Hon. England Iuta kanakoa am marooro.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika. E koaua ti kaitaua nanon te Tautaeka ni kani kaitiaka aron ana waaki n taai aika nako. Ao ti kaitaua naba ae tabekia te Tia tei mai Kuria n aron kanga boni kaetakin bwaai, bwa are e boni koaua bwa are ti bon riai ni biribiri ma Moti aika a tia ni moti, te Tua, baikara riki akana a bon tia ni kaweneaki kawaia tera riki ae ti na kona ni karaoia. Eng, e aoria ana kaetieti aia Roia te Tautaeka. Ti aki kabaeaki ikai bwa ti na ira are irouna, bon ti te Tautaeka ae e na kona ni kaetia bwa e a bon tia ni kaetieti ma ana Tia kaeti tua. Ao ngaira are bon iai ara Tia kaeti tua ao ti boni kona ni manga inaomata n ana temanna bwa e na nora are e oti n are e taekinaki arei.

Ma tao ibukin ana taeka te Beretitenti, ti a manga nano kokoraki ngkai e nang kaokaki nakon te Auti aio ao ngaira ara kantaninga ko na baireia te Tibiika iaon baika a wene aikai.

E a teretere ikai bwa e a tangiraki te mwaiti, e na katei bai te mwaiti ao e na taonaki nako aio.

E koaua boni baika a riki n taai aika nako n aron taekinaia ngkai. E aki kairua are e taekinna te Beretitenti ao e aki kairua baike a na taekinaki. Are bonte Tautaeka ae e bita kanoan ana *Order of Government business* n te tai ae e nako. Ngke a nang roko Kometenakin te kauoua ni wareware iaon te bwai aio, ao ai akea ana kanoa te Tautaeka n te Kaabong are e a bon nako mani mwin ara marooro n te tai arei bwa ti bon tuanga naba te Minitita n te mwane ngke e aki bwati ana kataumwane are bon te Kataumwane raoi ao ti kaokia nakon te Taibora. Tera ngkanne manenan ana kataumwane te Minitita ibukin te Karikirake.

E na iai manenana n uotaki n nakomai ke e na akea.

Ma are I taku bwa e bon teretere iroun te Tautaeka bwa e a bon ataia bwa ai akea te mwaiti irouna n te tai arei. E matoangana, ai bon akea riki ana konaa. Boni ngaia ae e biti ana kanoa ni kabane, ti ibukin kaetakin te rongorongo. E buti naba ana kanoa ni kabane. Ao tera are e riki imwina? A bane ni koaua akaknne, akea ae e kairua mai ikanne.

Bon ti au raraoma bwa e eti taekinan are mwanen te bowi are e boo n 6 n Beberuare. E eti taekinana ngke arona bwa e karinaki n te Kataumwane 2019. Bon ti au nanokokoraki ngkai ngkai e a karinaki ngkai. E a ree, e nang kabwataki tokin 2020. Ao te bwai ae e boou inanon 2020.

E aoria ngkana e uarereke te mwaiti ma ti kaetakin te kan ota, bwa are ngkana e na karaoia te

Tautaeka ni kaitiaka aron ao ke taiaoka ngkana e boni karaua moa n tara aio.

E eti ngkanne bwa e nang karinaki are kanoan are e boo Beberuare bwa e na kabwataki ngkai. E kakan ao etina are e na karaoaki n *November* n te ririki ae e nako.

Ao ngkana ti na kaitiakina ngkai, bwa tiau titiraki n iraorao nakon te Minitita. E eti nakon te Tautaeka ma ngkana e aki ao taiaoka karaoa raoi ami waaki e aonga n ae e bane n itiaki.

Ti a katikua nakon te TAibora. Te Tibiika ti kainanoa kaetakin aikai bwa e a tia ni kaeta arona te Tautaeka ma ana Tia kaeti tua. Ngaira ngkanne ti kantaninga, ngaira iroura are akea ara Tia kaeti tua. Ti a kantaninga ngkanne te babaire bwa are iai te moti ae e wene i matara.

Tera ae ti na karaoia ikai? Ngaira otara ti a bae n te moti aio. E a bae te aba n te moti aio. N otau ngai ni bon ti ngai.

Ao ngkana ae tao e waeaki n au karaki. I aki nanonna bwa N na kamatauningaia raou n Tia tei. A bane ni kakawaki aron te marooro, kaetakin marooro ni kabane ake a kautaki aika a tia n riki n taai aika nako ma e kakawaki ae ti kaetieti ngkai.

Ti kaitau n nanon te Tautaeka ngkana ngaia aio nanona ae e kan karaoia.

Ao n aron otara bwa are ti bon bane n rinanon baikai n te tai ae boo n akea kabaeakin te Tautaeka bwa e na karaoa aio.

E eti are e taekinaki, e a tia n toki kanoan te Tautaeka are e nako ao te ririki are e nako.

Te Tautaeka aio e boou. Ngaia are ngkana e na manga bitaki te rongorongo nakon taai aika imwaira, e bon raoiroi ae e kaetietaki nakon ti teuana nanona. Ngkana e boou te Tautaeka, e boou. Ao ngkana e na irekereke ma kanoan te Tautaeka are mai imwiana, ao ngaia ti na irekereke ma kanoan te waaki are mai imwaina. Tao ti aikanne ae kanga au kani kaetieti, I bon ti raraoma riki n are kanoan Beberuare 2020. E bon eti ngkai bwa e nang kaetaki n taina aio. Ao ngkana a kona n nora riaina, nanona e na riai ni kaetaki te boki ngkana ngaia anne. Ao e rabwa.

<u>Tibiika</u>: Te Kauoman ni Beretitenti, kanakoa am marooro.

<u>Hon. Dr. Teuea Toatu</u>: E rabwa *Madam Speaker* ngkai ko karekea au tai. Kanga bon uoua. Ao teuana bon te *point of order* nakon ana marooro te Tia tei ae karineaki mai

Kuria are e taku bwa I taekinna bwa e aki reke ana tai n *submit te* Manga kataumwane anne. I taku bwa e kairua anne ao e na riai ni buta ana taeka anne te Tia tei bwa ake au taeka ae I taekina ao irarikina, ti boni kawenea.

I karaoa tabeu iaan te Tua 109 (4) are e na kaweneaki te Manga kataumwane ke tao taian *warrant* at they issued iaan te contingency warrant iaan mwakau iaan te Tua ae Maungatabu, immediately n te Auti are I karaoia. Ma tera te bae e riki? E angabuaka bwa e aki butimwaeia te Auti n te tai arei, e ngae ngke ti kairoroia.

Ngaia are I taku bwa e aki eti te taeka ae aongkoa I taekina ae aki reke, bwa I bon aki roko n taekina ae e aki reke.

Ti kawenea te Manga kataumwane anne ma te bae e riki bwa are te Tibiika, e aki butimwaeia n te tai arei bwa e na tabekaki.

Ao aio te miniti ngkanne ae e taekinaki ngkana tao e na reke ana tai te Tia tei ae karineaki ao tao kain te Auti aio. E koaua e rabwa te kauring anne, *ae e taetae aio bon te Beretitenti.* E rabwa te kauring anne ma kanga iai riki kanoan ara ota bebwa teuana are ara Biira ngkai iaon te Manga kataumwane. Ae nanona ti boni kairoroa te marooro.

Ma tao N na kaeka riki aron te titiraki; bwa e aera ngke ti aki kawenea n te bong are imwina. Tao e bon ataia naba te Tia tei ae karineaki ao kain te Auti aio, bwa ngkana ti kawenea te Manga kataumwane n te Kaabong. Karaua n iangoia ngkanne, e nga te kauoua ni wareware. E na karaoaki n ningai te *second reading* ao Kometena. E aki reke bwa e a bane te Auti, te kabanea ni bong te Auti arei. Ngaia are I taku bwa *is only right in proper* bwa tao e aki reke tain arei ao e na manga kaweneaki n te Auti aio bwa e na manga rinanona te Auti ao ni kabwatia ngkana e riai.

I taku bwa e kananokawaki *Madam Speaker* n aron ae I taekinna. Bwa are ngkai ti taekinna bwa are tabekana ngke ti karinna n te bong arei, bon akea nanona. Bwa are nanona e nang akea te *second reading.* Kam ata tuan te *second reading* bwa teniua te bong imwin arei. Ma are akea bwa ai bon te kabanea ni bong are te bong are imwina. Ngaia are I taku bwa e a bon aki riai.

Te bae e bon taku bwa e tia n taekinaki ao I bon tia n taekinna n au moan marooro, bwa te bae e taekinna te Tia tei ae karineaki mai Kuria ao tao a tabekia raora ake tabeman bwa ngkai ti a taetae iaon te *point of law.* Are kanga ai boni kabwaranakoan te Tua are tiaki

taben te Maneaba ni Maungatabu aio n aron ae a tia n taekinna tabeman bwa are e bon okoro te rabwata, te Auti n tei, te *Legislature,* te *Executive* ao *Judicialy.* Ti aki kani kaoka anne bwa a bon bane n ataia aomata mai irouia ataei aika a uarereke.

Ma te bae I bon taekinna ngkanne bwa e bon rangi ni *debatable.* Ao e koaua ae e taekinna raou ni Minitita temanna, bwa ngkana te bae e *debatable* ao tao e koaua ae e bon riai ni waaki te waaki. Bwa ngkana arona bwa iai te nano uoua, iai te tabo ae e na boni kaetaki iai, ma I taku bwa e a bure ae ti nang anai ngkai taian interpretations. E taekinna te Tia tei mai Nonouti, bwa e a uruaki te Tua.

Antai ae e urua te Tua? E eti bwa e nga te Tua ae e uruaki. Antai ae e na kangai; e uruaki te Tua ngkai. Te Auti aio e na kangai; e uruaki te Tua. Ti teuana te rabwata ae e na kangai; e eti ngke e uruaki te Tua bwa te kabowi ae e Rietata.

Ngaia are I taku bwa ti a rangi ni biri rimoa ao ti a kangai; e a uruaki te Tua ao a kaokoro. Bwa are ti aki ara tabo ao tiaki nnen nakoan kain te Maneaba ni Maungatabu bwa a na kangai; e uruaki te Tua. Bon ti te bowi ae e Rietata ae e na kangai; e uruaki te Tua.

Ngaia are I taku bwa ngkana te bae e aki rangi ni mataata raoi, ao I taku bwa e bon riai ni waaki te waaki n aron ae tao e na maroroakinaki ngkai kabwatakin te Manga Kataumwane.

Bwa irou *Madam Speaker* e boni kananokawaki ae ti na kataia n tinanikua tabera ae e rangi n kakawaki ae kabwatan ana kabanemwane te botannaomata. Bwa ngkana kam tarai taian kabanemwane akekei, tiaki kabanemwane n aki akaka aika tao aki bongana. Ibukia aoraki, ibukia Reirei. Ao ngkai ti nang aki kabwatia bwa ti nang arania bwa *Un authorize.*

Ngkoa bon e *un authorize te expenditure* ibukin kanakoan te aoraki nako tinaniku ibukin maeuna. Karaua n iangoia. Anne ngkanne e bon aranaki bwa e *un authorize* te kabanemwane ibukia ataein te *Scholarship* nako tinaniku. I taku bwa tia bon ribuaka ao iai tabera ae e kakawaki. Ao ngkana ti nang kataia n tinanikua tabera anne ibukin ara koaua ae ti ibukin *te wording* ae e kangai; e taku te kibu te Tua ae Maungatabu arei bwa e na aki raa. Ae te tua ae e aki mataata naba.

Tao N na manga kaoka riki au *point arei.* Tao e eti bwa e na riai n taiboranaki. Ao e nga te Tua ae e taekinna bwa e aki kona n

taiboranakin te Auti are imwina riki. Tera ae e na riki, iai te kanganga ngkana e a manga taiboranaki tiaki n aei ma n are imwina riki. E aki taiboranaki ibukin tao te kamataku n aron ae e taekinna te Tia tei ae karineaki mai Kuria, ma e taiboranaki ibukin aron kawakinan ana mwane te botannaomata ao ni kakoaua bwa te kabanemwane are e karaoaki e bongana, ibukina bwa e kaweneaki ibukin maeun te aomata ae e na kanakoaki nako tinaniku. E kabaneaki ibukin te Reirei irouia ataie. Ao ngkai e aki, ti nang bane n tarai kabanemwane akanne bwa kabanemwane aika a bakatae ke tao *un authorize* a na riai n aki kaotaki.

I taku bwa ti a tia ni katuka tabera, taben te Auti aei ae e rangi ni kakawaki ae karaoakin te Tua ibukin ana kabanemwane te botannaomata.

Ngaia are I taku *Madam Speaker* bwa I taku bwa e a bon riai, ngkai akea raoi etin taian Tua ae ti taekinna bwa ngaira naba n ara koaua ngke ti wareka te keiti are e taekinna te Tia tei ae karineaki mai Kuria ao a bon rangi n okoro taian *point of fact,* bwa te Tua aio ae e a tia n taekinna te Beretitenti bwa te Biira ae e taekinaki e a tia n *rejected* iroun te Auti. Ao e a tia n roko imatan te Auti e *resolve* te Auti ao e *reject* te Auti.

Te baere e riki ngkanne a nang magna kabwatia n te Auti are imwina. E bon okoro te *fact* ao tiaki Roia ngaira, ma tao ti a bon noria naba ae kanga aki rangi n *comparable*. Ngaia ae ti taku bwa e bon riai ni waaki te kakawaki iaon maroroakinan te Biira aio. I taku bwa aio e bongana ibukin Kiribati, e bongana ibukin tabera ngaira aika taan tia karao Tua bwa ti na karaoi ara babaire man mena te Tua ae i matara aio ni karaoia ibukin te botannaomata. Ni karaoa tabera ae e rangi n bongana ao ni kina bwa taian kabanemwane ake a karaoaki akekei ibukin te botannaomata. Ibukia aoraki, ibukia ataein te reirei ao tera riki.

Mani marooro akanne te Tibiika, ao tao I a boutoka taian babaire ao taian kaoti ake tao a bon raoiroi ae ko kaokia nakon te Auti aio bwa e a bairea e moti iaon aio. Ko rabwa are ieta ngkoe.

Tibiika: Te *Leader n te* Kaitara, Hon. Tessie Eria Lambourne kanakoa am marooro.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao e koaua moan te kakawaki maroroakinan te bwai ae moan te kakawaki aei iroura ngaira Taan tei, kain te Maneaba ni Maungatabu. Ao I taku bwa n aron are a tia n taekinna raora tabeman, ti boraoi n iango n are te kaoti are e tabekaki ibukin

riain bwa e na karaoaki aei n te tai aei.

Ao I taku bwa a tia n nako te naan Kibu n te Tua ae Maungatabu ae e a tia n uruakaki.

Ao N na ti kaoka te ruling n te bowi ae e nako, are te ka-13 ni bowi n ana Ka-11 ni Maneaba ni Maungatabu Kiribati are bont e kabanea ni bwi n te ririki ae e nako.

Ao e koaua bwa n ana kaongora te Beretitenti are e moan uotiarake ibukin ana kanoaa te Tautaeka n te bowi anne, ao e nang barongaki raoi kanoan ana kaongora ke ana waaki ana kanona. Ao e oti iai bwa ngkai e uneakinaki bwa are te Manga kataumwane.

E oti n te moantai bwa e na uotarake te Manga kataumwane ibukin moan warekana n te Moanbiong ae 11 November. E nang rawata te tai ngkanne imwina ibukin are irakin nanon ara Tua ni kaetieti are e na riai ni uoua te bong imarenan moan warekan te Biira ni kataumwane ao Kometenakina. Ao anne e rangi ni teretere. Bwa ngkai e uneakinaki ngkai bwa e aki tau ana tai te Tautaeka n uotarake ana Biira anne.

Ao N na ti kabwarabwara te Tia Babaire bwa te bwai ngkai ae e uneakinaki te Biira. E koaua ae tao ngkana arona bwa e taiborana ana boki ni Manga kataumwane te Minitita ao anne e kaokoro ma uotakirakean te Biira ane e kainanoaki iaan te Kibu 109 (5) n te Tua ae Maungatabu are e tangiraki iai ke e kairoroaki iai te Minitita n te mwane bwa e na manga taiborana ana kabanemwane ake e riaon are e a tia ni kariaiakaki n te Maneaba ni Maungatabu aei rinanon te Biira ibukin te Manga kataumwane. Ao anne e aki roko n te mwemwekaki. Ao anne ngkanne te kaokoro bwa e aki roko n te mwemwekaki.

Ao ngkana ti nora manga bitakin aron ana kanoa te Tautaeka n te bowi naba anne, ao ngaia ane kanoana ane a uneakinna ngkai n te tai aei bwa akea kanoan te Kaabong. Te Kaabon 14 *November* are aongkoa te bong are e a kamotirawa naba iai te bowi te Tibiika n are e a motirawa ni karokoa te tai are e na baireaki. Ao anne te Kaabong n ana moan bebwa *Order of Government business* ke ana Kanoa n te Bowi anne, ao kanoan te Kaabong anne; Kometenakin ao Kauoua warekan te Biira ibukin te Manga Kataumwane are e moan warekaki n te Moanibong are 11 *November* are e boni koro raoi taina iai.

Ma e bita ana Kanoa aei te Tautaeka te Tia Babaire ao e bita ao e karina Moan warekan te Biira ni Manga Kataumwane n te Kauabong ae 12 Nobembwa ibukin Moan warekana.

Nanona n te tai are e karina iai anne te Tautaeka ao e ataia bwa e bon aki koro bongina. Ma tao aei naba e kona n riki.

Iai mwakan te Beretitenti ni karina ana *cerficate* ibukin *urgency ke* te naan Biira ake a na kataweaki a na riai ni kabwataki n teuana te tai ni bowin te Maneaba ni Maungatabu ae ti teuana.

Anne I taku bwa n te moantai, bon akea te kanganga iai. Ao ngkai e a reke te kanganga bwa aron warewarera imwin te bowi anne ao te Kauabong are e na moan warekaki iai te Biira anne e aki reke kanakoana bwa e a boo naba te tai ao e aki nako.

Ma ngkana ti karaua n iangoia ao bon akea naba tukan te Tautaeka bwa e na manga karinna bwa kanoan te Kaabong. Ao e aoria ngkana tao e aki koro taina ma aikai bwaai aika a kakawaki bwa e nakaotia te Tautaeka bwa e ira te Tua ae Maungatabu. E na kaotia bwa aei te bwai ae e noria ao are e bon angabuaka inanon te waaki inanon ara Maneaba ni Maungatabu tao te bowi bwa e aki tau te tai bwa te Tibiika e a kamotirawa naba n te tai anne te bowi. Aikai bwaai aika a rereke, ma e aki oti nanon te Tautaeka n aron ara wareware ngkai n ana kakae e aki oti nanon te Tautaeka bwa e bon tangiria ni bon uotarakete Biira ni Manga Kataumwane aei.

Ngaia aei teuana te titiraki bwa akea kanoan te Kaabong n ana kanoa anne.

Ao e kaoaua bwa are e aki ataia bwa e na aki nako n te Kauabong, ao ngke arona bwa e a manga karinna bwa kanoan te Kaabong ao ngkanne tao e na akea te uneaki ngkai iroun ara Auti ae e boou ae te Ka-12 ni Maneaba ni Maungatabu te Tibiika.

Ngaia are ngaira n ara taratara are e bon tia n urua te Tua te Tautaeka te Tua ae Maungatabu, e a tia n urua. Bwa e aki kawenea imatan te Maneaba ni Maungatabu te Biira ni Manga Kataumwane n aron are e kantaningaki ke e kainanoaki te Minitita bwa e na karaoia iaan te Mwakoro 109 (4) n te Tua ae Maungatabu.

Ao e koaua bwa iai are imwina are are (5) are e kaota iai kawain te waaki anne ngkana arona bwa e aki kawenea te Minitita ni bowin te Auti are ngaia *November* ae e nako. Ao ngkana e a manga oaki ma tokin ke kainakin ana akaunti te ririki are te Manga Kataumwane anne ibukina, ao ngaira iroura anne naba otara bwa e teretere bwa bwaai aikai a na tei bwa Kataumwane aika a riaon are e a tia ni kariaiakaki iroun te Maneaba ni Maungatabu ao a na rin inanon ana ribooti te *PAC*.

Ngaia aei tao e na bon teimatoa te kakaoro n iango, ao e koaua bwa ti aki ngaira taan raira te Tua. Ma iai mwakoron te Tua ae Maungatabu ae moan te teretere iai tabera ngaira ni kabane.

Ao ngkana ko aki karaoa taben iaan te Tua ae Maungatabu, tera ngkanne nanon anne. Ao e aera bwa ti na aki kamatoa te Tua aei. Tera manenara ngkai ti a tekateka inanon te Maneaba ni Maungatabu aei. Tabera bwa ti karao tua ao ti na taraia naba n aron ae ngaira ti tataekinna n taai aika nako, bwa ngkoe te Tautaeka ko na ira te Tua ae Maungatabu. Ko na ira te Tua are a tia ni wene ae ti a ni kawenea ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu ke te rabwata aei. Ko na riai ni iria.

Bwa tao anne ngaira naba ae ti aki naba nora riain aei n te tai aei, ao aei are kanga ti na bon uneakinna ngkana e nang tabeka ana Biira te Kauoman ni Beretitenti.

Ma tao ngkanne te titiraki bwa tera burena ngkana e a manga uotaki? Ao tao aei e aki oti, akea ngkanne ae kairara ngkanne n aei.

Ma tiaki nanona bwa e a kakawaki bwa e na mataata bwa ti bane n nori riain are e karaoi te Minititа.

Nanona te Minititа e karaoa tibwagana iaan te Mwakoro 109 (4). E nora riaina bwa e na iai. Ao anne ti aki uneakinna n te tai aei, ti aki uneakini kabanemwane are a tia ni karaoaki ao ti noori riaina, Aoraki, te Reirei. Bwa bwaai ae e kakoauai te Minititа n te tai arei bwa a na riai ni mwanenaki bwa aki noraki tao n te tai are a karaoa iai ana kataumwane n te moantai.

Ma I taku bwa ngkai ae e na teimatoa te kakaokoro n iango, ma ngaira n ara taratara e rangi n teretere te Tua ae Maungatabu. E rangi n teretere ae e a tia ni uruakaki ao e teretere naba te kawai bwa e na kanga ni manga karaoaki nanon anne.

Ma eng, anne ao ngkana arona bwa e na iai ngkai te kakaokoro n iango, I taku bwa te bwai ae ti riai ni karaoia n ara iango ngaira e nang aki waaki aei bwa e na kaitiakaki moa. Bwa aei e rangi n kakawaki bwa ti na karaoa ngaira tabera kain te Maneaba ni Maungatabu ao e na itiaki raoi bwa ti na bon rauaki raoi bwa bon anne ae ti na riai ni karaoia.

Ao ngkai iai ngkai te kakaokoro n iango ao are iai te rabwata are te tia kabwaranakoa te Tua. Ao ti a tia n tataninga. E a tian tataninga te Manga kataumwane aei man *November* ni karokoa ngkai ao akea te kabuanibwai bwa are bwaai aika a tia ni karaoaki. Bwaai aikai ti aki nanona bwa ngkana aki bwati ngkai ke ti aki maroroakinna, akea te mwane ibukin te nako tinaniku

bwa aikai kabanemwane ake a tia ni karaoaki kanoaia.

Ti ngkai kaitiaka iroun te Maneaba ni Maungatabu. Ngaia are mwina e mangaongao ongoran te botannaomata, bwa te naan kabanemwane aika a oti ngkai inanon te Manga Kataumwane aikai; bwaai ae a tia ni kabaneaki. A ti a ni karaoaki nanoia. Ngkai aei ae ti a ti kakaetia bwa ti na ira raoi nanon te Tua ae Maungatabu karaoan tabera ngiara Taan tei n te Maneaba ni Maungatabu.

Ao ngkana arona bwa, eng are bon iai naba tea nan are e tuai mwemwekaki te Biira aei ngaia are ti tuai ngkanne n kona ni maroroakina kanoana.

Ma ngkanne ibukin are iai ana iango te Kauoman ni Beretitenti ti a waaki. E aoria bwa are iai te mangaongao ma ti a waaki.

I taku te Tia Babaire bwa ngkana arona bwa e na iai te mangaongao ao e na iai te kakaokoro n iango, ao ngaira iroura e riai moa ni kaitiakaki aei ao tao e na taonaki moa maroroakinan te Biira aei, bwa akea te kabuanibwai ae e na reke ngkana ti na taonna. Ao ti na riai moa ni kaitiakia.

I taku bwa aei katabeara ngaira Taan tei, ao e koaua ti aki kan tatanrikaki. Ma I taku ngkai bwa tera ara way forward, tera te bwai ngaira ae ti riai na karaoia ae e riai ibukin te botannaomata.

Ao I taku bwa te moanibwai, e na kaitiakaki te Tua ae Maungatabu bwa e nga raoi kawaira ae ti na riai ni karaoia. Ao aei akea te kanganga bwa are a bon tia ni karaoaki kanoan te Manga kataumwane aei. Ma ngkana arona bwa ti na taonna nakon tao ara bowi ae na roko, ngaira iroura akea naba te kabuanibwai ae e na riki ma e nang kakawaki ae ngkana ti a waaki ao a na kaea te tabeaianga n ara kantaninga ae eti ke e bure iaan te Tua ae Maungatabu.

Tao ti anne te Tia Babaire tao buokan te marooro, te kareke iango iaon te Biira ke te kaoti ae moan te kakawaki iaan tibwangara ngaira Taan tei. Ti a katikua ngkanne inanon baim. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti tera am *point of order.*

H.E. Taneti Mamau: Ti uoua te *point of order,* ao I karabwa te *Leader n* te Kaitara n ana marooro. Ma I nanokawaki bwa e anga naba ana kaetieti ko anga te moti are e taku bwa e bure te bae ti karaoia. Akea te bae e bure ae ti karaoia, akea. Anne mwakan te bowi n tuangira bwa e bure ke e aki imwina ngkana iai te aki rau n nano ao e anga ngkanne ana moti te bowi ma ti aki neiei ke te *Leader* n

te Kaitara ae e na tuanga Kiribati bwa ti a urua te Tua. I taku bwa e na ata nakoana n Tia tei ao nakoan te Bowi ae Rietata Tiaki tabena bwa e na tuanga Kiribati bwa ti a urua te Tua. Anne mwakan te bowi, tiaki mwakan neiei te *Leader* n te Kaitara.

2. E taku bwa e aki eti ae ti na waaki ao iai te mangaongao. E a tia ni waaki n Auti aika nako. E nako ana moti te Auti ao te bowi e boni waaki. Ao ae e bon tia. E nako te moti, e tei te bowi. A kateitei n te bowi, e nako ana moti te bowi.

Iraua ana moti te bowi ae nako n taai aika nako aikai ae e a rangi n tawe, a rangi n tawe. Ao iai aika a rangi n maan ae e a kan reke ngkai 3 namwakaina n au taumwi. E aera ngkai a rangi ni maan n tabetai mooti? Tao e koaua bon anne mwakan te bowi, ti aki kona naba. Ma e a bon titiraki te I-Kiribati, e aera ngkai a rangi ni maan. Tera bukina? Ngkana e kona n ae ai 3, ai 4 namwakaina ai 5. Ao anne ngkanne te bwai ae e na teimatoa te Tautaeka n tobwa nanon te botannaomata iai, ma e a kairua ae ti tuangaki bwa ti a urua te Tua.

Kain Kiribati tiaki te Auti aei ae e na motika te babaire bwa Taan tei tiaki nakoaia, ngaira taan karao Tua. Ma iai te rabwata ae e na tuangira bwa ti urua te Tua ke ti aki, ngaia are ti aki boraoi n iango ma nakai ao e kona ni waaki te waaki ao e boni kona ni kateitei n te bowi ngkana aki kukurei n te waaki. Ma aongkoa e na kaitiakaki moa te nano uoua ke tera. Tiaki anne kawaina ae e a tia ni waaki iai ana Auti n tei abara ae Kiribati. Ao e rabwa.

Tibiika: Tera am *point of order* te Minitita n te Line & Phoenix.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa *Madam Speaker.* I *point of order* iaon ae ti na kamataata riki te marooro are e taku bwa e boou te Tautaeka aei.

Ngkana a taku nakai bwa e boou te Tautaeka aio, ao aki riai naba n tara are e a tia n nako bwa are a boou naba. Ko boou *Madam Speaker,* e boou teuarei bwa tera arana. E boou arei bwa tuai reke araia ao a boou naba akekei, a bane ni boou.

Ao ngkana ti a uneakina are e boou, ti bane ni boou. Ao ngkana ti tara are e kaokiokia te Tia tei mai Kuria are 2004, e a tia ni moti te moti man te bowi. E uneakinaki arei, aio ngkai e tuai. Ngaia are ti aki riai ni kaina arei bwa are e tuai ni kaetaki ara babaire ngkai n te bowi, e tuai, e tuai. Arei n 2004, e a tia ao e anganira teuaio kanoan ana moti te bowi are e Rietata. Aio ngkai e tuai bwa are ti bane ni boou. Ko boou *Madam Speaker* n aia taratara, a boou naba ngaia ni kabane. Ngaia are te babaire e bon

nakoim ao ko na kamoamoaki ia bwa bon am baire aio, kakanim raoi.

Are ko bon uringnga *Madam Speaker* bon teniua te rabwata. Ao ti aki kona n roko iroum ao akea ae e kona ni wawaeiko mai ikai.

Ma ngkana a nang taetae nakai iaan te Tua, aio te Tua boni uotia nako. Uotia nako ngaia are I kani kamataata aio arei bwa ngkana ti bane ni boou, ti bane ni boou. Ao 2004 e a tia ni uotaki nakon te bowi, aio e tuai. Katia ngkana a kan uotia nakon te bowi, uotia. Tera te *ruling* imwina. Ao tera, kan bon tuangira bwa tera te *ruling arei.* A kataia ni kaminoira nakanne ma a na aki kaminoko iaon am kai n tekateka, am Ati ni kana. Ao aki kona n rinnako rabwata ake uoua ni wawaeiko ao temanna ma temanna inanon te tabo aio, akea ae e kona ni waeiko bwa bon ti ngkoe. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua e bon abwabwaki te marooro. Ao aio kanga teuana te marooro ae kanga e na kanganga aron kaetakina ikai. Bwa are e eti ae ngkana a disbute te naan party iaon te aekaki ni keiti aio ao boni kaetakina are n te Bowi ae Rietata te Tia Babaire.

Ao I taku bwa ae ti uneakinna n te tai aio te Tia Babaire, bwa te tabeka ae e tabekia ngkai te Tautaeka e kaea nanon te Tua ae Maungatabu ke e aki. Ao tiaki ngaira te naan Roia. Ao e koaua bwa ti kataia ni wareware ni kanoan te Tua ae Maungatabu ane 109 (4) ao 109 (5). Ao tao a bon rangi n teretere bwa a koreaki n te taetae n Imatang aika bon *simple* bwa ti aki te naan bwai aika a rangi n abwabwaki ke tao te taetae n Roia ae na rangi ni kanganga naba ara reke iai.

Ngai ni bon au kabwarabwara 104 ngkana e aki kakoroaki nanona, bwa e aki tabekaki te Auti ni Maungatabu are imwin te tai naba are e karaoaki iai te raka ni kabanemwane ao e na kakioa ngkanne nanon are te Kibu ane 109 (5). Ao e aoria anne bwa are tao e kaokoro n iango iai te Tautaeka.

E eti naba ana kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti ae e kangai; ma akea naba inanon te Tua ae Maungatabu bwa ko tabuaki ni manga tabekia imwina.

Ma tao ibukina are ngke iai 105, ao tao ngaia anne are e kataia ni kabwara are e kangai. ngkana ko aki kakioa are nanon are 104 ao aio ngkanne ae ko na karaoia iai.

Te bwai ae e tabetabe nanon te Minitita iai ao te Tautaeka, bwa te naan *expenditure* ke kabanemwane aike a karaoaki are tao a tiainaki iaan mwakan te Minitita iaan te *warrant,* tao a nang tiku ni barekareka.

Ma akea inanon te Tua ae Maungatabu bwa a barekareka, tao e eti bwa tao iai ngkanne iaan te *Public Accoutn Ordinance* ane tao e na katerea ngkanne tao *un authorize.* Ma e rangi n teretere n ana *intention* te Tua ae Maungatabu bwa a na ti ribootinaki iroun te PAC ao a uotaki nakon te Auti ni Maungatabu, ao tao e na reke ngkanne ana tai te Tautaeka ni kona ni kaitiaki ake e taku bwa a na riai n raa, bwa e bon rangi n eti te Tia Babaire. Ngkana ko nora taian kabanemwane, antai ae e angn ngureakini taian kabanemwane aikai. Nakon ae e taekinna te Minitita n te mwane, a kabwakaki ibukin kanakoakia aoraki nako tinaniku. A kabwakaki ibukin aoraki ake a kamwaingaki mai iaon te naan abamwakoro nako Nawerewere. Ibukin te naan ataei ake a nako n reirei i tinaniku. Ngaia are kanga e boni kanganga ae a na totokoaki ma tao bon ti ibukina are iai taian Tua aikai ae ngaia ae a katabetabea ara iango. Bwa teuana ngai irou e kangai; ao ngkana I kabwatia. I kakioa nanon te Tua iai ke I aki, ao tao anne ae e tabetabe naba iai nanoia kain te Kaitara ae e kangai. Bwa ngkana ti kariaia bwa e na nako ni kangai; ao ti aki moa nora aekakin tein ae n te Tua ao tao anne te kanganga.

Ao e eti ana taeka te Beretitenti, e boni kona ni waaki ao kaetakina n te mena.

Ao ngkana tao e a konaki te Tautaeka imwina, ke tao ngkana e konaki te Kaitara. Kanga tera, ma ti te bwai ae kakawaki te Tibiika, am babaire bwa ko na noria. Ae ti na karaoia ngkai, e kakioa nakon te Tua aio ke e aki te Tua ae Maungatabu ao a rangi ni Tia Babaire. Ngaia n ae I taekinna te Tia Babaire, ko aki *need* bwa te Roia ngkoe ni kabwarabwara *section 109 (4) ao (5)* bwa koroboki aika a rangi n bebete are e a bon ti kangai. Ngkana e aki reke tabekakina ni kaitiakaki te naan kabanemwane ake aki *appropriated* ma a tabekaki iaan te *supplementary* iaan mwakan te Minitita n te bowi naba are imwin are a karaoaki te naan kabanemwane. Ao ngkanne iai angana ngkanne bwa angana are e na karaoaki n are te *provision* ngkanne ane 109(5) te Tia Babaire. Ma ti a rawa n rangi n kabwabwaki te Tia Babaire. Ao e eti ae e taekinna te Minitita man te Aono n Raina, e a nakon am babaire. Ti ngkoe ae ko kona ni kaetira ngkai, ao e koaua I nanokawaki naba iroun te Beretitenti ae e kangai; angan te Auti bwa e na baireia. Bwa ti ataia bwa ngkana ti angn te Auti, ao e na bon nakon te *majority.* Ma e rangi ni kakawaki riki bwa aio ibukin kaetakin nanora nakon te Tua ao e a bon nakoim ngkanne bwa are bon iai am *Legal Counsel.* Ngkana e nanobuaka te Tautaeka bwa e

kaokoro am babaire ma ngaia, are a kai manga *dispute* anne n tera. Ke ngkana a nanobuaka iai kain te Kaitara bwa ko nako n anga bwa ti na waaki nako. Bon iai anga ni kabane, a kai manga bon uoti akanne nakon te Bowi ae Rietata.

Ma ngkana ko nora te moti n te tai arei, e bon ti kataia ni kabwarabwara nanon te mena akanne. Ao e boni mena te Tia moti ae e Rietata *Robin Mill-House* bwa e ti kangai; n te *circumstances* are tabekaki iai n te ati arei. Ao ana kabwarabwara iai e kangai. *E kakioa nanon te Kibu 109 (5)* te kabanemwane, e ngae ngke e aki taekinna bwa e eti bwa e totokoaki n te tai arei ke e aki. Akea inanon te mena ae e kangai; bwa I aki kani mena bwa ibukina e a tia n totokoaki ke tao tera. Ma e ti kabwarabwara nanon te nan Kibu aikai bwa e kangai. Ngkana e aki karaoaki nanon te Kibu 104 ao e na kakioa ngkanne nanon 105. Ma tao ti aki ataia bwa tera te circumstances ma e bon eti ae e kaokoro n te tai arei ao e kaokoron te tai ae e nako. Ao bon te titiraki ngkanne nakon te Tautaeka ae tao e bon rangi n mena bwa bon e aera ngke e aki reke tabekakina n te tai ae e nako, ao tao anne ngkanne ai bon aia bwai ngkanne kain te Kaitara ngkana tao a nano buaka iai ke tao te Tia tei ae karineaki mai Kuria are ngaia are e karaua ngkanne n tabekia nakon te Bowi ae Rietata bwa e nang kabwarabwaraki ngkanne nakon te *circumstance of the case* are e tabekaki iai.

Ao anne naba are e bon reke n te tai ae e nako ngkana ko wareka naba te keiti ma te Tibiika ma te AG ane e kataia n ti kakabwarabwara te Tia moti n te circumstances are e tabekaki n te tai are e tabekaki iai te Tia Babaire.

Ngaia are ngai irou te Tia Babaire, e koaua bon au koaua iai ni bon au kabwarabwara bon irou I taku bwa e na riai ni kakioaki nanon ae 109 (5) bwa are e a tia n *laps* te tai. Ao e ngae ngke e kangai te Kauoman ni Beretitenti, bwa akea inanon te Tua ae Maungatabu ao ko aki kona ni manga tabekia riki n te naan bowi ake imwina, ma iai te kibu ane 109 (5) ae e kangai. Ngkana e aki reke tabekakina n te tai arei ao ko a riai ngkanne ni kakioa nanon are 105 ni bon au kabwarabwara. Ti aki ngai naba te Roia ma are ti anne au kabwarabwara n aron ae bon I kabwarabwara aron au ota n te bwai aio, ao e nakoim anne te Tibiika. Ti taku bwa ti ngaira ti taetae ni kan buokiko ni kaira am iango ao te kabanea ni babaire e na bon nakoim bwa tera ane ko baireia. Ngkana ko angan te Tautaeka bwa e na waaki.

Bwa are bon irou e kangai; ao ngkana e aki tabekaki ngkai. E a bure te Tautaeka ibukin

kabanemwane aikai? E aki. A na manga bon ribootinaki iroun te *PAC* ma tao e koaua ngkanne bwa e a reke tabetaben ana iango te Tautaeka ae e kangai; bwa boni bwaai aika a na bon riai n *appropriated* raoi iaan kanga te *supplementary.*

Ma ngkana e tabekaki nte *PAC* ao e a karauaki n rarangaki raoi iai, kanga akea naba buren anne. Kanga I taku bwa irou, I taku bwa bon akea.

Ma ti te bwai ae e na mena iai au raraoma, bwa e kangai. Ao ngkana e a tabekaki ngkai. E karaoaki ngkai ao e moanna te Tautaeka bwa e bwatin te tai aio manga kabwatakin te Manga kataumwane aio. Ao e tabekaki n te *court* ao a manga konaki. Ao ai tera ngkanne.

Ngaia are irou tao e raoiroi are ti boni kakioa nanon te mena bwa are aio moa ae e wene n te tai aio. Ti na ibuobuoki ma te Tautaeka ngkana e taku bwa ti kairua iai, ao ti kabwarabure nakon te Tautaeka. Ma aio ngai kanga bon tarakina naba irou, e raoiroi riki ae ti kataia ni kakioa nanona nakon are ti kataia ni kaetia n te Bowi ae Rietata. Bwa are bon akea te bwai ae e na *loose out* iai te Tautaeka bwa tiaki te naan kabanemwane aika a barekareka ae tao e nakea te Tia Babaire. Ao bon nanona bon akea te kanganga n te Manga kataumwane aio. Kanga bon akea te totoko ae e na karaoaki nako iai.

Kanga ti anne ae I kani marooro iai ao e rabwa.

Hon. Mikarite Temari; *Point of order.*

Tibiika: I taraia ao ai imwin 4.00pm. Ami tai n *tea* te aoa 4.00pm, ao I aki tangiria bwa N na ana ami tai ibukin ami motirawa. Ti riai n nako ibukin te *afternoon tea* bwa aoria ni manga boou ara iango, ao ti oki ao ti a kabanea naba ara marooro ao e a okira naba te Taibora ana babaire. Ao I a motirawa moa ibukin te Tea. Ti a kaitibo ikai n 16.30pm.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika: Iai ngkoa am *point of order* te Minita man te *Line and Phoenix* kanga ko katea baim ngkoa imwain otinakora

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa *Madam Speaker* tao akea moa i a taonna, ko rabwa

Tibiika: Te Minita Hon.Alexander Teabo kanakoa am maroro.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao i kan anga teutana au iango iaon te bwai ae ti mena inanona Tia Babaire ao e koaua n na taetae bwa te Tia Tei ngai ao te Minita ngai, ae iai tabeu n ana bwai

ao ana mwane te botannaomata, te *issues* ngkai bwa ibukin te manga kataumwane aei Tia Babaire, ao ngkana ti tara ana *content* te manga kataumwane aei Tia Babaire, angina te *Contingency warrant* ao te *statutory expenditure* baikai a bane n tuangira bwa iai mwaneweaia n te Tua bwa a bane n toa te Tua, *section 109(5)* e a tuangira ngkai bwa a nang *unauthorized* bwaai aikai, anne ti taku bwa bon te bwai bon te *point* te *issues* anne, ae ara *point* bwa *te supplementary* aei e tuai, e a tia *presented,* e tuai *presented* raoi n are *explain* nakon te botannaomata nakon te Auti n Tei, ti kabaeaki bwa ti na riai n uota te mwane are ti a tia ni kabane ao ti na kabwarabwara nakon te botannaomata, ma e aki *allow us* te Auti n Tei ae nako, ti bon ata te bwai ae riki n ae nako, ao aikanne bon taian *situation* n te tai ae nako, ao anne te bwai ae ngaia are akea mwakan te Tautaeka n kaongoara ke baike a kanga a tabekaki ikai are kanoan te ota bebwa ke tera, i taku bwa ti bon bane n ata anne ao te *time* ma tera, i taku bwa ti kona n ataia, ma tabera ae tinetine ngkai bwa ti tuai kakoroa nanon are e taekinaki are e na *presented* raoi nakon te Auti n Tei tanan kabanemwane aikai, bwa te bwai ae ti rawa iai bwa are a bon bane n *authorize* baikai, iaan bwa te *Contingency warrant* , anne iaan te Tua iai mwakan te Minita, te *Statutory expenditure* anne e aki tangira mwakan te Auti n Tei, aikanne te bae te *point* ae ti mena iai, ma ngkana ti tuangaki ikai bwa ti nang nakon *section 109(5)* ae rangi n *label* baikai bwa *unauthorized* ao iroura ngkanne ti tabetabe iai, te Tautaeka aei e aki tangira ni kawenea te aekaki n tamnei are, tararuan ke aron tikonakin ke tao aron babairean ana mwane te botannaomata ana bane n *end up* n aekakia akanne, i taku bwa iai tibwangara bwa ngkana ti taku bwa te Tua ae Maungatabu e taku bwa e kanga ke kanga, ma iai ara riai nakon ana bwai te botannaomata, i taku bwa ti bon bane n tia n ataa te Tua ae Maungatabu.

I taku bwa a tia ni kateaki ana babaire te Auti n Tei aio are kanga *unconstitutional* e taku te bowi eti, eti, bwa bon nanon te Auti aio nanon te botannaomata, ngaia are i taku te Tibiika bwa bon te *point* ae i kan katerea bwa ti tuai *explain* nakon te botannaomata kabanemwane aikai, are a bon bane n eti bwa a bane n toua te kawai iaan te *contingency warrant* are e bon mwaneweaki naba n te *KAP 79 section 9* ao te *Statutory expenditure* aikai are e aki tangira mwakan te Auti, ngaia are iroura a eti, ma ngkana ti nang tuangaki ikai bwa *section 109(5)* n te *constitution* e nang tuangira bwa *unauthorized* ao anne ngkanne te bae riki, bwa are ti riai n anganaki ana tai te Auti aei bwa e na *debate* e na *present* ao e

na *explain* bwa aio tabera ae ti bon kabaeaki iai, anne bukina ngke ko kabaeaki te Tautaeka bwa kona uotia nakon te *next meeting* te bwai aei, ma are e aki reke taina n te tai ae nako tao n te Auti n Tei ae nako bwa tao iaan te bwai ae riki, ma bon iai tabera ibukin tararuan ana bwai te botannaomata, kanakoraoana bwa e na bon toui ke e na bon karauaki ni barongaki raoi ni karauaki raoi ni iranaki, e aki kangai te aba bwa te Tua ke tera, te Tua ae Maungatabu ke tera, ti ataa nikona, ti na riai ni bairea Nikon ana bwai n te botannaomata ni kaetia n angana, ngaia are aikanne au maroro ae i kan katerea iaon te bwai aei, e tabetabe au iango iai ibukin ae ngkana ti nang katurua ara iango iaon are te *constitution* e tuangira bwa ti nang karenako iaan 109(5) are e nang *unauthorized* ao tabetabera bwa e tia n touaki te kawai, iaan te Tua ao bon baika a toua te Tua, ma e nang tuangira ngkanne te *section* arei bwa eaera, ngai iroun anne bon te bae ti taku bwa e na tiku iroura ao anne bukina te Tautaeka aei e teimatoa n ana iango bwa ti na bon ti kawenea nakon Kiribati bwa e riai n ongo, ao ti aki kangai bwa te Auti raa ke e a *close te financial year* , a tia ni kabonganaki mwane aikai, ma ti na ti *explain* bwa *why* a riki kabanemwane aikai, ao ana taeka raoi naba ao ana karauaki raoi ni mwaneaki ao anne bon taben te Auti n Tei bwa te ongora baika a tia n riki n ana bwai te botannaomata, ao ngkana arona bwa tao ti nang karaoia n aekakina anne, ngkana a taku bwa kain te Auti bwa a nano raoi n anne, ao ti a katikua nakon te Tibiika ma ngai irou iai baera, i taetae bwa te Tia Tei ngai, i taetae bwa te Minita ngai, i tauraoi ni kabwarabwarai itera ake i taku bwa ana kona ni kabwarabwaraki iaon mwane ake a kabonganaki n are ana mwane te botannaomata. Ko rabwa

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia Tei mai Butaritari are temanna?

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Tibiika ao e koaua i karabwa bure nakon raou n Tia Tei ae karineaki mai Butaritari ae te Minita bwa ngkana ko nora ane bon *section 109(5)* bon akea naba teutana inanon te kibu anne ae kangai bwa, a bure karaoakia te Tia Babaire ke *unauthorized* bwa ngkana ko nora ana moti te tia moti ae rietata ao e bon rangi ni katerea iai, *section 109(5)* e aki tabe ma te mena, kabonganakin te mwane, ao e aera kai e aki *appropriated* ma e ti kaota kawaina are ngkana ko *miss out* iaon are 104, kawaina are e na riai n ti menaki e ti uotaki nakon arei, ngaia are e na karau nanona te Minita ao te Tautaeka bwa akea inanon te mena ae kangai, bwa *unauthorized* e ti kangai, ti kawaina are e na karaoaki e na ti ribotinna te *PAC* nakon te Auti n Maungatabu ao

ai ngaia naba te Tia Babaire, aingkam ngkana tao arona bwa a kaokoro ara wareware ma ngakana e bon rangi ni mena ao ngkana ko a noria ngkanne ma ana kabwarabwara te moti ae rietata ae bon katerea ni kangai bwa *section 109(5)* e aki rekereke nanona ma te mena bwa eaera ko kabonga te mwane ao e aera ngkai e aki *appropriated* e ti kangai, e ti kaota kawaina bwa tera ae na karaoaki imwina, nakon bwaai aikanne ao karaoaki ana ti ribotinaki, e uotia te PAC nako ikai ao atia naba te Tia Babaire, ngaia are kanga anne te mena ao te *question* ae kangai bwa tabetaben nanon te Tautaeka ibukina bwa arawa n tiku kanga n aki, ti nora anne Tia Babaire ti nora nanon te Tautaeka bwa e aki tangiria n tarabuaka, ma tiaki nanona bwa ngkai e mena ni kangai ao e a tara buaka te Tautaeka bwa are iai ana tai naba te Tautaeka ni bon karaoa ana riboti nakon te PAC are e na uotaki ngkanne nakon te Auti ni Maungatabu, ao ngaia ae kanga anne ae i taraia ngai te Tia Babaire, i kabwara bure nakon te Minita ae karineaki bwa i aki teiraki n ae tao i kaitara are e taekinna ma kanga i ti teirake iaon are kanga bon au nonori au kabwarabwara iaon te Tua ae Maungatabu n rekereke ma te *section 109(4)* ao 109(5) te Tia Babaire, e rabwa

Tibiika: Te Tia Tei mai Abaiang tera am maroro Hon.Dr Kautu Tenaua.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa Tibiika, ao e na uarereke au maroro iaon aio, tao bon te moan bwai moa atakin katabeara n te Auti n Tei aei, ao katabeara bwa are ngaira taan karao Tua, ao katabeara naba bwa ti na ota ni kanoan Tua ake ti bon karaoi naba, katabeara naba bwa ti na waaki inanon te Tua bwa ti na aki bwainingarea aron ana waaki te Auti n Tei aei, ma tao i kabwara bure ngkana i taekina anne, moan te kakawaki bwa katabean te Tautaeka bwa e na rinanon kawain te Tua, ao iai ana riai n atatai bwa e na kanga ni kanakoraoa ana waaki ni iriri ma aron kairan ana waaki te Auti n Tei ian te Tua.

Ngaia are tao e koaua are e taekinna te Tia Tei mai Butaritari, tao bon akea taekan tao kabuakakakina ma e koaua tao e bon raraoma bwa are e aki biribiri inano te waaki are e atia ni katereaki iaan te Tua bwa e na bon riai ni karaoa are e na riai ni karaoia inanon taina, ngaia are ngkana e taekinna ni kangai, ti aki kona ni kamena bwa te kaabong ae e aki tau taina ngkanne ni warekaki tao ni kometenaki, ma are e ata anne, ke ko riki n Tautaeka te Beretitenti ao i kabwara bure, kona riai ni kaman ataia ikanne, ngaia are tao iai naba mwakam are e atia n taekinna naba ara *leader* , ngaia are kanga ti aki te bwai ae na riai ni kauntaekaki ao e nang korakora te kauntaeka ikai bwa tiaki ngaira ara bwai kabwaranakoan te tua, ma

ngkana ti a katikua bwa ti na kauntaekaia ao ti na katei bai iai, ti aki nanona bwa ngke ti katei bai ao ti moanna, e a eti, kabwaranakoan te tua, ngkana arona bwa ti kauntaekaia ikai ao ti katei bai a reke naba ara bebwa n tia moti, ao tia baireia bwa aio ae bon etina iaan kabwaranakoan te tua, ngaia are ti na aki tera te taeka ae *contingent* kanga tabeka te taeka teuana ao ngaia ti na karaoa te bwai teuana ae bon kaitara naba are ti taekinna n raraoma iai, e rangi ni kakawaki bwa ti na katereterea nakon Kiribati bwa te Auti n Tei aei e kona uotana, ngaia are i a katuka anne nakon te Tibiika bwa i taku bwa ko bon ata te bwai ae ko riai ni karaoia, ao i kabwara bure ngkana tao iai te kamatauninga ke tera n aron au maroro, ma i taku bwa e teretere, tabera n te Auti aei ti na waaki inanon te tua, ao e bati n rabwa i a toki naba ikanne.

Tibiika: Am *point of order* te Beretitenti ae ko rine

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa, uoua au *point of order* , teuana karaoan tabera, ae kanga e katerettereaki ngkai ao kanga i ti ke iai te maroro ae ti tuangaki bwa ti aki tabera ae ti na tuangko te Tibiika bwa ko na angan te Auti karaoan te kabanea ni babaire, bwa ngkana e a *disputed* ngkana iai te *issues* ke te kaoti ke te maroro ae e aki raoi boraoi nanon te Auti i taku bwa iaan inaomatara bwa Taan Tei kona bon kaokia nakoira bwa ti na bon karaoa te babaire iai, anne au *point* teuana

Te kauoua e bon raoiroi ae ti na bon katia ae bon tabera bwa taan karaoa tua ngaira, ana bwai te bowi bon te bwai teuana, ao anne ae ngaia ti tangira bwa ti na bon kaitiaka ao ni karaoa ara babaire iaon te kaoti ae rangi ni kakawaki ao i kakoaua are e taekinna te Minita n te reirei, e rangi ni kaokoro te tai te Auti n Tei ae nako ae ti na kaoki ara ururing nako iai e rangi ni kaokoro, bwa are ti aki n are ti karaba bwa ti aki uotia rake, ao ane e tarataraki riki tao te kibu n te tua ae Maungatabu 109(5) tao a bon taratara ao ngkana aki katereaki n te taeka ma tao a bon tarataraki riki itera ake aki uotakirake ma tao a bon aki noraki iroun te Tautaeka, ngaira ti nora anne, bwa are e a tia ni karaoaki iaan mwakan te Minita n te mwane, akea bureia bwa e a tia ni karaoia, eti ma mwakan te Minita n te mwane e manga uoti riki manga kataumwane ake a riaon te kataumwane, ao anne e kaea raoi tabena, ti te bwai ae na karaoaki e na uotaki ngkanne nakon te Auti, ao ngke tao ti a bane, e reke taina n kangai, ao ngke tao e a reke taina ao e uotakirake n te tai arei, Kam na totokoia? Ti te titiraki, bwa are kam a teitei ngkai ibukin are e aki roko ikai ma ngke tao e a roko ikai imatan te Auti n te tai arei, bwa are

nna ara koaua ngaira tiaki uotiarake bwa e aki manga koro riki karaoan nanon te tua are kauouan warekana ao kometenakina, kometenakina ao kauouan warekana, ma au titiraki ngke a roko ngkai ikai e na kona n totokoaki, ngaia are e kakawaki ngkai e bon ira kanoan te Tua ae tabena te Minita n te mwane ibukin manga raka ni kabanemwane aikai are a tia n nako bwa kanoan te *contingency warrant* ae e ira te tua, ao ngaira ti tangira bwa e na ataia Kiribati bwa ti kaitiakia, e na kaitiakaki ao aei taina ae te Auti aei, taina n are nako ti uotiarake ma e bon kaokoro tain te auti arei bwa e bon eti bwa akea nanoia Taan Tei n rinanoi tanan Biira bwa ai angina Biira a bane n totokoi, e a bon kaokoro te tai arei bwa are e a wene te kaitara ibukin are a rangi ni mwaiti bwa are iai nake a kitanira ake onoman ke itiman n nako n raona te itera arei, bwa e na mataata iroun Kiribati, ao anne ngkanne te *circumstance* n te tai arei e a bon kaokoro ao ti karaoa tabera, e kawa n taku Kiribati bwa ti aki kaota, ma te bwai ae kakawaki e na katia tabena, ti na *resolve* te Auti aei bwa eti te manga kataumwane aei ke eaki, ao e aki boraoi ma ana koaua te Tautaeka ae ti na katikua nakon te rabwata bwa ai tabena, ao e koaua bon iai mwakan te Tibiika ma e Tibiika ngkai e a ngureakinaki, i aki ataia ngkana ko nang karaoa te babaire iaon te bae e ngureakinaki ko nang bon kaokia nakon te Auti bwa e nang karaoa ana babaire, bwa i taku bwa anne riki te kabane n eti, ngaia are e aoria bwa are tao iai mwakan te Tibiika, tera ngke ko karinei naba mwakaia Taan Tei ao riki kai ti ataia bwa eti te bwai ae karaoia te Tautaeka ao e kai mwaninga te aba, e kai mwaninga te aba, e ngae ngke a minitinaki ngkai rongorongo ma e rang kai uringaki.

N 2004 ao e barekareka te Tautaeka bwa e kabwakaki n ana kataumwane arei, ao aei ngkai te rongorongo ae tangiraki bwa e na tiku nakon Kiribati, ae ti kataia ni kawenea bwa e na kaetaki ao n te koaua e na tiku bwa te karaki rongorongo ae na okiokiraki, man te ririki arei am manga kataumwane arei e barekareka, a kona n aki ataa te rongorongo te roro ae 20 te ririki ma ngkai, ao kona n aki ataa, ti ngaira ngkai ae ti ataa te rongorongo aio, ma ti aki tangira ngaira anne bwa e na tiku bwa te karaki ae barekareka ngkai te Tautaeka aei e kataia ni waaki iaon te waaki n Tautaeka ae kirati, ao anne ara kabanea ni kirati ae tia manga uotia riki nakon matami, ao akea te tua ae uruakaki ao ti na karaoa tabera bwa te tua bon tabena, tabena are ngkana e aki iraki nano tua aikai ane e na bon katerea te bowi ma anne ara kabanea ngaira n tamaroa, ae ti na bon toua te kawai ae eti n tabera ae

taan karao tua ngaira, ao e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia Tei mai Nonouti ti aki te Tia Tei mai Abaiang

Hon.Dr Kautu Tenaua: *Point of order* bwa te Tautaeka ngke e kabwara te Auti te Tibiika n te kaabong ao akea ae *point of order* , ti *point of order* mai ikai ma ngke bon iai nanon raoi te Tautaeka n te tai arei bwa iai te bwai ae bae nanona iai e na *point of order* , e abwabwaki te tai, bati n rabwa.

Tibiika: Ngaia te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: I aki ataia bwa e mena iara rabwatan te Tia Tei mai Abaiang n te bong arei, bwa akea rabwatam, ao kona tunga te Auti aei bwa kona kaetieti, te Tibiika iai te *point of order* e koaua, e *point of order* naba te Tia Tei ngkoa ae karineaki mai Betio ae e a Tibiika ngkai, ma te bwai ae riki a *point of order* ngke e a ruo inano te Tibiika, nne raoi te *point of order* ngkana e tekateka te Tibiika ieta, ao ngke e a uota ana *mace* n otinako ao a tatakarua are e aki ngkanne ira kanoan ana waaki te Tibiika, ao ake ngkoe te Tia Tei ae ti ongo mai Abaiang bwanam bwa ko *point of order* n te tai anne, akea ngke inanona, ngaia are kakaeta raoi bwa are ti bon bane ngaira n tekateka, ti ataia ake a tekateka inanon te Auti n te tai arei, ao a *point of order* ma akea ngkoe te Tia Tei mai Abaiang n te tai arei ao e rabwa.

Hon.Dr Kautu Tenaua: *point of order*

Tibiika: N na bubuti bwa ti na aki kataia n okiokira te tai ae a tia n nako, ti a *focus* raoi iaon ara maroro iaon te bwai ke kaetan raoi tabekakirakean ara *supplementary* aei, ao nna bubuti bwa e a tau kaokan ae nako bwa bwa ti nang raa, ti nang waaki nakon are imwina bwa e aoria n ae e nako naba au babaire ma nna kataia ni kabanei ngkami ake kam tangiria bwa kam na maroro iaon te maroro aei, i a buti ngkami.

Hon.Dr Kautu Tenaua: *Point of order* te Tibiika bwa nna kaeta te rongorongo

Tibiika: Ao tera ae kona kaetia Tia Tei

Hon.Dr Kautu Tenaua: Te Beretitenti i aki ataia bwa e reke ma iaa na rongorongo, i mena ikai, i mena ikai, ao a uboubo ao tera ae taekinaki kakaea ami Tibiika, ao te Tia Tei are akea ngkai rabwatana ikai, e *point of order* ngke e a taekinna te Tibiika bwa e a kabane kanoan te auti, iai te ota bebwa akea ti aki tanan *notice paper* e rawata kanoana, ngaia are ti *point of order* iai, ao e kanga n taetae te Beretitenti bwa akea ngai ikai, e reke mai iaa ana rongorongo.

Tibiika: Tera am *point of order* te Minita n te mwane

Hon.Dr.Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* i ti kan kaitiaka raoi te maroro iaon te baere te *section 109(5)* bwa i taku bwa i taku bwa e nang kabonganaki ngkai kanga eaki nang eaki eti kabonganana, ma i taku bwa te bwai ae taekinaki ngkai, ti a tuangaki ngkai bwa a kangai noria an tai tabekarake ami Biira anne ma an kanakoa nakon *section 109* , i taku bwa e a kairua, bwa ngkana ti karaoia n aekakina anne e a *presenting in a different form* bwa te bwai ae ti bon karaoia e a tia n ira nanon te tua te Minita n te mwane n te Tautaeka bwa are te tai are e na riai n *present* iai te Biira arei are *immediately after the warrant as an issued* ao anne e karaoaki nanona, e karaoaki nanona *Madam Speaker* ma te bwai ae riki ibukin te mangao are e riki arei e aki butimwaia te Tibiika n te tai arei, ngaia are i taku bwa kanga e aki rangi n eti kanga te mena ngkai are kangai, iai te kabirinako ane 109(5) bwa iai iaan tua ma are i taku bwa e bure bwa e nang okoro te *circumstance* are e karaoaki n te bwai arei e nang okoro, bwa arei e iraki nanon te tua, te *section 109(5)* iaan otau ae memere e ti kabonganaki ngkana koaki karaoa te bwai are ko riai ni karaoia, a tia n tiainaki bwa tao ko aki karaoia bwa tao ko mwaninga ke tera, ma aio are bon e tia ni karaoaki nanon te tua ma tao bon iai te kangaanga are e riki n te tai arei ao ngaia e aki mwemwe, ngaia are te *section* anne ae te bae ti a tuangaki ngkai irouia taan tia maroro, e a tau an tai *present* ami mena ma an karaoia n angana aio, i taku bwa e raoiroi riki anne, i taku bwa e aki eti ngkanne anne bwa *that's means* tia karaoia n te *form* bwa kanga e aki aitara raoi ma bon etin kawain te bwai arei, e rabwa Tia Babaire

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti kona *point of order ?*

Hon.Ieremia Tabai: Tibiika n aekan naba te Beretitenti ae *point of order* ao e bon *speak* ao anne ngkana ko taku bwa nnaki karaoa anne ao nna tekateka,

Tibiika: Bwa ngaia i titirakiniko kona *point of order?* Ngaia ao kanakoa

Hon.Ieremia Tabai: Nna kaekai rongorongo ae ti taku bwa ti burebureaki iai Tia Babaire, Tia Babaire te *issue* e riai n uotaki mai ikai ke eaki, ara *view* eaki bwa bukin tera Tia Babaire, bwa e bon teretere n te *constitution* bwa e na uotaki n te Auti are imwin karaoan te mwakuri are e karaoaki, anne e aki karaoaki, e aki karaoaki te Tia Babaire, e aki karaoaki, e aki reke taina, kai a karaoia ngke a uota aia

bebwa ao a katikua ikai, anne karaoana, karaoana Tia Babaire ana uota aia *speech* ikai, a bita aia tai te Tia Babaire tao iraua te tai, n te *Order of Government Business* bwa e aonga n aki reke taina, ao i mimi n ongo te Tia Babaire te karaki ae kangai, e aki reke taina, bon te koaua bwa e aki kona n reke ana tai te Tautaeka ni bon ana bwai ae kan karaoia, ai tibwa te tai aio ae i ongo te Tia Babaire iai, bwa e taku te karaki, n te kaabong ao akea taina bwa e nang mauna te Auti n Tei ae na roko, nang tibwa mimi n te karaki ae e aki reke taina, akea ana bwai te Tautaeka n taai aika nako ao e aki reke taiia te Tia Babaire, a bane n reke taiia ngkana arona bwa a kan karekea taina, ma aki kareka taina Tia Babaire bwa tera? Bwa are ataia bwa e na aki butimwaeaki, ngaia te titiraki te Tia Babaire e riai n uotaki ngkai, ara kaeka, e aki, e aki iraki nanon te tua ae Maungatabu, ao anne ara koaua Tia Babaire, ae ti kateitei iai, e aki uotaki nako ikai ao ti aki uotana ae ti kawenea n te boki arei, ti aki uotana anne, a taia bwa ti aki uotana anne, e aki uotaki iai, e na riai n *debated* te bwai arei n te Auti n Tei, ao anne ae a birinako mai iai, ao anne a e birinako mai iai, e aki aonikai anne Tia Babaire, ao anne nanon au karaki te Tia Babaire ae a urua te tua te koraki aikai, ao i taekinna naba ngke i moan taetae ngke ingabong bwa te Tautaeka aio ae nang bane ara tai ngkai ni kateitei n te bowi ibukin ana mwakuri buaka, iaon kawaina te Tia Babaire ara *case* , bwa a tataetaekinna bwa te *speech* bon te kangare naba te Tia Babaire, bon te kangare, bwa are e a kaokoro otara ma ngaia Tia Babaire, bwa are aki ira nanon te *understanding* are mai imwaina, bwa a kakai angaia ni *fund* te *budget* te Tia Babaire, ao a biriaitua ao anne ngkanne e riai ni kaetaki n uaa tokina te Tia Babaire bwa tera raoi etin te bwai aio, ao te bowi are ti na tei ngai temanna ae I aki *agree* ma ngaia, ao i tangiria bwa e na uotaki nakon te *court of appeal* , ao i taku bwa etina anne bon ara *right* anne ni kakaea etina Tia Babaire, ao anne ngkanne Tia Babaire ae i kan katurua a urua te Tua ae Maungatabu te koraki arei bwa aki uotia nakon te Auti n Tei, aki uotia, ao uotana ti aki ae ko kawenea am boki, uotana te *debate* inanon te *chamber* aio, e karaoaki iaona e aki, bwa eaera e maku te Beretitenti, ngke i tabeka au karaki anne Tia Babaire n te *workshop* are ikekei, ao e a manga onikai naba n ana kaeka, iaon te *development fund* Tia Babaire, e aki roko naba ikai, ngkam akea bokina ae ti tuai man noria ngkai, ao anne te bwai ae I taekinna ao tera ana kaeka te Beretitenti, e roko ke tao e aera ngkoa e rinanoaki, e aki, e aki, Tia Babaire, ao anne te aeka ni kairiri te Tia Babaire ae tia raraoma iai, ao anne te aeka ni kairiri ae kairiri nakon uruakin ara tua aika

mangatabu, ao ai bon te kangare ngkana e nang bane ara tai te Tibiika n nako n ririmwin teuaio n te bowi are e rietata, e aki bane ara tai n uakina ae ti na riai n waakina ibukin ma e nang bane ara tai ibukin te bowi, ao e riki aio Tia Babaire aki ri riki n taai aika nako, ma e aki tao teuana ke uoua, ma aio titabo ma e manga katoa tai te Tia Babaire bwa are teuare e kairiri Tia Babaire e aki kan kabaeaki bwa e kakawaki riki bwa e na tekateka ikai bwa e aonga n reke ana tai ma China ni babairea aron ara waaki, e ngare Tia Babaire, ma ti aki anne bukina Tia Babaire, ibukina raoi anne ngaia are ngaira e rangi n itiaki ara koaua Tia Babaire, ti taku bwa aio tiaki angana, e riai ni katukaki nakon are e taekinaki 109(5). Anne angana Tia Babaire ae kaweneaki n te *consititution* bwa aio man *four (c)* ngke e karaoaki te *constitution* ngaia are anne ngkanne ae i kan katurua, e aki uotia te Tautaeka n te tai arei, e aki uotia te Tautaeka n te tai arei, ao ti aki uotana ae ko kawenea bwa te booki te Tia Babaire n aekan aio ae ko kawenea naba, ti aki, uotana kona *debate* ikai, ao iai te *debate* iaon te bwai aio n te tai ae nako, iai, kaeka aia mena nakane, akea te Tia Babaire, akea, ao anne ae urua te Tua ae Maungatabu bwa e aki karaoaki nanon are e tangiraki, te kantaninga bwa e ibuobuoki te Tibiika n tabeka ana babaire bwa tera ae riai ni karaoaki ma te *Bill* aio, ao ko rabwa.

Tibiika: Tera am *point of order* te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: I kan katerea nakon te Tia Tei e rabwa Tia Tei temanna mai Nonouti n ana iango are e bon katuruturua bwa ti urua te Tua, anne tiaki tabera ikai n te Auti, e anga te *legal opinion,* ti aki urua te Tua ma ai te kabane n Auti ngkai ma imwin are e rang kaokoro te Auti ae nako, aei ngkanne te Auti ngkanne ae e angaraoi tabekakin kabanemwane ake e kaea te Tua bwa a tia ni bane n tiainaki n *contingency warrant* anne mwakan te Minita n te mwane, akea burena, ae tia maroroakinna kanoan te Tua bwa e nang *interpreted* bwa eti are ti karaoia ke a eti nakekei n aia kabwara nano, anne iroura ae ti kangai, anne ai mwakan te Tua, ai tiaki mwakami, ao e rangi n rabwa bwa are a nang mwaiti aika rawata aia bebwa n *lawyer* man ami itera, ngaia are ti kangai, ani katuka anne nakon te bowi e *unfair* nakon ae mwakan te bowi ao kam a karaoia ikai, e a kamatauninga naba nakon te bowi, ngaia ti tuangia kain Kiribati kam aki raraoma eti te bwai ae karaoaki aei ngkanne manga te Auti riki ae angaraoi tabekakina.

Te kauoua e bon oti naba inanon ana kanoa te Tautaeka tabekan te kaoti ibukin te mwane ni karikirake,

anne naba ae oti, anne are i kaetia, i kaeta ana taeka te Tia Tei mai Nonouti n tain te *workshop* bwa akea ana taeka e a bon kakangai naba, ti urua te tua, ti urua te tua, ao eti ngkana e koaua bwa kam a ririmwiai nakon te bowi ni kakaea angana, tao anne ami kawai, bwa e a bwara nanomi iroun Kiribati, anne raoi te koaua, bwa e ata Kiribati te kairiri ae e a tobwaki raoi iai, bon anne, eaki rinerine te aomata man ana namakin, ao ami kawai teuana ti a nako ni kakaea barekana man te bowi, e aki raoiroi anne, ngaira ti kangai eti ae ti karaoia, ao ngkana e nakon te bowi ane bon anne inaomatan te bowi, ti a karabwa te bowi, ngkana tao e nakon n te bowi kam a kateitei ao e otinako ao eirani ngkami te bowi, ti a kaitau bwa ngaira ti bon karaoa tabera bwa Taan Tei ngaira ni kaineti naba ma Tua akea te bwai ae ti urua, ngaia anne i kan katerea nakon Kiribati ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita n te *Commerce* e nakoim te maroro

Hon.Booti Nauan: E koaua e rarabwa te Tia Babaire i nang karabwako te Tia Babaire kai ko karekea au tai ni maroro iaon te bwai aio, ngai temanna e na rangi n uarereke au maroro iaon te bwai aio bwa a bane ara tai, a bane ara tai ni kakabo rabakau ao ni kaoka are ngkoananoa ao are ningai, ao ngkai Kiribati e a wene ni kan ongora bwa terana kanoan te *supplementary* tera kanoan manga te kataumwane aio, aikoa kona ngkai n ongo kain Kiribati ibukina bwa ti a kaetieti moa nanora ma te Tua, ao kam bon taekinna ao e taekinaki ae kangai, kai a bon raraoi kanoan e na akea te kangaanga, tanina te *PAC* ao tai raraoma, ma ngkana ti nang tataninga te PAC te Tia Babaire, tao n ae na roko ti na karaoi mwakara tabeua ao ti na kangai, taua taua ane e na manga bon manga ribotinna te PAC ao tera riki, kain abau ae Tabiteuea Maiaki, a rangi ni kan ataia bwa tera ae a riki ngkai, ao a nang ongora ningai aron te kataumwane bwa e a bae moa ni ieakinaki nanon temanna ma temanna ao i nang karabwako Tia Babaire n am taeka ae ko kangai, ti nang aki manga kaoki taai ake ngkoananoa ke n taai ake a nako, bwa eaera kai ti nang kaokioki taai aika nako ao e aera kai tiaki tara ae ngkai, ao ae na roko , e aera ti aki takina kabwarabwaran te kataumwane bwa e na ongo tei Kiribati, e na ongo te botannaomata bwa eaera ko a manga kainanoa riki te Botaki ni Kuakua ao bukin tera, aio arei ao arei, Tia Babaire e nang ni kirati aio, ao i nang mimi bwa eaera kai e nang totokoaki, te moan tabeka are tabekaki n aron ongorau te Tia Babaire, kanga te kareke iango bwa ngkai e a karaoaki aio ao iai te Tua ae kanga e a kumekumeaki.

Ngaia are ngai Tia Babaire nna bubuti nakoim te Tia Babaire n na bubuti nakoim bwa ngkai te bwai aio e *disputed* ke e a kautaekaki ao i taku bwa e bon riai bwa e na kaoti nano te Auti aio, iaan mwakam anne Tia Babaire, ngaia are anne tokin au maroro ngai Tia Babaire ao nna ti katua are ni kangai bwa ngkai tei Kiribati ae e a wene taraia ngkai e a boo iraua, e a boo nimaua, e a boo nimaua ae akea nanon manenan ara kauntaeka bwa ti a kautaekaa aron te Tua, a bure nakai bwa aera riki ao aera riki, ao ai aron ae tia riki bwa kanga te bowi, ngaia are nna bubuti te Tia Babaire bwa tikua te bowi nakon te bowi, te bure ao te eti nakon taina, ma ngkai e a boo nimaua ao teuana riki te aoa ma ngkai ao e na motirawa n te Auti n Tei ao e nang akea te bwai ae ti na kona n ongora, ngaia are nna bubutiko te Tia Babaire ma te on on, bwa a kakawaki ara botannaomata, ti rineaki irouia ara botannaomata ao ti aki nanona bwa ti na roko ikai bwa ti na uoti moa ake nanora ma aron rabakaura ao kakan bwakuakuara ni kabwarabwarai Tua n aki moa kamoanibwaia ara botannaomata, ngaia are te Tia Babaire motikan au maroro aio ao nna bubuti nakoim ma te on on bwa tia riai ni karaoa te kaoti nano, ao ngkai ti maroro Tia Babaire, teuare e moan tabeka te bwai aio akea rabwatana, e a tia n tabeka te bwai aio ao ti a kautaekaia ni kaieie ao are e a nako, kanga ai bon aekakin teuaio ngke e kitania nakekei, ngaia are nna bubuti Tia Babaire bwa kona bon riai naba n taratara bwa iai tabeman are a bon tabeka te bwai bwa e na uana ibukin te botannaomata, ma iai tabeman ae akana ana tabeka te bwai bwa ana kataia ni kaberetokoa moa te bwai teuana ao e na kakantaninga Kiribati ibukin moa rabakauia iaan te Tua, ngaia are anne ngkane i taku bwa e aonikai, ao kain te Kaitara aikai a mena iaa nanoia, a mena nanoia iaan te Tua ke a mena nanoia ibukia aia botannaomata bwa ngkana e taiboranaki te bwai aio ao e kauntaekaki ao e kabwarabwaraki, tera ae na reke iai, ke ngkana e a uruaki te tua aio terana ae e a uruaki n te aro ae e a ioioaki ana bao ni karea te tia moti ae rietata.

I taku Tia Babaire bwa aekakin maroro aikai ao e bane buaka ana tai Kiribati ao ngai ngke i tuai n reke nakon te Auti n Tei aio ao e nang mamaraki nanou n te aekaki ni kauntaeka ae te kabo rabakau ao akea manena, bwa e aki ongora te aomata te bwai ae na riai n ongora bwa ti a bae moa ni katiki roo, ao ngkana ko taku bwa bon kan riki bwa te tia moti ke te Tia Babaire ngke te Tia Babaire te *Lawyer* bwa kona nako ni kauntaeka, nako kauntaeka n te tua kabwarabwara n te auti ni kabowi, ngkai e a boo nimaua Tia Babaire nna ti tuangko, ao kain abau are Tabiteuea Maiaki,

a tuai man ota bwa tera ae tia kakauntaekaia ngkai, ao a tuai man kan ongo ao a tuai ongora bwa tera kanoan te bwai, ao e a roko teuaei e tibwa rinako teuare e bon taetae are ngaia e karekea te maroro aio, e ongo au maroro bwa e nako n ongora n te rerio n ana ruu, ngaia are Tia Babaire nna bubuti bwa iaan nakoam ae ngke te Tia Babairea ana Auti n Tei Kiribati ae te Auti n Tei ae mwaka ae roko iai mwakan te Auti ni kabowi anganira bwa ti na kaoti nanora, ko rabwa te Tia Babaire kai ti a tia ni maroro ma ti na bubutiko riki bwa kona anganira te kaoti nano, ao e mwemwe n te maroro ngkana ko anganira te kaoti nano ao tao ti na bon moanna bwa are ngaira a mwaiti ara mwaiti, ma i taku bwa te bwai aio ngkana ti karaua ni iangoia ao ti moanna iai, kai taku bwa ti moanna ibukin are e kantaningaia Kiribati, ko rabwa te Tia Babaire ae ko bakitoutou iaon am moti ao am bao ni babaire ke ao ko nang rabwa ao are ieta ao ti na waakina ara maroro aio ma ana kakawakin te teniman n temanna, Te Atua Te Tama, Te Nati ao Te Tamnei ae Raoiroi, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Iai am *point of order* te Tia Tei mai Kuria,

Hon.Banuera Berina: Tia Babaire ao i karabwa ana maroro te Minita ae karineaki e na riai ni mataata te Tia Babaire bwa are nanon te botannaomata ae ti karaoia ao ko nora te Tia Babaire nanon te botannaomata ane mena n te Tua ae Maungatabu.

Hon.Mikarite Temari: *Point of order* te Tibiika

Tibiika: Tekateka moa te Minita

Hon.Banuera Berina: Tia Babaire tera ae a karaoaki ngkai?

Hon.Mikarite Temari: Ai tibwa kan rinna ao ko anganna naba *point of order*

Hon.Banuera Berina: Tia Babaire ti kamangao?

Hon.Mikarite Temari: Ko kamangao ngkoe kan tibwa rinim,

Hon.Banuera Berina: Ko kamangao te Minita bwa ko tuai kateirakeaki

Hon.Mikarite Temari: Ai tibwa kan rinna, ai tibwa kan rinna, ai tibwa kan rinim ao ko nakomai

Tibiika: I a bubutiko te Minita, te Minita i a bubutiko

Hon.Mikarite Temari: Ngaia tekateka ai tibwa kan rinim.

Tibiika: Te Minita i a bubutiko tekateka i a bubutiko,

Hon.Banuera Berina: Tia Babaire

Tibiika: I taku ngai bwa ibukina bwa e waeaki ngaia are te bwai ae nang kakawaki iaan tuan ara Auti ngkana iai ae waea temanna ao e riai ni kaitiakia are e waeaki, ngaia are ngke e kaoti, ngke arona bwa akea ake i aki anganna, ma kai e kaoti ao iai mwanewean arana iroun te tia taetae are mai imwaina are te Minita ngaia are i anganna bwa e na ti kaitiakia e na kaitiaka rongorongona are e atia n taekinaki iai, ngkana e boraoi ma nanom anne te Minita ao i angan te Tia Tei mai Kuria ae ko rine.

Hon.Banuera Berina: Te Tia Babaire, Tia Babaire ngai i taku ngai bwa e a toki au maroro ma are i kumeaki te Tia Babaire ao e koaua te Tia Babaire akea n ara tua n ara *rules* ae ti bae n tekateka ikai mai moana ni karokoa tokina, akea, ao tera ae tuangko te Minita bwa kona karaoia kona tatara am Auti n aekakira, bwa kona tataraia ni kaineti ma te Tua te Tia Babaire ara *rules of procedure,* ngai te Tia Babaire i nako ao i ongora mai ikekei, i aki n ae i kitana ikai, ma ngke arona bwa e aki kume te Minita ae karinea akea bukina bwa nna roko, ma te bwai ae kakawaki i *follow* irimwin nako taian maroro, Tia Babaire ao ana maroro teuana ae taekinna te Minita, e taku tera ae ti a karaoia, ti a karimoai nanora ao ti aki nanon te botannaomata, Tia Babaire ti ataa te bwai e ti taekinna ke tiaki, nanon te botannaomata n te Tua ae Maungatabu anne moan nanon te botannaomata ti na karimoa, ao mwina ai tibwa ngaira bwa e kairaki ara waaki ara Auti n Tei te Tia Babaire n te Tua ae Maungatabu ae katerea iai nanon Kiribati ae bwanin, anne bongan te Tua ae Maungatabu ngaia are ngke ti taetae te Tia Babaire i aki uota nanou ma i nanoangaea te Maneaba ni Maungatabu bwa i tangira bwa te Maneaba ni Maungatabu e na aki biri tinanikun nanon Kiribati are e katerea n te Tua ae Maungatabu. Ko rabwa te Tia Babaire

Hon.Booti Nauan: *point of order* te Tia Babaire

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Minita

Hon.Booti Nauan: E koaua ti nang karabwa te Tia Tei ae mai Kuria ae bane rinna ni kawaekoakoa n rinnako ngke i maroro ao i kabwara au bure ngkana arona bwa tao e ringaki n au maroro, ma antai riki ae nna ringa te Tia Babaire ao are bon te aomata are e tabeka te nonori, ngaia are i ringia ao e koaua kabwara au bure ngkai i taekinna ae akea n ana tabo ae koaua, akea n te *rule* bwa kona riai n tekateka, ma karaua iangoia te Tia Babaire ngkana ko ti tekateka ma ti ngaia ao a bane nako te koraki aikai bwa akea n te *rules* anne te bwai teuana.

Te kauoua Tia Babaire, teuaio te *lawyer* ao e a uotirake ngkai ana babaire kanga ai aron ae ai te bowi aio bwa a katia naba te moti, anne ngai te bwai ae i kotokotoia, ao e tit i karinea te Tua ae Maungatabu ma teuaio e a kangai naba te Tua ae Maungatabu aio arei ao arei, ao e bure, katokia ikai bwa e a riai n toki ao te Tibiika tai karaoa aei bwa e bure

Hon.Banuera Berina: *Point of order* te Tia Babaire

Hon.Booti Nauan: Ngaia are ti na aki kairaki nako iroun teuaei te Tia Babaire ibukina bwa tao e a rangi n bwakuakua ke tao tera ngaia te *lawyer* ae e a nang *very experience* ti na riai naba n neboa ieta ara auti aio,

Hon.Banuera Berina: *Point of order*

Hon.Booti Nauan: Bwa teuaio e teimatoa n anga ana Tua ao e anga naba bwa ai aio, ao tia riai n taraira bwa ti nang aki iria ao e a ira naba te kaitara bwa ti nang aki iria ni karokora ngkai, ao Kiribati are ngaia are ti bane n tei ibukina ae ea wene ni kakantaninga, bwa ti nang kaieiei moa bwaai aikai ni ira nanon ana nonori teuarei, ao e iria te kaitara, ngaia are kain Kiribati kam ongo, ao aikai nakai taan tia kawena maana te bwai inano te Auti ao taan aki kakoroa nanona bwa e na bae n iraki moa are aia nonori, ao ae ngkai ti a ira aia nonori ao ae ti a kauntaeka n aron are i taekinna, man te aoa 3 ni karoa bwa akea bwa e a boo nimaua. E rabwa Tia Babaire

Hon.Banuera Berina: *point of order* te Tia Babaire

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Tia Tei

Hon.Banuera Berina: Tia Babaire bon raoiroi n tarai raoi ara Tua te Tia Babaire, te *point of order* iaon te *point of order* ae ti angan temanna te aomata ana tai ni kabwarabwarai bwai te Tia Babaire, ngai i rangi n nanokawaki iai, ao e a manga waewae n te aro ae n tokina e nang aki ke e nang akea tokina te *point of order* te Tia Babaire, Tia Babaire i a manga kaokia riki, e taku te Minita ae karineaki bwa nanon te botannaomata ma e mena iaa nanon te botannaomata, ao ane e teretere n ara Tua ae Maungatabu te Tia Babaire ao e a manga bukinai naba bwa te *lawyer* teuaio ao e tuangira bwa na karaoa, Tia Babaire tera aron au maroro ngke i moan tabekia, iai au taeka te Tia Babaire ae tuanga te Auti aio bwa e na ira ae i taekinna, iai? Ke kam a karakaraka bwa e aonga n ongo Kiribati bwa angkoa oin rongorongo ami maroro ni waewae te Tia Babaire, iai au maroro ae i tuanga te Auti aio bwa e na ira ae i taekinna? Tia Babaire e aera kai tia

kume n aekakin aei, ao eaera Tia Babaire e katauaki bwa e na mwemwe aekakin maroro aikai n ara Auti n Tei ae karineaki, ngaia anne Tia Babaire te bwai ae i nanokawaki iai Tia Babaire, akea au maroro ao i taku bwa e bon kakauongo Kiribati ngke i moan tabeka au maroro, akea au taeka ae i tuanga te Auti n Tei bwa e na ira ae i taekinna, i bon ti taekinna te Tia Babaire bwa i raraoma, bwa warekan te Tua irou titebo ma te bwai ae na tabekia ngkai te Minita te kauoman n Beretitenti e a mwaneaki ke tobwaki n te kibu 109(5) n ara Tua ae Maungatabu ao anne are e taekinna te *case* n te kabowi ae rietata, anne ti taekinna aekana naba are imwina, akea au taeka te Tia Babaire n kakantiabwai akea, akea, ngai i tauraoi ni butimwaea te babaire, akea nanou ni kan uotia nakon te kabowi are e baireia te Auti aio ao ngai i a kukurei naba iai, ma an tai karakaraka rongorongo te Tia Tei ae bon akea koaua te Tia Babaire, e ataki te Tia Babaire ao i karabwa te Uea iai ma i aki moakakung iai Tia Babaire, ti te karabwarabwa iai ngai ao te kakaitau ao ngkana e boraoi ana iango te kabowi ma au iango i karabwarabwa iai, ma ngkana e aki i karabwarabwa naba iai, ngkana e boraoi ana iango te taibora ma au iango i karabwarabwa iai, ngkana eaki boraoi i karabwarabwa iai akea te aomata ae kororaoi n te maiu aei, ao ti kona n tibanako n ara kabwarabwara, ma are Tia Babaire e bia kaetaki te maroro ao e bia aki waewae te aba n te bwai ae akea aana ao i a manga kaokia riki nanon Kiribati, tiaki nanou ae i kakaea, nanon Kiribati te Tua ae Maungatabu anne Tia Babaire au *point of order* ao te bwai ae ti a noria Tia Babaire te *point of order* iaon te *point of order* e nakea tokin te maroro iai Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia Taan Tei aika kam karineaki i taku titabo ma ara *point of order* ngkai e a ritinanikun are i atia ni kaman tataekinna man te wiiki ae nako are au kauring nakoimi, ti uoua aekakin te *point of order* ae ti atia ni kariaia inanon ara Auti aei, teuana ngkana ko *misquoted* kona *point of order* n tokin ana maroro tia maroro ti teuana te tai akea riki, teuana ngkana iai te Tua ae bure ae uruakaki ko a bon *point of order* n te tai are maroro iai te tia maroro ko a katokia naba ao ko a kairai naba nakon te Tua anne ao i a noria naba bwa e kairua ke eaki, ngaia are nna bubuti tia kaetietira riki nakon ara *point of order* i a bubuti ngkami,

Hon.Dr.Teuea Toatu: *point of order*

Tibiika: Teuana riki te bwai ae nna bon nang bubuti ngkami iai Taan Tei aika kam karineaki ao Minita n ara maroro ao ti nang aki n nang bon bubuti bwa ti nang aki kua

temanna ma temanna ti na bon maroro iaon ara *point* iaon te *topic* ae tia maroro iaona ke kanga te bwai ae tia maroroakina ngkai, ti na aki manga kataia ni birinako n te aro bwa e na manga kona n karika kabwabwakakin riki te maroro ao kanga uruan inaomatan temanna ma temanna i bon iroumi inanon ami Auti, ngaia are nna bubuti, tera am *point of order* te Minita n te mwane te kauoman Beretitenti

Hon.Dr.Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* kanga bon ti te on on nakoim bwa are ngkai ti tara te tai e a bon rara bo ao kanga titabo nanona e nang bon aki tabekaki te Biira aio ngkana arona bwa e na tabekana, ngaia are i taku bwa e raoiroi ngkai i aki ataia ngkana kona bon reitanako riki te maroro ke tera ma tia kan ata raoi mwin taian bubuti ake a kaweneaki imatam n aron ae kaokakin buakon te Auti ke tera bwa kanga ngkana e reitinako nano kanga ai bon akea nanona bwa e a boo naba te tai ao bon akea te bwai ae na riki, ma i a kawenea inanon baim te Tibiika, e rabwa.

Tibiika: E nang rabwa te kauoman am kauring ao i nang *conscious* ibukin te tai ao ngkana kam uringa ngke ti moan waaki ao i rangi n tangira bwa e na uarereke te maroro bwa i a bon anga naba au babaire ma inanon ami maroro naba n te tai are moan tabekaki iai kanga te *point of order* n te moan tai ngke e nang tabekaki te manga kataumwane aei ao i uringa naba n aron are e bubuti te Beretitenti bwa nna bon riai ni karekei ami tai ni kabane bwa e nang kakawaki te maroro iaon kanga te *point of order* are e tabekaki ni kaitaran te *supplementary* ke te manga kataumwane are e na tabekaki ke e na maroroakinaki n te tai aei, ao i nora riaina bwa iai bukina bwa kam na bon riai ni kabwaranakoi ami itera aika uoua ao ake tabeman ake a mena inuka a bon kabwaranakoa naba bwa terana tera aia koaua iaon aron tabekan te Biira aei bwa e riai ke e aki, ngaia are ibukin are ami bubuti anne ao ira nanomi ma te *ruling* e na bon tiku irou n tokin te tai are nna kanakoa ao e na rau iai nanon te Auti aei, ngaia are ngkana kam taku bwa ai akea riki ae na maroro ao nang kona n anga ngkanne au kabane ni babaire, ao i ataia bwa iai ae aika kan maroro riki ao nna kanakoa moa nakon te Minita n te MYWSA Hon.Martin Moreti e nakoim.

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa te Tibiika kai ko karekea au tai n te tai aio bwa nna maroro naba iaon te manga kataumwane aio, i taku bwa e bon moanibwai moa tao ti a bon kaitaua moa te kauoman n tabekan aio ao ti taku bwa tao nna ara nonori ao n ara koaua i taku bwa tao e bon riai ae na manga uotaki ikai bwa aio nnena n aron ae tao ti

taneiai iai, tao e koaua iai tanan Tua tabeua akana tao a kaii tao n kauntaba ma ngaia, ti karabwa naba te Tia Tei mai Kuria n aron are e noria are angkoa kanga e angabuaka n are (5) ke ao i taku bwa anne ae ti karabwa naba ao ni kaitaua iai te Tia Tei ae karineaki mai Kuria.

Tia Babaire tao e bon riai bwa ti na kaoti nanora ao ara koaua bwa tera bukina bwa engaa eti ao e ngaa koaua n aron taian tao iai taian Tua aika a wene i matara n te tai aio te Tia Babaire, au nonori ae mangori te Tia Babaire, ti kakoaua ae ti mataata n aron tao bon te *English* ae rangi n uarereke naba n aron are e atia ni kabwarabwara temanna te Tia Tei mai Butaritari are kanga bon kibu aikai kanga aki nang bubura ke aki nang *big word* ke tao n taetae ni matang bwa kanga a bon tau, ae ti taku bwa ti kona naba ngaira n ota iai, ma are bon te tua e koaua e kona, ti te taeka ae tao "*IF"* ao "*Found"* ao tao terana riki ae kona tao taan moti ke tao taan *Lawyer* a kona ni manga bon *interpret* aikanne, ngaia tao n bon au koaua te Tibiika ae ko karineaki ao n (4) are 109(4) i taku bwa tao e bon eti ao e bon riai bwa e na uotia te Minita n te mwane bwaai ni kabane ake a tia ni karaoaki ao ana bane ni kabwataki ikai ke e na noraki iroun te botannaomata ikai, anne bukina i taku bwa eti are e taku ae bon anne are e a tia uotia te kauoman, ao tao e koaua are a noria tarira tao te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kuria are (5) are angkoa ngkana a kuneaki tao e bon memere au atatai ma ti te taeka ni imatang ae i kunea, *"IF"* ao "*Found"* bwa tao ngkana e kuneaki bwaai ke tanan *report* n te mwane n te ririki anne ao e kona ngkanne tao n reke ngkanne te kantaninga are tao anganaki te PAC bwa tao e na ribotinna, ma te manga kataumwane aio kanga otara e aki kuneaki bwa bon te bwai ae bon kaman taiboranaki, ma e aki reke taina, kanga e kuri iai te kaokoro teuana, ngaia kanga bon anne ngai au *point* ae i kan tabekia bwa tiaki te bwai ae kuneaki bwa ngke arona bwa te bwai ae kuneaki ao e bebete ngkanne e a ti karaiaki naba nakon te PAC *committee* bwa e ribotinna, bwa kanga e a kakamanga naba ngkana e nang ribotinna te PAC te manga kataumwane, bwa te PAC e bon ti riboti ao e taneiai te aba n te riboti are ibukia tanan kambwana ana riboti te kambwana teuana ma teuana n ana *Account* ao ngkana e nang ribotina te manga kataumwane ae ti teniua ana Atu ni mwane iai ae nang uarereke kanga e kamanga anne te Tia Babaire, ngaia are ngai i taku bwa tao au nonori ae uarereke e bon riai bwa e na riai ni katangainaki ikai bwa bon aio nnena, ana mwane te botannaomata are e a tia ni kabonganaki aio nnena te Auti n Tei e aki riai n ribotinna te PAC tao PAC ngkana arona bwa tao

bon iai bwaai aika uarereke ae a kuneaki n tokin te tai ao e aki noraki *e over sided* ke tao *unseen* n aron are tao e taekinaki ao tao e a kona ngkanne n anganaki te PAC, ma aio kanga bon te *case* ae kaokoro bwa tiaki te bwai te *found* ao ni moan (5) "IF" kanga e anganira naba te *word* ae rangi n uarereke ma are bon iai taan *lawyer* ae a kona ni kabwara tao te itera aio, ma tao anne au nonori ae mangori te Tibiika ao raou n Tia Tei tera ngke e noraki riain aio bwa e riai n *debated* ikai ke n takinaki n te Auti n Tei aio, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E *point of order* te Minita man *Line and Phoenix* e nakoim

Hon.Mikarite Temari: I ti *point of order* bwa e riki te uneaki e riki te uneaki bwa are te Tia Tei mai Kuria e kaira ami iango nakon ana moti te tua ngaia ti kauntaeka iai ao ngke e bon aki karekerekea ma tua are ko bon okoro ma ngaia ao e rau te aba, anne raoi oina, ngaia are ngkoa te babaire aio e naki kaira am iango teuarei are e tuangko e kairira am iango nakon te tua are 24 are n te Tautaeka ngaia anne ngkanne oina raoi bwa e bon okoro te tua, te *parliament* ao te *Cabinet,* ko rabwa riki.

Tibiika: Te Tia Tei mai Betio iai am maroro Hon.Tebao Awerika

Hon.Banuera Berina: Tia Babaire *point of order* e na riai moa ni kaetaki ni kaitiaki are e taekinaki

Tibiika: Ngaia ao *point of order* te Tia Tei mai Kuria ngkana iai am *point of order*

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire

Tibiika: I angan bwa are tao e na kaeta bwa ibukina i aki nora

Hon.Banuera Berina: Tia Babaire i a bubuti nakon te taibora ae karineaki e riai ni karineaki te taibora aei ao e naki *misquoted* te aomata ae ea taekinaki ngkai te Tia Babaire, are te *point of order* arei e kume te Minita e a manga *misquote* naba au maroro iaon te bwai aei ae e taku bwa i kaira am iango ni kairoroko te Tia Babaire, Tia Babaire i a bubuti Minita aika moakakung aikai, e bati n tau te moakakung aio ana Auti Kiribati, ao an tai nakomai n uouoti aromi n raa aika i taku ngai te Tia Babaire bwa e bon mangori Kiribati iai, ko *misquote* te Tia Babaire te Minita ae karineaki i aki kairoroa te taibora,i aki kairoroa te Auti aei ao ngkana e nang kaokiokaki n katauaki te maroro iai te Tia Babaire tia mena iaa n ara Auti n Tei, ngaia are i a bubuti te Tia Babaire ti bon tannako ma anuara, ti tannako ma taiaoka ti aki aio te tabo ae kona kakaota iai moakakungim te Tia Babaire tiaki

aio te tabo n moakakung, nikoi am maroro ao ngkana kona *quote* ke kona taekina ana maroro temanna kaetiko ao tai karaka, ko rabwa kabwara au bure te Tia Babaire ma i taku ngai bwa i a moana n rangi ni bunginako, e aki kumeaki n arei e a manga kumeai naba te Minita ao anne tokina te Tia Babaire, ko kumeaki ko na manga bon karabaniko ni kaekai kumeakim te Tia Babaire ao i kabwara bure te Tia Babaire bwa tao e na bunginako au maroro ao i kabwara bure iai te Tia Babaire, ko rabwa .

Hon.Mikarite Temari: *point of order* te Tibiika

Tibiika: Ngkanne ana *ruling* ikai te taibora n nang angani ngkami n te tai aei iaon ami *point of order* n na kangai, n anganiko te *point of order* ngkana ko *point of order* ma ti aki te *point of order* kai i noria ao i a tuangko naba bwa an tekateka bwa tiaki te *point of order* ao i a karautaeka n anne nakoimi Taan Tei, ao anne ngkanne ae nna bwaina n te tai aei. tera am *point of order* n te Minita n te *Line and Phoenix*

Tibiika: E na buta ana kaoti ae i moakakung i aki moakakung e kume naba ngkanne bwa are e kumeai, bwa i aki moakakung kai i taetae ma ngke ti moan kauntaekaia are ngai e *base* au maroro ma ngke bwa are e kaokaoka kanoan te bowi n ana moan maroro ao anne i aki moakakung ma i kaira am iango bwa i kangai e na aki kairaki am iango n te iango are moan tabekia are kanoan te bowi bwa kona bon *decide* ngke am babaire i bon iroum ma konaki karekerekea am iango ma te iango are tabekia ngaia are kangai kanoan te bowi n 2004 are e otinako ao i aki moakakung te Tibiika ma i kaira te iango bwa are e reke ara kauntaeka man te iango anne ao i aki tangira ngai bwa kona kairaki n ana iango te bowi are rietata ao e na buta ana iango bwa i aki moakakung te Tibiika, ko rabwa

Tibiika: I taku bwa nna maroro te Tia Tei ae karineaki mai Kuria ngke *point of order* ao akea ana taeka nakon te taibora aei bwa e na kairia ao e na tuanga bwa tera ae na karaoia man te bowi mai imwin te bowi are e taekinna ngaia are nna bubuti kam na karinea te taibora aei, ami maroro ni kabane e aki kona ni kaira te taibora, akea kona kaira te taibora te taibora e na bon karaoa ana babaire irouna ngaia are nna bubuti ngkana e bon maroro te Tia Tei temanna ma temanna kam na aki kataia ni manga bita te maroro are e maroroakinaki ao akea ana maroro te Tia Tei mai Kuria ae e taekinna bwa e tuanga te taibora aei bwa e na anga te katoto bwa te bwai are e anga are te *court case* arei ana *supporting* kanga te *supporting document* are kawenea imatan te Auti aei ibukin kaitaran

uotakirakean te *Supplementary* aei are e kainetia iai nakon te Tua are taku bwa e a tia n uruakaki, anne raoi kabwarabwaran te bwai ae e a tia ni karaoaki, ngaia are au bubuti nakoimi Taan Tei, tai taraa te taibora bwa e na kairaki, te taibora e na bon anga ana babaire are e taku bwa te kabanea n tamaroa ibukimi Taan Tei ao ibukia kain Kiribati, e nakoim te Tia Tei mai Betio.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire iai te kantaninga ae abwabwaki iroura Taan Tei bwa n te bwakantaai aio ao ti na maroroakina ke ti na ongoraea moa te manga kataumwane ao iai tao te tabeaianga are tabekaki n te moan waaki are tao e koro taina ke e aki, ao ti kakaitau irouai kai am aobiti ao riki tao bon te *legal counsel* bwa e a tia n anga tao te *advise* nakoim te Tia Babaire bwa e koro taina, ti a manga nang reianako ngkai bwa ibukin te Tua ae Maungatabu n aron ae e a bane ngkai te tai ni maroroakinaki bwa tao e bon kakawaki tao e kairua au taeka e bane iai te tai ma e kakawaki bwa ti na maroroakinna bwa e aonga n are e teimatoa kakawakin ara Auti ke ara Maneaba ae Maungatabu aei, Tia Babaire tanan maroro aika nang oioi iaona ao i kaitaua ana maroro te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari bwa i aki raroanako ni iango ma ngaia bwa e oti n are te 109(4) te Tua ae Maungatabu ao e bon nang teretere iai bwa n te ririki are mai imwaina ae na otinako naba n te ririki are imwina e na riai n tabekaki ma ngkanne n manga 109(5) e manga otinako naba teuana e aki teretere raoi tao tao anne ngkanne tao e koaua iai katereana bwa e na riai ni kairaki ma ana riboti te *Public Account Committee* ma e koaua e kona naba ni manga rairaki n aron ngkai ae e a uneakinakinaki ngkai, Tia Babaire n aron are e taekinaki naba irouia ara koraki aika a tia ni bane n taetae, tiaki ngaira taan baire te Tua etin ke kairuan te tua are tao kanga memeren te tua are ti karaoi ikai bwa te bowi , ngkai e a bane ngkai ara tai ni karaoia ti a kataia n riki bwa te bowi, ae ti nang baireia bwa eti ke bure ao e bon koaua bwa ngai ni bon au kakauongo a otinako aia reke tabeman bwa e a tia n katibanakoaki te Tua ae Maungatabu iroun te Tautaeka a tia n riki bwa taan moti, ti aki ngaiia taan moti ao ngaira ngkanne ti nang manga tei naba ae taan moti naba, tiaki birinako man te Tua ae Maungatabu bwa are anne otara ao aio bon tokina akea riki bon te kabowi.

Tia Babaire i rang ni karinea mwakam ao e bon eti raoi are ko taekinna ngkoe ae ko na anga te kabane ni babaire bwa ko kamwakaki man te Tua ae Maungatabu naba ao inanon ara *Rules of Procedure* ke Tuan te

Maneaba ni Maungatabu bon ngkoe ae kona anga te kabane ni babaire, e koaua are e taekinaki are ti kona ngaira ni bubuti bwa e kona kaokia nakoira Taan Tei ngkana e a bon aki reke te rau n nano imarenara ma ti bon ataia n taainako bwa ane e mena irouna te mwaiti ngaia e na tokanikai, ngaia e abwabwaki naba iai te maroro aei, ngaia ngai bukin ngkanne teirakeu bwa nang bon kaokia nakon mwakam te Tia Babaire, iai am *legal counsel* ane e a tia n anganiko aron otam n are e a koro taina ke e tuai, bwa ti bon ataia bwa tera e na riki ngkana e na uotaki nakon te kaoti nano bwa ti ataia e na moanna te itera aio ngkana e uotaki nakon te kaoti nano ao n na bubuti bwa ti nang bon katuka are uneakinan bwa ti ira te tua aio ke ti aki are te Tua ae Maungatabu ti a katikua nakon te kabowi ngaia are ti anne ae i kan teirake iai ao kona aki raraoma te Tia Babaire bwa ti mena irarikim n am babaire, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita ibukin abaa Hon.Ruateki Tekaiara e nakoiati am maroro

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* n na taetae ni kaota au iango ni karinean am taibora, Madam Speaker kanoan te ota bebwa n te bong teuana ma teuana mai iroum, man am taibora are ko atia ni baireia bwa e na taekinaki ao ni kanoaki n te bong aio am babaire, ae bwainaorakiaki ao ni mwamiraki mai iroun am kauntira akea ara taeka, ti karinea are iroum, e a tia n toka n te ota bebwa, ngke arona bwa ti noria irouia taan taetae bwa e bure aei n te ota bebwa tiaki Madam Speaker raeia ao karenako, e a toka, e a toka ikai, ti karinea are ko baireia, e taekinaki bwa iraua tua aika tia n uruakaki te Tia Babaire ngke ti moan katebenakoia ara taan kauaba n te nako ni Beretitenti e aki uruakaki te tua ikanne? Angaa aika karongoa ngkai bwa eaera kai aki kai aki karongoa ngkekei e uruakaki te tua n aio ti uoman ae katebenakoaki e na riai n teniman, ti karinea are ko baireia, e a tia ao e a karongoa te karongoa, kain Kiribati kain Marakei a kantaninga n te bwai aio, e a kakantaninga te kantaninga e a kariaria te kariaria, ma tera ae riki e a bane ara tai n na riai n taekinna e a bane ara tai, ma ngke imwin 2 ni karokoa ngkai, e a boo iraua? E a itera 5, te itera n aoa ao e a nako naba te kaoti ibukin te bwara, ti a kabanebuaka ara tai ngkai, ao akea bongan tekatekara ikai, bwa ti nang karia ae nang waakinaki iaon te ota bebwa are kanoan te bong aei, tera te bwai ae riki, bane te tai, te Auti aio te kabanea ni kakawaki ao ni mimitong ao e bura ieta te Auti aio ti ataia, e bura ieta te Auti aio, ngaira aika Taan Tei aika boou aika ti rang ataei ngkana kam bon norira ni kabotauira ma Taan Tei aika maan,

titabo ma ngaira ngke Tibiika ti tekateka ikai ni karokoa man moan waakin bowin te Auti ni karokoa banena n te bong teuana ma teuana bwa ti kaboaki, ti rineaki bwa aio tabera, ao ti riai ni bane n taainako n tekateka n taainako man te moanibong man te aoa 10 ni karokoa tawanou ni karokoa manga are imwina ae na bane ara tai n tekateka ikai n taainako ti na aki birinako man te Auti, bwa ti rineaki bwa ti kaboaki bwa ibukia kain Kiribati, ngkana ti roko ao ti tabeka ara kaoti ao ti birinako, tera bongam are bon te Tia Tei ngke, ao ane a kaoti iango ma babaire aika rangi ni kaminoa te iango, tiri burean te bwai are kam a tia ni baireia, bwa ai ngaia kanoan te bong aei, kana ai arona aio bwa tiaki te moan tai aio ngkana ai arona aio ao ti aki e aki raoiroi te Auti e na *dissolve* te Auti, bwa ngkana ai aekan te taibora aio e a waewaeaki man waewaeki ti aki onimakin ngkami, akea te onimakinaki iromi, irouia taan waewae, e a tia bwa e a tia e nang nako bwa e nang nako ma tera'? ao are ti taekana arei ngkana e taku bwa e buakaka ti anne, akea riki ngaia are ti na bubuti, ti a bubuti ara koraki aio bwanau ni karinea ami taibora ni karinea te babaire, are kam a tia ni berinoia, kamatebwaia ao ngkana arona bwa iai burena e aoria tia karinea, ma ti ataia bwa kam atia ni kaman karaoa ami kamatebwai ibukin kanoan te bong teuana ma teuana bwa tera kanoa akanne ake ana maroroakina n te bong anne ao akanne, ti nang karinei ngkami au maroro aio e kaota karinean ami taibora i rang ni karinei ngkami, ao i karinea naba nanou ni katuka te babaire nakoim iaan are ko baireia, ko atia ni katerea ao ni kaoti n te ota bebwa n te bong aei, katikua nakoim bwa te babaire ane iroum ao an tai Karin iango maiaa ao maia ao maia, anne ara maroro ana iango Marakei bwa a *text* kain Marakei nakoira ao a *chat* nakoira nakou ma raou n Tia Tei, an rinnako n te bwai anne, ti a kakantaninga n ongora bwa tera te bwai ae na kariaki imwina bon akea ae bon akea, ti te kaberoro n akea nanona e a boo 6 akea, bon akea,. Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei mai Makin Hon.Pinto Katia kanakoa am maroro

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tibiika ao nna bon aki teirake n maroro n te tai aio te Tibiika ma i taku bwa e a bon matata nanon te Auti n te tai aio te Tia Babaire ma iai maroro tabeua ae i taku bwa e rangi ni kakawaki naba bwa ti na kaeti n aron ae ti taekinna n te tai aio, te moani bwai ae ti na ataia te Tia Babaire bwa iai te tua ae rangi ni kakawaki bwa kairakin ara auti aio, ao man tua aikanne ao anne ae ngaia e reke iai te kaetieti inano te tai aio te Tia Babaire, bwa te Tautaeka e rawa ni bukinaki bwa ngaia e barekareka ana waaki,

ngaira aio, ao e nang kairua naba te taeka are e kangai, ngaia kain te kaitara airanako naba ae taku te Tia Tei ae karineaki mai Kuria te Tia Babaire, i taku bwa ngaira Taan Tei ni kabane aika ti roko ikai ao iai ara kantaninga iai ara nonori, iai ara iango are i taku bwa ti na kaai ni ibuobuoki ma te Tautaeka iai, ao e kairua te bwana are kangai bwa ngaia kain te kaitara a iria nako naba Tia Babaire, e kairua naba te maroro are kangai bwa ti a kabanetai ikai te Tia Babaire, iai bukin rineakira mai irouia ara botannaomata te Tia Babaire bwa ti na nakomai bwa ti na kaetieti n aron are ti taku ngaira bwa ti nori bwa iai tamaroana iai etina ao iai koaua te Tia Babaire bwa are iai ae kairira inanon te bong teuana ma te bong teuana bwa kairan ara Maneaba ni Maungatabu ae te Tua ae Maungatabu te Tia Babaire, ao ngkai ti a maroro bwa tia uneaki te Tia Babaire ao ti karabwai maroro ni kabane ma te bwai ae rangi ni kakawaki iroura te Tia Babaire bwa ngkoe te kabanea ni mwaaka inanon te Auti ni Maungatabu aio te Tia Babaire, akea buren te kaai ni maroro te Tia Babaire te kaai ni kaoti iango, aikanne aika rangi ni kakawaki bwa anne tibwangara n te Auti n Maungatabu te Tia Babaire ma e rangi ni kairua ngkana ti a kamangora temanna ma temanna inanon te Auti aio te Tia Babaire, aio bukin teirakeu te Tia Babaire bwa i tangira bwa ko nang riai ni kanakoa am babaire are i taku ngaira bwa ti a karaui naba nanona ngaira Taan Tei iai te Tia Babaire, e aoria te bowi bwa bon te bowi irouna te Tia Babaire, e aoria tera bwa anne te bon waaki teuana Tia Babaire ma ti nang angaan te taibora n te tai aio bwa am kabanea ni babaire ao anne ti a kantaninga naba mai iai te Tia Babaire, ko bati n rabwa te Tia Babaire ao ti karabwai maroro ni kabane ma ti na aki kamangora temanna ma temanna inano te Auti aio bwa ngaira Taan Tei ae ti rineaki irouia ara botannaomata ao ti aki kangai bwa ti unun ke tao ti aera, iai mwakara inanon te Auti n Tei aei bwa ti na kaai ni kaetieti ao ti na aki kamangora temanna ma temanna ao ti na aki kangai e banebuaka te tai te Tia Babaire, e iowawa te aekaki ni maroro anne, aio bwanara e mangora nakoim te Tia Babaire bwa ko nang riai ni kanakoa am kabanea ni kaetieti ae ti taku ngaira bwa e na rau nanora iai, ao ti na aki manga karongoaea te mena ngkana tera are e kanakoaki mai iroum Tia Babaire, ko bati n rabwa Tia Babaire ao e na kabwaia am kabanea ni babaire.

Hon.Booti Nauan: *Point of order* Tia Babaire

Tibiika: Tera am *point of order* te Minita

Hon.Booti Nauan: I ti kan *point of order* bwa kanga e kuakuaki te

maroro ae te kamangori, akea ae kamangoraki te Tia Babaire, ti anne au *point of order* akea ae kamangoraki n te Auti n Tei ma ti tabe ma nanoia ara botannaomata ao akea ae kamangoraki ao akea naba te Tia Babaire ae iowawa, kanga bon te bwai teuana te iowawa ao te kamangori, e rabwa Tia Babaire

Tibiika: E nakoim te Tia Tei mai Abaiang am maroro

Hon.Pinto Katia: *Point of order* te Tibiika taiaoka

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia Tei

Hon.Pinto Katia: I aki kangai iai ae iowawa ikai, kaetiko bwa i kangai akea ae kan kamangoraki ikai Tia Babaire bwa ngaira ti a bukinaki naba bwa ngaia ngke e taetae te Tibiika ma ikekei ke tao te Tia Tei ae karineaki ao ti a kangai naba "eang" anne te bwai ae inanona te Tia Tei ae karineaki. Ko rabwa

Hon.Booti Nauan: Tia *point of order* Tia Babaire bwa e bon taekinna Tia Tei aio te taeka ae te iowawa, akea kanga ti roko ni kan iowawaera ke ti aera, ke ti kamangora temanna, ao are bon tein ara maroro ao ti nang kanga ana tangirira bwa ti na maroro ni kanga, ma tao kabwarabwarana irouia te iowawa, akea ae iowawa te Tia Babaire ao akea naba ae kamangora temanna, kam bura ieta ni kabane Taan Tei ngkana e waakina ana bwai, ma teuaio e a teiraki bwa e taku bwa iai maroro aika kamangori ao iai ae iowawa, akea ae iowawa bwa are bon iai nnen te iowawa, ao i aki arana te mwane i aki kaiowawaeai ao akea te kamangori kam bura ieta.

Tibiika: Ngaia akea ae iowawa inanon Auti aei ao akea ae mangori Tia Tei

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Tia Babaire, iai nakoara inanon te Auti n Tei aei bwa ti na bane ni kaai ni maroro nakon ara kabanea ni kona, ma ngkana arona bwa iai ae tang buaka nakon te Minita ae karinea tao anne nna kabwara bure nakoim, e rabwa

Hon.Booti Nauan: E bwara am bure te Tia Tei mai Makin ao tai manga okiria, ko rabwa

Tibiika: Eang i taku bwa akea te *point of order* arei i a kamauna akea te *point of order* are e a tia n taekinaki are e a bwara am bure, e nakoim te Tia Tei mai Abaiang.

Hon.Betero Atanibora: E rabwa Tibiika ao bon aio bon bukin kan taetaeu te Tibiika bwa are e koaua bon anne ngkoa bukin te baere kanga ti uneakinna ngkoa n taian te *induction* are ti nang kan kaotaira

riki ngaira ake ti boou, ao n aron ae e a uneakinaki n te tai aio i taku bwa i tei irarikin te Minita n te *Environment* ke te Tia Tei mai Marakei, bwa are a bane naba ngaira ara tai ao tia rangi n ira nakomai ira kanoan te ota bebwa ae *pink* ana kara aio are ko kabutia nakoira bwa aio am babaire, ngke e buti ngkebong ao i kangai e nang tiraua au titiraki ae i katoka ao titabo ma e aki toka, kanga e biri n tang nanou nakoia raou n Tia Tei ngke i kakaraki ngkebong ao a karaua nanou au koraki ao a taku, tai raraoma bwa bon te bae e bon kakaraoaki ane e na manga bon toka, n te tai aio ao e koaua bwa e a uneakinaki e a tia e a teretere taian tua ao e a tia nako ana itera te Tautaeka bwa e kona n *challenge* naki n te bowi bwa are ti a bon riai n *go ahead* ao i rarikina kanga ti aki tangiria ae ti nang manga oki rikaki, ni mamaroro ni manga katorotoroa tao temanna ma temanna, bwa are nakomaira te Tibiika kanga tia bon bane n bonnano, anne raoi bukin rineara iroun Kiribati, ngkam ngkana e na kaokoro au taratara ma ngaia ma anne raoi bukin rineara bwa ti na bane n bonnano, ti na bonna ibukin rikirakeia kain Kiribati ao ti na buakana te bwai ae kamangao, ngkana ti kunea bwa iai te mangaongao ao ti na buakanna, ngaia are ngai naba i tekateka ikai te Tibiika ao i kataia ni kakaea raoi otau ao i kakaea naba nneu n rinako n taian maroro, ao e koaua ngke ingabong are akea ara titiraki aika toka, ma ti nako ni karaua raoi ni kamatebwaia kanoan te manga kataumwane bwa ti iangoia naba bwa e na reke taetaera n te manga kataumwane n akea ara tatai are e na iai te *interference* n te roko ibukin te tua, ma e rabwa ti karabwarabwa nakon te Tia Tei mai Kuria bwa e a tia ni mataata , ao i taku bwa e tia naba ni mataata n ana itera te Tautaeka bwa a bon kona n *challenge* naki n te tua, e kona n *challenge* naki n te *court,* ngaia are i taku bwa i nang irantangaa aia mwakuri korakora naba am koraki te Tibiika, bwa ngkebong ao e tibwatibwa te ota bebwa aio tao te aekaki imarenan te aoa 11, i nora aia mwakuri korakora ao kainanoia n kataia ni karokoa inanon te bong aio, ao e koaua eti ae taekinaki ae nang moanna n uarereke te tai ao e bon tanginano bwa ngkana arona bwa e aki nako are e na bon riai n nako n te tai aio, e aki ti tang nanon te taibora, ngaira naba e tang nanora, ngaira ake ti boou, bwa anne ngkoa bukina n te tai are kanga ti tangiria n tain te *induction* bwa e nang aki bobo te kauntaeka iai, bwa ti nang karauaki ni kakaotaki raoi , ao ngkai tia roko n te Auti n Tei ao kanga e a manga tuangaki te kaotaota, ngaia are i taku bwa ti a tia n nora aron riain te maroro ao ngaira ti na teimatoa ngkai ni kantaninga am kabanea ni babaire te Tibiika bwa tera am

babaire iaon te manga kataumwane aio, e na reke nakona ke e nang aki, ko rabwa Tibiika

Tibiika: I taku bwa e bon bane ae kan maroro iaon ao tao n na angan te kabanea ni maroro te Minita n te *Communication* e nakoim.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao i karabwarabwa nakon te kauoman Beretitenti are e a tia n uotarake te Biira ibukin te manga kataumwane 2019, e koaua te Tibiika ngaira kain te Auti ae nako, tao e koaua iai tabeman Taan Tei aika boou ma ngaira kain te Auti n ae nako, ao i taku bwa man bong aika nako ao iai te maroro teuana are kangai, ti nang aki manga tanrikaki, bwa ti nang tara moara bwa ngkana ti tanrikaki ao ti nang riki bwa buun Rota are antai arana Nei Taara, n aron are ti kaongoaki, ao ngkai n te tai aio te Tibiika titabo ma tia manga kaokaki naba, nanona ngkai te bwai ae ti tuangaki bwa ti na ti oki rikaki ngkana a tangiria naakai, ma ngaira ngkana ti uota rikaki te boro ao ngaia ti bure bwa ti nang riki n atibu, ao naakai ngaia ngkana a tanrikaki anaaki riki n atibu, aio kanga teuana te *point* ae i kataia ni katereterea ma e koaua, i kataia ke tao ti nang tanrikaki e a boo ara tai bwa ti na tanrikaki ao are ko kariaia te Tibiika, tia tanrikaki n tara te tai ae nako ao tia tarai taian Biira aika moan te tiraua aika a karaua n rarangaki teuana imwin teuana, teuana te Tibiika, ae e a tibwa taekinaki e a tibwa uotaki naba n te bong ae nako tao te wiiki ae nako iroun te Tia Tei mai Betio bon taekan aia kaoti, kaokakin abaia kain Betio are e aki kainanoia te Tautaeka, naakai n te tai ae nako a totokoia, e tuai kan oti kanoan te Biira ma kanoan te kaoti ma tera raoi oin bukina, kanga a bwaini ngare ngakai bwa are ataia bwa te *power* irouia, a *control* te Auti na e nako, ao aki kan tangiria bwa e na uotakirake te kaoti arei, a bon totokoia naba n tiribaia. Ao ngkai tera ae riki n te tai aei, e a bitaki aia mwanewe bwa tera bukina bwa ataia bwa ngkana a totoko bon akea aia angaa bwa te mwaiti ae iroura, n te tai naba e nako ao a nang katereterea, bwa a tangira bwa e na karaoa te *ruling* te *majority* n ae nako, te bwai teuana ngaiia, “No” e nang bubura bwanaia bwa are a nang *confident* a nang onimaki bwa te mwaiti are irouia ao ngkai e aera, e rairaki te mwanewe, e a bitaki te mwanewe ao ngkekei a bukina Kiribati ao ngkai kai tiaki Kiribati aio, ngkai n te tai aio a tangiria te Tibiika, te babaire are iroum bwa ngkana ko angan te Auti ao ti na bon konaki, bwa te mwaiti ae irouia naakai, ti a mena iaa te Tibiika, ao a mena iaa kain Kiribati n te aekaki n rongorongo aio, a bibitaki e bibitaki aia kau ni wae nakai, tao a kaunia n are nako n are tei bukina bwa nang tei rabwataia bwa are kanga a nang

ni bura ieta, ao ngkai a manga kaunia n te kau te tiribwati are a rinano, ngaia are i a bubuti tera raoi ara *stands* tera raoi ae ti oioi, ti oioi ibukia kain Kiribati ke ti oioi ibukin nanora.

Aio kanga te rongorongo ae uarereke ae i kateia bwa e tuai taekinaki ngaia i kataia ni katerea n te tai aei te Tibiika, n na bubuti nakoim te Tibiika, e koaua iai taeka n rongorongo teuana are kangai ti anganiko bwa koa karaoa am babaire ngai naba n anganiko nna karinea am babaire n aron are e taekinna te Tia Tei mai Marakei, a mena nakai iaa ngke e uruakaki te tua ae te *constitution* ngke ti uoman are ko kataua bwa ana rinerine nakon te nakoa n Beretitenti, a mena iaa taan ataa nanon te Tua, aera ngke a kainaki wiia ni buratitanaki n te tai arei, ao ngkai n te tai aei a nora te bwai are e a tia nako are ti a manga tanrikaki n tara te tai ae tia nako ae 2019, e nanokawaki te Tibiika, ti aki ataia raoi bwa tera raoi ae kataia ni kananonaki n te Biira aio, kan manga katereaia bwa bukina bwa e konaki te itera are teuana n aia iango e konaki ao e konaki ao e konaki ao ngkai a nanga manga katerea bwa ngkoa aio, taan, ma e koaua ti kakoaua bwa ngaira taan karao tua , te Auti n Maungatabu tabera ti na karaoa te Tua, ti na uotiarake ao e na kabwataki ao e na reke bwa ana Tua bwa Kiribati, ma antai ae e na kona n *determine* ke e na kona ni baireia bwa e bure te tua are e taekinaki ikai, bon ti te rabwata ae te tia moti te bowi ae rietata ke te *judicially* are ngaia te rabwata ae inaomata iaan ana *arm* teuana te Tautaeka ae akea rekereke ma ara atatai, baike a taekinaki n te Auti n Tei ae nako tao bon iai bukina, n aron ae taekinna 2004, ti aki ataia bwa tera bukina ngkekei, tera te *circumstance* ke tera te kangaanga are a mena iai n te tai arei, ao ti aki nanona bwa e na kaeaki te *authority* arei bwa e nang nakomai n tuangira bwa ai ngaia anne te babaire, ti aki kona atai tao e a manga uotiarake ma te Tibiika nna bubuti ao n na bubuti ma te on on nakoim te Tibiika ae ko karineaki n am kain tekateka ae ti karineko bwa tera ngke ko anganira ngaira Taan Tei bwa ti na karaoa te babaire ao naaki e aki toki ikanne, e aki in wia, tera bure bwa ngkana te wiiki ae na roko ke mwin te Auti ao a nako n rikira aia *petition* n te kabowi ae rietata bwa nang *challenge* ke a na kawenenakoira bwa ngaia ae bure te bwai are ti karaoia, i taku bwa anne te *win win situation* anganira inaomatara ao angan te bowi ae rietata inaomatan, man taeka aikai te Tibiika ao i nang tauraoi ni butimwaea ana kataumwane ke te manga kataumwane te Tautaeka are e uotiarake n te tai bwa e aonga n tae nangina e aonga n titambwanaki ao e aonga n tia ao ti nang aki manga

tatan rikiraki bwa ti nang waakirake, a mwaiti riki baika ti na maroroakin, ao ngkana ti a okioki naba n aio tao e a kamaunaki matana ngkana tia manga uotia naba bwa ai manga kanoan naba e nang manga katabetabea naba ara bong n te Auti ae na roko, ao e nang mwaiti tibwangana ibukia ara botannaomata, ngaia are ti a bubuti te Tibiika ma te nano ae nanorinano te bubuti ko a anganira ngkana ko a kona n anganira inaomatara bwa ti nang kaoti nanora nakon aio, n aron naba are a karaoia naakai n ae nako, ko rabwa ao i boutoka moan warekan te kataumwane 2019 ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te *leader n te opposition*

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa Tia Babaire ti uoua ae nna kaeta iai ana kanoan ana maroro te Minita ae karineaki bwa are e taku bwa e bitaki ngkai newera iaon te kaoti are kanoan te kaabong te wiiki ae nako, ma nna kauringa te Minita bwa are aei te Maneaba ae boou ao aei ai tibwa te moan tai ae roko iai imatan te Maneaba aei e tuai akea te bitaki, ma i ota inanon kanoan ana maroro ma eaoria n ae eti raoi otan te botannaomata bwa aei te moan tai ae roko iai i matan te Auti aio, bwa te kaoti arei nakon te Auti aio ma mina e bure otan te botannaomata, ao anne bon tibwa ngaira ara babaire iaona ngaira kain te kaitara n te tai aei.

Te kauoua e taekinna are ti mena iaa ngke ti uoua ake a tebenako ibukin te kauaaba ti bon *raise* te *point of order* n te tai anne te Tia Babaire, ti kauring are e na riai n teniman mai nano ke amana mai eta kam kona n nora te Miniti imin anne tao e bon uotiarake te Tia Tei mai Kuria n te tai arei ma ti karinea ana babaire te Tibiika bwa are anne ngaia ana babaire ae mwaka inanon te Maneaba ni Maungatabu aei, ao ti karinea bwa are ngke e a kangai n nang kanakoa au babaire ao ti aki naba waeia, bwa are ti atia ni kaman katerea ae e bure iaan te Tua ae Maungatabu bwa anne tabera ao ti karaoa tabera anne ao ngaia anne i ti kan kaetia naba bwa e taku bwa ti mena iaa, ao ti bon mena ikai, ao ti na teimatoa ni mena ikai n tararua te waaki bwa e na ira te Tua ae Maungatabu ao te tanan Tua. Ko raba Tia Babaire.

Tibiika: Tao e a bon bane te maroro ai bon kabaneana i anganiko te Tia Tei mai Maiana ao i a kanakoa naba are imwina.

Hon.Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko kona ni karekea n anganai te kabanea ni maroro ma tao i mwain ae i waaki ao a i bon bwanau ma kain abau kain abau ae Maiana ni kamauri ma kain am aobiti, te Beretitenti ma kain

Cabinet , raora n Taan Tei ni kabane ao ai bon kain Kiribati ni kabane, kam na bane moa ni mauri(mauri)

E koaua e rangi n abwabwaki te maroro iaon te *issue* aio, e rangi n rawata ae i kan karabwa, i kan karabwa te Beretitenti n ana kaoti, ibukin ana kataumwane ae e a tibwa tabekaki ana manga kataumwane, i karabwa naba Hon.Banuera Berina te Tia Tei mai Kuria ibukin a na maroro ibukia raouraou aika ngarengare ni ibuobuoki, i kan rabwa naba te Tia Tei mai Abaiang, e koaua ngke e roko ngkebong te bebwa ao ngai i tanoi, ngai i aki mwamwakuri ma te kataumwane te Tia Babaire e nang rawata au wareware i taku bwa i aki matu ngkebong, i a bon wareaware naba ni karokoa ngkai, ao te bwai ae abwabwaki iangoana ao baireana, e koaua e nang rawata te maroro ae i ongo ngkai, iai ake a boutokaia ao iai aika totokoia, e nana rawata te maroro iaon te *section* iaon 109(4) 109(5) i aki bwarabwara, e koaua tao iai otau aio ma ti aki ngai te *lawyer* n tokin te tai iai ngai au *view* , ngai au koaua n te tua aio man tokin te tai ae na manga iai ae na kauntaeka ma ngai inano te Auti aei, iai aika boraoi iai aika bobuaka n tokin te tai eti ae taekinaki e kona ni bong ara bong ni maroro, ngkana aki tia, tao ngai naba i a boutoka are kanga i taku bwa an kanakoa ngke bwa kona bwa kona kaokia nakoira Taan Tei, ko rabwa n anne, ao ko a kanakoa naba ai ngaia naba e aonga n tia ao e toki, kanga ti anne au kan maroro te Tibiika *Madam Speaker* ao i kan karabwai ngkami ni kabane ibukin ami maroro iaon te *issue* ae moan te kakawaki aio, kam bati n rarabwa riki.

Tibiika: Kam bati n rabwa Taan Tei ibukin ami maroro iaon tao te tabeainga iaon te *motion* ke te Biira are e na tabekaki ao imwain ae i kanakoa au babaire ao n na kairi moa ngkami nakon tua aika uoua, ao imwina ao i a kanakoa naba au babaire, ma n na bon riai ni wareki bwa kam aoria, aoria naba n ongo kain Kiribati ao aoria naba n ataia bwa tera bukina kai i kairi ngkami nako iai bwa aikai a bon kaineti ma ami maroro tabeman ake kanga kam aki raoi ataia bwa tera raoi te bwai ae ti kataia ni maroroakina te tai aei, riki ngkami Taan Tei ake kam tangira te ka otaota iaona, ma ngkanne i a kairi ngkami moa nakon ara Tua are 75
Rule 75 ao anne ngkanne are te *Procedure incase of doubt,* ke ao n na taekinna ni bon taetae ni imatang bwa eaoria n ae bon teretere ao imwina i a manga kabwaranakoa n taetae ni Kiribati are bon kanoan naba ara tua aei are e a tia n rairaki nakon te taetae Kiribati i aki rairia e bon rairaki naba n ara Tua ae bon te rairairi nakon taetae ni Kiribati ao e kangai, 75 *Procedure in case of doubt the*

Speaker shall regulate the conduct of business in any matters not provided for under these Rules and shall do so in consultation with the Maneaba and having ensure the different sides of the Maneaba have been consulted , ao ngkanne e kangai anne, " *Te waaki ngkana iai te nano kokoraki, e riai te Tibiika ni bairei waakin te bowi ni kabane e ngae ngkana akea te Tua ae taekinaki ikai ma e riai n reitaki ma te Maneaba iaon ana babaire ao n ongora aia iango itera nako inanon te Maneaba",* anne ae i atia ni karaoia, ibukina bwa iai kanga te nano kokoraki iaon te Biira are e na tabekaki n te tai aei ngaia are anne bukina ae i *consult both side of* ni kabane itera te Auti ma *party* aika kakaokoro ake a mena inano te Auti aei.

Ngkanne i a manga kairi ngkami nakon *47(1)* ao e taku taekan ara *rule* anne, *"Decision of chair final, the speaker shall be responsible for the observance of the rule of order both in Maneaba and in committee of the all Maneaba".* Ao n na taekinna ngkanne ni bon kabwaranakoana naba are e atia ni kabwaranakoaki n ara Tua, tuan kairan ara Auti 47 i aki rairia e bon rairia naba ara boki aei, " *Te kabanea ni moti iroun te Tibiika e riai te Tibiika n taraia bwa e na iraki nanon Tua n kaetieti ibukin raun te Maneaba ao ngkana e komete naba te Auti, ana babaire te Tibiika iaon te kaetieti point of order bon te kabanea ni babaire."*

Taan Tei, kain te Tautaeka, te Beretitenti te kauoman ma kain am *Cabinet* Taan Tei ni kabane, te *leader* n te kaitara, *Party* ake a tia naba n anga aia maroro, *party* are i nuka ao ake kain BTK ao are bon te are i nuka are e bon inaomata, i a tia n angani ngkami ami tai ni maroro ni kabane iaon kanga te nano kokoraki iaon tabekan te manga kautamwane aei ao i ataia bwa e bon nang abwabwaki te maroro kioina ngke kam bon tangira bwa e na riai n abwabwaki bwa kam bon tangiria bwa ana ongo kain Kiribati ami iango ni kabane bwa tera bukina ngke e na riai n totokoaki tabekana ke e na riai n uotaki inanon te Auti aei.

I a tia n ongora ami maroro ni kabane Taan Tei ao i kakoaua bwa tiaki ngai te tia moti ao i kakoaua naba bwa akea au bebwa n *lawyer* n aroma naba ni kabane Taan Tei aika kam karineaki ma te bwai ae kakawaki, ti na kanakoa raoi ara kabanea ni babaire are e nang kanakoa te tairo n te tai aei bwa eaoria n nakoraoi kanoan ara waaki tiaki ti ibukin te bowi ae ngkai ma ibukin bowi nakon taai aika na roko, ti aki ibukin te Tautaeka ae ngkai ao ngkami Taan Tei mai bukia ibukin te Auti n Tei, Taan Tei aike ana manga rineaki n te tai are imwina ao are imwina n aron te babaire are e na wene inano te Auti aei n te tai, ao e kangai au nonori bwa i kakoaua bwa iai tabera ae kakawaki, taben te Tautaeka bwa e

na riai n uotarake ana manga kataumwane bwa e na noraki ao e na riai n rinanoaki inanon te Auti aei ao akea ae kakewea anne, anne e bon teretere iaan te Tua are 109 n ara *constitution,* ao bon taben naba te Auti ae bwa e na riai n rinanon te kataumwane anne.

Te kauoua iai angan aron rinanoan ara kataumwane aei bwa tiaki ti rinanon te *supplementary* ke te manga kataumwane n aron ae ti noria, bwa iai naba are teuana are ngaia are e katuruturuaki n te tua are angkoa are e taekinaki are 109(5) ma te bwai ae noria ikai bwa oin te kantaninga ikai bwa ti riai n tabekarake te kataumwane aei ke ti riai n aki, ao ngkana ti aki ao tera te kangaanga. Ti ira te tua ke tiaki, n aron aia kabwarabwara tabeman Taan Tei ao a taku bwa tiaki ngaira taan kabwaranakoa te tua bwa iai te *three arms of Government* ao taben te bowi, ngai irou tabera ngaira taan karao Tua, ao ti kabaeaki naba nakon Tua ake ti karaoi bwa ti na iri, ti riai n iri Tua ake ti karaoi n te aro bwa e na eti ara babaire, i karabwa te Tautaeka bwa e atia ni karaoa tabena n aron are e taekinna, Te auti ae nako ao ko uotarake am manga kataumwane, iai te angabuaka n te tai ae nako i aki kona n okiria bwa tera bukina, ao e aki oti matam am manga kataumwane anne n *debated* ao anne e a tia n nako bwa iai bukina n te tai arei, ao bon iaan te Tua are ti kantaningaki iai ko karaoa nanona are ngaia are 109(05) are ko a karokoa nanona n te Auti ae nako man aron are kauntaekaki e aki *debated* ma e wene n te Auti anne ao i kakoaua bwa e bon wene n te tai anne, e toka n te taibora ma eaki *debated* ao i nora nanon ana kantaninga te Tautaeka n te tai, ibukina bwa e bon tangira bwa e na *appropriated* te kabane mwane anne ke te kabanemwane are e atia n *exit* te kataumwane are e a tia ni kataua te Auti aei n 2019 bwa e na bon kabwataki inano n te Auti aei, ngaia are ..

Hon.Booti Nauan: I kan *Point of order* iaan mwiokoau ngkai are e a tia n boo te tai.

Tibiika: Ko rabwa te Minita n am kauring ao nna kabane au babaire aei, ao i kakoaua bwa te Tautaeka e manga uotia naba n te tai aei bwa i nora nanona bwa iai nanona ni kana uotirake n te aro bwa e na manga bon rinanoia naba Auti aei ao ni kabwataki, n te tai aei ngkanne ao i a tiku iaon au babaire are kangai bwa e kakawaki ara Tua ae Maungatabu, tiaki ngai te tia kabwaranakoa te Tua ma iai Tua aike ti a tia ni kawenei ae tia bon tia ni kabwati bwa kairara, ao i raraoma bwa ngkana arona bwa i kangai nakoimi n te tai aei, bwa nna *allow* te kataumwane aei bwa e na warekaki n te tai, nanona nna kona ni kariaia te Auti aei bwa e na kona

n tabeka ana manga kataumwane n te tai are e bon taku iai, n aki ira nanon te Tua are 109(04) ngaia are ibukin bwa ibukina bwa iai te Tua ae i taku bwa n na riai n iria n akea ae tuangai n akea ae kairai, mai buakomi Taan Tei n aron ami maroro ae ea tia raoi ni mataata nakoia kain Kiribati n ami itera aika kakaokoro ao i taku ngkanne bwa i a bubuti ngkanne nakon te Auti aei bwa i a katuka te babaire nakon te tai nakon te PAC i aira ngkanne are kanoan te *consititution* ke te Tua ae Maungatabu are 109(05) are n na taona manga warekan moan warekan te kataumwane aei ao i ataia bwa e atia n tei PAC n te tai aei ao n na bubutia te PAC n te tai ae bwa e na waekoa n rinanon te *Account 2019* ao e na waekoa naba n *report* nakon te Auti n Tei aei n ibuobuoki ma *Auditor General* n te aro bwa ana kona n *reported* tenan *Unauthorized Expenditures* aikai ke tanan kabanemwane ake a tia n raka iaon te kataumwane aron kabonganaia ao e kona ni manga kaetaki ao ni kauntaekaki n te Auti aei, e memere otau n te Tua ma irou ngai n taraki 109(05) e aki kamemerea aron ana mwakuri te Tautaeka ma e na kamatoa bwa n tokin te tai bon te Auti aei ae na anga te kabanea ni babaire ao e na kabwatii kataumwane ake a tia n raka iaon ake kam a tia ni kataua bon ngkami Taan Tei e na manga bon kabwatia te Auti aei, rinanon te *Supplementary* ke rinanon te kataumwane ke rinanon are 109(05) ao akanne angana ae na bon manga okira te Auti aei bwa bon ngkami Taan Tei ae kam na kabwatia, ao kam na butimwaia bwa a eti aron kabonganan mwane akanne, ngaia are n te tai aei au babaire ngkanne i a katikua bwa ti a taona te maroro iaon te manga kataumwane ao i a katuka au mwioko nakon te *Public Account committee* ma te *Auditor General* ibukin manga rinanoan te *Account* are 2019 n te aron bwa eaoria n moantaai ni manga roko naba ikai te riboti ao e a kona n *debated* kanoan te *supplementary* are e nang uotakirakeaki bwa te *Listed Unauthorized Expenditure* ke tanan kabanemwane ake a tia n raka aron kabonganana, ao i taku bwa i aki kanakoa te *Motion* anne, bwa i atia n anga au *ruling* iaon anne ao ti a nakon ara bwai are imwina.

H.E Taneti Maamau: *Point of order*

Tibiika: E nakoim te Beretitenti am *Point of Order*

HE.Taneti Mamau: E rabwa ti bon ti kan kawenea inanon te ribooti ae ti butimwaea am babaire e na ataia Kiribati bwa ti aki anne nanon te Auti bwa bon am babaire. Ao ti na kanakoa naba n te ribooti bwa te babaire ae katangi nano nakon te Tautaeka ke te Party ae Tautaeka ngkai bwa e aonga n teretere nakon Kiribati bwa te babaire, e tabe itera

nakon are iterana. Bwa are ti bon kaotia nakoim ae e na kaotinano te Auti iaon te bwai ae rangi ni kakawaki bwa e kona n riki bwa ai taekan te Tautaeka nakon ririki ma ririki aika ana roko ma ti anne ae ti kan kaotia ao ti kaitau, ti karinea am babaire ma ti rawawata ngaira ngaira kaain te Tautaeka. Ao a rawawata naba kaain Kiribati bwa n ara taratara e aki anganaki te Auti are bon rabwatan Kiribati bwa are aei ae e a taetaekinaki ana babaire Kiribati. Ma are e aoria bwa are anne kaitauan am babaire ma e kakawaki bwa e na rin ao e na ongo Kiribati naba bwanaan te Tautaeka ae rawawata n am babaire ao ti butimwaea ao ti karinea e rabwa.

Tibiika; N na kaeka moa are taekinna bwa are e na kaeka te taibora, ko rabwa te Beretitenti te taibora e nang butimwaea are ko taekinna n te tai aei bwa e kakawaki ae ana bon ongora kain Kiribati are a bon ongora ngkai au kantaninga bwa au babaire are i anga n te tai aei n aron are ko taekinna e butimwaia kam bon butimwaia ma te tangi nano ma n tokin te tai ao bon anne au babaire ae i taku bwa bon kabane n tamaroa are e na kona n tobwai ngkami ni kabane, tera am *point of order* te Minita n te *Linnix*

Hon.Mikarite Temari: Ko nang rabwa *Madam Speaker* ko rabwa ao i taku bwa e teretere ngkanne are bon am babaire anne ti aki ana babaire te Auti ao i karabwako naba bwa are bon kanoan am ota bebwa ae ti iria ngkai ao kanoan am ota bebwa anne bwa te Biira ibukin te manga kataumwane *No.3 2019* e na warekaki n te moan tai, nanona ko aki ira kanoan am ota bebwa, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: I nang kaeta anne are i atia ni kairi ngkami nakon te Tua are i moan warekia imwain ae i kanakoa au babaire aei, ao tera am *point of order* te Minita n te mwane ao te kauoman Beretitenti

Hon.Dr.Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* e koaua I kan kamatoa naba are e taekinna te Beretitenti are ti aki kaota nano buakara n aron te babaire ane ko noria bwa tao te kabanea n raoiroi ma e a tia ni kabwarabwara ara itera te Beretitenti ara itera are kanga ti aki nanoraoi ma ngaia, ma tao n na ti kawenea au bubuti ae mangori nakoim *Madam Speaker* bwa tao ko bon nora riki etin am babaire anne, tao n reitaki ma am kauntira bwa iaan te mwaka raa ae e na kaweneaki iaan ana riboti PAC ae na kona n *Authorize* iai te kabanemwane arei, iaan te mwaka raa, i a bubuti ngkami bwa kam a ti kakaea anne bwa ti te Biira ae kona ni kabwata te kabanemwane, ao iaan te mwaka raa ae kona ni karaoia te *Motion* ke tao tera bwa te

Motion ngkanne ae nang tabekaki. E rabwa

Tibiika: I taku bwa i kairi ngkami nakon are *section 109(05)* ane ibon iaon te *consititution* tao ngaia anne are ti taraia n te tai aei bwa tobwakin te kangaanga are ngkana i taona tabekan te manga kataumwane aei ao ngkanne ti a kabaebae ti a karaoia ngkanne n nako nanon are 109(05) n aron are i atia ni kabwarabwara, iai am *point of order* te Minita ibukin te aba e nakoim

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika *Madam Speaker* ao eang i ti kan *point of order* ian are e a tia te babaire ao tia karinea aio ma n na bubuti bwa are bon aio tibwangara ian tabera n na bubuti bwa e naki manga roko n rereke te bare te *doubt* arei, ti a bubuti bwa are ngke ti bane ni karikaki bwa taan mwakuri ngaira, ti na riai ni kabanea ara tai iaon 100% ara mwakuri, e aoria ngke iai n te *procedure* bwa tera ia *doubt* ti a kataia n aki kanga ni kamanoira n aki akanne, ti a bubuti ngaia are tao e a riki aio i rangi n tauraoi n aron are i a tia n taekinna i karinea aio, are bon am babaire ma ti a bubuti bwa a bia aki manga kaoti aekakin aikai, ke am kautinra, am kauntira ngaia te tia mwamira kanoan te bong teuana ma teuana tera te babaire ibukin kanoan te ota bebwa ti na bubuti karababan riki te atatai, ngkana arona bwa ngkana ko kan kareireia bwa e aonga n aki manga oki n reke aikai ao ti kantaninga ngaira ae ti na waaki iaon am babaire ae n aekakin ae ti atia ngkai ti a butiamwaia, i rangi ni butimwaea am babaire bwa akea au kangaanga iai ma i ti bubuti bwa a bia kona n aki manga oki aekakin aikai ao aki kona ni manga riki te baere n te *rules* arei bwa kanga angara ni kamanoira, ti a kataia ni karaoa are bon ara kabane ni kona ara kabane ni mwiokoaki bwa ngaia ti na kabane 100% are ti na karaoia nakon tibwangara ibukin ara botannaomata, ko rabwa.

Tibiika: Eang I nang karabwai ngkami Minita te Beretitenti te kauoman ao Minita, I ataia moan te kangaanga ae te kain tekateka e na kona ni kaboraoa nanon te Auti aei ma n te tai moa aei n na bubuti bwa kam na butimwaea au babaire aei bwa I taku bwa aei te kabane n tamaroa ao i atia ni kabwaranakoa mai moana, are tabemi kam a tia ni karaoia ao e ataia Kiribati n te tai ae nako November kam a tia ni kawenea ami boki, e a tia ni karao tibwangana te Minita ao manga n te tai naba aei kam a manga keiaki naba ni kataia ni karaoa tibwangami ibukin rinanon ami manga kataumwane ma iai angabuakana are i a noria ian te Tua are i atia ni kotei nakoimi n te tai aei, ngaia are au kantaninga bwa kam na butimwaia, i mwaninga ni

kabwarabwara nakoimi, bwa e roko kanga te raraoma anne tao te aoa 1 n ara aobiti ao ti kataia naba n reitaki i bon botia au *Legal counsel* ao bon kain au *staff* ao ti reitaki ma *AG* ti kataia n reitaki naba ma ami tia kaeti Tua bwa e na anga naba kanga ana *view* iaon aei, ma ana maroro nakoira bwa e bon katuka te Tibiika ma a na babaire bwa e na bon karaoia, ngaia are ibukin ami rongorongo ti katai naba n reitaki, kanga i kabwara bure ngkana e taekinna ngkoa te Beretitenti bwa i aki reitaki nakoina tao *direct* n reitaki nakoina ibukin te bwai are e riki ma i taku bwa ngke ti reitaki nakon te *AG* ao ai bon ngaia naba rabwatan bwa kanga *something to do* ma te Tua ngaia are ti reitaki iai nakoina, e reitaki kain te au aobiti nakoina

Hon.Booti Nauan:*point of order*

Tibiika: Te Minita n te *Commerce* terana am *point of order*

Hon.Booti Nauan: Akea i ti kan anga au taeka naba n katekeraoi n aron mwin am moti aio Tibiika ao kanga bon raraomau naba n aron te ota bebwa i taku bwa teuare ke antai are am *counsel* e n aria ni kaman *advise* n nora aio, ao tao e aera ngkai e aki *advise* tao e aki noria e mena tao e kan iai teutana mamaran ana nonori ngaia e noraki irouia ae tao e bubura riki aia nonori, ao ngkana arona bwa e nang rereke aio nakon taai aika na roko, are e toka n te ota bebwa ao iai n te Tua kanga ti moanna n raraoma ma ti butimwaea ae nako aei, ma ngkana ai arona aei ni kakoroa te aua n ririki kanga e nang moanna n raraoma ara raraoma, ngkana e na kukuneaki kairuan am kauntira aio irouia taan *lawyer* riki tabeman n te bwai aei, e rarabwa ao ti butimwaia are i eta.

Hon.Betero Atanibora: *Point of order*

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia Tei mai Abaiang

Hon.Betero Atanibora: Are e a tia n nako am babaire te Tibiika ao ti karinea, ao i taku bwa kanga a bon tangi nanora bwa are ibukina e a bane ara tai ni maroro iaona tia bon kaman ataa am moti, ngaia are kanga titabo i taku bwa ngkana ea manga ananau riki ao are e nang manga kaoti itera teuana, te kauoua a tao ti bon ngareakinaki ngkai bwa are a kaman tauraoi naba ara kanoa ibukin te *Supplementary budget* aio ao a kona ni ngareakinira te botannaomata bwa a taku ngkanne bwa ti a *defeated* irouia kain te Kaitara, n tarana n te itera aio, ma anne bon au namakin, ngaia are ngkana tao bon te tangi nnano teutana iaon are ti uneakina are e na kaokaki nakoira Taan Tei bwa ti na katei bai.

Te kateniua tao e koaua aio are kanga e bon aki eti ma irouia kain

am taibora bwa are bon te bure mai iroumi, ao kam bon riai ni kaman kabwara man ngke tawanou ao n *admit* bwa e bure ami mwakuri bwa tiaki te kairua mai iroun te Tautaeka, e rabwa

Tibiika: E rabwa te Tia Tei mai Abaiang , i nang kakoauai ami maroro ni kabane ao n aron are i taekinna, kanga te raraoma are e roko n ara aobiti e roko kanga te aekaki ae imwin tawanou, ao e rangi n uarereke ana tai te aobiti ni kataia ni mwakuria ao ti kataia ni kakaea ara *information* aika mwaiti inanon te tai are e nang uarereke anne, ao ti kataia naba n reitaki ma ami tia kaetitua n aron are ti a tia n taekinna au *legal counsel* e kataia naba n *email* nakoina n te tai ae waekoa n kakaea aron te reitaki ae na tamaroa ma n tokin te tai ao e aki reke te reitaki ao e ti katikua nakon bon ana babaire te Tibiika, kanga anne aron te reitaki are ti karaoia n te tai ae uarereke ngkengaina ngke e roko kanga te titiraki iaon te manga kataumwane anne, ma ti *note* bwaai ni kabane ake kam taekin ni kaineti ma au aobiti riki ni kaineti am au *legal counsel* are ngaia are kam bon katuruturua tarakina n te tai aei ibukin tao ana *advise* ao akanne i bane n *note* , ibukin ami rongorongo, te Tia Tei mai Beru iai am *point of order ?*

Hon.England Iuta: Te Tibiika i ti karaui nanora raora n Taan Tei ni kabane bwa kanga aio ara boraraoi ao a uneakinaki ngkoa boon onoua ibukin are e aonga n ae nako am moti ao ngkai ae a nako am moti e a manga aki rau nanoia taan aki rau nanoia, ti na ti karinea are iroum te Tibiika, ti na tei irarikim, tera etin anne nakon are ti nang manga bane ngkanne te bwaebwaeti a bon kamaraki aekakin baikai ngkana a riki, a tia naba n riki n aekakin ae nako, te kaoti ibukin te bwara ao e kabwaranakoa te Tibiika *sin dine* ae kanga aekakin katoto aikanne, ngaia i kangai ti a karaui nanora bwa are e a tia tiaki manga kona n tarikaki bwa are etin am babaire e bon inaomata te Tautaeka ni waeia n aron are e taku ma ti a bubuti bwa e a manga bane riki ara tai ngkana e nang manga bane te tangi nnano n otinako, a ri riki baikai tia kekeiaki bwa are bon arona ngkana kam rotaki ngkai bon arona ae e na manga kaetia bon te Tibiika ma ana babaire, ti aki roko iai, ti anne, I a tei moa ni katea bukim ko a kawa ko a bukinaki n te bure, ko rabwa.

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa tao e na kaitiakaki te ongora bwa are ti kaoti tangin nanora imatam ngkai ko bon tekateka anne ae na ongo Kiribati bwa ko aonga ni

kanakoa am babaire bwa e a otinako am babaire ao iai inaomatara ni bon kangai, nanon Kiribati aei ti na kaotia nakoim bwa ti aki kukurei ma ti a karinea am babaire, ao e aki bure ae ti kaoti tao tangin nanora, e kaokoro ngkana e kaokoro anne bwa e karaoa ana babaire tao te Tibiika akea ae waeia n tekatekana tao n tera, anne otau ngkai kai ti n te maroro ao ti bon bubuti ngkai ko bon tekateka ao ti kangai e aoria ma tera ngkana ko kaokia nakon te Auti bwa are e a *disputed* te maroro ke e kauntaekaki te maroro, ngaia are e bure bwa aongkoa tao tia kaoti tangi nnanora aika akea aiia, ma are iai aiia bwa iai ae inaomatara bwa Taan Tei ngaira ao ti kangai, tera ngkana ko kaokia nakoira, ma are e a otinako am babaire ao ti bon manga bon kaokia ni kangai, ti karinea am babaire ma tao ti karinea ma te rawawata ao te tangi nnano bwa e bon eti ana taeka tei Abaiang e kangai, tao e a konaki te Tautaeka engae ngkana e mwaiti, ibukin tao te iango are kabwaranakoan te Tua ma ngaira are ti kangai, ti a bon katia tabera ikai ao te bowi, i aki kan manga kaokia ma i bon ti kan *point of order* bwa e kao n taraki bwa ti a tangi nnano iaon te bwai ae akea anaa, ma are ti bon katereterea bwa ko na kaokia nakon te Auti ao e rabwa.

Tibiika: E rabwa te Beretitenti e mataata anne ao e nakoim te Minita n te MWYSA

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa te Tibiika ao tao e bon uarereke mai irou ma tao bon ti kanga tao te katamaroa bwa tao e koaua ti irantanga are kanga e tangi nanora ibukina ke ko a kaman mwemwekia bwa e na aki ke e na taonaki tao te Biira aio inanon te tai are e nang roko iai tabekana, ao e raoiroi riki nakon are e tabekia temanna ao ngkanne kanga titabo ma e katangi nano ngkanne bwa are e a tabekia temanna ao titabo ma kanga e a iraki kanga ti anne te ibuobuoki ao riki koa manga bon anga te *debate* ni karokoa n tokin te tai ae ngke ko a bon katokia naba n te tai arei I taku bwa bon mwakam anne, ko rabwa.

Tibiika: Eang I taku bwa kam bon uringa I bon nang kan katokia n te moan tai ngkana kam kaoka te Minita ao i a bon tuatua naba bwa nna katokia ma are ai anne ami bubuti are kam bon tangira bwa kam na karenanako kam na bon anga ami maroro bwa kam na kaotaia kain Kiribati n te bwai ae kam kataia ni kan uotiarake ma akea te kangaanga are e a tia te moti e atia au babaire mai ikai i a burena burena ngkana iai burena n te bong aei ma anne au kabane n tamaroa ae i taku bwa e na tobwa iai nanomi n aron au kabwaranako

are man te moan tai are I atia ni kaongoia kain Kiribati bwa tera bukina ao inaomatan te Tautaeka I butimwaea are kam a tia n taekin ibukin au aobiti au bon ngai ao ibutimwai bwaai ni kabane are kam na kona ni karaoi ibukin kamataata nakoia ami botannaomata, ao i taku bwa e a bon bane ae kan maroro ao n te tai aei i a bubuti bwa I a kamotirawa moa te Auti ao ti a kaitiboaki ikai nakon te aoa 10 ningabong ao e motirawa moa te Auti kam rabwa.

Kiraaka: Te Tataro.

Tibiika: Ti a tataro. Te Atua ae moan te mwaaka ae akea tokina ti kakoaua ma te nano rinano bwa kainnanoan ana kairiri iaon karaoan tibwangara, buokira bwa ti na katikui bwaai ake a kaeti ma oin nanora n tatabemaniira nako, bwa tina kakaraoa are nanom ibukin kabwaiaia kaain Kiribati. Ti butiiko bwa kona raoniira n ara waaki ni karaoi tabera n te Maneaba ni Maungatabu aei ibukiia ara botanaomata bwa e aonga ni kateimatoaaki te rau ao te eti ibukin nebaokin mimitokin aram ae tabu. Ti a kaniiko n aikai iroun Iesu Kristo are ara Uea, ao tia booti bwanara ni kabane n atonga ana tataro te Uea.

Tamara ae i karawa, e na tabuaki aram, e na roko Ueam, e na tauaki am taeka iaon te aba n ai aron tauana i Karawa, anganiira n te bong aei karara ae ti a tau iai n te bong aei, kabwarai ara bure n ai arora ngkai ti kabwarai aia bure akana a bure nakoira ao tai kairiira nakon te kariiriaki ma kamaiura man te buakaka bwa am bwai te Uea ao te mwaaka ao te neboaki n aki toki Amen.

Ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Katanoata mai iroun Tibiika.

Tibiika: N te ingabong aei tera am *Point of Order* te Tia Babaire n TKP Hon.Ioteba Redfern uotiko.

Hon.Ioteba Redfern: Ti kan bubuti te Tibiika bwa are e bon tuai kaoti kaain te itera are teuana te Tia Babaire e aki *quorum* te Auti n te tai aei tia bubuti bwa ana karokoaki. Ao ngkana I kona n ti *Point of Order* riki te Tibiika I kan kaotia ae bon akea kaain te Kaitara ae roko rabwatana n te tai aei te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki mai Betio n aron am maroro I kakoaua bwa akea kaain te itera aei ma e *quorum* ara Auti n Tei ao ti kona ni waaki nakon are imwina. Ti a nakon ara katanoata n aron are e taekinna au Kiraaka. Te moanibwai bon te kamauri nakoimi ni kabane te Beretitenti, am kauoman, Minita, Taan Tei ni kabane te Leader n te Opposition ao ngkami ni kabane ake kam a ongora n te bong aei. Kam na bane ni Mauri. E uarereke au katanoata bon ti bwaai tabeua aei kan karokoi iroumi bwa kam aoria n ataia bwa kanoan te bong aei te moanibwai moa I bon ti kan katanoata ana *lunch* ae iai te *lunch* ae tauraoi are e na *provide* ana aobiti te Beretitenti ma te Ministry of Finance ae e na karaoia n te tawanou aei imatan ara *Parliament club* are irarikin te Maneaba ao kam a kaoaki ni kabane Taan Tei nako iai bwa iai kaongora are ana kanakoa tao iaon

te *climate change.* Ngaia are anne te kakao nakoimi ni kabane Taan Tei nakon te tawanou aei ngkana e motirawa ara Auti n tawanou.

Te kauoua I kan katanoata naba bwa iai ana *service* te ANZ Bank are e na kona ni karaoia nakoimi ao e na karaoia n te Kauabong are te bong aei ao te Kaabong ao e na waaki man iterant e 12 nakon iteran 3 n te bwakantaai. Iai naba ngkoa ana *service* iaon te *internet Banking* ao e tauraoi naba ni karaoia nakoimi n te tai aei Taan Tei n te aro bwa kam aki kua n nako Bairiki ngkana kam kainnanoa te aekaki n *service* anne. E a tauraoi ngkanne ni ibuobuoki te ANZ Bank n ami tabo ikai. Ao e na mena n te Conference Room are i tabona mai ikai are kanga bon ami *conference room* are te itera arei are irarikin te aobiti.

Te kateniua ngkanne bon ana kauring te kain tekateka ibukin teuana moa iaon te *Point of Order* n aron are I taekinna ngkoananoa n te tai aei ao n nang kamatoa *Point of Order* ian ara rules akana 42 ao 41(7) I aki kabwarabwara bwa kam a bon tarai ma kam a kataia ni ira nanona inanon te tai aei ao te Tibiika e nang kataia ni bon kamatoa aron te *Point of Order* ni kaineti ma tua akana I taekin n te tai aei.

Te Ka aua iaon te maroro, n te naan *motions* ao baikara riki ian *rule 48(1)* ao I kauring naba n te tai aei bwa ni kaineti ma aron te naan maroro ake a okioki ke tao *point* ke a tia n tabekaki iroun temanna ma temanna e a manga kaokaki bwa e na kona ni kabwabwaka te maroro ke e a kona naba ngkanne ni kabongana te tua anne ni kauring iai nakoimi Taan Tei. Aikai au katanoata ni iraorao bwa e na kona n nakoraoi kanoan ara bong aei. Ao I taku bwa ti ngaia anne ao tia nakon are imwina.

HE.Taneti Mamau: *Point of Order* te Tibiika.

Tibiika: Ngaia e nakoim te Beretitenti am *Point of Order.*

HE.Taneti Mamau: Akea ti te titiraki ae kanga e kamaroa e nakon am kain tekateka ao te ongora ibukin kanoan am Ota Beba n te bong aei iai manga te bitaki ae ti kantaningaia. Bwa are ngkoananoa e a tia ni bwaati am Ota Beba ngaia are kanga bwanaia ara botanaomata ae roko n reitaki ma bon kaain te Tautaeka kanga te maroa ngaia tia kan titiraki ngkanne iai bitakin am Ota Beba n te bong aei ngke e na tiku n arona ae ko a tia ni kabutia ao e rabwa.

Tibiika: E rabwa te Beretitenti I taku bwa bon akea kanoan te Ota Beba ae e na bitaki n te bong aei, akea te

bwai ae e na kona ngkana iai te bwai ae e na tabekaki ma n te tai moa aei akea au atatai iai akea ae tia n roko inanon bain te aobiti nanona e na bon tiku kanoan te Ota Beba n arona are e a tia ni wene imatami n te tai aei. Ao tao nna reitia riki teutana bwa nna kabwara bure ngkana I reitianako, nna bubuti ngkanne ai bon au bubuti nakon te Auti ao riki nakon te Beretitenti ae karineaki bwa I kakoaua bwa ara maroro ake ti karaoi ikai ti karaoi ibukin te kabanea n tamaroa ibukia kaain Kiribati nna bubuti nakoimi Taan Tei bwa ti na kataia n *avoid* are ti na mwanewea iai araia te botanaomata kanga ni kona ni kaunia man ara babaire are ti karaoia inanon ara Auti aei. I taku bwa I kabwarabwara bwa au babaire n taai nako ngkana I kanakoa I kanakoa inanon are I taku bwa bon te kabanea n tamaroa ao te kabanea n eti. Ngaia are bon ti au bubuti aei ngkana arona bwa ti aki okiokiria te botanaomata n te aro bwa ana kona ni ueke iai nanoia tao ni un ke tao n raa iaon ara babaire are ti karaoia inanon ara Auti n Tei aei.

Bwa ti na bon karinea ara babaire are ti kanakoa bon inanon ara tai ni kaetieti riki ngkami Taan Tei ni kaetieti iaon bwaai ake kam na uneakin aika ti taku ngaira bwa te kabanea n tamaroa ibukia ara botanaomata. Ao ti a nakon ara bwai are imwina.

HE.Taneti Mamau: *Point of Order*

Tibiika: Uotiko te Beretitenti

HE.Taneti Mamau: I kabwara bure bwa are ti bon tabeka kanoan bwanaia te botanaomata ae roko ma te bwai ae riki ngkoananoa e nang ewaa te titiraki. Ao a bon kuri ni bane n toa Taan Tei ma aia raraoma aia botanaomata ti aki ti iaon Tarawateinainano bwa Kiribati. Ngaia are teuana te kaoti ngkanne ngkana ko taku bwa akea n au maroro ae nna kakamakuia ke nna kaunia te botanaomata, akea. Ma ti bon ti uotarake te bwana are e a tia n roko ngaia are ti kangai tao e raoiroi ae kam bon ti titiraki kanoan te Ota Beba bwa e koaua n tabetai tao bon ami bure bwa kam aki titiraki ma e kakawaki bwa kam a titiraki iai kanoan bitakin kanoan te Ota Beba n te bong aei bwa e kakawaki ae ti na ongo ao e na ongo naba Kiribati ao kam kona naba ni katauraoi nako iai. Bon ti anne bukin ae ti tabekia, ao ngke akea bwanaia ara botanaomata kai tao e koaua ti na tabekia ti na aki bwa are ti bon ataa ara babaire inanon te Auti aei. Ma I bubuti bwa e na akea te mwanewe are aongkoa I a riki bwa ai te tia ai manga te tia kaunia te botanaomata.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti akea te kanganga tia mwaninga taekan are ngkoananoa tia taraa kanoan ara Ota Beba n te tai aei ao tia

waaki nako iai. Ti a nakon ara bwai are imwina.

Hon.Mikarite Temari: *Point of Order* I a bubutiko ko kona ni kariaiakai.

Tibiika: Te Minita man te Line and Phoenix tera am *Point of Order.*

Hon.Mikarite Temari: Akea I ti kan kaira ami iango Madam Speaker ma am tia mwakuri are kam rine iaon are imwin te Induction ao ti kakoaua bwa ko booa am Induction teuana te wiiki bwa kona kaewenakoira ao ni katauraoira imwain te Auti ni Maungatabu aio. Ti kairira ngkanne am ururing n ae nako bwa I uringa ae temanna te Tia Tei ae e a un nakoim ao nakoia kaain am aobiti bwa a birinako ao akea karineaia Taan Tei. Ao kam *focus* iaon are e na iraki kanoan are te Agend e bati te kauntaeka a tibanako angina Taan Tei man te Agenda ao ko a kaokia ma kaain ami tabo bwa na iraki kanoan te agenda are inanona are kam kamatoa naba bwa ngkana kanoan te Ota Beba ao e na iraki naba bwa anne kanoan am *induction.* Ma tia kakoaua ngkoananoa ao e a tibanako ma I a bubutiko riki ngkana koa manga okira riki kanoan am induction nakoira mwiina ti na taraa am induction bwa ngaia koa bon bwainikirinia Taan Tei ngke ma am tia mwakuri. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ti a tia n *note* anne ngaia terana am *Point of Order* te Tia Tei mai Betio ae ko karineaki.

Hon.Ioteba Redfern: Ko rabwa te Tibiika, te Tibiika kanga bon te bubuti mai irouia ara koraki ngkana a kona ni bane ni botaki kaain Parties ake tabeua n aia itera are a mena iai te Tibiika. Kanga anne ae tia kan tabekia n te tai aei riki tao ni kaineti ma kaain te Party ane n te itera aei te Tia Babaire ngkana a bon kona ni bane n tekateka n aia itera te Tia Babaire, kanga bon te bubuti ae mangori te Tia Babaire ngkana akea kanga te bwai ae ti kataia n raa iai ma kanga bon ara bubuti bwa aonga ni bon bane ni botaki kaain Party n aia itera te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: E rabwa ana bubuti te Tia Babaire n TKP I taku bwa ngkana ti bon taraa ara *rules* ao te aomata ae kinaki imwin te Tautaeka bon ti te Leader n te Opposition, akea riki. ao akea au kona ni babairea aron ami tekateka ikai n tuanga te Tia Tei temanna bwa e na riai n tekateka ikekei ao ngkami kam na riai n tekateka ia. Anne e bon nakoimi Taan Tei ma ti te bwai ae kakawaki bwa ti na kina bwa antai ae e kaira te Kaitara are ngaia ae e na kaekaeka nakon te Tautaeka ngkana anne ngkanne aron ara *sitting arrangement* n ara tabo aei ke aron tekatekara ikai. Te Tia Tei

ngkana e taku bwa e kan mwaing ko aki kabaeaki ian te Party bwa kona tiku, ngkana ko kan mwaing nakon te Kaitara mwaing, ngkana ko kan mwaing nakon te Tautaeka ko mwaing akea ae taua inaomatan temanna ma temanna inanon ara Auti aei ian ara Tua ae Maungatabu ao ian ara Rules.

Ma ti nang riai n nakon ara titiraki bwa ti aonga ni waaki nakon are imwina.

Hon.Taoaba Kaiea: *Point of Order.*

Tibiika: Kabanean te *Point of Order* anne ao I a waaki naba nakon te Ota Beba, terana am *Point of Order.*

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa te Tibiika I ti kan kanga bon ibukin naba te ongora ibukin te botanaomata te Tibiika bwa I ataia are ko kakanakoa ke ko mwamwanewei te naan tua tabeua mai ikanne ao ko angania Taan Tei bwa a bon ataia. Ao e koaua bwa are ti bon tekateka ma te tua inanon baira te *Rules of Procedures* te *procedures* inanon baira te Tia Babaire ma te bwai ae kakawaki ibukin ongoraia naba te botanaomata bwa ai tera ngkana ko bon kona naba ni warekia bwa tao ngkana a ongongora ngkai ara botanaomata ao ngkana ti kauntaeka te bwai ae ti taku eti ae kaineti ma te tua anne te Tia Babaire, ke tao tera riki te Tia Babaire ao ara botanaomata naba a irira naba nanon te bwai are e mena inanon te tua anne n aron are a kona n ongora inanon te ngaina aei n aron are ko a tia ni mwaneweia ake uoua n te moantai. Ma e aoria bwa are aikai te Tia Babaire kanga kakawaki naba bon ibukia ara botanaomata ae ngaira akea ara kanganga bwa ti bon tekateka ma booki akanne ikai ma ai tera ngkana ko kona naba ni ibuobuoki ni bon katerea bwa e aonga bwa tao n are imwina riki tao ko kona ni katerei riki. Ko rabwa te Tia Babaire ti ngaia anne.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano Hon.Taoaba Kaiea ao nna wareka te tua are I a tia ni mwanewei n au maroro n te bong aei ao ti a nakon naba ara titiraki.

Te moan are e mwaneweia are 42 ngkana kam taraia te *interruption* I a taekinna naba n taetae ni Kiribati ibukia kaain Kiribati bwa ana ongora aikai au kauring ni iraorao nakoimi imwin te maroro are ti karaoia ngkoananoa ao I kauring n te tai aei ibukina ngkanne 42 ao e kangai taekan te tua anne ara tua ni kaetieti anne :- *Akea te Tia Tei ae e na katokitoka raona n Tia Tei ma ti ngkana e na anga ana kaetieti ke te Point of Order ao te Tia Tei are e taeate e riai n tekateka ao te Tia Tei are e kaetieti e na kaeta te bwai are*

e waeia n angan te Tibiika bwa e na kanakoa ana babaire iaona'

Nambwa 2 e kangai '*Te kaetieti are e tabekaki e riai n aki reke bwa te tai ni manga kauntaeka ao (b) ni kaira ana iango te maneaba nakon Tua ni Kaetieti ake a uruakaki.* Anne ngkanne teuana tein te *Point of Order* anne are ko *misquoted* iai.

Te kauoua ni *Point of Order* ngkanne anne are te *interruption* are ko kona ni *interrupt* ngke e taetae naba ngkekei raom Tia Tei. Are te kauoua are 41(7) ibukin naba te kauring naba iaon te *Point of Order* e kangai rongorongon anne Maanin ao aron te taetae ni kawai '*Te Tia Tei ae e a tia n taetae iaon te kaoti ke te onono e kona ni manga taetae n te aro ae e kimototo n tin i kamatata mwakoron ana taeka are e kabureaki ke e aki matata, ma e riai n aki manga karini bwaai aika a boou. Te Tia Tei are e kan kamatata e riai ni karaoia ni banen ana taetae ni kawai te Tia Tei are e taetae ao n aki katokitoka te Tia Tei are e taetae. Akea te bwai ae e na kauntaekaaki iaon te kamatata ao te Tia Tei are e kamatata e riai n tekateka ngkekei naba ngkana e tuangaki iroun te Tibiika.*

Are teuana ngkanne are ibukin okiokin te maroro iroumi Taan Tei ngkana I noria bwa e a nang okioki te *point* are e a tia n tabekaki tao iroun raom temanna ke temanna ao ngkanne I a kona ni kauringimi n te tua are 48(1) ao e kangai '*Te rau n ana bowi te maneaba ao ngkana e Komete 48(1)* e kangai '*Ngkana e teimatoa te Tia Tei ni kaokioka ana taetae ni kawai ke ana kauntaeka Taan Tei ake tabeman a kona te Tibiika n tuanga bwa e na katoka ana taetae ni kawai ngkana e noora etina ao riaina'.* Ti akanne ngkanne kanoan kanga au kauring ni iraorao nakoimi Taan Tei ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Titiraki ao Kaekaia.

Titiraki ao Kaekaia

Tibiika: Te moan titiraki e na tabekak iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Dr Tinte Itinteang te Minita ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki. E nakoim te Tia Tei.

KATEAN AIA ONAORAKI KAAIN TE KAAWA AE NUKA I BERU NAKON TE BWAI NI IMATANG

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao e kakawaki bwa are moan te namwakaina ae boou ngkai ao I a reitai ma am taibora te Tibiika n reitaki ma te Beretitenti, Minita ake a roko ikai, ao Taan Tei ni kabane n raonia kaain au abamwakoro ao tia

bane moa ni kamaurira n te ingabong aei kam na bane ni Mauri.

E koaua e rabwa kanoan anne te Tibiika ae e a rangi ni bora ni ingainga au titiraki aio e taonaki ngkoananoa ao e a manga iremwe naba ngkai ma e raoiroi bwa e a reke taina au titiraki ae nambwa 56:-

Rimwian aia bubuti kaain te kaawa ae Nuka i Beru bwa tera ngkana e kona ni kateaki aia onaoraki te bwai ni imatanga n aron are e waakinaki n te KIRIU e kona te Tautaeka ni manga rinanon riki te itera aei ?

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua E rabwa ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru ao tao imwain moa ae nna kaeka ana titiraki te Tibiika ao bon bwanaia moa kaain au abamwakoro ae Betio ni moan te namwakaina ae Tebetembwa 2020 n aron are e mwaneweia te Tia Tei ni kamauri, ni kamauriko te Tibiika, kamauara ara Beretitenti, raora ni Minita ao n Tia Tei ao ai moarara riki te nati ni Kiribati ae a bane n ongora kam na bane ni Mauri. Ao aio ngkanne te Tibiika kaboan ana titiraki te Tia Tei mai Beru:-

I kukurei n taekinna nakon te Auti aei bwa bon iai ana kataratara te Tautaeka bwa e na manga onei kiriniki aika a kateaki man te bwai ni Kiribati nakon te bwai ni imatang, ao ai arona naba ma kiriniki ake a tia ni kariaiakaki kateaia. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.England Iuta: E rangi n rabwa te Minita n ana kaeka ao te Tibiika ao e matata bwa ngaia iai ana kantaninga ngkai te Tautaeka ni bita ana waaki n aron are kanga e taekinna ngkoa n ana waaki ae nako bwa are e bon kaekaai te Minita n te tai ae nako ao kanga moan tein naba te Auti, ao I taku bwa akea te babaire ngkekei bwa ana kateaki bwaai ni imatang. Ao e rabwa bwa e a oti ngkai bwa iai are e a riai te bitaki.

Bon ti au titiraki bwa kanga e a manga noku nanou bwa akea taekan au kiriniki ae taekinna te Minita bwa aron ngkai ae taekina Kiribati ae bwanin ao ngai ngkanne au kiriniki e a bwaka ia taiaoka, tera rongorongona, e na karaoaki ni ngai? Tera arona. Nanona ngkai I a rinnako ma kaain Kiribati ao e rabwa bwa ngaia e tieuataake aron te bwai ae e na karaoaki. Ma bon ti ngai ngkanne bon ti au bubuti e mena ia ngkanne ara kiriniki ae ti bubuti taekana n te tai aio iai mwannanoana ke akea taiaoka.

Tibiika: Am kaeka te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Beru. Ao e koaua te Tibiika kanoan ana kainibaire au Botaki ni Mwakuri ae te Botaki ni Mauri ao Katoki Aoraki ao bon 29 botan mwaitin te kiriniki ae e a tia ni kataratara au Botaki ni Mwakuri bwa ana katamaroaki inanon te 4 n ririki ae imwaira. Ma ibuakon 29 ni kiriniki aikanne ao e koaua ti karabwa buokan ana titiraki te Tia Tei mai Beru bwa raraomara irouia kaain ana abamwakoro ibukin aia kiriniki ao ana bubuti aio are e roko naba e a tia naba ni uotaki nakon au tabo ni mwakuri iroun raona n Tia Tei mai Beru ao n aron wenen ana kainibaire au Botaki ni Mwakuri ao a tia ni kataratara ana kawa te Kiriniki n ana kawa ane i Nuka n aron are e mwaneweia ni ikotaki ana kaawa are i Taboiaki. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.England Iuta : Ngaia e rabwa bwa ngaia are e a rin naba taboiaki ibuakona ae bon tuai n tia raoi mwaben aontano iaon Taboiaki ma e rabwa bwa are e a rin. Ma bon tin i ngai ngkanne ae e nang roko iai e mena ti titiraki ngkai ao ngaira te naan kabanea n roko ara kiriniki. Anne ngkanne ti te bwai ae I nang nanonna ae tia titiraki ngkai ao e mena ao ngaira ti na tiku n tara tao tokin te tai tera raoi te babaire e a bwaka ia ngkanne ara tai ngaira kaain Beru.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Beru, ao e koaua ti na kibari aikai te Tia Tei inanon te ririki ae imwaira aio. E rabwa.

Tibiika: Am kateniua n titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta: E rabwa te Tibiika ngaia e rangi n tamaroa tia kantaningaia ngkanne nakon bong rake aika imwaira aikai tao te ririki ae e na roko n aron ae taekinna te Minita. Ao ai bon te kaitau ma kaain ara kawa ae Nuka a bon taua moa aia mwakuri bwa a bon rarannanoa ae e na tei moa aia kiriniki te buriki bwa ngkana e tia aia kiriniki te buriki ao e a unga nanoia ngkanne ni karaoi bwain aia onaoraki ake tabeua autina ake tabeua, ma e rabwa bwa are e a nako te kaeka te kaitau nakon anne.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Beru ao e rabwa bwa e tauraoi ana Botaki ni Mwakuri te Tautaeka ae Botakin te Mauri ao Katoki Aoraki ni kaitarai kanganga

aikai ibukin ana abamwakoro te Tia Tei mai Beru. E rabwa.

Tibiika: E a bon bane te titiraki anne ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio Hon.Tebao Awerika ao e na kaekaaki iroun te Minita man te Botaki ni Mwakuri karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei.

ANA KAMAUAKI NI NGAI TAURAN KAWAIN BETIO

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire a kakaitau kaain Betio bwa a tia ni waakina aron aia kaura taura tauran te kawai Taan Mwakuri n te PUB ma e bon teimatoa naba n rawata ae roo ao aio au titiraki:-

A na kamauaki ni ngai taraun kawain Betio ni kabane? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Betio n a na titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka:-

Ae e a waaki ngkai mwakurian tauran kawai ake a manga aki ura iroun te PUB. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio buokan te titiraki. Te Tia Babaire I kakoaua ae taekinaki ane a waakinaki kauran taura ao ngaia I kakaitau iai moana. Bwa e a bongata te kainnano aio iaon Betio ao bon aron ara kawai e rangi n rawata te mwamwaingin irouia te botanaomata riki bon te roronrikirake. Ti a nang bubuti ngkana e kona n taekinna te Minita bwa ni ngai are e na manga bon kauraki taura ake a bon tuai man ura bwa ti bon bu buti naba ngkai iaon Betio ti bon taratarai ao a tuai naba man ura. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Am kaeka te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao n aron ae I taekinna ae waaki ti aki kona ni kotea raoi tao te bong ke tao tera ae a waaki kain te PUB ni kataia ni kaurai taura ake a uruaki. N aron mwaitin tauran Betio ae mwaitin taurana ni kabane ae 64 mwaitina ao iai 48 aika a ura ao te 16 ae a tuai n ura. Ngaia are anne ngkanne ae a tabe ngkai ni kataia bwa are te uruaki ae e a reke aio a uruaki uaean te naan boua aikai imwin te kenken irouia aomata n tabetai, te bwai are te bwerei irarikin te kawai arei a kenken iai ao a urui te naan uaea. Ngaia are e titebo bwa kanga e bon bati te

kanganga nakoia. Ma e aoria n anne bwa are bon tabeia te rimwina ni karaoia ao e a tabe ngkai n rimwina ni karaoia. Iai tabeua akana ana bon waeremwe teutana bwa are a tabe ni kaoaki rabwatan te naan taura mai tinaniku aika a boou riki bwa ane a tabe ni karaoaki akanne ni karokoaki ao ngkana a roko ao ana manga waaki. Ma e rabwa tao n au katautau tao ngkana ti aki te namwakaina aio ao ana bane n te namwakaina ae na roko. Ma ara katautau ni kataia ni keiakinna bwa a na ura inanon te namwakaina ae September ae ti toka iaona aio te Tibiika. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tebao Awerika: Te Tia Babaire I kakaitau nakon te Minita ae rine n ana kaeka ao n aron are aia keiaki kaain te PUB ni kaurai taura n te kawai iaon Betio ni kabane. Are a bon kakauongo kaain Betio ti a bubuti ngkami kam aikoa kenken n aron ae taekinna te Minita, bwa ngaia e rootaki iai ami taura.

Te Tia Babaire are e mwaneweia te Minita tao a nang kaoaki te naan taura aika a boou bwa tao a nang manga bon kateaki. Aio te kaeka ae I anganaki kanga uoua te ririki n nako. Nanona bon akea kaoakin te naan taura ae e a tia ni karaoaki taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ngkana bon iai ae a tia ni kaoaki ma are ngaia aio te uruaki bwa are n tabetai e a okinakoaki, e buti te kaa e okanako te boua n te taura teuana. Bwa are bon arona bwa are e na bon bae ni iai te kabuanibwai nako iai ma are tao ake a kaoaki a tia ni manga kateaki ao a manga bane. Ma e na waaki tera arei e na bon waaki naba te waaki naba ni iangoaki manga kaoaia riki ke tao kakaean riki anga ake kanga ana matoatoa riki te naan taura aikai bwa e aonga n are e nang aki rang waekoa ni uruaki. Ngaia are eng ae e tabe n raa arei iaon kawaina n roko n aron are I tia n taekinna tao ni banen te namwakaina aio ngkana arona bwa a nakoraoi babaire ni kabane ma bwaai ni kabane ao ara kantaninga bwa ti na keiaki ni iangoia bwa ana bane ni maeu taura ake aki maeu n te tai aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Am kateniua n titiraki te Tia Tei ae ko rine.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao ti kaitau riki ao tao e raoiroi bwa tia manga kaninganingai taura akana a boou bwa kanga eng tao e bon tuai raoi reke ara tai n raraunia Betio ae ti na noori taura akana a boou ane a tia ni kateaki

tao tia manga taratarai riki ao e rarabwa te Minita.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao kai tao e koaua tao tia bon bane ni uaia n raa arei ni keiakina raoi tabera. N aron ane e karaoa tabena te Tia Tei ae karineaki ibukia ana botanaomata ao ngaira ti na keiaki ni katoka aia kanganga ana botanaomata n aron ae tabekia n te Auti n te tai aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Tabuaeran Hon.Tekiau Aretateta, ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Mikarite Temari ibukin Aono n Raina ma Rawaki. E nakoim te Tia Tei.

IRAUA TIBWAN TABUAERAN TAURA TIORA

Hon.Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki n te ingabong aio:-

I titiraki ni kan ota bwa iraua raoi tibwan Tabuaeran taura tiora ake a na bwai n tangira Tiaina. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari: Ko rangi ni bati n aitau Madam Speaker ao kona mauri n te ingabong aei aio kaekan ana titiraki temanna te Tia Tei temanna ae tangiraki ao ae karineaki mai Tabuaeran:-

Tibwan Tabuaeran ae te naan solar light e na riai n titebo ma mwaitin te buki n auti iaon Tabuaeran. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tekiau Aretateta: E rabwa ana kaeka te Minita ae karineaki are e na titebo mwaitin te buki ni bwai. E koaua taura ake a roko i Tabuaeran I taku bwa ngkana ko ata mwaitina te Minita ti 40 tabun te *set.* Ao te titiraki ngkanne e aera ngkai ko taku bwa ana toa n aron anne ao ti 40 tabun te *set* are e roko. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker ao tao imwain ae I waaki ni kakaekai riki ana titiraki ara Tia Tei mai Tabuaeran temanna. Ao I kan karekea am kariaia Madam Speaker iaon riki iaon te bwai n tangira ae ana bwai n tangira Tiaina. Bwa I kakoaua Madam Speaker ngke I roko i Tabuaeran ao n tain te kaembein are rineakin te Beretitenti ao te Tia Tei ae karineaki naba aio e anga te kakamaku nakoia kaain Tabuaeran riki ibukin

rineakin Tiaina, kabuakakan Tiaina ao ane e rinea Taneti Mamau ao are e na tauraoi ana bwai ni buaka Tiaina ao ana America ana manuao aikanne.

Ngaia are ngkana ti na maroro iaon aei I butia bwa e na kabwara bure moa bwa e kamangora Tiaina ao e kamangora ana bwai n tangira Tiaina. I bubuti n am kariaia bwa e na kabwara bure bwa e a tia n anga te rongorongo ae kairua ni kakamakuia kaain Tabuaeran iaon Tiaina imwain ae I kanakoa riki au maroro iaon ana bwai n tangira Tiaina nako Tabuaeran. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita ae ko karineaki irou n nang bon bubutiko bwa akanne ami maroro itinanikun te Auti ao iai te titiraki ae ko kabaeaki iai ae kona kaeka n te tai aei ae aia titiraki kaain Tabuaeran inanon te Auti aei. Nna bubutiko bwa nna *rule out* am bubuti anne ao nna bubutiko bwa kona kaeka aia titiraki kaain Tabuaeran ao ko katuka are ami maroro itinaniku bwa kam a bon kaetia itinaniku I a bubutiko n anne. Kanakoa kaekan am titiraki taiaoka.

Hon.Mikarite Temari: Madam Speaker I taku bwa aio bon kaekan te titiraki bwa are ana bwai n tangira Tiaina ao ti na kanga ni maroro iaon ana bwai n Tiaina ngkana ko a kabuakaka Tiaina nakoia, I rangi n tauraoi iai ni kaeka. Ma ngaia are ngkana e tangiria bwa nna maroro iaon ana bwai n tangira Tiaina nako Tabuaeran ke bita moa ana taeka bwa are e taku bwa e aki raoiroi Tiaina ma ngkana ko taku ao anne.

Tibiika: Nna bubutiko riki te Minita bwa kona kaeka ana titiraki Tabuaeran ti aki ana titiraki te Tia Tei aia titiraki kaain Tabuaeran e aoria ngkana iai kabuakakan Tiaina anne bon ami waaki itinaniku ma e kakawaki kanoan ami titiraki inanon ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati bwa ana ongora ami botanaomata. Ngaia are nna bubutiko kaeka taiaoka.

Hon.Mikarite Temari: Madam Speaker ao anne kaekana ao ke kaokia riki, kaoka riki ana titiraki.

Tibiika: Te Tia Tei kaoka am titiraki arei bwa tao e a mwaninga te Minita taiaoka.

Hon.Tekiau Aretateta: I taku bwa akea nanon ae e na kaokaki te titiraki ngkana e bon rawa ni kan kaeka ao e inaomata. Ma ti aki nanona bwa e na kaokiokaki te bwai aio. Ngaia e maroaka e a bane n tibwaaki te taura i Kiritimati ni kabane bwa ngaia ibukin ae kaain Kiritimati bwa a tangira Tiaina iroun te teuaei. Te bwai aio ana tabeka Tabuaeran, bwa te bwai n tangira ae roko i Kiribati ana bwai Kiribati ti

aki am bwai bwa ana bwai Kiribati, ti aki ami bwai kaain te Tautaeka.

Ngaia are kaeka te titiraki.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Mikarite Temari: Taraan ae akea ana titiraki ma ngke I bon roko i Tabuaeran ao anne, anne aia kaeka nakoiu kain Tabuaeran ngke a butimwaeai. E ngaa tibwara ma e aera ngkami kam aki rinea te Beretitenti, ae ti kakamakaki bwa are ti kakamakaki bwa e nang kamwara Tiaina. Ma e aera e koaua ngaira bwa e bure ma au titiraki e na *apologise* bwa ngkana e taku bwa e raoiroi ana buoka Tiaina nako Tabuaeran ti na *continue* anne. Ao inaomatau aio te Tibiika e bure ma e titebo ma ko a *favour* I kaeka te ti ma kaekana.

Tibiika: Te Minita otau bwa kanoan ara titiraki n te Ota Beba e nang kakawaki ao riki bon ara titiraki ara botanaomata. Ao te kauoua, I taku bwa ti a mwaninga taekan te tai ae e a tia n nako tia kaekai titiraki nakon are a kantaningaia ara botanaomata bwa e aoria n ae nakoraoi ami Auti. I a bubutiko te Minita e aoria kanoan te tai ae e a tia nako aron taekan Tiaina ma antai ma n te tai aei e tabeka ana titiraki te Tia Tei bwa e titebo bwa iai noran kakawakin te buoka irouia kaain Tabuaeran anne, ngaia are e a mwemwe te titiraki n te tai aei nakoim ao I butiko bwa koa kaeka n aron anne.

Hon.Mikarite Temari: Madam Speaker ae ko rine I a tia ni kaeka are te moan ma te *supplementary* arei ma ngkana e taku bwa iai riki ana *supplementary* I a tia ni kaeka ni bon kaeka ao nna bon kaeka ana *supplementary* ngkana iai a na *supplementary.* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia am kauoua te titiraki te Tia Tei mai Tabuaeran kanakoa.

Hon.Tekiau Aretateta: Akea ko rabwa.

Tibiika: Ngaia akea riki buokan te titiraki anne ao ti a nakon are imwina. Ara titiraki are e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Botaki ni Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei.

TANGIRAN KARAOAN TE BURITI ARE I BUOTA

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua I a reitai naba ma kaain au abamwakoro ni kamauriko n tamaroan te ingabong aio ao riki ngkai ai tibwa moanibongin te namwakaina ae

boou ko na Mauri te Tibiika ma te Beretitenti, kaain te kabineti ao ai raora n Tia Tei kam na bane ni Mauri. Ngaia ao au titiraki ae uarereke te titiraki ae kangai:-

Te buriti are i Buota are i North Tarawa e a bon rangi ni buakaka teina ngkai ao e a bon tangira karaoana raoi. Tera ana kantaninga te Tautaeka iaona? E rabwa.

Tibiika: Am kaeka te Minita.
Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao nna ti butiko ngkana nna ti kanakoa te taeka ane 'n' ane ni moan au kaeka are ' e na' ma e na ti nako are 'n' ao e na kangai 'e a'.

Tibiika: Ngaia kanakoa te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinaieta ana kaeka te Tautaeka nako iai :-

E a kaman tia ana babaire te Tautaeka ibukin karaoan ana buriti Buota are e na tei maan riki nakon te Buriti ae ngkai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao I a karabwa te Minita n ana kaeka ao e koaua kanga aio te kaeka are ti na kaman kantaningaia are e a kaman tia te babaire. Kioina ngke te kanganga aio ti aki te kanganga naba ae boou bwa te kanganga ae e a bon rangi ni maan. Ngaia are tao bon anne ae tia bon kantaningaia bwa are tao bon ngaia tia karabwarabwa bwa tao bon iai tao te kaman babaire. Ma tao ti bon riki n tabeki titiraki aikai te Tibiika riki titiraki ae ti taku bwa tao a na nang roota aroia ara botanaomata, ao a rangi ni mwaiti kanganga ae ti kona ni uoti nakon te Auti aio.
Ma tao teuana aio te kanganga ae I taku bwa e ngae ngke te buriti ae rangi ni uarereke bwa tao ti 20 te miita, tao abwakina ke tao bonganana nakoia ti aki ti kaain Buota ma tao bon kain naba atimwakoro a rangi ni kainnanoa tian te buriti aio bwa are iai te taina inanon te 4 n ririki ae nako ao are e a bon tia n rangi n rootaki te buriti aio ao e bon rangi ni korakora te rotaki iai bwa are ngkana e bon aki kona ni buti te kaa a kona n rootaki kaain Buota, Abatao ao tao Nabeina naba ao Tabiteuea ngkana e kona n aki roko te kako bwa are bon kawain te nako Tarawateinaieta ae kaan bwa kona toka naba n te buriti.

Ngaia are tao teuana aio te kanganga ae ti bon tabekia ao e rabwa ngaia e a tia te *plan* ti kan ongora raoi ngkanne bwa are 4 te ririki n nako ao e aki tia ao tera ngkanne kanoan te *plan* ane e

taekinaki bwa ngaia e a kaman tia. E rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao eng ana babaire ngkai te Tautaeka e nang karaoaki te buriti riki ae tamaroa riki nakon are ngkai are te aekaki are te *bailey bridge* arei. E nang karaoaki riki are e tamaroa are e na teimaan ao e na aki kakai uruaki riki n aekakin are e a okioki naba karaoakin are te *bailey bridge* anne. Ngaia are anne ngkanne ana baire te Tautaeka ae e a tia ngkai ae tabe ngkai ni kakaeaki mwanena iaon kawaina n reke mwanena ao e a waaki naba, tao bon inanon namwakaina rake aikai ao e nang waaki tao ngkana e aki bane te namwakaina aio ao e nang waaki katamaroan moa are te kotiwei are kanga i taari arei, are ngkana e uruakaki arei e na riai ni iai te anga n reitaki ma Tarawateinaieta ke tao Buota kabwara bure.

Ngaia are e na karaoaki moa are kanga e aranaki bwa e kona ni mwaimwai n tabetai n te iabuti e a manga ora n tabetai e a manga mwau. Ngaia are anne ngkanne are e na karaoaki moa. Ngkana e tia anne ao e a uruakaki naba te kotiwei are ngkai arei te buriti arei ao e a karaoaki naba ngkanne teuana ae bon tamaroa riki are e na teimatoa riki nakon ae kabonganaki ngkai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei am kauoua n titiraki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika ao I a rangi ni karabwa te Minita. I karabwa riki n te kaeka are e kangai ngaia tao namwakaina rake aikai ao tao e a waakinaki naba karaoan te mwakuri ao riki tao te mwakuri are e nang bon anganira te buriti ae ngaia ae rangi n teimaan. Ai ti aki te mwakuri are kanga e a ti kataaki n ti manga oneaki teutana te rawa, ao a manga tuangaki aomata bwa ana aki tebotebo iai bwa e aoria n ae teimatoa.

Ngaia are tia karabwa aio bwa aio naba ai kabanean naba kaekan au titiraki I a karabwa te Minita ao au kantaninga bwa tia noora anne inanon te ririki aio bwa ngaia e na waakinaki mwakuriana are ieta.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika e rabwa te Tia Tei ao kai are e koaua ane e a nako n aron au maroro are I a tia n taekinna e a nako are iaon kawaina. Tao ngaia ae bae ngkai n te *procurement* I taku bwa ngkana e tia te *procurement* ao e a waaki naba karaoan are kanga I taekinna are te Tibiika. Ko rabwa.

Tibiika: Kai e a bon bane buokan te titiraki ao ti a nakon ara bwai are imwina te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abemama temanna Hon.Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo ibukin Botaki n Reirei e nakoim te Tia Tei.

AKI TAUN BAOIA ATAEIN TE REIREI IAON ABEMAMA

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao imwain ae I tabeka au titiraki bon te bwana ni kamauri I a reitai ma kaain abau ae Abemama ao riki ataein te reirei iaon aba, ni kamauriko te Tibiika,te Beretitenti ao kaain am kabineti ao Taan Tei ao kaain Kiribati kam na Mauri. Ao I a kukurei n tabeka au titiraki are n te Ota Beba are nambwana 68 ae kangai taekana:-

Bwa e kona te Tautaeka n tibwatibwai a na anga ni katoka te kanganga ae teimatoa naba ngkai ae aki taun baoia ataein te reirei iaon Abemama n te aro bwa e na aki manga okioki? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abemama:-

Te Tia Babaire ae e a karaoa ngkai ana kamatebwai au Botaki ni Mwakuri iaon anga aika a raraoi ibukin katokan te kanganga iaon baoi ataein te reirei iaon abamwakoro nako ni ikotaki ma Abemama. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita ae rine ibukin ana kaeka ao e koaua bwa te kanganga aei e bon rotaki ni kabane aban iai Kiribati ao ara ataei. Ao ti aki naba te kanganga ae boou bwa bon te kanganga ae teimatoa n riki ao tao iaon kawaina n tobwaaki n te aro bwa e na aki manga oki n riki.

Ma ti ataia te Tia Babaire bwa e bon kanganga aron tobwakin te aekaki ni kanganga aei ma te bwai ngkai ae riki iaon abau ae Abemama, bwa ti uowaa ngkai kaan ke baoia ataein te reirei. Ao iai mwaitia ataein te reirei i Abemama ae 781 bwa a 473 ataein te *primary school* ke te reirei are mai inano ao 208 ataein te JSS te Tia Babaire. Ao angiia ataei aikai riki n te JSS a maeka n te tabo ae rangi n raroa ae riaon 3 te kilometer raroana. Ao te bwai ae ti nonoria ngkai iaon abara aei bwa ni katoa moaningabong ao e bae ni iai te rimwi, irouia ara ataei n te reirei ao riki irouia ataei ake a mwananga man kaawa ake a raroa ake kanga

tabon riki Abemama mai Maiaki ao mai Meang. Ao aei te kanganga te Tia Babaire ao aei naba e roota naba e aki ti rotia ataei aikai bwa n ongorara irouia taan reirei ao te *Principle* n te JSS ao e aki kona ni waaki te reirei ni karokoa a bane n roko ataei. Ao n tabetai a kona n rimwi nakon te tai ae tao te aoa 10.

Ngkanne n te oki te Tia Babaire ao ti nang nanokawaki n nonoria natira ao tibura kanga ni bakuraewa irarikin aia reirei n tataninnga baoia. Ao n tabetai a okiri mwengaia ataei aikai n te tairiki n te moan tairiki tao te aoa 7. Ma aikai n tabetai tao manga iai riki kanganga tao e a manga uruaki te kaa are tewaana ae ekieki, ao n tabetai naba a ibuobuoki naba te naan *truck* tabewaa bwa a tangoaki ibukin anne.

Ma aei te kanganga ae a teimatoa n tabeaianga iai karo iaon abara ae Abemama bwa tera ngkai aroia aia ataei kai a bon rotaki aia reirei, bwa e aki kona ni bwanin raoi aia aoa n reirei riki ataein te JSS n te bong teuana ma teuana. Ao aei e nang kakawaki te Tia Babaire ibukin karikirakean abara ae Kiribati. Ao ngkanne e a tia n taekinna te Minita ao ti nang kakaitau bwa ngaia e na manga karaoaki te kamatebwai ao kanga aei ti aki kantaningaia e na kaeka iai te Te Minita te Tia Babaire ngkai ti aki tao te kanganga ae boou ae tao e a tibwa kaweneaki imatan te botaki n reirei ke tao te Tautaeka.

Ma ti na bubuti bwa ni ngai ae e na tia iai te kamatebwai aei ao ni ngai tao e na kona n reke teutana buokaia ataein aikai tao n te tai moa ae waekoa imwain are tao a wene ana kainibaire te Tautaeka ibukin iangoan katokan te kanganga aei kanga n te kataratara ae ananau. Kanga ni ngai te Tia Babaire ae e na tia ana kamatebwai te Botaki n Reirei. Ko rabwa.
Tibiika: Am kaeka te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua te kanganga ngkai te Tia Babaire e ota iroun te Botaki n Reirei. Ti kakoaua bwa bon te kanganga ae e wene ni maan. Ao te Tia Babaire iai aia katauraoi au Taan Mwakuri bwa te Botaki n Reirei e teimatoa n noora te kanganga aei. Iai ara *short term solution* ao iai naba ara *long term solutions* bwa are nanona ti riai ni kangai, bwa ti ataa te reirei e nang kakawaki. Ti ataa te JSS bwa ti teuana iaon te abamwakoro kam kona n ongora te naan *manifesto* aika a nako man te motinnano aikanne kanga uarokoan aikanne te naan *long term* ao ti ataia bwa te kanganga raoi n te JSS bwa ti teuana ao ana bane ni barongaaki ni karokoaki te tabo arei are teuana arei.

Te kauoua iai *primaries* aika tao a *composite* a ti tei n te kaawa teuana ti na tara naba te *zoning* ngkai bwa e kanga aron te *zoning* ibukin katean reirei n te aro bwa ana *more accessibility* nakoia ataei. Ti na uota tao te reirei ni kangai aikanne kamatebwai ae tarai te botaki n reirei. Bwa ti aonga ni kona n raa *do away* naba ma te kanganga ae te *transport* te Tia Babaire. Ngaia are ti katai ni katinei itera ake ti taku bwa e na kona ni barongaaki raoi ao e na *more access* te reirei ao *quality* te *education* e na uarokoaki naba.
Ngaia are ti taraia ao ti taku bwa e kakawaki iroura bwa ti na kawenei moa ara kamatebwai iaon itera aikai. Ao ti ota n te kanganga bwa I taku bwa e na bon uarereke bwa ngkai iai ara *short term* ti ataia bwa iai *trucks* akana ti na manga karokoi ke taian kaa ake ti na manga karokoi ae ti ataia bwa a tuai toa aia kaa anne e a wene anne e a tia anne. Ao e koaua ti kaitau tao ti na bon kabwarabwara te Tia Babaire teutana bwa ngkana ti bon tanrikaaki ao ti noora te bwai aei ao tao a bon taneiai ngkoa n rianna ara ataei n te reirei ma e koaua ti kaitau bwa are e reke roko bao aikai tao ti kaitau bwa Taiwan ae karokoa n te tai ae nako kee, ao ti a tabe naba ni katine ian anne ngkanne te Tia Babaire, ngaia a noora te kanganga anne ao a karokoira.

Ma bon te kanganga ae ti karautaeka iai te Tia Babaire bwa n ara kabanea n ririki n te tai ae nako ao e bon tine kaekan ara bubuti ibukin baoia ara ataei. Ao anne ngkanne ae ngaia I taku bwa e a wene ni maan te kanganga aei bwa ti a kataia ni kibaria ngkai ao ti ataia bwa ai ara kanganga bwa ti nang aki onimakina te aba teuana bwa e na tara itera aio. Ti na riai ni *programe* raoi te reirei bwa e nang aki wene inanon bain te aba teuana bwa ti kabuanibwai iai n te tai ae nako. Ngke e kan taua baina Taiwan n rawa ni kaekaira ni katawea buokara man te reirei ibukin baoia ara ataei ao anne tia kabuanibwai iai bwa are a ririmwi n roko bao aikai. Ao ngaia tia kibaria ao anne bukina ae au Botaki n Reirei e na kamatebwaia raoi. Ti atai taian tabo ni kabane ao ti na kanga n *expand* ni karokoa te reirei bwa ana *more access* moa nakoia ataei.

Ngaia are I katikua iroun au Botaki ni Mwakuri a rawata ara iango iaona bwa ti na uarokoa raoi tabera are e kamenaaki ian te STG 4 are e na *inclusive* ao e na *more accessable* te reirei nakoia ara botanaomata e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita ibukin kaekan au kabwarabwaran kanoan ana iango

te Botaki n Reirei. Ao ti kakaitaua Taan Mwakuri n te Botaki n Reirei te Tia Babaire bwa ti ataia bwa e nang korakora te mwakuri iaon te kanganga aei. Ma e kona n ti taekinna te Minita bwa e mwaneweia bwa iai kanga ana anga ni ibuobuoki n te tai ae waekoa ae kanga e mwanewea teuana tao te naan *truck* riki ae tao e na iangoaki karekeana. Ao tera riki iai riki ana anga te Botaki n Reirei irarikin te turaki. Bwa ti ataia bwa iai n aba tabeua ae a tia n tei iai te naan reirei ae aranaki bwa te naan *satellite schools* ao tao aei riki e kaineti ma te naan *primary schools* are mai inano te Tia Babaire. Bwa n aron tein Abemama ti teniua ngkai ara *primary school* iaon abara ae Abemama. Bwa teuana e tei i Takatia kanga Abemama nako Maiaki ao aikai 6 te kaawa aika a ririanna te reirei aei 6 te kawa, Kebwa, Kabangaki, Tekatia ao tao Mwanoku are e bon mena iai te reirei ao Tebwanga uoua mwakoron Tebwanga ao Bangotan te Kabwaia. Ao mwaitia ataein te reirei i Tekatia 150. Ibarebutanna ao iai naba 6 naba te kaawa aika a kabongana te reirei aei bwa Kauma, Bukiraba, Tarakaimaeu, Baretoa, Tabontebike, Reina ao mwatia ataein te reirei aei 180, ao te kateniua n reirei are kanga e tei nako tabona mai Meang 4 kaawa aika a kabongana te reirei aei ae kaawa aika a bubura, bwa Tabiang uoua mwakoron Tabiang ao 5 te kaawa. Tanimainiku, Tekatiririake ao te Tongo ao aei te Tia Babaire ae ngaia tia bon mwemweka iai te titiraki ao te bubuti nakon te Tautaeka ao riki te Botaki n Reirei ao ti kukurei bwa ti ataia bwa te Minita n te Botaki n Reirei ngkai te Minita ae ana iango ae e iaiango naba itinanikun te baoki are nanona bwa ana bon bae naba ni iai ana anga n tobwa te kanganga aei aika tao a boou.

Ma ti karabwa te Minita te Tia Babaire ma ti kan bubuti bwa tera ana anga n tobwa te kanganga aei are n te tai ae waekoa moa bwa tao tia manga ongora kanoan ana waaki n te tairiki ane imwaina. Iai tarakin naba ae tao norakin riain bwa e na iai te *satellite school* ni kateaki iaon Abemama te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire n aron ae I taekinna iai ara *short term* ao iai ara *long term.* Ao ngkana ti na taraa are tao kateakin reirei akana tabeua te *zoning* ngkanne anne ae ti nang taraia. Ngaia are tao te *zoning* ibukin te reirei bwa ti na kanga te naan *zones* ake ana tei iai reirei. Ake ana *more accessible* nakoia ataei akana kain te kaawa aei, ao anne iai iroura te Tia Babaire.

Ao e koaua n ara *short term* te Tia Babaire n ae ti taekinna ngkai. Iai ara *trucks* akana ti a tia raa akana ti

na karekei, ane a wene n te *pipeline* ngkanne akanne a nang tauraoi ni karekeaki te Tia Babaire. Ao are kakoroan are kanga kaka tewaana. Iai naba te mwane are e anganaki te Kauntira are kanga te *support* ibukin te *maintenance* are anne naba e a tia naba ni baireaki naba anne ibukin buokan baoia ataei aikai bwa ana nakoraoi te *maintenance* iaona ke tera. Ngaia are aikanne te naan *short term.* Irarikin naba te Tia Babaire e noraki ana motinnano te Tautaeka aio aika kanga kam na noria ngkai ae e na taraa ae korakora naba bwaai aika a riki iaon abamwakoro te Tia Babaire. Ti kakoaua te tine are e nako a kan toa n rebwerebwe ni kabane kaain Kiribati. Kaain Abemama e nang rawata aia rebwerebwe ao ara kantaninga bwa te botanaomata ana noora naba aron kakawakin te reirei, ana ti katine ian ngkana a ibuobuoki naba ara botanaomata n aekakin aikai aikai itera aika ti taku bwa itera bwa a kona n noraki naba bwa kanga anga ngkana a boutoka bwa are te bwai ae te reirei *everyone business* ni kabane. Ngaia are bon ara kaunga nano bwa e na aki taraaki te reirei bwa kanga te aekaki anne ma e koaua ae ti na karaoa tabera n are ara *long term* iaon te naan ra ni kabane aikai bwa ti na tara te tabo te abwabwaki, taian kaawa akana inanona ao ti na kataia ni uarokoia ni kataia ni iangoia bwa e aonga ni kona n *accessible* te reirei nakoia ataei.

Ngaia are au kantaninga e mena n te kantaninga anne ao I karabwarabwa bwa au Taan Mwakuri a kaman kibari taabo aikai ao a kaman kawenei naba aia babaire iaon te beba nakoiu, ao I nang kukurei irouia bwa are I ataia bwa bon taan reirei, Taan Mwakuri n au Botaki ni Mwakuri bon te naan *technical people* aika a bon ataa te kanganga n te reirei a mwatai iai, ao au mwakuri ma ngaia te kaungaia. Ngaia are tai raraoma nna kataia ni kaungaia au Taan Mwakuri bwa ana kataia ni uarokoa te reirei. Bwa ngkai ti kakoaua bwa te reirei bon te kabanea ni kakawaki ibukin abara ae Kiribati. E rabwa.

Tibiika: Am kateniua n titiraki te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao e rangi ni koaua ana taeka te Minita, ae ti aki te Tautaeka tabena te reirei ma ngaira ni kabane. Ao e koaua bwa ti na kaungaia naba kaain abara bwa ana kona naba ni ibuobuoki ma e bon rawata naba ataei akana a bon kakabwakaki irouia aia koraki te Tia Babaire. Ao tao ai bon ti te bubuti ae ti na kawenea nako matan te Minita ma ana Taan Mwakuri. Ibukin ngkana arona bwa a momoanibwaia naba abara ae Abemama n aia kataratara ao riki

ibukin karekean te naan bao ni mwamwananga ibukia ataein te reirei. Ao ai bon te kakaitau nakoia ana tia mwakuri te Minita ma ana tia mwakuri ao riki ara tia reirei, ana taan reirei ake ngaia e teimatoa ni kekeiaki ni karikirakea tao te rabakau iaon abara aei nakoia ara ataei ibuakon kanganga aika a tiraua ngkai ae a kaitara ma ngaia.

Ti karabwaia ao ti na bubutia naba bwa ana kekeiaki naba ataei ao ana barongaaki naba aroia imwain ae e reke raoi buokan aia kanganga. Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Minita.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa ao I karabwa bwanaan te Tia Tei nakoia kaain au Botaki ni Mwakuri ao e koaua I rangi ni kukurei n taekinna bwa te motinnano are e anganaki au Botaki ni Mwakuri n te tai aei 15 iroun te Tautaeka aio ae angina bon kanakoraoan te reirei. Ao I taku bwa am titiraki aikai a bane n tobwaaki naba n ana motinnano te Tautaeka aikanne, ao I kukurei n taekinna au tabo ni mwakuri e a tia n rinanon bwaai aikai ni kabane e a tia ni katauraoi ana anga ni kakoroi motinnano aikai ao nna kaungaia au Taan Mwakuri bwa te motinnano are 15 are tia kawenea n te tai aei iai nikiran teuana te motinnano ae te ka 16 are iroura are aia tabo ni maeka Taan Reirei ae ngaia te ka 16 e a tia naba aron baongaan aikanne irouia. Nna kaungaia bwa bwaai ake a tia ni barongai ti na kataia ni karokoa inanona inanon te tai ae ti taku bwa ngkana e roko nanona ao ana tobwaaki ana kainnano Abemama ao Kiribati ae bwanin. E rabwa.

Tibiika: E rabwa te Minita ao ti a nanon ara titiraki are imwina, ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna Tabiteuea Meang ma iai ana reta ae roko irou ni karautaeka bwa iai tabena ae kakawaki ae ngaia e aki reke rokona iai ma e anganna temanna te Tia Tei mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua bwa e na tabekia ibukina ao e na kaekaaki te titiraki anne mai iroun te Minita ae karineaki Hon.Dr Tinte Itinteang te Minita ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki. E nakoim te Tia Tei.

ANA IANGO TE TAUTAEKA IBUKIN TE ONAORAKI ARE KIEIA ATAEI I TABITEUEA MEANG

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika ao aio te titiraki ae I kan tabekia ibukin raou ae iai moa katabeana n te tai aio:-

Iai ana iango te Tautaeka aei ibukin te Onaoraki ae Kieia Ataei are i Tabiteuea Meang? Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika ao e rabwa riki ana titiraki te Tia Tei temanna are e uotakirakeaki ibukia kaain Tabiteuea Meang, ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

I kukurei n taekinna bwa te Tautaeka rinanon te Botaki Ibukin te Mauri ao Katoki Aoraki e a tia ni waakina ana waaki ni katoamaua te Onaoraki ae Kieia Ataei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei am titiraki.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka. Te titiraki ngkanne bwa aron te mwakuri ae tia ni waakinaki aio e irekereke ma rikiraken mwaitia Taokita riki te *Internal Surgeon* te tia korokoro ae kona uotana ti aki ti n te korokoro ibukin te naan ikoaki ma te maraki ma tera, ma e na kona naba uotana ibukia bikoukou are ana kainnanoa butimwaean aia kanganga n te tai ae karina. Anne naba te waaki ni mwakuri ae karikirakeaki ngkai e na karekea naba te Taokita ae te *Dentist* ibukin aia kanganga kaain Tabiteuea ao kaain te itera Maiaki, anne naba e na butimwaea naba aron ana konabwai te *Lab* are e na boutoka aron ana konabwai te Onaoraki nna butia te Minita bwa e na katerea raoi bwa tera te waaki ngkai n aron ae rekereke naba ma aron akana I tabeki akanne ao e bati n rabwa.

Tibiika: Am kaeka te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa riki buokan te titiraki. Ao e rabwa titiraki aikai ibukin katamaroan tao ana Onaoraki Tabiteuea Meang are Kieia Ataei. Ao e koaua ti karabwa naba raon te Tia Tei aio mai Tabiteuea Meang are e a bon tia naba ni uoti raraomaia ao tabeaiangaia kaain ana abamwakoro ibukin aia Onaoraki aio. Ao e koaua n aron are e bon kona ni kakoaua te Tia Tei are e uotarake buokan ana titiraki, Kieia Ataei e bon kainnanoa te mwaiti n Taokita ae nakoia aman (4), ao mai ibuakoia aman (4) aikai n aron are e a tia ni mwaneweia te Taokita ibukin te bwain aoraki ke te *internal medicine,* taokita ibukin te korokoro te *surgeon* ibukin te kabung ao aorakia aine, ao te tia kamatu. Ti kakoaua n te tai aio bwa uoman ngkai Taokita ni Kieia Ataei ae a tauraoi ni kakoroi nanon babaire bwa temanna ae bon iai ana beba ibukin te bwai n aoraki ke *Internal Medicine* ao temanna ibukin te kamatu.

Ti kakoaua naba n te tai aio bwa bon iai ana kainibaire te Tautaeka are e a tia ngkai ni waakinna ibukin te katamaroa aio ao ti kakoaua bwa iai ngkai ara Taokita aika a tabe ni kataneiai n te Kuura ae rietata i Biiti ibukin karekean aia beba ibukin te korokoro ao ibukin te bwai n aoraki ibukia aine, ao aio are ti

katautaua ngkoa bwa ana bane ni banen te ririki aio ma ibukin te waaki ibukin te Covid-19 ao e a manga iremwe teutana ao ara kataratara bwa ngkana e nakoraoi te waaki ke tao te kainibaire ao aki aua ni bane aia tai n te ririki ae na roko. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te kauoua n tai.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa te Minita ae karineaki n ana kaekaeka ao e bon teretere ikanne bwa e bon noraba ikanne n noora te kanganga ae ibukin kainnanoan boutokaan aron ana konabwai te Onaoraki are i Tabiteuea Meang. Ao e bon ataia naba bwa iai te naan kanganga ae kona n reke ngkana arona bwa akea te konabwai irouia te koraki aikai ao te konabwai n te Onaoraki aio riki nakon te kanganga ake a karina. Ao tao nna ti karaka teutana te Minita bwa te tai teuana iai te kabuanibwai ae riki nakon te aoraki i Betio, ao ni mwanangan te aoraki nako nawerewere ao e taku te aoraki aio I namakina angina te mate, ma ngke I a katokaki iaon te *ambulance* ao irou titebo ma I mwananga mai Arorae nako Tarawa bwa I ataia bwa nna waekoa ni kabuanibwai. Ngaia are ti na bubuti bwa tera ngke arona bwa e aki reke te namakin aio irouia kaain te itera Maiaki, bwa are ngkana arona bwa ana nako Tabiteuea Meang ao imwina ana manga kakibaki mai Tabiteuea Meang nako Tarawa ikai ao ko a bon ataia naba. Are I aki kona ni kabwarabwara riki anne bwa are ko bon ataibwai te Minita ae ko karineaki bwa ko ataa te kanganga ae kona n riki.

Ngaia are ti na bubuti bwa tera ngke e kona n tawe aron tobwakin te kanganga aio n te tai ae waekoa. Bwa are maeun te aomata ae ngkai ae kanga e rekereke ma aron aki kororaoin te waaki mwaitin te konabwai inanon te Onaoraki i Tabiteuea Meang. Ngaia are te bon te bubuti ngkana arona bwa e kona ni kataweaki riki aron tobwakin te kanganga ae ko bon ataia bwa e na riai ni karaoke n te tai aei waekoa. E bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua e teimatoa au Botaki ni Mwakuri ni keiaki ni kataia ni katamaroa ana tararua ibukia aoraki n te itera Maiaki e moarara riki ake a kabongana te onaoraki ae Kieia Ataei bwa aia n onaoraki n tararua marurungin maeuia. Ao e teimatoa ao e tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni keiaki ni kaitarai te naan kanganga aikai inanon aua te ririki ae imwaira. E rabwa anne.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa te Tibiika ao e bati naba n rabwa te Minita ae karineaki, ao tera ngke arona bwa e rekereke naba ma aron tian tauraoi naba aia tabo ni maeka Taokita ngkana a roko, ke tao Neeti naba ake a kainnanoaki ao tera naba ngke arona bwa e bobonga naba aron ana *power* te iti are e na kona iai ni kakoroa raoi nanon te kantaninga are e tabekaki n te titiraki aio. Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa buokan te titiraki ao e koaua tia keiakini aikanne inanon aua te ririki ae imwaira aio ibukin katamaroan te Onaoraki are Kieia Ataei. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ti a nanon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abemama Hon.Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Tekeeua Tarati te Minita ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba e nakoimte Tia Tei.

Hon.England Iuta: *Point of Order* te Tibiika moa.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Tia Tei.

Hon.England Iuta: Ao ane koa taona nako au titiraki taiaoka.

Tibiika: Ani bon kakabwara au bure te Tia Tei ae ko karineaki mai Beru ao nna kanakoa nakoim n te tai aei. Te Tia Tei are e na tabekaki ane imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta, ao e na kaekaaki iroun te Minita n te Botaki ni Mwakuri Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake ao e nakoim te Tia Tei ao kabwara ana bure te taibora.

TANGIRAN TE KATAMAROA NAKON KAWAIN BERU

Hon.England Iuta: E bwara am bure te Tibiika akea te kanganga. I a bubuti tabekakin au titiraki are nambwana 60 ane e kangai taekana:-

Iai mwakoron kawain Beru aika a tangira riki te katamaroa nako iai. E kona te Tautaeka ni mwaneni mwakurian aikai, bwa e kakawaki ngkai e a bon teimatoa bwaai ni mwakuri iaon te abamwakoro?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Beru n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni ibuobuoki nakon te bubuti aio

rinanon te Botaki ni Mwakuri ibukin Aba Inanoa ke te MIA are tabena moa rinanoakin bubuti mai irouia Kauntira ke te abamwakoro. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta: E rabwa te Tibiika bon ti buokan kamatatan te bwai ae riki bwa e aonga karaua n ongora raoi te Minita ngkana e reke mwannanoana riki tao ngkana e kakaeaki angana. Ni bon te ririki ae nako ao ti kataia ni bubuti bwa ngkana e na mwanenaki te katamaroa n te kawai ngke a mena bwaai ni mwakuri ikekei ni karaoan te marae. Ao e karautaeka te Tautaeka bwa e na bon mwanenna te Kauntira. Ngaia are a keiaki kaain te Kauntira ni mwanenna ao e a toki te mwakuri ao kanga otara inanona e a toki korakoran te Kauntira ao a oki Taan Mwakuri.

Mai ibuakon mwakuri ake a karaoaki te Tibiika I aki ataia ngkana a tia n tuoaki kawaina, ma bon angina ae boraoi bwa are e a bon rangi ni kirimwanumwanu. Ma tabeua ngkanne a buakaka riki ae iai kawaia ao Taan Mwakuri a nako ni maeka n a na tabo te KPC i Taboiaki ao ngkanne ngkoa are a kawainia ni kaniia nakon te marae ni wanikiba. Are a tiku mwanekan aia burutoutia ma aia raa e a reke bwa ai te mwanomwano ae bubura ngke a manga kaitiaki riki te kaawa riki are Taboiaki, ao e a tamaroa bwa are e a matata. Ma te kawai e a boraoi riki arona ngkekei ao ngkai e a kiribeubeu riki kanga ai aron mwiina ngkai.

Ao n taabo tabeua ngke a kanananga nanon te kawai e boraoi ma e a mwanono, e rietata riki iteran te kawai man iterana ao iterana nanona te kanano kokoraki bwa ngkana e bwaka te karau tao e a riki bwa ai te karaanga. Kanga iangoana te iango n raraoma I aki koaua ngkana ti na manga kaokia naba nakon te Kauntira ke tao abwakira ae na karaoaki iai. Ma e kakawaki ngkai e a tiku bwai ni mwakuri ikekei. Ngaia iai ti tarakin aio tao bon te mwakuri ae uarereke tao ti kanga koreana riki kanga akea tuoan mwiin arei, ti aki ataia bwa e a taku ngkanne bwa e a tamaroa te kawai ao tao ara taratara n aomata ma bon ngaira ma kaain te abamwakoro iai taabo tabeua ae a tangiria riki ni karaoaki raoi.

Ngaia anne oin te bubuti ao ngkana a tangiria bwa e na manga mwanenna te Kauntira e mena ao e a in naba te Kauntira n tokin te ririki aio iangoana. Are kanga iai naba ngkai mamaran korakorana teutana ngaia anne oin raoi te bubuti ngkana iai angana iroun te Tautaeka ngkana ti kona ni mwakuria ma te Minita n te MIA bwa tera angana ae na buokaki arei.

A tuai nako bwaai ni mwakuri bon akana i Beru naba ma taan kataneiakaki ake a mwakuri iai bon akekei naba a rabakau. Ngaia are tia bon bubuti nakon te Minita ke te Tautaeka bwa tera iangoan aio taiaoka.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao n aron are I taekinna te Tibiika e tauraoi ara Botaki ni Mwakuri. Ma are I taku ngkanne bwa are bon iai aron kawain aekaki aikai ao e koaua ae mwanenakin ngaira naba ae ti uringa bwa ngke a mena naba bwai ni mwakuri i Abemama ao e bon karaoa te kawai ma e bon mwanenna naba ara Kauntira, ao ti bon keiaki ni mwanena boon te bwaa ao aia aoataim te naan turaiwa ao baikara riki anne bon mwanenna naba te Kauntira i Abemama ni karaoa kawain Abemama ngke e mena bwaai ni mwakuri i Abemama n te tai ae nako.

Ma e aoria bwa tao iai ana kanganga te Tia Tei kaain ana abamwakoro te Tia Tei ae karineaki e raoiroi bwa are n aron are I taekinna I tauraoi ni ibuobuoki ma ngkana e rinanon kawaina are inanon te MIA ao I taku bwa e a waaki naba te waaki. Bwa are e na waakinna te Tia Tei ao I taku bwa ngkana e nakon kawaina arei ao are ti rangi n tauraoi ngaira ni ibuobuoki ngkana e taku te MIA bwa ti nang wakinna bwa tao anne rinanon ana babaire ma te Kauntira, ti a kona ni karaoa te babaire imwin anne. Ma are te kanganga iai moa ngkai kawain kanga kawain aekaki aikai ae wene moa ngkai n te kainibae ae ti mena inanona n te tai aio ma ti tauraoi ni ibuobuoki nakon ana kanganga. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kaoua n tai.

Hon.England Iuta: Ao e na tera riki ae ti na taekinna tia kaitau bwa ngaia a butimwaeaki aikai. I aki kona ni koaua ngkana e na kona ni kaekai te Minita n te MIA n te tai aio bwa are e buakaka I nako ni kawaria tao itinaniku ngkai ao e a rawa naba ni kaekaki. E aoria bwa tia waakinna n aron kawaina anne, ma are bon ti kakawakin ae a mena bwaai ni mwakuri ikekei ao n aron are I kaokia riki mwiina kam a karia ami Kauntira ni Beru ao e a *bankcrupt* tao inanon te tai, bwa kanga ti nang kainnanoa riki katamaroakina bon ti teutana riki. Ao e rabwa I a waaki nakon anne ao e rabwa te Minita n ana kaeka.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Kai e rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ao kai tao are tia wene rau

ian te boraraoi ae kanga e a reke n te maroro n te tai aio te Tibiika. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Akea buokan te titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina are e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama Hon.Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaaki iroun te Minita ibukin Mwamwananga ao Kaneweaba Hon.Tekeeua Tarati e nakoim te Tia Tei.

TEIMATOAN AKI RAOIROIN TE INTANETE AO TE MOBILE TAREBOON IAON ABEMAMA

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 69 iaon te Ota Beba ae kangai taekana:-

E bon teimatoa naba ngkai n aki raoiroi te reitaki n te intanete ao n te tareboon te mobile n taabo tabeua iaon au abamwakoro ae Abemama. I kan bubutia te Minita are tabena bwa e kona ni kibaraki te kanganga aei n te tai ae waekoa taiaoka?

Tibiika: Te Minita ae karineaki am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa au kaeka ao I a bon rimoa ma taeka ni kamauri I a reitai ma kaain abamwakoro ae Tamana ae te namwakaina ae boou ao te bong ae boou aei ao ti riai bwa ti na kamaurira. Madam Speaker kaain am aobiti te Beretitenti ma raora n te kabineti, Minita, Taan Tei ni kabane ao kaain Kiribati ake kam a ongora, kam na bane ni Mauri.

Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abemama:-

I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki bwa e waaki ngkai au tabo ni mwakuri ni mwakuria te kanganga aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita ni kaekan ana titiraki Abemama aei ao tao buokan au titiraki te Tia Babaire bwa e kona n ti katerea riki te Minita bwa tera raoi ae mwakuriaki ngkai taiaoka.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao kaekan bukin boutokaan buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abemama. E koaua ae karaoia au Botaki ni Mwakuri ngkai e karinna bwa kanoan te kataumwane ngkai ibukin 2021, ao e kakawaki bwa nna karakina kanga aron te *situation* ke te bwai ae

riki ngkai iaon Abemama bwa aonga naba n rau nanoia kaain Abemama ao ake a ongora ibukin ana *internet* iaon Abemama.

E koaua Abemama bon ngaia teuana mai ibuakon aba ake teniua n te moantai ngke e moan roko te bwai n tareboon ae te 2G are anne te 2G n te tai anne bon akea te *data* bwa bon ti te tareboon n 2015 nakon 2016. N 2019 ao e a tia ni butiaki te ATHKL ke te Vodafone ngkai are e na karokoa te 3G iaon Abemama. Ao e a tia n roko a ti kukurei n taekinna bwa e a tia n roko anne iaon Abemama n Turai 2019.

Te kanganga ngkanne ae riki te *coverage* ke aron rokon te bwai ae te 3G ni mwenga nako iaon Abemama. N te tai aio ao I kakoaua are e taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Abemama bwa e rawata te *black spot* taabo akana aki reke ian te kantaninga bwa n aron te tutuo ao te ribooti are e reke mai iaon te tabo aei, bwa ti 52 ngkai te *percent* te *coverage* iaon Abemama. Ao aron ngkoa ana waaki te *World Bank* ke kanga n ana karikirake are kanga e karaoi ngkoa n te naan *Roll Out* ao 80% are e na kataia ni uarokoaki. Te Tautaeka ngke e a manga rinnako aio n ana karikirake ake imwina ao e a karokoa nakon 90%.

Ma e riai n ataaki irouia kaain Kiribati ao Taan Tei bwa ana karikirake te Tautaeka are e moan waakinna iai uoua ana *phase* bwa iai te *Roll out* ibukin te moan *phase* ao ibukin te kauoua. Ao n te moan *phase* are angina ngkai aba are a karaoaki, ao ibuakona naba aba ake tabeua ao te kantaninga bwa kanga ana karokoaki moa iaon Kiribati ni kabane te 3G ao ngkai n aron ae ataaki irouia Taan Tei ao Aranuka, Kuria aika a tinetine ngkai, Aranuka, Kuria ao Tabuaeran ao Teraina ao ngkoa mai ikanne are aongkoa ana bane n toa aban Kiribati n te 3G ao imwina ngkanne tia manga roko ngkanne n are *phase 2* are ai te katamaroa ngkanne iaon aba ake a buakaka aia *coverage* n aron Abemama teuana, Tabiteuea Meang, Onotoa, ao tao iara riki n aron ake a moan reke n te moantai. I taku bwa e na ibuobuoki au kaeka aei nakon te Tia Tei ae karineaki iai nanon ara Botaki ni Mwakuri ni karina aio aongkoa e na kona ni waakinaki n rabanen kauouan te *half* kauouan iteran 2021. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao I a kaitaua riki te Minita ae karineaki n ana kabwarabwara iaon ana waaki aika a waakinaki ngkai ibukin karokoan te katamaroan riki te itoman n te *mobile* iaon Abemama. Ao e rabwa

te Tia Babaire bwa tao ane e a tia kaeka ngkoa tao au kauoua ngkoa n titiraki, buokan au titiraki bwa ni ngai ane e na waaki iai mwakoro 2 ao ni ngai are e na roko iai iaon Abemama. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa ao tao n aron kaekana are I taekinna anne aongkoa ti na katautaua ngkai bwa e na rin anne inanon te *development budget* inanon 2021. Au kantnainga bwa raou te Tia Tei n te tai anne ni boutoka warekan anne tao inanon rabanen te ririki aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei am kabanea n titiraki boutokan am titiraki.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua riki te Minita ao e koaua bwa aei kainnanon te botanaomata ae kakawaki ao ti nang kakaitau ngkai Abemama e a tia n roko iai te 3G. E koaua nang korakora kainnanoana ao I taku bwa aei e bon tabangaki iaon Kiribati e korakora kainnanoakina aei bwa ibukin riki te naan reirei. Ao e kakoauaki bwa are e a rangi n tiraua reirei iaon abara ae Abemama, ao iai akana bon iai aia *internet* aika a tia n nim iai. Tao riki ibukia ara ataei n te reirei akana ririanna a nang kakainnanoa aron te itoman n te intanete ibukin karaoan aia bwai n reirei. Ao aei angina a kakaraoia ngkai man aia *mobile* man aia *data* ao ti nang kakaitau n aei bwa tao e reke ngkai buokaia n te tai aei.

Ma e koaua bwa ti tangiria bwa e na rababanako bwa a na bane ni kona ataein te reirei n reke irouia buokaia man te intanete te Tia Babaire. Ao ai arona naba ma taan karikirake iaon ara abamwakoro aei. Bwa are e koaua bwa e nang tiraua naba te karikirake ngkai aika a waakinaki ao tao a iangoaki ao angia ngkai taan karikirake a bon manga kikiba nako Tarawa bwa are ai biriakinan tao aron kabaitian aia kako ke kabwakan mwanen aia kako.

Tabeman a kakaraoa ngkai aia raa a kakanako mwane tao rinanon te Kauntira iai naba are a bon kakibai mwaane. Ma I taku bwa aei e na ibuobuoki bwa ngkai e a moanna n rawata ngkai aron te waaki ni iokinibwai ke ni ibitineti iaon te *internet* n te bobwai ao aei e na rangi ni ibuobuoki naba nakon ara abamwakoro ae Abemama. Ma I kaitaua te Minita ao e na aki raraoma bwa ni kabane te naan kataumwane ake ana kabwaia iai te Tautaeka ae ti na bon bane ni boutokai. Ao e rabwa bwa ti kantanigaia ngkanne ao a bon ongora kaain au abamwakoro bwa ni 2021 tao n te kauoua ni mwakoro ni kauouan mwakoron te ririki ae na roko, ao tao e a kantaningaaki bwa e nang akea ngkanne ae e aki

roko iai te mobile ao te internet. Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua riki te Minita.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Abemama n ana bwaebwaeti ao n ana boutoka nakon aio ao e koaua tao e kakawaki bwa e mwaneweaki kanga aron te *internet* nakoia te naan reirei. Ao I kukurei n taekinna naba bwa e na ongora naba Kiribati bwa aio bon teuana kanoan ana motinnano ara Tautaeka n aron are e nakonakoakinna n te tai ae nako ao are aio are e na kakoroa bukina, e a tia ni kanakoaki n ana *statement* te Beretitenti ae karineaki are iai ana iango te Tautaeka ni karokoi te naan *internet* nakon te naan reirei ni kabane ae e na *free* ae na akea boona bwa e na tabena anne te Tautaeka. Ao aio antai ae e na ataia ngkana arona bwa e na moantaai moa n tia aio a na kona ni buokaki ataein te reirei tao imwain are 2021 tia nooria n te waakirake aio Madam Speaker. Ma ti karabwarabwa naba nakoia kaain Abemama bwa e koaua tao imwain ae rinnako te Tautaeka ao bon iai naba bitineti ake a kona ni waaki n aron ae ti noria iaon Abemama ni kawana ae Kariatebike ao e nang *strong* naba te *wifi* iroun teuana te kambwana are e karaoa naba teuana te *service* are te *internet.*

Ngaia are ti na bon kaungaia naba kaain te *private sector* ngkana tao imwain aio bwa e mwarara te Tautaeka iai naba tabemi ae kakawaki ibukin ami botanaomata are tao bon te kantaninga e aki n are kanga e na akea te raka bwa e na bon riai naba n reke te mwane bwa are ti aki ataia bwa akea ae kona ni mwakuri n akea boona. E rarabwa aio reitan kanga te kabwarabwara ao tia bubuti ao tia kakaitau nakon aia taotaonaki n nano kaain Abemama ti noora te tabeaianga ke te kainnano are kam namakinna ao ti na kataia ni kabanea ara kona nakon anne. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E rabwa te Minita ao ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki ana titiraki Hon.Taberannang Timeon te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ao e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Abaiang temanna Hon.Dr Kautu Tenaua, ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Willie Tokataake Te Minita ibukin Botaki ni Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora e nakoim te Tia Tei.

TATANINGAAN ONEAN MWIIN SOLAR LIGHT AKE A KARAOAKI MAI TAIWAN

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Tia Babaire ao aio ngkanne te

titiraki ae nambwana 64 iaon te Ota Beba:-

A kua n tataninga kaain Tabiteuea Meang ma aba riki tabeua n tataninga onean mwiin aia solar light ake a karaoaki mai Taiwan ma akea te bwai ae riki ni karokoa ngkai? Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang are e uotarake ana titiraki n te tai aio te Tia Tei mai Abaiang ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

Ni irekereke ma te kanganga ma te aoraki ae te Covid-19 ao e karika te iremwe nakon tibwaan onean mwiin taura solar ake ana bwai ngkoa n tangira Taiwan. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Tibiika ao tao bon te titiraki teuana bwa ngkana e koaua bwa tao iai te kanganga ni karaoan te naan *solar light* n te aba anne bwa aoraki kaaina, ke tera ao tao ti na bubuti bwa e na kaoaki te naan *solar light* aikai man taabo ake akea te aoraki iai n te aro bwa e na iai butimwaean te kanganga aio bwa are tarakina ngkai te Minita ao I bubuti bwa te *covid-19* e aki riai n totokoa aron ao karaoan te naan *solar light* ma rokoia iaon Kiribati. N aron te kaako te kaa, te rebwerebwe ao bwaai riki tabeua aika a roko mai Tiaina.

Ngaia are bon te bubuti te Minita e kona ni kakaeaki angan ke tobwaan kainnanoia kaain Kiribati ni irekereke riki ma Tabiteuea Meang n te aro bwa e na waekoa n toki te kanganga ibukin kainnanoan te taura irouia aomata ake e tuai n reke aia taura e bati n rabwa.
Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki. Ao e koaua eng n aron ae tao nna ti taekinna moa bwa e aki kaokoro nanona ma are e taekinna te Tia Tei ae karineaki aki kaokoro nanona bwa are ngaira naba n ara abamwakoro aikai, ngaia are n tabemaniira nako naba aikai a tuai naba man roko te naan *solar* aikai n abara. Ngaia are e bon titebo nanona ma te bwai ae tauira bwa te aoraki aio. Ao I aki ataia bwa tera ae nanonna te Tia Tei ae karineaki ma te naan *factories* ngkoa i Tiaina n te tai are te Covid-19 a bane ni kainaki te naan *factories* ngaia are e bon aki kona ni karaoaki te naan taura aikai. Ao are aongkoa ti na karekea mai ia are kai bon ana bwai n tangira Tiaina ao Tiaina e bon tangiria bwa ana karaoaki mai Tiaina.

Ao ngke e reke te aoraki aio i Tiaina ao ngaia anne bukina are a tauaki iai. Ma I kukurei n taekinna bwa iaon kawaia ngkai te naan *solar light* aikai iai teutana kanga te katamaroa are kanga e a tia ngkai ni kuneaki bwa e aonga n are tamaroa riki aron ngkana aikoa roko te naan *solar* aikai ao e na manga rangi n tamaroa riki tao e na tamaroa n te aro ae e na teimatoa riki arona. Ngaia are anne ngkai teutana kanga te iremwe are e karaoaki nanon te taura aikai. Ngkai a uki ngkai ana *factories* ao are a karaoaki irouia kaain Tiaina. Tao ni bon aron kanga te katautau tao ngkana ti aki te namwakaina aio ao namwakaina rake aika imwaira aikai. Ma ara kantaninga bwa aongkoa imwain banen te ririki aio ao ara kantaninga bwa ana roko riki te naan taura are ana manga tibwaaki nakon aba ake a tuai n tibwaaki n te tai ae nako aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te kauoua n tai.

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika ao kanga I aki kan kauntaeka tao taekan te Covid-19 ma te bubuti ao e na roko ni ngai ngkanne ke e kantaningaaki bwa ana roko ni ngai taura aikai n te aro bwa e na aonga ni kaekaaki ana titiraki ao kainnanon Tabiteuea Meang ao tao bon Kiribati ae bwanin. E bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa are I a bon tibwa taekinna ngkai are I kangai ngkana arona bwa ti aki n te namwakaina ae na roko ao tao bon imwain banen te ririki aio. Ao ara kantaninga bwa ngkana a bane n tia raoi bwa are e rangi n rawata bwa are te bwai ae a rangi n tibwa karaoaki, te bwai are kanga te naan taura ake a nang tibwa manga karaoaki. Ngaia are anne bukina are kanga e bae teutana. Ma n aron kaongoara tao bon iaon kawaina tao a tia te naan onono ake a karaoaki ngkai ao tao bon iaon kawaina. Ngaia are I kangai ngkana ti aki te namwakaina ae na roko e na bon bae imwain banen te ririki aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Tibiika I kabwara bure bwa iai au kanganga n te *headphone* aio ma tao I a bubuti naba te Tibiika bwa ngkana arona bwa e mena ao a nang oneaki te naan *headphone* aikai bwa I kataia n rawerawea te rongorongo ma are e matemate. Ao I a kaman bubuti ma ngke ti moan roko n te Auti aei bwa iai te kanganga n ara *headphone.* Ngaia are te bubuti bwa tao iai te kanganga n te *headphone* tao a

karekeaki aia boou ngkana arona bwa e mena. I kabwara bure nakon te Minita ma kanga otau e na roko n te namwakaina ae na roko ke teuana te namwakaina ma ngkai. Ma e bati n rabwa te Minita ae karineaki ao tera ngke e kona ni kabanea korakorana n te aro bwa e na waekoa n tobwaaki kaain Tabiteuea Meang ao kaain Kiribati n te tai ae waekoa. E bati n rarabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao n aron are I taekinna eng bwa are anne ara katautau ngkai kanga n te namwakaina ae na roko kanga te katautau bwa ngkana ti aki te namwakaina ae na roko ao n aron are I taku imwain banen te ririki aio ao te katautau bwa ana roko te naan taura aikai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tekiau Aretateta ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Tekeeua Tarati te Minita ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba, e nakoim te Tia Tei.

ROKON TE MOBILE TAREBOON IAON TABUAERAN

Hon.Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki n te ingabong aio:-

Te bubuti nakon are tabena bwa ni ngai ae na roko iai te mobile tareboon iaon Tabuaeran? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran:-

Iai te kantaninga bwa e na roko te mobile tareboon iaon Tabuaeran inanon te ririki ae boou 2021. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tekiau Aretateta: E rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Minita ae karineaki n ana maroro are e na roko n te ririki ae na roko. E koaua ma kanga te kantaninga e mwaneweia bwa kanga te kantaninga te katautau ke te nonori ma e kona raoi ni kamatoa bwa kanga ni bon ni ngai raoi bwa e nang kainnanoaki te *service* aio ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: E koaua te Tia Babaire ti noora te kainnano n tangiran te tareboon n aron ae tao e

koaua e otioti naba mai irouia Taan Tei aika a karineaki man aba tabeua ao e koaua aio n aron te kaeka are e taekinna, e na roko i Tabuaeran ni 2021. Te Tia Babaire tao e kakawaki bwa ti na karakina teutana naba rongorongo te *background information* bwa e aonga naba n ongora te Tia Tei ao kaain ana abamwakoro. Aio te karikirake are e kataumwaneaki n 2019 n te ririki ae na roko ao raon naba te kataumwane are e aki bwaati n ae nako. Ao e kataumwaneaki bwa aongkoa n te kantaninga bwa ngke arona bwa e bwaati te kataumwane ao e na ira kanoan te ririki aio te mwakuri anne. Kanoan te *work plan* n te moantai n te ririki aei. Ao te kabuanibwai bwa are e aki bwaati te kataumwane n aron ae uringaki n te tai ae nako ao e aki bwaati ao e a mwarara ao e a tia n toki korakoran te tenta are e na reke n te tai arei ao ngkai te bwai ae e na karaoaki manga te moan *process* kaua, ibukin manga te waaki ae boou. Ngaia are aio iai te mwarara teutana ibukin are a manga bane ni boou bwaai aikai. E a tia n *expire* kanoan te tenta arei ngkai e na manga karaoaki te tenta ao e na manga karaoaki riki.

Ibukin naba kanganga tabeua n aron rekereke ma te *covid-19* iai naba ana kona naba ni iai te naan bae man te naan ota kanga ai ti aki aron ngkoa te ota are ngkana ko ota ao akea te tokitoki. Ma ngkai e na iai naba te kanganga. Ma e ngae n anne ao n aron are I taekinna n aron te kantaninga ti na kabanea ara kona ti na kataia bwa e na waaki aio, kanoan ara kataumwane aio ibukin ongoran te Tia Tei ao ngkai aio ti na uota naba aio bwa kanoan te kataumwane ibukin 2021. Ngaia are ti na manga bubuti naba nakoimi Taan Tei aika kam karineaki imwain ae kam totokoa te kataumwane ao karaua raoi wareka raoi te kataumwane bwa tera raoi te *benefit* nakon ami abamwakoro are aio e na oti naba inanon November te ririki aei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tekiau Aretateta: E rarabwa are e taekinna te Minita ae karineaki, ao e koaua e kakaewenakoira Taan Tei ibukin te kataumwane ae imwaira. E ang ae ti na bon taraa te kataumwane ae bongana ti na tara ae raoiroi ti na kabwata are ko aki raraoma. Ao I kakoaua bwa te Minita aio e boou ao e nang *smart* ao e marurung ao ara kantaninga bwa tai katotonga te Minita are temanna arei are kanga e kamwinibaeia tabeman, ma waakina ae ko mena inanona ae iai te tangira iai, iai te iraorao iai, iai te uaia n reitaki. Ti a katuka nakon te Tautaeka ara bubuti bwa ngkai ko booureirei ao e na booureirei naba am iango ibukin ara tabo are i

mainiku bwa ngkai ti bon raroanako ao e nang kainnanoa te *service* ao ko rarabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran ao ko rabwa ti na keiakina tibwangara tibwangara aio are akea tokin te tamaroa ma iai tokin ara kona. Ngaia are ti na kataia ni keiaki nakon are ti kona ni karaoia bwa e na kona ni koro bukin are e kantaningaaki. Ao kam rabwa riki kaain Tabuaeran ibukin ami taotaonakin nano ao tia tiku iaon te boraraoi aei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Iai riki buokan am titiraki te Tia Tei, ti a nakon ara titiraki are imwina ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Banaba Hon.Tibanga Taratai ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

BWAKAN AIA MWANE KAAIN BANABA

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e kangai tein au titiraki:-

Inanon ana tai ni kaembein te Tautaeka aio ao e taekinna bwa iai aia mwane kaain Banaba ae e na bwaka ibukin akean aia ben. Nna butia te Beretitenti ae karineaki bwa e na bwaka ni ngai te mwane aio?

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei mai Banaba ae karineaki:-

I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae rine mai Banaba bwa a rin ibuakon te bwaka mwane n aron aia mwane kaara aia mwane mwauku, ao aomata ake akea aia mwakuri ao ritin aba. E rabwa anne au kaeka nakon ana titiraki ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tibanga Taratai: E koaua e rabwa te Tibiika ao I kakaitau bwa e mwanewei kanga kareke tianti tabeua n aron aia mwane kaara, aia mwane mwauku, ao tao aia mwane taan riti ibukin te aba. Ma nna bubuti bwa e kona ni katerea raoi ibukin te mwane are kanga e taekinna are kanga ibukin te ben are akea aia ben kaain Banaba ao iraua te mwaiti ni mwane ae e na reke nakoia. Bwa ngkai tao e a manga booti ma mwaane tabeua ma I kan kamatatai bwa tao e na rin tao ibukin mwaane aikanne ke tao bon iai te mwane ae e tei n onoti n aron ae kanga e taekinna inanon ana tai ni kaembein ae e na bon reke

nakoia kaain Banaba ibukin akean aia ben.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau :Ao e rabwa ibukin buokan kauataoan ana *supplementary question* iai ngkoa anne are kanga e koreaki inanon ara motinnano n aron ae ti taekinna. E a tia ngkanne ni manga katamaroa riki te motinnano te kabineti te Tautaeka ian are iai mwaane ngkai aika a manga reke ao a mwaiti riki nakoia ake aki mwakuri ara kantaninga n reitaki ma kaara, ara kantaninga ngkanne e a tobwaaki ngkanne kainnanoia kaain Banaba. Ngaia are akea ngkanne te mwane anne ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei am titiraki.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao tao bon anne te bwai ae I tangiria bwa e na kamatataaki bwa e aoria kanga n reke kanga ongoraeakia ara botanaomata. Ao tera bukina ngke ti tangira kanga te mwane bwa kanga onean mwiin te ben bwa ngkai e a waaki te Tautaeka nakon te bwai ae ana bane n tieuataake. Tia bane ni katitebooaki ngkana n arona bwa tia waaki inanon te waaki ni katiteboaki ke tao te bwai ae aranaki bwa te bane ni kabaranti e a tibwa bane kanga te tibwatibwa raoi n akea ae e na katukaki ao anne bukina ke kanga I tabeka te titiraki aio. Bwa karaua iangoia, ko bane ni katoaia tarira ma mwanera are mai Makin nako Arorae ni ikotaki ma te itera Mainiku ao kam kaain te JSS e reke naba tibwan Banaba iai ko rabwa. Ko a manga tibwaia ni mwanen te takataka I kakoaua bwa ngaira ngke ti tabeka aio ngaira a tia ni urubekeaki iaon abara, ara ben a tia ni koubabaaki ibukin ae ti na uruakaki ibukin ara waaki ao rikiraken Kiribati.

Ti kantaningaia bwa tera aron am nonori n te tai aio kona katikuira bwa tera bukin ae I tabeka aio te Tibiika, ibukina ngke ti kona n noora te bwai ae te mwaiti ni mwane ae kabanea te Tautaeka n teuana te ririki. Inanon te aua n ririki ae nako ao teuana te ririki e kabaneaki ae $20 tabun te mirion, ma n aron ae ti kona ni katautaua bwa inanon te aua n ririki ae nako ao e a tia ni bane $80 nakon $100 te mirion, ibukin mwanen te ben. E aki boou iai Banaba. Ngkai ko taekinna n te moantai inanon am tai ni kaembein e na iai tibwara, I kakaitau n am taratara anne bwa iai taratara n tangira inanona. Iai am taratara n ururing bwa ko uringia te botanaomata ae akea aia ben. I kakoaua naba ae ko taekinna bwa ti kairaki iroun ara kaaben ae te Atua n tangira, ao e koaua ae waaki te waaki ngkai ao I a moanna ni kakoaua ao I kona n noora am waaki, a ongora naba kaain ara botanaomata naba n am kaeka ae

ko taekini bwa ngaia bon akea tibwaia man te ben.

Ngkai e a tabororake te kabanemwane bwa e a tia n urukaki aon Banaba ao ngkai ko a kataboroa ngkai te mabiao nakoia tarira aikai, a ti aki $80 nakon $100 te mirion bwa ai $4 te taara ti a kantaninga $200 te miiron ae e na tibwatibwaaki nakoia tarira, tera tibwan Banaba mai iai. Ko aitau ao ko rabwa te Beretitenti ko kamatata ngkai ao ko kaitiakia nakoira bwa akea tibwan Banaba te ben. Ko rabwa ao are ieta ngkoe nna bubutiko kakarekea tibwangan natim ae kawa aio bwa e a tia ni urubekeaki boon te waaki ti na teimatoa n nano rinano ni bubuti e a nakoim ao e a nakon am Kaaben are butia am kaaben anne bwa e na buokira bwa ti kaawa. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau: E rabwa ao tao kamatatakin are kanga iai ngkai ana iango te Tautaeka ni kakai riki karekemwane ibukin buokaia kaain Banaba. Teuana are bon akea ngkai aia tabo naba ngkai ae riiti, anne naba teuana naba ae na taraia naba te Tautaeka ni kaunga ao n reitaki ma kaain Banaba ao tao e na bon karaoa te maroro ma ngaia ma a riai naba ni iai aia karekemwane n aron ritikinakin taabo ake kanga e kamanenai te Tautaeka te reirei, te Onaoraki, akea ngkai riti n te tai aio. Ao tao iai riki tabeua are kanga a iangoaki bwa a kona ni waekoa ni ibuobuoki ni karekea karakan aia tianti kaain Banaba ao e bon kakoauaki bwa are akea aia ben. Ma taben te Tautaeka kakaean ana karekemwane te i Banaba are e na kona riki n raka ana buua ni kabotauaki ma tarina ao mwanena are iaon aban Kiribati ni kabane. Ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao I a kaitaua riki te Tautaeka ngkai e kona ni kinai ao n noori riki iteran riki ana anga Banaba ae e aki boo iai n aron te riiti. Ao anne kainnanon te botanaomata rokora inanon te Auti aio ibukin ara botanaomata ni kabane ma ngkana a tobwaaki botanaomata tabeman ao a katukaki tao tabeman ao e na teimatoa n tabekaki aekaki ni bwana ma tangin nano aikai ian ara Maneaba aio ian ara Maneaba ae ti kantaningaia bwa ti na tobwaaki inanona.

Ma e raoiroi bwa tia taui ami taeka ma uringa aomata ae kam reitaki ma ngaia, aomata ae a ongora ao a namakina aio iai tain bwaai n aron ae taekinaki e a tia anne. Kanga n arona bwa ti na tei kanga ni biri tao e a nang kamaraka te atu Banaba

ibukin tao ai manga karekean tibwana ma raana riki ao a mwaiti anga n ara katei ni Kiribati ae kangai aron tein te utu. Ngkoe te karo iai natim ao kamarakeia raoi n tibwatibwa raoi am tararua nakoia natim aikai. Ma ngkana e a maraki atum iroun natim temanna I taku bwa ngaira kanakoa naba natim anne, bwa tera bukina, ao tao e a kona n tei iaon rangana bwa ngkana ko aki ao aikai bwaai ae a na teimatoa n riki nakoim. Ae ti na teimatoa ni mata taratara ae ti na teimatoa ni kainnano tao e aki tangiraki anne, bwaau? *Human right* ngkai ae e a waakinaki *anti-corruption* ngkai bwa are ngaira ti tangitang bwa bwaai ake a karaoaki iaon abara n akean ara ben ae ti uneakinna aio e konaki iroun Buritan ae ko aki tabekiarake bwa kona tuangia te koraki aikai bwa ana karaoa te kabomwi nakoira. Ao aio bukina ngkai tia tabekia ao ti a nang karokoa te maroro bwa are ngkoe ara tiambion ara tiambion ngkoe ibukin te *anti-corruption* ao ti a kainnano irouia te koraki aikai bwa akea tanon abara ao akea ara ben ibukia kaain Buritan, Australia, New Zealand ae a koutanako tanon abara.

E aoria e a waaki te waaki ngkai a raraoi am taratara ao raraoi am *principles* ibukin kanga maeuraoin ao am tibwatibwa e aki raoiroi. Ao I bon taetae ibukin au botanaomata ian ara Maneaba ae ti taku bwa ti na tobwaaki iai. I a katikua aio nakoim te Beretitenti aio te *challenge* teuana *once* ae ko karaoia ke te tai ae ko katoka kanga kainnanon Banaba ao e taku naba teuare e na kangai, I a katukaki, antai are e tiku imwintaa ngkai e tiku imwintaa Banaba. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti ae karineaki am kaeka.

HE.Taneti Mamau: Ao ti kabwara nakon te Tia Tei mai Banaba ao n reitaki ma kaain Banaba. Ngkana e a bon taraaki te Tautaeka aei bwa e aki rangi tabeakinia kaain Banaba. N aron ae I taku a nang mwaiti ana ibuobuoki te Tautaeka. Teuana te aba ae Banaba bon te aba ae tatare te kaako iai bwa are a bon rawa n taabo ni kaibuke naba ao bitineti n nako n roko iaon Banaba. Ao ngkai ae ti kateimatoa ana ibuobuoki te Tautaeka ni katoa taren te kaako bwa n te ririki ae nako I taku bwa e a kaan 20 ke bon $20 te ngaa ae bane ibukin kanga te *charter* are tia karinna ngkai bwa tabetaben te *disaster fund.* E tare naba te kaako i Banaba ngkai e a kibaraki naba kanga akea te tai ae e kibarake iai, e a bon kibarake naba inanon te 4 n ririki ae nako. Ao kanga teuana ngkai te kakaewenako bwa ti kakaea te anga bwa are e bon eti a bon rawa naba bitineti n roko ikekei, bwa are bon akea aia kareke tianti kaain Banaba. Ngaia tia kataia naba ni kakai anga ake a na reke

aia tianti. Irarikin te riiti ao iai riki itera akana n aekan te iokinibwai te uanikai ana kataaki ni kakaeaki angan kawai are e a manga bon boou te kabineti antai ae e na ataia ana rawata riki iango aika a boou ibukin tobwakia kaain Banaba.

Ao n aron are kanga tao te kabomwi ibukin te uruaki iaon Banaba ae bon karaoaki kawaina I a tia n tabetabekia rake bwa teuana te kaoti ma are bon kangangana e a bon rangi ni maan ana mena Banaba. Ao ngkana ti na karokoi naba imatan te bowi are te bowi n te aonaba kanga bon aekan te kabowi iai a tangiraki te naan *strong evidences* te kakoaua raoi bwa ko na kona ni karokoa aia tangitang imatan te bowi ao e na kona n tokanikai. Ma are te bwai ae mwakuriaki e aki katukaki anne e mwakuriaki ma e bon abwabwaki kawaina. Ao ara kantaninga bwa e na bon rau nanon te Tia Tei tera ngkana e buokia naba ni kaotaia kaain ana abamwakoro. Ma e tabeakinaki Banaba n ana motinnano te Tautaeka aei ao e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao tao nna kaitaua te Tautaeka ngke e kona ni manga kaeka tangin nanora. Ao e koaua e bon riai n tabekaki te tangi nano. Ao e koaua ibukin te kako n aron ae tia ni mwaneweia e koaua inanon te aua n ririki ae nako ao e kangai tein ara tamnei iaon te kaako. E na katoa namwakaina te kaibuke ngai temanna ae I tiku iaon Banaba ae kaan reke teniua au namwakaina. Ai uoua tabun au namwakaina e aki roko te kaibuke ao e tare te kaako. Kanga man te raoiroi nakon te buakaka aron te *service* ao e raoiroi bwa ti na tabeki bwanara aikai bwa aio nnena. Ao ana namakinna naba ara botanaomata bwa inanon te tai aio e tare ara kaako. Ao e koaua ngkana tia okirikaaki nakon aia kareke tianti ara botanaomata ao aio e na teimatoa n riki bwa bwanara inanon te Auti aio. Ngaira ti tangiria bwa e na tibwatibwaaki ana mwane Kiribati ao e na boo naba iai te i Banaba.

Ti tangiria bwa ana maeuraoi natimi ao a na maeurai naba natira. Ti tangiria bwa e na reke ami rebwerebwe ao ngaira naba mai Banaba ti tangiria naba bwa ti na rebwerebwe. Ao anne te bwai ae ti tangiria bwa te kabotau bwa I taku bwa e tiuetaake ian te Maneaba aio. Akea ae katukaki ao nna butiko kakoroa nanon anne ti na teimatoa n tataninga. Ko rabwa a e na tekeraoi am waaki ma am Tautaeka e moarara riki nna bubutiko iai am Kaaben ae teimatoa n riki bwa ana kaaben Banaba inanon ana tai ni ngirangira aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa tao bon ti kaokan riki kainnanon ana bubuti kanga Banaba are e a tabekia te Tia Tei ao n au kaeka e bon titebo naba, ti na kataia riki ni karaka ara tobwaakin riki Banaba e na tamaroa riki inanon te aua n ririki aei ao e rarabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Arorae Hon.Teima Onorio, ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Tekeeua Tarati te Minita ibukin itoman, mwamwananga ao Kaneweaba e nakoim te Tia Tei.

KATAMAROAN TE INTERNET CONNECTION IAON ARORAE

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tibiika ao I a bubuti tabekan au titiraki ae kangai:-

E kona ni ibuobuoki te Tautaeka ni katamaroa riki te internet connection iaon Arorae n te aro bwa e na kona naba n roko n taabo ake e tuai n roko iai? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Arorae:-

E tauraoi te Tautaeka ni kakaea buokan te tabeka aio imwin tian te karikirake iaon karokoakin te tareboon n aba ake a tuai moa roko iai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Minita n ana kaeka. I kona ni butia bwa e na kamatata bwa tao ai ti iraua riki aba aika ana karokoaki iai te tareboon ao kanga ni ngai ae tao e na kona ni manga taraaki au abamwakoro ae Arorae ibukin katamaroan riki te *MOR Connection* ikekei te *internet connection.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua te rongorongo aio kanga e okioki n te bong aio bwa tao bon kanoan moa te bong aei, ao n aron are I kabwarabwara mai mwaaina ana waaki te Tautaeka e na karokoa moa te tareboon ao te intanete n aba ni kabane iaon Kiribati ao n aron are I maneweia mai mwaina ai ti aua ngkai nikiran aba bwa ai ti Kuria, Aranuka, Tabuaeran, Teraina ao imwina ngkanne e a kibaraki ngkanne te katamaroa iaon te *coverage.* Ao e koaua Arorae ma

aba aika a bon tibwa karaoaki aia *internet* n aron ai kanga a waaki n ae nako Arorae ao abau ae Tamana, Nikunau ao Tabiteuea Maiaki. Ao tao e koaua tao ibukin ae a bon abwabwaki riki aba aikai nakon abau, ao I rangi ni kukurei iroun te Uea ngkai e anganai abau ae Tamana ae te kabanea ni uarereke ae I taku bwa bon ti ngaia ngkai ae 150 te *coverage* iaon ana *internet* bwa tao bukina ngke e rangi ni uarereke. Ngaia are ko nako marawa e reke naba ko kona naba n tareboon ao ko intanete mai marawa. Ma e koaua tao aio ibukina are tao a bubura aba aika Arorae ao tao iara riki ngaia are tao e aki tau te antenna are teuana tao e tangira ae mwaiti.

Ngaia e koaua anne kanoan te karikirake are imwina tao tia bubuti nakoia kaain Arorae ao aba tabeua are a rekereke ma aio bwa tia kekeiaki riki n tataninga n aron are I taekinna tia kantaningaia bwa ana bane n roko ara karikirake are te moan itera iaon aba ake a tuai n roko tareboon ma intanete iai inanon te ririki ae boou. Ao tao mai imwiin anne ao ti kibari naba ngkanne aba ake a buakaka aia *coverage* nakon te tareboon. Aika kanga kaekan aikai te Tibiika ao ko bati n rarabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki riki te Tia Tei.

Hon.Teima Onorio: Ao e rabwa ana kamatata te Minita te Tia Babaire ao ti ataia bwa aua riki abamwakoro akana ana mwakuriaki ao e kona n taraaki ara abamwakoro imwina. E rabwa te Tia Babaire ao tao bon ti buokan riki te titiraki bwa ti kakoaua ae ao ngkana tao e taekina abana te Minita bwa tao e uarereke riki ao ngaira tao e bubura riki teutana iaona. Ma ti kakoaua bwa korakoran te *internet connection* iaon Arorae e roko naba i taari. Ma iai taabo ae tao mai tabotabo nako iang ao nako aiaki akana e aki roko iai te *connection.* Ao tao bon iai kainnanona riki ni kaineti ma te kibakiba te Tia Babaire ibukina ngke e aki roko iai bwa tao n aron aia kabwarabwara kaain ATHKL ngkekei a taku bwa tao e korakora te *bush* ke te kai are e totokoa te *signal* nakon tabona nako iang riki.

Ao e ngae n anne te Tia Babaire ao eng kanga bon te kainnano ibukin riki te marae ke kanga te *terminal* ngkai e mena i tabona nako iang e aki roko iai te *signal* ao bon iai kainnanoana ibukin tao ibukin tao te reitaki riki ma te Air Kiribati ibukin te kibakiba ae I taku bwa aio e kainnanoaki ibukin te botanaomata ao tera ngke e kona n taraaki naba te itera aio bwa e na kona ni kabaitiaki n te aro bwa e na kona ni buoka naba aron te waaki ni kibakiba nakon au abamwakoro ae Arorae ao ni kangaraoia nakon taai aika ana roko. Ao e rabwa te

Tia Babaire tia katikua iroun te Tautaeka tao buokan te itera aio ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua ti noora te kanganga anne bwa are te kaukuki iaon kaukakin te *launching* iaon te naan tareboon ma *internet* aikai n aba aika Tamana ma Arorae ao ngai naba are I ira naba te tiim anne ngkoa nako Arorae ao nako Tamana, ngke I tuai ni Minita bwa I Tia Tei ao I kataia ni iri bwa nna nako naba n noora te kaukuki iaon abau ae Tamana. Ao n rokora ao ti moana moa Arorae ao tia kaongoaki naba ngke ai te roko ni kaukuki ao ti a kaongoaki naba bwa kaain te marae ni wanikiba e aki reke te *intenet.* Ao e koaua bwa ngke ti moan toka n te wanikiba tia kamaua naba ara tareboon ao e *black spot* ni kangai ni karokoa tao mwakorona iara riki nako aiaki riki ao e a tibwa reke te intanete. Ao e koaua tao I ataia bwa e na bon kanganga ngkai te mwakuri bwa te antenna e a tia n tei tao ngkana arona bwa ana *location* te antenna tao e na mwaing I taku bwa e a matoatoa anne.

Ma e aoria bwa I a reitaki ma au Botaki ni Mwakuri taan rabakau tera aia kona are ana kona ni waakinna tao imwain moa are ana waaki, ma ngkana arona bwa e na kanganga ao tao I a butia te Tia Tei bwa tia tataninga ma kaain Arorae a keiaki n tataninga nakon te tai are e na karaoaki iai te *phase* are imwina are ai katamaroan te *coverage* iaon aba ake aki rangi n tamaroa. Ao tao aio moa kaekan aio te Tibiika ao au kantaninga ana raonai kaain Arorae bwa ti na keiaki nakon tibwangara ae imwaira aio ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao ai akea buokan te titiraki bon te kaitau ao ai taningaan are e na kona ni ibuobuoki iai te Tautaeka. E rabwa.

Tibiika: Tia nakon ara titiraki are imwina ana titiraki te Tia Tei mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon are e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua ao e na kaekaaki iroun te Minita man te Botaki ni Mwakuri ibukin Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei.

BOOIA TAAN BWAANI WANIKIBA I TABITEUEA MEANG NI KABOTAUAKI MA AKE I TARAWA

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Tia Babaire ao aio ke te titiraki ae nambwana 66 iaon te Ota Beba :-

E kona te Minita are tabena n taekinna bwa tera aron boia taan bwaani wanikiba i Tabiteuea Meang ni kabotauaki ma ake i Tarawa? Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang are e uotaki iroun te Tia Tei mai Abaiang:-

Tein booia taan bwaani wanikiba i Tabiteuea Meang ni kabotauaki ma ake i Tarawa e bon kaokoro ibukin kaokoron te rate are a bwaina. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa te Minita ao e bia noria te Minita bwa te tabo ni bwaa i Tabiteuea Meang kanga e noraki bwa kanga te matabaiawa ao e rangi n rawata wanikiba aika a roroko ikanne iaon kawaia nakon aba ake irarikina bwa ibukin te bwaa. Ao n rekereke ma te onaoraki tao ibukin te *charter* ke kakiban te wanikiba ibukin te aoraki ao tao bon kiban riki te wanikiba ibukin te mwamwananga nako ikekei tao ibukia iruwa. E kona n noora riaina te Minita ni kakaea te anga bwa e na kona ni kaboa aron tao rikiraken katabeaia taan mwakuri ni bwaa iaon Tabiteuea Meang tao ni kona naba ni kabotauaki ma are e karaoaki iaon Tarawa. E bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. E ang, n aron tarana ngkai ao a bon kaokoro aron aia mwakuri taan bwaa aikai ao I taku bwa ana riai n ataaki anne. Bwa are e bon kaokoro bwa are taan bwaa aikai a bwaani wanikiba ake a bubura ao aia mwakuri e bon kaokoro naba ai aron aia *training* kanga katabeaia n aia mwakuri e bon kaokoro naba arona. Ngaia are e na bon riai ni iai teutana te kaokoro e aki kona n are e nang bon kaboraoaki naba. Bwa e na bon iai teutana te kaokoro bwa are a bon kaokoro teutana aron aia atatai ibukin te mwakuri are a mena iai. Kanga aia kataneiai nakon aia mwakuri are a mena iai e bon kaokoro are a tei iaon aba aika i Tarawa aikai. Ao i Tarawa aikai are e bon bubura aron onimakinaia bwa are a bwaani wanikiba ake a bubura ao a bwaa ni katoa bong iraua e rangi ni kaokoro.

Ma iai n aron te bubuti are e a tia n roko bon iai naba are e a tia n roko iroun te Minita ane ngkai ane e mena inanon te Koil are a kataia n rinanona naba bwa tera riki aia anga, ngkana tao ana karaka riki

teutana ma e tuai n otinako n te tai aio bwa tera ana babaire te *Board* n te Koil. Ma e a tia ni kaman roko te bubuti anne ao tao iaon kawaina n otinako ana babaire. Ma I taku bwa nna ti kamatata bwa bon iai kaokoron kanga tabeia are ana bon riai ni kaokoro iai booia. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa anne te Minita ae ko karineaki ao are e koaua ae iai kaokoron te mwakuri ikai. Ma I taku naba bwa bon iai naba kaitaran kaokoron te mwakuri ma aron bwaai ni mwakuri ake a kaitara aron kainnanoan bwanakin te naan wanikiba tao riki aika a bubura iaon Tarawa ikai. Bwa are iai mitiin akanne aika a bubura ao tao e bebete naba tao e kona naba n ae ti temanna te aomata ae kona ni bwaana te wanikiba ao tao e na tara naba aron kangangan karaian te bwaa i Tabiteuea Meang kainnanoakin man te tai are e na bwaanaki iai tewaana te wanikiba n te tai teuana ma teuana. Ao bon te bubuti bwa tera ngke iai ae kona tao te tia rabakau ni kona n taraia bwa tera angan kaboan mwiin aron te mwakuri are e karaoaki i Tabiteuea Meang bwa I taku bwa bon iai te koraki akanne ae a na kona ni baireia iai bwa e ngaa ae e na rau nanoia iai taan bwaana te wanikiba n rekereke ma aron tangiran kainanoan aia mwakuri, ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao n aron are I taekinna are iai te bubuti are e a tia ni uotaki anne are e tabe ni iangoia te baba n tararua tia katikua nakon ana babaire te baba n tararua bwa tera ana kabanea n tamaroa are e na kona ni baireia ibukia nakai ao tia ongora anne ngkana e tia aia babaire. N te tai aio I aki kona n taekinna bwa are e tuai n tia aia babaire kaain te baba n tararua. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa te Minita bon te bubuti ao te kaoriori ngkana arona bwa e kona ni kataweaki aron tian anne n te aro bwa e na kona naba n rau naba nanoia te koraki are a mwakuri are ngaia aia bubuti ae tabekaki n te tai aio ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao n aron are I taekinna arei ane a rinanona ara koraki ao tia kona ni manga noria ngkana e otinako mwiin aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E rabwa te Minita ao ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Makin Hon.Pinto Katia ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Tekeeua Tarati te Minita ibukin Itoman, mwamwananga ao kaneweaba, e nakoim te Tia Tei.

TE KANGANGA NI MAMATEN TE TAREBOON IAON MAKIN

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne te titiraki n te ingabong aei:-

E kakaitau Makin ibukin rokon te Mobile tareboon ma te kanganga bwa e tuai ni kona ni kabonganaaki raoi bwa ai te mamate naba mai imwin te aoa 8 n te tairiki ao e a manga maeu n te aoa 8 n te ingabong. E kona n reke buokan te kanganga aio taiaoka? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Makin temanna:-

E karautaeka au tabo ni mwakuri n te bwai ae riki nakon ana mobile network Makin ao I tangiria ni kamatoa bwa ti teimatoa ngkai ni waaki n taobara te kanganga aio n reitaki ma te Ocean Link Limited. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita n aron ana kamatata are e a tia n taekinna n te tai ao e koaua ti na bon riai naba ni kaitau nakon te kambwana ae Ocean Link ibukin ana kekeiaki. Bwa inanon te tai ae maan n akean bateren te tareboon aio ao e nang korakora ana ibuobuoki ni kakaea naba angan naba ae e na kona naba ni maeu naba te mobile n tatangoakin te tianaraita. Ao anne ae ti bon teimatoa ni kaitau iai ma tit e kanganga ngkanne bwa e aki tau korakoran te batere bwa are kam bon ataa aon Makin bwa e korakora naba iai te karau.

Ngaia are ti na bubuti tera ngkanne ana ibuobuoki te Tautaeka e kona ni buoka te kambwana aio ke Ocean Link bwa e na kona n teimatoa te batere are e na maeu iai te mobile tareboon ao nna bubutia te Minita ti ataia bwa iai karikirake ngkai ao tera ngke e kona ni buoka Ocean Link n te tai aio bwa aio teuana naba te abamwakoro ae kainnanoa naba te reitaki inanon te tareboon te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua I karabwa te Tia Tei bwa are e koaua anne ana kekeiaki Ocean Link ae e a tia ni karaoia nakoia kaain Makin ao n aron ae ko bon ataia ao ataia kaain am botanaomata, Makin ao Butaritari ngaia aba aika e anganaki te Ocean Link bwa e na karaoi irarikin are tabena iaon South Tarawa, n aron naba are anganaki bwa aio are akea ana buoka te Tautaeka iai. N aron naba are e anga nakoia aba ake a uakaan are kanga e *viable* iai te bitineti bwa kanga kanoan aia license are ana mwakuri iai n aron naba aba aika a Abaiang, Tarawa, North Tarawa ao Maiana. Ao aio ngkanne Makin ao Butaritari ngaia are e anganaki te Ocean Link.

Iai naba ana buoka te Tautaeka are e a tia n rinnako iai ni kona naba ni buoki karokoan aia bwai ni mwakuri n aron are e ibuobuoki te Tautaeka ni karokoia iaon aba. Ma e koaua tia okira ngkanne te kanganga ae riki iaon Makin, te kanganga n aron are e taekinna te Tia Tei ae karineaki ana *power* are e kamaui ana mitin are a kamaua te internet bwa tao iai te kanganga n aron are e taekinaki. Ao ti kakaitau bwa e a tia n reitaki ma bukin kateimatoan tamaroan ana *service* ao e *hire* teuana te tianaraita ae ana bwai temanna te aomata are e kakabwaka boona ni katoa bong ma te kanganga bwa te tia bwaibwai n te tianaraita aei e a taraia bwa e a kamanenaaki 24 te aoa ngaia are e a taraia bwa e nang rotaki ana tianaraita ngaia are e a bubuti ngkanne ao a reitaki ngkanne bwa e nang ti maeu n te ngaina ao e na toki n te bong ngke ngkoa tao e a karako naba moa iai tera kanga te *solution* moa ae uarereke te *short term* imwain anne. Ma e ngae n anne ao e koaua aio are kanga bon te maroro moa e tuai nako te *solution* are kanga te *long term,* ma mwiina aia mena naba Taan Tei bwa aongkoa aia ngaia anne. N Aokati n te ririki aei ao a tia n roko ana *inverter* ao a na raa riki ana bwai ni mwakuri ao ti kaongoaki n aron are ti kaongoaki mai irouia au Taan Mwakuri ane a nim ngkanne bwaai akanne. Ao au kantaninga ngkanne bwa te Tia Tei e a tia n reitaki ma ana botanaomata ngkana e koaua anne ma ngkana iai kairuan te rongorongo anne aio te rongorongo ae I kaongoaki ngkai irouia kaain au tabo ni mwakuri.

E a tia nim ngkanne te *inverter* ma bwaina nako ao ara kantaninga naba bwa e a toki naba kabonganakin te tianaraita. Bwa ti aki ti ana *inverter* ake a roko e roko naba ma a na *back up generator,* are e nang bon kona ni waaki ngkana arona bwa e mate ana mitin, tao aio tao aki rangi n noraki iroun te Ocean Link ma ti kakaitau tao e ngae ngke tao iai buakakana n te itera teuana ma ti kakaitau bwa e a

tia ni kabwaroa ana mwane te Ocean Link nakon te *private sector* iaon Makin ao ibukin naba aia ibuobuoki are a tia ni waakinna. Kanga au kantaninga e a toki moa te kanganga n aron are I taekinna ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan riki am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tibiika ao I rangi ni kaitaua te Minita ao I kakoaua are e a maeu ngkai Makin kanga anne ngkai te rongorongo are ti a tibwa tia ni kaongoaki inanon te tai aio are e a bon maeu ngkai 24 te aoa. Ao anne ae ti kaitau nakon te kambwana ae Ocean Link ma kanga bon ti karokoan riki te ibuobuoki nakon te kambwana aio te Tia Babaire ae nna bubuti ibukina, ae ti ataia bwa e bon teimatoa n ririki ngkoa kanganga naba aikai n taai aika nako. Tao e koaua e a tia ni karokoa ngkai ana *inverter* ma tao ni kabubura riki ana batere ma tera ngke e bon noora riki aio te Tautaeka bwa are bon iai taabo aika iai kanganga iai ao tao tera ngke a kona ni ibuobuoki riki nako ni karekea riki te ibuobuoki teutana are a kainnanoia te kambwana aio. Ko rabwa te Tia Babaire. Ma ti kaitaua bwa e a maeu ngkai ana mobile Makin inanon 24 te aoa are ieta ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ti reita te kakaitau nakon Ocean Link ibukin ana kekeiaki ao ngaira man ara Botaki ni Mwakuri ti na kataia naba n teimatoa n taratarai te naan kambwana aikai are ana karaoi raoi tabeia nakon are aia license ao nna butia naba Taan Tei aika a karineaki ngkana iai kanganga tai manga tabwara reitaki nakoira e uki ara mataroa nakoira bwa n tabetai ngkana kam reitaki ma kambwana aikai iai te mwarara, ngaia I taku bwa e raoiroi riki ae kam reitaki nakoira ao ngaira ngkanne tia manga karuoa ngkanne te bwana anne ni iraorao nakoia ake tabeia bwa aonga ni kateimatoa tabeia are a tia n anganaki ibukin kanoan aia *license* are a tia n anganaki ibukin te *service* ae aekakina aei. Ko rarabwa Madam Speaker.

Tibiika: Iai riki buokan am titiraki te Tia Tei e a bane. Ao tao e a bon bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Banaba Hon.Tibanga Taratai ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Willie Tokataake te Minita man Botaki ni Mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia Tei.

ANA KARIKIRAKE BANABA IAON KABOAN KA N RAN AO KATEAN STREET LIGHT

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e kangai tein au titiraki:-

Inanon te aua n ririki ae nako ao e taekinna te Minita n te MISE bwa ana roko ana kaa n ran ni ikotaki ma ana street light. Nna butia te Minita n te MISE bwa a bwaka ia karikirake aikai taiaoka?

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka:-

Te Tibiika mwanenakin ana kaa n ran ao tauran kawai ae barongaaki ngkai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika, te Tibiika nna kaota moa nanokawakiu iroun tao te Minita bwa e boou aio. Bwa n ana kaeka te Minita inanon te 4 n ririki ae nako a roko are a nakomai are iaon kawaia ni katokaaki n te kaibuke nako Banaba. Te kaa n ran ao te taura taian *street light.* I kan taetae moa iaon te kaa n ran, te kaa n ran e nang kakawaki i Banaba bwa are bon akea ara manibwa n ai aromi ikai ao e kakawaki te kaa n ran. I a ongo iroun temanna au *agent* inanon te Botaki ni Mwakuri ae te MISE bwa te kaa n ran are e roko arei e kanakoaki nakon te abamwakoro teuana. I aki taekinna bwa te abamwakoro raa bwa nna karaua nanoia ara botanaomata ma ngaira. Bwa aio teuana te katoto n aron bwaai aika I taetaekini ai bon akea moa ara manibwa ao e a tia n roko ara kaa n ran ao kam anganako ara kaa n ran. Aio te rongorongo a taku bwa ana katokaaki ara *street light* I kan kaongoa te ongora ti aki kan imatang bwa tao ti kan maeuraoi iaon ara abamwakoro ae Banaba. Bwa Banaba e kenaki te bwangabwanga irarikin te kawai ti kainnanoa te taura ibukin ara *safety* ao aikai bwaai aika a kakawaki ma e aoria tia manga katikua nakon te Tautaeka ngkana e kan kanakoa ara kaa n ran ao e taku bwa e na manga iangoa karekeana ngkai, ngai irou e titebo ma ti bubutuaki nako tinaniku ti bubutuaki n aekakin kaeka n aron ara Tautaeka aio ao iai ara *human right* bwa ngai I taetae ibukin au *human right.* E a nako te kai karaoia bwa ngaira ti aki tangiri aekaki ni waaki ae karaoaki nakon ara abamwakoro bwa a kainnano te botanaomata ae e a tia n roko am kaa n ran ao e kanakoaki. Ko tautiaki n te bwai teuana ko tautiaki n te bwai teuana akea tibwam n te

bwai teuana. E aera e a tabwaraki bwa e kaawa te botanaomata.

Nna kaokia riki ami kaaben ara kaaben naba, rokomi ikanne mai iroun ara kaaben anne ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao e koaua n aron are I taekinna ae barongaaki ngkai te waaki ma tao nna karaua nanon te Tia Tei ae karineaki ma I ti kan riaon te *rules 32 (1)(b)* ao I a butiko ngkana ko taratara riki anne te Tibiika bwa kanga ti anne au mena iaon taekan te mena aio. Ma n aron are e tabekia te Tia Tei ae karineaki ti na rinanon anne ao ti na kataia ni kakaea ara anga ae te kabanea n tamaroa ibukin buokaia kaain ana abamwakoro ae Banaba. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao nna bon riai ni wareka are ko koteia n te tai aei 32(1)(b) kanoan titiraki *'te titiraki e riai n aki rin iai te kauntaeka ke te iango ni katautau'.* Ko rabwa te Minita ao I a bubutiko te Tia Tei ngkana ko aki riki nang kaunateka ko kamaraua am titiraki ko bon *focus* iaon ae te titiraki ibukin buokan am titiraki.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao ngkana ko kariaia bwa nna tauraoi ni waaki n reita au *supplement* ao ko anganai naba.

Tibiika: Kanakoa am titiraki.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua nna karautaeka nakon te Minita n aron tao kanga ana kauring bwa ti na ira te *rule* ma I kanakoi taian kabotau ti aki te kauntaeka ngkana I a tia n ongo bwa a bon tia n tuangai bwa e a roko au kaa n ran ae nang tauraoi nako Banaba ao e a manga aki nako. Ao ngkai te kaeka ao a nang manga kataumwaneia, ngkanne tabeka au *supplementary* ae kangai, ao nako ni ngai ae e na reke iai ana kaa n ran Banaba n aron ae tia n taekinna te Minita taiaoka, bwa nna ongora bwa tao ni ngai ae e na kona ni mwanenaki iai ao ni ngai ae e na kona n roko i Banaba ana kaa n ran Banaba taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. E ang I taku bwa n aron are I taekinna ae barongaaki ngkai n aron ae waakinaki ngkai e a ti a tia mai irouia ara koraki. Ao ane e a roko n te itera are te iterana are kanga kakaeakin aron mwanenakina ao aron kanga e bon bae ngkoa bwa e rangi ni bati kanga bwaai aika a

tangiraki man te tabo are kanga e na riai ni karekea mwanena. Ngaia anne bon bukin baena e aki bae irouia ara koraki ma e bae n te tabo are kanga ian te tua naba bwa ti aki kona naba ni kangai naba bwa tao a taubooro ke tao tera ma tao bon iai naba bukina ian te tua. Ngaia are anne bukina are tia manga karautaeka iai bwa e a bon tia n tia mai irouia ara koraki ma iai bwaai aika a manga tangiraki riki kanga kaetitan nako te waaki inanon te bobwai ao anne te bwai ae ririki nakon te tai ae nako.

Ngaia are eng kanga n te tai aio ngkana arona bwa e nakoraoi te naan waaki ngkai ae a waakinaki bwa e a raoiroi mai irouia naake tabeia aio ao ngkanne e a kona ngkanne ni waaki karekean te kaa n ran ibukin Banaba. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai te Tia Tei ae karineaki.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa ana kaeka te Minita iaon kainnanon Banaba ibukin kanga kainnanoan te bwai ae te ran. Te *survival* te ran ao e koaua ti kakantaninga anne bwa are ngaira a rawata bwaai ae I kainnanoi ao aikai ara tabeka ae ti aki tabeki bwa ana tabeka te botanaomata. Ngkai I aki ataia ngkai bwa e na rin nakon ni ngai ao e mabubua aron te kaeka are kanga e taekinaki ao e koaua ti na iangoa aron rekena. Ngai I a tia n noria e a tia n roko ao e a tia ni kanakoa ao anne e teimatoa n riki bwa te tangin nano, ao I ataia bwa a mwaiti bwaai ibukin Banaba ae a tia n reke ao a tia ni kanakoaki.

Ao ngai irou ngkanne e titebo ma I a moanna n raraoma ma ngai temanna ae nan tautaui mwiin bwaai aikai, kona taua nakon te kabanea n ririki ao iai ara kaoti ae ti nang tabekia ngkanne n te tai anne nna bubuti. Ao e na aki matauninga Makin nako Arorae kam tekeraoi ngaira kaain Banaba ti nang tekeraoi ma ngkam bwa tera ae riki nakoira. Nna bubutia te Atua ae mwaaka ae teimatoa n anganira te maeu n reitaki ma tarira aikai ke e kamaeuraoira naba. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei riki ni buokan ana titiraki ao e koaua ao n aron are I taekinna ti na keiaki ni karaoi tabeka ma tibwangara ibukia ara botanaomata ti na kabanea korakorara ni kakaea angan buokan ana kainnano Banaba n aron ae tabetabekia te Tia Tei ae karineaki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ngkai e a bon bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki

iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau te Tia Tei.

KAKOAUAN RAOI ANA RIBOOTI TE IMF BWA E NA AKI RUUTI AIR KIRIBATI

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ko rabwa ao aio au titiraki:-

N teuana ana tai n anai nano te Beretitenti ao e taekina ana ribooti te IMF 2018 ae raoiroi butin ao waakin kaubwain abara inanon 4 te ririki aika a tia n nako ao aron kabonganaan raoi te mwane. Ma I kan titiraki bwa e kona ni kakoaua te Beretitenti bwa te ribooti naba anne e taekinna bwa ian babaire ae e a waakinaki ngkai e na kantaningaaki bwa e na aki raoiroi korakoran ara mwane ao Air Kiribati e riai n tararuaki raoi bwa e nang kararaoma ngkana e aki raoiroi wakinana.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker aei kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti:-

I kakoaua bwa n te ribooti man te IMF ibukin 2018 ao e oti iai raoiroin butin waakin kaubwain abara ao aron kabonganakin raoi te mwane inanon te 4 n ririki ae nako. A na nonori naba te ribooti naba aei are e kaira ara babaire aika a matoatoa ibukin tararuan butin ao maeuraoin ana karekemwane Air Kiribati are e na aki roota kaubwain abara nakon taai aika ana roko. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire tein au titiraki e aki kaekaaki raoi te moan *part.* I ti kan kaokia riki e kakoaua bwa ian te naan waaki ngkai ao e na moanna n aki raoiroi ana waaki Kiribati iaon tararuan ana mwane. E kakoaua anne bwa e taekinaki n te ribooti anne ke aki ao anne te moan titiraki te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: I kakoaua ae iai ana nonori te *recommendations* bwa e a kamangaoa bwa are ngke I taetae n anga te kabotau nakon ana taratara te IMF ana taratara ae tabwanin te *macro overview* iaon ara *economy.* Ane e kataratara ngkanne te *sector* ao ngkanne a rawata *sector* ke tao mwakorokoron ngkanne mwangan kaubwain Kiribati are e bon manga kotei te IMF ae teuana mai ibuakona te *transport sector* ke te Air Kiribati. Ao ngaia ngkanne are I kangai iai ao e kawenea bwa e na riai te Tautaeka n taratara te itera aei ana waaki te Air Kiribati ao ti na tararuaia raoi bwa ngkana ti

aki ao e kona n roota kaubwain Kiribati. Ao anne ngkanne ae I kaeka iai anne te katoto ke iai ana nonori te ribooti anne ao e a tia naba ni mwakuriaki, e a kaman mwakuriaki naba bwa are bon anne kanoan tabena kanoan ana ribooti te Botaki n te Aonaba ni mwane ae te IMF are e roroko ni katoa ririki anne kanaoana. Ti na taninga ngkai otinakon ana ribooti iaon 2019 ao ti na manga noria ngkanne bwa e uara, e buakaka ae tao mwiin ara mwakuri bwa are e kona ni iai bwaai aika e aki kona n noori te IMF aika ti a tia ni bane ni karaoi ibukin te Air Kiribati. E kona n aki noori bwa e kanakoa ana ribooti tao e roko ni moan te ririki ao ngaira ti a tia ni karaoa kanoana inanon nukan te ririki ao tao kanga te aekaki anne ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire tia rawa ni kauntaeka bwa tera ae taekinna te IMF ma N na warekia n taetae ni imatang, *the fiscal position is expected to worsen under current policies.* I a katokia ikanne te Tia Babaire ti aki au karaka anne ana karaka te IMF ao I kan reita au titiraki te Tia Babaire iaon te Air Kiribati. Te ribooti aio te Tia Babaire e nang raraoma ngkai n te bwai ae riki n te Air Kiribati ao I kan titirakinna bwa tera ae e a tia ni waakinna te Tautaeka man taian ribooti arei ni uaa ngkai. Bwa n aron ae ti ataia te Air Kiribati *is losing money* ao ngkana I taekina te ribooti te Tia Babaire ae otinako ae ana ribooti te Koil ae tibwatibwaaki iraua te bong nako ao e taekinna e kaan $6 te mirion ana tarau te Air Kiribati n te Koil.

Te Tia Babaire I kan titiraki tera ae e a tia ni karaoia te Beretitenti bwa e aonga n aki reke te kanganga nakoia kaain Kiribati ao nakon ana mwane te botanaomata ngkana te botaki aio ai bon te kanganga bwa ai te ruuti korakora.

Tibiika; Te Beretitenti ae karineaki am kaeka.

HE.Taneti Mamau: E rabwa ao e koaua ana kanganga te Air Kiribati e kaawa ni bure te ongora bwa aongkoa e a tibwa riki n ara tai. Ma are ngke ti roko ao ti kataia ni bonota te raran ae rangi ni buburakaei, ao tao e aki noria naba te IMF I aki ataia ngkana e noria are buan te mwane ae $1 tabun te mirion e aki koro nanona. Te Twin Otter are e na manga roko n te Tautaeka ngkoa are mai mwaina. Ae e aki te roko n te roko ao te tarau are n te Koil ke e bon titirakinna bwa e riki man ni ngai te tarau anne bwa are e a bon rangi ni maan. Ngaia are ngkai bukina are te Air Kiribati teuana tao riki te *international* are kibakiba itinaniku ae ti kataia ngkai ni katamaroa

inanon ara motinnano ae boou ao tao anne ngkanne ae e a taraia te botaki ni mwane n te aonaba bwa ti riai naba n taraa naba tao marurungin te Air Kiribati ae bwanin.

Ao ti a tia ni karaoia ao teuana ti a tia ni karaoa te boraraoi ma te Koil anne ngkoa iroun te Minita ni kawai a tia ni maroro rabwata aika uoua, iai ngkanne te boraraoi ane e waakinaki ibukin te kabwara tarau.

Te kauoua e bon karaoaki naba te boraraoi ma te Koil bwa ana turam ni bwaa ake i Tabiteuea Meang a rangi ni bobuaka. Ao ngkana e kabonganaki kanoan te turam arei boon te bwaa n te turam $1 tabun te taara n te riita ao boon te bwaa are bwaan te wanikiba e a kaan $4 te taara e rangi ni bobuaka. Ao manga aron kabonganakina ngkana e anaaki kanoan teuana te turam anne ma e kabonganaaki ao e nikirana e a bon buakaka naba. Ao anne e rangi n tararuaki bwaan te wanikiba ibukin maeun te botanaomata e bon kuri ni kaokoro arona.

Ngaia are aikai bwaai ae tia katamaroai ngkai ti a tia n reitaki ma te Koil tera ngkana e kona n taraaki bwa bon te tarau ane man te Koil ibukin ae nang korakora riki ibukin te bwaa ao n reitaki ma manga kabutan te aono ni mainiku. Are ngke ti roko ao e a waaki te kibakiba ao tia reitianako bwa are e kakawaki te kibakiba naba n ara itera are te aono ni Mainiku. Ma are ni bon aron te kamatebwai ae e aki rangi n raoiroi kanga e aki raka n aron are e kantaningaaki ma tia kateimatoa ibukin kainnanon te botanaomata. Ao e a tia ni manga kabouaki te CEO n te Air Kiribati ao kaain te Board a boou naba kaain te Board. Ao n reitaki kanga tua n te mwane n ana itera te mwane ngkanne e waa ngkanne ane e a tia ni waaki ma te Air Kiribati ibukin taraan katamaroan bwa are e a rinnako naba ngkai te Tautaeka ibukin norakin kanga tangiran katamaroan te Air Kiribati. Ma boni kainnanon te Air Kiribati man a na wanikiba ae e a rangi ni maan e a kaan 30 ngkai te ririki ke 30 tabun. Ao ngke tao e aki bua taekan te wanikiba are te Twin Otter are e aki roko rabwatana ngkai ao ngke e mena ao ngaia are e katoamaua te kibakiba e na akea te kanganga.

Ngaia are tao aikai naba bwaai aika e aki noori te IMF inanon ana ribooti bwa are a roko ikai kaain te IMF ao a kona n *add* tao ti uoua teuana, uoua te wiiki ao a nako naba. Ngkana aki bane n tauraoi rongorongo nakoia anne ngkanne e kona ni karika te kanganga. Ma iai te bwai ae e a tia ni karaoia te Tautaeka nakon ara kambwana ae te Air Kiribati ao ti kaitaua Taan Mwakuri n te Air Kiribati bwa a kekeiaki naba nako iai. Ma ti na

kataia riki ni manga katamaroa nakon are kanga ribooti aika a wene n aron are mai iroun te Botaki n te mwane n te aonnaba. Ao e rabwa.

Tibiika: Kabeanan buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e kona ni kakoaua te Beretitenti bwa ana waaki te Embraer e nang karuuta te Air Kiribati ao e na rootira ni kabane tera ngkai ae riki nakon te Embraer ana waaki te Air Kiribati ma I taku bwa ai te ruuti ae korakora ao a na rawa n taekinna e kona n tuangira te Tia Babaire bwa tera riki iaon aio.

Tibiika : Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau: Kanga e aki boou ae e na moan waaki te *international service* ke te kibakiba nakon aban tinaniku ae booureirei te karikirake ae booureirei. E aki boou ae e na waaki ma te ruuti ke te bua ao iai are e a kaman kawenenaki imatan te Auti n aron te maroro e a bongata te maroro iaona. Ao e a tia naba ni kabwataki te naan kataumwane ake ti uoti naba naba nakon matan te Auti. E a tia ni bane boon te Embraer are teuana are $50 tabun te mirion e a tia, ma are ibukin kanganga ae tia rootaki naba n te aoraki ae e a roota te aonaba ngaia are e a bae naba ara wanikiba i Australia. Ao ngke e aki e a biribiri ngkai te waaki ngkai tao e a kiba ngkai ni karaoa ana bitineti ke kawaina ni bitineti te Embraer. Ma are e koaua bon iai kanganga aika a rootaki iai bon aron te moan waaki naba ni Karin inanon taeka ni bitineti ae te *international* ma aikai kanga uotan riki Kiribati nakon te mwaneka ae e tamaroa riki n te aro bwa ngkana ti aki kateimatoa aei ara botanaomata ti a bon roko naba n te mwaneka are a mwaiti kanga tao ngkana ti taraa te *demand* e a bon korakora mwaitia ara botanaomata aika a kona ni bon kabongana ara *service* n te *international* bwa are tia kona n roko i Biiti, ti a kona n roko i Australia, tia kona naba n roko i New Zealand n ara wanikiba aei.

Ngaia are eti ti aki kakewea are e na waaki ma te ruuti bwa tia bon tia anne ni kauntaeka ikai ma ti na taraa riki are 10 ke 15 te ririki imwina are ara kantaninga n aia kamatebwai taan rabakau ao anne ngkanne aongkoa e nang manga kona ni karekemwane. Bwa are ti kakaai moa ara karikirake akana ana bubura aia karekemwane ana abuabu, ao te wanikiba teuana ae te *international* ke n reitaki ma tinaniku ngaia anne ae e na kona ni buoka abara ae Kiribati. Ao ni katoka naba are ti taetaekinna bwa ti aki tobwaaki raoi ni wanikiba aika ana bwai Biiti ana bwai Nauru, ti aki kona bwa are ngkana iai ara kataratara ni 20 te ririki ti na aki kona ngkana ti katine iaia nakai e

na aki koro nanon are e nang kantaningaaki. Ao e rabwa.

Tibiika: E rabwa te Beretitenti ao ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Marakei Hon.Moannata Ientaake ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki man te Onaoraki, Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki Hon.Dr Tinte Itinteang, e nakoim te Tia Tei.

Hon.Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tibiika I a tia ni bubuti bwa nna buuta au titiraki aio ao e bati n rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a tia ni buuta ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao ti a nakon are imwina te titiraki e na tabekaki iroun Hon.Betero Atanibora te Tia Tei mai Abaiang temanna ao e na kaekaaki iroun te Minita temanna ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin Botaki n Reirei. E nakoim te Tia Tei.

KAREKEAN TE KANUANGA NAKOIA TAAN REIREI AKE A MULTI-CLASS

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao nna butia te Minita are e tararua te Education:-

Bwa e kona ni karekea te kanuanga ae bon riai ibukia taan reirei ake a multi-class?

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanoa te tabeka aio ni kaineti ma rawawatan te mwakuri irouia taan reirei ake a karia ataei aika a kaokoro aia rinan. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki ana kaeka te Minita ae karineaki bwa kanga tarana e tauraoi. Ma e tauraoi ni manga rinanon aio. Te Tibiika ti kakoaua bwa taan reirei boni ngaia raoi kingin te kabwaia ma te rabakau. Ngkana e kukurei te tia reirei ao anuai naba ana ataei. N aron ae te titiraki are e tabekia are mai moana ao iai taan reirei aika a karaoi class 1, 2,3 are nanona bon te *load* e mena irouia taan reirei. Ao angina aia katauraoi taan reirei e kona ni *mix up.* Ngaia are e bon riai e kona n noora riaina te Minita ibukin kanuangaia taan reirei ngkai a rangi ni mwaiti tabeia

ao tao te kanganga e bon karako taan reirei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua ti kakoaua te bwai ae tabekia te Tia Tei aio riki irouia ara taan reirei ao e koaua tao a kona te tia reirei n reireinia tao uoua te class, a *multi-class* ao e koaua anne ti na katikuia irouia au Botaki ni Mwakuri bwa anne e mena inanon baira te Tia Babaire ao ti a kataia ni buoka aron kanoan te titiraki n aron are a maneweia au Taan Mwakuri.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa te Tibiika ao kanga e rabwa riki te Minita n ana kaeka ni buoka au moan titiraki. Ao ti kakoaua e koaua iai au kaawa tabeua aika a bon rangi ni mwaiti aia ataei ao ti kakoaua irouia taan reirei a bon rangi ni mwaiti naba tibwangaia ma tabeia. E bia taraaki te nakoa n tia reirei bwa anne raoi te moan nakoa imwain ae ana kaotinakoa ni kabane. Ngkana ti kakoaua bwa ngkana tia manga okirikaaki ni *quote* man te Baibara ao Iesu bon te tia reirei. Ngai are ti bia ni mwannanoia ara taan reirei bwa are bon taan reirei ngke arona bwa akea taan reirei ti aki tekateka ikai ao a bia kakukureiakaki ngkai bon ngaia kingin te kabwaia ao kingin te rabakau. Ao nna butia te Minita ao nna iraorao ma ngaia ao I kakoaua bwa bon te aomata ae mwatai. E kona ni kabirimwaka aio bwa e aonga n ae a reke kanuangaia naba taan reirei ao a kukurei. I a butiko te Minita bwa tera ngke ko kona ni kabirimwaka aio ni buokakia. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire e koaua ae te Botaki n Reirei e kakoauaia taan reirei bwa a nang kakawaki te Tia Babaire ao e kakoaua naba te Botaki n Reirei ae iai reirei aika a rangi ni mwaiti kaaina n aron ae South Tarawa, iai riki tao Abaiang n aron ae taekinna te Tia Tei ao iai naba n taabo aika a karako taan reirei. Au Botaki n Reirei te Tia Babaire e ataia bwa n aroia taan reirei tao ti kona ni kangai tao te class 1 nakon 2 a kabaeaki bwa aongkoa 4 te subject are e na anga te tia reirei iai, ao kantaningaaki taan reirei ni kabane bwa ana bane n anga bwaai n reirei ni kabane iai 4 te *subject* ae e na anga te class 1 nakon 2 iai 6 te subject are e na anga man te class 3 nakon 6 te tia reirei. Ao e koaua bwa n noran aei ao ti kona n noora te kanganga tao irouia taan reirei ae a karaoa te *compulsory class* ngaia are e na aki raraoma te Tia Tei ae ti karaua n rinanon aikai ma te kantaninga are ti na tararuaia ara

taan reirei bwa ana karaoaki raoi aron kanuangaia ma raaia ni kabane are ti taku bwa ana kona n anganaki, ma e na kakoauaki naba bwa ara taan reirei ti na butia bwa are bon iai aron karinanin beba are taian *qualifications* akana a kantaningaaki n te naan nakoa aikai. Are n tabetai are e kona ni iai kakaokoron te boo ni kaineti ma tao te *diploma* ke te *certificate* ngaia are anne ngkanne are e na kona naba n taraaki anne bwa aekaki ni itera are kanga e na kona n reke te kakaokoro, ni kaboakia.

Ma e koaua bon ara kantaninga bwa ti na uarokoia taan reirei bwa ana karekeaki rabakauia n anga te *refresher course* ke tao tera akana a karauaki ni karaoaki ao ara kantaninga bwa ana bane n riki ke ana kona n *offer te quality education* nakoia ara ataei. Ngaia are e na aki raraoma te Tia Tei aio au Botaki ni Mwakuri ti na keiakinna bwa ti ataia bwa bon taan reirei taan *deliver* ngaia taan karaoa kanoan te kanoa n reirei man ara *curriculum* are ti kataia ni uarokoia are te kanoa n reirei ni katoa tai ao nakai ngaia aika ana *deliver* nakoia ara ataei. Ao ara kantaninga bwa ti na mwakuria aio ma ara Botaki n Reirei ma te kantaninga anne e rabwa.

Tibiika: Am kateniua n titiraki te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua bon kabanean buokan te titiraki bwa are kanga e a manga *mix up* ana kaeka te Minita ma au titiraki are imwina are nambwana 103. Ngaia are I tuai n roko n au titiraki anne ma au titiraki ngkai I taraa te rarawata are a mena iai taan reirei inanon tain aika katauraoi n te tairiki, n tararuakia ataei ni class aika a kakaokoro bwa ti kakoaua bwa *take* te naan *multi-class.* Ngaia are te titiraki bwa a kona n reke kanungaia taan reirei ake a karaoa te aekaki n *service* anne ao ti riai ni karabwarabwa nakoia ti riai ni karabwarabwa nakoia bwa aki ti mwaono ma a bon nanonna. Ngaia are te titiraki nakon ni ngai are e na bon reke raoi te kanuanga anne nakoia. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa te Tia Tei ao I karautaeka bwa I a *carried away* naba ngkai I noora te moti are e nako bwa e tokanikai te Tia Tei mai Abaiang are te Kauoman ni Beretitenti ngaia are kanga I a *carried away* naba iai ao kanga I rangi ni kukurei ngke I kaeka ao e a ti tibanako naba au kaeka *congratulations* nakon te Tia Tei mai Abaiang ao te Kauoman ni Beretitenti. Ao e koaua n aron are I taekinna tia karaua n rinanona te Tia Tei ao e titebo ma n am titiraki aei e *mix up* ma au kaeka nakon are

imwina ma au kantaninga bwa e ota irou are kanuangaia taan reirei bon te bwai ae ti taku bwa bon kanoan ara motinnano I taku bwa te naan kanoa ni motinnano inanon te reirei aikai kanoan te motinnano ao ti ataia ngkana iai te kainnano bwa e na karikirakeaki mwaitia taan reirei anne te bwai ae e na rinanona te Botaki n Reirei. Ao n ara KTC ngkai iai te bwai ae ti karaoia ngkai n aron ae ti a tia ni *increase* te mwaiti ibukia taan reirei bwa a na buoka naba te kanganga aei bwa e na toki ma te *compulset class* are kanga tao ana anga ti temanna te tia reirei nakon uoman.

Ma te kanuanga tia karaua n rinanon anne ngkai ti ataia bwa te kanganga n te tai aei imwain are kanga e roko raoi are kanga te PTR I taku bwa ti na kona ni karaoa raoi kanoana are ti 25 ataei ao e na karaoia temanna te tia reirei. Ao ko rabwa te Tia Tei.

Tibiika: Ti a nakon ara titiraki are imwina ngkai e a bon bane buokan te titiraki anne e na tabekaki te titiraki iroun te Tia Tei temanna mai Marakei Hon.Moannata Ientaake ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

KAKOROAN ANA MOTINNANO TE TAUTAEKA ARE KAWENEA NAKON TE BOTANAOMATA

Hon.Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tia Babaire ao aio au titiraki:-

E butiaki te Tautaeka ke te Minita are tabena ke te Beretitenti ae karineaki bwa e kaongoa te Auti aei bwa e na koro ni ngai bukin ana motinnano ke ana kataratara are e a tia ni kawenea nakon te botanaomata? E bati n rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Marakei ao aei ngkanne kaekan ana titiraki:-
I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae karineaki mai Marakei bwa a kaman tia ni moanaki mwakurian kakoroan nanon ara motinnano. Ao man kantaningaaki bwa ana koro tabeua ake a na rangi ni ibuobuoki nakon te botanaomata ni moan man te namwakaina ae na roko. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Moannata Ientaake: E nang bati n rabwa te Beretitenti ao teuana mai ibuakon te motinnano bon ritin taian maneaba are ana kabwakaki taian aba ake a tei iai taian maneaba ana kabwakaaki raon umwantabu. Tao ni ngai anne

ae e na kakoroa bukina te Beretitenti?

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa anne teuana te motinnano ae e na kainnanoa mwakuriana bwa are ana kainnanoaki ngkanne tao te naan *surveys* te naan kataratara iaon taabo ake kanga kainnanoa n aekan maneaba, umwantabu ao taabo ake kanga akea ngkai taekaia ao rongorongoia aika a tauraoi n reke bwa are aei e na bon tabangaki ao riki tao ane e na bon moanaki man taabo ake a bon rangi ni iai aia kanganga moa ngkai bwa are aikai a tabekaki e bubuti inanon te reitaki ma te botanaomata iaon are bon iai taabo ae iaon Kiribati ae ana tabo te aro teuana ma teuana ana maneaba ke ana umwantabu ke bon ana kaawa ae teimatoa ngkai ni uneakinaki imarenara ma taan aba. Akanne ngkanne akana ana kona ni moan kanakoaki moa ao tao akana nikirana akana bon akea aia kanganga ao riki ake kanga a bon tei bwa kanga a riki bwa ai bon abaia anne ngkanne tao e na bon kona ni manga taraaki inanon te kainibaire ma iai kantaninga bwa taabo ake kanga a bon rangi n rootaki riki ai bon aia kanganga are a tabeka te bubuti anne ngaia ae ana bon kona ni moanibwaiaki.

Ngkana ana tauraoi ana waekoa n tia inanon te ririki ae na roko ao a kona ngkanne ni moanaki mai iai ao ngkana aki e kona ngkanne ni manga taraaki bwa ana bon taraaki moa bebaia ao rongorongoia ni kabane ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Moannata Ientaake: Buokan te titiraki te Tia Tei ao tao e na iraua boon taabo aikanne ngkana e nang kabwakaki man te Tautaeka. E bati n rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ao e rabwa buokan te titiraki e na aki raroa ma ana *rate* te Tautaeka ae waakinna iai are bwa are anai naba ngkai te Tautaeka ritin aba ake tao taabo ake e ritini naba te Kauntira naba iaon aba, ao te *rate* ngkanne ibukin aon abamwakoro are e na bon tabangaki n titebo ao iai ake bon tao te *rate* ke te mwaiti ibukin aba ake a ritinaki n taabo aika tao aban te *town* n aekan Tarawateinainano ao n reitaki ma Betio ao e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Moannata Ientaake: Ao tao bon kabaneana te Tia Babaire ao e kona ni moanibwaia Marakei?

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa te bubuti ao are e koaua tao e a mwakuri ma kaain ana abamwakoro ibukin bwaai ake a kantaningaaki riki abwakin aba ake bwa are e na riai ni iai naba te kaetieti ma taan ababa, are bon taan ababa ngkanne are ana kainnanoaki ngkanne tamnein riki tao abwakin te tabo ane e na riiti anne. Ma eng kanga e moantaai naba n roki i Marakei ai Marakei naba ngkanne are e nako ma n aron are I taku e na kawenea moa ana kainibaire te Tautaeka n reitaki ma tao anga moa taabo aika ana kanakoaki riki ake tao bon iai aia kanganga ao e rabwa.

Tibiika: Ngkai e a bon bane ara titiraki anne ao ara tai ngkai e a bon itera raoi 12 are tia bon raoi n tain ara katawanou ao I ataia bwa iai riki teuana te titiraki ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang temanna ma ngkana ko kukurei te Tia Tei ao ngkana arona bwa iai nikiran ara tai ni bwakantaai ao tia kanakoa ma I bon ataia bwa e na aki reke taina ma I a katoka n te moaningabong nakon te ingabong bwa kanoan ara Ota Beba ni ngabong, nakon te ingabong.

Hon.Betero Atanibora: E aki kona n nako kee.

Tibiika: Ngkana ko taku bwa e nang baiti am titiraki anne ao ti na kanakoa, ngaia kanakoa.

Hon.Betero Atanibora: E baiti.

Tibiika: Ao uotiko.

TITEBO AIA MWAKURI TAAN REIREI AO E KAKAOKORO AIA LEVEL

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker I a kuri kanga n nanokawaki n te ingabong aio ngkana e nang aki toka au titiraki aio ma e rarabwa bwa are e na bon riai n nako bwa kainnanoia naba kaain Abaiang riki Taan Mwakuri:-

Ao N na butia te Minita n te Education e kona ni kabwarabwara nakon te Auti aio bwa bukin tera ngkai L15-13 ao L12-10 ao diploma level 12-11/10-9 a mwakuri n ti tetikina?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang:-

Te Tia Babaire I kan taekinna nakon te Auti aei bwa ti tetikina aron aia mwakuri taan reirei ma ti kakaokorona te rinan are a mwakuri iai. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora: E koaua ae e a boo te tai ma ti teuana buokan au

titiraki ao I aki manga taua aia tai Taan Tei. E rabwa te Minita n ana kaeka n aron are e a tia ni kaeka iai ma nna butia bwa e koaua au kantaninga bwa bon iai aia *officer* are e mena iaon aba ni kona n noora raoi te *loaded* taan reirei. N aron ae I kakoaua ao I bon *observe* te rarawata are a mena iai taan reirei akanne ao ti kunea ngaia e rarawata riki te koraki ake a mena n L15-13/12-10 ao e karako te *load* irouia te koraki ake a *diploma.* Ao ni booia e buburakaei riki booia ake a *diploma.* E kona te Minita ni manga rinanon aio ko rabwa.
Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa bwa are kanga I a bon tia ni kaekaeka tabon te titiraki aei mai moana ao e koaua tia rinanon aei te Tia Babaire ma au Botaki ni Mwakuri ao tia karaua n taraia bwa e koaua ae ngkana arona bwa iai te kakaokoro n aekakin anne ao ti na kataia n nikoia riki te Tia Babaire. Ma au kantaninga bwa e teretere are bon te kaokoro e bon riki man aron aia konabwai taan reirei ao tao e koaua ngkana ti na taraa te itera teuana anne n aron ae I tia n taekinna te karinan are a reirei anga reirei iai ao iai are e ti anga ti 4 te subject ao iai are e anga tao iraua 6 ma e koaua ti karaua n rinanon aei te Tia Babaire I karabwa te Tia Tei ngkai e tabeka aei ao I a katikua inanon bain au Botaki ni Mwakuri tia karaua noria n reitaki ma ara Taan Mwakuri akekei bwa ana bon karaua raoi n taraia raoi, bwa taan reirei ake anga reirei tao riki aia mwakuri ke tao tera te Tia Babaire e na karauaki n taraaki irouia taan reirei akana riki ara IEC ane akana iaon aba tia karaua n noora aei te Tia Babaire n rinanoia raoi ma ara Botaki ni Mwakuri. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei iai riki buokan am titiraki kanakoa.

Hon.Betero Atanibora : Ko rabwa Madam Speaker ao ai kabanean buokan te titiraki ai bon te karabwarabwa riki nakon te Minita ae moan takaburinako ngkai e tobwa te kanganga aio riki nakoia taan reirei au kantaninga bwa a bon ongo taan reirei iaon Abaiang ao ngkai I a reitia naba ni karabwako te Tibiika ngkai ko nang manga teimatoa n nonorai ni katoabong bwa kanga taraan ae tia *win* moa ara *case.* Ao I a karabwa naba kaain Abaiang ni kabane man aia onimaki ake a tia n onimakinai iai ma tariu are Dr Teuea ao ara rooia ti karabwaia naba ara rooia ma ara taan kakoaua ao kam bati n rabwa ni kabane kaain te Auti n Tei ao kanga ai bon akea buokan te titiraki te Tibiika ao kam na bane n tekeraoi.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa akea naba buokana irou ma I a katekeraoiko man te Botaki n Reirei ataein te reirei, taan reirei ae ko taetae ibukia ao kaain au tabo ni mwakuri ao ataein te reirei ni kabane iaon Abaiang ni kabane, kona tekeraoi ma raom are te Kauoman ni Beretitenti e rabwa te babaire ao kam rabwa.

Tibiika: E rabwa te titiraki ao I a katekeraoi ngkami Taan Tei aika kam a tokanikai n ami keiti ni kabane ake kam a tia ni kateaki ao kam tokanikai ngkai kam na kona n reitanako ami beku. Ao I a kabwara ngkanne te Auti ao I ti kauring nakon te kakao are I a tia n taekinna n te moantai nakon te itera are te *Parliament club* e kauata nakon 1 ao e waaki iai ami *program* I taku bwa iai ami *invitation* ao I a kabwara moa te Auti ao tia manga kaitibo ikai n te aoa 2 ni bwakantaai tia motirawa moa.

KATAWANOU

Tibiika: A bon bane raoi ara titiraki ngke ingabong ao ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Moan Warekan te Biira te Biira ni Kataumwane 2020

TAIAN BIIRA

TE BIIRA NI KATAUMWANE 2020
(Moan Warekana)

Tibiika: Ao I kukurei ni kanakoa te maroro n te tai aei iaon moan warekan te Biira ibukin te Kataumwane 2020 are e na warekaki n te moantai ao ngkai e a bon tia ni kanakoa ana maroro te Minita n te *Finance* are bon te Kauoman ni Beretitenti ao I a kanakoa moa nakoim te Leader n te Kaitara bwa ko a kanakoa am maroro iaon te kataumwane 2020.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao n te bwakantaai aei tia manga kabowi riki bwanara ni kamauri nakoimi bon nakoim te Tia Babaire, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ao ana Minita Taan Tei ao taan ongora kam na bane riki ni Mauri.

E koaua te Tia Babaire aio maroro tabeua man ara itera te Kaitara iaon moan warekan te Biira ibukin te kataumwane n te ririki aei 2020. Moan warekana te Biira ni Kataumwane ibukin 2020. Ao I a moana au maroro te Tia Babaire ma taeka ni kakaitau moa nakon te Kauoman ni Beretitenti are bon te Minita naba ibukin te mwane ao babairean karikirake ibukin uotakirakean te Biira ni

kataumwane ibukin 2020 n te Kaabong ae nako.

Ao I a reita te bwana ni kakaitau ana Tia Koroboki nakoia kaain ana tiim ao ai nakoia taan koroboki ao Taan Mwakuri n te Tautaeka ibukin barongaan kanoan te boki ni kataumwane. Te Tia Babaire tao imwain naba e ti nang waakina ara Minita maroro iaon te Biira aei ao I taku bwa e kakawaki naba bwa e reke moa tain kabwarabwaraan riki te kanoan te maroro are ngkoananoa. Ngkai ti kakoaua bwa tao iai aika aki raoi rangi ni matata a taku bwa e aki bwaati te kataumwane ibukin te ririki aei. Ma tao e rangi ni kakawaki bwa are kanoan te maroro ngkonanoa kanoan te manga Kataumwane ibukin te ririki 2019 are kanoana ni kabane a bon tia ni karaoaki. Ma ai ti kaetan ngkanne kawaina bwa e na riai ni maroroakinaki ke e nang riai n rin ian are kibun nako te Tua ae Maungatabu are tia bane n tia n maroroakinna ngkoananoa.

Ma e ti kakawaki ibukin ongoraan te botanaomata bwa kanoan ngkoananoa ti aki te kataumwane ibukin te ririki aei, ngkai aei kanoan te maroro ibukin te bong aei ibukin te Kataumwane ibukin te ririki 2020, ae I taku bwa ngaia aei ae a nang kakantaningaia ara botanaomata.

Te Tia Babaire ao n aron ae taekinna te Kauoman ni Beretitenti ao e koaua bwa te kataumwane aei e rangi n okoro arona ma Kataumwane aika nako. Bwa ngkai e a kaan toki te ririki ao e nang tibwa uotakirakeaki ibukin kabwatakina n ara Auti aei. Ao e koaua bwa n November ae nako ao are e aki kabwataakin te Auti ae nako ao ngkai ai manga tabera taben te Kauoman ni Beretitenti ae te Minita ae e a tia ni karaoia bwa e a tia ni manga uotirakea nakon te maneaba n te tai aei.

Tao e kakawaki naba ae tia manga bon karaua naba ni manga kabooui rongorongo bwa bukin tera ngke e a reke ngkai aei ae e nang kabwataki n te tai aei are e a rangi ni maan, ae e a kaan toki te ririki. Ao I taku bwa n aron te waaki n te Tautaeka te Tia Babaire ae ti waaki inanona ao te kantaninga bwa ngkana e aki bwaati ana kataumwane ke ana manga kataumwane te Tautaeka teuana ma teuana ao e kantaningaaki bwa e na bwaka. Ao aei kanga kanoan te ririki ae nako ao aei naba a tia n ririki n taai aika nako tao 2003 ao e bwaka ana Tautaeka Teburoro Tito bwa bukin are e aki bwaati ana manga kataumwane.

Ao aei kanga te kantaninga ao te taneiai ae e a tia n taneiai iai Kiribati, ma iai kaokoron te waaki ke te bwai ae riki n te ririki ae nako.

Bwa te Tia Babaire ngkana arona bwa e na bwaka te Tautaeka ibukin ae e aki bwaati ana kataumwane ao e na riai moa te Beretitenti n taekinna ke n karina te bwai ae aranaki bwa te *certificate* n taekinna bwa kabwataan ke aki kabwatan te kataumwane anne e na oti iai onimakinana ke aki onimakinana, ao anne ae riki n 2003 bwa te Beretitenti n te tai arei te Teburoro Tito anne ae karaoia eng ke e aki bwaati ana manga kataumwane ao e aki e a bwaka naba, ma anne e aki riki n te ririki ae nako te Tia Babaire n aron ae te karaka ae bon ataaki. Ngaia are e aki bwaka te Tautaeka ngke e aki bwaati ana kataumwane.

Ao anne e kakawaki bwa ti na katereterea bwa ngaia bukin ae ngkai tia mena inanon te ririki aei ao te bong aei ae tia maroroakina te kataumwane, ibukin te ririki aei n taina aei ae 1 n Tebetembwa 2020.

Te Tia Babaire I taku bwa n te tai are e riki iai arei ao e aki tauraoi ara tua ae maungatabu kanga n tobwa te aekaki ni bwai are e riki aei. Bwa are te kantainga bwa ngke arona bwa e bwaka te Tautaeka ao e bwaka te Auti ao ngkanne anne ngkanne e na akea tao te tai ae e na akea iai te kataumwane ke e na akea iai mwakan te Minita ni karekea te mwane ibukin kabutan ana waaki te Tautaeka. Ao n aron are e kabwarabwara naba te Kauoman ni Beretitenti ke te Minita ao iai te tai ni moan te ririki ae man 1 n Tianuare ni karokoa ni 5 ni Beberuare ngke e toki maeun te Auti are e nako ao anne te tai are akea iai kariaiakan te Minita, bwa e na kabongana te mwakoro 111 ian te tua ae Mauntabu.

Ao aei I taku bwa e kakawaki naba ae e na matata raoi naba taekan te tua ae Maungatabu are ngkana e aki bwaati te kataumwane imwain bwakan te Auti. Ao aei ian te kibu 111 n te Tua ae Maungatabu ao ngkana e bwaka te Auti ngke e toki maeun te Auti bwa are uoua aron bwakan te Auti bwa teuana are e bwaka n aron are tao te *No confidence motion* ke te *confidence motion* ngkana e aki bwaati ana kataumwane te Beretitenti are e uotiarake n te tai anne ke bon te tokin maeun te Auti n aron are 5 ni Beberuare. Anne e bon toki raoi korakoran te Auti ae nako ma ngkana e aki bwaati te kataumwane imwaian ae riki aei ao te kibu 111 ao e kariaiakaki te Minita te mwane ni kabongana te mwane man ana mwane te botanaomata ke te *consolidated fund* ae taku bwa e riai ibukin kabutan ana waaki te Tautaeka, ibukin te botanaomata.

Ma e na riai n aki raka iaon are e kabonganaaki n te ririki are mai mwaina ao n aron ngkai te bwai ae riki ngkai n te tai aei n aron mwanewen te kibu ae 111 ao e taraa n ae toki mwakan te Minita aei n 22

n Aokati, nanona bon tabebong n nako bwa e taku bwa teniua te namwakaina ana moani bowi te Maneaba ni Maungatabu ae te Maneaba ni Maungatabu ae boou aei are e boowi ni 22 ni Meei. Aei te mena ae uarereke ma e oti iai bwa anne tokin mwakan te kibu ae 111 ian te Tua ae Maungatabu ibukin kariaiakan te Minita ni kabongana mwanen te botanaomata imwain ae bwaati ke kabwataki te kataumwane iroun te Maneaba aei.

Ao ngkanne te kantaninga bwa te naan kabanemwane ake e a tia ni kariaia te Minita ian te kibu aei a riai ngkanne ni manga karinaki n te kataumwane are aongkoa ai ngaia ngkai rabwatana ae tia maroroakinna n te tai aei. Ao aei ngkanne kanoan te maroro aei te Tia Babaire. Ma e kakawaki bwa e na nang mataata naba aron te ongora. Nanona ian te kibu ae 111 n te Tua ae Maungatabu ao man Beberuare 6 ni Beberuare ao anne e moanakai iai kabonganaan te kibu anne. Nanona are man Tianuare ni karokoa ni 5 ni Beberuare ao ngkanne anne ngkanne iai ngkanne kanga te marena ae akea iai kanga te kariaia bwa e na kabonganaaki te kibu aei. Ao ngaia anne te Minita n te mwane ao anne bon tabena ao e koaua bwa aei ngkanne taben te Tautaeka bwa e nang kakaea angan mwanenakin te tai anne are teuana tabun te namwakaina.

Ao n aron ae e kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita ao a tia ni kabongana te kibu te 11 te roki 1 n tuan te mwane te *Public Finance Control and Audit Ordinance Cap 79.* Ao aei are e kaineti ma kabonganaan te mwane ni karikirake ao tuana. Iai te onono nakon tuan te mwane ni karikirake aei are e karaoia te Tautaeka n 30 n Ritembwa 2019. N te aro bwa e na kona ni kariaiakaki kabonganaan te mwane ni karikirake aei ibukin kabanemwane nako ake itinanikun te karikirake.

Te kabuanibwai te Tia Babaire bwa e aki ataaki te bitak aei bwa e tuai ni karaoa tabena te Minita ian kibu 11 (3) n tuan te mwane ni kawenea imatan te Maneaba n ana bowi are imwin are imwina te tai are e karaoaki iai te bitaki anne are nanona 22 ni Meei te ota are e tiainaia te Beretitenti iaon te onono anne are e tiainaia te Beretitenti ian te kibu 11(2) n tuan te mwane.

E koaua ae iai te titiraki ae e a tia ni mwemwekaki nakon te bowi ae rietata bwa te titiraki ae eti kabonganan te mwane ni karikirake iroun te Minita ian tuan te mwane ni karikirake ao n aron are ti kaongoaki ao e taku te bowi ae rietata bwa eti. Ni kaineti ma te bitaki are e karaoaki n 30 n Ritembwa 2019. Ngkana ngaia ae te babaire iaon aei te Tia Babaire ao aei e tuai kona n reke norakin te

moti aei bwa e tuai n kanakoaki iaon te beba. Ma I taku bwa te bwai ae kakawaki bwa iai kabaean te Minita bwa e na riai n ana ana kariaia te Maneaba ni Maungatabu aei ibukin kabonganaan mwanen te botanaomata n te tai are e mwaneweaki anne kanga moan riki te ririki.

E aki bita te Tua ae Maungatabu, ke kabaean te Minita ian te tua ae Maungatabu bwa are ni kabane mwaane ake anaaki man ana mwane te botanaomata ke te *consolidated fund* are e na kona n ti kanakoaki man te *warrant* are e tiainaia te Minita n te mwane aikai bwaai ae n tokin te tai ana riai ni kariaiakaki n te Auti n te Maneaba ni Maungatabu, ti ake aranaki bwa te naan kabanemwane ian te tua ke te naan *statutory expenditure* ae aikanne kanga aki kainannoa te kariaia. Ao anne ngkanne iai kanoan ana maroro te Minita are e taekinna bwa te kabanemwane ngkanne n te tai ane man Tinauare ni karokoa 5 ni Beberuare are $22.2 te mirion aei ae e aki kainnanoa ana kariaia te Maneaba ni Maungatabu aei raon kabanemwane ake a tia ni kaman eti taekaia ian te tua.

Bwa tao ni kaineti ma aei te Tia Babaire ao tao ibukin ngaira tibwangara ae nang kakawaki naba ngaira kaain te Maneaba ni Maungatabu ngaira Taan Tei, bwa I taku bwa e nang kakawaki bwa e na nang teretere raoi nakoira bwa baikara kabanemwane akana te mwaiti ni mwane iai botana ane $22.2 te mirion. Tera kabanemwane aikanne? Ao tera rootakin taian karikirake akana tao a tia ni kabonganaaki ngkai mwaneia. I taku bwa aei e nang kakawaki te Tia Babaire bwa e na kabwarabwara te Minita bwa te Tautaeka bwa nakon te Auti aei ao tao ai bon bukin naba ongoraia kaain Kiribati. Bwa ana katereaki raoi kabanemwane ake a tia ni kabonganaaki iai mwanen te botanaomata bwa are te mwane are te *Development fund* ke te mwane ni karikirake aei naba ana mwane te botanaomata. Bwa mwaane aika a roko iroun te Tautaeka aikai mwaane aika aranaki bwa kanoan te *consolidated fund* ao ana riai ni kabane n roko imatan te Maneaba ni Maungatabu aei.

Ngaia are nna ara koaua ngaira te Tia Babaire ao I taku bwa te mwaiti ni mwane ae tao e na karekeaki iai ara kariaia ngaira iroura e na rin are $22.2 te mirion aei ngaira ara koaua n otara ae tao e e memeere. Ma te Tia Babaire ngkanne ngkanne iaon taraan kaubwain Kiribati n aron are a tia ni mwaneweaki n ana maroro te Minita te Kauoman ni Beretitenti, ao n aron ae oti n te boki ni kataumwane are ngaia kanoan naba ana tietura te Biira. Ao titebo ma e taraa n ae e na

rikirake ni kekerikaaki kaubwain Kiribati.

E mwaneweia te Minita bwa e na akea te rikirake ni kaubwain Kiribati n 2020 n aron tao aia ribooti kaain te IMF iaon Kiribati are n Tianuare n te ririki aei. Aei ae katabeaianga riki ngkai e nang tabe ni kekerake ana kabanemwane te Tautaeka ni kakoroan nanon ana berita nakon te botanaomata.

Te Tia Babaire n tokin 2019 ao iai te raka ae $42.1 te mirion, n November n te ririki ae nako ngke e moan tabekaki te Biira ni kataumwane ibukin te ririki aei are e aki bwaati n te tai anne ao e ribooti te Minita n ana maroro n te tai anne te *deficit* ke tao ara taetae ni Kiribati ae tao e na kona n ota riki iai te botanaomata tao te ruuti ni 2020 ae $2.3 te mirion. Ma ni 20 n Aokati n te ririki aei ngke e uotarake te Biira ni Kataumwane aei te Minita ao e taekinna bwa ai $36.9 te ware anne, ao aei ara taetae ni Kiribati e ruuti te Tia Babaire ma ngkana arona bwa iai riki te taeka ae e na kona ni kabwarabwara te taeka ae *deficit* ma anne kanga e ruuti $36.9 are nanona e nang korakora riki te kabanemwane nakon te karekemwane n te ririki aei. Anne nanon te *deficit* tao te ruuti, ao e rangi ni bubura te kaokoro te Tia Babaire n are e ribootinaki n November ae nako ao ngkai n Aokati n te ririki ae bwa $34.6 te mirion.

Ao ti ataia bwa kanoan te kataumwane aei 2 kanoan ana motinnano ke ana berita te Tautaeka aika a rinnako iai ti uoua. Ao e koaua ae kangai akea te kanganga bwa are e bon rawata ara mwane n te Bank ke tao ara *cash reserve* $335.8 te mirion e kona ni kaitara te ware aei are $34 te mirion. Ma iai te kantaninga te Tia Babaire bwa are kanoan ana motinnano te Tautaeka ao ana rikirake ni boong aika ana roko ke n ririki aika ana roko te naan kabanemwane.

Ao ti noria n ana boki ni kataumwane te Tautaeka are e anganiira bwa iai te kataratara n ririki aika ana roko ae I taku aki rin iai kanoan ana motinnano te Tautaeka. E titebo n ae e taraa iai akea naba ni karokoa 2023 kanoan te motinnano ae e na rin bwa tao ti tao te takataka are ngaia e rin ae oti ae te ririki ae na roko ao ake a rin ngkai. Ao tao aei tia butia te Tautaeka bwa e karaua ni manga rinanon ana taibora n ana boki aei ao n taraia bwa a bon eti raoi nakon are e kantaningaia.

Iai te naan tarau are e taetaekinna te Tautaeka tao te naan tango mwane n taai aika nako ao e koaua n aron ae ti noria tao e nakon $85 te mirion tao nikiran te naan tarau aikai man 1985. Aikai a riki bwa kanga baen te Tautaeka ao e koaua

e taetaekinaki bwa aei te naan tarau mai mwaina ao te koaua anne. Ma I taku bwa aei ngkana e roko te Tautaeka teuana ma teuana ao e riki bwa te tia bwaibwai e bwaibwai n te tarau ao e bwaibwai naba n te kaubwai. Ao I taku bwa ngke e roko ao tao iai tao $200 tabun naba te mirion te kaubwai are e tauraoi imwaina.

Ma aei te Tia Babaire kanoan te tarau ke tao te kabanemwane are e na tataraia naba te Tautaeka. E aki oti n te boki ni kataumwane ngkanne iaon te karekemwane tao te naan tao rotakin karekemwane tabeua man kanoan ana motinnano te Tautaeka n aron tao te *tax,* bwa are ngkai e nang kerikaaki riki te karekemwane man anne n aron kanoan ana berita. Ma aikai itera aika a nang kakawaki bwa e na taraia te Tautaeka bwa ana riai ni iai ana karekemwane aika a boou ae ana kona n onea mwiin ke ni kaitarai te naan kabanemwane aika a nang rikirake ao e a ti a tia ni mwaneweia te Kauoman bwa tera te naan karekemwane aika a boou. Bwa are karekemwane aika a taneiai te aba ngkai ti aki karekemwane aika a boou bwa anga ni karekemwane man taai aika nako. Ao I taku bwa e nang kakawaki naba aei bwa e na matata bwa ti na kaunga te Tautaeka ti na kaumakia bwa e na kabirimwaaka aron te karekemwane man ana karekemwane aika a boou aikai, bwa e aoria n ae e aki kabuanibwai Kiribati n rikiraken te kabanemwane ae ti kantaningaia ngkai bwa e na rikirake n ririki aika ana roko man kanoan te berita anne ao bon tibwangan te Tautaeka ae moan te kakawaki ibukin ara botanaomata, ao anne ae ti na kaunga iai te Tautaeka.

Ao ti ataia bwa iai teuana ae tataraia te Tautaeka bwa karekean te bwaibwai tao kambwana n akawa itinaniku, ao aei kanga te iango ae tamaroa ae noria te Tautaeka ae tao anne e nang kakawaki are e na rikirake te karekemwane. Ma iai ara titiraki iaon aei, bwa bukin are a taetaekinna ngkoa are a nang kaunga ngkai bon akawaan ara ika karaoan ara ika ao kabonakoan ke mwaketenan ara ika. Tera ngkanne rekereken aei ma te iango ibukin manga kabouan te bwaibwai ni kambwana n akawa itinaniku ao tera kabwaian Kiribati ae e na reke man aei. Tera aia mwakuri ae e na reke mai iai, tao ana karekemwane te Tautaeka man te *tax* e na kona n reke man te iango aei. I taku bwa aei e nang kakawaki ae e na karauaki raoi naba n raa n tataraaki. Ao imwain ae ti na nako tinaniku e koaua bwa are bon iai taan rabakau are ngaia a mwakuria aei rinanon te *RERF* ao tao aei e na irekereke ma anne ke tao aei bon itinanikun te waaki ngkai are e rinanon te RERF ibukin kabuburan riki kaubwain Kiribati.

Ao tao imwain ae ti nang eweka te nako tinaniku ibukin te bwaibwai ao I taku bwa e kakawaki naba bwa te Tautaeka e na tarai moa kaubwaina ke ana kambwana ae e bwaibwai iai moa iaon Kiribati, ao anne bon ana kambwana te Tautaeka. Ti nang riai moa ni karaui n tarai ara kambwana aikai bwa iraua ara kabanemwane ae ti a tia ni kabanea ibukin kabutakia ao iraua ae a tia ni kaokia nakon te Tautaeka ke nakon te botanaomata.

Te Tia Babaire ni bukiniba 9 ao e oti iai te ribooti iaon birin ana kambwana te Tautaeka aika 10 ibukin 2017. E maan te ribooti aei ao I taku bwa e a riai ni kabouakiao ni kabonganaaki riki waare aika a boou. Ao man te taibora aei te Tia Babaire ao iai aua kambwana aika a biri n te ruuti n te ririki anne ao riki te Air Kiribati ae e nang korakora ana ruuti ibuakoia akana raona bwa $3.9 te mirion, ao nikiraia a raka. Ao aei te Koil ae raka n te ririki anne $5 tabun te mirion.

Ma e aki oti n te taibora 4 bwa iai te karekemwane ae te raka man ana bwaibwai te Tautaeka ke te *Dividend* n te ririki 2017 ke akea bwa are aei e aki oti n te taibora anne bwa te taibora anne e ti taraa te ririki 2018. Ngaia e kakawaki naba karekean te naan ware aika ngkai.

Te Tia Babaire te mwane n Tania bon kaubwaira ae moan te kakawaki, ngaia ara okai ara kabirinako tia karabwaia moa taan tararua ara mwane n Tania aei te Tia Babaire, te naan Manatia ao te *custodian* are ngaia naba e kakawaki tabena ibukin aia mwakuri korakora ni karikirakea ara mwane n Tania ao ni karokoa n te mwaiti ae mena ngkai are iaon $1 te birion. Aikai mwiin babaire ake a karaoaki imwain 2016 ni bitakia taan tararua te mwane aei ao te bitaki nakoia te naan Manatia ao e rabwa bwa e a oti mwiin te bitaki aei biriraken ara mwane n Tania.

Ma n ririki aika nako te Tia Babaire ao n aron otara ni kanoan te boki ni kataumwane aei ao e tara ni uarereke biribirin rakan te RERF n aron otara ni bukiniba 8 n te boki ni kataumwane ao e biribiri imarenan 3% ao 6% rakan te RERF n ririki aika 2017,2018 ao 2019. E aki mataata n aei ao n ana maroro te Minita bwa e uara taraan biribirin ara RERF ni kabotauaki ma are e kantaningaaki ke ana *performance against the market bent marks.* Tera te kataratara n ririki aika imwaira iaon aei te Tia Babaire n riki ngkai ni kaineti ma te aoraki ae te Covid-19 aei ae e riai naba ni katerete reaki, bwa tera ngkai rootakin ara mwane n Tania ae tao ti aki ngkai ma tao n taai aika ana roko man te aoraki aei. Aei are e

bon taona nako te aonaba ni kabane.

Tera naba rootakin ara karekemwane man te akawa? Rotakina n te Covid-19 te Tia Babaire ao ti tabeaianga bwa ti noora rotakin Matiare n te itera aei are e ribotinaki man ana botaki n akawa Matiare bwa iai i 700 te bong n akawa ae tiku ngkai n tuai ni kaboaki inanon Turai te ririki aei. Ao aei kanga a katiteboa ma $7 te mirion te mwane n America are e tuai ngkai n reke ao tao e na kona ni bua man ana karekemwane. Aei are e reke man ana beba ni kaongora Matiare ni 28 n Aokati te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e aki oti n ana maroro te Minita rongorongon te karikirake ae te Embraer bwa e bwaka ia ngkai? Ai iraua te karekemwane ae a tia ni karekea? Ao iraua te kabanemwane? Aei te karikirake ae moan te kakawaki iroun te Tautaeka ibukin karekean te karekemwane man te kaneweaba ao aei are ti noria bwa a boutokaaki iroun te Maneaba aei n te maneaba ae nako. Ao e kakawaki te rongorongo aei te Tia Babaire bwa e na ongo te maneaba aei ao e na ongo Kiribati bwa e na ataia bwa ana mwane are e a tia ni kabanea ibukin te *Embraer* e bon materaoi. Ao e na riai naba n tarataraaki ana kabanemwane bwa e na riki bwa te raran nakon kaubwain Kiribati. Ao e koaua ae mwaneweia te Beretitenti are n te naan waaki aika a boou e na bon bae ni iai te ruuti.

Ao e koaua bwa ara moan wanikiba te *embraer* e roko n Ritembwa te Tia Babaire kainan te naan mwamwananga kibakiba e a tibwa riki imwiin riki te tai anne. Ngaia anne tao bon te kakaewenako nakon ara Tautaeka bwa e na karaua riki ni kabwarabwara te itera aei. Ao te titiraki naba bwa ai iraua ngkai ae a tia ni kabwaka Tiaina ibukin boon te kauowaa n *Embraer?* Aei ngkoa are e taetaekinna te Tautaeka tao ibukin are e a manga moan kamaeua te reitaki ma Tiaina bwa are bon ti ngaia te aba n te tai arei ae kukurei ni kaboa ara *Embraer* bwa te bwai n tangira bwa ti aki te tarau ke ti aki te tango mwane. Ao aei e na riai naba ni matata bwa ai tera ngkai rongorongona.

Ti ongora iroun te Minita bwa iai te *account* ae boou ae arana te *account No.3* are e a tia ni kaukakia ibukin ana mwane ni buoka Tiaina iaon te *embraer* n aron are a kabwarabwara. Ao mwaitin te mwane ngkai inanon te akaunti aei $19.5 te mirion ao e aki taraa ni koro iai boon tewaana te *embraer* ma tao iai riki rongorongo ae ngaia naba ti nang kan ongora te Tia Babaire bwa iraua riki are e na riai ni bwaka, ao e aoria ni koro boon te *embraer.*

Te Tia Babaire e rawata tao bwaai aika a kantaningaaki naba mai iroun Tiaina inanon ara reitaki ma ngaia bwa e taku ngkoa bwa ngaia ae e na onea mwiin ana buoka ni kabane Taiwan, ao aei naba e na kakawaki naba bwa e na ongora Kiribati bwa e a tia ngkai ni bane n reke aei ke tuai inanon bain te Tautaeka. Ao teuana mai ibuakon ana buoka Taiwan nakon Kiribati bon ana buoka nakon te kataumwane ke te *budget support* ae $1 te mirion. Kanga e aki oti ngkai ae iai ngkai ae reke mai iroun Tiaina.

Ao anne ngkanne bon iai naba ara titiraki ibukin kaukan te akaunti aei, bwa e aera ngkai ti kainnanoia bwa ti na manga kauka te akaunti ae boou, ke bon iai te akaunti are nambwa 4 ae ngaia ae ana riai n ririn iai mwaane mai irouia taan buoka. Tao bukina ma are e aki rangi ni kabwarabwara te Minita ao aei te rongorongo naba ae nang kakawaki bwa ti na ataia e na ataia te Auti aei ao e na ataia Kiribati bwa e aera ngkai iai okoron Tiaina bwa iai ana akaunti ae bon okoro. Aei kanga ti tangiria bwa e na katereaki bwa e rawata ngkai te aki ota iai.

Te Tia Babaire e a kakantaninga ngkai Kiribati nakon te kataumwane aei bwa are e rawata ana berita te Tautaeka are ngaia a rineia iai bwa e na kaira Kiribati. Ao ti nanokawaki n noria bwa ngaia ti uoua ngkai kanoan te motinnano ae rin ao aki rin ake tabeua ao tao nna bon tabeka naba bwanaan au abamwakoro bwa n aron boon te takataka are $4 te taara n te kiro e aera e aki nako ngkai kai akea kainnanoana ae tao e na barongaaki ke tao e na iai manga te kamatebwai, bwa are te bwai ae nang bebete n ara koaua bwa e a tia kataboroaki naba te kataumwane ao ti ataia e kangai te Minita e a bon kan bane te ririki, ma I taku bwa aei ti aki ngaia aei ae a tangiria ni kan ongo kaain Kiribati ao tao kaain abau ae Abemama bwa a tia n rineiko ao a karaoa are a tia n tuangia. Ao anne ae ti kantaningaia bwa e na riai ni karinaki ngkai ao aei ti na butia te Tautaeka bwa ae e a kakantaninga te botanaomata iaon rakan boon te takataka.

Ao aei iai naba rakan boon naba tao te riiti aikai bwaai tabeua aika kanoan ana motinnano te Tautaeka ae e aki kainnanoa te kamatebwai bwa e a bon ti karaka naba ana kataumwane man $4.8 nakon $9.6 ibukin te riiti ao ae a kakantaninga naba te botanaomata, Taan Mwakuri aia *leave grant* tao riki taan mwakuri n te Tautaeka aei naba kanga bwaai aika ti tarai bwa e kona te Tautaeka ni karaoia. Ao are iai ana raka ni mwane are $335 te mirion.

Aikai tabeua kanoan ara maroro te Tia Babaire I taku bwa a teretere

bwa iai tabeaianga bwa iai tao tibanakon naba te tibwanga ian te tua ae mwaninga te Minita ni karaoia, ao ti ota bwa aei bwaai aika a uarereke a kona n riki, ma I taku bwa e nang kakawaki bwa e aoria n ataia te Auti aei bibitaki ake a tia ni karaoaki n tuan te mwane ni karikirake. Iai tao manga kainnanoan riki rinanoan kanoan te boki ni kataumwane aei bwa kanga ti noria bwa iai te naan taibora aika a tia ni manga karokoaki. Ma I taku bwa aki naba bita are te kataratara n ae na roko bwa e na rin ni ngai ana motinnano teuana ma teuana bwa e na oti n te naan *forecast.* Te Tia Babaire I butimwaea te kataumwane aei ao taeka n tabeaianga, taeka ni kairoro taeka ni bubuti ke taeka ni kaunga nano ao taeka ni iraorao nakon te Tautaeka. Ao ti na boutoka am waaki te Tautaeka am kataumwane ake ana kabwaia iai ara botanaomata ao riki ake ana akea iai te kabuanibwai nakon kaubwain Kiribati n taai aika ana roko. Man taeka aikai ao I boutoka manga moan warekan te Biira ibukin te Kataumwane 2020. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita man te Aono n Raina Hon.Mikarite Temari e nakoim.

Hon.Mikarite Temari: Ao ko rabwa Madam Speaker ngkai ko anganiira bwa tao ti na kaeka kanoan te kataumwane aio man ana itera te Tautaeka ke ana itera naba te Party ae Tobwaan Kiribati Party. I a tibwa kaina au *mobile* ngkai e maroro te Leader n te Kaitara ao a taku naake a boutokaia, e tuangai kanga te kabotau ae *kanga te turam ae buburakaei ae akea kanoana e nang kabatia te karongoa,* ngaia are tai kubaria bon waaki ana bweena waami bwa kam bon bwaati ni bweena waami.

Hon.Tessie Eria Lambourne: *Point of Order* te Tibiika.

Hon.Mikarite Temari: Ngke a taku naba ngkoa bwa $2 te tara e na mate Kiribati e aki mate naba Kiribati n te $2 n taara.

Tibiika: Terana moa am *rule* kona anganai ngkana kona *Point of Order* te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Kabwara au bure te Tia Babaire ae I kataia ni kakaea te *rule* anne ma kanga e kamatauninga aron ana maroro te Minita ae karineaki ngke e kabotaua te tia taetae mai mwaaina bwa te turam ae bubura ae akea kanoana. E rabwa.

Tibiika: T uoua te naan *rules* ake I a tia ni kabwarabwara nakoimi teuana ibukin te *interruption* are ngaia ko kakaea te Leader n te Kaitara 42 ao ibukia Taan Tei ni kabane ngkana ae kam maroro iai,

bwa e nang kakawaki aei ibukin ami raa bwa e aoria n nakoraoi ara Auti ibukimi Taan Tei ni kabane, riki ake a bon boou ao aei te *rule* ae kam na kona ni kabongana ibukin te *interruption* 42 ao ibukin te *misquote* 41 (7). I noora nanon am *Point of Order* te *Leader* n te Kaitara ao n aron ae kabongana te Minita ao e taekina te turam I ongo te taeka ae te turam ae bubura ae akea kanoana. Ao nna bubutiko te Minita ko kona riki ni bon *stick* nakon are bon kanoan te maroro n te tai aei ao ko aki nang kakabotau nakoia raom n Tia Tei I a bubutiko.

Hon.Mikarite Temari: Ko rangi n rabwa Madam Speaker.

Hon.Dr Kautu Tenaua: *Point of Order* Madam Speaker.

Hon.Mikarite Temari: Ma *I hope* bwa au maroro e kaikonaki
Hon.Dr Kautu Tenaua: *Point of Order* te Tibiika.

Hon.Mikarite Temari: E aki kaineti nakon te aomata bwa are te *Point of Order* ma nna waaki.

Tibiika: Tera ae kona *Point of Order* iai te Tia Tei bwa e aoria ni waaki.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Kabwara au bure bwa I tuai n taetae.

Tibiika: Bwa ko tuai taetae ao ko tataninga are ko a tia n taetae ao I a bubutiko ao koa tibwa kona ni *Point of Order* ian ara tua.

Hon.Dr Kautu Tenaua: I ti kaeta te tua iaon te aroaro te Tia Babaire iaon 78 te *code of conduct* I a butiko.

Tibiika: I a bon bubutiko te Tia Tei ko tia n taetae ao I anganiko ngkanne bwa ko kona ian naba tuan ara Auti kam tia n taetae ao kam kona naba ni *Point of Order* ao I a bon angani naba ngkami te *floor* kam ti kotea te tua ao I angani ngkami, waaki te Minita n te Aono n Raina.

Hon.Mikarite Temari: Ko rangi n rabwa Madam Speaker ae ko karineaki ao nna reitanako ana maroro te Tautaeka, te kakaitau nakon te kataumwane ae kainnanoia Kiribati. Ti kakoaua Madam Speaker bwa aio te bong ae tia ni karaoia te Uea ao ti riai ni bane ni kukurei ao ni kakatonga iai. Bwa aio te bong are e a kaman kariaria Kiribati iai bwa e nang roko riki te maeu nakon te nati ni Kiribati man te kataumwane aio.

Ngaia are e na teimatoa te maeu aio ni karokoa 4 te ririki. Ngkana ti taraa ana taeka ni kaikonaki naba ara tia kamaeu ao e taku nakon teuare e tamwarakea te Tikumorea, *Takaio nakomai ruo n te bong aio ti a nakon am auti n amarake ni kukurei bwa e a roko te maeu n te bong aio'.* Ngkana tia manga tarai ana boki te

tia rabakau are Taian Areru te ka 23 ao e taku taekana *' Bon Iehova te tia kawakinai kai kanga te tiibu ngai, ane e na aki kai nanou n te bwai teuana e kawewenea ian uteute aika a mawawa e kawakinai'* tera are imwina are e na kawakiniko ao e na iririko te atatai aomata ni uaa am bong ni maeu.

Madam Speaker, bon te bwana ni Kamauri moa nakoia kaain Kiribati ni kabane kaain Kiribati ake iaon Kiribati ao ake itinanikun Kiribati. I a moana aio nakoia unimwane, unaine, ake ti atongia bwa ara bwaaririeta, ara karineaki tia kanakoa naba bwanara aio ni kamauri nakoia matawiin aro iaon Kiribati ni kabane. Ao e kakawaki naba nakoia mwauku ni kabane, ao nakon naba te nati are e a tibwa riki ke e nang tibwa beru inanon biroton tinana n te bong aio. Aio naba bwanaan te Tautaeka ni kamauri nakoia ataei ake a rootaki n te bwainikirinaki, are aki mwannanoaki irouia aia utu a katukaki ni baki ke n aera, kanga ti atonga bwa a bakaineaki, aio naba te tai are ti na kamauria iai ainenuumwa ma natiia ake a kakeaki tao iroun buuia are tao e mwakuri n te Tautaeka ao a nang maeu n tera, aio naba ara tai are ti na kamauria naba ataei ake aki reirei a bon aki kona n reke aia tai n reirei ao akea aia mwakuri are e tuai man reke aia mwakuri. Aio naba te bong are ti na anganiia naba te kamauri ake taan oroben, ti na anganiia naba naake taan ununiki ni uniki kaai n amwarake, ti na anganiia naba mataniwiin aro iaon abara, ti na anganiia naba taian *private sectors* ke bitineti ake a bon inaomata ao au kabanea ti anganiia naba Taan Mwakuri n te Tautaeka ao ana kambwana nako te Tautaeka ana taeka ni bau Kiribati ao ana taeka ni bau Kiribati ao ana taeka ni bau ara Tautaeka are kam na bane moa ni Mauri.

Madam Speaker aio te kataumwane ae e a kaman nooraki riaina, ao ti karabwa te Kaitara bwa e boutokaia. Bwa aio te kataumwane ae karaoia ara Tautaeka aio ae teimatoa n ana koaua ae kangai, *no one left behind* akea ae katukaki ibuki ao ngkana ko karaoa am kataumwane ao e rin am iango aio ae akea ae e na tio ibuki, ko kaotiko ngkanne bwa ko karimoa te Atua bwa ngaia ae bweena waam ao e bweena karaoan am kataumwane.

Ti a kaitaua ana Tautaeka HE.Taneti Mamau ma kaain Tobwaan Kiribati ake a riki bwa taan kabuta te Tautaeka n te aua n ririki ae nako ao ai manga ngkai. Ao tao ti na kaitaua naba nanon Kiribati imwain bwakan ae nako ao e taku te rongorongo ao e aera kam a tekateka ikanne, kam aki mama kam a tangiraki bwa kam na bwaka ao ngaira ti teimatoa n ara koaua are e rineira Kiribati. Ao tera ae oti

n te tai aio e oti bwa e a manga kaokira Kiribati nakon ara kain tekateka ao tia kaitau ngkanne bwa ngaia e a bwaati te kataumwane ngkanne. Ao ai rabwara ana boutoka te Kaitara ao tao bon kanoan te maeu ae raba mai iroura ngaira kaain te Auti n Tei, e ngae ngke e totokoaki te kataumwane ni moan te ririki inanon te ririki ae nako bwa ti na kabwata kanoan ae ngkai bwa e aonga n aki buti tokotoko te waaki e totokoaki.

Ma ai rabwara Uean te maeu bwa e kaoka te Tautaeka aio bwa e na anga riki te ran ni kamaeu nakoia kaain Kiribati. Madam Speaker te kataumwane ibukin kabutan Kiribati 2020, bon kabaean raoi te Auti aio bwa e na rinanona ao ni kabwatia. Bwa aio rikiraken Kiribati nakon te maeuraoi ae akea tutukana ao e birimwaaka iai maeun te i Kiribati. I kaokia riki *no one left behind* ma n te kataumwane aio ao akea ae katinanikuaki. Madam Speaker tera te katautau? Te katautau nanona a kona n eti ao a kona n aki, e kona n tau ao e kona n aki te kataumwane n te tai aio e kona n rangi n raka ao tao e kona n aki tau nakon are e kantaningaaki. Ma e na oki Kiribati bwa te katautau ke te kataumwane ibukin 2020. Are nikirana ngkai ai ti man Aokati nakon December ma aio ngkanne are e kataumwaneaki kanoan Tianuare ni karokoa ngkai. E rabwa ao e neboaki te Uea bwa e ingainga Kiribati ao e tataninga kanoan te bong aio. Ao e rabwa a na taeka te *Leader* e boutokaia. Kiribati kona uboia ao Madam Speaker tia uboia moa teniua te tai maua nako tia nako uee.

E namakinaki man Tianuare ni karokoa ngkai e namakinna te i Kiribati bwa e waeremwe e birimere ao e aau buokan te i Kiribati. Ibukina ngke ti a bon ti mwakuri ma te kataumwane are bon ti mwakan te Minita n te Finance are moan te uarereke. E aki roko n 100% ao aio are e namakinaki ngkai bwa e waeremwe. A na rau nanoia kaain Kiribati bwa e a roko te maeu ti na karabwai aia bure naake a birinako ao aki kabwataa te kataumwane ibukin buokaia kaain Kiribati e a kaekaaki aia tataro kaain Kiribati e a manga oki ara Tautaeka ngkai ao e nang bwaati.

Au reke naba ngkanne ngkai e kabwatia te Kaitara ao naake ana maroro imwina ana boutokaia naba bwa are maeun aia botanaomata. Madam Speaker e a maeu are e mena inanon biroton tinana ngkai e a roko te maeu irouna are e nang tibwa beru. E a roko te maeu irouna ngkai e a maeu are e noraki are akea ana mwakuri, e a reke buokan are e mwauku e a reke naba buokaia kaara are man te 60 n ririki e aki kakaokoro te Tautaeka aio. E a kakerikakia nakon 60 te ririki ao

ai bon titebo naba am mwane are e na reke iroum.

Madam Speaker Taan Mwakuri a buokaki riki, e na riai naba ni iai te raka ni boo nakoia inanon te aua n ririki aei. Ti kakoaua ngkanne bwa a bane n rootaki n te maeu rabwata ni kabane ake a rekereke ake a kainnanoa ana buoka te Tautaeka. E rangi n tamaroa te kataumwane aio ae ibukin 2020 bwa ngkan kam bon kamatebwaia ao e bane ni *cut* ana kabanemwane te Tautaeka are te nako tinaniku *all external expenses* a bane ni *cut* bwa e aki riai bwa are te *covid-19* naba e roota te mwamwananga. Ma tao bon aio kanoan te babaire ae raba mai iroura ao ti kakoaua bwa e riai n raka maeun te i Kiribati e riai n raka ni katoa ririki. Ngkana ai bon ti te tia mwakuri naba ao e kanakoanga ngkanne Kiribati. Bwa man te kataumwane aio ao ti nooria ngkanne bwa *Ministries* ni kabane ngkai ae otinako mwiina a bane ni kauarerekei aia kabanemwane. Te i Kiribati ae ko ongora bwanaau ao bwanaan te Tautaeka ti moanibwaiko ngkoe are e tuai reke am tianti ni katoa uoua te wiiki, ao ti *cut* ngkai kabanemwane ni kabane ae ti noria ngkai bwa kaotan tangirakimi bwa ti na uotirake ngkami man are inano ni karokoa ieta bwa ti na boraoi ma ngkami.

Madam Speaker te kataumwane ae maneweaki e boboto moa ngkai ibukina bwa e a bane te ririki ai ti Aokati, Tebetembwa, Okitobwa, Nobembwa, Ritembwa ke ai bon *September* ngkai e titebo ma ai bon ti aua namwakaina. E aki rangi n riai ke e aki rangi n raoiroi ke e aki rangi n tara raoi ngkanne ae ti nang bane ni kabwaati bwaai ni kabane. Bwa are ngkana ti tara naba te boki n rabakau ana taeka Toromon ao iai tain bwaai ni kabane ian taai. A bane iai taai ni kabane ian ao inanon te aonaba aio.

Ngaia are bwaai aki kona nako n teuana te tai bwa ana bon nako n taina ae riai ae bongana ibukin te i Kiribati. Ti a kaitau riki n te kataumwane aio Madam Speaker, ao e na aki raraoma Kiribati ao e na aki raraoma te Kaitara bwa ti bon noraki, bwa ti bon ewenako ao ti kona uotara n te aua n ririki ae nako.

I kaokia riki e takaruaeaki man te Kaitara n ae nako e a mate Kiribati e na inako Kiribati, ao e na kumeaki te mwane n Tania. E a bane 4 te ririki ao bon akea bon te tieai nanona timwamwanaaki n te maroro arei. Ao a taku kaain Kiribati ngaia e aki kumeaki te mwane n Tania n te $2 n taara aio ao kai tia maeuraoi. Akea bwa I toka n te kaibuke n nako ngke I tia ni katueaki ao iaon LC Te Mauri e kebo n te rebwerebwe iaon te eke naano ao eta, ao a taku kaain te Aono n Raina te Tautaeka te Minita

ko rangi n rabwa tia namakina te maeuraoi man ti $2 te taara arei, auu? Bwa are te $2 te taara e otinako mai iai $30 te mirion kaain Kiribati ao e otinako $30 te mirion anne ni butaki mai inanon te Bank bwa e na aki matu bwa ti angan ana *economy* Kiribati ao ti anganiko ngkoe te tia katine ben ao ngkoe te tia katine ben ko aera, ko a manga kaokia nakoia taan bitineti ao taan bitineti a manga kabooi riki bwaai mai tinaniku.

E raaun te mwane ae $30 te mirion ngkana ko karaua ni iangoa $30 te mirion ae buti inanon ana *economy* Kiribati anne te kakabwaia *the blessing* nakon te nati ni Kiribati. Ao anne ngkanne ao e noraki ngkanne iroun te botanaomata bwa e bon tau te Tautaeka ae kairaki iroun HE.Taneti Mamau bwa e na manga oki bwa e na kakoroi riki kanoan ana motinnano are e na anga te maeu are akea ae e na kikitanaki *no one left behind* bwa e aonga n noria riki Kiribati te maeureirei. Ao bon aio kamaeuna bwa e na ongora naba te nati ni Kiribati are ko a tia ni kitana Kiribati ao aio raoi te Tautaeka ae nang anga te kamaeu. Ana ongora tarira ake itinaniku are a tia n atonga Kiribati bwa ti abaia n taetae ma maekaia a rawa, a tiku ikekei, auu? A maeuraoi riki a moto kaa a TV aera a katikuia taria ake i Kiribati booi ngaromi bwa e na rikirake ni ngai Kiribati ai rabwara nanon Kiribati ngke e katoka te Tautaeka ae Tobwaan Kiribati Party. Ai tibwa 4 te ririki ao e noraki te maeu ae birimwaka. Ao ti nang botoko ngkanne ma naake itinaniku ao ane e buaka ao ane a na manga oki bwa ana manga nakomai ni karekei tibwaia i Kiribati.

Kiribati bon te aba ae rangi ni bubura ana marawa ao e bubura ana marawa ma ana karawa. Ao kataumwane aikai are ana bon reke naba maeuia mai Tarawa ao mai marawa. Madam Speaker ngaira e rimoa moa Uean te maeu, n taai nako ti aki kona ni katibanakoa ibukina ngke bon ngaia ae e na bweniira e kaaben ao e bweniira. Ngaia are te kataumwane aio e na aki raraoma te Kaitara ao Kiribati are a tia ni karioaki antai te tia rabakau man Tobwaan Kiribati are e na manga bon taetae imwina ma e kakawaki bwa ti na anga te kakaitau, bwa e a ingainga Kiribati ao e a kantaninga ngkanne aio bwa e nang nako ao e nang bwaka.

Aio te bong ni kukurei te bong ni kakatonga ao ni kimwareirei nakoim te i Kiribati. I kaokia riki e taku Iesue nakoina *ruo man te Tikumorea ao ti a nako n amwarake n am auti bwa e a roko te maeu n te bong aio.* E ang ti kakaitau riki nakon te Tautaeka ao ti nang karabwa te Kauoman ni Beretitenti ma ana tia mwakuri n te Finance are ieta ao are ieta ao are ieta ami mwakuri

korakora. Man aia korakora te i Kiribati aio inanon te Finance ao e otinako te kataumwane ibukin ti 2020. Ti uoua e koaua ae na nako bwa aio ae ti noria moa bwa e kakawaki e kakawaki moa aio bwa ana ringaki raoi naaka ara bwaririeta aika a karineaki iroura aika natira aika a kua ni kakaea aia mwakuri. Aikai moa moanibwai aika a moani kakawaki e aonga n noora te teei are e aki reke ana mwane bwa e aki reke ana mwakuri e na taku nakon tarina ngke uoua te wiiki ao iai naba ngai au mwane e boo naba kanau e boo au raana riki.

Ngaia are e kakawaki moa ae uoua aio, ao e aki toki te kawai bwa ti tuangaki bwa iai tain bwaai ni kabane ian karawa. Ao kona aki moantaai ni warewareki am bunimoa ngkana tuai raure. Ngaia are te i Kiribati e na ongora ao te kataumwane moa aio bwa are e a bon bane te ririki Madam Speaker e a bane te ririki ao e a tibwa reke ara tai ni kabwaata te kataumwane. Are tia kaman kanakoa ti bon kanakoa ngkekei ma are ko bon noria Madam Speaker ti bon kananoanga ao e kananoanga Kiribati e tang Kiribati bwa are e a bwaai te kataumwane aio ao a nang *demand* nakekei, *division division* a nang tangiria bwa are a rangi a mwaiti ao ngaia are anganaki nanoia. Ma aki noora moa ana kainnano Kiribati aki noora aia utu ake i buki ake a kainnanoa te tianti, e aera ngke ko a tokoia? Ibukin are ko a bon rangi ni kaumwane ibukina ngke ko aki kainnanoa te mwane bwa ko tauraoi n taai nako n taai nako.

E ang ti karabwa kanoan te kataumwane ao are I reita au kaitau nakoia Finance ao I a reitia naba ngai nakoia au *Ministry n te Line and Phoenix Island Development*, Taan Tia Koroboki, *Accountant*, *Senior Account Clerks whoever* antai are e *contribute* nakon te kataumwane aio ko aitau, *other Minstries* bon bwanaan TKP Tobwaan Kiribati Party ni kabane ake inanona anga te kakaitau nakoimi ibukin te kataumwane ae ti noria bwa e barongaaki raoi. E aki kanganga moan te kanganga. Moan te kanganga karaoan te kataumwane e ruberube nanom ngkoe te tia mwakuri, ao ko aki matu iraua te aoa 24 te aoa ke e nako riki. Ti rootaki naba ao ti noora ami kainnano Taan Mwakuri ma tai bwara n nano bwa *you do a good thing deserve another* e kakawaki riki ngkana kam na karaoi bwaai n anga ae ngkami bwa te karea ae boiarara ibukin te botanaomata. Ao ni bon au onimaki Taan Mwakuri ae kam korakai ni karaoa te bwai aei e aki mate buaka ae kam karaoia. Kam na bon manga tei ni kana uaana n te tai rimwi.

Ma te iango ae kakawaki bwa e kangai ngkana ko anga ngkoe ao ko

kabanea korakoram ibukin te botanaomata ao a kabwaia kanoam. Ngaia are ti kaitau nakoimi Taan Mwakuri ngkai ao kam bon noria naba bwa inanon naba te motinnano anne ti na manga angani ngkami boomi n te taina ni karaka. Ma te bwai ae kakawaki ti aki te mwane ae na kaira ami iango te tia mwakuri ma te bwai ae e na kaira am iango am *service* ae 100%. Te roko iaon te tai kitana te tabo ni mwakuri imwiin te tai ma e na tamaroa am mwakuri. Ngaia are aio ai bon bwanaan te Tautaeka ao ai moarara riki Tobwaan Kiribati Party Taan Tei ake a mena inanon te Party ae Tobwaan Kiribati Party neboarake ni kabura ieta te nanokorakora ibukin te kataumwane aio.

E na nako moa ti uoua bon aikanne raoi aika a boboto bwa ngkana koa rinnako ngkoe irarikira ngkoe te unimwane ao ngkoe are ko tuai mwakuri n te ririki aio ko a raonira ngkanne nakon te ririki ae boou. Ao a nang manga bwaro ni karau ngkanne taian motinnano ao kataumwane ake a mwaneweaki inanon te motinnano.

Ngkana kam taraa te motinnano n te 4 n ririki ae nako e kaan 200 tabun ao e a tiku bwa ti 30 tabun e korakora ae mwakuriaki. Ma inanon te tai 4 te ririki e aki tau ao kam rabwa ngkai kam a manga anganiira 4 riki te ririki bwa ti na kabaitia ao ti na karokoa te maeu iroum ngkoe te i Kiribati are ti bon noriko n taai nako bwa ko a kainnanoa ana mwane te i Kiribati.

Ngaia Madam Speaker I noria naba bwa e a kumeaki te mwane n Tania I taraia e aki kumeaki te mwane n Tania n te kataumwane aei, ao ti neboarake te nano iai ao ti kakaitau ae ti teimatoa n ae ti na bon aki kumea te mwane n Tania. Ma man maroro ake a tia n nako n te Auti n Tei ae nako Madam Speaker ao angina a taetae man te Kaitara ao mai Nuka e a riai ni kumeaki te mwane n Tania, ao tao e bon eti naba bwa tao e a bon riai ni boo ae te roro ae ngkai nakon ae ti nang aki ae ti boo ngaira ngkai ti mate ao antai ae e nang boo iai. E na bwakara e a riai ni kumeaki ma I kakoaua naba n te Kaitara aio ao n ana motinnano te Tautaeka bwa e na ti kumeaki te *principle of the amount of the interest* n te raka mai inanon te mwane n Tania, e na aki kumeaki mwanen te rabwata n Tania kaain Kiribati ti na aki kona ni kumea te mwane are te rabwata are $1 te birion e na bon tiku. Ma ti aki kona ni kumea ngkanne rakana are ngkai ongou bwa e a kan roko ni $200 tabun te mirion, $1 te birion ao $200 tabun te mirion e na ti kumeaki ngkanne tao 5% man te $200 are te raka anne.

Ngaia are te i Kiribati ae ko kakauongo bwanaau tai raraoma.

Ngkana taian rongorongo bwa aongkoa e aera te *embraer* bon kanoan te waaki Madam Speaker, ko aki kona n rinnako n te kabwaia ngkana ko aki rinnako inanon te kanganga. Ko aki kona n noora te kabwaia ngkana koa wenewene naba ko kamwarakeaki naba, ti aki anuan te i Kiribati anne kona riai n otinako ko maono ko tang ko aera, ao te kabwaia ko anaia ngkanne.

Ngaia are Kiribati kanoan te waaki karekean te wanikiba bwa ti aonga ni boo ibuako akeke a bubura te *external te international* bon kanoan te mii ma iriana ae e na iai te ruuti iai te raka iai tera, bon bwaai ae tia ni katauaki mai iroun teuare e taui mwiokora ao ti na aki atonga bwa te kabwaka, ma ti na atonga bwa taian *challenge*s taian kakaewenako bwa ti aonga ni kibara te maunga ao ti roko ni iterana arei ao ti roko ia, I Kanaan. E ananau te kawai ti mena ngkai n te rereua kaain Iteraera anganaki 40 te ririki ngaira e uarereke. Ma te rereua ma ao imwina Kanan, kona kanga n roko i Kanan? Ko na nakonako, ko na maeno, ko na kakamwakuri Madam Speaker ao e teke ngkanne te takete anne. Ma ngkana tia kangai naba iaon keira *blah blah* e bati te bwai arei ao te bwai arei ao ko aki mwakuri ao e na kanga ngkanne n teke ao ni buokaki te i Kiribati Madam Speaker.

Ngaia e onimaki te Tautaeka n te kataumwane aio ao ti noria bwa e bon barongaaki raoi. Ao aio moa kabwatan are ti kanoan te ririki ae 2020 ae e a kan bane ae riai ni butimwaia Kiribati bwa aio moa tauia n te aua n namwakaina aio. Ma tai raraoma nakon te ririki are ti na manga oki nakon November, December ao ti nang kataumwanea ngkanne kanoan te ririki are imwina.

Madam Speaker ao kona ngare ngkanne bwa e buakaka te kataumwane ibukin te ririki ae boou ae na waaki inanon November, ao a manga rinnako riki motinnano aika a riai aika a barongaaki raoi ibukin maeun te Kiribati inanon ngkanne te ririki anne. Ngaia are ko aitau te Kauoman ni Beretitenti ma am tia mwakuri n te Finance *well done, you've have done a good job* anne aia taetae ni imatang ao ngaira n ara taetae ni Kiribati *e tikauareirei ao e tamaroa kanoan te kataumwane ae ngkai.* I kaokia riki e rabwai te Kaitara ngkai e kariaia ti aki atai nanoia ake tabemwaang a kariaia ke aki, ma e kakawaki maeuraoin te i Kiribati. Ao kanganga inanon te waaki iriara akea ae kona n ae e a bon karewerewe naba bwa te keke, kanon te waaki ni karokoa tokin maeum. Bon iriara te kanganga bwa ngke e bure Adam ma nei Eva n te *garden* are Eten ao tia anganaki ara bwai te kanganga. Ma ngkana

ara bwai te kanganga ao e a manga angaiira kawaira te Tia Kamaeiu kona manga ururinga n nanako n tataro nakoina ni kabwara am bure ao n onimakinna bwa e na kaira kawaim ao anne ngkanne te boto ni iango man Tobwaan Kiribati Party. Ti katea te Atua bwa ara Kaaben ao e bweena naba waara ibukina ngke bon te moa ao te toki te *omega ao te alpha the beginning and fiction* ao mai ikanne Madam Speaker a teke ngkanne takete ke motinnano are e na kabwaia iai Kiribati.

Ngaia are Kiribati tao bon aio moa uoua are ti kaotia are ibukin aia mwane kaara ao ataei ake aki mwakuri e kakannato anne nakoim. Bwa ti riai moa n anga nakon te bwaririeta kanuangana moa ao nakon te teei are natira are ngaia kanoan te ingabong bwa e na noria bwa e na riai ni kakamwakuri. Ao mai ikanne tia noora ngkanne kanoan te ririki. Ngaia are man bwanaan te Tautaeka Madam Speaker ao ti neboarake te kataumwane ibukin 2020 ae tamaroa, rerei, e tonumailoa ibukin te nati ni Kiribati inanon te ririki aio.

I a kawenea riki au maroro Madam Speaker bon te kakaitau nakoim e moarara riki kaain ami tabo ni mwakuri kakaoka riki au maroro imwin am *induction* bon bwanaaia ni kabane kaain Tobwaan Kiribati Party are n am *workshop* are ti anganaki kaka $50 te taara ni katoa bong bwa ti na roko n ongora bwa tera arora ngaira Taan Tei ao tera aron ngkoe Madam Speaker ma am *officials* nakoia Taan Tei. Ao anne I kaokia riki ao e bia teimatoa kanoan te *workshop* arei bwa ngkana e aki teimatoa ao a tia n taraira ami tia mwakuri bwa kam bwainikiriniira. Are I kaokia kanoan bwanaan te Tia Tei temanna n te tai arei e a un iroumi kam a taua te tai e a maan, e nang maan. Ao tia kaota tangin nanora bwa aongkoa kam aki karineira ao ti namakinna n te bong are imwina bwa e bitaki te *system* nakon are e kantaningaaki are e na riai n iraki are bon kanoan te *agenda* ma iroumi are ti na bon maroro iaona, ane e birinako kam nang rabakau ae kam a birinako mai ikanne aio ti te *induction* ao ti karabwaia ao ti noora te kabanemwane ae bubura ao I kakoaua ngkanne Madam Speaker ngkai ko anganiira n te moan maroro ngke ingabong bwa kanoan am Ota Beba ae ko kamatoa ngkai ae kona bon teimatoa iaona n aki kitanna ao I neboa nanom anne Madam Speaker ao karinea nanom ao e bia noraki inanom kanoan te *long term vision* ma ti aki te *short term vision* irouia riki am *staff*. Ao I a boboa riki waen am *adviser* iaon te *Law* I a bubutiko.

Imwain riki banen au karaka ao kanga e bon tangi nanou ngai Madam ao ngkana e boraoi ma

nanom ao ko anganiira riki te kabaranti iai aia *Rooia* nakekei iai am *rooia* ngkoe ngaira akea ngkana e kona ni baranti naba te maroro are e na kona n reke n taai n ae na roko tera aia *view* naake *they got the background of the Law* bwa are *we are sitting down* ngaira Tobwaan Kiribati ngkai akea irarikira ngkai. *Otherwise* e na kona naba n reke aia tai n anga aia *view* bwa ko anga ni *make* naba *decision* are e aki *bias.* Mani bwanaau aikai are I a rabwatana iai te Tautaeka I a rabwatana iai ara Beretitenti, *Vice President* ao Honourable President, Honourable Ministers ao tariu aika ti mena ke Taan Tei aika ti mena n Tobwaan Kiribati Party ko rabwa ao are ieta ao are ieta te kataumwane ao man bwanaau ae mangori ae nimamannei ae irianna ma te karinerine ao e boutoka te kataumwane aio te Tautaeka ao Tobwaan Kiribati Party. Ko rabwa Madam Speaker e na teimatoa te kakabwaiakaki nakoim ao ara tataro ngaira kaain te Party aio kona tekeraoi n taai nako. Ko rabwa Madam ao I toki ikanne.

Tibiika: Ko rabwa te Minita n te Aono n Raina ao I *note* bwaai ni kabane aika ko taekin ni kaineti ma au aobiti ao ti a nakon ara tia maroro are imwina te Tia Tei ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina e nakoim te maroro.

Hon.Banuera Berina: Te Tia Babaire ko rabwa ngkai ko anganai au tai teutana n reita te maroro iaon te kataumwane aei te Tia Babaire.

Te Tia Babaire I moanna ma te kamauri nakoim ao nakoia kaain ara Maneaba aei ni ikotaki ma kaain Kiribati ni kabane, ana kamauri abau ae Kuria kam na bane ni mauri. Te Tia Babaire I kaitaua te Kauoman ni Beretitenti ma kaain ana aobiti, ti kakoaua te mwakuri korakora are a tia ni karaoia ibukin kaotinakoan te bwai ae ti na maroroakinna n te bong aei. Ti karabwa kanoana te Tia Babaire, ti a manga kubanako teutana te Tia Babaire bwa e titebo ara boki ni kataumwane ma Minita tabeman ke ti aki, bwa te *theme* ae ti anganaki n te tai aio te Tia Babaire ti aki *no one left behind* te kataumwane n te tai aio te Tia Babaire ana *theme* e kaokoro ma tia manga tuangaki iroun te maroro *elevating Kiribati to greater prosperity* anne te *theme* ma tao e a kan kaokoro te Tia Babaire otara ngaira ake ti aki kaain te Tautaeka ma ti anganaki n te moantai bwa ana *theme* te Tautaeka n ana kataumwane ae ti maroroakinna n te tai aio te Tia Babaire, ti a tia ni bunginako ma *no one left behind* ae ti a roko iai ngkai *elevating Kiribati to greater prosperity.* Anne te Tia Babaire ana *theme* te kataumwane ae ti kan maroro iai te Tia Babaire ao ara kantaninga bwa e titebo te

kataumwane ae ti na maroro iai ma kaain te Tautaeka te Tia Babaire. Ao e bia kaetaki anne te Tia Babaire bwa tia rawa n tibanako ma aron te boto ni iango ae ngaia ae kaira karaoan te kataumwane ae ti mwakuri ma ngaia te Tia Babaire.

Te Tia Babaire ai bon tibwa au moantai aio ni maroro ae kanga te maroro raoi ma are ngkoananoa te Tia Babaire bon ti te *Point of Order* iaon te bwai ae ti taku ngaira bwa e na uarereke rongorongo, ma are e a bubura ao ti kaitaua am babaire te Tia Babaire n tokin te tai. Te kantainga bwa a bane n rau nanora iai, aio te Tia Babaire au kamauri ao I moanna riki te Tia Babaire ma kaitauaia kaain Kiribati. Ti kauataoa te kakaitau te Tia Babaire bwa n te bong are 22 n Tuun ao a kaota nanoia n rinea te tia kairiri ibukin te 4 n ririki ae imwaira aei. Aoria aron uneaki te Tia Babaire ibukin uneakinan tauan te nakoa ni kairiri ibukin tobwakiia ara botanaomata. Ma ngke e nako ana moti Kiribati e toki te ngoo akea riki te mang karongoa tia bane n tinea bukin ae baireia Kiribati te Tia Babaire ao ti katekeraoa aia babaire te Tia Babaire bwa are nanoia aio ao antai ae e na iraki nanoia te Tia Babaire nanoia are a kaotinakoa, ao ngaira ti bwangara te Tia Babaire ti raoniia ni kakatekeraoa ara tia kairiri, te Beretitenti ae karineaki ao ngke e a manga rineia ana Minita ti katekeraoia naba te Tia Babaire. Bwa man tekeraoia naakai ni karaoan tibwangaia ao e na bon kakabwaiaaki mani kakatekeraoaki abara ae tangiraki iroura ae Kiribati.

E aoria te Tia Babaire tera ae uneakinaki, e aera ko tangiria bwa ko kan ana te nakoa aio te Tia Babaire, e aera Party a uneakinna ibukina bwa e kakaokoro ti teuana te takete te Tia Babaire n aron are e taekinna ara Beretitenti, ti kan beku ibukimi kaain Kiribati nakon te tamaroa ae na raoiroi ibukimi. Anne nanora ni kabane e na kaokoro kawai ma ti teuana tokin te kawai kabwaiaia ara botanaomata.

Te Tia Babaire, tera ara taeka nakon te kataumwane aei ti boutokaia, bukin tera te Tia Babaire? Bwa are ai bon tamnein te raanga ni kabwaia aio te Tia Babaire. Tamnein te raanga ni kabwaia bwa tera ana kataumwane te Tautaeka aio ibukin 2020 are e totokoaki are e aki kabwataaki. Ti $2.50 boon am ben te tia katine anne are e totokoaki. Iraua am mwane te kara? Ti te $100.00 te taara n te namwakaina. Ti nanokawaki ngkai ti nako man te rabwata ae Tobwaan Kiribati iai bwaai aika raba te Tia Babaire aika a otinako imwiin te mwaing arei. Bwa e ngaa raoi te kabwaia te Tia Babaire? Ngaia ngkai ko bon kona $4.00 te taraa n te kiro ao aera ko anganiira $2.50 n te tai ae nako bwa aongkoa anne ae kona angan Kiribati ni 2020. Ngaia bwa ko bon

kona $100.00 te taraa ni uoua te wiiki e aera ko anganiira e aera ko anganiira $100.00 te taara n te namwakaina. Ngaia bwa ko bon kona n anganiira $50.00 te taara ngaira man te 18 nakon 59 ao e aera akea anne n am kataumwane ibukin 2020.

Ngaia are e aera kai tia boutoka te kataumwane aio te Tia Babaire ibukin Kiribati, bwa ngke e aki mwaing te mwaing ao ngke e aki kaotinakoa ana waaki Boutokaan Kiribati Moa ibukin tauan te kani beku ibukia kaain Kiribati kona roko n aei ngkoe te i Kiribati e na roko kabwaiam n aron ae tia noria ngkai, e na aki, bwa are e a tia ni baireia Tobwaan Kiribati ibukin ti $2.50 boon am ben ao mwane te kara ti te $100.00 te taraa n te namwakaina ao akea aia mwane koraki ake aki mwakuri. Ma a kanga ni kaotia ikai? Man ana kakammwakuri Boutokaan Kiribati Moa n ana tai ni kauaaba ibukin te kan beku ibukimi te botanaomata, akea ae kona ni kakewea aei. Ti a kakoaua te Tia Babaire bwa kanoan motinnano iai ake a uotaki nakon te Tama bwa e na karaoiroaki ao akanne te Tia Babaire ti mataaiakinna ma ake a otinako n tokin te tai ai ira te karaoiroaki arei te Tia Babaire, ke a mena ia ngkai. Bwa are iai tabeua te Tia Babaire a tibwa karioaki imwina ao ngke e kaekaaki ara tia kairiri ae karineaki iroun taan kareke rongorongo, e aera ko a manga biti akekei ao tera te kaeka? Ibukin kabwaiaia kaain Kiribati? Ti aki ibukin rawean te kain tekateka. Anne te kaeka, ti bane n ongo n te rerio te kaeka aio ti aki ongo ngkanne n te kaeka are aera ko biti am motinnano tao n te kabanea ni miniti, tera te kaeka kaain Kiribati? Ibukin kabwaiami, ti aki ibukin tauan te kain tekateka.

Ngaia are te Tia Babaire akea ara kanganga iai ngaira te bwai are e kakawaki are e nanonna te Beretitenti tauan te kain tekateka bwa e aonga riki n raka kabwaiami ae ti na angani ngkami ao tao anne kabwaranakoana ae tamaroa riki, ae ti taku ngaira bwa tao bon anne ae nanonna ara tia kairiri e bon tangiria bwa e na karaoa riki ae tamaroa nakon Boutokaan Kiribati Moa, ao tao anne ae tamaroa n te ongora. Ma ngkana ko katamaroai kanoan am motinnano ibukin tauan te kain tekateka ao ngkanne ti a rangi n nano uoua bwa tera ae ko karimoa? Ko karimoa kabwaian te botanaomata ae ko kan beku ibukina, ke ko karimoa mataiakinan te kain tekateka aei te Tia Babaire.

Ma akea ara kanganga iai te Tia Babaire, ngaia are e na riai ni mataata bwa bukin tera te Tia Babaire ti boutoka te kataumwane aei ao ti aki nanokawaki te Tia Babaire ngkai ti mwaing, bwa man mwiin mwaingira aio ao e kibarake te kibarake, e kabwaia te kabwaia te

Tia Babaire akea ae kona ni kakewea aei, e uti matan Tobwaan Kiribati ao e noria bwa e na riai riki ni mwakuri mwaaka, e na riai riki ni karaoa ae tamaroa nakon are e a tuangira n November te ririki are e nako bwa aongkoa e na anganiia kaain Kiribati. Ngaia ko bon kona riki are iaona ao e aera ko tianiira n te tai arei ae tao e aki men ate Tia Babaire ao aei I kangai te Tia Babaire, n tabetai iai bukin bwaai nako. E koaua ae ewaa aika aki kukurei n te mwaing ngaira are ti taku bwa ti karaoia bwa e raoiroi ibukin Kiribati ao ara kantaninga n taai nako e tamaroa ibukin Kiribati ao tera ae e a riki ngkai te Tia Babaire, ao ae ngaia ae tia mamaroroakinna n te tai aei te kataumwane.

Ao e koaua ti raona Kiribati te Tia Babaire, e a boo am tai Kiribati aio am bong ni kukurei bwa e a tamaroa te kataumwane, e a tamaroa riki nakon te kataumwane are ti totokoia n November 2019 e rangi n tamaroa bwa e a taboroboro, e reke mai ia te mwane ibukimi ngkami ake kam aki mwakuri, ti aki aio kaitaraan mwanen te mwenga ai raoiroira ana iango Boutokaan Kiribati Moa, ao ai tamaroana aron ana kaeka te Tautaeka nako iai, bwa e kakaea angan kaitaraan arei. Ao ngkai e a rineaki te Tia Babaire ti kantaningaia bwa ana kakoroi bukin are a tia ni berita bwa ana kakoroi bukiia nakoira. Ao anne te Tia Babaire ae ngaira ti kukurei iai e aoria ngke ti aki reke nakon te nakoa ni kairiri ma ti kukurei bwa te bwai are ti uneakinna ibukin te botanaomata e a koro bukina ke e nang koro bukina te Tia Babaire.

Te Tia Babaire ae tia manga tuangaki ngkai bwa aio moa tain aio e tuai bane. Te Tia Babaire e aera ko aki kanakoa boon te takataka. Iai taina? E aera kona taina aia tai ni kabwaia kaain Kiribati? E ribaaki bwa a nang moantaai naba ni kabwaia ma ngkai man Tebetembwa 2020 tera burena, e aera e na manga noraki riki taina teuana tera raoi bukina. Bwa n aron are e taekinna te Leader n te Kaitara e aki kainnanoa te kamatebwai aei, e aki kainnanoa te kamatebwai ao tera ae e a bae iai? Tera ae ko kangaraoia te Tautaeka. Ngaira ngke ti taekin aikai bwa ti na karaka boon am ben ti tauraoi ngkekei naba, ao bwaai ake ti taekin ti taekin ma nanora aika itiaki bwa ti na kakoroi bukiia ao ngkoe aera ngkai ko a tiatianna. Bon tera raoi ae ko a tangiria? Kabwaiaia te botanaomata ke tauan te nakoa.

E a toki nanom bwa koa taua te nakoa ao ngkai ko nang manga tibwa rereeia ke ni karaua ni kakabunnaia teutana imwin teutana, ao iai ngai n otau te Tia Babaire iai te kaokoro, ngke e baronga kanoan ana karaanga ni kabwaia Boutokaan Kiribati Moa, e

barongaia raoi. E barongaia ma aron ana karekemwane ni kaitaraan taian kabanemwane akekei. Ao e taekin naba taai ake ana kanakoi iai ko rineia ao n te tai naba aio e na reke iroum aia mwane kaara, e na *back pay* mwanen te mwenga, boon te takataka ao tia manga taekin aikai rimwi. Ma ngkoe ko kamabubua aron am kaembein, ko taku ko rineira ao ana bane n reke bwaai aikai. Ma ngke tia titirakinaki n te rerio bon arei ngkoe aron tauan te kain tekateka tia manga bon taraia n angaraoina akea buren anne te Tia Babaire, ngaia are ko bon mimi iai tera ae ko betanna ae ko angan Kiribati ngkai, ko kaotia bwa ko kan tobwaia ao n tobwaia raoi.

Anne te titiraki te Tia Babaire, tera raoi e mwemwe raoi mai ia te iango ibukin te *unemployment benefit* ke te mwane ibukia naake aki mwakuri e mwemwe raoi mai ia. Ti aki aio e mwemwe man *household income.* Bwa ngke e mwemwe te *household income* ao e a bibitaki naba ana waaki Tobwaan Kiribati, e a roko te *family support* manga terana riki e a kiriwe ao e a takaka te takaka, bwa a tabe ni iangoia kaitaraan te bwai are te *household income.* Ma n tokin te tai te Tia Babaire ti karabwarabwa bwa e reke kaitarana ao ae ngaia anne, ti un iai? Ti aki ti rangi ni kukurei iai bwa tera ae ko uneakinna te Tia Babaire ko uneakina ae karaoan te kabanea n tamraoan nakoia te botanaomata. Ngaia are ngke e reke kaitaraan ti karabwaia kaain Kiribati aio te bwai ae riki te Tia Babaire. E koaua, ae a manga taku te koraki tia bane n okiri mwengara ao te Beretitenti e aki toki ana kakatanoata ni bwanaan Kiribati ao a manga taku tabeman, tao e a kan uota ana kainiwene nakon te tabo ni kanako bwana. Tao e aki mena tao kan kamena te bwai anne bwa nna kaeka are e a bon wene n te tabo ni kanako bwana, akea burena te Tia Babaire aikai taian karaka te Tia Babaire ae kanga I kaongoak ibukina bwa e a nako n te kabanea ni miniti kaitaraan ana waaki Boutokaan Kiribati Moa.

Ngaia are I taku moan te kamimi e nako ami rongorongo teuana e kaekaaki, e aki mena tao e a bon nako ni uota ana kainiwene nakon te tabo ni kanako bwana ao tao e nako teuana taiaoka bwa ti na manga kaeka ngkanne anne, are e a bon ainiwaea te kanako bwana. Ngaira tia mena iaon ara abamwakoro ao ara Beretitenti e a bon karaua n ririanna te tabo ni kanako bwana ke ni bon matu iai ai ngkam te Tia Babaire. Kanga anne te Tia Babaire bon taeka aika kanga aera a karioaki I aki karakaraka iai. Ma are te bwai ae I kataia n taekinna te Tia Babaire te bwai are e karaoia ara Beretitenti e rangi n raoiroi ae tao bon ngaia ae bon rineaki iai, anne ngai I kamoamoa e

rangi n *smart* te tia kairiri n Tobwaan Kiribati anne e rangi n *smart* ao ti kamoamoa iai.

Ngai ngkoe te Tia Babaire a roko te koraki irou naake a rangi ni boutokaai Banuera ti a rangi n nanokawaki ngkai ko aki reke, e nang kanga te Beretitenti arei e a katoa bong, ti a mwananga bwa ti na kare baoki ti ongo naba bwanana. Ao ngai I kangai, e a riai n toki te nanokawaki e a tia n anga ana babaire Kiribati ao taraia aio au karaka nakoia, *taraia e nang raanga te kabwaia nakoimi.* Ae ti bon bane n ongo ngkami kaara e a roko te Tautaeka aei $100 ni uoua te wiiki ami mwane ao te *back pay* e na *back pay* ao bon warekia ngkanne. Ngkoe are koa tibwa 60 man Tianuare nakon Tebemtebwa e na reke iroumi $1,800 te taara, bwa are otaia ngkoa are a taku bwa e na *back pay* te $100 n te *fortnight.* Ao ngai I bon tuangia ao a bane ni kukurei ko rabwa te Tia Tei, eng ngaia I kangai te kabwaia ae korakora nakoimi, e aoria ngke I aki reke ma nna tuangko te Tia Babaire I ataia bwa te amo ae toka iaon angan te Beretitenti te amo ae tinebu, bwa nna tuangko ngai n te tai naba are e nako iai ana babaire Kiribati ao e buutaki nako te rawawata mai iaou, bwa bukin tera ngke ti nakonako ao ti berita nakoia te botanaomata bwa tera ae ti na karaoia nakoia ti ataia bwa e tinebu, ma are ibukin nanora ni kan beku ibukia n te aro ni koaua ti tauraoi ni butimwaia n te nano bwa a onimakiniira iai. Ma ngke a tuangira bwa ti aki moa tangiri ngkami bwa ti bon kaoka aio ao nna tuangkoa te Tia Babaire, e buutaki nako rawawatan te amo arei mai iaou. Ao tao iaoia naba kaain ara Party.

Ti ataia bwa te uota ae uotia ara Tautaeka te Tia Babaire e bon bae n tinebu ao I taku bwa ti na rangi n aki waaki ma te koaua ngkane ti taku bwa e bebete uotan ara Beretitenti ao ara Tautaeka. E bon tinebu te bwai are anaia ni katoka iaoia. Ngaia are ti riai te Tia Babaire ni kakatekeraoi ao ana aki nanokawaki ni bwaai aika ngai ae I taekin te Tia Babaire I bon kakoaua aio. Ngke a moan ongo te botanaomata, ao kaain au abamwakoro ae e na bane ni *back pay* n otaia e na *back pay* aia mwane kaara $100 ni katoa uoua te wiki man Tianuare ao ara kantaninga bwa ana kukurei ngkai kaain Kuria ao kaain Kiribati n ara tobwa anne, tobwaan Kiribati bwa aio ae a tia n rineia ao anne ae ngaira ti bane n tinea bukina.

Ngaia are tai taku bwa aongkoa ti bibita ni kara, ti bibita n atu ngkai tia manga boutoka te kataumwane aei, ti aki kona bwa bukin tera are e a bon aitara raoi ma nanora, e aitara raoi ma ara kantaninga ae ti tangiria ibukia kaain Kiribati ao a

kaokoro teutana mwaneweia ngaira te *household income,* ngkami te *unemployment benefit* a kaokoro mwaneweia ma n tokin te tai a kabwaka te botoniango ae ti teuana, kabwaiaia ara botanaomata. Ti taekina naba te kaokoro te Tia Babaire bwa te amo ibukin kabwaiaia te botanaomata ngkai e uotia ara Tautaeka ae Tobwaan Kiribati ao ngaira ti tei irarikia ara botanaomata bwa ti na taraia bwa are e a tia n tuangira Tobwaan Kiribati bwa e na karaoia ao ngaira tibwangara ti na taraia bwa e na karaoia ao e na kakoroa bukina n te aro bwa e na aki naba kabuanibwai abara ae tangiraki iroura te Tia Babaire.

Ngaia are te Tia Babaire akea ara kanganga ao ti tuai man nanokawak in te mwaing are ti karaoia n te tai arei, ti tuai ti aki uringaaba naba iai te Tia Babaire, bwa bwaai aika e karaoi te Tia Tei inanon ana tai ni beku e aki karaoi bukina e karaoi ibukia te botanaomata, ae beku ibukia anne te Tia Babaire bwaai aika kairi kawaia. Ngaia are I ataia te Tia Babaire ewaa aika aki kukurei iroura ewaa naba aika a kukurei iroura, bon kanoan te waaki.

E bia mataata ngkai nakoia te botanaomata te Tia Babaire bwa are ngkoananoa are ko baireia bwa e na aki kauntaekaaki ti aki taekan kabwaia n te ririki aei, bwa ti ongo te Tia Babaire tia taekinaki e aki reke te $50.00 n taara bwa kaakin Party are e kaitara a manga bane n totokoia. Karau nanomi kaain Kiribati ti aki totokoa aio bwa bukin tera ti aki totokoia, ibukina bwa bon aio nanora ibukimi, aio ae ti tangiria bwa e na reke iroumi anne te bwai are ti mate n nanoia, e aera ngkai e a taboro ami mwane kaara, e aera ngkai e nang taboro mwanen te ben, e aera e a reke te *unemployment benefit* e aki mena ao mai mwiin te bwai are kam kungitiira iai ake tabeman ngke ti moan mwaing. E aki mena ao bon iai te kariki bwai ae moan te tamaroa ae bwebwerake bwa te bwai ae e na kabwaia iai ara botanaomata.

Bwa terana ae na kaoti imwina te Tia Babaire tia tangiria bwa ti na taua te kain tekateka arei, bwa ti raraoma bwa e rawa n reke irouia nakekei. Ao ngkana kanoana bwa ngaia aei bwa kam na karaoa ae raoiroi ibukin te botanaomata ao karaoia, ao ngai irou te Tia Babaire ngkana iai te bwai ae raoiroi ae kona karaoia nakon te botanaomata e nakon naba temanna te aomata kona karaoia bwa e raoiroi, e aera kona taninga riki te tai are imwina karaoia ngkai anne aron te waaki e aera kona tataninga iroura ni kangai tao nna karaoa ae raoiroi nakoim ma kona tataninga riki tao uoua namwakaina ao I karaoa ae raoiroi nakoim. Tera ae kona taningaia te Tia Babaire e aera ko aki karaoa ae raoiroi ngkai. E aki

raoiroi bwa e na reke aia mwane taan oroben $4 te taara ngkai, tera te kanganga iai.

Nanona te Tia Babaire bwa tao iremwe karaoan te KPF are aongkoa 50c an anganiira moa ni kabane $4.00 te taraa ao ko tabe ngkanne ni karaoa am KPF are 50c e tia raoi ao e uara kam nang ti anganaki $3.50 bwa are 50c e nang nakon ami KPF are a tibwa bane n tia. Tera ae tabwarabwara iai te Tia Babaire e ngaa taina ae angaraoi karaoan te mwakuri ae raoiroi ngkai. N te tai are e kaoti iai nakoim bwa ko riai ni karaoa ae raoiroi ko karaoia, ma ngkana koa manga karautaeka ti aki moa taina aei bwa e a tataninga Kiribati e na tataninga tera, ani bon kaota raoi te koaua iai am kanganga, tera te kanganga? Bwa n aron are taekinna te Leader n te Kaitara a bon bati kanganga aika ti raraoma iai, ae ngaira te bwai ae kakawaki a rau nanora n te Tautaeka a rau nanora.

Ko noora te Tia Babaire ana kataumwane Boutokaan Kiribati Moa ngke arona bwa e roko n Tautaeka ao n ara moan ririki $300 tabun te mirion, anne ibukin bwaai ake ti tuangia te botanaomata bwa e na reke irouia ae ti anganaki irouia te Tia Babaire ti $200 tabun te mirion. A bon eti te Tia Babaire ara kataumwane a bon eti ti bon warebwaia raoi mwaitia te koraki akana aia ririki ngkai 18 nakon 59 tao e koaua tao eti tao ti tabeua te namwakaina, ma e kakaongora te Tia Babaire ae imwina ma ngkana e na *back pay* anne te Tia Babaire are ti warebwaia naba mwaitia te roro anne man te *census* are 2015 ao ti ataia bwa ai iraman ngkai ae e a roko n te ririki 18 nakon 59. Ao ti kamwaitia ma $50 are aia ware ao ti taku e a bon rangi ni korakora naba anne, ma ti anganaki ngkai n aron aei ai ngkam bon ai ngkam, e aoria. Tera te boto ni iango te Tia Babaire manga bon kaokia riki te Tia Babaire ngaira ti karabwa Kiribati n ana rinerine ao ngaia ti karabwa bwa ibukina bwa e noora riaina bwa e na oki ara Tautaeka ao ara Tautaeka ngaia ae e na tabeka te amo aei te amo ae tinebu, ti aki kona ni kakewea e rawawata uotam te Tautaeka. Ao riki n rawawata bwa ibukina bwa e bon mwaiti bwaai aika ko a tia ni berita nakoia am botanaomata bwa kona anganiia.

Ngaia are keiakina uotam ao tai manga taetaekina aio moa tain aio kanakoa, bwa nna tuangko te Tautaeka ngkana ko bon kawakin mwiin am motinnano ake ko taekin ao ko kanakoi tao kona bwaka ke kona aki e bane am HE.Taneti Mamau ao e a manga tangiraki naba are imwina bwa antai ae e na manga toka naba imwina, kabwara au bure ngkai I atonga aran te Beretitenti ma I taekina te bwai ae riki te Tia Babaire ngkai ko taekina te bwai ae

kona angan te botanaomata ao ko kakoroa bukina ngai irou e na bon tiku tangiram ao e na nene tangiram.

Ma I ti taekina te maroro tabeua te Tia Babaire I ti taekina tabeua bwa a rawa n taku te koraki bwa ngaira ti aki tangira kabwaiaia kaain te botanaomata ao anne I a kaitiakia ngkai ti tangira kabwaiami kaain Kiribati. Ao te kataumwane ae tia maroroakinna ngkai e bon rangi n okoro ma te kataumwane ibukimi are e uotakirake bwa aongkoa kam na anganaki ibukin 2020 bwa mwaitin boon te ben n te tai ae kam na anganaki n te ririki ti $2.50 ao ngkami kaara ami mwane ti $100 n te namwakaina akea te *unemployment benefit*. Ao a mwaiti riki bwaai aika akea n aron aia *leave grant* te naan Kauntira ma tera ma tera aika tao iaon kawaia n raa n roko te Tia Babaire akanne ana kario Boutokaan Kiribati Moa ibukin tangiran kabwaiaia ara botanaomata, ma e rabwa bwa ko bane anai ngkoa Tobwaan Kiribati bwa kona kariki bwa uotam ao I katekeraoi ngkami inanon uouotakin anne ao I ataia bwa boon te ben are $2.00 te tara n te kiro e kakerikakaki bwa bukin tera e karokoaki te iti. Ti ngkami ae kam ataa bukin kakerikakana ao ngkai kam uotirake nakon $4 te taara keiakinna kakoroa bukina bwa e aki mwamwaninga te i Kiribati te bwai ae ko a tia n tuanga bwa e na kabwaia iai, e aki mwamwaninga ao e aki mwaninga naba bukin katokakim n te kain tekateka aei, ao e anganiko Kiribati bwanana ni kakatekeraoi kona tekeraoi ara Beretitenti ma te Kauoman ma kaain Tobwaan Kiribati. Kona tekeraoi ara Beretitenti ma te Kauoman ni Beretitenti ao kaain te Kabineti ma kaain Tobwaan Kiribati, ti katekeraoi ngkami bwa man tekeraoimi ao Kiribati e na kakabwaiaki ngkana kam karaoa raoi tibwangami are kam a tia ni bekuakin I ataia bwa e na teimatoa tangirakimi ao ara botanaomata e rikirake kabwaiaia. Bwa ti bon bane ni mataiakina aio te Tia Babaire.

Ngaia are eti te Beretitenti am taeka are ko anga n am maroro ao e teke naba nanou iai ti kona ni kakaokoro n ara iango ma ara waaki ngaira Taan Tei ma ti teuana te toko ae ti bane ni boraoi iai, kabwaiaia ara botanaomata ao anne ae ti uaiakinna, ao bon anne naba bukin ae ti boutoka iai te kataumwane aei. Ngaia are ko rabwa riki te Kauoman ni Beretitenti ma am koraki kam a tia n raa ni katauraoa kanoan te kataumwane aio ti nang kakaitau iai ti ataia ae korakora te mwakuri nako iai ti ataia bwa e korakora te mwakuri nako iai ti ataia bwa e korakora uotam Tobwaan Kiribati riki ara Beretitenti ma kaain ara kabineti nakon ririki aika imwaira ao ae tia tibwa noria ngkai aia mwane kara ao te *unemployment*

benefit bwa e nang kakaongora ngkanne ngkana e nang roko are imwina riki ao ti na kaungako bwa kona kakamwakuri mwaaka ni karekea te mwane are e na kainnanoia bwa e aonga ni kaitaraaki kanoan am motinnano ae moan te raraoi ibukia kaain Kiribati. Te Tia Babaire e a babane au maroro ikai ao ko rabwa n au tai are ko a tia n anganai iai I aki kan manga anga te Tia Babaire ara bau nakoim ao riki ngkana ko a mena n te Tautaeka ae rine iroura ao e na teimatoa ni kakawakinaki iroun ara Uea ae ngaia ae ti bane n toro irouna ao ara bau te Tia Babaire ma kaain ana kabineti te Beretitenti ana Kauoman ni Beretitenti ao Tobwaan Kiribati ao bon ngaira ni kabane taan beku ibukia ara botanaomata te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Tera am *Point of Order* te Minita.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker tao ti aua teutana au *Point of Order* imwin ana maroro te Tia Tei ae karineaki mai Kuria. E mwaneweia bwa e taku bwa e bitaki au mwanewe iaon te kataumwane. Ngaia e kabwarabwara n taetae ni imatang ngai I kabwarabwara te taetae ni Kiribati e na uotakirakeaki maeun te i Kiribati ni kabane ao are e mwaneweia ma I karabwarabwa are *no one left behind* bwa ana akea ae na tiku bwa ai te uaia ni maeurake, e aki kabwaranakoa n taetae ni Kiribati tao e kabi n taetae ni Kiribati ngai I kabwaranakoa n taetae ni Kiribati anne. E na tieuataake te maeuraoi ao anne I bane ni mwaneweia aomata ni kabane ngkana e aki kakauongo n au maroro ao e riai ni buuta ana kaoti anne, bwa au maroro anne ao e taku bwa I a manga kabitaraea are bon te *Finance* te Minita n te mwane arei bon ana kario iaon te kataumwane ngai are bon kanoan naba ara motinnano are *no one left behind* ao ngke e a kabwaranakoa ao e bon kabwaranakoa n ana maroro te ben te oroben tera, e na waerake te maeuraoi. Ao anne ngai ni i Kiribati I aki rairia bwa I riai n taetae ni Kiribati bwa e na ota te i Kiribati.

Ao te kauoua ngkanne ti Kankan, e Kankan Tobwaan Kiribati Party ni karaka boon te ben, ti bon Kankan bwa ti karaka man $1 nakon $2 te taara ti Kankan ni karaka bwa are ngkana ti kan anganna $2.50 $3 te tara $4 te tara bon kanra ao tonura bwa e bon kakoaua Kiribati bwa bon ngaira ae ti moan karaka nakon te $2 n taara antai ngaia bwa ana karaka, ataa te kabanemwane iai ke aki, aki ngaira ti ataa naba mwiin te kabanemwane bwa iraua man te ririki arei iraua iai te nikira e *confident* ngkann te Ministry of Finance ma kaain te Finance bwa a kona ni karaka a kakan bwa a bon noora kanoan te ririk teuana ma

teuana. Ngaia are ti aki ngaia ae ana tuangira bwa ti nang karokoa naba n $4 te taara ke n aera bwa ae bon rinanoaki raoi. Ao ti Kankan ngkana ti karokoa n $4 te taara bwa are e bon bwaati te Kauoman ni Beretitenti ao kaain te Finance bwa *hwy* ti a roko n $4 bwa are e a noria n te aua n ririki te biri 1 year ao a noria ngaia tao tia kona n roko n aio ngaia a kamatebwaia aki.

Te kateniua Madam Speaker, e kairua aia taeka te Leader ao te Tia Tei temanna are a kumekumeia bwa e aera ngkai ai ngkai naba, tera? E aera ko aki karaka naba aua ngkana tia taraia tera aia *profession* nakai. Are I taku ngai bwa are a roko n ana tabo te *accountant* ae bon kaniia kaain te *accountant* ao ngkana a nang tiribureia kaain te *accountant* ni kangai tera kai akea te kanganga. Ko bon koaua bwa akea te kanganga ao rinnako, I taku ngai bwa kona kangai *what is credit or what is debit?* Ko rangi ni manga kabi kabwarabwaraana bwa a na manga kabwarabwara nakoim te *accountant.*

Tibiika: Tera ngkanne te *Point of Order* n anne

Hon.Mikarite Temari: Ngaia are bon tabem katuka kanoan ana *profession* te aomata ngkana bon te *accountant* te *accountant* ngkoe akea ae kumeiko iaon am tabo akea kumeiko, ma ngkana kam nang kangai naba nakoia kaain te *Finance*, tera ae koa bae iai an kangai bwa e a reke naba ngaia are ti nano uoua iai. Bwa are ngke tia tarai ngkami eng bon Taan Mwakuri n te mwane nakai. Eng ngaia are I taku bwa aki riai ni kairoroia kaain te Account bwa a bon bwaati aroia ao a bon bwaati ni karioi. An bon taraa te kataumwane aio ngkai *September 1 n September* ti nang manga oki n *November*.

Tibiika: Te Minita nna bubutiko

Hon.Mikarite Temari: I aki *Point of Order* bwa e tuai bane,

Tibiika: I a tia n tuangko te *Point of Order* ti aki te *argument* akea manga te *topic* ke te *subject* ae boou ae kona *debate* iaona kona ti kaeta e *misquote you* ke e a tia ni kaburea iai am maroro te Tia Tei ao ko ti tunagai ni kangai au maroro arei e kaburea bwa e taku bwa arei ao aei ae i nanonna e tia te kauoua ao arei ao aei e tia, kanga anne aron te *Point of Order* ngkai ae ae ti na mena inanona akea manga te *debate* iaon te *Point of Order* ao I aki manga kaoki nakon are ko *Point of Order* iaon ana maroro I a kanakoa naba mwiina, ngaia are nna butiko ti *stick* nakon am *Point of Order* are ko taku bwa e *misquote you* ke e a tia n taekina buaka iai am taeka iai te Tia Tei. Ao e nakoim.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker ma I taku bwa ngkana ko bon kakauongo au maroro ni kabane I mwanewei ni mwanen te ben ao I angania naba ni karaoia kaain te account. Ngaia are a taku bwa ngaia are I ti mwanewei bwaai aikai ma ngkana k otaku bwa a kairua *I hope you are not in the favour side* ao e rabwa ao I a moanna n aki kan ongo te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao nna bon buti ngkami Taan Tei Minita akea ae I *favour* n te Auti aei bon akea ae I kona ni kabanea au tai bwa nna *favour* n te tabo aei nna karaoa tibwangau n aron ae te kabanea n tamaroa bwa e aoria n nakoraoi am Auti. Ao nna butiko te Minita bwa kona aki taetae I a bubutiko ao I ataia bwa te Minita ngkoe ao nna bubutiko bwa kona aki taetae bwa nna taetae moa. Ao te *Point of Order* n aron are I kabwarabwara ian te tua e rangi ni matata nna bubuti ngkami kam nang bon ira ami tua bwa kam na kamaeui ngkami ngkana te tai are kam *debate* iai akea ae e na kona ni waei ngkami. Kanakoi ami maroro ma n te tai are ko waea iai temanna ma e kan teirake ni *Point of Order* imwina ibukina bwa ko *misquote* ao anne ngkanne inaomatana ae e na teirake iai.

Ngaia are nna bubuti ngkami kam na karaoa te maroro ae te kabanea n tamaroa ibukia ami botanaomata an kanakoi nano ake nano ake tao ibukin tera ma tera, I a bubuti ngkami I a bubutiko te Minita antai taetae n aekakina anne.

Ngaia are ibukin te *Point of Order* arei te moan I butimwaea ana *Point of Order* te Minita are te moan, are ibukin are kanga kaetakin ana maroro ibukin ana *theme* te Tautaeka ao e a tia ni kabwarabwara are e taku e reitia ma are kanga uarokoan Kiribati nakon te rikirake ma ngaia e kabwaranakoa ngkanne nakon arei I butimwaea anne.

Te kauoua I a karautaeka ti aki te *Point of Order* ao te kateniua ti aki naba. Ngaia are nna kabwara au bure nakoimi Taan Tei ngkana kam taku bwa e buakaka au kairiri ma aei te kabanea n tamaroa. Ngaia nna kabubutia ni kangai e aoria ae bon nakon temanna ma temanna bwa are I nakon moa te Tautaeka I a manga nakon Party aikai are e na bon reke ami tai bwa e abwabwaki te tai. Ao nna nakon moa te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora kanakoa am maroro.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker I rangi ni kukurei ni kanakoa au maroro naba ibukin te kataumwane ae rangi n tamaroa aio. Aio te kataumwane are I taku bwa e a katoka te kariaria te Tibiika

ao e a katoka naba te ingainga, ao e a kakoroi bukin bwaai ni kabane.

Ti kakoaua te Tibiika bwa n aron ae e a tia n nako n te tai aio inanon ara kataumwane ao I kan tabeka moa bwanaau ni karabwa te Kauoman ni Beretitenti are bon raou n Tia Tei mai Abaiang, ma ana Taan Mwakuri ni kabane n aron kakoroan nanon a na motinnano Tobwaan Kiribati. Ao I taku bwa aika uoua aika nako aikai te Tia Babaire bon maeun ao riin wakauean te i Kiribati.

Bwa ngkana ko taraia te Tibiika n aron are tao e tia n taekinaki irouia taan taetae ake mai mwaaina. N taai nako a bon reke mamauriam mai irouia ami ikawai, ko mamauriaki n taai nako ngkana arona bwa iai te karinerine iroum ngkana akea te karinerine iroum ao e kakaiteke waem te Tibiika. E ngae ngke ko nakonako n te tabo ae ota ma e bon teimatoa naba n teke waem.

Ngkana arona bwa ko tabeakinia te roro ae boou ao ni kataratara naba kanoan taai aika imwaim ao kona noora raneanean otan taai. E aki ti kaoti mai mainiku te Tibiika e na kaoti naba mai maeao. Ngaia are a kukurei naba kaain Abaiang n te tai aei bwa bon aio nanoia. Ao I taku bwa rinean Tobwaan Kiribati bwa e na manga okira te Tautaeka te Tia Babaire I taku bwa e aki ana kunan te ranga ni kabwaia.

Bwa are te ranga ni kabwaia bon te ranga ni karewe, ma te Tia Babaire ngkana ko tara kunan Tobwaan Kiribati bon ngaia ae moan katokatoka te nakonako. Bwa iai ana kanoa ni mii ke ana KV 20, te nakonako n aron are e a tia n taekinaki irouia tabeman. Ao n tabetai inanon te nakonako ao e na iai taian mwaneka ae kona tabe ni kibakibari. E koaua ti aki manga kan okira te bokakano ae tia n nako. Ma ngkana tao tia okira te bokakano ae e a tia n nako e na nang ana ara tai ni manga karakina arona. Ma I taku bwa aio ae aki kantaningaia kaain Kiribati aikoa manga kantaninga are ti na manga okira ara bokakano ae e a tia n nako ma tera ae a kantaningaia n te tai aio aron te kimarimari n aron mwakurian taian motinnano aio.

Ao te bwai ae I karabwarabwa iai inanon te motinnano ae ti a tia ni kanakoa ngaira kaain Tobwaan Kiribati e karaoaki te baronga ao ai bon aron naba ae karaoia te Atua ae baronga aron karikan bwaai. E bon tannako kanoan teuana te bong e na otani ota te Tibiika.

Ngaia are ti karabwarabwa naba nakon te Tautaeka aio bwa e aki naba ientakaka teutana n te kantaninga are e nang bon nako naba ni kabane. Ao tao e koaua ti karabwarabwa n nanoia ao I nang karabwa te Tia Tei mai Kuria bwa tao iai nanona ni kan tangiria bwa e

na nako te ben are te $4 n taara ae imwaira te Tibiika. Bwa are 4 te ririki ae imwaira ma e karaoaki aei te Tibiika ian te kantaninga are I taku bwa ti bon namakinna ao a na namakinna naba tarira aika kaain te Kaitara ae tia bon mena moa inanon te kanganga. Ao te kanganga anne bon te *covid-19.* Ao ngaia tao a bon bane n rootaki aba ni kabane.

Ngaia are a wanawana naba kaain Kiribati ao a taku e rangi n tikiraoi ami Tautaeka tao ibukina ami Minita naba n te onaoraki bon te Taokita iaon Taokita. I aki karanga te Minita ma kanga aikai maroro aika a kaman kariaria iai kaain Kiribati a bon tuangai kaain abau are Abaiang.

Te Tibiika ti neboa teuare i karawa rinanon ara tia kairiri are e a tia ni manga kaokia kaua. Ao a taku taian maningongo irouia aomata a bon kakaokoro ana karaka temanna ma temanna are bon anne ana rinerine te tamnei ae raoiroi a manga taku tabeman a eti ami kauti, a manga tabemwaang kam oro toka. Ti aki ataia ae ti orotoka te Tibiika ma te bwai ae ti ataia ti kona ni kangai tao ara *philosophy* e a kan raoiroi riki. Tao te wanawana are ti kabongana n tain te kaembein tao e a kan tamaroa riki. Bwa are bon anne inanon tain te waaki ni kaembein te Tibiika ao ti bon anganaki naba anganaki aekaki ni wanawana aika a kakaokoro. Bwa kona rabakau ai aekan naba ae ko kateiko n te maie te Tibiika. Ngai bon te tia maie ma I taku bwa ngkana I maie raou ni maie ao I bane n oroia nako ibukina bwa are I bon rarawa ni kan kokonaaki n te bwai ae te maie.

Ao e koaua ae kanga tao ti aki ngai te tia kai ni kamaan te Tibiika ma are a bon biri inanon raarara te bwai ae te kainikamaen aei. Ma ti kakoaua bwa okin Tobwaan Kiribati nakon te kain tekateka ti aki nanora te Tibiika ma e a bon takarua te botanaomata ao e taku Tobwaan Kiribati ti tangiriko. Ao ai bon tibwa aio te moantai ae bubura bwanaan te botanaomata a bon bwaro ranin matau te Tibiika ao I taku ai bon etira nneu, ao ai mataraoira kaain Abaiang ngke a tuangai naba bwa nna kaaina te Party aei. Ti bon tuangaki ngaira ni kateniman ngke ti mena i Riboono bwa are e a bon tangiria Abaiang bwa a nang bane ni mena ana Taan Tei n te Tautaeka bwa ti nang aki manga oki ni kakaitara. Ma n te tai aio ti karabwarabwa bwa are tao e a bwebweniira ngkanne mai ikanne.

E koaua ti na okira te naan taeka ni bau are a kanakoaki n te tai ae nako. E taku te Leader n te Kaitara te Tia Tei ae rine mai Abemama e a raraoma e a moanna n raraoma ni kanoan te motinnano ake a nako, ma ngkana ko noora naba kunan naba Boutokaan Kiribati Moa are e

a Leader iai, e taku te Tia Tei mai Kuria bon titebo ao e a kaeweaki kunara e a kanga ngkanne ae a untaba aia rongorongo, tao bukina ngaia ai te Leader ae boou ke tao e aki ngkoa tao bon anne te bwana n aine bwa e na riai ni mamaraurau. Kabwara au bure te Tibiika I aki atonga te mamaeu bwa I atonga te ma maraurau, bwa are nanoia aine ke maraurau n taai nako e nang kaitaobaraaki a kai rootaki a kai tang, a kai ngare a kai maki mataia.

Ma te Tibiika te bwai ae I nanonna a untaba nanoia, ngaia are I karabwarabwa ao I kaitau bwa e teimatoa te Party are Boutokaan te Koaua are I taku ngkoa bwa e na bon riai n tiku ikai. Ao I karabwarabwa bwa iai kaain e bon tiku ae bon ti temanna. Ao ake kaain ngkoa ake ni kawai a bon iangoa araia ma Tobwaan Kiribati e aki manga bitaki iai akana ana kaoti akana imwina, tao ngaira ana manga toki ara tai ma Tobwaan Kiribati e na teimatoa te ara anne ao e na rebwe i karawa. Bwa e taekinaki bwa KV 20 inanon 20 te ririki e abwabwaki te tai. I uringa ngkoa ngke I mena n te KSA ao bon raou temanna naba ae e a Tia Tei ngkai ma e mena n te itera are teuana, ao ti tabe ni kakatamaroa ara kainibaire ibukin te takakaro ibukin te *sport* ao ti na taratara naba te KV 20 ni kairekerekea ma te takakaro are nanoia te roronrikirake bwa te kaubwai. Ao e taku ngkana arona bwa tia kaai ni ikotaki ngai ma raou arei n teuana te tabo ao e na rangi ni kan kunara. Ma ti a manga nanokawaki bwa e a manga kaokoro ara tabo are ti bane n tekateka iai ti a manga kaai ni kaitaraira, ao ti aki tangiria bwa ti na kaitaraira bwa ti na tangiria bwa ti na kaai ni uota kunara nakon ae ti teuana nako matan te Tibiika bwa e na neboiarake ana Auti ni Maungatabu Kiribati ae bubura aio.

Ngaia are I karabwarabwa ao I kaitau bwa man te ririki are 18 nakon 59 ake te koraki ake aki mwakuri e a toki irouia ngkanne te kantaninga are tao te mama te Tibiika. N tabetai ko a mama bwa tao ko na kona ni kaonakoaki irouia tabeman tia kakamauko naba. Ngkai ae e nang katea ana raiti teuare e aranaki ke neiere e aranaki bwa akea tikin konana ae nang tei ana raiti n ana auti ao e nang taku, katonga te raiti. N te tai aio e nang rababa riki ana tangira te kara e rangi n rababa riki ana tangira te kara bwa are e a bon katoa uoua te wiiki.

Ngaia are I rangi ni karabwa te Kauoman ni Beretitenti, e ngae ngke tao ngkana iai kanganga akana tao e totokoia ma e keiaki n okinakoi kanganga aikanne bwa ngaia mataroan te akea ni kanganga.

Te Tibiika e taku ana taeka temanna te aomata nakoiu ‘ *Nao ko kan*

tuangai bwa e na kanga n reke ae bon te koaua kona kanga ni kunea te koaua' te koaua ai aron te kaibetia te Tia Babaire ai aron te boera akea ae kona ni kainakoa te boera, ko wanga ao ko kua ngkana ko kainakoa te koaua are te boera anne ma n tokin te tai are e na bono ikem ngkoe are ko iangoa kainakoan te koaua anne are e na betirake. E na betirake n okira nnena ao te botanaomata a teimatoa n noora te koaua anne. Ngaia are man taeka akanne te Tibiika ao I rangi ni kukurei n taekinna bwa I boutoka te kataumwane aei n aron are I a tia n taekinna n au moan maroro aio e bon riinga maeun wakauean te i Kiribati. Ibukina bwa e a toki te kariaia e a mena inanon te kakantaninga ma ti na kaungaia bwa a riai ni kabongana raoi tibwangaia are e reke naba man te mwane aio. Ngaia are tao man taeka akanne te Tibiika bwa tao e mwaiti ae kan maroro iaon te kataumwane aei ao I kukurei n taekinna bwa I boutokaia. Ko rabwa.

Tibiika: Ti a nakon ara tia maroro are imwina I angan te Tia Tei mai Butaritari Hon.Tinian Reiher e nakoim te maroro ma nna ti kauringko bwa ai ti 7 te miniti ke ti kona ni manga reitia.

Hon.Tinian Reiher: Ai ti iraua riki te miniti.

Tibiika: Ai ti 8 te miniti.

Hon.Tinian Reiher: Ao tao e bon raoiroi bwa I bon moanna teutana ao I nako ni mooi imwina ao tia manga oki ngkanne.

Tibiika: Ao ngaia kanakoa.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao ngkoe e bon uarereke ae nna maroro iai Madam Speaker. E koaua I aki kaoki taian maroro ake a tia n nako ma I ti kan kaineta au maroro nakon te kataumwane n te tai aio te Tia Babaire.

Ao ti kakoaua te Tia Babaire bwa te kataumwane kanoan ana waaki te Tautaeka are e kawenea nakon Kiribati nakon te maneaba aio bwa tera ae e na karaoia inanon te ririki aio. Ao I kakoaua naba man te maroro te Tia Babaire bwa are te kataumwane aio e a uarereke, ai bon ti iraua te namwakaina ao e a toki. Kanga tao e roki inanon te tai are kanga te *transitional period* are e a manga roko te Tautaeka ae boou ao e wakinna ni iangoa katiakina te Tia Babaire.

Ao ngaia are tao e na bon uarereke naba te maroro iai, ngaia are nna ti kataia n ti maroro iaon tabeua ake I taku bwa n au koaua kanga a kakawaki ibukin nna aki rangi ni kumea kanoan te motinnano bwa are e a tia ni kawenea ana *policy statement* te Tia Babaire te

Beretitenti ao ti kakoaua are bon ti uoua moa aika ana rinnako n te tai aio. Ao anne e kakawaki bwa aio moa ae na waakinna ao a bon ongo kaain Kiribati e aoria are te uneakin tain te *campaign* bwa are ae ao tao n aron ae taekinaki are e kangai bwa tera te orotoka ke tao tera are e taekinaki te Tia Babaire, ao tao bon akanne kanoan te waaki ti a katuka anne.

Ma I kan moanna ma kanga bon ana *theme* naba te Kataumwane n te tai aio. Ma imwain ae I waaki ao bon bwanaau ni karabwarabwa nakon te Kauoman ni Beretitenti ao bon Taan Mwakuri n te Finance ao bon kaain te karineaki, te Beretitenti ma te naan Minita ao bon Taan Mwakuri ni kabane ake a tia n anga baia ma aia iango ni ibuobuoki nakon te kataumwane ae I taku bwa e rangi n tamaroa bwa are tao e koaua e na ti uotira moa n te tai aio ni karokoira n tokin te ririki. Ao te *theme* te Tia Babaire e koaua are aongkoa karakakin riki uarokoan maeuia ara botanaomata nakon te mwaneka ae nang tamaroa riki manga uotakirakeana nakon te *prosper, prosperity* riki are tao ti na nang kabwaia riki iai te Tia Babaire.

Ao irou tao e aki rangi ni kakan te *theme* anne n te tai aio ibukina bwa kanga bon ti uoua akana inanona ae e na uarokoa riki katamaroan maeun te i Kiribati. Ma tao e raoiroi riki ngkana tao ai te *theme* n te ririki ae na roko e aoria bwa I aki kauntaba aia koaua kaain te *Finance* ma te Tautaeka, ma I taku bwa tao e na kakan riki ngke arona bwa a rinnako riki aika a rawata riki are tao e koaua ngkanne karakin boon te ben aia mwane ni motirawa Taan Mwakuri ao ni kabane akeke a nang bane n reke nakoia te naan *seaman* taan kini uanikai, Taan Mwakuri, taan akawa ni kaibuken tinaniku akeke ara koraki ni Kiribati akana akawa, ni ikotaki naba ma ake a mwakuri n te naan *private sector* are aongkoa a kabwaka te *VAT* nakon te Tautaeka ao tera riki.

Ma e aoria te Tia Babaire tao bon ti anne te mena ma e nang bwaka nanou n te *theme* aio bwa I taku bwa anne ae tangiria te i Kiribati. I taku bwa ti bon aki kona ni kakaokoro ni iango ngaira ni kabane kaain Kiribati ti tangiria riki ni uarokoa aron maeura nakon ae tamaroa riki ni kan uarokoira riki nakon te kabwaia are e kakawaki bwa ti aonga ni maeuraoi ma ara koraki n ataei ao n te tai aio ao nakon ririki aika ana roko te Tia Babaire.

Ngaia are I karabwa kanga aron ann te koaua are e kateaki iai ke tao e otinako iai te kataumwane n te tai aio te Tia Babaire. Te Tia Babaire bon ti tabeua akeke I kan maroro iai bwa aio te kataumwane ae kanga e a otinako iai ngkanne bwa e a *deficit* te Tautaeka. Ao ti karabwa te

Kauoman ni Beretitenti bwa are bon anne ae taekinna nakoira are tao aio te tai are e aki tau ara karekemwane ni kaitara ara kabanemwane, ma e anganiira te koaua ae kangai kam na aki raraoma bwa are iai moa ngkai ara mwane aika a tauraoi.

Ao ti karabwa anne bwa are anne are e na tobwa kanoan te tai aio, ao ti aki kona n ataa kanoan te ingabong. Ao e koaua te kataumwane kanga taian ware akeke a kona n raka ao a kona ni manga kee ke a kona ni manga raa riki te Tia Babaire. Ma n te tai aio e anganiira te Kauoman ni Beretitenti ae kangai bwa ti na biri moa ngkai n te tai aio kanga n te *deficit* ke e bubura riki ara kabanemwane nakon ara karekemwane, ma akea te kanganga bwa iai ara mwane are e a tiku ngkai akana inanon te Bank ane kanga $300 tabun te mirion te Tia Babaire. Ao I karabwa anne I taku bwa akea te kanganga.

Te Tia Babaire te bwai ae kanga e na uarereke naba au maroro iai ti aki kona ngaira ake ti aki kaain te Tautaeka ni kataia n noria bwa tera kanoan te ririki are e na roko ngkanne. Ao eti ngkanne ae taekinna te Leader n te Kaitara ngke arona bwa n te *summary of the expenditure* are ibukin ngkai nakon 2023 ke tao arona bwa a kona n tia n rin a na katautau te Tautaeka ma baikara riki ake kanoan te motinnano ake ana rinnako inanona, ti kona ngkanne n noria ngkanne bwa rawawatara kanoan te tai ae e na roko ma ae te tai ae tia mena inanona n te tai aio. Ao ti na noria naba ngkanne ma aron buburan angan bain te Tautaeka ni karekemwane ni kaitarai aikai.

Ao tao anne kanga ara bubuti nakon te Minita n te mwane bwa ae ti ataia bwa te naan *forecast* ni kangai a bon ti kaboraoaki naba are aongkoa te katautau ngkai ae manga te katautau naba n are te ririki are e na roko are ni kangai ao ni kangai. Ma tera ngke arona bwa a kona riki ni *capture* bwaai ake ana bon riki nakon te tai ae e na roko n te aro are ngaira ti na iraorao ma te Tautaeka naba ni kona n taraia bwa tera aron rawawatan uotan te Tautaeka, bwa are ngkai e taekinaki ao e aera ngkai ko aki naba kanakoa te $4 n taara. Ao e koaua are n te tai aio bwa e tekebuaka teutana te Tautaeka bwa eti ae iai te kanganga ngkai n te aoraki are te Covid-19 te Tia Babaire.

Ma kanga bon ti anne kanga au taratara iai bwa tera ngke e noria te Minita n te mwane are tao nakon taai aika ana roko ao e a kataia ni karini ngkanne ake kanoan ngkanne ana *forecast* te Tautaeka iaon taian motinnano akeke tao teutana imwin teutana ao n te aro naba ngaira ngkanne, ti na kona naba n ataia bwa tera aron are biribirin te Tautaeka n aron tao ana

kabanemwane ma ana karekemwane te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e koaua are n te tai aio ao iai uoua taian kabanemwane aika a rangi ni bubura aika a tibwa karinaki. Ao akanne ngkanne are e rekereke ma kanga te buoka nakoia koraki ake aki mwakuri man 18 nakon 59 are oti n te kataumwane bwa $20 te mirion ao iai naba ngkanne are kanga aongkoa karakin aia mwane kara are man $50 n te namwakaina nakon $100 moa. Bwa are iai ae kanga te maroro ae kangai, ao are nakon $100 ni uoua te wiiki tao ai kanoan te ririki ae na roko.

Tibiika: Te Tia Tei e a boo 4 ti kona n ae tia reita am maroro imwin te tai.

Hon.Tinian Reiher: Akea te kanganga te Tibiika ko rangi n rabwa.
Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao ngkai e a bon boo 4 ibukin ami *afternoon tea* ao tia motirawa moa ngkai ao tia manga kaitibo ikai n iteran 4 n te bwakantaai kam rabwa.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika: Ao imwain te *break* ao te Tia Tei ngkoa mai Butaritari are e karineaki are e maroro ao ko reitanako am maroro iaon are ko toki iai. E nakoim.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika ao I toki ngkoa ia bwa are I moanna ni mwaninga naba. Ao ngke e koaua kanga I roko iaon te naan itera are uoua te kabanemwane aika ngkana ko noria inanon te kataumwane aio ao aika a rangi ni bubura aika a rinnako n te tai aio. Teuana mai ibuakoana are kanga aia mwane kara are $100 te taara n te namwakaina ao aia mwane te roro are man 18 nakon 59. Ao e rabwa anne Madam Speaker bwa are tao anne e kakioa kanoan te motinnano are e taekinna are aikai ana moan nako, ao I kakoaua naba bwa bon anne naba ae a nang ingainga nanoia ara botanaomata iai riki nakeke man te ririki ane 18 nakon 59.

Ao e koaua naba te Tibiika ngkanne bwa ngkana ko noora aikai ngkanne ao I karabwa te Tautaeka bwa e teimatoa n raa ni *priority* te reirei ma te Onaoraki. Ma inanon te ongora iroun te Minita n te mwane te Kauoman ni Beretitenti ao iai ngkanne are kanga kanoan te kataumwane are e aki kabwataki are e a manga kanaoaki mai iai are n rekereke ma kanga karinakiia taan reirei ake a mena inanon ana reirei te naan aro. Ao tao anne are eng e bon maneweia te Kauoman ni Beretitenti are a manga katukaki akanne bwa ana tataninga manga te ukeuke ae e na karaoaki iaona.

Ma e koaua te Tia Babaire bwa iai kanga taian rongorongo are a bon tia naba n anganaki taan reirei bwa a nang karinaki ian te *establishment* are ana mena te Tautaeka te Tia Babaire. Ao e aoria bwa are tao ti aki ataia bwa e na maan raa kanga te ukeuke anne. Ma ngkana arona bwa ti na kakioa nanon are a taekinna are e kangai bwa akea ae e na katukaki ibuki ao ngkana ko a bon tia n rin ao ko a manga kaotinakoaki ao ngkanne anne kanga iai teutana te kananokawaki ngkanne bwa tera raoi ae riki.

E kona n ae tao e na kauarerekeaki riki aron te kabanemwane ke tao tera te Tia Babaire e aoria bwa are ti aki bwaai ae ti kona ni uneakini ngaira bwa are ti aki atai. Ma ti teimatoa ni kan karini aikai ibukina bwa ti taku a kakawaki ibukin taai aika ana roko te Tia Babaire riki bon naake taan reirei ake ana riingaki iai te Tia Babaire.

Te Tia Babaire I taekinna naba e kangai bwa ngke arona bwa tao e anganiira riki te naan ware te Tautaeka ae kanoan te ririki aika ana roko ao e koaua ngkanne are kanga e na bon nang nakoraoi riki aron ara maroro ni kona ni *caged* bwa tera te bwai ae e na reke tao n te ririki are 2021.

Ti ataia bwa ngkana ko noora kanga te boki ni kataumwane ao te kataunaari ibukin aia mwane kara ngkana ko taraia nakon te ririki ae na roko e bon tiku naba ni mwaitina. Ngkana ko tara naba ngkanne aia mwane te koraki are 18 nakon 59 e na tiku naba n arona. Ngkana te koaua bwa te Tautaeka e na anga are te $100 te tara nakoia kara ni uoua te wiiki ao ngkanne ti a bon ataia naba ngkanne bwa e na taboro te mwaiti are n te kataumwane n te tai aio. Ma e aoria bwa ai anne kanoan te kataumwane ae e na roko ma kanga aikai ae ti taku bwa a rangi ni kakawaki ibukina bwa e ngae ngke arona bwa e titebo birin ara *campaign* n te tai are e nako ni uaiakinan kanga te toko are ti uneakinna ma te Party ae Tautaeka n te tai aio te Tia Babaire, ao bon ngai temanna naba ae kanga bon iai te raraoma irou bwa I ataia bwa aki rangi ni kaokoro birin ara koaua ake ibukin te kabwaia ae ti na angania ara botanaomata, ao te mwaiti ni mwane naba ake ana kona n rangi ni kabirirakea aron ana kabanemwane te Tautaeka ao tao bon akanne aika ana bon reke bwa taian tabetabe ni iango. E ngae ngke tao iai ara onimaki nakon te Tautaeka bwa iai ana mwane are $300 tabun te mirion, ma ngkana ko a karaoa naba kanga am ware aika uoua ao ko bon ataia naba bwa kanga te kerake ti iaon aikai ao ngkana tao e nako aia mwane te naan ataei ake akea te 0 te ririk nakon 5 te ririki are e taekinaki naba bwa $50 te tara n te namwakaina, ao ko ataia naba ngkanne bwa akana teniua akanne

ao aia mwane kara ni kerakena nakon te ririki ae na roko ao aia mwane naake aki mwakuri man 18 nakon 59 ao aia mwane te naan ataei ake man 0-5 ngkana arona bwa akanne e na nako naba n te ririki ae na roko ao ko ataia naba ngkanne bwa e na iai te kerake ae tao $70 tabun te mirion, ke tao te aekaki ni ware nako akanne.

Ao ngkana koa manga noora ngkanne te *deficit* ngkai are $30 tabun te mirion te Tia Babaire ao ko noria man are e na roko, ao e koaua bwa iai ngkanne te naan raa n ana taratara te Tautaeka bwa te *contribution* nakon te *local development fund* e na kee ngkanne nakon te ririki ae na roko, n aekakin tarakin te *summary of the expenditure* are e anganira n ana taibora te Tia Babaire, ao iai te kerikaki ngkanne n aekakin te mwaiti ae $20 tabun te mirion ao tao e reke anne bwa te naan *one off project* ake a rin n te ririki aio bwa a nang aki kona n oki ngkanne n te ririki ae na roko. Tao iai naba ane te naan karikirake ake a boou are tao n ana kantaninga te Tautaeka aika a *excessive* n aia kaoti ao a kona ngkanne ni manga kaungaaki iai te naan *donor partners* akana a na kona ni mwanenna ae tao ngaia ngkanne are e taraa aio.

Ma ti taraia ni kan *caged* te tai ae na roko te Tia Babaire ian te koaua are e kangai bwa e bon eti e na riai n ataia te Tautaeka bwa kanoan te motinnano e bon rawawata e tinebu, ngkana arona bwa ana kanakoaki n teuana te tai ao ti bon ataia ngkana aia mwane te naan te *leave grant* are $3 te ngaa are e nang tieuataake naba nakoia Taan Mwakuri ake a mwakuri naba n te *private sector* ao antai riki. Ma te raka ni boo nakoia kaain te Tautaeka tao e aki nako n te ririki ae na roko ma e na bon bae n nako inanon ana *term* te Tautaeka aio ao ti ataia bwa e ngae ngke e aki nako naba n te tai aio ao e aki nako tao n te ririki ae na roko ma e na bon nako. Ma ngkana e a *deficit* ma ngkai te Tautaeka ao ngkanne ko bon ataia ngkanne e na bon iai te mena, te koaua ngkanne akana nna manga maroro iaona iaon te karekemwane.

Ma aikai kanga taian raraoma tao e bon riai ni butimwaia te Tautaeka bwa ti aki tao ngaia e bon raraoma naba iai bwa e kanga n reke, e na kanga n tobwa naba te naan itera aikai. Ao tao ngaia anne e tikotikonaki iai kanoan te motinnano e ngae ngke e kangai bwa ngkana ti moan roko ao a nako naba aikai, ao ngke e a roko te Tautaeka ao e kona n ae kangai tao a tiku moa aikai ti aki kaburea anne, bwa bon anne aron te waaki te Tia Babaire tao ko kanakoi moa ake ko bon kona ni kanakoi ao ko katikui akekei imwina, bwa are e bon te taeka ae taetaekinna n taai nako te Minita n te mwane ae ti na

bon riai ni maeuakina are e bon kona n reke iroura ae tera *live within our means* ao bon anne ae rangi ni kakawaki.

Ngaia are e aoria bwa are eng e ngae ngke arona bwa e anganiira te koaua te Minita ae kangai, bwa iai $300 tabun te mirion ngkai ma ngkana arona bwa e *slow* ana karekemwane te Tautaeka ao ti ataia ngkanne bwa te mwaiti ni mwane are $300 tabun te mirion *overtime* e na bon *vanish* kee e na bon akea. Ngaia are anne kanga te bwai ae kanga e rangi n tiku n au kantaninga bwa eng tera ngke arona bwa tao e bon kona riki n reke inanon ara Kataumwane tao e aki kona n reke iroun te Tautaeka n te tai aei bwa e bon nang *short* ana *time* ma tera ngke arona bwa n te kataumwane are e na roko ngkanne e a kataia ni karini ngkanne bwa tera kanoan te motinnano are e na *reflected* ngkanne n taian kataumwane are imwina. Bwa are ti ataia bwa te naan ataei aika a bungiaki e biribiri imarenan 2,700 tabun nakon 3 te ngaa n te ririki. Ao te naan koraki ake man 18-59 ake a nang rinnako ngkanne tao te motinnano tao n te tai ae na roko tao te koraki ake 13 ke 12 aia ririki ni 2 te ngaa n te *census* n te tai ae nako. Ao ngkana ko noori akanne ao ti aki te mwaiti naba ae uarereke kanga te mwaiti ae bon rawata ao e a uarereke naba ake ana kona ni manga kitana te mena bwa are ti ataia bwa e nang moanna naba n nang tamaroa aron te kuakua tararuakin te maeu ma te marurung iroun te tabo ni Kuakua ao ti noria bwa e a moanna n rangi ni uarereke naba ae weteaki n aron are kanga n taai aika nako te Tia Babaire.

Ngaia are anne kanga bon ti taraakin ae I taku bwa eng e aoria bwa bon te Tautaeka riki e bon ataa riki te bwai ae karaoia, ao ngaira ti kataia n ti ni karini ara kai ni kataratara nako nanon ana waaki bwa baikara ake ti taku bwa ara nonori, ao norakin te naan mena ngkana arona bwa a nang bon nako te naan motinnano ni kabane ao ngkana te koaua bwa ana *impact* te covid-19 ti aki te bwai ae e na waekoa n *recover* iai te *economy* bwa e na *slow* aron te *recovery* ao iai ngkanne te kanganga bwa eng ti na noria bwa tera aron ana karekemwane te Tautaeka.

Te Tia Babaire e taekinna te Kauoman ni Beretitenti naba bwa e rangi ni marurung te RERF ao e bon eti ae rangi ni marurung. Bwa are ngkai e bon tiku naba n te mwaiti are $1 tabun te birion. Ma ngkana ko *compare* te raka inanon te ririki ae nako ao te raka are e reke man Tianuare nakon Turai are e ribootina te Kauoman ni Beretitenti n te tai aio ao ko ataia bwa iai te kanganga, bwa ngkana ko tara RERF n te tai are e nako Madam Speaker ao e biribiri te raka ni

karekemwane n te RERF $180 tabun te mirion anne ngkana ko noora are te ririki are mai mwaina are n 2018 nakon 2019 *eng of 19 december 2019* $180 tabun te mirion.

N a na maroro te Minita ke te Kauoman ni Beretitenti ae e anganiira n te tai aio ao e kaotia bwa e marurung te RERF bwa korakorana $1.55 te birion ma n Ritembwa te ririki ae nako ao korakoran te RERF $1.153 tabeua te mena te birion. Are nanona te kerake man Tianaure ni karokoa Turai ti teuana tabun te mirion. Ao e ngae ngke arona bwa e teimatoa ni marurung te RERF bwa e aki bwaka ian te baranti are n 2019 n Ritembwa ma iai teuatana te tabetabe ni iango bwa tao e koaua ae iai e a reke ngkanne te kanganga teutana aron bon korakoran birirakena, bwa ngke arona bwa e rangi n tamaroa te *global economy* ke tao te *stock market* ma tao te naan raa te *equity* are a karinaki iai ara mwane are e *shared* inanon te *equity* ma te *government bond* ke tao tera are e waaki iai te Tautaeka te naan *portfolios* akanne te Tia Babaire.

Ao ngkana e teimatoa ni marurung n aekakin te ririki ae nako ao e na bon anganiira naba te aekaki ni mwaiti ae $100 tabun te mirion te raka n te ririki aio. Ma ngkana e anganira man Tianuare nakon Turai ae ti $1 tabun te mirion ao ngkanne eti ngkanne bwa tao ana *impact* ngkanne te *global economy* ae reke man te Covid-19 ae ti ataia bwa America, e mena inanon te *recession* te UK e mena naba inanon naba te *recession* tabeua riki aban Europe ake a bane n *affected* kee ao ngkana tia manga noria ngkanne ma korakoran te mwane n America are tao e kona riki ni karaka aron ara karekemwane man te ika ngkana e *translated* are e reke man te mwane n America nakon te mwane n Australia ao tao e na iai teutana te kabwaka naba n te tai aio bwa ti noora ngkai te mwane n America bwa e a bwaka korakorana.

N te bong aio ao te *exchange rate* e a kaniia te $.73 nanona 73 te tianti n America nakon $1 te taara n Australia. E a *strengthened* te mwane n Australia are nanona bwa ngkana ara mwane akana a bane ni menaaki n te mwane n America a *quoted* n te mwane America te Tia Babaire *at the end of the day* ngkana e a noraki ngkai ao tao a na bon bae ni kerikaaki ibukina bwa are a *translated back* nakon te mwane n Australia ao e na kerikaaki bwa are e a *strengthened* te mwane n Australia.

Ao e koaua ngkanne anne are ti rangi ni karabwa te Minita n te Akawa ma Taan Mwakuri n te tabo n akawa ni keraken te mwane n te ririki ae nako. Ao e rangi n rabwa

anne, bwa bon anne ae rangi ni kakawaki are ti na kataia ni uarokoira n taai nako ni kakerakea ana mwane Kiribati bon man kaubwaira ae te akawa. Ma e koaua bwa iai katangi nanon te aekaki n rongorongo ae kangai bwa e a manga tei te *record* ae boou bwa I aki ataia ngai ae ti na katei *record* n au tai ni Minita. Ao e bon ataia au Tia Koroboki ma naake au *staff* ake ririrai n nako ni mena bwa ngke arona bwa ti bon bane n anai ara mwane ni 2015 ake te naan *license fees* mai iroun Tiaban are e na riai ni bwaka imwain banen te ririki ao ti aki bwa ti katikua nakon te ririki are imwina, ma te naan *outstanding payment* iaon te kannanna ti bane n anai ni kabane imwain banen te ririki ao tao ai ngkam, tao e na konaaki te *record* arei ke aki.

Ma e aoria te Tia Babaire bwa ti aki uneakina anne, akea ngai irou bwa nna katea te *record* bon ti irou ngke I mwakuri ae nna kataia ni kabanea korakorau bwa e na reke te mwane ao I taraa naba te ririki are e boou bwa e na tauraoi naba ana mwane te Tautaeka e na iai te aekaki ni mwane are e na *cushion of* bwa are te *revenue* man te akawa e nang *slow* n roko ti aki are e a bon roko naba ni moan te ririki. Bwa are te naan *agreements* a kakaokoro ao ngkana e karaoaki teuana e rinanoaki ao e aki ataia ngkai bwa are a kona ni manga bitaki bwa are I taetae n au tai.

Bon teuana naba ae e na riai ni bon kaman roko te aekaki ni mwane anne te Tia Babaire bwa are e *increase* te VDS mwaitin ana bong Kiribati. N au tai ngke I Minita ti $9 tabun te ngaa, 2018 ao e a *increase* ngkanne ana VDS tibwan Kiribati ngkanne nakon $10 tabun te ngaa, ngaia are ko bon kantaningaia bwa e na riai ni mena.

I aki taekini aikai te Tia Babaire bwa tao I kan kamangora are e a tia n reke I rangi ni kakaitau bwa e a reke, ma tera ngkanne nakon ae na roko *at the end of the year* e na *maintain* anne ke e nang manga bwaka. Ao ti tuangaki bwa tao e na bae ni bwaka bwa are ai manga te *covid-19* ao e rangi n rabwa anne bwa are akanne bwaai aika a kona n reke, ao ti bon ataia naba n aekakin ae taekinna te Minita n te mwane te Kauoman, bwa te karekemwane man te ika e kona n rangi ni kakangai tao e ira tao e koaua manga tamaroan te akawa, kanga I aki nang katurua te koaua iaon ae tamaroan te akawa bwa are e a *gurantee* am *base* n te VDS *whatever you sell guranteen* ni kabaeia taan akawa e aki *refundable* ai bon ngaia naba.

Tao e koaua riki ngkanne e kona n nang *fluctuate* riki te mwane ngkanne ni korakoran te mwane n America bwa are a bane n *tag* ni kabane te naan *fees* nakon te US

dollar ke tao te mwane n America. Ngaia are ngkana e a manga *strengthened* te mwane n America e kona n rangi ni manga birirake ao tao nakon naba ngkanne te kannanna ngkana arona bwa iai tamaroan teuana te ika ao a kona ngkanne n rangi n raa.

Ma te bwai ae I rangi ni kukurei iai te Tia Babaire bwa I ataia ae te Minita ae boou e bon rangi ni mwatai n te akawa ao iai au onimaki irouna bwa e na bon rangi korakora te bwai ae e na kona n reke man ana kakamwakuri te Minita. Ao n aia kakamwakuri Taan Mwakuri tao e koaua ti aki ti te Minita ae na karaoia bon Taan Mwakuri. Ao I karabwa anne bwa iai kanoan te naan mena ae kangai bwa ti na kataia riki ngkai tao e na *introduce* te *export tax* iaon te kona ke ti na kataia ni manga kabooa ara *shares* n te naan kaibuke te kambwana n akawa. Iai naba teuana ae rangi ni kakawaki ae taekinna te Minita n te mwane ti kataia n ara tai, ma e koaua e aki reke iroura bwa e uarereke te mwane ngkoa bwa kanga e a tibwa moanna ni kekerake ae te *capitalization* nakon te naan *asset* te Tia Babaire, kabonganakin te naan raka riki mwanen te akawa are tao a kona n aki mena ma koa kaboi nako am *asset* iai ae tao teuana ae rangi ni kakawaki tao ko bon kona ni kabooi te naan kaibuke n akawa, ao tao ko *lease out* nakoia te naan mena kambwana mai tinaniku. Bwa are ti bon aki kona n akawa ara ika n ti ngaira akea ara kona n anne, ma ti na kona n teimatoa n akawa ara ika ma korakoraia naake ti kona ni waaki ma ngaia.

Ao teuana naba ae rangi ni kakawaki bwa are ian te *Palau Arrangement* ao are e *place* te *cap* iaoia mwaitin te naan kaibuke. I aki ataia bwa iraua ngkai ma n taai akekei ngkoa 220 ao ngkai tao e a bwaka nakon ti 202 ke iraua. Ma e kaotia naba ikanne te Tia Babaire bwa ibukina bwa e aera bon te *Tuna Industry* n te tai aio e aki rangi n tamaroa ibukina bwa ngaia are e bon untaba naba ma te Covid-19 ao angiin kambwana ake ti taneiai ngkoa ma ngaia I aki ataia bwa are I a maan naba ni kitana te mena, n aekakin te Dreamline e a tia ni kaboaki nako Dreamline e a bwainna te kambwana are mai Spain. Starkist are ana bwai naba America kee e a tia ni kaboaki iroun te kambwana ae te Donguan mai Korea.

Angiin kambwana ake a mwakuri n taai akekei a bane n tia ni manga kaboaki, irouia kambwana aika a mena. Ao ngaia ngaia are e ngae ngke arona bwa te kantaninga bwa e kangai bwa kona kaboa am *shares* n te naan kambwana tao n te akawa kee *maybe* bon ti anne mai irou I aki mena ni kan rabaku nakon te Tautaeka ma kanga bon au taeka ni

iraorao nakon te Tautaeka, taraia raoi n te tai aio bwa e na tamaroa ngkai te *global economy* e nangi ni bwaka, ao *most of* te naan te *Tuna Industry Operators* a *face hardship* kee n aekakin ae I taekinna a bane ni kaboaki. Te kambwana are ti *join venture* ibukin te KFL e a tia ni kaboaki nako naba te *Shangai Fisheries* mena e a tia ni kaboaki nako ao e a manga bon *control* teuana bon te kambwana n Tiaina naba ane te *Fried Food International* ke tera arana I aki rangi ni uringa. Ao e kaotia ikanne bwa n tabetai ko rawa n taku bwa e rangi n tamaroa aron kakamwakurin te mena ma ngkana ko a manga nang *increase* te naan burdens iaon am mena te *fees* ma tao tera kona manga bon *kill te industry* ao ngkana ko *kill* te *industry* ao te kanganga ngkanne bwa ko kona ni *face* ma kangangan kabonakoakin am *base*. Ao eti are ngkana koa manga bon akawaia are ko bon akawaia ma te kanganga bwa te mena kee ma iai kakawakin ae e bon karekea ana kaibuke Kiribati bwa are ti *allowed* ngaira te naan *countries* ae ian tao ti kona ni katai ara kaibuke, bwa ti aki *increase* te *capacity* n aekakin are e *control* n te mena are kaibuke ke kambwana ake ko kamena teuana am kaibuke kona riai ngkanne n *scrap* ae tao e titebo buburana ma ngaia. Ke kanga te aekaki akanne te Tia Babaire.

Ngaia are I kan kaunga te Minita bwa I ataia ae te *challenge* nakoina e aki bebete ibukina bwa te *global economy* n aekakin te *covid-19* bon ngaia anne are ana kanganga teuana. Ma e aoria bwa are e a bon rangi ni mwatai te Minita ao a rangi ni mwatai ana Taan Mwakuri ao I butimwaea te kataumwane te Tia Babaire ao I kabwara bure ngkana e a manga rangi n abwabwaki au maroro e rabwa.

Tibiika: Ngke ti motirawa ao iai uoman iaon au *list* ao nna kanakoia moa ao imwina I a mang kanakoia ake imwina ake a katei baia ngkai ao I angan moa te Minita n te MELAD Hon.Ruateki Tekaiara e nakoim.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao I a moana te maroro ma te kaitau ae moan te bati nakon te Minita n te Finance ma ana *staff*. Ibukina ngke a tia ni karaoa te mwakuri ae ti aki te mwakuri ae bebete bwa te mwakuri e bon rangi n rawawata. A tia n aki mamatu ao a tia riki n raa man raa, ti karabwai ngkami kam bati n rabwa ao kam bon tau.

Te kauoua ni kaitau Madam Speaker I a katannakoa nakon te Leader n te Kaitara ke e kariaia ao ni butimwaea te kataumwane aio e noora mwiin te mwakuri ke a tia n nora mwiin te beku mwaaka ma te

maonotiti are e a tia ni waakinaki man ana itera te botaki ni mwane.

Te kataumwane te Tia Babaire ao e taku ana *theme* te kataumwane te Tia Babaire 2020 *' Uarokoan Kiribati nakon te kabwaia ae tamaroa riki'* ararakean Kiribati bwa e na tamaroa riki te kabwaia riki irouia kaaina. Ao e oti aio ni kanoan te motinnano e oti aio ni kanoan te motinnano are e kabaeaki mai iroun te Party ae Tautaeka ngkai Tobwaan Kiribati. Ao eng, e karea ana kabae aikai ke e karea aon waana aikai kanoan motinnano aika a bon rangi ni kakamaeu ao ngaia are e na uotarake Kiribati nakon te kabwaia. Ao te 100 tabun te Tia Babaire ma ibukina ngke ai bon ti iraua namwakaina te Tia Babaire ao ti na kanakoa moa ti uoua n aron are e a tia n taekinaki e nako moa ti uoua. Ai ti iraua namwakaina Tebetembwa ngkai Tebetembwa, Okitobwa, November, Ritembwa ai bon ti aua namwakaina ao e na kanakoaki moa uoua aika uoua aika a bon rangi n rauaki, aika uoua aika a bon rangi n riinga te nano, aika uoua aika a bon nang kamaeu ake imwina ngkana a bwaro aika uoua aikai ake imwina tiooi, a kan riki ke a kan aki ke a kan koro bukia tia rauaki n ae uoua aio, tia rauaki n aikai.

Ti ibukin 4 namwakaina te Tia Babaire, ao e taekinaki bwa aongkoa ti a reke kanoan ara motinnano aikai bwa ti *monkey* ao tia kaewea aongkoa aia motinnano kaain Boutokaan Kiribati Moa n te tai arei. Madam Speaker ao Kiribati kam na ongo, bwa Kiribati Tobwaan Kiribati Party iai ana motinnano ae e kaukia ni katerea nakon te botanaomata ma iai naba are e taua bwa e na aki otinako bwa e ataaki te bwai ae te *copy paste* aio, e ataaki te bwai aio e taua bwa e na aki kanakoa bwa mwiina a manga *copy paste* Boutokaan Kiribati Moa.

Ti taua bwa ti aki kanakoi tao ana taku bwa ti anai aikai a kaman reke iroura, ngaira a kaman reke iroura a kaman reke iroura e ruo te kete iroura, te kete ae iroura akea bwa te kete n ara tabo, ma ti aki kan kanakoa ibukin akanne. Ao e taekinaki e taku, ti kakoaua te koaua are uneakinan tei kekebutu ibukin uneakinan te kain tekateka, ao ti kakoaua te uneaki. E a taekinaki te Beretitenti bwa e aki mamatu ao e a nako n tekateka n ana *mic* te BPA n taai nako. E kaoti tao teuana e taekinna ni manga kaboa, ti aki bwa bon arona bwa bon iai te *program.* Ma Madam Speaker nna karakina te karaka, ti kaongora i Tabiteuea Meang ao raora naba bon te tia kan rineaki ma te Tia Tei temanna mai Tabiteuea Meang ao tia kaai ni buti i Tabiteuea Meang tia roko i nukan kawaira bwa are a tibwa roko. Inanon man butia ngke a buti mai meang uoua ni kaawa ao a taekina aia tine ae iraua $3 te taara. Ma

ngke e a karaoiroaki ao e a katabuaki ara motinnano ian Teitai n te Bairiki Square n te ngaina anne are iraua ngkoa $3.50 ao ngaia tera ae riki irouia uoua ni kaawa are e a tia ni kaongora iai n ana tine are mai mwaaina, ao ngke e ongo are e bitaki arei e a kaongoaki ao kaawa akana imwin are uoua ni kaawa arei e a kona e a manga riaon riki are ara tine $3.80. Uoua ni kawa $3.50 ao manga kawa akana imwina $3.80. Are bon arona aio aron te kebutu aio arona aio ao ti aki kan taekinna ma are tia taekinna bwa are ibukina bwa are e taekinaki. Ao ti bon taetae ma kaain Tabiteuea Meang ao ti taku *tao n te tai arei ngkana arona bwa a manennanti n reke ngkami aika mai meang aika uoua aikai kam tiku n $3 te taara ao ngkami aika nikirana aikai are iai $3.80 ao akekei $3 te taara.*

Bon aron te ikekebutu ma e noraki kaain Kiribati e ngae ngke arona bwa e aki bitaki kanon ara motinnano bwa ti bon tiku naba n aron are ni kawai ana bon rineira naba ana bon rinea naba aio. Bwa kaain Kiribati aki rinerine man te bwai are e kakamataiaki aki rinerine mai iai ma iai bwaai aika a rinerine ma iai ao a motikitaeka mai iai. Ao a motikitaeka teuana man aron biribirin te Tautaeka bwa e ngaa ae a maeuraoi iai teuana anne.

Inanon ana katine anne ao a tia noori kaokoro man taai akeke ni karokoa ngkai n aron ae taekinaki ko tuai man noori rebwerebwe aika e rangi n rawata iaon abamwakoro. Ko roko n te kaawa teuana ngai ngkana e boo te kabane bwa e boo te toa bon ti te butibike ngkoa ae tao irawaa ao ngkai akea am tabo ni *park* n am rebwerebwe e a kebo te tabo, rebwerebwe, rebwerebwe rebwerebwe rebwerebwe ao ngaia are aio a rinea aio. Ngke arona bwa e bon tiku n arona a bon rineia bwa a bon maeu raoi ao iai te kantaninga iai.

Te kauoua ni mataiakinaki ara Tautaeka aio te Tia Babaire te botanaomata ti aki taraaki bwa tao e koaua bwa tao ibukin te motinnano ti aki, te kauoua ae a mataai naba kaain Kiribati te Tautaeka aio bon man manga katineaia taan kauaaba. Ngai abau ae Marakei bon akea te wimakiki ae bon akea ngkana a taku bwa ko bureti ko bureti, ngkana a kangai ko botonimwane ko botonimwane. E a manga taraaki te kabotikiraoi irouia taan kauaaba aikai ao ani bon taraia moa taan kauaaba aikai katei mataia imatara, ngke iai te *screen* ikai tia kaoti naba n te *screen* aikai bwa e na noraki ao tia bon tau bwii naba, taraia ngkanne e bwaka naba arei e bwaka naba Boutokaan Kiribati Moa bwa e aki botonimwane aia aomata anne teuana.

E a taekinaki bwa karikirake aika kanga a taku bwa te akawa aongkoa

ngaia are nang are a taku kam nang aki akawa, e ngaa ngkoa are kam taku bwa kam na akawa ti na akawa ti na bon akawa. Ma e taekinna te Tia Tei mai Butaritari ti tangiria moa te kamatebwai te reirei, reireinakiia ara botanaomata aron te akawa, aron karaoan te ika ao kai katokakina. Ti nang karaoa aio bwa ti aki tangiria bwa e nang ti anaaki ara ika ao ni kaboaki nako ao ti anganaki ae uarereke ao ngaia a bon ana ae buburakaei ae ti na karaoa aio ma inanon taina. Ngkana kam anginira riki ara *term* riki ae na roko ao e na koro ngkanne nanon anne. E anganiira Kiribati riki te teem e bane aio ao kam a manga anganiira riki are imwina e na koro ngkanne nanon anne.

Iaon te kakamwakuri, reitan te kamwamwakuri ibukin uneakinan te ikebutubutu ibukin uneakinan te kain tekateka, ti na kabanei tabeua. Ao ti aki kan taekini ma are tia taekini ngkai bwa are e a tia n taekinaki. Irarikin bibitakin te motinnano bwa uneakinan te kain tekateka ao iai naba irarikin ae karaoaki mai iroun Kiribati Boutokaan Kiribati Moa kamoakia kaain Kiribati n te nangkona. E a bon tira te nangkona e a bon riaon ae riaon mwaitin kaubwaia are a kamrarai nakoia kaain abamwakoro ibukin uneakinan naba te kain tekateka ao anne naba, bwa are bon arona bon arona anne uneakinan te kain tekateka, ao ane a kaota kaubwaim ao kabanea kaubwaim ni kangai, bwa I aki nangkona ao ngaia kabanea n te nangkona, ngaia naako ngkoe 50 am kiro naako ngkoe 70 am kiro naako ngkoe 20 am kiro, warebwaia mwaitia kaain te Party are ti kauaaba ma ngaia ao kamwatia ma mwaitin aia kiro ao ngkana ti kangai tao 20 ke te 30 iaon temanna mwaitira te *value* anne. Bwa are arona bwa are ai aron tera ao ngaira ake bon ara Party are e bon rangi ni maeu ni kainnano ao e aki kangai Kiribati ti aki tabe ti ataia bwa ngkai ae ti mooi n te nangkona aei ao ngkami ae kamaeu ni kainnano, bon aori ngkami kam maeu ni kainnano ti ataaki ti kekeiaki ma te tamnei ae raoiroi ngaia are e kaira nanon temanna ma temanna nakon ana kantaninga.

E taku te taeka are e taekinaki te rinerine n taai nako rokora ke rikira ikai bwa Taan Tei ngaira bon te rinerine mai karawa, ao ti bane ni kakoaua aio ti aki kakewea aio rinean te Beretitenti n te tai teuana ma teuana mai karawa naba. E a kaman tia naba n reke bwa antai manga te Beretitenti riki are tao e na manga oki ke antai temanna ae boou. E a kaman tia n reke mai iroun teuarei ao ti bon tekateka ngkai ni kangai ao e kona ni kangai ko bon aoriko ngkoe n tekateka ngaia kona Beretitenti n are imwina.

Ngaia are aikai taian maroro tabeua ake ana kona ni kaoki ara iango ibukin taekan te kataumwane aio. Taekan ti uoua ae na nako bwa aia mwane kara ao te kauoua aia mwane te roronrikirake ake aki mwakuri. Mwaitira ae e na kabanea te Tautaeka ibukin aikai n aron are e taekinaki $20 te mirion ibukin ake aki mwakuri ti man te ririki moa aio, man Tianuare ni karokoa tao ngkana e bwaati aio ao e a manga rinnako n tokin te ririki.

E taekinaki bwa akea ti karekea ngaira te *unemployment benefit* ai aongkoa are kaitaran naba te *household* bwa aikai are I taku bwa aikai kanoan are ti rokani n aki kaotinakoi. Ao ngke ti ongo te *household* ti taku e mate naba anne iroun are ti aki kanakoi, ma are ti aki kan kauki ma are tia kaukia ngkai e a boo taina ao a rawata riki aika a tuai naba n oti n ara motinnano ae ti nang kakubai ngkami ao ni kakubanakoi ngkami n te tai teuana ma teuana bwa ae a rinnako ibuakon te tai teuana inanon aua te ririki. Bwa aikai bon arona bon aron te orotoka ngaia are ti na karinea te Tautaeka teuana ma teuana ti karabwarabwa ni boutokakina e rabwa bwa a boutokaia bwa a bon noora kakawakina, bwa ti bon kakoaua bwa kam bon aki kona n totokoia ngkai ae kam bon aki kona n totokoia kam bon aki kona. Akea kaain te itera aio ai bon ti kaain te itera arei. Nanona ngkana e bwaati ngkai tera ae a na manga taekinna nakai ngkana a manga oki akea.

Ao aio bukina are ti taekinna naba n te tai ae nako bwa tia nakomai n tekateka ikai ni kabwata te kataumwane aei ibukin tekatekara n tekateka ikai bwa inanona naba. Ao ti nang aera ngkanne bwa ti nang kikitana ara kain tekateka ao ngaia te kataumwane naba inanona tekatekara ikai, akea.

Ti a bubuti te Tia Babaire tao ti na bubuti n ae na roko te bwai are te roko ao te aki roko tera te bwai are kanga te *thump print* are te *punch* arei bwa e na anaaki man am aoa ngkana ko aki tekateka ko nako ao e na anaaki man am aoa, boon tekatekam bwa e aonga ni kaboaki bwa ti na kaboraoira ma Taan Mwakuri n te Tautaeka bwa are ngaira taan kairiri ao ngaira te naan *Leaders* are ti karaoia ao ana karaoia naba ara koraki. Ma ti aki nanona bwa a na karaoia akekei ao ngaira ti na aki karaoia.

Ngaia are aikai maroro aika a kakaewenako nakoira kaain ara Tautaeka Tobwaan Kiribati. E rabwa bwa e a kariaiakaki ao kam rabwa ti na nang karabwai ngkami kam bati n rabwa kaain Kiribati kaain Boutokaan Kiribati Moa kai kam kariaia kam bon riai ni kariaia bwa ngke kam aki kariaia ao bon tai kariaia ao bon ti bita newemi n aki

kariaia ngkai ngkana e boo te kaoti nano ni kangai *no* bwa kam a bon noora bairean taekami irouia ami botanaomata kam a uebanaki naba irouia ami botanaomata ao tia noora naba are imwina.

Bwa n te moantai naba ngke e totokoaki aio n 2019 ao ti uringa aia taeka kaain Kiribati ngke ti buti ni kaongora ao aio aia taeka kaain Kiribati ' *A karimoa a taku bwa aia Party Boutokaan Kiribati Moa ma ngaia tarakina iroura ngaira Boutokan Nanoia Moa'* bwa te bwai are kam aki kabwatia arei ti aki ibukimi ti aki ibukim ngkoe Ruateki, tiaki ibukim ngkoe Alex bwa ibukira ngaira kaain Kiribati, ma e aoria bwa are e a nako ma taina bwa ti na aki ma taraia ao e a manga taku te kauring *tai tanrikaki bwa mwiina kona riki bwa Totoom ma Komora* ngai temanna ae I kakewea te taeka anne, I kakewea te taeka ae tai manga tanrikaaki I bon kakewea. Kona kanga ni *move forward* ko aki kona ni *move forward* ngkana ko aki tanrikaaki. Ko na bon bae n taraia bwa tera are koa tia ni karaoia tera kabwakam bwa ko aonga ni manga noora are imwina riki, ao I kakewea te taeka are te tanrikaaki, tanrikaaki bwa ko aonga ni birimwaka riki, ao I kakewea ami taeka ae tai tanrikaaki. Bwa are arei taekan te Onimaki te kabwarabwara n te onimaki tai tanrikaaki anne kabwarabwaran te onimakin, ma n te mwakuri birin te mwakuri tanrikaaki n noria bwa tera kabwakam ao uotia bwa birim nakon are imwina nakon ae kawain ngkai.

Ngaia are te tai ae nako ti bon riai n tanrikaaki bwa ti aonga ni kona ni katea kawaira ma arora ni biri n te tai aei. Kaara a taku kara n aia mena kaian Boutokaan Kiribati Moa te *household* ngkai tera ae ko karaoia Ruateki ko a tia n nooria n am kaawa are i Tekarakan i Marakei e ang I tuai, ao ani bon roko iai are I a bon tibwa kawara Marakei bwa are I a kawaekoaki waekoa roko e ngaa tarin are te Tia Tei banemai banemai e a kan bitaki nanon Marakei n te nangkona aio, e a kan rairaki nanon Marakei n te nangkona ma an oki. Ao I a bon tibwa oki n te kabanea ni miniti ao namai noora am kaawa I noori au kawa a tiraua kiakia aika a kateaki, ao tera anne? Bwa are butimwaean te *household,* eng ni kanga. Ao ti nang mena natira temanna e mena ikanne ao natira temanna e mena ikanne ao temanna e mena ikekei, anaia anaia ma a rabwa kaain au abamwakoro ngai ma tariu n Tia Tei a rabwa kaain ara abamwakoro.

Ngke ti roko n te tai ae te kabanea ni miniti a ti kataia n rairi ao ni kaoki aia iango. Ma bon inanon Marakei ae bwanin e a kaman wene te koaua are ke te Tautaeka aio a maeuraoi n te Tautaeka aio ao aia

Tautaeka aio. Bwa ngkana ti taraia rikaaki bon karinan te moan waaki n Tautaeka bon aio rabwatan te Tautaeka ni kawai ma aia Tautaeka kaain Marakei, aio raoi bon ana Tautaeka Naboua Ratieta bon aio raoi ae kaain Marakei ae a matemate kaain Marakei irouna kee ae bon tei Marakei ni koaua. Ngaia are kaain Marakei aki kona ni memeuti bwa bon aio aia Tautaeka ibukina bwa bon aia aomata are e mena n te Tautaeka aio mai mwaina.

Ngaia ti na karabwarabwa ti na karabwai ngkami kam rabwa ngke kam boutoka te kataumwane aio ao e bon riai ni boutokaaki bwa e aonga n nako bwa n aron are I taekinna ngkoananoa, bwa e a kariaria te kariaria e a tataninga te tataninga, e a kakantaninga te kantaninga bwa e nang nako ni ngai. Ao e koaua te taeka are e oti te naan maningongo are a taekinaki ngaira naba iraua rokon te naan *chats* nakoira, tera ae riki ngkoananoa e aki bwati te kataumwane mai Kiritimati, mai Tabuaeran mai Teraina, ti aki te kataumwane are e waaki ti aki te kataumwane ti aki te kataumwane ibukin are 2020 ti ki bwa te manga kataumwane. Ma e bon bwati ma e aki tabekaki inanon te Auti mwaane ake a tia ni kabonganaki inanon 2019. Ma are karau nanomi bwa are e na bon bae ni bwaati ana ongora ningabong e na tabekaki ningabong ke n te Kabong ao kam a ongora naba bwa tera mwiina man te Kabong.

Ngaia are e rabwa Madam Speaker ko rangi n rabwa ao e koaua ngke ti moan roko ngke moaningabong Madam Speaker ao I karabwa te Beretitenti bwa e bon manga kauring iaon te Ota Beba. Bwa ibukina bwa e riki n rio aio Madam Speaker bwa kanga e a moanna naba ngai n roko irou n aron ae kanga e ngae ngke I kariaia ngkonanoa ma e a moanna naba n roko irou aki onimakinan babairean kanoan te Ota Beba. Ngke a tia n aki kakoroaki nanon are ngkoananoa bwa e kona ni manga bitaki ao anne bukina ao ti na aki toki n taai nako e na ebu taningam iai Madam Speaker ti na teimatoa ni bubuti n taai nako bwa bon aio ningabong e na manga kaoti naba aio e na manga bon akea te bitaki nako iai ni karokoa e bane te Auti aio ni karokoa tao tokin te Auti.
Ti na teimatoa n aki kona bwa ti aki kona n onimakina aio akea onimakinan aio ngke aki karaoan nanon are ngkonanoa. Ao ngai temanna are I rangi ni mena bwa I onimakinna bwa I taku bwa kona bon kona kataia ni karaoa nanon am Ota Beba are ngkoananoa. Ma ngaia ngke aki ti karinea ao anne bukina, bwa ngaia are kona aki nang mamatauninga n aron taian kakaraki Madam Speaker bwa are

bon iaon ami taibora ao irantangaean nanoia kaain Kiribati.

Madam Speaker, e taku naba te karaka ngke ingabong bwa ti na aki kaunia kaain ara abamwakoro ngkana am babaire Madam Speaker. Ngkai kai e a waaki te kataumwane aio ao ko a kanakoa bwa am babaire bwa e na waaki maroroakinana ti karinea. Ma nanoia ara botanaomata ake a *message* nakoira ke a *chats* nakoira bwa a kaota kanga nanoia n aki kukurei n te bwai are e riki ngkonanoa. Ao anne ae ngaia ae ti uotia ngkoananoa n te bwana bwa ti aki nanona ni kan kaunia ma are a bon un rimoa a bon rotaki rimoa. Ao a kareira n rongorongo bwa are te ongora ngkai te ongora ao ti a kubanako irouia ao a bon roko aia rongorongo ao a tuangira, ngaia tia karautaeka n anne Madam Speaker ao kona karaua nanom ao kona kabebetea nanom bwa bon anne tibwangara man ara abamwakoro tabera ibukia.

Uarokoan Kiribati nakon te kabwaia ae tamaroa riki kanoan te motinnano, ti aki ana kaobi te raang ni kabwaia ti aki te kaobi te motinnano, ae ngaia ae uarokoa Kiribati nakon te kabwaia riki, ti aki ana kaobi ao ti karautaeka ti aki te kaobi bwa bon ara kaba. Ao ngkana tao e koaua bwa e kona ni boraoi te kaba ti aki ataia bwa e kanga ni boraoi tao kanoan ana mwakuri te tamnei ae raoiroi bwa e nang bon kaboraoia, ti nang bon kaboraoia bwa ti nang noora ngkanne ana rinerine Kiribati, e aoria ngke e boraoi ma e nang rinerine Kiribati iaon are teuana arei ti nang noria ngkanne bwa e a bon ngaa nanon Kiribati ngkai titebo te titebo. Ao ngaia are e a kanakoa Kiribati ao are I taku arei e a kanakoa ana rinerine aio. E ngae ngke arona bwa e aki raoiroi kanoan ana motinnano tao ni kaitara ami motinnano bon Tobwaan naba Kiribati ae e na tangiria Kiribati, bwa bukin tera? Aio teuana ngke e raai nako te raai nako arei n te kabanea n Auti n November bon irantangaeaki iroun Kiribati ae bwanin. Ngke e raai te raai ao Kiribati e a raai naba ni kangai. E aki ira te raai arei bwa e kangai naba ao bon noria kakoaua.

Man abamwakoro ake kam bon aki kantaningaia bwa ana aera ana akea ara aomata iai ke kawa nako ake kanga a mena iai ami koraki aikai n abamwakoro tabeua, noora bwiin baoki ni bon aia kawa nako a raka ana aomata ara tia kauaaba ibukin bwa anne raoi ni koaua bon nanoia ao a teimatoa n onimakina te Tautaeka aio bwa e na waaki ni kakoroa riki ana tai 4 te ririki.

Madam Speaker kam bati n rabwa nna katokia ikai ao nna kamauri ngkami n taai nako ao nna bauni ngkami n abau abara ae Kiribati te Mauri te Raoi ao te Tabomoa ao ni irianaki ma ana bau ae abara ara

unaine ake aman te Bwabwaruaki kam na bane ni bwabwaruaki. Kam rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita n te MELAD n na kanakoa nakon te Minita ibukin Communication Hon.Tekeeua Tarati e nakoim.

Tibiika: Te Minita ibukin *Communication* Hon. Tekeeua Tarati e nakoim

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e kakawaki bwa ti na maroro naba teutana iaon te Kataumwane aio are moan baan te kakawaki ao ni kaoti naba iango ake ti taku bwa a tuai oti inano te maroro, ti aki tangiria ni kan ni manga kataboroboroi tanan maroro, ma e kakawaki bwa I a moanna naba kanga a na akea au kabanetai bwa I a bon taonna nako naba ni karokoa ngkana e aki koro 30 te miniti te Tia Babaire ao e butiai tariu ae mena irarikiu aei bwa e na kabanea 15 te miniti, ma e koaua tao ti a bon moanna moa tao nna kataia n taetae ni karuoai rikaaki nakoia kain buki ake a ongora bwa tera raoi te bwai ae te kataumwane, te *Budget* n te taetae n imatang *te Budget* ao tao nna kaikonakia nakon te kaibuke ao te kaibuke ngkana e nang moanna mwanangana tao mai Tarawa nako Tamana ao e karaoa ana *Course* ao ngke e karaoa ana *Course* ao e kangai nna roko i Tamana tenibong ma ngkai ao nna roko i Tamana, ai aron naba te *Budget* e na kairira bwa ti na kabanea man Tianuare ni karokoa Ritembwa, ma ngke e a mwananga te kaibuke ao e a boo ma kangaanga, te aira e tautau, e matemate *engine,* te ang ae kare mai moana, ao tera roko, e ko na n boo ke e kona n aki teke ana takete are e kantaningaia, ngaia are te *Budget* ke te kataumwane bon te bwai ae te katautau aonga n ongo kain Kiribati ake tao aki rangi n ota n te bwai e te kataumwane, te katautau n tokin te tai ao e na kona ni koro bukina ke e na kona n raka te kataumwane nakon are ti kawenea bwa aio mwaitin ara karekemwane ae ti na karekea n te ririki aei, aio mwaitin ara kabanemwane ae ti na karekea n te ririki ti na kabanea n te ririki, man tokin te tai ngke ti a roko n toki kawaira ao ngaia ti aki roko bwa a mwaiti kangaanga ae ti kaitara ma ngaai, te *Covid 19* ae ti taonaki iai ngkai te aonnaba, terana riki, ma e koaua anne raoi te bwai ae te *Budget* ke te kataumwane ibukin ongorami, n au botaki ni mwakuri ao iai bwaai tabeua aika tao a kotekoteaki n au botaki n mwakuri ae te *Communication* ao e taekinaki bwa te *Embraer* ao tao e a manga maroroakinaki te *Embraer* bwa tera te kangaanga n te *Embraer* ti nang katangaina bebwana, ao e koaua te *Embraer* e a tibwa tabe ao nna ti tuangia kain Kiribati, a roko mai iaa ami bwainaoraki ngkai, e aoria bwa

iai kangaanga ae kaitara ma ngaai ngkai te *Embraer* ibukin te aoraki ae e a taonaki n aron ae taekinna te Beretitenti, ma nna titirakini ngkami kain Kiribati, ami bwainaoraki ngkai aika ngkai, bwa are akea te *Fiji Airways* ae roroko ikai, e bane n *close te border* , a roko iaa ami bwainaoraki kain Kiribati n te tai aei? kaekaan anne a bane n toka n ara wanikiba ae te *Embraer* , bwa e roroko ni katoa namwakaina, ngke arona bwa akea te aoraki ae te *Covid 19* ao e na mwaiti kibakiban riki te *Embraer* e na koro ana aoa are e katauaki iaan te tua bwa e aonga n kona n reke ana AOC ke te *Aircraft* , tera ngkoa te bwai arei, e na reke irouna ana AOC ke *Air Operation Certificate,* ma are ibukin te kangaanga aio ae a bane n tokitoki kiiba n aron ae kam bane n ataia, ma ti kakaitau bwa ara *Embraer* ngke arona bwa akea ara *Embraer* ao ti na *charter* te *Solomon Airlines* ti na *charter* te *Air Nauru* bwa e na anaai ara bwainaoraki, ko kona n tuangai te Tia Babaire bwa iraua ara kabanemwane ngkana ti *Charter* e kan taboro ke teniua okiokin te kabanemwane nakon ae bon oin ara wanikaba ae kiba ngkai, ngaia are ti na aki nangi n taku bwa te *Embraer* ai bon akea naba bonganana, keiaki ae ti a tibwa ke e a tibwa ingabong n aron are taetaekina.

A mwaiti ara katatara ae ti kantaningaia bwa ti na roko n toki te kawai n aron are e taetaekinaki ma anne ngkanne ibukin ongorami, ao te kauoua ibukin naba ara wanikiba, e aranaki bwa e ruuti te *Air Kiribati* Tia Babaire ngkana ngkoe te aomata ae ko ata *plus* ao te *minus* ao ko ataia naba bwa te Air Kiribati mangkoa bon te kambwana ae ruuti, ao tao ngke arona bwa akea ana tabeaianga te Tautaeka ibukin ana botannaomata, ao e a kaman *close down* te Air Kiribati n aekakin naba tao te Tarawa *Biscuit* are e *close down* , ngkana e *close down* te Tarawa *biscuit* e aki kona n rotaki tei Kiribati bwa e mwaiti te kambwana ni Kiribati ke te *Private* ae kona ni katauraoa te bwerena, ngaia are e kainaki te Tarawa *biscuit* eaki rotaki te botannaomata, Tia Babaire ngkana ti kaina te *Air Kiribati* ngkai bwa e ruuti, ti uara ma ara botannaomata, iai tanan *services* aika nang ni bongana ibukin ara botannaomata ae te Tautaeka ae na keaki ni kateimatoa butina, eaoria ngkana ti ruuti, te onaoraki te tabo ni mwakuri te tabo ni mwakuri ae ruuti, irabubua ke iraua te mirion ae babane ni katoa ririki, ma eara kai ti kateimatoa te onaoraki ni kataumwane te onaoraki, ngkana ti kabotaua ara onaoraki ma onaoraki itinaniku, ko nakon te onaoraki ko kaboa, ko nakon te taokita ko kaboa am taokita, ma eaera ara Tautaeka ni Kiribati kai e teimatoa ni karaoi aikai bwa ana *free* , bwa bukina bwa buokan ara botannaomata.

Ngaia are te *Air Kiribati* ngke arona bwa e bon karokoaki n ana raka te *Air Kiribati* ao kona kiba mai ikai nako Tamana ao tao e kan ngaa, kona kiba mai ikai nako Abaiang, tao e irabubua, bwa e na karokoaki raoi are e na bon karokoaki bwa e na kona ni kaitarai ana kabanemwane te Air Kiribati, ngaia are ti na katuruturua aio nakoia kain Kiribati bwa te Air Kiribati te kambwana ae iai bonganana nakon ara botannaomata, ngaia are e riai bwa ngkana e ruuti ao te Tautaeka e riai bwa e na waaki ke e na mwanena n taainako ke e na *subsidize* ibukin ae na teimatoa ana *service* ngaia are nna bubuti, ao irarikina te Tia Babaire, nna taetae iaon, nna bita teutana te taetae iaon te bwai ae te *budget* are n aron are i taekinna mai imwaina, tera kakawakin te *budget* .

Ngkai n te tai aio ti a butimwaia, kam nang rarabwa kain te Kaitara ma nna manga tanrikaki n aron are e taekinaki, nna tanrikaki, ngai naba temanna ae i kakoaua are e taku te Minita man te *MELAD* te Tia Tei mai Marakei, bwa ko bon aki kona n ae konaki tanraki ngkana ko na karaoa naba am *budget* ke am kataumwane ao ko tara moa are ibukim, iraua ara kabanemwane n te ririki ae nako ao iraua ae ti na kabane n te ririki aei, bwa ti aonga ni kona n *predict* ke ni *forecast* ke kona ni kataunara, kanoan te ririki ae imwaira, bwa are ningabong koaki kona n ataa kanoana, ma te *budget* ngaia are e kairiko bwa ngaia, ma te *budget* n taainako kona tara are imwim, ko aki kona ni karaoa are i moam ngkana ko aki nora are imwim, ngaia are te *budget* i a tanrikaki nakon te ririki 2019 ngke e totokoaki te kataumwane, e nang bubura bwanaia naakai bwa are a nang onimaki bwa e rangi ni mwaiti aia koraki, ao nna tuangko te Tia Babaire naaki ngke warekaki ke a nora te kataumwane bon akea nanoia ibukin Kiribati, ao nna kaokioka au taeka aei, bwa e aera kai i taekina aei, aki kona nora kanoan te kataumwane bwa ae a tangiroa ngkai ao e a otinako mwiin te kataumwane ae eaki *pass* , a roko titiraki, e aera e tuai man tia ara *internet* eaera e tuai man tia ara *internet* are ikekei ao are ikekei ao are ikekei, ao kaekana, bwa are kam totokoa te kataumwane ao kanoana ngke e mena a tia n roko n te ririki aei, a tia ni karekeaki, a tia n riki mataia n te ririki aei, ma are kam totokoia, ao ngkai kam a baka ni baba, ni bukinira bwa ti aki kona ni karaoi aikai, ma are ti karaoi aikai ma ti karaoi bwa kam aki kabwata te kataumwane bwa e na kanga ni waaki te Tautaeka ngkana akea ana mwane, nna taetae ibukin au kambwana ae te Air Kiribati, kam nora ngkai te kanganga n te Air Kiribati ao kam naki mimi kam naki manga bukinira bwa te Air Kiribati e mwaiti ana *spare part* ae ti na

otanna ma e riaon ana kona te Tautaeka e riaon ana kona te Air Kiribati bwa akea ana mwane, ngkana ko nora te kataumwane n te ririki ae nako akan ibuakona, ana *spare part* te wanikiba e a tia *due* ana *service* e a tia n *due* ana *spare part Dash 8* ao e a bae ngkai te *Dash 8* ao kam na bukinira, bukini ngkami ao kabwara ami bure nakon te botannaomata, bwa ngkami ae kam totokoa te kataumwane ae kanoana aikai, ao an taiaoka an tai babaka ni baba ni kangai, e aera kam aki ke te wanikiba e a manga *cancel* nako ikekei ao e a manga aki roko ikekei ao arei ao arei ao arei, ao ai ti tewana ami wanikiba, ao bukin anne, bwa are e riki bwa bukina bwa kam totokoa te kataumwane, a tuai bane n oti mwina.

Te *loan repayment* are ana bwai te *Air Kiribati* are e ka kabwaka nakon te kabwana teuana itinaniku, te kambwanani ni wanikiba are kam kaboa te wanikiba aia are te *loan*, imwain naba te Tautaeka aei, te kabwara tarau nakon te KPF man buokan te Air Kiribati e tuai man *service* naba aei e tuai man karaoaki bwa are kanoan naba te kataumwane are kam totokoia, ao tao e na mwaitira riki man *ministry* tabeua, ma aikai ae i taekin moa man au *ministry,* rotakin te *Air Kiribati*, rotakin ana *Project* te Tautaeka ae te *Roll out* ke tao karokoan te naan *internet* tanan tarebon iaonaba a bane n rotaki aikai man te kataumwane ae eaki *pass* n ae nako, ao ngkai n te tai aio ngkai kam a kabwatia bwa kam a nora kainanoia kain Kiribati, ngai irou kam aki, ma kam ataia bwa akea te mwaiti iroumi, anne raoi rongorongona, ngke e moan tei te Tautaeka e moan tei ara Beretitenti, ao te mwaiti 22 ao 22 a nako rongorongo n te *Facebook* , tera ami iango bwa kain te kaitara anaaki kabwaata te kataumwane, bwa are ngkana e reke irouia temanna ao e a reke naba te *majority* ngaira tera ti karaoia, ti tataro, ti tataro ao ti angan te Uea bwaai ni kabane bwa e na anganira raun nanora, ngkana ti na manga bwaka naba, ma tera ae riki kam ataia ngkai bwa ea riki te kanganga.

Kam ataia bwa eaki kona n reke iroumi, ngaia kam a bita newemi ao i aki kona ni bita au rongorongo aei, kam a bita newemi bwa kam ataia bwa akea ami *power* ao ngke arona bwa iai iroumi te *power,* tuangai, ngke arona bwa e roko ami mwaiti 23 kam na kabwaata te kataumwane, kam aki.. kam na totokoia bwa are e na iai iroumi kanga te kamoa, ma ngkai e bitaki te newe, kain Kiribati aki bita neweia naaki ibukin ae aira tangaami ma a bita neweia bwa bukina bwa a ngore e a uarereke korakoraia bwa aikoa kona ni totokoa te kataumwane.

Te Tia Tei mai Kuria e nang maroro iaon taekinan tao rongorongon kainanon te botannaomata, e koaua e katuruturua ngkai bwa e nang kamoa Kiribati Moa, Boutokan Kiribati Moa, ti a mimi bwa e a taetae mai iaa te Tia Tei aei, bwa are e a manga birinako man ana *Party* are e bon boutokaki mai iai, e a manga bon katea ana *party* ae tuai man reke arana ngkai te Tibiika, te Tibiika ao ti a butiko e kan bane te Auti ao ko tuai man anganira aran te *party* anne, ko taekinna ngkoa n am taeka e nako ko kangai, ngkai ai nimaua te *party ,* Tobwan Kiribati uangaun ma niman (25) kainaa, Boutokan Kiribati Moa ruaman(9) te *party* are akea kaina niman(5) te *party* are akea arana niman(5), te *party* are *independent* temanna (1) te *Party* Boutokan te Koaua temanna (1) ko nang anganira ningai aran te *Party* anne, ao ngkai ae e a taetae a manga *game* bwa raoia kain Boutokan Kiribati Moa, ao e a kanga ngkanne tia mena iaa?, kanga ti a babanga n tataetae bwa antai ae ti nang *address* na ngkana ti na taetae nakon te *party.*

Ma e koaua n aron are e taekinaki tao ti a manga tanrikaaki naba nakon te nakon n Beretitenti, ngaira ti rangi ni maraki naba bwa are kam ataia bwa ngaira ngai te Tia Babaire n Tobwan Kiribati, ae e bane nanou i aki mamatu, i aki mamatuakina e kona n tii iraua au aoa n matu, ni katoa bong, ibukin kauabaan ara koaua are ti taku bwa ngaira te kabane n tamaroa are iroura, tao nakai a taku bwa te kabane n tamaroa ae irouia, ti mwakuri ma korakorara ae uarereke, ma iai ara *theme* te Tia Babaire ae i *share* nakon ara *party* ao ana ongo kain abau ae Tamana bwa aio te *theme* ae e a tia ni kabwataaki bwa aia *theme* kain Tamana ao e toka iaon ara buraeki n taainako ao e taku te taeka anne, "Kaubwaira ti te bobonnano" ao aio are i nang kakaitau nakoia kain au *party* ni ikotaki ma ara *candidate* are e a tia reke nakoina, akea kaubwaira tiaki roko n te kaubwai are e taekinaki, are kangai ko na nako n te aba arei ao uotam 200 te kilo te nangkona, ko na nako n te tabo arei ao uotam 70 te nangkona ke 80 ao iai are e na manga rimwi n te kaibuke riki am nangkona n aron rongorongo ae ti kaongoaki irouia ara boutoka. Akea kaubwaira anne, iai ara bwai ae uarereke are ti kataua bwa kanga ninian te Maneaba , e na bwakara tao 1 te kilo ikanne, 2 te kilo ikanne ngkana e a bubura riki, ma kaubwaira ae ti mwananga ma ngaiia te bobonnano, ao ngaia ti kakaitau bwa akea raora aika kitanira bwa bukina ti bonnano, kain abara a bonnano bwa ti na karekea iroura te *unity* te *spirit of unity* are ti taku bwa bon ti anne tokanikaira, ao ti kakaitau nakon Te Uea bwa e anganira n tokin te tai aio , ti kakaitau nakon ara tia kairiiri, bwa e nang *patient* ao ti

mimi n ongora ngkai te rongorongo iroun tao te *leader* ti aki ataia ngkanne bwa te *leader* n te *party* raa, bwa are n aron are i taku ti aki kona n *address* nna n ana taeka are e taku, e taku bwa kam tekeraoi kain Kiribati bwa ngke akea Boutokan Kiribati Moa, ngke ti aki kawaerakei tao ara *rate* ke ara *tallies* ke ara ware ikai nakoimi ao e naki reke nakoia naakai, tao aio bukina are e kitana te *party* , akea bwa ngke e kitana te *party* oin ana koaua e aki kangai, nna otinako bwa i aonga n anga arau bwa ana kabwaia riki kain Kiribati.

Oin bukin otinakona e kangai te tia kewe te Beretitenti, bwa ana kewe teuana arei ao arei ao arei, te kauoua arei ao arei ao arei, teniua ana kewe ke aua are bukina te Beretitenti, ao ngkai ti a tuangaki bwa ngaia e otinako bwa e na katea ana *party* bwa e aonga ni karekea riki te kabwaia nakoia kain Kiribati, e kairua te rongorongo anne. Oin otinakona ngaia te orotoka, mwina e nang katuruturua nakoiara, Oin otinakona raoi te orotoka ao ngaia ai kawara kain te *party* ae a nang maan Boutokan te Koaua, are a tia n anganna aia *support 100%* bwa ti na mena i nukam ni kauabako, ao tera ae riki n tokin te tai, tera ae riki n tokin te tai te Tia Babaire ao kain Kiribati? E birinako ni manga bon uota oin nanona, ma raona ake tao bon ana *right arm* , ao ane a nako, ngaia ti nanoangaia ara ikawai aika a maan n te Auti n Maungatabu, ae a kairaki n aron aei.

E kan koro au tai are 15 te miniti are i taku, te kauoua are i tuangko aron kakawakin te tai ao nna taetae n aio bwa are ngai te aomata ae matemate nanou n te tai, *time is money, time is money* ao ti tuangaki iroun te bebwa ni kaetieti ara Tua ni kaetieti bwa te tai ni kabowi te aoa 10 nakon iteran 12 ao ti *lunch,* te aoa ni karokoa te aoa 4 ao ti *break afternoon tea* iteran 4 nakon te aoa 6 ngkana e kona ni maan riki, i nanokawaki te Tia Babaire , ko riai ni karaoa am *ruling* bwa ngaira taan kairiiri n aron are e taekinna ao ti nang roroko ikai bwa ti kaboaki ngaira Taan Tei ti mwananga man ara abamwakoro, $100 ana mwane Kiribati ae ti kaboaki n tebongina bwa ara *per-diem* ao $50 ara mwane ngkana ti tekateka ikai, ti aki nakomai bwa ti na nako ni kabanea ara tai itinaniku ke iaa bwa ti nakomai bwa ti nakomai bwa ngkana ti nang tabetabe tao n ara bitineti ake tabeua ke tera *resign* e nang *competitive* te tabo aei.

Ngaia temanna ae I *commit* bwa are iai au karikirake ao ko bon norai te Tibiika man *day 1* ni karokoa ae bane te Auti ao nna mena ikai n taai nako ti ngkana iai au kabuanibwai ae rangi ni karina ae e aki kona ni *control,* ma n taai nako nna kamanena ana tai Kiribati.

Tibiika: I kona n ti ongora te *Point of order* mai iaon te *floor* te Tia Babaire tera am *Point of order* kairai nakon am *rule* are ko taku bwa e uruakaki.

Hon.Tessie Eria Lambourne: I karautaeka nakon te Minita nna kairiko nakon te tua 44 (1)

Tibiika: Ao nna wareka anne nakoimi Taan Tei te taetae ni Kiribati bwa aoria n ongo kaain Kiribati 44 kanoan te taetae ni ikawai roki (1) *E kona te Tibiika ni katoka ana taetae te Tia Tei ngkana e aki kaineta ana taetae nakon oin te maroro ao a riai n aki karinaki bwaai aika akea rekerekeia ma oin te maroro, ngkana e imanono te Tia Tei ni kan karini bwaai aika akea rekerekeia ao e kona te Tibiika ni katokia ke ni kaotinakoa man te Maneaba.* Ko rabwa te Tia Tei ae ko Karineaki ao nna bubutiko te Minita ko kona riki ni kaoka am maroro nakon te kataumwane 2020 e nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati: Te Tia Babaire te kataumwane ao boora are iai boora are inanon te kataumwane ngkana I kairua n anne boora ae inanon te kataumwane e aera bwa ti na aki uneakina boora ae ti kaboaki n te kataumwane ana mwane Kiribati, ao ti kanga ni kamanena ana mwane Kiribati *how we utilize the fund* teuana mai ibuakona rokora ikai, ao are I karakinna $100 te taara ana mwane Kiribati are e kabooira man ara abamwakoro ni ikotaki ma kantokara. Te *budget* anne te Tia Babaire ke ti aki? Ao tia manga tekateka ikai $50 te taara ni katoa bong te *budget* anne ke ti aki ti kaboaki ni 2 te wiiki te *budget* anne ke ti aki.

Hon.Tessie Eria Lambourne: *Point of order*

Tibiika; Tera te *Point of order* te Leader.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Te Tia Babaire ao I karautaeka riki nakon te Minita ao e koaua bwa akea nanon te Biira ao te kataumwane ae e na mena ngkai ae ti na maroroakinna booia Taan Tei bwa are te *statutory expenditure* ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao I a bubutiko te Minita ko kona n ae koa kaoka raoi am maroro nakon te kataumwane.

Hon.Tekeeua Tarati: Bwa e aera ngkai ti na karaba bwa are kaain Kiribati kam a ongo ti na aki taetaekina boora ikai bwa ngaia e na karabaaki e na riai n *transparent* bwaai ni kabane ibukin ana kabanemwane Kiribati, te *tax payers* aia mwane taan angabwai ake kam anganga e kanga ni kamanenaaki iroura ngaira Taan Tei ao nna teimatoa ni butiko te Tia Babaire. N aron ae e tangiraki te *thumb print*

ngkana te aoraki *sick leave certificate* ma I teimatoa ni bubuti kamanenakin raoi ana tai te Tautaeka bwa e aera ngkai tina karaoia ara Taan Mwakuri bwa ana kakaea aia tai ni mwakuri 8 nakon 4pm ao ngaira aika taan kairiri e aera bwa ti na aki karaoa anne. I taku bwa e aonikai ngkana ti na aki kaota anne nakoia kaain Kiribati. Ngaia are I taku bwa ngkana ko bon aki roko ngai ngkana I aki roko ao nna bon tauraoi n aki ana mwanen $50.00 te taara bwa I aki *entitle* bwa n ana te mwane anne bwa ti na kawakina raoi ana mwane Kiribati. Nna tauraoi naba n aki butimwaea boou ae bwanin ibukin 2 te wiiki ngkana I aki roroko, bwa are ngkai 2 te wiiki ae ti kabanea ngkai. Ma I karautaeka ngkana I nang *offending* au maroro ma are eti ngaira *leaders* ngaira taan tararua ana mwane te botanaomata ao ti riai n *set by example* ti na riai ni kaotira bwa ngaira aikai. Ngkana e a nang mwaiti ara kakumekume *resign* a rawata kaain Kiribati akana ana manga tauraoi nakon. Ko rabwa te Tibiika ao I nang tauraoi ni butimwaea te kaoti ao iai nikiran au tai ngkana ko kariaia te Tibiika nna angan tariu aei n aron are e butiai.

Hon.Banuera Berina: *Point of Order* te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Tia Tei mai Kuria.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire te Tia Babaire are a bon rangi ni kamaeu aia maroro ao a rangi ni kumekume, kumekume. E kume bwa tera bukin nakora te Tia Babaire I karabwa te tia taetae aio bwa bon ngaia are I koroboki nakoina n tuangnga bwa bukin tera n nang mwaing ma Taan Tei ake iraman. Ao eti ae teniua bukin nakora ae I bon tuangnga n au meeri are aongkoa a taku kaain Tobwaan Kiribati bwa aki atai bukin nakora, ao e ataia te Tia Tei te Minita ae karineaki.

Te Tia Babaire e atai bukin nakora ao ngkana ko taku bwa te tia kairiri akea onimakinana iroum ko na kona ni kakoaua bwa are e kabwaia Kiribati irouna, ngaia are ti mwaing te Tia Babaire ibukin kabwaian Kiribati. Anne te bwai ae kamwaingiira au kantaninga bwa e a mataata ngkai te Tia Babaire.

Te Tia Babaire are teuana are te Tia Babaire e a taekinna are taekan aron karaoan aia beku Taan Tei are a boou naakai te Tia Babaire ko aki bairea are tanon karawa n ara beku te Tia Tei ibukia ana botanaomata. Teuana mai ibuakon aia beku a nakomai ni karao tua ao eti, ma ewaa naba tabeia irarikin anne te Tia Babaire. Ngai te Tia Babaire ngkai I rangi n tabetabe bwa ai uoua te bwai ae I tuai karaoia ngkai bwa I taningai aia waewae nakai, aia ran kaain au tabo ake Temotu ti na

biriakin bwa tia tabe ni kakaniia bwa ti rawa n reke n te waewaeaki, are aki ataa aron karaoan aia beku Taan Tei nakai. Ti aki ti inanon te Auti n Tei ao ngkana ngkoe ko bon kan tiku inanon te Auti n Tei tai takakaruaea katangan am beero tiku inanon te Auti n Tei man te ingabong ni uaa e bong, ma ara tua ara *rules* te Tia Babaire I ti kan kaetia kabwara au bure te Tia Babaire ngkana arona bwa I a manga rangi n rianako.

Tibiika: E ang te Tia Tei I a butiko ngkana ko bon *stick* nakon am *Point of Order*

Hon.Banuera Berina: Eng te Tia Babaire I ti kan kaetia a kaokoro aron otara ni karaoan ara beku ao e rangi n tiraua anne ma ngkana anne otaia tiku iai ao ana kakabwaiaki iai. N tokin te tai e na bairea arora te botanaomata ae ti beku ibukia ko rabwa te Tia Babaire.

Hon.Tekeeua Tarati: *Point of Order*

Tibiika: Ko rabwa n am *Point of Order* te moan *Point of Order* ibukin are tao are ko mwaneweia are ibukia Taan Tei are aki toki n otiotinako mai ikai, ao e kataia ni kaetia te Tia Tei mai Kuria temanna bwa iai naba katabeaia naba katabeaia Taan Tei irarikin are bon tabeia irarikin te Auti are te karao tua tao anne ngkanne kaetana irouna, ian are akea naba n ara *rules* are a kabaeaki iai Taan Tei bwa ana tekateka ikai.

Te kauoua ngkanne are ibukin are tera am *Point of Order* are teuana ngkoa.

Hon.Banuera Berina: Bukin mwaingira e taku bwa ibukin nanora ao ti aki ibukin kabwaian Kiribati.

Tibiika: Ibukin mwaingimi are e a tia naba ni kaetia ao I taku ko butimwaia naba ngkanne ngkana arona bwa e a tia ni kataia ni kaeta are aron te mwaing arei ao e kabwarabwara bwa e bon kororeta ao ngkoe ko bon ataa bukin te mwaing bwa are ko Tia Babaire. Ao tao ti nakon ngkanne are imwina.

Hon.Tekeeua Tarati: *Point of Order* te Tia Babaire bwa are I *misquoted* 41 (7)

Tibiika: Bwa te Minita ibukina are ko maroro ao nanona ngkoe ko maroro ao kanga aron te *Point of Order* ngkana ko maroro ao ko *misquote* temanna ao ngkanne ti na angan te aomata are kanga ko *misquote* bwa e na kaeta am maroro, ao e a tia naba ao akea naba ngkanne imwina. Ma tera ae ko nanonna ae *misquote you.*

Hon.Tekeeua Tarati: Ti teuana I aki kataia ni kauntaeka n ana *point* ma I ti *misquote*

Tibiika: Ao kanakoa ma ai akea te kauntaeka ngkanne bwa ko ti kaeta are ko taku bwa are e taekinna bwa e kabure iai am maroro ke tao tera are e taekiniko iai.

Hon.Tekeeua Tarati: E koaua te Tia Babaire bwa are I aki taekina are I kangai I aki ataa bukin nakona, e taku ngaia bwa I aki ataa bukin nakona I ataa bukin nakona ao eti are e taku are ngai, ma te bwai are I tuanga I kangai bukin nakom are ko taku bwa e na kabwaia Kiribati akea mai ibuakona ae ko tuangai ae ko kangai, nna mwaing bwa nna karekea riki te kabwaia ae tamaroa nakoia kaain Kiribati n aron ae tia n taekinna n ana maroro. Ma I ataa bukin nakona e koaua anne ngaia are I katerea are I kangai ko taku bwa teniua kewen te Beretitenti ma akea ibuakona ae kangai n na nako bwa I aonga ni karekea riki te kabwaia.

Tibiika: Ngaia e a teretera anne ko rabwa te Minita ao ti a kanakoa nakon ara maroro are imwina I a nakon ngkanne te Tia Tei mai Beru Hon.England Iuta.

Hon.Booti Nauan: *Point of Order* te Tibiika ko taku bwa kona anganai ngkoa imwiin ana maroro te Tia Tei mai Tamana.

Tibiika: I a bubuti ngkami bwa are iai au *list* I a bubutiko te Minita

Hon.Booti Nauan: I ataia ma are nanona e a kawaa ana 15 ni miniti teuaei kona manga anganai ngkanne ni ngai ngkanne taibora taiaoka.

Tibiika: Bwa are kairan ara Auti kanga ti aki aekakin anne I a bubuti ngkami.

Hon.Booti Nauan: Nanona akea n aekakin anne.

Tibiika: Akea are te *list*

Hon.Booti Nauan: Ibukina ko taraira ao ko katoutoua atum ngaia ti taku bwa koa tatangirira ao ko kariaia ao ngaia ko mwantiakaira ai kawara ngaira ao tao koa karina naba arau n am beba anne taiaoka.

Tibiika: Te Minita e nim aram e a kaman nim aram ma are I a karekarea te *floor* akea te kanganga bwa are bon mena kamotirawaan te Auti inanon baimi,

Hon.Booti Nauan: Ko rangi n rarabwa are ieta.

Tibiika: Ao e na bonroko iroumi ngaia are I kangai e ngae ngke e bubuti te Minita ma nna riai ni karekarea te itera teuana ma teuana bwa I angani ngkam tao uoua I kare

nako ikekei. E nakoim te Tia Tei mai Beru.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika e koaua are tia riki n teirake bwa are ti na bon kaeti naba maroro n reitaki ma kanoan mwiin te rinerine ae nako. Ana bon bwaeti nanoia taan tokanikai akea te bwai ti na waea ma ara bwai te ongora ao ara bwai tera, bwa are e a tia ni kaota nanona Kiribati ao a bwaeti nanoia kukurei kainikatonga ma ngaira ara bwai butimwaeakin maroro aikanne, ti na kabanei ara tai n ongora ti na kataua te konaaki ke tao ngaira kaain ae nako n arona. Ti bon ti nanokawaki bwa are a manga irekereke ma tabeman aika a boou n itera aio ao te itera arei a teketeke ake a boou n te karaka, keiaki karinnakoa te teke arei kaotinakoa man iterana bwa are bon ti aki taekami bwa are kanoan te bokakano n taai aika nako.

Ao ti kaitaua are e a tia ni mwemwekaki n te kataumwane aio, n aron otau naba te Tibiika ti bon kona naba n taetae n aron bwaai ni kabane ngkana tain te *budget* akea waean te maroro. Ti uki n taekini bwaai ni kabane anne aron otau koa manga bon kaetia n te taina, I aki kakaneti nakoim ma anne bon otau anne aron otau.

Ti kaitau bwa are e a tia aio ngke I teirake ngke ti butimwaea kautun te aba n te tai arei are e anga te Beretitenti n te Moanibong n te wiiki ae nako ao ti butimwaia ao ti bon taekinna ma te koaua, bwa te kariaria e a waaki naba ma ngkai. Ao ngai naba temanna ae I bon taekinna ae I aki kakewea te uota ae wene iaoia nakai ma e rawata aika a boou irouia nakai ao e rawata naba kan kakoroan naba nanon tibwangaia. A rangi n toka nanoia mwane ao aine aikai nakon tibwangaia ae boou bwa kaotan kakoroan nanon mwiokoaia irouia aia botanaomata, ao ti aki kaburea anne ti na teimatoa n anne.

E a bon bane te ririki bwaai ake a mangaongao n ae nako ae ti na bon ia iangoi etia nakon taiia ma ti na aki kabanei ara tai iai bwa ti a kauiaki ngkai ma aio. Ti a katikikoran ngkanne te kataumwane aio bwa are ai bon ti aua namwakainana n aron ae taekinaki, ngkana e bwaati tao n te Kaabong bwa e a bon bwaati ao te Komete n te Kabong akea ai bon ti te katamaroa.

Ti a katikakoran ngkanne ae kekeiaki ngkai te Tautaeka ni wakinna nakon are imwaira tao uoua te namwakaina naba imwaira ke teniua ao ti a noria ngkanne bwa tera ngkanne kanoan are imwina, tera ngkanne kanoan are imwina riki are a rangi ni kababanei

ngkanne tabeua mai ibuakon ake a mwaiti a nang kamwaitia riki kanga aron otara, a nang kamwatia riki ai anne ngkanne ae ti ota iai.

Ti a noria nakon anne a bon rawata tabeaiangara ma ngke e tia te rinerine ao ngai I bon titirakinaki ngke I buti ni maroro ma kaain au abamwakoro a bon manga titirakinai ao e a kanga moa aron ami berita ae kam a bon berita n arona anne, kam a berita n ana mwane te botanaomata kam bon koaua kam bon kona ni kateimatoa te aekaki anne. E bon tannako te aomata ma ana namakin bwa ti aki ni kabane ae iai aia namakin ma are tao tera aron baireana ma are ngkami ae kam baireia. E koaua bwa naake a mwiokoaki ikai aki ataa anne ataia, ataa tibwangaia n ana mwane te botanaomata bwa eti te bwai ae ti karaoia ti aki taekini bwaai aika ana reke bwa kanga aroia. Ma ai aron ngkai ae kanga tia beta I ti raraoma iai irouia tabeman bwa kanga tia beta iaon aia mwane. Ti a katikua nakoia taan onimakinaki ao ngkai kam onimakina Tobwaan Kiribati Party tia katikua irouia akea te nanokokoraki irouia bwa e mwaiti aika a rabakau ibuakoia.

Ao bon ti bwaai aika I nanokokoraki iai bwa are I aki ataia tao bon iai inanona tao e aki kona naba ni bure aia taratara ma ibukina ngke e taetae te Beretitenti ao I taku bwa e na reke mwanen aia karawa n ana ibuobuoki Tiaina bwa are ngaia ngkai ae Beretitenti n te ICAO kanga n aron otau. I aki koaua naba bwa e kanga aron karawa ngkai, bwa tia noria nakon taina tao ibukina karawa ao iterana e bane iroun Biiti ngkana ngaia, ao iai mwanangina are e mena iroun America ngkana eti naba otau.

E na kanga ngkanne Tiaina ni buokira ngkai bon raoraon naba Biiti tera ae e na karaoia ae e na karaua nanon iai Biiti. Anne bon ti au titiraki n nanokokoraki bwa I aki koaua. Ao tera ngkanne ae na manga reitaki iai America ngkai a bon kan ikare ubu ma America ngkai, ngkana tao anne taekana ae bebete.

Ngaia anne bwaai aika I nanokokoraki iai, ao ai au nanokokoraki e a rababa nako riki. E a manga taetae te Minita n te mwane n aron uotakimain ana boki ni kataumwane aio ao ibuakon ana karekemwane aika a mwaiti ao e a reke raoraona, e a reke ae e na buokira temanna bwa Tiaina. Ma te bwai are e katurua Tiaina bwa e kangai bwa te *Super Power* Tiaina, tera ngkanne nanon te *super power?* Bwa ngai rairana irou n aron ae e memere e koaua tao e bon kaubwai Tiaina ao tao te *super power* e rangi ni kaubwai anne nanona irou. Nanona ngkana ti katautaua ana mwaiti ae $1 tabun te birion tao bon

$1 te ngaa te mirion bwa are mwiina e bure naba otaia aomata bwa ngai I a bora ma aomata n tabetai ae a nakomai n tutungai bwa $1 te birion $1 te mirion te mirion, ao ngai I tuangia te waaki n Tautaeka $1 te birion ti $1 te ngaa te mirion, nanona ngkana e taekinaki Tiaina ma ana mwaiti aomata ae 1.3 te birion nanona te ngaa te nibubua te mirion mwaitin ana botanaomata Tiaina anne aron te kaetieti.

Ti a kabotaua ma Taiwan n aron nakona ae 20 tabun te mirion ao tao bon nimangaun tei Tiaina nakon te i Taiwan ao tao iraua are e anga Taiwan bwa ngkana e anga $1 te mirion ti na kantaninga tao $50 te mirion mai iroun Tiaina kanga anne rairain nanon ae te Super Power. Aikanne kanoan bwaai aika nako ma ti kaetan nanokokoraki ake tabeua bwa e bon mwaiti te nanokokoraki ao karangakin te mwane e bon raanga, e na bon raanga te mwane ti aki te ranga ni karaurau. Ti na aki kataia ni birinako man anne.
Ma nikoakina ao tobwakina ai aron ae a taku ae irouia kaain te kabineti. Ngaira aika Taan Tei ti ara bwai te boboutoka aron te waaki. Aikanne au taeka tabeua ao ti na boutoka te Tautaeka n ana waaki e matoatoa uotam bon akea ke tao bon iai bwaai tabeua ae ti riai n aron are e taekinaki iroun te Leader n te Kaitara ao iroun te Tia Tei mai Butaritari ao bon mai irouia taan maroro aika mai mwaira e bon riai naba nako te ribooti n tabetai bwa tera kanoan are kamwakuria.

Are ngkana ti tatanrikaaki e koaua ti na tanrikaaki n tarai mwaneka ake a tia n touaki ti aki ti mwanekara bwa mwaneka man taabo ke man bwaai ake a riki imwaira n taabo tabeua, ao n ai aron Nauru aikanne mwaneka tabeua. Ao ti na katikakoran maeun maeuraoin te botanaomata tera raoi te maeuraoi ae ti na taraia. Aikanne bwaai aika ti aki nanokokoraki bwa kam na kaotinakoi.

Ngaia are ti na kaungai ngkami ao e kakantaninga te botanaomata ao ti rangi ni boutoka te kataumwane kam na iri nanomi ni bwaeti nanomi bwa kam tokanikai ngaira ake ti tekateka irarikimi bwa ti na raoni ngkami bwa raora ngkami ni karabinoi ara iango aikai ao ni kaetieti ara maroro inanon te waaki. Are ibukina bwa ti taekinaki bwa ngaira te rabwata teuana ae te Party teuana ae okoro ao anne kaotan nanon Boutokan te Koaua e na boutoka Tobwaan Kiribati n ana kataumwane aio. Ti a katika Koran am kataumwane aio nakon are imwaira tia karaua raoi n ongora ae imwaira bwa tera kanoan ngkanne are imwaira. Tai raraoma ngkana e na bon nakoraoi are e na nakoraoi.

Au katekeraoi nakon te Minita n te mwane ao au kaitau ma raona ni mwakuri I ataia ae maraki atuia tao e bebete ngkai bwa are kanoan ae nako ao a uoti naba rikaaki. Bon karoton raoi ae imwaira ngkanne ae aei ae a kumekumea tabona ngkai ae a kateitea naba rabwatana ngkai man te rabwata ae 2020. Kam rabwa ko rabwa te Tibiika n te maroro anne ao I aki taua riki te tai I a boutoka tabekan te kataumwane n te ririki aio.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I anganiko te Minita ibukin Iokinibwai Karaobwai Hon.Booti Nauan e nakoim.

Hon.Booti Nauan: Ko rangi n rarabwa te Tibiika e a toki tangiu bwa I bon tekateka n tang ao ko a ti koteai naba ma e raoiroi. Tao bon te kamauri riki nakoim te Tibiika ae ko karineaki kaain abau ae Tabiteuea Maiaki mai Taku nako Tewai. Au kamauri naba nakoia tariu ao mwaneu aika inanon te Auti n Tei kam na bane ni Mauri.

E koaua te Tibiika ti na kamwaitoroa teutana te maroro aio bwa kanga e a tia n rangi ni kabuebue ao ti na karabwarabwa moa, ti na moana moa ara karabwarabwa nakon te Kauoman ni Beretitenti ma ana Taan Mwakuri aika a bon tekateka n tataraira aika a botonimwane ao ni botonaine. Ti ataia te Tibiika bwa n a na maroro teuana te Kauoman ni Beretitenti are e maroroakinna n taian ana *speech* ao iai teuana te bwai ae teke nanou iai, ae te kataumwane aio e aki karaoaki iroun te TA bwa ae a bon karaoia kaain Kiribati ao tao ai ngaia naaka a tekateka aikai n reitaki ma ara staff aika a kakaokoro.

Ngaia ti na bon arora bwanara ni karabwaia nakai bwa ti taraa aia kataumwane arei ngke ti moan taraia ao e nang tikiraoi. Ngaia are ko rarabwa te Kauoman ni Beretitenti ao ko rarabwa ma am *staff* riki am Tia Koroboki ae botonimwane teuae Benjamin Tokataake ko rarabwa ma am *staff* akanne are ieta.

Te Tia Babaire kanga e nang kakukurei te bong aio ti na bon riai ni kukurei bwa ti na kukurei Kiribati bwa e a butimwaeaki te bwai are tia kaman ingainga ni kan ataia bwa e na butimwaeaki ke e na aki. Ao ngke e tia n taeate te Leader n te Kaitara ae e mwaimwai, ae maranran ao mamaeu ao e taetae bwa e butimwaia ao e a torobaki naba nanora ngaira iai. Ao tia manga mwaimwai ao tia manga ma maraurau ao tia manga mamaeu.

Ngaia are ti karabwarabwa n aio te Tia Babaire ao ao are ieta I taku bwa ngkai kai ti taetae ao imwain boon te tai ao ana aobiti MOJ e boo te katei raain imatana ibukin

karaoan te ID card, ao kanoan te booma ibukin reken te *allowance* are 18 nakon 59. Ao I taku bwa bon angina ake a tei ma ngkekei ni karokoa ngkai ao ana manga tei ningabong tao bon ai tarira ai mwanera, tibura te unaine ke tera riki tinara bwa ataia ara koraki aikai bwa a nang reke n te kabwaia, e nang reke te kabwaia aio irouia.

Ao aio te kabwaia are e aki ti ringia ara koraki ake a katei raain ibukin karekean aia ID card ao ngkai e a taotira ringana ao e a riinga nanon te i Kiribati ao e taekinna te Leader n te Kaitara n ana maroro are e kangai, te waaki te taeka ni bau ma tera riki e riinga wakauean nanon tei Kiribati. Ngai ma ngkoe te Tibiika a ringaki naba wakauean nanora bwa iai natim ao iai naba natiu ae a kaea nanon te kabwaia aio.

Ngai ngke I rinanon te kataumwane aio ao te bwai teuana ae I taraia ae ana ataia kaain Kiribati akea ara *leave grant* ngaira Taan Tei. Ao ti taku e aera e aki reke naba ara *leave grant* ngkana tao e na reke ara *leave grant* tao ti na mamaeu riki. Ma a reke aia *leave grant* natira ake a mwakuri te Tautaeka. Ngai uoman natiu naba ae a mwakuri n te Tautaeka ao buu naba ae mwakuri nanona ngkai I a tatara $9 te ngaa ni katoa ririki e a reke buokan au kaembein ibukin buokaia kaain Tabiteuea Maiaki. Ao tao naaka a kaitaraira naba aikai ao tao antai riki.

Ngaia are kanga bon akea nanona ae ti na totokoa te kataumwane aei ngaia kam rabwa kaain te Kaitara ngkai kam butimwaea aio. Ao e koaua e a mwemwe taeka ni maroro te Tia Babaire, tia nano uoua bwa e bon eti ti bon rangi n nano uoua, ma I taku bwa te bwai teuana ae nna kaokiokia te Tia Babaire bwa ngaira aikai akea mwakara n Atua ae ti na ataia bwa ti na kangai tai karaoia bwa e buakaka bwa kona maraia n te ririki ae boou kee.

Ma ti kona ni kabotoi ara taratara iaon bwaai ake a tia n riki ao ti kakoaua tao ngaira ake tia tibwa boou are tia tibwa reke man ara abamwakoro ao tia manga kaain TKP ao ti kakoaua bwa Tobwaan Kiribati Party te Tia Tei mai Onotoa ke te Beretitenti HE.Taneti Mamau ma raona are mai mwaina, a tia ni buti inanon 4 te ririki ae nako ao kai kanga ti noria bwa akea te kanganga. Ngaia are man ara taratara kanga tia *base* naba iai ara aki raraoma bwa e na kona ni iai kanga te raoiroi nakon taai aika ana roko. Ao e koaua e mwaneweaki aron tao tera te *RERF* ma tera. Ao ae ngaia ngkai tia waakina aron te karikirake I aki kona n riringa te karikirake ma e tuangai tariu ae irarikiu aio bwa e mwaninga taekinna bwa are te Minita n te *Communication*. Teuana mai

ibuakon ngkai ana karikirake ngkai Kiribati ae ngaia tia taekinna naba n ara tai ni kaembein e reke n ara tai ni maroro ian maneaba ao tao inanon bwaa n nangkona. Ao ti kamatoatoa ara taeka ni kangai Kiribati e nang kaoka ana karawa, ana *upper space* bwa ngkana e kaoka ana *upper space* ao e nang ti reke kaubwain Kiribati e reke ana *revenue* ni katoa ririki man ana marawa, ao tao e koaua tao man te takataka ao tera riki ma e nang reke naba man ana *upper space.* Ao ngkai ti kakoaua bwa teuae Biiti e kaneinei baina n taumatoa ara karawa ao ti kakoaua kanga n te kakae bwa 90% te *revenue* are e reke iroun Biiti man ara karawa e ti anganiira 7%. Are nanona e taua riki Biiti 83% bwa are 93 e taua. Ti aki kona n ataia bwa iraua te mirion aei.

Ma I taku bwa te bwai ae kakawaki te Tia Babaire bwa ti kona n noora kanga bukabukan riki ara kaubwai ke ara *revenue* Kiribati ae na kona n reke ngkana e okirira ara karawa aio. Ao e koaua e a tia naba ni mwaneweaki are Tiaina ngkai ngaia ngkai ae kanga e Tia Babaire n te *International Civil Aviation Organsations* te Tia Koroboki te IKO ao ngkai kai e iraorao Tiaina bwa ai raoraora akea te kanganga bwa e na buoka te bwai aio ni kabutimwaka.

Ngaia are kaain Kiribati tao ti na riai naba ni kukurei bwa e na moanna n reke riki kabwaira man ara karawa ae taumatoaia ngkai Biiti. E koaua tao nna ti kaoki au maroro tabeua te Tia Babaire nakon bwaai aika a kotekoteaki ao tao e maroroakinaki kanga aron te *Embraer* bon iai ae te maroro are e a tia n nako iai ma kanga e karea naba taningau tariu aio bwa eng te *covid-19* aron te kanganga n aron te *lockdown* n aron te kibakiba, ao e aki bati n rangi ni kibakiba ara wanikiba aio n te aro bwa kanga e na kabaitiaki kanga aron kinakina ao e na karekeaki ana AOC.

Ngaia are e aki rereke ana AOC e aki kona ni waaki ma are e a bon tia naba n taekinna te Beretitenti are bon bwaai aika a moani kataaki ana bon bae n aki nakoraoi n te moantai. Akea te tia bitineti n te aonaba are e a bon bitineti naba ao e a bon raka naba n te tai ae waekoa riki ngkana te *international Airline.* Ao e koaua e a tia n taekinaki aron te *Embraer* I aki kona riki ni manga kaoka au maroro iaona te Tibiika bwa mwiina koa manga katokai.

Tao e mwaneweaki naba ae kangai e aera ngkai ai ti uoua ae na kanakoaki ngkai. Ao are ngaia bwa ko a kan taua te kain tekateka ao tao ngaia tao ko kamarai atora iai ao e aera ko a bon aki naba kabane ni kanakoi. Eng e a tia n oti n te maroro ae kangai e a kan bane te ririki, ma e kaira au iango te maroro te Tia Babaire are e kangai antai te

karo ae e kona n tuanga natina bwaai ni kabane ae nna anganiko 1,2,3,4,5,6,7 e a bon anganna naba 7 te kanre n teuana te tai, ke e na bane ni katoai baia natina n teuana te tai antai te karo ibuakora ae kona ni karaoa anne. Ngkana ti bon karaua naba ni iangoia e na bon bae ni iai tabeua ana moa anne nako kabooa am *second hand* ko kaboa am *tight* ao *mini top* ao tera riki, ao aio katikua e aki reke tai kabooa ngkoe nee ani karaua nanom bwa arei ao arei. Tao ngaia anne naba ae karaoia naba ngkai te Tautaeka are e karaua moa ni kannanna ao n tokin te tai e na bon nako.

Ma ngkana ti karaui n tarai bwaai aika a kanakoaki aikai te Tia Babaire ni kabuburai ara taratara iai te Tia Babaire. Teuana ae e na nako ae ti ataia aia mwane kaara te kara e tiraua ian mwengara ni kabane. A bane n tobwaaki n te kanganga aio n aron te *allowance* aio.

Te bwai teuana ae ti ataia te Tia Babaire e onrake ana auti temanna ma temanna iroun te teei ke te ikawai te *adult* ae mena imarenan 18 nakon 59 ae akea ana mwakuri. I abau i Tabiteuea Maiaki iaon Tarawateinainano i Betio e rawata te aomata anne e nang reke ana mwane te aomata anne, ao ngkana e reke ana mwane te aomata anne e na kona moa n tikobii ana kanganga aikana ana manga tobwaaki riki imwina inanon te tai.

I kakoaua te Tia Babaire bwa aron kamwanangaan te teei ae uarereke bwa e na reirei ni katoa bong e na bae ni kantoka, ni katoa bong e na toka n tabetai ngkai e a *free* te kantoka. E na manga iai kanana ao tabeman karo aikoa kamwanangaia natia ibukina bwa e aki moa reke boon aia *lunch* ao a bon nanoangaia natia bwa a nang nako ni mata n taratara tiku bwa tia amarake ikai n are e tauraoi ao tera riki. Ma ngkai ngkana e reke te mwane aio akea au raraoma irouia karo ke taanga ngkana aki mwakuri aika a tia ni koro 18 aia ririki. Bwa ana butimwaea $100 te taara ni katoa namwakaina ao ana kona ni *budget* aron reirein natia. Are e kanga I taraia ngai ngkai bwa e a tobwaaki moa te kanganga ae bon te kanganga ae buburakaei e ngae ngke e tuai moa kaekaaki kanganga aika tabeua n aron te motinnano.

Ngkanne te Tia Babaire kanga e maneweaki naba kanga aron bibitakin ma aron kanoan te motinnano are ngaia are e kaea aron te kataumwane n te tai aio ao ae a tia ni katabuaki. Ao aera ngke a manga karinaki imwina. Nanona kanga te maroro te Tia Babaire e kangai nanona ake a rin imwin te katabu aikoa tabu, ma ngaira n ara onimaki ni kiritian ngkana e katabuaki te bwai are ko iangoia

koa manga karekarea kanoana ao e na kona n teimatoa aron katabuana ke buokana.

Ngkanne au kabanea ni boto ni iango te Tia Babaire ae I kan taekinna kanga te bwai ae taetaekinaki iaon te motinnano ao e ngaa raoi moan tein te motinnano. Ao a taku tabeman taan maroro bwa e reke te motinnano bwa e *tricked by the movement of* tabeman aomata are a raai ao e a reke kanga te motinnano ae raoiroi. Ma ngai temanna te aomata ae I kakoaua bwa e *original* motinnano ae bon mena ikai, ao te *photocopy* are a mena n taabo akekei, ao ngkai e a titiraki te titiraki ao a kangai e a nang rawata ami motinnano ane kam a taekinna n ami kataumwane. Ma ngaaia naba ngke a taetae n te tai arei te Tia Babaire ao a na aki aonikai bwa e nang korakora naba rietan aia motinnano ke aia raanga ni kamaeu are a taekinna.

Te Tia Babaire nna kauarerekea au maroro bwa I a tia ni bon iangoia bwa nna maroro 20 te miniti. Nna karabwarabwa riki n aron te motinnano aio ao I kakoaua n aron te motinnano aio ma aron te kataumwane aio are ngaia are tia maroroakinna ngkai bwa e a tobwaaki te i Kiribati. Ngkoe are iai am mwauku ian am auti e a tobwaaki, ngkoe are iai am kara ian am auti e a tobwaaki, ngkoe are iai ian am auti te aomata ae akea ana mwakuri ae e a kakabanetai naba ni katoa bong ni kakangai ao e aki bati ni kan ororo ben ao tao e nako ni 125 ao e a manga aera e a kona n ana a na mwane ao e a kona ni ibuobuoki.

I maroro ma kaain abau ae Tabiteuea Maiaki te Tia Babaire ao a kangai, *ti a rangi ni kukurei bwa tia maeu e a rawata te mwane ao ngai au taeka nakoia, I kangai, e a tiraua ami mwane ma ai bonnakoimi aron kabonganana.* Te kataumwane aio ae tobwa te kanganga anne ma ai bon nakoimi aron kabonganana, ngkana kam kabongana buaka ao anne ngkanne te kanganga.

Imwain ae I totoki te Tia Babaire ao I nang karabwa riki aron te kataumwane aio, aron te boto ni iango n te kataumwane aio ao I a karabwaia tariu ma mwaneu aikai ngkai a boutoka te kataumwane aio, ao I a manga kaoka riki au karabwarabwa ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti, ko rabwa ma am Taan Mwakuri ao ti na mamauriaki n ara waaki n taai nako te Tia Babaire. Ko rabwa are ieta te Tia Babaire ao ko rabwa riki ngkai ko a manga anganai au tai ko rabwa te Tia Babaire ao are ieta.

Tibiika: E nakoim te Tia Tei mai Makin Hon.Pinto Katia.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire tao imwain ae I waakina au

maroro te Tia Babaire ao tao e nang kakawaki naba bwa ti na anga moa bwanara ni kaitau ao ni karabwarabwa nakon te Minita ao te Kauoman ni Beretitenti ma kaain ana tabo ni mwakuri ibukin katiakin te bwai ae rangi ni kariaria te botanaomata ae te kataumwane 2020 te Tia Babaire.

Nna kaitaua naba Taan Mwakuri n te Tautaeka ni kabane, ma aia Minita ibukin naba aia kekeiaki ni katia kanoan aia *Ministry* ke tao aia tabo ni mwakuri ake a tia ni keiakini bwa tera uotaia nakon te botanaomata n te tai aio te Tia Babaire. N tabetai maroro te Tia Babaire ao e rangi n reanau te Tia Babaire, bwa e a manga kotekoteaki aron te kaembein, ti kaitau bwa aio nanon te botanaomata e a tia n angan te Beretitenti, ma ana kauoman na ana kabineti Tobwaan Kiribati bwa aio nnem ao anne ae ti rangi ni kaitau iai nakoia ara botanaomata bwa e a oti nanoia.

Ma n tabetai maroro te Tia Babaire e a manga urua aron te waaki aron te maroro ngaia are ti na bubutiko te Tibiika bwa ko bia ni keiaki bwa kona aki taraaki bwa ko aera arei tao ko katokia ke tao ko aera ma ko karaoa tabem, ao anne ti na kaitau iai ngkana arona bwa iai te tibanako n te maroro te Tia Babaire ti na bubuti bwa e na kaineti te maroro nakon kanoan te Biira ae kakawaki ibukin te bong aio te Tia Babaire.

Ao e koaua te Tia Babaire e nako ma taekan te bwatika te rebwerebwe ae rangi n tiraua, a taku bwa ibukin te kabwaia te Tia Babaire. Ngkana ko taraa ngkai taan kao bwatika taan kao rebwerebwe e a rangi n tira. Ngkoa e kanganga ngkoa ae kona kabooa boon te bwatika teuana ke te rebwerebwe bwa e nakon $3 tabun te ngaa. N te tai aei te Tia Babaire e a bon *determine* ana *price* te *market* bwa e nang tiraua. Kanga ai aekakin naba te baeki n raiti te Tia Babaire ngkai ngkoa $22 te taara $21 te tara ma n te tai aei te Tia Babaire e a nang tiraua taan kao raiti ao are e a kona ni uota rikaki boon te raiti ngkai nakon $16.50 te Tia Babaire.

Ngaia are n tabetai anne ae e na kona ni kairira ke ni kona ni manga anganira te kantaninga are aongkoa bwa e a rangi n tiraua kanoan buara te Tia Babaire. Ti kaitau ti na teimatoa n kaitau nakon te Tautaeka n aron ana kekeiaki ni kataia ni kakoroa nanon ana motinnano te Tia Babaire, ao n te tai aei e nang korakora taekinakin te motinnano te Tia Babaire. Ao ta ti na kaokia nakon te Tautaeka n te tai aio bwa am berita anne are ko a tia n taetae iai ma am botanaomata ke tuangia bwa ngkana ko rineia n te tai aio ao aikai bwaai aika nna anganiko. E rabwa kanoan te maroro n te tai aio bwa ti a ota ao e rangi n eti te taeka are ngkana

ngkoe te karo ko aki kona ni kabooa ana bwai temanna ni karawatai, bwa kona bon tibwatibwaia naba nakon kaubwaim. Ma ngkana ngai te karo iraman natiu nna noora au konabwai bwa iraua au konabwai ao anne are I aki kona ni kakoroa nanon temanna ke ni kona n tuanga ni kangai ' *ningabong tao nna manga kaboa aio ke tao nakon te bwakabwai ae na roko nna manga kabooa aei'* ti a ota n anne te Tia Babaire ma akea te maroro anne ke te rongorongo anne ae anganaki te botanaomata inanon te tai ae nako ae kangai '*anganira ao ti na manga tibwaua teutana imwin teutana akea anne te Tia Babaire'.*

Ngaia are n te tai aei ao kaain au abamwakoro ae Makin te Tia Babaire a bon kaota tangin nanoia te Tia Babaire bwa ngkai are a tanaki ni bobooti aia ben, ao a taku *ngkana e nako te kataumwane aei ao nna bubutiko te Tia Tei bwa kona boutokaia anne bwanaan au abamwakoro te Tia Babaire'* bwa e noria bwa iai te kabwaia man te kta are e wene imatara n te tai aio.

Ti kaitau bwa a kanakoaki uoua ma tera ae tauko te Tautaeka ni kanakoan te ben, ara botanaomata ngkai e rangi ni korakora ngkai ae tangira te ben. Bwa ibukina bwa ani bon aori ngkami moa bwa tia reke n te tai aei te Tia Babaire.

E a bwarikoriko te bwarikoriko te Tia Babaire bwa ai tataningaakin te $4 n taara irouia kaain ara abamwakoro ao tao ti aki ti Makin te Tia Babaire. Ma tao abamwakoro naba Kiritimati bwa nakai e nang korakora te ben, Tabuaeran, Teraina, Abemama, Beru, Nikunau.

N otau ae memere te Tia Babaire ao I karabwa kaain te aobiti are e tabeakina aron mwaingingin bwaai te Tia Babaire ke te *National Statistic Office* te Tia Babaire. Bwa teuana te bwai ae I bubutia I kangai bwa ko kona n anganaki bwa iraua mwaitin te ben are e rereke ni katoa ririki te Tia Babaire. Bwa iai bukina te Tia Babaire? Bwa nna karaua ni butia te Tautaeka n te tai aio bwa e na riai n rinanoa boon te ben te Tia Babaire. Ao aio bukina,

- Bwa n 2016 ao mwaitin te ben are e katineaki 4 tabun te ngaa te ton
- 2017 ao 8 tabun te ngaa te ton te Tia Babaire
- 2018 6,833 te ngaa te Tia Babaire te ton
- 2019 6,059 te ton

Man au atai bwai ae memere te Tia Babaire ao I kataia ni kangai bwa n anai ware aika aua moa aikai man ririki ae 2016,2017,2018,2019 bwa e na iraua ngkanne te boota ni ware are e na kona n anganai ngkanne bwa tao te katautau. Ao I kangai bwa ngkana ti a na te *average* ke ririki akana 4 aikanne ao ti a manga

karinna inanon 4 ao e a anganai ngkanne te boota ni ware ae kangai bwa 6,603 te ton te Tia Babaire.

Ma ko noria te Tia Babaire I kuri aki teirake n tei tai aei bwa iai maroro are a kangai, *ti maroro ngkami ake iai otami n te mwane.* Ao tao ti na karautaeka n aio te Tia Babaire bwa are ti na kekeiaki ngaira aika tao iai otara tao teutana e kakawaki naba ae ti kataia ni kawenea naba nakon te Tautaeka bwa tera a na kantaninga iai te Tia Babaire.

Ngkana ko anai ware aikanne te Tia Babaire ao kona karekea te namwakaina bwa iraua mwaitin te *copra production* ke tao mwaitin te *copra* ke tao te takataka ae kakarekeaki n teuana te namwakaihna ao e anganiko naba te ware ae 550 te ton te Tia Babaire. Ao ngkana ko kataia ni mentereia bwa ko kabooa n te $4 n taara te Tia Babaire e anganiko naba te ware ae $2.2 te mirion n teuana te namwakaina. Iraua te kataumwane ae katauaki ngkai ibukin te takataka te Tia Babaire ibukin te ririki 2020? $16 te mirion te Tia Babaire. Ngkanne ko ataia naba bwa ngkana teuanate namwakaina e na biribiri imarenan $2.2 te mirion mwaitin boon te takataka e a kona naba n anganiko te ware ae $8 tabun te mirion te Tia Babaire iraua ngkai mwaitin te namwakain ae imwaira aio bwa e a roko September, October, November, December. Ngkana tia katautaua ngkanne bwa man $16 te mirion anne kona ti kabongana te ware ae $8 tabun te mirion te Tia Babaire, ao anne tangin nanou te Tia Babaire n te tai aio bwa e aera ngkanne ke e aki kona ni karinaki aia mwane taan oroben te Tia Babaire.

Are anne ngkoe te Tautaeka ngke ko taetae ao ko kangai bwa nna anganiko $4 te tara ao 50c mai iai tao n anganiko bwa am kaintabui te Tia Babaire.

Ngaia are te Tia Babaire I bon kaota tangin nanou e ngae ngke ti boutoka te kataumwane aio are e kakawaki bwa aio kabwaian te botanaomata. Ma are iai itera tabeua are I taku ngaira aio kabwaian naba te botanaomata te Tia Babaire ae te ben, bwa ngkana anne ti kantaningaia nakon te ririki ae boou te Tia Babaire ao tao anne ti aki ana kantaninga te botanaomata bwa ngke e rineiko te Tia Babaire te Tautaeka aei ao e kantaningai bwa kona keiaki ni kabwaka naba are e kainnanoia naba te tia oroben.

Ngaia are man maroro aikanne te Tia Babaire ti nang kaitau e aoria te motinnano e aoria te raanga ni kabwaia, ma bukin tabera n te tai aio te Tia Babaire kabwaian te botanaomata te Tia Babaire. Aikanne e a tia n nako ma nna kawenea imatan te Minita ae te Kauoman ana Taan Mwakuri bwa

tera ngke e noora aio bwa teuana naba mai ibuakon ana motinnano are e na kona naba ni kanakoa naba n te ririki aei bwa ara botanaomata n te tai aio te Tia Babaire a tataninga. Ngaia are nna kawenea bwa te bubuti imatan te Tautaeka n te tai aio e aoria ngkana tao e bwai ke aki ma kanga anne au kataratara ngai ae memere man ware ake ti a tia n anganaki man te tabo are e taui mwiin ke tao te *national statistic office* te Tia Babaire.

Ti na kaitaua te Tautaeka ao ti na kaitauia Taan Tei ngkai a bane ni boutoka te kataumwane aei bwa are iai bukina bwa tao eti ti na aki manga kananau te Tia Babaire bwa are e kakawaki te tai aio bwa ti na angan te Tautaeka karineakina, bwa ko bia teimatoa ni kakoroi bukin am motinnano are ko taekini inanon te tai aio te Tia Babaire nakoia am botanaomata ao teuana mai ibuakona te takataka are ngaia I ngai I kawenea imatami n te tai aio ware ma aron kabanemwane ke biribirin te mwane ngkana arona bwa e na kona n rin ao ti nang kaitau iai. Are ieta te Tia Babaire kanoan te tai aio ti na bane ni katekeraoaki ao ni kakabwaiaki inanon ara kantaninga ni kabane ma ara Taan Mwakuri are ti teimatoa ni waaki ma ngaia n te tai aio te Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire ao man maroro akana uarereke aikanne te Tia Babaire ti rangi ni boutoka te kataumwane ibukin 2020 te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I angan te Minita ibukin Akawa Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim.

Hon.Ribanataake Tiwau: Te Tia Babaire ko rabwa e koaua ae bane n tia maroro ni kabane e taekinaki n na aki manga kaoki maroro ake a tia ni bane n taekinaki. Ma te moanibwai ae kakawaki te Tia Babaire bon te karabwarabwa ao e moarara riki tao imwain moa ae nna waakinako n anga au mena ao I anganiko ke I a reitai ma kaain ara abamwakoro ae Nikunau, ara Tibiika n Aine ae ko karineaki te bwana ni kamauri nakoira, nakoim ma kaain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei ni kabane ao te Leader nakon te Kaitara ao e koaua ti na bane ni Mauri.

E koaua ti karabwa naba bwanaia tarira ma mwanera n te Kaitara ni boutokaan te kataumwane aio, ao ngkai e a tia ni kaota aia iango ao I taku bwa e na uarereke ngkanne au maroro are n na taekinna. Ao nna ti kaekai ao e na boto te maroro mai irou te Tibiika ae ko karineaki iaon kanga kaekan titiraki ma raraoma ake tao a tia n taekinaki, ao I karabwa naba taeka ni ibuobuoki ao ni iraoroa ake ti a tia ni kareaki iai. Ao n aron are kanga ti taekinna n

ara moan ni kaekan ana taeka ni bau ara Beretitenti ae karineaki, bwaai ni kabane ake ti na kawenei ae bon tibwa moan waaki te waaki ao taian iango ni ibuobuoki ao ni iraorao ake ti kareaki iai a riki bwa ibuobuoki nakon kaitaraan waaki ake ti na waakin ibukin kabwaiaia ara botanaomata.

E koaua nna kataurua ngkanne au maroro ao tao nna katurui tabeua raraoma ake a kaweneaki are e a tia ni kaweneaki moa iroun te *Oppisition Leader* te Tia Tei ae karineaki mai Abemama nei Hon.Tessie Eria Lambourne. Ao e koaua e taekinaki bwa e noraki bwa teuana te anga ae ti na karekea tao ara anga ni karaka riki aron ara anga ni karekemwane kaboan tibwara man kambwana ni karao ika are ti ataia bwa a rangi n rianako aron aia karao ika, ao ngaia ngkai ae taona te aonaba aia karao bwai iaon te ika. E rabwa bwa e taekina naba anne te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari bwa anne te iango teuana ae tamaroa ao akanne te naan kataratara ae a kaman katarataraaki inanon ara Party ae Tobwaan Kiribati ao e rangi n eti ana kataratara Tobwaan Kiribati ngke e taraia bwa ian ana kai ni kataratara are e abwabwaki are terana te KV 20 bwa te Botaki n Akawa n reitaki ma kaneweaba ngaia teuana te *key* ke te kawai ae e na uotira nakon te rikirake ae tamaroa ao kabwaiaia ara botanaomata.

E taekinaki naba bwa e aera ti a bon aki akawa ara marawa ao e aera bwa tia teimatoa n reitaki ma aba tabeua ibukin te reitaki ma ngaia ke e aranaki bwa iaon taian boraraoi ae aranaki bwa te JV *Join Venture.* Te Tia Babaire tia roko n te tai ae tia taku bwa tia bon kona n rinnakoa te waaki aio. Ao irabwi ara ririki n JV ma kambwana n tinaniku a tia ni waaki ara aomata iaon aekakin kaibuke aikai ao I taku bwa e a roko te tai are ti nang riai rinnakoa te waaki aio te Tia Babaire, bwa e aera ngkai ti na rinnakoia te Tia Babaire. Ao nna ti katei kataratara tabeua ae I taku bwa e na kaira ara iango ao e na kaira te iango nakoira bwa bukin tera ae ti nang rinnakoa te waaki aio.

Ao e koaua ti na moana ara kataratara mai iaon tarakin mwaitin te mwane are e a raai ngkai are ana *global value* te ika ae te ati, ke mwanen te ika ae te ati are e taraaki n te aonaba, ao iai te ribooti ae kaotinakoa te rabwata ae te PIU n 2016 ao e kataumwanea mwanen te ika ae te ati ma te ingimea n te mwaiti ae $40 tabun te birion te mwane n America te Tibiika.

Ti na ruorikaaki n taraia bwa iraua ae kaotinakoa ara aono te betebeke nakon te aonaba iaon te mwaiti aio. Ao e biribiri ae anga te betebeke

nakon te mwaiti ae 60 ke 70 te katebubua. Ngkana ti ana te mwaiti anne ao ti kataia ni katerea bwa iraua ae otinako man ara aono ae te betebeke, ao ti taratara te mwaiti ae $20 tabun te birion te Tibiika. Ti na manga ruorikaaki riki teutana ao ti na taraa ngkanne mwaitin te kokona are e nako man ara marawa ana marawa Kiribati nakon te boota ni ika are e uotaki ni kamwarakea te aonaba iai. Ao ae kaotinakoa Kiribati ti a taraa te ririki ae 2018, ao e kaotinakoa Kiribati n te tai anne e kaan 50% ae otinako man te mwaiti are e anga te betebeke. Ngkana ti tara 50% n te mwaiti are I taekinna are iraua arei $20 tabun te birion ti taratara te mwaiti ae $10 tabun te birion. Ti a manga ruorikaaki riki ao ti na tara 2018 ao ae kaotinakoa ae otinako man ana marawa Kiribati n te tai anne aio ngkanne are I taekinna arei te *N value* ke boon te ika are e a tia ni karaoaki. E biribiri iaon te birion ao $10 tabun te birion are ti na taraia ngkana arona bwa ti rinnakoa te waaki aio ae karaoan te ika ao kabonakoana nako tinaniku.

Ti na manga ruorikaaki ngkanne ao ti na taraa ngkanne bon ti boon te kokona te *cash value* ao ti na tara te ririki ae 2018, ao e anga Kiribati nakon ae e reke man ana marawa Kiribati n te ririki anne i 700 tabun te ngaa te ton te Tibiika, are e katautauaki mwanen anne bwa $1 tabun te birion te mwane n America. Ngkana tia kabotaua ngkanne mwaitin ae anaaki ao e a tia ni karaoaki a biribiri iaon te birion te Tia Babaire. Ao ae ti karekea man ara roo n akawa n te ririki anne ti $170 tabun te mirion te Tibiika ti a kona n noora te kaokoro ae bubura ikanne te Tibiika.

Ngaia are e katereira ngkanne te koaua are e kangai bwa e aera ngkai ti nang rinnakoa te bwai aei. E koaua iai iango ake a taekinaki bwa e tuai tau ara kona e a tau ara kona te Tibiika, n aron are I taekinna a kaman reiakinaki ara aomata ara *crew* ke ara kaimoa iaon kammwakuran aekakin kaibuke aikai. Tera ae ti nang kainnanoia te Tia Babaire ti a tangiria ara *fishing masters* e rangi ni bebete karekean te *fishing master* bwa are iai ara kaimoa ake a tia n tongaaki ara *Kaaben* bwa tera ae kainnanoia te *fishing master* te Tia Babaire,e kainnanoa ae bon te aomata te Kaben ti akanne aomata aikai te naan *key people* ke aomata ae ti tangiria bwa n tongakiia te koraki akekei ao tia kona n akawa ara ika bon iroura. Tao n te moantai te moani mwaneka ti na karaua ni manga tongaaki te koraki akekei ibukin kabutan bwaai n akawa aikai. Ma n tarakia ara kaimoa ni kabane te Tibiika ae ko karineaki a tauraoi ara botanaomata. Ngaia are anne etin ana kataratara Tobwaan Kiribati ti nang rinnakoa te waaki

aio, bwa e aonga n ae ti a na tibwara ae tau ae *fair* ke e tamaroa man kaubwaira ae te ika te Tia Babaire.

Ngaia are akanne ngkanne iango aika ana kaweneaki bwa e na kona naba ni kaitarai kanganga ke raka ni kabanemwane ake ana waakin te Tautaeka, bwa tera aron kaitaran akanne ti ngkana ti rinnakoi waaki aikai. Bwa I a tia ni katerei ware akanne te Tibiika ae ko karineaki ma ti tuai roko iai, ti a tibwa kuakua tabona mai inanon irabwi te ririki. Ti aki nanona bwa ti kamwinibaai waaki ake a karaoaki n taai aika nako akea ae kaminibaeakin waaki akanne. Waaki aika a kakawaki ibukin rikirakera te *progressive development* Madam Speaker ti na rikirake, te bwai are e karaoaki n te ririki are imwaina kona manga katoka ao ni uarokoiko ke e na riki bwa te kaintamwarake nakon are iaona riki. Ngaia are ti karabwai waaki ni kabane ake a tia ni karaoaki bwa e uotira nakon te kona ni manga rinnakoa riki are iaona.

Ao I taku bwa tia roko n te tai aio Madam Speaker n te mwaneka anne. Akanne kanga katarataraan itera ni karikirake iaon te akawa ao ti karabwai iango ake a tia n taekinaki e koaua ae ti aki ti kaubwaira te ika bwa e rawata riki kaubwai akana i taari ao bon ti taari ae ngaia ae e na kaekaki ara kanganga ni kabane. Ma ti aki ti te akawa ao ti te *license* ae ti na taraia bwa a rawata riki itera tabeua ae ti tuai ringi te Tia Babaire. Ao aio karekemwane aika ana karaoaki ibukin boutokaan te rikirake inanon te akawa. E aranaki bwa te naan *ancillary services* ke te naan *support services.* Ao e a tia ni karaoaki teutana te kamatebwai n ana botaki te betebeke ae te *forum* ao e anga ana reke ae kangai bwa te *support services* nakon te *Fisheries Sector* ke waaki ni boutoka nakon te karikirake iaon te akawa e biribiri imarenan $1 tabun te birion ti tuai roko n aio Madam Speaker, bwa ae tia kuakua naba ngkai ti te mwane n akawa te *license* n akawa. Ti tuai ni iterana are te naan *support services.*

E koaua iai are e taekinaki are *capitalization of the deviant* ti aki kona ni karaoa anne, e rabwa te iango ma ti aki te iango ae boou bwa e a kaman wene naba inanon ana kataratara naba Tobwaan Kiribati. Ngaia are aikai waaki ae ti nang riai n tarai ti na uarokoira bwa ti nang akawa ara marawa, ti na karaoia ao ti na mwaketenna bwa ti aonga ni kona ni karaka riki n aron ae ti na karekea man ti kaubwaira ae te ika, aikai ti te ika Madam Speaker ao ni ikotaki ma te naan *support service* ake ana manga tauraoi ni boutoka aron rikirakera ao e na karikirakea naba te kabwaia ao te karekemwane

mai iroun te Tautaeka te Tibiika ae ko karineaki.

Teuana te bwai ae rangi kakawaki naba ae ti na noria bwa rikiraken ara tararua n te betebeke ngaia ae angan ngkai te betebeke ao kabotauakin ara kaubwai ae te ingimea ma te ati te kabanea e a *sustainable* te kabanea ni maeuraoi ni kaubwai ni kabotauaki kaubwain marawa ae te *Atlantic* te *Indian Ocean* ao ia riki. Bwa ibukin ana tararua aikai ao ngaia e nang teimatoa n tamaroa ao n tikonako aron anakin kaubwaira ae te ingimea ao te ati ao aio e a manga anganiira riki kanga te *opportunity* ke te kona ni karaoia bwa ara anga ae ti na manga uotirake riki iai ke tao ni kakerakei riki te naan roo n akawa ke baikara riki. E koaua e taekinaki bwa ngkana ti nang kakerakea nakon te mwaiti ae tia manga tiringa iai tao te taetae ni imatang are *don't kill the goose that lase Goat neck* iai babaire ae a tia ni karaoaki naba man rabwatan te betebeke aika a buokira n aron te FFA ma PNA iai kamatebwai ae a tia ni karaoaki bwa iraua raoi te mwaiti are ti na uotirake iaon ana roo n akawa te kambwana teuana ma teuana ti na aki uotirake n te aro are e na manga tiringa aron ara karekemwane n aron are e taekinna temanna te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari.

Ngaia are I taku bwa baikara raraoma ake a ti katereaki bwa ti tuai roko ni waaki ake I a tia n taekin aikai bwa ti a tibwa kuakua te karekemwane mai iaon te *license* ma ti tuai riingi aika a mwaiti riki. Ao tera aron kaitaran kabanemwane aikai ti na uarokoira nakon te mwaneka te Tibiika, bwa n rokora n te mwaneka aikai ao ai anne ngkanne ti a kona n tara ngkanne te birion are ti taekinna are te *Globa N value* are iraua te birion ao tia manga kona n tara te *cash value* are iraua te birion ae uotakinakoan man ara marawa ae ti karekea mai iai te *license* ti $100 tabun te mirion te Tia Babaire.

I taku bwa e a roko te tai ao are tia riai n rinnakoa aio ao tera aron karaoakina ao ae ngaia e a waaki iai Tobwaan Kiribati inanon ana kai ni kataratara ae te KV 20. Te oaki ni kataratara aio bwa tera riki kaubwaira te Tia Babaire bon ti kaubwaira mai taari, ma iai ara kona ngkai ian ara tararua ti kona n aikai n rinanon ara reitaki ma aban te betebeke are e na uotarake riki ana *value* aikanne kaubwain ara marawa.

Ngaia are aikai waaki ae I taku bwa a rangi ni kakawaki ti na taraia naba bwa ti aki ti te ika ao baikara riki akana a kona n anaki bwa a rawata kanoan te naan kataratara are iai ae aranaki bwa te *marine genetic resources* ke bwaai ake a riki

mai taari aikai te naan kukune aika a boou ti nang moanna ni manga rinnako inanona bwa e na reita riki aron ara karekemwane man ti kaubwaira man ara marawa ae te ika. Iai naba babaire ae a tia ni kaweneaki ibukin taraan kaubwain kabin marawa. Ao iai te katautau ae a tia ni waaki teutana ara Botaki ni Mwakuri ae ibukin te itera aio ni kataunaara bwa mwaitira ae ti kona ni karekea man kaubwaira ae mai kabin marawa. Man ti te *tax* ao te *royalty* te Tibiika e kona n anganiira te mwaiti te itera ni birion ngkana arona bwa e a waaki anakin kaubwain kabin marawa.

Ngaia are a mwaiti waaki ma itera ae ti kona n tarai ao ana riki bwa kanoan ara waakirake ibukin kakoroan nanon te kantaninga are I taku bwa ti bane ni boraoi ni iango iai are kamwengaraoan ao toronibwain ara botanaomata man kaubwaira.

Ngaia are tera ngkanne te titiraki iaon taeka n raraoma ake a kaweneaki, bwa a mwaiti bwaai aika ti tuai roko iai, ti a tibwa kuakua tabona te Tia Babaire. Ti tuai kan roko n aron ae I taekini aikai ao aikai ana riki bwa kanoan te waakirake inanon ara waaki ibukin kakoroan nanon ara kantaninga ibuki a ara botanaomata.

Ngaia are ngkana ko tara te raraoma ae taekinaki ao ni katereaki bwa ti nang kanga ni kaitarai kabanemwane aikai a rawata anga te Tia Babaire, ae kona n taraaki. Bwa ti aki ti te *license* ae ti nang bon teimatoa naba bon teimatoa naba n tarataraia bwa ai ngaia anne ae e na anganiira te karekemwane. A rawata riki waaki ao I a tia ni katerei ae ti kona n taraia ao ni karokoira iai bwa n te tai are ti roko iai ikai ao ti kona ni karaoia, bwa te bwai moa ae kakawaki moa te Tia Babaire katean moa riin te waaki ae aranaki bwa te *infrastructure* e tia naba ni kataratara te KV 20 bwa akanne bwaai aika a kakawaki kateakin moa riin te waaki bwa man tein aikai ao a kona naba ni waaki bwaai ake ti taekini aikai.

Ti tara kabanemwane ao karekemwane iaon te *insurance* te *support services* n aron are I taekinna $1 tabun te birion aio ikotan karekemwane ni kabane iaon te *support services* ke waaki ni boutoka nakon karikirakean te aro n akawa. Ti tuai riingi aikai te Tia Babaire ma ti a bon ti kuakua naba te *license.* Ao iaon kawaina bwa ana riki ao ana wene bwa kanoan te waakirake inanon kaitaraan kabanemwane ake a tabe ni kerake ibukia ara botanaomata. Ti aki kabanemwane aika a bakataeaki bwa kabanemwane aika a kaweneaki ibukia ara botanaomata. Tibwangara te Tia Babaire ao ti karabwa te babaire bwa ti anganaki

bwa ti na katei aikai imwaira bwa taian kakaewenako ao ti karabwa iango ni iraorao ake ti a tia ni kareaki iai ti na butimwaai ao n reiti ma ara iango ake ti na manga kawenei bwa ti aonga ni uarokoaki nakon te kantaninga are ti uaiakinna, are kaitaraan ara kabanemwane, karakan riki te karekemwane ibukin kaitaran motinnano ake e a tia ni katei Tobwaan Kiribati ibukia ara botanaomata.

E rangi ni uarereke ma tao ti akanne tabeua au maroro n aron are I taekinna te Tia Babaire, ae a bon bane angiin maroro n taekinaki I aki kan manga taekin kaua ma I taku bwa e kakawaki irou bwa ti na kaekai titiraki n aron are a tia ni maneweaki ao n tabekaki mai irouia tarira ma manera man te itera are teuana. Ao eti ti karabwai taeka ni kakaewenako ao te uota moa are e a wene moa iroun Tobwaan Kiribati ti na mwakuri korakora ni kakoroi nanona.

Ao akanne tabeua au maroro te Tia Babaire ao I karabwa riki boutokaan te kataumwane aio mai irouia tarira ma mwanera aika man te Kaitara ao ai bon nakoira ni kabane ao ara bwai ngaira ma ngkami ni kabane a te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa ao ko rabwa te Tia Babaire.

Hon.Martin Moreti: *Point of Order* te Tia Babaire.

Tibiika: Ao tera te *Point of Order* te Minita uotiko.

Hon.Martin Moreti: Kabwara au bure te Tia Babaire ibukin tibwangau iaon te Ota Beba n te bong aio ao I ti kan kauringko bwa e a tia ni kaman boo te tai ngaia are I a tabeka te kaoti ae te *Maneaba aio e nang motirawa moa ngkai*. Ko rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a tia n tabekaki te kaoti ibukin te Bwara ao nang kaokia ngkanne nakon te Minita n te mwane bwa e na *sum up* ao uotiko tera am *Point of Order.*

Hon.Ieremia Tabai: N na *Point of Order* bwa n te *Rules* imwin te *intervention* ibukin te mena ao *half and hour* imwina. Ngkana arona bwa e bure otau ao tia kanakoa bwa are ti kan taetae ngkana arona bwa eti otau, ao otau arei bwa ngkana a *intervene* kaain te Tautaeka ibukin boon te tai ao n aron au ururing *half and hour* ae ti kona riki ni mena iai ma ngkana e bure otau anne ao waakinako.

Tibiika: *Half and hour* ma imwin are e a tia n tabekaki te kaoti ibukin te Bwara ao anne ngkanne are I taku bwa ngkana e *sum up* te Minita e na koro raoi te aoa anne bwa are e *unlimited* ana tai ngkana e karaoa ana *sum up.* Ma ibukina bwa e a tia ni boo e a bon bwakanako ara tai ao

ngkana ko kukurei te Tia Tei ao I a kaokia nakon te Minita ngkai e a tia n tabekaki te kaoti ibukin te Bwara. I a kaokia nakon te Minita are tabena bwa e na *sum up* ao ti a nakon naba ara bwai are imwina, ao e nakoim te Minita.

Hon.Dr Teuea Toatu: Ko rabwa Madam Speaker ao tao bon te bwana moa ni karabwarabwa nakoia tarira ma mwanera ni itera aika 4 ibukin te boutoka ae a tia n angan te kataumwane aio ibukin 2020.

I bon nang karabwarabwa Madam Speaker bwa ngke I moan rin ao e bon nako nanou ngke I a manga noora naba te Tia Tei mai Kuria ni kaoti, bwa I taku ngai bwa e na manga iai naba te *point of law* ae e na manga kawenea naba are tao e na kona ni manga rekereke ma te kataumwane aio. Ao I bon maku iai Madam Speaker bwa are n aron ae ti noria ngkoananoa ao tia tibwa kunea naba bwa iai naba mwakan te Tua ni manga kabwaranakoa te tua. Ma e rabwa bwa ngaia akea n te tai aei ae e reke n te tai aei ao I nang kukurei ao I rangi ni karabwarabwa ngkai e kona ni manga boutokaaki te kataumwane ibukin 2020.

Tao e na aki nang abwabwaki au maroro bwa are ngkai e a tia ni boutokaki te kataumwane aio ao tao nna ti kaekai tabeua aia maroro naake a tia n taetae ni mai iroun te Leader n te Kaitara ae karineaki te Tia Tei temanna mai Abemama ao naake a tia n taetae naba ibukin te kataumwane aio. Tao nna bon rairaki moa nakon ana maroro te Leader n te Kaitara are I taku bwa e nang katuruturua iai kanga aron nanoraoina ma aron etin te bwai are e karaoaki.

Tao e koaua tao e bon eti bwa tao e na iai bwaai aika ana riai n aki karaoaki a riai ana riai ni karaoaki ma aki karaoaki. N aekakin teuana n aron are e mwaneweia te *warrant* are *issued* ke tao are I tiainaia n te tai arei ibukin te tai are e na kabutaki iai te Tautaeka man 1 n Tianuare nakon 5 ni Beberuare e na riai ni kabwataki iroun te Auti n Tei, ao ai anne ana koaua are tao e koaua tao e kabonganaki man ana mwane te botanaomata ke te *consolidated fund.* Ma are e na bon kakoauaki Madam Speaker ao kaain te Auti aio bwa te mwane are e kabonganaaki arei e aki nako man te *consolidated fund* ma e nako man te *development fund* ao n aron ae ataaki ian te tua Cap 79 ao te Tua ae Maungatabu te *development fund* ti aki te *consolidated fund* bon te *special fund.* Ao ngkai te *special fund* e aki tangira ana *appropriation* te Maneaba ni Maungatabu. Tao e bon koaua are bon iai tao ana raa are e kona n tuangai iaon te tua aio, ma aio ae kanga aron ae ti waaki inanona ti aki kainnanoa te Minita

te mwane bwa e na kawenea te *warrant* imatan te Auti aio.

Ma ti kabaeaki n aron ae ti a tia ni karaoia bwa te *warrant* ti *issue* arei ti na riai n taiboranna imatan te Auti aio, ao anne ae ti na riai ni karaoia inanon rabwatan te kataumwane iaon 2020 are te mwaiti ae $22 te mirion ao anne ngkanne. Ao tao e koaua tao iai naba itera are e taetae iaon te kataumwane ke te bwai are te *deficit* are e aranna bwa tao te ruuti. I taku bwa e riai ni kaetaki te taeka ae te ruuti bwa ti aki te ruuti bwa te ruuti kanga e a kabuanibwai ngkanne tao te kambwana ke tao te rabwata teuana ke te Tautaeka.

Ti te bwai ae te *deficit* kanga bon rakan te kabanemwane iaon te karekemwane, ti aki nanona bwa te ruuti bwa are iai ngkanne taian *reserves* ke taian mwane n raka ake ko a tia ni kaokoroi bwa ko kona ni manga tanrikaaki nako iai ni manga kabonganai. Are nanona bwa ti aki te ruuti bwa e bon kona ni mena kee.

Ao e rabwa naba ana maroro te Tia Tei mai Kuria ae karineaki are e a tia ni maroro iaona ao I nang karabwa bwa e aki manga *intervene* ma te *point of law* bwa are I taku bwa e a moanna ni kanako nano ngkai are iaon te *point of law* e a kona n ae e nang aki okiraki te Auti bwa e nang manga bon karaoa taekana teuana ae ti a tia n noria n te bong are mai mwaina.

Ma tao nna ti kaoki ami taetae ni karinerine riki nakoina are e a tia ni mwaneweaki irouia raou Minita, ao tao taan tia taetae ae tia n taetae imwaiu are a taku bwa tao e koaua bwa kai bon titebo ara motinnano ma ngaia bwa are tao ngaia are tao e reke iai rineakira. Ma tao ti na bon karaua n taraia Madam Speaker bwa ngkana arona bwa bon titebo te motinnano e bon titebo nanoia ao tao te titiraki ngkanne ao bukin tera tao teuana e aki rineaki n te kauaaba ae nako. Ao ti aki ti anne bukin tera e a bon rangi ni maranga te kaokoro?

Ao I taku bwa aio teuana n ana *history* Kiribati ae bon rangi ni bubura te kaokoro imarenaia taan tia kauaaba. Anne ngkanne te titiraki ma ngkana e koaua bwa kanga a irekereke taian *motions* akanne bwa e titebo nanoia ao bukin tera ngkai e a bon tao e koaua e aki rin te koaua irouia naake taan tia rinerine. Ao tao e a tia ni mwaneweia teutana te Tia Tei mai Marakei are tao e taekinna are tao e koaua are bon ti aki ti te motinnano ae taraaki ma e taraaki naba anuan te tia kairiri ao te Tautaeka, ti aki nanona bwa tao e buakaka te tia kairiri ma are tao e koaua bwa bon iai naba ana kainibaire te botanaomata are e taraia n te tai arei ao ngaia are e

motikia n te tai anne are e a katebenakoa tao e aki anganaki moa n te tai aei. Ao I taku bwa te rinerine ae nako Madam Speaker ao kaain te Auti aio e nang kakaongora bwa are e koaua e a tia ni mwaneweaki naba are e bon koro raona, ao e bon raka arona ao tao te kabanemwane iaona iaon te nangkona ma tera e bon rangi ni korakora.

Ma I taku bwa iai te *lessons learn* ae ti riai n *learn* man te bwai anne bwa ngaia ko aki kona ngkai ni bureburea te botanaomata. Irabwi am ngaa ae kona kabanea ke tao irabwi am nangkona ae ko anga bwa bon te i Kiribati ngkai ae wanawana ko aki kona ni burebureia. Ao ngaia ae e oti n te rinerine ae nako aio. E ngae ngke irabubua te nangkona ae kamraraaki n au tabo are i Abaiang arei ai irabubua te nangkona. Ko aki kona ni bita nanon te botanaomata ngkai ni kaboa n te nangkona e a wanawana te botanaomata, ao e a manga bwaati naba ni bon manga kamwaneko are e a momoi n am nangkona ao n tokin te tai e aki rineiko.

Ngaia I taku bwa aio te *lesson learn* ae ti na riai n taraia n taai aika ana roko, bwa ti aki manga mena bwa te botanaomata e wanawana bwa e aki kona ni burebureaki. Ao I rangi ni karabwa ngkanne te Tia Tei ngkanne temanna mai Butaritari ae karineaki, I taku bwa I nang mataai n ana taetae te Tia Tei aio bwa ngkana e taetae e bon karaua raoi ao e iango raoi imwain ae karaoa raoi ana mwakuri imwain ae karaoa ana taetae ao teuana ana *point* ae nang tikiraoi are te *forward Planning* are e na bon nang oti raoi taian kataumwane, ao teuana ae nang raoiroi ana *point* are ngke arona bwa ti karini ara kataunaare ibukin ririki ake imwina 2020,2022,2023 ni karin ara motinnano ao ngkanne tao e na riki te tamnei ae tabwanin nakon Kiribati ao nakon te Auti aio bwa are e na kona ni kangai tao iai te kabuanibwai ae na riki ke tao e na akea. Ma tao e koaua tao n taina aio e aki reke moan te tai aei.

Ma e nang n rabwa akanne I taku bwa iango ni katamaroa ao ti nang karabwarabwa iai ngkai ti a kona ni waakin inanon te kataumwane aika imwaira aikai. Ma tao e bon riai naba n ataaki Madam Speaker ae e aki nang bakekete naba aron karinan bwaai aikai bwa n aron ae ti bon noria naba ngkai n tera tao n te mwane irouia naake aki mwakuri e bon ewaa te bwai ae kona karaoia bwa kona tangira te ID card kona tangiria bwa nakanne iai riki aia karekemwane riki n te anga teuana ao ni ngai te tai are a bon aki mwakuri, e buakaka ngkoa a bon mwakuri ao a manga bon *resign.* Ngaia are kanga iai bwaai aika ana karauaki raoi ni barongaaki bwa e na bon karaoaki te aekaki ni waaki anne bwa ae kanga e na aki aonikaiaki bwa e na manga bon reke

bwa kanga manga bon te bwai e na manga bon mabiao iai te mabiao n te aro ae e aki riai.

E taekinaki naba ngkanne te bwai are te *deficit* n aron ae tao I a manga kaokia riki are e a tia ni maroroakinna naba te Minita te Tia Tei n te Leader n te Kaitara. Ao e koaua kanga e a moanna ni kakamaku n aron ae I tia n taekinna kanga te *deficit* ngkai ke tao rakan te kabanemwane iaon te karekemwane n te ririki aio, e kaan tao $37 te mirion bwa $36.9 te mirion ao anne are kanga te raka.

Ma I taku bwa te bwai ae na riai ni uringaki Madam Speaker bwa te *deficit* anne e boto iaon taian kataunare iaon te karekemwane. Ao tao e koaua naba iaon te kabanemwane ma tao n aron ae ti a tia noria n ririki aika nako ao tao n te ririki riki ae nako ae tia noria, mwaitin te karekemwane iaon te ika are ti kataunarea ti $150 te mirion, tera ae riki n tokin 2019? Ti roko n te mwaiti ae n au ware ngkoa are I anga ae $219 te mirion anne bon ti te *license* ma ngkana tia manga ikotia ma *transshipment* ao tera ti roko iaon $226 te mirion. Are ngkana ko iangoa are $150 ae ti kataunanrea ke ti kataumwanea ao ni bon tokin te tai n tokin te ririki ti a roko n te mwaiti ae $200 tabun te mirion $226 te mirion bon te kaokoro ae rangi ni bubura $90 tabun te mirion ae nanona e a bon *cover.*

Ngaia are I kangai tao e koaua bwa tao ti *deficit* n te tai aei inanon ngkai Aokati kai ti taetae ngkai iaon te kataumwane aei. Ma tera ae e na riki imarenan ngkai ao n tokin te ririki ti aki kona n ataia. Ma ngkana arona bwa e a manga *pick up* te karekemwane man te ika ao e na *off set* te *deficit* ao tokin te tai e na manga reke *surplus* n aron ae ti noria n tokin te ririki ae nako ae kanga ngkekei ti bon *surplus* n te mwaiti ae uarereke, ma ngke e a toki te ririki ao te *overall surplus* e a nakon te mwaiti ae $40 tabun te mirion.

Ao are I taekinna naba tao e koaua bwa n arona bwa iai te *deficit* are bon iai ara mwane ke ara *reserve* ngkai ane e tekateka n te tataninga n te mwaiti ae $300 tabun te mirion bon $400 tabun te mirion ma are ti kaokoroa *No.4 Account* ao te *No.3 Account* ao e na bon tiku ngkanne te mwaiti are kanga e bon itiaki ae akea kabaeana ae $300 tabun te mirion ao anne ngkanne are e na buoka aron mwanenakin te *deficit* anne ke tao te raka iaon te karekemwane.

Ao ngkai I taekina *No.3 account* tao iai naba ana titiraki ke tao ana kan ota te Leader n te Kaitara ae karineaki bwa tera te No.3 Account e aera ngke ti kainnanoa te No.3

account ngke bon iai te No.4 account. Ao tao ibukin ana ongora Kiribati ewaa ana *account* te Tautaeka aika a kakaokoro, iai te *No.1,* iai te *No.4* iai te No.5 ao iai ngkai te *No.3.* Aikai akaunti ake a bon okoro ma te *No.1* kanga e bon aranaki bwa te *consolidated fund* anne are e na mwanena aron butin te Tautaeka. Te No.4 akaunti ti ibukin taian mwane ni karikirake are ibukin taian *project* taian raa anne ngkanne ti kawakinana. Te No.5 akaunti aio bon ti te mwane ibukin Kiritimati te Aono n Raina are bon iai aia mwane ae kawakinaki ao No.3 ngkanne aio te akaunti ae boou ae tibwa *created* bwa aio te *US account* aio mwiin ara boraraoi ma te Bank te ANZ ao tia bubutia bwa ti nang bon *create* te *US dollar based account* are bon ti te *US dollar account.* Bwa te bwai ae ti kataia ni karaoia ngkai tia kataia n *reduce* ni *minimize* te *exchange rate loss especially* ni mwanen te ika, bwa are mwanen te ika n aron ae kam ataia e *paid* n te *US dollar* ao tera riki.

Ngaia are I taku bwa ngkana iai te *US account* ao e na bon tukira ma taian kanganga anne bwa are e koaua e a tia n taekinna te Tia Tei mai Butaritari ngkana arona bwa e a ngore ngkai te US ao tao ti na bon *loose out* iai aron ara karekemwane n te ika. Ao tai uana naba ngkanne n aron ae teuana bukina naba ae ibukin te *Embraer* ae nang karokoaki mwanena are iai ngkai kanoana ae kaan bwii te mirion ke e bon bwii. Ma te boraraoi imwin ae tia n tiainaki te *letter of exchange* ma PRC i Beijing ao e nang kanakoaki ngkanne mwanen te *Embraer* nakon te *account* anne ao arei ngkanne e na tiku bwa are e kanakoaki n te *US dollar*. Ao anne ngkanne ane e na kataia n tukia.

Ngaia are tao anne aron kabwarabwaran te No.3 account e tauraoi naba ibukin te Auti ao tao Kiribati bwa e na ataia bukin tera ngke e kateaki te *account* ae No.3 arana.

Te mwane n Tania ke tao te RERF e koaua kanga iai naba kanga te raraoma bwa a taku bwa e a kekerikaaki kanoan ngkai te mwane n Tania. Ao e riai n ataaki bwa ngkana kam taetae iaon taian ririki akanne I taku bwa kona tara te *economic condition* n te tai anne iaon te *global economy.* Ngkana ti taraia bwa e *mention* ke e taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari are ni moan te ririki nakon tao tokin Tuun e nang okoro ma are te $100 tabun n are 2016. Tao e koaua bwa akanne are e bon nakon te *state of the market* kee tao te *global economy* n te tai arei. Ma ti ataia ngkai ni moan te ririki aio ni karokoa ngkai are bon iai te *covid-19* ke te *coronavirus* ao anne are e bane n rooti bwaai ni kabane, ngkana ko noora te *stock market* e bon *collapse*

e raoiroi naba bwa e *pick up* ngkai te *market* e a *pick* teutana ngkai tao man Meei, Tuun ao e a *pick up* te *market* ngaia are e a manga mena ana *value* te mwane n Tania are e a tia ni bwaka. Ao ngkai ae e a manga kekerake ngkai.

I taku bwa te bwai ae ti nang riai ni kamoamoa iai ao ae ti bon bwa bon ti ngaira naba ngkai ao ae koaua bwa ti a roko n $1 te birion ao ngaira ara kantaninga ngke ti rootaki n te aonaba n te Covid-19 ao ti taku bwa e na bon rotaki ara mwane n Tania, ma are e koaua bwa are iai n taian babaire aika a raraoi e a moamoa riki ngke ti tibwatibwai ara mwane nakona are iai are e na tiku n te *bond* ke te *fixing income* ao iai ae e na tiku n te *equity* ao anne ngkanne are titebo ma iai te kaibetia n taai nako. Iai te kaibetia are ngkana iai te kabuanibwai ao iai teuana are e na manga nakoira are e na kataia kanga n *dilute* te *of the impact of the fall* arei.

Ngaia are I taku bwa aio te anga are e tuka aron te kabuanibwai nakon ara mwane n Tania ao n aron ae kam ataia te mwane n Tania aio bon kaubwaira ae te kabanea ni bongana, ao kaubwaira ibukin taai aika ana roko ao ibukin te roro ae ngkai. Ma n aron ae ti taekinna iai ngkai taian raa kanga te *draw down policy* are ti a tia ni karaoia ao ti nang *limit* ana *growth rate* te mwane n Tania *to 5% per annum* kee. Ao are ti 5% ni katoa ririki ao are ngkana iai te raka iaon te 5% anne ngkanne e na kabonganaaki iaon taian karikirake.

Ngkana arona bwa akea te raka bwa e tiku iaon 5% ke tao iana bon akea te *draw down* ae e na karaoaki akea te bumwane man te mwane n Tania ae e na karaoaki. Ngaia are I taku bwa aio te anga are e na riki are e na bon kekerake naba kanoan te mwane n Tania ma e koaua e aki reke te mwaiti ae rangi ni bubura ma te bwai ae rangi n raoiroi riki bwa a mabiao roro nako ti aki te roro n taai aika ana roko ma te roro naba ae ngkai ae na bon mabiao. Ao anne ngkanne ae I taku bwa raoiroin te bwai anne.

E rabwa naba ana maroro te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru are e a ti an taetae ao e anga naba a na boutoka ao e nang aitau naba ao tao iai ana maroro ae kanga taekinna ae tera nanon te taeka ae *super power.* Kanga ngkai ae tia itoman ma Tiaina ao ai *super power* ngkai kanga tera, ma te taeka ae *super power* ti bon nanonna bwa are kanga iai tarim ke tao am karo ae tei irarikim ae e kona ni uota bwanaam ae bubura bwanana n te aonaba bwa are ngkana ti tara Tiaina n te United Nation bon ti aua aba ke teniua aba aika a nang bubura bwanaia. Bwa bon ti America, Buritan, Tiaina ao Russia.

Ma nakai e bon nang korakora naba bwa a *Veto* babaire te United Nation, ae te taeka ae *Veto* e ngae ngkana e kangai te botaki arei ae te rabwata ae botaki ma aonaba bwa e kangai eng, ma ngkana a kangai nakai bwa a totokoia ao a bon totokoia naba. E nang bubura bwanaia are e aranaki n taetae te *Veto Power* ngaia aikanne iai raoiroin ae ko itoman ma te rabwata ae bubura bwa iai te tai n aekakin ngaira tao ara karawa, are e na kona ni buokira iai n aron ara waaki, aika inanon taairake aikai. Ao tao e koaua te itaritari ngkanne n aron tao te *market* tao ti na manga taraia n te itera n te *trade* are e bon te *super power* bwa are e nang bubura ana mwakete. N aekakin Australia ngkai bon maeuna iroun Tiaina bwa are angina ana *metals* ana *minerals* ma ana raa a *export* nakon Tiaina, e bon rekereke ma irekereken Australia ma Tiaina. Bwa ngkana e kaina ana mwakete Tiaina ao ngaia e a bon in naba e a bon kerikaaki naba.

Bwa kam ataa Australia n e aranaki n taetae ni imatang bwa *commodity base economy* are bon ana *economy* e maeu mai iaon ana *commodities.* Ngaia are ngkana n te tai are bon iai ana kanganga ma Tiaina e na bon rootaki iai. Ngaia are tao e koaua anne e aranaki bwa te *super power* ao ngaira ngkanne ti na manga kabonga naba te aekaki ni korakora anne n ara marawa. Ao ngkana arona bwa e bon reke te *market* are ti kona n *export* ara ika nakon te *market* ae te birion te aomata iai, ao ti bon kona n ataia ngkanne bwa e nang bon riki ngkanne tao te karekemwane riki ae e rangi ni bubura.

Tao ngaia anne ngkanne Madam Speaker ti au maroro ae uarereke aio n aron au *sum up* iaon te kataumwane ae 2020 ao eti are e taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Beru ae bon karotona raoi ae tao e nang kakaongora riki te maroro iaona te kataumwane n te ririki ae imwaira aei e a tia ni waaki ngkai kanoana. Au tia mwakuri aika a rangi ni mwakuri korakora a karaoa aio ao *at the same time* ane a karaoa naba 2021. Ngaia are I taku bwa ti nang karabwaia riki ao e kakawaki ngkai I a manga atongi aikai I a manga riki au taeka ni karabwarabwa nakoia ao I karabwa naba ana taeka antai are e a tia ni maroroakinna are ni manga katurua riki, bwa te kataumwane aio, aio are e bon karaoia te i Kiribati ao e rabwa aia mwakuri korakora au *staff* ian ana kairiri au Tia Koroboki. Ngaia are man taeka aikanne Madam Speaker ao I a kan tabeka te kaoti bwa te Biira ibukin te Moan Kataumwane 2020 e na warekaki te moantai. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita bwa te Biira ibukin te Kataumwane ibukin 2020 e na warekaki te moantai ake a nano iai ke a kangai ao ake aki ke

a kangai ti aki. E Boutokaaki te kataumwane moan warekana. Imwain ae I kabwara te Auti ao bon iai te bwai ae kanga I tabeaianga iai ae e aki toki ni kaokiokaki nakon ami taibora, ao e riai bwa ti na kaitiakia.

Nna ti maroro teutana bwa e aoria n ae kanga e boni matata ao I nang butimwaea nanoia Minita are aki toki n taekinna bwa te taibora aei e a tia ni karaoa a na babaire ae e aki raoiroi. Ao kam taekinna bwa kam na teimatoa n taetaekinna ao kam taekinna naba bwa ami aobiti e a tia n aki karaoa tibwangana. N te tai aei ngkanne ao I kan bubuti bwa ngkana arona bwa kam tangiria bwa kam angan te aobiti te kariaia bwa e na kona n *rule out* ami Biira ami *motion* n aki uotaki nakomai bwa e a bon karaoia naba n te aobiti n akea ami kauntaeka iai ao te aobiti e nang tauraoi ni karaoia. Ma ibukina bwa iai nanon te aobiti n noora riain tabekan ami bwai ni kabane bwa ana roko ikai ao bon tabemi bwa kam na kauntaekai.

N aron are I a tia ni kairi ngkami ngkoananoa nakon te *rule* are 75 are *Procedure incase of doubt* aei I kaokiokia nakoimi bwa ibukina bwa bon ami tua ae wene ikai, ngkana iai bwaai aika a mwemwekaki n raraoma ake akea te tua ae e na kona ke kairan ara Auti are e na kona n tobwa te kantaninga anne ao aei ngkanne are e a kabongana te Tia Babaire inanon te tai teuana ma te tai teuana ibukin tobwaakin ami kauntaeka inanon ami Auti ao te babaire are e na otinako ae te kabanea n tamaroa.

Te kauoua, I kakoaua bwa kam aki toki n taekinna bwa ami boutoka a roko aia *message through* te *facebook messenger* ao anne ae katabetabeai e nang katabetabeai. Bwa I kakoaua bwa te tabo aei a bane ni kariaiakaki iai boutoka bwa ana roko aomata ni kabane a kariaiakaki bwa ana roko n rin ikai bwa ana ongora. Te bwai ae I a raraoma iai bon irouia ami boutoka ngkai n te tai aei ao a otinako taeka aika aki raraoi, ibukin te Tibiika. I aki ataia bwa nna kanga ni kona ni kariaia bwa ana kona n rinnako bwa I aki kina temanna ma temanna. Ao kam kaokiokia nakoiu bwa ami boutoka a roko aia karaka n te *facebook*.

Teuana te rongorongo aei I boo ma ngaia n te tawanou aei ngkai I otinako ae roko irou e rangi n rawawata ngaia nna bon bubuti nakoimi, bwaai ake e baireia ami taibora ikai e aki karaoia kam na aki taetaekina te taibora bwa e inanonano nna kairi ngkami nakon te tua, ara *rule* teuana ae nna riai ni kabongana bwa ngai irou kam a manrerea ana kain tekateka ke te taibora. *Rule 44 (7)* ao kam na taraia, kanoan taetae ni kawai ' *ngkana e taetae ni kakaonako ken i*

kamatauninga te Tia Tei nakon te Tibiika, te Tibiika e riai ni kauringa. Ma ngkana e teimatoa n aki kuba te Tia Tei anne ao te Tibiika e riai ni kaotinakoa' aei I aki tangiria bwa nna kabongana nakoimi Taan Tei ma e titebo ma nna teimatoa ni kantaningaia bwa ngkami Minita kam na tabe n tutuangai bwa e aki raoiroi te babaire ae I karaoia inanon te Auti aei. Nna bubuti ao nna bubuti naba nakoimi bwa kam nang aki manga atongia ami boutoka ikai bwa te babaire ae ti karaoia ikai ibukin tamaroan ao kanakoraoan ara Auti. Ngkana iai buren ana babaire te Tibiika bwa e aki boou aei e ngae ni karaoaki, ma ngkana kam taku bwa kam aki kukurei n au babaire iai angan bwaai ni kabane ao kam na karaoia ni kawaina. N aron are kam na katoa bong n tuangai bwa e aki raoiroi te bwai ae I karaoia.

Teuana riki te taeka ae nako ngkai ae nna ti tuangi ngkami ae matoatoa irou bwa I aki ataia bwa n nang karinia nna kariaia bwa ana rin aomata bwa I a moanna n raraoma bwa ana kona n ongora ikai ke ana aki. Ao I bon nang karautaeka nakoia kaain Kiribati bwa te taeka aei e tiku bwa tabetaben au iango, e na kakibanakoaki roroan te Tibiika. Aei I aki kinaia bwa antai ake a tekateka ikekei. E raoiroi ngkanne bon au bubuti nakoimi Minita kaain te Tautaeka ao kaain te Auti ti na keiaki bwa are I aki tekateka ikai bwa nna nanona te itera teuana ke te itera teuana e ngae ngke I rineaki n te itera teuana. Nna bubuti ngkami onimakinai bwa nna keiaki ni karaoa tibwangau ibukimi ni kabane ti aki nanona bwa nna kona n *satify* nanomi ngkami te Tautaeka, ngke ngkoe te Kaitara ke ngkoe Nuka I aki kona. Ma au babaire are nna kanakoa e na ti *base* iaon te Tua te *constitution* ara *rules of procedure* ao akea riki nna aki otinako man akanne, ao nna kabwara bure ngkana arona bwa I a tia ni kabwaranakoi n te aro ae e aki eti ngkai ti aki ngai te Rooia. Iai tabemi iai tibwangami kam kona n nikiria nnena are e riai n nikiraki iai.

Ngaia are nna bon iangoia I kabwara bure nakoimi taan ongora bwa I bon tabe n raraoma bwa tera arou ngkai. Ma ngkana arona bwa iai te babaire ae I kanakoa bwa are te tabo aei are kam bon ataia Taan Tei ana bon te Tibiika ae bon bairea taekana, bwa ngkana iai akana ana roko n ongora ke tera I taku bwa kam bon bane n atai ian ara *rules.* Ma au bubuti nakoim te Tautaeka tera ngke kam aki manga *mention* araia ami boutoka ikai bwa aei te Auti n Tei ti na karinea ara Auti n Tei ao ti na kabura ieta. Man au taeka akanne.

HE.Taneti Mamau: *Point of Order* te Tia Babaire

Tibiika: Uotiko te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa ao tao e koaua te moanibwai ti kawenea bwa te kabwara bure ngkana tao iai taeka aika a mamatoa aika a nako mai irouia ara Minita, tao kaain ara itera aei n reitaki ma tao ara boutoka ma anne I a kawenea bwa ai te kabwara bure ma te bwai ae ti na kamatata are ngkana e otinako am babaire iai aika a kukurei ao iai aika aki. Ao tera ngkanne tobwakin nanoia ake aki kukurei.

Ngaia are ti kona ni kanakoa bwa te *Point of Order* kanga koa tuangira ngkai bwa ai akea nnen bwanara ngaira ake ti aki kukurei. Ao e rangi ni kakawaki te Biira arei iroura ngkoananoa ma are ti anga kanga te *alternative* ke teuana te taratara ae kona taraia bwa aei naba ae kona ni karaoaki ma are ko aki ira are iroura bwa ko ira riki. E nang mwaiti te mena irouia ara koraki ao a bon rangi n nanokawaki iai, bwa a kangai *e aera ngke ti taku bwa e na noora riki aei bwa akea naba buren aei, bwa ngkana e bure a kona ni kateitei nakekei n te bowi.* Ma are e a roko te mena are e kangai are e bon aki nano iroura. Bwa are ngkai aikai bwaai aika a nang kakawaki rki ao ti ataia ngkanne bwa e a kona n tei irarikira. Ao bon aia taeka ara koraki bon akea te anga ae e na tei irarikira. Ao a kangai bwa e koaua bwa are e ngke e waaki te anai nano irouia Tibiika ti bon aki naba noriko ae ko roko ni karinea ara Party bon anne raoi aia kateitei ara koraki, ma are I taekinna nakoim bwa ko aonga naba n ota bwa a bon akea ngkai ara onimaki kaain ara Party iroum n babaire are ngkoanano. Ma are ngaia are tia kangai tao ai akea ngkanne nnen anne tao ti nang kakai ngkanne ara anga ni kakaai ae ti taku bwa e na kukurei ma ngkoe ma am babaire, ma anne ae ti kataia ni ira naba kanoan te *rules* bwa e aonga n ae oti naba bwanaia ara botanaomata ake aki kukurei ma am babaire. Ti anne ngkanne ae I kan katerea ma I a kawenea bwa te kabwara bure akea nanora ni kan raa ma I bon ti kan kaotia nakoim anne ngkai nanoia kaain ara Party ae Tobwaan Kiribati.

Ngke ti taku bwa kona ira riki arei bwa anne kawain naba teuana ae iroura e kiraati, ma are e aoria bwa are tao ko tanrikaaki nakon taai aika nako ngaia tao e a reke aron kanga te katoto n aron babaire ma iroura are ti taku bwa ai te waakirake ngkai. Ma anne I ti kan katerea nakoim ao ti kabwara bure riki ngkana tao iai, ma I nanokawaki ngkai iai taeka aika a rangi n rarawata ae nako mai irouia ara boutoka ao e aoria ti na bubutia boutoka I taku bwa boutoka a wanawana ma ana aki naba kataia n ekanako are te Tibiika ma mwakana. Ao ngaia are ti bon bane ni karinea am taibora ma are ni bon

tokin te tai iai ae e na kukurei n am babaire ao iai ae ana aki. Ma ti te titiraki tera ngaira kawaira ake tao ti aki kukurei ni kakaea naba te anga ao e na aki naba mamatauninga am taibora iai. Anne ngkanne I ti kan kawenea riki bwa te kabwara bure ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao I nang karabwa am maroro anne ao are I a bon tia n taekinna ngke I kanakoa au babaire n te tai arei I butimwaai nanomi ni kabane ake kam taekin ami nanokawaki n au babaire baikara. Ma au kantaninga bwa e na aki okioki ni katoa bong bwa e nang karikaki bwa kanga aki onimakinan te aobiti, a kawa au Taan Mwakuri. Ngaia are nna bubuti karinea ami aobiti ao karinea ami kain tekateka e aoria n nakoraoi ami Auti ao bon akea naba teuana nanou ae nna taekinna bwa I tei n itera aei ke tao ibukina ae I rineaki n te itera aei, akea. Au babaire ni kabane e itiaki imatan te Atua ao anne.

Tibiika: Kabwara te bure e aoria bwa are ko karekerekeia am Taan Mwakuri, tarakin naba am Kiraaka ao am Counsel a nang *politics* ngaia are irouia ara koraki a rangi n irekereke riki ma kaain Party ake tabeua ao anne aia *behavior* naba nakoia ara koraki ae ngaia anne e a riki bwa kanga ara ma maroro naba ngkanne. Ao ti nanokawaki ngkana iai tabeia ibukin te botanaomata ao iai te Party ae a nano irouia ao aki anne e aki raoiroi. Ma are akanne kanoan te mena ma are tia kaotia naba nakoim ngkanne bwa anne naba ngkai ae tiku bwa tabeaiangara irouia am Taan Mwakuri ao e rabwa.

Tibiika: E rabwa te Beretitenti ao kai I a ongo anne bwa tao iai te namakin iroumi Taan Tei aika kam karineaki ao te Tautaeka bwa kaain au aobiti au irekereke ma te *politics* ao anne ngkanne I a *note* ao I a maroro ma ngaia bwa bon te moanibwai e a tia ni kauringia akea irekerekera ma te *politics* ti na mwaninga taekan te Party teuana ma te Party teuana are ti a tia n rin inanona, bwa e aoria n nakoraoi tobwakimi ao e aoria n nakoraoi ara waaki riki inanon ara Auti aei, bwa e na otinako mwiina ae uana ao e bongana ibukia kaain Kiribati.

Ti aikai au maroro ao I kabwara bure ngkana iai buren te maroro ao I a kabwara te Auti ni karokoa ningabong n te aoa 10 tia kaitibo ikai kam rabwa.

Kiraaka: Te Tataro

Tibiika: Tia tataro, Aran te Tama ao Te nati ao Te Tamnei ae Raoiroi, Amen
Te Atua ae moan te mwaaka ae akea tokina ti kakoaua ma te nano rinano kainanoan am kairiiri iaon karaoan tibwangara, buokira bwa ti na katikui bwaai ake a kaeti ma oin nanora n tatabe manira nako ao ti na kakaraoa are nanom ibukin kabwaiaia kain Kiribati, ti butiko bwa kona raonira n ara waaki ni karaoi tabera n te Maneaba ni Maungatabu aei ibukia ara botanaomata bwa e aonga ni kateimatoa te rau ao te eti ibukin neboakin mimitongin aram ae tabu, ti a kaniko n aikai iroun Iesu Kristo are a Uea, ao ti a botii bwanaara n atonga ana tataro Te Uea.

Tamara are i Karawa e na tabuaki aram e na roko Ueam e na tauaki am taeka iaon te aba n aiaron tauana i karawa angaira n te bong aei kanara ae ti a tau iai ao kabwarai ara bure n ai arora kai ti kabwarai aia bure akana bure nakoira ao tai kairira nakon te karirakiaki ma kona maiura man te buakaka bwa am bwai te Uea ao te Mwaaka ao te Neboaki n aki toki. Amen. N aran te Tama ao te Nati ao Te tamnei ae raoiroi Amen.

Ara bwai are imwina

Kiraaka: Katanoata mai iroun Hon.Speaker

Tibiika: Imwain ae ti nakon kanoan ara bong aei ao bon bwanau ni kamauri ngkami ni kabane, bon moa mai iroun te Beretitenti te kauoman am Minita ni kabane, te *leader* n te Kaitara, Taan Tei ni kabane aika kam roko n teingabong aei ao kain Kiribati aika kam ongora n te bong aei, kam na bane ni mauri(mauri), ngkoananoa ao iai teuana te maroro are e tabekia te Beretitenti ao i bon karaoa nanona naba ngkoananoa n aron tabeiangana ibukia au taan mwakuri, ao ni kaineti ma aroia au taan mwakuri are angkoa a tia n taraki bwa a rinnako inanon te waaki te *politics* ao ngkoananoa naba ngke e bwara te Auti ao I bootia riki au *Senior Staff* ibukina bwa bon ngaia ae a mwamwakuri ma ngkami. Ao I kakoaua ana tabeaianga te Beretitenti bwa tarakiia au Taan Mwakuri titebo tarakia ngkai bwa a *involve* n te *Politics* ian te kantaninga are a karaoa tabeia bwa au Taan Mwakuri n te Auti n Tei aki mwamwakuri ma te Tautaeka, aki mwamwakuri ma te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman ao Minita ao ti te koraki ake a mwamwakuri ma ngaia Taan Tei.

Ngaia are kam na bon bae noria n taai nako bwa ana *involve* ma Taan Tei teningaun ma temanna Taan Tei

aika a *serve* irouia au Taan Mwakuri n te Auti n Tei. Ae ngaia kam na nonoria ni katoa bong bwa ana kakaraki ma ngaia ana tei ma ngaia ibukin kakaean buokaia ibukin karaoan tabeia iaon ami tabo aei ni kaineti ma aia botanaomata. Ngaia are am tabeaianga te Beretitenti I kakoaua n te kantaninga are tao kona nonoria n taai nako ni irekereke ma Taan Tei ana kona n roko n aia ruu, ana kona n raa. Ngaia are au kantaninga bwa e na mataata iroumi Minita te Beretitenti ma kaain am kabineti, bwa ngkana ko noria ma Taan Tei n taai nako ni katoa bong ao ti aki bukina bwa ai *involve* n te *Politics* ma ibukina bwa a karaoa tibwangaia ao a *serve* niia bwaai ake a kainnanoi ae mwaitia Taan Tei are kona noria teningaun ma temanna (31) kaain te Kaitara ni ikotaki ma am *back benchers* ao ti anne au kabwarabwara ibukia au Taan Mwakuri ngkana e na kona n rau iai nanon te Tautaeka n te tai aei ao kam rabwa.

HE.Taneti Mamau: *Point of Order* te Tibiika.

Tibiika: Ngaia e nakoim te Beretitenti am *Point of Order.*

HE.Taneti Mamau: Tia kamaurira moa n te ingabong aei kam na bane moa ni Mauri. E rabwa am kamataata are tao akanne bon am itera e rabwa anne, ma are bon iai itera aika a bon rekereke iai a tangoaki kaa e a *rental* te kaa ma e a *rental* mai iroun ana kaa te Tia Tei temanna, akanne kanga rekerekeia kaain am aobiti ae ngaia iroura e nang karaoaki kanga bon te *investigation* bwa e aonga naba n rau nanon ke karaoan nanon ana bwai te botanaomata. Ngaia anne kanga iteran are kanga ti taekinna bwa are ti taku bwa ti aki ti te taratara ae bon te mwakuri naba ae e a taraaki bwa e aki rangi n raoiroi e aki rangi n kiraati ma akanne ngkanne ae ti na mwakuri. E aoria ni bon rau naba nanon te botanaomata.

Ao nna bubuti ngkai I a tei taraa am Auti te Tibiika ngkana ko taku bwa e *quorum* taiaoka.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti rangi n rabwa am tabeka ngaia nna ti kaeka moa are e kaeka te Beretitenti bwa e aoria n ae nakoraoi ara maroro. Ko rabwa te Beretitenti I noora nanon am karaka n te tai aei ao tabeaiangami n te itera are ko taekinna ao anne ngkanne e a manga tiku bwa nna bon karaoa naba ngkanne au kakaae, ao au kakae iaon te bwai are ko taekinna anne ibukia kaain au aobiti. Ao au kantaninga bwa are I kamatata n te itera are te mwakuri e a mataata ma ni irekereken riki bwaai tabeua anne ngkanne I a katikua bwa I a bon karaoa naba iai au kakae n aron are

ko taekinna. Ao tera am *Point of Order* te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao tao tia kamaurira moa n te ingabong aei ti na bane ni Mauri e koaua ngkai ibukin te Tia Babaire kanga kuakuaki Taan Mwakuri ao ti kan taetae ngaira naba man ara itera ni boutoka kanoan tabeia Taan Mwakuri. Ao e koaua bwa tao ngaira riki Taan Tei tao ti rangi n nonoraki n ami aobiti ao are ti bon kainnanoa te boutoka man ami aobiti, bwa are akea ara rooia, akea ara raa ao e rawata kainnanora ae ti nanakoia iai ami tia mwakuri. Ao ngkana tao ti nang nonoraki ni maroro ma ngaia ibukin naba te bwai ae ti kainnanoa iai buokara mai irouia ara Tia Mwakuri. Ngaia ti kan taekina ngaira bwa Taan Mwakuri I taku bwa a bon atai tabeia te Tia Babaire ao I taku bwa a bon rangi n tiraua Taan Mwakuri ae a kona noraki bwa a bon irekereke n te *Politics* inanon ana tabo ni mwakuri te Tautaeka. Anne ae I taku bwa e na riai naba n taraaki bwa e na riai ni baranti te taratara bwa ngkana tia taekinia Taan Mwakuri ao I taku bwa a bon ataia naba te Beretitenti bwa bon iai naba ana Taan Mwakuri ae a bon irekereke n te *politics.* Ma Taan Mwakuri n te Maneaba ni Maungatabu tao e bon raka aron tibwangaia bwa are bon riai n rangi n reitaki ma Taan Tei ibukin karaoan tibwangaia.

Ti bon ti kan irantangaia ara Taan Mwakuri te Tia Babaire ao e kakawaki naba bwa e na ongo te aba bwanaraa n te itera anne.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara n ama kamatata ao tera am *Point of Order* te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Are ngkai ko bon kaunga te maroro bwa are e titebo ma ko waakinna tao e koaua e iratangaaki Taan Mwakuri. Are ngkoananoa e bon *specific* bwa are ko mwaneweia am Taan Mwakuri ngaia are e kakawaki reken te tai a kaota tabeaiangara irouia am Taan Mwakuri ao eti e tabangaki ae ti kataia ngkai ni kakaea katokana. Taan Mwakuri n te Tautaeka te *sadly* naba kaain te *Court* bwa are ngke ti kaembein ao anne aia taeka te botanaomata, ti aki kukurei n te *Court* aei bwa tera ae e a riki e a nako ma a i kakaeng Rooia ao e a kangai, ngkana arona aei bwa e a roko te kanganga i abara. Ao ngaia are anne ngkanne e na kataaki ni karaoaki ma eti ae e a tabangaki te kanganga, ma ngaira ti bon kaota arei ibukina bwa are kanga bon te *issue* e bon kaineti ma am Taan Mwakuri are ko *mention* I a kangai naba, bwa are ngkai e reke irouia ara koraki ni kangai ngkana a ongo taekan te Kiraaka ke antai, kaain te Party arei bwa are ai bon raraoia

naba, raraoia ni mamanging, a manga noraki a *rent* aia kaa raoraoia, ngaia are e na reke te aekaki n namakin ae e aki itiaki ao ti taku bwa e a riai ni kaitiakaki ngaia are ngkai iai naba ara waaki ni kakai rongorongo. Ao ti aki ti aikai iai naba n te Tautaeka aika ti kakai naba rongorongoia ao tao iai te titiraki are ni kaineti ma au aobiti ao tao eti iai aika a karaoi tabeia ibukiu. Ma n tabetai e a taraaki anne ibukin te Party ke tera ma e aoria bwa are anne ai bon kanoan te maroro ao e rabwa.

Tibiika: E rangi n rabwa te maroro n te ingabong aei bwa I taku bwa e a kaitiaki bwaai ni kabane ao e anganiira riki tibwangara ae ti riai ni karaoia bon ibukia ara Taan Mwakuri, ao kam rabwa ibukin ami maroro ni kabane ti a nakon ara bwai are imwina. I ataia bwa e aki *quorum* ara Auti ngkai te Kiraaka Katanga.
Kan noria te Kiraaka e a *quorum?*
Ngaia kai e a bon *quorum* ara bowi ao tia nakon ara bwai are imwina n te ota bebwa

H.E Taneti Maamau: *Point of order* taiaoka te Tia Babaire

Tibiika: Ngaia uotiko tera am *point of order*

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa, ti kan karekean riki kanga te kamataata tao mai irouia kain ara itera man *rule section 33(1)* ao n reitaki ma ane *rule* i taku bwa 71 kanga *Delegation of Business 70* ao ngkana ko a taraia te Tibiika bwa kanga ann te kan ota e kangai e teretere n ane 33(1) bwa e na bon tabeka ana titiraki te tia titiraki, bwa are kona bon wetea arana, ao kona *call* te *member* are ti aranna n te titiraki ae na bon teirake te *member* ane ana titiraki ni kaeka, ao ti ataia bwa are iai te *Delegation* ane 71 ma ti kan ongora ngkanne bwa ngkana e koaua bwa tao ngkana e aki roko bwa te aoraki ke eaki roko kanga e nang reke irouia te namakin irouia tao Taan Tei ke tao angina Taan Tei ae nang reke irouia te namakin are ngkana aki kan roko ao a kona e nang kaungaki are a nang anganga aia titiraki nakoia tabeman ma e akawa n reke anne bwa ai te *precedent* ao tiaki tangira ngkanne ara Auti n Tei bwa e na bon kona n roko are a nang akea kain te Auti, I ti kaota anne nakoim te Tibiika bwa ngkana ko rang kaunga ae nang bon aki roko ao ko a kaunga ae eaki roko anne ma are ti aki nora ana bebwa n aoraki bwa are tao e nikira te bebwa n aoraki iroum ma ti na kataia ni kaunga anne riki tera riki te anga ae kona n *manage* riki am Auti n te aro are ti na bane n roroko bwa are eti n are n te maroro are ngkoananoa, e bon nang katuaki ke bon aei tabera teuana ae rangi ni kakawaki ao te tabe ae rangi ni kakawaki bwa ngkana ti kateaki n te bowi ke tao

iai ae ti kainanoaki man te bowi ma e ti te Auti e aki kona naba n roko mwakan te bowi ikai, bwa anne kaotan tabeia Taan Tei ae rangi ni kakawaki ma kanga titabo ma n tabetai e a reke kanga te taratara are ngkana tao ko aki roko ko a onimakina naba temanna bwa e kanakoa am titiraki.
Ao ngkanne manga te kauoua tao Taan Tei ake bon akea rabwataia ngkai ikai, ti tarataraia naba n te *rules* kanga akea taekaia n anne e a kanga bwa are a oti ngkai aia titiraki ma eaonga naba n reke te mataata iai, bwa are tera mataatara ao ti a taua naba bwa ai ann te ota ae ti na waaki iai iaan am kairiri, ao e rabwa.

Tibiika: I nang kakoaua am maroro anne te Beretitenti ma ibukina bwa bon iai naba kanga ti tara ara *rule* ao bon iai naba are e *provided for,* iaan *rule 70* ngkana ko tara *rule 70* ao iai ngkanne iai kanga te kona n anga te kariaia te tia tabeka te kaoti te Tia Tei temanna ma temanna ngkana arona bwa e aki kona n roko tao iai bukina ao e kona n angan raona n Tia Tei temanna bwa e na tabekia, tao anne bukina are ibukina bwa e bon iai ae onoti naba te *rule* ke te Tua anne iaan ara Tua ni kairiri, ngaia are ti bon kabongana naba man te aobiti, anne bukina,

H.E Taneti Maamau: *Point of order*

Tibiika: Ao uotiko te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ti nora ane 70(1) ma iai kabanean kibuna ane kanga e titebo ma e teretere naba iai, ma tera kabwaranakoan anne, *"Provided that a minister shall not so authorize a private member"* tao ti tangira nab ate kamataata n anne bwa ngkana iai mwakan te Minita are ni kaekaeka n aki butimwaea te tia kaekaeka bwa are tiaki te Tia Tei are arana iaon te titiraki e aonga naba n teretere anne bwa ti aonga n ota iai, ao e rabwa

Tibiika: N na ti wareka te Tua anne bwa e aonga n ae mataata n taetae ni Kiribati ao aongora naba kain Kiribati, te Tua ane 70 n ara Tua ni kairiri, " *Tabekan ana kanoan te Tia Tei are e aki roko,* bwa e kangai (1) ngkanne, "*Ngkana e aoraki te Tia Tei ke iai riki bukina ae riai ao e aki kona n ira bowin te Maneaba, te kanoa are e tei n arana e kona n tabekaki iroun te Tia Tei temanna are e kariaia te koroboki bwa e na tabekia, ma te Minita e aki kona n anga te kariaia nakon temanna te Tia Tei"* anne ngkanne kanoan te Tua anne, are nanona otau n te Tua aei bwa te Minita are e na kaeka e aki kona n angan te Tia Tei temanna bwa e na kaeka ibukina, anne otau n te Tua aio, ngkana kam boraoi ma ngai. Ao tia nakon ara bwai are imwina

H.E Taneti Maamau: *point of order* te Tibiika

Tibiika: Ngaia uotiko te Beretitenti ae ko karineaki

H.E Taneti Maamau: Ngaia kabwara te bure ti na ti karekea te ota, nanona ngkanne ngkana e tabekia ae ti aki ana titiraki te titiraki e kona te Minita ni karautaeka nakoina bwa are ti aki ana titiraki te titiraki, anne kanga otara ngkai,

Tibiika: Otau n te Tua aei, te Minita e na kaeka ma e aki kona n angan temanna bwa e na kaeka te Tia Tei temanna, kanga te Minita e na bon riai ni kaeka te titiraki ma eaki kona n *delegate* nakon temanna te Minita ke te Tia Tei temanna bwa e na anga ana kaeka ibukin kaekan te titiraki, kanga anne au *understanding* n te Tua aei, e nakoim te Tia Tei mai Butaritari,

Hon.Tinian Reiher: Tia Babaire ao koaua bon te bwana moa ni kamauri n tamaroan te ingabong aio, kanga titabo au wareware ma te Beretitenti te taeka ae *"Provided"* bwa e katomaki ma rabwatan *subsection 1* te Tia Babaire, ao ngkana ko warekia raoi ni kanganne ao kanga titabo te *meaning* bwa e bon kangai *"Provided"* ngkana e kariaia te Minita, kanga anne e kuri n titabo au wareware ma te Beretitenti iai, bwa kanga e tabetabe au iango n ti te taeka ae *Provided* bwa e nako ni katomaki ma rabwatan raoi te *subsection* ane 1 anne ngkana ane kanga irou kanga titabo ma te *meaning* ae kamena e kangai, " *E kona te Tia Tei ae aoraki ni korea ana reta n ana kariaia ibukin temanna bwa e na tei n tabeki ana titiraki ke tao ana bwai ake ana riai n tabekaki ian te ota bebwa ma e nakon te Minita ngkanne ngkana e kariaia n raa,* kanga anne au wareware ma are bon tiaki ngaira tanan *lawyer* te Tia Babaire ma tao eang ngkana ngaia tao ko bon kona n bon karekea riki ana mena te *legal counsel* te Tia Babaire,

Tibiika: Ngaai te taeka anne "*Provided that the minister shall not so authorize a private member"* ao ngai ngkanne I manga bon warekia ni kabwarana n taetae ni Kiribati bwa are e a bon tia n rairaki naba ara boki aei ke ana *rule* aei, ngaia ane i taekinna ma te Minita eaki kona n anga te kariaia nakon te Minita te Tia Tei

H.E Taneti Maamau:*Point of order* te Tia Babaire

Tibiika: Tera am *point of order* te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Tiaki are ko kateitei iaon are te rairai n taetae ni Kiribati ma n am ururing te Tibiika e tuai n roko n te Auti aei te raira, e tuai ni kabwataki n te Auti aei bwa anne ae ti uringnga bwa are ti

uringnga antai ane e rairia ti ata ae rairia ma ti kantaninga bwa e na roko ikai bwa are bon te taetae ni Kiribati e bon kakawaki ae tia manga rinanona bwa a kona n aki toma raoi taetae ni Kiribati ao taetae ni imatang ma e kakawaki ae na bon kabwataki naba te rairai ni Kiribati irouia Taan Tei ma anne n au uring e tuai n roko inanon te Auti n Tei ane te taetae ni Kiribati, ma e rabwa bwa are e kona ni ibuobuoki ngkai ma tiaki rangi n taraia bwa angkoa ai ngaia e na kairira ngkai ti bon tuai ni kabwatia, ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia ma tao ti na bon karaua n taekinna n te taetae ni imatang n te aro bwa e na bon reitinako ao ti na ata raoi nanona, *"Delegation of Business in absence of a member (1) whenever a member through reason of illness or otherwise is unable to attend the sitting of the Maneaba any business standing in his name maybe pursed by any other member, so authorize by him in writing provided that a minister shall not so authorize a private member"* "*Provided"* te taeka ae ti tiku iai ngkai *"Provide that a minister shall not so authorize a private member"*

Hon.Tinian Reiher: *Point of order*

Tibiika: Tera am *point of order,* bwa ti aoria n nako e aoria n nako kanoan ara ota bebwa, tera am *point of order* te Tia Tei mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher : Ti aki i manga karaua riki ni warekia raoi Tia Babaire ao tao eti e koaua kanga tao e kananona raoi ngkanne are kangai ma tiaki te Minita ae na riai n anga te *authority* nakon te Tia Tei, e kangai te bwai aio, e kona n uotaki ana tabeka te Tia Tei ae akea rabwatana bwa aoraki "*Provided"* ti aki te Minita ae anga te *authority* anne, ao eti ngkanne I manga bon karaua riki ni warekia ao eti nanon anne ngkanne, e tao anne ae ngaia e kananonaki iai.

Tibiika: Ko rabwa te Minita bwa ngkana ti warekia mai moana ti bon warekia mai moana ni karokoa tokina ao e teretere raoi ngkanne nanon te kibu aei, bwa are ti reitianako, bon iai te *provision* ane mai moa bon ibukin te Tia Tei ngkana arona bwa e aki kona n roko ikai rabwatana ao anne ngkanne te *provision* ibukin te Tia Tei anne, ao ngkanne e reitinako bwa te Minita e aki kona n anga ke *"Provided for"* e aki kona n *delegate* ngaia nakon temanna te *member* bwa e na tei ibukina, e nakoim te Tia Tei mai Abaiang.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ko rabwa te Tibiika bwa kanga tao kona kabubura riki am taratara ni karababa, bwa te *point of order* mai iroun te Tia Tei i taku bwa te moani

bwai moa te Tibiika ngkana e *point of order* te Tia Tei bwa bon anne te *provision* ae karinaki iaan te *Rule of Procedure* bwa e na iai ana kona te Tia Tei n *raise* ke *interrupt* tera are e na *interrupt* bwa iai bukina ao I taku bwa ngke te Tibiika ko riai n ongora ma konaki riai n taobaraia, ao anne te bwai ae ko karaoia ngkoananoa, bwa iai au *right* n te Auti aei bwa n na *raise* te *point of order* ao kona ongora bwa kona *decide* bwa *inorder* ke e aki, ngaia are te moan bwai moa e kabanea ara tai, te Beretitenti e na riai n wareware imwain ae roko n te Auti aio nakon ae na kabanebuaka ara tai nakon te bwai ae e nang n mataata n te Tua ma ngkana eaki mataata te Beretitenti e na tuanga ana *lawyer* ao antai ana *lawyer* te *Attorney General* , e kabanea ara tai te Tia Babaire, ao e kaokiokaki te bwai aio e anaa ara tai, ao e nang teretere n te taetae ni imatang aio ao te taetae ni Kiribati e taku tuan ara Auti ti na anaa te taetae ni Kiribati bwa ngaia e na kaira ara waaki n te Auti aei, ti na manga kaoka naba anne, e bati n rabwa te Tibiika ao e kabwara au bure nakon au taetae aei bwa i rangi n *frustrated* ikai ao i nang nanokawaki n te bwai ae riki n te Auti aio ti nang mangaongao, e bati n rabwa

Tibiika: Ngaia n na bon riai ni kabwara bure nakon te Tia Tei mai Abaiang bwa n na taekinna ikai *for the record* e bon bure au kabwarabwara are ngkoananoa nakoina, ian te *rule* are ibukin te *interruption* e bon kona n *point of order* te Tia Tei ma e na kotea te *rule* nakoiu are e taku bwa I urua, ngaia are bon bwanau n kabwara bure nakoim te Tia Tei mai Abaiang ae ko karineaki ibukin au babaire ae eaki raoiroi nakoim ngkoananoa ngke i a katekatekako naba ao terana am *point of order* te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa, kanga ti kubanako iroun te Tia Tei mai Abaiang ngaia tao bon unna iroum ao e a katorotoroira, e a katorotoroira bwa ti aki wareware, kai ti wareware ma are I moana au mena n are tao e aki kakauongo bwa tao e a tibwa roko, i moanna man are te *rule 33(1)* bwa e mataotaoa ikanne bwa *"Shall"* akea riki bwa e na bon tabeka te titiraki te aomata are arana te titiraki, wareka anne ngkana tao ko a kawa n taku bwa ti aki rangi n ota, bwa are ti a kubanako ngkai ko a manga katorotoroira, ma anne ao ngkana ko a manga taekinna te taetae ni Kiribati, I bon ti *draw* a na *attention* te Tibiika ae te taetae ni Kiribati ti tuai ni kabwatia ikai, ma e a kawa n ae nang bwainaki bwa ai arei te taetae bwa are a mwaiti taekan Kiribati naba a kona n aki aitara raoi ma te kabwarabwara n taetae ni imatang, ngaia are i kangai ti ti kauringko are tuai bwati ara taetae

ni Kiribati ara *rule* ikai, ao ti ataia ae na bwainaki te taetae ni Kiribati, ti ata anne ma are e tuai ni bwaati n ara Auti ko tuai naba ni kabwatia te Tia Tei, anne te *point* ae kakawaki ma i a kubanako ngkai ko a kakaonako ao ngaia tao bon unim iroun te Tibiika ao ko a ti kaonakoira naba bwa ti aki ata te bae ti karaoia, e rabwa

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, tera am *point of order* te Tia Tei mai Abaiang

Hon.Dr Kautu Tenaua: I kabwara au bure nakoin te Beretitenti ao bon te bwai ae moan te kakawaki bwa e waeai bwa ngai ae i tabeka te titiraki, are ngkoananoa ibukin te Tia Tei ae eaki reke rokona bwa e aoraki, kanga e a *presume* naba bwa ngaia e bon aki aoraki, ma te bwai ae kakawaki n te Auti n Tei aio te Tia Babaire tabekan baika a rotia ara botannaomata ao te Beretitenti ngke ko tekateka bwa te Beretitenti ngke kanga kona bon riai n aki tabeka te aekaki n titiraki aio bwa kona nora riaina, bwa e na tabekaki ibukia kain Tabiteuea te bwai ae a kainanoia bwa e na kaotaki n te Auti ao I nang mimi bwa ko a nakomai n tabekia bwa titebo bwa te bwai ae rawawata ae karekea te kangaanga nakon ara Auti, I taku ngai bwa kona riai n iai am *intervention* iroun am Minita ngke kamatauninga te Auti aio are ngaia i kamena iai te *point of order* ngkoananoa are bwa n na *refer* nakon 78, eang anne te bwai ae nang kakawaki, nna *refer* nakon 78 iai naba n 40 ngaia are I a bubuti bwa iai te bwai ae nna riai ni kaitiakia

Hon.Tebao Awerika: *Point of order* te Tia Babaire

Tibiika: E a kabanea moa ana maroro te Tia Tei ao i anganiko

Hon.Tebao Awerika: Bwa e a urua te Tua

Hon.Dr Kautu Tenaua: Bwa te bwai ae tabekaki n te inabong aei te Tibiika e bakatekeai,

Hon.Tebao Awerika: Taiaoka te Tia Babaire *Point of order*

Hon.Dr Kautu Tenaua: Bwa e bakatekeai ibukina bwa ngai ae i tabeka te titiraki ao I kabwara bure,

Hon.Tebao Awerika: *point of order* te Tia Babaire

Tibiika: N nang bon bubuti ngkami bwa te *point of order* e nang *clear* n ara *rule*

Hon.Tebao Awerika: Ngaia raoi anne

Tibiika: Ti kabwarabwara are ko *misquoted* ao ai ngaia naba, e tia, akea are manga reianako, an tai manga reianako ni kangai arei,

ngaia are e nang manga moan kaeta te karaki are temanna, e nang manga moan kaeta are temanna, ao ngkanne nang bubuti ti nang nakon ara bwai are imwina,

Kiraaka: Taiboranakin taian bebwa, mai iroun *His Excellency* te Beretitenti iaon te Tua ibukin kamwakuran te mwane ni karikirake bebwa *no. 9/20* ,
Te *Establisment Register* ke te ER 2020 bebwa No.10/20, bebwa mai iroun te Tibiika iaon ana riboti *Auditor General* iaon ana *Account* te *Broadcasting and Publication Authority Financial Statement* ibukin te ririki are e toki n 31 n Ritembwa 2018 bebwa No.11/20
Ana riboti te *Auditor General* iaon ana *Account Te Development Bank of Kiribati Financial Statement* ibukin te ririki are e toki 31 n Ritembwa 2018 bebwa No.12/20 bebwa aikai a kana tia n tibwatibwa nako aon ami taibora n te tai aio,
Titiraki ma kaekaia

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ara moan titiraki ae toka iaon ara ota bebwa n te bong aei e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki Hon.Tinian Reiher mai Butaritari ao e na kaekaki iroun te Minita man te botaki n mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora Hon.Willie Tokataake e nakoim Tia Tei

KARAOAN TE KAWAI MA MARAE NI WANIKIBA I BUTARITARI

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Tibiika e kangai taekan au titiraki n te ingabong aio, " *E kona te Minita ae karineaki n taekinna bwa e na waaki ningai karaoan te kawai ma te marae ni wanikiba iaon Butaritari?"*

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Butaritari n ana titiraki ao ngkanne aio ana kaeka te Tautaeka, e na waaki mwakurian kawai ma Butaritari ngkana e kaukaki te mwamwananga man abaa ake iai te *Covid 19* iai, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei boutokan am titiraki

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e nang rabwa te Minita I taku bwa e nang teretere ao man ana kaeka te Minita ao titabo ma e kangai bwa bon ti te kawai, kanga ai akea karaoan te marae, ao aio ngkoa kanga e bon tataekinaki bwa aongkoa te kawai ma te marae ni wanikiba tao e koaua tao ai ti te marae n aron ae kanga ongorau mai iroun te Minita

n ana kaeka ao e bon ti kaeka ngkanne are bon ti karaoan te kawai nanona tao ai akea ane te marae, e aoria bwa e naki uneakina ane *Madam Speaker* ma i kan ti titiraki riki te Minita bwa baikara raoi bwaai ni mwakuri akana bwain karaoan te kawai ane tao a bae ngkai ibukin ae tuai ni kaukakin te mwamwananga ibukin te aoraki ae te *Covid 19* te Tia Babaire,

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika eang kanga n te tai aio ao are tanan mena ake a otanaki mai Fiji are tanan atama kanga bwaai ake a na roko mai Fiji bwa are anne moa are e na moan waaki ake a na roko ake imwina, ngaia are anne bukina are ngkana aki kona n roko moa aikai mai Fiji ao ngkanne ake imwina aki kona ni manga waaki bwa are aikai moa kanga moana, ngaia are anne ngkanne, iai aika a tia n roko ma eaki tau ibukin are karaoan te mwakuri, ngaia are e raoiroi are e a roko ao e a waaki naba te mwakuri ma bon iai ngkai te mwakuri ane karaoaki, ngkai ara koraki akana mena i Butaritari are a karaua ni mwakena rarikin te kawai ao a korea ibukin tamnein te kawai iai taabo akana ana bonoaki ao akanne ngkanne aika ana bon waaki, ngkanne ara koraki akana i Butaritari ni karaoa ngkanne anne, ma te marae ngkanne eang te marae naba ane iaon kaiwana naba kanga iai teutana tao manga taekan ni karaoa marae teuana are kanga e tabe n tataraki ma e na karaoaki naba te marae inanon naba te tai are ngkana e waakinaki iai te karao kawai, ko rabwa Tibiika

Tibiika: Te Tia Tei boutokan am titiraki te kauoua n tai

Hon.Tinian Reiher: E rabwa te Minita *Madam Speaker* ao e nangi n teretere ao I taku bwa kanga ti a manga kukurei n ongo bwa ngaia tao bon iai karaoan naba te marae ma tao e aki nang mwaneweaki n te tai aio ibukina bwa tao e na iai te aekaki ni waaki riki teuana ane e na kaokoro bukin karaoan te marae ma tao e na bon *part of the same project* ngkana arona bwa e waakinaki karaoan te kawai te Tia Babaire, bon ti buokan riki te titiraki bwa ni 5 tabun te ngaa te tan te atama ae e a tia n roko, ao ongorau mai iroun teuare te *supervisor* man te kambwana are e karokoa te atama *Madam Speaker* bwa ti 7 riki te ngaa te tan, ma e ongorau naba mai iroun teuarei *Madam Speaker* bwa te aekaki n atama aio e *lose* ana *quality* ngkana e maan, e tangiria are e roko ao e a kabonganaki naba bwa rabwatan te *gravel* aio ngke roko moan te roro tongtong, ao ngkai ngkana koa noria te Tibiika e a mainaina, ao ngkanne kanga iai te kararaoma bwa tao ai te *gravel* ngkanne are e nang kabongangaki bwa ibukina bwa e a maan n *expose*

Madam Speaker tao e nang aki roko n aekakin are bon ana *quality* are ngke arona bwa e a roko naba ni karaoaki, ngaia are anne kanga te mena iai, ao ngkanne au titiraki nakon te Minita ae karineaki, a tauraoi ngkai bwaai ni mwakuri ao te korotaa ni karokoaki iaon Butaritari ke a tuai te Tia Babaire?

Tibiika: Te Minita

Hon.Willie Tokataake: A tuai Tia Babaire a tuai ngkanne n tauraoi akanne bwa are ibukin are ana karaoaki moa aikai, ma te bwai naba ae na riai n otara bwa are nakeke a na karaoa te kawai aio tanan *expert* ke naake taan karao kawai are bon ngaiia ake ana karaoa te kawai aio are aki kona naba n roko ikai bwa are e totokoaki rokoia ibukin te aoraki, ngaia are akanne ngkanne kanga tekebuakara teutana n te aoraki aio bwa are ara aomata ake kanga taan rabakau ake ngaia ake ana waakina aron karaoan te mwakuri ao aki kona naba n roko ngkai ikai ni karokoa e uki ara *borders* ngaia anne naba teuana bukina are ai aron e na bon korakora te kangaanga ngkai nakon ara karikirake aio ma eaoria bwa are ti aki te bae e aki kona n kakaeaki angana tao e na bon kakaeaki angana ae na angaraoi, ma anne raoi kanga bukina are e waeremwe iai ngkai te waaki n te tai aio, ko rabwa Tibiika

Tibiika: Tia Tei am kateniua n titiraki

Hon.Tinian Reiher: Tia Babaire nna bon bubutia te Minita bwa e aonga n ae bon a bon reke raoi rongorongo bwa ti aki tabeki aikai ibukina tao aera tao ti kabuakaka te waaki Tia Babaire, ma ti tabeki bwa a bon tabetabe ara iango ibukina bwa a rawata bwaai aika riki ngkai iaon Butaritari bwa are ngkai ara taan mwamwananga a nang mwengabuaka bwa te Auti are kabonganaki ibukin kanga te *terminal* e a onrake n te atama e a kabonganaki n te atama ao ai akea nneia raoi bwatintia ni katineti ma n tataninga te wanikiba ao abara ae Butaritari e karau e kuri ni kataoa bong, ao ngaia nna bon bubuti raoi te Minita bwa are ngke e roko ana tiim te Minita imwain Turai iaon Butaritari are bon teitinia are roko man te *Work* ao antai riki bon te tia koroboki ao antai riki, ao e taekinaki bwa e na waakinaki te mwakuri imwain banen Turai, kaongoakin te kauntira, ngkai tia manga kaongoaki bwa ngaia bon iai tanan *expert* moa aika na roko bwa eaki ako ao tao e a bukinaki te aoraki ae te *Covid 19* bwa ai ngaia ngkai ae totoko, ngaia are kanga bon te bubuti nakon te Tautaeka, tera raoi te kabanea ni babaire, i kabwara bure nakon te Minita ae karineaki bwa are e bon koaua ti aki ngaia te Minita n te tai arei, ma tao e a manga roko n te tai aio ma

kanga ai taian rongorongo ae ti anganaki ngkai a kakaokoro, ti kaongoaki n arei bwa e nang waaki ngkana e bane Turai, ngkai ti a manga kaongoaki bwa ngaia bon iai tanan *expert* riki aika na roko, ti kaongoaki irouia tanan i Fiji ke kain te kambwana are a mena te *gravel* bwa e bon kona n waaki karaoan te marae n te aekaki ni mwaiti ane 5 tabun te ngaa te tan ao e roko arei ao tao e a toma raoi riki nako te mwakuri ma tao bon te reke e bon kangai bwa tao bon akea te korotaa ae tauraoi a tuai tauraoi n roko ao bwaai ni mwakuri a tuai naba n tauraoi n roko ma tia bukina ngkai ti te *Covid 19* ngaia are kanga bon te bubuti nakon te Tautaeka ti aki kauntaeka ibukin ae angkoa ti kabuakaka te karikirake bwa are ngaira kain Butaritari ti karabwarabwa bwa e na moan waaki abara, ma ai tera raoi aron kanga te mena iai bwa ngkana a bibitaki tanan rongorongo tao tia magna tuangaki n arei imwina tao ai manga te aekaki tao ai manga te aekaki rongorongo teuana ao te kataratara are mwakenakin te kawai ma te mena ai iraua karaoakina, a tia n roko mai imwaina ngaia tao a manga moan roko riki ngkai, ma eaoria te Tia Babaire nna katikua nakon te Minita ao nna kaunga te Minita ao i kabwara bure nakon te Minita I aki kauntaeka nakon te Minita kanga I bon ti kaota kanga bon tangin nanora bwa are ai te karikirake ae e a kaman moanaki man moan te ririki n roko te atama arei e nang bane te ririki ao ngkana tao te koaua ae te *Covid 19* ae e a taua te mena aio ma kai a bon roroko tanan kaibuke mai tinaniku ma e aoria te Tia Babaire i a katikua ikanne ao eang kanga akea riki kan au maroro bwa rimwi e taku te Minita bwa I a kauntaeka nakoina, e aki ti taekini aikai ibukina bwa aikai rongorongo aike a kaongoaki ara botannaomata ao ibukina bwa ti a rangi ni mwengabuaka ngaira taan mwamwananga bwa are e a tauaki nanon ara *terminal* arei n onrake n te atama, e a kan reke te kabuanibwai bwa umunako, bwa are e a mwaka tanan baeki ake a mena inanona, ngaia are i bon bubutia riki te Minita, e aoria tia katikua nakoina bwa are kanga ai akea te titiraki raoi ma ti a katabetabea te Minita bwa tera ngke arona tao e a kaumakina riki ngkana tao bon ngkana bon tiaki tanan *expert* bwa are ti bon kaongoaki bwa bon ara taan mwakuri n te *BWD* aika na waakina, ma ngkana ngaia tao te koaua bwa manga iai tanan *expert* ao ai manga te bwai e raka te Tia Babaire, e rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon.Willie Tokataake: E rabwa buokan te titiraki te Tibiika ao e rabwa te kantaninga ane e a tia n tabekirake, eang are ngkai n aron ae kam bon ataia are teuare kanga bon

te *director* n ara *civil* akea rabwatana ngkai bwa are e mena ke kanakoaki ngkoa ngke a roko te aoraki aio, bwa are ngaia te aomata aio are e na bon karaua raoi n karaoa raoi aron te *project* ngaia are anne teuana baen naba te *project* , bon iai riki bae tabeua n aron tao otanakin n aron ae taekinaki te bwai ni mwakuri anne ae e bon irekereke ngkoa ma te *court case* are ngaia are a waereme n roko tanan bwai ni mwakuri iai te *court case* teuana are tao ibukia nake taan kabobwai, ngaia ane teuana, ma e koaua ae ti na ti kataia te bae ti na karaoia ti na kataia ni buoka te kangaanga are kanga e tabetabekia te Tia Tei ae karineaki are kanga e a tukaki aia tabo n mwamwananga are n te marae ao anne ngkanne ae iaon kawaina ngkai ane ara koraki ane ana kamwaingi bwaai akanne ni kabane mai inanon te tabo arei bwa iai te tabo are kanga te *storage* are ana menaki iai ane ana kamwaingaki ni kanakoaki mai ikanne ao e koaua ti karautaeka n baena aio ao tao mwengabuakaia taan mwamwananga n taai aika nako i Butaritari ara kantaninga bwa ti na kibara aio n te aro are ana manga moan mwengaraoi taan mwamwananga man te abamwakoro ae Butaritari, ko rabwa Tibiika

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaki iroun te Minita ibukin Itoman mwamwananga ao kaneweaba Hon. Tekeeua Tarati e nakoim te Tia Tei

KAMATOAN RAOI TE MWAKURI NI KATAMAROA NAKNO TE MARAE NI WANIKIBA ARE I BERU

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao bon reitan bwana ni kamauri n te ingabong aio mai irouia kain ara abamwakoro nakoim te Tibiika ma te Beretitenti, ao te kauoman ma Minita, ao ai bon Taan Tei ni kabane, kam na bane ni mauri, ao i a bubuti kaekakin au titiraki are nambwana 57 iaon te ota bebwa ane kangai, "*E kona te Minita are tabena n kamatoa taiaoka ngkana e a bon tia raoi ngkai te mwakuri ni katamaroa nakon te marae ni wanikiba are i Beru*"

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e kakawaki bwa ti a manga rinnako n te bong aei ao ti na moana man te kamauri nakoim te Tibiika ma am taan mwakuri, te Beretitenti ae karineaki ma te kauoman ao raora ni Minita ai moarara riki Taan Tei ni kabane ao kain Kiribati aika ongora, kam na bane ni mauri(mauri) aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Beru temanna, te mwakuri ni katamaroa n aron kabwakan ma kamatoan te marae ni

wanikiba i Beru e atia n roko n tokina ao iaon kawaina te kabane n tutuo ibukin kabwatakin te *runway* ke te marae, ma e ngae n anne ao iai riki te mwakuri teutana ni katamaroa ae na karaoaki nakon nnen te wanikiba ana *Hyperion* te wanikiba are imatan te *terminal* , ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.England Iuta: E rabwa te Minita n ana kaeka ao e koaua e bon reke au tai ni kaitibo ma tao taan tutuo, i moan kaitibo ma neiere te tia tutuo ngke i nako ni kaea te rinerine i Beru ao e tekateka imwaiu, e kuri karau te tai arei ngke ti oki, inanon Maati ao e neinei te marae teutana, ao n aron ngkoa are kanga i kataia n taekinna n taai aika nako tao iraua te ririki n nako ao i tuangia kain te Tautaeka bwa e bon tangiraki ni karietaki te marae ao te kawai nakon te marae bwa ngkana e bon roko neineina bwa bon ti te *runway* ae na teretere ao nikiran rarikin te marae e a bon neinei naba, ane i kakoaua tao inanon aua te ririki n nako e a tiku te wanikiba ao e a tiku ti inanon te *runway* ao rarikina e a roko i bubuan waem te neinei ngkana ko rianna nakon te *terminal* ao ko a rianna nakon te kawai e a rangi n raroa, ma e ngae n anne ngke i karaki ma neiei ao e taku neiei, "*ko ataia te Tia Tei e manga neinei naba ami marae aio"* ngkai e a bonoaki ranikin te marae e a totokoaki te nei are mai irarikin te marae bwa e na ranganako nanon te marae, tao bon aekakin aia kangaanga kain Butaritari ngaira ngkanne e a manga totokoaki kawaim man iterana ngkana ko nang rinnako ko aki kona n rinako bwa e tei te bono are e a bon tei ni kateaki bwa totoaki te neinei, bon ti ana raraoma neiei bwa e kangai ngkana e aki toki te neinei aio ao e naki bwati te marae, ao te neinei raa ma kai ai bon akea te neinei bwa ti ane e taribiribi teutana irarikin are kanga te *clearing* are irarkin te marae, ma are bon anne naba e bon aki bwatii naba, i kaitibo ma kain te *workers* ao a taku bwa e a tamaroa, I kaitibo ma teuare te mmwane are raon neiei n manga nako n tutuoa bon tatabeua te wiiki n nako, I kaitibo ma ngaia n te wiiki ao e taku e a tamaroa, ao te neinei? Are e taku neierei bwa eaki bwaati n te neinei, bwa are e koaua anne ngkanne te kangaanga e a nakoia kain te *Civil aviation* , ngaia are ti ti kan ota iroun te Minita ngkana e katamaroaki te *Hyperion* ae nang tuka te neinei arei? N aron are bon otara e na bon aki bwaati naba, taiaoka,

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Tia Tei mai Beru n aekan aei, e koaua

kanga n te riboti are e roko irou ao e atia te marae n aron are kanga te karikirake are e karaoaki iaon Beru kanauan te marae bwa e aonga n kona n roko iai te *Dash 8* ao e atia n roko n te anau ae 1200 te meter ao e a tia naba ni kaibeaki nanon te marae ibukin butimwaean te *Dash 8* ngkana arona bwa e a roko, ma e koaua anne ngkanne kanga te rongorongo ae boou nakoiu te Tia Tei ao e koaua tao n na manga reitaki ma au koraki ao ti a iraorao iaona bwa are n aron ae taekinaki ao e tuai, iai ngkanne te mwakuri ni katamaroa iaon te *Hyperion* ma are e aki reke karaoakina ngke a a uruaki naba te bwai ni mwakuri riki te rora, are ngaia are nang kainanoaki ibukin kamatoan te *Hyperion* ma nanona taran ae iai riki te mwakuri ae na karaoaki iaon Beru ma tao tia nora anne ngkanne ao I a karinna nakon au botaki ni mwakuri ao ti a iraorao iaona te Tia Tei ae ko karineaki, e uki ara aobiti n taai nako ngkana ko kan roko ni kawarira bwa ti a manga maroro ma ara taan rabakau iaon aio, ao ko rabwa te Tibiika

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai

Hon.England Iuta: E rabwa ae taekinna te Minita e rangi n rabwa ngaia tao e a mataata ngkanne ao ngaia bon iai riki teutana bwa are ngke bon imwain te rinerine ao anako, a nako taan karao marae, e tangi nako rongorongoia, e a tia aia mwakuri, ao e a manga boou ngkanne ae taekinna te Minita, ma e raoiroi bwa ngaia tao iai kamatatana ngkanne, ngaira bon ti raraomara ngkai bwa are kanga e bon teke I taningau n ana taeka neierei, are ngkana e a bon iabuti naba are mai irarikin te marae arei e a buraoki te neinei bwa e aki kona ni biri ni kangai bwa e a tei kanga e a tia ni bonoaki mataniwina, e manga rin ma ian te tano ni waerake, nanona e a manga riantare ni waerake nako eta, ngaia anne ngkanne ti kaetan anne ao e rabwa ti a kantaninga ana tai te Minita bwa bon te koaua, e bo te kakariaria ngkai man Okitobwa te ririki ae nako n ua ngkai e nang roko ninga te *Dash 8* e nang roko ningai te *Dash 8,* tia kantaninga anne ao e rabwa e a rangi n roko n abwakina te marae are ieta.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua Tia Babaire kanga ti nanokawaki ngkana ai aron aio te bae e karaoaki mai imwaina bwa e na kanga ni karaoaki te marae n te moan tai ao e naki karaoaki nakon are e kantaningaia te botaki ni wanikiba, I ataia are nanona kanga titabo ma iai te *loophole* ikai bwa nake a karaoa te wanikiba ao nake ana anga te tamnei ibukin te marae tao aki nang toma raoi aia mwakuri bwa tera te mwakuri are e na karaoaki, ngaia are i nang nanokawaki bwa

ngkana arona bwa aio e a okioki te mwakuri ao e a kabane ana mwane Kiribati ma eaoria bwa ti na nikoa aio ma ara taan rabakau bwa e na aki manga riki aio ngkana arona bwa a karaoaki taan karikirake iaonaba ana riai ni mwanangana nakon ana tamnei are e kantaningaia tao te *Civil Aviation* ke tao te AKA, *Airport Kiribati Authority,* aio are e riai ni kamataata bwa ngkana kam na roko ao kam na karaoa te mwakuri ae aekakina aei, rietana aei ao abwakina aei, ao ngkana e tia ao e na kaea ana *requirement* rabwata ake a kantaningaki bwa ana kabwata te marae, ma e aki riai ngkana arona bwa a bon karaoa te mwakuri teuana kain te tabo ni mwakuri teuana tao te *MISE* ao ngaira man ara botaki ni mwakuri tanan *Authority* ake a na kabwatia a manga aki, ngaia i taku bwa tao iai te aki nang *communicate* raoi n te moan tai ma tao e naki manga riki aio bwa e riki bwa te reirei aio ao e koaua are e a tia n riki anne, ti a kataia ni kibara are imwina bwa tera te kamaroa ao tia karinna ngkanne ibuakon ara mwakuri are imwina, ao ko rabwa te Tia Babaire

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon.England Iuta: Ao kai e nang rabwa te Minita bwa ngaia are ti ataia bwa ana wene nako riki bwai ni mwakuri ao ana tataningaki riki manga okiraia ngkanne, ti a bon bubuti bwa a katukaki bwai ni mwakuri ikekei bwa mina e manga roko anakia ao ti na manga boo n te kangaanga bwa aikanne ngkai manga kangaanga aika ri riki, a manga anaki bwai ni mwakuri ao e bon tuai n tia raoi aio, ma ti ataia ti a kaitaua te Minita n aron ae e a tia n taekinna ao e rabwa,

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua n na karautaeka nakon te Tia Tei bwa bwai ni mwakuri n aron kaongoakiu ao ngke arona bwa a raoiroi bwai ni mwakuri ake a kona ni karaoaki iaon Beru ao e a waaki naba karaoan are te *Hyperion* ao tao n reitaki ma are e tangiraki n te tai aei, ma n aron kaongoakiu mai irouia ara taan rabakau ao aikoa kona ni karaoaki iaonaba bwaai ni mwakuri aikai iaon Beru ngaia are angkoa ana manga uotaki mai riki te rora, ana uotaki mai ni karaoaki ikai ao ngkana e tia ao e na kaokaki ke tao ngkana manga iai aika boou ni Kauai ara bwai ni mwakuri aika boou ao a kona ngkanne ni manga ira te mwananga are imwina ma i a karabwa bure nakon ai nakon te Tia Tei ti a iraorao ma ngaia nakon ae imwaira ao ti a kakaitau riki nakoia kain Beru ibukin aia tataonakin nano ao ko rabwa te Tia Babaire

Tibiika: E rabwa te Minita ao tia nakon ara titiraki are imwina e na

tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua ao e na kaekaki iroun te Minita ibukin tararuan te Mauri ao katoki aoraki Hon.Tinte Itinteang e nakoim te Tia Tei

KABOAN RIKI WHEELCHAIR IRARIKIN AKE A BWAI N TANGIRAAKI.

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika aio te titiraki are 108 iaon te ota bebwa, *" E korakora kainanoan te Wheelchair irouia mwauku riki te koraki ake a bon marurung ni kakamwakuri e kona te Minita are tabena ni karekei Wheelchairs irarikin are a bon bwai n tangiraaki?"* ao e bati n rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon.Tinte Itinteang : E koaua e rabwa te Tibiika ao imwain ae I waaki ao ai bon bwanaia moa kain Betio ni kamauriko te Tibiika, te Beretitenti, Minita, Taan Tei ao ai raora ake a bane n raonira n ongora n te moaningabong aio, kam na bane ni mauri(mauri), aio ngkanne te Tibiika kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang. E kukurei au tabo ni mwakuri ni ibuobuoki iaon iaon aio, e rabwa

Tibiika: Buokan am Tia Tei

Hon.Dr Kautu Tenaua: E bati n rabwa ao te bubuti tera ngke e kona ni waekoa n reke buokaia tanan mwauku aio bwa e koaua iai tanan *Wheelchairs* aika bwabwai n tangiraaki ma tao e aki reke moa rokoia n te tai ae maan, ngaia are bon te bubuti ngkana e kona te Tautaeka tao ni ibuobuoki n irekereke ma aron te kainano aei, ao e bati rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Tinte Itinteang : E koaua e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei temanna mai Abaiang ao e koaua n aron te rongorongo ae e reke irou te Tibiika ao i kukurei n taekinna bwa iai ngkai iaon kawaina mwaitin tanan *wheelchair* ae 300 mwaitia ake ana bwai n tangira te LDS, ni ikotaki ma aio Tibiika ao e a bon tia naba tabo ni mwakuri ni waakina barongakin te bobwai are e aranaki ke aranaki bwa te *procurement* iaon karekean tanan *wheelchair* ibukin katian te mwaiti aio, e rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai

Hon.Dr Kautu Tenaua: Bon akea riki te titiraki ae i kona n tabekia te Tia Babaire ma bon ti te karabwarabwa ao tera ngke e bon uringi ara aoraki aika kainanoia aikai iaon Abaiang bwa e bia reke tibwangaia inanon bwai n tanigra

akana a roko akanne, e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Tinte Itinteang : E koaua e rabwa riki buokan riki ana titiraki te Tia Tei mai Abaiang ao i kukurei n taekina bwa e tauraoi au tabo ni mwakuri ae botakin te Mauri ao katoki aoraki n tararuai n tararua nanoia te botannaomata ni Kiribati ake a rotaki n te mwauku ni ikotaki ma kain ana abamwakoro te Tia Tei ae karineaki, e rabwa.

Tibiika: Tia nakon ara titiraki are imwina te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher ao e na kaekaaki iroun te Minita ibukin itoman mwamwanga ao kaneweaba Hon. Tekeeua Tarati e nakoim te Tia Tei

KATAMAROAN RIKI ANA WAAKI TE OCEANLINK IAON TE TAREBON IAON BUTARITARI

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker* e kangai taekan au titiraki, *" E kona te Minita ae karineaki n reitaki ma te kambwana ae Ocenlink bwa e na katamaroa raoi riki ana waaki iaon te tarebon ma te internet iaon Butaritari n te aro bwa ana roko naba n ara kawa aika Keuea, Kuma ao Bikati?*

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari. E atia ni waaki au tabo ni mwakuri ni manga karaoa te reitaki ma *Ocenlink Limited* ao iai te kantaninga bwa e na waaki te katamaroa nakon te ririki ae na roko 2021, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei

Hon.Tinian Reiher: E rabwa *Madam Speaker* ao e nang rabwa te Minita ae karineaki I taku bwa kanga e kakukurei te aekaki ni kaekaeka ae aekakina aio are kanga tao e na waakinaki ma tao inanon te ririki ae boou, te Tia Babaire kanga bon aio ara kangaanga ae ti a bon nang ni maan ma ngaia, ao kanga aio bon aekakin naba aio kaekaekakina are ti na reitaki ma *Oceanlink,* ao ni bon bong aika nako te Tia Babaire ao I bon nang ni matai n ana kaekaeka te Minita ibukia abamwakoro aikeke aia kangaanga naba te tarebon ao te *internet* ao e bon rangi kamau ana mena bwa e tuangaki te kambwana are tera arana are e boou ngkai are e onea min *ATH* arei, te *Vodafone* , ao e a kibaria naba, ao *Oceanlink* e a kaan 4 ara ririki ma ngaia, ao e tuai man roko n ara kawa aikai, ao tia bon tatangi tangiria naba n taainako ao aio bon aekakina arei, e tuangaki ao bon akea te bwai ae

karaoaki, e tuangaki ao akea te bwai ae karaoaki, ngkai e a manga tuangaki ao ai angkoa ai manga te ririki ae na roko, n na bubutia te Minita e kona n anganira kanga te kaeka ae aekakin ana kaeka aike are e kabwarabwara n aekakin are kaekan aia titiraki abaa aikeke titabo ara kangaanga ma ngaia ma e ti kaokoro te kambwana bwa nakekei *Vodafone* ao ngaira *Oceanlink* te Tia Babaire, n na bubutia te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire, ao e koaua rongorongon ana karikirake te Tautaeka iaon te *3G* n aron are I kabwarabwara n bong aika nako ibukia abamwakoro ake tabeua, e anganaki *Oceanlink* bwa e na karaoa aei, ao ngke e moan roko iroun *Oceanlink* iaon Kiribati ao e tangiria bwa e na waaki i Tarawa ao e anganaki naba aba tabeua itinanikun Tarawa bwa e na kona ni waaki bwa kanoan ana *license* ao abaa ngkanne ake e anganaki ao e are e a rinei bwa e na mwakuri iai, Makin ao Butaritari ao ngke e a waaki ao ngaia ngkanne are ea karokoa te *3G* imwin are bon akea ngkoa mai imwaina, iaan ngkanne te boraraoi ao ngkoa aio taben kambwana aikai bwa e na bon karaoia iaan ana *license* n akea ana buoka iai te Tautaeka, ma e koaua tao n aron ae e noraki ngkai ao tao iai kangaanga ae tao e tangira te ibuobuoki iai te *Oceanlink* ibukin karokoan te *coverage* tao riki ti nang taetae ngkai iaon te bwai ae te *coverage* , bwa are angin abaa ngkai a bane n roko tanan n aron ake ti abaa aua ake a tuai n roko n aron are I taekinna ngkoananoa, Tabuaeran, Teraina, Kuria ao Aranuka, ti ngaia ngkai ae tuai n roko te *3G* i abaia, ma ngkana ti taetae iaonaba n aron Abemama are e *raise* naba ngkoananoa, iaa riki, ti taetae ngkai iaon te bwai ae iaon te bwai ae te *coverage* kanga karokoan te *internet* ni kabuta aonteaba, ma te Tautaeka e a tia n rinako n aron are i kabwarabwara, e a tia n rinnako bwa e nang buoki abaa aikai ma aio ngkanne ai angkoa ai kanoan te *roll out phase 2,* ma tao n na manga karakina ngkanne are i Nonouti n aron are kanga e koaua kanoan au kaeka n ae nako, e kaokoro ngkanne are i Nonouti bwa are i Nonouti bon kanoan te *agreement* , ngke e karaoa te boraraoi ngke e reke irouna te *tender package* bwa arei ngkanne e a *tender* are e kaokoro ngkanne arei bwa are ai tiaki ana kariaia ke bon nanoia are ana nako ni karokoi aia bwai iai n aron are Makin ao Butaritairi ao Abaiang, Tarawaieta ao Maiana iroun te *Vodafone,* i Nonouti ngkanne ao n abaa tabeua akana n te itera maiaki kanoan te *phase 1* , *phase 2* ane e waakinaki iaon abaa aikai ao e *tender* naki te *service* anne, ao ngke a a *tender*

kambwana ao e reke iroun te *Vodafone* n aron are i Nonouti, kanoan te *requirement* n te *tender* ana karokoa te *coverage 90%* anne are e bon mwanenaki n te Tautaeka ni Kiribati , ao ngke e a nako n tuoaki are i Nonouti tao i anga riki te *example* iaon Nonouti bwa are e atia aron te mwakuri iai, e nako n tuoaki ao eaki koro 90% bwa ti 63%, ngaia are ngkanne e a kaumakaki ngkanne te *Vodafone* bwa e na riai ni karaoa kanaon bwa are kanoan te boraraoi arei *otherwise* e na aki anganaki ana mwane n *complete* ke tao e na kona n reke bwa reken kainra ngkana arona bwa e aki bwa are kanoan te *contract* kanoan te boraraoi are e atia n tiainaia ao e a tia ni kabwatia, e atia ni kabwataki, ngaia anne ngkanne kanga kaokorona, iai bwanara ae bubura nakon te *Vodafone* i Nonouti bwa e na kibara arei n oin ana kabanemwane ao ti kakaitau bwa n ana moan *package* n ana moan *tender* ao ti uoua ana aentena are e karaoia i Nonouti ao ngkanne te *Vodafone* e a bon *commit* bwa e na kanimmwa teniua iaan te kantaninga are e na karokoa n te *coverage* ae 90% ao anne ngkanne kakoron Makin ao Butaritari ni kabotauaki ma are aba are e taekinna n aron are au kaeka are ngkoananoa ke n are mai imwaina, ma ngae n anne te Tia Babaire ao iai nanon te Tautaeka e a tia ni karaoa ngkai te kamatebwai bwa e na kibaraki ngkai te Tautaeka e nang rinnako ibukin te *coverage* ao ibuakon abaa akana ana karaoaki ao ti nang rinnako ibukin Makin ao Butaritari are ana kona ngkanne n rotaki kaawa akana Keuea, Kuma ao Bikati, iai ara kantaninga bwa inanon te ririki ae boou tao inano banen te ririki aio November manga te Auti ae imwaira ao ti na karinna ngkanne inanon te kataumwane aron karokoan ngkanne te *coverage* n abaa aikai are ti na kona ni mwakuria ngkanne 2021 ao *by 2022* ao ti kantaningaia bwa ni kabane Kiribati e na bane n 90% te *coverage* n te *internet,* kanga anne moa te tai aei ao i taku bwa au kaeka te Tia Babaire ngkana iai riki ae i kona ni manga ibuobuoki iai ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai

Hon.Tinian Reiher: E rabwa Tia Babaire ao e koaua kanga man ana rongorongo te Minita ae karineaki ao kanga a bon tangi nanora ngaira kain Makin ma Butaritari bwa are eang eaera ngke ti a anganaki naba *Oceanlink* , ao ngaia tao e aki karaoaki raoi te boraraoi, ibukin te *coverage* , ao are a bon ataia bwa are iai abara ngaira aika abwabwaki ao ara kaawa ake tabeua a nang bon aki kona n reke, ao aio bon aio ae ti uneakinna n taai aika nako ma ti a bon anganganaki naba te reke ae eang, e na katea riki ana tawa teuana ae nang mwananga ao i

Bikati bon iai teuana ae e a bon kaman tia n tei are ana bwai *ATH* ma kanga titabo ma ti a bon nanokawaki bwa are nanona ai ti ngaira ngkai tanan abamwakoro itinanikun ni Kiribati aban Kiribati ae ti mwakuri ma te *Oceanlink* , ao ni kabane a bane ni mena ma te *Vodafone* are ngkana iai te katamaroa iroun *Vodafone* e a bon karaoia naba ni kabane, bwa are kanga titabo ma norakina kanga ai bon te aekaki n *contract* teuana ae ti biri inanona ngaira te boraraoi teuana ao are teuana bon teuana, ma e aoria ti kukurei n ongo bwanan te Minita are e taku e nang rinnako te Tautaeka ao ara kantaninga bwa tera ngke arona bwa e waekoa bwa are ngkai a bon tiku ara kaawa akanne, ti karabwarabwa bwa iai ngkai kanga tanan bwai ae aranaki bwa kanga te *stop gap* are e waaki moa ngkai ake kanga tanan *internet* aika uarereke are a buokia kain kaawa aikai te Tia Babaire, ao e koaua e rabwa raou n Tia Tei ae karineaki te Minita bwa bon ngaia ae kanga e rangi n ibuobuoki nako iai ao a kona n reke nakoira ma are a bon rangi n *limited* aia tai bwa tao ti iraua te aoa n te tairiki tao ti uoua te aoa ae a kona n toma iai, ngaia are bon ara bubuti riki nakon te Minita tera ngke arona bwa e kawaekoaki bwa are ngkana arona bwa nang manga roko n ae angkoa ae ana bane n *complete* tao n 2022 ao manga uoua riki te ririki, kanga i kukurei n kaeka ae 2021 ma ngkana ai manga te *coverage* ae na *complete* ni kabane tao e kananoa ni kabane kain Kiribati ma tera ngke arona bwa e taraira ngaira are ti kaokoro teuana bwa are ti mena iaan te kambwana ae kaokoro ao bon au bubuti nakon te Minita tera ngke e bubura riki bwanaia nakon te kambwana aio, kanga titebo ma a taonaki nako kain te Tautaeka iroun te kambwana aio bwa ngkana a tuangaki bwa ana karaoaki te bwai arei ao ngaiia a bon aoria, ngaia are kanga bon au bubuti riki tera ngke arona bwa e taraki riki aio bwa are a kawaa ara botannaomata ae ti tiku n aekakira aio ao riki kain ara kaawa aike a bon tiku ngkai inanon te maan are ngke e moan roko *Oceanlink* a bon tuai man kona n toma ni karokoa te bong aio. ao teuana buokan riki au titiraki nakon te Minita te Tia Babaire bwa tao ai bon kabaneana, bon ngkai ao e *down* naba ngkai te *internet* iaon Butaritari kanga e nang kangaanga te reke ngkai, e kona ni butia te Minita bwa tao e kaumakia ana aomata bwa tera ae riki, ti kaongoaki ae ngkai a ngkoa a *monitor* kain *oceanlink* ikai ao a *monitor* naba te *oceanlink* are i *China,* ma ti aki ataia bwa tera ae na karaoaki ao ngkana e kona ni waekoa n noria te Minita I a bubutia bwa a kawa e aonga n ae e manga oki te *internet* nakon tamaroana Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua ti reita te raraoma ao te nanokawaki are a taonaki iai kain te kaawa aio ao ti kakoaua aron kainanoan te bwai ae te *internet* bwa are bon anne te bwai n reitaki nakon te aonnaba, ko aki ti reitaki ma Tarawa ma ko reitaki naba ma te aonnaba, ao e koaua karokoan te *Oceanlink* n te moan tai ao anganakina abaa aikai bwa e na karaoi iaan naba te kantaninga are angkoa e na nang tamaroa naba are e karaoia, ma kakawakin naba te iango are ngkoa ngkana uoman ke uoua tanan *services provider* aika kona ni karaoi baikai ao ana kona naba n uota tao te kekeriaki ni boo, e naki rangi ni bati te bwai ae aranaki bwa *monopoly* ma tao e koaua n aron tao inanon te waaki ao tao iai kangaanga aika e rotaki iai Makin Butaritari ibukin aio ao tao bon aio bukina ae ngaia tao uoua ana tabo akekei ao e tuai man kona riki n roko n abaa ake tabeua, bwa aikai abaa ake anganaki bwa ana *pirate* iai te kambwana aei ao ngaia ea bon tiku naba, ma e aoria ti aki tokina anne te Tia Babaire ao i nang reita are ana *concern* te Tia Tei ae karineaki, I kaongoaki naba kanga n au maroro naba ma temanna bon inanon te kambwaun aio ngkoananoa ao i kaongoaki bwa iai naba ana *tower* Makin iaon Kiebu are a taku bwa e kona naba n reke te *signal* iaona tao kawan Butaritari akana mai Meang, ao e kaongoai naba ngkai n ana maroro, te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari bwa ngaia iai naba te *tower* ane i Keuea ke tao iaa te kawa are teuana tao i Kuma, e koaua tao aikai baika ana riai n taraki ao i aki ataia tao a bon tia n roko taan rabakau aikai iaona, ma tera aia waaki iaona ti na kataia ni karaoia bwa kanoan ara maroro, ti a maroro ni iraorao ma te *Oceanlink* bwa terana are e kona ni karaoia moa te *Oceanlink* imwain are e na kona n rinnako te Tautaeka ma aio bon katabeana n te moan tai bwa e na rinnako n abaa aikai ao e na katamaroai ana *service,* ti a iraorao ma aio te Tia Tei ao tia waaki naba ao e koaua ibukin aio tao e bon ongo te *Oceanlink* tera bukina bwa e na riai ni kibara naba te kangaanga are e rotaki aei ngkai n te tai aei ngkai e mate ana *internet* Butaritari ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Tao e bon bane buokan ana titiraki Tia Tei mai Butaritari ao ti a nakon ara titiraki are imwina, te titiraki are imwina e na tabekaki iroun Tia Tei temanna mai Maiana Hon.Koraubati Remuera ao e na kaekai iroun te Minita ibukia Aine Roronrikirake, Tatakaro ao Kamweraoi Hon.Martin Moreti e nakoim Tia Tei

ANA KOMETE MWYSA ARE TABE MA RINANOAN AIA MWANE MWAUKU

Hon.Koraubati Remuera: *Madam Speaker* i a bon reitai naba ma kain au abamwakoro ae Maiana kai i a tibwa manga moan taetae n inanon te wiiki aei n anga au kamauri nakoim te Beretitenti, te kauoman, ao te *leader* n te *opposition* ao ai bon ngaira ni kabane Taan Tei inanon ara Maneaba aei, kam na bane moa ni mauri(mauri) Tibiika i kukurei n tabeka au titiraki iaon te ota bebwa ae nambwana 113 are kangai taekana. *"Te bubuti nakon te Minita are tabena bwa e a bwaka iaa ngkai te rabwata ke te komete n te MWYSA are tabena rinanon aia mwane mwauku ake a tia ni kanoai aia form ao ni mena inanon bain te komete are tabena ngkai."* E rabwa te Tibiika

Tibiika: Te Minita

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua i kan reita bwanan te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana n uota bwanaia kain Aranuka ma au aobiti ae te MWYSA ni kamauriko te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti ao te kauoman, te *leader* n te Kaitara ni kabane ao bon ngaira Taan Tei ni kabane n reitaki ma kain Maiana are aia titiraki te tai aio ao ai bon taan ongora, kam na bane moa ni mauri ao e koaua i kukurei n tabeka kaekan ana titiraki temanna te Tia Tei mai Maiana ae kangai ana kaeka moa n te tai aio. E bon teimatoa te komete rinanon *form* ibukin mwane ni mwauku ngkana a roko n te tai teuana ma teuana. Ko rabwa Tia Babaire

Tibiika: Buokan am Titiraki te Tia Tei

Hon.Koraubati Remuera: Tia Babaire I karabwa ana taeka te Minita ao au kantaninga bwa a bon ongo kain au abau ae Maiana are te komete e bon teimatoa n rinanoi tanan *form* ake a tia n wene inanon baina, buokan te titiraki te Tibiika tao mannra kanga mannra ana tai te komete n rinanoa te *form* man te tai are e moan reke iai inanon baina, ao e rabwa te Tibiika

Tibiika: Te Minita

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tibiika ao e rabwa buokan te titiraki ao aio otau te Tia Babaire ao I kaongoaki bwa te komete aio e nang mwaiti kaina te Tia Babaire bwa 12 ke kanga te ngaun ma uoman kaina, kanga otau naba bwa ngaia komete tao nakon mwaitin naba tanan bubuti ibukin kanga ibukia riki mwauku bwa are naakai a irekereke, a *sitting allowance* , ngaia are tao a kataia n *control* na are tao ngkana e na mena tekatekaia rinanon tanan *form* , Tia Babaire ma

au kantaninga bwa a riai n *meet* n te tai are e roko iai te *form* ao a taraia bwa a riai n *meet* ao a kona naba n *meet* te tai ae waekoa, kanga akea raoi taina ae i tuangaki bwa tao ningai, ma a kona n taboroboro aia tai ni *meeting* n te tai teuana ma teuana e na *depend* nakon mwaitin te bubuti n te tai teuana ma teuana, ko rabwa te Tia Babaire

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei

Hon.Koraubati Remuera: E rarabwa te Minita, i riki n tabeka te titiraki aei iaan aia bubuti kain au abamwakoro ibukin ae tao iai tanan *form* ake a tia ni kanoai ao a tia ni wene inano bain te komete aei, ao a teimatoa n tuai n roko kaekaia, I kakoaua are tao n aekakin iai aia tai are a bobotaki kain te komete aei n rinanoi tanan *form* ake a tia ni kanoaki ao I a kawenea bwa kanga te bubuti ae mangori, ao e kakawaki ae na ongo naba kain au abamwakoro ae Maiana bwa e a wene inanon te Minita ao ti na kai n reitaki I a bubuti naba ngkana iai tanan *outstanding* ibukia ake man te ririki aika nako I a kawenea naba bwa te bubuti nakon te Minita tera ngke e a nora riaina ao e a moantai ni karokoa inanon bain te ASW are tabena te itera aei ibukin Maiana. I karabwa te Tibiika te kaeka man ana itera te Minita ao i taku bwa e a toki naba ikanne buokan au titiraki, ao e rarabwa te Tibiika

Tibiika: Te Minita kaekan am titiraki

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire buokan te titiraki ao e koaua tao ibukin aia rongorongo kain Maiana ao riki te Tia Tei ae moan te karineaki, aia bubuti kain Maiana ae atia n roko n au aobiti angaun ma temanna ae e a tia ni bwati teningaun ma niman, ao tao au kantaninga ngkanne bwa onoman ae tao e aki oti tao n aia *note* kain au aobiti ao i a kakaia akana onoman akanne bwa tera ae riki iai ao ti a moantai n kibara aio ni bubuti bwa aonga ni moantai n rinanoaki aia *form* bwa aonga ni moantai ni buokaki te koraki aikai, ko rabwa te Tia Babaire

Tibiika: Ao kai e a bon bane buokan ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki Hon.Taoaba Kaiea ao e na kaeka te Minita ae karineaki ibukin itoman mwamwananga ao kaneweaba Hon. Tekeeua Tarati e nakiom te Tia Tei.

KARAOAN RAAWA N RORO N TABO AIKA TEAORAEREKE MAEAO AO BIKENIBEU MAINIKU

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa Tibiika ao ngkai au moan tai n taetae aio n te moaningabong aei ao i a rimoa

moa kamauriko te Tibiika ae ko karineaki ni ikotaki ma te Beretitenti ae karineaki te kauoman Beretitenti, Minita ni kabane, Taan Tei ni kabane kain Kiribati, taan ongora bon bwanaia kain Tarawa Teinainano ni kamauri ngkami, kam na bane moa ni mauri(mauri), Tibiika nna bubuti tabekan au titiraki ane toka iaon te ota bebwa ane nambwana 71 e kangai taekana, *" N na bubutia te Minita are tabena bwa tera bukina ngkai e a rangi ni wene maan karaoan raawa n roro n taabo aika te Teaoraereke maeao ao Bikenibeu mainiku are angkoa a nang riai n tia ni kaman karaoaki?"* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano temanna ao n na bubuti bwa e bure arau are kam koreia anne, ao I aki tatangira bwa e na kabureaki arau, bwa are atongan arau anne, Teekeua, arau raoi Tekeeua ma ti aki Teekeua, I bon nang ni botonimwane ma arau aei ao ngkai e a kabureaki ma i a nanakurebe, ko rabwa te Tia Babaire. Aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki, I moanna ma te karautaeka ae abwabwaki ibukin te wene ni maan nakon karaon raaawa n roro n taabo aika Teaoraereke Maeao, ao Bikenibeu Mainiku e riki aio bukina bwa n te tai aio ao e tuai taubobonga te EIA ke *Environmental Impact Assessment* are e katabeaki iai te kauntira n TUC bwa e na biriakina ao e na manga reitaki naba au botaki ni mwakuri bwa enga taabo ake a tataningaki nnen aia rawa ae boou ke aia *new side* kain Teaoraereke are e na kamatoa te kauntira n TUC, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita e na kaetaki aram ao kabwara ana bure te aobiti, e nakoim buokan am titiraki Tia Tei

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita are tabena e koaua te Tibiika e koaua ae tao ngkana ti tan rikaki te Tibiika ao te bubuti aio e koaua e a wene manna ao kanga iai mwanewean tangiran karaoan te EIA, te Tia Babaire ke tao te *Environmental Impact Assessment* are e na karaoaki nakon tabo aikai Tia Babaire, ma aio kanga ti aki otara iai n te moan tai Tia Babaire bwa n aron are otara iai n te moan tai, raawa ake a na karaoaki inanon te nama te Tia Babaire kanga n otara n te moan tai bwa a na akea te EIA ae na karaoaki nako iai bwa are tao eang, bwa are iai naba raawa akana I bubuti te Tia Babaire ibukin Bikenibeu, ibukia taan akawa akana i Bikenibeu ao ibukia naba kain Temwaiku, are anne ngkoa otara n te moan tai te Tia Babaire bwa tera te EIA are e taua aia rawa

kain Temwaiku ao kain Bikenibeu te Tia Babaire are I karinna naba inanon te *written question* nakon te Minita are tabena ngkoa te tai arei te Tia Babaire, ngaia are ngakana arona bwa ai manga ke e a manga tangiraki te EIA nakon aei Tia Babaire ao e koaua aio kanga e bon boou naba ma e rabwa ngkana tao bon aio te kainibaire ae na riai ni manga rinanoaki te Tia Babaire ma n otara naba ngkai te Tia Babaire ao anganaki bwa ana karaoa tao te *Environmental license* Tia Babaire ao iai te *application* ae tauraoi ngkai te kauntira ma ngaia ma bon ti te kangaanga teuana te Tia Babaire bwa are kanga e bon *technical* te bwai aio te Tia Babaire ao kanga e na bon kainaoaki naba aomata aika iai naba aia rabakau iaon te bwai aio Tia Babaire ma tera ngkana i kona ni butia te Minita ae karineaki bwa n reitakiu ma kauntira ake tabeia ke naake a mena raawa aikai iaaia Tia Babaire ao a tauia ngkane EL aio ke te *Environmental License* ngkana tao iai rekerekena ma te EIA are e na riai ni karaoaki Tia Babaire nakon tanan *side* aikai, ao n na bubuti te Tia Babaire te Minita ae karineaki e kona kanga ni ibuobuoki ma te koraki aikai bwa i ataia ngkai bwa e tiku taekan aio irouia kain te kauntira ngkai kanga bon akea aia atatai naba ara koraki aikai iaon tanan *areas* aikai Tia Babaire ae na kona kanga ni buokaki iai ma nna bubutia ngkana e kona ni kabirimwaka aio ma tao ana *technical people* , ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua te karikirake aio e moan tabetabekaki ni banen 2018 bon mai iroun ana rabwata te kauntira rinanon te kauntira ao are e roko rongorongona inanon bain au botaki ni mwakuri 2019, inanon te tai anne ao kanga e kakaeaki raoi bwa antai ae na tabenna n te moan tai ae e anganaki te *Fisheries* bwa e na tabenna, ao bwa ngkoa bukin are e rekereke ma te *Marine* tari, ao inanon tikuna iroun te *fisheries* ao a manga kaokia bwa ngaia tiaki tabeia bwa bon taben au botaki ni mwakuri ngaia are e a roko iroura ngkanne ao e a waaki e a *take the lead* mwangan au botaki ni mwakuri ae te *Marine Division* ao a tabenna ngkanne ni manga katea aia rabwata teuana are kanga aia komete are e kainaki ngkanne irouia rabwatan te Tautaeka aika kakaokoro ni irekereke ao e kainaki naba iroun te TUC, MELAD, Fisheries, ao au botaki ni mwakuri ao TUC ao mai ikanne are e a waaki te mamaro iaona, ni karokoa te tai aio ao kaongoaki ngkanne irouia au taan rabakau bwa e a bae ngkanne te EIA bwa iai taabo aika moan *propose* kain te kauntira bwa ana kateaki iai raawa aikai e na kenaki ma ngke e kunea te kamatebwai are

e noria te Enuaromenta ke tao te komete arei bwa ngaia e nang rawata te botannaomata iai ke tao e aki angaraoi ma aron ana *location* arei, ngaia are ngkanne e a manga butiaki te kauntira ngkanne bwa angkoa e na manga oki e na manga kakai riki nnen taabo aika ana raoiroi riki ao e na manga okira ngkane au botaki ni mwakuri.

N aron kaongoakiu n te tai aei ao e a tiku ngkanne iroun te kauntira bwa e tuai n roko iroun au botaki ni mwakuri ma e rarabwa ma tia iraorao ma te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano ao au taan mwakuri bwa e aonga ni manga waaki nakon aio, ao tao n na kaunga naba te komete are e kateaki n aei bwa ana waaki bwa eaonga n ae uarereke kawain te rereitaki tao n te koro reta ma tera, a waakina naba aia komete n na kaungaia kain te komete aei bwa a karaoa naba aia bowi n te tai ae waekoa n akea manga te ibukibuki ao te kauntira are raoia naba e aonga n ae e a waaki te mwakuri ngkana te EIA te MELAD are ibuakon naba te komete aei, ngaia are I a kaumaka aio ao i a reitaki ma te Tia Tei ae karineaki ao a bon ongo au botaki ni mwakuri au taan rabakau ma kain te komete aei ni kabaitia naba ao ni kibara aio bwa e aonga ni karaoaki nanona, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Am kateniua n buokan am titiraki, am kauoua kabwara au bure

Hon.Taoaba Kaiea: Ngaia ko rabwa Tia Babaire, ko rabwa n am ururing ae ngaia i uringa ae uoua ma Tia Babaire e rabwa ao i kaitaua te Minita ae karineaki ibukin ana kaeka, aei I taku bwa tao te bwai ae kakawaki tao ibukin te *location of* te rawa Tia Babaire e a kaman tia aron aio ma iai ngkanne tao bon ti teuana ane i Teaoraereke are e na manga *relocate* nnen te rawa aio ibukina bwa tao e kata te kauntira are tao e mena n te tabo aio tao e kataia naba ni kakaea angaraoina ma ana botannaomata akana taan akawa akana i Teaoraereke te Tia Babaire ngaia are tao n ongorau iroun te Kauntira aio, ao e a tia n reitaki ma ngaia ao ngkanne te bwai ae riki ngkai bwa a kukurei tao te koraki akekei bwa are ana tabo ni wawaerake tao te booti iaia ma n otau ngai imwin au maroro ma ngaia ao a kukurei ma I bon manga bon reitaki ma te kauntira bwa e na tuangnga bwa tao e a tia n reitkai ma tao te *marine* ibukin karokoan manga tao te *update* iaon nnen te rawa ae boou Tia Babaire ao I ongora irouna ao ngaia tao e na biriakinna ma kain te *marine,* ma e rabwa bwa tao i a bubutia naba te Minita ae karineaki bwa are tao n rokoia naka a kainanoa te ibuobuoki aio ao a buokia naba Tia

Babaire e a buoakia naba ma ara taan mwakuri.

N te itera ngkanne are teuana ane i Otan Karawa n ane i Bikenibeu Tia Babaire ae aio kanga e aki, e bon tiku n arona I aki ataia ngkana tao arona bwa a manga iai angabuaka n aron aikai ma kanga otau irouia kain te tabo aio Tia Babaire kanga akea naba te kangaanga te kauntira ane mena n taabo akanne, akea naba aia kangaanga ngkanne kain te tabo anne n aia tabo anne ma I ti ata ane i Teaoraereke ma n na bubuti ngkana arona bwa a kona ni kabaitiaki aikai Tia Babaire bwa are tao bon iai naba rekerekeia ma kanga tangiran buokaia ara botannaomata n itera aika kakaokoro riki tao n te mwamwananga i taari ao toa n te waerake ma tao riki n tain te ora te Tia Babaire, ao ngkana arona bwa e na iai naba rekereken ake tabeua Tia Babaire n aron ake i taekini are teuana ane i Temwaiku ibukin te EIA ane e taua bwa are e mwaneweaki iai EIA riki te Tia Babaire ao tao I a bon bubutia naba te Minita ae karineaki n ikota ma ane i Bikenibeu are iaan te rua ni mate ni Katorika, ane nneia naba taan akawa i Bikenibeu te Tia Babaire n te aono Nei Kaue, bwa are ngkana arona bwa tera ngkana a kona ni manga tara riki aio bwa ana kabaitia naba ibukia te koraki akana a maeka n te tabo anne Tia Babaire ngkai a kainanoa aron kanga te otinako nako taari ibukin te akawa ao riki ngkai e a rangi n angaraoi are i Temwaiku bwa are kanga iai ngkoa au tabeka nakon te Minita n te *Fisheries* are ibukin katean te boera n akawa i Temwaiku ao kai tao e angaraoi naba te nako n roro ibukia kain Temwaiku bwa a otinako naba n akawa n taabo akanne Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua e rabwa bwa ngaia tao iai naba aia reitaki ae atia ni karaoia naakai ma taan ababa ao bon anne naba te bae e kona n reke e kona naba n reke te *delay* ma te baenikai ngkana arona bwa manga taan ababa are e na kenaki te rawa iaaia ana manga totokoa te karikirake, ngaia are e rabwa bwa e kakawaki aio naba bwa ngaia a mwakuria naba kain te kauntira ao aio are kanga bon taben te kauntira bwa e na reitaki ma taan ababa, I a manga kamaota riki ikai te Tia Babaire bwa are koaua are arawata tabo ni mwakuri ake a rekereke ma te karikirake aei ti aki ti au botaki n mwakuri, te *Fisheries* ibukin tao marin tari, te *MELAD* ibukin te EIA, taan abaaba te kauntira ao antai riki, ngaia are nna kaunga bwa are ngaira ngkoa ngkai ti a *take the lead* n au *Ministry* rinanon au *department* ae te *Marine Division* , n na kaungaia ngkana a ongo bwanau

ni ikotaki ma rabwata ake tabeua tao te Minita n te MELAD, *Fisheries,* ao antai riki te Kauntira te *Mayor* ma te Tia Tei n na bubuti bwa tia moantai ni katea te komete aei, bwa e aonga ni waaki te waaki, ao e aonga n akea manga te *delay* are e na reke man ko kore reta ke tao ma te tatarebon ma tera, e a kateaki naba te *Task Force* are e na karaoia ke te komete ao a rinanon naba tanan *issues* aikai bwa e aonga n birimwaka te waaki ao n na kaunga naba te Tia Tei bwa tera ngke e kona naba n rinnako ngai naba n na kona naba n rinnako ngkana arona bwa iai riaina bwa ti na rinnako, ma i taku bwa aio kabirimwakan te mwakuri ngkai ti aki ti au botaki ni mwakuri ae irekereke ma e rawata taabo ni mwakuri aika rekereke ao au kantaninga bwa ti na kataia ni katia aio imwain ae n na manga kaoti naba nakon taai aika imwaira, ko rabwa te Tia Babaire ao ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki kain Tarawa Teinainano ibukin ami tataonakin nano, ko rabwa.

Tibiika: Kabanean am titiraki te Tia Tei

Hon.Taoaba Kaiea: Ngaia e rabwa te Tibiika ao ai akea te bwai ae n na taekinna bwa i karabwa te Minita ae karineaki, bon bwanau ni kaitau nakoina ni kanga n ana kaumaki ao kanga noran riain manga buokan te tabeka ae aron aio te Tia Babaire ngaia are bon bwanau ni karabwa te Minita ae karineaki ibukin ana kaumaki n aei, I karabwaia naba te koraki ake tao a rekereke n aio n aron are e taekinna te Minita are tao manga katean te *Task Force* ao ai bon bwanau ni bubuti bwa tera ngkana e kona n kabirimwakaki aio ibukia ara botannaomata, ao e rabwa te Minita te Tibiika ao ko rabwa naba te Tibiikai. I a katokia moa ikai.

Tibiika: Te Minita,

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa e a bane mai irou ko rabwa.

Tibiika: Ao kai e a bon bane te titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa Hon.Taiaki Irata ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki temanna Hon.Willie Tokataake te Minita ibukin Botaki ni Mwakuri Karikirake ao Kateimatoan korakora, e nakoim Tia Tei

BABAIRE IBUKIN MWAKURIAN ANA CAUSEWAY ONOTOA IMARENAN TEMAO AO OTOAE

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae i tabeka au titiraki ao i a rimoa ni kamauriko ma kain au abamwakoro ae Onotoa n tamaron teingabong aio, ao n reitaki naba ma ara Beretitenti ma ana kauoman Beretitenti, kain ana

Cabinet , kain Tobwan Kiribati ao *leader* man te *opposition* ma kain ana *party* ao ai bon n raora n Taan Tei, kam na bane ni mauri(mauri) aio ngkanne au titiraki iaon te ota bebwa ae nambwana 119. *" E wene nako ngkai n akea te mwakuri nakon ana Causeway Onotoa imarenan Temao ma Otoae ao tarana ngkai e a moanna ni kararaoma kabonganana, iai ana babaire te Tautaeka ae e a tia ni kawenea ibukin mwakurian ana Causeway Onotoa?"* ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ma ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka, Tibiika iai ana babaire te Tautaeka ibukin karaoan te *Causeway* imarenan Temao ma Otoae, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am Titiraki Tia Tei

Hon.Taiaki Irata: Ao I karabwa te Minita are e atia ni kaeka au titiraki ibukin ana kai ni kataratara te Tautaeka ibukin karaoan ao e rabwa e rabwa bwa bon iai ana babaire te Tautaeka are e a tia ni kawenea ma n na ti maroro iaon kanga rongorongo te *Causeway* are imarenan Temao ao Otoae, I ataia bwa n taai aika nako ao I a tibwa oki mai Onotoa imwin te kaembein ngkoa are ibukin te Beretitenti ao i nang maan iaon Onotoa ao I kakabongana naba te *Causeway* aei nakon kaawa ake mai Maiaki, ngkanne inanon au tai ni kabongana te *Causeway* aei ao I noria bwa i ataia bwa te *Causeway* kanga e kuri naba abwakina kanga abwakin te *Causeway* imarena Betio ma Bairiki, tao bon teuana naba te *Causeway* ae koro anauna iaon abamwakoron Kiribati ao iai tabo tabeua iaon te *Causeway* aei aika a moanna n rotaki ngkana ko buti iaona ao ko kona n nora kanga kanakina are kanga ko buti i aona ao ko nora ae e a kanaki aana, aio are kanga e a nang kakamaku bwa are tao e naaki maan tao e naki nang maan ao e nang uarurung taabo aike kanga akanaki aana ngaia are buokan au titiraki nakon te Minita, i ataia bwa iai ana kainibaire te Tautaeka are e a tia n taraia naba ibukin karaoan ana *Causeway* Onotoa, tao ningai kanoan am kainibaire anne are kanga Onotoa e mena iaa ngkanne ibuakon abamwakoro bwa i ataia bwa a mwaiti tao tanan tabeka naba ibukin *Causeway* iaon abamwakoro, ko rabwa Tibiika

Tibiika: Te Minita

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa Tia Tei ae karineaki n buokan ana titiraki, eang n aron ngkai te babaire ngkai ae wene ngkai n te tai n te tai aio ao bwa te bae e kainanoaki e tangiraki

riki bwai ni mwakuri bwa ana buoka aron karaoan te mwakuri, ngaia are te bae e riki ngkai ngkana a oki bwai ni mwakuri akana a mena i Tamana ngkai ao a kangai naba ni karekeaki tabeua i Onotoa ibukin buokan karaona te *Causeway* anne, ara tia mwakuri ke ara tia rabakau ake ana mwanangana mai Tarawa a kantaningaki bwa ana kiba nako Onotoa n 22 bongin te namwakaina aio ao ngkanne ana nako ngkanne ni manga baronga aron te mwakuri ngkana e a roko bwaai ni mwakuri ake a kantaningaki bwa ana roko mai Tamana n oki te kaibuke mai Tamana, ngaia are anne ngkai kanga te babaire ae wene moa ngkai ana taraki tanan timanti , iai ngkai tanan timanti i Onotoa ngkana arona bwa a raraoi timanti akanne e na waakinako te mwakuri ngkana akea ao e na bon iai naba ngkane te anga ane ana manga moan tentanaki bwa e aonga n e na *procured* bwa e aonga n ae kona n manga reke tanan timanti ibukin manga te mwakuri ma anne ngkanne ae wene ngkai ane iaon kawaina ngkana a roko ara koraki ikekei ao a kona naba n nora te bwai aio ngkana iai te kangaanga e na manga waakinako are imwina, ma ngkana akea e a waaki naba karaoan te kotiweei n te tai are e a roko naba iai i Onotoa, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei

Hon.Taiaki Irata: I karabwa riki te Minita n ana kaekaeka ao kanga e a monna n tei tamnei karaoakin ana kotiweei Onotoa, e koaua I bon kabwarabwara mai imwaina bwa e riai ni waekoa ni kibaraki ana kotiweei Onotoa iaan te kantaninga are ngkana e aki ke ngkana e wene ni maan riki ao e na korakora riki te mwakuri karaoana, ao i karabwa anne bwa e atia ngkai n taekinna ao ni mwaneweia te Minita ae karineaki bwa ngaia iai bwaai ni mwakuri are a nang raai mwin te mwakuri tao n te itera Maiaki nako Onotoa, ao i rarikin anne buokan au titiraki e koaua are ngkana a roko tanan bwai ni mwakuri ao e kona te Minita ae karineaki ni kateirakeia bon kain Onotoa ni karaoa te mwakuri iaon te kotiweei, ko rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon.Willie Tokataake: E rabwa Tibiika ao i taku bwa tao e bon rangi ke kanga e na antai riki taan mwakuri ao e na bon bae ni kain Onotoa, a bon bae ni kateirakeaki kain Onotoa bwa ana karaoa te mwakuri aei, ti aki ara kantaninga bwa ti na manga urakinia kain aba tabeua bwa ana karaoa te mwakuri i Onotoa ma ana bon kateirakeaki kain Onotoa bwa ana bon karaoia ti aika ana nako ti kanga tanan *supervisor* aika a nako ma taan

rabakau are ana nako n ti nora kanga kairan te mwakuri ma bon arona bon taan mwakuri eang e a karaua nanona te Tia Tei tiaki kona n onikaia kain Onotoa, ko rabwa Tibiika

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon.Taiaki Irata: E koaua tao ai bon kabanean au maroro ae i kan karabwa riki te Minita ae karineaki ao e koaua are a bon ongo kain au abamwakoro, ao te kantaninga bwa ana nang kukurei bwa are e nang waaki te mwakuri iaon aia kotiweei tao ti ngaia anne te Tibiika ae ko karineaki ao ko rabwa.

Tibiika: Ao kai e a bon bane ara titiraki anne ao ti a nakon are imwina, te titiraki e na tabekaki iroun Tia Tei temanna mai Maiana Hon.Koraubati Remuera ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Itoman, Mwamwananga kaneweaba Hon. Tekeeua Tarati e nakoim Tia Tei

KATAMAROAN ANA RAWA NI KAIBUKE MAIANA ARE TEIMATOA AKI NAKORAOINA

Hon.Koraubati Remuera: Tibiika I kukurei riki n tabeka au titiraki te kauoua n tai are mwakoro iaon te ota bebwa nambwana 39 e kangai taekana *Madam Speaker , " I kan bubuti nakon te Minita are tabena ana ibuobuoki ni katamaroan ana rawa ni kaibuke au abamwakoro ae Maiana are e bon teimatoa n namakinaki aki nakoraoina,"* E rabwa Tibiika

Hon. Tekeeua Tarati: Te Minita Ko rabwa ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Maiana, E teimatoa au tabo ni mwakuri ni kakai anga ni ibuobuoki ibukin katamaroan ana rawa ni kaibuke Maiana, Ko rabwa Tibiika

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei

Hon.Koraubati Remuera: E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita n ana kaeka ao au kantaninga bwa a bon ongo naba kain Maiana aei te bwai ae kakawaki ae ana bon ongo bwa are aei e mwemwe ibukia, ibukin katamaroan aia rawa, e koaua e a rawata te kangaanga ae ti nonoria te Tibiika moarara riki ngaira are ti bon taneiai ni mwamwananga imarenan Tarawa ma Maiana, n ara rawa ni kaibuke, teuana te kangaanga te Tibiika e bon irekereke ma kaibuke ake a bubura bwa ni karokoa n te bong aei ao aki kona n rinako kaibuke ni kaako ake a bubura n ara rawa ni kaibuke i Maiana, e rekereke ma buburan ara rawa ao aki taun nanona are ana kona n rinnako iai tao ni kaerakei kaako ke bwaai n raa n aekakin aikanne te Tibiika.

Te kauoua te kaora irarikin tanan rawa ngkana ko rororake e bon rawata te Tibiika n te aro are e kona n karekea te kangaanga nakoia kaibuke ke tao bao ni mwamwananga booti n akawa ngkana a rinnako ao a okinakoi naba kaora aikai tao ai morara riki inanon te bong.

Te kateniua ni kangaanga te Tibiika e bon irekereke ma Kaibuke ake a bon taneiai n roroko i Maiana ae tao n aekakin tao tanan *size* ake Naman Nei Raoi, Kaotin Ribono, ti kakoaua bwa ngkana a roko naba nikiri kaako kaibuke aikai ao bon tataninga naba te iabuti, tiaki te baera a bon roko naba n rinnako ao a kawaerakei naba aia kaako, ana bae n taketena te iabuti i Maiana n irekereke naba ma te rawa aei, ngaia are bon te bubuti ao te kaoriori nakon te Minita are tabena moa aei tera ngke e moan tai rinanona ngke ni kanakoa ana botaki ke tao ana rabwata teuana ae kona n nako ni kamatebaia te rawa n roro i Maiana, e rarabwa te Tibiika

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao korabwa te Tia Tei ibukin kaekan, boutakan am titiraki ao e koaua ana kangaanga Maiana aio e koaua tiaki te bwai ae boou ao n aron are e taekinna te kangaanga bwa tanan rakai akana a taketake a roti kawain kaibuke akana a na roro rake, bwa are ti kakoaua bwa kaibuke bon uotan te kabwaia ao te maiu nakon te aba teuana ma teuana. E koaua n taai aika nako ao e a tia n anga nanona ara kambwana teuana ae te Atinimarawa bwa e na nako ni kena ana rawa Maiana ni kananoa riki ma te kangaanga are aitara ma ngaia te Atinimarawa bwa a bon aki tau kanga korakoran te kaibuke aio ni karaoa tao te mwakuri riki te mwakuri are e na kona ni kataira e na kaitara aron ana waaki te Enuaromenta e naki nang rota naba tao ana *Impact te Environment* ibukin tao marin taari, ma e ngae n anne ao te moan mwakuri are e karaoia ara botaki ni mwakuri kanga n *address* nna ni kataia moa n tobwa te kangaanga anne e nako ni kataia ni karaoa te kamatebwai iaon noran rakai akanne ao ti kaongoaki bwa inanon Aokati 2019 ao a tia ni kanimwaki tanan bikan aika tinebu aaia are e na aki kona ni mwainging , te bikan akanne are e na kaitara naba te buaka ngkana arona bwa iai te buaka, ke ana kangaanga naba aron betinakoia bwa are ara kantaninga bwa e na buobuoki moa anne imwain ana *long term solution* ke ana anga te Tautaeka ae maan ni kona ni katoka te kangaanga aei n tobwa te kangaanga aei are bon teuana mai buakona ngkanne karekean te *trencher* ae kanga aio ana kainibaire teuana te Tautaeka e nang karekea te *Trencher* are e na kona n buokia

abaa aika tao tanan rawa n aron are e taekinna iroun Maiana ao tao aban Kiribati riki tabeua are aki toki n otioti bwa aia kangaanga inanon te Auti aei, tao n te tai moa aio ao bikan akana a kateaki tia manga iraorao ma te Tia Tei ti aki ataia bwa bikan akanne a bon maiu naba ni karokoa ngkai ke aikoa ngkana aikoa tao anne moa te *solution* ke kanga katokan moa te kangaanga n te tai ae uarereke ni karekei bikan bwa e aonga n ae aki kona ni kabuanibwai kaibuke akana a roko, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Koraubati Remuera: E rarabwa te Minita n na kaeka are tao e a bon tia n rinanoaki n taai aika nako kanakoakin te kaibuke are te Kimarawa man te kambwana ae te Atinimarawa ao tao iaan bukina ae riai ao ti kukurei n ongo ao ai moarara riki au abamwakoro n ana kabwarabwara te Minita ao tera ngke arona bwa kanga buokan te titiraki riki te Tibiika *Madam Speaker* , ngkana arona bwa tao iai riki te katamaroa nakon tanan bikan ni kataia ni mwakeni tanan kaora ake a rerena irarikin te rawa ni kaibuke e aonga ae kanga e tara raoi riki ao e reke riki kamanenakina nakon are a bon rerena naba ao aki kona n noraki inanon te tai are e rororake iai te kaibuke, e rarabwa riki Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa ao anne are kanga ara *solution* ke kanga ara tobwa are ti kona ni karaoia ma e rabwa tia ibuobuoki ma te Tia Tei ao a bon ongo bwanau au taan mwakuri ti na kataia ni mwakuria anne ni kataia ni karekei Tanan bikan n tanan kaora are anaki kona karekea te kabuanibwai nakon kaibuke ake a uouoti kaako nakon te aba ao man te aba nako ni kitana te aba, ko rabwa Tia Babaire tia reitaki ma te Tia Tei ae karineaki mai Maiana e uki ara aobiti n taainako ibukin te mamaroro ibukin kareke iango ibukim Taan Tei ni kabane ma ake a kaineti nakon are ke nna kaungai ngkami ti na aki manga tataninga te Auti ae imwina bwa tera are e kaoti n te tai teuana ma teuana ao kam a kawarira naba bwa ti aonga ni kaai ni iraorao ma ara taan mwakuri ni kibara te kangaanga are ti kona ni karaoia imwain manga te tetere are imwina. Ko rabwa te Tibiika

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon.Koraubati Remuera: Tibiika tao n na tabeki bwanaia kain au abamwakoro ae Maiana ni karabwa te Minita ao ti kakoaua bwa e bon nanoni bwaai aika e taekin ao ti kakoaua bwa e marurung ana *ministry* ao ana bon koro bukin katamaroa ian bwanan ae e a bon

tia n aroria ao e ongo Kiribati ae bwanin, e rarabwa riki te Tibiika ao i toki ikai.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei, te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa ai bon au katekeraoi nakon te Tia Tei ao nakoia kain Maiana, ko rabwa

Tibiika: Tia nakon ara titiraki are imwina, ara titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Kiritimati ao Kanton Hon.Jacob Teem ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukia Aine Te roronrikirake, Takakaro ao kamweraoi Hon.Martin Moreti e nakoim Tia Tei

KATAMAROAN TAABO N TAKAKARO IAON KAAWAN KIRITIMATI

Hon.Jacob Teem: Ko aitau *Madam Speaker* n na bubuti kaekan au titiraki ae 140 iaon te ota bebwa n taekan ae kangai te Tia Babaire, *" Bwa e kona te Tautaeka n nora riaina bwa e na waekoa ni karaoaki taabo n takatakaro iaon kawan Kiribati ake a tuai n tia ao man katamaroaki taabo n takakaro ake mai imwaina?"* Ko rabwa

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati ao aio ngkanne kaekan ana titiraki, E tauraoi te Tautaeka n rinanon te bubuti aio ni kamaroai taabo n takakaro aika mwaneweaki ngkai ao ni manga karaoa te kamatebwai ibukin katean taabo n takakaro ni kawa ake a kainanoaki iai, ko rabwa

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei

Hon.Jacob Teem: Ko rabwa *Madam Speaker* I rangi ni kaitaua te Minita are tabena ao e koaua ti kakoaua te Tia Babaire bwa bon aio tao teuana naba ana iango te Tautaeka are e nang katuruturua tao n ana motinano ao ti rangi ni kaitau bwa e noraki kakawaki aio te Tia Babaire ma buokan te titiraki ikai te Tia Babaire bwa n aron ae ti taekinna ao iai taabo n takakaro ake a bon nang ni wene nako ni maan n akea te katamaroa nako iai, e koaua ngkana ti tarai ara kawa aika teniua ake a bon ti n tia taabo n takakaro iai ao iai tao ti a kangai tao i London ao iai taabo n takakaro ake a tia ni karaoaki ao a karaoaki naba ibukia ataei aike uarereke ma tao aio te bwai n tangira mai tinaniku ma ngkana ko nora ngkai te tabo aio e nang kananokawaki ao e iai naba taabo tao n ara kawa ae Tabwakeauea ake tao a mena iai tao te marae ni butiboro ngkoa are tao e a manga mena ngkai iai te reirei , ao

iai tanan *basketball court* ao a maenako ma ake tabeua, i Banaba ti kakoaua bwa bon iai naba taabo mai imwaina ao a wene nako naba n aki ringaki ao toa a bon ti tiku ngkanne ara kawa ake *Poland* ma te *main camp* n tataninga aron te kamatebwai, ma buokan te titiraki Tia Babaire ngkai I a kakoaua te Tautaeka bwa e tauraoi n rinanoa aio, e kona moa n ti waekoa n tarai katamaroa nakon taabo n takakaro ake iai ngkai rabwataia are a rangi ni kainanoa ringakia teutana te Tia Babaire?. Ko rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e koaua e rabwa riki buokan te titiraki ao ti rangi n boraoi ni iango ma te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati temanna kai ti kakoaua ae ti bon nang ni boutoka ara roronrikirake riki ibukin te takakaro ao e koaua ti a nora taabo ake kanga tao bon iai ngkai ao a kainanoa katamaroakia, ti a kibari aikai moa n katamaroai n te tai ae waekoa, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei te kauoua n tai.

Hon.Jacob Teem: *Madam Speaker* ko rabwa, I reita te kaitau nakon te Minita n ana kaeka ao ara kantaninga bwa tao e nang waekoa n noraki riaina ao tao ni waekoa ni karinaki bwa tao ai kanoan te katamaroa ae na waaki tao inanon te kataumwane are imwina tao ibukin te ririki ae na roko te Tia Babaire, ma I kan buoka au titiraki Tia Babaire bwa inanon te kaeka ao ti kaitau bwa iai naba ana kataratara te Tautaeka aio ae abwabwaki are e na manga karaoi kamatebwai ke ukeuke nakon taabo n takakaro riki tao nakon ara kawa ake a tuai ni wakinaki iai, buokan te titiraki Tia Babaire ao tao bon te bubuti bwa ngkana arona bwa a noraki riaia n te tai are e na waakinaki iai ao a kona n noraki bwa taabo n takakaro aikai ana tei iai ke e na katabwanina te rabwata n tabo n takakaro ake e na kona n rin taian takakaro aika kakaokoro n aron ae a rurungaki n te tai aio Tia Babaire, ko rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e koaua e rabwa riki buokan te titiraki tia bane n tarai aikanne te Tia Babaire ao e koaua bon anne are ara kataratara ngkai ae irarikin Kiritimati ao ti bon tara naba aba irarikin nakon Kiritimati, Tarawa Teinainano ao Betio ao riki Kiritimati kai e bon tabeka aio, ti a iraorao ma Tia Tei ni kakaea te anga are e na baiti iai ao tarai tabo ake a bon taku bwa e kainanoaki iai te ibuobuoki ibukin riki taabo n takakaro are e mwaneweia n te tai aio, ao ko rabwa Tia Babaire

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te kateniua n tai

Hon.Jacob Teem: Kabwara au bure, ko rabwa *Madam Speaker* I teimatoa ni kakaitaua te Tautaeka n ana kaeka te Minita are atia ni kaekaira iai te Tia Babaire ao e koaua n otau n te kaekaeka ao e na noraki riaina bwa e na waekoa ni karaoaki katamaroa ao e na waaki naba te ukeuke ke te kakae bwa a na kanga ni kateaki taabo n takakaro aika boou, e koaua i kaitauko *Madam Speaker* bwa ngke ko moan mwanewea arau ao ko taekinna bwa te Tia Tei ngai mai Kiribati ao Kanton ao I kaitauko bwa I kaitauia naba kain am aobiti bwa aki mwamwaninga ara abamwakoro are Kanton are kanga e bon Tua kingking ma ti kakoaua bwa te Tautaeka aio e rangi ni bubura naba ana kataratara ibukin ara abamwakoro ae Kanton, e kona naba n nora riaina bwa e na karinna ibuakon ana kamatebwai ke ana iango ni katauraoi ibukin te roronrikirake nakon te tai ae imwaira ni karina Kanton taiaoka te Tia Babaire,

Tibiika: Te Minita

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e koaua e rabwa riki buokan te titiraki i taku bwa anne ngkai te kantaninga ae abwabwaki n ara botaki ni mwakuri are te MWYSA are e tabe ma te takakaro bwa ti bon riai n roko n taabo ni kabane a riai ni kaungaki takakaro ao ti riai n karokoi taabo n takakaro ake ti na kantaningaia bwa ana kona n riai ni manga kukurei iai ara roronrikirake ana kona naba n reke iai tibwangaia ao ana kona naba n reke iai kanga angkoa kana a nang rabakau ao a kona naba n reke kabwaiaia mai iai n te tai ae ti ataia ngkai te Tia Babaire ngaia are e rabwa buokan te titiraki tia bane n tarai ae mwaneweaki n te tai aio n te tai ae waekoa, ko rabwa.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina, te titiraki ae na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Botaki ni Mwakuri Karikirake ao Kateimatoan korakora Hon.Willie Tokataake e nakoim Tia Tei

KARAOAKIN KAWAIA KAIN KURIA

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, Tia Babaire i kukurei n tabeka au titiraki iaon te ota bebwa nambwana 133 aio au titiraki, *" I kona ni butia te Minita are tabena bwa e na katerea bwa ningai ae na karaoaki iai kawaia kain abau ae Kuria taiaoka?"* ko rabwa te Tia Babaire

Tibiika: Te Minita

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kuria, Tibiika ni kaineti ma babaire n te mwakuri ibukin te karao kawai ibukia kain abamwakoro ao Kuria e bwaka iaan mwakoro 3 ke *phase 3*, Ko rabwa Tibiika

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao I taku bwa a kukurei kain Kuria n ongo bwa ngaia e rin naba karaoan kawaia inanon te babaire ibukin kakoroan waaki te Tia Babaire, Tia Babaire I kan butia te Minita ae karineaki e a bwaka iaa ngkai te karao kawai, te mwakoro raa ae e a roko iai ngkai taiaoka te Tia Babaire

Tibiika: Te Minita

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao ngkana tao e uringnga te Tia Tei ae karineaki I bon mwanewea naba aio ngkoa n ana kaeka temanna te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta are e mena n ana itera ae I kangai, ngkai e tuai ngkai ni waaki te karaoa kawai tao ngkana e ongora naba kaekan ana titiraki te Tia Tei mai Butaritari, e tuai moa ngkai ni waaki te karao kawai ibukina bwa are I taku arei, ibukin te aoraki ae te *Covid 19* , ngaia are anne ngkanne bukina ae tuai ngaia are ngkana e tia ni waaki te moan mwaneka ae te moan mwaneka aio ao ngkanne ti a kona ngkanne n taraia bwa e na maanra riki ake imwina, te katautau iaon teuana te abamwakoro tao nakon 2 nakon 3 te ririki ao ngkanne kai e tuai ni waaki ngkai Tarawa kabwara au bure ngkai e tuai ni waaki ngkai Butaritari ao aba ake teniua are irarikin Butaritari ao ngkanne e kangai ngkana a teirake ao ngkanne 2-3 te ririki e na tia aba akana 4 akanne ao e na manga kiba nakon are *phase 2* ao imwina ngkanne *phase 3* ao tao nanona ti a kona ni katautaua naba ni kangai, tao imwin 5 te ririki ma ngkai ke tao 4 te ririki ma ngkai tao ti na kona ni kona taratara ngkanne anne, ko rabwa Tibiika

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei

Hon.Banuera Berina: Tia Babaire ko nang n rabwa e koaua kanga I bon ongongora ma te rawawata bwa kanga bon titebo ma te kaeka Tia Babaire e na aki tia inanon te *term* aei te Tia Babaire, Tia Babaire e rabwa kain Kuria te Tia Babaire a rangi ni kainanoa kawaia ae raoiroi ao I ataia bwa a kekeiaki ni bon karaoa kawaia aio n ana buoka n ana iango te unimwane n ana buoka te kauntira, I kona ni butia te Tautaeka aio te Tia Babaire Terana ana angaa, iai ana angaa teutana ni karaoiroa riki ni karaoiroa moa te kawai are imwain are e roko are e

bon rangi n raoiroi te Tia Babaire, ko rabwa te Tia Babaire

Tibiika: Te Minita

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao I taku naba I atia naba, e rabwa te Tia Tei ae karineaki kanga I a bon tia naba n taekinna ngkoa ni kaekan naba te titiraki teuana, I taku bwa ma mai Tarawaieta naba are I kangai iai te kantaninga bwa ana kona ni manga rinanoaki tanan bubuti aikai, ma are n bon aron ae e ataki are bon iai ngkana Kuria bwa e a bon nang kainanoa kawaina bwa e na karaoaki bwa e a bon nang buakaka iai ngkane angana anne inanon te kauntira, rinanon te MIA bwa e na karokoa ngkanne n ara botaki ni mwakuri bwa anne raoi bon kanga bon angan butin te mwakuri moa ngkai ae kanga ti mena inanona n te tai aio, ngaia are n na kaunga te Tia Tei ae karineaki ngkana bon anne nanon ana kauntira ao tera ngke a rinannon te MIA bwa e aonga n are e kona n roko iroun ara botaki ni mwakuri ao ngaira ngkanne ti a kona ni waakina te mwakuri bwa are anne ngkai moa aron kanga kairan karikirake aika mena itinanikun Tarawa, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabane n tai,

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, Tia Babaire ao kanga e kakukurei are teutana anne ae a bon ongo ara kauntira Tia Babaire i ataia bwa e nang boo te rinerine ara kantaninga Tia Babaire bwa ngkana e bon teimatoa kainanoan te kawai irouia ara kauntira ma kain ara abamwakoro ko rabwa te Minita ao ti na waaki n aron anne ao ara kantaninga bwa e na aki tutuki te *Covid 19* ngkana arona bwa ti tabeka ara kainano n te itera ane ko taekina ngkai te Minita ao ko rangi n rabwa, ko rabwa te Tia Babaire

Tibiika: Te Minita

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki, eang I taku bwa n aron are akea irekereken ngkanne ke e aki kona n roko te *Covid 19* iai bwa are ti aki te bwai are ti na karokoa mai tinaniku bwa are bon bwaai ni mwakuri aika bon mena i Tarawa ngkana arona bwa e ana tangira te bwai ni mwakuri ao bon aia aomata are bon kain Kuria akana ana karaoa te mwakuri, ngaia are kanga akea rekereken ngkanne anne ma te *Covid 19* ngaia are ana bon kona n nakoraoi bwaai ni kabane ngkana a rinanon kawaia te Tibiika, ko rabwa

Tibiika: Kai e a bon bane buokan ara titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Abaiang ae karineaki Hon.Betero Atanibora ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander

Teabo ibukin te Botaki n Reirei e nakoim.

KATEAKIN RIKI TEUANA ANA JSS ABAIANG MAN TE ITERA MAIAKI

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker* tao bon bwanau ni kamauri n tamaroan te ingabong aio nakoira ni kabane kam na bane ni mauri(mauri) n na bubuti tabekan au titiraki ane iaon te ota bebwa nambwana 102. *" N na bubuti te Minita n te Education bwa e kona ni kabwarabwara bwa nakon ningai kateakin riki teuana ana Jss Abaiang man te itera Maiaki."* Ko rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang. Tia Babaire katean te JSS iaon abamwakoro ao ake abwabwaki ni ikotaki ma Abaiang ae tabe ngkai ni babarongaki iroun te botaki n reirei, ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon.Betero Atanibora: E rabwa *Madam Speaker ,* e rabwa ana kaeka te Minita n te botaki n reirei bwa ngaia e a barongaki ana kainano Abaiang tao n aron ae e ataaki e a tia ni wene ni maan Abaiang inanon te tai ae rangi n abwabwaki, iraua te ririki wenena ni maan n te tai ae rangi n abwabwaki bwa are ngkana ko tara te reirei are te JSS are i Wakam e bon mena n te itera are n te itera Meang ao ngkana ko nora te itera Meang kakioana mai Tabontebike irouia kain Taneau, kain Tanimaiaki, Tuarabu ao e bon rota naba aron kainanon te teei, ao e aki ti rota rawawata te teei ma n aron te bao ma e rotia naba ibukin te amwarake ao n tokin te tai angina te tai a ti bwati kain te itera Meang n tain te JSC ngaia are aio bon te oi ni kainano n ara abamwakoro ao ai tera ngke e nora riaina te botaki n reirei ao tao ni kabaitia, e kona n angaira taina raoi bwa ti na ataia a na ataia kain Abaiang ana rau nanoia, bwa tao ningai inanon kanoan ana motinano aio, ko rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua I taku bwa e na bon teretere irouia kain Abaiang ao bon te Tia Tei ae karineaki bwa aio teuana kanoan te motinano are ana motinano te Tautaeka aio. Aio teuana kanoan te baronga are e a tia ni karaoia au botaki n reirei, mwaitin te motinano are ti anganaki 15 ni ikotaki ma are mai imwaina 16, ti atia ni barongai motinano aikai ngkane Tia Babaire teuana mai buakona aio ao ti ataia ae teuana mai buakona te JSS ao e koaua e rawata baika ti na karaoi ngkana ti nang waakina aio, ti na

bae ni *consult* te abamwakoro bwa ana kakaea nnen aia tabo are e ngaa nnen te JSS aika ana barongaki raoi , e rawata te *consultation* aika ti na karaoi ma ti na uotarake naba aron katauboana ma rana ni kabane ae ti waakinna ngkai ao nakon te Tautaeka, ao i taku bwa e nako naba te *program* bwa e na kanga aron karaoan tanan JSS iaon abamwakoron Kiribati ma e koaua ma tia *note* bwa Abaiang teuana te abamwakoro ae nang abwabwaki ae rangi ni mwaiti ataei iai ao anne ae ti na kona ni karaoia, ma e na teretere bwa aio ngkai ae e a wene iroun te botaki n reirei e tabe ni barongaia ma te kantaninga bwa ana koro nanona bwa are te motinano are e kateaki n te botaki n reirei are e aki reke au tai n taetae n tain te kataumwane n ae nako bwa nna bon barongai ni kabane motinano ake a tia n rin n te kataumwane ao ake a tia n raa, ma e koaua motinnano akekei a bon tanan *political committee* ni kabane are e kawenei te Tautaeka ao ti na kataia ni karokoi nanoia Tia Babaire ao e naaki raraoma Abaiang, ko rabwa

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa te Minita n am kaeka ao e koaua aki raraoma kain Abaiang bwa a onimakina te Tautaeka aio ao ti kakaitau ao ti karabwarabwa ma te bubuti bwa are aio bon te kangaanga ao te oi ni kangaanga ae a noria riki ataein te reirei man ara itera Maiaki are a kata n ririanna te reirei are e rangi n raroa are e mena i Wakam, ngaia are ti a bubuti nakon te Tautaeka bwa ai tera ngke e kona n angira taina ao ti a onga n ae a bon ongora raoi kain Abaiang ngkana e naki reke taina ngkai ao tao i a manga bon maroro ma te Minita bwa are ai bon kanoan au kaongora ngkana i oki rikaki nakon au abamwakoro, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: E rabwa Tia Babaire ao e koaua a bon ongo kain au botaki ni mwakuri i ataia bwa *on top of this* ao e koaua tao ibukin ana rongorongo te Tia Tei ao bon bwaai ake a bane ni mena iaan te *Education* , iai ara *Education partners in Kiribati Meeting* ae na roko imwin te Auti aei, ti na karaoia ma ara *Donors* ae ngaia i kangai ara baronga are ti atia ni barongai kanoan te motinnano ake ti a kawenei nakon aikai ti karaoi ni kaoti ni kabane ara motinnano akekei ao ngkoa ti nang uarokoia bwa e ngaa aika ana mwanenaki iroun antai ao antai, ae ti na kawenei nakon tanan rabwata ake ti taku bwa ana kona n buokira n ara motinnano aikai ao nakon bon te Tautaeka, ngaia are e naki raraoma bwa ae au botaki ni mwakuri n na kaungaia bwa ana kataia ni katia

aio ao i taku bwa n au maroro ma ngkoe Tia Tei ngkana ko roko imwina tao ti na kona riki ni katea raoi te tamnei bwa e kanga raoi, ngaia are e tauraoi au botaki ni mwakuri n taainako, Ko rabwa

Tibiika: Buokan am titiraki te katenia n tai Tia Tei

Hon.Betero Atanibora: Bon akea buokan au titiraki ao ai bon au karabwarabwa nakon te Minita ma ana taan mwakuri n aia mwakuri korakora ibukin karaoaki nanon teuana mai buakon ara motinnano, ao au katekeraoi nakoia kain abau ae Abaiang, ko rabwa

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauanei Marea ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Willie Tokataake ibukin Botaki ni mwakuri karikirake ao kateimataon korakora e nakoim Tia Tei.

KATAMAROAN ANA KARIKIRAKE TE KIRIWATSAN IAON TE RAN I NIKUNAU

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Tibiika ao kai bon au tibwa au moan tai ngkai n taetae ngkai kanga inanon te wiiki aio ao I a kan anga bwanau naba ni kamauri nakoim te Tibiika ae ko karineaki ma kain am taibora ao te Beretitenti, te kauoman Beretitenti, Minita ao ai bon Taan Tei ao ai bon kain au abamwakoro ae Nikunau, te kamauri kam na bane ni mauri(mauri), ao aio ngkanne au titiraki n te ingabong aio e kangai taekana, *" I a bubuti ana ibuobuoki te Minita are tabena te katamaroa nakon ana karikirake KIRIWATSAN iaon te ran n au abamwakoro ae Nikunau ngkai a bane n uruaki angiin taian taebo"* Ko rabwa Tia Babaire

Tibiika: Te Minita

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nikunau n ana titiraki aio ana kaeka te Tautaeka, E tauraoi au botaki ni mwakuri ni waakina te katamaroa nakon taebo ake a uruaki ngkai. Ko rabwa Tibiika

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa Tia Babaire ao i a kaitaua te Minita n ana kaeka e rangi ni karau nano ao ngkai e a tauraoi ana tabo ni mwakuri ni buoka aron te katamaroa nakon taian taebo ake a uruaki iaon ara abamwakoro ae Nikunau, Ko rabwa ao ai akea naba buokan te titiraki e rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae

karineaki ao I taku e kakawaki anne ti na uaia ti na keiaki ni kibara te kainano ae e tabekia te Tia Tei ae karineaki ibukia kain ana abamwakoro, ko rabwa Tibiika

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Reirei Hon.Alexander Teabo e nakoim Tia Tei

KAMWAITAKI RIKI TAABO IBUKIA FORM 7 IAON KIRIBATI

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Tibiika ao aio taekan au titiraki te Tibiika ane nambwa 116, imwain ae i taetae te Tibiika n titiraki au titiraki ao i kan karautaeka ngkana arona bwa tao aki rokou ngkoananoa te Tibiika ibukin au titiraki ake I butia raoi n Tia Tei ae Hon.Dr Kautu Tenaua bwa e na tabeki au kantaninga bwa e kai karekea bwa mwebuakan te Auti kai bon iai ian te Tua te Tia Babaire ao bon te bae e kakaraoaki mai maina au titiraki aei kanga ti aki titiraki ake a rangi ni kangaanga ake a na bon tangira menau ikai ao Taokita e taku bwa e raoiroi riki ae i kabane au tutuo irouna nakon ae na nakomai, ngaia are i a roko n te ingabong aei te Tia Babaire te Tibiika ae karineaki ao I a kamauriko moa, I kamauriko te Tibiika ma te Kiraaka kain am aobiti, te Beretitenti ma kain te *Cabinet* Taan Tei, te *leader* n te *opposition* , kain abau ae Tabiteuea Meang te Tibiika ao ai tao taan ongora te Tia Babaire kam na bane ni mauri, aio ngkane au titiraki ae nambwana 116 te Tibiika, *" Ibukin kamwaitan riki taabo ibukia form 7 iaon Kiribati, e kona te Tautaeka ni karekea aei nakon ana reirei ae Teabike College are i Tabiteuea Meang"* Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang, Te Tia Babaire I kukurei n taekinna bwa iai ana babaire te Tautaeka ibukin karekean te *Form 7* i Teabike *College,* Ko rabwa Tia Babaire

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei

Hon.Taberannang Timeon: Tibiika I karabwa te Minita n ana kaeka aio are nanona bwa iai te babaire ae na karaoaki nakon Teabike *College* ni kateaki koraki 7 te Tia Babaire, e bon ongora te reirei aio te Tia Babaire bwa a kaman kanga ni bubuti te itera aio bwa karikirakean te reirei ao ka mwaitan riki te tabo are a kona ni karekea iai aia

qualification ataein Kiribati riki tao man te itera Maiaki are a kaan riki ma te reirei ae Teabike *College* ma ni bon riaina te Tia Babaire ao n norakina ngkai ai bon ataei n te reirei mai Makin ni karokoa Arorae ao Te aono n Raina naba aika reirei ngkai i Teabike *College,* ngaia are e rabwa te Tautaeka te Tia Babaire n ana kaeka aio ao tao bon angaraoi naba te Tia Babaire bwa n te ririki aio ana *celebrate* aia 25 n *Silver Jubilee* te Tia Babaire ao tao ai anne naba ana reke ni bai ngaira kain te Auti n Tei ao te Tautaeka riki nakon te reirei ae e maan aio Tia Babaire, ko rabwa te Minita ao tao ningai tao n te ririki ae boou te Minita ngaia anne ke?

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua I kukurei n taekinna bwa are e a bon tia te Tautaeka n roko ara bebwa te botaki n reirei iroun te Tautaeka, ti kakoaua bwa te botaki n reirei bwa e a tau ana konabwai Teabike, kanga titebo ma ti kanamakinna bwa e a rangi n rikirake mwaitia ataei aika kainanoa te *Form 7* Tia Babaire ao ti ataia bwa e ibetutu naba are i Bikenibeu are te *King George* ao e rangi n rikirake tangiran te reirei ao ngaia are ti nora Teabike ngkai e tau ana konabwai ao teuana te tabo ae rangi n nakoraoi iai naba katean te *Form 7* ao e atia ni kariaia te Tautaeka bwa ti nang kateia te *form 7* ma ti na moanna man te *Commerce* ao te *ART* ma are irian aei iai karikirake akana ti na karaoi moa, karaoan taian umwanreirei karekean riki taabo ake kanga ti na katoamaua te reirei anne ao e a nako naba, aikanne ae a tia ni bane ni wene iroun te Tautaeka a tia ni bane ni wene ngkai bwa taian babaire ao e a nako naba karokoaia ataei nako Teabike te Tia Babaire, ko rabwa

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei

Hon.Taberannang Timeon: Tibiika ao e rabwa riki te Minita n ana kaeka ae rangi ni karau nano ao e koaua bwa katean te reirei aio Tia Babaire n 1995 bon kamwaitan riki aia tabo ataein Kiribati ngkai e a nang kekebo *King George* ao te EBS are kanga ti ana reirei te Tautaeka, n te aono aio, irarikin are e a manga kateaki are teuana are Melang Tabai n te aono n Raina te Tia Babaire, ngaia are ti karabwa aio Tia Babaire bwa e koaua ae e a bongata te reirei aio ai 25 ana ririki ngkai, kaina ake a moan rin te Tia Babaire ao ae tao a kan tibuna ngkai te Tia Babaire, a tia n mwakuri n te Tautaeka ao e mwaiti riki akana a bon iaon kawaia te Tia Babaire, ngaia are ti rangi ni karabwarabwa n aio te Tia Babaire ao I karabwa naba te Minita n ana mwamwannano ao are kangai iai riki bwaai aika ana katamaroaki ibukin te reirei aio ae teuana mai

buakoia te Tia Babaire ae bon nang *obvious* bon aia umwanreirei ataein te reirei aia *equipment* aia *lab* ao aia auti taan reirei ao bwai riki akana ana manga kabobonga raoi riki te reirei aio Tia Babaire bwa e naaki kaminibaeaki tian te reirei irouia ataei ni kangai, a tia nako moa nakon *King George & EBS* bwa e tamaroa riki nakon Teabike *College* ngkai bon ana reirei te Tautaeka ao e na riai ni kaungaaki ana *top Teachers* naba te Tautaeka bwa ana nakomai n reiakinia te nati ni Kiribati te Tia Babaire ake ana manga kabuta te waaki nakon taai ma bong aika imwaira te Tia Babaire, ti kaunga nanon te Minita te Tia Babaire n aron ana babaire ao te Tautaeka ao e a toki naba ikanne buokan au titiraki te Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire e rabwa buokan ke boutokan kaekaeka nakon te titiraki aei ao e koaua ti na kabanea ara kona Tia Babaire ao e koaua e naki raraoma Tabiteuea bwa are bon iai naba bwanana inanon te mronron are e babaire n te tai ao anne i taku bwa e na bon teimatoa ara onimaki bwa ti kakoaua bwa Teabike e a rangi n rikirake e a rangi n raoiroi aron te *output* mai Teabike tia nang kaitauia taan reirei e reke naba ara tai ni kaitauia, e rangi n raoiroi imwin aia kekeiaki aia ataei ti ataia bwa teuana naba te reirei ae e na *produce* tanan *Leaders* nakon taai aika na roko aika na nang konabwai, ao ti a kaungaia ara taan reirei tia katekeraoia iaon tibwangaia ana tekeraoi n tibwangaia ae kakawaki, ko rabwa

Tibiika: Ao kai e a bon bane buokan ara titiraki ao ti a nakon are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae Hon.Teima Onorio ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Willie Tokataake man te Botaki ni Mwakuri Ibukin karikirake ao kateimatoan korakora, e nakoim Tia Tei.

ANA BABAIRE TE TAUTAEKA IBUKIN KAMAEUAN TE MITIN NI KARAO RAN IAON ARORAE ARE A MAAN N AKI MWAKURI

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire ao I a reita te kamauri inanon tamaroan te ingabong aio nakon Tibiika, te Beretitenti ma *cabinet* ao Taan Tei ni kabane, kam na bane ni mauri(mauri) au titiraki e kangai taekana. *" I kan ongora mai iroun te Tautaeka bwa tera ngkai ana babaire ibukin kamuan te mitin n karao ran iaon Arorae are e a maan aki mwakuri,"* Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Arorae, E a tia ni waaki mwakurian te mitin aio iroun te *Water technician* imwin reken ana *spare part* te mitin irouna, Ko rabwa te Tibiika

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon.Teima Onorio: E rarabwa te Minita n ana kaeka Tia Babaire bwa e a tia ni waaki mwakurian te mitin aio, ao I bon kan bubutia te Minita bwa e kona ni kabwarabwara bwa tera ae ea nang bae iai karaoan te mitin ni karao ran aio bwa bon au tabeka naba n *November* n te Auti n Tei ao te kaeka n te tai arei bwa e na roko te CEO man te PUB e na kakibaki n nako ao ti kaitau bwa e a tia n roko, e karaoia ma bon imwin te mwananga anne ao e manga uruaki naba e manga aki naba maiu te mitin ao e bon aki mauna naba ni karokoa ngkai Tia Babaire, e kona ni kabwarabwara bwa kanga bon iai te tangi nano bwa e a rangi ni maan ao e korakora te kainano e aki bwabwaki te karau e a tibwa riki te karau tao bon inanon te wiiki aio ao te wiiki ae nako Tia Babaire, tera ae e a karika te ireme Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon.Willie Tokataake: E rabwa Tibiika ao n aron ane e bon taekinna te Tia Tei ae karineaki e aki tia ni kibaraki te kangaanga aio irouia kain ara tabo ni mwakuri ma manga iai te kangaanga imwina bwa tao e manga iai naba te bwai ae riki, ngaia are te bwai are e taua kanga tangiran tanan *spare part* ao a tia ngkanne a tia n reke tanan *spare part* ao ngaia ane bukina are e ireme teutana iai ma ngkai e a tia n nako te *Water technician* ao ana kataia ngkai ni kakaea, kanga kaongoau naba tao n bon teingabong kanga te *update* ae i anganaki bwa ane a bon mwakuri naba iaona, ngkana arona bwa e aki kona naba ni karaoia ao a na manga kibanako riki uoman te tai ae e aki maan ni manga nako riki noria, tao nakai iai riki mwataia riki n karaoan te mitin aio, te kangaanga bwa are kanga tanan mitin aikai n aron ae bon ataki ake a bon boou nakon Kiribati ngaia are kanga e na bon kanga e na bon waereme teutana aron karaoakina bwa kanga e karako te aomata ikai are e kona raoi ni karaoia aekaki aikai, ma a tabe ngkai ni kataneiai ara botannaomata au kantaninga bwa n te tai teuana ana rangi n mwatai ni karaoan bwaai aikai ao e nang birimwaka aron karaoaia ngkana a uruaki, ma anne te karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki te *spare part* a waereme n reke n te tai ae nako, ao ngkai a reke ao ane ngaia ane e a waaki karaoakina,. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei

Hon.Teima Onorio: Eang e rabwa ana kabwarabwara te Minita ti kakoaua ae a tia n roko tanan *spare part* ao I kaitau bwa eang tao bon te tabeka aio e rangi n rawata okiokiran ana botaki ni mwakuri te Minita ma inanon November n te Auti n Tei, Tianuare, Meei, ningai riki Tia Babaire are e reitaki te aba ao ngai i bon manga reitaki e bowi te kauntira inanon te namwakaina ae Tuun Tia Babaire ao e I reitaki ma te tia koroboki ao te kaeka n te tai ae I anganaki tao inanon te namwakaina ae July bwa iai aika na kamwanangaki, e atia ni katokaki nako tao te tangke, tangken te mitin aio are e kainanoaki ti kaitau n anne, ma e taekinna Tia koroboki bwa iai aika a kamwanangaki nako Arorae, e aera ngke aikoa kamwanangaki ni korokoa te tai aio Tia Babaire ao tarana bwa tao e bon iai ana kangaanga te *Water technician* iaon te abamwakoro bwa eti ane e taekinna te Minita, n te bong aio Tia Babaire bon iai ke e a tia ni kanimwaki bwaina are e roko mai ikai e a manga aki maiu te *pump* are inanon te mwanibwa Tia Babaire, tao e bon kainanoaki ami aomata mai ikai Tia Babaire ae e na kona n *address the problem,* ti kona ni bubuti tera ngke e kona ni waekoa n buokaki te kangaanga aio Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon.Willie Tokataake: E rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki, n aron are I taekinna ai bon anne taben ara botaki ni mwakuri ao tabera ngaira aika ti mwakuri ibukin te botannaomata bwa ti na keiaki ni katamaroa baike ti kona ni katamaroa, ngaia are e naki raraoma te Tia Tei ae karineaki ae ti na bon keiaki ae a keiaki kain au tabo ni mwakuri ni kabanea aia kona ni iangoia bwa e na baikoa n tia te bwai aio, ao ti karautaeka teuana n te iremwe n aron ane e riki, ti na keiaki riki nakon taai aika na roko ni kabirimwaka n aron are I taku bwa n tabetai iai te kangaanga ibukin tao ana *spare part* bwa ai manga akea tao onean bwaai akeke iai ao a manga roko bwaai ake iai a manga roko bwaai akekei akekei ao tao a manga aki maiu, ngaia are anne ngkanne kanga teutana kanga te kangaanga ma ti na karaua nanon te Tia Tei ae karineaki bwa ti na keiaki ni kabirimwaka te mwakuri aio ti na manga reitaki ma naake kanga a katauraoa te mitin bwa tao bon iai naba aia tia rabakau ao ngaia ti na manga mwakuri ma ngaia bwa ti na manga kibaria n te tai ae waekoa n te aro are e na toki kainanoia kain Arorae n te tai naba ae waekoa, Ko rabwa Tibiika

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon.Teima Onorio: Akea au titiraki Tia Babaire bon te kaitau nakon te Minita ao bon iriana te bubuti ae abwabwaki Tia Babaire bwa te kangaanga te mooi te ran ao ngkana e aki tauraoi anne te mooi ae itiaki ai waniua tabun te namwakaina tia bon bubutia te Minita tera ngke tao a waekoa n roko ana koraki ni buoka te kangaanga aei bwa e aonga ni kona n tauraoi te ran ae itiaki Tia Babaire, e rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ao ti nora nanon te Tia Tei ae karineaki ibukia ana botannaomata ao ngaira ti na keiaki naba ni karaoa naba ara kabanea n tamaroa ibukia naba ara botannaomata ngaia are eang ti na kibaria n aron are e taekinna ti na keiaki ni kibaria ao ti na kataia ni kakaea ara anga are te kabanea n tamaroa are e na waaki, ao I taku bwa a bon tabetabe naba kain au taabo ni mwakuri kain ara tabo ni mwakuri bwa a tabeainga naba n te kangaanga aio ao ngaia ane kanga e riki naba bwa kanga tabeaiangaia n te bong ae koraki bwa are a raraoma kai e aki waetata n tia ao ngaia a tiku ni kainano naba ni iangoia bwa e na tia te bwai are a iangoia bwa e na tia, ngaia are I kabwara bure riki nakon te Tia Tei ae karineaki ao ara kantaninga bwa ti na keiaki ni kabirimwaka te mwakuri n aron ae kantaningaki, ko rabwa

Tibiika: E rabwa te Minita ao ti na nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Booti Nauan te Minita ibukin Ioki ni bwai karao bwai ao boboti, e nakoim Tia Tei.

IBUOBUOKI NI KATOKAN KANGANGA IAON TATAREN TE BWA MA TE KAAKO N TE ITERA MAIAKI

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Tibiika ao imwain ae I kanakoa au titiraki Tia Babaire ao iai ti kan karinan taeka aika tao ti teuana Tia Babaire I taku bwa e naki rangi ni ibita nanon ao riki n te taetae ni imatang Tia Babaire, ane te kauoua n rain ane imwin te taeka ae *"People"* ao e a ti karinaki naba te *"s* ao te taeka ae *lifes* bwa e na *read like this "Frequent shortage of fuel and cargoes in the Southern Islands is not conducive to improving the quality of our people's life* i taku bwa bon taetae ni Kiribati e bon tiku n arona, ma ti anne kanga e na nakoraoi taetaena bwa are e na *improve* aia *life* aomata ngkana akea ana kangaanga iai te Minita

Tibiika: Iai ma kangaanga iai te Minita?

Hon.Booti Nauan: Akea te kangaanga te Tibiika ae bakitotou

Tibiika: Ao kanakoa am titiraki te Tia Tei

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao aio taekan au titiraki nakon te Tautaeka nakon te Minita are e na kaeka aio te Tia Babaire. " *Tataren te bwa ma te kaako n te itera Maiaki e aki ibuobuoki nakon te rikirake ma tibwatibwakin te kabwaia nakoia ara botannaomata n abamwakoro akanne, E kona te Tautaeka ae boou aei ni butiaki bwa e na ibuobuoki ni katoki kangaanga aikai?"* Ko rabwa Tibiika

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Booti Nauan: E rabwa te Tibiika ao tao imwain naba i kaeka ao iai naba au onono nakon au kaeka bwa I a tataua rangam, ane n te taetae ni Kiribati " e waaki ao ti na tirimata ngkai, ao e tiku te Tautaeka ao tirimata ae boou ao e tiku ane nikirana ni kabane ao ngkanne au wana naba ma te rairaini nakon te taetae ni imatang eoanga n ae kaea nanon te taetae ni Kiribati, ao tiku ane " *This"* ao tiri mata *"new"* tirimata ane "new" ao e tiku ane "*Government is"* ao tia manga tirimata "*currently"* ao a tiku ni kirana akanne, kanga ti anne te onono.

Tibiika: Ao uotiko euara e bon kaeka raoi nanon am titiraki Tia Tei ke, kanakoa am kaekan te titiraki te Minita

Hon.Booti Nauan: Aia te Tibiika ao tao bukina ngkai ai tibwa moan au tai ni kaeka aio, n na teimatoa ni kamauriko ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki mai Takuu nakon Tewai, unimwanen te uenikai, ueen te uenikai ae bobotonaine, Ko na mauri te Tibiika ma am tia mwakuri aika a kekeiaki ni kabuta ara Auti n Tei aio kam na mauri, e koaua i a manga karababa au kamauri nakon te Beretitenti ae raora, te kauoma Minita ni kabane ara Taan Tei ni kabane kam na mauri naba, kam rabwa. Aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae rine mai Tabiteuea Meang. E waaki te Tautaeka ni mwakuria katokan te kangaanga ae okioki aio. ko rabwa te Tia Babaire

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Minita te Tia Babaire ni kaekan au titiraki ao n na butia te Tia Babaire bwa tera ana waaki te Tautaeka ke ana botaki ni mwakuri ae e a tia ni waakinna ibukin katokan te kangaanga ae rangi n okioki aei te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon.Booti Nauan: Ko rabwa te Tia Babaire, a mwaiti ara waaki aika ti waaki inanona te Tia Babaire ao riki ngkai e a tibwa manga waaki moa te waaki aio ao ngkai kai e nang tia ara kataumwane e nang tae nangina bwa e nang reke ara mwane ao kanga e nang tara ngkanne n teke ara takete ngkanne, iai ngkanne ara itera tabeua n aron ae kanga ti na kataia ni kamatoa te iraorao bwa are ti bon ataia ngkai te Tia Babaire te kangaanga aron kanga te mwamwanana nakon aba aikai n te kaibuke, kanga ti nang kataia riki ngkai ni kamatoatoa te iraorao ao te boboraraoi ma aron bubutin kaibuke, e ngae naba n anne te Tia Babaire ao butin kaibuke aikai kanga bon ti aki naba kanga bon te kangaanga e na tara n okioki ngaia are iai riki itera ngkanne aikanga ti na kona n aran bwa taian *short term* aika kanga waaki ni toka te kangaanga n te itera ae uarereke ao iai ngkanne ane taian *long term* ae ti na waaki inanona, kanga ngkanne iai naba ara kataratara iaon bukin noran bwa are te titiraki aio e rekereke ma tataren te bwaa ao te kaako ngkanne kanga iai ngkanne ara iraorao ngkane bwa kanga ti iraorao ma te botaki ni mwakuri are tabena naba te bwaa ao iai naba au botaki ni mwakuri au kambwana ae te KCDL bwa kanga ana iraorao rabwata aikai ni kaboa teuana *barge* ae ana bon kaboa n aia mwane n te aron bwa e na kona ni ibuobuoki iaon te itera ni katokan te bwaa ni kangai ao manga kaokan turam ao tao e katokai naba taian takataka n oki, are bon te *barge* bon te bwai uki aona, ae ti kona ni manga katoka tao teuana te kaonteina iaona ao e roko naba ikekei ni beibeti ao e a kannaki naba kanoan, iai botina aika uarereke bon iai ana booti te kauntira are a tia ni kanakoaki nakoia are ranti, a kona ni manga urakina anne, kanga aikai itera moa tabeua aika ti mwakuri iaona te Tia Babaire ngkana e kona ni kaeka buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang, E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki riki te kauoua n tai.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Minita te Tia Babaire tao bon akanne waaki aika a rinanoaki n taai aika nako ao koron nanoia ke aki koron nanoia ae bon teimatoa naba tataren bwaa ma te kaako n te itera Maiaki, n ana *address* te Beretitenti *Madam Speaker* ao e taekinna ao iai iangoan katean te tabo teuana n te itera Maiaki are e na mena iai te kaako ao tao te bwaa, kanga tao te *hub* ma i aki ata raon te *pronunciation* raoi ma tao te *hub* ae ana uotaki kaako ana uotaki bwaa ao e a manga *distributed* man te aba teuana ae angaraoi man te itera Maiaki, ao e a ngaa te aba ae angaraoi te Tia Babaire, Kieia ataei *hospital* ao Teabike *college* ao bon Tabiteuea Meang, ae ti na moanna

ni kabaebae te Tia Babaire bwa e aonga n ae ke I taku bwa e a bon tia naba ni mwaneweaki naba aikai nakon taai aika nako te Tia Babaire ma tao aikai ae kona ni buoka te Minita ngkana arona bwa e reke ana tai ni manga iangoia te Tia Babaire bwa tao aio teuana te iango ae na kabebetea riki te waaki bwa are a uotaki nako ikekei ao a manga kamaenakoaki mai ikekei ngkanne nakon abamwakoro n te itera Maiaki, aoraki ake a roko i Tabiteuea Meang man te itera Maiaki aki baki ao ataein te reirei ake a roko naba n Tabiteuea Meang nako Teabike e reke naba bwaunaia aia *ration* n taai nako ao bon te botannaomata ae teimatoa n kerake te Tia Babaire, ngaia are tao buokan aio mai ikai Tia Babaire ti a manga kaokia nakon te Minita bwa e ibuobuoki anne ngkai e a bon tia n taekinna te Beretitenti ae iai te tabo teuana ae iangoaki bwa e na kateaki bwa te tabo are ana mena iai taian kaako ibukin kaitaran te kangaanga aio n ara itera ngaira ae Maiaki bwa are ara itera ae Meang ngaira te Tia Babaire ke te itera Meang are e bon ainiwae ma Tarawa Tia Babaire, a roko kaibuke a uki tanan *Containers* ao tera riki ao a roko naba tanan waa uowa mai Abaiang tao mai Maiana maia riki, Tinan Te Raoi ao Natin Te Raoi ao antai riki a uoti naba kaako nako iaa, ao ngaira are ti bon raroanako, teutana imwin teutana, teutana imwin teutana ao e a manga oki are imwina ao tao e a bane te kaako, ngaia are ngkana a kamwaitaki riki iroura ni kaniaki riki ma ara koraki n te itera Maiaki tao anne teuana te Tia Babaire are ti na bubuti te Tia Babaire bwa raonakin te titiraki aio te Tia Babaire ao e a manrea te Tia Babaire e a rangi n eti ae taekinna te Minita bwa e rangi ni maan te kangaanga aio, ti na kauanga ngkai bon te Minita ae boou ao e na kabanea naba ana kona ao n nora riain aio ibukia ti aki ti kain abana ae Tabiteuea Maiaki ma kain te itera Maiaki ni kabane te Tia Babaire n reitaki ma ngaira ake tabon te aba mai Meang ao ngaia tabon te aba mai Maiaki ngaia naba te Tia Babaire, ko rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon.Booti Nauan: E koaua te Tia Babaire e rarabwa buokan te titiraki ao e koaua aikai baika kanga ane e taekinna te Tia Tei mai Tabiteuea Meang kanga bon te bwai ae e a tia ni wene ae wene naba inanon bain te Tautaeka aio ngkai i roko ao ngke i roko ao I noria ao I taku bwa bon teuana naba te iango ae kakukurei nakoiu bwa are ngkana arona bwa e taraki Tabiteuea Meang ao ai bon Tabiteuea naba ae bwanin n aron ane taekinna ao e na kona n buoka Tabiteuea Maiaki naba, eang ti kakoaua naba bwa eti ane e taekinna anne bwa bon ana taratara naba ngkai te Tautaeka aio kanga te itera nuuka n nakomai nako iaang a

nang ni kaan roaroa, e kona n roko te kaibuke tao tewana e a *serve* nia kain te itera nuka n teuana te tai e a toki naba aia kangaanga, e a magna nako teuana nakon te itera Meang e a *serve* nia naba kain te itera Meang e a toki naba aia kangaanga, eang iai are kanga te iango naba ane e a tia ni wene naba inanon bain te Tautaeka ane te *transshipment hub* ao e na abwabwaki riki aron kataratara anne bwa are nanona ngkana e a karekeaki Tabiteuea Meang ke tao te aba teuana n te itera Maiaki bwa e nang riki bwa kanga te *hub* nanona ngkanne kanga e na kona ke e na bon kainanoa naba *mobilizer* ana *resources* tabeua te Tautaeka n aron te *Immigration officer* ke taian *porter controllers* ana riai ni manga nakon n *station* ikekei ke tera ma aio te kataratara te Tia Babaire n te tai ae maan, ae na kona ni koro nanona ma iai teuana riki ana kataratara te Tautaeka ane ngaia ti kataia ni kabirimwaka I taku bwa e na birimwaka riki, katoamauan te *Koil* bwa e na iai ana *barge* n te aro bwa e na kona n bon *serve* ana kainano te abamwakoro teuana ma teuana ao e a kaieina naba ma ana kainano iaon te kaako, iai naba ana iango te *Koil* ae tao e na kona ni katea e na kona n angan ana *agent* are i Tabieteuea Meang tao katean ana tangke ni bwaa n te aro bwa e a roko te bwaa ae mwaiti nakoina ao tao tera aron karokoan te bwaa anne e na roko iaon te *barge* , aikai kanga kataratara tabeua ao eang e bon kaea nanon ane e taekinna te Tia Tei, iai ana kataratara te Tautaeka ae korakora ibukin aban, tiaki ti ibukin Tabiteuea ae bwanin bwa are ngkana ti taekinna Tabiteuea ao tia taekinna naba mai Tabiteuea Maiaka nakon Tabiteuea Meang bwa are te kai ae ti tekaina te Tia Babaire bwa te uee ni kai ao botona ane n te itera are i Tabiteuea Maiaki ao kanga e aranaki ngkanne bwa taberana ao mwangana ane i Tabiteuea Meang ao e in nako iaang kanga aio ni bon te karaki ni kawai ma i aki kona riki ni karakinna ngaia are e ngae ngkana e buokaki te aba ae Tabiteuea ae ti tekaina ae boton te uee ni kai Maiaki ao taberana nako iaang e buokaki naba iai te Tia Babaire te itera Maiaki n aron aban te Tia Tei are karineaki are e a tia n titiraki mai mwaina, Arorae, te Tia Tei naba ae irarikiu ae ianga maingiu aio, Tamana, Nikunau, Beru, Onotoa, aba aikai a bon nang n teimatoa n raroa ao a kainanoa kanga te aba teuana i Maiaki ae kona n riki bwa kanga te tabo n te *transsphiment* n te aro bwa e na kona ni kabaitia aron karokoan katokan te kangaanga n aba aikai, ko rabwa te Tia Babaire kanga anne moa kaekan buokan te titiraki ao are ieta.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai Tia Tei ae ko rine

Hon.Taberannang Timeon: Tibiika ma tera riki ae nna buoka iai te Tia Babaire ao I taku bwa aikai iango aika ti bane n rotaki iai ao ni botaki iai ao e koaua ae te titiraki aio tiaki ti te titiraki ibukin Tabiteuea Meang ma te titiraki ibukin te itera Maiaki, n aron naba are kanga tao te titiraki ngkoa ibukin te onaoraki ae Kieia Ataei ao Teabike te Tia Babaire ibukin ti Tabiteuea Meang, bwa ai Tabiteuea Meang kanga e a bon noraki bwa kanga bon te aba riki ae kanga e bon bubura riki, ao ngaia ane e a riai ni kateaki bwaai iaona bwa are ana manga tibwatibwaki mai ikekei, ao ti karabwaia ara tari n Tabiteuea Maiaki bwa a nora naba aio Tia Babaire bwa are a na kabwaia man aei Tia Babaire ngaia are ti aki uneaki aio Tia Babaire ao ngkai e a manga mena ikekei te Tia Tei ae tei Tabiteuea Maiaki, kaunga bwa e aonga n nako aio te Tia Babaire kaunga te Tautaeka, eang tai manga tataraia n tuangia Minita akana tabeman man te itera Maiaki bwa anaki kangai ao ngaira, bwa are e bon koaua bon aron te taratara n aomata, eang ti uringa ngkoa te KFL te tabo ni karao ika are i Betio e kumeaki naba ao ngaira eara manga Tabiteuea Meang, ao tao e bon noraki riaina Tia Babaire, ao I a karautaeka n anne n aki kan taekina aio bwa kanga kaunaki ke tera Tia Babaire ma ti na riai n taratara ni bwanin te Tia Babaire, ma ti na aki taratara n uoua maenako te Tia Babaire, ngaia I a toki ikanne te Tia Babaire ao e rabwa te Minita n ana kaeka ae nang tamaroa Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Booti Nauan: E koaua Tia Babaire e rangi n rarabwa kanga tao ti a taraia bwa ti aki buokan te titiraki ma kanga taeka ni kaunga nano aiaki aekakini kaunga nano aia rangi ni kakawaki Tia Babaire, ao n aron are kanga ti mwaneweia n ae mwaneweia te Beretitenti n ana taeka ni Bau ao ti na katannakoi nanora aika kakaokoro te Tia Babaire ao n aron kanga te kaunga nano are e mwemwe ngkai man iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang are bon ngaia temanna kanga batuan ara Auti aio ikawaina n reitaki ma tabeman aika raora aikai aio te bwai teuana ae ti na riai n nano teuana iai Tia Babaire, bwa ngkana a mainikun nanora ibukin tetaua ni nne ao ibukin tauan ara koaua n ara *politics* ma tera riki aika kakaokoro ao a naaki buokaki kain Kiribati riki kain abara ae te itera Maiaki ngaia I nang karabwa aron ana maroro te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Maiaki ao e koaua ao mai Tabiteuea Meang kabwara au bure i a totonga naba Tabiteuea Maiaki tao bukina ae bon te moan e mena boton te uea ni kai iai, ngaia are ti karabwarabwa n te maroro aio Tia Babaire ao te Tautaeka aio e tiku

inanon kanga te iango anne, ao e na kataia ni karikirakea Tabiteuea Maiaki, Tabiteuea Meang ke Tabiteuea bwa te aba teuana ae na kona n tobwa te kangaanga n te itera Maiaki ao a nang mwaiti ae kan karikirake ngai naba ngai kai i tataraia waaki ni kabane akana karaoaki n Tabiteuea Meang a bon riai naba ni karaoaki i Tabiteuea Maiaki ao ana riai ni kabirimwakaki bwa ngaia teuana buokaia tarira ma mwanena ake n te itera Maiaki ao e nang rabwa buokan te kaunga nano aio Tia Babaire ao e rabwa ao n aron are i taekinna ti na kataia ni kibara aio bwa e a bon kaman wene inanon ana iango te Tautaeka ti angan ngkanne kakoroan nanona ngkai kanga kabaitiana, a bon ongora naba au botaki ni mwakuri ngkai n rekereke ma tao te *Koil* naake a rekereke naba ma ana botaki ni mwakuri te MISE bwa ti nang riai ni inanoi ni kabaitia aio bwa tao imwain koron te aua n ririki ao tao e na kona ni buti teuana te *barge* ae ti a tia ni mwaneweia ikai, ko nang rarabwa riki te Tia Babaire ao are ieta.

Tibiika: E rabwa te Minita ao tia nakon ara titiraki are imwina bwa e a bon bane buokan te titiraki ane, te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Teraina ae karineaki Hon.Nantongo Timeon ao e a tia n roko ana reta ni bubuti ae imatau n te tai bwa e bubuti bwa ngkai e aki reke rokona n te bowi ao e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tekiau Aretateta e na kaekaki te titiraki iroun te Minita ae karineaki ibukin Te Aono n Raina, ae Hon.Mikarite Temari

H.E Taneti Maamau: *point of order* Tibiika

Tibiika: Aia ao tera am *point of order*

H.E Taneti Maamau: E rabwa are kanga otara ian te Tua te kaetieti e aki rangi ni katereterea bwa akee bon akea rabwataia iaon Tarawa bwa aki roko rabwataia n te bowi angkoa kanga n otara e naki rin aia titiraki tao anne te ota, ma are ko bon kai kaetia, ao e buoka otara aei bwa ti anganaki te ota bwa iai kaibuke ake a roko n te Aoni ni Mainiku ao a tia n tuangaki bwa ana toka iai ma a bon aki kan toka bwa a taninga naba baoia te wanikiba, engae ngke iai aika toka n te kaibuke, ngaia are kanga e a taraia te Tautaeka bwa e aki riai ae a nang iai aika nang angaki te inaomata, bwa are ngkana ngaia anne ngkana te Tia Tei mai Banaba bwa e bon tangira baona te erekabuta ngkana ngaia anne bwa are a nang anganaki Taan Tei inaomataia bwa nang bon kakai baoia ake a taku bwa are ane te kaetieti ke te ota ae ti anganaki bwa are aei aia *choice* are a bon aia *choice* a tangira ni kan kiba e ngae ngke bon iai te kangaanga, ma anne

ngkanne ti kan karekea te kaetietie man am taibora ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti n am *point of order* ao n na ti kaeka moa te Beretitenti bwa i a manga anganiko bwa koa *point of order,* eang ana babaire te aobiti kai a bon riki ni butimwaea aia titiraki Taan Tei aikai ibukina bwa aki roko rabwataia n aron are kabwarabwara bwa akea baoia e aki nako baoia, ao ibukin am rongorongo te Beretitenti ibukin te kaibuke are e nako anne tiaki te kaibuke ae ti *charter* man ara aobiti bwa anne bon ana *schedule* te kaibuke man te kambwana ni kaibuke are mwananga mai iai, ao ibukin tokaia Taan Tei iaon te kaibuke te bwai ae karaoai te aobiti n taainako e bon kakawaki ae na *preference* te Tia Tei ao bon iai naba aron tobwakimi Taan Tei ian ami Tua are *salaries and allowances* ibukimi, ngaia are te aobiti e kakoroi nanon bwai ni kabane iaan Tua akane wene akanne bwa ngkana tera ae tangiria te Tia Tei ao anne ngkanne aron karaoana, bon iai aia *charter* ae ti katauraoia bwa baoia ma eaki nako ngaia are ibukina bwa tao e bon *fail* ara aobiti ni karaoa anne ke e aki nako baoia Taan Tei ao anne ngkanne bukina ae ti butimwaea aia titiraki ao ti butimwaia rinanon te meri ao e bon roko naba bwa are iai ngkai te meri a kona n roko ao a tiainai aia reta rinanon te meri, ngaia anne bukina ae ti katoka iai, ngkana e kaeka am *point of order* te Beretitenti ao e ko rabwa.

H.E Taneti Maamau: Te bwana riki ti teuana te Tibiika

Tibiika: Ngaia ao uotia

H.E Taneti Maamau: Ngkana ko kariaia, e rabwa, eaoria bwa are ti kanga ti kanga ti aki rangi n mataata ke tiaki rangi ni koaua n ane ana bon anganaki Taan Tei aia *preference* bwa te bwai ae ti kakoaua, aei are e uneaki te Tia Tei mai Banaba, ana *preference* bwa e aki tangira baona are e taku bwa e aki *safe* iai, ma are bon am aobiti ae totokoia, ngaia ae ti a kangai ngkanne e a mena iaa te *preference* ngkana e koaua bwa arei ae bon nanon te Tia Tei mai Banaba bwa eaki tangira baona eaewa te tai ao iraua ana tai te Tia Tei mai Banaba ao ngaia are ti riki n ataia bwa e katoto naba nakon te aobiti ma are e teimatoa te aobiti n bon anganna baona are e bon taku bwa e na toka kanga n aki tabeakina nanon te Tia Tei are e bon tangira, ma are ngaia I kangai ngkana e koaua bwa ai anne bwa ai te *preference* tao e bon raoiroi ni manga taraki riki ane bwa are aki tau kaubwain abara, aki tau ana *resources* Kiribati, ao ngkana e koaua bwa e nang bon anganaki tao e a tangira n toka n te wanikiba ae ea bon rangi ni bobuaka ao anne tao e mano riki iai e kukurei riki iai, ngaia ane anne I taku bwa e na

taraki ko na taraia riki man am aobiti te Tibiika ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao ibukin ana *case* te Tia Tei ae karineaki mai Banaba ti bon *charter* baona n taainako man te aobiti e *charter* naki te kaibuke ao e nako n anaia i Banaba ao manga moan nikikria naba ngkana e na nikiraki ao e bon *charter* naki naba baon te Tia Tei mai Banaba, ao ibukin ngkane aia *case* kain te aono ni mainiku are aki rokon te tai aei, ao bon iai te *charter* are ti katauraoia bukia ae te wanikiba bwa ngkana ti *charter* te kaibuke moan te bobuaka riki nakon ae ti na *charter* te wanikiba, anne bukina are ti bon teimatoa n *provide* baoia ae bon ae i taku bwa kanga a bon tangira bwa tao ibukin naba aia *health* ibukin naba tao bon aorakia are ngaia are a tangiria iai n toka n te wanikiba bwa tao e uarereke aia tai bwa a bon kiba naba ao a roko naba ikai nakon are te kaibuke tao iraua te wiiki, ma e bon bobuaka te kaibuke a tia ni karaoa te *analyses* kain au aobiti ao e bobuaka riki te *charter* n te kaibuke nakon tabo akekei nakon ae ti *charter* te wanikiba, ngaia are ane raoi bukina te Beretitenti ae ko karineaki kai i bon butimwaea aia titiraki kain te aono ni mainiku bwa e kakawaki bwanaia aia botannaomata ma kainanoia bwa e na oti n te Auti aei, ao anne bukina ae I butimwaia iai, ngkana e boraoi ma am iango ke ngkana e kona ni kaeka are ko raraomaeakinna, tera am *point of order* te Tia Tei mai Tabuaeran.

Hon.Tekiau Aretateta: Ko rabwa Tibiika are kanga are ko atia n taekinna ae kanga I ti kan taekinna nakon te Auti aio bwa ngaira are ti kaibuke ao kanga bon akea atakina ae ti na kaibuke ma bon nanora bwa ti na kaibuke ian are e angaraoi ikekei ma I bon meri nakon te Auti n Tei ao a tuangai bwa ngkana I *safe* ke e nakoraoi te kaibuke ao I kona ni kaibuke ma bon iai baora ae te *charter* ae ngaia I taku bwa ae te wanikiba ae ngaia ane a tiku iai raora ake n te Aono ni Mainiku, ko rabwa

Tibiika: Tao ti a nakoa ara titiraki anne ao I a butiko e kangai I ataia bwa e a bon boo te tai ma nna bon riai ni kanakoa bwa ibukina bwa ti kana ara tai ngkana kam kukurei ao I a kanakoa I a kamotirawa naba imwin te titiraki aei bwa e bon nang ke ti kautaeka te titiraki aei ao I tara te tai ao e nang kiriaria bwa tao 7 te miniti 23 te miniti imwin ao ngkai e a itera raoi 12

Hon.Mikarite Temari: *point of order*

Tibiika: Tera am *point of order* te Minita ae ko karineaki

Hon.Mikarite Temari: I kan butia n te *ruling* kona angai moa inanomatau bwa n na kaeka ke

kona *force* naki bwa nna kaeka anne, I kan ongora moa

Tibiika: Bwa are n na taekinna te bwai ae wene iaon au ota bebwa ao ngkane i a manga kanako nakoim bwa are bon arona anne, ngaia are ti a nakon ara bwai are imwina, ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna man Te Aono n Raina Hon.Nantongo Timeon ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin te Aono n Raina ao Rawaki Hon.Mikarite Temari ao e n aron are i taekinna e a tia n roko te reta ni kariaia bwa e na tabekia te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tekiau Aretateta e nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAN TE UAABU AO TE RAWA IAON TERAINA.

Hon.Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Tibiika ao ni bwanaia kain Teraina ma aia Tia Tei are e aki reke rokona ni kaumaura te Auti aio e moa mai iroun te Tibiika te Beretitenti ana Minita, ao Taan Tei ni kabane ao kain Kiribati ni kabane kam na bane ni mauri(mauri) aio taekan te titiraki aio. *" Te uaabu ao te rawa bon oin ana kangaanga Teraina tera ana babaire te Tautaeka iaon te kangaanga aei."* E rabwa.

Tibiika: E nakoim te Minita am kaeka

Hon.Mikarite Temari: *Madam Speaker* ngaia are I kakaea iai am *ruling* bwa are ngkana titiraki man te *constituency* e na bon tabekia are e bon mena n te *constituency* ngaia I taku bwa kona angai moa au tai kai tiaki teuarei te *constituency,* eang nanona titabo ma ko *forces* nai *Madam Speaker* ao a na inaomatau iai.

Tibiika: I taku bwa ngke ti maroro ngke inabong e nang abwabwaki ara maroro iaon tuan kairan ara Auti ao ni kaineti ma Tua akana a taekinaki akanne ao I taku bwa n tokin te tai ao ana *understanding* te Auti e riai bwa e na kona ni tabekaki iroun temanna ibon iaan naba tuan ara Auti ane mena naba n ara boki n Tua ni kairiri ao anne ae e a boraoi iai nakon te Auti aei ngke ingabong ngaia are ti waakinako iai, ao e nakoim te Minita ngkane am kaeka ngkana ko tauraoi

Hon.Mikarite Temari: *Madam Speaker* , te uaabu ao te rawa are i Teraina bon te kangaanga man tain te kambwana, man tain te kambwana n te takataka man ana tai te korone man inaomatan ni karokoa bong aikai. Ana tai te Tautaeka aio ao n ana kauoua n *term* ao I kukurei n taekinna bwa iai mwakuri ni katamaroa ae na tabe ngkai ni barongaaki karaoana ibukin moa te rawa ao imwina ai te uabu. Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ko nang bati n rabwa te Minita ae ko karineaki n am kaeka ao e nakoim te Tia Tei

Hon.Tekiau Aretateta: E rabwa te Minita n ana kaeka ae nang tamaroa ao e kakoauaki bwa e a nang tamaroa are e taekinna te Minita are e taekinna bwa e a bon bongaata e a maan te tai n tuai ni karaoaki aio ke tao ngkana ti kangai ke tao e moan riki te aba ae Teraina ao bon akea te bwai ae karaoaki nakon ana rawa ngaia are e rabwa aio I taku bwa ti aki tibwa aio moan tabekan te titiraki aio n te Auti aio, e a tia ni karaoaki bwa te *motion* n taai ake a nako bukina bwa e bon nang korakora te kangaanga n te tabo aio ao ai moarara riki n rorokon kaibuke, aia bwai kain Teraina tanan kaa ai moarara riki baika a rarawata aikoa reke waerakeia a rokon te abamwakoro a manga kaokaki nako Tarawa a kabonakoaki ikai a manga kaboaki naba, ai aroaroia naba aio ni karokoa te tai aio, e kakoauaki bwa *LC Linnix* e uoti naba bwai ni mwakuri ao e koro ma e rabwa ana iango te Tautaeka aio ngkai e na kona ni karekea te tamaroa riki nakon te uaabu, tera am anga ngkane nakon te uaabu ni karaoia te rawa ngkai kanga ti kakoaua bwa *New Zealand* are e angaanga ngkoa te buoka kanga e a tia n toki ao bon karaoan te rawa e na bon ti bauranaki riki ni kawarebweaki teutana ao e kananoaki ao e a tia naba ao e a kona ni ibuobuoki Teraina e a kona ni buokaki Teraina. Tera ngkane am katamaroa n aron ae ko taekinna ae te rawa moa tera am anga ae kona karaoia nako iai, ko rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa *Madam Speaker* ao bon anne raoi ana kainano te nati ni Kiribati are e maeka i Teraina mangkoa mangkoa mangkoa ao e tuai man tamaroa te rawa n roro aongka ni waerake kaa aonga ni waerake baoia ataein te reirei are a bae tangoroia i Kiritimati, I karabwa boutokan te titiraki n norakia kainanoai kain Teraina, te moani bwai te rawa ane ngkana e kakoaua ngkai te Tia Tei temanna mai Tabuaeran ae onea min tarina mai Teraina n roko *LC Linnix* n ae nako ao ane a tia n waerake ara bwai ni mwakuri ao ane a waaki karaoan te kawai, ti a tobwa ana kainano Teraina, iai bwainaorakian te uaabu tia kaman nikiria naba i Kiritimati, te *long arm excavator* are ngkana a uringnga kain Kiribati ao are e bon titiku ngkoa ngke e karaoaki *Dai Nippon* are te kabanea n ananau wiina, te *long arm* e a tia naba n roko ngke e tia *Dai Nippon* ao e rabwa te Tautaeka aei, I karabwa nanon ara Tautaeka bwa are e a roko i Kiritimati bwa anne bwainaorakian te uaabu are i Teraina, te kangaanga ngkanne ai bon ti baona

ngkanne *LC Linnix* ae a roko ngkai e tauraoi ngkai n tiriba e karaoaki bwa e *service* raoi *LC Linnix* manga rokona ngkanne nakon te Aono n Raina ao ti a katoka naba ngkanne ara bwai ni mwakuri aio, bwa bon anne raoi bwainaorakiana e a kaman tauraoi iroura tia kaman *proactive* ao n *smart* bon aiana raoi ao ngkana e roko ti kawaerakea i Teraina ao kai are e a kena naba ni karababa te rawa, ma buokan naba te kaoti bwai are I bon moana Teraina ngkai n okiu aio are I kaotia are I moana Tabuaeran, Teraina n anga ana kakaitau te Tautaeka ibukin rineakin te Beretitenti ao riki ai bon ana kakaitau te Tautaeka nakon te nati n Teraina, e ngae ngke eaki boutokaki mai Teraina ma rinean te Beretitenti e tikaua rerei ao e anaa te tokabeti, ti na tobwa tei Teraina n anne ao manga rokon *LC Linnix* n tiana raoi ni barongaki raoi n rokona n te Aono n Raina *Madam Speaker* ao e na kataia ngkanne ni katoka te bwai ni mwakuri anne are bon bwain raoi kenakin te rawa aoe a tamaroa naba ao e a rerei naba ana rawa Teraina ao e a toki naba te kainano, Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon.Tekiau Aretateta: Ngai ngke te Minita ngaia bon te maiu ane inanon baim ao e aera ke koa bon rawa ni kaeka ao ngaia bon te bae e bebete ao kae ko taetae a maiu nanoia kain Teraina, keiaki keiaki bwa are tabem, ko nang rarabwa n am kaekaeka ae tamaroa are ngkai a ongo kain Teraina ao ngaia akea te kangaanga a nang buokaki ma ngke ko a kaman nora aio ni menan *LC Linnix* i mainiku bwa are a bon bongaata e kaan onoua namwakaina tao teniua tabun namwakaina n te Aono ni Mainiku ma e raoiroi bwa are e a reke bwaina ane ko taku bwa i Kiritimati ao a bon ongora kain Teraina, moan tian *LC Linnix* e waerake ao kai ea toka naba aia bwai ao kai akea naba te kangaanga ao e a babane naba au titiraki mai ikai ao e rarabwa riki.

Tibiika: Te Minita

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kabwara bure nakon te Tia Tei mai Tabuaeran I aki rawa n kaeka te titiraki ma ira te babaire man bwanam *Madam Speaker* ibukina ngke bon tiaki ngaia te Tia Tei mai Teraina ma kai koa manga bon angai bwa n na tauraoi ni kaeka ao ae I kaeka n angana naba iaan am kariaia bwa are n tabetai e a bon aki kakan ngkana tiaki am *constituency* ao n tabetai ko aki ata te tamnei ao ngkana n nang bo nako ni kakaekaeka ma ngaia ao n tabetai a kona ni bure ara karaki ngaia are I karekea moa am kariaia ngkana ko kariaia ao ti a waaki naba, ngaia are I teimatoa ni kabwara au bure nakon tariu mai Tabuaeran ao bon

anne te kangaanga e a oki *LC Linnix* ma are bon iai babaire moa iaona, ao te moani babaire ti na kamwaingi bwai ni mwakuri nako ni karao kawai moa i Tabuaeran ao a kai ruo bwai ni mwakuri akekei bwa are taian ke bwai ni mwakuri aika uarereke ao rangaia ti aki rabwa bwa are a rou naba taian *pop cat* are a ti buti iaon te maran ao a kawaerakeaki naba, ngkanne angkoa ti nang manga tara ngkanne te uaabu anne, bwa nang tibwa bon oki ao e bon raoiroi te uaabu naba i Teraina e rababa e kona ni buti ni bwake te booti ma tarana riki kananoana ma ti na aki kainanoa naba kawaerakean te *long arm* aio ti aki kainanoa te uaabu i Teraina, e na ti kabwaka naba moana riki *LC Linnix* nakon te maran ao e a ruo naba te *long arm* aio bwa are bon rangana te *track* e na akea te kangaanga iaon te maran ao ngkana e roko taari e aki kona ni mate bwa are *Diesel engine* , ngaia are e naki raraoma ngaia are ai bon ara ibuobuoki naba ao ara bubuti nakon te *Shipping* e a riai n tara ana kangaanga Teraina ni kangaraoia ma aron ana kaibuke *LC Linnix* bwa ngkana e tia, ti a boboa waen te *Shipping* e bia uringa Teraina bwa ti kainanoa *LC Linnix* bwa ti aonga ni nakon nikira ana kaa *JSS* are e a bongaata i Kiritimati ao *private* riki tabeua ao ai raona naba te *long arm excavator* bwa e aonga n toki kainanon Teraina are mangkoa mangkoa mangkoa ao ti nang katokia ngkai, Ko rabwa *Madam Speaker* ao I teimatoa ma te bwana n nanorinano ni kabwara buren te maroro ngkana iai. Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ko nang n rabwa te Minita kai ko kaeka aia titiraki kain Teraina ao iai riki buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tekiau Aretateta: Tao bon akea ngkoa ma iai ngkai e a manga mwaneweai te Minita bwa kanga I aki tau ngkai I tabeka bwanan Teraina, ao are tera okorona, I ata rongorongon Teraina bwa Teraina bon atimwakoron Tabuaeran, I ata nuna ni kaina ma rawa ma rana ngaia are ko rawa n taku bwa i aki ata rongorongon Teraina, I ataia ko rabwa

Tibiika: Te Minita iai am kaeka

Hon.Mikarite Temari: I a bubuti *Madam Speaker* bwa are ngai naba te Minita n te Aono n Raina ao e nang atonga bwa Teraina bwa atimwakoron Tabuaeran ao ngke I a kabwara au bure I a kabwara buren ngkana iai maroro nakoina, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: E nang rabwa kanoan ara ingabong aei ao I taku bwa iai nikiran titiraki ngkana arona bwa e aki reke tokaia n bwakantaai ao a moanibwai nakon te ingabong iaon te ota bebwa bwa kam a tabeki am

titiraki Taan Tei ake aki reke nakoia, te tai ngkai ai 20 nakon 1 ao I karautaeka ibukin tauakin ami tai n angani naba ngkami ami tai 10 imwin 2 imwin ara katawanou ao tia kaitibo ikai Taan Tei ao ti a motirawa moa ibukin te katawanou. Kam rabwa.

KATAWANOU

Tibiika: Tia nakon ara bwai are iaon te ota bebwa.
Kiraaka: Taian kaoti

TAIAN KAOTI

Beretitenti: *point of order* Tibiika

Tibiika: Ngaia uotiko te Beretitenti tera am *point of order*

Tibiika: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua ti ataia bwa are ai tanan kaoti ngkai ma e raoiroi kai i moantai n *point of order* ni kaineti ma te kaoti ane e nang maroroakinaki ane kanga te kaoti nambwana 2 mairoun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Beru bwa kanga n ana ti uota am nonori nakon ara *rule* 44 (2) bwa are otara n te aeka ni *motion* aei e na kitekitea te *case* are e mena n te bowi e tuai n otinako te moti bwa e bon *pending* naba ngkai, ngaia are tera ngkanne angan anne te Tibiika I ti kan kaira am kaira moa am *attention* nakon anne, ngaia are ti bubuti ngkana e a *withdraw* ke e aki katokaki bwa te kaoti aei n te ota bebwa, e rabwa

Tibiika: Ti na nora, n na ti nora te Tua ane ko koteia ane 44, ngaia iai am maroro moa te Tia Tei mai Beru bwa I tia ao I a kanakoa au mena iaona au babaire iaona.

Hon.England Iuta: E koaua te Tibiika, kanga akea ataakin te *case* ae rin ikekei, tao ngkana iai ao I aki ataia naba ngkai, ngaia ti kan ataia bwa te *case* maia ao antai ae tabekia, e rabwa

Tibiika: Ao kona n ti tuangai te Beretitenti tera te *case* ae wene i matan te *court* ngkai bwa e aoria n ae I kanakoa au babaire iai I a butiko.

H.E Taneti Maamau: Ngkana e na kaokoro otan te Tia Tei mai Beru temanna ae karineaki bon te *case* are e bon kateitei iai a katea Tobwan ke te Tautaeka ibukin ngkoa kabonganan kanga te mwane are te *breathing finance* bwa are i rekereke ngkanne ma te tai are e *dissolve* iai kanga e rekereke ma Auti n Tei ngkoa are n November are kanga e totokoaki te kataumwane iai, ngaia are otara maroro ae ana bon kaira te iango nakon te *case* anne ae tuai n otinako ngkai bwa e *pending* ma ngkana tao ke anne otara iai, otara e bon ataia te Tia Tei mai Beru bwa bon anne ngkoa ana *case* ae uotia

nakon te bowi ae rietata, ao e rabwa.

Tibiika: Ao ngkana tao iai ae kona ni ibuobuoki ngkana iai bebwan te *case* anne ao e angai bwa ti aoria n ae ti bon noria bwa are n na kanakoa au babaire iaona bwa ngkana bon iai ae mena I matau ao i a kona n noria bwa tera ao ti a kanakoa naba ara babaire iai, I a bubuti ngkami, ao tera am *point of order* Tia Tei

Hon.England Iuta: Otara iai te Tibiika bon ti arei ti totokoan kabonganakin mwane te mwane ni karikirake, kanga ti te *administrative challenge* ti aki roko n te Tua ae Maungatabu, ti ti uneakina bitakin te Tua are e roko ngkoananoa are kanga e kabutaki are e a tia ni kabutaki ngkai are e toka iaon am ota bebwa ngkai, ti anne ae kanga ti kateitei iai bwa ti aki tangiria bwa e na kanakoaki te mwane arei n te tai arei, eti kanakoakin te mwane n te tai arei ke eaki, ti anne ti ti kaitara are te bitaki nakon te *Development Fund rules* ti tuai roko iaon te *constitution.*

Tibiika: E rabwa Tia Tei, ao tera riki am *point of order* ngaia

H.E Taneti Maamau: E taekinna kanoan te *special rules* ma anne kateitei iaon te *constitution,* anne ngkana I *draw* ana *attention* iai ane 108 te *constitution* kabwara au bure 107 te *constitution subsection 2* ao ane e koatia, *te Consolidated Fund* ao *special Fund* anne a kamanenaki ikai, ma ngkana e koaua bwa ti ngaira ara mena ngkana ti *debate* bwa are a nang manga kamaua are kanoan te bae e atia ao ti kateitei ni bubuti ngke ko karaoa am *ruling* n te moanibong te Tibiika iaon te *Supplementary* ngke e tabeka ana kaoti te Tia Tei mai Kuria bwa e rekereke ma ana moti te bowi ao ngaira tia manga kangai ae rekereke aei ae na rekereke ma te *case* ae *pending* bwa e tuai n otinako te moti iai, ao anne ngkanne ti taku bwa kanga titebo bwa are koa bon kanakoa naba mwakam ma arei, ao ngaia ae ti tangiria n te tai aei ti kairiko nakon anne bwa iai te *case* n te bowi ae tuai n otinako n te moti iai, ae na bon e na bon kiteaki ao e na rekereke n te maroro bwa are bon oina raoi man te tai are e na kotekoteaki ngkanne mwakoro 107 n ara Tua ae Maungatabu te kibu 2, ao n reitaki naba ma mwakoron ara Tua ae Maungatabu ane 78 1A ao 1B bwa are kanga a irekereke bwai aikanne n aron tarana iroura, ngaia are ngkai ana irekereke ngaia tia bubuti ngkana tera ngkana ko taonaki te kaoti aei bwa ngke e atia te moti man te bowi n otinako ao anne tao e a kakan riki, e tuai n tia ae bon tiku naba taekana iroun te kabowi ae rietata ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia ao n na manga ongora n ana itera te *Leader* te kaitara terana am *point of order*

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua kanga n otara naba ae akea rekereken aei ma te titiraki are e eanganaki te *court* bwa are arei naba te titiraki ae anganaki te *court,* arei ibukin riain kamanenan te mwane ni karikirake ao I taku bwa e bon mataata te *case* anne ao a bon tia n taekinna kain te Tautaeka bwa a tia n tokanikai iai ao a nang kukurei a uboubo bwa a tia n tokanikai iai bwa are e a tia n otinako te moti ma tao e tuai n nako are e koreaki n te bebwa, ma e tia n otinako te moti ma aei te Tia Babaire e kaoti aei e irekereke ma Tua ae Maungatabu te 108(2) akea rekerekena ma are e taekinna te Beretitenti are 107 ke 78 bwa aei e bon nang kaineti ma Tua ae Maungatabu ae bon koreaki n te kaoti aei ngaia are tiaki naba ngaira nora riain ae na taonaki te kaoti aei bwa te kaoti ae moan te kakawaki ao a ria n ongora kain Kiribati, te kaoti maon te kakawaki ae bwa are kaekaetan aron te waaki iaan te Tua ae Maungatabu ae aei tibwangra ngaira Taan Tei ao ngaia ae ti aki nora riain ae na taonaki te kaoti aei te Tia Babaire bwa moan te kakawaki bwa ana ongora kain Kiribati ao ngkanne e a kona ke e reke naba te tai ni kakabwarabwara n itera aika rawata ma aei kanga e aki tiaki boraoi ni iango ma ana *point of order* te Beretitenti ae karineaki are iai te *case* ae *pending* bwa e a tia taekan ane. Ko rabwa.

H.E Taneti Maamau: *Point of order*

Tibiika: N na kanakoa moa nakon te Tia Tei mai Beru ao I a manga okiriko te Beretitenti, Tia Tei mai Beru

Hon.England Iuta: Are e bon e tuai mwemwe taekan au kaoti ao I a totokoaki naba ao ni bon aron otau are ngaia otau arei, ma akea te kangaanga naba ma ti te bae I tangiria bwa n na irantanga bwa baika ti na kotokotoi ngkai ngkana iai te kona bwa kam na kariai bwa n na manga kaokia nakon te bowi ae rietata bwa eti totokoana ikai ke eaki, ao e na karaoia am aobiti tiaki ngai ae n na karaoai ae na nako ni kaboa au kabanemwane ibukina e totokoai te Tautaeka ao na kabwaka, e rangi n bebete anne ngkana e itiaki man te bowi bwa are aio ngkane te kangaanga ngkana e totokoaki ikai nang manga okiraki e nang mang roko te taeka are *private member* I aki ataia bwa tera nanon te *private member* bwa ngkana tobwakina anne ngkana ti na boraraoi ma te Tautaeka ti na manga uotia nakon ae na roko, ti kona n tataninga ngkana aio aron totokoana bwa a rawata kibu, ngkoa are i katikua nakon te bowi nakon taina, ane kaetakina ma ngkana ti

nang manga kauntaeka te Tua ae Maungatabu ikai a bon tuai n ongora n te bwai ae n na taekinna ao a biri rimoa naba te totoko tao ngkana bon te kauntaeka are bon aia te kauntaeka ane bobonako iaon itera tabeua are bon aia taekan te kaoti ao bon ngkoe ane kona baireiai, ngai bon au kaoti bon bwaai tabeua bon akea rekerekena naba ma aikekei ao n aron otau are I taku arei ti te *administrative challenge* iaon te bitaki nakon te *rule* arei akea rekerekena ma te *constitution* ti tataninga naba te moti ngkoa n taina ma e tuai man otinako, e rabwa.

Tibiika: Ngaia te Beretitenti tera am *point of order*

H.E Taneti Maamau: I karabwa te Tia Tei mai Beru temanna ao e koaua are ti bon anganiko am tai ti angan tai ko rabwa ke tao ko nakoa tao te *approach* tao e kanakoa ana kaoti ao tia nakoa te maroro ma bukina are ti taku bwa ai nnena ae riai ma n na ti *point of order* e kawa n ae bure te ongora, eti ae ti a tia n takaruaia ke n taekinna ae e tia n nako te moti n te bowi n te *case* aei ae oro ke kanga e nako inanon te *court* ma are n tuangakira mai iroun ara *lawyer* ke ara tia kaeti Tua arei e aki bwainaki, e bon bwainaki are e bon otinako te *wrriten* ae kan waniua ngkai namwakaina ke itiua e tuai man otinako ao e ti bon tataningaia naba ngkai, anne kaetan arei.

Te kauoua ngkanne are a taku bwa are bon akea rekerekena ma baike a nanonaki, iai rekereke ao ane ana bon oti n tain te maroro e aki kona n ae naki irekereke bwa are a bon irekereke bwai aikai bwa botona raoi are ni bwakan te Auti n November ane e na bon boboto iai ao e kairua ae bwa teuana tarana ngkana e koaua bwa ana bon katamaroaki tao te Tia Tei mai Beru e na bon katamaroa te kibu ae te Tua ae Maungatabu e aera eaki tabeka ana kaoti bwa e na onea te kibu aei bwa tao aei te kibu ae na katamaroaki nakon ae e a karekerekea bwa are e kamwangaanga ana kaoti anne ngaia ti a nano uoua ngkai e kamwangaanga ao e kona ngkanne n rekereke ma kanga te *case* ane n te bowi ae tuai otinako te moti iai ao ngke e aki bwa e a bon ti kangai naba e na katamaroaki ara Tua ae Maungatabu aei bwa are aei e a titirakinaki ke ea *question* te *constitution* aei ngkai kanga te kaoti aei, e a titirakinaki ara Tua ae Maungatabu ma tao anne riki angana ae angaraoi iai ae na bon uotaki te kaoti bwa e nang bitaki ke ni katamaroaki te Tua ae Maungatabu ni kibuna aei, nakon ae karekerekeaki ma aron baika a tia n riki ao ngaia anne e a tia raraoma ngkanne iai ao e rabwa e nakoim te Tibiika

Tibiika: Tia Tei ae karineaki iai riki am maroro kona kanakoa

Hon.England Iuta: Akea te Tibiika bon ti are bon tuai mwemwe au kaoti ao I a taonaki nako naba ae bon raoiroi te ongora moa, are e a toka iaon te ota bebwa ao ngkana iai te Tua ae uruaki ngkana iai tuan te bowi ae ara waaki ni bowi ae uruaki ao ngkanne I a kanakoa bwa I a butiko bwa ko a baireia n arona anne ao ngkana e a kotokoteaki ngkai bwa n nang kaira te iango nako ikekei ni bon etin te koaua te Tibiika bon te kantaninga teuana au kantaninga ao ana iango te Tia Tei ma teuana ibukin ana kauntaeka, I a bon aki kona n roko iai, I aki kona n roko n te biri rimoa anne bwa ngkana ko taku bwa kona angai au tai bwa n na bon tabekia n aron tabekakina e tuai naba bwa n na bubutia te Auti bwa e na kariaia, ao ngkana e aki kariaiakaki ao tera manena ae bon rawata te bae n na taekinna irarikina ao tera manenan te kaoti aio , ngkana e anaki kariaia te Auti, e bon aoria te kauntaeka bon te bwai teuana tiaki au kantaninga anne I kataia ni kaitiakai ao I kataia ni karaoa tabeu ae moan te kakawaki ae te Tia Tei ngai ae I rineaki mai Beru bwa n na mwakuri naba ibukin Kiribati ae bwanin, ti aikanne baika i kan taekini, ngkana I aki anganaki au tai ao tera manenau n Tia Tei ngkana ngaia, tera manena ngkai I tei n taetae mai ikai, tia anganira ara tai bwa ti na bon karauria ni maroro ngkana e tang buaka ane a bon ongora kain Kiribati ao e na bon ataia te Tautaeka ngkana iai ae kan maroro iai imwina inanon aio I aki ataia, I aki kona ni kaea nanon anne, are kona bon mena ikane, bon ti aikanne bwanau ni kaoriori are a toka iaon te bebwa, iai au katauraoi teutana, ngkana e a raraomaeakina naba te Tautaeka, ke tai raraoma bwa e a tibwa toka iaon ana taibora ma iai baika a bon riai n taekinaki, ti a bubuti te Tibiika tera iangoana,

H.E Taneti Maamau: *Point of order* Tibiika

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua ti nora nanon te Tia Tei mai Beru tao e titiraki bwa e aera kai e aki toka, ma bon anne naba are ti uneakina nakoim ao kain Auti eaera ngke kam aikoa butimwaea bwa ti na bon ti kaongoa Kiribati kanoan te manga kataumwane are e na kabwataki, ao e aki butimwaeaki ara bubuti, n aron am kaetieti ao are ti karinea ni karoa te bong aei, ngaia ae karaua nanona te Tia Tei mai Beru bon titebo naba e aki otinako kanoan ara manga kataumwane ao e a kamaunaki naba matana, n ana tabeka ngkoa ngke e *intervene* te Tia Tei mai Kuria bwa are iai te *case* ae e tia n nako te moti iai, ngaira e tuai

nako te moti iai ae te *case* naba ae irekereke ma anne ngaia I kangai anne ae tao eti e tang nanom e tangi naba nanora bwa e aki oti naba matan ara manga kataumwane are e anga naba ana babaire ko anga naba am babaire te taibora n te tai arei ao ti nano raoi ni karokoa te bong aei, e rabwa

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao I taku bwa tao I kabanea nakoim te Tia Tei mai Beru ao I a kanakoa naba au babaire,

Hon.England Iuta: Tibiika e nang bebete taekan aio bwa kona angai te kariaiakaki bwa n na manga tabekan taekan te bwai aio ni manga tei ibukiu nakon te bowi ae rietata ni kakaea etin te bae uneakinaki aio, eti ma are e uneaki are e taekinna te Beretitenti are e taonaki, e aki ma ngkana e aki ao I kona n tataninga nakon ae na roko akea au kangaanga, ma ti tangira bwa ngai n na ti butia te Auti aio, N na ti bubuti bwa kona mwiokoaki, e na baireia te Auti anne ae ti na ti bubuti, ao ngkana ti aki riai n taekinna e a tau I a katikua n arona e a nakoim.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki mai Beru are bon am kaoti te kaoti ao I taku bwa e nang kakawaki bwa ti na moantai N na moantai ni kanakoa au babaire bwa e aoria n ae ti waaki nakon are imwina, ao aei n norana irou kai iai te tabeaianga ae tabekaki ibukin am kaoti te Tia Tei mai Beru ae ko karineaki ni kaineti ma tao te *case* ane *pending* n te bowi ngkai ao e a tia naba n roko e a tia n roko naba kanga te *court case* anne I matau bwa I taraia ao I kakoaua bwa irekereke ma te mwane ni karikirake ao I kakoaua naba bwa ngkana kai te *motion* ao e na bon kona naba ni manga bon rababanako aron te maroro iaon iaon bwai riki tabeua aika a na kona n rinako n bon aron te maroro, n na kabwara bure ngkana ma na kanakoa raoi are I taku ngai bwa te kabanea n tamaroa naba ibukimi ao ibukin ami Auti, ao i rangi n ota n nanon am kaoti aei, bwa am kaoti aei kanga te mwioko ae ko angan te Tibiika bwa e na karaoia nakon matan te bowi, ao ibukin te Tua ae 108(2) ao bon akea e aki kona n tuka aron au mwakuri ke aron katabeakiu bwa n na nako n uotia nakon te bowi ngkana arona bwa e taonaki ke I taona am kaoti aei, bwa akanne tabera aika kakawaki ibukin kabwaranakoan Tua ara Tua ae Maungatabu bwa aoria n teretere raoi ao ti aoria naba ni manga biribiri inanon waakinan ara bowi n akea manga waewaeara iai, ngaia are n te tai aei ao n na bubuti te Tia Tei mai Beru I tia ao I anganiko ko *point of order* ma nang kanakoa moa am babaire bwa ko kan *point of order* imwain ae I kanakoa au babaire, ao kanakoa am *point of order*

Hon.England Iuta: *Point of order* ao ko rabwa kai ko angai, aio otau ae I anganaki koaki kona n tabeka te bubuti aio nakon te bowi bwa akea am *locus standi* bwa kanoan te Auti ae nako akea am *locus standi* anne otau ae I anganaki irouia *illegal counsel* ngaia I bubuti iai nakon te Auti bwa ko na anganaki te mwioko bwa kona raira anne, ti anne bukina ao n aron ae I ataia ko bon aki kona n tabekia ai iraman te *counsel* ae I kawaria ao anne tuangakiu, akea ana *locus standi* aio bwa aio kanoan te Auti ae nako ngaia are I tangiria ni kabwaranakoa ma arei, ti na iraorao ngkana e na mwengabuaka iai te Tautaeka ti aki au kantaninga bwa e na kamwengabuaka te Tautaeka bon iai bukina ngke I tabeikia, ti ngaia anne ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei kai ko kaota te itera ane ao e koaua n aron te *case* are 2004 tao anne ngkane are e tabekaki naba n Auti n Tei aei ibukin kairoroan te Tibiika bwa e na uotia nakon e na anaki ana *interpretation* te *court* ao ko rabwa kai ko kamataata anne, ma n te tai aei ao n na bubuti te Tia Tei mai Beru I nora nanom ae korakora ibukin am kaoti n na taona ngkai ma n na bubutiko bwa kona manga uotia n te tai are e otinako iai te moti are n te *court case* ae *pending* ngkai ao n na butiko bwa kona manga okira te Auti aei bwa ti na manga katoka ikai bwa e aoria ni manga maroroakinaki ao tia karaoa nanon are te kaoti are angkoa kona tabekia n te tai aei, ao man au babaire anne ao I a kabwara bure ngkana iai tibanakona bwa I bubuti bwa ti na waaki are imwina ao ngaia tera am *point of order*

Hon.Tessie Eria Lambourne: Kabwara au bure e nang uarereke te Tibiika ao I karautaeka bwa nanona are am *ruling* ko kabongana te *case* are *pending* , ti kan otara ngkanne bwa nanona e bon tuai itiaki taekan kabonganan te mwane ni karikirake n aron are e kabongana te Minita bwa are e tuai n otinako mwin te moti, ko rabwa

Tibiika: Ngaia anne tia taninga raoi te moti are e otinako ao tia manga butia te Tia Tei bwa e a manga okira ara Auti ae bwa na kamwaka ibukin uotakirakean kanga kan kaotakin raoi te Tua ae mwaneweia n ana *motion* aei, ao ngkana kam kukurei ao tia nakon ara kaoti are imwina te kaoti nambwa 3 e na tabekia te Tia Tei temanna mai Nonouti " *Bwa te Tautaeka aei e na iangoa kabwakan te kabomwi nakoia bwatintia ake a bua maeuia ni kabuanibwain MV Butiraoi"* te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai e nakoim te *floor.*

TANGIRAN KABWAKAAN TE KABOMWI NAKOIA BWATINTIA AKE A BUA MAEUIA N MV BUTIRAOI

Hon.Ieremia Tabai: Tia Babaire ko rabwa ao I kukurei n tabeka au kaoti are mwakoro n te ota bebwa. *"Bwa te Tautaeka aio e na iangoa kabwakan te kabomwi nakoia bwatintia ake a bua maeuia ni kabuanibwain MV Butiraoi"* Tia Babaire ko rabwa ao n na moanna ni kangai bwa n te bong ae 18 n Tianuare te ririki 2018 ao e kabuanibwai te Butiraoi iaon kawaina ngke e kitana Nonouti, man te kabuanibwai anne ao e kaniia tebubua te aomata ake a mate, taekan te kabuanibwai are e riki arei Tia Babaire ti aki te moan tai aio ae beroroakinaki ke tabekaki n te Auti n Tei, te kabanea n tai Tia Babaire ae tabekaki bon man au titiraki n Eberi n 2019 n te ririki ae nako ao ana kaeka te Tautaeka e kangai bwa au titiraki ngkai e kona te Tautaeka ni kabwaka te kabomwi nakoia te koraki ake a bua maeuia n Butiraoi ao ana kaeka te Beretitenti e tiku ngkai n rinanoaki iroun te Tautaeka ma inanon te karabakau are imwina te Tia Babaire ao e teretere ni bukinaki n te bwai arei e ngae n anne te Tia Babaire ao bon au kantaninga bwa te kaoti aio, n na kabarabwara tabeua au kantaninga bwa e na ibuobuoki n buoka te Tautaeka ni motika ana baire iaon te bwai ae ti taku ngaira bwa ewa aomata ae a teimatoa n nano buaka ao a tang nanoia n te bwai are e riki, ai uoua tabun te ririki Tia Babaire man te tai are e riki te kabuanibwai arei, ao mai imwin te tai arei ao imwin te beroro aika mwaiti ao te titiraki ao e te Tautaeka e katea te *Commission of Inquiry* bwa e na kakaea raoi bwa tera ae riki, antai ake a rekereke ma te itera aio, anne angkoa katabean te *Commission of Inquiry* bwa e na kakaea.

Ao i taku bwa mai imwin arei ao angina te titiraki Tia Babaire atia ni buokaki ni kaekaki man te riboti arei, e ngae n anne Tia Babaire ao man te tai are e tia iai te riboti aio ao te bwai ae kamimi Tia Babaire bwa moan te kangaanga warekana, e nang ere anau aron kaekanina mai iroun te Tautaeka bwa ti kan warekia ao bona are kaokiokaki e kangai, ae a waaki bureitiman ni kakaea rongorongona, I aki ataia bwa tera ae riki ae ana kakaea bureitiman ma au bubuti te Tia Babaire bwa e riai te Beretitenti n tuangira ngkai bwa tera min aia kakaea bureitiman, antai ae na bukinaki n te bwai aio bwa are e maan ara tai n titiraki ao e rawata au taeka ni kaongoia bwa e aona irouia bureitiman bwa e a waaki naba bureitiman ni kakaea aia kakaei, e a riai n otinako mwin aia kakaei bureitiman te Tia Babaire.

Tia Babaire imwin te tai ae abwabwaki ao I uringa raoi bwa ngaia ae I warekia ngkoa, e a uki ngkai warekan te riboti n ana aobiti te Beretitenti ao n te *Library* ngaia ae tia nako ni warekia Tia Babaire, moan te kamimi te bae ti kaitara ma ngaia, a tei kain te *library,* ao a tuangai, "*Ieremia koaki kona n copy te bwai anne ao n photocopy, ko aki e tabuaki"* I a mimi n te aekan babaire aeakana arei, ngke ti kakaea te koaua bwa ao tia ribaki, Tia Babaire e aki raoiroi te waaki aio, e ngae n anne te Tia Babaire ao motin te *Commission of Inquiry* ae akea ae kona ni manga beroroakinna n uneakina e ti kangai bwa e aki *seaworthy* te kaibuke ngke e kitana Betio n 5 n Tianuare, e aki *seaworthy* e aki riai n tia ni mwananga, ane kabwarana irou n te tai are e mwananga iai ao ni kabwarabwara te Tia Babaire ao e kanga n reke irouia te koraki ao n na ti taekinna ni kauarerekea bwa te *license* ibukin aia bwai n taetae *expire* n 1 n Tianuare nanona ngkanne e aki bwati man 1 n Tianuare, ngaia are ngke e mwananga te kaibuke n 5 n Tianuare e a mwananga ao e aki bwati te Tia Babaire.

Tia Babaire te *issues* aia *clearance* kain te *marine* n 4 n Tianuare, bwa aonimakinna te Tia Babaire bwa e *seaworthy* e aki e a toki a na riai ni mwananga man 1 n Tianuare, e a riai n toki mwanangana man 1 n Tianuare, te *marine* te Tia Babaire anga aia kariaia nakon te kaibuke bwa e na mwananga n 4 ngaia are e a mwananga n 5 te Tia Babaire, tera nanon te taeka ae *unseaworthy* te Tia Babaire, irou te Tia Babaire e bebete e bon aki riai naba n ni mwananga, Tia Babaire ao n te kauntaeka aika nako ae taku te Beretitenti, ma e anganaki te kaibuke aio te kambwana aio bwa e buti ao e kona ma e naki uotia bwatintia, ngkana te kaibuke ae e aki bwati bwa e toki ana *seaworthiness* n 1 Tianuare te Tia Babaire, ao e na kanga riki ni manga buti te Tia Babaire imwina, te Tia Babaire te kangare ao te kananokawaki Tia Babaire bwa te CCK te Tia Babaire are e anga te *license* ibukin bwaai n taetae iaon te bwai aio ao tera riki,e bon ataia bwa te bwai are e uotaki ikekei bwa e na tuoaki, e tangoaki, e bon ataia, e bon aki mate n te *report* te Tia Babaire tao a tia n tuoaki irouia bureitiman bwa a karaoa te mwaan n tiritiri te koraki aikai, a tia ni kakaeaki rongorongoia bwa ngaia bwa a bonm ataia bwa e bure te bwai ae a karaoia ao a bon karaoia naba, ao ibukin anne ao e a naaki ana *license* te kaibuke ae bon riai n tia n anganaki.

Tia Babaire bon te kangaanga te aeka ni waaki ae ko ataia bwa e bure ao ko bon karaoia naba, Tia Babaire, moan te kangaanga te aekana, ngai irou Tia Babaire e

nang bebete aki riai n tia ni butinako n te tai arei, n 5 n Tianuare, e aki bwati, ao n aron are I taekinna tia bon nanokawaki n te bwai are e riki kai taan mwakuri n te Tautaeka ataia bwa e bure ao a bon karaoia naba, antai ae na bukinaki Tia Babaire eang, ngaira n ara koaua te Tautaeka ae na riai ni bukina, te moani bwai anne Tia Babaire ae i kan tabekia,

Te kauoua te Tia Babaire e reitaki ma ara uneaki ao ti kangai ao bukin tera e nang tibwa roko te Tautaeka teuana te wiiki imwin tian te kabuanibwai, bwa ngkana teuana te wiiki imwin tian te kabuanibwai e a tia ni mate te koraki, akea te bwai ae kona ni karaoia, angina tao ti iraman ake a maiu, bwa te booti are a toka iai ngaia are e reke maiuia iai, ma uoua bwaai aika I kan taekin ao aio e aki mwaneweaki n te *Commission of Inquiry* ma n na bon taekinna bwa n te tai are a kantaningaia kain Nonouti bwa e na roko te kaibuke i Betio uabong imwin te mwananga ao a mwananga nako Betio bwa a na butimwai aia bwai, ao a tuangaki bwa e tuai n roko n te bong are imwina a manga roko naba n titiraki ao a reitaki ma taan mwakuri ni ikotaki ma te *marine guard* Tia Babaire, ao tera ae riki Tia Babaire titebo ma eaki tabetabe iai te koraki arei, ao bon anne te kabuanibwai ma I kan reitia nako n taekinna te Tia Babaire bwa antai tabena te Tia Babaire bwa e na reitaki ma kaibuke, a taekinna n te riboti te Tia Babaire bwa a bon kakoaua bwa n te bong are mwananga iai Butiraoi mai Betio n uaa te bong are e reke iai te kabuniabwai bon akea te reitaki ma te kaibuke aio, bon akea ae bon akea, bwa ana kanga n reitaki te Tia Babaire ao akea aia bwai n taetae, bwa a bon aki bwati n te moantai ma taan mwakuri a kamangaoa, antai taan mwakuri Tia Babaire, ngai irou kain CCK.

Tia Babaire te kauoua n titiraki tera kabaean te *marine guard* iai katabeana bwa e na kakaia te koraki kaibuke ake a tuai man reitaki ma ngaia ke akea, iai katabeana ke akea, bona irouira te Tia Babaire ae ti na bane ni kakaea man te tabo are e riai ni kaekaki mai iai, iai tabena bwa e riai ni kakaia bwa e aera kai e tuai man reitaki ma te *Marine Guard* bukin tera aki kakaea, a tiku te Tia Babaire n rau n akea te bwai ae a karaoia, Tia Babaire ngke arona bwa a karaoa tabeia aikai te Tia Babaire ao e naki tia n riki arei, ao ngke tao e riki tao e na uarereke te kabuanibwai, tiaki antai ae na bukinaki Tia Babaire te koraki aikai ni kabane CCK kain te *Marine Guard* ana tia mwakuri te Tautaeka n aia waaki te Tia Babaire ngkai ana mwakuri te Tautaeka ae e a kareka te kamangao aio ao e riai ni kabwaka te kabomwi nakoia aomata akea bua maeuia, akea riki

iangoana ae na manga riki Tia Babaire, e ngae n anne Tia Babaire ao n taai aika nako bwa are a tia naba ni kaongoaki bwa e bae aron te mena aio bwa ana kakaea aia *investigation* taian *police* aio am tai te Beretitenti n tuanga te Auti n Tei aio bwa tera miin te kakae are ko tautaua iai te riboti, tera mwina antai ae ti na bukina imwin aia kakae bureitiman ae ko taku bwa ngaia ae bae iai ae ko kaotinakoa n te riboti n taai aika nako, aio am tai n taekinna bwa tera mina, ao ngaia iroura Tia Babaire akea, ao ai aekan naba bwa are iai uoua te riboti Tia Babaire, Tibiika, teuana are e karaoaki ikai ao teuana are a karaoaki kain *New Zealand* ao I bon uringa naba au titiraki te Tia Babaire bwa te riboti riki are e karaoaki irouia kain *New Zealand* ao bona naba e taku ngkoa te Minita arei bwa are e waaki naba kakae irouia bureitiman, aio naba ana taetae te Minita ngkoa n tuangira bwa tera are a kunea buretiman n te tai arei, aio ana tai n tuangira bwa tera Tia Babaire

Tia Babaire ti taku ngaira bwa a manrerei taan kairiri I taku bwa a manrerei ao ngai irou iai baen te Tautaeka bwa e na kabwaka te kabomwi nakoia te koraki ake a bua maeuia iaon te Butiraoi, e aki *seaworthy* , aki karaoi aia mwakuri taan mwakuri ao tera riki, ao antai te koraki akanne, ana tia mwakuri te Tautaeka, ngaia au taeka au kantaninga bwa kona butimwaea bukinam aio ao ko riai ni karaoa te bae bon riai bwa te kabomwi nakoia te koraki ake a bua maeuia mai imwin te mwakuri buaka Tia Babaire. Ko bati n rabwa ao I bubuti tabekan te kaoti.

Tibiika: E atia n tabekaki te kaoti mai iroun te Tia Tei mai Nonouti ao ti nang kanakoa te maroro iaona ma n anaa moa ana itera te Tautaeka te Beretitenti ae karineaki.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua I a moana bwanan te Tautaeka ni kaitaua te Tia Tei mai Nonouti temanna ae karineaki n ana kaoti ae moan te kakawaki ibukia kain Nonouti ao n reitaki naba ma bon kain Kiribati ao riki are te kabuanibwai i marawa are anuan abara ae abara aika uamaenako, aika uarereke ao ti maeka n te marawa ae rangi ni bubura, ao tao ngkana aia kabuanibwai kain Nonouti n aron ae tabekia te Tia Tei ae karineaki ai bon kabuanibwai naba ao namakin ae tia naba n namakini aba ao botannaomata aika rangi ni mwaiti iaon abara ae Kiribati, ngaia are ti nora nanoia kain Nonouti e mwaiti naba ara tai ni kakaekaekai titiraki ma imwain ae I nakon raoi bon kaekan ana titiraki te Tia Tei mai Nonouti ao e moana ana maroro kanga n taekinna bwa angkoa e tuai man otinako bwanan te Tautaeka, engae

ngke e a tia n otinako te riboti ae kangaanga reke tao n na mana roko n ane ma bwanan te Tautaeka ti a tia naba ni kaeka, au kabanea ni kaekaka n aron te titiraki are tao I taku bwa ana titiraki raona n Tia Tei mai Nonouti are temanna, au kabane n titiraki e karautaeka te Tautaeka bwa n aron mwin te kakae irouia bureitiman ao ana riboti ke tao ana iango te aobiti are te kaeti Tua e aki tau te koaua ke e aki tau te *evidence* n uota te *case* nakon te *court* , ngaia are anne ngkane kanga are au kabanea ni kaeka ae I uringnga, ngaia are I taku bwa e aki eti are e taekinna te Tia Tei mai Nonouti ae taku bwa e tuai te Tautaeka man anga ana kaeka, e atia, au kabane ni kaekaeka ke ana kaekae te Minita are tabena te tai arei I aki koaua bwa ngai ke te Minita ma anne te kaeka ae ti a tia ni kanakoa ae eaki tau kanga tanan bukibuki e aki tau te bukibuki imwin te kakae ngaia are ngkoa ai tokina ngkane anne te bae ti kaungaia ngkana a bon kan uotia nakon te bowi ao ana bon uoti bwa te bwai ae bwaka man ana mamaroro te Tia Tei mai Nonouti bwa e kaokoro ana maroro ngkai ma ana maroro ngkoa mai imwaina, ngke e tatakaruaia ao a bati aomata ae kotoia irarikin te Tautaeka, e na kakaeaki bwa antai are e *charter* te kaibuke, antai ae kabuta te kaibuke antai ae bwaibwai iai, bwa are e koaua bwa are tetabe ae bubura bwa antai ngkane ae nang bon koteaki raoi bwa bon tabena, ao ngaia are man taeka tabeua akanne ao I a moanna naba ni kaotinakoa ana kaeka te Tautaeka ae karautaeka nakoia kain Nonouti n aia kaoti are e tabekia aia Tia Tei temanna ae karineaki, e aki tauraoi moa te Tautaeka ni butimwaea te kaoti n taekana ae te kabomwi bwa are te kabomwi e rekereke ma te bukina, bwa e a bukina te Tautaeka n aron ae bukibuki ngkai te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti temanna ao aki koaua ana bukibuki bwa aikai naba ake e tatakaruai n ana titiraki, aikai naba ake e tatakaruai, ao ti a tia ni bane ni kaekai, ao e a tia naba ni kaekai te Minita are tabena are e na manga bon tauraoi ni ibuobuoki ni kaekaeka, ma baika an te bukibuki bwa e aki bwati te kaibuke, ao e bon teretere ane n 4 n Tianuare n 2018 e bon kanakoa ana kariaia te *Marine* rinanon te *Certificate* are e bon kona ni buti te kaibuke ma I uringa n te kauntaeka ae nako e kona ni buti te kaibuke n uota te bwaa are e kainanoaki bwa e tare ngkanne iaon Nonouti n te tai ane, ma ana akea bwatintia aika na toka, ane raoi kanoan kanga te *Certificate* are anganaki te kaibuke arei ke te *operator* ke te kaben arei n te tai arei, ao tera ae ea riki e aki ataki ngkane bwa ai te kabanea n rongorongo are ataaki bwa e a kabuanibwai te kaibuke iaon Nonouti ao bwaai n taetae are te *epirb* are e anaki bwa tao e kabwataki akea anne atakina, ma te

riboti are e otinako e bon kabwataki bwa a toamau bwa iai bwaina aikai, tao ngkana iai rongorongo aika manga butinako ngkai tao akea ngkoa n te tai arei, tao ngkana bwa e koaua bwa a takaruaia ma are ana riboti ke te mwakuri are e karaoaki ibukin kabwatana e kabwataki bwa iai baike a bane n toamau ni iai aona.

Te kauoua ngkanne ni bukibuki tao are e kateitei iai te Tia Tei ae karineaki ai teuana te wiiki imwina ao e a tibwa roko te rongorongo ma ara kaeka ngkoa n te tai anne, are e na bon angaanga kawaina te kaibuke ni mwanangana ma are e aki anga kawaina te kaibuke anne, ao ane ngkane ao tao bon bukina ngke akea atakina bwa e a riai n roko i Nonouti, ma anne ngkanne kanga bukin are e aki rangi n tabwanin atakin te rongorongo ao ngke e roko te rongorongo ao e a bon kibaraki naba ni kakaeaki, are ngaia are a kuneaki ma tao e koaua a kuneaki ao e a oimwi bwa a reke tabeman ao tao angina e a reke n te kabuanibwai, ao te bukibuki are e bukina te CCK, I taku bwa tia ni karaoa tabeia taan mwakuri ni kaineti ma te Tua ao ngke iai te Tua ae uruakaki ana bon katuaeakaki taan mwakuri bwa are bon anne ngkoa kanoan au maroro are I kanakoa, e na karaoaki te kakae e na kateaki te *Commission* ibukin te kakae, ao are e kateaki te *Commission* e abwabwaki tain naba te kakaei, ao e na bon karoaki n tokina bwa antai are e na bukina ao e na bon katuaeakaki, ma are ngke e a otinako mwin te riboti ao kanga te bukibukin taran te riboti e bon bukinaki te tia uota te kaibuke, ma are ti aki kona n taekinna e karawawata bwa are akea naba rabwatan bwa are te kaben are e uotia e bon iranako naba ana kaibuke ni kabuanibwai, ngaia are anne ngkanne bukin ae I taku bwa ti aki te tai are ke karautaeka te Tautaeka e aki tauraoi ni butimwaea taekan te kaoti ae e na iangoaki te kabomwi iaan are te bukibuki e tiku iroun te Tautaeka ma e ngae n anne te MC ao nakoia naba kabwara au bure nakon te Tibiika kabwara au bure Madam Speaker n reitaki ma kain te Auti n Tei, ao a bon roko naba kain Nonouti a roko naba n te aobiti bon wikirake aikai, e roko temanna kain Nonouti e airi ma Unimwane ao Unaine, aine ao ataei ao a bon roko ao kangai, ti aki kan kawaria ara Taan Tei bwa are tao ngkana e na bon reke ana ibuobuoki te Tautaeka angina te tai e aki rangi tao e eaki rang tao riki tao aia Tia Tei are temanna are te unimwane eaki rangi ni kona ni ibuobuoki ana taetae nakon te Tautaeka, ngaia ae tia bon roko ni kawariko te Minita ni kawariko bwa ai bon nakon am Tautaeka ngkana bon iai ami angaa ni kakai angaa aika tao a kona ni buokaki iai kain Nonouti riki ake a kabuanibwai ake a bon akea a bon

akea aia tao aia tia mwakuri bwa are nako naba n te kabuanbwai arei, e aoria bwa ti a bon katikua iroumi, ma te titiraki ngkanne ao e koaua ti na kona ke te kabaranti ngkanne ti kangai tao e koaua bwa are e riki te tai arei n ara tai bwa ana aonga naba bwa are I taku aei, kabuanibwai aikai kabuanibwain abara ae Kiribati ae ea rangi ni mwaiti kurikuri ma ti kangai, e aera te kaoti e a kakaonoti bwa e a ti taraia kain Nonouti, tao bukin are te Tia Tei mai Nonouti, tao e koaua ma are iai tabera n tainako n Taan Tei ao ake a kabuanibwai ake kain Maiana, tera okoroia ke tao ake a kabuanibwai bwa te mena e a bon bukinaki naba te Tautaeka aei ma ti a titiraki ao tao kabuanibwai ake n taai aika nako a rangi n eti raoi akea te kangaanga iai, ngaia are I taku bwa tao ngkana ti na taraia, ngke ti tara are Nonouti, taben te Tautaeka ae kakawaki a kaoira bwa tinako ni kaea aia rainanoanga aia taromauri, ao ti a uota ngkanne kanga te kanuringa ao ngke ti karaoa te kanuringa arei ti a karababa naba te kanuringa nakoia kain te abamwakoro ae Maiana bwa are anne naba ae riki nakoia aia botannaomata ae bon titebo naba ma Butiraoi, ngkana tao tiaki e kan bubua ma tao irangan ae motirawa naba maeuna ao te tai arei kanga akea te bwai ae karaoaki, ae tao te Tia Tei mai Nonouti tao e na ira tangaia kain Maiana n te tai arei, kanga akea te bae e a bon tiku naba n rau engae ngke ngaira ngkoa te kaitara ti bon kokotokoto bwa are arei e a riai ni katuaekaki te Tautaeka bwa are te tai are kabuanibwai aia Maiana e boo te *party* kain te kainaomata ao a kua ni biriakinaki ao aikoa kakaekaeka bwa are a rangi n tabe ake a ana kibara te kangaanga, ngaia are man maroro akane I ti karababa ni kangai, e koaua are e atia n roko aia bubuti naba kain Nonouti bwanaia rinanon temanna aia tia onimakainaki naba e airi ma kain Nonouti tabeman ao a roko n te aobiti iroun te Minita n te *Transport* ao a bon manga bon tabeka riki aia bubuti, e aoria bwa are ngkana tao ai tiaki te kabomwi n te mane ke tera, tao tera ami anga ae na kona ni ibuobuoki, tao kona ni karekeaki angaa ni kamwakuri iaon Nonouti bwa ana kona ni buokaki utu ake a rangi n rotaki ngaia are ti kangai, anne ngkanne e a bon tiku bwa ai te bwai teuana ae na mwakuria ngkai te Tautaeka ni kaintei ma te bubuti anne, ma ni kaineti ma te kaoti aei, are kanga e rangi n tinebu aron tabekakina ni bakarerea te Tautaeka bwa akea riki ae na bukinaki bwa ai ti te Tautaeka naba ao n te riboti arei e teretere bwa arawata itera ae a kona n taraki ngaia are I kangai akea ae tara ae e bwaibwai n te kaibuke, te tia kabuta te kaibuke n te tai ane, ke ngkana iai ae tangoa te kaibuke n te tai ane e aera eaki naba taraki, ma are n te tai aei kanga akea bwa e a bon

bakarere naba nakon te Tautaeka ao ti karautaekae a tia te riboti, e a tia taben Tautaeka ae kakawaki, e a tia nakon ana aobiti n tuoia bureitiman a tia ni karaoa te kakaei ao e a tia naba n roko inanon bain ana aobiti te tia kaeti Tua, ao te rongorongo ngkanne are e okirikaki, are ti a tia naba ni kaeka, ngaia are ti karautaeka nakon te Tia Tei mai Nonouti ngkana tao e mwaninga ma e a tia ni kaekaki naba n te Auti aei, ma te titiraki are e a karautaeka te Tautaeka bwa mwin ana riboti te kakai irouia bureitiman te riboti ao e aki tau kanga te *evidence* ke kanga te koaua tanan koaua ibukin manga karaoan te kateitei ma anne kanga teina, ao e koaua I a karautaeka n aekan are e a otinako te riboti e a manga kangaanga rekena, te bwai ae karaoaki e toka n ane te *website* ane ko bon kona n taraia, kain Nonouti a manga bubuti te kauntira tera ngkana e kona n roko are bon te *hard copy* bwa are tao a taneiai riki ni wareka ae mena i mataia, nakon are ana warekia tao n te *internet* ngaia are au kantaninga ti a tia naba ni kaeka ana bubuti te kauntira ni kareka te *copy* teuana, ao akana a mena akana e kotei te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti are te *library* n reitaki ma are n te aobiti, ti kataia ni kamena bwa are e nang matenten te riboti ao te kangaanga naba ngkana e a manga bua ke tao a raeaki baena e rangi ni kangaanga manga karerekeana ae na tabwanin, ngaia are ti kataia ni kamena kanga te baere e na *supervise* te wareware kanga e raoiroi ae iai ae wareware ao e na taraki ao ngkana e tia ni wareware ao e na manga kaokaki bwa e roko are imwina e a manga warekia bwa are te tabu ngkana e mena ao tao a raeaki naba baena tabeua ke tare e kona ni kona ngkanne ni manga karekea te kangaanga nakoia taan wareware ake imwina, ma ti a karautaeka akea te kantaninga bwa e naki kona ni *photocopy* kanga anne akea te kataninga ae I ataia, ti te bae e na taraki e na wareware iai taan wareware ma ana taraki bwa anaaki kuakuai tao ni kumei baena ke tao ni manga uotanako te boki, anne ngkanne ae I ataia ae e karaoaki ibukin te riboti anne, ao man taeka tabeua bon te kabwara bure riki nakoia kain Nonouti n baika riki e kawa n taraki te Tautaeka bwa e aki rangi ni karaoa tabena ibukia naba kain Nonouti, ti a tia ni karaoa tabera ae ti taku bwa e bon riai naba ibukia kain Nonouti n te kabuanibwai, ma iteran te kabomwi tia karautaeka ngkanne e karautaeka te Tautaeka e aki tauraoi moa n te tai, man taeka tabeua ao I totokoa te kaoti ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Nonouti are temanna

Hon.Bonteman Tabera: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua are ti

bon riai naba n taetae iaon te bwai ae e a tia n riki iaon te Butiraoi, n aron ae I ataia ao e koaua n tain te kabuanibwai anne imwain mwanangan te kaibuke mai Tarawa nako Nonouti ao e koaua e na bon mwananga n uota te bwaa, ngai temanna are e koaua tao n na urua te Tua n te tai arei bwa n na karabai n toka naba bwa I kan roko bwa e aki reke angan tokau n te wanikiba, ngaia are n na kataia n irae n toka iaon te kaibuke ane, N te tai ane ao e koaua are ngke I roko bwa n na toka iaona ao bon te kamimi bwa mwanangin te kaibuke ara ana *starboard side* are kanga rabwatana arei e a raeuaki, mai tabona nako bukina, ao e rawata ae a noria n te tai ane, *security* n te KPA ao bon kain naba te uaabu, ngai ngkanne iai raou tabeman kain Nonouti ae ti na karabaira n toka bwa are e a bon aki reke angan tokara n te wanikiba ngaia ti na irae n toka n te tai arei,ma ngke I nora arei ao ngai I a tuangia naba raou aikekei, ti na nako bwa e aki bwati te kaibuke aei, e aki *seaworthy* bwa ea raeuaki ao ngkana e na manga karaoaki e na *repair* tao e na bon nakon te namwakaina ao tao e na manga tuoaki, n te tai arei ao I a uotinako naba au bwai ao I kabwaia bwa e a manga reke tokau n te kiba teuana ae e a nako aiaki, ngkanne n aron are kanga ana mena are e aera kaokoron te kabuanibwai are n te Butiraoi ma kabuanibwai ake kanga a tia naba n riki, ao e koaua irou kanga bon iai kaokorona, bwa kabuanibwai ake a riki n taai ake a nako e bon rangi n okoro bwa te *marine* e nang ni maraurau te Tua n te tai anne ao I riki ni kakoaua bwa ngai I uouoti naba kaibuke n te tai ane ao I kona ni kaona te kaibuke, kain Nonouti e onrake n te bwatintia, ao akea te bwai ni kamaeu ao e koaua bwa n te tai anne e bon maraurau te Tua ma imwin te kabuanibwai are e riki nakoia kain Maiana ao aio bon anne naba ngkanne rokon te Tua ae matoatoa ngaia are te Butiraoi e kabuanibwai mwin te kabuanibwai are i Maiana are nanona e mena inanon te Tua ae matoatoa are a roko man te *marine* ao aike mai imwaina e koaua ae bwa are ngai naba I uouoti kaibuke ao I katotokaia naba aomata ae riaon ae riai n akea ara bwai ni kamaeu ngaia are I ti kan kanga ni kamataata riki are ana kabuanibwai te Butiraoi e koaua e bon matoa ana Tua te *marine* iai nakon kabuanibwai ake mai imwaina, tao ti anne te Tibiika ao e rabwa.

Tibiika: E rabwa te Tia Tei mai Nonouti are temanna Hon.Bonteman Tabera ao I a nakon ngkane te Minita n te MELAD kanakoa ana maroro.

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao are e a bon tia n anga ana kaeka te Tautaeka iaon te kaoti aio are ti totokoia moa ngkai

ian bukina are e a bon tia ni kabwarabwara te Beretitenti, te kaoti aio n aron ae e a tia n taekinna e oti naba n te Auti n Tei ae nako n Auti aika nako, ao e manga oti naba ngkai, ao tao e na manga oti naba n ae na roko, ao tao are imwina riki ao tao are imwina riki, bwa e koaua e noraki kakawakina n iteran bonganaia aomata. N otara are ti a tia ni karekea man te riboti ao te *license* are e anganaki te kaibuke aio, e anganaki ibukina bwa e na ti uoti e na ti uota te bwaa n aki kona ni katokaia bwatintia, ao anne ae kakaraoaki, e a kakaraoaki e angaanaki, iai te *Certificate* ae *issues* te *marine* nakon kaibuke akana iai aorakia n aekakina aikanne, a na aki uoti bwatintia ma a na ti uoti bwaa ke tao te kaako.

Antai ae na bukina, ti aki te Tautaeka ae na bukina, tiaki te Tautaeka ao antai ae na bukinaki n aron are e bon oti e a tia n taekinna ni kakina te Tia Tei temanna mai Nonouti e kakina, are ngke e toka n te kaibuke arei ao e noria bwa e aki *seaworthy* ao e ruo rikaki, antai ae na bukinaki, te kaben, te *Operator* , antai ae na bukina, te kaben, bwa ngai ae anganaki te mwiokoaki ibukin maeuia aomata ma bwatintia ma kaako ao bon rabwatan te kaibuke, e rabwa te Tia Tei temanna mai Nonouti bwa are e bon nang ni kamama ae ngkana iai am *maritime* ao koa toka n te bwai ae eaki *safe* ao ko a reke n te kabuanibwai, bon te kamama nakoim, te kamama nakoim, teuare e uota te kaibuke n te tai arei, te bebwa, ma tera te bae riki, ti aki ataia, tiaki ataia bwa ti aki ota n te mwakuri anne, e riaon e manga riaon kanana, ngaia ane e bon maraia iai ao a tekebuaka kain Nonouti bwa airanako ana kangaanga, ngkana tiaki tao te kaben, tao ana imanono te *operator* n te tai arei bwa tao ngkana e iri, akea naba ana anga te kaben ngkana e imanonoiko te *operator,* katokaia katokaia, ma ngke arona bwa ngai te kaben n te tai arei ao *walk out* man te kaibuke, I aki kan kabuta am kaibuke, ngke arona bwa e uotia te Tia Tei mai Nonouti are temanna e naki kona naba ni kariai ane, bwa e bon rangi n tabuaki ao e taburoroko tuan te mwakuri ae uotakia bwatintia i taari, n aron are e taekinna te Tia Tei mai Nonouti temanna I rangi ni karabwa ao n rangi ni kaitaua riki ngke arona bwa e anga ana *advice* nakoia kain Nonouti, bwa ana bon aki toka n te kaibuke anne ngkana e oki mai Nonouti, n aron are I kunea, bwa tao bon iai bukina n te tai arei.

E taekinaki bwa ti aki karao tabera te Tautaeka, ti a tia ni karaoa tabera, te *marine* e a tia ni karaoa tabena ngke e anga te *Certificate* ti ibukin te ua bwaa ane tabena, e a tia ni karaoia, iai bwaai aika ana bon aki tao n aron te aekaki n *Certificate* aio iai bwai aika ana bon

aki riai bwa ana toamau bwa are bon ti te mwananga n uaa bwaa tao bon ngaia bukina tao ngkana arona bwa iai aika kaoti ao anne bukina, ma e tabukia n uota te bwatintia, ngaia are ti karaoa tabera, ma te aomata are ira te kaibuke ke are e imwiokoaki ibukin uotakin te kaibuke n te tai ane, eaki karaoa tabena, e kai karaoa mwiokoana ae kakawaki ibukia ibukin mauia te botannaomata e riaon kanana, e riaon kanana bwa akanara akanaia taan mwamwananga i taari kanaia anne, a tia n tuangaki ao a reireiaki raoi, e aki kona n reke am bebwa ngkana akea aio ao akea aio ao akea aio, tera arom ngkana ko uota te kaibuke ae e aki bwati, kona kabutia, "I aki", ma e aera kai e kabutia teuaei tiaki ataia, tao e bebwa maia ana bebwa teuae kabuti kaibuke aio, ti aki ataia, bwa bebwa ni kabane ake a reke ibukin kabutan te boti ke te kaibuke e bon barongaki raoi n tuana ma arona, ngai I tuai man toka n te boti, e rawata te boti ae Marakei, Tarawa, Marakei, Tarawa, Marakei, I tuai man toka n te boti bwa I maku, I maku ao te boti ai bon Marakei, Tarawa, Tarawa, Marakei, ao I tuangaki ao I maku , eaera kai I maku, n kanga ni maku I maku, bwa I maeka nakoau, bwa ngkana e reke te kabuanibwai ao I a ngareakinaki, ao e a kanga ao iai naba ana atatai ibukin te mwananga i taari, I aki kona ni mwananga n te boti ni karokoa e toamau bwain te boti, a bane n toamau bwain te boti ni kabane, I aki kona ni mwananga, ngke arona bwa ngai te kaben te kaibuke anne ma e roko ana imanono ke ana *advise* te *operator* n te tai arei, ma e riaon te baere n na riai ni karaoia iaon au mwakuri e a riaon au mwakuri ibukin tabeu ibukin te botannaomata n na kerikaki bwa I aki kan kabuta am kaibuke, ma tao ngkam, ngaia I kangai e kareke bebwa iaa teuare e kabuta te kaibuke ane, ao ngkana tao e bon kareke bebwa n tabo aika bon kinaki ao ngkam ngkana tao e a tia ni kamotirawaki man ana tabo ni mwakuri ake e a tia ni mwakuri iai bwa tao bukin naba tao tera, e aera bwa e na manga kamwakuraki ke e na manga anaia te *owner* ke te *operator* n te kambwana ane teuana, ngaia are ti nanokawaki ao ti reita nanokawakia kain Nonouti n aio, ti nanokawaki n te bwai ae riki, bon baika ana bon aki kona n riki te bwai ae na bon aki kona n riki ngke arona bwa ngai I karaoa tabeu are bon oin tabeu ngai ae te kaben, e na bon aki kona n riki ngke arona bwa te kaben ke ngai kaben ao I karaoa raoi tabeu ao anaaki riki kangaanga akanne, te bukin ni kabane te kaben, akea riki te kaben, bon te buki ni kabane, ti na aki bukina te Tautaeka ao antai ao antai, te kaben te buki ni kabane ao anne ae ti na riai n katuruturua n taainako bwa maeuia ke te kabuanibwai are e riki mai Nonouti are e riki irouia kain

Nonouti n te tai arei, e riki mairoun aia kaben e bon riki mai iroun aia kaben ao tao ngaia ane bukina are e tangira te kaben bwa e na iranako ana kaibuke, ma bon tiaki nanona ni kan riki anne nakoina, ma e bon riki bwa tao e bon riaon naba ana kona, akea ae kan bakaburea maeiuna bon ngaia ma ana botannaomata, ngai are ti nanokawaki ao ti nanokawakin te bwai ae riki ma ti te karautaeka nakoia kain Nonouti bwa e aki kona moa te Tautaeka ngkai ni karekea boon mwin ke te kabomwi nakon maeiua kain Nonouti n te kabuanibwai aio, ngkana arona bwa, tiaki e tuai toki kawaia ikai kain Nonouti ni kakaea riki aia angaa, ke a uotia nakon te bowi, katea antai n te bowi, ngkana kam na taku bwa kam na katea te Tautaeka kateia, ke kam taku bwa kam na katea te *operator* kateia, e tuai toki kawaimi kain Nonouti n aio ma ti raan tangaa te bwai ae riki iroun teuare ke ngaia are e mwiokoaki ibukin uouotakin te kaibuke, ao e koaua ae taekinna te kabunibwai are e riki i Maiana nakon botin Maiana, a rangi ni mamarau Tua n taai akekei, a rangi ni mamarau Tua e aki matoatoa te Tua e a tibwa matoa te Tua ngke e a riki te kabuanibwai ane ao e nang maranga mwina ao e manga tibwa riki, ngkai e a mataotao riki te Tua ngkai e a manga riki are imwin Nonouti e rangi ni matoatoa riki ngkai, bon arona ngaia are I nanokawaki naba iroun tariu ae te Tia Tei mai Nonouti ngke e a tia ni mwakuri ni kaibuken te Tautaeka ke tao kaibuken tanan *private* ao e a tia n urua tuan ana mwakuri ni katokaia bwatintia aika e riaon mwaitin are e bon riai ni katoka, bwa e bon riai naba aio n aki karaoia te Tia Tei mai Nonouti n te tai arei, e riai n aki karaoia bwa e tabuaki, e riai n aki karaoia, ngaia are i nanokawaki naba ngkai e a tia n urua tuan ana mwakuri, n aron ae bon taekinna ao I karabwa kai e bon kaotia ao ngkana ti aki ngaia ae urua bwa n tabetai ngaira kaben ti karaoa tabera ma ai manga taan kamwakurira are a manga kangai ti mwaiti au bwatintia ti uangan ma te *operator* , katokaia nimangaun, katokaia bwa ngaia reken ara mwane ao tao ngaia aio ae reke iroun te iri inanon ana tai arei e *force* naki, ma ngke arona bwa ngai naba ngai n te tai arei ao I *walk out* naba, I *resign* ke I *resign,* ibukina bwa tera I karinea tibwangau I karinea au mwakuri, ma e aoria bwa are a tia n nako aikai ao ti nanokawaki n te kaoti aio ibukia kain Nonouti, tao bon iai angana tao e na manga bon reke angana ae e a tia n taekinna te Beretitenti iai angana ni itera tabeua aika ana kona ni buokaki iai koraki aikai, iai naba au koraki ae mate n te kaibuke aio, bwa natiu ae mate naba n te kaibuke are kanga te kaimoa n te kaibuke e mate naba iai, I aki ataia ma I a kaongoaki ma

ngke I ataia ao n na tuanga natiu arei bwa e naki toka n te kaibuke anne ao e naaki mwakuri n te kambwana anne, ma e aoria bwa are bon kanoan te tai, ti na bubuti nakoia ara kambwana ni kaibuke aika a biribiri ngkai ao a maiu ngkai bwa anaki manga oki ni karaoi kangaanga aika e a tia n riki te kabuanibwaia aio nakoia, ara bubuti riki nakoimi ngkami aika ara kaben tia bubuti ngkami karinea ami mwakuri ao kamatoatoai ngkami n tuan te mwakuri ao tai kataia bwa ko na ngareakinaki, irouia raom bwa e kamama moan te kamama ae ko a urua tuan am mwakuri ti ibukin tangiran te mwane, ko a urua tuan am mwakuri ti ibukin am *greedy* ke ana *greedy* te kambwana ke antai ke antai n tangiran te mwane ao e aikoa tabe ma maeuia te botannaomata, *Madam Speaker* aikai au taeka tabeua ae I kona n taekin tao ni ibuobuoki ao e rabwa are tia bon tia ni kaota nanon te Tautaeka ti karautaeka moa nakoia kain Nonouti n te tai aio ma bon iai angana ae na manga kona ni iangoaki n te tai teuana n inanon angaraoina n aron ae e a tia n taekinna te Beretitenti. Ko rabwa.

Tibiika: E rabwa te Minita ao I angan moa te Tia Tei mai Abemama te *leader* n te kaitara,

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kataiua te Tia Tei mai Nonouti ibukin tabekan te kaoti ae nang kakawaki aei, e koaua te Tia Babaire tao te bwai ae manga taekinaki n te kaoti aei bon te bwai ae bon rotaki Kiribati iai n te nanokawaki ao riki kain Nonouti ao ake a bon rotaki are a bon maeuia aia utu, ao e koaua bwa tao e a rangi n rawata tain tabetabekan te kaoti aei ke tao te rongorongo ae ibukin te kabuanibwai n te Butiraoi bwa tao e naki naba bobotu taningan te Tautaeka bwa are aei te bwai ae rangi e bon tuai mao moa inanoia te botannaomata ao tao ake a rotaki iai ae ngaia aki toki e aki toki n uouotiarake aia Tia Tei ibukia, ao ti nanokawaki te Tia Babaire ngkai e aki butimwaea te kaoti te Tautaeka, ti ataia ae nanona ni kan ibuobuoki ma n te tai ae ao e aki butimwaea te kaoti are e na iangoa kabwakan te kabomwi, ao ti kona n ota n are e tuai raoi bukinana bwa ngaia ae e na riai ke ae bure n te tai aei, ma I taku te Tia Babaire bwa ngkana ti manga kauringira bwa tera raoi taben te Tautaeka, tabena bwa e na tararua e na tararuai waaki bwa ana nakoraoi are ana waaki are e kabeaki n iroun te botannaomata bwa e na tobwai ke e na waakin tanan *service* , te *regulatory function,* ae I taku bwa ngaia aei tibwangana ae e aki karaoia n te tai arei, ma tao e tuai n nang tabangaki imwin aia kakae bureitiman, bwa anne kanoan ana titiraki te Tia Tei, ma n aron otara imwin ana kakae te

Commission bwa titebo ma e bon tara ni iai tanan bebwa ke bwaai are a bon boboto iai kanga aia kukune, ao teuana mai ibuakon aia kukune are e bon aki *seaworthy* Butiraoi, I taku bwa anne, ngkana arona bwa aia *evidence* n te tai are e karaoa iai ana mwakuri te *Commission* ma nanona ngke a manga karaoa aia kakae bureitiman ao ai manga akea te *evidence* are ngaia are e na boboto iai tao te bukibuki are ana kona ni kabongana naba utu ake a rotaki n uotia nakon te bowi bwa are anne e kainanoaki ana riboti te bureitiman.

Taben te Tautaeka are e na *regulate* ke e na karaua raoi n tararua te waaki bwa e ira te Tua, I taku bwa anne kanga anne te kaiteitei ae ngaia e kotokoteaki iai te Tautaeka, ao aei tibwangan te Tautaeka ae moan te kakawaki ao riki ibukin waaki ake a na rotaki iai maeuia te botannaomata, ti ataia bwa e karaoaki tao te tutuo iaon te kaibuke, bwa tao n te tai arei tao iai *license* aika a tia ni bane taia ao te *license* ane are tao bon ngaia ngke arona bwa e bon noraki bwa ngai e a bane taina are ibukin te itoman n te rerio ao tao e na aki kona n reke te kabuanibwai ae n aron ae ti noria ae ti a tia n noria ngkai, bwa are akea te reitaki ma te kaibuke, ngke arona bwa e nora anne te *marine* ngke e tuoa te Butiraoi bwa e na bwati ibukin butinakona n te tai arei ke te tai are e na nako iai, ao I taku bwa anne tao te moan bwai moa ae tao e na kona ni ibuobuoki, aikai ai bon tanan taetae n kaikonaki bwa ngke arona bwa taeka are ngke arona bwa, bwa ngke arona bwa, e noraki aei n te tai arei ao tao e naki e na moantai riki n roko te ibuobuoki nakon te Butiraoi, ma are e aki kuneaki ane, ao antai tabena bwa e na kunea anne, antai tabena bwa e na tuoi bwa ni kabane *license* a tuai ni bane taia, taben te Tautaeka, bwa taben te *marine* anne tabena, I taku bwa tiaki ti tabena ae na ti nakon n tuoa bwa iai te bwai n taetae, iai te bwai arei, I taku bwa e na rinnako riki, " Iai am bwai n taetae ao engaa am bebwa, e ngaa am *license"* bwa I taku bwa aikanne bwaai ae ti noria bwa tao bwaai ae na riai ni iangoia te Tautaeka bwa bukin tera ngkai eaki toki ke tao te kaoti aei e koteaki bwa e nang riai ni iangoa kabwakan te kabomwi, ma e koaua e bon kangaanga ae kona kaboa mwin te maeu bwa iraua boon te maiu, ko aki kona ni kaboa te maiu, ma I taku bwa e kakawaki bwa tera are e na riai ni karaoia te Tautaeka bwa tao karauan nanoia tanan utu ake a rotaki, ao e rangi n rabwa te Beretitenti bwa ngaia a bon kona ni karaoia, bwa tao bon iai angaa ao ti kakaitau bwa are iai bwaai are a tia ni karaoi, te kauring are tao ibukia, kauringakia tao ara utu ke utu ake a bua maeuia ma I taku bwa tera riki ae na kona ni karaoia riki nakoia utu ake a rotaki n te kabuanibwai aei, ti ongo bwa

bon iai utu ae a bon bane kaina ai bon temanna nikiraia, ma I taku bwa anne te rongorongo ae e ataia te Tautaeka, tera e a tia ni karaoia imwin te tai arei, ibukia utu aikai, tao iai te buoka ae e a tia n angania bwa tao ngaia ae aki toki n mwemwe aekakin kaoti aio bwa are ngke arona bwa tao e a kaman kibaria n tobwaia tao teutana naba ke tao tera ae tao tiaki te mwane ma tao e noraki nanona ni kan wakina anne ao I taku bwa e na kona n ae tao iai te rau nano teutana, ma ti karabwa bwa e a tia n taekinna te Beretitenti bwa ngaia a bon kona ni kakaea angan tao tera ae na kona n buokia iai utu ake tao a rotaki, ao tao aei naba bon kanoan te kaoti aei, tao e koaua bwa tao e tuai kona ni butimwaea ae ngaia ae bure n te bwai are e riki, ao e koaua bwa are bon akea te kabowi ae kangai, " ngke ae ko bure Tautaeka" ma I taku bwa e nang kakawaki naba are ngkana ko taku bwa tera ae ko kona ni karaoia ibukia kain Nonouti ake a rotaki ao I taku bwa anne e nang kakawaki ao ti kakaitau bwa ngaia e na bon kona n iai tao am anga teutana n te tai moa aei, ma e koaua ane ngaia ara taratara ibukin tibwangam te Tautaeka ae ngke te *regulator* ngke te tia tararua, ai bon aekaki bwaai ni kabane are ngaki ko tobwa, kona tararuai, tao te Kuakua kona tarai bwa a bane n toamau ao a bane nakoraoi aron bwai ni mwakuri ma tanan raa akea tao akea ana bebwa ao e a bon nakon ni bwabwai n aoraki, kanga te aekaki ane, anne tabem, ngaia are aei naba tabem n te tai aei, tararuan itera aikai, ao e koaua bwa nanona ngke e tuoaki ao e tuangaki te kaibuke bwa e kona ni mwananga ma e aki kona ni katokaia bwatintia bwa ti te bwaa.

Ngkana arona bwa tao iai te raeuaki n te kaibuke ae tao iai ae noria imwin nakon te kaibuke, I taku bwa e bon nora naba aei te *Marine* ngke e tutuo ao I taku bwa e ataia bwa ngke e nang manga katokai tanan turam ni bwaa, ti ataia bwa aikai bon tanan tinebu kaei ni kaako, tao a bebete riki aomata, ma ngke a tokai turum aikai nanona ao e ataia bwa iai kanga tao raeuakin te kaibuke, bwa tao anne naba ngaia te titiraki nakon te Tautaeka bwa e aera eaki noraki anne, tao aikai bwaai tabeua ae I taku bwa e na iangoia naba te Tautaeka bwa tao ti ota bwa n tabetai ao iai te kangaanga ae reke n aekakin tao e a tare te bwaa ao tao iai te kakumekume n te abamwakoro anne ae nang bubura kaei ao e koaua bwa tabem bwa kona riai ni kibara naba ane, ao n tabetai ao kona n reke are, " an nako bwa bon te bwaa, ake aomata iai" ma bon iai naba aomata iai bwa iai Taan Mwakuri n te kaibuke ao tao ane tao e a tia naba n aki noraki riain tararuan mauria ao maeiua.

Tao iai naba mwanewean tao te kangaanga riki teuana are e reke tao e koaua ti bon bane n bwaai aika riki, ma I taku bwa aikanne bwaai ae te tai arei *unseaworthiness* ane te *issue* ke tiaki, ma aei I taku bwa n te tai aei n aron ae ngkai ae taekinaki ao e a riai n akea te tao te titiraki bwa tera e na riai ni karaoaki bwa are ngaia a bon rangi ni matoatoa ara Tua, ao ti kakaitau n anne, ngaia aei bukin ae ti boutoka te kaoti aei, ti boutoka te kaoti aei bwa I taku bwa te Tautaeka e nang riai riki ni kamatoatoa aron tibwangana ke ni kamarurunga aron tibwangana ae moan te kakawaki ao riki ni irekereke ma mauria aomata ao bon maeuia aomata, ao ti na bubutia bwa e na iangoa e na bon iangoa naba te itera aei ao e koaua bwa iai kawain te tangitang nakon te bowi, ma I taku bwa ngkana arona bwa e kona naba n tao n reke naba mwin aia kakae bureitman ao e na ibuobuoki naba ane, bwa are te bwai ae e a rotaki iai te botannaomata.

Tia Babaire e koaua bwa tao aei bwai aika riki ti na nanokawaki bwa are bwaai aika riki ae e a bua iai mauin te botannaomata ao tao aikanne bwai aika tao a kaumaka te Tautaeka n te tai teuana ma teuana bwa e na karaoa ke ni kamatoai Tua, ao e koaua bwa e bon nang korakora tibwangan te Tautaeka ma anne tabem bwa iai am taan rabakau, ao ti na bubutiko bwa kona taratarai itera aikai tao tiaki n ti n te *Marine* bwa ni kabane iteran tibwangam iaan bwaram are te *Regulator* ke te tia tararua ngkoe n tarai waaki bwa ana ira te Tua ao ti na bubutiko bwa kona matoai aikai, bwa e naki manga oki n riki are e riki, ao ti boutoka te kaoti aei ibukin are tabem te Tautaeka bwa kona *regulate* ao n aron te kukune n te *Commission* iai bwaai tabeua are tao aki noraki n te tai arei, ngaia ti boutoka te kaoti n te tai aei Tia Babaire ao ko rabwa.

Tibiika: I a kanakoa moa nakon te Minita ibukin *Communication* Hon. Tekeeua Tarati e nakoim.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki, ao I karabwa te Tia Tei mai Nonouti ae moan te karineaki n ana kaoti ae moan te tamaroa aei, ao e koaua kanga tia manga tanrikaki ni kamaeui tanan maneka are a tia ni mao, ao ngkai a manga moana ni kinikaki kanga manekaia bwa aonga ni manga maiu, e koaua, imwain ae I kanakoa au maroro ao ngai temanna ae rangi n rotaki naba n te tai arei, e ngae ngke tao akea ara utu, aika ara utu ni kaan n te tai arei, n taai akanne I tuai Tia Tei iai temanna au tia mwakuri ae I rangi n onimakinna ao temanna teunimwane, ae kain naba te kabuanibwai aei, ao ti nang reita te nanokawaki ma kain ara

kambwanan n te tai arei ni karaoa naba kanga ara rainanoanga ibukin naba raora ke temanna raora ke temanna ae ti onimakinna ao e bubura tibwangana naba Kiribati, e koaua te Tia Babaire n te tai aio ao a roko rongorongo ae kanga ti a moanna ke ti naki toki n tataetaekina are kangai, "tao ngke arona" n na manga reita are e taku te Tia Tei mai Abemama, " tao ngke arona" " tao ngke arona bwa tao n aron tanan bukibuki ake ti tuangaki, tao ngke arona bwa te boti tao e a kaman karaoaki imwina, n aron are e taekinna te Tia Tei mai Nonouti are temanna, tao ngke arona bwa e a kaman katamaroaki imwain mwanangana, ana bon akea te mate, bwa are ngkai te *bottom line* ke te rongorongo ae ti maroroakina te mate, tao ngke arona bwa te rerio n aron are e taekinaki bwa tao e aera ao eaera, bwai ni borau akana iaon te kaibuke, tao ngke arona bwa tao n aron are e bukinaki bwa tao aki bwati ke aera e na bon akea te mate, tao ngke arona bwa tao tanan raa Tua ake a kaman kamatoaki imwaina, n aron are kanga tenan bukibuki, anakea te mate, tao ngke arona bwa e roko i Nonouti te kaibuke ao e aki onrake n te aomata e mwaiti e na bon akea naba te mate, bwa e na bon *safe* te kaibuke n oki, tao ngke arona bwa te kauntira ke te bureitiman are i Nonouti ke tao antai nake tabeia i Nonouti a kamatoa te toka bwa e naki toka n te kaibuke e na akea naba te mate, ti na aki toki n toki n taekinna te taeka ae kangai te Tia Babaire, " Tao ngke arona" , " Tao ngke arona bwa e karaoaki arei e nakea te mate" ma e koaua imwain ae I kanakoi kanoan raoi au maroro man *ministry* ao n na ti kataia kanga ni katoka te aeka n rongorongo ae ngke tao ngke arona, aikai e riaon ara kona n rabwata neie *Madam Speaker* ao ngkai bon ngaira te aba ni kiritian, ao n taai tabetai ao ti bon aki kona n titiraki ana babaire Te Uea, bwa are e taku Te Uea bwa iai taai ni kukurei, te taunimate n uabong nako ni mwengau n ana taeka temanna te *Pastor* ao e taku, ngkana e bungiaki natim ao ko nang kukurei, *full of joy* ma ngkana iai ae weteaki man am utu ao ko taonaki n te rawawata ma te nanokawaki ma tera riki, a bane ni kakaitara bwaai n te maeiu aei te Tia Babaire, ke te mwaane ao iai te aine, iai te mate ao iai te bungiaki, iai te Tautaeka ao iai te kaitara, ao tao tera riki kanoana ana babaire Te Uea ae tiaki kona n ataia, e atongaki bwa kanoan ana babaire Te Uea ke te *plan of salvation* are tiaki kona ni kakewea aei bwa are bon ngaira te aba ni kiritian, ma e koaua ti a tara ngkane aron te kabuanibwai are e riki ao e koaua n aron are e taekinna te Beretitenti, a roko irou te utu aei, a kaman kabaebaea aia tai ao e nang angabuaka au tai ma inanon tokin te tai ao e reke ma au maroro ma ngaiia ngke a kawarai n au aobiti ao a kairaki iroun

temanna naba ae a onimakinna ao ngke a roko n aron are a taekinna a taku, " Tiaki tangiria bwa e nang manga kauntaekaki ara rongorongo aio bwa e nang manga riki bwa tera mwin n te kauntaekaki, ma ti a tangira te Minita bwa e ti nang bon karokoa ara rongorongo iroum, ao ngke a roko nakai te Tibiika *emotional* ara tai arei, a tinako ranin mataia taan ti nako ranin mataia ao ngaira tia manga ira naba tangia, bwa are e koaua bwa are te karaki ae kananokawaki, ao ngaira ngkai bon ngaira aomata, iai naba ara namakin anne, engae ngke tao akea tao raa ra are bon irikora n raara ma ti namakina te kangaanga are a mena inanona ngke arona bwa tao ti karini naba waera inano ai kau, ma a roko baebati, te teei ae temanna aei e a tiku n akea ana karo bwa e motirawa kain naba kaibuke ane tamana ao tinana, nakai akea natia, naaka te korakinaki aikai a bane ni bua iraman kain aia utu, te rongorongo ae kananokawaki te Tia Babaire ao tia manga ira nanokawakia , ma iai te rongorongo ae a katikua nakoiu ao a taku, " Tia bubutiko te Minita bwa are tao ko boou ao e boou naba kain ami tiim n te Tautaeka, taiaoka ma uotirake bwa tiaki tangiria ni manga kauntaekaki te bwai aei, ao ti aki tangiria bwa e na manga riki bwa kanga te bwai ni kauntaeka, n te tai aei I atia ni uotiarake nakon te *Cabinet* ao te Tautaeka, ma e koaua n te in te kaoti n te tai aei ao e rangi ni bukibuki ao ane bukina kanga tiaki tauraoi moa ni butimwaia, bwa are ngkai ti a anganaki te bukintaeka, ti a bon turuaki naba ni bukintaeka ni kabane bwa ngkami taan karaoa te kangaanga aei, ngke arona koa kaman karaoia tao te Tautaeka e naaki reke te kangaanga, ti manga okira naba au rongorongo are mai imwaina, tao ngke arona bwa arei, ao ngke arona bwa arei, ao e naki reke te kabuanibwai, e mwaiti te aomata ao te rabwata ae irekereke n te kabuanibwai aei, ao iai te riboti are e a tia n taekinna iai kanoan te riboti ane ea tia n tangaina ma e kakawaki bwa n na kaitiaki rongorongo neie *Madam Speaker* bwa mwina e tiku n te ongora ao are tao aki karaoi raoi aia kakaei nake a taetae imwaiu, e taekinaki te rerio bwa e buakaka, ngke e kitana te kaibuke te kaibuke n te tai are e a tia n taekinaki n Tianuare 2018 n te bongi n namwakaina iraua, ao e kataetae te *Marine guard* e kaota nakona, iai ana bwai n taetae te kaibuke, mwina kam taku bwa akea ana bwai n taetae, iai ana bwai n taetae, e kataetae te *Marine guard* ao e kaotia bwa e nang nako, ngke manga mwin 9 n tairiki ao e manga taetae naba nakon te *Marine Guard* bwa e kaotia bwa e a manga oki bwa tao iai uruakin ana burobera, te kabuanibwai ngkanne Madam Speaker bwa ngke e a nako te kaibuke aei, te bong are imwina tao e a tia ana burobera ke ana raa are

e karaoaki ao e aki okira te *Marine Guard* ni kaotia ni kangai ae ti nang nako, e bon oti ae rabanako te kaibuke aei e aki tuoaki imwain nakona ao e aki ataaki naba bwa ngke nako antai aika manga toka riki ke tao mwaitira riki te kaako are e a manga toka riki, e ira n raba, ngaia are ngke e a nako ao rongorongona naba are ti kaongoaki mairouia au tabo ni mwakuri ao ngke rokona i Nonouti ao e bon reitaki naba ma te *Marine Guard ,* e aki kabwara au bure e reitaki ma te Butiraoi, kabwara au bure e reitaki ma te *LC Linnix* te kaibuke aei e reitaki ma te kaben ao e tuangaki iroun te *Linnix* ni kangai, ngkai e nang ni buaka taari, nanona ti kaekan te rongorongo are a taku kain te itera arei bwa e buakaka ana bwai n taetae e raoiroi ana bwai n taetae.

Kaongoakira naba bwa ngke e roko te kaibuke aio i Nonouti ao te kaben n aron are e taekinna te Minita n te MELAD tabeia kaben anne ao ti kakaitau bwa ngaia rongorongona te kaben e rawa ni katokaia bwatintia, e aki karuoi ana boti bwa e na anaaia bwatintia ma tera ae riki, ngaia a bon ruo a bon kabonganaki botin eta nikiraki bwatintia aikai, ma te rongorongo ae kangai te *instruction* , kona riai ni katokaia bwa ngaia a tia ni bwaka katokaia i Tarawa, kanga te kairoro, ma I taku bwa e ataa koaua te rongorongo aio temanna te Tia Tei mai Nonouti are temanna n aron kaongoakiu bwa ngaia bon ngaia are tao e kataia ni mwaneni katonkaia nakai nako Tarawa, I kabwara bure kai I taekinna aio ma are e kakawaki bwa ti na karakini rongorongo aika bon oi oi ao aika bon reke mai irouia ara taan rabakau man te botaki ni mwakuri, e aoria te Tia Babaire n aron are I taekinna, tao ngke arona bwa e uotaki te rongorongo ke te kaoti aio bwa tao kanga tao te iraorao nakon te Tautaeka ao tao ti na kona ni butimwaia, ma n te tai aio ngkai tia bukintaeka ai aron are kangai, " Iai au *truck* ao I kamwananga ke I *hire* te *truck* bwa e na nako n uotia kaina mai Betio nako Bikenibeu ao ngke e kabuanibwai te *truck* aei a kabuanibwai kaina ao e a okiraki te kauntira ni Betio bwa are kabwaka ana *license* e kariaia ana *license* te kaa ane, kai I taku bwa ti na kakaea raoi bwa antai ae bukintaeka n te bwai aei ao I taku bwa te bwai aio ti kona, n aron are I taekinna a mwaiti tanan rabwata aika a irekereke iai, ao ngkana ti nang bon bukina naba te Tautaeka ao ngaia aio bukina ae ti karautaeka, iai ana iango te Tautaeka ti a tia ni maroroakina n aron are I uotiarake nakon te Tautaeka, ao te Tautaeka ti na kakai angaa n aron are e taekinna te Beretitenti, ngkana tao tiaki te mwane ni kabomwi bwa n aron are e taekinna te Tia Tei mai Abemama, e kangaanga kaboan mwin maiu te aomata, ko aki kona n ataia bwa e

na iraua bwa maeiun te aomata bon te tangira ae ana *value* te tangira koaki kona n ataia, bwa e kona n rangi ni bubura ke e uarereke, ngaia are aio kanga bukina are ti kateia moa n te tai aei n aki bwa are ngkana ti anga ngkai bwa iraua te kabomwi e na manga roko naba ao e aki rauaki, ngaia are I taku bwa e na tiku aio bwa ti na aki ti tara naba aio bwa are ngkai taan kairiri ngaira ao ti na katieuatakea ara babaire nakoia kain Kiribati, tera aroia kain Uen te raoi ngke e inako i Maiana are a betirua aomata, I kabwara bure kai I taekina aei, tera am babaire ngkoe te Tautaeka are imwain ara Tautaeka aei, bwa are anne e riki n am tai n Tautaeka, tera te *action* ae ko karaoia bwa ngke iai te *action* ae ko karaoia n te tai arei ao ti na katotonga, ko kaina bwabu n te tai arei ao ngkai tia bukinaki, ngaia are n na bubuti nakoia kain Nonouti aata te bae ti na karaoia kain Nonouti, I atia ni maroro ma ngaia, I kangai, katikua nakoira bwa ti na kakaea angana, ngkana tiaki te kabomwi bwa a bon aki tangira te kabomwi nakai, ma a kangai ngkana tao tera buokara bwa ti a kawa bwa akea natia a tiku aki mwakuri, e nang *sounds* ae kona nang ni mate e na rangi ni bwaka nanom ngkana ko ongora aroia nakai, riki ngkana ko a manga karinnakoa waem inano aia kau n riki bwa angkoa ngke ngaiia, ngaia are I karabwarabwa nakon ara Tautaeka bwa iai babaire aika ti na karaoi, ao ngkana tao e teke nanon are e kantaninga bwa a na rangi n rauaki iai ke aki ma ti na mwakuria, ma I kan moantai n tuangia kain Nonouti, ti reitaki ma ngkami kain Nonouti ao te utu ake kam rotaki n te kabuanibwai ao katikua nakon te Tautaeka bwa ti na kakaea angana, ma kanga ti nanokawaki ngkana e nang uotaki nakomai bwa te bwai ni kaberoroaki, n na rangi ni butimwaea riki te rongorongo aio ngke arona bwa ti tuangaki bwa ti na nako ke tao tera te angaa, ngaia e angae n tangitangiraki, ao tera ae kanga e nang bon riki bwa kanga aia bwai n mena inanon te Auti n Maungatabu kanga ti aki anne te kantaniga, I taku bwa ae kakawaki riki tera are ti na kona n taraia ibukia nakai, ao ti nang tauraoi n aron are ti taekinna mai imwaina, ao I karautaeka ngkai ti totokoa aio, ti aki totokoia bwa nanona ti ribaia kain Nonouti, ti aki ti na karaoi ara babaire ake ti taku bwa a tamaroa ao ana *fair* naba nakon te botannaomata ti aki ti antai ma ti na tara Kiribati ae bwanin, ngkana ti karaoa ara babaire nakoia kain Nonouti ti na karaoia naba nakoia kain Maiana ake a rotaki n Uean te Raoi, ao tao antai naba kain te kaibuke ngkoa are n am tai n Tautaeka te moan Beretitenti, are tera te kaibuke are e inako are e mate naba temanna te teei, are anne naba are ti kaongoaki naba bwa akea te kabomwi iai, ngaia I taku

bwa ti na bane ni katieuatakea ara ibuobuoki ma e ngae n anne tera ngkanne ara *way forward* tera ngkanne ae ti nang waakinna ma ngkai ni karoko bwa are e taku te taeka ko aki kona n tan rikaki bwa are e a tia n nako, ma e kakawaki bwa ti na tara are ibukira bwa ti aonga n *learn* tera ae ti na karaoia n aron are e taekinna te Minita man te *MELAD* are bon te kaben, e a matoa ngkai te tararua ao ibukin ongorami man au botaki ni mwakuri ao ti a kataia ngkai ni mwakuria e a ruo rikaki ara *control* ke ara tararua ibukin tarakin bao ni mwamwananga i taari, te boti ae nang *certify* ngkai tanan boti, te boti n akawa ngkana ko nang karuoa am boti i taari ao e na riai moa n tuoaki, ao kona anganaki am *license* bwa are boti aikai a rokoroko i Maiana te kawai ae abwabwaki, e na anganaki e na *registerd* naba am boti kanga aekakin te kaa, are ngke ko nang boti iaon te kawai ao kona nakon te kauntira ni kaboa am *license* aio ngkane ae ti nang karaoia nakon tanan boti, iai te mwakuri ae karaoaki ae ea kan tabwanin ngkai Kiribati ane a nako ni mwakuri iaona ni kawari aba ni bane n tuoi tanan boti, ao e na iai naba kanga ara *statistics* n ataia bwa mwaitira boti ao ana nambwanaki, te *serial number* arei ana boti tenaewa, ao e na ibuobuoki naba aikai ngkana tao arona bwa e ukineaki te boti n te aba teuana ao e na kona ni kangai ngaia ana boti tao e anganaki te kauntira ao e kona naba n manga reitaki ma Tarawa ao e na ataaki bwa ngaia te boti arei, ao oin te kanitaninga bwa ti nang katamaroai riki aron ara tararua n *control* , te boti e na iai tanan *requirement* aika mwaiti ngkana ko uota te mwaiti te aomata ae mwaiti riki e na iai am bwai arei am *life jacket* ao am raa riki, e iai am *epirb* ao e na iai riki tera, ma aikai ngkane ae kanoan tanan *category* ake ana nang bane ni mwakuria kain ara koraki, ao e koaua taran te *case* ae riki i Nonouti aio n aron are e riki n te bwai aei, e itiaki te tararua mai Tarawa n aron are e noraki, ngkane manga tera aron buki, aio naba au titiraki nakoia au botannaomata nakoia kain au tabo ni mwakuri, ti a nangi ni kamatoatoa te tararua mai Tarawa, e mwananga tao Aratobwa, a roko tanan *Marine inspectors* a tuoia e na riai ni iai am bwai arei ao am bwatintia ao am *ton* eaki roko n te mwaiti arei, e manga mwananga te kaibuke te *private* tao te Nakoraoi, a *meet* te *requirement* kain Tarawa ma ngkane te oki ngkane mai buki au titiraki anne nakoia, ao ane tia manga mwakuria ngkai, ngkana e a manga kitana te kaibuke mai Tamana ao Te Nakoraoi mwaitin ana bwatintia ae na riai n uotia ti tebubua tengaun n aron kaongoakiu, ngkana bwa e a manga toka te bubua nimangaun te aomata mai Tamana, tera am tararua te *Marine Guard* ao are ko a maan bwa

ko a tiku n Tarawa, ngaia are aikai ngkane kanoan tanan nonori are ana manga mwakuria ao ana reitaki ma tanan kauntira bwa kauntira ngkane ana kona ni karaoi aia Tua are tao ana *enforce* te bureitiman ikekei imwain tao nakon te kaibuke ao e na nako n tuoia ni kangai, " mwaitia kaibuke bwatintia arei e naki riaon te mwaiti arei, mwaitin te *ton"* aikai ngkanne kanga a nang karaoaki bwa tanan babaire aika ti nang wakinaki ngkai ma ngaia ibukin tararuan te waaki ao ara kantaninga man babaire aikai ao e nang karako naba kabuanibwai ae riki mai iaonaba, bwa are ngkana tao e a nang *strict* iaon Tarawa ao iaonaba ai manga te bwai teuana, ngaia are au kantaninga bwa inanon te waaki ngkai, au Taan Mwakuri man *Marine Division te Marine Department* ae rangi ni mwakuri korakora ngkai, ao ti nang karabwaia ibukin aia nonori ngkana kam nori Tua n taai aika nako, iai naba are a uotia rake nakon Auti ao e tuai toki aia kakamwakuri ao iai naba Tua ae ti na manga kaotinakoi imin taai aika na roko ibukin katamaroa are ti na karini bwa aonga n *replated* tanan mwakuri ake ana kona ni karaoaki ao ana kona naba ni karinaki mwakaia tabeua rabwata ake ti taku bwa ana kona ni buoka kamatoan ara Tua ibukin kawakinan maurin te botannaomata, ma e koaua te Tia Babaire tia reitaki ma te rawawata ao tia katikui bwaai ni kabane nakon te Tautaeka n ana kekeiaki ao bon ti Te Uea ae na kona ni karau nanora, bon ti Te Uea e na kona ni karau nanora, e kanga ana taeka n te Baibara, " Nakomai akana kam kua man rawawata bwa n na motiki rawami" ara kantaninga bwa nakai ngke a tia nako ti na angania te katekeraoi ni mwanangaia are a tia n nako bwa are te mate e kona n roko n am tai n aki Akaka, e kona n roko bwa *accident* e kona n roko *through* aorakim e kona n roko tao te *suicide* ke kabaea roroam ke ko aera, ma ti na katekeraoia nakai ngke a roko ni nneia arei, ao ana butimwaeaki iroun Te Uea ao ti na kukurei ngaira ake tiku imwia, ma tabera man te Tautaeka e aki bwaranako ae ti na waaki, man taeka aikai te Tia Babaire ao I karautaeka moa n te tai bwa ti aki butimwaea n aron tein te kaoti aei n te tai. Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tera am *point of order* te *leader* n te kaitara

Hon.Tessie Eria Lambourne: I ti kan kaeta ongoran te Minita are e taku bwa I taekinna bwa e bubuaka te rerio, ti aki ane te bwai ae I taekinna ao n na bubuti bwa e na kakauongo riki, I taekinna bwa *expire* aia *radio license,* te *license* ae I taekinna are e a bane taina, bwa tiaki te rerio ae e a bane taina are e bane n 1 n Tianuare, ngaia are ae ti kakawaki ae na mataata ao e taku bwa ti aki

katauraoi, e kairua naba anne I ti kan kamatata. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: E rabwa am *point of order* ao tia nakon ara tia maroro are imwina te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, Tia Babaire I boutoka te kaoti aei I a tia n ongora ana kaeka te Tautaeka ao kanga e oi oi ana totoko te Tia Babaire bwa e taku bwa akea ana bure n te bwai ae riki, ngkana te koaua aio te Tia Babaire bwa e taku te Tautaeka aio bwa akea rekerekena ma te kabuanibwai ae riki ao n na kaewenakoa, n na kaewenakoa te Minita ae na taetae imwina bwa ngkana a taku bwa a bon akea irekerekeia ma te kangaanga ae riki aei ao ana tuanga te Auti ao Kiribati bwa ngkana e uotaki te *case* aio nakon te kabowi ao a naki kabongana te *Government liability Act,* te *Government Liability Act* te Tia Babaire e kamemerea aron ana tangtang tei Kiribati ni kaitara te Tautaeka nakon te maen ae 1 te ririki, ngaia are ngkana arona bwa a taku bwa a bon aki bure ke a kabwaka wia ngkai nakon te Auti aei bwa ngkana e mwemwekaki te *case* aio nakon te kabowi ao kam naki rawea maumi n te *Government Liability Act* aio te Tia Babaire au kakaewenako moa nakon te rabwata aei, bwa i ataia bwa iai riki Minita akana a tuai n taetae, ao e aonga n rau nanon Kiribati bwa naaki a bon kakoaua bwa akea rekerekeia n te kabuanibwai are e a tia n riki arei, au kantaninga Tia Babaire bwa e ongara ngkai te Tautaeka, ao e ongora Kiribati bwa ngkana ko bon taku bwa koaki bure n te bwai are e riki, kabwaka wiim ma ngkai, Tia Babaire ao n na maroro au kantaninga bwa te Tautaeka aio ngkanne e na noria bwa bukin tera e rekereke ao moan te korakora rekereke ma te kabuanibwai ae e a tia n riki nakoia kain Nonouti, ti moa te Tia Babaire man te bwai are e aranaki bwa te *Solas, Safety of life at sea,* Tia Babaire tera ae kakawaki n te kantaninga aio, a bane n ataia kaimoa ni kabane nakeke tanan kaben ao nake a mwakuri ma tuan taari, e moani bwai maeuin te aomata, akea riki, ao e moa maia maeuin te aomata te Tia Babaire, mai eta, imwain mwanangan te kaibuke, ao ane te Tia Babaire, imwain ae kabwata mwanangan te kaibuke e na riai ni moanibwai maeuin te aomata, ao anne Tia Babaire bukina ae tia aranaki bwa e na riai ni iai te bwai are e aranaki bwa te *Certificate of seaworthiness* e na riai n tau n roko n te kaibuke aio ni mwamwananga i taari.

Tia Babaire ti tuangaki, e bwaati ni uota te bwaa ma eaki bwaati n uota te bwatintia, Tia Babaire e aki kona naba n uota te bwaa te kaibuke ae e aki kabwataki bwa iai aomata aika

na uoti bwaa akanne, tanan kaimoa, e aki n ae a buti naba te bwaa nakon te aba ao tao e manga oki n bon te bwaa, iai kaimoa, tera am taeka ngkai te Tautaeka ngkana te koaua bwa ko kabwata mwanangan te kaibuke aio ti ibukin te bwaa, ao nakeke a kabuanibwai maeuia akeke kaimoa, kona tauraoi ni kabwaka te kabomwi nakoia, kona tauraoi, bwa akanne ake ko taku bwa ana kona ni mwananga n te mwananga arei, ao anne te Tia Babaire, maurin te kaibuke e irianaki ma mauria kaimoa, ngaia are e aki anaki nanou te Tia Babaire n te taeka are angkoa e ti kabwataki ibukin mwanangaia uotakin te bwaa bwa ko taeki naba maeuia kaimoa iai, ao tera ae na riai ni iai te Tia Babaire ibukin kabwatakin te kaibuke. Te moanibwai moa ana bwai n taetae, ao e taku te Minita are tabena, kai e taetae nakon te *Marine Guard* ao e a manga taetae ngke e oki ao e a manga taetae ma te *LC Linnix* Tia Babaire e ngaa ana taetae te kaibuke mai Nonouti nakon te *Marine Guard* , I ti kakauongo te Tia Babaire ao irou te bare e taekinna te VHF tanan *walkie talkie* ma te mwamwananga i marawa te Tia Babaire te HF te bwai n taetae are e na roti taabo aika raroa, tiaki taekina ikai te VHF te Tia Babaire ao raroan tabo aika e taetae iai ae ti nang nako, ae ti nang oki, ko kabongana te *Walkie talkie* te Tia Babaire n anne, tiaki te HF ma tera ae riki te Tia Babaire te kabuanibwai bwa are e aki manga tuoaki ana *License* ibukin ana bwai n taetae te kaibuke aei, ao ti a taekinna bwa iai ana bwai n taetae ti naki kababa te ongora te Tia Babaire, ti na aki kababa te ongora te VHF tiaki ngaia anne ae kakawaki ibukin te mwamwananga i marawa te HF bwai n taetae ake tanan bubura kaei te Tia Babaire ngaia are ngke e taetae nakon te *LC Linnix* tao e bon uakan, e aera ko kamwananga, tera bongan te *Maritime Act* terana bonga bwa anne te Tua are ngai ae baireia bwa imwain ae ko angan te kaibuke ana *Seaworthiness License Certificate* e na riai ni iai bwai aikai iaona, e aera ko kamwananga ibukin te bwaa, I kakewea ngai ane Tia Babaire, I kakewea e bon aki kona ni kamwanangaki te kaibuke bwa ana *put at risk* ke ana kona ni kabuanibwai mauia kaimoa ti ibukin te bwaa, e na ti nikiraki te bwaa ngkana e *Seaworthy* te kaibuke, e aera ko angan te kaibuke aio te *Seaworthiness Certificate* ngkana koaki tuoa moa ana *License* ibukin ana bwai n taetae Tia Babaire i a manga kakauongo riki ao I rangi n nanokawaki, CCK a kataua bwa te *Epirb* te Tia Babaire ae bwain te kaibuke teuana e na kabonganaki iroun te kaibuke aei, ti ibukin kabwatakina, te bwai ae karaoia te CCK te Tia Babaire e kauka te kabuanibwai nakon ae tia noria ngkai, tia noria ngkai, e anganaki ana *Certificate* ngkana

arona bwa iai ana *Certificate of Seaworthiness* e anganaki n te aro ae riai n reke irouna te Tia Babaire, ngaia are ko *put* ko karika te kabuanibwai nakon mauin te aomata n te tai are ko anga naba iai te *Certificate of Seaworthiness* ngke e bon aki riai n nako, anne kawain kamanoan mauin tei Kiribati, *Safety of life at sea* ae moanibwai irouia kaimoa ni kabane te Tia Babaire, e moanaki mai iaon te aba, e moanaki mai iroun rabwatan te Tautaeka are e aranaki bwa te *Regulatory* te tia babairea aron te waaki, kona karaoa raoi tibwangam, bwai aika riki te Tia Babaire e aoria ni mwakuri buaka te kaben ma ngke ko aki angan te *license to trade* ke te *Certificate of Seaworthiness* e naki roko te kaben ao e na akea rekereken te kaben ma aio, ma e riki n roko te kaben bwa ko kauka mwanangana n te moan tai, ao ane ae ngaia i bon nang ni kakauongo ao tao kam aki ata te bwai e kam a karini ngkam iai, kam kamwananga te kaibuke aio n te moan tai, bwai akana riki imwina imwin reken te *License* , imwin reken te *License* ko bon aki riai ni kataua te mwananga n te moan tai ngkana e bon aki *Seaworthy* te kaibuke aio *even* ibukin te bwaa, *even* ibukin te kaako bwa tera ae moan bwai tiaki te bwaa, tera ae moani bwai tiaki te kaako, tera ae moan bwai mauin te aomata, ao mauin te kaimoa te Tia Babaire e moani bwai naba n tuan taari te Tia Babaire aio otau.

Ngaia are tera ae kam na karaoia te Tia Babaire ao I kangai iai, te Tautaeka ko bon koaua raoi bwa ko aki bure n te bwai aei? ngkai i kabwaranako nakoim ko taku naba bwa ko aki bure? Bwa n te rongorongo ae mena n ami riboti, e taku bwa te *epirb* ana bwai te kambwana teuana, e uki anne n tuan karaoan am mwakuri ngkoe te Tautaeka, e uki? E aera ko kataua aei, ao ngkai e a reke te kabuanibwai ko a katannakoa nakon te kaben, ngke arona bwa e aki mwananga ana kaibuke te kaben aei ana akea te kabuanibwai, ao eaoria ngke arona bwa e a reke te kabuanibwai bwa tao e a tibanako te kaben ni karaoan ana mwakuri, akea te *epirb* , ngaia bwain *Lili*, ngke arona bwa iai te *epirb* ngke ko karaoa raoi tibwangam te Tautaeka ao e na uarereke riki mwaitin buan mauin tei Kiribati, ma e aera e bubura te kabuanibwai, akea moa HF te bwai n taetae are e na karokoa te maroro mai iroun te kaibuke nakon te *Marine Guard* ma n taabo aika raroa, e aera e korakora te mate ibukina bwa ngke e a inako te kaibuke akea ana angaa ni kaota te tabo are e mena iai, bwa akea ana *epirb* bwa ngaia ibukin kabwatakina e bonganaki ana *epirb Lilia e* ana *epirb* te kaibuke tewana, e raoiroi aio te Tautaeka? E raoiroi? E bon riai n reke ana *license* te kaibuke aio ngke ko kamwananga?

Ko kataia n taekinna nakoira bwa a tau riki ni mate ti kaimoa bwaau, aki kakawaki mauia nakanne te Tia Babaire, aki kakawaki mauia kaimoa, ma ana kona n uota te bwaa ao a kabuanibwai bon kaimoa, ma are Tia Babaire kauka raoi matam tara raoi tibwangam te Tautaeka bwa e moa mai iroum te bwai aei, anne bukin ae iai iroura te bwai are e aranaki bwa te *Maritime Act* , anne am bwai ni kamatoai nanon Tua akanne, ao tera ae moani bwai n te *Maritime Act, Solas,* te *SOLAS , Safety Of Life At Sea,* mauin te aomata i taari, ngaia are I manga kaokia riki te Tia Babaire, e tuangira te Beretitenti, e karaoa ana kakai te bureitiman, te bureitiman ibukina bwa antai ae na kabureaki? Anne aia kakae bureitiman ma kanga e anaki riki nanou n ana kakae am *Commission* bwa anne ae na kakaeaki bwa tera ae riki, e aki kakaea bwa antai ae na kabureaki, ma e kakaeaki bwa e kanga n riki te kabuanibwai aei, ngaia are e ngae ngkana ko taku bwa akea ae kona ni kabureaki ma tiaki nanona bwa angkoa koa mauri ngkoe te Tautaeka, are koaki karaoa tibwangam n te moan tai, ngaia are kam taku bwa kam totokoa te kaoti aio bwa kam bukinaki, ma ngai I kakauongo te Tia Babaire kam bon riai ni bukinaki, e bon riai n aki mwananga te kaibuke aio n te moan tai , ngaia are ngkana arona bwa kam onimaki bwa kam bon aki bure ao kaeka au kakaewenako aei, tai kataia ni kamanoi ngkami n te *Government Liability Act,* e a kabwakanako ngkai teuana te ririki, ngkana kam taku bwa kam rau kam kona n tuanga Kiribati kam taku bwa kam bon aki bure, kaeka te kakaewenako aei, ao anne N na kamoamoai ngkami ao ngkai I taku bwa kam ko totokoa te kaoti aei ao e na moanibwai uotan te *Case* aei, ngaia are n na kakaewenakoko te Tautaeka ao riki ami Minita akana tataetae imwina bwa moan te kakawaki bwa e na mataata raoi Kiribati n te bwai ae riki bwa kabuanibwain maeun te aomata tiaki te bwai n aki Akaka, ao ti kona katekeraoia ao eti, ma ae ti tabeakinna ngkai rawawataia koraki ake a tiku imwia, koraki aika namakina te tang n aron ae kam taekinna a tang, ma e na kanga, kam na kanga n namakina raoi te rawawata ngkana kam taku bwa aki bure, ngkana kam taku bwa akea rekerekemi ma te bwai are e riki, ko ti namakina te rawawata ngkana ko kakoaua bwa e a tia ni kabwaka am botaki ni mwakuri ma ngkana ko taku bwa e aki kabwaka am botaki ni mwakuri ao kona ongora te rawawata ao angkoa ko rawawata ma kona kangai, tiaki ara bure, akea ara kangaanga iai, ngaia are ngai te Tia Babaire I ongora ao I ongora ao ti kataia ni bukina te aomata are e uota te kaibuke, ma tia tara moa moani mwanangana e bon eti ngke ko moan kabwata mwanangana, e bon eti ngke ko

anganna te *License* bwa e na ti uota te bwaa, kanga ngai e mino au iango n ae ko ti anganna te *license* ibukin te bwaa, akea okorona, bwa iai kaimoa aikana ana uota te bwaa, ngaia are Tia Babaire I karabwa te Tia Tei mai Nonouti ngkai e uota te kaoti aei, ma e koaua Tia Babaire n ana kaeka te Tautaeka, kanga e kangai, ti riki n totokoia bwa angkoa ti bukinaki ao mare ko bon buknaki ao man rongorongo aika I kakauongo Tia Babaire bwa e a tia naba n reke iroura, a moa kabuanibwai aikai mai eta, bon ti teuana ngke ko aki kabwata mwanangan te kaibuke aei ao e na akea te kabuanibwai ae na riki. Ko rabwa te Tia Babaire I boutoka te kaoti aei.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao tera am *point of order* te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Are n na ti kaeti rongorongo bwa mina a bure ongoia kain Kiribati te Tibiika

Tibiika: Ngaia kaeta te rongorongo

Hon. Tekeeua Tarati: Te *Seaworthiness* e aonga n ataia te Tia Tei ae karineaki bwa are e a bon tia ni kaibuke mai imwaina, te *seaworthiness* e aki kakanakoaki ngkana e nang mwananga te kaibuke ao e a tibwa anganaki te *Seaworthiness,* te *Seaworthiness* e anganaki n taai ake e tuoaki iai te kaibuke e karaoaki te *survey* ao e anganaki te *seaworthiness Certificate* ibukin ana *purpose* are e na mwananga iai, ngkana e a tuoaki te kaibuke tao n Tianuare ao kaoan ana *Seaworthiness* arei iai manna are e na bwati iai, e naki tiku te kantaninga are kangai e nang mwananga te kaibuke ao e anganaki ana *Seaworthiness* te *Seaworthiness* eanganaki man te *Period* are iai taina are e na manga *due* ana *survey* ao ngkane e a manga anganaki ao kanoan ana *Seaworthiness* anne ana *Certificate* are anganaki e anganaki iaon uotakin te bwaa ana *License* are anganaki e aki anganaki bwa e na uouota te aomata n aron naba ae ni karokoa te bong aei ao iai naba akana kaibuke akana ti anganaki bwa ana uouota te bwaa ao tao e bon ataia te Tia Tei bwa e atia naba ni waakina naba te karikirake ae te kaibuke.

Te kauoua, e taekinna bwa e taku bwa akea ke e kamanenaki te rerio are e *short range* e reke mai iaa ana rongorongo te Tia Tei aei, e nang kaunia kain Kiribati ao kain Nonouti, iai ana bwai n taetae ni kauoua, te *VHF ao HF* ma te kangaanga bwa n te riboti are e reke e ti tiringa ana tianaraita te kaibuke aei, bwa are te kaibuke iai ana *main engine* are kabuta te *engine* ao iai ana tianaraita are kabuta ana iti te kaibuke ao ana iti ane are e maiu man te tianaraita ao te riboti are ti kaongoaki, e mamate ana tianaraita

bwa e tao e kataia n *save* ana kabanemwane n te bwaa, ao ane ngkane te kangaanga are e aki kona n reke n te taetae ngkana e kataetaeki n taina are e mena, anne iai n te riboti.

Te kateniua ngkanne e taku bwa akea ara kangaanga, e taku te Tia Tei bwa akea ara kangaanga ti aki kan bukintaeka bwa akea ara kangaanga ao are I katereterea te Tia Tei ae ko karineaki, ti tabeaianga ao iai ara angaa ae ti na mwakuria ma kain te utu aei, e mwaiti nanora n tabeaianga. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Tia nakon ara tia maroro are imwina

Hon.Ruateki Tekaiara: *Point of order*

Tibiika: Tera am *point of order*

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* n na ti *point of order* iaon rongorongo tabeua mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kuria, teuana are a taku bwa iaon te bae te *SOLAS* ae moan kakawaki, ao e bon eti, e moani kakawaki te *SOLAS* ma antai aika na moani kakawaki n Tua akanne, kaimoa ao te kaben, te kaben ao kaimoa, bwa ngke a noria bwa e aki *safe* , tiaki kan mwakuri, ngke e noria te kaben bwa e aki *safe* n naki mwakuri, ngaia are bon te bukinaki, e aki bukinaki te Tautaeka ana bon teimatoa ni bukinaki te kaben ma ana kaimoa bwa tabeia kaimoa te *SOLAS* tabeia moa anne n nora moa aia *safety* bon ngaia moa.

Te kauoua n aron ana *system* te *Marine* ae anganga n aron ae e a tia n kabwarabwara te Minita n te *Transport* are e aera bwa e na ti anganaki te *license* ibukin te uaa bwaa ao nake a kabuta te kaibuke, ngkai a ti anganaki bwa ana ti uota te bwaa te *license* anne ao mauia kaimoa akana iaona, kaimoa ake a toka iaona a tia ni karaoa aia *course* iaon te *Safety Course* ataa mauria, ngke arona bwa e reke te kabuanibwai, a mauri a ataa mauria ma bwatintia aki ataia , aki ataia, ngaia are a bon ti kataua bwa ana bon ti mwananga ma mwaitia ana *crew* akekei bwa a maui ngkana iai te kabuanibwai, iai aia booti ni kamaiu iai aia raa riki, ataa aia *safety* kaimoa, ko rabwa Tia Babaire ti ngai ane.

Hon.Banuera Berina: Tia Babaire *point of order*

Tibiika: Tia Tei ai akea te *point of order iaon te point of order* are e I atia ni baireia, ti ngkana iai ae….

Hon.Banuera Berina: Ao ane Tia Babaire I ti kan karineako bwa are n tabetai a kaotinako rongorongo aika aki kona ni kaeka bwa aki koaua ao e na tiku ni burebureaki ongoran te

botannaomata ae au *point* te Tia Babaire ae I kataia n taekinna

Tibiika: Te Tia Tei tekateka moa bwa I tuai kateirakeko, tekateka te Tia Tei bwa I bon tuai n anganiko te *floor* e a tau te *point of order* bwa e a tia akea te *point of order* iaon te *point of order* a bon nang mataata kain Kiribati n am moan maroro ao n ana *point of order* naba Minita aikai, ngaia are ngkai e a bon boo 4 ao I aki tangira bwa ti na, ti nang bon riai moa ni motirawa bwa ti aoria ni manga mwaitoro ara maroro imwin tawanou imwin te *tea* ao tia motirawa moa ibukin ara *tea.* Tia kaitibo n iteran 4 a ni kabwara te bure.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: N na au *list* ae I matau aei e a tia n nako aei, ti a nakon ngkane te Minita Hon.Willie Tokataake an kabwara au bure tia nakon te Minita Hon.Alexander Teabo e nakoim te maroro.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire e koaua te kaoti aei ti teimatoa n aranna bwa e kataia ni manga kaoka te namakin nakon kanga te bwai ae karawawata Tia Babaire, ao e koaua ti rangi n reitaki ma kain Nonouti n te aekaki ni kaoti aei ma e koaua e a tia n nako ana itera te Tautaeka iaan ae ti bon nora ke kanga tabekan te kaoti aei Tia Babaire kanga titabo ma ngke kanga a manga bon karauaki ni maroroakinaki ao titabo ma e a bon katururua raoi te bukinaki Tia Babaire nakoira, nakon te Tautaeka ao kanga ti aki aron kanga e aki rangi n iraorao, te kaoti aei e tuangira bwa ti na iangoia, ti na iangoia, kanga e aki naba rangi n turuturu are ngkana e anganira te mena bwa ti na iangoia, eang ao e koaua irou ngai ngkana e na kautaki te taekaki ni kaoti aei ni manga kaokaki aekakin riki nakoia te koraki ake a tia n rotaki n aio, ao n ara namakin n aron ae ti a tia ni kaotia bwa a tia n roko utu aikai ni bon manga bon toua te kawai are tao bon kawaia, tao bon aei ana anga te Tia Tei tao bon aei tao bon iai aika tabekia nakoina bwa e na bon tabekia ma e koaua ae te Tautaeka n te tai aei e karautaeka nakon bwanan te Tia Tei n te kaoti aei, ao e koaua e aki rang *carry weight* naba te kaoti aei bwa are ti bae e na iangoia te Tautaeka, ao e taku te bukibuki are e kamenaki bwa angkoa e taekinna bwa e bukinaki bwain taetae ke tao tera Tia Babaire bwa akea te bwai ae waekoa ni karaoaki e a nang wene nako taekaia nakai ngke a kabuanibwai, kanga ti tae n na katerea ikai bwa e bon eti n te riboti te Tia Babaire, bwa ngke e bon tibwa kitanaka Nonouti te kaibuke aei, te itera n aoa ao e a rebwe naba, ane ae taekinaki, te 30 te miniti imwina ao kanga iai te *crack* are e rebwe ao ngke e rebwe ao akea te bae a karaoia ao nake iaona

ngkanne tera tabeia ngkane nake iaona, ngaira iroura e riai n reke aia iango nake a tekateka, a kabuta te kaibuke ane bwa ana riai ni iai te *alarm* anne nakoia, bwa e a tibwa kitana Nonouti tao te itera n aoa, ao e aki maan tao teniua te aoa imwina ao e a tabwenaua naba kanga ni inako te kaibuke anne n aki reke te tai, ngaia are ti taku bwa e bon eti are e bon riai ni kakaeaki raoi, ke te bukibuki are e bukina te riboti are e kateaki e kotei rabwata aika mwaiti aika bukinaki Tia Babaire, ao te kaoti aei ae kataia n tuangira ngkai bwa ti te Tautaeka ae ngaia ae bukinaki iai ao ai te kabomwi ae nang karaoaki, ma e koaua ae e bon teretere ana kaeka te Tautaeka bwa e bon ngae ngke e aki butimwaia ma ara kantaninga bwa ana bon rau nanoia kain Nonouti bwa are ti atia bwa utu aikai iai aika bon biriakina kanga bon rawawataia ma raia ao a bon karaoia n angana, ae tao e kona n tangiraoi riki nakon te Tautaeka, ao anne ngai irou e na reke te namakin irouia kain Nonouti bwa e ngae ngke ti aki kariaia te kaoti ke ti totokoia n taekana ae ti na ti iangoa ao n taekana ae kanga ke kanga ma kabwarabwarana ae titabo ma eaki rangi n raoiroi e aki rangi n iraorao, bwa kanga e kuri biri ngaia are kanga e a bon *attack* kanga e a bon katuruturua naba ni iangoa bwa ti nang bon *attack* bwa are bon arona bwa are ngkana ngai irou ngke arona bwa tao kona uota te aekaki aei te aekaki n *issue* aio ao ko ataia bwa iai te rawawata ibuakona ma kanga kona uota raoi kanga ni bon karaua raoi, ngkana ko bon nang ni iangoia bwa e na boutokaki aio mai iroun te Tautaeka ao kanga irou bon iai angana ae kona kabebetea n uotia ke kona karaua raoi n uotia ma kanga te *approach* ae kona karaoia, ngaia are ti na karautaeka nakon ana kaoti te Tia Tei aei e teretere bwa e aki butimwaia te Tautaeka n te tai aei ao ti na karautaeka bwa nakoia kain Nonouti ma e koaua iai ara raa te reitaki are a tia ni karaoia ma te Tautaeka ao tao anne tao ti na kona riki n taraia riki, ao te kaoti ae e ti tuangira bwa ti na iangoia, e aki rangi n tuangira tao ti na aera, ma ti te iango ae tuanga te Tautaeka. Ko rabwa Tia Babaire

Tibiika: Ngaia e nakoim Hon.England Iuta

Hon.England Iuta: E koaua Tia Babaire a manga uti rongorongo ao ti na kaoki rongorongo tabeua ao e koaua e a bon maan te tai, eang ti bon kakoaua, te riboti e nang tibwa nako imwina e maen imwina arei, imwin te tai are e riki iai te kabuanibwai, ma bon iai baike e uneakinakin te Auti bwa e roko te Auti moa imwain karaoakin te riboti, ao e rawata baike a uneakinaki ikai, ao angina a tia n taekinaki tiaki kona ni manga kaoki, aron mauia kaimoa ma bon iai baika a riki aika turuturu bwa e

a bon tibwa bati naba te Tua te *Maritime Act* ae boou, bon taai naba aikanne 2017, ao e a oti naba bwangabwangan te Tua anne ngke e riki te kabuanibwai ikanne, tiaki kona n uringi raoi bwaai ni kabane bwa baikara aika riki ao e oti bwangabwangan te Tua arei, ao iai taian onono tabeua are a kataia ni kairaki ma aron katamaroan riki aron te kantaninga bwa e na aki manga reke te baere e a tia n riki n te tai arei, a totokoaki ao iai bon iai ana manga onono te Tautaeka ae karaoi imwina, nakon te Tua ao e bwati te Tua arei tao bon 2017 I taku bwa bon ratokin te ririki are n teina ae boou ngkai, ao rongorongo aika boou e bon tabetabe te rongorongo n aron ae taekinaki, e nako mai eta n aron ae kanga taekinna ma te Tia Tei mai Kuria e koaua anne ti kakoaua are mai eta are a taku bwa e aki ataia bwa te kaibuke teraa, ae e a bon tare te bwaa i Nonouti n tain te kiritimati 2017 te tai ane, e a riai n roko te bwaa i Nonouti n te tai ae waekoa, ti bon karaoi naba ara anai rongorongo ngaira kain te kaitara n taai akekei, ma bon, e riki bwaai aikane ao te Auti e a bon kan boo inanon Maati, ti maroro ma teuare te *owner* , ti maroro naba ma temanna te kaimoa, ao e aki reke ara tai ni maroro ma te *Chief Mess* bwa e rawa, e rawa ni kawarira, a bon reke rongorongo aika aia rongorongo nakai tao ngkana a bane n tia ni kaotaki n te riboti, aikanne ake ti uneakini ikai n te Auti imwain tian te riboti, ao a bon taba ana rongorongo te Tautaeka n te tai arei.

E kanokawaki te bwai are e riki iai riki imwina are a roko iai bureitiman bwa tao bon iai riki baika riki imwina, a rotaki aia kantaninga aomata, n aron otara, tabeman a bua ibukin rotakin aia kantaninga, n aron te rongorongo tao bon ti temanna ma uoman are a kabuanibwai naba riki n te tai arei bwa are a iranako naba te kaibuke, te kaben e bon karaoia n oin nanona bwa e na iranako ana kaibuke, anne aron otara n rongorongo akekei, tao ngkana a tia ni kaotaki aikane n te riboti ti aki kan manga kaoki aikanne, ma kanga n aron otara n te kaoti aio n te bwai ae riki ngkai bwa e kangai te Tautaeka, " tiaki kan ongo mai iroun te Tia Tei mai Nonouti, bwa e bwana buaka," anne ngkai otau, e bwana buaka aron tabekakin ana kaoti aio, ma ti bon tauraoi n ongora iroun te botannaomata bwa bon a bon tabeaianga nanora, aio ngkai ae e a manga tia naba kanga ni kamatoa te tia taetae imwina, iai ara kantaninga ae ti na karaoia.

A taekinna naba te Beretitenti bwa ngkana aio ae ngaia aio ao e na taraia naba ma are e riki i Maiana n taai aika nako, akea ara kangaanga iai ngkana anne ana kantaninga te Tautaeka bwa are e na tauraoi ni karaoia n arona anne, ngkana ai

aekakin aio ngkanne kaekakin te kaoti bwa ti ibukin anne, ti a butia te Tautaeka tera ngkana e kona ni kauataoi itera aikai aoria uotakirakeia bwa are kaina bwa e na butimwai aekakin baikai, e aki toki te kantaninga bwa e bon maiu naba irouia ake a rotaki bwa a bua aia aomata, ti na bukina te kaben, ti na bukina te *owner* a bon roko naba aekakin rongorongo aikai n taai aikekei, kam bon kina raoi te *owner* anne, kam bon ata mwantana, ti ata naba te rongorongo bwa te *owner* aio tao n arona e a rerena ana tarau, nanona e bon aki kona ni kabwaka, e aki kona ni kabomwi, aikanne ake kanga ti atai n ara anai rongorongo n taaai aikekei, bon akea te bae e na kona ni karaoia, are bon ti te bae e tataneiai n te aonnaba ngkana ko kabuanibwai ao e na bon bae n reke te kabomwi, ngkana ngkoe te bwatintia e na reke te kabomwi nakoim, antai are e kairua bwa e reke n te tai arei e na kabomwi, ma tao te rongorongo ae I kan katurua ikai, ngkana tao e butiaki te Tautaeka bwa e nang nangoa aio, e nang nangoa te itera aio, e rabwa bwa e a kakoaki te Tua ngkai e a kataia n totokoaki, e a bon nang ko nong nong te Tua, angina kaibuke ae a beti, a bon aki bwati, ane ngkai te bwai ae karaoaki, a bora, a bora kanga tanan *owner* tabeua kaibuke ake aki kona n tiriba, ane e a tata te tiriba, a ruo a toka, a manga toka naba, e a bon rangi ni koo nong nong te Tua, tera ngkanne aron tobwan aio ae ti a tia n ongo te rongorongo, ngai rairana irou e tauraoi te Tautaeka ae na bon taraia ma aron ana waaki, ngaia are ti na butia te Tautaeka e aoria te nano ni kaiangatoa te nano n taraia aomata tabeman bwa a kammaraki bwa a waewaea naba te waaki, anne bon te bwai teuana, ngaia are I taku tabetai te *party* e a manga taona nako aron te iango n Tia Tei n tatabemanira, oi ni kaoti ke tiaki a riai ni buokaki aomata ke eaki, a na aikai taeka aika a otinaki aikai, e nang mwaiti rongorongo e rangi ni mwaiti te irekereke ao e rangi ni mwaiti te rongorongo are ti ongo n te tai arei, a otinako aikanne, ana riboti te *Commission* are e kateaki ke eaki tiaki ataia, e a rangi ni mwaiti te rongorongo are ti bon katerea ikai, ti takarua ikai ma bebwa ake ti kawenei ikai, ti aki kan manga kaoki karaki bwa a tia aron aikanne, ti a tiku ngkai ma aia kantaninga te koraki are n aron te taneiai a kananoanga aomata ao tiaki aia bure, e a mena iaa te mangaongao ngkana ngaia bwa e nang bukinaki te kaben, akea te kaben bwa e kataua te kaben mai inanona bwa e bure, ane te rongorongo are ti karekea, e kataua te kaben mai inanona n te tai arei bwa aio au kairua, n na iranako te kaibuke aio, ao bon anne are e taekinna te kaimoa are e noria are e maiu temanna mai ibuakoia kaimoa are e maiu bwa bon raona te kaben i

eta ao a kataia ni kawaekoa, tuanga bwa e na oki nakon te boti, e rawa, ana maiu te koraki, are e bon rangi n birimwaka inakona te kaibuke n aron are e taekinna te Minita n te reirei, ngke e rebwe ngkekei ao a rebwe naba ni bwaka i taari are e bwaka, teuare e mena i eta n te buriti ngke e rebwe ngkekei te kaibuke e a bwaka e a tebo i taari e aki raranako te kaibuke ke aera bwa e a bon urenako naba te kaibuke ao ngaia e a tebo i taari, anne aron te rongorongo are ti anai ma irouia bon nake kaina, ao a nako aikai nakon te *Commission* bwa eaki ma aikai ngaira ara rongorongo ake ti bon rikorikoi n te tai arei, ae ti bon taekini naba ikai, ngaia are bon angina a keiaki ni maiu ao e a roko te aekaki ni iango teuana imwin uabong, n te kauabong ao e a roko naba aekakin iango, ao ngkekei ngkoa te iango ni kan ikoikotaki ni kan maeiu, ao imwina e a bon rawea aron maeuna te aomata, ti tuai mena n te kangaanga anne, e mena ao tao ngaira tan moan mate ngkana ti roko n te aekaki ni kangaanga anne, bon ti bwanaia te koraki n tangiroa bwa tabeman ataein te reirei bwa are e nang teirake te reirei n te tai arei, iai riki are imwaia, ngaia are ai bon bwanan te utu n te tangiroa n aron are e taekinna, teuana te utu e bon rangi n rotaki, ti a bubutia te Tautaeka ngkana aio nanona bwa e na tobwaia n arona arei, ao tia butia ke e karaoia n taina are e taku bwa e karaoia, ma bon akea ngkana a na bukina te kaben ke ana bukina te *owner* bon akea te bae e na reke mai irouia, bon akea, ae a mwannanoa aio itinanikua, katinanikua te tia tabeka te kaoti ngkana ai ngaia anne nanona, ti a bwainna n te Auti aio tia bubuti te Tautaeka tia butia bwa e a kakaea ana anga are te kabanea n tamaroa n aron ae taekinna naba te Minita n te mwamwananga, ti a buti ngkami e aonga n ae rau nanon te botannaomata, e a tau an karaoia n aron are kam tangira ao kam rabwa n aron ami kantaninga e aonga n ae rau nanon te ongora nakon ae ti nang ibutubutu, e a tau tain te butubutu e rawata te maraki n taai aika nako ae rawata te tangiroa ni karokoa ngkai, ma ti te bwana ni bubuti n raona arei ao n boutokan te kaoti ao ngkai ti nora nanon te Tautaeka teutana, iai teutana nanona ae kanga e katabwena anne ao ngai n na tinea anne n na tinea nanom anne, tia katuka aio bwa bon te bwai teuana ao tia buti ngkami tia tinea nanomi ane kam taku bwa kam tauraoi ni manga noria inanon taina, ngkana tao iai tibanakon au maroro aikai, tiaki kan manga kaoki maroro bwa a bon boo atin maroro n taai akekei ao manga tabe n oki rikaki ara ururing ao a manga tabe ni mino ara taratara, e a bitaki te bitaki ngaia are aikai au taeka tabeua te Tibiika ao ti nanoangakia aomata ao kan buokakia aomata ae a taku bwa n

aron te taneiai ao n aron te atatai e bon riai n reke aron bonomwia ma akea te bwai ae kona n riki ngkana tabeman aomata ae ana bukinaki, e a tau ti aki bukina te Tautaeka ma ti a butia te Tautaeka bwa e a buokia. E rabwa I a toki naba ikanne.

Tibiika: E rabwa Tia Tei ao I a kanakoa moa nakon te Minita Hon.Mikarite Temari e nakoim

Hon.Mikarite Temari: Ko nang rabwa *Madam Speaker* kai ko anganai naba au tai ni maroro iaon te kaoti aio *Madam Speaker* tera ae ti nang maroroakina tera ae ti nang bwaetia, tera ae ti nang uneakina e a tia ni kaekaki iroun te Tautaeka ae totokoaki moa, eti ana taeka au Tia Tei ae imwaiu, a bane buaka taetae, bwaebwaeti bwa are e totokoaki moa ao e taku te Tia Tei ae imwaiu bwa e taku bwa e totokoaki bwa e bwana buaka te tia tabekia, ao ngkana ngaia anne ao kawiraoiko riki.

I a taetae n te rabwata ae rabwatan tei Nonouti ao I tara te mararor ngkai bwa e aki kaea raoi nanon are e ringaki, ngai temanna are tariu temanna ane *Philip* natin Boteman, e botonimwane tariu aio bwa e mainaina bwa e mamai tinana tei Abaiang, kanoan *Philip Weltor,* e kabuanibwai bwa e mate, antai ngkanne ae ti na anganna te mwane bwa are akea rabwatan teuaei, antai? Te titiraki ko bon baronga raoi am te *motion* aio ke ko aki, ao e na iraua? E aera ko aki kaota naba am mwaiti bwa e na iraua, ma ngke I mena i Kiritimati ao I maroro naba ma te karo ae kabuanibwai naba natina ae raon teuae *Philip, Drake* te tia reirei arei, ao I maroro ma ngaia bwa ti tang nanona bwa e bia reke naba te kabomwi bwa are a ringaki, ma otinako ana maroro teuaei ao e taku, e tau tiaki kainanoa te mwane ti bon tangira rabwatan natira, ma kam aki kona ni kaboa mina, akea ae kona ni kaboa mwin te rabwata ae bua, e ngae ngke uneakinaki ikai bwa iraua tengaa iraua te mirion ko aki kona kaoka rabwatan natiu ae I bon tangira n na taetae ma ngaia ao n na inga ma ngaia, ko aki kona, kam a ngae ni kaberoro ke ngkana e reke bwa iraua tiaki naba ngaia anne raun nanou, tiaki bwa ke e bua ao e a bon bua naba ao ngkana e a reke ngkana ti a karekea ngkai kam kakoaua bwa e rau nanou iai? E buakaka are e a reke bwa ai te kiriwe are a nang manga uneaki te utu ao a nang uneaki, kai bon ngai, bwa are akea rabwata, e kangaanga bwa e aki kona ni kaboaki mwin te maiu *Madam Speaker* ma ngkana ti nang uneaki ngkai bwa e na kaboaki, ngaia ngai kanga I bon unu bwa e aera e a manga tabekaki kaua, e tabekaki naba n ae nako ae e kiriwe ao e mangao e mangao bwa are e tabekaki naba n te kabubue n rara, ao ni kotokoto.

I tara te kaoti naba aio ao e rota nanou bwa I taku bwa e kotokoto ao e kabuakaka temanna ma temanna ao e waewaea temanna temanna aio tangin nanou iai, teuana e kareketatia Tia Tei temanna riki mai Nonouti ae temanna, a oti taian maroro bwa e a bukin taeka, ao bon raou te Tia Tei ae temanna aio bwa ti maroro ngke ti katueaki ao ti nako tinaniku ao ti taku, e uara ngkai e kona n reke ngkai boonmwia, I maroro ma ngaia, I taku ti na kakaea angana, tera ngkai angana, ma angana aio e na takaruaki ni kabuakakaki te Tautaeka? Ke tao iai riki angana, e taku te Baibara bwa ngkana te bubuti ae mangori ao e bwana raoi e nimamanei ao tao e kona n reke n anne, bwa I noria n ae nako e kakang ao bitibiti ao e kotokoto, bwa e koaua ngai ngkai ngai te nati n Nonouti *Madam Speaker* ao ngai kain te Tautaeka, ngai ae I tiringia nakekei, ngai n na bon kangai tiaki ngai, bwa ngai rabwatan te Tautaeka ao te Minita ma tiaki ngai ae I kabuta te kaibuke, ngaia are e kananokawaki ngkana I a tara te kaoti aio bwa kanga e a kamamaraia tabemwang, ao tabeman a manga kataia ni karekea bwa aia bwai ni kareke mwane, ao ae ti a taraia ao mai imwaina naba temanna bon raora, ao e boutokaia naba bwa e taku, e tei ibukin ara Tautaeka n ae nako ngke e tuai kitanira, ao e bukina te *operator* e a nako ngkai mai kekei e a manga *challenge* bwa e manga kakaewenakoira bwa tao e nang manga iangoa riki reken ana mwane bwa are te *Lawyer* ae bwakuakua, ngai anne te bae titabo ma ai te kaoti ae e a kotokoto ao a karekei angaa aika aki tangiraoi naba,

Hon.Banuera Berina: *Point of order* te Tia Babaire

Tibiika: Ngaia kairai nakon am *point of order*

Hon.Banuera Berina: 44 (5)

Tibiika: 44(5) ao taningaia moa bwa N na noria, *44(5) Members using insulting and offensive language against the Speaker shall warn him, but if a member continues to do so the Speaker shall order him to leave the Chamber. 44(5)* N nang kauringko ngkane te Minita I a bubutiko an tai manga taekin taeka aika kamatauninga nakoia raom n Tia Tei.

Hon.Mikarite Temari: Kabwara au bure, ko nang rabwa *Madam Speaker* ma I kabwara au bure bwa I aki kamatauninga ma are ti maroro imwin te maroro bwa ti kaota mai imwaina bwa are bon raora ao e tei ibukira mai imwaina bwa e bukina te *operator* e a tia ni maroro ngkai ao e kaewenakoa te Tautaeka aio bwa ti na tang ngaia are kanga ti kaotia n te mwanewe n taetae anne ke kanga anne bwa e a manga kaewenakoira ao ngkana ti

manga tara ana maroro ngkana I a manga maroro ao ti tara mwin te maroro *Madam Speaker* n te moanibong ae nako, ao bon Taan Tei naba, I a maroro I aki mena i aki mena anne

Tibiika: Ao tao n na bubutiko bwa kona ti kabwara am bure nakon te Tia Tei n am taeka are ae mwatai ao kanga ko kairia n aron anne n na bubutiko bwa an tai kabongai taeka ae na kona n ueke iai kanga tanan kauntaeka ao I a bubutiko

Hon.Mikarite Temari: *Madam Speaker* te ara ae te *Lawyer* e ti *general* e aki *personal name* ao I aki kumeia bwa I aki atonga arana bwa I atonga *te Lawyer* aio te Auti n Tei.

Tibiika: Te Tia Tei ngkai bwa ti aki te bowi

Hon.Mikarite Temari : Ma I aki mwanewea arana e *general* te ara ae te *Lawyer*

Tibiika: Ma e aoria ma n na bubutiko te Minita an tai manga oki n okira temanna te Tia Tei ke tao temanna I a bubutiko ao ani bon taetae raoi iaon am *point* bwa e nang kakaongora, ao katuruturua raoi am koaua

Hon.Mikarite Temari: *Okay* ao I a kabwara au bure, kabwara au bure te *lawyer*

Tibiika: Ko rabwa

Hon.Banuera Berina: Tia Babaire ngaia e kabwara ana bure nakon te *lawyer* te Tia Tei ae maroro aio te Tia Babaire ao I maroro bwa te Tia Tei tiaki te *lawyer* ao e bia kabwara ana bure nakon raona n Tia Tei te Tia Babaire anne ae I bubuti te Tia Babaire

Hon.Mikarite Temari: Bwa are I atonga ngkoe te *lawyer* I aki atonga te aomata

Tibiika: Tiaki te *lawyer* bwa arei aia Tia Tei kain Kuria ae a rineaia ao kona karinea naba bwa I a bubutiko ao kona kabwara am bure nakoina bwa te Tia Tei raom n Tia Tei te Minita ao ko a waaki naba e nang kamaui am maroro

Hon.Mikarite Temari: *Madam Speaker* n na ira nanom ni *Madam Speaker* n au maroro ngkana *rewind* akea aran te aomata ae I atongnga ao I aki atonga naba te Tia Tei mai iaa, akea I bon ti atonga te araa ae te *lawyer* ma e rabwa kanga ti a kabwara bure nakon te Tia Tei, e rabwa, e kakawaki te maroro iaona ao e tei n tangin nanou n te *motion* aio bwa are teniua bukina ae I ringaki iai bwa n ara maroro ngaira tabemwang I aki koaua iai bwa bon 100% tei Nonouti are e bua natina bwa e tangira ke e na bon tangira raoi te kabomwi aio, irou tiaki ngaia bwa e aki teretere

raoi bwa mwaitira, bwa ngke n arona bwa mwaitira ao iraua ao tao ti na kona n taraia raoi ngkane , bwa ngaira iai tabeman ti aki bwa e aki riai ni kaboaki mwin maiun natira n te mwane ao e na iraua, ane kam na noria bwa e na manga ngure moana bwa ngkana e na reke bwa iraua ma n tokin te tai ti bon kakoaua *Madam Speaker* bwa tiaki te mwane ae kona ni kaboa mwin maiun natira, ke ara utu ae bua n te kaibuke arei, ngaia are kanga I taetae n te itera are e bia aki manga aki uotaki mai, bwa e na reke bwa te tabo ni kauntaeka bwa tia rawawata ngaira ngkai ae kauntaekaki rongorongoia ake a kabuanibwai ara utu, e a okioki, e nako n ae nako ti unra ao e a manga tabekaki naba n ngkai, ngai ae bua ae utu ao I aki, titabo ngaki kam a manga kauringi bwaai, ao kam kona ni kaboa mwina ke kam a manga kauringi iango ae tia namakinaki iai ngkai, ao kai kam a kaitorotoro imarenami ao ngaira are e rotaki bwa a bua ara utu tia uara ngkai ae kam a manga kaoka te iango anne, ao riki I bon nanokawaki bwa te kaoti naba aio e a kamamara riki temanna mai Nonouti ae bon raou ma ngaia bwa ti nang imanonoia bwa e na reke te kabomwi n anga aika mwaiti ao e bon mwiokoai, ko kona n tabekia n am *Cabinet* e kona n reke angana, ao I bon tuanga tao iraua, an kakaea naba ngke ae kanga e riai ni iai te kabomwi, tao n na kakaea angana, ngkana e reke au tai n te *Cabinet* n na kinikinikia bwa I kabeaki naba *Madam Speaker* bwa tei Nonouti ngai, ao e riai n reke *some sort of form* bwa tera te kabomwi, ti boutoka anne bwa e na riai ao ti karabwa naba bwanan te Beretitenti ngkai bwa ngaia bon iai angaa, iai atia n roko unimwane ke unaine ke antai ni bon kawaria ni kakaea, a rawa n ongo bwana aika e reke bwa ai te kauntaeka, bubuti ao kona anganaki, ngkana ko karebwerebwe ao e kaukaki ao ngkana ko irianna ma te tataro n nanona raoi nakon Uean te Maiu ao Uean te Tangira ao e reke, irou ngai *Madam Speaker* tiaki angana aio , ao ti aki kawaina aio bwa e na nakomia ni karebetauaki, I a taraia bwa ai tiaki raoi te oi ni iango ni kaoti bwa e kainanoaki raoi te kabomwi bwa tao ai te kotokoto ni kabuakakan te Tautaeka, ao ai tiaki raoi te iango raoi ni kaboa raoi mwin te bua man te maiu aei, anne ae I karabwanakoa ao ngkana ti a manga taraia ngkai, *Madam Speaker* te maroro n te moanibong ae nako e taku te rongorongo man te rabwata aika uoua ae a kaitara te Tautaeka, e boou te Tautaeka, e boou te Tautaeka, a bane n taetae bwa e boou te Tautaeka ao ngkana e boou te Tautaeka e aera ko aki uotia ngkanne n te aro ni iraorao ni bubuti, ko mangori ngkana ko bubuti, ma bon kanoan anne mauin ara Uea ae Iesu bubuti, bwa ai te rabwata aio ngkai kam taekinna ni

katanoata bwa ai te Tautaeka ae boou, nanona akea are ngkoa bwai ai ngkai ti a boou, ao ngkoe ngkanne ngkana ko na manga tabekia ma ngkai, e aera ko aki manga aki tabekia ngkanne n te anga teuana ae tao te karinerine ni iraorao, ni bubuti, nakon ae kanga ti a taraia, " Ngke te Tautaeka ae ko reke n te bure" ao ko ataia ngkanne ngkana ti a kauntaeka anne are ti nang bane n rawa ao e na reke te kabomwi, eaki, eaki ae ti na bon teimatoa n uneaki bwa are iai te taetae ni imatang teuana ae kangai ae nang buakaka naba irouia imatang " *passing the buck*" "*passing the buck"* ngaia aio te anua ae I aki kona ni kabongana inanon maiu ae n na kotea baiu nakon temanna ni bukina bwa ngaia ae karika te kangaanga, n na bon ana kangaanga bwa au kangaanga, ngaia are ngkana ti tara te Tautaeka ae boou aio ngkai ao ngkana ti nang tei ni kamauia te kabomwi ibukia te nati n Nonouti are e bua, ti tabekia bwa angana ngkanne teuana, te bwana teuana riki ae kona n tangi raoi ao e na kona riki ni iraorao n tarakin raoi oin te kainano ibukia nake a bua, *Madam Speaker* ti teimatoa ao ngai naba temanna te nati n Nonouti, teimatoa ni kakaea ara angaa aika mwaiti ma I a bubuti riki ngkana e kona ni manga kakaeaki angan tabekan ma ngkana e aki ngai irou e aki kakukurei tabekana ikai, ngai ae I bon ringaki naba bwa tariu are kabuanibwai I a tangira angana teuana e na uotaki bwa kam naki nakoimai ni kauntaeka ikai, kam naki nakomai ni karekei angaa tabeua tabeua ae ngaira ngkane e aonikai nakoira, e aonikai nakoira ngkai bwa titabo ma kam a nakomai ni karekei bwaai bwa ai tao te kabuakaka nakoia tabeman, uota rikakin tabeman ao ko a kotokoto e aki kakan ngkanne anne ae kaboan mwin te maiu ae bua, ngaia are te bwana n nano rinano bon akea ara anga bwa e a tia n totokoia te Tautaeka, e a bon tia n totoko, ao I boutoka ngai totokoana bwa ti aki angana aio n tabekaki I kakoaua n are mai imwaina bwa aio naba aekakina ae e a rebwatau te Auti n Tei aio ao e a kotokoto ao I bon kakoaua a bon tanginako nake a bua aia aomata, e aera kam a nako ni kauntaeka ikekei ni kototoko kam a bon aki karekea ae ngaa ae riai, ngaia are I nanokawaki iai *Madam Speaker* ma I teimatoa n nanoangaia tei Nonouti e bia noria te Tautaeka, ae ngkai te Tautaeka ae boou ae ngkai, n noria ni kakaea angana ae riai, ngkana e a tia ni mwananga te Tia Tei are temanna ma tao unimwane ma unanine ni kawara tao te Beretitenti, I a bubutiko I a taorimwina anne , I a boutokaia riki I a taona mwin riki tariu arei, ngai naba te rabwata n Nonouti e bia te Tautaeka aio ke te *Cabinet* n noria n noria, e ngae ngke ko totokoia e aoria tia katikua bwa e bia mwamwakuri te tamnei ae

raoiroi, n nora riaina n angana ae ti uotiarake ngaira ae te bubuti ae mangori tiaki uotia n nakomai bwa te kauntaeka ikai, bwa ti uotia ao ti karebwerebwe n am mataroa, ma kai e are e a tia n roko te Tia Tei are mai imwaina mai Nonouti ma ana unimane ao ana unaine ao a karebwerebwe n am mataroa, n na bubutiko tara itera anne te Beretitenti inanon taina ke te Tautaeka n angana anne ngkanne, kai e a bon roko ni karebwerebwe n am mataroa ao bon anne raoi, ka mangoriko uotia n te anga raoi, karebwerebwe ao ngkana e kaukaki ao e na iraki, I a karabwa bwanan te Tia Tei temanna ae e a tia n uotia rabwataia unimwane ao unaine ni mwananga ma ngaia n nako n anga te karebwerebwe, bwa ngkana ko karebwerebwe ao na kaukaki nakoim ngkana ko uotia n te anga ae rebwetau, e rebwetau ao e kaunun ao e *offending* ao e *passing the buck* ao ngkane I nanokawaki *Madam Speaker* ngai ae te nati n Nonouti e na kangaanga reken kaboan mwin buan tariu arei, e aoria ma ni bwanau ae mangori *Madam Speaker* I a kabwara au bure ngkana iai tibanakon te maroro, tabetai e rotaki te nano n naano ae a mwemwe ngkai, ngai I a bon maroro ao tangin nanou e korakora, e rotaki nanou n baika riki, ae aki riai ni mwaneweaki ikai, e tau I a bubuti ngkami an tai taekina are e a tia n nako, ti aki taraia ngkana kam a manga kauringi baikanne ti a manga rotaki iai, e na kakabwaiakaki te Tautaeka aio ao e bia mwamwakuri kanoan te karebwerebwe nakoina inanon taina ao riaina ni mwawan ao n ana iraorao Te Uea, ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I a manga kanakoa nakon te Tia Tei ae karineaki mai Makin kanakoa am maroro Hon.Pinto Katia

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Tia Babaire ao e kakawaki ae ti nang manga kamaurira inanon te bwakantaai ae tamaroa aio nakoim te Tibiika, te Beretitenti ma te kauoman ao kain ana kabineti, ao ngaira Taan Tei ao ngaira ana botannaomata Kiribati ae ti ongora inanon te bwakantaai ae tamaroa aio, kam na bane ni mauri moa. E koaua te Tia Babaire kanga I bon rotaki naba n te nanokawaki te Tia Babaire bwa e rangi n teretere raoi n te kaoti ae tabekaki aio te Tia Babaire bwa e aki kairoroaki te Tautaeka, e aki iranaki te Tautaeka ao e bon teretere bwa e kangai, "Bwa te Tautaeka aei e na iangoa kabwakan te kabomwi nakoia bwatintia ake a bua maeuia ni kabuanibwain MV Butiraoi te Tia Babaire, e na iangoa ao kai e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti bwa tao iai bukin tabekakin te kaoti aio ae rangi ni kakawaki ibukia ana botannaomata te Tia Babaire, bwa are ngaia te Tia Tei naba temanna

ae onimakinaki mai iaon ana abamwakoro ae Nonouti te Tia Babaire, ao e rangi n teretere n te kaoti aio bwa e angan te Tautaeka bwa e na karaua ni iangoia, ma bon te kamimi te Tia Babaire ao ngaia ibukina bwa e bwana buaka ke tao e teruarua aron uotakin te kaoti aio te Tia Babaire, ao anne are e a kateirakeai n te tai aio bwa iai aia maroro Taan Tei Tia Babaire, Minita ma I rangi ni kaitauia bwa a taku , e mena iroura te tamnei ae raoiroi ibukin kairakin ara waaki Tia Babaire, I aki ataia bwa te tamnei ae raoiroi ae mena irarikimi n te tai aio ke tamnei ae buakaka te Tia Babaire, bwa ko nora maiun Iesu Kristo ae a taku bwa a taetaekinna, e maeiu n tauraoi ni ibuobuoki te Tia Babaire, ao bon te bwai teuana ae a taekinna n te tai aio bwa ngaia ana teimatoa ni maiuakina te maiu ae tamaroa Tia Babaire ni kairaki iroun te Iesu Kristo, kanga I aki boraoi ma anne Tia Babaire, ma maeiun te tia kamaiu te karabwa bure n taainako, e kabwara bure, bwa e kangai bwa ngkana iai ae orea tabam are teuana ao tera are ko na karaoia ngkoe, kona aki manga oreia ma kona anganna naba tabam are teuana, ao I taku bwa ti ota n nanon aio Tia Babaire ao ti nang kaitauia Minita ake a tia n anga te iraorao te Tautaeka bwa tao iai norakin riaina ae tamaroa te Tia Babaire, ma ti na bubuti ti na katuka nanora tao n oin nanora aika aki raraoi te Tia Babaire, ao ti bia nora te kaoti aio bwa te kaoti ae tamaroa ibukia kain ana botannaomata te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti te Tia Babaire, ao ti nang katiku nanora ake ngkoa te Tia Babaire bwa ngkana ti bon tara raoi te riboti te Tia Babaire ao e rangi n teretere n te riboti ke n te *conclusion* ke te *summary* ke tao tera, ao n na ti kaira te Tautaeka ae karineaki bwa ana tara te riboti are e a nang teretere iai bwa e bon kotokototeaki iai ana tabo ni mwakuri te Tautaeka te Tia Babaire, teuana mai buakona CCK, te kauoua mai buakona te *Marine Guard* te Tia Babaire, ngaia are I taku bwa e rangi n teretere tanan riboti aikane te Tia Babaire bwa tanan *conclusion and recommendation section 5.1* rikaki 11 mwaitina te Tia Babaire ma I aki kan toa teuana ma teuana ma I taku bwa ti na aki kangai bwa ti rawa ni bukina te Tia Babaire, ti kakoaua n te tai bwa CCK teuana mai buakon ana SOE te Tautaeka, *Marine Guard* e mena iaan te *Ministry of Information, Communication and Transport and Tourism Development* Tia Babaire, ngaia are ti na katuka te nanoa ao ti kaitau n nanomi Minita are kam tauraoi n nora aio riki bwa tao e na kakaeaki angana ao anne are e a teretere raoi ngkane ma te kaoti bwa ko anganaki te Tautaeka bwa ko na iangoia, ko aki kairoroaki, ko aki iranaki te Tia Babaire, kairua naba are ti na kangai bwa iraua te mwaiti

ae kona anganira n te tai aio Tia Babaire, I taku bwa ngkana ti anga te mwaiti n te tai aio ngkanne ao tao ti nang reke ngkanne te *Money motion* te Tia Babaire bwa ti angaa ara ware nakon te Tautaeka ae naki butimwaia te Tautaeka bwa are ai te mwane ke ai te kaoti n uotaki ibukin naba te mwane Tia Babaire ngaia are tia katikua iroun te Tautaeka ao ti na butia bwa tera ngke a kona ni manga i angoia ao ni karaua raoi ni manga nora riki te itera aio are e uota n te tai aio ma e naki tara te kaoti aio bwa angkoa tao e na manga kautia mate ke tao tera, ti na bubutiko te Tautaeka ti na teimatoa ni bubuti nakoim bwa e a oti ngkai am taeka are ko kangai bwa ngkana ko bubuti ao kona anganaki te Tia Babaire, ngaia are ti na butia te Tautaeka bwa e bia karaua ni iangoa kanoan te kaoti aio ao e naki uota nanona bwa tao te nano n raa, ma ti kaitau ao ti nang kaitaua maroro ake kanga e oti te nano iai bwa ngaia ana kakaea angana, ao ti nang kaitaui ngkami n anne Tia Babaire, tera ngke e noraki ane bwa e na karaoaki nanona, man maroro aikane Tia Babaire ao ti na teimatoa ni boutoka ana kaoti te Tia Tei ae karineaki Tia Babaire ao ti na butia naba te Tautaeka bwa e na karaua ni iangoa te kaoti are e wene imatan te Maneaba n te tai aio Tia Babaire, ko rabwa Tia Babaire ao ti na katekeraoia te Tautaeka n ana kabanea ni babaire are e kona n angan Nonouti inanon te tai aio, bati n rabwa.

Tibiika: Ara tia maroro are imwina te Minita Hon.Booti Nauan e nakoim te maroro

Hon.Booti Nauan: Ko rarabwa te Tibiika *Madam Speaker* kai ko karekea au tai ni maroro iaon te kaoti ae tabekakirake n te tai aio ao imwain ae I waakina au maroro ao I bon reitai ma te Tia Tei mai Nonouti ao kain Nonouti, e bon kananokawaki te bwai aio ao tao e bon riai bwa ti na maroro iaona te Tibiika riki ngaira aika tao ti a manga kaoti n ami Auti ae nang kakanato aio, bwa a tia ni beroro taningara iai inanon taai aika nako ao ti ongongora mai tinaniku ao ngai ngke I ongora rongorongon te bwai aio ao e bon nang kananokawaki bwa iai temanna te teei ae wewetea tinana bwa e a taka e a baki, ai kananokawakira, ngaia are e na riai n ataia Nonouti ao e na ataia te Tia Tei bwa ti bane n rotaki kanga n te tabeka aio ke te kaoti aio, ma ngai ae I boou te Tia Babaire e kaokoro au nonori n te bwai aio ao I tei irarikin ana kaeka te Tautaeka are ti totokoia moa ngkai, bwa te bwai aio e a riai n roko ngkai ao e nang riai ni kangai bwa te Tautaeka e aera e a rangi n remwe ana moti te bowi ibukin arei ao arei ao arei, Taiaoka tia bubuti kabirimwakana, e a manga tabekaki naba aekakin naba are mai imwaina, ao ti na riai

n ataia Tia Babaire bwa antai ngaira bwa ti na kanakoi ara moti moa ikai, iaon baika riki iaon Kiribati mai Makin nako Arorae, antai te rabwata ae na kanakoa ara moti riki ti kona n nonori, ma are bon te tia kanakoa raoi ana babaire te Tibiika bon te Auti ni kabowi, ngaia are ngai I tei ni mimi, ngai I tangira are e na kangai, e riai n roko te tai are e kangai, " Te Beretitenti ao am Tautaeka aio tia buti ngkami tera ae bae n aron te kabomwi ian te moti arei" eang n nang riai ni kaumaka n nang riai ni bita aron uotakin te bwai aio ae nang riai ni kabirimwakaki moa kateara ngkana ngaia bwa tao te koaua bwa ti nang bon riai ni kateaki, bwa ti nang aki kaberoroia kain Nonouti ao ni kaunia kain Nonouti ao ni kaunia Kiribati bwa ti a kangai, a riai ni kateaki te koraki aikai, ibukin are ti taekinna naba ngkoa uoua te ririki n nako, ao ti a manga roko ngaira aika ti boou ti a manga moan aneneia naba ma nakai, ke bon nanoia nakai ao e a tia n tei te Tautaeka ao e a tia n tia te moti, Tia Babaire temanna te tia maroro ao n na kabwara bure ngkana arona bwa I waewaea te tia maroro aio, kain ikai ngkoa te tai are e moan ununeakinaki naba ao e mamaroroakinaki te bwai aio, ao ana kaeka e okoro ma ae e a taekinna ngkai, ao iai n te *Hansard* ngaia are ngai ae I boou I rangi ni mimi ao I a tanoi n aekakin tei Kiribati ae ongo ngkai, bwa e angaa raoi aron nanon te Auti ae mimitong ae ti mena iai aio, ngaia are ti na bubuti, bwa ngai ae I taekinna n te moantai ti na kaai ni bane n reitaki ao n aki bibiti ara maroro kanga bukina bwa tera ke tera ti na kamoanibwaia abara.

Eang te Tia Babaire ao anne teuana ae I noria ao te kauoua kanga te kotokoto ae nang korakora nakon te Tautaeka, e koteaki te Tautaeka n te bwai teuana, e koteaki te Tautaeka n te bwai teuana ao n aron ae I atia n taekinna e nang riai n tei te moti e nang riai n tei te bwai aio n te bowi ao e a toki te ngoo naba ikanne, ae ti kotokotea arona kanga te kaibuke ao tia bukibuki, arei ao arei, ngai ngke e boo te maroro Tia Babaire ao I tanaki I karaoa au *research* iaon ana kanga, ana kibu ni iango ke ana moti ni iango te *International Maritime Organisation* , IMO are e kainna naba Kiribati, iaon te bwai ae te *Seaworthiness* ao antai ae na bukinaki ngkana arona bwa iai te kangaanga n te kaibuke, ao e oti n te *article* ae I warekia aio bwa bon te *owner,* te *owner* ae na bukinaki moa, ngaia e a karekerekea aio te Tia Babaire ma kanga nanokawakiu iaon ana maroro bon temanna te Tia Tei mai Nonouti, ao n na kabwara bure ao ngai I bon rotai naba n te kangaanga aio Tia Babaire bwa ngai naba bon kain Nonouti te Tia Babaire ke bwa iai tibu ae teunaine ae kanga e nang botonaine ngkoa ae arana Nei Turarango e nako Nonouti

kain Nonouti, ngaia I nang nanokawaki naba iai, ao n ana maroro te Tia Tei aio te Tia Babaire ao I aki n ae n na karaka ma e bon taekinna ikai, n ara Auti aio bwa ngaia bon kain naba iangoan tokana n te kaibuke are e a tia n taekinna te Minita ngkai n te *Communication* are e birinako e karaba ni birinako bon ngaia naba kain te toka ao e nora te *crack* irarikin te kaibuke, kanga aio ngai te Tia Babaire e kaira au iango ni kangai, ao ngaia ngkoe bwa are ko a nora te *crack* e aera ko aki tuangia naba te koraki bwa ana bane n ruo ao koa manga tuanga te kaben bwa e tabaua iaan bukinana bwa bon ngkoe naba iai naba ongom itera aikai, aio te bwai ae kairia te Tia Babaire au iango iai ao ngke arona bwa ke tao antai ae na ataia ao e karaoa aio te tia maroro ma nano ae nang rawawata I aki karietata nako iai ao tao ti na maroro n ae kakina aikai ke ti na aki, ana bua maeuia aomata ke ana aki, Tia Babaire ti a kaieie te rongorongo ao ti bukina te Tautaeka, ma ti ongo bwa ngke e roko i Nonouti te bwai aio te kaibuke aio ao a katokaki ataei ni kabaneaki ni katokaki bwa a iangoaki ae a na toka bwa e *free* e *free* te kaibuke, antai naba aomata akana a katinetinei aia kaneati ni kamataia te unimwane ao te unaine iaon Nonouti bwa ana toka n te kaibuke aio *to the extend* ae a toka ni Marakei, ao e a reke te kangaanga bwa e a *overloaded* te kaibuke, antai te koraki akanne ngaia are ti na katoki naba ara maroro iaon aikai Tia Babaire, ngai au bukibuki iai bon kain Nonouti, bon aomata aika mena i Nonouti bwa ti aki tao kain Tabiteuea Maiaki ae nako Nonouti ni kangai " Toka, toka toka" ke tao kain Onotoa te Beretitenti, "Toka, bane toka" e bomwaneia aomata, bon kain naba Nonouti te Tia Babaire, ngaia ngke a riki kabuanibwai aio ao e aera ke tia manga okira te Tautaeka, e raoiroi akea te kangaanga bukina te Tautaeka.

Tia Babaire iai naba ana maroro naba temanna te tia maroroa ae kangai, "ko bon koaua raoi te Tautaeka bwa ko aki bure, ngkana ko aki bure ko a *wave* te Tua" arei bwa kona kateaki, antai ngaira te Tia Babaire ao teuaio te Tia Babaire bwa e na iai mwakara n *wave* ke ni kamauna te Tua aio, ti aki kona bwa te *Act* aio e a wene ao iai aron kamaunana ao ngkana ko kan kamauna Ueani Kiribati ngkoe, ke tao te Atua, ngaia are te maroro ae ti a maroroakinna ngkai, I ma tara naba te tai ao e a kan manga itera nimaua, e bane ana tai Kiribati ao ana mwane Kiribati n ongora te bwai aio, ao naka bon raora aika maan ikai bon te koraki ae anenei bwai aikai n ae nako ao aki kabaiti ni katiai bwaai aikai, ao ngkai ae aneneia ao a manga kotoira ni kakaewenakoira, ma akea buren te kakaewenako, tataninga bwa ae ti

na mwakuri iaona, ma kanga e a bon aonikai te aonikai ngkana ti taratara naba te Tia Babaire ni kaokioki ara ururing ao iai tabeman aika bon taani bwaibwai naba ni kaibuke ae iai naba au koraki ae ea tia n toka iai, ao a *drift* kaibuke aikai *for how many days* ibukina bwa aki rinanon naba te *Seaworthiness* ao tao te bwai are e aranaki bwa te *safety* tao taribin naba anne, ngaia are ngkana tia kotokotoi bwai aikai ni bon nang kabubura ara taratara ni bukibuki ao ni kabuburai bwarana bwa ni kangai, tia bon tarai moa waaki, aron kanga te *social norm* , *te social norm* mwaane e a reke te kaibuke aio, an taiaoka ngkami ao ngaia ma toka bwa are akea te kantoka, ngaia e rabwa, e tau tekeraoi ti a manga boo i Tarawa, kanga bon aio ti aranna bwa te *social norm* , e a nako te kai an toka, e kanga ana nakea nakanne a bane toka nako ikekei bwa kam na kangai bwa kam na kaea ae kangai ao kangai bwa iai au iango bwa arei ao arei ao toka, ao ngke e a kabutia ao akea ngaira bwa e a manga mate ara intin bwa ngaia ti teuana, ao akea ngaira, taiaoka e kona n reke, taiaoka te kaibuke are e uakan e kona n reke buokara, ao tataninga bwa ngaia ti kakaea ma tao ti na manga *divert* , aikai baika a tia n riki naba te Tia Babaire, ao e aera tiaki kabotoi ara taratara iai ao tia karemei ni kairariki ara taratara n te aro ae tia koteaki ngaira ngkai, ti na bon riai n kotoira, ao ti na bane naba ni kangai, e teirake temanna, " Eang te Tia Babaire I bon kaota naba nanou bwa I bure bwa arei ao arei" ao tia riai ni kabutimwaka te bwai aio, ao arei ao arei, ma ti na aki kangai, akea ngaira CCK, akea ngaira, akea katoka nanomi kotokoto ma ngai temanna ae I teimatoa n taraia bwa e na riai n tia ni kabutimwakaki te bwai aio, ao e koaua tia totokoia bwa ti nang kanga n aki totokoia ao ngkana ti a butimwaia te Tia Babaire, ti butimwaea aio, ti na otinako ao ana manga kaoti kain te rota are ningai, ao ana manga kaoti kain are te nako Maiana ao ana manga kaoti riki antai, ao ana kaoti riki antai.

I uringa temanna bon temanna te ikawai n Auti n Tei aio, te Auti n Tei ngkoa ni kawai I uarereke ngai ngkane i Bairiki, ao ngkane akea rekereken naba te bwai aio ma kanga n na karekereke ma te kangaanga i marawa, ao ngkane e a betinako temanna te tia koroboki n te kabineti n te tai arei, ao e a boo te bowi ao akea te tia koroboki n te kabineti ao I bon uringnga bwa e bon *quote* te maroro aio ao I bon ongo ao I nang *embarrased* te maroro aio e taku , "Akea am tia koroboki n te kabineti, tera ae riki, e betinako, *okay* ti kanga ngaira i New Zealand ti na *provide te search and rescue, if you want to, but you know in Kiribati we are surrounded by water and as fisherman we die in*

the sea sometimes, ao ngkana ti toddy cutters one day we will fall down from the coconut tree, kanga te *normality,* a e betinako ao e na kanga ao are bon kanaia mmwane bwa taan akawa, e betinako, e a manga bwaka mai karawa, are bon tokin te koro karewe, kanga e taetae te maroro aio kanga ana *social norm* tei Kiribati bwa ko bon akawa bon *one day* ane e bon baoti wam ao tao kona kabautaki n te bakoa, tabetai tao kona bon akawa ao tao e na maoto am kiaro, tao e na maoto am aneang ao kona beibeti i marawa ni betinako, kanga anne te boto ni iango are e anganira te maroro n te tai arei ao I rangi ni kakoaua, ngkai e a bitaki e koaua e a bitaki, ao e koaua ti nang *comply* ma aron te mwamwananga i marawa ni kamatoa te Tua, ao ngkai ko kamatoa te Tua te Tia Babaire, ao e a tangi tang te waa uoua ma tao mai Tarawaieta, ao ti nang kanga ni kaboi taian bwai ni kamaeu aikai kamakura boona, ae e a kan aki koro naba boon ara intin ao ti nang manga kaboa te bwai ni kamaeu, auara ngkane ngke e a kamatoaki te Tua, ngaia are kanga bon iai te kamatoaki te Tua ikai, ao ngaira ake kain aonnaba tia bon buti n aki Akaka, ao a tangi tang kain Tarawa ikai, akea bwa a bia aekira ngaira kain Tarawa Teinainano ma Betio, tia bon iranako te bwai aio ma kain Abaiang ao kain aba ake kiraroa a bon *get away* ma te mwamwananga n aki *comply* ma taian Tua aikai, e aoria naba anne bwa are bon aron kanga te *social norm* kanga bon baika riki, ma te bwai ae kakawaki e a waaki te *service.*

Tia Babaire n na kaoka riki au maroro iaon te iango aio e nang kananokawaki te bwai aio, man te tai aio moa ti bon totokoia bwa kanga e a bon roko te omara iroura ngkana tia tuangaki naba ngkai bwa ti nang kabwaka te kabomwi, ana mwane ni kabane aio Tia Babaire ao iai aron barongan aron kabwakaia ma tiaki nanona bwa e teiraki temanna ao tia rangi n rotaki iai *emotionally* tia rotaki *emotionally* bwa tao iai raau, iai raau, bwa iai naba ngai au koraki aika toka iaon te kaibuke aio, ao ti nang bon *approve* naba, ngkane ngkana tia otinako ai manga tera ngkane nake imwina ke naake mai imwaina, ngaia are tao anne ae ti bon riai n totokoa iai te bwai aio, ao irarikina ngai temanna ae I rangi n tangira bwa e nang tabekakirake te bwai aio ao e nang tabekakirake n te iango are kangai, te Tautaeka are e Tautaeka ngkai e a tia mwin te bowi ko nang riai ni katia te babaire, ao ngkai ai aron te bae kam karaoia naba ngkai kam a bukinira naba ngkai ao kam aki ti bukinira kam a manga tuangira bwa ti na kamangori Tua tabeua ke taian *Act* bwa kam nang waakini ami waaki, akea burena antai ngkanne are kanga e na manga kateitei n anne ae tao e na manga tokaranako te

mari man te tabon te bwai anne, antai, ngkana arona bwa ti nang manga karaoa anne, ngaia are tia bon titirakinira n aekakina ane, ao te bwai ae nang kakawaki Tia Babaire ti na nakomai n taetae ikai ao ti na taetae ni bon bwanan nanora raoi ni karimoa te tangira ao tera riki, ma tiaki nanona bwa ti na nakomai n taetae ikai ao ti na bukibuki kanga n te bukibuki ae ngkam, titabo ma tao tera, ti a riai ni bane ni ikarekebai te Tia Babaire ao ni kakaea te kabanea n tamaroa ni kaoti ae na kona n tobwa iai te kangaanga aio, n taina moa aio ngkai Tia Babaire e totokoaki, n na bubuti bwa e koaua iai te Auti ni kabowi ke ani kabaitia ao anaa te riboti ane ao kateia anatai ae na ataia ao e nang bwaro ni karau, ngaia ti aki te Tautaeka bwa ngaia teuaei ao neierei, katika teuarei, ao ngkai titabo ma tia tuangira naba Kiribati, kain Kiribati ae tia manga tabekia naba ao nakai a rawa ao raoia naba n rawa naka a boou, e uara moa te aekaki anne Tia Babaire, ao tia ao a manga taetae nakekei, a tuangaki bwa ana *wave* te Tua ao e ngaa ngkai te *Act* ao rawa n *wave te Act,* antai ngaira bwa ti na kamangora te Tua. Ngaia Tia Babaire e aaonikai kanga aron te kaoti aio e raoiroi ma kanga e aonikai aron te taumatoa inanona bwa e na karababa n taraki riki bwa ti aki ti kain Nonouti bwa iai kain Maiana, iai kain Abaiang ao iai riki antai ae a tia n rotaki n te bwai aio, ao ngke arona bwa e tabekaki ni kangai, e nang karaoa ane mena te Tautaeka aio bwa e nang iangoa bwa iai te bwai ae na riki nakoia nakeke a tia man te ririki arei nakon te tai riki arei, ngaira ngkane tao e na okoron aron mwanewen kunara n te tai aio, ma ngkai n te tai aio e katuruturuaki Nonouti ao kain Nonouti kam na ataia ao kam na riai n ongora bwa ami Tia Tei aikai a bon ata te kangaanga ae mena iai ami kaibuke anne, ao I taku naba bwa akea naba au raraoma bwa antai ae na ataia tao bon iai naba ana atatai antai riki aomata ae a kona ni katoka te bwai aio bwa e na aki buti ma a bon aki kan tokia, ngaia are man au maroro akane te Tia Babaire ao I nanokawaki bwa I boutoka ae na totokoaki moa te kaoti aio n arona ake I atia n taekinna ko rabwa ao are ieta te Tia Babaire,

Hon.Banuera Berina: *Point of order* te Tia Babaire

Tibiika: Tera te *point of order* te Tia Tei mai Kuria

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kan kaeti rongorongo tabeua Tia Babaire aika mwemwe, ti uoua te Tia Babaire, Tia Babaire e taekinaki bwa iai ngkoa temanna raoia ae bitaki wina ngkai, ngaia anne Tia Babaire e bakarere nakoiu ao e taekinna bwa iai n te *Hansard,* tera ngkoa te kaoti ao tera

au taeka n te kaoti arei, tera, ngaia Tia Babaire bon te kaoti teuana ao tao te kaeka iaona bon te bwai teuana ae e a wene ngkai te Tia Babaire ai tangiran te kabomwi ngaia are e okoro, ngaia are taiaoka tai taekinna te *hansard* ngkana koaki kona n taekinna bwa tera kanoana ao tera te kaoti are e taekinaki a rangi n okoro, ma titabo ma ti a tuangia kain Kiribati bwa e bibitaki aron te mwanewe, e bibitaki Tia Babaire n aron tein te kaoti n teuana ma teuana, anne kaetan moa arei Tia Babaire .

Te kauoua Tia Babaire antai ngkai bwa n na tuangia nakai bwa ana urua te Tua, tiaki uruakan te Tua, Tia Babaire e taetae ao I karinea bwa tao e aki ataa, ngkana bon nanom ni kan buoka Kiribati ao bon noria tuangira am *lawyer* a kona n *wave* am *protection,* te Tua arei e karaoaki bwa kamanoam ao antai ae kona ni kangai I aki kananoa kamanoau aio bon ngkoe, ao anne te Tia Babaire, ko aki urua ma ko ti kakea te kamanomano are e karaoaki ke te Tua are e karaoaki ibukim ao ko kona ni kangai, tai tauraoi ni kaeka, tai tauraoi ni kakea aio bwa e aonga n roko n etina ma koaua te bwai aio te Tia Babaire, ko rabwa te Tia Babaire

Hon.Booti Nauan: Tia Babaire n na ti maroro

Tibiika: I tuai kateirakeko are n na karaoia raoi n aekakin arei ma taraia ti te *point of order* are te bwai are ko taekinna ao e kataia ni kaetia ni kamatata ngke e mataata raoi am maroro nakoia Kiribati ngkane ti te bwai are kanga kobakatekea iai Tia Tei ane te mwaing ngaia ngkanne e kataia ke *misquote* arei ao ngaia ngkane e kataia ni kaetia ngaia ane, akea te tabe itera I atia ni kangai nakoimi te *point of order* akea te *point of order* iaon te *point of order* , I a tia ni katekateka ae I bon katekateka I kangai I aki anganiko am tai tekateka bwa akea am *point of order* kam riai n ongo ane, e tau te Minita ani karinea te kain tekateka I a bubuti, e koaua ko a bon tataetae mai iaon te *floor* n aekakim anne, tiaki ma e riai anne iroum, e aki riai,

Hon.Mikarite Temari: Kabwara au bure

Tibiika: Ngaia ko rabwa, ngkane ti nang manga nakon are imwina, ai bon ti temanna iaon au *list* ao iai ngkoa naba te Minita are e kan taetae ma I a bon tia n anganna ngkoa n te moan ma ngkana e kan taetae I anganiko n te kabanea, ma I angan moa te Tia Tei mai Abaiang, e nakoim Hon.Betero Atanibora e nakoim

Hon.Betero Atanibora: E rabwa *Madam Speaker* te bwai ae kateirakeai bwa n na maroro n te

kaoti ae ana kaoti te Tia Tei mai Nonouti, I aki tangiria bwa n na kauntaeka iai te Tibiika ian te kantaninga are aio e bon ringa mauia aomata ao ngkai e ringa e maeuia aomata ao e rota te iango ma te namakin te Tibiika, ma e koaua tarana ni bon nakoau n Tia Tei n Abaiang ao I totokoa naba ngai te kaoti tiaki ibukina bwa ira are e taekinna te Tautaeka ma ibukina bwa n na kaoka teuatana te ururing nakon 1981 ngke e kabuanibwai te rota, mauia kain Abaiang kain Nuotaea, n ana tai ni Beretitenti te Tia Tei ao eaera e aki iangoa naba boon maeuia te koraki ake a bua n te rota, ao ane te bwai ae I aki tangira bwa n na kautaeka maeuia kain Nonouti bwa are n au itera are te iterana bon tei Nonouti naba ngai, ma te bwai ae tangi nanou iai ngke e arona bwa e kairekerekea ma Maiana ao Abaiang te rota ngai temanna ae na mena n ana itera ni kariaia te kaoti aio, man te tai aio I nanokawaki ma n na bon teimatoa ni bubuti te Tautaeka bwa ngkana arona bwa e atia te *hint* ae nang tikiraoi n ana kaeka, ao e bwaka nanou n te ongora teuana bwa I bon kamanai ni bon ongongora ao te bwai ae bwaka nanou iai n te ongora are e taekinna te Minita n te *Communication* bwa ngaia iai utu aika roko irouna ao a roko n tuatua bwa e naki manga taekinaki aei n te Auti, e rabwa anne, bwa are ngkana e bon taekinaki te Tibiika ao e kauekeaki te bwai, ngkana te bwai ae e bon ngae ni buro ao koa manga kaburoa riki, e a rangi ni mika, ngaia are e taekinaki aio ti kaokia naba ngaira nakon 1981, I tuai riki ma are e kakawaki bwa iai n te rongorongo ao te rongorongo e aki kona ni mauna, e rabwa, n te kabunibwai ae nako n Butiraoi *Madam Speaker* ao ti ongongora ao ngai temanna are I katoka naba au karaki ibukin te rainanoanga ibukia kain Nonouti, bwa are e koaua kanga I rangi ni mamauakina te maui ni karaki iaon te *Facebook* te Tia Babaire, ao inanon au tai ni korea au karaki ao e bon bwaro ranin matau, I aki kinaia ake a kabuanibwai ao I bon rotaki n aron te tangitang inanon marawa, te kia ni kakaea maeiua, e rangi n tamaroa te iango aio ma I aki boutokaia n te tai ian bukina are I taekinna ane te Tibiika bwa ngke arona bwa e aki kaonoti bwa e kanaonoti te kaoti aio bwa e bon ti bakarereia kain Nonouti ao angaa kain Maiana ma kain Abaiang, tao n na taetae riki ibukia kain Abaiang bwa are bon au utu, kain au kawa aika rangi n tangiraki irou bwa kain Nuotaea, ao I a ongongo naba karakinana ngkana I a nanako Nuotaea ao I bon ongongo te karaki anne ao e a mana aneneaki ao ngakana e aneneaki ao iai te koraki ake a tang iai, n te kantaninga ngkai e maroroakinaki aio te Tibiika n te Auti n Tei n te tai aei ao a bon tang utu ma rao ao koraki ake a kabuanibwai aia utu n MV Butiraoi,

ao I taku bwa tiaki aio ae a kantaninga bwa e na taekinaki n te aro aio bwa e na uneakinaki ikai ao antai ae na kabukintaekaki n tokin te tai, I karabwa te Tia Tei mai Nonouti are temanna bwa e kaira naba ara iango bwa are ngaira tiaki kaben ma e kaira ara iango nakon te kantaninga ae ti na kona n namakina bwa ngaia bon iai tibwangan te aomata ae e bon tataneiai ni mwakuri i taari, ao e karira naba n ana karaki bwa e taku e bon kairira n aron moan ana maroro, bwa e taku ana karaki, n na karaki ao inanon ana karaki e taku bwa e nang iangoa rokona iaon Nonouti ma ngke e a nora te kaibuke bwa iai te kangaanga nako iai, *as a captain* e a riai ni katokia, e riai, ma are e aki, ao ane te bwai ae kananokawaki te Tibiika bwa tabekakin te kaoti aei, e a manga bon bakarerea raona ni Nonouti, e aki iraorao nakon tarina, bwa e kaotia n ana maroro te Tia Tei, bwa e bon nora te kabuanibwai iai , e na iai te bwai ae na riki nakon te kaibuke ae MV Butiraoi, ngaia are e aki toka iai ao e tuangia naba tabeman, ao e tekeraoi bwa e a manga reke tokana n te wanikiba, Tibiika n te toka ae te toka ae *free* bon akea ae kan taonaki, ngaia are ti kona ni kangai tao e a rangi ni mwaiti bwatintia n te tai ane, bwa e kakawaki te roko i Tarawa te Tibiika riki n aba aika rangi n raroa ao e kangaanga rorokon kaibuke iai, ao e bobuaka te kantoka, ma ai antai ngkanne are e a kabwakai kantokaia te koraki akane, ti ongo naba inanon ana maroro te Minita n te *Communication* ao e taekinna bwa aki ruo booti e bon totokoia bwatintia te kaben ngkana e koaua aio, ao antai ngkanne ana booti iaon Nonouti ake e a kukurei ni manga urakinia tarina ma mwanena ni Nonouti akane, Tibiika na kaokia riki nakon te kaoti aio bwa te kaoti aei ngkana ti taraia naba ao e bon *money motion* e ngae ngke eaki taekinaki te mwaiti, e ngare te Tia Tei, ma e bon *Money Motion* bwa kabwakan te kabomwi, ao ane ae nanonaki kabwakan te kabomwi, ko kona ni kabwaka te kabomwi n te bebwa, ko kona ni kabwaka te kabomwi n te nimwakare, bon te mwane, ngaia are n aron are I taekinna n na irekereke irarikina ngke e arona bwa e karina te rota bwa are tao kanoan te *oversight* n taai akekei ao e karina naba Maiana, bwa are te rota ibukin maeuia kain Nuotaea i Abaiang, au tataro te Tibiika bwa koraki ake a bua maeuia aikai a na teimatoa n tataro ibukin te Tautaeka bwa e naki manga oki n riki te aekaki ni kangaanga aio, ana ikotaki ma anera i karawa te koraki aikai bwa ana tataro ibukira ngaira ake ti rineaki bwa ti na kairiri ao ti na kamatoa te Tua bwa e naki manga riki aio ao ara bubuti naba nakoia Taan Mwakuri riki ngkoe are ko bon namakina bwa e irekereke maeuin te botannaomata n am mwakuri,

karaoa raoi tibwangam, karaoa raoi tibwangam bwa are bon ane am tarena anne am tarena ae anganiko te Atua, ngaia are ane ae I taetae iai bwa I aki naba ngai tauraoi ni butia te kaoti aio ian are I taku bwa e aki iraorao bwa e kanaokoro ni kaoti, e bon kaokoroa ma ngke arona bwa e a karinira irarikina ao ti na boutokaia ma n te tai aio I a karautaeka moa nakon te Tia Tei mai Nonouti ao I totokoa te kaoti ko rabwa.

Tibiika: Te Minita ngkoa Hon.Willie Tokataake ko na maroro ke nang kamotirawa te maroro, I taku bwa ai bon akea kan maroro riki n te kaoti aei I a kaokia nakon te tia tabeka te kaoti bwa e a *sum up*

Hon.Ieremia Tabai: Tia Babaire n na moana man te kabanea n taetae, te tia taetae Tia Babaire ao e taku bwa e na buoka te kaoti aio ngke arona bwa rin Maiana, I a butia bwa e tabeka ana kaoti ibukin Maiana ao Abaiang Tia Babaire, akea Maiana bwa I aki ata rongorongo te bwai ane Tia Babaire, I aki ataia, ae I ti ataia *te Commission inquiry* e a tia ni karaoaki ao ti taekinna kanoan te *Commission of inquiry* kanoan te *Commissio of Inquiry* , Tera ae taekinna ao aio ngkai, ae ti baroroakina ngkai te Tia Babaire, Tia Babaire I bae n tekateka ni kakaea bwa bukin tera ae totokoaki iai te kaoti aio Tia Babaire, I bae ni kakaea bwa tera raoi totokoana, aki kaekai rongorongo ibukin ae eaki *seaworthy* ao I anga te *page* arei aki kaeka, a rawerawenako Tia Babaire, ma bukina ae I korokoreia e kangai, e aki iraorao te Tia Tei mai Nonouti, tera nanon anne, e bukibuki, Tia Babaire n te waaki n Tautaeka ni inaomata antai ae ti na bukina, antai, te Tautaeka, te Tautaeka ae ko a tia kataia ni birinako bwa tinaki bukiniko, Tia Babaire e taku naba bwa e aki bubuti, Tia Babaire bon ane aron ana babaire te Tautaeka bwa e na ti reke te bwai ngkana ko bubuti, ai kawara ngaira Tia Babaire ai kawara ngaira ngkana arona bwa a rabwa ae tia bubuti ibukin ara abamwakoro ao ngaia aki kona n reke bwa ti rekeia te bubuti, Tia Babaire te aeka ni waaki ane bon te waaki ni komuniti te Tautaeka ni inaomata e na baireia bwa e na reke ke aki n etina ao riaina Tia Babaire tiaki man te bubuti, te titiraki Tia Babaire eti aio ke eaki, ma ngkana ko a katea am kaeka bwa ti na butiko ai bon te kangare Tia Babaire, e nang kamangora ara waaki te Tautaeka ni inaomata, aio ara riai n tabeka te bwai ae ti taku bwa e aki babaire raoi te babaire.

Te Tia Babaire tera ae ti taekinna te Tia Babaire bukin tera ngkai ti bukina te Tautaeka, bwa are e bon rekereke e bon rekereke, ao n aron ae taekinna te riboti tiaki au karaki, e aki bwati ngke e kariaiakaki bwa e na mwananga, antai ae ti na bukina ibukin aki bwatina, kaekai, te

Tautaeka, te bwai ae kananokawaki te Tia Babaire bwa te koraki ake a karaoa te mwakuri a bon *admit* bwa a kakoaua bwa e bure te bwai arei ian nakoaia ao ian te Tua, ao ti na kariaia aio bwa e na wakinaki ao e na teimatoa ni waakina ibukin te mwakuri ibukia ara aomata, ao e taku te Beretitenti, akea te bae kuneaki irouia bureitiman, akea te bae kakaea, n te riboti ao a bon *admit* aki kua ni kakaea bwa e taekinaki, te koraki aikai Tia Babaire a mauri, bwa te Tautaeka aei e riai ni karaoa tibwangana, au karaki aio Tia Babaire I aki oteia kanoan te riboti Tia Babaire are e kateaki bwa e na kakaeaki bwa tera ae riki n te tai arei Tia Babaire, e taekinaki te Tia Babaire bwa iraman te aomata ae toka ao te booti ao tera, tiaki anne kanoan te kaoti, kanoan te kaoti e kanga ni kamwanangaki te kaibuke ao e bon aki riai ni mwananga, Tia Babaire e nang taekinaki bwa a nang n nanoanga te koraki aikai, ao koaki kaota am nanoanga Tia Babaire man ti te karaki, ko kaota am nanoanga man te mwakuri ao aio te tai ae kona *challenge* naki iai Tia Babaire bwa kona buoka te kaoti aio, ngkana ko aki ao tia bon ngareakiniko, tia bon ngareakiniko Tia Babaire, akea riki ae I kan taekinna ti na bukina te Tautaeka bwa bon ngaia ae kabuta te kaibuke n akea te bwati iroun te kaibuke ao ana tia mwakuri a bon mwakuri buaka ao tiaki ane ae a bon taekinna ikai ao a bon *admit* ao tera riki ae ti kakaea Tia Babaire, tera tia kakaea riki, tai birinako te Tautaeka man bukinam, akea te bae kona taekinna ikai, akea te bae kona n taekinna, Tia Babaire ao ngkana te koaua nanomi aei Tia Babaire te *challenge* ae tei marenami, ngkana te koaua bwa e na kakaea etina ao riaina ao kariaia bwa e na *wave te law* anne Tia Babaire, bwa ti ataia bwa ngkana kam aki taekinna ngkai, ao a ngare bwa aki kona n taekinna bwa are a maku te Tia Babaire, bwa tiaki ngaia anne bukina, a ngare bwa aki kona ni karaoia bwa a maku te Tia Babaire, bwa ngke arona bwa a onimakin aia koaua ae taekinna ikai ngkai ae aki riai ni bukinaki ao a riai ni kaenga ma tera ae ti ongo Tia Babaire, a bon tekateka n aki ataia bwa tera araia ngkoa te Tia Babaire, ao anne ae I kan katurua bon te oi ni kaoti te Tia Babaire aio tiaki nanona bwa ti uneakina te bwai ae e maan, kakaekan te eti ao te riai te Tia Babaire bwa ti na aki bwainikirinaki te Tia Babaire, ti na aki bwainikiriaki, ao anen bukina ngkai ae I katurua te Tia Babaire bwa I aki tangira bwa n na mwananga ni bubuti ao n on onia te Minita ke te Beretitenti, bwa are e aki wakinaki te waaki ni inaomata man te on on ao man te bubuti ao man tera riki, e wakinaki Tia Babaire man te eti ao te riai, ngkana eti anga ao ngkana eaki tai anga, ma ngkana e a bon eti ao koaki anga, ai bon te mwaan

teuana ngkane ae tia noria te Tia Babaire, ao ane I kan katuruturua Tia Babaire bwa aio te *test* nakon te Tautaeka aio, ao I karautaeka bwa are bae bwanau te Tia Babaire, ao bon taekinna bwa ngke arona bwa tiaki te Tia Tei ae mai Nonouti ae taekinna ao tao e na raoiroi riki, Tia Babaire ma are I aki kakoaua te waaki ae kona bubuti ao kona on on ao kona maraurau ao kona aera, kona taekina eti te bwai are ko noria ao ane ae I waaki inanona Tia Babaire, ma ngaia are ao I karautaeka n na teimatoa ni karaoa aio n aron ae I noria ao e aki kona ni bitaki te waaki te bae kakawaki bwa tera etina ao tera koauana, tiaki nanona bwa e na reke am bwai man te bubuti ao man tera Tia Babaire akea ae koteakin temanna ti te Tautaeka bwa eaki karaoa ana mwakuri raoi, ae ngaia ae reke te kabuanibwai iai, akea riki te bae kona n taekinna bwa ngke e karaoaki raoi te mwakuri Tia Babaire, eaki mwananga te kaibuke akea te mate Tia Babaire, ma are e aki karaoaki raoi te mwakuri, ao ane ae ti taekinna ane ae taekinna te riboti tiaki ara karaki, te *Commission of Inquiry* eaki bwati te kaibuke ngke e buti te Tia Babaire ao ngaia naba anne Tia Babaire, ngaia are e abwabwaki te bae ti taekinna ao e kabanetai ao I a bubuti taekan tabekan te kaoti Tia Babaire. “Bwa te Maneaba aei, bwa te Tautaeka e na iangoa kabwakan te kabomwi nakoia bwatintia ake a bua maeuia ni kabuanibwain MV Butiraoi.” Ko rabwa te Tia Babaire

Hon. Tekeeua Tarati: *point of order*

H.E Taneti Maamau: *Point of order*

Tibiika: Tera te *point of order* te Beretitenti ae ko karineaki

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* teniua au *point of order* , teuana are e katuruturua bwa angkoa ngkana ko bubuti ao ane katein te Tautaeka ni komuniti, ma are ane ongou e kairua ane, te Tautaeka ni inaomata ko bubuti naba bwa are e anaki n te Tautaeka ni kiritian tiaki te kiritian teuaei, ngaia ane e bon rawa ni bubuti bwa are e airi te Tautaeka ni inaomata ae ngaira kain Kiribati ma ara onimaki ni kiritian ngaia e kairua ae ngkoa ngke tia tangira bwa e na bubuti bwa ai anuara angkoa te komuniti te Tautaeka ni komuniti, e kairua ane.

Te kauoua e taekinna bwa angkoa tia rawa ni kan ongo bwanana, akea ane ngai n au taetae ma I ti taekinna bwa bon aia taeka ana botannaomata ake a roko, e kangai tiaki tangira bwa e na kautaekaki irouia ara Taan Tei, ngaia are tia nakomai n uota bwanara ni bubuti, bon kain abam ae a rawa ni kan kawariko bwa tao a noria e angabuaka bwanam ke tao tera ae aikoa kukurei naba iai am

botannaomata ngaia are tiaki bwanara anne ma bon aia taeka am botannaomata.

Te kateniua te *Commision of Inquiry* ae taku bwa e otinako te riboti ao tao eti ma e taku Kiribati bwa akea te *Commission of Inquiry* n te kabuanibwai are i Maiana iai, ma tao e kaokoron ara Tautaeka ti katangaina ara riboti nakon te botannaomata ngaia tao e noria, ma are bon iai ma are e aki kan kakaea nakon te Tautaeka n te tai arei, ao ngaia are kanga kaetana ngkane iai naba ana riboti te *Commission of Inquiry* n are te kabuanibwai are MV Butiraoi irouia kain Maiana, ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa n am *point of order* te Beretitenti ao tera am *point of order* ngkane te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Tia Babaire n na kaeti naba tabeua bwa e kakawaki te ongora ao e na eti te ongora, n aron ae e aki toki n tataekina te Tia Tei e taku bwa e aki *seaworthy* te kaibuke, I a tia ni katuruturua n au maroro are mai imwaina, e *seaworthy* te kaibuke e *seaworthy* ian ana *license* ae ti uotakin te bwaa, te kabuanibwai n aron are I taekinna naba bwa tao kanoan te *Commisssion of Inquiry* ane ribotina bwa tao e aki *seaworthy* te kaibuke tao akane kukunei ake tao e nori te kaben ke tao e noraki imwin ana *survey* are mai imwaina bwa are n aron are I kabwarabwara te *Seaworthiness Certificate* e aki n are e karaoaki n te tai are e nang mwananga te kaibuke iai, iai ana tai are e anganaki, nanoa e kamantuaki e tuai *deal* ana *survey* are imwina nanona n te *period* are e mwananga iai *e seaworthy* te kaibuke ian ana *license* ae ti uotakin te bwaa.

Te kauoua are e bon aki noria au botaki ni mwakuri, tao iai tanan *defect* n aron are e ribotinaki bwa iai tanan uruaki, eaki noria au botaki ni mwakuri bwa are e rabanako n aron are I kaotia, e rabanako te kaibuke n akea ana ataatai te *Marine Guard* ao tao ngke arona bwa e a manga tuoaki kaua bwa are e karabae ngke e tia are ngke e tia ana *propeller* ao ian tuan ana *practice* te *Marine Guard* ngkana uruakin am kaibuke, ko riboti nakon te *Marine Guard* imwain nakom e na manga roko te *Marine division inspect* ke ni manga tuo te uruaki are e atia ni karaoaki, te kabuanibwai bwa ngke e uruaki ana *propeller* ngke e a manga oki kaua ao e a nako e aki tuoaki, bwa e rabanako n te tairiki ane ke tao n te karangaina ane, ane te moan.

Te kauoua ngkane angkoa tia tuangaki ngkai bwa ai akea tia bon totokoia naba n akea e a *close ended* ao n aron are ti taekinna ma te Beretitenti iai ara waaki ae ti na waaki iai ma kain Nonouti, ma tao

tiaki te *approach* aio ae ti na butimwaia, bwa are ngkai titabo ma e nang *binding* e a nang ni kabaebae bwa ti nang iria, ao te kateniua are e taku ae ti karaoia, e aki bure tiaki ngaia te tia moti ae nang taku bwa tia bure, uotia nakon te kabowi bwa te kabowi are e na anga te babaire, ko rabwa.

Tibiika: E rabwa ami *point of order*

Hon.Ieremia Tabai: *Point of order* te Tia Babaire

Tibiika: Tia Tei e a taku te *point of order* iaon te *point of order* I a bubutiko, ngkanne ngkana I anganiko te Tia Tei ao ngkane nang manga moani kaukia nakoia ni kabane I a bubutiko, kanga akea te bwai ae mena, I a bubutiko te Tia Tei e aoria n ae tia bon waaki raoi inanon anne akea ae na manga *point of order* iaon te *point of order* ao I a bubutiko n anne ko rabwa, nang kanakoa te kaoti nano iaon aei "Bwa te Tautaeka e na iangoa kabwakan te kabomwi nakoia bwatintia ake a bua maeuia ni kabuanibwain MV Butiraoi ake a nano iai ke a kangai " Eng" ao ake a aki ke a kangai "Tiaki", ake a nano iai, "Eng" ake aki "tiaki", e nakoia ake aki nano iai ao e totokoaki te kaoti. *Dision*

Kiraaka: *Division*

Hon.Batoromaio Kiritian: *Point of order* Tibiika, taiaoka bwa I mena n te roki

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia Tei ngkoa

Hon.Batoromaio Kiritian: E atia ni weteaki arau ma I mena n te roki

Tibiika: Ibukin are koaki mena ikai n te kaoti nano, are bon kanga te Tua, kanga bon te *practice* kabwara au bure n aki atonga te taeka ae *practice,* ngkana bon akea rabwatam ikai ngke e a tia n *call out* te *vote* are te kaoti nano, ngkana bon akea rabwatam ikai ao ngkoa koa menaki ngkane are kanga bon akea moa ngke ikai ma I kakoaua bwa ngkai ko kangai ko mena n te roki ao kanga I aki kona ngkana bon te aoraki are tao bon ane bwa tiaki te baere tao ko mena n taabo ake a raroanako ao ko a kataia n roko ngkane ma ko mena n te roki e raoiroi ngkane na kariaia are ngkana ko bon nako n te roki bwa e a *timming* raoi ma are te *vote* n na kariaia anne bwa are bon te roki ikai ao ko a oki na oki naba n te tai ae waekoa bwa are bon te aoraki ko kainanoa te roki, ao kanakoa aran te Tia Tei I a butiko,

Hon.Tessie Eria Lambourne: *Point of order*

Tibiika: Tera am *point of order*

Hon.Tessie Eria Lambourne: Tia Babaire kanga ti maroa teutana n ane bwa ngkane ko na kanga ni kakoaua raoi bwa e bon nakon te roki te aomata bwa are ngkane e nang reke ngkane bwa are ngkana ko kauka ane ao e nang reke are ae ko nang riai ni bane ni butimwai ni kabane , ko rabwa

Hon.Ribanataake Tiwau: *Point of order* Tibiika, I ti kan kauringko are e a boo 6 ngkai

Tibiika: Ngaia te Minita uotiko tera am *point of order*

Hon.Ribanataake Tiwau: I ti kan kauringko are e a boo 6, ko rabwa

Tibiika: Ko rabwa n am kauring bwa e a bon boo 6 ao ngkai n nang manga bae ngkai ti ibukin are e bubuti te Tia Tei ae karineaki mai Beru bwa e bon kaoti bwa e bon nakon te roki ma ea kauia raoi ma kanga, ao ti bon ata naba ae e bon mena n tabo tabeua ae kabanea birina nakomai, ti nang ataa ane, ao I bon kona ni karautaeka nakoina ma I bon kona naba n ataa ae kanga e bon bubuti bwa e bon kaotia bwa e bon mena n te roki ao ti kakoaua bwa inanon tain te mena ao e a kaoti, tia kanakoa n te tai aei I a bubuti ngkami Taan Tei ngkane bon ti anne te aoraki ti na *allow* ma ngkana te nako kiraroa ao ko na kataia ni birimai ae a bon bwakanako te tai bwa tao e a bane tera, kanakoa arana I a bubutiko,

Kiraaka: Hon.Batoromaio Kiritian

Hon.Batoromaio Kiritian: *No*

Hon.Mikarite Temari: *Point of order Madam Speaker*

Tibiika: Tera am *point of order* te Minita uotiko

Hon.Mikarite Temari: I nang karabwa am nonori ao I ataiko bwa ko bon nora te Tia Tei mai Beru aio are e bon aki nanakonako ngaia I karabwa ao eti naba am taratara ae iai ae ko bon noria ae bon akea rabwataia ao a kabanei biria, taratara bwa ti nang kaitaua anne korabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita are kam a bon bane ni ikawai kam bon bane n onimakinaki man ami abamwakoro akea ti kona ni kangai bwa antai ae eaki ongotaeka ao antai, kam bon bane n rineaki bwa kam onimakinaki.

Hon.Tekiau Aretateta: *Point of order* Tibiika

Tibiika: Ngaia te Tia Tei mai Tabuaeran tera am *point of order*

Hon.Tekiau Aretateta: Kabwara au bure bwa I ti kan ota I kona n *vote* ibukin Hon.Nantongo Timeon bwa

are I tabeka ana bwai n te ngaina aio, ko rabwa

Tibiika: Ko aki bwa bon akea ane ian e aki kariaiakaki bwa akea rabwatana ikai,

Tibiika: Ngaia aei ngkane mwin ami kaoti nano Taan Tei iaon te kaoti are e a tibwa tia ni maroroakinaki, ake a boutokoia 14 n araia aikai, Hon.Banuera Berina, Hon.Bonteman Tabera, Hon.England Iuta, Hon.Ieremia Tabai, Hon.Jacob Teem, Hon.Dr Kautu Tenaua, Hon.Pinto Katia, Hon.Taberannang Timeon, Hon.Teima Onorio, Hon.Tekiau Aretateta, Hon.Terieta Mwemwenikeaki, Hon.Tessie Eria Lambourne, Hon.Tinian Reiher ao Hon.Vincent Tong tengaun ma aman(14). Ake a totokoia 25 uangaun ma niman n aron aei, Hon.Alexander Teabo, Hon.Betero Atanibora, Hon.Batoromaio Kiritian, Hon.Booti Nauan, Hon.Boutu Bateriki, Hon.Harry Tekaiti, Hon.Iotebwa Redfern, Hon.James Taom, Hon.Koraubati Remuera, Hon.Martin Moreti, Hon.Mikarite Temari, Hon. Moannata Ientaake, Hon.Ribanataake Tiwau, Hon.Ruateki Tekaiara, Hon.Taabeta Teakai, H.E Taneti Maamau, Hon.Taoaba Kaiea, Hon.Taiaki Irata, Hon.Tarakabu Tofinga, Hon.Tauanei Marea, Hon.Tebao Awerika, Hon. Tekeeua Tarati, Hon.Dr.Teuea Toatu, Hon.Tinte Vincent, Hon.Willie Tokataake,

Ani kakabwara au bure Taan Tei kabwara au bure te Minita, Hon.Tinte Itinteang ao Hon.Willie Tokataake, uangaun ma niman 25 aika totokoia, aika akea rabwataia 6 onoman n aron aikai; Hon.Bakaia Kiabo, Hon.Nantongo Timeon, Hon.Shiu Fung Jong, Hon.Teewaki Kobae, Hon.Tibanga Taratai are nanona ngkane uangaun ma niman (25) ae totokoia ao e a totokoaki moa te kaoti are e tabekaki n te tai ao ngkai e I a bon tia n anganaki kauringau bwa e a bon boo raoi onoua ao ngkane nang kamotirawa te Auti n te tai aei,

Hon.Tauanei Marea: *Point of order* Tibiika

Tibiika: Ngaia ao tera am *point of order* te Tia Tei ae ko karineaki

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa te Tibiika imwain ae ko kamotirawa te Auti te Tibiika ao I kabwara au bure kai I a manga *point of order* ma I kan ti bubuti nakon am taibora ibukin te riboti ane bebwa No. 12/20 bwa iai baena aika a bua, ma e aonga ae a bon tabwanin raoi ami riboti ngkana kam katokai, iai te itera ni bae 5 ao 6 aika akea n te riboti ane bebwa *No. 12/20* , I aki ataia ngkana tao ti au bebwa ma I taku bwa e na bon bae ni boraoi.

Tibiika: Ko nang rabwa te Tia Tei ae ko karineaki, a ongo kain au aobiti

ao n na bubuti ngkami ngkana kam taku kain te *Cabinet* te Beretitenti, te kauoman ao Minita ao bon Taan Tei ni kabane, te *leader* n te *opposition* Taan Tei ni kabane ngkana kam taku bwa iai te kangaanga n ami bebwa ao e aoria kam a kai reitaki ma kain au aobiti bwa a katoamaua ao ko rabwa te Tia Tei ao tera am *point of order*

H.E Taneti Maamau: Akea bwa I ti kan kabebetea ana mwakuri, ana riboti te Oteta tienera iaon ana *Account DBK* akea ngkane ana *pages* tabeua ma e aonga ni bebete ane te riboti ane te 12/20 ao e rabwa.

Tibiika: E raoiroi bwa e a tabeakina au aobiti bwa ti a noria ane te bebwa ane 12/20 a tabeakina kain au aobiti ao a manga moan tibwaia nakoimi,
Hon.Booti Nauan: *Point of order*

Tibiika: E aoria ni bwara te Auti ao terana am *point of order* te Minita

Hon.Booti Nauan: Kabwara au bure, e kanga tera raoi ngkai te babaire iaon te ota bebwa, bwa te ota bebwa e a kakamaurira ni katoa ingabong ngkekei ngkoa e kakamaurira n te tairiki ao e a uauarereke ara tai riki ngaira Minita ma tera raoi te babaire n am taibora e na roko iroura n tairiki imwaina, ti kan ongora

Tibiika: Eang e na riai n roko imwain te nukanibong iroumi Taan Tei ma tera ae riki, iai te kangaanga n te ota bebwa e aki roroko n taina, ke tera raoi I kan ataia

Hon.Booti Nauan: E maan n aki rorokoira n taina

Tibiika: Ngkai i kaongoaki man au aobiti anganaki ami EA bwa a na angani ngkami ami bebwa nanona eaki roroko iroum ao kam kona n ti, I a reitaki ma au aobiti ngkana ngaia ao a kai reitaki nakoimi n ami aobiti, ao ngkami Taan Tei iai ami kangaanga n ami ota bebwa?

Hon.Booti Nauan: Taiaoka te Tibiika kabwara bure riki, tao e bon raoiroi ae kam nikiria n ara auti bwa ara EA, I kona ni mena ngai i tabon Bonriki ao au EA e mena i tabo kabwauea, taiaoka ao e reke naba aia *overtime* am koraki, ke tao te *email*

Tibiika: Akea te kangaanga iai ami *email* Kiraaka titabo naba e a kanakoa te *e-copy* ma e na bon nikiraki iroumi, tiaki n te bwakanako n tai, a kaman tatauraoi ara ota bebwa, tia bon titiku naba imwin te tai tiaki kona n are, e tauraoi ao a bon *distributed* naba ma e aoria kam rabwa kai kam tabeka anne bwa ae aongo kain te aobiti ao tera a tibwaia naba ngkai bwa I taku bwa e tauraoi naba are kanoan te ingabong, e nang

kakawaki ae mena ikai Taan Tei ao ngkana e tauraoi kam a tibwaia naba nakoia, I taku bwa e a bon bane kanoan ara ota bebwa n te tai aei kam nang bati n rabwa are ieta ieta ibukin kanoan te bong aei ti karabwarabwa bwa tia manga bon tekateka inanon te marurung ao te korakora ni karokoa tokin ara Auti, te tai aei ngkane ao tia motirawa moa ao tia manga kaitiboaki ikai nakon te ingabong te aoa 10 ao e a motirawa moa te Auti.

Kiraaka: Te tataro

Tibiika: Tia tataro, N Aran te Tama ao Te nati ao Te Tamnei ae Raoiroi, Amen
Te Atua ae moan te mwaaka ae akea tokina ti kakoaua ma te nano rinano kainanoan am kairiiri iaon karaoan tibwangara, buokira bwa ti na katikui bwaai ake a kaeti ma oin nanora n tatabe manira nako ao ti na kakaraoa are nanom ibukin kabwaiaia kain Kiribati, ti butiko bwa kona raonira n ara waaki ni karaoi tabera n te Maneaba ni Maungatabu aei ibukia ara botanaomata bwa e aonga ni kateimatoaki te rau ao te eti ibukin neboakin mimitongin aram ae tabu, ti a kaniko n aran aikai iroun Iesu Kristo are a Uea Amen, ao ti a botii bwanaara n atonga ana tataro Te Uea.

Tamara are i Karawa e na tabuaki aram e na roko Ueam e na tauaki am taeka iaon te aba n aiaron tauana i karawa angaira n te bong aei kanara ae ti a tau iai ao kabwarai ara bure n ai arora kai ti kabwarai aia bure akana bure nakoira ao tai kairira nakon te kaririaki ma kona maiura man te buakaka bwa am bwai te Uea ao te Mwaaka ao te Neboaki n aki toki. Amen. N aran te Tama ao te Nati ao Te tamnei ae raoiroi Amen.

Tia nakon ara bwai are imwina

Kiraaka: Katanoata mai iroun Tibiika

Katanoata mai iroun te Tibiika

Tibiika: Bon te bwana ni kamauri nakoimi ni kabane Taan Tei, e bon moa mai iroun te Beretitenti, te kauoman kain am kabineti te *Leader* n te *opposition* ao bon Taan Tei ni kabane aika kam roko n te tai aei, ao n reitaki ma kain Kiribati kam na bane moa ni mauri, (mauri), ti tabeua au katanoata nakoimi n te tai aei, te moan I kan katanoata bwa n te tawanou aei ao iai ana kakao te botaki ni mwakuri ibukin Aba karikirakean te ununiki are e na karaoia n te tawanou aei, e kaoi ngkami ni kabane Taan Tei bwa kam na kaea ana *launching* ibukin te Kiribati *Agriculture Strategy* ibukin 2020 nakon 2030 ana *strategy* e na *launch* n te bong aei n ara tabo naba are ti bon taneiai n bon bobotaki iai, te tai iteran 12 n te tawanou.

Te kauoua ngkane ao e bon tauraoi naba ngkai te *ANZ Bank* n roko e na roko n te bong aei e na waaki ana *service* nakoimi man te iteran 12 ao e na toki n iteran 3 ngaia are ngkana kam kainanoa ana *service* te *ANZ Bank* ao e na bon mena naba n te tabo are e roko iai n te kauabong ae nako aei, I taku bwa ti ngaia anne ao tia nakon ara bwai are imwina.

Uotiko te *leader* n te kaitara tera am *point of order*

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika tao imwain ae waaki ao bon te kamauri moa nakoira ni kabane, ti a bane ni mauri, ti te bubuti te Tia Babaire nakon am aobiti bwa ibukin aia titiraki ara koraki bwa ngkai ti noria n te bong aei ao e rawata naba aika aki toka aika a kaman nako riki, a kaman *notice* riki ao ngkai aika toka ai kanga bon tibwa bon nako, ngaia ti te bubuti bwa ai te kabanea ni bong ningabong ao mwina aki bane ara titiraki, ko rabwa.

H.E Taneti Maamau: *Point of order* te Tibiika

Tibiika: N na kaeka moa are e taekinna te *leader* n te kaitara ao I tia ao I a manga anganiko te Beretitenti am *point of order* , ngaia ibukin ngkane ami tabeaianga Taan Tei ibukin ami titiraki ao n na ti kabwarabwara teutana bwa eaonga ae kam ataia bwa tera raoi kanga ara *situation* man te aobiti iaon tanan titiraki, mwaitin ami titiraki Taan Tei aika tia n roko inanon bain te aobiti, ni kabane botan ami titiraki, n ara *record* ngaira 172, iai aika a tia ni kaekaki inanon Auti n Tei aika tia nako aikai, ao iai ngkane ae tiku n tuai ni kaekaki mai iroun te Tautaeka n te mwaiti ae 24 ae tuai kaekaki ao iai ngkai aika tiku inanon baira ae a tia ni kaekaki ma aikoa kona n toka bwa are a manga koro naba 20 te titiraki iaon ara ota bebwa ao mwaitina 34, ao ibukin naba ami rongorongo Taan Tei e bon bua uoua ara bong inano ara bowi aei, ngaia are engae ngke 174 ao ti na ataia are e na bon riai n toka 160 inanon te uoua ni wiiki bwa are 20 ni katoa bong, 200 te titiraki ae riai n toka bwa are 20 ni katoa bong ma ibukina bwa iai 2 te bong ae e bua ao ngkane e na bon bae ni iai teutana ara kangaanga iaon ara titiraki, ao aron kaekan te titiraki ma aron te kaeka ma aron kanakoan ami titiraki iaon te *notice paper* I taku bwa e a bon nanako naba ni katoa bong, ngaia are kanga anne ana kaeka te aobiti n te tai aei, ngkana e kaeka am tabeaianga te *Leader* n te *opposition,* ao tao I a kanakoa nakoim te Beretitenti am *point of order*

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao tia manga reita te kamauri, kam na bane moa ni mauri n reitaki ma kain Kiribati kam na mauri(mauri) ao e koaua e a nako au *point of order* bwa are ko atia ni kanakoa ibukin riki tao boong ake uabong ma ngkane ti au *point of order* are I a reitia iai are e bon nakon ngkane am *discretion* te Tibiika ngkana, kanga angana ae ti nonoria n ae nako ngkana aki bane titiraki ao a rairaki naba nakon tanan *Written Question* ngkana ko taku bwa e na kona n tiku nako te

aba imwin tao te tai are e a boo 6 ni kabanea tao 1 ke 2 te aoa ni kabanei titiraki, kanga ane ae I kan *draw attention* bwa bon ane ai bon mwakam, e aonga ae tao bon iai aika a tangiri bwa ana bon nako aia *oral question* bwa a na ongo aia botannaomata nakon are e a rairaki naba bwa ai te *written question* ma I a katikua ane nakoim ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti n am kauring nakon te taibora ao I taku bwa aei I aki kona ni baireia bon ngai bwa are e na bon riai ni iai te boraraoi iroumi ana itera te Tautaeka ao ngkami Taan Tei, ngkana arona bwa e na kona ni kariaia te Tautaeka bwa are ningabong ami bong Taan Tei ao ngkana arona bwa e na kona n reitinako tao ni karokoa ningai ibukin kaekan am titiraki bwa e na tauraoi te Tautaeka n tiku imwin kanoan banen kanoan ara ota bebwa nakon te ingabong ao ngkane ane I a katikua iroumi tao I katikua bwa ai bon tabemi bwa tera ami boraraoi ao kam anganai nakon teingabong bwa ngkana ti na reitinako ni kabanei ami *oral question* imwin kabanean kanoan ara ota bebwa n te bwakantai ngkana aki bane n te moaningabong ao ngkane I a katikua iroumi bwa kam a bon baireia, I katikua iroumi Taan Tei bwa kam a boraraoi ma te Tautaeka ao kam a kakaea angana, ngkana arona bwa e aki reke te boraraoi ao are ai kawaina ngkane are e na bane n reke ana bane n oneaki nakon te *written question* , ma I taku bwa e nang kakawaki kaekan ami titiraki kai ai tibwa ara moan Auti ae kam a tabeki iai ami kangaanga ibukia ami botannaomata e a tiku inanon bain ngkane ane te Tautaeka ibukin ana kaeka bwa tera ana ae na kona ni karaoia nakon te ingabong, ngaia are I taku bwa e tia ane ao ti a nakon ngkane ara bwai are imwina

Hon.Taoaba Kaiea: *point of order*

Tibiika: Ngaia uotiko te Tia Tei mai Tarawa Teinainano

Hon.Taoaba Kaiea: Ngaia e rabwa Tia Babaire kanga e na bon irekereke ma are e taekinna te Tia Babaire n te kaitara ma tao ti teutana kaokorona Tia Babaire bwa ti taetae naba iaon tanan kaoti bwa tao I a taetae naba ibukia kain ara itera aei are e koaua ae a tuai naba toka akane, te kauoua a bon mwaiti titiraki aika tuai toka.

Te kauoua ngkane Tia Babaire kanga te aro naba n reitaki ma am *staff* nakoia Taan Tei bwa are e kakawaki naba are tao iai te boraraoi imarenara ma ngaia ibukin tao manga okirara ni bwai aika tao aki ota raoi iai Taan Mwakuri ti na bubutia bwa a na manga bon manga okiria n aron are ti tuangira iai ma n aron ngkai ae ara titiraki tabeua aika I otinako ni kakaea

rongorongoia ao ngaia tao a bon aki toka Tia Babaire ao ane ae kanga ti nanokawaki iai bwa arei iai ara mwioko ma Taan Mwakuri ao ae tia bon tia ni katokai n tai aika nako a manga tangira bwa e na karaoaki tao te *rewording* iaon te titiraki ma I taku bwa a na riai ni manga okira iai n aron are ti bon boraraoi ma ngaiia ngkana aki mena, ngaia are ti na bubuti te Tia Babaire bwa I aki ataia ngkai bwa ana kona n toka ngkai ara titiraki ngkai ke a naki ibukia ara botannaomata, ao tia kaman karini naba aikai imwain te Auti Tia Babaire.

Te kauoua ngkane ngkoananoa kai e bon taekinaki taekan te ota bebwa ao tao e koaua tao ti *agree* ngkoananoa iaon tao te *e-copy* ae *circulate* nakoia Taan Tei ao tao ngai temanna ae I bon kaota nanokawakiu bwa e aki roroko naba au ota bebwa irou ao ngkoananoa n na bon *raise* naba aio ma ibukin are e a tia n *settle* anne ngke e maroroakinaki ngaia are I aki, I bon boraraoi naba ma ngaia bwa ngkana akea rabwatau ikai ao are iai te *pigeon hole* are itinaniku arei Tia Babaire ana riai n kakarina ara bwai ngkane n te *pigeon hole* bwa are ti kangai nakon mwengara ao tia manga oki nakon te Auti n Tei ao ngkana tao te *pigeon hole* e a tatauraoi n tainako ti kona n nako nori ara bwai ma eang e roroko n te moanibong ao kanga tiaki tangiria bwa e na roko n te moaningabong, tao n taai aika nako tao e reke ara tai n te tairiki bwa ti na kona n noria bwa baikara bwai aika tao ti na *note* iai te Tia Babaire ao kanga ti bon *prefer* riki te *hard copy* te Tia Babaire ngaia are e aoria ma ti a bubutia am Taan Mwakuri ngkana a kona riki ni karaoa aia kabanea n tamaroa nakoia Taan Tei. Ko rabwa Tia Babaire

Tibiika: Kanga I bon mimi ngkai ko uotarake ane bwa au kantaninga bwa Taan Mwakuri a *distribute* aia bebwa n taainako bwa I bon titiku ikai, ti aki kona n nako ni kitana te aobiti arei ni karokoa e tia raoi ara ota bebwa ibukin te bong are imwina ao tia tibwa bane ni maenako, ngaia kanga I mimi ngkane kai e naki kona n roko ami ota bebwa iroumi n taina ae riai, bwa inanon au tai n tiku ikai ao nakoia I ataia bwa a bon nako tao te aekaki ae mwin 10 aekakin taai akane, a riai n tia n reke ami bebwa iroumi ma e aoria n aron ae ko *mention* tao tia *note* ngkane akane bwa tao kabwakan aron kabutan te bebwa I aki ataia bwa tera ae riki ma n na kakaea ao I a manga bon kabwarabwara nakoimi tao ni bwakantaai ke tao kam a bon kawara te aobiti ao tia kataia n reitaki ma ara Taan Mwakuri bwa tera raoi te kangaanga.

Te kauoua ibukin tanan *motions* teuana ibukin am titiraki are ko *concern* iai bwa e aki te roko n te

notice ngaia ane ngkana eti otau, kanga I nanokawaki n ane te Tia Tei bwa ni kabane titiraki are a riai n okiria Taan Tei ao a riai ni bane ao a riai ni karaoaki n te bong are iai iai tanan titiraki ke iai kanga ara *commence* man te aobiti, te bong naba ane e riai n okiri ngkami a riai n okiri ngkami Taan Mwakuri ao e riai naba n *notice* ngkana arona bwa e tia naba n te bong naba ane, te bwai ae ti karaoia ngkai n ara aobiti e kangai, titiraki ake a roko n te bong aei ao tiaki na nako, e boo 4 ao e a karaoaki naba te *notice paper* ao a bon katokaki naba n te bong naba ane, te bong are imwina a manga roko naba ami bwai tia manga *notice* naba n te bong ane, kanga *unless* iai te kangaanga n tanan titiraki ma tanan *motions* ake a roko bwa tao iai irekerekeia ma e kakinakoan ara *rules of procedure* ngaia are a kona ngkane ni kaokaki akane ma e aoria bwa I a kakaea taekan am titiraki anne ao tia katoka bwa ane I bon aki tangiria bwa ane ngkane bon kabwakaia ngkana arona bwa e bon riki man ara aobiti ao tao a mwaninga ibuakon tabeia, ane ngkane e riai n toka, ane irou n na riai ni katoka bwa are ko a kaman nikiria n te tai arei ma te kangaanga bwa a mwaninga taekana kain ara aobiti, e bon kona n reke ane ao I kabwara bure ngkana arona bwa are a bon tiraua titiraki ao taai tabetai a bon kona ni mwaninga are aei e riai n oki, ngaia are te bwana ni kabwara bure man ana itera te aobiti ngkana arona bwa iai kabwaka inanon karaoan tibwangaia ibukimi ibukin ami ota bebwa ao ibukin ami *notice paper* ao ami titiraki ma baikara riki ae kam a uoti nakon te aobiti, ao I taku bwa ngkana e rau nanomi n ane ao ti nang waaki nakon are imwina ao ko a manga bon roko te Tia Tei ni kauringira I a butiko, ao tia nakon ara bwai are imwina,

Hon.Ieremia Tabai: Titeuana moa Tia Babaire taiaoka

Tibiika: Ngaia te Tia Tei mai Nonouti terana am *point of order*

Hon.Ieremia Tabai: Tia Babaire te *point of order* e bon irekereke raoi ma te *point of order* ao ti kan kareka riki otara bwa are otara n te *point of order* Tia Babaire n aron am karabakau kona aki *misquote* teuae tia n taetae tiaki te *opportunity to debate further* ao kona taekina te *rules* ae uruakaki, ane otara ae ti tiku ma ngaia ni ua te bong aio, ngkoananoa te Tia Babaire ngke e *point of order* te Beretitenti ake teuana ae inanon aio Tia Babaire, e aki *misquote him* ma e bon ti kan kakewe ami karaki are I karakina, e aki riai n rin ane Tia Babaire akea te *rules* ae taekinna bwa e uruakaki, Tia Babaire ngaia ti bubuti bwa kona riai n tararua ane ngaia are e a nang *exist* ngkoananoa bwa na kaeka ma are e koribai Tia Babaire, bwa I taku ngai bwa e urua tuan ara

Auti aio ao tia bubuti bwa tia nang aki aonikaiaki Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei mai Nonouti ao I karabwa bure ngkana arona bwa tao e a tia ni bure au babaire ni kaineti ma aron te *point of order* ao e aoria bwa I a kataia riki ni katamaroa nakon te tai ae na roko ma au *ruling* are ti na bon keiaki n *stick* ti iaon te *point of order* ao ai akea te *point of order* iaon te *point of order* e na tiku ma e na keiaki te taibora ni katamaroa riki aron ana babaire iaon ara *point of order* te tai ae na roko ao ao I kabwara bure nakoim te Tia Tei ae ko rine mai Nonouti ngkana arona bwa e a tia n aki nang raoiroi aron au babaire iaon te *point of order* ao ngkana kam kukurei ao tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: A na kanoa te Tautaeka are e a tia ni manga rinanoaki.

ANA KANOA TE TAUTAEKA ARE E A TIA NI MANGA RINANOAKI

Tibiika: Ao I angan te Beretitenti bwa e a kanakoa ana rinanoan ana kanoa

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua n aron are e a tia ni manga tibwatibwaki ao iai manga bitakin ana kanoa te Tautaeka riki ni kaineti ma te bong aei te kaabong 3 n Tebetembwa ao ao ai ningabong te kanimabong ane I taku bwa e bon tiku n arona ma tao ti kanoan riki te bong aei , ae te kaabong 3 n Tebetembwa, ao n aron ane e a tia n tibwatibwaki angkoa kanoan te bong aei ngkane e a kangai, iai te Biira teuana ao teniua tanan kaoti, ao te Biira ane toka ngkai ane te Biira ibukin kometenakin ao kauouan warekan te Biira ni kataumwane ibukin te ririki aei, ane kometenakina ao kauouan warekan.

Teniua tanan kaoti ngkane, te moan kaoti iai Te kaoti ibukin kabwatakin te mwane ni karikirake ibukin te ririki 2020 ao kaoti akana uoua te moan riki, Te moan kaoti riki Te Kaoti ibukin rinanoan Tua ni kairiri n te Maneaba ni Maungatabu, aei kanga Te kaoti n rekereke ma kateakin ana komete Auti n Tei ao ane te moan kaoti te moan komete ke rinanoan Tua ni kairiri n te Maneaba ni Maungatabu, ao te kauoua ni kaoti ibukin manga katean naba te komete ke te *select committee,* Te kaoti ibukin kariaiakan katean te komete ibukin karikirakean mwakuri ni kuakua iaon Kiribati, ao e a bwanin naba ngkane kanoan te bong aio.

Kanoan ningabong ngkane e tiku n arona are aia kanoa, aia bong Taan Tei ao te kaoti ibukin kabwaran te Auti ao ko rabwa *Madam Speaker* .

Tibiika: E rabwa te Beretitenti ao tao a bon bane n tia n reke iroumi te *Revise Order of Government Business* ao tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Titiraki ao kaekaia

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Te moan titiraki ngkane ae toka iaon ara ota bebwa bon titiraki ae na tabekaki iroun Hon.Batoromaio Kiritian ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Willie Tokataake te Minita ibukin Botaki ni Mwakuri Karikirake ao kateimatoan korako, e nakoim te Tia Tei.

TE BABAIRE NAKON ANA TANGKE N RAN AONIMAN KATORIKA I BERU

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa *Madam Speaker* n raoiroin te ingabong aei ao I a kukurei n reitai ma kain au abamwakoro ae Beru n tabeka te bwana ni kamauri ni kamauriko nakoim te Tibiika, te Beretitenti ae rine, kauoman Beretitenti, Minita ao raou n Taan Tei ao ake a ongora n te tai aio, kam na bane ni mauri, imwain ae i nakon au kaoti te Tibiika ae ko rine ao iai au tabeaianga teutana n te bwai are e riki ngkoananoa ae I taku bwa a bon bane n ongora naba iai kain Kiribati ao riki abau ae Beru, ao I kukurei ni kaitiakia n te tai aei bwa e na aki taku kain au abamwakoro bwa I aki kakaea te Auti n te tai ni kaoti nano are kanga I a riki iai bwa irimwi n te tai, n na karakinna teutana te Tibiika ae ko rine, bon tao nimaua te miniti ke teniua te miniti imwain te kaoti nano ao I otinako bwa iai ae tarebon mai irouia kain au abamwakoro ao imwina ao I a manga nakon te roki, ngke I a mena inanon te roki ao e ti tang naba te *alarm* ko na koaua te Tibiika bwa ngkana ko nanako n tabo itinaniku ngkana ko a tia ni mwamwananga nakon tabo itinaniku ao te *indicator* aio te bwai aio ngkana e tang te *alarm* ko riai n otinako nako tinaniku kaea tinaniku bwa I taku ngai bwa te *fire alarm* ngaia are ngke I mena n te roki, I aki tia naba I a teiraki naba ngkekei ao I a birinako naba tinaniku, ngaia ngke I birinako nako tinaniku I kantaninga bwa kam na otinako bwa te *fire alarm* I a nakon au ruu ni waekoa ao temanna te aine ae tao buun te Tia Tei temanna I a tungnga, tera te bwai ae, " bwa ngkane te nakon te Auti n Tei", ngaia are I a birimai ao ngaia e a tia ngkane ni weteaki ngkane arau n ara te kaoti nano, ngaia are kanga I a bon tabekia bwa te raraoma ao riki kanga te kabwaka teuana ae ti na noria bwa akea aio n ara *induction course* riki ngaira ake kanga riki kangaa ti boou, ao I aki kabwaka au abamwakoro n arou aio

bwa aio ti itataneiai bwa I nanako tinaniku ae ngaia kanga I a tia n nora aio ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei I nang kaeta ane akea n te *induction course* ti bon ataia, e nakoim

Hon.Batoromaio Kiritian: N na tabeka au titiraki ngkane Tia Tei, e kona te Minita, Tibiika kabwara au bure, eang, " *E kona te Minita are e mena iana te karikirake ae Kiriwatsan ni katerea nakon te Auti aio bwa tera te babaire nakon te tangke n ran ae karaoaki te buriki te timanti are e karaoaki irarikin Umwantabun te Katorika i Aoniman i Beru ae tuai n tia ma te bubuti nakon te Minita e kona ni maonibwaia katian aei, taiaoka"* Ko rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Beru n ana titiraki ao aio ngkane ana kaeka te Tautaeka, E tauraoi au botaki ni mwakuri ni katiai nikiran mwakuri nakon te tangke n ran ibukia kain Aoniman Beru n aron are e tabekia te Tia Tei ae karineaki, ko rabwa te Tibiika

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Minita n am kaeka ao a bon ongora kain abau riki kain te kawa are aia kaoti ae I tabekia aio, I a karabwako riki te Tautaeka bwa e a roko naba te karikirake ae karokoan te ran irarikin auti ae bwam man te tiora, tabeua kawa a tia n reke a tia n roko aia ran irarikin auti, ma iai ane e tuai n tia ane i Tabiang maiaki, I a bubuti naba karian aio te Minita

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki Tia Tei ae karineaki n buokan ana titiraki, ao n aron are I bon taekinna a na nako ara koraki ao a na nori mwin mwakuri akana aki tia ke tao akana aki tamaroa ao a na manga katamaroai bwa e aonga n are e toki kainanoia te botannaomata, ko rabwa te Tibiika

Tibiika: Tia Tei am kauoua n buokan am titiraki

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika , ai bon te kakaitau riki nakoim n kaekan aio te Minita bwa e ringa nanoia kain au abamwakoro, ibukin te kainano ae te ran riki karokoana irarikia n tabo ake a bon akea te mam iai ao a maeka n te tabo ae tarika, ao te ran bon ngaia oin te kangaanga ae tao e tieuatake iaon Kiribati, ao teuana mai buakoia bon kain abau ae Beru, ko bati n rabwa ao I taku bwa e a bane au titiraki ikane.

Tibiika: Te Minita

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki, e koaua n aron are I a bon tia n taekinna ti na keiaki ni kataia ni kabirimwakai ibuobuoki aikai nakon ana bubuti te Tia Tei ae karineaki ngkai tao bon nikiran te mwakuri are mwain mwaina ngaia are e tauraoi ara botaki ni mwakuri ni manga rinanon baika kanga aki nakoraoi n te tai ae nako, ao ngkai e a toki bukin te karikirake aio e tauraoi te Tautaeka ke tao ara *Ministry* n manga kataia n katamaroa nikiran tanan mwakuri ake kanga aki tia n te tai ae nako, ko rabwa Tibiika

Tibiika: Ao ngkai e a bon bane buokan am titiraki ao e katea baina te Tia Tei mai Banaba bwa e na kanakoa am katenia n titiraki e nakoim te Tia Tei mai Banaba

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao tao n na rimoa ni kaitaua te Minita ngkai e tauraoi ni kibara ana tangke n timanti Beru ao I a bon kawenea naba kanga ana bubuti naba ara abamwakoro ae Banaba, iai naba kainanoakin naba kanga karaoakin ana tangke timanti ma tera ngke e uringa naba Banaba ibuakon ane, ao tao ti kabaneana ngkane, I bon kan kanakoa au maroro nakon te Tautaeka ao bon te bubuti bwa e roko te rongorongo ngkoananoa mai iroun ara *mayor* n reitaki ma kain ara abamwakoro bwa e uruaki aia *desalination plant* ao n te bong aio mwaitin aia tangke ae ti uoua kanoana, teuana akea kanoana ao te kauoua 306 *cubic meter* ae nakona bwa e na kona n *serve* te Auti ae 99 mwaitin te Auti inanon 29 te bong, ngaia tia bon kawenea bwanara ni bubuti aio bon teuana te *agency* ao te *emergency* ae a kainanoa ngkai Banaba bwa ai akea ana ran ao e uruaki ana *desalination plant* , ko rabwa te Tibiika ao I a butiko te Tautaeka tera ngke kam kona n nora kakawakin aio, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Willie Tokataake: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Banaba n reitan te titiraki ao n aron are I taekinna ti tauraoi ngke arona bwa e aki tabekia ikai bwa e a bon nako naba ni kawaria naba n ara tabo arei, inanon te ruu arei iai te tia koroboki ma raona ni mwakuri akana mena ikekei kanga n *support* inanon tain te Auti n Tei ngaia are e raoiroi tia maroro ma ara koraki bwa tia kataia n nora kainanon Banaba n aron ane e tabekia te Tia Tei, ko rabwa

Tibiika: Ao ngkai e a bon bane te titiraki n ane ao tia nakon ara titiraki are imwina, te titiraki are imwina e na tabekaki iroun temanna te Tia Tei mai Kiritimati ao Kanton Hon.Bakaia Kiabo ao e na

kaekaki iroun te Minita temanna ae karineaki te Minita Ibukin botaki n reirei Hon.Alexander Teabo ao ibukin ami rongorongo ao iai ana reta te Tia Tei Hon.Bakaia Kiabo ao e roko n te bong aei ao e bubuti bwa e na tabekaki ana titiraki iroun temanna raona n Tia Tei ae Hon.Jacob Tiekabu Teem bwa e na tabeki ana titiraki ni kabane ake a na kona n reke tokaia n te tai aei n ara Auti aei ngaia are I a kanakoa nakoim te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon.Jacob Teem e nakoim

BAOIA ATAEIN TE REIREI IBUKIN ANAKIIA AO NIKIRAIA N TAIN AIA MOTIRAWA

Hon.Jacob Teem: Ko rabwa Tia Babaire, Tia Babaire imwain ae I tabeka te titiraki mai iroun raou n Tia Tei ae karineaki ae Hon.Bakaia Kiabo, ma tiaki Kiaboo, Kiabo ao I rangi ni kan kaitauako Tia Babaire ngke ko a tia ni kariaia ngkoananoa bwa ana kona n tabekaki aia titiraki raora n Tia Tei ake a tia n totokoaki rokoia bwa a na kaea te Auti ni Maungatabu n te tai aio Tia Babaire, e koaua tiaki ataia bwa tera bukina ao tiaki kan ongo n are e kabwarabwara te Tautaeka te Tia Babaire bwa are ngaira mwiokoara mai iroum man am aobiti ngaia are ti teimatoa ni karokoa te tai aio ni kan ongora man am aobiti bwa tera bukina kai e totokoaki rokoia Taan Tei aika teniman mai Mainiku, ao ko rabwa kai ko kariaia bwa e na kona ni mwemwekaki aia titiraki ian te *rule* are ti kariaiakaki ngaira ake tiaki Minita bwa Taan Tei bwa ti na kona n tabeki ao I teimatoa n aki ataia bwa tera bukina ngkai e nang totoko te Tautaeka, kai e kona n nang teimatoa n totokoia naka teniman aikai bwa a na aki roko ao e teimatoa naba n totokoi aia titiraki bwa ana tabekaki, ma ko rabwa

H.E Taneti Maamau: *Point of order*

Tibiika: Tia Tei Hon.Jacob Teem I a bubutiko bwa e na ti anganai ana *point of order* te Beretitenti, ao ko a kairai nakon am Tua are kona

Hon.Jacob Teem: Tia Babaire I aki ataia bwa tera ana *point of order* te Beretitenti, bwa ngai I kaekaekako, I kaekaeka am aobiti, I aki kumekume ana babaire te Tautaeka bwa n au maroro te Tia Babaire ao e ota raoi bwa ti teimatoa ni kan ongo man am aobiti, bwa tera am kabwarabwara nakoira, ao ngkana iai bwaai aika na kaetaki n te tabo ae na kaetaki iai te Tia Babaire are e na bon tabekaki nakon am aobiti bwa tiaki ni kaineti bwa tiaki mena iaan ana babaire te *Executive* Tia Babaire, ti mena ian am babaire, bwa ngke ae ko tararuaira, ian Tua ake a kateaki ni babairea aroia Taan Tei

Tibiika: Tia Tei n na ti bubutiko bwa ti angan bwa ibukina bwa ko

mwanewea te Tautaeka, ko mwanewea are kanga totokoaia e teimatoa totokoia man ana aobiti

Hon.Jacob Teem: Ngkana ko tuangai bwa n na tekateka ao n na tekateka

Tibiika: Ao an tekateka taiaoka I a bubutiko te Tia Tei, ko rabwa, ao e nakoim te Beretitenti kanakoa am *point of order* iaon te bwai are ko taku

H.E Taneti Maamau: *Point of order* 42 ao 2B , uruakin te Tua bwa are tain te titiraki kanga tiaki tain manga te *debate* e rabwa,

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Beretitenti n am kauring ane ao I a bubutiko te Tia Tei ae ko karineaki mai Kiritimati ao Kanton bwa tia nakon am titiraki ana titiraki raom n Tia Tei are kona tabekia n te tai aei,

Hon.Jacob Teem: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I nang kukurei n tabeka ana titiraki raou n Tia Tei ae rangi ni karineaki ae Hon.Bakaia Kiabo ao I teimatoa ni kaitauko kai ko kariaia bwa n na kona n tabekia, ao e kangai taekan te titiraki nambwana ae 156 ao e kangai aron are e koreaki n te ota bebwa, *"E kona te Minita are tabena n taraia raoi bwa baoia ataein te reirei are e na nikiria ibukin motirawaia ao ni manga anaiia ibukin teirakeia ana bane n toka iai ao n akea ae katukaki"* Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao e nakoim te Minita am kaeka

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tibiika ao I nang kaman ingainga ni kaeka te titiraki ma e koaua imwain ae I kaeka ao kanga I bon mimi n am taeka ae k otaku bwa e a tibwa roko ana kariaia ana reta n te bong aei ao te titiraki aei e toka ngkoananoa, n na riai ni kaeka ngkoananoa ao nanoa kanga otau ngkai n am maroro e a tibwa roko ana kariaia te Tia Tei aei bwa e na tabekaki ana titiraki te bong aei,

Tibiika: Ko rabwa te Minita e nang eti am taeka ao ngkoananoa ngke arona bwa e roko iai ao I aki kanakoa bwa I atia ni kanakoa au kauring nakoia kain te aobiti bwa ngkana akea te *written authority* ao e naki nako te titiraki ane, ngke e roko iai ngkoananoa I aki kanakoa, ane raoi au kabwarabwara nakoimi, akea kairuan ae I tuangko aei, ma ngkai e a roko n te ingabong aei e a nikiraki irou ae n au *file* a tauraoi, I kawakin ni kabane aia reta Taan Tei ni kabane ibon ibukimi naba bwa kam aoria ni kakoaua te aobiti bwa e taui mwin raoi bwai aikai, ao e nakoim te Minita am kaeka

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa e raoiroi ara kantaninga ngkane tao e aki manga oki n toka te bwai ae tuai

roko te reta iai ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati are akea rabwatana ikai, ma e tabekaki iroun raona n Tia Tei ae temanna, te Tia Babaire e naki raraoma te Tia Tei ae rine mai Kiritimati bwa e a tobwa te kangaanga aio au botaki ni mwakuri ni ikarekebai ma rabwata ake a mwiokoaki ni bao ni mwamwananga, ko rabwa Tia Babaire

Tibiika: Ko rabwa te Minita, te Tia Tei e nakoim buokan am titiraki

Hon.Jacob Teem: Ko rabwa te Tia Babaire I a nang ni kaitaua te Minita ae karineaki ao n tein ana kaeka n te ingabong aio ao ti na nangi ni kukurei, bwa bukin tera Tia Babaire, e na riki aio bwa te moan tai, are ana kona ni mwananga iai kaibuke aikai ma e koaua ao a na tobwaki, a mwaiti kangaanga aika toki n ririki te Tia Babaire, ma tera are e tabekaki n te titiraki n te taio aio bwa angkoa ana riai ni katokaki ni kabane ataei, n taai aika nako ao iai aika a katokaki ao iai aika aki, ngaia are I kan buoka te titiraki Tia Babaire, e kona n noria te Minita n riaina bwa ana bane ni katokaki ataein te reirei n te Aono ni Mainiku, tiaki ti ake iai ana buoka te Tautaeka nakoia bwa are iai naba natira ma tibura ake aki buoka, ao te titiraki aio te Tia Babaire e nangi n rababa, bwa e taekinaki ikai ataein te reirei, are nanona bwa a noraki naba bwa a kona ke e rawata te reirei aika a motirawa ao a tangiria bwa ana oki nakoia aia karo ke tao abaia ao a manga oki nakon te teirake, iai te KIT iai *technological colleges* tera reirei riki, ko kona nora riaina te Minita are tabena n te tai aio bwa e na kona n tobwa aio Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao I ota n te bwai ae nanona te Tia Tei, ao te bwai ae n na katereterea bwa ngkai n ara kataumwane ao aio kanoan teuana ana motinano te Tautaeka are kawenea n te tai aei, aio teuana kanoana ae ea karaoaki nanona n te kataumwane n te tai aei Tia Babaire, iai inanon ara kataumwane te bao ngkai ibukia ataei ni kabane, ataei ake a buokaki ao ake aki buokaki Tia Babaire ae inanon te kataumwane ngkai ae 2020 ane ae ti kukurei n taekinna ane te moti nano teuana ae katebenakoaki n te tai aei naba ae e a koro nanona n te tai aei, ao e koaua ara kantaninga bwa, teuana te kangaanga ae kona n teretere bwa are ngke ti moan roko ao te kaibuke e a moan kanga e nang moan n anganaki te *natural death* are kanga e kakaki taekana e nang mate, te *Shipping* ana botaki ni kaibuke te Tautaeka ao e bon kakoauaki bwa ara kangaanga bwa ti rang ni *scattered* ti rangi n

raroanako, kanga ti rangi n uamaenako, ara kangaanga te *transportation* , ao bon ane te bwai ae kona n tinea aron te kainano ibukin karokoaia ara ataei bwa are e koaua e karako ara kaibuke ngke ti roko, e rabwa bwa a reke ara kaibuke n te tai aei, tia manga kataia ni kamaua n te tai aei bwa are akea te *private sector* ae kona n nako n tabo ake e *fail* iai te *market* ngaia are e na riai n teretere bwa kabaneakia ataei e bon *depend* naba nakon *availability* ma ana raa te kaibuke, ana *capacity,* ara kantaninga bwa ngkai au botaki ni mwakuri a tia n *arrange* ngkai aia *meeting* ma botaki ni kaibuke, ti a tia ni mena ti na kauka te *tender* ae onoti ti na maroro ma ngaia bwa tao anaaki mwaitia ataei ni kabane bwa ti na kataia n noria bwa e na kanga aron urakinaia ataei aikai, ao aron barongaia naba kaibuke ake ana tauraoi ni karaoa te aekaki ni biribiri aio Tia Babaire imwain *November* kanga te tai are *November* ae nang boo te kaokakia ataei aikai, ngaia are au kantaninga bwa e na teretere bwa te kangaanga aio bon te kangaanga ae *cross-cutting* angin te tai bwa iai n tabo tabeua akana ai rekereke, ngaia are ara kantaninga bwa tao ngkana tao e bon rangi ni marurung ana botaki ni kaibuke te Tautaeka tao ti na kaunga te *Transport* ae ane I taku bwa bon akea te kangaanga iai bwa are ti ataia bwa ae tabe ngkai ni kekerake bon ara kambwana ni kaibuke ao ara kantaninga bwa ara *Private Sector* aika irarikira ana kakerakei naba aia *Capacity* n te aro ae ti na kona n rangi n onimaki bwa ana toka ataei aikai ni kabane, te kangaanga naba bwa are te Tua n te *Marine* bwa are na riai iai te mwaiti, ae ti uneakina Butiraoi ngkoananoa, bwa iai te kabuanibwai iai, ana *safety* ataei aikai ma aia raa ni kabane, ngaia are ara kantaninga bwa ti na karaoi baikai ni kabane ti na barongaia raoi, ae wene inanon baia au Taan Mwakuri ma nakeke rabwata ake a irekereke ae tia wene iaon te baronga ngkai Tia Babaire iaon karaoan aei Tia Babaire, ao e naki raraoma te Tia Tei, a naaki raraoma kain te itera Mainiku ara ataein te reirei, ae ti na kabanea ara kona, ao ti a onimakin bwa are iai ara kataumwane iai n te tai aei ibukin kaokakia ara ataei, ko rabwa

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Jacob Teem: Ko rabwa te Tia Babaire I rangi ni kaitaua te Minita n ana kaeka, ma te bwai ae ti kakoaua *Madam Speaker* bwa te kangaanga aio tiaki te bae te kangaanga ae tibwa noraki n te tai aei Tia Babaire bwa tao ai 30 ke ai 40 te ririki, ao ara kantaninga bwa e koaua, bwa ngai ai 30 au ririki iaon Kiritimati ao e tuai man roko te kaibuke n taina ao e tuai man kona n tobwaki aron te kangaanga aio, ao are ti nang ni kaitau ao ni karinea

nanon Kiribati n te tai aio, bwa are e angania naakai ao tera te kantaninga ikai Tia Babaire, bwa ana tauraoi imwain taian kangaanga ake a tataneiai te aba iai, ao ni mwakuri ni katoki, te kaibuke ngkana a mwananga Tia Babaire riki tao nakon atimwakoron Kiritimati are Tabuaeran ma Teraina, a kona n roko, a nikiraki natira ma tibura n te ingabong ao a manga kabwaka naba n te bwakantaai, ngkami ngke arona bwa natimi ao tibumi akekei, a tangi nanomi ke kam aki, ngaia are ti bon nang ni kaota nanora ao eti ae kabwarabwaraki bwa tiaki ataia ae raroa Kiritimati ae 2000 te maire, tia kaman ata raroana ao tia kaman atai kangaanga ma ara kantaninga bwa e na kaman tauraoi te katauraoi te Tia Babaire, ao ni barongaki aron te waaki bwa e na motirawa te reirei n Novembwa ngke e teirake ni Beberuare, iai te tai ni katauraoi ae tia atia n anganaki Tia Babaire, ngaia are n na bon nang ni kakaitau nakon te Minita aio bwa ngkana e kona n tobwa aio ao te moan tai ao n na butia bwa e na bon keiakinna bwa are ti rangi ni kakaitau naba nakon te Tautaeka aio bwa ngkana ti nora aron ana babaire ibukin ana botannaomata ao e atia n kataia n tararuaia man te teei are uarereke ni karokoa tao te ngoro ni karokoa te ingingu n tabwakea uea, ao e tobwaia, ara kantaninga bwa e na taraia naba ake aki rin ian te kainibaire n taai aika nako, ataein te reirei ake tao a mena i Tangintebu, te KIT, n aron ae tao e na nora naba riana bwa e na angania te *leave grant* kain te *Private Sector* ma aomata ake aki mwakuri, ake aki mena ian ana tararua, ngai temanna ae na karoaroa te Minita aio ngkana arona bwa e koro nanon aio, bwa ai tibwa ngaia te Minita ae na kona n tobwa raoi ao n nora aron ara kangaanga, n na butia te Minita e abwabwaki te tai ao n na tara November aio bwa ana koro nanon taeka n tobwa ake a tabekaki bwa ana tobwaki raoi ao ni mwaneweaki raoi mwaneaki raoi ana botannaomata ae ti kakoaua bwa a nang tionako, ao a raroa kirokiro, ko rabwa Tia Babaire

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire I karabwa te Tia Tei ae rine n buokan ana titiraki ao e koaua ti kakoaua ae bon aio te kangaanga mangkoa, ngai ngke I moan roko bwa are I moan Minita n te botaki n reirei n 2016 ao bon te tangi nano are I kaongoaki bwa a roko ataei n motirawa nanona imwain rokora, a ti roko n te bong aei ao a kabwaka, I uringnga ae ana tabeka raoi Tabuaeran ane nakoiu n te tai arei, ao are tiaki ataia bwa nanona e riki imwaira ao e na kakoaua naba kain itera mainiku ao kain Kiribati bwa n te ririki 2017 I taku bwa ana kakoaua bwa ane te tai are ti kananoa iai te kaibuke nakon te

itera Mainiku ao ti katikua ikekei bwa are bon te mwane nanona ngkana ti na karaoia te mwane bwa are kangai ara *plan* te tai arei ngkana ti kanakoa ao ti manga kaokia, ao e aki maan ae nang manga moan nako naba, ti kanakoa nakon te itera Mainiku ao ti katikua ikekei Te Mauri ti katikua ikekei, ao e tiku ikekei ao e a karaoa naba mwanangana ni kangai ao e tataninga naba ikekei ni karokoa e boo te tai ao e a manga kaokia kain te Itera Mainiku, ane te tai ae ea maan iai n te itera mainiku n 2017, te *issues* ngkane bwa e a manga reke are a manga aki katokaki ake aki *subsidize* ane ngkane te *issues* ae ngkai e ngaia ti a kataia ni manga kaokia rikaki n aekakin ae ana bane n toka ataei ni kabane, ngaia are au kantaninga bwa ti ota n te kangaanga aio bwa mai imwaira, ngai temanna te Tia Tei ngke I mena n te kaitara I tabeka naba aio , au *term* are I kabongana e turabeau te Tautaeka n te tai arei, E turabeau n kibara te kangaanga bwa are e aki rereke baoia ataei naba n aekakina aei, ao ngaia ngke ti roko ti bon rangi *sensitive* ao ara kantaninga bwa n taai aika nako ao e bon reke aia tai ni motirawa ataei ma *it cost money* bwa are ti bon ataia bwa are te marangaranga aio ma tera ni kabane e na bae ni kaoti te mwane, ngaia are akea ara kangaanga bwa are eti ngkai e bon rangi n tangiroa aio ara kantaninga e tangiroa aio kam na rangi ni kataua bwa te botaki n reirei e na rangi ni bubura ana kabanemwane ngaia ae na uotanako te kabanemwane, ngkana arona bwa e naki tau kam na kariaia bwa ti na karaka riki bwa ti na tobwa nanon aekakin titiraki aikai, bwa are ngaia ane e nang nakoraoi ae na karaoaki te reirei bwa te *investment* te reirei tiaki te kabanemwane ae bua, te karinimwane aio ao I rangi n tauraoi ngaia are au kantaninga bwa e na rau nanoia ara, ti na kekeiaki kain au botaki ni mwakuri kam rangi n ongo aio, e nang tangi mwaka te bwana aio ao ti na keiaki ni kabanea ara korako bwa e naki riki are ana manga ti roko ataei ao a manga oki naba, a ti a kangai ao a manga kangai tia boo n te bong are a bon roko naba iai, ngaia are e naki raraoma Kiritimati te Itera Mainiku ao ti na keiaki nakoia ara ataei kabane kain ara abamwakoro ni kabane ti na keiakina tibwangara, e rabwa buokan am titiraki ao ti na keiaki, ko rarabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki ngkana iai

Hon.Jacob Teem: Ko rabwa *Madam Speaker* iai, e rabwa te Minita ao n na kauarerekea buokan au titiraki te Tia Babaire e rangi n rabwa te Minita ao ti rangi ni kataua n aron are e taekinna ma n aron are ti taekinna mai imwaina aikai tiaki te moan tai aio ae tabekaki te Tia Babaire aikai aekan naba

rongorongo ake ti kaekaekaki iai mai imwaina, ma n na bon teimatoa ni butia te Minita e aoria ngkana arona bwa tao a bwaka rawata ara taeka n te tai aio Tia Babaire ti na karautaeka ma are a bon riai n bwaka rawata ara taeka bwa are ti bon rotaki n te kangaanga ao e a okioki ao e tuai man kona ni karaoaki, ngaia are ti na bon bubuti riki nakon te Minita ae karineaki bwa e na bon keiaki ni kabanea ana kona n tobwa te kangaanga nakon te tai ae imwaira, ao ko rabwa

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tibiika ao I nang karabwa te Tia Tei ni bwanana ao e na kukurei bwa I tara bwanana ae kabwaka rawata aei bwa kanga bon boutokan au botaki ni mwakuri bwa I ataia bwa are boutokau bwa are ngkana e bwaka rawata te taeka ao aia taeka kain Meang nakoiu ngkana e bwaka rawata te taeka anne kaungam, kaungam bwa kona keiaki, ane te botaki n reirei au kantaninga iai bwa te bwana ae ti ongo aio ao te Tautaeka ao ngkami ni kabane aio boutokan te botaki n reirei bwa e riai n rangi n rianako aron te kabanemwane iaona bwa ti na kataia ni iangoia bwa e nakoraoi ni kabane aron te waaki ibukia ara ataei are kaubwaira ae ngaia kaubwaira aika ana kairiri nakon te tai ae na roko, ao e nang rabwa bwanam te Tia Tei I anaia bwa te bomanawa nakon au botaki ni mwakuri ao ti a karina te ang e rin te ang iai, tiaki taraia bwa te bwai ae na kakenakoa te ang iai, e rin angira kareara ane, ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao ti na nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Makin Hon.James Taom ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Boutu Bateriki te Minita ibukin Tautaeka inanoa, e nakoim Tia Tei

Hon.James Taom: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa bure te Tibiika tao n na buta au titiraki aei ao eang I bon karautaeka iai bwa kanga I bon nanona riki bwa e na *written* ma I a butia bwa e aonga n ae e nako riki iai te Tia Babaire, ko rabwa

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei kai ko a tia ni buta am titiraki ane ao tia nakon are imwina, te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki ibukin Kiritimati ao Kanton Hon.Jacob Teem ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Mikarite Temari ibukin te aono n raina ma rawaki, e nakoim Tia Tei

E NA TIA NINGAI KAWAIN KIRITIMATI

Hon.Jacob Teem: Ko rabwa Tia Babaire ao I kukurei ni manga tabeka ae bon au titiraki n te

ingabong aio Tia Babaire nambwana ae 138 ae taekana ae kangai Tia Babaire, " *Bwa e kona te Minita are tabena ni kabwarabwara bwa ningai ae na tia iai kawain Kiritimati"* ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Mikarite Temari: *Madam Speaker* imwain ae I waaki ni kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Kiritimati ao ai bon bwanaia kain Kiritimati ni kabane ni kamauriko n tamaroan te ingabong aio, ko na mauri Tibiika, aio kaekana ngkane *Madam Speaker* karaoan kawain Kiritimati e moanibwai iroun au botaki ni mwakuri n te tai aei, ma ai tauraoin mwanena ao e a kona ni waakinaki naba mwakuriana, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Buokan am titiraki te moan tai Tia Tei

Hon.Jacob Teem: Ko rabwa *Madam Speaker ,* Tia Babaire I nang kaitaua te Minita ao I taku bwa ngke I tabeka au titiraki aio Tia Babaire ao kona totokoia, tera bukina kai I raraoma bwa kona kariaia bwa e na toka ke e naki, bwa are tao ai te katebui ma teniua n tai ae I katoka, ma I kaitauko bwa tera bukina ngkai ko katoka bwa tao ko bon wareka raoi nanon au titiraki, bwa au titiraki e kangai, e na tia ningai, kawain Kiritimati, te kantaninga ikai Tia Babaire bwa a tia babaire kataratara ao ukeuke n aron tabekan ara titiraki n taai aika nako ibukin ara kawai, tera e riki imwina te Tia Babaire a manga kaoti kawain abamwakoro, e a roko te atama n aron ae ti ongora iroun te Tia Tei ae karineaki ae temanna ae karineaki, e a roko te atama i Butaritari ao ngaira kawaira are taekinaki bwa e na kaman karaoaki ao e na kaman tia e tuai naba man riringaki ken i kumeaki tabona teutana, ao te kantaninga bwa ngke e tia te marae ni wanikiba ao e karaoaki naba te kawai, ai iraua ngkai te ririki ao e tuai man roko naba tao teuana te baeki n atama, n na butia te Minita ae karineaki bwa n ana kaeka ao e mwaneweia bwa e moanibwai ngkana e moanibwai iai ngkai ae reitaki ma ngaia ibukin mwanenakina ke tao ngaia aika na mwanenna n aron ae mwaneweia bwa e taninga mwanenakina, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Mikarite Temari: Ko nang rabwa *Madam Speaker* aio buokan riki te kamataata ao buokan ana titiraki riki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati, iraona n nanokawaki ngkana tao ai tebui tabun tabekan karaoan te kawai iaon Kiritimati I raonna ngkana ngaia ane ma tao ane ana tabeka ngkoa n te Tautaeka are e nako, ma tao ngaia tao e bon aki mwannanoia te

Tautaeka ae nako, ai tibwa 4 te ririki n ae nako, e titabo au iango ma ngaia ae ti kainanoa te kawai iaon Kiritimati ma are e bon korota aon Kiritimati e bon tamaroa, ma ngkana e a tabekia ngkai bwa tao ai ana kairaua, ngkana ai tibwa ana moan tabekia n te ririki aio, ngkana ti kaeka ngkanne ti na tauraoi ni kakaea mwanenakina, ao e a bon kaman rin inanon ana tamnei te Tautaeka aio naba te kawai ae kakoauaki iaon Kiritimati bwa e moanibwai bwa ti kakoaua Kiritimati ngkai *Madam Speaker* bwa ai bon te aba ae e a taraki bwa te tabo ni karikirake ibukin katamaroan ana *economy* ke kaubwain te Tautaeka, ngaia are e naki raraoma te Tia Tei ae karineaki, e rin inanon te tamnei ae ngkai ti na buokia ni kabirimwaka riki nakon are kantaningaia ao ti teimatoa ni kabwara bure nakoina ngkana e tuai kaekaki ana kainano Kiritimati ngkana e tabetabekia, ti mwannanoia ngkai ao ti na itaritari ma ngaia ni iraorao ma ngaia ni kabaitia bwa e aonga n reke te tamnei ae raoiroi naba iaon Kiribati ao kai e bon moanibwaia te Tautaeka aio ngkai Kiritimati bwa te *Development up* e naki raraoma ngkane bwa ti bon kabotaua ni kangai bwa ngkana e na ota iai Kiribati ao Kiritimati ngkai mwaitin kaa iaon Kiritimati 350 te 350 mwaitin kaa, 3000 mwaitia rebwerebwe ao e katoa tai ngkana e a manga roko e a manga otanaki e kona n teimatoa ngkai mwaitin rebwerebwe ia bon te kabanea ian Tarawa ni bubura, Kiritimati taian kaa rebwerebwe ai 3000, ti kakoaua bwa ngkana e roko te *container* ni kateniua namwakaina 30, 40 te *Container* ae ruo nako iaon Kiritimati, ngkana e taraki mai Makin nako Arorae ao Banaba akea te mwaiti ni *container* ane ae ko na n roko inanon teniua namwakaina ni katoa 3 namwakaina, ti kakoaua naba bwa te *Tourism* e raka ni katoa tai n roroko, e kona n ae nimangaun, ruangaun, ke e kan bubua n te namwakaina bwa e kona n ae teningaun, angaun, ni katoa wiiki, ti kakoaua naba ngkai bwa Kiritimati iaon Kiritimati iai iangoakin te *Baitfish* te karikirake ae buburakaei iroun *China* ae na katea te tabo n akawa te kainano naba iaon te taoro, e bubura Kiritimati ti na bon nora are ti nang bon *export* ti katoka te *import* te taoro mai tinaniku, e korakora karikirake ao I kauatabo naba ni kanga te tia tabe te kaoti bwa are iai naba ngkai iaon te iti ao raan, kainakotaari aika na waakinaki naba, ao kai ti kakoaua bwa e a nako riiti aika mwaiti e a *priority* te kawai, ti kakoaua naba bwa iai au *term* ni kakamwakuri, e a kabaneaki ngkai te mwane kanga ti katautaua *Madam Speaker* ao ibukin ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki ao kain Kiritimati e kan te mwaiti ae nakon 40 ke 70 te mirion, 40, 70 te mirion n te ririki aio ae e

a bwaro nakon Kiritimati ni karikirake ngaia are iai norana bwa e a bon riai naba ni karaoaki te kawai nakon ae tamaroa, ngaia are e naki raraoma te Tia Tei ae karineaki ti kabwara bure riki ke e a kua n tabetabekia ao e tuai man noraki, e a noria ana Tautaeka ngkai e naki raraoma, e na moanibwai iroun te Tautaeka aio ngkai katamaroan te kawai iaon Kiritimati, Ko rabwa *Madam Speaker ,*

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon.Jacob Teem: Ko rabwa ao ko aitau *Madam Speaker* I rangi ni kaitaua te Minita ae karineaki bwa bon ane raoi tera te bae e kabwarabwara n te tai aio, bon ane raoi bukin kainanoan te kawai, ao ngai temanna ae I rangi ni kakoaua n reitaki ma are e kabwarabwara bwa aki kona n rikirake karikirake aikai n akea tamaroan te kawai, ma te bwai ae I rangi n okiokiria ikai te Tia Babaire bwa I minotaki n te kaeka, bwa te kaeka e kangai, e moanibwai, ao ngkana e moanibwai, eaera kai akea mwanena ngkana ngaia bwa te bwai moanibwai, n na butia te Minita kai e taekinna bwa e moanibwai, e kona ni kamoanibwaia n ana kataumwane are imwina bwa e aonga ni waekoa n teke nanon are kabwarabwara bwa aio riin te waaki teuana are e na rangi ni kainanoaki ibukin karikirakean kaubwain tiaki te Tautaeka kaubwain abara, ao ane ara kantaninga bwa ngkana e teke nanon aio ao ana teke nanon takete ake a taekinaki, bwa e na kona n buoka rikiraken kaubwain abara, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Mikarite Temari: I kaitaua bwanan riki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati n ana *concern* riki ao ibukin iangoan karaoan te kawai, aikai riki ana katamnei te Tautaeka ae ngkai ni katamaroa te kawai iaon Kiritimati, ao ibukin am rongorongo *Madam Speaker* ti a tia n uotia nakoia ara *Development Partners* ti a tia n uotarake nakoia te *Project* ngkai iaon karaoan te kawai, ti kakoaua n taainako bwa are karaoan *Project* aika bubura kaei e na tangira tarim mai tinaniku bwa e na kona ni buokiko ke bwa ibukina ngke e a bon tatauraoi n anga te buoka ao ti a tia uotarake ngkai, I karabwa au moan tiakoroboki n te aono n raina, ae *smart* bwa e a tia n uotarake taian iango aikai nakoia ara *Development Partners* iaon n aekan ti a tia ni karokoa ara iango iaon te AU, nakon New Zealand ao China, kanga China naba kanga iai te kantaninga bwa e na tauraoi ni mwanena te *Project* aio ma e tuai matoa raoi ngkai kai e tuai n roko inanon baina raoi te *Project* aio, iai naba *Madam Speaker* iai naba te kambwana mai Fiji ao mai China ake a kona ni ibuobuoki ibukin te *survey* ao te *design* ao te

costing iaon te *Project Document* , ma a tuai kona ni waaki ngkai kai e bon kainanoakina mwanena, inanonna ngkai mwanenakin moa te *Study* ao te *Designing* , ngaia are e tauraoi ngkoa ti kakoaua ngkoa bwa e tauraoi ngkoa ni mwanena te *World Bank* , I kakoaua imwain ara tai n Tautaeka ao I taku bwa te *world Bank* ngkoa e tauraoi imwain 4 te ririki ae nako ni mwanenna, ma ti noria te tai arei tao e tuai noria raoi te Tautaeka n *assist* bwa I taku bwa e tangira riki te *top up* nakon karaoan te kawai, ngaia are ti nang kabwara bure riki nakon te Tia Tei ae karineaki, tao ngaia arei kanoan are tabetabekia bwa tao e aki roko nanona n taai akekei, n te ririki aio ao tia manga ke ngkana iai ara *saving* bwa are ti te kangaanga ngkai iaon te *design* ao te *study* ma ngkana tao iai nikiran ara mwane n te *ministry* ngaia tia kan kakaea riki bwa ti aonga n ti kakaea bwa e aonga n roko ti karaoakin te kamatebwai aio ao ngkana ti bon kona n uotiarake naba ara *Cabinet* bebwa ni butia te Tautaeka e na ti kariaia ngkane riki ti mwanenakin ae uarereke te mwane ae uarereke ti ibukin te kamatebwai ao te koro tamnei bwa are ngkana e tia mai ikanne ngkane I taku bwa e a ota naba iai Kiribati ni kabane *Madam Speaker* bwa ngkane ti nang uotiarake ngkane nakon kakaeakin mwanena, e kakawaki moa bwa e na tia tamneina ao ni koreaki tamneina bwa e na tia ao tia waaki naba iaona *Madam Speaker* , kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki e moanibwai, ao aio ngkane ae I taekinna ngkai bwa e moanibwai ao ae tia mwakuria ngkai ao e naki raraoma bwa ti na kibari aikai bwa ngkana e tia te koro tamnei ao te kamatebwai ao ea nakon naba n are imwina, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai

Hon.Jacob Teem: *Madam Speaker* Ko nang bati n rabwa I kaitaua te Minita bwa are e kabwarabwara n te tai aio ao e koaua akanne ake ti tekateka ngkai ni kakantaningai, ao e koaua imwain ae I buoka au titiraki Tia Babaire ao tera te bwai ae ti noria n te tai aio ao e koaua e kabwarabwara bwa tera mwaitin taian kaa, rebwerebwe, I taku bwa Kiritimati teuana te aba ke te abamwakoro ae eanganaki tibwana tiaki te *truck* ibukia baoia ataein te reirei bwa e anganaki te bus, bwa tera bukina ke e anganaki te bus bwa iai kawaina ae angkoa e tamaroa, I nang nanokawakin n taekinna bwa tao bon te wiiki ae nako ao e bobukitaua ekitiotin te bus aio, tera bukina bwa are e buakaka te kawai ao ngke e rebwenako ekition te bus aio ao ai bon ane naba aekakin ana urubwai nakoia kaa ake tabeua ma e aoria bwa are e korakora tangiran te kawai ae tamaroa, tiaki ti ngaira ae ti tangiria, ma te bwai ae ti taraia

ikai te Tia Babaire bwa karauan naba bwaai ake ana bwai te botannaomata, ma e aoria ti nang kakaitau ao I nang reita te kaitau nakon te Minita, ngkai e a noria n te tai aio bwa e nang bon riai ni moanibwai, ao n na buoka au titiraki te Tia Babaire, e kona n taraia bwa e na bon keiaki ma ana taan mwakuri aika rangi n tamwakai, man wanawana man timwati, ni kawaekoa n kabirimwaka te bwai aio, bwa e koaua ngkana ti tarai tanan *project* ngkana e karaoaki te kamatebwai, e karaoaki te *design* e karaoaki tera, bwa te tai are e a wakinaki iai taian karikirake tao ai nimaua te ririki imwina, n na butia te Minita ngkai e taekinna bwa a nang tamwakai ana raona ke kain ana tiim, bwa e n kabaitia e kona n taraia bwa tao e a tia naba aron aio inanon tao teuana te ririki ma ngkai Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: E nakoim te Minita

Hon.Mikarite Temari: E naki raraoma tariu ae te Tia Tei mai Kiritimati, kai iai naba tarina temanna ae mena n te *Cabinet* ao ngke ingabong naba I bon mwanewei naba ni bubutia riki n taona tabon inain te *Cabinet* riki te Beretitenti ma *Vise President* , I bon tabekia naba ngkai ae moaningabong, kam a bia riki nora kawain Kiritimati, ao ti kaitau n anne bwa a moangare ao a wingare au bwarieta aikai ao tarana e na buokaki, ae ti bon ata ngke Kiritimati bwa are bon abaia kain Makin nako Arorae ao kain Banaba, ami utu akana iaon Kiritimati e aki tabe itera buokana, eang ao ibukin ami iango ao irarikin anne ao angkoa tamnei te kawai aio are e bon korota Kiritimati, e bon nang tikiraoi te kawai arei bwa are bon karaoia ngkoa America ao e kan tao 50 ririki ao e bon teimatoa naba n raoiroi, ti maroro ma temanna naba te *engineer* man teuae e tia n taraura te *Chief Engineer* n te *Works* raora n toka n te kaibuke n Te Mauri e mena i Kiritimati bwa e *engineer* n ana bwai Betty e nora tamaroan te kawai bwa e borauatao e maten tao ti te kabiraki ma e aoria bwa are ti na karika ara bubuti nakon te tia koro tamnei bwa e aonga n anganira raoi te tamnei ae raoiroi, ao I nanokawaki teutana e kai raraoma bwa e na buokaki ao ti a tia n tabekia riki nakon te kaebineti, I ti nanokawaki ngkane n te rongorongo are ngkoa bus aika boou e a bwaka naba teuana ana ekitioti, ngkana e ongo bwanau te *DS* i Kiritimati ao na kakaea rongorongona, bwa I aki kona ni kakoaua te bus ae bubura kaei ao e na bwaka ana ekitioti ngkana e buti mai Banana, iai ana iango te turaiwa ao ngkana e nang buakaka te kawai ao e aki kona naba ni bwaka te ekitioti, bwa are te *design* a bon matoatoa bwauti, e ti kona ni bwaka te ekitioti ngkana ko a buti

riaon am *speed limit* ao koa bwangaunako n te mwanono ae nang bubura kaei are e a bon ribunako iai am *tyer* ao bon te tourake ae korakora, ane ti riki ngkane bwakan te ekitioti ao bwakan naba te ekitioti teuana ngkana e bon mka am ekitioti bwa e a bon tangira ae oneaki, ngkana a reke aikai man te mka n ekitioti bwa e mka I aki kakoaua ngkane bwa are e *brand new* te bus ma ngkana e na bwaka man te *misuse*, te kantiroaki ni kabuti kabuti bus ni bon nora te mwanonoao ngke te turaiwa are ko bon buti naba ao a toka ataei iaona, ko aki tobwa ngkane te kainano, e rabwa te *concern* aio ao ti butimwaea te riboti aio, ao I butia naba au moan tia koroboki ae ongora irou naba ngkai e a rimwia te rongorongo aio nako Kiritimati bwa ti na ke aonga n roko te babaire ae riai naba ni kawakinan ana bwai te botannaomata, ko rabwa riki *Madam Speaker* ao au reke bwa e torobaki nanon raoi te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ibukin kainanon kawaim Kiritimati, ko rabwa *Madam Speaker* ao I toki ikai.

Tibiika: E rabwa te Minita ao tia nakon ara titiraki are imwina, te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon ao e na kaeka iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin botaki n reirei, te Tia Tei am titiraki.

ANA TAEKA NI BAU TE BERETITENTI IBUKIN KAREKEAN KANAIA ATAEIN TE REIREI NI KABANE

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ao imwain ae I tabeka au titiraki *Madam Speaker* ao I a bon kamauriko ni bwanaia kain abau ae Tabiteuea Meang n reitaki ma te Beretitenti kain te kaebineti te *leader* n te *opposition* raora n Taan Tei ni kabane *Madam Speaker* n raoiroin te bong aei ao kam na bane ni mauri, aio au titiraki ngkane *Madam Speaker* ae nambwana 114 ao e kangai taekana, *" Ana taeka ni Bau te Beretitenti, e taekinna bwa ana karekeaki kanaia ataein te reirei ni kabane, e kona te Minita are tabena ni katerei bwaai aikai,*
A, Ningai ae na karekeaki kanaia ataein te reirei.
B, Antai ae na tabena aei Madam Speaker
C, Bwa ana bane ni kairaki reirei nako? Madam Speaker " Ko rabwa

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang, Tia Babaire I kukurei n anga kaekan te titiraki ae tabekaki ae tabekia te Tia Tei ae rine.

A, E na tauraoi au botaki n reirei ni karekei kanaia ataei n te tai are a tia iai aron barongana,
B, Ibukin are e na mwiokoaki, ane naba kanoan te baronga ae tabe ni waaki ngkai.
C, Ni kaineti ma te motinnano ao e na kona n reke kanaia ataei ni moan rinan ao te kauarinan are mai nano JSS, Ko rabwa

Tibiika: Buokan am titiraki te moan

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa te Minita are e kaeka aio *Madam Speaker* ao e bon rangi n teretere ana kaeka te Minita *Madam Speaker* ao ti karabwa aio, I tabeka te titiraki aio *Madam Speaker* ao tao e koaua tao e rangi ni moantai bwa are e a bon tibwa nako te Taeka ni Bau *Madam Speaker* ma e korakora nanoia te botannaomata ngkai aio te bwai teuana ae boou ao aio naba te bwai teuana are a tabetabe iai kaaro ma tibuu *Madam Speaker* riki n abamwakoro aika abwabwaki Tia Babaire, au abamwakoro ae Tabiteuea Meang moan te ananau, mai Kabuna nako Takoronga JSS are i Terikiai, e raroa ao mai te Kabuibui nako naba te JSS e raroa ao ataei a bane n utimwaka ni katoa bong, ngaia are a tararuaki irouia aia karo a utimwaka ni kaikeia ao tera riki ao tera riki, ngaia are akea ara raraoma ngkai e barongaki raoi aio iroun te Minita ma ana Taan Mwakuri ao ti kaungaia bwa e na barongaki raoi *Madam Speaker* riki n abamwakoro ake a bwabwaki are e rawata riki iai bwa e ananau te kawai te Tibiika ao anaki katukai ataei ao tao iai akana ana baki, ao tao antai ngkana tao Taan Mwakuri ke tao ana *Tender out* ke tera ana babaire *Madam Speaker* tia katikua nakon te Minita bwa kanga ti moantai ni katabetabea ana iango bwa e aonga n nakoraoi te iango aei te Tibiika ibukia ara ataei ake ana butimwaea te buoka aio te Tia Babaire, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Alexander Teabo: E rabwa bwanan reitan te titiraki iroun te Tia Tei ae karineaki ao ti karabwa bwanana I taku bwa e koaua au Taan Mwakuri a bon ongo ao I taku bwa e naki raraoma te Tia Tei ao anaki raraoma kain Kiribati bwa ae ti karaua n rinanoa raoi aei bwa e koaua are bon ngke e tabekaki te aekaki ni kainano aei ao ti bon kakoaua bwa are angina ara abamwakoro a nang ananau ao ara ataei a rikoaki man te moanibong ao a nako n reirei ao e koaua ngkana e aki nuai te ataei ao e na kona n rangi n uarereke aron butimwaean te anga reirei are e na kataki n anganaki ao e rabwa teuana te kanoa aio are ngaia ti taku bwa e na kona n buoka aron aroia ataei inanon aia kekeiaki ao aia botumwaka inanon aia reirei, ao e koaua te amwarake ana anganaki

ataei a bon riai naba n tararuaki raoi ao aron barongana bwa antai aika ana mwiokoaki ao iai aika a na kamwarake tera aroia, aikane baika ti taku bwa a wene inanon bain te botaki n reirei ao e kataia ni karaua ni karaua raoi ni karaoia ao e a kaman waaki te mwakuri iaon aei ao ara kantaninga bwa e na waekoa ao ti ataia bwa e nang kainanoaki aei, ti a kataia ni kabanea ara kona te Tia Babaire ao n tiana ao tia kawenea naba imatan te Tautaeka bwa aio arona iroura ngaira kain te botakin reirei ao tao e a kona naba are ngkana e manga rinanon te kataumwane a manga noria kain te itera aei n te tai are e na manga roko iai inanon baia, tia kataia ni keiaki bwa ti na kataia ni iangoia bwa e na barongaki raoi aei, riki ngkai bon kanaia ataei e riai n taraki naba aron marurungia n taai aikai bwa are e a rangi n rawata te aoraki n te bae te amwarake aei, ao ti na keiakinna, ko rabwa

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei te kauoua n tai

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa riki te Minita are e katereterea bwa ana mwiokoaki Taan Mwakuri Tia Babaire ao e koaua bon Taan Mwakuri bon ngaia taan kanakoraoa ana babaire te Tautaeka teuana ma teuana n te tai teuana ma te tai teuana te Tia Babaire ao a riai ni mwiokoaki raoi Taan Mwakuri Tia Babaire akea ara raraoma ni mwiokoaia ana Taan Mwakuri te Minita ae karineaki ma ti moan taai ni katerei itera aikai Tia Babaire, n te tai aio Tia Babaire ao au abamwakoro ae Tabiteuea Meang, ao a kakaraoaki kanaia ataei irouia te koraki ake a roko ni kukan amwarake ao a tia n tararuaki raoi man te onoaraki bwa ana itiaki aia amwarake ao tera riki, kanga e a reke bwa kanga ai te tabo naba ni kareke tianti irouia koraki aikai Tia Babaire, tera aron te itera aio te Tia Babaire iroun te botaki ni mwakuri aei Tia Babaire e na *Contract out* nakoia, e na iai aia buoka, bwa are te mwakuri ae kangaanga bwa rabwatan te Minita ma ana Taan Mwakuri a mena ikai, ao tao antai ae na katabea iaon te abamwakoro tao antai te Tia Babaire, ao ane kanoan te baronga te Tia Babaire, ma kanga aikai itera tabeua ake ana kona n tarai itera akana ana baranti kanaia ataein te reirei ana kukanaki raoi tao tiaki ti te nuto ae anganaki ni katoa bong ke tao tera, e na waakinaki raoi n te aro ae naki manga reke te *program* aio bwa te bwai ae na manga karekea tangin te nano nakon taai aika na roko ngkana arona bwa e aki barongaki raoi kanaia ara ataei, ma akea ara raraoma tia katikua iroun te Minita, te kabanea ngkanne kanga ni katabetabe e kangai reirei, ko ataia ngkai iaon abamwakoro Tia Babaire a reirei man te koraki te *Preschool* a kaman barongaki naba

irouia aia karo ao a nikiraki ao a bon tibwa roko naba ana aomata te Minita n tuoi reirei aikai Tia Babaire, iaon ara abamwakoro aika kakaoroko, ao n tabetai e raroa te *preschool* bwa tao e mena tao i tabon te kawa, ke tao te kawa are teuana, ma aoria tao aikai tao kanoan ane imwina ma tia katabetabea ana iango te Minita ma ana Taan Mwakuri bwa iai nnei aikai irouia n te tai aio ao ngkana ake akea tao a manga noria nakon are imwina ke te tai are imwina te Tibiika, ma e rarabwa moa aio ao tao tia katikua ikanne ni mwiokoa te Minita ma ana Taan Mwakuri ao ko rabwa *Madam Speaker .*

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tibiika ao e nang rabwa buokan te titiraki iroun te Tia Tei ae karineaki ao riki manga te tamnei are e anganira iaon ana abamwakoro, eang aikane kanoan te baronga Tia Babaire ao ti nang kukurei tao akea uana tao inanon ara tai ni baronga ao n na kaungaia Taan Mwakuri bwa ana katei n tarai naba ni kabane bwa ngaia ti kakoaua bwa iai aika a bon kaman waakina teaekaki aei ao ti na ti nako n nori bwa tera aron manga kataian tomatomakina raoi ma te kantaninga are n aron te baranti ane ni kabane ao kanaia ataei aika a na bon riai n anganaki, ao tao antai ae na ataia iaon abamwakoro ni kabane tao bon bane ni iai aia anga ma ane kanoan ara baronga ti na butia ara Taan Mwakuri bwa ana kataia n rawei aikai, ti ataia bwa iai ma tera akana iaonaba ti kona ni kanakoi bwanara nakoia ara IEC bwa ana ti noria, n aekakin aikai, kanoan te baronga ao e nang rabwa te tamnei mai Tabiteuea Meang are e kateia nakoira te Tia Tei, ao e koaua ibukin are te *preschool* ngkane Tia Babaire ao e koaua tao aio e koaua ti karautaeka bwa are tao e na kaman tuoaki reirei ni kabane ni kabane n te kauoua n tutuo n te *preschool* ma e koaua tia tibwa roko i Tabiteuea Meang n ae nako e bon riki aikai man te kangaanga n aron te aoraki ae te *Covid 19* ao tao manga te kibakiba are kanga e a toki naba n taai aika nako ma e rabwa bwa ngaia e a tia Tabiteuea Meanga ao Maiaki ao ara kantaninga bwa a na bane bwa tao ai bon ti tao iraua te abamwakoro Tia Babaire n te itera mainiku ao e a bane naba tuoakia reirei akana *preschools* ni kabane, ao tao e koaua tao ti na nora ane imwina ma ara kantaninga bwa are ataei aika uarereke bwa kanga bon buroia kaaro ma tina, ao ngke ko bon ira tibum ao tao tiaki naba baika tao a nang rangi n tangira ae na nang mwaiti ke tao tera ma irou ngai tao ti na karaua raoi n taraia ao eti ti na kataia n nonoria nakon aika na roko ma kanga e rabwa bwanan Tia Tei bwa e katikua iroura ao tia keiakinna tia keiakina tibwangara

aei ma au Taan Mwakuri, ao I kaungaia au Taan Mwakuri bwa ana rawei ni kabane aekakin tamnei ni kabane iaon riki kanaia ara ataei ai moarara riki uaiakina are e na rangi n tamaroa ibukia ana nuai raoi anaki aoraki rabwataia ara ataei, ko rabwa.

Tibiika: Teuana riki buokan am titiraki te Tia Tei ngkana iai

Hon.Taberannang Timeon: Tao ai bon te karabwarabwa *Madam Speaker* nakon te kaekaeka ae rangi n tamaroa *Madam Speaker* ao tao te Minita ao te Tautaeka e nori nanora naba ngaira Taan Tei ni kan kanakoraoa te *program* ae ti taku bwa iai raoiroina ao tamaroana nakoia ara roro aika tabe n rikirake, te koraki aika uarereke are ngaia ake a na manga reita ae iroura ke mai iroun te botannaomata ni kabuta abara ae Kiribati nakon taai ma bong aika imwaira, n taai aikai *Madam Speaker* e rangi ni kakawaki te baranti n amwarake ao tiaki te bae ko a tei naba i tabon te umwan ni kabuki te kauo, ke tera riki Tia Babaire bwa are ngkai ai te raiti ma ai te tioka ma ai te burawa kanga angina kanaia kain buki, ao n tabetai eaki baranti ngaia are ti taku ngaira bwa akea ara raraoma bwa iai aio ngkai n ana baronga te Minita ae karineaki ma ana Taan Mwakuri ao ai bon te bwana ni karabwarabwa *Madam Speaker* ao e a bane buokan au titiraki

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Akea naba irou ma bon ti butimwaean te karabwarabwa ma I taku bwa I kantanrikaka te karabwarabwa nakoia Taan Mwakuri nake ngaia a barongai aron kanoan te kaekaeka ma nake ngaia a baronga aron te katauraoi ao riki mwiokoaia are barongakin kanoan te moti nano aei bwa e na nakoraoi nakoia ara ataei aika ngaia kaubwaira nakon te tai ae na roko, ko rabwa

Tibiika: E rabwa te titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon.Jacob Teem ao e na kaekaki naba iroun te Minita ae karineaki temanna ae Hon.Mikarite Temari ibukin te Aono n Raina ma Rawaki, ao e nakoim te Tia Tei

KAROKOAN TE ITI NAKON RIITI AKE A BOOU IAON KIRITIMATI

Hon.Jacob Teem: Ko aitau *Madam Speaker* ao I kukurei ni manga tabeka riki au titiraki n te ingabong aio nambwana 144 n te ota bebwa n taekana ae kangai te Tia Babaire, *" Bwa e kona te Minita are tabena ni kabwarabwara bwa e na tia ningai karokoan te iti nakon riiti ake a boou iaon Kiritimati"* Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Am kaeka te Minita

Hon.Mikarite Temari: *Madam Speaker* n tarakin te ota bebwa ao ai bon au kabanea naba n taetae n te moaningabong aio are tao e bon riai riki bwanan tei Kiritimati ni katekeraoiko iaon am kain tekateka kona tekeraoi *Madam Speaker* ,ao aio ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati *Madam Speaker* ae ko karineaki, I kukurei n taekinna bwa karokoan te iti nakon riiti ake a boou ae a tia ni wakinaki, ae tia ni wakinaki ngkai ao e na manga karababaki riki, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Jacob Teem: Ko rabwa *Madam Speaker* I kaitaua ana kaeka te Minita, ao e koaua bon aei naba au titiraki ae I raraoma bwa I taku bwa kona karenakoa naba, bwa are e rangi n okioki ma e koaua I kaitauko bwa ko noria riai ngke e katereaki n te titiraki bwa e na tia ningai, bwa n aron ae ti ota iai n taai aika nako Tia Babaire ao ake ti tabeki n taai aika nako bukin kainanoan te iti bwa e na roko n riiti ake a boou bwa are ara kantaninga *Madam Speaker* bwa ngke e baireaki barongan taian aron taian riiti ao e na kaman tauraoi te *planning* ibukin karokoan te iti tera ma tera ma tera, ngaia are ti teimatoa n titiraki ao ni kaumaka te Tautaeka bwa e na kabaiti aikai kiona ngke ana kaman rekereke n te moan tai, ma e aera ngke a raurenako, tera bukina ngke a karaureanakoaki, bwa ana riai n rekereke bwa ngke e karaoaki te *survey* ngkekei ao e karaoaki tera mwaken riiti ao a tauraoi naba katautau ibukin karokoan te ran kabwara au bure te iti, I aki kan taekina te ran bwa I kamaenakoi ngkai aikai bwa are ko a tia n tuangai te Tibiika bwa I aki kona n tabeki uoua bwaai aika a kakaokoro, n na buoka au titiraki, te tai aio ao e kona ni kabwarabwara te Minita bwa tera mwakuri aika waaki ngkai ao te *power* ke te *generation* ngkai te *power generation* iaon Kiritimati n ana *capacity* ae ngkai ngkana a karokoaki n taian riiti aika boou aikai bwa arawata riiti aikai, e na tau korakoran te iti ae kabutaki ngkai iaon Kiritimati Tia Babaire, ko rabwa

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Mikarite Temari: Ko aitau riki *Madam Speaker* ni kairiakau riki bwa n na teirake ni kaeka buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati, I a bon taona tabon inain tariu n Tia Tei mai Kiritimati n ane taku bwa ai iraua ana tai n tatabekia ibukin karokoan iti, I a karautaeka ngkane bwa I aki boraoi ni iango ma ngaia I kakoaua are e tatabekia n te aua n ririki n ae nako ao I tobwaia bwa ti te riiti ae tuai

roko te iti iai ti Tabwakea 3, ti Tabwakea 3 ae tuai roko iai te iti, e a roko I karabwaia au tia mwakuri n te iti iaon Kiritimati, e a tia n roko te iti iaon Tabwakea 3 are iakun te Katorika i Tabwakeauea, a roko iti aikane a tauraoi naba bwaoki ni iti iai aikane, ngkana e a manga *concern* ngkane te Tia Tei ae karineaki nakon riiti aika tia tibwa kanakoi n ara tai n Tautaeka ngkai are 2 tabun tengaa te riiti, ngkane aio e boou ao ngkana e boou ngkana ao ngkana e a tia n anga ana mwane *Europe* iaon te ran ao te kainakoratari bwa are e ira te tamnei aio ngaia are I karautaeka nakoia are kainanoia ngkoa are tao e taku bwa ko aki kariai bwa e na tabekia ti a tia ni kaeka ane n te ririki ae nako Tabwakeauea 3 are nakon te riiti ngkai a tia n roko iai ngkai, n raonaki ma ane ao ti nora naba te kangaanga iaona bwa are n tabetai e tangiraki te kataumwane, ti kaitau nakon ara Tautaeka aio te kaebineti bwa are e karokoa ana taura *China* i Kiritimati 4 te tibwa ane roko n te mwenga eaki kainanoa te iti tei Kiritimati are e roko n ara riiti e a bon aki, e aki kainanoa ngkai te iti, bwa are e roko taian *Solar light* irouna, aio ngkane naba katauraoaki ane ana roko n aia riiti bwa iai moa taura *temporary* irouia ao te ran are ana mwane *Europe* e a rinnako ngkai ae e a mwakuriaki ngkai ni karokoaki n te ran, buokan ngkane te iango ao te titiraki ae taekinna bwa euara ngkane te iti nakon *Cassidy Airport* n te rongorongo ao uoua te *power house* aikana tekateka bwa iai i London ae te tianaraita ngkai ae kamaua Kiritimati, ti kakaitau bwa te *Project* arei e a bon toma ngkai *London* ni karokoa *Cassidy Airport* , iai ngkane riki naba ngkane ara *Power house* ane i Banana, n te *Project* arei, uoua te tianaraita ane i Banana, a tuai man maiu a raoiroi ma a *standby* ngkana e a raka tangiran te iti, ngkai moa e kamaua nakon te marae ni wanikiba are i London, ti kakoaua ngkane e a roko naba n ana *max* ma ti a tia ni butia naba *New Zealand* ao iai ara kamatebwai bwa ti na ti kabubura riki te tianaraita, ma ibukin naba ana rongorongo tariu ae karineaki ao *Cassidy Airport* bon te rabwata ae nang kamau, te *Project* are karaoa te *terminal* arei ngkai, te *terminal* ar e ngke e tia ao e nang boureirei ao bon iai naba ana tianaraita ae bon okoro i bon irouna e nang kamau ane, uoua naba ana *standby* n te *Airport* ae bon okoro e aki kainanoa ngkai are toma arei, e aki kainanoia, bwa e bon tauraoi naba, ngkana iai te kangaanga ao e bon kamaua ngaia are ngkana e tuai n ataia aio ao e na ataia naba bwa bon iai ana *power* te *Cassidy Airport* ae bon okoro naba ma ngkana e taku bwa e na rikirake tangiran te iti, e naki raraoma bwa are bon uoua ngkai, bwa are bon uoua ngkai, ti kona naba ni *Cut* ti kona ngkai n katoka moa n ti kamwakura are London ni

karokoa Tabwakeauea ke e roko n *Saint Spivy* ti kona katoka ane ao e kona ni maiu naba arei are teuana i Banana n ti kamaua te *main Camp* ao Banana ao *Cassidy* ma are *Cassidy* ngkai are bon iai ana *standby* ma are e naki raraoma tia kaman nangoi waera n te tauraoi, ao I nang karabwaia naba taan anga te mwane ao riki au tia koroboki ao taan mwakuri n te iti, a bwainaorakia ane ngaia are e naki raraoma n te iti ngkai nakon te marae ni wanikiba are ana kauoua n titiraki *Cassidy Airport* akea te kangaanga ane bon iai ana bwai te Tautaeka ao bon iai naba ngaia ana *standby Generators* are e bon kona n *operate* ni kanoan te *project* are karaoaki iai te *terminal* arei e airi ma ngaia, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai

Hon.Jacob Teem: Ko rabwa Tia Babaire, Tia Babaire I kaitaua te Minita ao I kaitaua bwa e kabwarabwara bwa tera ngkai ae waakinaki ao tera ana katautau ao tera te waaki, ma e koaua tera te bae ti raraoma iai, bwa are e bon eti ae taekinna bwa mwaitin riiti aika a kanakoaki ngkai a bon rangi ni korakora n aron te mwaiti ae ea tia n taekinna, ao ti tabeaianga bwa are te iti rin naba te waaki, ibukin te rikiraken nakon ara abamwakoro ae Kiritimati ao ngkana e tokitoki ao e na bon tokitoki naba aron te waaki ni karikirake ngaia are ane ti tabeaianga iai, ti aki waewaea are a karaoia ma ti kaoti tabeaiangara ao e koaua, tera ae nanonaki raoi n te titiraki aio, aki nanonaki riiti ake n Tabwakea 3 , a nanonaki riiti ake a na kanakoi te Tautaeka aio aika boou, kain Bwatua ane a tiku naba ngkai n tataninga rokon te iti, ao I karautaeka bwa I aki boraoi ni iango ma te Minita ae karineaki n ana taeka are kangai, bwa akea kainanoan te iti bwa a roko tanan *solar light* ke *Solar lantern,* e koaua ti kaitaua *China* bwa e kona ni ibuobuoki *China* inanon te tai aio ao ti nang ni kakaitau imwain rokon te iti ao iai ara taura aika kona ni kaotaia ara ataei ni kamatebwai ke tao ni kaota mwengara, ma ibuobuoka ni iango te Tia Babaire ma te karaki ae kangai e aki kainanoaki te iti, e rangi ni korakora kainanoan te iti, bwa are tao ko na kamaua am aitibwaoki ae uarereke ke tera, ke tera, ma e aoria n aron ae taekinna te Minita ao n na kaunga ma I teimatoa n reita au titiraki bwa e kona n taraia bwa a nangi ni kainanoaki rokon iti inanon riiti aika boou ao ni waekoa n taraia bwa ana karaoaki, ko rabwa Tia Babaire

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Mikarite Temari: Ko aitau riki *Madam Speaker* ao aio riki kaekan ao kamataataki riki ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati,

te riiti are ti kanakoa ngkai are 2 tabun te ngaa, e aki tau ane, e tangiraki riki mwaitin te riiti, e waa riki ae kan maeka i Kiritimati ao te mwaiti ni botannaomata, iaon Kiritimati e teimatoa n rikirake, ao e teimatoa te bubuti bwa e kona n nako riki riiti ke e aki, au kaeka ana nako, ma tia katia moa aio ao tia manga butia riki te Tautaeka ngaia are e kairua te rongorongo are angkoa e nang ni mwaiti te riiti n nako, eaki mwaiti a kawa, a kawa te nati ni Kiritimati ake a tangira aia riiti, a kawa ngkana ti nang kauarerekea tiaki tangira aomata, tao ibukina ngaira e a rawata ara riiti i Kiritimati, ngaia are I taku bwa n na kamatata e tikiraoi karawatan mwaitin te riiti

Hon.Jacob Teem: *point of order* Tibiika

Tibiika: Te Minita I ti ongora tera am *point of order* ko kairai

Hon.Jacob Teem: au *point of order* Tibiika bwa I aki taekina te riiti, I taekina te iti, ao I raraoma bwa ngkana e a korakora te riiti ao e na korakora naba kainanoan te iti, I aki taekina te riiti, I taekina te iti bwa I raraoma iai bwa ngkana e kerake mwaitin riiti n aron are kainanoaki n aron are e taekinna te Minita ao e na korakora naba kainanoan te iti, ko rabwa

Tibiika: E a mataata, te Minita e a mataata ngkane,

Hon.Mikarite Temari: I a bon kabwara au bure *Madam Speaker* I taku ngai bwa e mwanewea are e taku bwa mwaitin te riiti n ae ngaia I kabwara au bure iai ngkana e a bure ongou, I kabwara au bure ane ma te mangori ao te nanorinano, ao e rabwa *Madam Speaker ,* mwanewea Bwatua ao ti kakoaua Bwatua bwa e Oo ni katorika are irarikin te *main camp* ao ngkana I kaira ami tamnei kain Kiribati ane kaitara Bwatua nako tanrake te tabo ae nang eti e na tei iai te *Senior Secondary School* ae moan te tamaroa ao e na nang tikaua rerei nakoia kain Bwatua, e aoria *Madam Speaker ,* I kukurei n taekinna *Madam Speaker* bwa n taekinna nakon te Auti aio ao nakoia naba naake a tuai man roko iaon Kiritimati, bwa n te kaibuke n ae nako imwin Turai n ae nako, *September,* ao e a roko te *transformer,* e a roko te *transformer* ae bubura ae na kateaki i Bwatua, e uotia te PDL, te kaibuke are PDL ao n te rabanen Aokati ao ane e a tia ni mwakuriaki te *transformer* ane ao e nako ni kanimwaki i Bwatua ian aia kainano nake a maeka i Bwatua, ngkana e a tia te *transformer* aio ao e nakoraoi, e mwakuri raoi ao ngkane a nang manga karaoaki baoki ni iti irarikia kain Bwatua bwa e aonga naba n roko te iti irouia, ngaia are e naki raraoma te Tia Tei

bwa e a tia n roko buokaia kain Bwatua ae toka n te kaibuke n te kaonteina n te PDL ae nako.

Eang ngkane e kangai bwa ngkana e nim te *transformer* aio ibukia kain Bwatua ao e nakoraoi ao ngkane ti nang manga karaoa te *Pro-Doc* ae ti na manga uotarake te *Pro-Doc* aio te *ProDoc* kanga te bebwa ni katamnei aonga n ota kain Kiribati bwa tera te *ProDoc* , te bebwa are e na koro tamneiakaki ao e na kataumwaneaki bwa iraua te kautamwane iai, ngkana e na karaoaki iraua mwaitin teuaea are tao e bubura te 4 n mirimita, iraua te bwaoki ni iti ae na tei n tabo aikane, ao ti na manga angan te *planning* , e na anganaki te *planning Madam Speaker* te ririki aio ae na tia iai ao e na tia mai iroun au *Linnix* iroun au tia koroboki, ao ana uotiarake nakon te *planning* ao I taku bwa te ririki naba aio ngkane ti kona ngkane ni manga uotarake ngkane ngkana e reke mwanena ngkane ni mwakuriaki ngkane ni karokoaki iti n riiti aikana irarikin Bwatua, ma ngkana e bon tia te *transformer* aio ao e na bon nang kukurei Bwatua e a roko ana iti ae ai uabui ma aua te aoa, eang e kakawaki riki *Madam Speaker* bwa nna kabwarabwara riki, bwa ngkane iaon Tabwakeauea 3 kam aki ota bwa antai Tabwakeauea 3, ma eaoria ao e tauraoi naba a tia n tauraoi bwaoki ni iti, ao katomaia nakon kawai, ti a tia ni katomai ke ibukin ami rongorongo *Madam Speaker* riti ake a karaoaki, e aki mengomengo karaoan te iti ao te ran ngkana ana roko irouia, e na ota iai tei Kiribati bwa tiaki aekakin tao Betio ke TUC are bon aban te Tautaeka Kiritimati, te *design* ao barongakin taian riti are taian ngkoa Tanneka aki kona ni manga mangao bwa bon iai kawain te kaa ni buti iai nen te iti n ran ni buti ao nen te ran ni buti, ngaia are e na akea te kangaanga n ane, ao iaon Tabwakeauea 3 ngkane ane a tia n tei bwaoki ni iti, a tia n tei bwaoka ni iti a roko bwa ane e kan katoma ngkane ana iti bwa are ibukin ami rongorongo ane e kan katoma ngkane ana iti ao e na bon kaboa ngkane ana *connection* ma ti taben te *Linnix* taben te Tautaeka aio katean bwaoki ni iti, ngaia are e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki ti atia ni mwakuria ane ao ngkana e a manga mwanewea ngkane are ara riiti aika boou ao e rinnako inanon te tamnei ngkane, ma e riai ni mataata irouia kain Kiribati *Madam Speaker* bwa ti na uboubo ni kukurei aio bwa Kiritimati e na ataki bwa te kabanea ni kabuebue riringana iaon Kiribati, e nang kabuebue Kiritimati, ao ngkana ti nang bita man te tianaraita nakon te *Solar Energy* , I aki tuangko *Madam Speaker* ao ane ngkai ae teimatoa ara Tautaeka aio ngkai ti na bitia nakon *green energy* , a bane n roko n te *power house* ae maeiu man te *solar* moan te bubura

Kiritimati, e bubura bwa tao ti kona ni kabongana are iaon te *heca* ai bon te *solar panel* naba iai, ngaia are kai ti bon kakoaua bwa akea ae orea riringan Kiritimati, ane naba te *source of energy* ae ibukin te taura te iti ae ti nang manga kibaria n taraia naba ni kaitara te iango ae iaon bibitaki kanon te bong, eang ti a kaungaira ao e naki raraoma te Tia Tei ae karineaki, taian katamnei ao karokoan iti ao ran ao tera riki ane e a tia ao ko uringnga ngkai bwa te *EU* ane ea tia ni mwakuria moa ngkai te ran ao te kainakotari, ngaira ngkane ane ti kabebetea moa te uota n te taura ma e na ongo naba *Madam Speaker* kain Kiritimati n ana motinano te Tautaeka aio ao kam uringa taian riiti are ti a tia n anga ti teutana iai bwa 1 tengaa ao e a toki naba, ma iai te kangaanga ngkane irouia naba taan mwaing nako iai, bwa are e bubura te tiati, ao e waeremwe te mwaing nakon te riiti, ngaia are akea naba nanona ae ti na kabaitia ni karokoa te iti ao te ran ao akea kain te *heca* akea kain te maeka, ai bon nang kangare ngkane ngkana ko a but ate iti nakon te riiti teuana ao akea kaina, ma ngkai ti a tia ni bubutia naba te Tautaeka bwa ti na kabirimwaka te roko n te riiti ao ti na manga kauarerekea te tiati, ti na kauarerekea ngkane riki te tiati are kanga iaon are iai moa are kona kabwaka moa imwain ae ko roko n am riiti, ngaia are iai naba aei ti a tia ni bubutia te Tautaeka e rinanon te motinano I a tia ni bubutia au Minita n te *MELAD* bwa ti na iraorao n ane bwa ti na kauarerekea n nang kauarerekea bwa e aonga ni waekoa n roko naba te aomata n ana riiti, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai Tia Tei

Hon.Jacob Teem: Ko rabwa Tia Babaire ao I rangi ni kaitaua te Minita ma I taku bwa te bwai ae na rangi n teretere iai bwa te tabeaianga bwa e rangi ni korakora te riiti ae na nako aio ao e koaua e rangi ni mwaiti ao taran ngkai ae waakinakin te tai aio e nang uarereke aron kabutan te iti, ma e koaua ti na iraorao ma te Minita bwa e koaua ti na karaoi tabera ni kaunga ni bwaai ake ti nori ao ti na teimatoa ni ikarekebai ibukin ara abamwakoro ae Kiritimati, ao ara kantaninga bwa ngke ko roko n am riiti ao e a kaman roko te iti bwa kona aki tataningaa te iti, bwa ngke ko roko ao koa kateitei naba ni karaoi am bwai ao ea roko naba te iti, ngkai ko roko ao koa manga tataninga rokon te iti, ngaia ae nna butia te Minita bwa e kona n taraia bwa e aoria ngke akea kaiia, ma are a na bon roko bwa e kakawaki te katauraoi, ngai temanna ae I nang kakoaua bwa e kakawaki riki ae ngkana ko tauraoi bwa ngke ko roko ao ko a katauraoi naba ni waaki, nakon are ko a manga tataningaa rokona, e aoria bwa are tao e bon

kakaokoro aron te taratara ma nna butia te Minita, te Minita ae karineaki n te Aono n Raina, ae tariu ni i Kiritimati n aron are e mwaneweia, bwa e bia ikarekebai ma raona ni mwakuri ao n tara raoi aio bwa e na kauarerekea te tai are ngke ko roko n am riiti ao e a roko naba te iti, bwa are e nang kainanoaki te iti, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Am kaeka te Minita

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa ana ibuobuoki Tia Tei ae karineaki ibukin karokoan te iti bwa e na roko moa ao imwain ae na roko te aomata n ana riiti, e rabwa ana iango ane, ao ti kaitaua ao ti butimwaia ma ngkana a okoro ara iango I a butimwaia, I a bubutia naba bwa e a butimwaia naba ana katamaroa te Tautaeka, ti kakoaua Kiritimati iai te anua ni mena are kanga te kabiti, ngkana ti kabwaranakoa te kabiti, tera taekana irouia aomata, ao imwina tia karaua ni katei boua ni iti n ae akea aomata iai ao a manga uruakaki, ma e bon tauraoi tia tauraoi, *anytime* are e roko iai iraman bwa are n ami rongorongo 4 ke 5 te aomata te riiti ao e tei te bwaoki ni iti, ao ane ngkane ti na ibuobuoki iaona, ao ti na kaeka are irouna ane ao n te tai ae waekoa ane e bon mwakuriaki ngkai ao I a butia riki te *linnix* tia koroboki ma kain te iti, kain te *planning* Kiritimati bwa a kibaria n noria, ao ibukin am rongorongo *Madam Speaker* imwain ae I tekateka ao ai bon bwanau ae nanorinano ao ni butia naba te Tia Tei are e taku n te moan tai bwa e bwaka ana ekitioti te *bus,* e a oki te kakae ao e anganaki te riboti mai iroun au tia koroboki, e aki bwaka te ekitioti, e tamaroa te ekitioti n te *bus* bwa are e bon boou, ngaia are I a kabwara te bure n ane e a roko te *information* ae mwananga mai Kiritimati n te tai ae nang waekoa, e aki bwaka ana ekitioti te *bus* are e atongaki ikai bwa e bwaka, ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Ko rabwa

Hon.Tauanei Marea: *Point of order* Tibiika

Tibiika: Ngaia ao tera am *point of order* te Tia Tei

Hon.Tauanei Marea: I ti kan kamatatai te Tibiika bwa kanga otau n te *oral questions* akea te *point of order* ma koa tia n anga te kariai ibukin te *point of order* , e bon e uki ane e aonga n ae ti mataata naba ngaira ao ti kona ni karaoa ane ko rabwa.

Tibiika: Ngaia I bon riki n anga ibukin bwa ngke e a kabwarabwara te Minita ao e a kabwarabwara n te bwai ae tiaki are e taekinna te Tia

Tei, bwa are te Tia Tei e taetae iaon te iti ao te Minita ngkane e kabwarabwara iaon te riiti, ngaia are e aoria n are eti, e nanoraoi te kaekaeka, ao ngaia ni bon tabetai naba n na kona ni kaokia nakoimi ngkana arona bwa e aki kaekaki raoi n te tai arei ami titiraki bwa kam taekinna te bwai teuana ao te Minita e a manga bon kaeka n te bwai teuana, e riai n eti te ongora bwa e aoria naba n rau nanomi n ami titiraki are kam kanakoi, ngaia are anne bukina I kariaia bwa e na ti kaetaeki ao te Minita e kakoaua bwa e a tia n taekinna, e a maroro iaon te iti, ti aoria nakon ara titiraki are imwina.

Hon.Tauanei Marea: Teuana mai ikai

Hon.Mikarite Temari: *Point of order Madam Speaker*

Tibiika: Ao n na kaokia nakoim te Tia Tei mai Nikunau ae ko karineaki,

Hon.Tauanei Marea: Ko rabwa te Tibiika bwa are e aonga ae ti bon mataata naba iai, bwa are otara iai tanan *supplementary questions,* ko kona ni manga kaeta te Minita ma are ngaia ngkai, nanona ngkai tia ota ngkane bwa e *misquoted* ke tao e aki rinanon te kaekaeka te Minita ao ti kona ngkane ni manga *point of order* ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ibukina I nanoangaia bwa are ami *supplementary* are teuana e aoria n are e bon eti am *supplementary* are teuana are ko nanonna, ao e na manga iai naba are teuana, e naki rotaki ngkane n are ko a tia n tabekia bwa am *supplementary* ao e nang manga rota am kateniua n titiraki, ane bukina are I karaoia n aekakina ane, ngkana e raoiroi iroumi, ao e nakoim te Minita

Hon.Mikarite Temari: *Point of order* eang bon ane naba au kan *point of order Madam Speaker* ae I nang karineko bwa au reke ngai bwa e na akea te *point of order* iaon te titiraki, are I kaeka ana titiraki ma ngkana e taku bwa iai buren au rongorongo e kai kaetia n ana *next supplementary* ma e bon tangi nanou bwa tao e naki bure ngkana e bure au bwai ko a kabwara au bure, ma kanga I kanga I taku bwa ko nang *favor* na teuaio ma e aoria bwa bon ane au taratara ao ko uringnga ngke e a manga taekinna imwina e a manga bon raraoma naba n te riiti ae mwaiti, I aki kan *mention* n au kauoua n *answer* bwa e bon *mention* naba ngkai I bon teimatoa n raraoma n te riiti ae mwaiti ngaia are ngai I aki kabuakaka naba ana bwai arei bwa I kangai e korakora tangiran te riiti ae mwaiti ma e rabwa kanga ni bon au taratara *Madam Speaker* kanga ko *favor* na teuane tao raoran naba te Kiraaka,

kanga titebo ma raraona ngaia are koa raoraonia, ko rabwa

Tibiika: Te Minita, nang bubutiko ngkane ke, an tai manga *mention* araia Taan Mwakuri ikai, karineia n nakoaia, bon te bwai teuana te irekereke itinaniku, kam bane ni irekereke ma Taan Mwakuri ngai naba irekereke ma ngkami, raoraou ngkami n taabo ake ti na nako iai, ngaia are nang bon bubutiko te Minita ko nang aki kamatauninga te kain tekateka ao e a okioki am taekinna ae I *favor* e a nang okioki ao n na bubutiko teuana ae riki ae ko taekinna bwa I *favor* ao ngkane I a karaoa au babaire are imwina n na bubutiko, ao n na bon bubuti ngkami Taan Mwakuri akea manga te taeka ae te *favor* ikai, akea ae I *favor* nna iroumi, I bane ni kinai ngkami I bane n tatangiri ngkami ao I bon bane naba n riribai ngkami ngkana a buakaka aron ami kaekaeka nakoiu, ane raoi te koaua, ngaia are n na bubuti ao karinea are I taekinna bwa I ti riba are e na rotaki ami *supplementary* are teuana ao I a bubutiko te Tia Tei mai Nikunau e aoria ni bane ami titiraki, ao kanakoa tera am *point of order*

Hon.Tauanei Marea: N na kabwara au bure te Tibiika nakoim, I karinea am babaire ma ti kan ota ngaira Taan Tei bwa are ti ataia ngkane tia kona ni *point of order* bwa e naki *affected* ara kateniua ke ara *supplementary* are teniua, ko rabwa

Tibiika: Ngaia ane e nang tikiraoi ane bwa e nang kakawaki naba te iraorao inanon ara Auti bwa e aoria n nakoraoi raoi te kaekaeka ma irouia Minita ao a rau nanoia naba ami botannaomata, bwa ti bon au bubuti nakoimi Taan Tei I aki kaitarako n aron ae ko taekinna, I bon ti bubuti n te *favor* bwa e nang aki manga taekinna inanon te Auti aei, akea ae *favor* naki inanon te Auti aei bwa te kaintekateka aei e aki *favor,* kam na aki taeneiai ngkana tao iai te taneiai mai imwaina ngkai akea e a toki, ngkana iai te namakin are mai imwaina n taai aika nako e nang riai n toki, akea te *favor* e a toki, ti nang kataia ni buti inanon te eti ao te koaua n taainako, ngkana e bon bure ana babaire te kaintekateka e na kabwara bure tiaki te bae e naki riai ni aki kabwara bure, e riai ni kabwara bure n taai nako nakoimi Taan Tei nakon te Beretitenti, te kauoman, Minita ao Taan Tei ni kabane, ane raoi ana waaki ami taibora ae na kataia ni keiaki ao riki Taan Mwakuri ao e aoria ni nako ni bane ara titiraki ao I a bubuti ngkami, ngkana arona bwa ti kona n nakon are imwina, bwa e aoria n ae waakinako ao tao kam a kai *point of order* ngkana e a bane ara titiraki ngkana e nang tawanou ao I angani ngkami, ao tia nakon ara titiraki are imwina te titiraki are imwina e na

tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Ribanataake Tiwau te Minita ibukin akawa karikirake ao kaubwaira mai taari, e nakoim te Tia Tei.

TE BOOTI N AKAWA MA INTINNA TE 30HP IBUKIN TABITEUEA MEANG.

Hon.Taberannang Timeon: *Madam Speaker* ko rabwa aio taekan au titiraki ane nambwana 117 n te ota bebwa n te bong aei, "*N te auti ae nako e nang teretere kainanoan te boti n akawa ae te Fiber Glass ma intinna are te 30 Horsepower ma e aki boraoi ni iango iaona te Tautaeka bwa e taku bwa e bonganan riki te longline engae ngke a kaota nanoia kain Abamwakoro bwa aki tangira ni karokoa te tai aei, E kona te Minita are tabena ni manga rinanoa te kainano aei ma ana Tautaeka."* Ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: Te Tibiika ti na kamwaitoroa teutana mwin maroro aika tia nako ao tao imwain ae I waaki ao tao I a reita kain Nikunau nakoim Tibiika ma am taibora, te Beretitenti kauoman Minita ao ai bon ngaira ni kabane Taan Tei, kam na bane ni mauri n tamaroan te ingabong aei, (mauri) e koaua, aio ngkane kaekan te titiraki *Madam Speaker* e rabwa te tabeka aio ao e aki naba raroa ma bubuti ake a tia naba n tabekia raora inanon ara party ae Tobwan Kiribati party kaekan te titiraki ngkane e kangai, *" E na manga karaoaki babaire aika boou ibukin rinanoan te kangaanga aio,"* ko rabwa *Madam Speaker*

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon.Taberannang Timeon: *Madam Speaker* ao tera riki are ti na taekinna ke, ai raoiroira kaekan te titiraki aei iroun te Minita ae boou te Tia Babaire ao ti na katikua nakoina te Tia Babaire bwa are a taku bwa a na manga karaoaki babaire aika boou ibukin rinanoan te kangaanga aio, ao ngaia te titiraki aio *Madam Speaker* , tiaki ti ara titiraki ngaira kain Tabiteuea Meang, bwa I taku bwa kona tenakoa naba, bwa ai iraua tabetabekana n Auti n Tei aika nako mai irou te Tia Babaire, ma e rabwa aio te Tia Babaire, tao ibukin ae boou te ang iroun te Minita ae boou, ao ti na bubuti te Tibiika bwa ti na kaungaa nanon te Minita ma te Tautaeka bwa ana nora riain aei, bwa e bon angaraoi aei te Tia Babaire ae ngaia ae bon ira unin te ang te Tia Babaire a butimwaia kain aon abamwakoro ao e teimatoa nanoia ake a tuai n reke aia booti ma aia intin n te tai aei Tia Babaire,

ngaia are e rabwa te Tia Babaire ao tia bubuti ngkai e a manga rinanon aio te Tautaeka ao te Minita bwa a bia kawaekoa riki aio te Tia Babaire bwa e aonga ni manga moanaki tao te ririki aei ke tao te ririki ae na roko ae naki rangi ni maan te kariaria n te bwai ae tabangaki ke e tieuataake kainanoana *Madam Speaker* , ko rabwa e rabwa te Minita

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Ribanataake Tiwau: *Madam Speaker* e rabwa buokan te titiraki ao e koaua I karabwa te taeka ni kaungaunga ake e a tabekia ao ni iraorao ake e a tia n tabeki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang n aron manga rinanoan tao taran te itera aio, e koaua aikai bon tanan kainano aika e bon tieuataake, ao e koaua babaire n taai aika nako tao e nang taraki te itera are e nang karikirakeaki arora riki bwa ti nang kibara riki te mwaneka are iaona, e aki bure naba ane Tia Babaire ma bon iai mwakoro ke itera ake a bon tau ibukin te kibarake riki nakon are iaona ao iai naba itera ake a taku bwa e rangi ni ibuobuoki ake bon tarakia ara botannaomata i buki ae I taku bwa e aki rangi n angaraoi te itera are te mwaneka rake aio tao n te koaua are e a tia n uotakirakeaki n taai aika nako, ao e rangi ni kakawaki itera aikai te Tia Babaire tiaki ibukin te rikirake ma bon ibukin naba tanian te maeu irouia ara botannaomata ake a mena i buki, ao e koaua e rangi ni kangaanga aron rereken buoka aikai ao e noraki ngkai te booti ma te intin bwa teuana te kangaanga ao te bwai are e na buoka aron kai reken te maeu ao te karikirake ae uarereke irouia ara mwakoro nako ake a mena itinanikun Tarawa ma te kantaninga iaon te *longline* akea naba buren te itera ane bwa ane uarokoara riki nakon te mwaneka are iaona are I taku bwa e tiku inanon ana kataratara te Tautaeka aio n ana kataratara ian te *KV20* tia riai ni mwanekarake te rikirake ma e na riai naba n tara tiaki te mwanekarake ma taran te itera are kainanoia ara botannaomata ibukin 1, Aia karekemwane n te aro ae uarereke

2, Ibukin tarakin tanian maeiua, bwa are ngkai e a bon katan te aba ian te ika ao ai moarara riki ngkai e tabe ni kekerake te kainano iaon te mari mai i taari n rekereke ma te *climate change* ao baikara riki,

Ngaia are I taku bwa iai riain noran ao manga rinanoan te itera aio Tia Babaire n taran te itera are I taekinna arei, ma e naki kaminibaeaki naba te koaua are e a tia ni kaweneaki mai imwaina are taran te mwanekarake n te rikirake are e nang taraki riki te rekereke iaon te *longline* e na waakinako aika ao a na uaia naba ni waaki akekei n teuana te tai bwa anaki tine e naki tine teuana ao e naki tine teuana, a

na uaia ni waakirake bwa ana tarai itera aika uoua kainanoan te botannaomata ao kainanoan naba te rikirake, e rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki taeka ni kaungaunga.

Tibiika: Tia Tei am titiraki te kauoua n tai

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ai akea riki buokan au titiraki Tia Babaire ma I rangi ni boraoi ni iango ma te Minita are e taekinna te Tia Babaire bwa iai nnen ao tain bwaai ni kabane te Tia Babaire, ao ara botannaomata aki kona ni kakibaki man te mwaneka are mai inano ni waerake n te tai ae moan te waekoa, ao aio tobwan kainanoia ara taan akawa mai inanon kaawa aika kakaokoro iaon abamwakoro Tia Babaire, ao I kakoaua ae te *long line* Tia Babaire te mwanekarake, ao ti riai ni mwanerake te Tia Babaire, ao tao te mwanekarake riki teuana Tia Babaire bwa toa tewana e na roro ro iaon abamwakoro a bane n rawata booti aikai ao ana *supply* te ika nakon te kaibuke aei te Tia Babaire e aonga ni waekoa n roko te mwakete i Tarawa ao ni iokinibwaia te Tia Babaire. Iai ara tabo ni karaoi ika ane te *Kiribati Fish Limited* te Tia Babaire, ngaia are angkoa e nang manga e na manga karaoaki i Kiritimati Tia Babaire, ao aikai mwanekarake aika ti kakoaua Tia Babaire ao ti katuka ara onimaki iroun te Minita ae boou ngkai bon iai naba ngaia ana *background* iaon aei Tia Babaire ao ti botaki ke ti reitaki ni iango ma ngaia tiaki kaminibaea are angkoa te mwanekarake are te *long line,* eang mwaneka ae ti na riai n roko iai, bwa e aera bwa ti na kariai bwa kain *Japan* ma kain *Korea* ma kain *China,* ma kain *Taiwan* bwa ana roko n anaa ara ika ao ana mabiao iai ao ngaira e uarereke kanuangara iai Tia Babaire, tiaki riai ni karaoa ane ma are e ti tuai roko n te *capacity* ane Tia Babaire, ti na reireinia ara botannaomata bwa ana akawaia, ana karaoia bwa ana *process* bwa e aonga n reke ana *value* ae tamaroa ao ti na kabonakoa, man taina Tia Babaire ngaia are e rabwa aio Tia Babaire tia buoka ni iango ma te Minita ao e rarabwa kakoaua aio irouia ara botannaomata, are ni katoa bong biritoia moa, bwa ngkana akea kanoan biritoia moa Tia Babaire ao anaki kona n eweka are iaona te Tia Babaire, ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Minita

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E koaua e rabwa buokan te titiraki riki ao I taku bwa e rangi ni ibuobuoki iango ake a tia n tabekaki ao ti aki raroanako ma te kantaninga ane te Tia Babaire ti tarai itera aikai ao e koaua e kakawaki tanian moa maeuia ara botannaomata bwa e na

teimatoa aio n reke irouia n te bong teuana ma teuana, te waaki aio e a kaman waakinaki ao e koaua bon man te waaki are mai imwaina, ke e tibwatibwaki te moan mwakuri aio nakoia tanan *ward* ma e aki toki ikane *Madam Speaker* bwa e moan tibwaki nakoia mwakoro ao e a manga reitianako te waaki are imwina nakoia tanan *ward* ao e teimatoa ni karokoa ngkai te kainano ane, iai naba norakina ngkai inanon ana waaki te Tautaeka ao te motinnano ae boou are inanon tarakin te *small grant* bwa iai ngkane tanan *small grant* are e a manga kona naba te mwakoro teuana ke te *community* teuana ni bubuti rinanon te *small grant* aio ibukin naba te booti ao te intin, ngaia are e aki katokaki ikane ma iai noran riaina ao iai noran bonganana ngaia are e teimatoa ao e a manga rinnako naba inanon te motinnano ana motinnano te *Party* are e Tautaeka n te tai aio, ao I taku bwa ti rangi ni boraoi bwa eti aio teuana te kainano ae tuai man toki ao e na kakaeaki angan katoka ao buokana ngaia are ti uaia n reitaki ni iango iai ao e rabwa taeka ni ibuobuoki ao ni kakaewenako ao ti na uaia ni karekebai bwa e koaua teuana te kaubwai are tao a tia n tataetaekinaki naba inanon ara botaki aio ara *Party* ae Tobwan Kiribati n reitaki ma are e a tia n taekinna temanna raora ni Minita te bobonnano, ao tera e na bonnanoaki, bonnanoan te toko are ti boraoi iai iango te Tia Babaire are buokan riki kabwaiai ara botannaomata, au kantainga bwa e ibuobuoki te kaekaeka ane Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki, ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai Tia Tei, te kateniua n tai, kabwara au bure

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Minita *Madam Speaker* I taku bwa akea riki te bae ti na taekinna nakon are e taekinna bwa ti boraoi ni iango Tia Babaire, ti kona ni bobobuaka ni iango iaon bwaai tabeua Tia Babaire ma iai bwaai tabeua Tia Babaire ae tiaki riai ni bobobuaka ni iango iai ibukia ara botannaomata, ao ae kaubwaira ae te ika Tia Babaire, e na riai ni iai ara kona ngaira ni kabane ni karekea tibwangara mai iai Tia Babaire, ake a uarereke aia kona Tia Babaire n aron are ti taekinna ibukia kain abamwakoro, aei ae ti tangiroaia man te tai ae nako Tia Babaire, ao tiaki kakewea are te *long line* te mwaneka are iaona, ma ti na kangan n ewekia ngaira ake mai buki Tia Babaire, ae ti tangira naba bwa ana kateimatoa ara *Iceplant* ni katamaroaki Tia Babaire, ao iai babaire n taai aika nako are angkoa bwa e na karekeaki te kaibuke are e na rikoi ika aikai mai iaon abamwakoro bwa ti aonga ni kona n rinnako inano te karikirake Tia

Babaire, bwa tiaki ti ngaira ke ti na kaboa ara ika iaon abamwakoro bwa e *limited* te *capacity* ane ngkana iai ae kona n reita te Tautaeka ao ane Tia Babaire are tao aio ngkane taina Tia Babaire ngkai e a manga roko aio ao ti na kaunga aio Tia Babaire, eang, ti na aki tatara are mai imwaina Tia Babaire ao aio teuana te itera are ti taku bwa ti boraoi ni iango iai ma te Minita ae boou ao te Tautaeka, ti na boraoi ni iango iai Tia Babaire ao ti na kaunga aio Tia Babaire ibukia ara botannaomata bwa ti aonga ni bane n ti teuana ara waaki ibukia ara botannaomata ake iaon abamwakoro ao ake i Tarawa ake a kaan riki ma tao te mwakete are e bubura nako tinaniku Tia Babaire, ko rabwa tao aio reitan riki arei ao akea riki ao akea riki au titiraki imwin ae ao e ao akea riki au titiraki imwin ae ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: *Madam Speaker* e rabwa kabanean buokan te titiraki ao nna ti e koaua aikai iango aika a ibuobuoki ma nna ti reitia riki n taekinna bwa iai ngkai babaire aika tia ni wene, e a tia ni waaki ara botaki ni mwakuri n reitaki ma kambwana n akawa ni kakaeakin angan karokoan ika mai buki nako aon Tarawa bwa e aonga naba n reiti raoi ke te waaki aio ma aron aia waaki ni karekemwane taan akawa, e a tia ni waaki ara botaki ni mwakuri n reitaki ma kambwana ni kaibuke nako bwa n te tai are a mwananga iai ao a nikiri tao kaako ao a kona naba ni manga uoti ika mai buki irarikin te wanikiba are e na kibakiba ana uotaki ni kaokaki mai buki ni kaboaki nako n uotaki nakon te *CPPL* n ana waaki ae karaoia ngkai nako abamwakoron Kiribati ma te kantaninga bwa inanon te tai ae e uki iai te kibakiba ao a taraki ngkane mwakete akana itinaniku ibukin ara ika n aonora, te takete ae takete riki n te waaki aio ika ni katokitoki bwa are akane tabo tabeua man akawaki, e na katukaki te mataniwi ke ikan nako rakai bwa e na Taniia te maeiu ibukia ara botannaomata ao ana taraki itera aike e uarereke akawakia n aron tanan *Seamount* ke tao kaora akana itinaniku ibukin reitakinakoan te waaki aio, ao I taku bwa e reita raoi ngkane te kantaninga aio are buokan kainanoan te botannaomata ibukin te booti ma te intin ao ibukin aia karekemwane ao tanian maeuia ngaia are eti e rabwa ane iai ngkai te babaire aika wene bwa a nang manga waaki tiaki ti anaakin te ika n te wanikiba bwa e na taraki naba kaibuke ana kambwana ni kaibuke te Tautaeka n reitaki ma tanan *private shipping companie*s akane bwa ana ibuobuoki naba ni karai ika aikai mai buki nako Tarawa, ko rabwa te Tia Babaire ao au kantaninga ao e rabwa riki te titiraki, e rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a bon bane ara titiraki iaon te titiraki ane ao ko rabwa te Minita ao tia nakon are imwina, te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa Hon.Taiaki Irata ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Boutu Bateriki te Minita ibukin te Tautaeka inanoaa. E nakoim te Tia Tei

BOON BAOIA ATAEIN TE REIREI I ONOTOA

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa *Madam Speaker* ao imwain ae I tabeka ana titiraki au abamwakoro ao I a reitai ma kain au abamwakoro ni kakamauriko n tamaroan te ingabong aio *Hon.Speaker* , ara Beretitenti ma ana kauoman ma kain ao kain ana kaebineti ao bon kain ara *party* ae Tobwan Kiribati *party* n reitaki naba ma te *leader* n te kaitara ma kain ana *party* ao bon raora n Taan Tei ae tao iaon kawaia n reke araia, ao bon taan ongora inanon te *chamber* ao n reitaki naba ma kain Kiribati are e a reke aia tai n ongora iaon te rerio, kam na bane ni mauri (mauri) e koaua aio ngkane taekan au titiraki iaon te ota bebwa nambwana 120.

“ I kaongoaki iroun te babaro bwa bao ni mwamwananga aika kabonganaki ibukia ataein te reirei iaon Onotoa, akea mwanena n aron are e a tia n tuangaki iroun te kauntira. Taioka te Minita are tabena e na bwaka ningai boon baoia ataein te reirei?”

Tibiika: Te Minita

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ami Onotoa.

“ Te Tibiika a tia ni bane n nako buokan baoia ataein te reirei nakon te kauntira i Onotoa n te mwaiti ae te $16,000 n te ririki aio,”

Ko rabwa Tia Babaire

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Taiaki Irata: E rabwa ana kaekaeka te Minita are karineaki ao aron kanga otau ao tao e aki rangi n tara te titiraki are kangai bwa e a bane a bane te mwane are katauaki ibukin abau ae Onotoa ae $16,000, *Hon. Speaker* aio kabwarabwarana, e koaua inanon moan te ririki aio, ao a wene te bao ngkoa are a tibwa katauraoaki n tibwatibwaki nakon te abamwakoro mai iroun *Taiwan* are kanga e ataki n arana are *love from Taiwan,* akea a rotaki ma iai onean mwina are e a tibwa roko inanon *March* ao te reirei e teirake inanon Beberuare, ngaia are ana babaire te kauntira e a kataia ngkane ni karekea onean mwin baoia ataein te reirei are ana kaa te bwabwaro, aia kaa te botaki ni unimwane, ao n aron are I kabwarabwara mai imwaina e nang kangaanga aron te mwamwananga

ngkai e a rotaki ana kotiwei Onotoa, ngaia are e reke uoua okin aia bao te bwabwaro n anaia ataein te reirei iaan are e a nang buakaka te kawai ao a kataia naba ni kateimatoai mauria ataein te reirei bwa are e aki tau baoia, e rangi ni mwaiti ataein te reirei ao e aki tau baoia, ao e koaua te Tibiika n aron are kabwarabwaraki ao te mwane are e a tia ni katauaki are *$16000* e bane n 7 n Aokati, are nanona e a toki e aki manga reke boon tanan *hire* ao kabwarabwaran te mwane ae $16000 aio, $12,000 ti ibukin te *hire* ao are $4,000 kanga boon te onobwai, tao ngkana e uruaki te bao ni mwamwananga e kona ngkane ni kaitaraki, ao n aron kaongoau naba ao a bon kabonganaki ngkai bao ni mwamwananga ibukia ataein te reirei n akea booia, te boraraoi are e karaoaki a kona n ti kabwakaki bwaan ana kaa te bwabwaro, ao n ana katautau te kauntira ni karokoa tokin ana *term* tao inanon *November* ao katautaua bwa $18,000 are angkoa e na kaitara raoi te *hire* ibukin baoia ataein te reirei, ngaia are buokan au titiraki nakon te Minita ae karineaki, e kona ni kaboa mwiin ngkai te *hire* ae e a *hire* naki baoia ataein te reirei ni kabwaka nakon tokin te *term* , ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa ni buokan ana titiraki ao e koaua te Tibiika ae bon te kangaanga ngkai teuana ibukin tanan bao n reirei, I taku bwa ti bon kakoaua ane iaon abamwakoro Kiribati ni kabane, ma ti kakoaua Tia Babaire ae ngkai ti kataia ni buoka te kauntira mai Onotoa, eang kaongoakira iroun te Kiraaka mai Onotoa ae iai aia mwane ae 3 tabun tengaa nikirana ngkai inanon bain iaon baoia ataein te reirei, ma e koaua Tia Babaire ae ti bon kona ni ibuobuoki ngaira man te *MIA* mai ian ara bouka ian te *support grant* man te *ministry* ao ngkai ae ti kataia ni buoka te kauntira n Onotoa n aron naba abamwakoro akana tabeaua akana a taninga te kataumwane iaan ara ibuobuoki inanon te tai ae ngkai ti kakoaua bwa kaa aikai a bon rangi ni maan, man 2013 ao kai ake tanan buoka mai iroun *Taiwan* ngkoa ma I taku bwa bon akea te kangaanga Tia Babaire ti na bon kona n tauraoi ni ibuobuoki man te *ministry* ane a bon ongo naba ngkai kain au tabo ni mwakuri ao aio teuana tabeia naba ibuakon aia waaki ibukin buokaia ataein te reirei bwa e naki reke te kangaanga ke e na akea te reirei inanon te reirei aio, ao e kakawaki bwa ti na bane n tobwai kangaanga aikai inanon te tai aei te Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa ana kaeka te Minita ae karineaki are kanga ongou ao otau bwa e a tauraoi ngkane ni butimwaia te kaokoro, te kaokoro aio are e a na kataraki ibukin bao ni mwamwananga are kanga a bon *hire* naki ngkai ao a tuai kabwakai booia, e koaua otau ane te Minita ae ko karineaki ke I a manga ongora iroum, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tibiika e koaua are tao e mwaneweia te Tia Tei mai I taku bwa ni kaongoakiu irouia au *staff* n te tai aei ao a taku bwa ane $12,000 ane a tia ni kanakoaki, kabwara au bure, $16,000 e a tia ni kanakoaki e na *settle* moa iai ana *hire* ke kanga aron baoia ataein te reirei iaon Onotoa ao ngkana bon iai kangaanga tabeua are e na bon reitaki au Taan Mwakuri inanon te tai ae waekoa Tia Babaire, ao e tauraoi au tabo ni mwakuri ni ibuobuoki iaon te itera aei te Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei kabanean am titiraki

Hon.Taiaki Irata: I nang karabwa te Minita kai e a boutoka ana kangaanga Onotoa ibukin baoia ataein te reirei, ao I bon kaunga I kakaewenakoa te Minita ae boou nakon te waaki ao tera ngke bwa e bon karekea mwanangana ma kain ana botaki ni mwakuri ni karoko iaon au abamwakoro ao n nora raoi te kangaanga ibukin tao kawain te botannaomata are kabonganaki riki iaon te kotiwei, are I taku bwa aio ngkane kanga te kangaanga teuana ae rotaki iai kanga aron butin ao kaeakin te tai nako te reirei, ko ataia bwa te kawa n reirei are te *JSS* are e tei iaon Onotoa kanga e kuri ni mena kanga i tabon te itera Maiaki ni kaawa ake Maiaki, ngaia are te raroa ane e kona ni karika tao te moantai ni mwananga tiaki ti te moantai ni mwananga ni kaean te reirei ma manga okia ataein te reirei a kona n rotaki, aki ti rotaki ataein te reirei ma bon taan reirei are a na kona naba n rotaki riki ao te anga reirei ibukia ataein te *JSS,* tao ti ane au karabwarabwa nakon te Minita ae karineaki, ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon.Boutu: E rabwa te Tia Tei ni kabanean buokan ana titiraki ao e koaua Tia Babaire are ibukin ana rongorongo naba te Tia Tei mai Onotoa ao e koaua ae ti na bon iraorao ma te Minita n te *Education* bwa are a bon maan tanan *Truck* aikai, bwa man 2013 a bon boo naba taia ae a nang riai n oneaki ma I taku bwa te kataumwane e mena iaan ana mena te Minita n te *Education* are tao e bon ongo naba n te tai aei kainanoia kain

abamwakoro iaon kainanoan baoia ataein te reirei ae rangi ni kakawaki, ao akea te kangaanga Tia Babaire are tia bon tia n ongo are tia bon tia naba n reitaki ma te Tia Tei ni ibuobuoki iaona ao tao n te ririki ae boou ao tao e a waaki naba iai te *Education* ibukin tao tanan *truck* aikana a tabe ngkai ni katarataraki, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Kai e a bon bane ara titiraki iaon te titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina,. E na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaki iroun te Minita temanna ae karineaki te Minita ibukia aine te roronrikirake ao takakaro Hon.Martin Moreti e nakoim te Tia Tei

KABWAKAAN TE MWANE ARE $50 NAKOIA ATAEI AKE IAAN 5 TE RIRIKI

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao e koaua I teimatoa n raonai ma kain Tarawaieta ni kamauriko Tibiika, te Beretitenti ma kain ana kaebineti ao ai bon ngaira Taan Tei kam na bane ni mauri, (mauri) ao aio au titiraki n te bong aio.

"I boutoka te motinnano are karekean $50 n te namwakaina te buoka nakoia ataei ake a mena aia ririrki iaan 5 te riirki. I kona ni butia te Tautaeka aei bwa e na kamatoa raoi taekan aio bwa e na bon kabwakaki n te mwane,"

Ko rabwa Tibiika

Tibiika: Te Minita

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua e rabwa te Tia Tei temanna mai Tarawaieta n ana titiraki ao e koaua aio kaekakina.

" N ana motinnano te Tautaeka ao e na bwaka buokaia ataei ake iaan 5 te ririki n te mwaiti ae $50 n te namwakaina,'

Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tia Babaire ao I a karabwa riki ana kaeka te Tautaeka are a tia n tabekia te Minita n te *MYWSA* ao e koaua tao bon aio teuana au titiraki ae I katebenako mai buakon taian motinnano ae mwaiti ae au titiraki ibukia ataei aika uarereke ao oin tabekakina n te tai aio ao ngai temanna ae I rangi ni kakoaua are ngkana ti na bon karikirakea raoi abara ae Kiribati ae e aki tau kabwaina ao ti na bon riai ni moana ara boutoka mai irouia ataei aika uarereke, ao e koaua e taekinaki are e karaoiroaki aron te reirei ao aron raoiroia aia konabwai ara koraki bwa ti na rikirake man wanawanaia ara ataein te reirei, ma aikane naba a na aki kona n reke ngkana ti bon aki moanna man boutokakia riki

ataei akana bon mai inaon te biroto ni karokoa nimaua te ririki, ngaia are ti karabwarabwa bwa e a kamatoaki bwa e na bwaka te $50 ao ngaia e na bon kabwakaki n te mwane ao eang ngkane I karabwarabwa naba, uota bwanaia ataei ake tao a tuai kona ni karabwa ngkai te Tautaeka bwa ngaia e a reke te buoka nakoia, buokan au titiraki e kangai, bwa are e rangi ni korako, Kiribati naba e korakora naba kinakina ni kangaanga ake a irekereke ma ataei aika uarereke.

1, Tao Kiribati teuana te aba ae nang kinaki i Tebetebeke bwa e rangi ni korako naba aron mamateia ataei akana a mena n te ririki aio, ao iai naba tanan kakai aikana a bon tia ni karaoia ara Taan Mwakuri i bon Kiribati are bon iai naba norakin kanga korakoran kanga tao te iowawa ke oreakia ataei ake mena aia ririki iaan te ririki ae 5 te ririki, te titiraki ngkane bwa e kangai, e kona tao ni kamataata te Minita, tera raoi aia baronga ni kakoaua bwa te mwane are $50 e na boo iai te teei are e taketenaki bwa e aoria n oti mwina nakon abara ae Kiribati.

Tibiika: Te Minita

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki, titabo ma ai bon tiaki buokan te titiraki bwa kanga ai te *motion* ae a bon tabekia te Tia Tei ae karineaki e a rangi n abwabwaki ana kaoti, ma tarakin otau n ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki ae I taku bwa e a tuangira bwa e na bon kona ni buokaki raoi te teei n te mwane ae te *$50* ke na aki, ao I taku bwa e rangi ni bebete kaekan te Tia Babaire bwa are te tai aio moa te mwane ae ti na angania taan mwakuri I taku bwa e irekereke naba buokaia ataei, ane teuana, ao antai ae na buokia ataei, Tia Babaire bon kaaro ngaia ane ae ti moanibwaia moa are iai buokaia kaaro ake tao bon iai aia kangaanga are e na bwaka moa buaokaia n are te tai aio are n te moan motinnano are ibukia taan aki mwakuri, ao ane ngkai ae ti taraia ao akea te kangaanga te Tia Babaire ti na ibuobuoki iaon aio, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ti karabwa ana kaeka te Minita ao e koaua tao e na taraki bwa te kabo rabakau iaon tao te buoka aio, I taku bwa aio kanga te iraorao nako te Tautaeka are bwaai ni kabane ake tanan motinnano ni bon tokin te tai ana kona n *transform* abara, ngaia are e bon riai te koaua are kangai, " *ngkana e rikirake te aba ao ti na angan te Tautaeka te credit, man ana policies ake a tia ni karaoaki ae teuana mai buakona aio,"* ngkana iai naba te kangaanga nakon te botannaomata ao e na bukin taeka te Tautaeka man ana

policies ake e karaoi, ngaia are aio teuana te bae ti kan ibuobuoki ma te Tautaeka iai bwa are e aoria bwa are tuai n te kataumwane, are I tara te kataumwane ao tao akea inanona, ma I aki kan titiraki bwa e na bwaka ningai, tiaki naba kan eena nako ana waaki te Tautaeka ma tia bon taninga bwakana ma bon ti te ibuobuoki, bwa are te kantaninga bwa e na bon boo iai kanga ataei ake a taketekenaki aoria raoi n oti uaana nakon abara, akea buokan te titiraki ae koaua tia bon karabwa te Tautaeka ngkai e reke aio ma tao ai bon te kaewenako nakon te Minita ma ana Taan Mwakuri tera angana ke inanon te waaki ao e barongaki raoi are n tokin te tai ao a bon boo iai ataei ao e oti mwina, te bae e kakawaki bwa aio te *investment,* e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki ao te kamataata, I taku bwa tiaki raroanako ma ae kataia n tabekia ikai te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinaieta, ae a tia ni wene ngkai ara babaire ao ara bebwa e a tia naba ngkai n tauraoi ngkai ibukia naba ataei, a tia naba n tia ara kataumwane ma are bon te babaire ngkai uoua moa ae ti kanakoa ao ti riai ni ira nanon ane bwa ti kataunarea aron te tai teuana ma teuana, ao I taku bwa e na aki raraoma bwa a tia naba akane, iaon kawaia naba ngkai ni bwaka naba ngkana e a *approve* ngkai e a tia n tauraoi te *Cabinet paper* e a tia naba ibukia ataei are e nanona temanna te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaieta ao e naki raraoma are aki kona n *control* na ataei te mwane bwa are bon kaaro ma I taku bwa te kauring ae katai n taekinna I taku bwa tia bon kauringia ara kaaro bwa ngkana e reke te mwane ibukia ataei ao i bon ibukia, I taku bwa e na bon moanibwai ataei n aron are tao e bon kanonaa riki te Tia Tei, e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Kabanean am titiraki, ao ngkai e a bon bane buokan te titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana Hon.Koraubati Remuera ao e na kaekaki iroun te Minita temanna ae karinekai Hon.Booti Nauan ibukin ioki ni bwai karaobwai ao boboti, e nakoim te Tia Tei

Hon.Koraubati Remuera; *Madam Speaker* I kukurei moa ni kaongo bwa I buta moa au titiraki aei ian bukina are I karinna bwa te *written question* ao e a toka bwa te *oral* , a kona n reke tanan kairua ma I karabwa te babaire ao I a butia moa inanon te tai, e rabwa *Madam Speaker* .

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ko a manga bon kai kawara te aobiti

ibukin kaetan am *written* ke am *oral question* , ao tia nakon ara bwai are imwina.
Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karinekai mai Tarawaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Boutu Bateriki te Minita ibukin te Tautaeka inanoaa, e nakoim Tia Tei

RAKAN BOON TE RAU IAON ABA

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa Tia Babaire ao I karabwa te Tia Tei mai Maiana kai e buta ana kaoti ao e manga reke tabekan, e buta ana titiraki kai e a manga karekea au tai ni kanakoa au titiraki ae uarereke naba taekana ae kangai.
"E kona raoi te Tautaeka aei ni kamataata rakan boon te rau are e nang raka boona nakon $3.00 n te baana, ae e na ti kaineti nakoia ana rabwata te Tautaeka n te kauntira ke bon aomata ni kabane ake a kakaboi rau." Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki raou n Tia Tei ae karineaki mai Tarawaieta.
" Te Tibiika rakan boon te rau nakon te $3.00 n te tai aei ae bwainaki e na bon kabonganaki n ana auti te Tautaeka ao te kauntira." Ko rabwa

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao I a karabwa te Minita are e koaua bon raou naba n Tia Tei mai Tarawaieta, e koaua I riki n tabeka te titiraki aio bwa are e koaua ti bon kaai ni boraoi ni iango are tao raora naba n Tia Tei are temanna are Tarawaieta tao te abamwakoro naba ae tao e karako ana ben, tiaki aroia abamwakoro akana a rangi ni kaubwai n te ben, ma e bon rangi ni korakora te rau te kaina iaon Tarawaieta ao I a bon riki n tabeka aio bwa bon ti kamataataia naba au botannaomata, ngke e moan taekinaki aio tao iai teutana tao te aki ota ao a bon rangi ni kukurei naba ao ni kangai, ngkana ngaia bwa e bwaati te kataumwane ke tao e a nako mwanen te rau ao tia bon katoa bong naba ni kakareka te mwaiti ae $3.00 n te bongina, ma ngaia I kan kamataata iai, bon bukin mataataia naba kain au abamwakoro bwa are aio e na bon ti kaboa te Tautaeka ngkana e kainanoia tao e na bon ti kaboa naba te kauntira ngkana iai tao te onobwai nakon aia auti taan reirei, ke tao bon Auti n te kauntira, ngaia are tao I aki naba kan uneakina are taina bwa e na bwaka ningai iai ma tao ai bon te bubuti nakon te Tautaeka bwa are e koaua au kantaninga bwa aio e rin inanona te

Housing ngkana arona bwa e taraki bwa ana rabwata te Tautaeka, bon ti raraomau bwa te *Housing* e a bon bane ni manga oniki ana auti nakon te kabwaa, ma tao bon ti buokan te titiraki ae uarereke tao ngkana e kona ni ibuobuoki te Minita, tao mannra kanga tao iraua tain tao te oneaki tanan auti te kauntira ke te reirei ibukin naba atakina bwa kanga ana atataia bwa tao e na kona ni mwaitira te kaibwaia are e na kakareka ni katoa ririki, ko rabwa te Tibiika

Tibiika: Te Minita

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa Tia Babaire, e rabwa buokan ana titiraki raou n Tia Tei ae karineaki ao e koaua Tia Babaire are bon Autin kauntira ao autin tao te Tautaeka are e bon nakon taia ake a tia ni karaoaki ao ni manga kainanoa oneaki iai Tia Babaire, ao e koaua tao ane tao te tabeaianga Tia Babaire ma e koaua n te tai aei ao kanga bon ngkai n teina ae ngkai ao ti kakoaua bwa kain ara tabo ae Tarawaieta ao Abaiang kanga a rangi ni kaan nakon kabongan te rau, ti kakoaua are e a tia ni mwaneweaki iroun te Tia Tei ae karineaki, e koaua aei iai ngkane itera tabeua ane n aron ane tanan *operators* kanga te koraki ake kanga a bon manga *private business* ni kaboi tanan rau i Tarawaieta, I taku bwa ane e nang katereterea riki iai tao te Tia Tei ae karinekai, e kaoua ibukin tanan onobwai ibukin te auti n reirei ane ngkane a bon kona naba n *direct* tanan aomata, ke a kona naba ni kaboa tao te kauntira irouia te koraki aikai n te mwaiti ane $3.00 ke $30.00 n te bwantoro, ane ngkane ae tauraoi iai, Te *Housing* ane naba tein naba ngkai te boo ae e na karaoaki nakoia ngkai ni kabane nakon tanan rau ane a na kaboaki n te onobwai nakon ana auti te Tautaeka ke te kauntira, ngkane irouia nake bon tanan *operators* Tia Babaire ngkane anaki kona n raka iaon te mwaiti are $3.00 ngkana a karokoa n ae tao e koaua ane iai ane i Bikenibeu iai ane i Bairiki, ane ngkane ngkana e a roko ikai e nang $3.00 nakon te botannaomata ikai, ma are e bon nakon temanna ma temanna te Tia Babaire, I taku bwa ane ngkane te bae e rangi ni kakawaki bwa kaboakina ngkane i eta e a bon nakoia tanan *operators* ake a bon waaki iaon te itera aio Tia Babaire, nanona e a kakawaki ae na roko irarikin te kawai ikai are e kabonakoaki nakoia kain Tarawa Teinainano ao tao e a roko iaon te $3.00 Tia Babaire, tao kanga ane teina ngkai Tia Babaire ae kanga ti kona ni kaeka iai, ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika eang tao ai bon kabanean buokana ao I a karabwa

te Minita are bon raou n Tia Tei ni kaekan aio ao kamataata naba tao nake tiaki ana rabwata te Tautaeka ngke rabwatan te kauntira tao anaki kona ni kaboaki te rau , e naki tianaki aron aia kaboo rau irouia te botannaomata, tao ai bon te bubuti nakon raou n Tia Tei are te Minita bwa a kataia tao ni bon kakatikuka tibwan te rau riki n autin te kauntira ma tao autin aikoa rangi ni moantai n onikaki nakon te bwai ni matang bwa are ngkana arona bwa e bon a onikaki aikane ao e a bon toki naba kainanoan te rau, ngaia are tao te bubuti bwa ti ataia te *housing* ane a tabe n oniki ana auti nakon te rau ao tao akea te kantaninga bwa e na kona n reke te karekemwane man ana waaki ane ma tia bubuti akane are tao bon autin tanan reirei ake a bon mena iaonaba, bwa e a bon kateimatoaki bwa tanan rau bwa tao ane e a buoka aron karekean aia mwane ara koraki ake kanga bon akea aia ben ma tao a rangi ni kakarea maeuia n te rau, ao ko rabwa ao ai bon ane naba kabanean buokan au titiraki, e rabwa ao tekeraoi te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao e koaua are oneaki tao bwaai tao nakon bwaai ni imatang, kanga e aki rangi ni kataweaki ae a bon oneaki naba ngkai ni kabane auti Tia Babaire e bon teimatoa ni kabonganaki bwaai ni Kiribati Tia Babaire bwa are e koaua iai naba au itera are e tabe ma te *culture* ian teuana au *Division* ao ane naba bon teuana ae kaungaki naba kabonganan tanan bwaai ni Kiribati, ti kateimatoa naba are bon ara katei ni Kiribati naba e na bon teimatoa naba noraki iaon tao autin *te Housing* tabeua ao tao itera tabeua ake a naki rangi n oneaki n ae bon ti te oneaki naba ni kabane, kanga e kona ni karaokai tao te *semi-building* , ke kanga te *permenant building* , ma e aki n are e a bon oneaki naba Tia Babaire, bon iai ana kataratara naba te Tautaeka n onei ao bwaai tabeua ma n aron te rau e na bon teimatoa n aron are ti kakaboa mai irouia kain aba ake a kaan ae ngaia e reke naba aron aia karekemwane ae tao ara botannaomata, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan te titiraki ane ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Beru Hon.Batoromaio Kiritian ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Tinte Itinteang te Minita ibukin tararuan te mauri ao katoki aoraki, e nakoim Tia Tei

TATAREN AIA BWATIN KAIN TE MERIA WARD

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tia Tei, te Tibiika ae korine, imwain ae rinanoan au titiraki ao I a butia ma kariai te Tibiika bitakin te bitaki nakon au titiraki ngkana ko kariaia bwa n aron ae I noria uoua mwangan au titiraki ma I a buta are teuana, iterana are teuana are iaon te *Covid19* bwa e a tia n tabekia raou n Tia Tei temanna mai Abaiang bon te wiiki naba aio ngkana ko kariaia te bitaki ao n na tauraoi nakon karaoan aei te Tibiika,

Tibiika: Ao kan wareka am bitaki ane taiaoka te Tia Tei

Hon.Batoromaio Kiritian: Aio te bitaki nakon au titiraki ae nambwana 128 iaon te ota bebwa n te bong aei. " *E kona te Minita are tabena ni kaongoa te Maneaba aei bwa e kanga n reke ae e tatare aia bwainaoraki aoraki ake n te Meria Ward"* ti ngaia

Tibiika: Te Minita iai am kangaanga ni kaekaan ane?

Hon.Tinte Itinteang : Akea e nakoraoi te Tibiika e rabwa

Tibiika: Ngaia ao kanakoa am kaeka

Hon.Tinte Itinteang : E rabwa te Tibiika ao tao e kakawaki bwa are ai tibwa te manga moan tai n taetae n auan te tawanou aio, te bwana moa ni kamauri, bwanaia kain au abamwakoro ae Betio te Tibiika ni kamauriko, ni kamaura te Beretitenti, te kauoman kain ara Auti n Tei aikai ae kam karineaki ao ai te nati ni Kiribati ae kam bane n ongora, kam na bane ni mauri(mauri) e koaua Tibiika tao imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Beru ao tao bon te bwana ni iraorao ao te bwana ni kaoriorio te Tibiika te bubuti nakoia am Taan Mwakuri te Tibiika ngkana arona bwa a kona n taiaoka ni ibuobuoki n tarakin aekakin titiraki aikai ae kanga uoua mwangaia, e aonga n ae bebete riki aron kaekakia ibukin taai aika na roko, e rabwa te Tibiika, ao aio ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Beru.
I karabwa te Tia Tei n na titiraki ae uoua, tao I aki taekina ane uoua mwangana te Tibiika, ao aio au kaeka nako iai, *" N te tai aio ao te Tautaeka rinanon te botaki ibukin te Mauri ao katoki aoraki, e teimatoa ni kabanea ana konaa n aki katarea te bwainaoraki ibukia kain te Meria Ward"* E rabwa te Tibiika

Tibiika: Ko rabwa te Minita n am kauring ao tia taua ane ngkane, a *note* kain te aobiti, ao e nakoim te Tia Tei am kauoua n titiraki

Hon.Batoromaio Kiritian: E rabwa te Minita ae rine n ana kaeka ma I tabeka aio te Tibiika ibukina bwa iai aoraki aika kinaki ao n noran kawaran aia tabo ni karekei aia

bwainaoraki ao kanga iai manga bitakin aia bwainaoraki ao aron tuangia bwa e bane moa are a bon taneiai n toka iaona, ngaia are ai bon te bubuti nakon te Minita are tabena bwa e koaua tao aikane bon baika kona n riki n tabetai ao tia nangi ni butimwaea ana kaeka te Minita ae rine, Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Tinte Itinteang : E koaua e rabwa te Tibiika ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Beru ao aio kaekan buokan te titiraki ane te Tibiika, e koaua bwa n taai aikai te Tibiika ao ti bon kakoaua bwa ngkai ti bon mena inanon taai n rotaki ni korakoran te aoraki ae te *Covid19* ao aron barongakin raoi ao nakoraoin ana waaki au botaki ni mwakuri te Tibiika e bon bobonga naba man aron karaoan bwainaoraki n aron are e a tia ni mwaneweia te Tia Tei ae karineaki ao korakoran te aoraki ae te *Covid19* aio e bon rota naba aron birimwakan ana mwakuri te botaki ni Mauri ao ni katoki Aoraki, n aron tao taren te bwainaoraki, n aron tao karokoakia ikai i Kiribati are e aranaki bwa tao te *Supply chain* ao te *Delivery* ao I kakoaua ana taeka te Tia Tei aio bwa eti bwa a tare are bwainaoraki ake a moan kabonganaki ibukia aoraki ake n te Meria *ward* ke tao aranaki bwa tanan *fist line therapy* ma aio are ti kataia n onea mwina n ae tao bwainaoraki are a kona ni kabonganaki ngkana akea aikai, ao tao tia arani aikai bwa tanan *second line therapy* ao ana karaui nanoia aoraki te Tibiika bwa aikai bitaki aikai aki ti karaoaki n aron aia babaire Taan Mwakuri n te onaoraki bwa aio babaire ake a karaoaki n reitaki ma taan rabakau ao ara tia rabakau naba ake a mena itinanikun Kiribati, e rabwa te Tibiika ao aio are ti kataia ni karaoi ibukin kaitaran tanan kangaanga aika ti rotaki iai inanon tain te *Covid19* , e rabwa te Tibiika

Tibiika: Am kauoua n titiraki buokan am titiraki te Tia Tei

Hon.Batoromaio Kiritian: E rabwa te Minita ae rine n ana kaeka ao au tabeka naba aio kanga ibukin naba kanga te raraoma n noran te *Covid19* irouia te botannaomata ke irouia ake kanga iai rotakin, aoraki, ngaia ae bon te kan ongora riki, oin te titiraki bwa te kan ongora ni kakoaua bwa tera rekereke te *Covid19* ma aron ana waaki te onaoraki ao e rangin rabwa bwa I taku bwa aika a ongora ma aia titiraki aio a rau nanoia bwa iai ana mwakuri ao ana kona te Tautaeka ni katokanikaia te ibuobuoki nakoia aoraki, ao e rabwa te Tibiika, ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Tinte Itinteang: E koaua e rabwa riki buokan ana titiraki Tia Tei ae karineaki mai Beru te Tibiika ao e koaua ae te Tibiika n aron titiraki are a tia n tabekaki mai imwaina ao e koaua ae rawata te raraoma irouia ara botannaomata ibukin te aoraki ae te *Covid19* tao moarara riki ibukin ana angaa ke ana waaki te Tautaeka ibukin totokoan rokon te aoraki aio iaon abara ae Kiribati, ao e koaua te Tibiika n aron au kaeka are I a tia ni mwaneweia nakoia Taan Tei ake a karineaki raou n Tia Tei mai Betio ao te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang ao e teimatoa au botaki ni mwakuri ae te Botaki ni Mauri ao ni Katoki Aoraki, ni ikotaki ma ana botaki riki ni mwakuri te Tautaeka n raon te botaki ibukin kamwananga, te botaki ibukin kamwakuri ao te botaki ibukin akawa n teimatoa ni karaoi ao ni baronga ana kainibaire te Tautaeka ibukin totokoan rokon te aoraki ae te *Covid19* iaon abara ao n aron are ti ataia naba te Tibiika ao e koaua e nang kakawaki moa totokoan rokon te aoraki aio i abara ibukin katanaia ara botannaomata, ao ti kakoaua bwa aio ngkane are ea wene bwa ana kainibaire mai Tautaeka ae tauraoi n tei irarikia ana botannaomata ao ni ibuobuoki ma ana botannaomata ibukin katanaia ao totokoan rokon te aoraki aio i Kiribati, e rabwa te Tibiika.

Tibiika: E rabwa te Minita ao kabanean buokan am titiraki te kateniua n tai te Tia Tei

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika I a karabwa te Minita n aron butimwaean te tabeaianga aio ao akea Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei bwa I bon tabeaia bwa riai raoi n taekina am titiraki aei *for the record* ibukin ara miniti ma nna ti kaokia ana titiraki te Tia Tei are Hon.Batoromaio Kiritian e na kangai teina, *" E kona te Minita are tabena ni kaongoa te Maneaba aei bwa e kanga n reke ae e tatare aia bwainaoraki n te Meria Ward"* ao ngkane n taetae ni matang ana *translation, " Can the Minister responsible inform this Maneaba the causes of medications for Meria patient being out of stock"* ana kaeka te Minita e na kangai ngkane, te Minita n Te Onaoraki Hon.Tinte Itinteang, aio au kaeka nako iai,
"N te tai aio ao te Tautaeka rinanon te botaki ibukin te mwakuri ao katoki aoraki e teimatoa ni kabanea ana konaa n aki katarea te bwainaoraki ibukia kain te Meria Ward" rairana ke ana *translation* , *" At this time my responses are as follow this time the Government through the Ministry of Health and Medical Services is trying it best to maintain the supply of medication for Meria Ward patient"*
Eaoria n ae eti raoi ara *record* , ane ngkane tein ara titiraki ane, ao I

ataia bwa e a boo raoi te tai ngkai e a itera 12 a mwaiti kanoan ara ota bebwa n te *afternoon* aei ao I tangira bwa ti na moantaai ni motirawa n te aro bwa ti aoria naba n ira te botaki are ana botaki te *MELAD* are I a tia ni katanoata nakoimi, ngaia are ti na motirawa ngkai, titiraki akana aki nako ana katokaki nakon te ingabong ao tia motirawa ibukin ara katawanou tia manga kaitiboaki ikai n iteran 12 ao kam rabwa. Kabwara au bure te aoa 2.

KATAWANOU

Tibiika: Tia nakon ara bwai are imwina

COMMITTEE STAGE

Kiraaka: Kometenakin te Biira

Tibiika: Ngaia imwain kometenakin ara Biira ane Taan Tei ao I a bubutia te *sergeant at arms* e a karuoa moa te *mace* nakon nena bwa e aonga n komete ara Auti.

Ngaia e a komete ngkai ara Maneaba ni Maungatabu ao ti nang waaki ni kometena ara Biira are e wene ngkai i matara ibukin te kataumwane 2020, ma imwain ane Taan Tei ao au kauring bwa a bane n tia n reke ngkai ami boki n kataumwane are e a tia n taiboranaki bwa bebwa nambwa 7/20 ao n aron are kam ataia Taan Tei ao iai manga te boki ni kataumwane ae boou ane ea manga tibwa tia n tibwaki nakoimi ao are ti na kabongana bwa bon ti iai kaetan baena tabeua inanon te boki ane e a tia ni manga tibwaki te boki ni kataumwane 2020 ane e a tia ni manga tibwaki nakoimi, te *revise budget 2020* , ngkana e a tia n reke iroumi ao ti na waaki ngkane nakon ara Biira ane, ao ti na waaki moa man te Tietura, ke te *schedule* are n rabwatan te Biira, kam a taiaoka Taan Tei n nora te itera ni baa 2 n ami Biira ane, bwa ti na waaki iaona, ngkana e reke iroumi Taan Tei ao Minita ao tia nakon ngkane te moan n atu ni kabanemwane ae 09 ana Aobiti te Beretitenti n te mwaiti ae 2 te mirion 141 te ngaa 654,(2,141,654) ao I a kauka te maroro nakoimi Taan Tei ni kan kaotaotao iaon te ware ane, are I atia ni mwaneweia nakoimi, ao e nakoimi Taan Tei.
Te *leader* n te kaitara

ANA ATU NI MWANE TE OB

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao te kamauri riki n te bwakantaai aei ti na bane ni mauri, ao Tia Babaire tao e kanga ngkane aron ara titiraki teuana imwin teuana ke tia kanakoi naba n teuana te tai? Ko rabwa

Tibiika: Ngaia tao e bon raoiraoi are tia bon rinanon naba te Atu ane 09

ane tao bon mai eta nako nano bwa e aoria n ae bon nakoraoi raoi ara maroro ao e *flow* raoi ke, ngkana iai ami titiraki iaon ane tao te Atu ni kabanemwane teuana kam koteia, ao imwina tia manga nakon ara imwina, bwa ngkana kam taku bwa iai ane iaon ke taningai bwa n ti *turn* nakon te *page* ane te Beretitenti, ti *start* man te *code* teuana ma te *code* teuana, kam nakon teuana te *code* kam a manga nakon teuana te *code* , kanga ti na aki ewewe bwa eaoria n ae *flow* raoi ara maroro, ao iai riki te bae ko kan kaotako iai te *leader* ke ti nang waaki, e a tauraoi ngkane e a nakoimi Taan Tei te maroro iaon ara Atu ni kabanemwane ane 09 ana Aobiti te Beretitenti ao e nakoimi Taan Tei. *Te leader* n te Kaitara kanakoa am maroro,

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko raba te Tia Babaire ao iai tabeua au titiraki iaon te kataumwane ane 09 tao n ane ni rekereke riki ma ane n te taibora ane 9B tao ti tanan titiraki ni kamataata iaon tanan ware, tao bitakin ware man te kataumwane n te ririki ae nako ao n te ririki aei, ao tao I a kanakoi naba te Tia Babaire, teuana ane iaon te *code* are 219 te *Local Catering* ae ti noria e nang bubura kaei te kiba n te ririki aei, ao te kauoua ane iaon I a kabanei naba te Tia Babaire, iaon te *code* 23, 1 *Communications* , aei ngkane are ai manga te kerikaki, ti kan ataia bwa ibukin ae manga kerikaki nanona tao tera ngkane ana *service* ana Aobiti te Beretitenti akana tao a manga aki kanakoaki n te ririki aei, ao are iana naba are iaon boon te iti ane 232, e bwaka naba, eang ara kantaninga bwa tao e rangi n kitiraoi te tikotiko ma ti tabeaianga mina tao aikoa arawata naba te tinetine ibukin ana Aobiti te Beretitenti ao ana Auti te Beretitenti, ao ngkane ane teuana ane 235 tao iai te iango n te ririki aei ke tao e a tia ni karaoaki ngkai ibukin tao kanakoraoan baoia Taan Mwakuri kanga ti anne naba, ao are imwina ane 237 kanga iaon tao te kakatanoata, e nang bubura kaei naba te kiba n ane te Tia Babaire bwa 25 te ngaaa, eang ma ti ti kan mataata bwa tera kanoan te kiba aei, e aoria n ae e mataata raoi bwa bon kanoan tibwangan te Aobiti ao tao akea riki bwaai tabeua ane a rin iai,

Tibiika: Te *leader* n te Kaitara tia katokia moa ikane bwa e aoria n are e reke raoi ana tai te Beretitenti bwa I taku bwa e a rangi n rawata am *code*

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ngaia ane ae I moan titiraki iai, Ko rabwa

Tibiika: N na kabwara bure, ti na moan mai moa teuana moa imwin teuana ao kona kanakoa ane te moan 219 te *Catering* te Beretitenti am kaeka nakon ane titabo ma e a rangi n raka te ware

Beretitenti: E koaua e rabwa te titiraki mai iroun te *leader* n te Kaitara, ao ni kaineti ma ane te *Local catering* I kataia ni kakaea bwa are e aki boou te itera aei bwa bon ane kanga te kataumwane ni katoa ririki, ma n na taninga kabwarabwarana bwa are te *catering* kanga e rawata itera aika e kaitarai bwa e kaitara aron riki tanan kabowi, tanan *meetings* , ake a boo n tain tao te *Cabinet meetings,* iai are te *paro- board,* nanona titabo ma eti te iango iai ke e karininaki inanona nikiran tanan kanoan tabeua *commitment* man te ririki ae nako are a rin ngkan bwa buokan te kabwara tarau n te ririki aei, ma bon te ririki ae nako are 2019 e rangi n uarereke te kataumwane iai, e aki rangi n tau, tao bon te bae e bon aki noraki, e aki rangi n taraki tao e na karako tanan katabetabe ma kanga ai ane ngkane etina n reitaki ma tabeua tanan nikiran tarau inanon te ririki ae nako 2019, ane kanga kabwarabwara ae i matau ao e rabwa.

Tibiika: Te *leader* n te Kaitara

Hon.Tessie Eria Lambourne: I kaitaua te Beretitenti ibukin kabwarabwara ane ao tao e na bon ibukin tanan rabwata are a kaman tei ao menan aia bowi nanona tao bon iai te kairua n te kataumwane ane n te ririki ae nako, ma tao e a rawata riki aia bobowi ngkai n tao n te ririki aei, ao e tikiraoi ane ngkana arona bwa, are bon kanoan te kakamwakuri ma tao e na ibuobuoki ngkana tao kabwarabwara naba bwa ai iraua ngkai rakan aia bowi rabwataia aikane ae tao n te ririki aei ane ibukin te Tia Babaire are 9 tabun te ngaa te kaokoro, ti $169 ngkoa are kataumwane ibukin te ririki ae nako ma tao e aoria n ae mataata raoi naba iroura ma ti ota ngkana arona bwa bon kanaon ana katamaroa ana Aobiti te Beretitenti ibukin tanan rabwata aikane ma tibwangaia, ko rabwa te Tibiika

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa kanga e bon tiku n arona tanan bowi n te kaebineti, bwa are kanga n te ririki ae nako ke n te 4 n ririki ae nako ao ti kateimatoa ae 2 te bowi n te kaebineti n teuana te wiiki, iai ngkane te kantaninga bwa a nang uarereke n te ririki aei, ma te bwai ae bon kababura teuana te rabwata ae bae ae aranaki bwa te *KNEG* kanga te Kiribati *National Expert Group* bwa are e a rin ngkai ian rabwatan te OB, kanga buokan ni kaineti ma tanan *advice* iaon riki kanga rabakau ake a kainanoaki ibukin kaitaran bibitakin kanoan te bong ao n reitaki ma te urubwai nakon ara otabwani ke te *Disaster Risk Management* , ane ngkai e a rangi kanga *strengthen* ea rangi ni kakorakoraki ngkai ian te KNJIP ke

te Kiribati *National Joint Implementation Plan* kanga waakinan mwakuri ibukin *Climate Change Policy ao te Disaster Risk Management,* a ngkai titabo ma e *strengthen* ke kanga e a kakorakoraki riki tanan *Expert Group* akane ao a kuri ngkai, aia kabowi akekea ngkoa, aki reke iara bwa a mena ke a kona ni mena ngkoa kanga ian te MELAD ao ngkai kanga e a mena ngkai ian te OB, ane teuana te kabwarabwara iai, ma mwaitin aia kabowi ngkai 2 te tai kanga ni katoa namwakaina, ibukin biriakina bwai ae a kataia ngkai ni kabira kanoan te *Implement* ke ni wakini kanoan te *Climate Change Policy* ao te *Disaster Risk* , ane ngkane kanoan te kabwarabwara iaon ane rakan te *Local Catering* ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia te *leader* n te Kaitara

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ao e rabwa te Beretitenti n ana kabwarabwara riki ao e koaua e kakawaki te rabwata ane e taekinna ao ngkana arona aei bwa aia mwakuri ae karaoia ngkai ibukin tobwan kainanoia ara koraki tao ibukin kanakin te aba, ngaia ti nang boutoka ane, e aoria bwa ti na nakon are imwina te Tia Babaire, kanga ti bon mena ibukin are ea rangi ni bubura te raka, ma tao aei ngkane tao ai tein ana kataumwane ngkane ana Aobiti ibukin ana waaki aikana a kakawaki aikane, ao tao bon tanan mena aika uarereke, are tanan ware ake a manga kee ian ane 231, ao ti ti kan taraia bwa anakea tao tera tibwangan ana Aobiti te Beretitenti ae nang kakawaki ae nang kainanoia kain Kiribati ae tao e na rotaki ma tanan ware akana manga uarereke aikane, ane 231 tao ti ane bwa e aera e a manga kee ngkai n te ririki aei, ao e titabo naba ma are imwina ma tao tia tiku moa iaon 231 ko rabwa te Tia Babaire,

Tibiika: Ngaia te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa ao titabo ma kanga ane tein aron bon kainanoana ke ae bon kainanoaki n te ririki aei, kanga n aron tein tanan kabanemwane iaon tanan kakaongora, riki kanga te *communication* ane kanga reitaki ma kamanenan te tarebon ao te *internet* kanga iai ngkai are e a tia ngkoa n *centralize* kanga ana *communication system* te OB te PSO, ao te Foreign Affairs, kanga e a tia ni kakaea te anga are ti nang kataia riki n *minimize* ke ni *control centralize* te *control* iaona, ngaia ane teuana bukin ae iai te kerikaki iai ao irarikina e a bon nang *monitor* ngkai a kataki ngkai kabonganakin tarebon ma te *Internet* n tain aoan te mwakuri ngkana bon tiaki bwain te aobiti, ane naba ngkai ae ea rangi ni matoatoa irouia riki n aobiti aika teniua ke ian te OB, ao e rabwa tao ane ngkane moa kabwarabwarakina, ao n rekereke

ma ane e koaua iai na mena iaon te *Officer Transport* ane 235, ao iai kena teutana iai kainanoan teuana manga kainanoan te bao ni mwamwananga riki ao riki kanga te *maintenance* bwa are aikanga e a reke ngkai e a tia te baere te *Asset Maintenance Strategy* bon kabwakan ngkai waakin, kabwakan teuana kanga te Tautaeka tao man taai aika nako ni karokoa taai aikai aron babarongakin te ono bwai ao te *Maintenance* iaon ana *Asset* ao ane ngkane ae a kaungaki ngkai taabo ni mwakuri bwa a nang bon tarauai raoi bwa e boraoi riki n te *long term* ae iai te *maintenance* ni katoa ririki, nakon are e a katutukaki bwaai aika bubura riki ake ana *asset* nakon ae e a kanganga e a korako te urubwai iai ke te uruaki ao e nang tibwa biriakinaki te onobwai, ma ane ngkanne iai ngkai e a mwaiti bwaai ke kanga tanan kaa ke ian te Tautaeka n reitaki ma ana *buildings* ao ane ngkane ane riki tiaki te *transport* tanan *maintenance* iaon te tanan bao ni mwamwananga, bon ane raoi ae kanga e karika te keraken ware ane, ao ane teuana are iaon te *advertising* ane e kerake, ane kanga ai bon kainanon noran ngkai birin ao kanga tarakin riki kanga te kakaongora man ana itera te Tautaeka iaon baika kona n riki ao teuana ae ngkai ae rangi n tata te kaongora naba tao bon namwakaina aika nako ni karokoa te tai aei, iaon te aoraki ae te Covid19 bwa are ngke e moan roko n maati n te ririki aei ao bon te aoraki ae katounako, ao tiaki n are e katounako ao kanga e anganiko am tai, kanga e a bon taonakoa naba te aonnaba n riki bwa kanga teuana te kamamaku, ngaia are bon aron te mwakuri nako iai e rangi ni bubura kaei, iai *task force* ake a karekeaki, ao ngke a otinako ana mwakuri te *task force* ai kakatanoatakina ngkane nakoia te botannaomata, ao ngkai te aoraki ae rangi ni kakamaku bwa e tirititri ngaia are e kuri ni katoa wiiki te kaongora, ao ane ngkane ae kakiba ao kanga te kantaninga bwa are e tuai man reke te bwai n aoraki iai tao te ririki, are ai ti iraua namwakaina ngkai te kataumwane, te kantaniga ngkane bwa tao n nakon tokin te ririki e na rawata naba aron te kakaongora iai, kanga riki kanga te kataumwane are man moan te ririki ni karokoa te tai aei, ma ane ngkane kanga ibukin ane te titiraki iaon ane 237 ngaia are e kibara n 25 te ngaa, kanga bon ane riki ibukin tanan kakaongora, ao irarikina kanga e bon kuri n rangi n bobuaka, tia kunea naba ngkai bwa e a rangi ni bobuaka kanga e a bon rangi ni bubura ana *rate* te BPA , ane ae ti kune naba ngkai, ae titabo ma ane e *contribute* ke e karika te rikirake ni kiban te kabane mwane ane, ma tao aikai aika reke irou, ngkana iai I a manga ongora iroun te *leader* ao e rabwa.

Tibiika: Te *leader* n te Kaitara

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Beretitenti n ana kabwarabwara riki tao nakon ane 237 ae ti *note* tanan *saving* aikekei te Tia Babaire ti kaitaua naba ana Aobiti kai e kona ni karaoa ana waaki ae na kona n tikona iai ana mwane ti kaitau n ane, ao are iaon ane te *advertising* bwa ti ataia e rangi n tiraua naba te mwane ni buoka are e roko ibukin te *Covid 19* ma tao mwane ni buoka aikai ake irekereke naba tanan kakatanoata, ma tao bon itera tabeua, ao aei ti nang titiraki bwa are bukin are kanga ti na ti taraia bwa e bon kabonganaki raoi ana mwane te botannaomata bon ibukin taben te Tautaeka, ao tao aei ke tabera Taan Tei bwa e na akea ae na kabonganaki tao ibukin tao kanoan tao te waaki ae nako aei, ngaia ane are ti titiraki iai, ma tanan mwane ni buoka akekei nanona aki mwanena te kaongora bwa ai bon ti bwaai tabeua, ngkana tao e kona naba n reke bwarabwaran bwa are e rekereke ma te *Covid19* are e taekinna te Beretitenti ngkana tao e kona I bubutia ngkana e kona n ti kabwarabwara bwa tera naba buoka ake a roko ke tera akana a tarai ke tao a ibuobuoki ao aei nanona aei ngkane ai bon taben te Tautaeka ngaia are e a bon bubura kaei, ao ti kakoaua bwa e rangi n rarawata a na kaongora te Beretitenti iaon te Covid19, ao ngkai tao e na bon teimatoa naba bwanana, ti manga tuai ongora ngkai bwanana iaon naba naba te COvid 19 bwa tera ngkai teina ao riki tao ana babaire te Tautaeka, ma tao ti ane riki tiaba te titiraki ko rabwa

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa are e bon mwaiti te buoka, atongana e mwaiti bwa e ware mirion naba ma e bon rangi n uarereke riki ngkai ni baike a kainanoaki ibukin kanga tobwan te kainano ke te katauraoi n totokoan te aoraki aei, ma akea ae e nakon tao te *awareness programme* ibukin te aoraki aei n aron are ti kakaraoia ake akane aranaki tao irouia tanan *donors* bwa ai bon taben te Tautaeka, mwaane ake a roko akekei akataki ni buokaki riki te katauraoi n aron are tanan bwain aoraki ao n reitaki ma tanan baike te *isolation center* tabo ni kamanomano ao te *quarantine* ao manga iai are te ibuobuoki, kanga tanan ibuobuoki nakoia tao bitineti n reitaki ma tanan kambwana te SOEs ake a rotaki ao n aron are kanga ana bubura, kanga are bon iai *donors* aika bon kuri n anga te buoka ao a bon kotei itera ake a bon tangiri, n aekan *Australia* iai naba ana buoka are bon tangiria ni kanakoa nakon tanan NGOs te *Red Cross* ake a kona n taketenia ake kanga te *Grassroot* ke aomata, ma akea ae kabonganaki ibukin tao ana *programme* te Tautaeka ni kakaongora ao aikai bon ti kanoan

ana *Programme* te Tautaeka akea ae tao e kabonganaki ibukin tao tera, are a bon ongora are aikai ake a bon nanako n te rerio ngkana tiaki te rerio n te *News paper* naba, ao e rabwa

Tibiika: E tara n ae akea ae kan maroro n te Atu ni kabanemwane ane, terana am mena te *leader* n te Kaitara

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ti ae kabaneana te Tia Babaire iaon are 285, ngkana e kona naba ni ibuobuoki te Beretitenti ni kabwarabwara bwa tera kanoan te kiba ane ane 76 tengaa $330, *hire of plant and equipment* ko rabwa Tia Babaire

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa n te kabwarabwara ae imatau ao kanga bon akane ibukin, n te ririki aei ao bon korakora naba te katauraoi imwain te kainaomata ngaia are katauraoan Betio, ti katauraoia ngkoa imwain te runga n tokin te ririki, kanga n te ririki are mai imwaina n te ka-40 ni kainaomata ao ngkai e a manga boo naba i Betio ao manga katian naba tanan marae, te marae ni butiboro are i Takoronga n te oni bureitiman ao te marae are irarikin te *Sport Complex* ao are ane e bon tangoaki bwai ni mwakuri ao n reitaki ma ai bon manga kaa ni katoamauan te bao ni mwamwananga n Aobiti te Beretitenti riki te Aobiti ao bon te *State House* , ma are riki ni bwaai ni mwakuri ake ibukin katauraoan te *Sport Complex* ao n reitaki ma are te marae are i Takoronga akane a bon *hire* a bon tangoaki tanan *heavy plant* man te PVU ma are a bon kaboaki, a kaboaki akane, ngaia ane are karika iai te kibarake, ao te kantaninga n te ririki ae na roko e nang manga uarereke te kataumwane iaon aei, ao e rabwa

Tibiika: Tao ai bon akea ae na taetae iaon te Atu ni kabanemwane ane, ao nang kanakoa ami kaoti nano iaona, bwa te Atu ni kabanemwane ane katauaki ibukin ana aobiti te Beretitenti te mwaiti ae 2,141,654 e na tei bwa mwakoro te Tietura n te Biira aei, akana a butimwaia ke kangai eang ao akana aki ke a kangai tiaki, akana a butimwaia, (eang) akana aki, e butimwaeaki mwakoro te Atu ni kabanemwane aei bwa kanoan te Tietura n te Biira aei,

Ao ti a nakon ara Atu ni kabane are imwina, te Atu ni kabanemwane ngkane ane nambwa 10 ian te *Public Service Office* n te mwaiti ae 1 tengaa 80, $520, I kanakoa, 1 te mirion kabwara au bure, 1 te mirion ao 80 tengaa, $520(1,080,520) I a kanakoa nakoimi Taan Tei bwa kam a maroro iaona.

Te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaieta, uotiko

ANA ATU NI MWANE PSO

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua iai naba tabeua au titiraki n ana kataumwane te Aobiti are e taku bwa aio teuana mai buakon te Aobiti ae kakawaki tibwangana inanon ana waaki te Tautaeka, ao tao te moan kanga tao norakin te kataumwane ae bwanin ao e koaua iai tao te bwaka n aron are e a tia kanga n noraki n ana kataumwane te PSO ao tao e koaua tao kanoan tao tikonan te kabanemwane tao bon te titiraki naba bwa tao e na rota are e bon tibwangan te botaki ni mwakuri aio are e kainanoia te botannaomata ke e aki ma tao te moan titiraki, tao bon te titiraki n ti kamataata iaon are te *External Travel* tao akea te *issues* iai bwa tao e aera kai e bwaka ma are ti ataia are te kataumwane aio kanga iai iterana are e a tia tao ni bane ma tiaki ataia bwa iraua are e a tia ni bane naba tao iraua akana nikiranan, iai naba kanga tao te bare ti tabe n raraoma iai bwa are angkoa e na kona ni iai te mwanangan tao ni banen Tebetembwa ngkana arona bwa tao e a uki te mwananga ke te *First quarter of 2021,* n aron are a kataia ni *factoring* aia kataumwane nakai ngke a karaoa te kataumwane ma te titiraki ngkane kanga n are 50 tengaa n te *external* e kanga arona ma are e a tia ni kabonganaki iraua ke tao bon iai riki te *travel* ae bon kantaningaki ae ti kona ni kabwarabwara te kataumwane iaon te *external* ane 50 tabun tengaa, e rabwa

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e rabwa te titiraki iaon ane te mwane ni mwamwananga e koaua iai ke kanga bon ane ngkai teuana te Atu ni kabanemwane ae e aki rangi ni kabonganaki n te ririki aei ibukin are a kainaki tanan mwamwananga, ma a bon katukaki ao eti te mena are e bon tuai ni bane raoi te ririki ma a bon katukaki a kawa ni manga iai ke tao e a kuneaki naba tao te bwai n aoraki tao n te namwakaina ke ni banen te namwakaina aei ke tao te namwakaina ae na roko ao are e kona ngkane n tiku ane e kotokotoia ane $50 tengaa ibukin kaitaran te mwamwananga ma ane kanga, ke ma bon teuana ngkai te Atu ni mwane ae e a tia n taraia te Tautaeka bwa ane teuana ae kona ni kabonganaki ibukin te *saving* ngaia are e bon eti te taeka ae kanga e a karako ngkai kabonganakin te mwamwananga bwa are a bon akea, ma are e kona ngkane ni kai ni ibuobuoki naba ni kaitarai tao kabanemwane ni i bon inanoa ngkana e na bon kainanoaki bwa e na kona ibuobuoki ao ngkana e aki are e na bon tiku bwa e na manga bon okira ngkana e toki te ririki ao e na bon okira te nambwa 1 *account* ke tao are bon ana mwane te

Tautaeka e manga bon oki nakon te bua ni mwane are e kawakinaki ibukin te botannaomata ao e rabwa.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Beretitenti

Tibiika: Te Tia Tei I aki ataia ae kona taetae ko katea baim, ao koa kamatea am *mic,* ao iai am titiraki ao e nakoim te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao eang ai bon te karautaeka te kabwara bure, tia keiaki riki ni irira tuan te Auti, e koaua e rabwa te Beretitenti ni kaekan arê te moan titiraki au kauoua ngkane n titiraki ao iai te mwaiti ni mwane are kanga ana *subsidy te Housing* te Tautaeka nakon te *Housing* ane 250 te ngaa ane kanga ti ma ti tarai booki mai imwaina ao kanga ai bon ngangaia naba ni karokoa te tai aio ao kanga te *estimate* naba tao nakon te ririki ae na roko ngaia naba ma tao te titiraki ngkane bwa are ti ataia baika kanga e waa baika riki inanon ana waaki te *Housing* iai auti aika boou, tao iai tao rakan te auti ke tao tera, ti kan ataia bwa tera raoi te ware ane, e aera ngke a bon titiku n arona ke kanga tera nanona raoi kai e a bon kakarinaki, ti ataia kakioan te marena ni ware are e bon riai n karekea te *housing* ma e bon e riai n tiku n arona 250 ke tao e a riai tao ni bon raka bwa e korakora riki tao mwaitin te auti are e na kona n korakora riki iai ana *subsidy* te Tautaekan e rabwa

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua eti ana maroro ke ana titiraki te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta temanna ae karineaki, e bon aki tau ane ao eti bwa bon ane kanga ti kanga tei ibuobuoki ibukin are e kabaeaki te auti ngkai bwa e na ira te boo are e bon tangiria te Tautaeka ibukin aia auti Taan Mwakuri ao bon ngkai te *rent* ke ana auti te auti ngkana e bon karokoa ni boona e na bubura riki nakon ane ma eti, ma aei ngkai kanga te ibuobuoki ibukin are e bon ataia te botaki n auti e aki rereke ngkoa aei kanga e a tibwa reke nakoina te ibuobuoki aei, tao ai teniua te ririki ngkai ae reke irouna, ma are bon iai naba are ana ibuobuoki tao ni iteran ana karikirake n tanan auti ke te onobwai nakon auti ngkai, iai are kanga ana karikirake ma *New Zealand* te karikirake ma *New Zealand* kanga iaon katamaroan tanan auti are e anga naba, kanga te baere e anga naba *New Zealand* te ibuobuoki iai, ma ane e a reke iaan are tao te *Local contribution* nakon te *Development Fund* ma ane ai aron uoua te ibuobuoki, bon aei te ibuobuoki teuana ibukin kanga kakoroan mwaitin tao te *rent* are e na bon riai ni bwainna te botaki n auti ma e kauarerekeaki ni ira are

kanga, are bon ana *major customer* bon ti te Tautaeka, kanga bon angina Taan Mwakuri ngaia are ane e aki tau ma are bon ane ngkai ae ti kataia ni boraraoi ma te *Housing* ae ti kataia ni kamena ni katoa ririki, antai ae na ataia iai te kantaninga tao e na manga bubura nakon taai aika na roko, e a bon nakon ngkane korakoran te Tautaeka, ma n te tai aei ane te ibuobuoki ae e aki tau ma ti kataia ke e tau ibukin moa bon kateimatoan raoiroi ao tamaroan auti aika ngkai, ao e rabwa

Tibiika: Iai am titiraki te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa kaekan ane te kauoua n titiraki, te kateniua n titiraki ngkai, iai te ware ane n kanga n te LCDF ane kanga te *Short term* te *Overseas training* , ane *Overseas training te short term* , eang e koaua aio tao te Atu ni mwane ae rangi ni kakawaki naba ao e koaua e rawata kanga tanan kaekaeka irouia Minita ibukin tabeua kaekan titiraki ni bwaai tabeua ao e koaua e rangi ni korakora tangiran tao te rinnako n rabakau aika boou, aoria ni koro naba nanon ana motinnano te Tautaeka ngaia tao I bon ti kan ke tera kanoan ane te 100 te ngaa anne, tao tera tanan *courses* inanona ke tanan *Specialize training* ake a rangi ni kainanoaki n aron are tao aia *training* tanan *fishing masters* e aoria n ae kanga tia kona riki, ngkana e ti kona tao tera ngkana e anga naba te Beretitenti tao *programme* akana a kakamanenaki n ane te *short term training* , taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau : Kabwara au bure Tibiika, *Madam Speaker* e koaua e rabwa tao te titiraki teuana iaon are kanga iaan te mwane ni karikirake ke te *Local Contribution* nakon *Development Fund* ao riki te kataneiai, tao n aron ae e ataia iai kataneiai ae e a tia ni waaki, man tiaki te ririki aei ma e reiti man te ririki ae nako, kanga uoua are a nang takete, kanga *programme* ake a takete ao riki a bon taraki riki ara konabwai, ao *sectors* ake ti taku bwa a riai ke e rangi ni korakora kainanoana n aekan teuana katamaroan aia *training* taan moti, tao te *Judiciary training* are a kona n karekea naba aia *Diploma,* ao te kauoua iaona tanan *Accoutant* , are a tia naba n reke aia mena, ngkane manga iai ngkane te *programme,* aikai a tia ni waaki ao aki ti taraki ke te *local training* a taraki naba ngkane, ma ngaia manga tarakin ngkane bwa are 2 nakon 3 te ririki, are a bon reitianako naba ni karokoa ngkai e a tia ni reke aia bebwa nake a kataneiai iaon tao menan te bowi, tuan te bowi, ke te reirei iaon te bowi te *Judiciary Training* irouia tanan *Magistrate* ake

a karekei ngkane aia bebwa ao iai raoia irouia tanan *Accountant* are a tia naba ngkai n reke iai bebwa, ma ngkane iai ngkai, e koaua iai ngkai tanan *Specialize Training programmes* tao a moana ke a nanona riki n tarai naba itera ake kanga a rangi ni kainanoaki ao teuana eti, iai iaon tao te *Master Training* irouia ara kaimoa ao iai irouia kain *Aviation* ibukia tao bwairati ma kain te *Aviation industry* ao n reitaki ma tanan *engineer,* akane aika na kona, tanan *specialize training,* iai ngkane aike bon tanan *In-country* n aron are I a tia ni kabwarabwara are te *Account te Account* ao te *Law and court clerks,* ma tanan *Specialize Training* eti are kanga ko bon koteia teuana iaon aia mena tanan *masters* ibukin te kareke bebwa ibukin te kaben ke tao taan mwakuri iaon te kaibuke ao iai ane tanan aobitia ao iai ae te *Aviation* ibukin reitaki ma te mwamwanaga ao te kibakiba ao te kateniua iaona tanan *Engineer* , ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei riki mai Tarawa Teinaieta

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Aia e rabwa ai bon kabaneana, e koaua teuana mai buakon ana *Division* te PSO ane e tararuaia te Beretitenti ane kanga e irekereke ma tao karaoan aia mwakuri raoi taan mwakuri, ao e koaua e moan te ririki aio ao iai kanga te *Anti Corruption workshop* ane e boia te Beretitenti are I taku bwa tao e rangi ni kakawaki naba iai ane kanga taketenakin kamaunan tao te mwakuri buaka inanon te *Public Service* ma tao bon ti te titiraki ke tao bon kanga te iraorao n aron te ware kanga I tabe n tatara te ware ae kanga 21 tengaa ae ana mwane ni mwakuri te rabwata aio iaon ana *overall budget* te *Ministry* kanga ti ma e rangi n uarereke tibwangana, I tanaki n taraia ma te baere kanga kakoroan min te Ie ni waa *decoration* ake tao e na kona n *demonstrate* riki ana *commitment* te Tautaeka inanon ana waaki, kanga bon te titiraki e bon aoria bwa e a bon mwakoro n te boki ma e bon tau aio ke tao bon aio tao te *Division* teuana ae na kona riki n anganaki te *resource* ibukin karaoan tibwangan te *Division* aio, e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua e bon eti eaki tau ane, ma n aron te ririki aei are iai itera ni ibuobuoki ake kanga mwane ni buoka ni buoka kanga waakinan are tao te Ie ni waa, te *Anti corruption te Regional meeting* iaon te *Anti Corruption* ane kanga ngaia ane e kataumwaneaki ma kanga iai itera naba ni ibuobuoki aika reke mai itinaniku, ngaia are kanga ma e bon eti ae e na kona riki tao e manga taraki te ririki ae na roko ngkana tao e roko te kataumwane n te ririki ae na roko a

kona ni iai ngkane manga teutana kanga, tao e na bon bai te katamaroa riki bwa are e koaua aei teuana ae kanga e moanibwai naba n ara motinnano ae nang kaungaki abara ae Kiribati bwa a nang kataia ni mwakuri nakon bon kaen raoi tibwangaia ao tabeia ake a kantaningaki ibukin te botannaomata n aki manga kanga tarai itera ake a na kona ni manga riri nanoia iai nakon kabonganakin buaka kaubwain abara ae Kiribati, ao e rabwa.

Tibiika: Kanga akea ae kan taetae riki iaon aei, ao nang kanakoa te kaoti nano iaona, bwa te Atu ni kabane ni mwane ae 10 iaan te *Public Service Office* n te mwaiti ae 1,080,520 e na tei mwakoron te tietura n te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai eang ao ke aki ke a kangai tiaki,
Ake a butimwaia (eang) ao ake aki, e butimwaeaki te mwaiti ane bwa mwakoron te tietura n te Biira.

Tia nakon ara bwai are imwina, te Atu ni kabanemwane ane *Number # 11* ae te *Judiciary* n ana mwaiti 2,044,328 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei bwa kam na titiraki iaona, titiraki

ANA ATU NI MWANE JUDICIARY

Tibiika: Ngkana akea ae kan taetae iaon te Atu ni kabanemwane ane ao nna kanakoa te kaotinano iaona bwa te Atu ni kabanemwane ae 11 ibukin te *Judiciary* n te mwaiti ae 2,044,328 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai eang, ao ake aki ke a kangai tiaki, ake a butimwaia(eang) ao ake aki, e nakoia akana a butimwaia.

Tia nakon ara Atu ni kabane are imwina, ara Atu ni kabanemwane are imwina iaon ara tietura bon te Kiribati *Police Service* 12, 12 Kiribati *Police Service* n te mwaiti ae 7,971,150 ao I a kanakoa te maroro iaona, e nakoimi Taan Tei, te *Leader* n te Kaitara

ANA ATU NI MWANE KPS

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao ti te kan titiraki ni kaotaota iaon ane te kataumwane ni irekereke ma booia Taan Mwakuri te Tia Babaire bwa iai te bwaka ae rangi ni bubura kaei, ae $151,650 ni kabotauaki ma te ririki ae nako, ao ti noria bwa akea bitakin te *ER* ke mwaitia Taan Mwakuri n te ririki aei ni kabotauaki ma te ririki ae nako n ana tabo ni mwakuri te Beretitenti ane te bureitiman te ikotaki ni bureitiman, ane moa au moan titiraki tao iaon moa booia Taan Mwakuri ngkana tao ti bubuti ngkana e kona moa ni kabwarabwaraki ane. Ko rabwa

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e rabwa, e koaua tao bon ane teuana te kairua e rabwa kai e noria, bon ane naba ae I titiraki nakoia kain te *Police* bwa eaera e a bon rangi ni kee ao bon iai te kairua ae reke kanga imarenana ma tao te *planning* aobiti n tanan ware ma a tia kaetia bwa kanga e riki aei ngkoa man kanga e nang roko ngkoa te *patrol boat* kanga iai ngkoa are e nang riai n tia n roko ao a tia ni kaman kateirakeaki naba Taan Mwakuri iai te kautamwane ibukia, ma iai te aki ota imarenan te ware ma a tia ngkai ni kaetia otau e a tia ngkai ni kaetaki bwa eti e aki rangi ke kairua ae e a kaota ae ai bon te bwaka 150 tengaa te bwaka, nanona e riai n aki oti n ane, ma are e a oti e a kaetaki ngkane nakon te kataumwane ae imwina, ti ibukin te kabwarabwara e bon eti ware bwa akane ake a kataumwaneaki ma ibukin are irouia Taan Mwakuri irouia bureitiman e riai ngkane n aki reke ae aekan aei, kanga ane te kabwarabwara ae I anganaki n aron ane kanga kabwarabwarakina, kanga bon iai te kairua n te *calculation* ma e a tia ni kaetaki ma te *planning office* ane ngkane bwa kanga e irekereke aei ma kanga aron ngkoa karekean te *patrol boat* teuana are e na reke ngkoa mai *Taiwan* kanga uoua ana buoka *Taiwan* ngkoa imwain te uamaenako are e na karokoa ana ibuobuoki ao rinanon te katauraoi n te MOU e riai ngkane ni iai kanga Taan Mwakuri aika ana riai naba n tauraoi imwain rokon te karikirake ane, ma are e aki bwai te karikirake ao e a tia ni kaetaki iroun te *Poice* mai iroun te *planning office* e tiku bwa kanga teuana mena ae titabo ma e a rangi, e aki boraoi ngkane are e riki ke e karaoia te Aobiti ni bureitiman riki ma ana Taan Mwakuri n reitaki ma ana taua ni mwii te *Planning office* ma otau e atia ngkane ni karaoaki bwa kanga e a riki bwa kanga e a riki bwa kanga angkoa ai te *over spent* kanga n te *Account* ngkana e oti ma a tia ni mwakuria ma te aobiti ni mwane, ao e rabwa.

Tibiika: Te *leader* n te Kaitara

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa Tia Babaire ao I kaitaua te Beretitenti n ana kabwarabwara tao ti aoria raoi n nang ota bwa nanona te ware ngkai ane e tei ngkai aei ane ian te tietura ane n te taibora aei ane 5 tabun te mirion, 5 te mirion 654 tengaa 402 aei ngkai te ware ae eti ke e na kaetaki bwa ti ti tabeaianga bwa mina tao iai ae a tia ni kateirakeaki ao ngkai tao e a manga aki reke booia, ma e a kakawaki ae e na akea tao te kabuanibwai ae na riki nakoia ara tia mwakuri ngkana arona bwa e naki tau te mwaiti aei, ma tao e nang kakawaki naba are e a kaetaki ngkana arona bwa e aki tau aei ao e na riai riki n rawata, kanga I aki raoi nang ota bwa e a tia ni kaetaki

ke e na kaetaki, ma ngkana arona bwa e bon eti ngkai ae e mwakoro ngkai aei, ae ti na kabwatia ngkai ao akea te kangaanga iai ma mina e aki tau ana kataumwane te ikotaki ni bureitiman, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa te titiraki ni kamataata riki, eti ngkane ae e a tei bwa kanoan te kataumwane ibukin te ririki aei, eti ngkane anne, e rabwa.

Tibiika: Te *leader* n te Kaitara

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao tao tia manga nakon ane te kabanemwane ane iaon te *overtime* ao ti kakoaua bwa a nang tiraua ao e nang kakawaki tibwangaia ara bureitiman ibukin te tararua tao rakan aia awa ibukin itera aikane, ma tao e na ibuobuoki naba ibukin te kaotaota ngkana tao e kabwarabwara te Beretitenti bwa tera tao rakan tanan ke bwaai aika riki ke tao ngaia e a reke iai te kiba 250 tengaa 946 ibukin te kataumwane n te ririki aei, ko rabwa Tia Babaire

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua ibukin te ririki ae 2012 te kataumwane n te *overtime* e bon korakora kamanenakina irouia bureitiman riki ni bon kaitara naba ma aron tabeia, ao e kakoauaki bwa te ririki aei n aron are I taku teuana ae bon nang korakora te raka iaona bon te aoraki are te buti ngkai *Covid19* are aki ti tarua ngkai te roko mai tinaniku tao n te marae a ibuobuoki naba are n tanan matabaiawa, bwa are iai naba tibwangaia bureitiman n tara ane, ao te kauoua iai naba ke e bon raka ngkai n te ririki aei te bwai ae kananokawaki kanga e manga raka ke e manga tamwarake te urubwai ao te baere e aranaki bwa te *Crime* kanga e a moana tanan maeubuaka irouia te roro ae rikirake ao bon ara botannaomata, te aro ane ngkane ae e a mang kawaerakea naba ngkai iai ngkai tanan *special* kanga ana *special operation* te *Police* ni kaitara ngkai te waaki ngkai ae e a manga bae ngkai n rikirake iaon riki Tarawa Teinainano ma Betio ao akane ngkane bon ti ibukin rakan te *overtime* are e bon rangi n bobuaka te *overtime* kanga e karakaki te boo nakon 30% ao e a manga raka naba ngkane mwaitin te kabanemwane iaona ao te kauoua e a manga bon raka baika uoua aika raka aikai n aia mwakuri bureitiman, ao e rabwa.

Tibiika: Te *leader* n te Kaitara

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao tao te titiraki are imwina e rekereke ma aia mwane ni motirawa Taan Mwakuri bwa ngkai ti ataia bwa

ngaia tao e a bon kee mwaitia are e bon tiku ni mwaitina mwaitia ara bureitiman n te ririki aei kanga akea rakana man te ririki ae nako ma ti nora iai, iai rakan ngkai te kataumwane n te ririki aei ibukin te mwane ni motirawa 78 te ngaa 600, tao ti na bubuti ngkana e kona naba ni kabwarabwara bwa tera te raka aei ngkai nanona bon titebo naba mwaitia kain te tabo ni mwakuri aei, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Te raka iaon te *leave grant* riki n te ririki aei titabo ma are iai ngkai tanan *post* iai tabo tanan *post* irouia bureitiman ake a tia, tao ngkoa ngkekei ae bon te mwaiti ma akea kaiia, ngkai a manga kainaki tanan *vacant post* ao kanga ti ane te kabwarabwara, kanga bon ane te mwaiti ngkai ni ware ngkana tao e a tia n aki rangi n tau n ririki aika nako kanga ai ane ngkane ae e bon kaeaki raoi, bwa are kanga te *leave grant* e aki kona ni bwaka n aki akaka bwa e bon kaineta raoi mwaitin te tia mwakuri are e mwakuri irouia bureitiman, ma kanga bon ti anne kabwarabwara ae titabo ma e bon raka tao iai riki tao taabo ni mwakuri ake a tuai ngkoa ni kainaki irouia bureitiman a tia ngkai ni kainaki, I taku bwa n te ririki aei ngaia teuana te ririki ae ni kaitara naba ma kanga kanoan te kakamwakuri ane ngaia ane a kanoaki tanan *post* ao bon ti ane ae kanga rakana kanga akea riki bwa are bon ti ibukia mwaitia Taan Mwakuri, ao tao n ririki aika nako tao e korakora te bwangabwanga ke te *vacancy* irouia tanan nakoa tabeua irouia bureitiman, ao e rabwa.

Tibiika: Te *leader* n te Kaitara

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa Tia Babaire ngaia tia kukurei n ongo ae e a moanna n rawata riki tao a moanna n akea tao te *vacancy* ke te tabo ni mwakuri ae akea kaina, ti kakaitau bwa ngaia tara nimangaun ma uoman ngkai aika tao a tibwa manga kateirakeaki inanon te ririki aei, ao n na ti bubuti ngkane te kabwarabwara tao iaon ane manga te kerikaki, ti ataia ae iaon baoia Taan Mwakuri, baoia nakon te tabo ni mwakuri, bwa ti ataia bwa aei moan te kakawaki ibukia naba ara bureitiman aika tao ngkana a kainanoaki tao aei tao nakon riki te aobiti, ma tao e a manga uarereke, tao e a manga bon nakoraoi aron te tiko n ana tabo ni te ikotaki ni bureitiman ma ti ti kan taraia bwa mina iai rotakin ana *service* ke aron aia mwakuri bureitiman are a kakainanoaki iroun te botannaomata, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa ao e rabwa ana kauoua n titiraki ibukin

are baoia Taan Mwakuri, ma I kan ti, irarikin are e bon tao te raka n are te *leave grant* teuana ae te kabwarabwara ae I a tibwa anganaki e rin, e a tibwa rinnako ibuakona are e aki bwaka ngkoa 2019 aia *special allowance* ke kanuangaia tanan *special constables* ngaia are e aki bwaka n 2019 ao e a bwaka inanon te ririki 2020, ao ngkoa kanga te kabwarabwara ikai e aki tao te *overside* e aki rin n te kataumwane 2019 ma ane ngkane bukin ae karakaki, ao ane iaon baoia taan mwakuri eti, iai ngkai kanga bon rakan e a manga reke ke e a toamau riki te bureitiman ni baoia, kanga otau iai te buoka ngkoa are e a tia n reke nakoia ibukin karekean riki baoia ni mwamwananga, ngaia tao ane ae e a ibuobuoki naba ngkai ao a manga bon kakaea te anga bureitiman kanga ni *coordinate* riki, ni kataia riki baronga aron te mwamwananga ibukia Taan Mwakuri bwa e aonga ke e buoka naba kauarerekean te kabanemwane n te itera aei, bwa are e koaua te *transport* bon teuana aia kabanemwane bureitiman, e a toamau riki ngkai baoia, tao ae ngaia ane ae a ibuobuoki ni kauarerekea te kabanemwane iai, ao e rabwa.

Tibiika: Te *leader* n te Kaitara

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao tao n na manga ti titiraki ni manga okira are e a manga tibwa kabwarabwara iaon te *leave grant* bwa nanona titabo ma te kataumwane ane iaon te mwane ni motirawa aia mwane ni motirawa Taan Mwakuri e rinnako naba iai kanuangaia tanan *special constables* ma tao kanga tao ti na kantaningaia bwa e na rin riki ian are bon tanan *allowances* ke bon kanuangaia Taan Mwakuri, eang ngaia kanga tia manga moan titiraki riki n ane ibukin ae e a manga bitaki te kabwarabwara iaona, ma e bon ti kan kamatoaki bwa nanona aia mwane ni motirawa Taan Mwakuri ane ti na kabwatia ngkai e rin inanona kanuangaia tanan *special* ao tao bon nnena ane ae na riai ni karinaki iai ke tao e na riai ni karaiaki nakon are e bon nnena, tao ane imwain ae I manga nakon are imwina taiaoka te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa are tao a bon reitaki ma te Aobiti ni mwane kanga otau bon ane tanan *one off* kanga bon te *one off allowance* are e aki rin n te kataumwane n te ririki ae nako ngaia are tao ane ae kariaki tao eti tao bon naba aia titiraki ma tao a tia n reitaki ma te aobiti ni mwane tao ane nnena ae kanga e angaraoi ma kabwakakin te aeka n *allowance* ane, bwa are kanga e waa aia tai bureitiman are kanga a bon bubuti aia *leave grant* bwa e na karakaki ma are iai are aki anganaki te *leave*

grant a karakaki riki aia *allowance* ngaia tao e kariaki tao ane ae karinaki iana, e rabwa ane kabwarabwarakina.

Tibiika; Te *leader* n te Kaitara

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao tao n na ti manga okira riki aei bwa e aoria n are a bon eti raoi naba n nen tanan ware are ti na kabwatia ikai, nanona tao iai kanoan ane tem wane ni motirawa ane bon te mwane naba ni motirawa ibukia tanan *special* ma ti na ti bubutia te Tautaeka te Beretitenti bwa tao kain ana tabo te kauoman bwa e ngaa raoi nen raoi ane bwa mina tia manga mangaongao ngaira iai ngkai ti kantaningaia bwa e na mena are teuana ma tao aei e a bwarabwara kabonganan te mwane aei ma ti nenna ngkane ma tao ti a bon katikua ane ngkane iroun te Beretitenti ma tao e kakawaki are e bon eti naba nen ara ware ao ara kataumwane bwa are aikai kanoan ara Tua ngkai ae ti na kabwatia, ma tao ai bon te bubuti ane, I a katikua iroun te Beretitenti ma te kauoman bwa tao a bon kamena raoi bwa enga raoi nen ane te kanuanga ane e na riai ni mena iai, te Tia Babaire tia katikua ane ma I taku bwa e nang kakawaki are te kabwarabwara ti kanangaia Taan Mwakuri e nang kakawaki bwa e na riai n reke irouia ao e naki ke tao are e a manga rangi n raka, ngkane ti kabwarabwara ma e rabwa te Beretitenti bwa tia bwarabwara ni kamanenana ma tao ai bon nen bwa e na mena raoi iaa, ma tia katikua ane, ao ngkane n na ti bubuti ngkane tao bon manga bon te kan ota naba iaon ane karaiaia Taan Mwakuri ane 225 bwa ti noria ae iai te karai nanona kanga iai te karai bwa iai te raka ni kabanemwane iaon ane ma ti nora te kataumwane n te ririki ae nako tao ai bon kanoan ngkai ana mena ikotaki ni bureitiman ana tai ni karai ma tao e na kakaongora naba tao bon ara rongorongo ao ana rongorongo naba aia rongorongo kain Kiribati bwa tao abaa raa ane ngkana tao iai ae a tia ni kakai ngkai ke tao akea ngkoa kaia ao ngkai a reke ngkai aia bureitiman ma tia bubuti ane taiaoka, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa te karai bon iaon Kiribati ma e bon ana riki te kataumwane iaona te karai mai Kiritimati bwa are ngkai e a in te kiba, e a *due* te karai mai Kiritimati iai ngkane ane ana manga mwaing mai Kiritimati nakomai ao iai aika namwaing mai ikai nako Kiritimati ao ane, ao iai mai iaonaba ma ane a uarereke, ma bon angin riki te kabanemwane iaon te karai bon ane are e bon rangi n raroa Kiritimati iai ake ana nakomai ao iai ake ana nako Kiritimati, ao tao ti ane riki te kabwarabwara tao

ngkana e bon tangiran e kai karekeaki ngkana kam bon tangiri bwa iaa aba ngkai iaon Kiribati ake a nang karai akane a manga kai karekeaki ngkana kam bon kainanoa te kamataata ke tao atakin ane te rongorongo iaon ane, ao e rabwa.

Tibiika: Te *leader* n te Kaitara

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua bwa iai naba ane ibukin tao bwaai ni mwakuri ke tao tanan kaa ane iaon 287 ma tao ane naba kanoan ngkai ae e a tia ni karaoaki ibukin katoamauan riki ana bwai ni mwakuri te ikotaki ni bureitiman, ti nang ata kakawaki aei te Tia Babaire ti nang boutoka ke kanga boutokan aia bwai katoamauan aia bwai ni mwakuri bureitiman bwa are ngaira n ara abamwakoro ti nang kakainanoia n taainako ao tao teuana tao baoia tao ane tao bon iai tanan karikirake ngkoa ake mai imwaina ma ngkai ao are tao a bon tiku bureitiman ni iangoa naba baoia aia koraki ake a mena iaonaba, ma tao aei tao bon ibukia kain te Aobiti ae i Tarawa, ma ti ane ara mena bwa ibukin ae nang kakawaki tao tera riki aia bwai ni mwakuri bureitiman ae a nang ni kainanoia kanga tao ti na bon katikua iroun te Beretitenti bwa ti nang boutoka aron katoamauan aia bwai ni mwakuri bureitiman ma tao aei tao e a nako tao ibukin tao te kaa ke tera bwa tao teutana te kamataata iaon ane 287 iaon tao aia kaa. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: I karabwa te *leader* n te Kaitara n ana titiraki ao e koaua eang ma tao ngkana te taratara ngkoa ti ibukia kain te aobiti kain Tarawa ma e rin naba ikai aonaba ni kabane n reitaki ma Kiritimati ao riki aonaba bwa tao Kiritimati e toamau naba ma iaonaba a karinaki ikai a kona n rent, are a tuangaki ngkai bureitiman ngkana a tare aki mena a kona ke iai naba boon tangoan tanan rebwerebwe, bwa are te aba teuana e kona n nang abwabwaki ao e kakawaki ae e katoamauaki ke ni kakorakoraki aron te *service* aei, bwa are e bon rangi ni kakawaki ibukin mauria ara botannaomata, ma iai bukin Tarawa ao iai naba ibukia kain aon abamwakoro, ao e rabwa.

Tibiika: Te *leader* n te kaitara

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa tao ai bon kabaneana te Tia Babaire ao I kaitaua te Beretitenti n ana ibuobuoki n te kabwarabwara tao ti iaon ane ai bon te kabanea ane tao te kabomwi, ngkana arona bwa e na e kona n ti kabwarabwara teutana te Beretitenti, ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e rabwa, kabwarabwara teuana e rabwa te titiraki iaon ane kanga te kabomwi, ma imwaina ngkoa e ririn ian te *internal travel* ke te bao ni mwamwananga kanga aei te kabomwi tao taan kakoaua ake a roko mai iaonaba are iai tao kainanoaia man te bowi ao e kona ngkane n are mwin boon tikuia iaon Tarawa aia *allowance* ma aia raa, ao ngkana e moti te bowi bwa tao e konaki te tabo ni bureitiman bwa are a kona naba ni kateaki te tabo ni bureitiman ao ane naba ngkane ae te ATu ni mwane ae kamanenaki, ngaia are a bon kaokoroaki ngkoa ngkekei e raba ian te *internal travel* are ibukin aia *allowance* ma boon tikua ikai, ngkai a bon kaotinakoaki mai iai ane a kaokoroako ao ane ngkane kanga te mwaiti ibukin te ririki aei, ao e rabwa.

Tibiika: Tao e a bon bane ae kan titiraki iaon te Atu ni kabanemwane ane ao ngkana akea ae kan taetae riki iaon ane ao nang kanakoa ami kaotinano, bwa te Atu ni kabane ae nambwana 12 ae te Kiribati *Police Service* e na tei n te mwaiti ae $7,971,150 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira, akana a butimwaia ke a kangai eang ao akana aki ke a kangai tiaki, akana butimwaia, (eang) akana aki, e na tei bwa mwakoron te tietura te Biira aei te Atu ni kabanemwane ane.

Tia nakon ara Atu ni kabanemwane are imwina nambwana 13 *Public Service Commission* n ana mwaiti ae $300,344 I a kanakoa te maroro, te mwaiti ae 300 tengaa 344 e na tei bwa mwakoron tietura n te Biira aei, e nakoimi te maroro Taan Tei

Te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta

ANA ATU NI MWANE PSC

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao e koaua aio tao te aobiti teuana ae uarereke ao e rangi ni kakawaki naba tibwangana ibukin ana waaki te Tautaeka ti teuana au titiraki te Tibiika iaon ana kataumwane te tabo ni mwakuri aio, tao bon ti kabwarabwaran te raka ane te *internal travel* bwa are tao e koaua 68 tengaa te mwananga tao nako Kiritimati bwa are angin te tai ae e waa riki tanan *post* i Kiritimati akana a na kona ni karaoaki iai tanan *interview* , kanga I taku bwa e rangi n tau n taraki naba ma aron ngkai te kibakiba ngkana arona bwa ke ibukina e a manga bon rangi n raka, ma tao te titiraki ngkana e kona kabwarabwaraki tao iai tao te mwananga tao nako Tabiteuea ke tao ia are a ewa iai ana tabo ni mwakuri iai te Tautaeka ke ana bon kona tao ni karaoaki te *interview* iaoia tabo aikane, tao ti ane tao ti kabwarabwarana ane te raka iaon te *internal travel,* e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa te kamataata ao e koaua are te mwananga aei kanga bon ti ibukin riki te mwamwananga nako Kiritimati, eti bwa eaera kai e a manga raka, kanga iai nikiran tanan tarau naba man te ririki ae nako ao te mwamwananga kanga e a bon raka naba aron mwamwanangan te *PSC* man moan te ririki nako Kiritimati ibukin kanga karaoan tanan katabetabe ikeike, ma iai ngkane te kantaninga bwa angkoa ngkana e na uki ngkai manga te mena tao ni banen te ririki kanga rabanen te ririki aei ngaia ane a bon manga karaka riki teutana aia kabanemwane ma eti kanga bon ti ane ibukin te raka ibukin te mwamwananga nako Kiritimati, kanga ane kabwarabwarakina ae reke irou, ao e rabwa. Ti ibukin ane

Tibiika: Te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta e nakoim

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua kanga atakin tibwangan tao te *commission* are bon ti karaoan te *interview* ao tao ngkana iai tanan tangitang a bon kona ni karaoaki n aia aobiti ane i Bairiki, ma tao e na bon kona ni ibuobuoki ngke arona bwa ti anganaki naba n te ER tanan *total* mwaitin tanan tabo ni mwakuri ake a tia n *establish* ni karekeaki mataia ao tao mwaitin naba tanan *vacancies* bwa are bon ti tabeia nakai karaoan te *interview* , ma kanga bon ti te raraoma ngkana e na teimatoa n raka te mwananga ao te titiraki ngkane bwa tao are ti taraia naba bon ti tanan *new post* ae taekinaki n ami boki aio ti akana taan Reirei, ao ngkana ti tara naba ana *post* te *line and phoenix* kanga e karako tanan *new post* ma tao ti ngkana e a rangi n ewa tanan *vacancies* akana tuai karaoaki, ma ngke arona bwa tao ti anganaki naba ma te *summary* bwa ti aoria n ata naba aron biribirin kanoakin tanan *vacancies* n te Tautaeka bwa are a bon kakawaki bwa a na bon bane ni kanoaki ao e aoria ni bon kona ni karaoa tibwangana raoi tanan tabo ni mwakuri, e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua are irarikin mwamwanangan te PSC ibukin kanoakin tanan *post* ao bon iai naba ibukin tanan tao tanan katua ke tao tanan raa ake kanoan naba tabeia ngkana iai, ma bon ane riki ae e angi riki tabeia iaon kanoan tanan *post* irarikin ake bon tangitang, ma kanga bon akane kanga irou iai te *component* teuana are tao kabwarakin aia *commitment* ibukin man te ririki 2019 ngaia ane I taku bwa tao ane teuana rakana ae rangi ni bubura iai, ma are ngkana ao ai manga bon te katautau ngkana tao e na kona n

uki tanan *borders* ibukin manga, bwa are e waa ngkai kainanoan te PSC mai Kiritimati, n aron ae e kawarai naba ngkoa te *Chairlady* ao e a rangi n ewaa kainanoan ngkai tanan, ke a kona ngkai ni karaoi mai ikai tabeua ake a kona ni kanakoi ao ake aki ane a bon tiku ngkane n tataninga rokoia tanan komitinati ikekei, ma e rabwa eang tao e na ibuobuoki tao ane teuana ae na kona ni katauraoaki nakon ane katauraoakin tao te rongorongo iaon tanan kabwarabwara ke e kataia n taraia ma te ER n aron mwaitin tanan *new post* i Kiritimati e kuri rang karako n te ririki aei, ke tao ane ti tabeua ma are tiaki n ti tanan tao iai tanan *exist vacancies* aki oti ngkane kanoakina n te ER ma irarikin tabeia teuana bon rinanoan naba te tangitan ma tanan katua aika kona n reke nakoia Taan Mwakuri ikekei, ao e rabwa.

Tibiika: Taran ae ai bon akea ae kan maroro iaon te Atu ni kabanemwane ane ao ngkai ai bon akea ae na taetae riki iaona ao I a kanakoa te kaoti nano iaona bwa te auti aei

Bwa te Atu ni kabanemwane ae nambwana 12 te Kiribati Police *Service* n te mwaiti ae te *Public Service Commission* kabwara au bure nna kaetia raoi ibukin te *record.*

Bwa te Atu ni kabanemwane ae nambwana 13 ian te *Public Service Commission* n te mwaiti ae $300,344 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei, akana a butimwaia ake a kangai eang ao akana aki ke a kangai tiaki, akana a butimwaia (eang) akana aki, e butimwaeaki, e nakoia akana butimwaia,

Tia nakon ara Atu ni kabanemwane ane imwina te Atu ni kabanemwane are imwina iaon ara tietura nambwa 14 te *Ministry of Foreign Affairs and Immigration* n te mwaiti ae $2,838,324 e na tei bwa kanoan te tietura,
I a kanakoa nakoimi Taan Tei ami titiraki e nakoimi
Te Tia Tei temanna mai Tabiteuea Meang

ANA ATU NI MWANE MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS AND IMMIGRATION

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kan bubuti te Beretitenti bwa e na kona ni buokira n ana Atu ni mwane akana, teuana moa *Madam Speaker* ane ian *Housing assistant* Tibiika ane 203, tera bukin te *increase* ane Tibiika, *House and Assistant*

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa te Tia Tei mai Tabiteuea n ana titiraki rakan ane ibukin tao te *Housing assistant* ao aei are e bon kuri kanga imwin baika a riki n te

aonnaba riki korakoran ana mwane *America* ngaia ane iai taai ake e nanga waerake iai are a kona ke e a manga kabobuaka riki te *rent* i *New York* bon ane kanga teuana bukina ae rangi ni bubura ao are te raka n te *exchange rate* e kona n rangi are e aki kona n ataki bwa are e kona n rangi n bubura ao iai ae e a manga rangi n uarereke, e kona ni bwaka, ma ane ae e a tia n raka i bon ian baika riki n taai aika nako tao riki n te ririki aei i *New York* riki iaon *America* , kanga bon ti ane ibukin te raka, bwa are iai tao te *new missions* aika a iangoaki kanga iai tanan buoka nako iai, iai ibuobuoki ae eaki rangi n rota ara kataumwane, ma bon ti ane e rota ane te kataumwane ane 10 tabun tengaa te raka 11 tengaa te raka bon ti ibukin te *exchange rate* ae bon kona n rangi ni bobuaka naba, ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei riki mai Tabiteuea Meang

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Beretitenti *Madam Speaker* n ana kabwarabwara ngaia ibukin te raka ane ibukin biriraken kanoan te mwane n Tania ibukin ana auti tao te *Ambassdor i New York* akea ara kangaanga n ane te Tia Babaire bwa are e a riai ni kamweraoaki ara Taan Tei i tinaniku te Tia Babaire ma ngkai tao e reke naba taina te Tia Babaire *Madam Speaker* tao e kona ni kabwarabwara nakoira te Beretitenti iraua kanoan aio, tao te *apartment* ke tao tera ae maeka inanona ara Tia Tei ae karineaki n te *UN* Tibiika.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua are tiaki ti te *Ambassdor* bwa are iai naba taan mwakuri n ara aobiti are *New York* , iai ngkane te kauoman *Ambassdor* ma kain abana ane bon iai naba aia *plat* ane a *rent* ao iai naba ake Taan Mwakuri, I taku bwa iai te *Driver* ao iai naba kanga te *Executive Assistant* ke te tia ibuobuoki te *EA* ao ane ngkane ane, ngaia are tiaki ti teuana te auti bwa tao ti ana auti ara *Ambassdor* , iroura aei ae 10 tabun tengaa, 11 tabun tengaa, a rangi ni bobuaka auti iaon *New York* riki tabo ake a rangi ni bobuaka, ma are e a bon kataumwane ma ti te bae e kona ni kaburea ngkane te *Exchange rate* bwa are e bon tuai reke naba ngkai ara *Account* iaon *New York* ane kanga te mwane n *America* ane iaon kawaina iaon kawaina n uki teuana te *Account n te US* iaon *America* ae mwakuriaki ngkai, ao ngkana e reke ane ao a kona riki ni bebete bwa are e a kona n raii ara mwane n *America* nako iai e a uarereke ngkane riki kanga te *exchange rate charges* iai, ao ane ngkane tiaki ti te *Ambassdor* bwa iai riki auti akana maeka iai naba ara Taan Mwakuri ikekei, ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei riki mai Tabiteuea Meang

Hon.Taberannang Timeon: Ngaia e rabwa te Beretitenti te Tia Babaire ngkai e kabwarabwara ane ngaia tiaki ti te *Ambassdor* bwa iai naba ana Taan Mwakuri te *Ambassy* ikekei akana tao a mwakuri ma te *Ambassdor* ao ti kabwara ane te raka te raka te Tia Babaire ngaia are ti titiraki iai ao ngaia ti ataia bwa ngaia aio te *service* ke kaboan ana *rental* ana *accomodation* te *Ambassdor* ma ana *staff* n te *Un* i *New York* e rabwa, ane imwina te Tia Babaire te *allowances* te Tia Babaire te raka naba ae 34 tengaa, tera ae reke nakon aei e kona ni kabwarabwara teutana te Beretitenti taiaoka,

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa, ao e koaua iai te raka ae $34 tengaa iaon te *allowances* ao ane e bon reke naba man teuana, iai te raka ibukin ataei ngkoa ake, ibukin tao te *mission* ae iaon kawaina te katautau, iaon kawaina e na tei *Beijing* i *China* ao iai kanga te *allowance* are e na kona ibukin tararuakia naba ataei ake a mena ngkai a bon tiku a teimatoa, ara ataei a bon tiku naba i *Tawain* tao akane ma are ngkoa ngkane ngkana a tararuaki ngkane man te aobiti ane na tei mai *Beijing* ma e kataumwaneaki ane ngkane bwa are ibukia naba ara ataei ake a bon teimatoa n tiku iaon *Taiwan* ake kanga e a tia te Tautaeka ni kariaia bwa e na kateimatoa iai te *allowance* ibukin tikuia naba ikekei, ao ngkane ane ibukin te *New York mission* iai naba, ke te *allowance* ane n rakan naba te *exchange rate* bwa are iai aia *allowance* ae anganaki ara *diplomat* ao ane ngkane ae te *increase* naba iai ngaia are e ikoikotaki te *increase* ao e reke ngkane ane te mwaiti ane $30 tabun tengaa, ao e rabwa, ibukin te ririki aei nakon toki te ririki.

Tibiika: Tia Tei riki mai Tabiteuea Meang

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Beretitenti *Madam Speaker* ni kabwarabwaran ane ngaia te raka ane ane ian 204 ngkaia te *combination* ke e *combine* te *New York mission* ao te ngaia te *mission* ae boou are e na kateaki i *Beijing* te Tia Babaire are angkoa bwa ana *accomodate* moa iai ataein te reirei akana mena *Taiwan* bwa tao ana *transfer* ni kangai, ngaia ane te Beretitenti?

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Kanga te kabwarabwara ae I anganaki bon aia *allowance* ataei ake a reirei ma are ana *manage* ngkane ke ana tararuaki man te aobiti are i *Beijing* bwa are bon iai ngkane ataei ake a

bon teimatoa n tiku ni kabane aia reirei i *Taiwan* ian te boraraoi ma te Tautaeka, ane a bon tiku ngkane ni kabanea aia tai bwa are iai aika bon bubuti are riki kanga a kuri ni kaokoro aia *programmes* riki tanan *medical student* , akana tiku ngkane iaon *Taiwan* ao ngaia ane ngkane kanga kabwarabwarakina ae irou, ao akane e reitaki ma aia *tuition* aia *tuition* ao ai bon *other cost* bwa are e a tia ni bubai *China* mai iai e a tia ni bubai *Taiwan* mai iai ao tia kukurei ngkane ai bon te Tautaeka ngkane tabeia, bwa are kanga aia *final* tanan *year* ake tanan *final year students* are iai ae teuana te *Semester* ao iai 2 aia *Semester* are ngaia ane ngkana a bane ngkane ao e a manga uarereke ngkane te *allowance* aei, ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei riki mai Tabiteuea Meang

Hon.Taberannang Timeon: Eang bwa e kakawaki taekinan aio *Madam Speaker* ae e a oti bwa ngaia iaon kawaina n tei te aobiti i *Beijing* e a tia n tei ke kanga, ao e taekinna te Beretitenti aia *allowance* ataei akana a mena i *Taiwan* are ibukin bwa e kai kabwakai *Taiwan* ma are bon etina ane bwa are kam kitana *Taiwan* ngaia are e a riai ni kabwaka ngkane *China* ke tao kam a riai ni kabwaka, ngaia ane tao ai ngaia ane ngkane, ao ngaia kam nang katea ami mena, ma e a tia n tei te *Ambassy* ane i *Beijing* e aonga naba n ongora te botannaomata.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa tao e bon aki kakauongo te Tia Tei kanga bon au kabwarabwara ae iaon kawaina n tei, tao imwain tokin te riirki aei, ao ane ngkane tabena teuana ngkane ane e na teimatoa ni kabwakai aia *allowance* , ngkai ti bon kabwakai mai ikai, ma are ngkana e a tei ikekei i *Beijing* ai tabena ngkane ane tabena ngkane bwa are kanoan tabena tararuakin te aono n *Asia* tao n aron ae na bon ataia naba te Tia Tei ae karineaki, ma e tuai n tei iaon kawaina e mwakuriaki, ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei riki mai Tabiteuea Meang

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Beretitenti Tia Babaire ao I aki ataia bwa are ana babaire ane bwa e na tararuaki te aono n *Asia* maia tao mai *America* ke tao maia ke, ma are bon ane ana babaire ngaia n ana *role as Minister for Foreign Affairs* Tia Babaire tia katuka ane nakoina, tiaki uneakina ane Tia Babaire, iai riki akana imwina Tia Babaire aika tanan raka, teuana ane iaon, n otau ae uarereke, ane e riaon 7 tengaa ane te *overtime* teuana ane *temporary assistant* ane $12,000 ma iai ngkane ane bubura ane imwina Tia Babaire, ae te *wages*

tera ae reke n aei Tia Babaire ae $44,000.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa te titiraki ibukin tao te kamataata iaon te raka ane te *wages* ao aei e rekereke ke bon iai tao *staff* Taan Mwakuri n te *ministry* aei ake a *in-service* ao ngkane a kateirakeaki taan onean mia n te *contract* ma angkoa a kaboaki man aei, ao iai ake kanga ana tia mwakuri te *High Commission* ara *mission* are *i Fiji* Kiribati *High Commision* ae ngaia iai *new post* teuana te *new post* iaon te *Clerical officer* e na ibuobuoki nakon te *third Secretary* ao iai naba te *Executive Assistant* , ane kanga teuana ngkane ana *recommendation* te *PAC* tao imwin rokona iaa n tuoa ana *account* te *High Commission* ikekei ao iai ana *recommendation* ibukin karekean teuana te *post* ae ibuobuoki ae te *Executive Assistant* , ane ane ngkane ane e a reke ngkane ane, ao ai ane ngkana kanga bon, ngkana e bobuaka boia Taan Mwakuri e a ikoikotaki ngkane, iai aika *inservice* aika a *senior* iai temanna te *Deputy Director* n te *Multilateral* ane e karaoa ana *in-service* i *Fiji* ao ane ngkane onean mina e nang bubura naba ngkane, te *senior* iai tanan *senior post* a bubura onean mia, ao iai ngkane akana temanna te *Executive Assistant* ao ana *wages* te *Clerical officer* ane n te *High Commission i Fiji* kanga ti ane kabwarabwara te raka ane, ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei riki mai Tabiteuea Meang

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Beretitenti, e aki kukua n aikai bwa are ti kan kaotaira te Tia Babaire, ngaia ti karabwako te Beretitenti n ane, iai ngkane tia ruo rikaki riki te Beretitenti nakon ane 219, *Local Catering* tera te *local catering* te Tia Babaire, *Foreign Affairs* kanga te aobiti ae *tue* ke e mwakuri ma aban aba itinaniku ake ti iai reitakira ma ngaia ao tanan *National Organizations* ke eang te Tia Babaire, ao tera te *local catering* aio te Tia Babaire ngkana tao tiaki ataia ti kona ni butia te Beretitenti tao e bae uarereke ma ti kabwarabwara nakoira.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Are aei ae kakaraoaki ibukin tanan *missions* are angkoa ara *mission* are i *Taiwan* ane ngkoa te kantaninga bwa e na uotaki te *cost* ane nako *Beijing* ngkana e kateaki ibukin te *orientation* ma tanan *student* ake a roko, ao te *High Commission are* i *Fiji* ane naba ibukin tanan *orientation* ma I kakoaua tao ngkana e bon iai, kanga n are I roko naba i *Fiji* ao e reke au tai ma *Student* ao eti iai naba kanga te *refreshment* ae uarereke kanga tiaki

te amwarake ae bon rangi n bubura, e uarereke n amwarake ma tanan *student* tao akane iteran tanan, ke kanga aia tai *orientation* ngkana a roko ataei ao imarenan, n teuana te *semester* ao bon iai ana tatai naba te *High Commissioner* ni katea ke tao ngkana iai tanan *Graduations Ceremonies* ane naba aia tai ae a kona n boa aia amwarake ni katekeraoia ataei naba ake a reke aia bebwa, tao akane bon kanoan ana waaki ni katamaroa te *service* nakoia ataei ara *missions* tiaki ti iaon *Fiji* ma iaon naba *Taiwan* ma are akea ngkai *Taiwan* ma are e kantaningaki bwa te kataumwane ane e na nako ngkane ngkana n tei te *mission* i *Beijing* ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei riki mai Tabiteuea Meang

Hon.Taberannang Timeon: Ngaia e rabwa te Beretitenti bwa ngaia ngaira ti taku ngaira bwa tera te *local catering* tao kaboan aia amwarake nake kanga a memena ian teitai bwa tao tera tao te katoki taka nakoia kain *Foreign Affairs* tao ana irua, ma ngaia tiaki bwa ngaia nakoia ake itinaniku te Tia Babaire ngaia e rabwa ane te Tia Babaire tia ota iai, eang

Ane imwina ngkane Tia Babaire e koaua eang ti ataia bwa tera iaon 227 te Tia Babaire ma *External travel* ti ataia bwa e kerikaki, ma e *still high 267* ngkai ai bon akea te mwamwananga tera te kabwarabwara n aei te Tia Babaire ibukin te *Ministry of Foreign Affairs* ae bon iai te *Lock down* ao e a bon mwananga naba ke kanga aio te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Are te kantaninga are a nang bon aki kabonganaki te *overseas* ngkana bon ake te mwananga ma e bon ti kateaki ikane, iai ngkoa are te *saving* are kanga ti kataia ni kauarerekea ibukin are e a bon aki kabonganaki te mwane ane, ma are arona ngkana e bon tiku, are bon iai te mwananga ni moan te ririki ao iai te mwananga ae ti kantaningaia n aron are I taku ngkana e na manga uki ara *borders* ao ngkana e na reke te bwain aorakian te aoraki ae te *Covid* bwa are otara ane a kataki ngkai bwainaoraki n te mwakete n te aonnaba ma are a bon tuai raoi ni kamatoaki raoi ma te tai are e a kamatoaki raoi ao antai ae na ataia tao e a manga uki tanan mwamwananga ngaia ane e bon katukaki ane, ma te kantaninga ngkana e bon aki kainanoaki ane e na okira te aobiti ni mwane, kanga te bua ni mwane are koaki kabongana te mwane n te ririki e na bon manga okira ngkane, ngaia ane e bon tei ane n tiku bwa kanga angkoa ai kanoan te ririki aei, ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Tia Babaire ao ti na bubutia riki te Beretitenti ana kamataata iaon tanan atu ni mwane akana iana Tia Babaire, e koaua ane iai te kerikaki ian te *communications* ian *electricity and gas* ma tera ae riki te Tia Babaire bwa are e koaua ae taekinaki bwa ngkana iai rotaki tanan *services* aikai nakon tanan *ministry* aika tanan *Focal point* n aekan *Ministry of Foreign Affairs* ae te *Focal point* ibukin te reitaki ma tinaniku te Tia Babaire tera ae riki tao taeka ni kauarereke tao e bon rangi ni bubura mai imwain ngaia ane a kauarerekea riki bwa a nora tao te *wastes* ke tao bon iai te bwai ae riki, e kona ni kabwarabwara aio te Beretitenti iaon te *Communications ao Electricity and Gas* bwa a bwaka akane Tia Babaire, ti kukurei bwa a bwaka ma tera bukina ngkai a bwaka, e a *affect* ana *operation* te *Organization* ane ke e aki Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E koaua e rabwa tao ibukin kerika, e aki rotaki ana mwakuri ma are bon iai ngkai n aron are I taku kanga iai kanakoraoan te *internet service* n are imarenan ana aobiti te Beretitenti te PSO ao te *Foreign Affairs,* iai kanga nakoraoin ana *speed* te *internet* kanga e a nakoraoi riki titabo ma kanga e nakoraoi riki ao te *Charge* ke te *usage* ea uarereke riki ao te kateniua n aron ae I ataia are e tuai raoi n tei te *mission* are *Beijing* ngaia are kanga e uarereke naba te kabanemwane ngkai akea moa te *mission* ikekei bwa are akea *Taiwan* ao e iremwe ngkai katean are i *Beijing* ngaia ane e bon uarereke naba te kabanemwane iaon te *Communications* ao n reitaki naba ma ane te *Electricity* ao te *Gas* bwa are akane aika rekereke riki ma tanan *missions* ane iaon aia *Electricity* ao aia *Gas,* kanga e uarereke ibukin te *ministry* ma angina riki ibukin ara *ministries* ake itinaniku, ao e rabwa.

Tibiika: Tao e a bon bane te maroro, te Tia Tei riki mai Tabiteuea Meang

Hon.Taberannang Timeon: E nang bon bane *Madam Speaker* n nang kabanea bwa e koaua, ane 249 ane, 243 *sorry, Purchase of Office equipment,* e kerake nakon 50 tabun tengaa te Tia Babaire, tao 50 tengaa tao e uarereke ma tera bukina ane Tia Babaire, tao iai te aoraki are kanga e nang babane te ririki ke tao tera ao a tibwa kabouaki ke tao iai te *renovation* nakon tanan *equipment* n te aobiti, ao ke kanga te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua teuana te *increase* e koaua e uarereke ma e bon kakawaki te ongora I karabwa te Tia Tei ae karineaki, teuana i bon ibukin te aobiti ibukin katamaroan, iai tanan *firewalls security* kanga katamaroankin riki karekeakin tanan bwai ake a na katamaroa ao ana kamanoa riki aron te *communication system* ke aron te *internet* ara *internet system* ara *services* ibukin te *email* ao te *internet* katamaroakin kanga riki kamanoakin karekean te *firewall security* ao karekeakin riki tanan *telecom system* ke bwaai ni itoman aika a tamaroa riki ao a *fast* ke tao a omwaka riki, iaon te *Immigration* ane n te *Administration* , iaon te *Immigration* iai te raka ane 3 te ngaa 600 ibukin te *Computer* a bon maan akeke n te aobiti ngaia ane a karakaki ibukin tanan *computer* akane, iai ae katautauaki 5 tengaa ngkana e a tei te aobiti are i *Beijing* ngaia ane ngkane e katauraoaki naba ae 5 tengaa ibukina, ao *New York* iai 9 tabun te ngaa te raka ibukin te kaombiuta ao ibukin katamaroakin aia aobiti tao riki te *reception desk* ao tanan *book cases* ane ngkane ae ngaia ane e karekea te raka naba iai ao kanga ti akane, ae ngaia e ikoikotaki ao 50 tabun tengaa te raka, ao e rabwa.

Tibiika: Taran ae e a bon bane ara titiraki iaon te Atu ni kabanemwane ane ao nang kanakoa ami kaotinano Bwa te Atu ni kabanemwane ae nambwana 14 *Ministry of Foreing Affairs and Immigration* n ana mwaiti ae $2,838,324.00 e na tei bwa mwaokoron te tietura n te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai eang, ao akana aki ke a kangai tiaki, akana a butimwaia(eang), akana aki, e nakoia akana a butimwaia,

Tia nakon ara bwai are imwina, te Atu ni kabanemwane ae nambwana 15 *Ministry of Internal Affairs* ane e tei iaon ara tietura n te mwaiti ae $2,694,769.00 I a kanakoa n te tai aei nakoimi Taan Tei bwa kam na maroro iaona,
Te Tia Tei temanna ae karineaki mai Arorae.

ANA ATU NI MWANE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire ao I kan butia te Minita bwa e kona ni kabwarabwara bwa eaera ngkai e a nangi ni kee booia Taan Mwakuri n te botaki ni mwakuri aei, bwa n au nonori Tia Babaire n aron ane a bon anganira n te boki $141 tengaa tabun keen boia Taan Mwakuri ao ti kakoaua bwa n te ER akea te bitaki ni mwaitia Taan Mwakuri, e tiku n aron ae tebubua teningaun ma ruaman(139) e aera e na kee boia n Taan Mwakuri n te mwaiti ae 141 tengaa Tia Babaire, ao e teimatoa n tiku mwaitia Taan

Mwakuri n arona, I a kairekerekea naba ma te KPF bwa te KPF e bwaka naba ma tao te mwaiti ae ngkam e tara ni uarereke ae ti 2 tabun tenga, e kona n taiaoka ni kabwarabwara bwa bukin tera ae kauarerekeaki boia kain te botaki ni mwakuri aei.

Tibiika: Te Minita

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei te Tia Babaire n ana kan ota iaon aei, e koaua Tia Babaire ae iaon ane ni irekereke ma ane *salary* ao bon iai te bwaka teutana, iai ara *staff* akana iaonaba aikana a kateirakeaki aikana a nako n *training* iaon Tarawa ae tengaun ma uoua mwaiti(12) Tia Babaire, tanan *Island Development Officers* , a nakomai n *training* iaon Tarawa ikai tao 2 te wiiki ao ngkane a kateirakeaki tanan *relivers* Tia Babaire ibukin onean mwin te koraki akana nakomai n *training* ngkane bwa e mena ian ara *Division* are te RDP te *Rural Development Department* ane ngkane are te koraki ake a *train* ao kateirakeaki kain ngkane kain buki n te mwaiti ae tengaun ma uoua(12), nanona tanan *relievers* ao ni ikotaki naba ma aron aia *KPF* ngkane te Tia Babaire nanona te koraki aikai a teirake ao ngaia ane e bon bwaka naba te KPF ane e a bwakan naba n te maan ae are a karaoa aia *training* iaon Tarawa a bane ni karokoaki mai iaon aba ao a manga bon karekeaki tanan *relievers* mai iaon aba ngai ane e reke iai te bwaka n te mwaiti ane te 100 tabun tengaa bwa are e rekereke ngkane ma aron te kateirake ao te maan aio Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae e nakoim

Hon.Teima Onorio: E rabwa te Minita n ana kabwarabwara I aki rangi n ota ma tia katikua nakon taina tia manga bon noria nakon banen te ririki aio Tia Babaire, bwa tiaki ota bwa mwaitia, IDOs akana e taekinaki are bon kain te *establishment* ae tebubua tenigaun ma ruaman(139) ao booia n te ririki are mai imwaina 2019 Tia Babaire te bota te ikota ni ware ibukin booia Taan Mwakuri ni kabane n te *Ministry* 1.7 te mirion te Tia Babaire, eang Tia Babaire, eaoria tia katikua ane bwa ti tuai ota n aio te Tia Babaire, e tuai kaeka iteran au titiraki are teuana ibukin aia KPF iraman akana katauaki n te mwaiti ane 125 tengaa 909, e aera kai e kee ao akea te bitaki ni mwaitia Taan Mwakuri, kanga ti kantaingaia bwa e na titebo tao n aekakin te *leave grant* bwa are titebo booia are n te ririki are mai imwaina tao iai te raka teutana ao aia KPF ngkane irarikina, ti kantaninga te *increase* ma ikai e a bwaka, e kona ni kabwarabwara aio te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon.Boutu Bateriki: E koaua e rabwa buokan te titiraki Tia Babaire, ao e koaua I kabwara bure n au mena are mai imwaina ngaia e kan ririki e kan ririki aia *training* tanan *Island Development Officers* akana a mena iaonaba iaon Tarawa, ao aikane ake a nakomai ni *course* n te USP ikai, ara aomata ake a mena iaonaba are a mwakuri ma te *Rural Planining Department* ngkane te koraki aikai a nakomai n reirei ikai ao a mena ma te USP e nakon teuana te ririki aia *course* ao ngkane ti kateirakeia naba aomata, akana tanan *relivers* ti kateirakeia mai tanan *islands* akana a nakomai aia *IDO* nakon ao nako aon Tarawa ane n 2019 ngaia ane e a reke ngkai te bwaka ane 100 tabun tengaa, bukina bwa 2020 ao akea a okiri aia tabo te koraki ake akana a bon *base* iai tanan *IDO* nanona a bane n oki ngkane tanan *IDO* imwin aia *Course* are a karaoia iaon Tarawa ikai ane a karaoia iai te *programme* ae a mena ma te *USP* ae kanoan naba aia mwakuri, ao ni irekereke ngkane ma te KPF ane e bon bwaka naba bwa are nanona ea kerikaki ke akea te koraki ake a *reliever* ngkoa n te tai arei bwa are a bane n okiri aia tabo ni mwakuri tanan *IDO* ake a nakomai n *training* ikai *for 1 year* iaon Tarawa ikai, nanona bon 1 naba aia ririki nake a mena a toka ke a riki bwa tanan *relievers* iaon tanan *IDO post* akekei, bwa tao ngkana e na kona ni buoka ane te Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei riki mai Arorae

Hon.Teima Onorio: E rabwa Tia Babaire ana kabwarabwara te Minita ao e koaua are ti taetae iaoia tanan *IDO* nakai kain te RPD bwa ngkana kain te RPD ao ngai n aron otau n tein kerikakin te kataumwane ao te mwaiti ae 77 tabun tengaa ae keen i booia kain te *Local Government* ke Taan Mwakuri ake a rangi n reitaki riki ma kauntira Tia Babaire, e na kanga n reke te aekaki ane Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa Tia Babaire, n teina n ae kanga iaon ara mena aio Tia Babaire ao kanga I aki rang ni koaua n ane e taekinna ane te kee ane 70 tabun kanga I aki rangi n ota iroun te Tia Tei, kanga I aki rangi n ota n te bae e kabwarabwara ma aio ngkai ae aron kaongoakiu ao te *brief* naba nakoiu ae ngaia I taekinna n te tai aei, kanga I aki ata te baene e taekinna ae kee, ngkana tao iai te bae e bon ataia iai Tia Babaire tao ti kona n reitaki iaon ane, kanga akea au atatai iaon ane te kee ane tao 77 ke tera ane e mwaneweia te Tia Tei, kanga I aki rangi n ota n te bae e taekinna ngkai Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae

Hon.Teima Onorio: E rabwa te Minita Tia Babaire, te 77 ni ngaa Tia Babaire ae e kakeaki mani booia Taan Mwakuri ake a mena ian te *Local Government Division* 03 Tia Babaire, te bwai ae ti taraia te kataumwane ibukia kain te *Division* aio n 2019, $931 tabun tengaa, n te ririki aio e a kee nakon $813 tabun tengaa, ao akea te bitaki ni mwaitia Taan Mwakuri, kanga e na *make sense* e na ota e na mataata ngkana arona bwa a kee mwaitia Taan Mwakuri ao e na riai naba ni kee booia, e aera bwa titebo mwaitia Taan Mwakuri ao e a rangi ni kee, 77 tengaa ibukia kain te *Local Government* kain te RPP 14 tabun tengaa keen booia, kain te *Admin 6* tabun tengaa, ao kain te *Culture* tao 2 tabun 3 tabun tengaa Tia Babaire, bukin tera e bane ni kee te kataumwane ibukin ana *Division* nako te MIA, I aki ota iai Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon.Boutu Bateriki: Ko rabwa Tia Babaire I karautaeka nakon te Tia Tei Tia Babaire bwa n te kee ae I atia ni kabwarabwara n te kee ibukia te koraki ake kanga a tia n oki, te koraki ake a *relievер* ane ae I ataia ngkai ao ane ae ti mwakuri iai, ane n te kee ti ibukia kain te *RPD* are ngaia tanan tanan *Island Development Officers* aikane ma ngkana iai ae noria ikai, kanga I aki rangi n noria iaon te taibora ma ane ae ngkai ae ti mwakuri iai ao I kaotaki iai te Tia Babaire, ngkana e na eti otau iai n te tai aei Tia Babaire, ma e koaua te Tia Babaire ae aikai tao ngkana iai tanan, bwa are iai naba tanan *Treasurer* ae aki mena iroura bwa a mena n te *Finance* ane raoi mena naba ngkane te Tia Babaire, a tia n *transfer* nakon te *Finance* are ara aomata ngkoa are tanan *Island Treasurer* e koaua e a tibwa roko te *brief* aei ma e koaua iai ara aomata ngkane are a tia ni mwaing mai ian are te *Treasurer* are e mena ian te *Local Government* ngkana e a tia ni mwaing nakon te *Finance* ai tiaki ara aomata ngkane, tao ngaia ane ngkana e kona ni kaeka teutana ao ni ibuobuoki, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae

Hon.Teima Onorio: Ao I karabwa te Minita bwa e *make sense* ngkane, e *make sense* riki bwa ngaia iai te kee bwa nakeke a mena ngkoa ian te *MIA* mena ian te Aobiti ni mwane e rabwa e aoria tia katikui ake nikirana ma kanga tarana iroura titabo ma te *Budget* ibukin te ririki ae nako e *overstayed* bwa akea te bitaki ni mwaitia Taan Mwakuri, e rabwa te Tia Babaire, N na reitia I kan nora are te *External Travel* Tia Babaire bwa e koaua bwa are a tataekina kain te Tautaeka aio, ara *saving* ngkai bwa e a katokaki akea te mwananga nako tinaniku ma ana kataumwane te botaki aio e

teimatoa n tiku n te 185 tengaa 275 Tia Babaire ao te kamimi bwa e aera ngkai e na rangi n raka ana kataumwane te *Culture* 100 tengaa, e a raka riki nakon ana kataumwane te *Admin* are e mena iai te Minita, ko rabwa Tia Babaire I a bubuti te kaotaota.

Tibiika: Te Minita

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Tei e koaua ni buokan ana titiraki ao tao e koaua ae tao bon kanoan te tai Tia Babaire bwa are e koaua ae ngkai n taai aikai ao tao n ara *Division* ane n te *Culture, Museum Division* ao *Department* ao e koaua ae e a bon rangi n rawata ngkai rabwata aika ti a *member* iai ao ti na riai naba n rangi ni kukurei bwa tao e koaua ae rangi ni kakammwakuri te *Director* naba tao n te *Culture* ngaia tao ao tao bon te tia koroboki ma ana koraki bwa e a rangi n rawata ngkai taabo aika ti *member* iai Tia Babaire, ngkana ti taraia, iai te *UNSECO* ane ana *component* te *Culture* ane ti *member* iai, iai ane te *UNHABITAT* , iai ane te *Commonwealth Local and Government Forum* , iai te *United City Asia Pacific,* kanga e a rangi ni rawata te kakamwakuri n te MIA n taai aikai Tia Babaire, ao ti nang kukurei naba bwa e nang rarawata naba buoka aika reke man itera aikai Tia Babaire are ti kona ni bon kaei ni bobowia ni katoa ririki ao iai ae uoua n teuana, ao teuana ni uoua te ririki, ngaia are I taku bwa ane raoi rakan raoi ana *travel* te *CMD* ke te *Culture and Museum Department* are ngaia iai teutana ngkai kiba ae ngaia n te mwaiti ane bwa bon iai bukina ae rangi ni kakawaki ibukin kaean tanan bobowi aikai ibukin naba aron kanga uarokoara naba nakon te mwaneka are mai ieta te Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire e aoria tao ai bon ti karekerekea ma are a taekinna bwa iai aia kauarereke iaon te *External travel* n te ririki aio ma e aoria bwa e a bon tiku ane nakon te botannaomata, ma kanga I ti karekerekea are te *Culture* , e aera ngkoa ngke e rangi ni bubura aia kataumwane ibukina bwa e rin te Minita naba ikane, ke e bane te kataumwane ti iaoia *staff* n te *Culture.*

Tibiika: Te Minita

Hon.Boutu Bateriki: Tia Babaire, aio are e irekereke ma te *Travel* are iai ae bon ti mwanangan te *Department* aei ao iai naba ae irekereke ma te *Ministry* mwanangan tao te Minita ao te tia koroboki, kanga ni irekereke ma aikane ao tao bon iai naba ke ane bon iai te *breakdown* ane e oti ikai te Tia Babaire, n aron are ti noria ngkai e koaua e bon bubura teutana ana *travel* te *CMD*

bwa bon iai bukina ae rangi n raoiroi ibukin kanga norakin n aron are I a tia ni mwaneweia are rabwata aika na tia *member* ibukin kanga karokoara naba n rabwata aika tiaki ngkoa roroko iai inanon taai aika nako, n te tai aei ao ane ngkane kanoana Tia Babaire ane I a tia ni mwaneweia ibukin ana rongorongo te Tia Tei ao tao e koaua ane e bon iai ane e rangi n teretere ikane, tanan *salary* iai are bon te kabanemwane iaon te *salary* ibukin ana rongorongo te Tia Tei aikana a bon bane n oti iaon te taibora ikane te Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae

Hon.Teima Onorio: Tia Babaire e aki kaeka au titiraki te Minita, au titiraki I kangai bwa n te *Culture* e rin ibuakona te Minita ngaia e a bubura te kataumwane ikane, ma e aoria tia katuka ane Tia Babaire, ngai n otau ngke arona bwa mwanangan te Minita iai ikane ao e na riai ni karinaki ian te *Admin* ae na bon kaotia raoi bwa mwanangan te Minita ikane ao bon katikua *staff* ibon irouia, ma e ngae n ane Tia Babaire tao au kabanea n titiraki, I kan bubuti iaon are te iti ao *Gas,* I noria bwa iai te kee iai ao tao ti na kaitau bwa tao ngkana iai te tikotiko, ma I bon kan titiraki bwa kanga n aron te atatai ao e rangi ni korakora te tiati n te iti n te tabo ane ao e bobo te uneaki imarenaia ma kain te *MYWSA* bwa are teuana te *building* ae a *share* , ma e bon koaua ami mwaiti aio ke kam katararaoi ngkami, bwa e kakawaki are e na bon itiaki ami iti ke tao kam a kaitiaki man ami *saving* n taabo tabeua, e bon koaua aio, kanga mwaitira ae kam kabanea ni katoa namwakaina n te iti, tao e na tuangira riki bwa mwaitira raoi ae kam bon riai ni kabanea ke ni kataua n te ririki. Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon.Boutu Bateriki: E rabwa Tia Babaire e koaua e rabwa buokan te titiraki e koaua ke tao e koaua ane iaon te iti, tao n na ti kataia ni kaeka are iaon te mena, bon iai ana *staff* tabeman aikana a irekereke ma aron tao te mwamwananga n te tai aei Tia Babaire, tiaki ibukin te Minita akea ibukin te Minita, bon iai aikana bon e *concern* nakon te Minita ibukin mwanangana ma tera ao iai aikana ana *officers* te *CMD* ti nang kaunga te *MCD* bwa e na riai n *attend* tanan rabwata akekei, ane ibukin ana rongorongo bwa are ai bon kanoan te bitaki e a korakora ngkai te bitaki n te tai aei Tia Babaire, ao ibukin naba ane e mwaneweaki te iti n te *Ministry* Tia Babaire, e koaua tao bon iai teutana te kerikaki bwa are ti kaunga naba man te *Ministry* bwa ti na aki rangi ken i kakaea angan kabongan te iti naba ngkai bwa are te iti ae a bon rangi, tao e koaua iai tao bwaai

tabeua ane a *cut* ngkane te *Ministry* ibukin karaua naba aron kabonganan te iti tao n taainako a tiringaki bwaai ni kabane imwin awan te mwakuri, tao a manga bon tara naba itera tabeua are ana kona n *cut* aron te iti n te tai aei, tao te *Aircorn* riki tao iai tanan *aircorn* aikana bon *cut* naba n te tai aei, ngaia are I taku bwa iai teutana te kerikaki n te tai aei ae noraki ibukina bwa e a manga tabe ni kerikaki aron kabonganan tanan iti n aekakin te *aircorn* tera riki, bwaai tabeua ake a rangi n rekereke ma aron kanakin te iti, ko rabwa.

Tibiika: E tara n ae ai bon akea ae kan maroro ni iaon te Atu ni kabanemwane ane ao ti nang kanakoa ngkane te kaoti nano iaona.

Bwa te Atu ni kabanemwane ae nambwana 15 *Ministry of Internal Affairs* n ana mwaiti ae $2,694,769.00 e tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei, akana a butimwaia ake a kangai eang ao akana aki ke a kangai tiaki, akana a butimwaia(eang) akana aki, e nakoia akana a butimwaia.

ANA ATU NI MWANE TE MINISTRY OF ENVIRONMENT, LANDS & AGRICULTURAL DEVELOPMENT

Tibiika: Tia nakon ara Atu ni kabanemwane are imwina, te Atu ni kabanemwane are imwina iaon ara tietura nambwa 16 *Ministry of Environment Lands and Agriculture Decelopment* n te mwaiti ae $3,739,766.00
I a kanakoa te maroro nakoimi n te tai aei Taan Tei.
Te Tia Tei mai Abaiang temanna ae karineaki,

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tia Babaire ao I bon ti kan titiraki bwa tarakin te ER iaon te MELAD ao e bon tiku ni karokoa te tai aei, ae n te ririki 2019 ma iai te kerikaki n te KPF ao te *salary* ao bon te kamimi naba teuana bwa e a manga kerake te *Housing Assistant* ngaia are kanga ma n na bubutia te Minita are tabena bwa e ti kabwarabwara ane, te bubuti.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua te Atu ni mwane ane ao e koaua tao n na tara moa are *allowance, salary and allowance* eang e kerikaki ao iai kerikakina teutana Tia Babaire man aron te kamwainging man ara tabo ake i mainiku akekei ao n nakomai, ngaia taan onomi, nangoa moa *post* imwain rokon te tia mwakuri n te tai are e na oneaki iai mwina te Tia Babaire, ao te *allowance* naba te *Housing allowance* n aron are e tataekinaki, rokon ngkane te tia mwakuri mai Kiritimati ikai ao e atia n nako e a tia n roko ao te kataumwane ibukin te *housing* e a

tia n roko imwin te tai ngaia are kanga e a uotaki ngkai bwa kanga ai te raka, ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei mai Abaiang

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao kanga I aki rangi n ota n ane bwa are ngkan e mwaing te tia mwakuri titabo ma e na kerikaki boona ke e na akea boona, bwa titabo ma otau kanga, iai tao te *relocation* man te tabo teuana, ngkana e kona riki n taiaoka n ti kabwarabwara te Minita. Ke tao e bure ongou

Tibiika: Te Minita kabwarabwara riki are iaon te *salaries* e nakoim

Hon.Ruateki Tekaiara: Iaon te *salaries* ngkane ao e koaua are iai ngkai ara raka ni *post* tabeua ma ti kateirake ian te *post* are kanga uarereke are kanga tanan *post* ake kanga tanan *park* tanan *securities* ngaia are bwa are e raka naba te *allowance* teutana iai, *post* akane, e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Abaiang

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa ane bwa are e bon nang bubura te kerikaki ane bwa 98 tabun tengaa ma e aoria bwa tao e na bon reke riki tao manga bon kabwarabwaranaki iroun te Minita ao bon te kantaninga bwa e naki rotaki te mwakuri n te tabo ane bwa are e bon nang kakawaki te *MELAD* e rangi n rawata kanoana ane kanga e rangi ni kakawaki ibukin maiuraoin tei Kiribati, te ununiki ane iai, te *Environment* ane iai, te *Agriculture I mean* te *lands* ngaia are eaoria bwa tia manga bon ongora, iai ngkane ane teutana te *increase* tao n te *overtime* tao bon iai naba kanamakinana bwa e na iai te kerake n ae kantaningaia te *MELAD* ibukin tao te Minita tao ibukin tao te mwakuri itinanikun te tai, ke tera ane e kantaningaki ane n te Atu ni kabane ane 205 ana *code* iaon te kabanemwane.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ruateki Tekaiara: E rabwa *Madam Speaker* ao eang n aron are I a tia n taekinna teutana bon iai teutana te raka n aio bwa are n aron are I atia n taekinna ni kan katerea teutana imwaina are arawata ngkai tao iai ke a raka ara *park* ao ti bae ni kateirakeia ara *security* iai n taratataraia, ao n reitaki naba ma te *overtime* naba ibukin karakan ngkana e korakora aron tangiran kanan te moa ma tera, ti *overtime* naba ni kamaua ara mitin akekei, ibukin kamauan te mitin ni karao amwarake ni moa, ao n reitaki ma akane ai bon aia *overtime* Taan Mwakuri are e tionako ara tabo ni mwakuri bwa iai i Tanea, iai Temwaiku ao iai i Bikenibeu ao iai Bairiki, ngaia are aron babaoia ngkane ke karokoaia Taan Mwakuri

n aia tabo ake a na nako iai ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Abaiang

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao ngkana e kona n taiaoka naba n ti kabwarabwara iaon are te *leave grant* are kanga tera rekerekena ngkana ma bwa are iai akana a mwakuri, tao e koaua tao e kerikaki booia ma te *leave grant* au kantaninga e na bon tiku naba n arona ma e aoria bwa e a kai kabwarabwara riki te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ruateki Tekaiara: Eang n reitaki ma ane ngkai e noraki bwa e kerikaki te *leave grant* are iai ngkane ara Taan Mwakuri man te itera mainiku are aikoa ana aia *leave grant* ma ana te *leave passage* .

Tibiika: Kona taetae

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e nang bati n rabwa te Minita e nang teretere ane

Tibiika: Tia Tei kona taetae

Hon.Dr Kautu Tenaua: Kabwara au bure

Tibiika: Ao e nakoim ngkana iai am titiraki riki, e nakoim Tia Tei mai Abaiang

Hon.Dr Kautu Tenaua: Kabwara te bure Tibiika ibukina bwa ko tarai ao I taku ngai bwa e a nako naba ngaia an kabwara te bure, ao iai ngkane riki mwane riki aika a bubura ae kanga ti kan karekea te kamataata iai n ane te *Internal Travel* ane $30,000 kibarakena, tao tera kabwarabwarakina iroun te Minita I a butia.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ruateki Tekaiara: Te *internal Travel* are e bon irekereke naba ma aron, kai e rangi n rawata ara *programme* ngkai n aron te *KOIFAB* ma tera riki, ngke ti mwananga nako aonnaba ni karaoi ao n tuoi ao ni katanoatai tanan *awareness* ibukin kawakinan ara okai ni mwarawa n ara kauntira aika kakaokoro ao karababan ara katanoata iaon kabarantan te amwarake ma unikakin te amwarake nakoia te botannaomata, ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Abaiang riki

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa n ane, iai kanga te kibarake naba ae 42 tabun tengaa ma I kan titiraki iaon te Atu ni kabanemwane ane 231 iaon te *Communications* ao iai te kantainga bwa iai te bwai ae boou ke tao nikirakin riki kantaningakin te reitaki ni

kabonganakin te *Communications* n te tai ae na roko? Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* aio ae kanga e irekereke ma aron ana *charge Vodafone* kai e karokoa tanan nambwa ake 752, 750 ao 7 iraua riki are kanga tiaki te *mobile* are ngaia ngkane man aikai ao ngaia ngkane are e kerake naba ana *charge* nakon tanan rain n aekakin aikai, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei riki mai Abaiang

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa ane ao n noran are te iti ao te *gas* ae kibarake naba $23,000 kanga iai te bwai ae kantaningaia te Minita n te rikirake aio, kanga ae bon te kantaninga naba bwa angkoa ngkai tia moanna riki tera ngke e aki rekereke ma tao te *aircorn* bwa tao e nang manga kanimwaki riki te *aircorn* teuana, ibukin tao te aobiti ao ngkana arona bwa te *aircorn* iai ana kantaninga tao te *ministry* ngkana arona bwa e iangoi tao te *solar* bwa e nang roko n ana aobiti ni ibuobuoki n aio are rikiraken naba bobuakan te bwaa, ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua keraken aio ao imwain ae I kabwarabwara iaon aei I kan katerea nakon te Auti aio bwa iai ara *Solar Aircorn,* iai ara *solar aircorn* ma tera te bwai ae riki n aron aikai bwa ae ti tabe ngkai ni mwakuria ara *solar aircorn* ti nang kanimi n taabo tabeua, ma ngkana ko roko n te tabo are te *lands* arei ae te borauatao ao bon nang kainano kaina mai inano riki, aki rangi ni mwengaraoi ni mwakuri ao ko uringnga n taainako *Madam Speaker* bwa ngkana ko mwengaraoi ni mwakuri ao ko na kona ni karao am *output* ae tikiraoi, ngkai ti nora tangiran te *aircorn* n te *lands* are ikekei ao ti kataia ngkane kanga ni kanimi ma iai ara iango ti na onei mwia nakon tanan *solar* n reitaki ma aio ao te kiba ni kerake teutana n aio ngkana kam nori ara uanikai ake kam kaboi akekei *Madam Speaker* ao iai ara *vegetable room* are ti ananai ara uanikai ni karini iai, e a tia ni maeu, tia kaman kamaua are nakona n taua raoiroin te uanikai n aron ae kam nori akekei, ake ma kaboi akekei tao a kinikai man te wiiki aio man moan te wiiki aio, anaaki ao a kawakinaki ikekei, ao ane naba teuana ngaia ara kang miita, iai naba ara iango n onea naba aio nakon te *solar* ngkana arona bwa e bwati ara kataumwane n te tai aio, ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei riki mai Abaiang

Hon.Dr Kautu Tenaua: E bati n rabwa ane e rabwa riki te iango are a nang kanimwaki tanan *aircorn* ao ti nangi ni karabwa te Minita ma ana koraki ngkai a nora riain aio ibukin taai aika na roko, iai ngkane ane te kiba naba tao iai te bwai ae nang kantaninga te *Ministry* ibukin karekean tao bwain ke *equipment* ana aobiti ane 27 tabun tengaa ao e bati n rabwa, ngkana e kabwarabwara ane.

Tibiika: te Minita

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker,* are ara tabo ni mwakuri aio kanga titabo ma iai kanga a mwaiti ara koraki a tia n rangi ni mwengabuaka tao ni ibuobuoka aia taibora teuana, buobuoka aia *desktop* teuana, ngkai iai ara iango bwa ti nang bon katannakoia ma aia taibora ma aia kaombiuta are ana kona n nakoraoi aia mwakuri iai n ara tabo ni mwakuri aika teniua aekakin aika mwamwangananko aikai, ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei riki mai Abaiang

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Minita ai bon te kabane, ao iai ane te kiba naba ane $55 tengaa tabun ane iaon te *local service* ngkana e kona ni ibuobuoki ni kabwarabwara ane te Minita I a butiko.

Tibiika: $250 te *local service* te Minita e nakoim

Hon.Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao te *local service* aio ngkai e kerake, e kerake ian ara boraraoi ma te *Security Service* ibukin ara tabo, n ara aobiti aika kakaokoro te TSS *security* ao ngaia ane bukin keraken aio bwa bukina ngkai a rawata ara tabo aika aikoa mano n tiku n ti ngaiia ti a tangiria ke tia karaka riki ara *security* nakon taabo aikai n reitaki naba ma ara *park* n aron are I taekinna, ti karakai naba ara *security* iaon ara *park* bwa e aonga n mano n tan raoi man ana urubwai te botannaomata. Ko rabwa.

Tibiika: E rani n rabwa ane ao I taku bwa e a bon bane te titiraki iaon te Atu ni kabanemwane ane ao ngkane nang manga kanakoa ami kaotinano iai.

Bwa te Atu ni kabanemwane ae nambwana 16 *Ministry of Environment Lands and Agricultrure Develoment* n te mwaiti ae $3,739,766.00 e na tei bwa kanoan te tietura n te Biira aei, akana a nano iai ke a kangai eang, ao akana aki ke a kangai tiaki, akana a nano iai (eang), akana aki, e nakoia akana a nano iai.

Ao ngkai ao bon ti 1 te miniti ao e a bon boo raoi e a toko rangan te tai iaon te aoa 4, ngaia are ibukina bwa ti bon riai ni motirawa kai e rangi n abwabwaki kanoan ara bwakantaai aei, ao I a kamotirawa moa te Auti

nakon te bwakantaai aei, ibuki te *tea,* tia kaitibo ikai iteran 4, tia motirawa moa.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika: Imwain ae ti nako ni *break* ao e bane raoi te Ministry of Environment, Lands & Agricultural Development. Ao ngkanne ti nang nakon ara bwai are imwina. Te Atu ni kabanemwane iaon te Tietura nambwa 17; Maneaba ni Maungatabu ma ana mwaiti ae $3,101,285.

ANA ATU NI KABANEMWANE TE MANEABA NI MAUNGATABU

Hon. Dr. Teuea Toatu: *Point of order Madam Speaker.*

Tibiika: Uotiko, tera am *point of order.*

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa tao ti te mena nakoia kain te Maneaba bwa iai te typing error iaon te mena ae e na riai te Minitita n te MOJ ao tiaki te Beretitenti ae e na kaeka ane iaon anne ma e kaetaki iaon te *final.* E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti n am kauring, ao I a kanakoa ngkanne te marooro iaon te Atu ni kabanemwane anne. E nakoimi Taan tei. Te Tia tei temanna ae karineaki mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tibiika. Ao N na ti bubutia te Minitita are tabena bwa e kona ni kabwarabwara bwa e aera ngkai e a rangi n bwaka rikaki te *internal travel* te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita ae karineaki ibukin Tua. E nakoim te Minitita ae ko karineaki.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao e koaua ane ngkana e eti au nonori n ane te Internal travel ao iai te kerikaki. Aio e karikaki ibukin te naan Komete. A tuai tei Kometen te Auti ibukin mwamwananga nako aonnaba ngkana e kaekaki n anne.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire aoti a mwaing nakon are imwina ngkana ko kariaia *Madam Speaker.* Are ibukin te *local accommodation & allowances* ae tao anne e kona ni manga kaeka riki are te Minitita ngkai e bon rangi n korakora naba te bwaka iai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ngkana e rabwa te Tia Babaire. N na kabwara au bure te kaeka nakon anne e kangai; bwa e rekereke naba ma are mai imwaina ngkai a tuai naba n tei te naan Komete ao te naan arauenti ibukin mwamwanangaia te naan Komete nako aonnaba ni karaoi tabeia. Iai noraki bwa tao ai banen te ririki

aio, e aki riai te mwaiti anne ngaia are e kauarerekeaki. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I rangi n kaitaua te Minitita ibukin ana kabwarabwara. N na ti bubutia riki ngkanne ibukin te raka ni mwane are iaon te Atu ni mwane ae 237; *Advertisement and Media.* Ti noria ngkai ao e rangi n korakora te kerake nakon $60,000 tabun te Tia Babaire. e kona ni kabwarabwara raoi bwa bukin tera raoi te kabanemwane anne.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga : Te Tibiika, e rabwa te nonori aio. Ao n aron ane e oti ikanne iaon boon tera. Aio e irekereke riki ma boon te Kanakobwana, kaongoraeakan Kiribati ibukin ana waaki te Auti n tei.

Ao n aron ae e noraki ao iai te raka ni boo n ara tiati ngkai te BPA man te mwaiti ae $24 n te miniti nakon $39.00 n te miniti. Anne rakan boon ana tiati ngkai te *BPA* ngaia e taraki naba e bon riai n raka te mwaiti anne.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Makin. E tara n ae e a bane ara titiraki iaon ara Auti ni mwane anne. Ao I a kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Bwa te Atu ni kabanemwane ae nambwana 17, Maneaba ni Maungatabu ma ana mwaiti ae $$3,101,285 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a nakon are imwina, ara Atu ni kabanemwane ae nambwana 18. *Ministry of Commerce, Industry & Coorperatives* n te mwaiti Aono n Raina $1,907,540. Ao I a kanakoa te marooro nakoimi Taan tei iaon te Atu ni kabanemwane anne. Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao I ti kan titiraki, tao I moana au titiraki man te naan *personal involvements* ke tao kaniwangaia taani mwakuri imwain are e na bwaka nakoia. Uoua ae I ti kan titiraki ngkana I a koti naba ni kanakoi kanga buokan boon aia Auti taani mwakuri ao bon kaniwangaia ae iai te naan kee iai. Ao e kona n ti kabwarabwara te Minitita bwa bukin tera ngkai a kee te naan code aikanne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: Tao imwain ae I waaki te Tia Babaire, ao ai bon te kamauri nakoim. I a reitai ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki mai Taku nako Tewai n reitaki ma au taani mwakuri. Te Tia koroboki ao au *head of divisions* ake a tia ni

katauraoa ara kataumwane n aki mwaninga ana staff te *Finance.*

Eng aio ngkanne kaekan te titiraki te Tia Babaire. Iai te kee ae e rangi n bubura kaei ae e titiraki iai iaona te *Leader* n te Kaitara ae 203 te *Housing allowances ao 2004* ane kanga te naan *allowances.* E rangi ni bubura te kee n ane te *allowances* riki n te mwaiti ae $20,000 tabun. Bwa kanga e rekereke ma kerikaikin te naan *charge allowances* ibon irouia kain te Nakoa anne bwa a reke nake boni kain te Nakoa anne. Ao ngkekei ngkoa ngke kanga akea ngkoa kaina, ao anganganaki taian *charge allowances* ae te brain acting ke te $40.00 are te *charge allowances.*

Iai riki teuana ikai ae e rangi n bubura kaei te Tia Babaire, are akea ngkai te *FIC.* Te *FIC* ngkoa e kainaki irouia Taan Koroboki ao a bane ni kabwakaki aia allowance ae I taku bwa $50.00 ao a kuri ni *meets* tao te aekaki ae *once a month.* N tabetai *twice a month.* Ngaia are a *cut* te *allowance* anne.

N are te *Housing allowance* ngkanne ao ai akea uoamn ara aomata ae kanga a kabonganai ngkoa auti ae a mena iaan te *Economy rent* uoman ke teniman ngaia ane kanga e karekea te kee iaan tibwangan te Tautaeka are au Botaki ni mwakuri e na kabwaka iai kanga te *economic rent* nakon te *Housing* ibukin tikoban te *allowance* ane te *housing allowance* anne. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te *Leader* rikin te *Opposition.*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minitita n ana kabwarabwara ao tao ti a manga nakon are mai inano riki iaon are tao te Mwamwananga nako aonnaba e a manga kee tao n te ririki aei. Tao iai kerikakin naba mwamwanangaia kain ana aobiti te Minitita.

Ti ataia bwa ana aobiti te Minitita moan te kakawaki naba tibwangaia ibukia ara botannaomata ao riki ibukin karikirakean te waaki ni karikirake ao tararuan nako Tua bwa a na akea tera. Taan bobwai ana kamanoaki.

Ti ataia bwa kain ara abamwakoro a rangi ni kakaitau ibukin te ibuobuoki man ana aobiti. Ao ti noria iai te kee ngkai n te ririki aei, tao bon iai te kerikaki ni kanoan aia kaongora ke mwamwanangaia nako aonnaba. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika. Ti a kekekrikaki riki. Ngaia e kamaeu te kekerikaki. Ti a kerikaki ngkanne ao ti a nora ane e taku te *Leader* n te Kaitara. Ao I

taku bwa e kotekotea ane 216, ane te *internal travel.* I taku bwa e noraki aron kerikakin te kataumwane n te naan divisions aikai; te Admin, te *Business promotion* ao Kiritimati. 4 ara *division* ao iai te kee te Tia Babaire, bwa kanga bon teuana raoi te bwai ae e *contribute* nakon te kee ke e rekereke ma aron uarereken te kabanemwane bwa are ngkai e a uarereke te allowance ngkana ko nako Kiritimati. Ai tiaki ngkoa ae kanga I ongo ae $150. Ngaia are kanga ti kataumwaneia ngkoa, ao kanga ti kataumwanea n arona anne.

Ngkana a manga roko naba kain ara branch are i Kiritimati bwa ti na kainanoa tao te out training ma ngaia, ao ngkanne e a kee naba aia rate. Ngaia are anne kanga bon te moanibwai ae karekea te bwaka aio.

Te kauoua te Tia Babaire, e a rangi ni waaki ara aobiti kanga ni waakina te boto n iangao ae te tikotiko. Ao ngkoa ngkekei bon te mwananga te division ni boni uota mwanangana ni karaoa ana activity iaon aba tao nako Kiritimati.

Ngkai ti a katenai inginibwebwera *divisions* aika teniua aikai ao a mwananga n te mwananga ae ti teuana. Ngaia ngkana a roko, a karaoa aia *closing* ae ti teuana. A karaoa aia *opening* ae ti teuana ao a *share* naba kanga te naan *local transport*. Tao baoia man te marae ke tao aia *rental.* Ngaia anne ae kanga e reke iai uarereken te kabanemwane ke uarereken te mwaiti n te atu ni mwane ane e a tia ni koteia te tia titiraki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te *Leader* riki n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. I karabwa te Minitita te Tia Babaire n ana kabwarabwara. Ao tao anne ae ngaia naba ae e irekereke ma te kerikaki iaon are tao boon te tabo ni maeka ma te naan mwane ni mwengabuaka ane 218 bwa tao e irekereke ma uarereken tao te tikotiko ni Mwamwananga Inanoa. Te Tia Babaire e koaua bwa ti kaitau bwa iai te tikotiko n ana tabo ni mwakuri te Minitita. Ao anne te kauarereke nakon te kabanemwane anne $26,000. Ao ti karabwarabwa bwa tao aei e irekereke ma arei, ma tao e kona ni manga bon kabwarabwara ngkana arona bwa e kairua otau n anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: Eng aio te Tia Babaire ane te Atu ni mwane 218 ae $26,000 e eti. Aio naba ngkanne are kanga e tei bwa kain te bwai ae ti aranna bwa *National event* are e kakaraoaki n te *Sport Complex i* Betio. Are teuana iai ae kanga ti

kataian aranna bwa te quality day. Iai te trade fair are kanga e rangi ni atotongaki ao e kinaki. Iai naba ngkai te mena ae ti aranna bwa te *coconut day* ma tera.

Ngkanne ibukin te bwai ae e rangi n takabubura kaei anne, bwa kanga ti a booti n ti teuana. Ti a booti boong aika a rangi n kakannato aikai ke *promotion activities* aikai iaan te tai ae ti teuana ngaia ane kanga ti tebo bwa e nang uarereke iai te kabanemwane. Ngaia ane e bon eti ane e taekinna te tia titiraki ae Mataniwin te Kaitara. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te *Leader n* te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire aoI kaitaua te Minitita. Nanona kabwarabwaran ane te kabanemwane ane 218 anne, e aki rekereke ma e mwananga nako aonnaba bwa e irekereke ma waaki ake a wakinaki iaon Tarawa ibukin are kabwarabwaran te *code* anne ibukin kanga te mwananga nako aonnaba ibukin kanga te kataneiai ke tera ke te Mwamwananga Inanoa.

Ma ngkana arona bwa tao anne kabwarabwarana, N na bubutia raoi ngkana e kona raoi ni kamataata bwa mwina tao e bure otau n te bwai ae e taekinna. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: Eng aongg tao I kaeta au taratara ke au nonori ke aron ana titiraki te *Leader* n te Kaitara, kanga I tara ngai 218 ane te *Local accommodation & allowances.* Kanga te *Local accommodation & allowances,* are te *local.* Baike a karaoaki *locally*, are e kona ni karaoaki iaonnaba ao e kona naba ni karaoaki i Tarawa bwa are bon te *local.*

Ngaia are aio kanga kabwarabwarana norana iroun au Tia Koroboki ma au *head of divisions,* kanga te *acitivity* are e karaoaki i Tarawa *locally*. Are ti kona ni weteia aomata nako mai iaonnaba bwa a na *participate* tao n te *trade fair*, te *coconut day,* n te *quality*. A uoti aia burerewa ma aia *salusalu* ae a karaoia ma aia *handicraft* aika a bane bakitoutouia. Ao ngkanne a demonstrate kanga ni bongin te *show* arei ngaia ane ti aranna iai.

Ma I taku bwa ti na kaeta ara taratara iai bwa I taku bwa ti tara 218, ane te *Local Accommodation & allowances.* Kanga ngke a roko ikai aoti angania naba aia arauenti nake a roko, tao bon tabeman ara *staff* mai Kiritimati. E rabwa anne te Tibiika.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: I karabwa riki te Minitita te Tia Babaire ao tao eng nanona ikai

naba, ko kona ni kabwakai mwaane aikai nakoia taan roko are tiaki taani mwakuri. Tao anne ae e nanonna te Minitita ao tao e kona n ti kabwarabwara bwa tera te bwai ae e karaoaki i Tarawa are a roko iai kain aonnaba n te ririki aei ane ngaia ae e kataumwaneaki iai. Ae nanona kanga ai akea ngkai kanoana ngaia ane e a uarereke iai? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: Teuana riki are kanga I kabwarabwara ngkao, kana ti combine ngaia ane e riki iai te reduction ibukin uarereken te mwaiti.

Ao ngaia ngkanne are ti kona ni weteia aine ake taan tia karaoa te handicraft ao a kona n nakomai n participate. Ao ngkanne ngaia ane e eti ane e taku, ti kona ni kabwaka aia arauenti ma aia *accommodation* ngkana arona bwa a tiku n te naan *rest house*. Ngaia raoi anne te Tia Babaire.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa ao ti a manga nakon ngkanne ane teuana. Tao iaon ane te rak ani kabanemwane iaon te iti 232, ane $24,000. Tao ngkana e kona ni kabwarabwara te Minitita tao rakan ana kabanemwane anne, bwa irekereke ma tera. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan; Eng te raka n te iti, I taku bwa teuana moa te bwai ae e bon riai n ataki te Tia Babaire. Bon iai ana raka n tiati te *PUB* are kanga e a tia ngkoa ni karaka. Ao tao anne ae e na kona n rekereke teutana ma aio.

Te kauoua ngkanne, iai ara kateitei kanga ara *extension*. Ti a karaoa aio te Tia Babaire bwa a bon rangi n mwengabuaka ara taani mwakuri ao a kirimtoo. Ao n tabetai ngkana a mwaono, e a bumaniman nanon te ruu. Ngaia are ti a karaoa te *extension* n te aro bwa a na mwengaraoi taani mwakuri. N aron are iai ae e a tia ni mwaneweia mai imwaina. Are ngkana e mwengaraoi ao e kukurei te tia mwakuri ao e na mwengaraoi naba ana *output* ao e na kukurei ana *output* ao e na kan titiku riki n te aobiti n *address* ke te bibirinako n te taetae ni Kiribati. Ngaia anne raoi bukina ae ngaia oina raoi ae e kaaka ana iti te *Commerce* kanga aron katean te ruu aio, bwa are ti a manga kanimwi ma taian *air-con*. Teuana naba kabonganan te ruu aio bwa kanga ti a manga mena bwa ara *server.* Ao ko bon ataia bwa te bwai ae te *server* n te *computer* ke tao n te *computer network,* te bwai ae e na bon riai n *air condition 24 hours.* Ao e na iai naba ana *power back* ibukin aitina, ma bon anne raoi bukina te Tia Babaire. Kanga ibukin te

extension n teuana mwangan ara aobiti aio.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua riki te Minitita. E eti ti nora riain anne ngkana iai te naan raka ni mitin ke kabuburan te aobiti.

Ao ngkanne N na manga bubutia ngkana e kona ni kabwarabwara ane rakan 250 are iaon tao boon te naan services bon ikai iaon Kiribati, $22,584 ngkana e kona ni kabwarabwara naba anne, taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E rarabwa te titiraki te Tia Babaire. Eng te raka anne kanga e rekereke ma aron karekean riki ara *security services.* Kangati *hire* na te *local security service*. Bwa iai teutana te kanganga ni momoa n taai aika nako ae e niniaki ara aobiti ae tao ataei aika a tokonono. A manga korei tamnei ao iai naba te mwane ae e bua naba iai. Ngaia are kanga anne ngkanne ae e karekea rakan te karekemwane anne. Ao I taku bwa aio naba are e rekereke naba ma aron hire nakin te naan local services tabeua te Tia Babaire. Ngkana arona bwa ti kainanoa te PA system iaon ara *promotion activities* tabeua. Ti kona ngkanne n ringa naba tabon te Atu ni kabanemwane aio te Tia Babaire. Ti ngaia anne.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao ai bon te kan ota n ana kataumwane ae bwanin te Minitita ke ana Tabo ni mwakuri, ti ataia bwa e bwaka. E bwaka n te ririki aei, ao tao anne tao mwin naba te tikotiko. Ti kakaitau naba n anne.

Ma tao ibukin tera raoi ngkanne ngkana arona bwa e na kona n ti buokira iaon tao te private sector ke te waaki ni bitineti iaon Kiribati. Bwa are aei teuana ae e rangi n rawata naba kanoan tibwangana ikai ngkana tao e aki oti ikai. Ao ibukina ti noria naba ae akea naba kanoan ana karikirake iaan 345.

Ti nang kan ongora riki ae kanoan te ririki ae e na roko. Ma anne tao ibukin tibwangan te Minitita ae moan te kakawaki ibukia Bitineti bwa ti noria bwa e bwaka. Kanga ti anne ti te kan ota iaon tao ana kantaninga. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E rangi n rarabwa ana nonori te Tia Babaire n te Kaitara te Tia Babaire. Ao e koaua bon iai te bwaka ae e bubura kaei, ao I taku bwa te bwaka ae e bubura kaei, e rekereke ma aron kanga kaieinan ara waaki ni mwakuri. kanga ti *merge* taian

activities aika ti karaoi i Tarawa ao ake ti karaoi naba i iaonnaba.

Ao teuana riki n ane te kauoua ane e taekinna ane buokan te *private sector*. Eng are bon buokan te *private sector* te Tia Babaire, ae e boni wene inanon bain ana Moti n nano te Tautaeka.

Ma teuana buokana man ara Botaki ni mwakuri, e mena iaara te rabwata ae ti aranna bwa *KCCI*. Ao ngkanne buokan teuana ngaia ane ti anganna ana tabo n te *Small Industry* ane i Betio ae a tiku ni karokoa ngkai.

Ngkanne kain te *KCCI* ngkanne, kanga e rabwatanaki irouia *private sectors* ni kabane. A *member* iai ao ngkanne ao rekerekena ma ngaia, a kaina te *KCCI* ao ngaira ngkanne ti a mwakuri ma te *KCCI* ni buokia.

Ngkanne ti katekateka te KCCI n ara small industry aio i Betio. E reke aia aobiti, free rent ao a boni mwakuri ngkanne ma aia kabanemwane.

Teuana buokana ae e rangi n bubura kaei mai iroura te Tia Babaire, bwa ti na mwaneweia bwa e na ongora Kiribati ngkai e titiraki te *Leader n* Kaitara. Kanga kanakoan temanna ara tia mwakuri ae *with a very good qualification & experiences.* Ao ti kanakoa bwa kanga e na riki bwa kanga aia *CEO*, aia *Secretariat* ao aia raa riki ao ngkanne e a mwakuri ma ngaia ao e ti *pay* ara *staff* aio. Anne teuana buokan te *KCCI* are ai boni buokan naba te *private sector.*

Kabanean raoi buokan ikai ae kanga te *latest* te Tia Babaire, ti anganna ana kaa. Iai ngkoa ana kaa ara Tia Koroboki are ngke e a manga roko ana kaa Tiaina, ao e mena ni kangai ao ngkanne kanga ti agree iaan bubutian te Kabineti bwa e na anga ana *blessings* bwa ti na angan te *KCCI* ana kaa ngkoa te Tia Koroboki ni kawai ae e a reke bwa kanga aia *transport Executive* ae rabwata te *KCCI.*

Te kabanea raoi ngkai ae te *latest* ae ti a tia ni karaoia tao bon iraua te wiki n nako. Ana bubuti te *KCCI* bwa e nang *expand* ana aobiti are n ara *small industry* arei. Ao I a tia n angania te kariaia anne iaan mwakau ae te Minitita n te Commerce ae e mena te KCCI ao au itera ae ana blessings te Kabineti ao ti a kariaia bwa a nang kona n *extend* aia aobiti.

E korakora aron tobwan te *Pirvate sector* aio iroun au Botaki ni mwakuri ma te Tautaeka n te tai aio. I rangi n karabwarabwa ngkai e kona n titiraki.

Ao te kee aio, n aron ae e taekinna te tia titiraki. E bon rangi n bubura kaei te kee aio, bwa are e a bon rangi n bubura kaei ara kauarereke. Ma ti aki nanona bwa ti nang taraki

bwa e nang mamara aron tibwangara are e anganira te Tautaeka ibukin te ririki ae 2020.

Tao ngkanne iai 2021, ai manga bon te karaki teuana. Ti a manga bon katenai inginibwebwera iaon n taina. Antai ae e na ataia tao e a manga kaibibiti ao tao manga iai te raka teutana. Ko rabwa te Tia Babaire ao are ieta.

Tibiika: Taran ae e a boni bane te titiraki iaon ara Atu ni kabanemwane anne. Ao N na kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Bwa te Atu ni kabanemwane ae nambwana 18, *Ministry of Commerce, Industry and Corporatives* n te mwaiti ae $1,907,540.00 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei. Ao akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

ANA ATU NI KABANEMWANE TE KIRIBATI NATIONAL AUDIT OFFICE

Tia nakon ara Atu ni kabanemwane are kanoan ara tietura aei 19; Kiribati Audit Office n te mwaiti ae $764,054.00. Ao I a kanakoa te marooro iaona n te tai aei. E nakoimi Taan tei. Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ti uoua baika a teke matara iai te Tia Babaire. Bwa ko nora te *salaries* ao e bwaka rikaki. Ma ngkana ko a manga nor ate *leave grant*, ao e kerake ngkanne te Tia Babaire.

Kanga ti kan titiraki bwa tera raoi oin aio ae e kerikaki ao e kerake te *leave grant* te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa ao e rabwa te titiraki ae e a tia ni mwemwe anne. Ao n rekereke ma boia taani mwakuri ke te kerikaki aio, e rekereke ma kanga tao boni karakakin booia ngkoa ke kanga te naan katautau iaon booia taani mwakuri n taai aika nako. Kanga iaon aia *increment* ao aia raa *staff.* Ao n te tai aio ti tebo bwa e a bobonga raoi mwaitia aia *staff* ao mwaitin aia *increment* n te ririki ngaia ane e riki te kerikaki.

Ao I taku bwa n rekereke ma te *leave grant,* iai mwaitia aman akana kateirakeaki. Ngaia ane iai te raka anne.

Kabwara au bure, ngaia angaun ma uoman ni kabane ao aia *leave grant* $1,500 n te ER are 2019 ngaia ane e reke te mwaiti ane $63,000. Nanona anne kakoroan te mwaiti anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I rangi n kaitaua te Minitita. E a rangi n mataata raoi ngkanne. Ko rabwa. Akea riki.

Tibiika: Taran ae e a bane ara titiraki iaon anne. Ao N na kanakoa te kaotinano iaona. Bwa te Atu ni kabanemwane ae namwana 19, Kiribati Audit Office n te mwaiti ae $764,054.00 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei. Ake a nano iai ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a nano iai, ao ake aki. . E nakoia akana a butimwaea te kaoti.

ANA ATU NI KABANEMWANE TE MINISTRY OF JUSTICE

Ti a nakon ara Atu ni kabanemwane are imwina nambwa 20. *The Office of the Attorney General*, n te mwaiti ae $744,983.00. I a kanakoa te titiraki iaona nakoimi Taan tei.

E tara n ae akea ae e titiraki iaon te Atu ni kabanemwane anne ao N na kanakoa te kaotinano iaona. E nakoim te Tia tei mai Nonouti temanna.

Hon. Ieremia Tabai: Bon ti teuana te Tia Babaire, ma I aki ataia bwa antai tibwana are ti tibwatibwaia.

Ma ti teuana au titiraki. Bwa ni kabane te naan *Ministries* iai te *change* nakon aia *oversea travel*. Ao e makesense anne bwa are e *close* ngkai te *border* ao akea, ma aio e aki. Tera ae e riki n aio?

Tibiika: Te Minitita n te Tua e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa te titiraki iaon ana *external travel te AG's office.* Ao te kaeka iai, iai akana a tia ni bon mwanangaia ni moan te ririki aio tabeua. Ao te kantaninga ngkoa bwa e na waekoa n uki tao te board ao a taua te mwaiti anne tao ibukin manga iai mwanangaia tao aia *commitment* ni banen te ririki aio ngaia ane a tarataraia.

Ngaia are ngkoa a bon teimatoa n tiku ai amwaiti ane $75 n akea te bitaki iai.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Ti ota te Tibiika bwa moan te ririki aio ao tao imwain ae e close te border ao tao iai te mwananga iai. Ngkai ai iraua te namwakaina man te tai arei ni ua ngkai. Ti aki kakoaua te Tia Babaire ae e bon tangira naba te mwaiti aio. Bwa te mwaiti aio, aio ana requirement ibukin te ririki n taai aika nako. Ko aki nora riaina bwa e na kauarerekeaki?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa naba reitan te titiraki iaon naba ane te *external.*

Eng n aron are I kabwarabwara mai imwaina, ngaia anne

kabwarabwarakina. Iai are a tia ni mena, ao te kantaninga bwa e na waekoa n uki tao inanon te namwakaina n rabanen te ririki aio ao bon iai naba ai training ke aia workshop ae a taneiai ni kaea, ngaia ane a bon teimatoa. Bwa te kantaninga are ngkana e na uki ao a na boni kaea te mwananga ngkana a kaea tao te workshop ke te training ane e waakinaki. Ngkana e kaeka.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tibiika, e aki rau nanora n te karaki bwa e tuai n reke tain ae e na uki iai te kibakiba bwa e teimatoa ni ewa te kanganga iaon te bwai aio i tinaniku ngaia are I aki kona ni butimwaea te karaki ae e taku te Minititа aio bwa aongkoa e tangiraki aio bwa e nang waekoa n uki. Ao tao n ningai ae e na uki iai, taiaoka?

Tibiika: Te Minititа n te Tua.

Hon. Tarakabu Tofinga; E rabwa te Tibiika, ao I taku bwa n aron are I taekinna mai imwaina ao kanga iai te kataratara bwa e kakawaki riki ae iai, nakon are tao e a uki tao Okitobwa ao tao iai aia mena ni banen te ririki. Kanga tao a taratara raoi banen te ririki.

Ma te kataumwane aio kanga e bon tiku iaon te figure are n te ririki ae e nako ao a uotiamai. Ma tao e eti iai teutana tera. Tao n taabo ni mwakuri tao a bon bane ni kauarereke aia kataumwane iaon te external travel. Ma te AG kanga iai tarakina bwa kanga e na bon raa, ngaia are e teimatoa n tiku te mwaiti anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ti a ota ma aki rau nanora. Ao ti kakewea ana karaki te Minititа ae a bon tangira te mwaiti aio.

Tibiika: Te Minititа

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa I aki rangi n ongo. Iai reitana ke tao e ti taekinna ae e a ota. E rabwa.

Tibiika: Akea riki te titiraki iaonanne. Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Ma ti ata nanon te kakaraki te Tia Babaire bwa e aki koaua nakoia Taan tei ibukin ana kabwarabwara ibukin ana aobiti te *AG*. Ao ai ngaia naba anne te Tia Babaire.

Tibiika: E nakon moa te Beretitenti bwa e na kaeka are e tabekia te Tia tei mai Nonouti.

H.E. Taneti Mamau: Ao bon anne, I ti kangai. Ana kabwarabwara te Minititа, bon anne are e kabwarabwara. Ngkana e aki kakerikaka ana kataumwane te Tia kaeti tua. Are ngkana iai nikirana e aki bua, bwa are e na bon okira tera. Ma are e bon taua anne bwa tao ibukin akea ana

saving ma iai. Bwa are ngkana bon iai, ti tebo bwa are e a boni katikua bwa tera naba nanona ngkana e kaotia ao are bon te mwaiti naba anne ae e na kainanoia tao nakon te ririki ae na roko. Bon anne kanga aron kabwarabwarakin ane e taekinna te Minitita.

Ma ni kabane ake a bon taku bwa iai aia saving, are iai te iango are te ibuobuoki ni kakaean aron mwanenakin kanoan baika a raka. Uoua baika a raka n te ririki aei ae kakaeaki mwanenakia ae ngaia ae e bane n ibuobuoki n anga aia *saving*. Ngaia are e rangi n bubura n tabeua te naan *Ministries.* Tao ana aobiti te Tia kaeti tua, tao e katikua bwa anne akea moa kainanoana man ana tabo. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Tibiika ti a ota bwa ngaia e na bon kerikaki ana kataumwane te *AG's office* iaan te ware aio, ma e kawakinna bwa ana saving. Ao ti a ota bwa n aron ae ti ataia te Tia Babaire, te kataumwane ibukin te ririki arei. Ma ngaia aio ngaia ti a tibwa ota ngkai bwa bon iai nikirana ma ti kawakinna nakon te tai ae e na roko. Ko rabwa.

Tibiika: E a nakon te Kauoman ni Beretitenti bwa e na ibuobuoki iaon kaekana.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa tao e ti kamataataki ibukin te ota bwa are te mwane iaan te *Consolidated fund,* iaan te *recurrent* n te tai are e aki kabonganaki e a bon toki naba n tokin te ririki. Tiaki te baere e na manga uotakirake ma I taku bwa aio bon te otanga imwain tokin te ririki ngkana arona bwa iai kainanoana tao bon man te tabo ni mwakuri anne ao e kona ngkanne ni kabonganaki. Ma I taku bwa e na uringaki bwa ngkana iai te *savings* n tokin te ririki, e a bua naba te savings anne. E na manga bon okira te *Consolidated fund* ao e na manga *appropriated* iroun te Auti n tei. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Akea te bae e boou ae e taekinna te Kauoman ni Beretitenti. Ti tebo e uneakina te kataumwane aio ibukin te ririki ao a kakoaua bwa e raka iaon ae e tangiraki. Ma a tangiria bwa e na bon tiku naba ao akea riki ae I kan taekinna te Tia Babaire.

Tibiika: E rabwa tao ai bon akea te titiraki iaon anne. Ao N nang kanakoa te kaotinano iaona. Bwa te Atu ni kabanemwane ae nambwa 20, *Office of the Attorney General* n te mwaiti ae $744,983.00 e na tei bwa kanoan ara tietura n te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a

butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

ANA ATU NI KABANEMWANE TE MINISTRY OF FISHERIES & MARINE RESOURCES DEVELOPMENT

Ti a nakon ara Atu ni kabanemwane are imwina. Nambwa 21, *Ministry of Fisheries & Marine Resources Development* n te mwaiti ae $2,616,534.00. I a kauka te marooro nakoimi Taan tei. Te Tia tei mai Tabiteuea Meang temanna.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao I kani butia te Minitita are ana Botaki ni mwakuri aio te Tia Babaire bwa e na kona ni kairira nakon ane 201, 202, 203, 204. Iai te kerikaki n akanne te Tibiika. Tera ae e riki ngkana ti *refer* nakon te *staff list* te Tia Babaire ao kanga akea ke tao e bure matara n te kerikaki. Ma tao e kona ni buokia te Minitita n anne te Tia Babaire, taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau: E rabwa tabekakin te titiraki ao ti na kabwaranakoa teutana. E koaua ae e korakora te kerikaki n anne. Ma e riki anne man ara *vacancies* ae mwaitina 28 aika aki roko n te kateirakeaki mani moan te ririki ni karokoa ngkai ngaia ane e kona n reke iai te k kaokoro anne. Bwa e riki man anne ngaia are ti a kanakoa iaan are e taekinaki. Kanga tikonan ao kaikoikoan are e na n reke ibukin kaitaran kabanemwane tabeua ake a reke inanon te ririki aio iaan te Moti n nano ae e boou. Ao ngaia are e a noraki riaina bwa te naan *vacancies* akana 28 akanne are a na riai ngkoa ni kateirakeaki n te ririki aio ma iaan kanganga tabeua aika a noraki, aikoa kateirakeaki *Madam Speaker.* Ngaia ane e karika iai buburan te kerikaki.

Au kantaninga bwa e kaekaki te titiraki *Madam Speaker.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tabiteuea Meang.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika. I karabwa te Minitita, tao nanona ngkanne aki kanoaki te naan tabo ni mwakuri akanne.

Madam Speaker au titiraki bwa e kangai; Ao ni karokoa n ningai *Madam Speaker* ae a na katokaki te naan vacancies akanne ni kanoaki. Ao ngkana ngaia bwa tao a bon aki kanoaki te Tia Babaire, bwa nanona e aki kainano te *Minisktry Madam Speaker* ke e kona ni kabwarabwara aio te Minitita ae karineaki.

Tibiikau: Te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau: *Madam Speaker* e rabwa riki buokan te titiraki anne. Ao e koaua ae e na

bon iai kanganga aika a riki inanon te ririki aio. Norakin te kanganga are ti rotaki iai n reitaki ma tera.

Ti kainanoi moa, kaekan moa te titiraki. Ti kainanoi te naan *vacancies* aikai. Ao e na waaki te kateirake man te ririki ae e boou. Ae te kantaninga ae ti kanakoa ngkai, e na manga oki mwaitina n te ririki ae e boou.

Ma ngkai e bae te kateirake n aron are kanganga aika a riki n reitaki ma te baenikai iaon te kateirake aio, ao ti a manga kainanoa te mwaiti aio n te ririki ae e boou.

Ngaia are n te tai moa aio ngkai e a boni kaan bane te ririki, ao ti a taraia bwa a tauaki kateirake nakon te ririki ae e boou. Au kantaninga bwa e kaeka te titiraki anne *Madam Speaker.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tabiteuea Meang.

Hon. Taberannang Timeon: E rabwa te Minitita *Madam Speaker* ni kabwarabwaran te naan kerikaki aikai ni mwaitia taani mwakuri ao mwaitin te kabanemwane te Tia Babaire. Ao tao ti ota iai ma ti riki n tabeka aio te Tia Babaire ibukina bwa aio teuana te Ministry te Tia Babaire te key ministry ibukin ara revenue, karekean te mwane. Ti ataia bwa about 70% ae e *contribute* nakon ara *budget* te mwane man te Akawa te Tia Babaire. Eng te budget aei aongkoa $150 te mirion are e na reke ke iraua. Ngaia are ti bon riai n noria te Tia Babaire ao e rabwa kaekana iroun te Minitita bwa ngaia a na manga kateirakeaki aikai nakon te ririki ae e boou. Ao ti a manga nora anne ngkanne n uotakiraken te kataumwane ae e boou n tokin te ririki aio te Tia Babaire ibukin 2021.

Ngkanne N na kerikaki riki ti teutana nakon ane 206 te *temporary assistance*. Eng iai te kerake ae $152,000 tabun. Ko kakerikaka aio ao ko a manga karakea aikai tao onean mwin akekei ke tera. E kona ni kabwarabwara aio te Minitita?

Tibiika: Te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau: E koaua *Madam Speaker,* ao e koaua bwa a rangi n kainanoaki te naan *vacancies* aikai. Ngaia are ti kataia ni kateirakea 18, ti fill up moa te naan *position* aikai ao ngaia ane e riki iai te kerake mai iaon te mwaiti ane ti bon tataneiai iai iaon ara *temporary assistance* ke te Atu ni kabanemwane ane 206, man are e katauaki nakon are iaona riki. Iaan kainanoan mwakuri aio n aron ae e ataia te tia mwakuri temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang bwa a boni kainanoaki mwakuri aikai.

Ao e koaua bwa ti na riai ni butiraoi iaan are e tuai tia raoi

babaire ma waaki iaon te kateirake. Iai ngkanne are ti kateirakea ni bonoti moa taabo aikai imwain are e waaki raoi ara kateirake iaon te mwaiti are ti taekinna arei n te ririki ae e boou.

Ngaia are iai te kerake n anne ma iaon ara *temporary assistance* are ti bon tataneiai iai ni kakabanea, iai te kerake ngkanne bwa ti a manga kateirakea 18 bwa a na ti bonoti moa te naan bwangabwanga ae ti ataia bwa e kakawaki moa ibukin kabutan ara waaki ma ngkai ni karokoa banen te ririki.

Au kantaninga bwa e kaeka te titiraki anne *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei mai Tabiteuea Meang riki.

Hon. Taberannang Timeon: E rabwa te Minitita te Tia Babaire ao e kaeka teutana, are iai kaokoron te koraki aika _a maan n te mwakuri bwa a *experienced* te Tia Babaire ao tao bon te training are anganaki, e kaokoro naba nakoia te koraki are anganaki ke a *recruited* nakon *temporary basis*.

Ngaia anne ara *concern* te Tia Babaire, ma tao e koaua tao ai ti iraua te namwakaina ao ara kantaninga bwa e na waekoa ni manga karaoaki raoi te *recruitment* ae e boou ni boni karokoaki raoi aia l*evel* te koraki aikai nakon are e kantaningaki iroun te *Ministry* aio te Tia Babaire.

N na kerikaki riki teutana te Tia Babaire nakon *internal travel.* I ataia ae e kerikaki te *internal travel* te Tia Babaire, ma ngke au Tia Koroboki ngkoa te Minitita ao ti rangi n tatangira te nako aonnaba bwa ti na buokia kain aon abamwakoro ao boni ngaia naba ae e rangi n *encourage me* bwa ti na riai n nako. Ngaia e aera a manga kauarerekea aio, tao e koaua tao te nako tinaniku are iaon te covid-19 n te *lock down t*e Tia Babaire.

Ma iai te *lock down* nako aon abamwakoro te Minitita, tera ngkai te kanganga ngkai kam a manga kakerikaka ami *internal travel.* E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau: E rabwa te titiraki iaon te Atu ni mwane ane *internal travel.*

Ao tao te moanibwai moa imwain ae I kaeka *Madam Speaker.* Tao ti na bon anga ara karabwarabwa nakoia ara *donor partners* ake a boutoka ara waki ibukin tararuan ara marawa. Terana riki rawata te naan *project* aika ti waaki ma ngaia inanon te ririki aio ao inanon ririki aika imwaira.

Ao anne teuana bukina *Madam Speaker* bwa iai mwane ni buoka tabeua ake a irekereke ma te nako aonnaba ake e reke mai irouia ara *donor partners* aika a buokira

ngkai, n ai aron ana buoka Nu Tiran.

Ao ti karabwa Nu Tiran, ti karabwa te *EU* ao ti karabwa Aotiteria bwa ngaia ake a bonoti bwangabwanga ngkanne tabeua ake ti taku bwa e na okioki iai te kabanemwane. Ngaia are ti a tarai ngkanne buoka aikai bwa aia anga tabeua are e na reita aron te mwananga ke ni karaoi waaki nako aonnaba.

Ngaia are anne bukina teuana are ti a kakerikaka iai ara internal travel bwa a bonoti aba ake I a tia n taekini ibukin waakinan ara waaki nakoia ara botannaomata ake iaonnaba.

Ao e eti *Madam Speaker* ae e rangi n kakawaki te reitaki ma aonnaba, ma ti karabwarabwa bwa te tai moa aio ao a tia n anga nanoia aba akana I tia n taekini bwa a na buokira n te itera aio.

Tiaki nanona bwa a na buokira ni bonota aron ara commitment ke tabera nakoia ara botannaomata, ma n te tai moa aio iaan aia buoka are e boni kaineti ma teuana mai ibuakona te mwamwananga nako aonnaba; e a reke mai iaan taian karekemwane aia buoka nakai. Ngaia are anne bukina teuana are e a kerikaki iai ara kabanemwane iaon te internal travel. Ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Tabiteuea Meang.

Hon. Taberannang Timeon: Ao e rabwa te Tibiika ao I karabwa te Minitita n ana patient ni kaekai titiraki aikai te Tia Babaire, ao e koaua I taku bwa ngkana akea naba mwanena mai tinaniku te Tia Babaire ao ti na bon riai ni mwanenna ngaira bwa e rangi n kakawaki reitakira ma ara botannaomata i tinanikun Tarawa te Tia Babaire riki n te sector aio te Tia Babaire. Te Botaki n akawa tera riki te Tia Babaire bwa are a na kaungaki ao tera riki are a na kona ni manga kakerakea riki aron aia participation ke aron aia reitaki ma ara botannaomata n te itera aei te Tia Babaire.

Tao ai ti uoua riki au titiraki te Tia Babaire ao I karabwa te Minitita.

Teuana iaon ane 243. Te *purchasing of office equipment*, e kerake te Tia Babaire. Tao e koaua te mwaiti ae e uarereke bwa bukin tera aio. Ao iai taabo aika a raka n ana Botaki ni mwakuri te Minitita ngkana e kona n ti buokira iai teutana te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa te titiraki iaon ane 343. Ao te raka aio e reke man iaon ana *renovation* ana Auti te Minitita. Ti bon bane n ataia bwa angina ngkai te naan auti ake tao e tiku ke aranaki bwa

te naan *tie house,* boni moanna naba n roroko n te stage are a moanna n rotaki. Ngaia are iai noran riaina bwa a na ti karaoaki te naan *renovation* aikai bwa e aonga ni manga mwano raoi ao ni mwengaraoi te Minititа are e na maeka iai. Ao au kantaninga bwa e kaeka te titiraki *Madam Speaker.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Tabiteuea Meang.

Hon. Taberannang Timeon: E rabwa te Minititа te Tia Babaire ao t iota n anne ao ti kariaia anne te Tia Babaire. Ara kantaninga bwa e na aki karekeaki aia Auti Minititа bwa kanga ai te foredress te Tia Babaire ae kanga te roko iai te Tia Babaire. A riai ni bon constable ao tera riki te Tia Babaire ma e rabwa anne. Ti karabwa anne teutana te Tia Babaire.

Iai te kabanea ngkanne te Tia Babaire ane *local services* _ane 250 te Tia Babaire. Tera aio te Tia Babaire, n reitaki ma kain rarikim ke e kona ni kabwarabwara riki aio te Minititа. Ao ai bon anne naba kabanean au titiraki iaon te Atu ni mwane aei te Tia Babaire. Ao e rabwa.

Tibiika: Madam Speaker e rabwa. Reitan nako te titiraki ao te kan ota. E kakawaki aio bwa are e na mataata bwa e kabaneaki ni kanga ana mwane te botannaomata. Ao I taku bwa ti aki raroa nako man ana iango ao ana kantaninga te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang.

Ao te mwane ane 250 anne. E koaua ae iai te kerake. Ao aio are e na kaitara bon aron te kaitiaki nakon ana auti te Minititа ao tao antai riki. E reitaki naba ma hire nakin te naan *bus*, bwa are te kanganga bwa iai uruakin ana bao te *Ministry* n te tai aio ngaia are iai te naan hire ake ti bon tataneiai ngkoa n taraia bwa e na aki riki te hire. Ma iaan uruakin te naan baao ni mwamwananga aikai ao ngaia are e a manga iai te hire ae e karaoaki ao iai te kerake teutana iaon anne.

Iai naba ngkanne are e irekereke ma te *hire* ibukia te naan *security.* Bwa inanon te tai ae ti ataia bwa inanon te *lockdown* aio ao e tia n tiku te Auti arei n aki maekanaki ao e kainanoaki te *security* bwa a na tararua te auti bwa e na mano ao n aki anaki bwaina ma tao terana riki.

Ngaia are tao e raka anne ngkanne bwaai aika a riki anne teuana. Bon ti te kaitiaki nakon are a hire naki iai aomata bwa a na karaoa te kaitiaki. Iai te naan group ake a hire naki bwa a na karaoa te kaitiaki terana riki, n reitaki ma te bus ao hire nakia te naan *security.* Au kantaninga bwa e

mataata anne ao e kaeka te titiraki *Madam Speaker*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Uoua au titiraki te Tia Babaire. Ao teuana N na kaeta ongorau, bwa man te *vote* anne ao iai ana tia kaitiaka ana auti ane e mena ikanne. Ngkana e koaua anne ngkai ae karaoa bwa e mwanenaki aia kaitiaki n te auti taiaoka. Anne te moan titiraki.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau: Te Tia Babaire e koaua tao e aki rangi n teretere raoi te baere I taekinna. Akea ana tia kaitiaki te Minitita ma ae I kananona *Madam Speaker* te koraki ake a hire naki.

Ngkana tao e moan roko te Minitita n ana auti ao e na boni bae ni kainanoaki tao te kaitiaki, te *general cleaning* n aron tera ma tera. Ao te bae e karaoaki, a *hire* naki kurubu n Aro ke tao antai riki bwa a na roko n ti karaoa te kaitiaki ao terana riki.

Ao ni kaekan te titiraki bwa ti nang bane ni katoaira ma ara taan kaitiaki, e kairua anne *Madam Speaker* ma au kantaninga bwa e kaeka te titiraki. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Eng te Tia Babaire ma I a ota, ma are anne aron ongou man te kakarabakau.

Ao kauoua n titiraki te Tia Babaire, I ti kani bubuti kabwarabwaran ane te kabanea n vote ane *contribution to development fund* bwa te *big change* te Tia Babaire. Tera raoi te *project* anne te Tia Babaire?

Tibiika: Te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau; E rabwa tabekan te titiraki iroun temanna ana Tia tei ae karineaki Nonouti.

Ao tao bon iai maroroakinan te naan development mena akana a na karaoaki. Te titiraki raoi e kanga nanona N na kamataatai raoi, e titiraki te aba iaon te kerikaki ke tera.

Tibiika: Ko na ti kabwarabwara bwa tera te *contribution* nakon *development fund*.

Hon.Ribwanataake Tiwau: A rangi ni mwaiti te naan project ae ti na taraia te Tia Babaire n aron are teuana. Tarakin te buoka nakon reitakinakoan aia waaki ara *obsevers* bwa are ti mwanenakia naba nakai man te development fund.

Observers ti tara naba te itera are *project* tabeua akana a kakawaki.

Iai ana aobiti ae boou te *Ministry* are e tabe n taraia. I a tia n taekina are ibukia *Obsevers*. N na manga taraia bwa iai ane te *briefing* ibukia naba *Observers*. Iai

te *training,* iai *staff salaries* ake a *support* te *national obsever prorame* ao aia *leave grant* nakai ake a mwakuri n te *national observer programe*.

Ao ngkanne aia *contribution* nakon te *KPF,* aia *stationery* ao ai bon kainanoan te local *service* ibukin wakinan ana mwakuri te *national observer programe.* Au kantaninga bwa e kaeka te titiraki anne *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Ake ko taekin bwa kabwarabwaran te *vote* anne, bon aekana raoi ma are e wakinaki n te ririki ae e nako ke kaokoro?

Tibiika: Te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau: E tiku n arona bwa are te *national observer programe,* n aron ae ti na ataia te *programe* ae e *continue* n taainako. Ao e mwanenaki te programe aio mai irouia kaibuke ake akawa inanon ara marawa.

Ngaia are e na teimatoa aio ma ti te bwai ae e boou ae e na rin ngkanne inanona, te *leave grant.* Bwa are iai te raka n *leave grant* ae ti a tia n taekinna inanon te Moti n nano are e nang bon tieuataake naba nakoia taani mwakuri ni kabane. Ao mai ibuakoia taani mwakuri akanne aika a na reke nakoia ara *obsevers*. Au kantaninga bwa e kaeka te titiraki. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ngkana a bon tiku n aroia ao iai teuana ae e raka ke iraua, e aera e rangi ni mwaiti te kaokoro ae iraua te mirion?

Tibiika: Te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau: E titiraki te Tia tei bwa e aera ngkai e a rangi n kerikaki te kabanemwane.

Hon.Ribwanataake Tiwau: Kabwara au bure *Madam Speaker.* N aron are I taekinna *Madam Speaker,* iai itera tabeua ke karikirake ake a ibuobuoki naba nakon te itera aio. N aron are I taekinna, are ana mwane ni buoka Nu Tiran. Bwa iai teuana ana karikirake Nu Tiran are e anga naba nakon te *monetary control and surveyers*.

Ngaia are anne bukina ae e kerikaki n te ririki aio, ao tao inanon tokin te buoka aio ao ti na kona ngkanne ni manga nora kerakena nakon are ti bon tatanei iai. Ma e aera ngkai e kerikaki n te tai aio *Madam Speaker?* E irekereke naba ma are te naan buoka ake ti taekini, bwa are teuana ana *component* ke mwakoron te buoka aio are e kainetaki nakon ara Botaki ni

mwakuri, te buoka iaon te *monetary control and surveyers* ke tararuan ara marawa are e irekereke naba iai ara *obsevers* ao antai riki. Ao ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker bon anne naba au titiraki. Bon ti teuana naba au titiraki bwa ti kan ota naba iaon anne. E rabwa te Tia tei mai Nonotui bwa e tabekia imwain are I tabekia te Tibiika.

Bwa bon ti au titiraki e kangai; bwa te revevue e na reke man te *observer fund* ti $900,000. Ao te kabanemwane $2 tabun te mirion. Ao te *purpose of the obsever fund* ngke e kateaki bwa te *cost recovery* ti ibukia te naan *observers*.

Ngaia ngkanne au titiraki; nanona te mwane are e rereke are e na bon riai ni kaitara aron wakinan te observer programe, e aki tau man rereke mai irouia te naan kaibuke ake a tiatinaki ake a na bon riai ni kakabwaka ibukinte programe. Kanga anne au titiraki teuana moa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e nakoim te Minitita.

Hon.Ribwanataake Tiwau: Te Tia Babaire uoua matan te aoraki ae te covid-19. Teuana e anganira te opportunity ao teuana e anganira te kanganga iaon te mwamwananga. Ao bon teuana te bwai ae e riki ngkai *Madam Speaker,* aki mwanangaia ara *observers* ni katokaki iaon kaibuke ake a na karaoi aia mwakuri iai iaan te kanganga are a bane n rokanaki.

Ngaia are teuana te bwaia e e kakerikaka mwaitin te kabanemwane aio, e rota naba aron katokakia iaon kaibuke. Ao anne teuana are e karika te kerikaki, bwa angina ngkai ara observs aikoa mwananga. Ao tabeman akana a tiku iaon kaibuke tabeua ma iaoni kawaia naba n oki.

Kaekan te titiraki bwa e aera te *observer* are a tiatinaki kaibuke ake akawa n ara marawa e aki tau? E tau *Madam Speaker* ma iai naba kerikakina iaan naba mwaitia kaibuke ake a tataneiai n akawa ngkai inanon ara marawa.

Are n aron ngkana kam nora te kabwarabwara n te tiabora ane e kaotaki iai aron ara karekemwane, a boni bane ni bwaka. Bwa ibukin tera *Madam Speaker*? A bwaka iaan te kantaninga are e a boni kerikaki naba mwaitia kaibuke ake akawa, e kerikaki mwaitin aia bong ae a kaboa ao e a kerikaki naba katokakia ara kaimoa.

Ngkai a bane ni kerikaki aio, ngaia are e bane naba ke e a reitnako naba te kerikaki anne man

karekemwane ni karokoa te kabanemwane n aron are I a ti ani kabwarabwara. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher: E rabwa te Minitita ao bon anne au kauoua n titiraki bwa e a uarereke mwaitia aika a kanakoaki. Iaan te babaire moa ngkai are man te *WCPFC* are e a katoka moa mwanangaia te naan *Observers.*

Ao au titiraki ngkanne bwa $2.5 te mirion ae e kataumwaneaki ngkai, e nang n raka riki nakon are e kataumwaneaki ibukin te observer programe n te ririki ae e nako ae ti $1.3 te mirion tabun.

Ngaia are anne ae I kan titiraki iai, bwa te mwane ae e kataumwaneaki iroun te Minitita n ana *budget* aio ae $2.5 te mirion, tiaki ibukin te naan *programe* ae akea rekerekeia ma te *observer programe.* Ti ibukin te *observer programe* ao te karekemwane mai irouia te naan kambwana ni kaibuke, e aki tiatinaki te mwaiti n aomata are e nako ni mwakuri iaon te kaibuke, ma e tiatinaki iaon te raitienti are e issue n te moantai.

Ngaia are akea rekereken uarereken mwaitin te aomata ae e nako ngkai ma te karekemwane are e na riai n reke mai irouia te naan kambwana.

Ngaia ae I ti kani bubuti riki bwa tera ae e riki. Bwa ngkai e a katokaki moa ngkai te mwananga irouia te naan *Observers* ao e boni kainanoaki riki te mwaiti ae $1,000,000 tabun ibukin te ririki aio ibukin te programe aio, bwa are aio ae e oti n te kataumwane $2.5te mirion tabun tiaki ibukin te naan projects akekei ma bon ti ibukin te *support* nakon te *observer programe* te Tia Babaire.

Ngaia ae I bon ti kan titiraki, kanga I aki kani mena ma I bon ti kan ataia bwa au taratara bwa ti tebo bwa e aki tau te mwaiti n mwane are e rereke. Ngaia are bon ti au bubuti riki, e ti kona ni kamataata te Minitita bwa tera raoi baika a riki ao ngkana iai taian programe aika a raka aika ana mwanenaki. Ao e koaua ana taeka te Minitita ae ekangai are tao a mena iaan te D*evelopment Fund* are te *contribution*, ma are ti na kabwata ana *Contribution* fund iaan te *budget* aio te Tia Babaire ae ngaia ae e appear ni kangai iai.

Ngaia are kanga I ti kani kamataatai bwa are tera raoi te raka ngkanne ae e kainanoaki ibukin $1,000,000 tabun. Bwa are ana taeka te Minitita e a uarereke te mwaiti aika a nako n te mena bwa are e eti bwa te *WCPFC* e a tia n *rule* moa bwa akea moa te mwananga ni karokoa are tao e toki te Covid-19,

ngaia are bon ti au bubuti bwa I kan ota riki teutana.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao e koaua ti na ti kabwarabwara bwa kanga e taekinna te Tia tei ae karineaki mai Butaritari bwa e aki tau mwanen te O*bsever.*

Ma I taku bwa te bwai ae kakawaki ae ti na riai naba n ataia, iai naba te tiati teuana ae e a tia ni manga introduce ae e aranaki bwa te aD*evelopment fund*. Are tera ae e na karaoai n te *Development fund* anne, e nang kaitara tabeua karikirake ake a na mwaneni naba kaibuke ake akawa n ara marawa.

Ngaia are irarikin te *observer* fund, tao e koaua ngkana e taraki tao n te tai arei iai te observer fund are e tiatina ao manga iai ngkai te tiati ae e karaoaki ae a tiatinaki iai kaibuke n akawa ake akawa n ara marawa iaan te naan fees aika a *introduce* n taai aika nako ae e aranaki bwa te D*evelopment fund*.

Ngaia are irarikin aia raitienti, irarikin te Observer fund ao terana riki, teuana te fund ae introduce nakoia ara kaibuke n akawa, ana contribute naba nakon te Development fund ao anne ae a kabwaka naba.

Ngaia are anne bukina ae e kerake, bwa te development fund aio ngkanne e nang kaitara karikirake tabeua ake e rekereke ma te Botaki n Akawa. Ao e kaitara naba aron ara *commitment* nakon ara *shares* iaon te naan jv *arrangement* are ti karaoia ngkai ma kambwana n akawa ao kambwana ni karaoi ika tabeua.

Ngaia are anne ngkanne bukina are ngkana e koaua bwa ngkana e kataratataraki mai imwaina e uarereke ao e a tabe ni kekerake. E kekerake Madam Speaker bwa iai teuana te fund are e a manga rinnako inanona ae te development fund. Au kantaninga bwa e ibuobuoki anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Butaritarai am titiraki riki.

Hon.Tinian Reiher*":* Te Tia Babaire kanga I moanna ni mino teutana, bwa bon te *observer fund* bon te *observer fund* ao akea au taeka ae e kangai; bwa e a uarereke. Ma I noria n te kataumwane bwa ai ti $900.00 kanga te kataumwane ao n te ririki ae e nako $1.teutana te mirion ao n are mai imwaina ti $800,000 tabun.

Te *development fund* are a tiatinaki iai te naan kambwana, e nakea inanon te *consolidated* ao e *appear* iaan te atu ni mwane ae e nga? E appear iaan te raitienti ke bwa ngkana bon te *additional charge levy* ae e anganaki nakon te mena, ao tao e na bon riai n iai

ngkanne. Bwa nanona e aki *reflected* n te *budget* ngkana te koaua bwa iai te mwane riki ae a tiatinaki te naan kaibuke ao aongkoa e *suppose to be part of the obsever fund* ma e aki bwa te *development* ao ngkanne e a nakea. E rinnako iaa n te *revenue* te Tia Babaire. Ti te kan kaota riki teutana bwa e aonga n ae ti mataata raoi.

Tibiika: E na ibuobuoki te Kauoman ni Beretitenti, te Minitita n te Finance. E nakoim te Minitita.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa *Madam Speaker* ngkana e ibuobuoki. Tao e koaua tao rimoa ngkoa e taneiai te aba n are te *obsever's fund*, e mena iaan te *Fisheries.* Ao ngke ti roko ngkekei ao ti a *transfer* naba, ti a mena naba iaan ke ti kanakoa nakon te *No. 4 account.*

Ao ngaia ngkanne are tao e koaua ngkana e oti ngkai n te budget bwa tao ti $900,000. E na uringaki bwa are ngkana ko mena iaan te *No.4 account*, e *roll on te balance* arei *from year to year.* Are nanona bwa te mwaiti are e oti are $900.000 arei ke tao iraua, anne bon ti te maiti are e kantaningaki bwa e na *top up* te mmwaiti are e *carried forward* man te *No.4 account* are ngaia ngkanne ae e na kon a ni mwanen bwaai akanne.

Ma I kantaninga ngkai te figure mai irouia au tia mwakuri bwa a na tuangai bwa iraua ngkai te *roll on balance* man te *observer's fund.* Aio te bitaki, ngke ti roko ao ti ana naba te *obsever fund* ni mena iaan te *No.4 account.* Kanga ti bon nora riaina, ngkekei e a bon kabonganaki e aki raa kanga te baere e a bon raa. Ngaia are I taku bwa teuana te katamaroa ae ti karaoia, ti a kamwainga nakon te *No.4 account* are e *control* man te *Ministry of Finance*. E rabwa.

Tibiika: TE Tia tei mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Kauoman. Bwa ngkana ngaia ao I karabwarabwa moa bwa e eti bwa e a moanna tao n transparent riki ae tao ngaia e tangiria iai te Tautaeka ae ngaia ae e karinaki iaan te mena.

Ma te kanganga n te aekaki aio, bwa ngaia ae ti a kataia ni kakaea bwa iraua raoi ae e bane ibukia taan mwakuri ae te naan *obserers.* Ngkai e a manga taekinaki bwa te leave grant, e na rinnako naba iaan te *local contriution* nakon te *development fund*.

Ngaia are akanne ae ngkana e tangiria te Tautaeka bwa a na *transparent,* ao bon au titiraki teuana are N na mena iai bwa ngkai e a karinaki te *obsever* iaan te *recurrent,* ao au kantaninga bwa

te naan kabanemwane ibukin naba te *observers* aika te naan *direct expenditure* ibukin booia ma raaia riki, aia *travel* ma aia mena, ana rinnako naba inanon te *recurrent.* Ma ngkai e aki bwa e ti karinaki ti te *revenue* are e roko ao te kabanemwane e bua iaan te local *contribution* nakon te *development fund*. Are bon ti tebo naba ma are e karaoaki n taai akekei, ti te bwai ae e bitakie ti karinaki te revenue iaan te recurrent. Bwa I kakaea naba n te ER bwa a rinnako te naan obsevers iaan te *ER* ke a tuai, ao a tuai.

Nanona a bon mena naba iaan ane te mwane ni karikirake. Are e roko te mwane are $900,000, e nakon are e taekinna te Minitita are aongkoa bon iai mwanen te mena ae *roll on* ao e kanakoaki ngkanne booia te naan mena. Ngaia are kanga bon anne au kan titiraki, bwa are norakin ngkai te mena aio $2.5 tabun te mirion ae e kainanoaki ibukin te *observer programe* ma ti $900,000.

Ti aki ataia ngkanne bwa are ngaia tao iai te *balance of the* mena are e *roll over* man te naan ririki aika a nako, ma ngkana tao arona bwa e reke tao ti kona n *assured* ngkanne bwa are te bwai ae I bon riki n tabekia iai bwa I kangai. nanona tao e aki tau ae e rereke mai irouia te naan mena bwa ai bon ti $900,000 ao ana kabanemwane $2.5 te mirion tabun. Kanga ti anne ae I kani kaotai iai ao e rabwa te mena bwa e a moanna riki ni mataata. Ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Kauoman ko na ibuobuoki iai.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eng e rabwa. Eng tao N na ibuobuoki teutana ngkana e na ibuobuoki. Tao kaekan titiraki bwa a rin booia ma raaia te naan *obsevers funds* ngkai ti tebo ma e a obserb ngkai te mwananga iaan te *recurrent*, a rin. Bwa tea e e riki, ni katoa *budget* ao e reke iaan te baere *LCDF* ae ti kanakoa ae teuana mai iai kanga te *observer's fund*.

Ao *every year ke tao now and again* te *Ministry of Fisheries*, e roko ma ana *list* ni kangai; booia taani mwakuri ao akekei ibukin te mwaiti are a tangiria bwa te mwane are iaan te *observer* arei boni ngaia ae a na *determine* te mwaiti.

Ao mai ibuakona n aron ae ti tataneiai n noria, ti nora booia te naan *observers* ma aia kabanemwane ma aia raa a bane n rin inanona.

Ma tao e koaua bwa e ngae ngke ao e a mangao ibuakon te *consolidated fund*. E bon oti imwina bwa are iai ana *account apart* n te *development budget* are iaan te *LCDF* are ngaia are e na mwaneni ngkanne aia kabanemwane taani mwakuri.

Ma e koaua bwa ti na provide te *figures* nakoim te Tia tei ae karineaki ibukin ae ti kakaea raoi te baranti bwa iraua raoi ae e bon *still* tuai n *use* iaan te *No.4 account*, are e kona ni manga kabonganaki irarikin te mwaiti are e kataumwaneaki n te ririki aio. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher: Ai bon ti kabanea ao e rangi n rabwa te Kauoman ni Beretitenti. Bon ti au kabanea n titiraki ngkanne bwa e kangai; bwa e koaua bwa are e a nako nakon te *LCDF* ao e taekinaki bwa te mwane are e roko e a mena n tera.

Nanona ngkanne te naan kabanemwane ake ibukia te naan observers ibukin mwanangaia ma tao tera ni kabane, aki subject nakon te auditing bwa are e aki otetanaki te naan development project. Ao ngaia anne ae I kani kamena iai, bwa ngkana ko a karina te revenue te mwane are e roko ao count ngkanne iai. E aki transparent kabonganakina ibukina bwa e a mauna iaan te development expenditure te Tia Babaire. Ao boni ngaia anne ae kanga I tangiria ni kan ataia bwa are ngke e bitia te Tautaeka n te tai ae e nako ao I ata ana kantaninga ae I taku bwa e tamaroa are e na karinna iaan te mena.

Ma ngkanne ngke e a karinna ao kabonganakina e a bon ti *appear* te revenue ao kabonganakina e nako n appear iaan te *LCDF.* Ao kabanemwane ngkanne akekei, a bon still naba ke aki *transparent* ibukina bwa are aki *subject* nakon te *auditing* n aron ae I ataia.

Ngaia are kanga bon ti anne au mena iai, ngkana arona bwa I kairua ao I kabwara bure. Ma I bon ti kani kaotai raoi ibukina bwa ngkai e *appear* iaan te mena, ao ngai au kantaninga e bon raoiroi. Bwa e aonga n ae ti bon ataia bwa e bon tau te mwane are e rereke are a na bon riai ni kakabwaka te naan kaibuke n akawa ke e aki.

Kanga bon ti anne kanga I aki kani mena riki, ma bon ti anne ae kanga tabetaben au iango ao ngkana arona bwa e kon ani katamaroaki. Bwa I boni kan ataia bwa iraua ngkai booia ae bon ti te *expenditure* ibukin ti te *observer programe* are bon ti kamwanangakia, aia arauenti ma booia n te aro are ti kona ngkanne n noria bwa tera mwaitina ma are e bon reke mai irouia te naan kambwana. E rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa riki ma tao N na kamataata riki iaona. I taku bwa e aki rangi n eti are e taekinna te Tia tei ae karineaki are e taku bwa e aki kona n audit it

te No. 4 *account* ke tao te *development fund.*

I taku bwa e boni kaaki iaan *Cap.* 79 ao Audit *and control*, a bon *auditable* mai ikanne. Ngkana ti tasekina *Government account,* ti taekina ae *No.1 account*, *No.4 account*, *No. 3 account*, *No. 5 account*. A bane n reke iaan *iaan over roll government account* are ngaia ae a na otetanaki. Ngaia are I taku a e aki rangi n eti are ngkana e roko ikekei ao e nang bua taekana bwa are aki kona n otetanaki.

Ao e na uringaki naba iroun te Auti aio bwa iai ngaia mwakara ae ti kona ni *call upon* the *Auditor General* bwa e na karaoa te *special audit in cases* are ti bon taku bwa e bon *warrant te special investigation.* Ngaia aekakina anne, I taku bwa e na akea te raraoma. Bwa e ngae ngke e *absorb* ngkai observer's fund ni boon e No.1 account, ma are ti manga bon karaia nakon te *No.4 account through LCDF.* Akea te kanganga bwa are a na manga bon bua are e nang boni bua taekaia are aki kona n *trace.*

Bwa are n aron ae I taekinna, e na bo *subject* naba nakon te *Audit by* te *Auditor General.* E rabwa.

Tibiika: Tara ae e a bane te titiraki iaan ara Atu ni kabanemwane anne ao N nang kanakoa te kaotinano iai.

Bwa te Atuni kabanemwane No. 21-*Ministry of Fisheries and Marine Rosurces Development* n te mwaiti ae $2,616,534.00 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a nakon are imwina. Te Atu ni kabanemwane iaan ara Tietura ae 22-Ministry of Health and Medical Services n te mwaiti ae $21,875,032. I a kanakoa te marooro nakoimi Taan tei iaon te Atu ni kabanemwane anne. Te Tia tei temanna ae karineaki mai Abiang, e nakoim.

ANA ATU NI KABANEMWANE TE MINISTRY OF HEALTH & MEDICAL SERVICES

Hon. Dr. Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa te Tibiika. Ao te titiraki aika N na tabekia nakon te Minitita, kanga ibukin riki te *KPF contribution ao te salary*. Bwa are akea te bitaki ni mwaitia taani mwakuri ae e mwakoro iaon te *ER*. Ao ngkana e kona ni kabwarabwara bwa tera tao baika a uarereke, ao iai bukina ae tao *increment* ke tao tera ane ngaia ane e riki iaon te *salary*. Ao I a bubutia bwa e a kona ni kabwarabwara anne.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa te Tia tei ae karineaki temanna mai Abaing. E rabwa te Tia tei n aron ana nonori ibukin te *increase* tao moara riki n te *expenditure section* ke Botakin te Mauri ao Katoki aoraki ane iaon *emolument* ao ngkana arona bwa e a manga tangira riki te *specific coverage* ao ti a kai manga *talk about each pacific category* imwina.

Ma I kukurei ni kaotia nakon te Tia tei ae karineaki bwa te *expenditure* anne ao n ikotaki ma te naan *expenditure* akana kam noria bwa te naan *increase n te emolument section basically e* cover te *covid-19* ibukin te katauraoi. Ao aio are e *involve* kateirakeaia 51 mwaitia te naan neeti.

Ao e koaua n aron ane e mwaneweia te Tia tei ae karineaki, e aki oti aio n te *ER*. Ao bukina bwa aio kanga te bwai ae te aoraki ae e taona te aonnaba n te tai ae rangi n karina. Ngaia are inanon ana babaire te Kabineti, ao rinanon ana ibuobuoki te *Ministry of Finance through* te *NEPO* ao e kariaia bwa e na karakaki kateirakeaia te naan neeti n te tai ae waekoa ae mwaitia 51 ibukin kaitaran te katauraoi ao barongan ana waaki au Botaki ni mwakuri ibukin te *covid-19*. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Abaiang.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E rabwa te Minitita ae karineaki n ana kabwarabwara ao e a mataata anne. E rangi ni bati n rabwa n anne.

Ao kanga mean akana uarereke, kanga I aki kona ni kabanea au tai iai bwa are kanga bon te bwai ae e bon riai n aron te naan internal travel ao tera.

Ma manga au titiraki ngkanne iaon te *external travel* bwa are e teimatoa nakon are ti kantaningaia bwa aongkoa e na kerikaki. Ao tao bon iai kabwarabwarana iroun te Minitita. Ko bati n rabwa.

Hon Dr. Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika, ao I karabwa riki ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Abaiang. Ao I kakoaua te Tibiika, bwa te Tia tei mai Abaiang ae e titiraki aio I kakoaua bwa e a bon tia naba ni Minitita n te O n aoraki. Ao inanon ana tai ni Minitita te ririki 2009, 2010 ao e taonaki naba te aonnaba n te aoraki are te *Swine flu* are H1N1. Ao I taku bwa e mataata n ara budget te O n aoraki aio bwa e refected naba n ana budget ngke e Minitita ae e taui naba ana kabanemwane taon aekakin te external travel. E taui bwa e koaua bwa n aron are a ti an mwaneweia raou ni Minitita, tao e koaua ti kona ni kabongana ni banen riki te ririki aio ngkana arona bwa e uki te mwamwananga.

Ma I taku bwa te bwai ae e rangi n kakawaki te Tibiika, ao n aron au katautau ae e bon ota naba iai ao e rangi n mataata iai te Tia tei ae karineaki mai Abaiang, bwa ti kataia ni kataui ara kabanemwane aikai bwa ti kataia ni katauraoa Kiribati. Ti kataia ni kataraoa abara ibukin *covid-19.*

Ao n aron are a tia n taekinaki, e koaua e rawata te naan ibuobuoki ao te naan mwane ni buoka man aaba n aron Nu Tiran, Aotiteria ao Tiaina ma e aki tau aio te Tibiika. E aki tau aio ibukin te katauraoi ibukin kamanoaia ara botannaomata man te aoraki ae *covid-19,* moararikı ngkai iaoni kawaira ni waakina ana iango ke ana Kainibaire te Tautaeka ibukin te kaokioki. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire te O n aoraki n te tabo ae ngkana ko taraia te Tia Babaire ao e ewa te kananokawaki iai.

Ngkana ko roko n te O n aoraki ngkai ao ane a wene ara aomata iaan bukarere. Te maneaba are a wene iai, e *over crowded* e a waekoa ni buti te aoraki.]

Au titiraki nakon te Minitita. E tau am kataumwane aio ibukin tararuaia raoi Kiribati bwa ara situation, one of the worset in the region. Tera ae ko na karaoia ma am *budget* aikai bwa ti aonga n roko n te mwaneka riki ae raoiroi bwa ti aonga n aki weweteaki ni waekoa. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon Dr. Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika ao e rabwa riki naba ana titiraki ni kamataata te Tia tei temanna ae karineaki mai Nonouti. Ao e koaua te Tibiika, aikai waare ae a kananokawaki ibukin abara ae Kiribati moararikı ibukin Botakin te Mauri ao Katoki aoraki.

Ao n aron ane e a tia n taekinna te Tia tei mai Nonouti, e koaua e rawata ara kanganga n te O n aoraki. E aki tau nneia aoraki n te maneaba na ron naba are e a tia n otinako n te ririki 2018 n ana bebwa ni kaongora te Botaki ni Mauri ao Katoki aoraki ao e kaotia ae Kiribati teuana te aba mai ibuakon aban te Betebeke ae te kabanea n rawata iai mwaitin te aoraki ae te kangenge (TB). Kiribati te aba naba ae te kabanea n tiraua iai mwaitin te mate irouia aoraki imarenan te ririki ae 30 nakon 69.

Aikai tabeua mai ibuakon waare ae a kananokawaki. Ao ana kantaninga Botakin te Mauri ao botaki ni katoki aroaki n aron are e a tia ni mwaneweaki. Ngkana iai te naan *left over funding* are tao aki okirikai nakon te *consolidated fund,* ao ana kantaninga te Botaki ni Mauri ao ni Katoki aoraki bwa ti na kataia ni kabonganai

funds aikai ibukin te *re-allocation* within the Ministry ibukin kaitaran ke buokan kaitaran kanganga aikai. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e rabwa ana karaki te Minititа ao I kukurei n ongora. I ata te kanganga ngkai ae ti noria ao ngkami e ngae ngke tiaki Taokita ao ti noori ni matara.

Te Tia Babaire I kan titiraki ae tiaki te ware ma aikai waare aikai ae I kan titiraki iaoia. Bwa n ana iango te Minititа, e kona n *archieve* te *improvement* imwin atakin te kanganga ae ti kaitara ma ngaia ngkai ibukin maurira. E bon ataia te Minititа, e kona e ni make a *significant different* nakon marurungia ara koraki ao e ata te bae e na karaoia?

Tibiika: Te Minititа

Hon Dr. Tinte Itinteang: E rabwa riki ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Nonouti. Ao e koaua n aron are e teretere n ana kataumwane te Botaki ni Mauri ao ni Katoki aoraki ao bon uoua ana budget te O n aoraki ae ngaia ae e reke mai iai ana kataumwane. 1. Bon man te re-current budget n aron ane e teretere ikanne ao teuana naba man te Local contribution nakon te Development fund.

Ibukin kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Nonouti ae e tau ara kataumwane aikai ibukin kaitaran ara kanganga aikai?

I taku bwa te titiraki aio te Tibiika, te titiraki ae e akaman wene imataia Minititan te Onaoraki man ririki aika imwain ara Tautaeka.

Ao kaekan te titiraki anne, bon te kakaewenako nakon au Botaki ni mwakuri. Te kakaewenako ibukin uaiakinan mwengaraoi maeuraoin te I-Kiribati inanon te tobwa ae e mwengaraoi. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: Ao e rabwa bwa N na biri nakon ane teuana. I ataia bwa te amwarake bon teuana te bwai ae moan te kakawaki ibukia ara aoraki. Ma iai te kerikaki ae tiaki te bae e uarereke bwa $179,000 tabun. Ao tao e na boni kona ni kabwarabwara te Minititа bwa tera ae e a riki ngkanne n te kerikaki aei. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Minititа

Hon Dr. Tinte Itinteang: E rabwa te titiraki ni kataotao ao buokan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang. Ao e koaua te Tia Babaire, eti n aron ane e teretere ikanne ao e kerikaki te kataumwane ibukin te amwarake. Ao ti kakoaua te Tia tei bwa n aron otau ao te mwane are e a tia ni kataumwaneaki

ibukin te amwarake e a uarereke n te ririki aio ao e kamwaingaki te mwane anne ibukin buokan katamaroan riki te naan bwai n aoraki ibukin kaboan riki te naan bwai n aoraki ibukin te katauraoi ke barongakin te katauraoi inanon taai aikai ibukin inanon *covid-19.*

Ao n aron otau ao te kataumwane ane e boou anne, e bon tau ao e nikirana n te tai aio. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Abaiang.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E bati n rabwa te Tibiika. Kabwara te bure ibukina ae I a ienikuri ao e a biribiri te tai. Kabwara te bure ngkai I a teirake naba. Ao te titiraki ngkanne nakon ane teuana, ane te kabanemwane ane *specialist purchase* anne. Ko kona riki ni kabwarabwara. Iai rekerekena ma te *intensive programe* ke akea?

Tibiika: Te Minitita

Hon Dr. Tinte Itinteang: E rabwa riki ana titiraki ni kaotaota ao n ibuobuoki te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang. Ao ibukin te specialist purchase anne, te kerikaki anne ane e reflected ke ane e kaotaki n te kataumwane. E boni kaboan te naan *vaccienes* iaan ana programe te *UNICEF* are te *KATY programe.* Ngaia ane te *one-off* ke kanga te kabwaka mwane ae ti teuana te tai ae $100,000 tabun ae ngaia e aki ngkai karaoaki ao ane e a *reflected* bwa e a kerikaki iai te Atu ni kabanemwane anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Ai kabaneana te Tibiika. A taku ake ata rongorongona bwa teuana rikin ara kabuanibwai kain Kiribati, bwa a nang bati kain ara utu bwa ti kariki ni bon aki babaireia raoi.

Te Tia Babaire bwa iai ana waaki te Onaoraki man te budget ae ko wakinna aio ni kaitara te anga anne ngkana aron bwa ko kakoaua bwa te *family planning is a real concern.* Ko kakoaua anne ko aki?

Tibiika: E titiraki te Tia tei ibukin am budget tao te *Family* Planning. *Family Planning* ibukina bwa e rangi n korakora rikiraken te botannaomata. Ma ngkana ko kona ni kabwarabwara bwa iai n am *budget* ke akea. Kam aki ongo?

Te kabwara bure bwa I boni kaongoaki irouia kai au aobiti, bwa ngkai are bon ibukin naba covid-19, a kainanoaki ni kakaea head-phone ao e tuai man reke aia head-phone. Anne raoi ngkai ara kanganga n te Auti n tei. Ma N na bon keiaki naba ni kaaia ni kakaea angana.

Ao tao a nang bon otana ngkanne aia bwai nakon ae a na kaboi irouia te naan *suppliers.*

Nanona tao a nang bon otana ngkai aia *head set.* E nakoim te Minitita, ko katangiria bwa e na kaokaki riki te titiraki.

Dr. Tinte Itinteang: Ao taiaoka riki bwa I a butiko te Tibiika.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ti kan titiraki bwa tera aron ana waaki te O n aoraki iaon te *Family planning* bwa a taku aomata ai teuana te *cause* ae angin ara *problem* te mwenga ao n te abamwakoro ao n tera.

Ao ngkana ko kakoaua anne ao tera ae e na waakinna te O n aoraki man am kataumwane aikai nakon te ririki aio ke tao n taai aika na roko, taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon Dr. Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika bwa e a itiaki riki tekakauongo, kabwara te bure n are mai imwaina.

E rabwa ana titiraki riki te Tia tei temanna ae karineaki mai Nonouti. Ao e koaua bon iai ana Kainibaire te Botaki ni Mauri ao ni Katoki aoraki ibukin kaitaran Babairean te utu, n aron ae ti ataia ao bon anne ngkai teuana mai ibuakon te kanganga ae taona abara.

Ao e koaua inanon ana kataumwane te O n aoraki. Ao iai ana Kainibaire ke ana programe ae e mwanenaki inanon ana rabwata ae te *RAMCA* ae ngaia ngkai ae e tabeakina aron Babairean te Utu. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonoouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire au kabanea n titiraki. Ngkana te Minitita e kakoaua bwa bon te oi ni waaki te waaki aio, ao e aera ngkai e aki *commit* te *local funds* nako iai ao ti a *depend* nakon aia ibuobuoki te koraki arei ae e kona n *disapper* n ingabong ke n ingabong. E aera e aki kakoaua ao ni kataua ibukin te waaki ae ti taku ngaira bwa e na ibuobuoki nakoia ara roro ma te botannaomata nakon taai aika na roko.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E koaua e rabwa riki ana titiraki ni kataumwane te Tia tei temanna ae karineaki mai Nonouti.

Ao e rabwa te titiraki ao aio ngkanne kaekana. Te kataumwane ibukin wakinan Babairean te Utu *through* ana Rabwata te O n aoraki are te *RAMCA,* ae ti waaki ni katamaroa aron te kataumwane iaona te Tibiika.

Ao e koaua anne teuana mai ibuakon ana Kainibaire te O n aoraki ibukin tararuan ao maeuraoin te botannaomata ibukin taai aika imwaira. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E rabwa te Tia Babaire ma I kataia n nora aron te mwane ni karikirake. Ao e taekinaki n te mwane ni karikirake ikai, are e taekinna ibukin te RAMCA are e mwanenaki mairoun te UNFPA.

Ao n te ririki 2018 ao iai $1,600,000. Ma te kanganga ngkanne imwin te tai anne ni karokoa te tai ae man 2018. E akea te mwane anne n 2019 ao 2020 naba. Ngaia tao e koaua ngkana tao bon iai kabwarabwarana iroun te Minititа ae karineaki. E kona ni manga buokira iai bwa bon anne te bwai ae moan te kakawaki naba ibukia ara botannaomata i Kiribati, ngaia are ti na bubuti bwa tao iai te kabuanibwai nakon te *funding* anne bwa are e a bane naba n 2018. Ti tebo ma tarakina bwa tao e bon reke n te tai anne aoai aka naba imwina ni karokoa te tai aei. Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minititа

Hon Dr. Tinte Itinteang: E rabwa riki ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang tao ibukin te *funding* man te *UNFPA* ibukin barongakin te Kainibaire ibukin Babairean te Utu.

E rabwa te titiraki anne ao e koaua e raoiroi, ti na ibuobuoki iaon anne te Tia tei ao tina reitaki ma te *RAMCA* bwa toua mwina bwa e nakea ngkai te *funding* anne n aron ane mwaneweia. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: I kabwara bure ngkai kanga e bati te titiraki. Ma are iai naba bwaai tabeua ao e bon ataia te Takita ae te Minititа ae karineaki. Bwa are iai naba ngkana e tia n taekina are te *Public Helath Programe.* Ao ngkana ko tara are te transport are ibukia te naan Neeti, iai ane e katauaki ane $45,000. Anne au katautau ibukin 288, e a kan toki ke e a kani bane te *budget book* anne ao e kaotia ikanne bwa $45,000 ae e katauaki ibukin 2019 ao 2020. Ma kanga te titiraki, bwa ibukina te naan rebwerebwe a kaman buakaka inanon tao iraua te ririki ngkai tao e kan 5, 6 te ririki. Ngaia ngkanne bon te bubuti bwa ngkana e koaua bwa iai te mwane aei. Iai te babaire bwa e na waekoa ni kakoroaki nanona bwa e na reke aia rebwerebwe te naan *Public Health Nurses* n te tai ae waekoa? E bati n rabwa.

Tibiika: Te Minititа

Hon Dr. Tinte Itinteang: E rabwa riki ana titiraki ni kamataata te Tia tei ae karineaki mai Abaiang. Ao e koaua n aron ana Kainibaire te Botakin te Mauri ao Katoki aoraki, ao e koaua bwa iai ibuakon ana Kainibaire ibukin katamaroan

riki taian rebwerebwe ibukia Neeti iaon abamwakoro. E rabwa anne.

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: Ani kabwa te bure te Tibiika ao te Minitita bwa are e aonga n ae e babane riki aron ae ti iangoia ibukin te Kuakua.

E aki toki n tataekinaki te tutuo ibukin te rara ao aoraki riki tabeua. Ao te Lap e aki rereke akekea ana *re-agent* ao ko bon ata tabeua n aron akanne. E tau ngkanne te mwaiti ni mwane ane e katauaki ae $190,000 bwa I aonga ni manga nakon are imwina. Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Dr. Tinte Itinteang: E rabwa ana titiraki ni kaotaota temanna te Tia tei ae karineaki mai Abaiang. Ao otau mai irouia au taani mwakuri ao e tau te kataumwane ibukin te *Lap.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: Ao tao ai bon te kabanea mai irou ao I kakabwara te bure te Minitita ao ko na ti keiaki ni mena. bwa n otau naba iroui akain te *Phamarcy* ao ngkai ko bon ataia bwa e rawata te bwain aoraki ae akea iaon aba ao tao bon ni Kiriniki naba aikai, ao tao teuana te propranolol ngkana ko uringa anne e a rangi n rawata anne. Te naan bwai n aoraki aika akea riki irarikin akanne.

Ao iai tangiran te Phamarcy bwa e na korakora riki ana konabwai. Ao teuana mai ibuakona ae e tataekinna te *storage.* Iai iaan ngkai ana kataumwane te *Phamarcy* aei ae $2,639,000 ae e na rekek ma aron tao kabubura riki aia konabwai n otan riki bwaai bwa e na kona ni kawakinaki i Kiribati bwa e aonga n ae e aki tatare te bwai n aoraki? Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon Dr. Tinte Itinteang: E koaua e rangi n rarabwa ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Abaiang. Ao e koaua e a bon tia n noria te Tia tei aio ngke e Minitita n te O n aoraki ae aio bon te kanganga ngkai teuana ibukin kawakinan te naan bwai n aoraki ao barongakia ibukin te botannaomata, moara riki n taai aikai inanon tain te *covid-19.*

Ao n aron otau ao e rabwa bwa iai ana mwane te *World Bank* are e a tia n tauraoi ngkai n angan Kiribati n aron are e boaki te *hand over* iai n te Kanimabong ae e nako ae te mwaiti ni mwane ae $2,000,000 tabun ibukin katean ana *warehouse* te tabo ni bwai n aoraki i Nawerewere. E rabwa anne.

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: E bati n rarabwa te Minitita ao aio bon te

karabwarabwa ae moan te bati n aron ana noraba te Tautaeka ngkai e nora aio bwa e bon riai. Bwa e koaua aio e na rangi n ibuobuoki nakoia riki ae te naan *essential drugs* ae ti a bon rangi n kainano n tatare iaon Kiribati.

Ti karabwarabwa naba nakon te *World Bank* ao antai riki are e ibuobuoki iaon aio bwa ngaia e a reke anne. Are ieta. Ngkanne tao bon ti kabanea ani kabwara au bure moa bwa are iai te kanganga n te *vaccines* ao ti ataia bwa e biririake ao e a manga biririkaki. Ao teuana mai ibuakon te naan *vaccines* are ibukin totokoan te aoraki ae te TB are ko bon ataia bwa e rangi n korakora i Kiribati. Ao te kanganga te BCG vaccine ae e aki toki n tatare. Ao teuana naba ngkana tao iai te mangaongao naba ae ataia te naan neeti, aki kona n anga kanoan teuana te *ample.* Bwa are ngaia teuana te ample arei ngaia 20 ataei ae ana tangiria. Ao are i Abaiang, e aki kona ni bung kain Abaiang ae na koro 20 n teuana te bong ke tao n te wiki arei.

Ngaia are tao tera ngke arona bwa iai angan ae tao e na bobuaka, bwa te bubuti ae kona bubuti iai bwa e na kona ni karekeaki riki te naan ample are tao a uarereke riki kanoana n te aro bwa e na uarereke te kabanemwane ao karenakoan te naan pulse ake aki bongana. Ko bati n rabwa.

E rabwa riki ana titiraki ni kaotaota te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang. Ao e koaua, anne bon te kakaewenako teuana ibukin te vaccines ke tao itinakia ataei ibukin te aoraki ae te kangenge are e kabongana te iti ae te B*CG* na ron are e a tia ni mwaneweia te Tia tei ae karineaki temanna mai Abaiang.

Ao e koaua tao n te tai aio ao e koaua aron otanakin baikai n aron are e a tia ni mwaneweaki, e otanaki teuana tao te bwatoro ke te *valve* ae ko na riai ni kabongana n itinia ataei aika a tiarua imwin bungia bwa e aonga n ae e bongana te iti aio.

Ao e koaua n te tai aio, tao e ti naron are e a tia ni mwaneweaki. E aki kona n rokoraoi mwaitin te bung n teuana te tai n aba n abamwakoron nako Kiribati n ikotaki ma Abaiang an aron are e a tia n taekinaki.

Ao e koaua e a reke anne bwa te kakaewenako nakon te Botaki n Mauri ao Katoki aoraki bwa ti na kakaea riki anga ni katamaroa aron barongakin itinakia ataei ibukin totokoan te aoraki ae te kangenge ae ti ataia ngkai bwa e rawata ke e taona nako teutana aban Kiribati. E rabwa te Tibiika.

<u>Tibiika</u>: Te Tia tei mai Tabiteuea Meang am titiraki.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker,* e na rangi ni uarereke au titiraki. N na titiraki ibukin Kieia Ataei *hospital Madam Speaker*.

Iaan ana kataumwane te Botaki ni Kuakua ma Katoki aoraki ao e koaua ae I nora tibwan Tabiteuea Meang Kieia Ataei n te mwaiti ae $800,000 *Madam Speaker* ana *expenditure* ibukin te ririki.

N na butia te Minitita, ae temwane aio e mena iaa. E tiku ikai i Nawerewere ke *administered* irouia kain te O n aoraki are i Tabiteuea Meang Kieia ataei te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon Dr. Tinte Itinteang: E koaua ao e rabwa ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang. Ao e koaua te mwane anne n aron otau, e tiku ikai ao e kananakoaki nakon te O n aoraki are i Kieia Ataei. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Tabiteuea Meang.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ao anne te kanganga te Tia Babaire. N na butia te Minitita bwa e na kataia ni kakaea riki angana bwa ai aron ae e a tibwarereaki te O n aoraki ae i Tabiteuea Meang mai irouia kain Nawerewere te Tia Babaire.

Ae e koaua ae I mena i Tabiteuea Meang, ma te Onaoraki are n aron otara n aekan are i Kiritimati te naan *referral hospital* te Tia Babaire. Ao n tabetai e aki maeu te *power* te Tia Babaire bwa akea mwanena. Akea mwanena ao kanga *embarrass* aei te Tia Babaire. Ma tao ti aoria n *embrass* ngaira te Tautaeka ma Taan tei ma ai kawara riki aoraki te tbb ngkana a roko n te O n aoraki ao a tangoaki te naan tianaraita te Tia Babaire.

Eng ngaia are N na butia te Minitita te Tia Babaire bwa e na kataia riki ni katamaroa aio ao tao e nang bon anganaki kain te O n aoraki bwa a na bon toka iaon aia *budget* ao ni karauraua aron maeuia te Tia Babaire n aron are e a tia ni baireaki te Tia Babaire.

Ngkana e aki tau, e riai riki n rangi n kakerakeaki te Tia Babaire. Bwa I nora *electricity & gas*, iraua tibwan Tabiteuea Meang ni Kieia Ataei $65,000 ngkana e eti au taratara ao ko bon noria naba te Minitita.

Ao *food and ration*, e a okioki naba te Minitita kanaia aoraki ae te tubu n *luncheon pork*. Kam boni ngare bwa are kam aki kakana te tubu ni *pork lincheon* ngkami bwa are e rawata boon kanami ma aoraki n ingabong n ingabong n ingabong. Ai rawata te ika ae e kona ni kaboaki locally ao e aki kaboaki, bwa ti tebo naba ma

aorakin te Reirei ane i Teabike. Aki kaboa kanaia aoraki ma ai te taman ma tera riki ma tera riki,

Ngaia ti na butia te Minitita bwa tera ngke e kona ni bita aio te kataumwane aio. Ko rabwa te Tibiika.

Hon. Mikarite Temari: *Point of order.*

Tibiika: Tera am *point of order* te Minitita n te *Linnix.*

Hon. Mikarite Temari: Kabwara au bure *Madam Speaker,* I kani kaira am iango nako *Rules 61:d*, I a bubutiko.

Tibiika: Ngaia taningaia bwa N na noria moa. Ao N na warekia moa n taetae n Imatang. *A member may ask for clarification to be given on any item in the estimate for the vote under discussion.*

N na rairia ngkanne nakon taetae ni Kiribati bwa e aoria n ae e mataata nakoia taan ongora. 61:d: E kona te Tia tei n tabeka ana titiraki ni kaota iaon te Atu ni kabanemwane are e rinanoaki. Ao tera ngkanne am *point of order* iai. E otinako te marooro man te Atu ni kabanemwane ae e maroroakinaki ngkai.

Hon. Mikarite Temari: Kabwara au bure *Madam Speaker,* bwa ara kakauongo ngaira ae a bon aki marooro iaon are bon te kataumwane ae ti maroroakinna ma e bon nakoim. Ma are bon ara *Ruling* anne ngaira.

Tibiika: I taku bwa Kieia Ataei e mena iaan te kataumwane. Ngkana ti tara ana Atu ni kabanemwane te O n aoraki ao teuana mai ibuakon ana atu ni kabanemwane te O n aoraki bon Kieia Ataei. Ao e taetae iaon te ration are boni kanoan naba te kabanemwane anne. Ti ngkana kam a bon taetae i tinanikun ngkanne te *budget book* aei are ngaia ae ti Kometenna ngkai, ao ngkanne I a kona ni katoki ngkami ke I *apply* ngkanne te Tua aei nakoimi. Ngaia are ti na waaki nakon are kaekan te titiraki arei ngkana ko kukurei te Minitita n te *Line & Phoenix.* Ao e nakoim ngkanne te Minitita n te O n aoraki.

Hon Dr. Tinte Itinteang: E rabwa riki ana titiraki ni kamataata te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang ibukin raraomana ibukin te O n aoraki are i Kieia Ataei.

Ao e koaua e rabwa nanona, ao e koaua ae iai ana Kainibaire te Tautaeka ibukin katamaroan te O n aoraki are i Kieia Aatei n aron are e a tia naba ni mwaneweaki n ana titiraki are e mwaneweia te Tia tei aio ni moan riki te wiiki.

Ao aio are ti a tia ni barongaia ibukin katamaroan te onobwai n ikotaki ma ara kataunari ibukin karekeaia riki ke katamaroaia riki taani mwakuri ikekei n aroia Taokita ma Neeti. E rabwa te Tibiika.

Ao ibukin te amwarake, e koaua. E raoiroi bwa ti a ibuobuoki anne ma ara tia mwakuri. E rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a boni bane te titiraki iaon ara Atu ni kabanemwane. E nakoim te *Leader* n te *Oppositon*, iai am titiraki ni kaotaota.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Eng tao te bubuti naba teutana nakon te Minitita iaon riki tao ta kataumwane ae e irekereke ma ana tabo are tararuaia mauria aine ake a bikoukou ke tao te tabo ni kabung.

Tao iai teutana taran kainano an riki te ibuobuoki n te itera anne, bwa tao iai tangin nanoia tabeman kaaro are tao a tia ni kabuanibwai natia. Tao ngaia irouia ngke arona bwa e toamau te bwai ni mwakuri ke taani mwakuri riki ke taan rabakau. Anne naba ti na bubuti bwa te bwai ae e rangi n kakawaki bwa are e aoria n ae aki rereke kabuanibwai. Ti nang boutokai rakan kabanemwane ae e na irekereke ma tao te investment riki nakon ae e na ibuobuoki riki ni katamaroai itera aikanne. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon Dr. Tinte Itinteang: E koaua e rabwa riki ana tibwatibwa te Tia tei temanna ae karineaki mai Abemama ao te *Leader* n te Kaitara. Ao e koaua e aoria bwa e a tiku anne bwa te kakaewenako ao te kaunga nano nakoia au taani mwakuri ibukin katamaroan riki te baronga ao te tararua nakoia aine ake a na bung. E rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a boni babane raoi te titiraki ni kamataata iaon te Atuni kabanemwane anne. Ao N nang kanako angne te kano iaona. Bwa te Atu ni kabanemwane ae nambwa 22: *Ministry of Health & Medical Services* n te mwaiti ae $21,875,032 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoimi ake kam a butimwaeia.

Ao ti a nakon ngkanne ara Atu ni kabanemwane ane imwina naumbwa 23: *Ministry of Education* n te mwaiti ae $24,331.261. Ao I a kanako angne te marooro nakoimi Taan tei. Te Tia tei mai Arorae, e nakoim.

ANA ATU NI KABANEMWANE TE MINISTRY OF EDUCATION

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao I kan tabeki tabeua au titiraki iaon te kataumwane ibukin te Botaki n Reirei te Tia Babaire. Ao tao te moana, I kani kainetia nakon te raka ni kataumwane ibukin booia taani mwakuri n te Botaki ni mwakuri aio te Tia Babaire.

Bwa n aron otau ao iai 16 te *post* ae boou. E kona n ti kamataata te Minitita bwa e kanga n reke te raka ae e raka iaon te itera ni mirion te Tia Babaire ni booia taani mwakuri n te Botaki ni mwakuri aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita n te *Education*, e nakoim.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua tao e na bon mataata iroun te Tia tei bwa ibukin te raka ni boo ibukia 16 taan reirei. Ao ibukina bwa e rangi n bubura te *Ministry of Education* e nang mwaiti taani mwakuri iai, te *salary* ke te *personal emolument* e rangi n bubura kaei ao te *increment* e na *count* naba n te *increase* anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: E rabwa ana kaeka te Minitita te Tia Babaire, ao N na boni bubutia bwa e na karababa riki ana kabwarabwara. Bwa I kan ataia bwa iraua raoi ae kanga e katauaki ibukin booia taan reirei ake a boou ake n te *primary* ae 16 mwaitia.

Bwa n otau ao te kataumwane ae raka iaon te $.5 ni mirion, e a raka riki nakon booia nakana 16 aika a raka. Tera ngkanne bukin rakan, tao ti kona ni kamataataira moa iaon te itera aio te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Tao N na kamataata nakon te Tia tei bwa e na aki taraia bwa ti te salary ke te boo ae e mena n te bwai aei. N te ririki koraki ao e bae n raka booia taani mwakuri ni kabane are n aia tikera are a mena inanona e bae n raraka te boo te Tia Babaire bwa are iai te tikera. Ngaia are ngkana are ngkana teuana te tikera mai inano n te ririki aei, ko kerake nakon te ririki are imwina.

Ngkana mwaitia taani mwakuri ae 1,000 tabun aikai are mwaitia kain te Education aikai ao tao iraua te nga mai ibuakoia aika a ira te birirake aikai ao anne ngkanne ae e na karika te $1/2 ni mirion n ikotaki ma booia taan reirei ae 16. Ngaia ae I taku bwa e na bon rangi n bubura ana *impact* te Education

bwa e bon rangi n bubura ana *personal emolument* bwa 1,000 tabun ana taani mwakuri. Ngaia are ngkana a bane n raka ni boo tao kaka iraua ao te kamwaitia ma te aekaki arei. Ngai irou anne I taku bwa bon ti anne te kabwarabwara iai bwa are te *increment.*

Ngkana I bwaina te *Level 9/1* ngkai ao N na bwaina *Level 9/2* nakon te ririki ae e na roko E na kerake au tikera.

Ngkana I bwaina *Level 6/1* ngkai, N na bwaina *Level 6/2* tao n are imwina.

Ngaia are I bwaina n te ririki ae nako tao *Level 9/1*, ao e rok te ririki are imwina I a manga bwaina *Level 9/2*. Ao anne te raka. E kaokoro boom are n *Level 9/1 ma Level 9/2.*

Ngaia are e na tatamwatamwarake te mwaiti aio ibukina bwa e tatamwatamwarake te *amount* ao e mwaiti te botannaomata ni ikotaki ma taan reirei ake 16 akekei. Au kantaninga e teretere anne. E rangi ni bubura ana *impact* te tabo ni mwakuri ae e nang mwaiti te tia mwakuri iai ngkana iai te increment ae e aki toki n uouotaki n tatainako. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio; Te Tia Babaire e rabwa te Minitita n te Botaki n Reirei. I karautaeka nakoina bwa e na aki un bwa e tuai kaeka au titiraki ae ai te kateniua n titiraki aio. Iraua booia taan reirei ake 16 ake a boou. Anganaki te *Level* raa bwa I ataia *Level 15/13/-12/10*. Ma e nga raoi ae e kabonganaki ibukia. Anganaki are *L10* n te kataumwane aio ke e kanga.

Ma bon au titiraki riki ae e abwabwaki te Tia Babaire, bwa ti tebo ma n te Botaki n reirei ao iai ana *divisions* akana a bwaka aia kataumwane n aekakin te Admin. Ibukin tera bwa e na bwaka man $783,000 n te ririki ae e nako nakon $424,000 n te ririki aei ao akea te bitaki n am *ER*. Ti tebo a tiku ni mwaitia. E aera e na bwaka $282,000 am kataumwane, ti tebo naba ma te *primary* ao iai te raka.

Iai taabo tabeua ae a raka ao tao ti na kon ani butimwaea anne. N aron ae e kabwarabwara te Minitita, te *increment.* Akea te kanganga n anne te Tia Babaire ma e mwaiti *divisions* ae a bwaka aia kataumwane te Tia Babaire ibukin booia. E aera ngkanne, bwa aika bwaka te *Admin, te Exams, CDRC,* te *library &Archieves, King Tioti.* Ma akea bitakin mwaitia taani mwakuri. E aera ngkai e na bitaki aia kataumwane ibukin booia taani mwakuri. Tao nanona a bon rawata

aia post aika tuai kakae te Tia Babaire ao ti a kakataumwanei mwaitin te *full establishment* ao ngaia bon akea. E aki toa.

E kona ni kaeka anne te Minitita te Tia Babaire bwa e tuai rau nanou ni kabwarabwaran are te raka are $500,000 tabun te Tia Babaire. Iraua raoi booia taan reirei ake 16, ao ngkanne ti ataia bwa te kaokoro arei man *other divisions* te Tia Babaire.

Ma I aki butimwaea ae e na bwaka te kataumwane ibukin booia kain te Admin, bwa akea te bitaki te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa ao N na kabwara bure nakon te Tia tei mai Arorae ngkana tao e rangi n nene bwanau. Kabwara au bure bwa are kanga bon angiu anne ae kanga I bon tataneiai iai. Ao e koaua L-10/1 ae a mena iai taani mwakuri aikai. $13,000 tabun ao kamwaitia ma 16 ao $200,000 tabun ao ngkanne ane nikirana are te *increment* ngkanne arei ngaia are e na bae n teke te takete ae e kaan itera ni mirion ke ke $1/2 te mirion.

Ao e eti am kabwarabwara ae iai taian taabo aika a kerikaki ao iai taabo aika a kerake. Bwa are ti a karaua n *allocate* raoi bwa ti kamumuni bwaai ni kabane. A rangi n rawata ngkana kam kumei bwaai aikai ao I kona ni kangai; e transfer anne nakon arei. Ngaia are ngkana ti tara 201, 202 ni kabane. Te naan code aikai ao a na bon teretere bwa baikanne a riki n reke bwa iai kamwainging ae ti kanakoi nakon te *divisions* akana tabeua.

Ngaia ko na kona n noria bwa iai te naan *division* aika a kerikaki ao iai te naan *output* aika a kerake. Anne bukina ae ti karaoia kain te *Education.* Anne bukin te bwai ae e riki ae iai aika a rangi n kerikaki.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Minitita, ko a kaeka au titiraki. Bon ti anne, e rangi n bebete. Ko rabwa bwa ngaia ti ataia bwa a na kaboaki n *L10/1*. E rabwa, I a mataata. Akea te kanganga n anne.

Eng, e aoria ti a boni katikua bwa te kaewenako nakon te Botaki n reirei tao nakon te *budget* are imwina bwa a boni kakaeti raoi aia ware.

I kan nakon are imwina te Tia Babaire iaon te iaon te *wages* 207. Bwa ngkanne ibukin tera ngkanne ngkai e a manga reke te itera ni kabanemwane aio. Te kataumwane ibukin te kabanemwane. Tera ae e boou ae e na karaoaki n te ririki aio

ke tera ae e boou ae e a tia ni karaoaki inanon te ririki aei ae e tangira te kataumwane ae $93,000 tabun. E aera ko na manga *contract ao* iai am *staff.* Iai mwaitia kain am *establishment* ae e onrake ao e kataumwaneaki ni kabane, ao iai te raka ni kataumwane ibukia 16. E aera ko na manga kateirake mai itinanikun am Botaki n reirei te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa. E na kakoauaki bwa iai te tabo n reirei ae ara JSS ae ti tangiri kawakinakia; *security services.* Anne teuana te bwai ae ngaia ae ti taku bwa e a karikirakea te kiba n aei ae tao e kaan $50,000. Bwa are te naan *security services* aika ti nang *invite* bwa a na tararuai ara tabo n reirei aikai.

Iai naba te naan casual labourers ake kanga ti kainanoia ibukin te *printing* tao te *JSC, te KNC, te KSSC exam* aikana imwaira are a na karaoaki n te tai ae e na roko. Kanga anne bukina, are iai te naan *casual labourers* aika ti na manga bon kateirakeia man te *Admin* akanne bukin te kerake ae nakon $93,000 ibukina bwa e rangi n bubura riki ara kabanemwane ae ti na kamena ibukin te *security services* bwa ti a tangiria bwa i Kiritimati ao i Tarawa n taabo n reirei are ti na taraia bwa a na barongaki ke a na karauaki raoi n tararuaki ao ti a taraia nako naba.

Anne te kataumwane ane ngaia ae e karika te kerake. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: E rabwa ana kaeka te Minitita te Tia Babaire, ao I ti kani kairia nako aan te kataumwane are iaan te *JSS*. Bukin tera ngkai e kainanoaki $50,000 te *wages* ibkin te itera ae te *JSS*. Tera te kateirake ae e na manga karaoaki anne?

Are iai am *establishment* ibukia taan reirei n te *JSS.* Tera riki ae e na kainanoaki kaboakia. Antai riki, tera tabeia ae a na manga kateirakeaki ibukin te JSS te Tia Babaire.

Tibiika: Te *security service* te Tia Babaire. Aikai te bae ti advise naki bwa ti na aera. Ngkana te *Local service* ti nang *transfer* nakon te *wages* bwa ti nang kaboi mwakuri aikai. Are taani mwakuri are ti taneiai ni kakaboia man te *local service,* a *transfer* ngkai nakon te *wages.* Anne ngkanne bukina.

Nanona ti ti transfer man te *local service* nakon te *wages*, bwa ngkoa ti tataneiai ni kaboi mwakuri

aikai man te *local service*. Ngkai ti a kaboi mwakuri aikai man te naan *security services* man te *wages*, ti karai nakon te *wages*. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio; E rabwa TE Minitita n ana kabwarabwara. Otau ae reke bwa nanona boni kanoan te kataumwane n te itera teuana, mangkai e a menaki ikai. Ma ibukin kaboakia ake a na mwakuri tao ibukin te *JSS*, tao tiaki te tia reirei. Ma te mwakuri ae e irekereke ma te *JSS*. E rabwa te Tia Babaire. Ao I ti kan reitianako iaon te *Leave grant* te Tia Babaire. Bon iraman raoi aika a katauaki iaon te raka ni kataumwane anne. Bwa are ti tuangaki bwa iai te raka are 16. Iai riki te raka irarikin aio ao tera te raka anne te Tia Babaire.?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Akea te raka irarikin aei, ma e koaua bwa nakana 26 e *prorata* aia *leave grant.* Ngaia e kona naki teke te takete ane ko taketenna ae $1,500 ma are n te ER. Ma e na uringaki bwa te kaokoro aomata akana 16 e *prorata* aia *leave grant* ngkai bwa are ti aki kaboa mai moana. Anne ngkanne kabwarabwarana.

Ngaia are e na aki baranti te mwane are n te *leave grant* ma te mwaiti are ko na kamwaitia ma $1,500.00. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Ao e rabwa te Tia Babaire, te prorate. Ngkana te *prorata* ngaia e a uarereke riki te Tia Babaire ngkana e eti otau. Ma e aoria I a katikua bwa katabeaiangan te Minitita. Bwa ngkana tao e ti au numera ao ti tebo ma e kataumwaneaki 18. Ngaia are aongkoa I ti titiraki bwa antai riki 2 ake a kataumwaneaki ngkana ngaia bwa te full rate are $1,500. Ma e aoria I a katuka anne te Tia Babaire.

I ti kan nakon are imwina te Tia Babaire, iaon 218. I kan bubuti taon te itera aio ao iai te bwaka ke te kee n te kataumwane ae e riaon teutana $1/2 ni mirion. I kan ongora bwa tera ae e aki kainanoaki ngkanne n te ririki aio ao e a rangi n bwaka iai te kataumwane.

E eti otau bwa aio tao mwamwanangaia taan reirei, tao a mwananga n nakomai ni karaoa tabeia iaon Tarawa ke tao a kaea te abamwakoro teuana ao aia arauneti e kabwakaki mai ikanne. Nannona bon akea naba teuana ae e karaoaki. Kanga n ti te ririki aio ao bon akea e rangi n bwaka te itera anne. Akea kainanoana te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa ao anne naba kanoan te baere te karai arei.
Ae e makoro irou; King Tioti e rainako ana arauenti nakon te *local services.* Anne ngkanne ae e raai nako ae te aekaki ae e kaan $20,000. Anne e a bon ana naba te mwaiti. Ngaia are au kantaninga e teretere anne.

Ao te arauenti ae e kerikaki anne bwa iai naba te karaai are ti karaoia nakon taabo tabeua bon inanon te kataumwane anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao e mataata bwa iai te karaai aika a karaoi nakai. E aoria bwa tao bon anne inaomataia ma otara bwa te kabwarabwara bwa te Atu ni kataumwane are kantaningaki iai, a na mena iai waare akanne.

E aoria te Tia Babaire. I kan bubuti ngkanne iaon are 225- te re-location.

Te Tia Babaire teuana aia kanganga taan reirei ae kanga ti a tia n ongongo riki ngkana a karaiaki bwa tao e a bitaki aia tabo bwa tao a na mwaing mai Tarawa tao n nako Maiaki ke tao nako Mainiku. Ao n otau bwa aio te kataumwane are e na kaitarai kabanemwane ibukin te itera anne.

N na ti kan butia te Minitita, e kona ni kamatoa te babaire bwa n te kataumwane aio ao tera raoi katauaia taan reirei n te *Primary* ao te *JSS* ake a kaineti ma ngaia te kataumwane aei. Bwa a katauaki bwa a na kona ni mwaing n te kaibuke ke te wanikiba. Tera raoi te babaire iaon aio te Tia Babaire.

Bwa kanga n au ururing ao e rawata aia tangitang taan reirei iaon aeio, kamwaingakia bwa tao e kanga aia bwai e kaibuke ao tao ngaia a imanonoaki naba bwa a na toka naba n te kaibuke, tabeman a wanikiba. Tera raoi te policy ae e kaineti ma te kataumwane aio te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa te Tia Babaire, ao e koaua kamwaingakia taan reirei e bon nakon are iai aron baireana. Ma e koaua te mwaiti ae ti kataua aio iroura e bon tau ao a kona n toka n te wanikiba, a kona n toka n te kaibuke. Ti a bon noria inanon taina bwa e kanga aroia nakana a na kamwaingaki. Tera situation ma tera baika ti taku bwa ti na kona n noori ao ti a kona ngkanne n determine bwa a na toka n tera.

Ma e koaua aia bwai a bon riai n toka n te kaibuke. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Ao N na kabwara au bure nakon te Minitita. I ti kan butia, e kona n ti kamataata riki te itera anne. E rabwa e mataata are tao a kona ni kiaibuke ke ni wanikiba nakon aron taran aia tabo are a na nako iai.

Ngkana arona bwa a mwananga n te kaibuke ao n te kataumwane ae e tei ngkai ae $200,000 tabun. Ngkana arona bwa a mwananga n te kaibuke, a mwananga bwa a deck ke a saloon. Tera raoi aia entitlement taan reirei n te mwananga n te kaibuke te Tia Babaire ngkana arona bwa a mwananga n te kaibuke.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E koaua te Tia Babaire, akea irou te *Condition of Service* ma I taku bwa iai te *level* are e na kona n anga te *class* nakon temanna te tia mwakuri ma temanna. Iai aikan aa na kona n deck, iai akana a na kon an toka n te business class. Ma e koaua anne e mena inanon te NCS aron barongaia taan karaiaki inanon te Botaki ni mwakuri ni kabane. E rabwa.

Tibiika: Taran ae e a boni bane ara titiraki iaon te Atu ni kabanemwane anne ao N nang kanakoa bwa te kaotinano. Bwa te Atu ni kabanemwane ae nambwana 23: *Ministry of Education* te mwaiti ae $24,331,261.00 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aio. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoimi ake kam butimwaeia.

Ti a nakon ara Atu ni kabanemwane are imwina 24: *Ministry of Information, Communication, Transport & Tourism Development* n te mwaiti ae $3,725,628. I a kauka te marooro iaon ao e nakoimi Taan tei. Te Tia tei mai Makin are temanna e nakoim.

ANA ATU NI KABANEMWANE TE MINISTRY OF COMMUNICATION TRANSPORT & TOURISM DEVELOPMENT

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire. N na ti butia te Minitita are e tararua aio te Tia Babaire. Iaan te *salaries* ao te *leave grant* moa te Tia Babaire. Bwa e aera ngkai kerake te *salaries* ao e kerake naba te *leave grant* n te mwaiti ae e rangi n okoro bwa $2,500 te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua e rabwa te Tia tei mai Makin temanna. Ao kaekan anne, iai ana taani mwakuri te Ministry aika a raka. I kaongoaki bwa uoman nakon teniman ake ngaia ae e rekereke nakon te kerake ni boo anne. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ma ngaia iai te kerake. Ngkanne nanona naba a na riai naba ni kerake nakon uoman ke teniman te *leave grant.* Ngaia are N na ti butia te Minitita. Tao bon iai te bure n te ware aei ae $2,500? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: E aki bwanin kaniwangaia n te *Leave grant* bwa tao e karaoaki n te *prorate base* ngaia are anne bukina are e aki bwanin nakon te *annual rate.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire, e rabwa te kamataata. Ao e koaua iaan te *ER* te Tia Babaire ao e bon noraki bwa kanga bon akea tao te kerake. Ma e rabwa ngkana arona bwa iai te kerake ao bukin tera te kerake anne. Tao ibukin katamaroa riki te waaki te Tia Babaire.

Ma N na bubutia riki te Minitita ngkanne n te tai aio, a ngkana ti nora te *housing allowances* ao e rangi n korakora te kerikaki. Ao tera ngkanne bukin te kerikaki anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao e koaua, kerikakin te *housing allowance* bwa iai ara taani mwakuri ake a tia n otinako man auti ake kanga a *subsidize* ao a boni maeka ngkai ni oin aia *private.* Anne aron kaongoaki man au aobiti. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: E rabwa ana kamataata te Minitita ae karineaki. Ao ngkanne N na kairia nakon are 221 te Tia Babaire ake te *overseas training.* Ti kan ataia raoi bwa tera ngkanne te training aio. Ti ataia bwa e mena iaan te aviation ma e na kona n rangi n buoka riki te kibakiba ke tao tera te Tia Babaire. E kona n ti kamataata riki te Minitita aio bwa I a butiko?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa te Tibiika. Ao e koaua te *training*

anne, bon ibukia kain te *Aviation* ibukin te air aloha ao ibukin naba te *legal principle* ibukin te naan *aviation managers*. Ibukin naba te *secretary instruction course* ao tabeua riki te naan *course* ake ngaia a kainanoaki bwa a na *cover* te mwaiti ane $47,000. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei mai Makin riki am titiraki ni kaotaota.

Hon. Pinto Katia: E rangi n rabwa te Minitita te Tia Babaire. I taku bwa ara kantaninga ngkanne bwa kain te *aviation* n te tai aio, tao e na rangi n korakora riki te ibuobuoki nakoia tao nake iai rekereke ma tao te kibakiba te Tia Babaire.

N na ti butia riki te Minitita ngkana e kona n tara are iaon te *communication*, bwa ti noria ngkai aoiai te kerake ae $20,000 tabun te Tia Babaire anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire 231. Te *increase* aio are e rekereke man te *actual expenditure* n 2010, ao ngaia are ti a kataia ni *accommodate* aio ni manga kakerakea ae ti na kona n *absorb* naba kanga te *prediction te forecast* bwa e na raka naba ana mena inanon te ririki aei. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin, iai riki am titiraki ni kaotaota. E nakoim.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I rangi n kaitaua te Minitita. Teuana ngkanne ae N na ti butia bwa kanga te kataumwane ae e boou are e koaua tao akea n ririki aika nako, ma anne ngkanne ti na kan ongora bwa tera raoi baika a kaboaki n te bwai are e aranaki bwa te *Plant & Maintenance*. Ti a butiko te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: E kona n anganai te sub head bwa I aonga n ae I baiti n taraia taiaoka.

Hon. Pinto Katia: 287 te Tia Babaire. Ko rabwa.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika, ao aio are ngke e tei ara aobiti are te *tourism* n aron ae kam a noria. E mena ngkai n TAK ao iai ngkanne ana *transport* ane ngaia are e karekeaki, are ngaia ngkanne are e kaitara te mwaiti ane $25,000. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: E nakoim te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Buokan te titiraki ao ni kataotao riki te Tia Babaire. N ana iango te Minitita e aki rangi n mwaiti ae $1 te mirion ae te subsidy ibukin te

Christmas Air service taiaoka. Bwa are ngkam, ai manra ngkai te bwai aio. E tuai mani kiba ao ti aki ataia bwa e na toki te ririki aio ao tao e na aki kiba naba te Tibiika.

Te titiraki bwa n ana iango ae $1 te mirion ae e kataua. E rangi n mwaiti ke e aki taiaoka.

Tibiika; E nakoim te Minitita.

Hon. Tekeeua Tarati: Te Tia Babaire bon ara budget n aio n taai aika nako $2 te mirion tabun, ao ngkai ti a kakea nakon $1m, *in case* e na kona n uki te *flight* imwain banen te ririki ao ngkanne e na akea tokitokin te *flight* ane ti subsidize are mai Tarawa/Xmas-Xmas/ Honolulu ni manga oki. N are e ataki bwa n te ririki e subsidize te Tautaeka. Ngaia are kanga ti kataia ni katuka te provision aei bwa in case e na iai kiiba aikana a na manga kaoti imwain tao n tokin te *lockdown*. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiikau: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Akea riki ae I kan taekinna iaon anne, ma ti bon kantaninga bwa n aron ae ti ataia e *still & sudden* bwa n ningai ae e na manga uki. Ti aki ataia.

Bwa n aron ara kakauongo, e na bane te ririki aio ao e na akea te kiba te Tia Babaire. E aoria anne te Tia Babaire, bwa ti taku ngaira e rangi n raka ana kataumwane.

Te Tia Babaire, e mena iaa ana kataumwane te Tautaeka ibukin buokan te Air Kiribati te Tia Babaire bwa are e ruti ao ti ataia naba bwa te waaki te *embraer e* ruti naba. E mena iaa ana kataumwane bwa buokan te waaki aio te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao kaekan moa are te moan are $1 te mirion arei. E koaua are ti boni katikua bwa e na aki rotaki te *flight* ngkana arona bwa e kuba n iai. Are ti aki kona n ataia bwa n ningai. Bwa are ai ti iraua riki namwakaina ngkai, rimwi e a manga ti ok naba te flight ao ti nang aki kona ngkanne ni karaoa ara service aei bwa are e aki kabwataki n te Auti aei. Anne moan kaekan are teuana.

Ao te kauoua ngkanne. Ao iai ibuakon ane buokan te Air Kiribati n ara *internation project* ma ti karinna naba iaan are te *contribution* nakon te *development fund* are *$5* tabun te mirion. Ao iai naba ane e mena iaan te *Finace* iaan *te CSO.* Ngkana e na ibuobuoki anne te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: E rabwa te Tia Babaire, ma tao ti a butia bwa tera angana. Bwa I taku bwa ti kan ataia bwa e mena iaan te

contribution nakon te *development fund* ana mwaiti ane e taekinna anne te Tia Babaire. Bwa are te *CSO* te Tia Babaire e ewa kanoana, e ewa te koraki akana a mena iai. Ao mwaitira man te mwaiti anne ae e na nakon te Air Kiribati bwa buokana bwa e aonga kona ni maintain ana *service* te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Dr. Teuea Toatu: Tao N na ibuobuoki *Madam Speaker* ngkana e raoiroi.

Tibiika: Ngaia, ibuobuoki te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eng ana ibuobuoki te Tautaeka nakon te AKL ke tao Air Kiribati are ti karaoia inanon te *CSO* ibukin 2020, ao te mwaiti ae e bane iaon te *CSO* bon $7.43 te mirion. Ao bon angin man te mwaiti anne e nakon AKL.

Tao n aron ae ataia Taan tei, te CSO e ti anganganaki taian rabwata ke tao Botaki ni mwakuri ake e tianaki aron aia karekemwane. Ke tao n aekan e PUB are tao bon te tariff are e na riai n anga nakon te botannaomata e na kauarerekeaki ibukin buokan te botannaomata bwa e naaki rangi n bobuaka te iti irouia.

Ai aekakin naba ngkanne te Air Kiribati ibukin ana kantoka are e aki raoi ni bon te level are e na riai n roko iai, ma e kataia naba n subsidize te Tautaeka bwa e aonga ni affortable nakon te botannaomata.

E kakoauaki bwa are e a tia ni karaoaki te raka iaon taian kantoka mai iaon abamwakoro nako Tarawa ma anne naba e aki roko naba n te rate ae e na bon riai n roko iai. Ngaia are tangirakin te aeka ni buoka aio, are e karaoaki inanon te *CSO* e bon teimatoa. Ao are n aron are I taekinna, ibukin te ririki aio $7.43 te mirion ao angina mai iai e nakon te Air Kiribati. E rabwa.

Tibiikau: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai:: Te Tia Babaire ngkai e reke ana tai te Kauoman ni Beretitenti ao e na anganira te break down n te figure anne. Ao ngkana iai irouna ngkai, ao ti butia bwa e na anganira.

Te kauoua te Tia Babaire ae I kani mena, bwa man te mwaiti n te CSO n te ririki ae e nako. Tera kabotauana ma ae e mena n te *budget* ngkai te Tia Babaire. E kerikaki ke e kerake.

Tibiika: Te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E kerake n te mwaiti ae $883,000. Bwa man 2019 ao te kataumwane ibukin te *CSO $6.5 te mirion.*

Ao ibukin aron ae I tia n taekinna 2020; $7.43 te mirion. Ngkana ko deduct anne ao e na anganiko te mwaiti ae $883,000 te kaokoro ke te kerake. E rabwa ngkana e mataata anne.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: I ti kani kamataata riki otau te Tia Babaire. Nanona bwa e kerake ana buoka te Tautaeka nakon te Air Kiribati man te ririki arei nakon te ririki aio. Ngkana e eti otau te Tia Babaire.

Ngkana e eti otau anne te Tia Babaire, ao ana kantaninga te Tautaeka e na toki n ningai te kerake aio. Iai ana waaki ae e iangoaki ibukin aio ke akea.

Hon. Tekeeua Tarati: N na kaeka te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita n te *Communication.*

Hon. Tekeeua Tarati: Te Tia Babaire e na ataki iroun te Tia tei ae karineaki bwa ana wanikiba te Air Kiribati ngkai. Tao ti taetae iaon te *domestic,* ana wanikiba aika *down* ibukina bwa e aki kaman roko mwanena man te kataumwane are a totokoia. Ao ngaia aio bukina ae a *drag down* te naan karikirake. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Ana ruti e aki riki aio, e nang tibwa riki n te ririki ae e nako ke te bwai ae e a kaman ruti n ririki aika imwaina te Tia Babaire. Bwa are ngkana ana kaeka te Minitita anne, ao ti tebo ma e kangai. Ngke arona bwa e bwati arei ao akea te kanganga ngkai. Te Tia Babaire e koaua anne?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Te Tia Babaire, te Air Kiribati bon te kambwana na ron are e kabwarabwaraki ao I kabwarabwara naba ngkoananoa. E bon ataia te Tia tei bwa are bon te Beretitenti n te moantai. Arana te Air Tungaru ao e a manga *liquidated* te kambwana anne bwa e a manga aranaki nakon te Air Kiribati. Bwa are bon iai ana kanganga te Air Kiribati n aron are e kabwarabwara te Kauoman. E bon aki kona ni waaki te Air Kiribati bwa e aki rangi n *viable* iaon Kiribati n tein ana *rating* ke ana *tariff* ae ngkai.

Ngkana arona bwa ti karokoa n tein ana *tariff* bwa e na *profitable* ke e na raka te Air Kiribati ao kam na boni bekabekari ngkami kain Kiribati n te kantoka. Ngaia are te Tautaeka e teimatoa n *subsidize*, e ngae ngke te kambwana e nang kaiaki ni bwaokina ma te Tautaeka e bon teimatoa n anganganna buokana bwa are iai kakawakina n

aron ae e uneuneakinaki n te Auti. E korakora taben te Air Kiribati ni buoka te botannaomata riki ngkai abara a maenako. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ti kakoaua ae te Air Kiribati e teimatoa ngkanne ma ai bon e kangare ngkana akea bwa ti anganna naba te free hand ao akea kanga te kamatebwai ni kangai bwa tera angana riki ae e na karaoaki. Ma te kaeka aio te Tia Babaire, e kangai. Ko inaomata ni karutiko n ua tokin nanom. Ao tiaki anne ae e kantaningaki te Tia Babaire. Anne ae e tangiria te Minititia?

Tibiika: Te Minititia

Hon. Tekeeua Tarati: Kabwara au bure, iai ara anga. Bwa patient teutana te Tia tei. Iai ara anga. I taku bwa N na kaeka teuana te titiraki nakon te ingabong ngkana e mwemwe.

Iai ara anga ni kamaeua te Air Kiribati, ao tataninga riki nakon tao te ingabong bwa are a na kaoti ao a na noria bwa tera kanoana. Ngkana e aki kaoti n ingabong, kam na nor ate kakamwakuri. E nang mwakuri te taetae ma ti na kataia ni karaoia bwa e na kona ni bon tei iaoni waena te Air Kiribati.

Ma ngke e mena e a kaman waaki riki te Air Kiribati, kakauongo bwa a na ongora. Are e a kaman totokoaki te kataumwane n ae enako ae angin te naan *spare parts.* Ao ane e *down* ara *Dash 8* bwa are ana *spare part* ae e rangi n bubura boona, kanoan naba te kataumwane ae e nako.

Ana wanikiba ae te Twin Otta ane teuana, ngke e mena akaman generate te mwane ae mwaiti nakai te Air Kiribati.

Te wanikiba are teuana are te *Twin Otta* ane e tei bwa e na karaoa te sea check i Aotiteria. Ma e aki nako bwa akea mwanena bwa a totokoia nakai n ae e nako. A mwaiti riki baika a na kaman riai ni waaki n te Air Kiribati, ma are bukina bwa ana *impact* te *budget* are a totokoia nakai n ae e nako. Ao ngkai ti anganaki te bukintaeka. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e kona n tuangira te Minititia bwa e nga n te kataumwane ae bwaai ae e taekini ngkai?

Tibiika: Te Minititia

Hon. Tekeeua Tarati: Kanoan te *CSO* are e aki bwati n are e nako bwa ibuakona $5 te mirion tabun. Bwa te *CSO* anne are ngaia ibuakon ana mwane te *Finance* are totokoaki. I taku bwa kam na ata anne. Ngkana kam tangira te

break down ae n te *Finance*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire, ti ataia bwa e ruti te Air Kiribati inanon ririki aika a mwaiti. Aong are e kakawaki bwa ti na ataia bwa tera tokin ana waaki ao ana buoka te Tautaeka bwa e aonga n aki teimatoa te aeka ni waaki ae e raran n taainako. Ao anne ae ti titiraki ibukina te Tia Babaire, bwa tiaki ti aio te Tia Babaire bwa ti ataia bwa te raran naba are i Aotiteria n te *embraer.*

Ngaia ae ti nanokawaki iai te Tia Babaire ao ti kan titiraki bwa ti kan ataia bwa tera ae e waakinna te Tautaeka n te itera aio. E mataata anne.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Te Tia Babaire, are I taku. Tataninga bwa ti na uotarake ni kaekan te titiraki teuana n ingabong. Tera ara waaki ibukin te Air Kiribati *domestic.* Ibukin te *international* kam bon ataia bwa iai te aoraki ae e taona te aonnaba. Ao ibukin ongorami n te bong aei ao e roko te *Embraer.* E kiba, e kiba iaon ara Auti ni Maungatabu bwa e kaongoai bwa kam na mataku Taan tei ngkana kam noria. Ngkami Taan tei tabeman tao kam kakoaua kibana.

E kiba ao tera ae e uotia ngkai te Tibiika? Ara bwai n aoraki.

Ngke arona bwa akea te *Embraer* ao ti *hire* te mwane ae irabubua te nga nakon te naan *air line.*

N te tai aio ara *cost saving*, ti tebo ma ara *revenue*. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ti tuai n ongo ae te *Embraer* e a kiba as a passenger *plane* bwa e tuai reke ana *AOC.* E a tia n reke ana *AOC* bwa e kiba ngkai bwa akea ae e kona n toka te bwatintia iai. E aki kona ni karekemwane n a a toka bwatintia. E a tia n reke ana *AOC* te *Embraer*?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ti tuai n roko n tokin kawain te *embraer,* ti tuai roko n tokin kawaina ao ae ti waaki ma ngaia ngkai. Ao tera ae e karaoaki moa ngkai, ao ane e kamanenaki moa imwain are reke te baene ko kantaningaia anne.

Wanikiban te aonnaba ngkai te Tia Babaire. Biti e kamotirawaia 700 tabun ana tia mwakuri. Iraua te mirion ke te birion ana ruti *Fiji Airways.* Ao iraua riki kambwana.

Ti na at ate aonnaba bwa te situation ae e mena inanona, te

kanganga n te naan *Air line*. Ngaira ti tekeraoi bwa ti tuai.

Biti e riiti ana wanikiba. Ane e a reke bwa ana kanganga ngkanne te riiti, kakabwakan te riiti n ana wanikiba aika a mwaiti.

Ngaira *we own Embraer*. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire e tuai ni kaeka au titiraki. E a tia n reke ana *AOC* te wanikiba, bwa are ngkana e a tia n reke ao ti a kakoaua ngkanne bwa e a kona ni uotia bwatintia.

Ma kibana aio e aki baireaki taekana, bwa are te *charter* ke tao tera. E kuri bebete, ma e kona ni kiba n uotia bwatintia nakon te ingabong bwa e a tia n reke an *AOC?*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Te Tia Babaire ao ae I tia ni kabwarabwara. Te aoraki aio bwa are iai te aoa ae e na *accumulate,* ngke arona bwa akea te aoraki. E a kaman koro ana aoa ni kibakiba te *Embraer.* Ma are ngkai te kanganga, bwa ti taonaki moa n te *lockdown.* Anne te kanganga ae ti aitara ma ngaia. Tataninga e tuai n roko n tokin kawaina te *embraer.* Tai aranna bwa e a *fail,* e tuai *fail.* Ao bon te *Embraer* ngkai ae ti na kabaitia ao ni kakaea angana are e na kona ni buokia. Ma ibukin moa te tai aei, *embraer* ae e nikira ami bwai n aoraki.

E na roroko ni katoa namwakaina *Embraer.*

Ao I a katanoata naba nakoia te naan *Ministry*. Ngkana iai ami bwain ami aobiti ke kainanon ami aobiti aika kam taku bwa e a kanganga rekena bwa ibukin te lockdown, *Embraer* ngkai e toma ma *Brisbane*/Tarawa/*Brisbane* ni katoa namwakaina bwa e aonga ni *build up* ana *hour*, e aonga n *accumulate* ana *hour* ni kabaitia rokon te tai arei. Aio ngkai te tai ae ti anganaki moa, *once a month.*

Ngaia are te Tibiika, ngkana a uruaki bwain taningan am *Parliament* aei. *Once a month* kiban te *Embraer* ma te bae moan baan te kakawaki, ara bwai n aoraki a totoka n te *Embraer*. I Ngkai n te tai aio, e *full load.*

Mwanangana are e nako, e nikirana. E *full load* ao e nikirana. Ngkai n te tai aei e a manga nikira naba ara bwai n aoraki. Ao manga kaongoakiu, manga iai naba ae e tauraoi naba n te tai ae e na roko. N ikotaki ma bwai ni Kiribati ake bwain te naan *Ministry* ake aki tauraoi moa n te tai aei, e na kamanenaki moa te *Embraer.*

Ngaia are e koaua, karaua nanom te Tia tei. E taui *fail* ara karikirake.

Ae ngkai ae ti boni mwakuria naba ni mamaubonia n iangoia bwa e na kona n *serve* ana *purpose* are e moan iangoakin te moantai. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire I aki kan kauntaeka te bwai aio ao e a tau. Ma I ti ataia bwa a bon taekinna bwa e ruti. Ngkana e kona n uota te bwatintia, e na ruti riki ma e tau bwa ti angan te Minitita ana tai nakon te ingabong bwa e na tuangira bwa e na anai nanora.

Ma N na tuanga ni kangai; ti tuai n anaki nanora te Tia Babaire. E tuai n anaki nanora bwa aio teuana te raran bwa e rangi n expensive te waaki ae te wanikiba te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita Kona kaeka arei?

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki mai Nonouti. E koaua, I a nano teuana ma ngkoe n tataninga. Ti a tataninga te kakaeka nakon te ingabong ao ko na karaua n ongora raoi bwa tera ara waaki ibukin kamaeuan ara Air Kiribati n aron ana kaoti te Tia tei ae karineaki mai Beru.

Ma e koaua, I rangi n karautaeka te Tia Babaire bwa e koaua I aki tangiria naba ni kauntaeka bwa ti a kamanena ngkai te *budget* bwa ara tai n *debate*. I taku bwa ko na kaman *rule out* te Tibiika. Bwa are ti a otinako man te budget are boni ngaia ae ti na uneakina aron te naan figure.

Man te tai aei ko kairira bwa ti na otinako. Ngaia ae I karautaeka ngkana tao e rangi n bubura bwanau ao e rangi n tinebu. I karautaeka bwa aio ngkana te naan titiraki ao ti na riai ni kaeka ni defend ara Ministry ao ara kekeiaki are ti kataia ni waaki iai. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: E aki e rangi n tikiraoi. E rangi n kamaeu ami kaongora bwa e bon ongora te I-Kiribati ao e kamaeu bwa are e boni kakaeaki raoi etina bwa e na raka ke e na ruti ke e na aera. I taku bwa e rangi n maeu te I-Kiribati ngkai e ongora ami kakaeka ao ami titiraki.

E nakoim te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao I kaitaua te Minitita n aron ana kakaeka ao ti rangi n kaitau. Ma te bwai ngkanne ae kanga ti na ti kaetira iai teutana te Tia Babaire, bwa are ngkai ngkana arona bwa ti a kabwata ngkai te kataumwane aei. Nanona ngkanne kanga iai ara onimaki ngkanne bwa e nang kiba te *Dash 8* ao tao wanikiba riki ake tabeua. Ngkana e eti ara kakauongo

nakon te Minitita ae karineaki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ngaia anne are I taku bwa e tuai nak okanoan te CSO, bwa are anne ngkana tao kam na kabwata moa ae irou. Iai mai ibuakona teutana buokan te *international air service.* Ma bon angina ake iroun te Kauoman ni Beretitenti, ke Minititan te mwane are n te CSO.

Te *CSO* angin bwaai are e bwati te *CSO* bwa are bon angina te *CSO* are ibukin te domestic freight ao ti na archieve ke ti na kona ni kaea are ti kantaningaia ibukin kamaeuan ara wanikiba ake riki tao ti taetae iaon te domestic service. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ngaia I taku bwa e a boni babane raoi te titiraki n ara Atu ni kabanemwane anne. I a kauringa naba au IT, ko a moantai n otana ara *head phone* imwain te Auti are n Ritembwa.

Ao ngkanne ti nan ganga te kaotinano iaon ara atu ni kabanemwane aei. Bwa te Atu ni kabanemwane ae nambwana 24: *Minisjtry of Inforamtion, Communication, Transport & Tourism Development* n te mwaiti ae ae $3,725,628.00 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aio. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia ake a nano iai. Ti a nakon ngkanne ara Atu ni kabanemwane are imwina.

Hon. Booti Nauan: *Point of order* te Tia Babaire, taiaoka.

Tibiika: E nakoim te *point of order.*

Hon. Booti Nauan: Are iaon Rule 61.D. Bwa kanga e a boni moanna ni abwabwaki ara tai ao ti a kataia ni kauarereke bwa e a bong ao e bobuaka te kaongora naba.

Ma ti bubuti riki ngkana ko tatara anne n te aro bwa e aoria ni birimwaka te marooro. Taiaoka te Tibiika.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Minitita, e a bon tia naba n roko te kauring iaon te Rule are I a bon tia ni warekia. Ti ibukin kanga te marooro iaon iaon te naan *items* n te estimate ke kanoan te kataumwane are ngaia are ti maroroakin iaon Atu ni kabanemwane ake I tabe n atong nakoimi n te tai aei.

Ngaia ngkana tao I a rangi n tibanako bwa tao I taku ngai bwa tao boni *part* ke tao bon kanoan naba te kabanemwane anne, ma tao e a rangi n tibanako. E aoria bwa N na keiaki riki n tatara aron te marooro.

Ao I a tia ni kanakoa ngkoa nakon ara kabanemwane are teuana ke I

tuai, bwa N nang kanakoa te marooro iaona. I tuai.

Iai am *point of order* te *Leader*, ao uotia.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ti teutana taiaoka. I ti kani kaetia bwa mwina e kairua otaia ke tao te Minitita ae karineaki man te Commerce. Bwa are aei kanoan te kataumwane bwa are e mena iaan te *LCDF* boon te *Embraer Aircraft,* ngaia are ti bon riai naba n titiraki iaon anne. Ko rabwa.

Hon. Booti Nauan: Te Tibiika, taiaoka N na ti taetae.

Tibiika: Ao tai teirake moa bwa ti tuangai bwa ko kan taetae, ao ngai ngkanne I anganiko naba te *floor.*

Te Minitita ae ko karineaki n te *MCIC*, kanakoa am *point of order.*

Hon. Booti Nauan; Ti aki kan ongora mairoun neierei ke mairoun te *Leader*. *Ti point of order* nakoim iaan te *Rules* bwa tina ongora iroum. Ao ko rabwa bwa ko a tia ni kaongoraeira.

Ma are e kaongoraeira te *Leader* n te Kaitara, bon akea kan ongorara iai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, e aoria bwa e a tiku nakon te Taibora bwa e a tara raoi aron are imwina ngkana arona bwa e a rangi n tibanako man aron te marooro are ti riai ni marooro iaona.

Ao tia nakon ara Atu ni kabanemwane ngkanne are iwmina, nambwana 25: *Ministry of Finance & Economic Development* n te mwaiti ae $2,845,738.00. Ao I a kauka te marooro iaona nakoimi Taan tei. Te Tia tei mai Makin.

ANA ATU NI KABANEMWANE TE MINISTRY OF FINANCE & ECONOMIC DEVELOPMENT

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire. Ti na teimatoa ni kaitau te Tia Babaire nakoia taani mwakuri ao nakoia Minitita n aia tataonaki n nano ao n aia kekeiaki te Tia Babaire.

N te tai aio te Tia Babaire, ao N na ti butia te Minitita ae karineaki ao te Kauoman. Ngkana e kona n ti kabwarabwara riki teutana iaon te *salaries* ao iai te kerikaki, ao n te *leave grant* ao e kerake. Kanga a rangi n okoro waare aikai bwa are iai te kerikaki ni booia taani mwakuri. Nanona tao e na bae n iai te kerikaki irouia naba taan kamwakuriaki. Ma n te tai aio e aki bwa e a okoro, ma ti kan karekea riki mataatara iroun te Minitita ae karineaki ngkana arona bwa e eti raoi waare aika a mena i matara te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti are bon te Minitita naba n te Finance, e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu; E rabwa ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Makin. I kakoaua bwa e bubura te kerikaki ibukin te personal emolument n te mwaiti ae e kan $400,000 ke tao 15% ni kabotauaki ma te kataumwane ibukin 2019.

Ao bukin anne kanga bon teuana bukina. Bwa teuana boni *part of the budget consolidation,* bwa ti ataia ngkai bwa ngkai ti a roko n taai aika a rangi n mena ao ti boni kataia ni manga *review* riki ara kabanemwane ao moamoa riki n rekereke ma te *personal emolument.*

Ao bon te bae e riki, bwa are te bae a karaoia ngkai kain au tabo ni mwakuri. A kabongana te *actual figures* ibukin 2018 ao 2019, ao a kunea bwa kanga iai te over estimate n taai aikai.

Ao te *over spent* anne e rekereke ma ara *post* aika a rawata aika *vacant*, I taku bwa 23 *post* aika a *filled*. Ao *one of them are very senior position* n aekakin te *deputy director of planning,* taian *senior accountant.* Ao anne ngkanne ae e a boni karekea te bwaka ao n ikotaki ma te iangao ae ti a bon riai ni *consolidate* ngkai ara kataumwane imwain tokin te ririki ngkana ti ataia bwa tao e a bon aki *necessary* aron te aekaki n *level* n te mena are aongkoa ti kataunari iaona. Anne bukina.

Bon bukin te bwaka bwa teuana ae ti kataia n *consolidate* ao te kauoua ngke tao boni ngaia riki ibukina bwa e ewa taian *vacant positions* aika aki kanoaki ao ngaia are e aki reke taina ni kanoaki.

Ao ngkanne iaon te *leave grant,* are ko taku bwa e a raka. E raka teutana eng ngkana tao e bon raka by 3 staff ngkana ko karaua n divide te mwaiti ma $1,500 ao I taku bwa teniman te staff. Ao aio e bon rekereke ma aomata aike a *on study leave* ngkoa n 2019 ao a oki ngkai n te ririki aio. Ngaia are e a manga re stated aia mena ao a manga bwaka aia leave grant, ngkana e ibuobuoki anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire, ao I kaitaua te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita n te mwane n aron ana kamataata. Ma kanga iai tabetaben nanora te Tia Babaire, ibukin are ngke ti titiraki nakon te *MIA* irouia ana taani mwakuri are 22. Are a taku ngkanne bwa a manga karairaki ngkanne taani mwakuri aikana 24 akanne are te naan *Island Treasurers* ngkana e eti au ururing nakon te *Finance.*

Kanga e aki boraoi raoi aron te ware ma aron te mwaiti ni mwakuri are taani mwakuri ake a manga anaki nakon te Finance te Tia

Babaire. Ngkana e kona ni bubuti nakon te Minitita ae karineaki ao te Kauoman bwa e a mena iaa ngkanne te kabanemwane are ibukia taani mwakuri akanne te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Taiana *treasurers* ake a *due* ma te *state fund*. E eti ae a kaman roko, tiaki te ririki aio bwa a kana roko n 2019. Te *treasurer* a kaman tia n reke bwa *part of* ara *ER* n 2020, ngaia re akea te *transfer* ae e karaoaki n te ririki aio.

TE mwaiti ane e oti anne ngkanne, e inclusive ma taian Island Treasurers. Ngaia are I taku a tera are e taekinna te MIA, I taku bwa bon akea te bitaki nakon te bwai ae I taekinna aio. Bwa aio bon te *full compliment of staff* n te *Ministry of Finance* ao n ikotaki ma taian *Island Treasurers* n aron are ko taekinna. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin e nakoim.

Hon. Pinto Katia:: Ko rabwa te Tia Babaire, ao I kaitau bwa ngaia e a mataata ngkanne bwa ngaia are 20 tabun e a karaoaki n te ririki ae e nako.

Ma ibukin ongora inanon tain te kabwarabwara n te tai ae nako aio ao kanga iai kanga tao te aki mataata raoi. Ma ti kaitau nakon te Minitita.

Ngkanne te Minitita N na bubutiko riki ngkana ko kona n ti kairira nakon 243 te Tia Babaire. Bwa te aekaki ae e rangi n korakora naba te kerikaki n anne te Tia Babaire. Tera bukin te kerikaki anne te Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti. Te kerikaki iaon ae nga iai te Tia tei, taiaoka. Ko atonga na am code e aonga n are e a taraki naba. 243. E nakoim te Kauoman. Iai te kerikaki n ane 343.

Hon. Dr. Teuea Toatu::Ko manga bita am mena, e kerake e aki kerikaki. Eng, e kerakek bwa are boni kanoan te tai bwa waaki aika kainanoaki inanon te waaki. Are kam bon ata te *Ministry of Finance,* bon te tabo ae e rangi n kainanoi te naan *equipment* e moamoa riki taian *computers* bwa are e karaoa te kabwakabwai, e karaoa tera riki. Taian *servers* ma taian *internet*. E na riai n *updated.* Ngaia are anne bon te bae e rangi n kainanoia.

I taku bwa ngkana kam nora kakawaki n au tabo n mwakuri bwa ngkana e kabuanibwai, ao e a kabuanibwai naba te Tautaeka bwa akea te bwakabwai ao akea tera. Ngaia are akanne a kakawaki *well equipped*. I taku bwa e rangi n uarereke te kerake iai, ao I taku bwa n ae e na roko tao e na magna

iai riki te kerake ae e na magna karaoaki riki naba. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: E aonga ni waekoa, 31.

Te Tia Babaire kanga e boni kamimi te *figure* ae e aki bitaki tao 3 te ririki. E boni kabonganaki te vote aio te Kauoman, taiaoka?

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rangi n rabwa ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Nonouti, e kabonganaki. Ma tao e aki rangi ni bati ni kabonganaki.

Ma kanga ni bon etina, te mwane aio e riai ni mena iroun te *Commerce*. Ti te bae e na mena iaau, te *freight levy* are ibukin te *import levy* are e buoki kantokan bwaai mai ikai nako buki.

Ma aio ae ibukin te *local produce*, kanga bon etina e na bon riai ni mena iroun te *Commerce*. Ti ara mwakuri ngaira, ti na ti kakabwaka te mwane.

Ma I taku bwa aio te mena ae e tuai, I taku bwa iai n aekaia kain Butaritari I taku bwa a tia ni kabongana ao kain Abaiang.

Ma I taku bwa e na bon riai riki ni karawataki bwa bon te mwane ae e riai ni kabonganaki ao e tuai ni bati ni kabonganaki. Ma I taku bwa I a taetae ngkai, ao a ongo riki Kiribati ngkai e moamoa riki tarira ma mwanera are iaon aba bwa aio te mwane teuana ae e kona n kabongana ibukin karokoan aia buki ni kai, te uaanikai ao tera riki ae a kona ni kabongana bwa are kantokana e na kabwakaki. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Imwain ae I anga au kauoua n titiraki, ao ti te bubuti bwa e kona ni koro ret ate *Ministry of finance* nakoia Kauntira, n tuaga bwa e tauraoi ibukin buokan kantokan aia bwai bwa I taku bwa e ewa te aomta ae e aki ataia. Ao e reke au iango bwa I rangi ni mimi n te ware ae aki bibitaki, ai 3 te ririki ao e tuai mani bitaki. Ao tera ae e riki, ao I taku bwa aki ataia aomata.

TE kauoua te Tia Babaire, ti a tia n taekina te *CSO* ao I aki kani kaokia riki. Ti na ti bubuti bwa e na anganira te break down. Tao tiaki ngkai ngkana ngaia tao n ningai ae ko a manga katoaira.

Ma au titiraki ngkanne ae imwina, bwa te *vote* ae te kabanea ae 345 bwa tera raoi bwaai akanne. Ko kona n tuangira bwa tera. Tera *project* akanne n te aro bwa ti aong ani mataata iai. Ao ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu; Tao N na kataia n uringa ana taetae te Tia tei. Teuana moa are kaongoaki Kauntira.

I taku bwa akea te kanganga bwa are bon iai naba te MIA aio, tao ti na mwakuri inanon te MIA bwa e na karokoa te rongorongo aei.

Ao tao e koaua ao tao ti na kanakoa naba iaon tao te 50, ao irarikina are bon tabera ni kabane.

Ti okira ara constituency ao ti na bon kaongoia naba ara botannaomata ake n ara abamwakoro. Bwa aio naba te mena ae e tuai n rangi n bati ni kabonganaki. Ao moamoa riki ngkai, I ataia ngkai n aekakin Abaiang e nang korakora ngkai te *Community* ibukin te vegestabels ao taian bukinikai.

Ngaia are I taku bwa anne ngkai te bae e na riai ni kaungaki ae iaon taian *freight levy.*

Ao te *break down* akea te kanganga, e na reke iroum te Tia tei ae ko karineaki ao nakoim te Auti aio. Ti na kataia ni karaoia imwain ae e toki te Auti aio.

Ae a boni kakauongo au tia mwakuri ao a na riai ni katauraoa anne bwa ti kona n distribute nakon te ingabong iaon te *LCDF.* Ao irarikina are tiaki iaon te CSO, ao tao iaon te LCDF are tao N na bon taetae ngkai n te tai aei inanon te *Development budget.* Ma ngkana ko kona n taninga anne ke ko a tangiria naba ngkai. E tauraoi naba.

Ngkana I kona n taekinna ngkai bwa e a bon tauraoi naba ngkana ko a tangiria te Tia tei, ma kanga e aki rangi n kakaongora ngkanne au *speech* ngkana I anga bwa e a moantai naba n taekinaki. Ma tao ti a bon taningaia bwa e kamaeu riki. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire, N na kabwara bure nakon te Minitita ao te Kauoman bwa are kanoan naba te LCDF anne teuana maiibuakona, te buoka nakon boon te ben ae $16 te mirion.

Kanga N na ti bubutia te Minitita, bon iai ana iango n ibuobuoki. E kona ni kabwaka te $4.00 inanon te tai aio te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita ao te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rangi n tauraoi te Tautaeka ni kabwaka n te tai aei ma are iai moa bwaai aika a na karaoaki ni barongaki ae e a bon tia n taekinna te Beretitenti. Bwa are n aron ae ti taekinna ngke ti kaongora nakon Kiribati, teuana mai ibuakona. Ti kataia ngkai n *encourage* te baere te *saving* habbit irouia kain buki bwa e nang bane aia bwai n te nangkona

ao tera riki. Are e bwaka ngkekei aia mwane n takataka ao e a bon ranga nako naba.

Ti tangiria bwa te mwane ae anganaki ao e na manga bon riki bwa aia karinimwane ae a kona ni manga bon tanrikaki iai nakon te tai teuana ma teuana.

Ngaia are bon bukina ngkai e taonaki n te ririki aio, bwa ti a karaua raoi ni baronga aron aia *KPF* bwa ti na kanga ma te Kauntira ao taina *copra cutters.* Tera riki aron anga ni karinimwane aika ti na *encourage* nakoia.

Ngaia ae I taku bwa te bwai ae ti na aki rangi n ienikuria. Ma te bae e kakawaki bwa ti a tia n taekinna nakon Kiribati ao aio ti na karaoia ao ti na karaoia nakon te ririki ae e boou.

Ao tao ibukin ongorami ngkai, tao ngkana kam tara te mwaiti ane $16 te mirion ae te kataumwane, e tara n uarereke.

Ma tao kam na aki mwaninga bwa ibukina ngkai *part of LCDF are e roll on every year* ngkana e aki bane, te baranti ngkai man te ririki ae nako ni karokoa tokin Aokati i tinanikun te kataumwane ae $16 te mirion aio bon $28 te mirion. Ngaia are e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Butaritari are temanna e nakoim.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika, e rangi n uarereke. Bwa kanga I ti kani butia riki te Minitita iaon ane te freight iaon te naan local produce mai iaon aba. Ma ngkana tao arona bwa e mena raoi n ana reta are baikara raoi aika a kona ni mwanenaki ao a na kanga ni kona ni kabwakaki. Bwa are iai aia *claim* ara koraki tabeman man abara ae Butaritari ae a karaoia ao kanga a totokoaki bwa aki *meet* te naan raa kawaina are e na riai ni karaoaki iai bwa e aonga na e rangi n teretere raoi ngkana a koro reta nakon te Kauntira bwa baikara raoi ao e na kanga n *claim*, ao tao e a *include* naba ane ibukin te wanikiba bwa are e a tia ngkoa ni kariaia te Tautaeka naba are e kona ni katokaki te naan *perishable fruit* n te wanikiba. Kanga ti te bubuti nakoina bwa e kakawaki ngkai iai ana reta ane e na karaoia te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa, eng e rangi n tikiraoi. Akea te kanganga, ma are n aron ae ti taekinna bon tiaki ngaira bwa bon *Commerce* are e boni mena iaana te bwai arei. Ngaira ara mwakuri ti na ti kakabwaka te mwane. Ma tao e koaua e nang bitaki nnen te bwai anne n ae te *Ministry* ae te *Commerce* ni kanga bon etina.

Ma tao ti a kai ni ibuobuoki iaona ao e rabwa. E koaua tao e na

kamataataki bwa tera baika a na bon riai ni kaota. I taku bwa kanga n ongou e a tia n expanded te list arei.

I taku bwa n te ririki ae e nako I taku bwa ti a tia ni katamaroa ao e eti naba ae te wanikiba naba. I taku bwa e na kamataataki anne nte reta are e na kanakoaki are tao e na karaoia te Commerce ma MIA ao tao ngkana tao a tangira ara ibuobuoki ao ti tauraoi naba n ibuobuoki iaona. E rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a boni bane ami titiraki Taan tei iaon te Atu ni mwane anne, ao N nang kanakoa te kaotinano iai. Bwa te Atu ni kabanemwane ae nambwana 25- *Ministry of Finance & Economic Development* n te mwaiti ae $2,845,738 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ao ake aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ti a nakon ara Atu ni kabanemwane ae kanoan ara tietura naba aei ae 26- *Ministry of Wmen, Youth Sport & Social Affairs* n te mwaiti ae $1,714,707. Ao I a kauka te marooro nakoimi Taan tei. Te Tia tei mai Tarawa Ieta are temanna e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika, ao e koaua ae e a boni bwakanako te tai ma tao e boni kakawaki ae ti na boni kanakoi tabeua ara marooro iaon te kataumwane ike ti ataia bwa tiaki ti waare bwa are boni waare ake iai nanoia nakoia kain Kiribati.

Ma tao bon ti tabeua au titiraki iaon ana kataumwane te Botaki ae I taku bwa e rangi n kakawaki naba tibwangana ibukia ara botannaomata.

Ao tao te moan, tao bon ti te titiraki n are ni bwakan te *internal travel.* Bwa are tikk bwa bon taben naba te *Ministry* aio, kanga e rangi n kakawaki te nako aonnaba ao au kantaninga bwa e bon teimatoa tangiran aia *service* irouia te botannaomata i buki ke iaon aba. I ti kan titiraki ibukin ae e a manga noraki bwa e na riai moa ni kerikaki n te ririki aio. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Ao e koaua e rabwa naba te Tia tei temanna mai Tarawa Ieta ibukin ana kamataata iaon anne. Ao I taku ngai bwa e na rangi n kukurei bwa ti a reduce, bwa are ngkai ti a boni kataia ni kakauarerekei ara kabanemwane. Bwa are kam bon ataia bwa e a rangi n over ngkai te karekemwane nakon kabanemwane, ngaia are anne teuana bukina. Ti taraia moa ngkai bwa ti kona ni kauarerekea ao ti kona ni manga taraia imwina

ngkana arona bwa ti na boni kainanoia.

Ngaia are ngkai ibukina bwa e a bon toki te ririki kanga akea nanona bwa ti na rangi n kabubura moa n te tai aio. Ngaia are ti kauarerekea moa teutana ngkai ao ti a taraia ngkanne nakon te ririki ae e na roko. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Tarawa Ieta e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te kamataata mairoun te Minitita are ngaia tao e a moanibwai moa kauarerekean te kabanemwane ao kawaran aonnaba iroun te Tautaeka n aron are e a tia n taekinna man ana Botaki ni mwakuri aio.

Te kauoua n titiraki ngkanne n irekereke ma te raka ane te *personal emolument* ane te raka ane $2,000 ao $1,000. Tao e koaua tao bon raka aika are bon te naan estimate ao I kani karekerekea ma te raka are te *policy* are a kaungaki taani mwakuri bwa a nang riai ni bane n anai aia motirawa bwa tokina a bane n raa. Ma tao aikai te naan *provision* are e na kona n *cater* ngkana arona tao iai taani mwakuri are a bon rawata aia leave, ao a riai ni motirawa ao tao e na kona ngkanne n iai te raka n *temporary opinion* imwin te tia mwakuri. Ke tao ngkana akea te *temporary* tao te *charge allowance* irouia nake a na *shoulder te extra* load inanon aia tai ni motirawa nake tao a rangi n mwaiti aia motirawa.

Ma ngkai I tara te *figure* ngkana arona bwa iai rekerekena ma te *policy* are anakin te motirawa are a bon rangi n rawata ke akea. Ao ngkana arona bwa akea ao akea te kanganga n anne. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te kamataata iaon aio ao I taku bwa bon akea moa te kanganga n teina ae ngkai. Akea te kanganga. E rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a bon bane te titiraki iaon ara atu aio. E nakoim riki te Tia tei mai Tarawa Ieta.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa ao ai boni kataoraoana bwa e kakawaki ae e na tarao.

Te titiraki ngkanne ae au kabanea n titiraki. Are kanga ti a bon tia ni bwabwaeti ibukin tao kanoan te Moti n nano ae e a rin ae $20 te mirion. Tao e koaua ti ataia naba ae bon te *estimate* ma bon ti te titiraki, bwa are ti ata iterana are $50 ao ti na kamwaitia ma iraman aomata ao aongkoa e a otinako naba te ware aio.

Ma tao bon te titiraki. Tao kanga iranga kain Kiribati ake aongkoa

a nang boo ma te kataumwane aio ngkana e kabwataki n te *allowance* are $50.00 ngkai e oti ikai bwa $20 te mirion. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e eti ae e taku te Tia tei temann ae karineaki. Bwa are $20,000 anne bon tiaki bwa bon ara *estimate* $27, 362,160 ma ti kataia ngkai ni bon reduce n aron ae kanga ai bon tibwa te moan waaki. I taku bwa e na kona n rangi n ibuobuoki ngkana e a roko te *census* aio n November ao e nng bon kona n anganira raoi te *exactly number*.

Bwa are n te tai arei kanga ti u se te census are 2015, ao ti kantaninga bwa tao e na bon iai aika tao a tia ni manga motirawa. Iai aika a manga tia ni mwakuri ao tao iai naba ake tao a tia ni manga koro 60 aia ririki ngkai, aikoa reke irouia te *allowance* aio ke te *support grant* aio ao tao bon iai naba aikana tao a tia tao ni manga *migrate* ke tao tera. Kanga anne moa te *estimate* n te tai aio. Ko rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a boni bane te titiraki n ara Atu ni kabanemwane anne, ao N na kanakoa te kaotinano iaona. Bwa te Atu ni kabanemwane ae 26 - Ministry of Women, Youth, Sport & Social Affairs n te mwiti ae $1,714,707.00 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia akana a butimwaeia.

Ti a nakon ara Atu ni kabanemwane are imwina 27 - iaon ara tietura- *Ministry of Infrastructure & Sustainable Energy* n te mwaiti ae $3,300,808.00 ao I a kauka te marooro iaona. E nakoimi Taan tei. Te Tia tei temanna ae karineaki mai Maiana e nakoim.

ANA ATU NI KABANEMWANE TE MINISTRY OF INFRASTRUCTURE & SUSTAINABLE ENERGY

Hon. Vincent Tong: E rabwa *Madam Speaker* ngkai ko karekea au tai ni marooro iaon te *budget* aio.

Ma tao imwain ae I waaki, ao ngkai ai tibwa au tai ni marooro. Ao tao ti a bane ni kamurira. Ti na bane moani mauri! (Mauri).

E rabwa te Minitita, kanga ti au titiraki. Tao te moan titiraki e na nakon te budget ke te Atuni mwane ae 204 - *allowances.*

E rabwa bwa I ti kan titiraki, bwa e rangi n tamaroa aio bwa e bwaka bwa e kee n te mwaiti ae $38,480. Ma ti au titiraki kanga ti te *concern* ngkai aio e iraorao ma te naan *allowances.* Ko kona moa tao n ti kabwarabwara bwa tera

allowances aikai ao ngkana *Air Kiribati* ma te naan *employees* ao aki tao *deplied* te naan *employees* n ana aia *allowces.* Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika. Eng, aoaio kanga e bon raka ngkoa n te ririki ae e nako ngaia ae ti a manga kakerikakia n te ririki aio. Bwa n te ririki ae e nako ngkoa kanga a *over budget* kain te *even* are a karekeia nake te naan water technician ake iaon aba, kanga a rinnako ibuakon te bwai aio. Ngaia are a na bon riai naba bwa are a bon *employed* n abaia. Ngaia are anne bukina n te ririki aio e a kakerikakaki te mwaiti anne. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: E rabwa te Minitita n am kaeka arei. Are imwina ngkanne kanga te *head* are 243- *Purchase office of price.* Aio ngkanne e a manga rangi n tamaroa bwa iai naba te kerikaki ke te *saving* $45,719.00.

Ai manga au titiraki tiki ngkai e rabwa bwa iai te *saving* ma kanga ko kakoaua raoi bwa a na aki kiba ami *operations* ngkai e irekereke ma te *purchasing office of price.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Kabwara au bure, 245 ke 244.

Tibiika: 243. Ao iai te kee ane $45,000.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika. Eng, e reke aio bwa iai bwain te aobiti ae kanga a kaboaki ngkai n te LCDF n te naan *project.* Ngaia are anne bukina are ti aki kainanoa ngkanne kanga te mwaiti are ti kainanoia n te ririki are e nako. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei riki mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: Au kabanea n titiraki aio te Minitita ao *Madam Speaker*. Tao e na irekereke ngkanne ma te *head* ae 280- Building *and Infrastructure maintenance* ae $400,000. Aio ngkanne kanga n au koaua bwa akea n te ririki are mai imwaina, ao n te tai ae waekoa e a boni kaoti naba.

E kona n ti kabwarabwara bwa tera aio ao bukin tera ngkai e a rangi n bubura kaei te ware aio? Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika. Aio are e rekereke ma te naan bwai ni mwakuri ake a rangi ni maan. A rangi n maan ara bwai ni mwakuri ake te *heavy equipment* ao a tuai man *repaired.* Ngaia are ti a tangiria bwa n te ririki aio ao ti

nang bane n repaired te naan mitin aikai, bwa a bon rawata ara *heavy equipment* aikai ao tao e na bon noraki kainanoana ae e rangi n korakora ao ngaia anne bukina ae ti tangiria bwa ti nang katamaroai ao anne mwaitin te mwane are kanga ti katautau bwa e na bane ibukin te *repair* aio. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika : Te Tia tei riki mai Maiana.

Hon. Vincent Tong: E rabwa *Madam Speaker*. Kabwara au bure te Minitita tao bon ti kabaneana raoi.

Ngkana ko tara are 285 are Hire of plant. Kanga e rangi n uarereke te *fond*. 285 *hire of plant & equipment.*

Ao ngkana ko nora ikanne ao manga iai $18,600. Ko kona ni kabwarabwara e kangara n reke aio. E rarabwa bwa iai te saving ma e aera e a rangi n korakora te *drop*. Ko rarabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika. E koaua bwa n taai aika nako ao ti taneiai ni kaboi ke n tangoi te naan kaa mairoun te *PVU*. Imwin te naan *project* aika a tia ngkai n aron ae tao Mac dow ao tao terana riki. Ao a rangi n rawata te naan kaa are a tiku mai irouia te naan project aikai, ngaia are ti a koki kaan te *PVU* ao ti a boni kabonganai kaa aikai. Ngaia anne bukina are e a *reduce* iai ara *rental* iaon te naan kaa akeke ti tatangoi ngkoe man te *PVU.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. N na ti bubuta te Minitita ngkana e kona n ti kabwarabwara kanoan te mwane ni karikirake mai iaan are te Tautaeka ae te *LCDF* ane n irekereke ma ato tararuakin te naan kateitei ke bwaai ake a tia ni kateaki. Te *infrastructure maintenance programe* are $2.5 te mirion. Ngkana e ti kona ni kabwarabwara bwa tera kanoana bwa e aoria n ae ti ataia bwa tera kaubwain Kiribati ane e na tararuaki ke tao a na karaoaki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika. Eng, anne are ibukin te *maintenance* n te kawai ae iaon Tarawa Teinainano. Te naan buildings aika rangi n rawata aik a moanna n tangira karaoaia. Ao karaoan taian kotiwei ao te naan tabo n ran, *water assistance* aika a tangira naba manga karaoaia.

Ngaia anne ngkanne ibukin ane $2.5 te mirion. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang are temanna e nakoim.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: Kabwara te bure te Tia Babaire ma kanga I bon *curious.* Iai te mwane are e rereke man te kotiwei? E nakea anne ngkanne kanga I ti kan titiraki.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Te rabwata ni mwane raa ane e taetae iaona te Tia tei ae karineaki?

Tibiika: Te *toll fare.*

Hon. Willie Tokataake: Ma tera ngkoa nambwan anne.

Tibiika: Akea inanon te kabanemwane ma tao e bon kan kakaea bwa e mena iaa rabwatana bwa tao ibukin are e bubuti n te kotiwei.

Hon. Willie Tokataake: E kanga ngkanne anne, ti boni kona ni kaeka naba.

Tibiika: E bon nakoim. Are tiaki kanoan aio.

Hon. Willie Tokataake: Ao ae I a tuangnga, anne kanoan te *special fund.*

Tibiika: Ko rabwa te Minitita. Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: I ti kani bubuti bwa e na kaoka riki ana kaeka ibukin $400,000 te Tibiika bwa I aki bati n ongo.

Tibiika: Ngaia te Minitita, ko na kaoka am kaeka iaon are te Atu ane 289 are $400,000.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa. Are anne are I taekinna ngkoa are te repair ibukin te naan *heavy equipment.* Te naan bwai ni mwakuri are a rangi n bubura, te burotoutia, te kuraita, te *backhoe*, te routa, baikara riki.

Bwa are n taai aika nako, akea ngkoa bwa a tuai man *repaired.* Ngaia are ngkai n te ririki aio, a iangoaki bwa a nang karaoaki bwa e aonga n raa. Ma n aron ae kam ataia, e rangi n rawata te naan karikirake ae e na wakinaki. Ao kaaroan te naan mitin aikai, kaongoakiu bwa ngkana e tei teuana bwa tao e uruaki tera. Ao ngke e nang karaoaki, ao a rawata riki uruakia ake tabeua bwa mitin aikai baike a *electronic.* Ngaia are ngkana a tei ni maan ao a kona n uruaki aia *electronic* ngaia are karaoaia e rangi n bobuaka. Ao tao e na tau naba aio ke e na aki ma aio moa ae ti katautaua. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ngkana e bure ara taratara ao ara *reading,* akea taekan te *heavy equipment* ikai te Tia Babaire. *289- building and infraustructure maintenance.* Tiaki te *heavy equipment* te Tia Babaire. ao tera

ae e kataian tuangira te Minitita taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa. Anne nnena ae ti katikua iai. Anne ngkai te babaire ae e katukaki. E katukaki te mwane aio n te tabo aio. Anne te babaire man ana mena te *Finance*. E na mena moa ikai n te tai aio. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Nanona e boni koreaki te bwai ao e bon nako te bwai teuana, ai bon te kanganga te aeka ni kataumwane aio. Te *maintenance of builidngs and infrastructure*. Akea taekan te *heavy equipment* ikai te Tia Babaire. Ma ngkana ngaia aio ae e nanonna, ai te ikaraba irouia te koraki aikai te Tia Babaire. E eti otara anne.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Te naan kaa ma te naan mena, a kona ni *fall* iaan te *infrastructure*. Te naan *heavy equipment* aikai a kona ni fall iaan te *infrastructure*. Ngaia are anne te babaire n te tai aio. Are anne moa te babaire ae ti anganaki n te tai aio, anne nnena ae a katikua moa iai nake rabakauia te mwane moa n te tai aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ngke ti aki kona ni wareware ao ti a keweaki. *Mintenance of buildings & infrastructure* e aki fall iai te *heavy equipment* te Tia Babaire, ao an tai keweira te Tia Babaire. Tera ae e nanona n am kaeka ao te bae e koreaki ngkai. Ko bon nanona ae ko taekinna ke bon te bwai teuana?

Tibiika: Te Tia tei ti a kakauringa moa te taeka are te kewe bwa kanga ti a tia n taekinna bwa e *un-parliamentary* inanon ara Auti n tei. Tao ko a kabongana are ko mwamwanaira ke tera. I a bubutiko te Tia tei mai Nonouti, ao ko rabwa. E nakoim te Minitita.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika, ao are I a tia ni kaeka arei. Anne I aki kairua iai bwa are anne ngkai nnena ae e katukaki iai n te tai moa aio. Ngkana e kani kaetaki, ai bon te bwai teuana. Ma are anne moa, anne ngkai nnena ae ti wene iai n te tai aio. Ao e aki kairua ae I taekinna aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire, e kairua te Minitita ma ake an tai imanonoia ti ngkana e aki ata nanon taeka aikai te Tia Babaire. Ao tao e a nanonna te vote 291. E nga ae ko nanonna ao ti a butiko bwa ko na aki keweira.

Tibiika: Te Minitita ko na aki mwamwanaira. Anne te taeka ae e na kabonganaki. Akea te kewe. E nakoim te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika. Ao ae I taekinna aio. Akea te kairua ae I taekinna. Anne te babaire ngkai bwa kanoan te *infrastructure, te road, te kotiwei tera ao te naan equipment naba* a mena naba inanona. Tera anne, anne ngkai te *advice* ae I anganaki mai irouia kain te *Finance* ao kain ara Ministry. I aki kairua. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire, ti ata nanon te bae e taekinaki ao ae e koreaki. *Maintenance of buildings & infrastructure*. Ti taku ngaira bwa e aki rin te *heavy equipment* are e taekinna bwa ngaia anne oin te bwai aio.

Ma ngkana ngaia anne te Tia Babaire ao tao e bure te boki aio ke ti a mwamwanaki te Tia Babaire. Ngaia ae ti a bubuti kaetan te kakaeka bwa are ti kona ni wareware te Tia Babaire ao n otara. Bwa are n 291 te Tia Babaire-*maintenance of vehicles.* Tao e a kan eti are e mena bwa e reke ma ae te *maintenance of buildings & infrastructure* e a bon rangi n raroa nako ma te *maintenance of heavy equipment te Tia Babaire.* Ti ngkana e bure otara n te taetae n Imatang te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita, I taku bwa ko na manga kaoka naba am taeka are arei, are e aki kairua moa n te tai aei. Bwa anne moa aia *advice* kain te *Ministry of Finance.*

Iaan otau te Tia tei mai Nonouti, ao e kabwaranakoa te Minitita bwa tao ko katuruturua iaon are te *maintenance of equipment*.

Ma ngaia ngke e taekinna ao te Atu ni mwane ane e taekinaki anne are iaon *building and infrastructure maintenance,* e nanonaki ngkanne n are tao te naan *heavy plants* ake a na kona ni kabonganaki ni *build* te *infrastructure.* Tao anne ngkanne ae ti tebo ma otau ngkai e kabwaranakoa te Minitita.

H.E. Taneti Mamau: *Point of order*

Tibiika: Ao tera am *point of order* te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Tao N na buoka te Tia tei mai Nonouti bwa are bon iai kabwarabwaran anne ni banen te boki. Ngkana e tara te Atu ni kabanemwane ane 289, e a bwarabwara naba bwa *Other infrastructures*.

Ao ngkana e nano uoua iai, taninga ana *comment* tao te Oteta Tienera bwa a bure baika ti karaoi ngkai.

Ma are bon anne ae e rin naba iaan te *infrastructure*. Ke e kani wareka te kabwarabwara ane iteraniba 107. Ao ko tara ngkanne te Atu ni kabanemwane ane a uneakina are 289, ao ane e boni bwaranako ngkanne anne. Akea burena bwa are e bon airi ma ma te kabwarabwara. Ma are tao e aki rangi n wareware, ao ngke tao akea kabwarabwarana ao ane kabaneana anne *other infrastructure.* Ao ngaira iroura te *infrastructure,* e rin naba inanona te *heavy equipmement.* E rarabwa.

Ao ngkai e a titiraki ngkai bwa e eti ke e aki? Katuka anne bwa are bon anne aia bwai tao te naan Oteta ke antai ake a tuoa te akaunti ao a na kangai; e bure nnen ami bwai aikai.

Ma tiaki ngaia ao e a kana te tai ana *comment* tabeua. Ko na tatara are te *Rule* are e a tia n tabekaki ae 61.D. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire te explanation ibukin te *vote* ae 289-ane iaon te page 107. 289 ane iaon *page* 107 ao tera nanona. Aio te *Repair and Maintenance of Government Buildings te* Tia Babaire, ma e kataia te Beretitenti n tuangira bwa ngaia e nanonaki te *heavy equipment.*

Te Tia Babaire akea taekan te *heavy equipment* ikai te Tia Babaire. Bwa iai te kotiwei ma tera ma akea taekan te *heavy equipment* ae e taekinna te Minitita ngkai te Tia Babaire. Akea, ao an tai kataia n taekina te bwai ae ko ataia bwa e bon aki eti.

Te Tia Babaire ngkana arona bwa e tangira nnena te bwai anne, ao tao 287 bwa e na kakaea te anga ma anne bon tiaki nnena anne n aron otara. Ti aki nnena anne.

Ao ti a bubuti bwa ti aki imanonoaki n te taeka ae ti boni bane n ota iai bwa e bure ao e mwanaira te Tia Babaire. Anne ae I kataia n taekinna te Tia Babaire.

Tibiika: Tia tei Beretitenti tera am *point of order.*

H.E. Taneti Mamau: E kairua are e taekinna te Tia tei bwa e aki kakabwanina anne. Anne ana mwamwan e aki kakabwanina warekana ke e kabwaninna.

Bwa e eti ngkana I warekia n taetae n Imatang ao e kangai ane 289: *This is for the repair and maintenance of government buildings*, ao e ti katerea bwa tera te aeka ni *bulding* ae e na riai n aki rin iai.

This is not use for new buildings expansion of existing buildings.

Ao are imwina ngkanne; *it also include maintenance of wharfs, causeway, roads and other*

infrastructure. Anne ngkanne ae ti a taku bwa e rekereke inanon anne.

Ao e a kataia n uneakina ana mena ae e aki rangi n eti, ma N na butia. Katuka anne bwa are ngkana e a boni bure. Aei te *advice* man te *Finance* ae anganaki ao ti aki ataia bwa tera ae e a uneakinna bwa are e bon karaoaki are nnena ae te kabanea.

Bwa akea naba iaan ane kotekoteia ane 287- akea iai te naan *heavy equipment*. Ma tao anne ae e kananona ngkanne iai. Akea raoi ae kanga n otau ae *fixed plant & equipment.*

Anne ngkanne akea iai anne, ngaia are tao e boni kani kaokoroaki bwa are bon te mwaiti ae e bubura. Ngaia are e boni kaokoroaki iaan bwa bon anne teuana ae e taraia te *Finance*, e na boni kaokoroaki tao ibukin te *monitoring* ke tera. Are bon iai rekerekena ma aron tarakin kamanenan ana kabanemwane te Tautaeka ke ana mwane te botannaomata.

Ma e aki rangi n eti ae e a kotekotei wareware bwaai tabeua aika e aki tabwanin raoi iai te ota nakon te botannaomata. Ao e rabwa.

Tibiika: Ao terana am *point of order* ngkanne te Tia tei. Iai am titiraki riki ke ko ti na taetae iaon anne.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tibiika I kani kaeta otara ao te bae a nanonna te koraki arei.

Tibiika: Ngaia ao kanakoa kaetan otam te Tia tei.

Hon. Ieremia Tabai : Te Tia Babaire, 289 ngke e taekinna te Beretitenti ao akea n te taeka arei ae *heavy equipment iai*. Akea, akea. Ao e aki ngkoa e nanonna ane 291 ae e a bon aitara raoi ma ane kam nanonna*: maintenance of machinery & vehicles.* Anne nnena ma te Tia Babaire, tao anne aia kabwarabwara.

Ma ti a bubuti bwa tiaki keweaki ni mwanaki. Ti aki mwanaki ikai bwa are ti bane ni kona ni wareware te Tia Babaire ao iai otara ae e tau.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei mai Nonouti.

H.E. Taneti Mamau: *Point of order.*

Tibiika: Terana am *point of order* te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E eti ae I aki taekina ae *heavy equipment* iaan ane I warekia ma I taekina ae *other infrastructure,* ao tao anne ae ngaia ae e karinaki iaana. Anne ae I taekinna.

Ma an tai rangi n betana te bae I bon aki taekinna. Bwa I bon aki taekina anne ma I kangai; I taekinna bwa are iai iaan te mena anne ae *other infrastructure* ao

tao ngaia ae e a rin iai te heavy machinery bwa are e boni kaokoro bwa aei are e bon rangi n bubura tre kabanemwane iai, ma ti aki ata ana iango te Aobiti ni mwane ngke e bon tangiria ni kaokoroa. Ao e rabwa.

Tibiika: Ti a katikua bwa are bon iai te tabetabe n iango iaon te Atu ni kabanemwane aei, are e a tiani mwemwe man te itera aei ao ti a bon katikua nakon te Tautaeka bwa e a karaua n rinanona n rinanon te Botaki ni mwane ngkana e taku bwa e riai ni bitaki arana nakon are tao 291. Ke tao e na bon riai n tiku ikanne bwa iai bukina. Ti a kai manga noria ngkanne n ana ribooti te Oteta Tienera bwa terana te kabanemwane. N tokin te ririki ao ti na ataia bwa tera raoi te kabanemwane ae e a tia n riki iaan te Atu ni kabanemwane anne ke te *code* anne.

Ao taran ae aki bon akea ae e na titiraki iaon ara Atu ni kabanemwane aei. Ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano.

Bwa te Atu ni kabanemwane ae nambwana 27- *Ministry of Infrstrucure & Sustainable Energy* n te mwaiti ae $3,300,808 e na tei bwa kanoan ara tietura n te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia ake a butimwaeia.

Ti a nakon ara Atu ni kabanemwane iaon ara tietura aei nambwana 28: *Ministry of Employment and Human Resource* n te mwaiti ae $4,863,683. Ao e a uki te marooro Taan tei iaon aei.

E tara n ae akea ae e kani marooro iaon te Atu ni kabanemwane aei, ao N na kanakoa te kaotinano iaona. Bwa te Atu ni kabanemwane 28- *Ministry of Employmen and Human Resource* n te mwaiti ae $4,863,683 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoiaake a butimwaeia.

ANA ATU NI KABANEMWANE MINISTRY OF LINE & PHOENIX ISLANDS DEVELOPMENT

Ti a nakon ara Atu ni kabanemwane ane imwina iaonara tietura 29: *Minisryof Line & Phoenix Island Development,* n te mwaiti ae $3,460,038. Ao e a uki te marooro iaon te Atu ni kabanemwane aei Taan tei. E nakoimi. Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Aio tibwangau mai irouia aukoraki ao e bebete au titiraki te Tia Babaire. Bwa are iraman man am kataumwane aio ae en a aki reke aia *leave grant?*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker. E nakon te mwaiti ae 28 au namakin aika aki reke aia *leave grant*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Ngkana 28 ae e na aki reke aia leave grant, ao ai bon te kamimi bwa 202 mwaitia aomata akekei. Ao bukin tera ngkai e na aki reke aia *leave grant* te koraki akana ko taekin araia akanne.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Tera raoi ae e nanonna te Tia tei mai Nonouti, ke e boni kaeka raoi ana moan titiraki. Kanga I bon takakaro ni moan kaekan n te moantai. Ma ke e bon anganai raoi ana moani titiraki, bwa te *leave grant*. Tera ae e nanonna n te *leave grant?* Iaan te Atu ni mwane ae e nga.

Tibiika: Te *leave grant* e mena iaan ane 208. Ao iai te maiti ane e kerikaki mai iai ae $111,600. Te kee man te leave are man 2019 ao manga am budget are n 2020. Tera bukina?

Hon. Mikarite Temari: Tiaki bwa are e eti au ware are I moan anganna arei are 28, bwa aki rin aia *passage* bwa are ibukin te aoraki ae *covid-19* ao ae aki nakonako ngkai. Ngaia ane I anganna ana mwaiti anne. E aki bure au kaeka *Madam Speaker.*

Tibiika: Ngaia te Tia tei mai Nonouti, 28 ibukin ana *leave passage.*

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire, e taekinaki ngkai bwa te *leave grant* anganaki taani mwakuri ao iai te provision iai.

Te Tia Babaire ti bon titiraki n aio bwa are akea te kaokoro n aio, bwa te ware are a taekinna bwa mwaitia aomata ngaia aio te mwaiti aio.

Ngaia are N na kaoka riki te titiraki. Bukin tera a na aki reke aia *leave grant* te koraki ake nikirana are e taekinna te Minitita?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Bwa are aio raoi etina ngkoe *Madam Speaker.* Bwa a na aki reke aia leave grant nake a na *leave passage* bwa a na nakomai. Ao anne ngkanne etina. Ao anne mwaitina ae I anga.

Bwa are ngkana ko *leave passage* ao anne ngkanne.

Tibiika: Ngaia iai te titiraki. Te Tia tei mai Nonouti riki.

Hon. Ieremia Tabai: Tao I a katikua n ana kaeka arei te Minitita.

Te Tia Babaire, I kan titiraki iaon ana *external travel* te Tia Babaire. Bwa are n aron otara, angin te naan *Ministries* ngkai a bane ni *cut.* Ngaia e *cut* naba, ma ti

teutana. Tera ae e na iangoia. Kanga nanon au titiraki, e boni kakoaua bwa e na bon iai ana nikira ni mwane n te vote aio bwa e tuai man kona ni kiba te wanikiba te Tia Babaire. E na aki kona ni kiba n aron otara n ara wareware. E na aki kiba tao n ua te ririki ae e na roko te Tia Babaire. Ao ai tera ngkanne bukin te mwane ae ko tangiria man aia mwane te botannaomata bwa e na mena inanon baim.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: *Madam Speaker,* I kabwara au bure bwa I kataia n rawerawea ongou ma e aki maeu au bwai, are ana moan titiraki maiimwaina. Ke e kona riki ni kaokia taiaoka.

Tibiika: Akea ana titiraki, e ti kakaea kanoan am *external travel* ane 227. Bwa iai te mwaiti ane e kee ao ektaia bwa ai bon akea te kiba ni karokoa tokin te ririki kanga ngkai iai te aoraki ae *covid-19* ao e na bon kantaningaki bwa kanga a na kaea kanoan am atuni kabanemwane anne.

E titiraki ngkanne bwa e kanga n reke ae ti $18,000 ane kerikakina. Ao ko katuka ane nikirana ane $81,000.

Hon. Mikarite Temari : E rabwa te Tia tei temanna mai Nonouti n ana titiraki.

Ma are e boni kerikaki anne bwa are ai akea te *overseas travel.* Ti a *cut* anne.

Ti kauarerekea n anne bwa are kanoan 2020 ai akea nakon Tianuare. Ma are e na uringnga ngkanne bwa angin ngkanne man te kabanemwane aio, ti a kona ni kabonganai ngkanne iaon *urgent need* n aekan karaoan te naan upgrade iaon Teraina. Karaian ara mitin nako Tabuaeran, kanga aekakin aikanne karaoan bwaai akanne tabeua.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire, ti rangi n mimi n te karaki ao te kakaeka aio. Bwa ngaia tiaki ibukin te *overseas travel* ma ibukin bwaai riki tabeua.

Ma e aera ko bon aki bakaterea ibukin bwaai tabeua ao bwa tera ae ko karaba iai bwa ti na ataia, bwa are anne nakoara bwa ti na ataia te Tia Babaire. Ao bukin tera e aki kaotia raoi te Minitita bwa are anne nakoana ao e bae te kakaekaira iaon te bwai ae ana mwane te botannaomata.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: *Madam Speaker,* I kabwara au bure nakon te Unimwane ao ane I kabwarabwara. Ara ware nakon baika a rangi n urgent, tekarao kawai i Teraina. Karaian ara mitin

ngkai aike e nako Tabuaeran. Karaiana ikanne ara mitin akanne ao karaoan te Kiriniki are i Batua. E koaua bwa I karaba ngkanne. Ao ane I kaotia ikanne baikana ti mena ikanne.

Kaboan taian *spare tyres, office transport, machineries*. Ao akanne ae I mwanewei.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire I aki kani kaoka au titiraki. Ti a katuka otara man ana kakaeka te Minitita. Ti a katuka otara iai. Ao ti nang tibwa ota iai bwa ngaia ibukin te *external travel*, ao ngaia e ment ibukin bwaai ni kabane aika a mwaiti aika ti aki kona n atong. Ai bon te kanganga te aeka ni kataumwane aio ae aekana aio mairoun te Tautaeka aekana aio te Tia Babaire.

Te kabanea te Tibiika te titiraki ane bon 345. E na kabwarabwara bwa tera raoi kanoan te *vote* anne te Tia Babaire.

Tibiika: E na *point of order* moa te Beretitenti. Tera am *point of order.*

H.E. Taneti Mamau : E kawa n ae e bure te ongora, bwa aongkoa are e taekinna ara kataumwane te Tautaeka aei. Ma tao ti a karabraba ke ti aera. Ma kanga te ota ae e kangai. Iai taabo ni mwakuri ake a bon aki kainanoa aia *saving* iaan tera, ke tao aia tatara ni mwane iaan te mwamwananga nako tinaniku bwa are ai bon akea te mwamwananga.

Ngaia are a bane ni kakerikaki ibukin buokan n aron are ti taku bwa te babaronga ibukin ara kanoan ake ti na kanakoi n te ririki aei.

Ao iai tabeman n aekan are ana aobiti te Tia kaeti tua ao ngkai ae te Linnix. E ti kanakoa arei, ao are e kaotia te Minitita.

Ti a taua nikirana bwa aikoa tau naba ara kataumwane ake tabeua bwa iai kainanora ni kaineti ma kainanon te botannaomata ngaia ane i Teraina, i Tabuaeran. Ao te tatara ni mwane aei, tao ti a kona ni kabongana.

Ma tiaki nanona bwa e na aki kainano ngkana e a manga kaukaki te mwamwananga nako tinaniku. Kanga ti anne, bwa are iai iaan te Tua ae e aki bure.

Iai iaan te *Public Finance Control and Audit- Cap 79,* ko kona ni karaai. Ko na karaai imarenan te naan *output* ao ko kona ni karaai Inanoa n te *output* ae ti teuana. Anne ae e kaineti ma Tuan te mwane.

Ti aki nanona bwa tao e a bure te bae ti karaoia.

Ngaia are e kangai te Minitita n te Linnix. I ti kanakoa aei bwa tao I

kona, ma ae nikirana I a taua bwa I a kai manga karaai bwa are iai kainano riki tabeua. Ma e aki rangi n eti ana marooro te Tia tei mai Nonouti ae e a bukina te Tautaeka bwa ti a kakarabai ao e ngae ngkana te tatara.

Ma are te tatara ma ngkana iai kainanoana, akea burena anne iaan Tuan te mwane. Ngkana ko kani karaia n aekan ane e iangoia te Minitita n te mwane ma ana taani mwakuri bwa buokan te botannaomata. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita kona kabwarabwara are 345 are contribution to development fund kona kabwarabwara bwai baikara karikirake aikanne.

Hon.Mikarite Temari: Ai kamaura ao e roko nanou iai ngaia bwa are te karikirake anne ibukia te nati ni Kiritimati nakon taai aika ana roko. Te kauarinan are ti na onea mwiin are e tei i Tabuaeran anne teuana. Te kauoua taian E-grade housing bwa ti nang kainnanoa te Auti. Te power fuel supply ao tao ni ikotaki ma te seaweed ibukia kaain Tabuaeran. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai: Akea riki au titiraki te Tia Babaire akea riki au titiraki.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao bon tit e bubuti nakon te Tautaeka bwa eng ti ota n are tao ngkana iai savings ao a kona ni kabonganaaki. Tao aikai ibukin are unforeseen ma tao imwina are ngkana arona bwa bon taratarai ami savings aikai ibukin tao bwaai tabeua ngke kam a bon karaoa naba te karaai ao e a reflected ngkai n te boki ao I taku bwa anne ae ngaia ti kataia n ti kakaotaira iai ma ti ota n anne. Ma tao ti anne ti te bubuti te Tia Babaire. Bwa e aoria tao ngaira ti bon ti tangiria bwa tao ana etieti tao aron naba kabonganana te naan code are n te boki are ngaia tao e reke iai te titiraki arei ibukin are e a mwaneweaki bwaai are e aki rekereke ma te mwananga. Ma ti te bubuti bwa ngkana arona bwa kam a bon tia n ataia bwa kam na kabonganai ao tao e na raoiroi ngke kam a bon biti naba bwa are e a rawata ami bitaki ngkai ae kam tibwatibwai n ami taibora ao ngke arona bwa aei ae kam taraia ao e na ibuobuoki naba ao ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa kanga ana maroro ke ana ibuobuoki te Leader n te Kaitara ma are kanga ni bon te kataumwane ibukin mwamwananga nako tinaniku iai ara maroro are e nako are iai

nikiran namwakaina. Ma antai ae e na ataia are e a uki naba te naan boarder a uki matabaiawa ao e kona ngkanne ni iai ngkanne te mwananga nako tinaniku. Ngaia tao e a tangiria ngkai bwa ti nang bane ni karaaia ma are n aron are e taekinna naba te Minita ae karineaki iai nikiran namwakaina e kona ni kaukaki manga te naan matabaiawa ao e a kona ni waaki te naan mwamwananga nako tinaniku ao te kauoua are ngkana ai bon akea iai nikiran namwakaina ibukin manga kabonganakia ao e aki bure ian te tua.

Ao te kauoua are tao kaekaetan riki te naan mena e aoria bwa are tia ongora anne ma n aron are I taku are tao bon n tokin te tai ngkana a bure bwaai aika ti karaoi are ana bon kotei te oteta tienera n ana ribooti, ane e kangai e aki rangi ni matata te atu ni mwane aei ke e bure nnen aei ngkai ko a kakea ikai. Akanne ngkanne ti butimwaai ma are aei nnena ae ti noria ae ti taku bwa ti na aki kairua. Ma tao bon kaetaia raoi ni katuruturuaki bwa n aekan are a okiokiraki te plant and vehicle ngkoa kanga e bon ataaki mai mwaina bwa te atu ni mwane bon ti ibukin tangoakin te permanent tire man te PVU. Anne raoi boni ngke e kateaki te mena aei ma are tao e koaua e rababanako ni karokoa ngkai ma bon anne raoi ngaia are tao e buakaka are e a manga okiraki are e na manga kaokoroaki te naan maintenance iaon te AV ti aki te hire, ngaia anne ae kataaki ma e aoria bwa are ni bon tokin te tai etin are e karaoaki iroun te Tautaeka ke aki etina ane e na bon karaoia te Oteta riki tao kaetan atu ni kabanemwane n aron ae kanga e point out ke e kaotia te mataniwi n te Kaitara.

Tibiika: Ngaia te Minita n te Line and Phoenix e nakoim.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker ngkai are kanga bon te maroro e mena irou kee te booro ao e rabwa n na boutoka I a bubutiko Madam Speaker te Leader e na aki tuangira bwa tera te bwai ae ti na karaoia bwa iai ngaira ara accountant ao iai naba kaain te finance ae a katauraoi bwaai aikai ngkana e kan riki bwa te accountant ke e resign ao e nako n riki bwa te accountant. E rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Opposition.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Minita ae karineaki man te Aono n Raina ao Rawaki ma I taku bwa are au titiraki arei I taku bwa e bon kaineti ma aron ana kabwarabwara, bwa I taku bwa e bon bane n ongora te aba n te kabwarabwara are ngaia bukin are e aki ke e nang uarereke are e ibitia e aki kan kauarerekea ana mwane ibukin te mwananga nako tinaniku bwa bukin are e a

rawata naba ana iango ibukin Teraina, Banana Clinic bon aei a mwaneweia te Tia Babaire ngaia are ti bon titiraki iai bwa are bon ngaia ae bon karika ara titiraki. I taku bwa e nang rarabwa ao ko nang rarabwa naba nakon ana Tia Tei Abemama ma taekan are ko taekinna.

Tibiika: Te Minita te Line and Phoenix e nakoim.

Hon.Mikarite Temari: A rio au titiraki ao tera bwaai bwa are I bon kaekaaki, tera ae ko kabongana atongi araia ngaia are I bon kaeka iai nakon te titiraki. Ma I kabwara bure nakoina ma I aki karioi au karaka ma ngke I titirakinaki man te external travel anne tera ae ko kabonganai atongi araia ao are I kaotia bwa are e tangiraki tera riki ae ti na taekinna. Ma are I kabwara bure ma are karaoan te bwai aio a bon karaoia kaain te finance ao aomata ake a mena n te accountant. Tera riki ara kaeka. Ma ngkana e a tuangira bwa e kangai e aera kam aki kangai ngaia ti kangai ti a karautaeka nakoim bwa ngkana ko aki kan Tia Tei an nako otinako nakon te Finance.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Te Tia Babaire n na nang karautaeka nakon te Minita ae karineaki bwa I aki tuanga bwa e na kangai ao e na kangai, bwa mwiina e a bure ongoraia te botanaomata I ataa tibwangau bwa ngai te Tia Tei ao aei tabeu bwa n na riai n taraia bwa a kabonganaaki raoi mwanen te botanaomata ao a bwarabwara naba aron kabonganaia. Ngaia are aei ae ko bon taekinna te Minita ngaia I a nang karautaeka ngkai ko taku bwa I tuangko, ma ae I bon taua mwiin ae ko taekinna. I a karautaeka ngkana arona bwa ko a taku bwa I tuangko bwa tera ae kona karaoia ibukin am kataumwane ti aki anne ae te bwai ae I karaoia ma ti bon ti kan ota bwa e aoria n are e matata raoi ao itiaki raoi naba te kataumwane aei bwa are ngkana e a bwaati man te Maneaba ni Maungatabu ao e bon itiaki raoi bon ti te kan kaotaota bwa e nang kakawaki anne ae ti bane ni matata naba iai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita n Line and Phoenix.

Hon.Mikarite Temari: Ao ke kabwarabwara nakoiu bwa e ngaa ae e aki matata kabonganaan au kabwarabwara nakoina ke tuangai bwa n na kabwarabwara riki.

Tibiika: I taku bwa tao e a matata ikanne bwa ai bon akea te titiraki ao kai bon akea te titiraki iaon ara atu ni kabanemwane anne ao n nang kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano, bwa te atu ni kabanemwane ae 29 Ministry of Line and Phoenix

Island Development n te mwaiti ae $3,460,38 e na tei bwa kanoan te tietura n te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai eng ao ake aki ke aki ke a kangai ti aki. E nakoia ake a butimwaia. Ti a nakon ara atu ni kabanemwane are imwina iaon te tietura 37 te Ministry of Justice n te mwaiti ae $3,84,377 ao I a kauka te maroro iaon aei.

ATU NI KABANEMWANE AE NO.37 MINISTRY OF JUSTICE

Hon.Vincent Tong: Ngaia e rabwa riki Madam Speaker ngkai ko karekea au tai ni maroro iaon te budget iaon te Ministry of Justice ao tao ti tabeua titiraki. Te moan ngkanne e na irekereke ma n na butia te Minita ngkana e ti kona ni kabwarabwara riki iaon te revenue head 2112. Ngkana ko taraa te atu ni mwane ae te swearing fees ao e teretere bwa te karekemwane iai $124,911 anne te karekemwane ibukin te ririki aikanne ma te budget $3,500 e na titebo ma e nang korakora te kiba e kona ni kabwarabwara te Minita bwa e kangara n reke aio.

Tibiika: Te Minita n te MOJ

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa te Tibiika ao e rabwa te titiraki iaon are 2112 ngkana eti au ururing ao aio aia mena aia aobiti aia rooia aomata ibukin te katuea are ngkana ko karaoa tera are te ID te declaration are tao iai norakina ngkai ae tao iai kerikakina bwa e kona ni manga bon karaoaki ao riki iaon naba naba e kona n taraaki. Ngkana e kaeka anne e rabwa.

Tibiika: Iai riki te titiraki iaon ara atu anne e nakoim te Tia Tei mai Maiana.

Hon.Vincent Tong: E rarabwa te Minita iaon anne kanga te comment iaon anne e rangi n rabwa te karekemwane kanga I note riki ibukin te ID kanga ti te comment ngkana e kona n noraki riaina tao kauarerekeana irouia aomata ake aki mwakuri. E aoria ti a nakon are imwina aikai ngkanne ana irekereke ma te naan expense tao te atu are 227 anne e irekereke ma te external travel I taku bwa ko namakinna e a tia n rawata te maroro bwa aongkoa Ministries ake tabeua a bane ni kauarerekei aia head anne ma aio e ti kakerikakaki man $10 te ngaa man te ware ae te mwaiti ae $10 te ngaa ko kona ni kabwarabwara tera am view iaon anne.

Tibiika: Te Minita

Hon.Tarakabu Tofinga: Ao e rabwa te Tia Babaire Madam Speaker ao e rabwa ibukin are te external travel angina te mwaiti aio e a tia ni kabonganaki e a kabonganaki ni moan te ririki aio kaekakin te human right convention are e karaoaki i Geneva. Ao aio n

Tianuare ke Beberuare ao angina e a tia n nako ao iai nikirana are ngaia are ai ti nikirana are tabeua ane a tia ni kauarerekeaki ae angina te mwane aio e a ranganako mai iterana bwa are e bon raroa te kawai ao a bon rawata kaain te tiim ane a mwananga ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Maiana riki.

Hon.Vincent Tong: Au titiraki ae imwina ngkanne kanga iaon te head ae 228 recruitment of EXP I assume bwa te expenses ngkana ko taraia ao am budget $6,500 te kamanga bwa e kiba nakon $74,500 iai te kaokoro $68 te ngaa e aera e a rangi ni korakora te kiba aio. I taku bwa e kaan e rangi ni korakora te kiba.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker ao kaekan are te raka are n te recruitment anne 226 ngkane eti ngaia ao aio ibukin kateirakean manga karekeakin te CJ ae boou ibukin te ongora e a koro ana tai ngkai te CJ ae ngkai te fee te raka ane i $70 te ngaa e na anganaki teuana te firm i Australia ibukin karaoakin te recruitment karekeakin ara CJ ae boou. Ao anne are ti bon tataneiai iai ni kakaraoa te process aio n taai aika nako. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Maiana riki.

Hon.Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker au titiraki ae imwina iaon te communication iaon te head 231 ngkana ko noria ao kanga e kiba am budget $86 te ngaa $80 nakon $119,268 e rangi ni korakora te kaokoro e aera e a rangi ni korakora te kiba iaon aio.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa n rekereke ma communications bwain reitaki ao e korakora kainnanoan te tareboon, te intanete n aron akanne kanakoraoakin riki te naan bwai n reitaki akanne n aron are kamanenaaki ngkai ao katamaroakina nakon e na tamaroa iai aia mwakuri Taan Mwakuri. Ngkana e kaeka. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Maiana.

Hon.Vincent Tong: Ae te titiraki ngkanne ae imwina te Minita ke Madam Speaker e na irekereke ma head 237 te advertising media kanga I note bwa e bwaka man te mwaiti ae $5 te ngaa nakon $4 te ngaa kanga aio ngkai e kee am communication I taku bwa ngai n au view naba kanga e na riai ni kerake ae te advertisement iaon te media ti te titiraki e a kangara naba n drop by 20% ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker ao I taku bwa aio e rekereke ma te naan katanoata ao n taai aika a nako e kabonganaki riki te rerio ao n taai aikai ngkana with a communication ke bwaai n reitaki aika a tamaroa riki tia kabongana ni kona tera te online te naan ads akanne nanona kanga e bon kataira aron akanne ngkana e kaeka anne. E rabwa.

Tibiika: te Tia Tei mai Maiana am titiraki ni kaotaota.

Hon.Vincent Tong: Ngaia e rarabwa e ota raoi tao tia kiba nakon are imwina. Te head 242 aio ngkanne e kamanga bwa te food and rations e kerikaaki ma $214,620 nakon $194,620 kanga ti te titiraki aio e rekereke ma te amwarake tera ae riki a kerikaaki mwaitia bur eke tera I a butiko te Minita. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ao e rabwa te Tibiika te titiraki riki ane e rekereke ma food and rations ngaia ao eti bwa iai riki kerikakin kabanemwane n aio ngkai iai te naan savings man namwakaina akana man moan te ririki ao ngkai e noraki bwa iai te naan saving ao e kona ni kauarerekea te kabanemwane teutana, te naan saving ke tao te naan raa nikira mwane akana man namwakaina ake mai mwaina ngaia are e riki bwa te naan kabanemwane ao e reke bwa te mwaiti ane $20 te ngaa ao ngaia ane e a kauarerekeaki ngkai e bon noraki bwa e mwaiti te nikira ni mwane n aio. Ao naba e riki bwa ngkana bon iai naba nikira ni mwane ni banen te ririki ao e kona are e a kaboaki naba te ration ibukin te ririki are e boou ae kona ni kabaneaki iai tao teniua namwakaina ngaia are e riki te naan kanga e a ikoiko kaikomwane akanne. Ngkana e na kaeka anne e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei mai Maiana riki.

Hon.Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker au titiraki ae imwina iaon te head 250 te local services kanga I aki bati n ota n te naan local services ma ngkana e kona te Minita n ti kabwarabwara tera te local services tao namwaba 1 ao te kauoua e aera e a kerake te mwaiti ae man mwaiti ae $81,1293 nakon $96,181 kanga te kaokoro $14 te ngaa kanga uoua mwangana tera raoi te local services ke e rangi vade ao te kauoua tera bukin te kaokoro. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker n rekereke ma te local services e rekereke te naan raa mwakuri ake n aron te naan security services boia te naan

security iai naba teuana are kaboaki n bwaai tabeua ake kanga ko tangoi. Teuana naba ngkai are e karekea naba kanga bon te raka naba irarikin te naan security ao raa riki kanga tangoakin te naan photocopy n ara aobiti ake a mena iara, ao ngkai e a tangoaki riki ngkai ana bwai te KOES iaon te naan hire basis e hire ao ko a kakabwaka ngkanne te hire ao ngaia a maintenance e free te maintenance ao tera riki te service n aron akanne. Ngkana e kaeka anne e bwarabwara te Tibiika. E rabwa.

Tibiika: E taraa n ae e a bane ara titiraki iaon ara atu ni kabanemwane anne ao n nang kanakoa bwa te kaoti nano. Bwa te Atu ni kabanemwane ae 37 Ministry of Justice n te mwaiti ae $3,84,377 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. E butimwaeaki.

Ti a nakon ara atu ni kabanemwane are iaon ara tietura 38 Leadership Commission n te mwaiti ae $301,207 e a uki te maroro iaona Taan Tei. Te Leader n te Kaitara.

TE ATU NI KABANEMWANE AE NO.38 LEADERSHIP COMMISSION

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao bon ti uoua ae n na nang titiraki iai bwa te moan moa ane iaon boon te iti ao te gas ane 232 ngkai e a rang bwaka ngkai nakon $11 te ngaa I ti kan ota ngkana arona bwa tao iai te bitaki nakon te aobiti ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa are ana aobiti ngkai te Leadership Commission are e bon mena n are ana aobiti te Tia Kaeti Tua kanga te kataumwane iaon ana iti e ngae ngke tao e a tia ni katannakoaki aia miita, ma te kataumwane iaon aia iti are bon te rabwata ae boou kanga e a tibwa waaki naba ana kataumwane ngaia kanga te ware ae anga ngkai bon anne ngkanne ae kanga mwiin aia tikotiko kanga a kataia ni control te iti kanga e bwara te mwakuri a tiringi aia aircon a kataia ni kakaea te anga ae e na butiraoi riki kanga tararuan te iti inanon aia tabo kanga bon ti anne te kabwarabwara ngkanne. Ibukina ngke e bon boou te aobiti aei ao e boou ana kataumwane ao ngkanne kanga bon te waaki n tikotiko n te aobiti anne ae kabwarabwarana ae reke irou ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te Opposition

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Beretitenti ao ti nang kaitauia naba kaain te aobiti aei ibukin aia tikotiko anne. Ao ai ti kabanean au titiraki iaon ane 285 tao aei are

ibukin baoia kaain te aobiti ngkai e a rangi ni bwaka ma tao iai te bitaki naba nakon aei ma ngkana e kona n ti ibuobuoki te Beretitenti n ti kabwarabwara. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: E rabwa tao bon te bubura kanga te kataratara ae bubura bwa tao a taku bwa ana kainnanoa riki baoia ni mwamwananga aongkoa ngkai teniwaa ae a iangoia ma ngkai uowaa ane a kataia ni manage ngaia are a kataia ni keiaki ngaia ane e tiku moa anne. Bwa are ngkai e karako moa kainnanon itera ni mwamwananga bwa are e bon tuai ke temanna riki are e kantaningaaki te commissioner bwa e na manga kateirakeaki ngaia tao anne bukin naba ae uarereke tera te kataumwane iaon anne. Ao e rabwa.

Tibiika: E taraa n ae akea riki ae e na maroro iaon te atu ni kabanemwane anne ao n nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona. Bwa te Atu ni kabanemwane ae nambwana 38 Leadership Commission n te mwaiti ae $301,207 e na tei bwa rabwatan te tietura n te Biira aio akana a butimwaia ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a nakon ngkanne ara atu ni kabanemwane ane namwaba 30 Subsidies Grant and other Commitments n te mwaiti ae $67, 19,683 ao e a nako te maroro iaona Taan Tei. Ngkai bon akea ae kan maroro iaon te atu ni kabanemwane anne ao n na kanakoa bwa te kaoti nano.

TE ATU NI KABANEMWANE AE NO.30 SUBSIDIES GRANT AND OTHER COMMITMENT

Bwa te atu ni kabanemwane ae 30 Subsidies Grant and other Commitments n te mwaiti ae $67,19,683 e na tei bwa rabwatan te Tietura kanoan te tietura n te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

TE ATU NI KABANEMWANE AE NO.345 CONTRIBUTIONS TO DEVELOPMENT FUND

Ti a nakon ara atu ni Kabanemwane ane ai bon te kabanea iaon ara tietura 345 contributions to development fund n te mwaiti ae $59,340,28 ao I a kanakoa te maroro iaona. Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire tao teuana ke uoua ae I kan bubuti bwa n na kaekaaki. Te Tia Babaire iaon te overseas referral te Tia

Babairebwa ti ataia bwa n te ririki ae nako ao e aki tau are e katauaki e a manga moan ikotaki ma teuana te mirion. Te Tia Babaire ngkana ngaia anne bwa e aki tau te mwaiti are teuana te mirion ao bukin tera e kateimatoaki te ware ae ti ataia bwa e aki tau.

Tibiika: Te Minita n te Onaoraki.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa te Tibiika ao e rabwa ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti ao e koaua ibukin te contribution nakon te development fund aio ao ibukin te overseas referral ao n te ririki aio ibukina bwa e a kainaki te boarder ao e aki bati aoraki aika a kamwanangaaki ibukin te overseas referral te fund anne e tauaki iai ao e kabwaraaki iai te naan tarau ake a carry over man te ririki are e nako. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire aio tia manga mimi naba bwa ngaia te bwai aio e bon mena ibukin te overseas referral ao ngaia e bon iangoaki te bwai teuana. Te Tia Babaire tia bubuti bwa ana tuangira bwa tera ae e na kabaneaki te mwane anne ma ai bon te kangare ae koreaki ikai te bwai teuana ao e na kabaneaki n te bwai teuana. I taku bwa e aki raoiroi anne te Tia Babaire ao I bubuti bwa ana karaoaki raoi te bwai aio te Tia Babaire ke e na kaekaira raoi te koraki ake tabeia aio bwa ngaia ae e a kaboaki ibukin te bwai aio te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita man te Onaoraki e nakoim.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika I kabwara bure ngkana arona bwa e bure ongon te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti. Ma n aron au kaeka are I taekinna ao te fund anne ibukin te overseas referral n aron ae ti taneiai iai n te Botaki ni Mauri ao ni katoki aoraki. Aoraki ake a nako ao a refer i itinaniku n te ririki ae nako ao n te ririki are mai mwaina mai irouia aoraki ake e nako Taiwan ao a tibwa roko aia invoice n te Onaoraki are MACAAI n te ririki aio ao ngaia anne ae ti kabongana iai te overseas referral fund anne. Ao ti aki kabongana ibukin te extra travel ke te new referral n te ririki ibukin are ti ataia bwa are e a tia ni kainaki te mwamwananga. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire I ti kan bubuti nakon te Minita n te MISE iai te kataumwane ae $2 tabun te mirion ibukin water tanks I ti kan ongora te kataumwane aio e na karekei tangke n ran ni katoai aban Kiribati ni kabane ao ti na kantaningai aikai

imwain banen te ririki te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita n te MISE.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika I taku bwa are e a bon tia n nako au mena ma au Ministry ma e aoria bwa are e tangiria te Tia Tei ae karineaki. Eng anne are te naan project are ibukin te ran are te naan tangke n ran are ngkai e tibwaaki iaon Tarawateinainano n te naan tangke n ran imwin Tarawateinainano ana manga tibwaaki nako aon aba anne kanoan ara motinnano. Te project aio n aron ae bon ataaki bwa are ngkai te development fund e aki kona ni bane korakorana bwa are e a bon tiku naba n te mena aio e aki bane n te ririki aio e a manga kumeaki n te ririki ae na roko e aki bane n te ririki ae na roko e a manga kumeaki n te ririki are imwina. Ma te mwane aio e a bon tiku nako naba, ngaia are anne ngkanne ngkana arona bwa e aki bane n te ririki aio e na bon roll on te mwane aio nakon te ririki ae na roko. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai: Te kauoua n titiraki te Tia Babaire e kaineti ma ane te power supply i Kiritimati te Tia Babaire. Aio te Tia Babaire te bwai ae katoa ririki n te aekaki ni mwaiti aio te Tia Babaire. Te Tia Babaire ti kona n tuangaki bwa akea ana waaki te Tautaeka ni kauarerekea te aekaki ni waaki aei ae $1 te mirion ibukin te fuel.

Tibiika: Te Minita n te Line and Phoenix.

Hon.Mikarite Temari: Ti a taku bwa e a bane are i Kiritimati ti kataia ni karaoia n ara project are te bwaa arei are e tei ara tianaraita aika a boou kee. Ma ti kunea bwa akea bitakina n taian bwaa n te consumption. E bon teimatoa te kang bwaa naba ni intin akekei ao iai te katamnei ae tamaroa ae ti nang bitia ngkanne nakon taian solar inanon taai rake aikai. Ma e bon teimatoa bwa are e essential service, ao ara karekemwane ane ti kaotia nakoimi e rabwa ngkai bwa e raka te karekemwane are n electricity bwa $50 te ngaa I taku bwa ti kataumwanea anne ma are e aki roko naba n anne. Ngaia are e subsidice te Tautaeka ti kataia ni cut ngkai e a tei te power house ae boou ma ti kunea naba ngkai bwa taian intin naba kekei a *consume* naba e titebo bwa are iai te *solar* are *add up* nako iai ma te *solar* arei akea baterena ngkana e roko te riring ao e a ti *add up* teutana a nako ni ibuobuoki nakon intin akekei. Ngaia are e bon titebo naba te *consumption of fuel* ma ngkekei ni karokoa ngkai e ngae ngke iai te *solar.* Ao iai tamneina ngkai ae bon te aonaba aio ti nang kataia ni

keiaki nakon te *solar.* E kona n taraia ngkanne bwa iaon *Poland* ao anne te kamaeu e a nang tikiraoi *Poland* e maeu e kona ni mate te *power* n aki kang bwaa tao e kan namwakaina bwa are e maeu ngkanne te *solar panel* bwa iai te *solar* arei e airia ma baterena ao anne raoi ae ti a tia ni wakinna iaon Kiritimati ae e a *cut* te *fuel* iaon *Poland* e rabwa ngkana e buoka te kakaota n anne.

Tibiika: Te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kan butia te Minita ibukin te Botaki n Reirei bwa e kona ni buokira ni kamatata kanoan are te *overseas scholarship* te Tia Babaire bwa ngkana arona bwa tao eti otau ao iai ana motinnano te Tautaeka bwa ana bane n reke aia *scholarship* ake a bwaati ni kabane ake a bwaati. Ao ti kaitau bwa iai te raka ni kataumwane ao ibukin te ririki aio ae $6 tabun te mirion te Tia Babaire ma ti noria naba bwa n te ririki are imwina ao are imwina ana manga kee e na manga kee te ware aio nakon $3 te mirion e kona n taiaoka ni kabwarabwara te Minita bwa tera bukin te raka aio tao mwaitira ke irangaun irabubua ataei aika a kantaningaaki ao e aera ngkai e na manga kee nakon te ririki 2021 ao are imwina te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita n te Education.

Hon.Alexander Teabo: Te Tia Babaire e rabwa te titiraki ao e koaua tao e na teretere bwa aio te *overseas scholarship* ataei ake a nako n reirei itinaniku ao iai naba ataei ake a *in country* te Tia Babaire. Ao e koaua ataei aika a reirei ngkai itinaniku botaia ni kabane aika ana nako tinaniku 260 tabun, ao aika a *in country* 240 anne te mwaiti. Ma e *start* man 2017 e nang uarereke te mwaiti e aki bubua ni karokoa ae ngkai n te tai aei taraan ae aongkoa n 2017 ti nimangaun, 2018 te bubua tebwina ao 2019 123 ao ngkai 2020 262 ataei aika a mena itinaniku n te tai aei. Aikanne a bane nako n reirei. Ao e koaua bwa e taekinaki bwa iai te kerikaaki te Tia Babaire ao e koaua anne ngkanne e reke te kerikaaki bwa are te *covid-19* aei ti aki kona ni manga kanakoi riki akana ana manga nako. Ngaia are iai riki tao te *semester* aio kee anne te kerikaaki. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tarawateinaieta e nakoim.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika eng te titiraki ae uarereke nakon te Minita ae karineaki ane iaon ane te *social stability fund* ke tao kanga te mwane are a ragi ni kakabongana aro kea o a rangi ni buokaki iai aro. Tao bon te titiraki ibukin noran kanga tangiran te mwane aio ao kabongana ao ara kantaninga e

taara n aki tau aio ma e aoria bwa e tiku inanon bain te Tautaeka ma tao bon iai naba kantaninga ae a tiku naba inanona te naan aro bwa aongkoa e na katoboroaki aio iroun te Tautaeka ma are te titiraki ngkana e tuai n noora riaina moa n te ririki aio te Tautaeka bwa e na karakaaki ke tao e na aki bon te titiraki ma ngkana e kona ni karakaaki aio ke tao e aki. E rabwa.

Tibiika: Te Minita N Te MWYSA.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te titiraki ao e koaua bwa are ngkai bon iai moa ngkai teuana te mirion $500 are n te *recurrent* ao $500 te ngaa n te *development* ae bon tiku naba n arona moa ae $1 te mirion. Tao e a tia n taekinna te Beretitenti bwa tao te ririki ae boou 2021 aongkoa e nang raka nakon $1.5 mirion. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai: Teuana au titiraki te Tia Babaire e taekinna te Minita ibukin Line and Phoenix bwa ana *power station* are i Kiritimati iai te *plan* ae ibukin ae na kabuburaki riki ana *solar facility.* I kona n titirakinna bwa ni ngai ae e na waakinaki aio ngkana eti otara te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita n te Line and Phoenix.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker e a tia ni waaki ao ane e a waaki ao ane te *solar panel* ane i Kiritimati i London iai te tianaraita e a tabe ma te *solar panel* ane e a waaki ao iai naba ane i Poland are bon te *project* are e mwanenna ngkoa te U ao ngkanne tao bon iaona kawaina bwa are ti nang manga karaoa naba ngkanne te *document* iaona. Kanga bon *at the mean time* ngkai iai ana katamnei te Tautaeka bwa are *green climate and* irianaki ma kanoan bibitakin te bong tia riai ni bitaki nakon te *green village* anne kanoan te *vision* naba mai iroura. Ma ngkana e taku bwa e na tangiraki bwa ni ngai e tuai kona ni kangakanne ma *we are working on it.* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire I tabeka arei bwa are I a tia n roko i Kiritimati, ao n te ririki ae nako. Ao te bwai ae I noria te Tia Babaire bwa moan te raoiroi are i Poland akea ana *fuel consumption very litte.* Ma te waaki are i Ranran te Tia Babaire ae bon taekinna te Minita bwa e aki bitaki ana *consumption te fuel* te Tia Babaire bwa e aki karaoaki te *solar* n te aro ae e na kona ni ibuobuoki n te aro ae *significant* te Tia Babaire. Ai aua te ririki te Tia Babaire ao tera bukina bwa e aki waekoa ni karaoaki bwa e aonga n toki te aekaki ni mwaiti ae $1 te mirion ni

katoa ririki ibukin kaboan bwaan te iti iaon Kiritimati.

Tibiika: Te Minita n te Line and Phoenix.

Hon.Mikarite Temari: Ngkana I kan kaoka ana ururing te Tia Tei mai Nonouti ao e rabwa bwa e a tia n roko i Kiritimati ae e a tibwa tia te *project* ane te tianaraita iaon aba ao ngkanne iai ngkai te *survey* ae noraki taian kabwaka ae ti *meeting* ngaira te *Linnix* ma te *project* New Zealand ma antai iaon te *project* ao te EU. Tera taian kabwaka ngkai ake a reke ao anne te kanganga ae ti kaotia. E kangai ngkanne iaon Poland e okoro Poland bwa te tianaraita te *solar with the battery* ao ngkanne e *fully charge te battery energise by solar* ao e mate te *power* ngkanne bwa e a manga on te batere ni kamaua Poland. E okoro ngkanne ane i London bwa ti te *solar panel* e *straight direct* nakon te intin nakon te *load.* Ao anne ngkanne te kanganga ngaia tia kunea naba e aki *work* aia *experiment* naake a karaoa te *project* bwa are ti kakoaua ngai I kakoaua bwa naake a roko ni karaoa te *project* aikai e titebo bwa a *experiment* n te bwai arei. Ao I un nakon teuare e nako arei e birinako imwaim ao I kaekaeka ao akea teuarei ao ngke e tia teuare n te civil e a bon birinako naba, bwa tia kakoaua ngkanne bwa ngkana e nubono ngkai akea bonganan te *solar pnale.* Ma te *difference* e kangai akea te batere are e na *back up* ana mena ao e na *build up* ana buoka te tianaraita. Ngaia anne tia kunea ngkai ao ti anga te *comment* au Tia Koroboki e na anga te *comment* iaon kabwakan ane i London ao e tamaroa riki ane i Poland. Ma e rabwa ae ti na keiakinna. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei riki mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai: Tao akea te Tia Babaire ti te *point* ae n na mena bwa e a maan tia n ataaki ae e aki raoiroi are i Ranran ao e raoiroi are i Poland ao I kakoaua te *point* bwa e aera e katukaki ni kamaanaki n aki waekoa ni karaoaki bwa e aonga n toki ara kabanemwane ae $1 te mirion ni katoa ririki te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker ti na boboa waen te Tia Tei mai Nonouti bwa ai tibwa teuana tabun te ririki ngkai ma are ngkana e tia te *project* ao n taai nako iai te *survey* ae karaoaki ao e na anga te ribooti nakon te Tautaeka bwa e uara raoi e raoiroi e *sustainable* e *viable* ke tao iai kabwakana. Ai tibwa teuana tabun te ririki bwa I taku bwa e tia *last year* ai tibwa anne kanoan te *project* anne. Ao ti reitaki ngkai ma te EU bwa ngaia naba are e mwanenna ao e noraki taian kabwaka aikanne. Ti

aki n ae e a maan I aki ota n ae e a maan bwa maanra. Bwa e a maan nanona e aki anganiira te *definite* bwa ai tibwa 2 tabun te ririki ao ngkana tia noori kabwaka ngkai ao tia manga rinnako n te Tautaeka ae boou. Ane e bon mwakuria te Linnix ma te *planning* ao antai riki naake a katauraoa mwanena kee.

Ngaia are e tuai n rangi ni maan ao e na karaua nanona ao ae bon teimatoa te Tautaeka aio ni kakaea te anga bwa ti na *cut* te *fuel* arei. Iai iangoana ma ngaia e noraki arei bwa ngaia e aki *work* ao tia noria ngkai ao e kakoaua bwa e aki *work* ana *experiment* te *project* are e a roko arei ti na kibara are imwina nakon are te tamaroa riki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tarawateinaieta.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao tao ai bon kabanean naba au titiraki. N na ti butia riki te Minita ae nang karineaki bwa kanga ai bon akea taekan mwanenakin te *stadium* ae tao bon ti na ti kan kamatoa tao ai bon akea riki ana iango moa te Tautaeka ni iangoa tian te *stadium* ane i Bairiki arei e rabwa.

Tibiika: Te Minita n te MWYSA.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te titiraki te Tia Babaire ao I taku bwa n te tai moa aio ao ti kakea ao a taku bwa te ririki ae na roko ao tia manga karinna. Ma ngkai moa ti katokia moa bwa iai te *survey* ae karaoaki nako iai. E rabwa.

Tibiika: Ngaia I taku bwa e a bon babane raoi ami titiraki ni kan kamatata iaon te atu ni kabanemwane ao n nang kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano. Bwa te atu ni kabanemwane ae 347 *contribution to development fund* n te mwaiti ae $59,340,28 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei.

HE.Taneti Mamau: Kabwara au bure bwa e kaawa ni bure taningau ma ti ibukin te *record* bwa ko atong ane 347 ma anne are iana riki e rabwa.

Tibiika: N na manga moan kaokia riki bwa e aoria raoi n eti ara *record* ni kauouan warekan ara Biira aei ni Kometenakin ara Biira. Bwa te Atu ni kabanemwane ae 345 *contributions to development fund* n te mwaiti ae $59,340,28 e na tei bwa mwakoron te tietura n te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao ngkai tia roko nakon te boota ni kabanemwane n te mwaiti ae $227,807,441 ibukin te kataumwane ae na kabwataki ibukin te ririki 2020. Ao I a kateia ngkanne bwa te titiraki nakoimi

iaon te mwaiti ke te boota ni mwane anne. Taan Tei iai te titiraki iaon te ikota ke te boota ni kabanemwane anne. Kai akea ao n na kanakoa bw te kaoti nano. Bwa te boota ni kabanemwane ae $227,807,441 e na tei bwa mwakoron te Biira akana a butimwaia ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao ti a nakon ngkanne rabwatan ara Biira anne iai mwakoron ara Biira ane 1,2 ao 3 ao n na kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ami kan titiraki iaona. E nakoimi Taan Tei te titiraki iaon mwakoro akana 3 1,2 ao 3 I a ikotia naba. Ngkai bon akea te kan titiraki iaon mwakoron ara Biira akana teniua akanne ao I a kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano. Akana a butimwaea mwakoron te Biira ae 1,2,3 bwa rabwatan te Biira aio ao ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Kabwara au bure ngaia iai aua mwakoron te Biira ao n na manga kaokia riki bwa e aoria n ae eti ara *record.* Bwa mwakoron te Biira are te 1,2 ao 3 ao 4 e na tei bwa mwakoron te Biira. Akana a butimwaia ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Ngkanne ti nang nakon aran ara Biira ae Uarereke bwa aran ae Uarereke e na butimwaeaki bwa mwakoron te Biira akana a butimwaia ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. E nakoia akana a butimwaia.

Ti a nakon ngkanne aran ara Biira are e abwabwaki ke te Long title of the Bill bwa aran te Biira ae Abwabwaki e na tei bwa mwakoron te Biira akana a butimwaia ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai ti aki. E nakoia akana a butimwaia. Kam rarabwa Taan Tei ao mai ikai Taan Tei e a katabwanina raoi ngkanne Kometenakin ara Biira ibukin te kataumwane ibukin te ririki 2020. Ao tia nakon ara bwai are imwina. Imwain ae ti nakon ara bwai are imwina ao I a butia te Sergent at arms bwa e a karokoa ni nnena ara *mace* ibukin kaokan ara Auti. E a oki ara Auti ngkai ao ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Kauouan warekan te Biira.

Tibiika: Bwa te Biira ibukin te Kataumwane 2020 e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki te Minita n te Finance.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa kaain te Auti ni kabane aika a karineaki n te maroro. Ao I a kukurei ngkanne n tabeka ngkanne bwa te Biira ibukin te kataumwane 2020 e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. E rabwa.

Tibiika: ao I a kanakoa ngkanne bwa te kaotinako nakoimi Taan Tei, ake a butimwaea Te Kataumwane ibukin 2020 warekana n te kauoua n tai ao ngke a kangai eng ao ake aki ao ke a kangai ti aki. E butimwaeaki ao anne ngkanne are e a katabwanina raoi te maroro iaon ara Appropriation Bill 2020 ao are e a tia ngkai ni bwaati n ara Auti aei. Ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Te naan Kaoti.

Taian Kaoti

Tibiika: Te kaoti are imwina e na tabekaki iroun Hon.Dr Teuea Toatu te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minita naba n te mwane e nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

TE MWANE NI KARIKIRAKE IBUKIN 2020

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker ao tao e koaua bwa kanga e a bon bwabwakanako te tai ao e a bon moanna ni kua ao n tarou te iango ma n na kataia ni kabirimwaka au maroro aio iaon te kataumwane ibukin karikirake ibukin te ririki 2020. Tao e na uringaki naba te Tia Babaire bwa aio naba te kataumwane are e na bon riai n kaman kabwataki n te ririki ae nako ma ibukina ngke e totokoaki te moan kataumwane n 2020 ao e a riki ngkanne bwa te kataumwane ibukin taian karikirake ibukina ngke bon iai ana contribution te Tautaeka nako iai are nanona ngkanne e aki bwainaki ngke e aki kabwataki te kataumwane ibukin 2020 ao te kataumwane ngkanne ibukin taian karikirake ibukin te ririki naba anne kanga ai akea nanona. Bwa are e ngae n ae iai taian mwane mai tinaniku mai irouia i abatera ake ti itoman ma ngaia e ngae ngke bon iai aia mwane ae a tia n anga ma are iai naba ana mwane te botanaomata are e na buoka naba aron mwanenakin taian karikirake aikanne are e aki kabwataki n rekereke ma aki kabwatan te kataumwane iaon te moan te kataumwane.

Ngaia are nanona ngkanne e aki bwai te kataumwane ibukin Karikirake ibukin 2020. Ao ngaia anne ngkanne te Tia Babaire ae I a manga kukurei n te i imatan te Auti aio ni manga kawenea te kataumwane ibukin karikirake 2020.

Tao e na bon matata irouia kaain te Auti ao inanon Kiribati ibukin taian kataumwane ibukin taian karikirake bwa karikirake ake a taekinaki inanon te boki ni kataumwane aio ibukin karikirake a bon uaboboaki iaon taian iango ao taian kataratara ake e a tia ni waakinna te Tautaeka n aron ae te KDP Kiribati Development Plan are e a tia n toki taina ngkai n te ririki ae 2019 ao te

kataratara riki ae abwabwaki are te KV 20. Ao anne ngkanne are ngaia are e na kateitei iaon te kataumwane aio ibukin karikirake 2020 ni kakoroi nanon taian kataratara akana abwabwaki akanne.

I kukurei n taekinna te Tibiika n aron ae e a tia n reke bokina irouia Taan Tei aika a karineaki te boki ni kataumwane ibukin karikirake 2020 e a tia n tibwatibwaaki ao te ikota ni mwane ni karikirake ibukin 2020 bon te mwaiti ae $327.5 te mirion ni kabotauaki ma te ririki 2019 ao te mwaiti are e moan kariaiakaki ibukin te kataumwane ni karikirake ibukin 2019 bon te mwaiti ae $240.2 te mirion. Ma n aron ae tao I a tia n taekinna n te kataumwane ibukin te moan kataumwane ibukin 2020 ae e a tia ni kabwataki ngkai iroun te Auti aio ao iai ngkoa kanga ti aranna bwa te breaching finance kee are ti mwanena iai kabutan te Tautaeka man 1 n Tianuare nakon 5 ni Beberuare are ti kabongana iai te No.4 account ke tao te development fund ni kabuta iai te waaki inanon te tai aei. Ao anne ngkanne are kanga e a kuri ngkanne are e nang manga revise ngkanne taian kataumwane ibukin taian karikirake ake a kabonganaki mwaneia ibukin kabutan te waaki. Ao n aron ae I a tia n taekinna n au maroro iaon te moa kataumwane ao taian project ke tao taian karikirake ake a karaiaki mwaneia ibukin mwanenakin te breaching finance are n 1 n Tianuare nakon 5 ni Beberuare bon ti taian project are bon mwanenaki mai iroun Kiribati mai iroun te Tautaeka ti aki taian project ake a mwanenaki mai irouia ara development partners n aekakin te World Bank, ADB, Australia, New Zealand, te European Union ao antai riki nanona bon ti taian project ni kabane.

Ngaia are te mwaiti ngkanne ni mwane are ibukin te karikirake 2020 are I kawenea imata te Auti ibukin ana kariaia e bon nakon te mwaiti ae $327.5 te mirion. Man te ikota ni mwane anne ao $64.2 te mirion bon ana mwane ami Tautaeka are e bon anga e na buoka aron te karikirake ao te nikira ngkanne are $263 te mirion bon mwaane ake a roko mai irouia ara itoman ke tao ara development partners ake aki toki n angana aia mwane ni katoa ririki ibukin buokan taian karikirake.

Ao aikai ngkanne rabwata ake anga aia mwane aia buoka nakon te karikirake nakon are e a uota te ikota nakon $263 te mirion are e roko mai tinaniku ni buoka aron te karikirake ibukin 2020. Te Bangke n Atia $59.5 te mirion, Australia $27 te mirion, Tiaina $66.3 te mirion, Tiaban $13.8 te mirion, New Zealand$39 te mirion, Bangken te Aonnaba $48.5 te mirion, ao botaki

man rabwata man te United Nation $8 te mirion.

Tao e na uringaki naba te Tia Babaire ao irouia kaain te Auti aio bwa irarikin taiana buoka aikai ake a tia n anga raora mai tinaniku mai abatera, ao bon iai naba are ti aki toki n atotonga are n te moan kataumwane are te budget support ma ibukin aron kawaina e aki oti inanon te development budget. Ma I taku bwa e kakawaki ae ti na mwaneweia ngkai ngkai I taekina aron te buoka mai abatera bwa aio naba te buoka ae nang buoka aron te waaki. Are te Development Budget bon te mwaiti ibukin te ririki aio ae na anga rabwata ake a kukurei nanoia ni provide budget support man te mwaiti ae $13.9 te mirion.

Rabwata aika anga te mwane ae ti aranna bwa te budget support aikai bon Australia, New Zealand, European Union, te World Bank, Bangken Atia ao antai riki ngaia akanne. Ngaia ngkanne are anga te mwaiti are I taku bwa kanga aika a bon bubura aia contribution te world Bank, ao te Bangke n Atia bwa are I taku bwa kaka $5 te mirion te US ni katoa ririki ao Australia ma New Zealand $2.5 te mirion Australia kanga e bwaka riki teutana ao te European Union iraua riki are ao ngaia ngkanne rabwata ake a provide. E raoiroi te budget support e bon angan te Tautaeka te inaomata kanga e koaua bwa iai tuana are kanga e na kabonganaaki ibukin tao te economic reform ma te bwai ae raoiroi bwa kanga e bon kataia ni fost te bwai are te sense of ownership e bon angan te ownership te Tautaeka teuana ma teuana bwa e na bon bairea te budget support. Kanga te bwai are kanga ko bon anganaki bwa are e a mena ma are e koaua bwa are ko anganaki ma iai rekereke. Ma kanga anne raoiroina teutana bwa are e a bon roko naba ni mwane ao ko waakinna ngkoe te Tautaeka.

Ngaia are e kakawaki ae ti na maroroakinna ti na mwaneweia ibuakon taian mwane ni buoka aikai irarikin bon te mwane ake a karokoaki ibukin taian project ake a bon tia ni baireaki. Ao n aron ae I taekinna $64 te mirion mai iai anne ana mwane Kiribati te Tautaeka are e bon contribute nakon te karikirake ibukin 2020.

Tao ti na titiraki ngkanne bwa tera raoi te naan sectors aika a kitekiteaki ke tao aika ana mabiao man taian mwane ni karikirake aikai. Tao ti a bon tia n taekinna n taai ake a mwaiti ao inanon naba ara maroro inanon te kataumwane ae e a tia ni kabwataki aio bwa teuana mai ibuakona ae nang bubura riin te waaki ke te infrastructure. Ao I kukurei n taekinna bwa te infrastructure man te mwaiti are $300 tabun te mirion

anne e a bon bekanako naba te mwaiti ae $110 te mirion. Ke nanona kanga bon 30% iaon te mwaiti are $327 te mirion arei ke $328 te mirion, ao e a manga irianaki ngkanne ma te bwai are te circuit seven are kanga te economic growth ao te poverty alleviation n te mwaiti ae $105.5 te mirion.

Ngaia are I taku bwa aikai taian sectors ake taian key sectors n aekakin tao riin te waaki ke tao te infrastructure ti bon ataia bwa are bon ngaia are aranaki bwa riin te waaki bwa are ngkana akea bwaai akanne e aki kona n teimaan te karikirake. Ngaia are I taku bwa aio e nang boboto raoi ma ana iango te Tautaeka are e na kataia moa ni bon kaintoa te itera aio bwa tera nanon ae kona katea te kawai iaon aba ngkana arona bwa akea te rawa n roro ke tao akea taian marae ake ana roko iai taian wanikiba ke taian raa. Ngaia anne ngkanne e boboto iroun te Tautaeka aio ae e na bon riai moa ni kaintoaki riin te waaki. Bwa I taku bwa e bon eti naba kataumwaneana n taai aika nako.

Ti a tia n taekinna ngkai n aron te karao kawai are e a tia ni moanaki i Butaritari ao e koaua tao iai te mwarara teutana ibukin te Covid-19 ma I taku bwa e nang waaki te water and sanitation project are e a tia ni waakinna ngkai te green climate fund ma te Bank n te Aonnaba n te Bangk n Atia aio te kabanea ni bubura n project are e kateaki ke e produce teuana te mirion te liter per day ti irouia kaain Tarawa. Ngkana ko iango 1 te mirion te liter ni katoa bong that more than enough to serve the all of the population iaon South Tarawa ni ikotaki ma Betio ko nako n tebotebo ko tebotebo n te ran ae drinkable e healthy ao e clean ko tebotebo ao koa mooi naba iai. Ai bon aekakin are ko mena itinaniku are ko tebotebo ao ko a kona naba ni mooi naba iai.

Ngaia anne I taku bwa teuana te karikirake ae na rangi ni bubura ao anne ngkai ae nang waakinaki. Te kauoua n titiraki ngkanne n aron are I taekinna iaon economic growth and poverty alleviation. Ao ngkanne iai naba ngkanne te mwane ae $1.3 te mirion ana kataumwane te Tautaeka ibukin karikirake iaon Itoman iaon Kiribati. Australia e anga $2.5 mirion ibukin te submarine cable project ma e bae moa ngkai mwakuriana ibukin naba Coronavirus ao e koaua bwa kanga iai ngkai itera tabeua ngkai ake a manga mena ti aki anne ma te Bangke n te Aonaba are kanga te fibre optic ngkai are e na kaweneaki imarenan Kiribati, Nauru ao Ponape kee. Aio are e na kabirimwaka te intanete n aekakin are e karaoaki naba ngkai mai marenan Australia, Kiritimati ao Honolulu anne are e bon mwanenna te Bangke n Asia, ma are Tarawa, Nauru ao Ponape ke

tao FSM e mwanenna te Bangke n te aonnaba. Ma iai te ike moa teutana ngkai n ane Matiare are Tarawa, Nauru, Ponape ibukin ae e a manga roko naba America, bwa are America kanga e un bwa are e reke te tenta iroun te Huawei. Kam ataa te Huawei bwa are bon ana major competitor te Apple i America. Ma are e reke irouna te bwai anne ma e titebo kanga e nang vedo te bwai anne kanga e aki vedo ma e na kataia ni influence Ponape bwa e na aki kariaia te bwai anne.

Ngaia anne ngkanne teuana ae kanga e na kananokawaki ae na delay te project bwa are un America ngke e reke te tenta anne iroun te Huawei are kam ataa te Huawei I taku bwa tao bon ngaia are bwain Tiaina ao irarikina kanga te 5G kanga America ngkai e kakaiangatoa ma ngaia iaon te 5G ao anne ngkanne teuana ae kanga e na karekea te iremwe.

Te Tia Babaire ikotan kataumwane ibukin rikiraken te kaubwai ao kauarerekean te maeu ni kainnano ane I atonga ni imatang bwa te poverty alleviation n aron are I a tia n taekinna te mwaiti ae e na kabaneaki iaona bon $104.7 te mirion ke 32% man te ikota ni mwane anne. Ao e moamoa mai iai ngkanne boon e takataka are e nako man ana contribution ae $16 te mirion are na mwanenna te Tautaeka n akea te buoka mai tinaniku aio n aron are I a tia n taekinna ae $16 te mirion ibukina bwa bon iai te mwane mai mwaaina ae tekateka iaon No.4 Account are $28 te mirion ao mwanen te takataka are ti na tiku iaon te boo $2 te taara n te kiro anne ngkanne e na karikirakea mai iai.

I kukurei naba n taekinna te Tia Babaire bwa iai bon ana anga nano ami Tautaeka aio ibukin tukan taian kanganga iaon te Covid-19 ao buokaia naake a rootaki te aoraki te pandemic aio e moamoa riki taian business ake tao e a in aia kambwana ke aia bitineti n aekakin taian travel taian bitineti ake a rootaki bwa tao e aki rereke aia raa e a bwaka naba aia karikirake e aki roko tao ibukin taian kaako ma taian raa. Ma e kukurei te Tautaeka aio bwa iai ana relieve package ae anga naba ni bon oin ana mwane n te mwaiti ae $13. 5 te mirion ao aio are e ikotaki ma taian katarau are ana anganaki taian bitineti are a kona n tarau iai in a very very conssional loan n aekakin are e a tia ngkai n agree ngkai te kabineti bwa ana anganaki ti 5% ao ana kabwara inanon 5 te ririki. Ao I taku bwa e nang butimwaeaki anne irouia bitineti a nang kukurei iai ao anne ngkanne teuana buokaia bwa are e koaua bwa are tao a bon rootaki ni itera aikai. Ao anne naba aio naba e rekereke ngkanne ma naake tao aia tia mwakuri are a tia ni kakerikaaki bwa tao n aekakin tao Tobwaraoi ke

tao antai bitineti ake taian travel ao ake kanga ngaia a bon nang hit hardess n te pandemic anne naba te mwane ae e na kabonganaaki ibukiae ao ni ikotaki ma taian kanganga ake a irekereke.

Karikirakean te konabwai irouia ara botanaomata ao te Mauri, ke aranaki bwa te Human Resources Development and Sectors kabwaian Kiribati ae te kabanea ni kakawaki bon ana botanaomata rinanon ana kukune. Tamaroan aia mwakuri ma aia reirei, rabakauia ni bitineti ao itera riki aika a mwaiti aio are irekereke. Te kataumwane aei ao iai $80.5 te mirion ibukin te Mauri ao karikirakean aia konabwai ara botanaomata, are ngkana ti kabotaua ma te ikota ni mwane are I a tia n taekinna ao e bon nakon te mwaiti ae 24% man te ikotani mwane anne.

Ana buoka Australia bon $19.7 te mirion ibukin te reirei ao te kamwakuri ao boutokaan te KIT ke tao te Kiribati Institute of Techonology. Iai naba $10.5 te mirion mai iroun New Zealand ibukin te reirei ni Kuura aika a rietata ao katoamauan te MTC ao te Kuura n Neeti are ian te KIT. Ao a raonaki aikai iroun te Tautaeka n te mwaiti ae $9.2 te mirion ibukin te reirei bon inanon te betebeke tao taian regional institutions. $6.9 te mirion ibukin te katarau nakoia ataei ake a bon kan reita aia reirei ao $1 te mirion ibukin baoia ataein te reirei iaon abamwakoro. Ao aikai n aron are I taekinna aikai n aron are I taekinna aikai ake bon ana contribution ami Tautaeka nakon taian karikirake.

Botan te kataumwane ibukin 2020 nakon te Mauri ao Kuakua ao katoki aoraki bon $30.7 te mirion ni kabotauaki ma $9.9 te mirion n 2019. Aia buoka Australia, New Zealand ao Bangken te aonnaba e nakon $7 te mirion. Tiabana e katoamaua totokoan te katauraoi nakon te Covid-19 n ana buoka ae $8 te mirion. Te Tautaeka e kataumwanea $6.2 te mirion ibukin karokoaia aoraki itinaniku ao mai iaon aba nako Tarawa, referrals taan kuakua mai tinaniku ao te katamaroa nakon te Onaoraki are i Betio.

Te sector naba ngkanne teuana are e nang boboto iaona te karikirake aio bon te otabwanin ke tao te environment a mwaiti buoka ni irekereke ma bibitakin kanoan bong climate change aika a oti ian riin te waaki n aron ae I a tia n taekinna. Ake a bon kaineti ma te otabwanin iai mwaneia ae te $18 te mirion. Te Bangke n Asia e anga $11 te mirion ibukin te Pacific Resilience Program ao New Zealand e karekea $4 te mirion ibukin te climate change resilience ao te kaoki mange ao tao e aranaki bwa te solid waste management.

Teuana naba ngkanne te sector ae nang kakawaki ae nang bongana n aron naba ae ti a tia n taekinna mai mwaina ao are e oti naba n rabwatan te Kiribati KDP bon te bwai are ti aranna bwa te good governance ke tao governance. Te waaki n Tautaeka ae itiaki. Te $14 te mirion mwanen te katamaroa nakon te financial information systems ae 8 mai iai ana buoka New Zealand $8 te mirion mai iai ana buoka New Zealand. Iai naba te $3 te mirion mai iroun Australia.

Tibwatibwaan te kataumwane ni karikirake aio iaon mwakoron nako Kiribati tao ti aranna bwa te geographical distribution riki iaon taina mwane ni karikirake aikai e kangai aron tibwatibwaana. Ibukin karikirake ake a tabangaki manenaia nakon Kiribati ke tao taian national project a mwanenaki $193 te mirion ke 60% man te ikota ni kataumwane. Aio ngkanne are tia kataia ni manga karaua n tibwatibwa ngkanne taian mwane ni karikirake aikai by region n aekakin ae tao e ngaa e nako buuki. E ngaa e nakon te Aono n Raina e ngaa ae tiku iaon te urban area. Ao ngaia ngkanne ae ti a tia n taekinna aio ngkanne ake bon ti ibukin taian national project e a bon bekanako naba te mwaiti ae $193 te mirion ke 60%.

Ibukin taabo ake a mena iai aobitin Tautaeka n aron Tarawateinainano e reke irouna 25% ke $84 te mirion ao 1% $3 te mirion a bwaro nakon Kiritimati. Ibukin abamwakoro ake tabeua ke kaain abamwakoro tibwaia bon $46.8 te mirion ke 14% man te ikota anne. Ngaia are ti na aki mwaninga bwa ngkana ti karaoa te bwai aei ti na aki mwaninga ae iai naba taian national project n aekakin kabwakaan rooia ataei aia mwane kaara boon te takataka, tera riki aikai are irarikin are taian rabwata ni karikirake aikai aikai naba karikirake ake ana buoka naba. Ngaia are e na riai n aki mwaninga te aba taekana ti taekina aio bwa aio bon ti taian project ma ti na uringa bwa bon iai naba taian national project are a bon mabiao naba iai tarira ma mwanera ake i buki. Ai anne ngkanne teina te Tia Babaire e koaua kanga I a kataia n ti summarise bwaai aika a tia n raa ke aron tein te kataumwane ni karikirake ibukin Kiribati ibukin 2020 n aron ae I taekinna ti aki te mwaiti ae uarereke te mwaiti ae nang bubura ao I a tia n taekina ao ni maroro iaona n aron tibwatibwaakina tera taian sectors ake tao e na boboto iaona. E kanga aron tibwatibwaana iaon Kiribati ae bwanin ao antai aika a mwanena taian karikirake akanne ao I taku bwa e nang kakukurei bwa e ngae ngke ngaira kaain Kiribati te Tautaeka, e aki nang bati naba ana kona e nang bubura ae ti anganiko.

I taku bwa aio e a bon nakon naba iraua ae 64 iaon $300 te mirion I taku bwa te percent anne I taku bwa e na kaan 20% ao anne 20 tabun te katebubua. Ma I taku bwa anne e kakukurei I taku bwa anne e kakawaki ao I taku bwa e kaeka aia taeka raora tabeman ao ana bukin taeka ngke ti tataninga ngkana ti bon kona naba ni mwanen taian karikirake aikai. Ao I taku bwa e bon rangi n oti ao I taku bwa e nang moamoa riki I taku bwa e oti naba iaon ae te covid-19 aio e koaua bwa e waa kaain abatera aika a roko ni ibuobuoki ma e korakora naba ana mwane ami Tautaeka, ae I taku bwa $10 tabun te mirion ae tia n anga ibukin buokan ara botanaomata ake a nang rootaki n te aoraki.

I taku bwa e kakawaki te ikarekebai te Tibiika, Madam Speaker ae karineaki kaain te Auti ae karineaki inanon te waakirake aio bwa are ngaira te aba ae uarereke kanga bon akea ara kona ae ti na amoa te uota aio n ti ngaira. Ti bon kainnanoa te ibuobuoki mai irouia taan tia ibuobuoki mai tinaniku are ana kataia ni ira ao ni borau ma ngaira inanon ara waakirake. E koaua bwa are iai te reimaurua ma tera riki ae ti na kaitibo ma ngaia ma ngkana ti na bane ni ikarekebai ni iraorao ao ni ibuobuoki ao I tkau bwa ti na kaai n roko n te kawai ae it a win win situation. E na kabwaia Kiribati ao e na maeu naba nanoia naake a buokia. Man taeka aikai te Tibiika Madam Speaker ae karineaki ao I a bubuti tabekan te kaoti ae te kataumwane ibukin karikirake 2020 e na butimwaeaki iroun te Auti aio. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minita naba n te Finance ao kai e a tia n nako te kaoti ibukin te mwane ni karikirake ao I anga ngkanne te maroro nakon moa te Leader n te Kaitara. E nakoim te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao ti a rimoa ni kaitaua te Kauoman ni Beretitenti ke te Minita n te Finance ibukin uotakirakean te kataumwane ibukin karikirake ibukin te ririki aei. Ao tia rimoa naba ni kakaitau nakoia taan buoka abara ae Kiribati ibukin iangoan rikirakera ni itera ake a tia ni mwanewei te Kauoman ni Beretitenti ake kanoan ara boki ni karikirake ara kataratara are tao te aua n ririki ke te KDP. Ao ana kataratara riki te Tautaeka are e rababa ae te KV 20. Ti a kaitaua taan anga te buoka ni itera aika a mwaiti.

Ao e koaua te Tia Babaire aikai naba bon te nana karikirake aika a nang kakawaki ibukin ara botanaomata ao e a tia ni kabwarabwarai te Kauoman ni Beretitenti itera ake a kakaokoro ke

te naan sectors ke te naan areas n aron are a mwaneweaki ian ara boki ni karikirake are te KDP ao te KV 20. I aki manga kan kaoki aikai te Tia Babaire ma te bwai ae tao ti kan maroroakinna tao bon taraan tobwaan kainnanon te botanaomata n te kataumwane aei. Ao ti ataia a nang tiraua karikirake ake a rin inanona ae ibukin rongorongoia ake iai ake a tia ni bane tao a tia n toki ma iai nikiran mwaneia iai are tao a bon waaki naba ma aikoa ngkai rin n te kataumwane ae ni 2020 bwa bon iai naba mwaneia. Ao tao iai naba te naan kataumwane ibukin karikirake ae tao a tuai naba n tibwatibwaaki tao unallocated a tuai naba n tibwatibwaaki ana nakea. Ao ti kakaitau ibukin ae ngaira bon kaain Kiribati are ti a tia ni bon karinna ibukin rikirakera.

Ti kaitaua te Tautaeka ngkai e koaua are iai te mwaiti ni mwane are e a tia n taekinna te Minita ae $64 te mirion ao I taku bwa aei e nang kakawaki bwa ngkana ti bon kona ni mwanena te bwai ae a kainnanoia ara botanaomata ao anne ae kakawaki bwa ti na aki tataninga te buoka are tao e na roko mai tinaniku riki ni itera ake a bon rangi ni kainnanoaki. Ao e koaua te Tia Babaire a bon tiraua kainnanoia ara botanaomata ae ti aki toki ni uouotiarake, tao nakon te Maneaba ni Maungatabu.

Ti nang karabwarabwa bwa iai aika a tia n tobwaaki ngkai inanon te naa karikirake tao ngkana ti tara moa are riin te waaki ti noria bwa e nang tiraua te kataumwane tao bon ngaia te moan bubura te kataumwane iaon riin te waaki. Ao ti kariaia bwa aei te bwai ae moan te kakawaki ibukin rikirakera ao rikiraken abara ao tao riki tobwaan kainnanoia ara botanaomata. Tao iaon te naan karikirake iaon riin te waaki ti ataia bwa iai tao e nakon $68 te mirion n aron ikoikotana are tao e bwaka ian te karikirake ibukin aon aba, te karikirake ibukin riin te waaki iaon aba. Ao aei tao e rawata are a bon waaki naba ngkai n aron are e kabwarabwara ao tao e matata n te boki ae ti a tia n anganaki ibukin te kataumwane ni karikirake. Ao aikai a nang kakawaki I taku bwa ti na nang bubuti naba ibukin tao kabirimwakaia riki te naan karikirake aikai ti noria ae iai are bon ara karikirake are bon iaon riin te waaki ibukin aon aba bon iai are ti bon mwanenna ngaira ara Tautaeka ngaira kaain Kiribati ao iai are a mwanenna taan ibuobuoki are raoraora mai tinaniku. Ao ti ataia bwa karikirake angiin karikirake aikai a tia ni kaman rin n te kataumwane ibukia ao tao aikoa ngkai oti inanon te boki ni kataumwane ibukin te ririki aei.

Tao n aekakin karaoan te naan kawai tao marae katamaroa nakoia iaon abamwakoro. Ma tao ngkanne te bwai ae nang kakawaki naba ae tao ti na ataia ao tao ana ataia ara

botanaomata bwa a bwaka ia ngkai karikirake aikai ke tao riin te waak iaon abamwakoro bwa arei tao bon kanoan naba te naan titiraki aika a mwemwekaki inanon ara Auti n Tei aei, ao tao aikai bwaai aika ti noori bwa ni kabonganaan te mwane ao tao e tuai n rangi ni korakora ken i mwaiti aron kabonganan te mwane iaon aei. Ma tao aikai bwaai ae ti na bubuti nakon te Tautaeka bwa e na kabirimwakai riki ake a tia n reke mwaneia.

Teuana naba te kainnanoa are iaon te naan itoman ao aikai naba e rekereke ian are e a tia ni mwanewei te Kauoman ni irekereke ma riin te waaki. Ao e koaua iai karikirake aika a nang kakantaningaaki e rabwa te kabwarabwara tao ibukin te naan iremwe ibukin tao karokoan te naan itoman ake a rangi n tawe, ni katikan te naan rain are e na ibuobuoki ibukin tao te reitaki n te intanete. Ma aikai tao ibukin riki tobwaan aia kainnano ara botanaomata ibukin te itoman I ataia iai tabeua te naan kataumwane ibukin tao katean te naan taua riki ma I taku bwa tao n te kataumwane are imwina tao e na kakaongora riki ibukin kanoan ana waaki te Tautaeka n tobwai kainnanon te botanaomata n aron are a tia ni mwamwaneweia.

Te bwai naba ae moan te kakawaki te Tia Babaire are ti ataia bwa bwaai aika riin te waaki e kakawaki are ana tararuaki raoi ao ti a tia n noria iai te kataumwane are $2.5 te mirion are bon ana mwane Kiribati are e na tararua te itera aei. Are tarauakin riin te waaki bwa ana karauaki raoi n taraaki ngkana iai te uruaki ana kibaraki. Bwa iai tao te kakae are a tia ni kakaraoia taan rabakau tao katean riin te waaki ao bukin tera ngkai n te betebeke aei te kanganga ae e okioki ae kateaki rabwatan riin te waaki ao e aki maan imwina ao e a manga onikaki. Ao I taku bwa a kunea bwa e karako te mwakuri iaon tao tararuakina tao te maintenance ngaia aei $2.5 te mirion ngkai n te tai aei e koaua bwa iai kawaira are e boou ngkai iaon Tarawa ma e nang kakawaki ae ti na kateimatoa ao e rabwa bwa ngaia anne naba kanoan ana kataumwane te Tautaeka. Ibukin kainnanon te botanaomata ni irekereke ma tao te takataka ti ataia ae iai te karikirake n ririki aika a nako are ibukin katean te naan umwa n takataka iaon abamwakoro, ao ti na manga bubuti kaemauan aei bwa e tuai n rangi ni matata bwa e a bwaka iai bwa kanga e nang uarereke n ara wareware e titebo ma akea mwanena ae e a tia n reke ma iai te kabanemwane ke tao iai nikiran te mwane ma tao e aki rangi ni matata n te boki ma te bwai ae nang kakawaki bwa aei teuana kainnanoia ara botanaomata ae tao ti na bubuti bwa e na manga taraaki ke tao ni manga kabirimwakaki mwanena bwa e aoria n toki te

kainnano tao teuana buakakan te naan takataka ake a tiku ni maan iaon abamwakoro are ngkana e reke te naan tabo ake a bubura are a kona ni kawakinaki iai bwa I taku bwa e na ibuobuoki ao riki ai bon tobwaan te kainnano are kakatokan te katine ibukin are e a on te naan umwa n takataka.

Teuana naba te karikirake ae e na buoka naba kainnanoia te botanaomata tao riki kaain aon aba are ngkai n te tai aei 13% are e bon irekereke ma te karikirake iaoia. Teuana te kanganga ae e aki toki naba ni uouotakirakeaki bon tataren te kaako, ao I taku bwa bon iai ana iango te Tautaeka n te karikirake naba are katean te naan umwa ni kaako tao riki n te naan tabo ni matabaiawa. Te naan cargo shed ao te naan kaa ibukin karaian te naan kako. Tao aei e na rangi ni ibuobuoki naba n tobwaa kainnanoia te botanaomata ao riki tao iaon abamwakoro n te itera aei.

A tiraua te Tia Babaire tao bwaai are ti na taratarai ibukin tobwakin kainnanoia ara botanaomata, teuana are tao e a bon rawata naba te ma maroro iai bon te buoka nakon te kambwana ni kibakiba ae te Air Kiribati n aron noran kanoan ara kataumwane, ao iai ae e a tia tao n ririki aika nako iai ae e a tia ni kataumwaneaki tao buokan tao te kibakiba inanoa ae $2.9 te mirion. Anne ibukin te Air Kiribati ao tao aei naba te itera teuana ae tao e na kainnanoa riki te ibuobuoki ngkai kanga akea ngkai ae kataumwaneaki ibukin te ririki ma tao aikai itera tabeua ae ti kan iraoroa naba iai ma te Tautaeka ma tao n ana kataumwane n te ririki ae na roko tao ngkanne ti nang noori tao kataumwane ibukin tao boon riki te naan wanikiba n aron are e a tia n taekinna.

Ao e koaua teuana naba tao aia kanganga te botanaomata ae e aki toki naba ni uouotakirakeaki nakoira bon te kanganga ni irekereke ma tao kanakin mataniwin te aba. Ti ataia bwa iai ngkai $2 tabun te mirion tao $2 te mirion ian te itera aei are te disaster fund are a ibuobuoki ni buoka kainnanoia te botanaomata. Ao tao riki ana bwai te botanaomata aika a kakawaki bwa ana kamanoaki. Ma aei te Tia Babaire ti kan iraorao naba ma te Tautaeka bwa a tiraua naba te naan tao te naan bubuti mai irouia naba te botanaomata ao tao aei naba e na kona n taraaki bwa tera angana ae e na kona n raka riki aron te ibuobuoki iai.

Ma ti nang kakaitau ibukin te naan buoka aikai nakoia ara botanaomata. Iai naba ti noora tao teuana te karikirake ae e rangi ni korakora iai tao te nano ni kan atatai iaona bon te karikirake ibukin te kibakiba nako tinaniku ao ti kaitau ti noria ae iai te mwaiti ni

mwane ae $60 te mirion are e a tia ane e rin ian te kataumwane n te ririki aei ibukin boon te wanikiba te embraer mai iroun Tiaina. Ao aei are kanoan ana grants Tiaina are ibukin boon te wanikiba. Ma ti ongora ngkoa n aron kabwarabwaraan te account are kanga e kaukaki are No.3 ni irekereke ma te karikirake aei ao tao iaon kawaina n roko te mwane aei bwa n aron kaongoakira are $19.5 te mirion are e a tia ngkai n tekateka inanon te account. Ti ngkana tao aei are e bon rinnako ian are te nambwa 4. Ma anne tao teuana te titiraki bwa e aoria n ae e matata ma tao aikai te kataumwane ibukin te ririki aei are e bon tuai bane te ririki.

Te Tia Babaire I taku bwa iaon ngkanne are kabonganakin te mwane ni karikirake ibukin mwanenakin ana waaki te Tautaeka n te tai are kanga akea iai e aki nang matata bwa akea iai tao te kariaia nakon te Minita bwa e na kabongana kanoan tao mwakana ian te Tua ae Maungatabu ao anne are $22 tabun te mirion are ngkai e a tia ni kabwarabwara bwa kanoan are e anaaki man bon ara karikirake are ti mwanenna ngaira kaain Kiribati are ngaia tao ti a tia ni kabwatia ian te kataumwane ibukin te ririki aei are ian te LCDF, tao anne otara ngkai bwa akea ngkai e na akea rotaki karikirake aikai.

E aki rangi ni matata raoi ma tao aei e kakawaki naba ae kamatataki bwa iai te mwane ngkai are ti a tia ngkai ni kabwatia aikai mwaane aika ibukin karaoan nanon te naan karikirake aikai ke aikai are bonotan mwiin are e a tia ni kabonganaaki. Aei e kakawaki bwa e na matata naba bwa ibukin kainnanoakin te naan karikirake aikai n aron are ti a tia ni maroroakinna. Kainnanoakina iroun te botanaomata ao ngkana arona bwa a tia ni kabonganaaki bwa are ti a tia ni kariaia arei aei ngkai e a bonota te raran arei ke tao e tuai tao anne teuana e nang kakawaki.

Te Tia Babaire te titiraki are tao e koaua tao iai te naan kaotaota ke tao ni boong aika nako ibukin kabonganan te mwane anne ti a tia n nang ota ngkoa are e a tia n nang eti taekana are ian te moti n te bowi ma tao aei bon te titiraki ae tao ai bon tabera bwa ti na teimatoa n titiraki. Bwa tao ngkai tao e bon tuai otinako raoi ao tao anne ae ti na bon manga kawenea riki bwa te titiraki ao bon tabera naba ngaira Taan Tei bwa ti na karaoa are ti na riai ni karaoia ibukin tao kakaean raoi kaekaetan raoi ana mwane te Tautaeka te botanaomata. Ao e irekereke aei ma ana mwane te botanaomata bwa are ngaia kanoan te LCDF e anaaki e kanoaki man te recurrent ao n aron are e kabwarabwaraaki e aki rin ian tao te

kariaia ae ti a tia n anga ngkai bwa bukin are mwanen te karikirake.

Ma ngkai ti ataia bwa te mwane are e anaaki arei bon ana mwane Kiribati nanona bon te mwane ae anaaki man te consolidated fund ibukin te karikirake. Tao aikanne bwaai ae ti raraoma iai ngkai nanona bon iai mwakara ke mwakan te Auti aei n noori ao tarai kabanemwane aikanne ke kabonganaan te mwane anne bwa e na riai n appropriated. E riai ni karaiakaki iroun te Auti ao anne are kanoan ngkoa ara titiraki iaon are te bon te kataumwane. Ao aei te Tia Babaire ao tabeua ae ti kan titiraki raoi bwa tera tao ana impact tera tao te kataratara iaon tao tobwakin aia kainnano te botanaomata man te kataumwane n te karikirake aei.

Tera mwiina ae kanga ti kantaningaia ni itera akana e a tia n taekinaki ian te naan riin te waaki kanakoraoan te tararua n te Mauri iai ara titiraki ibukin tao iterant e Mauri ae ti tangiria bwa e na rawata riki te kakorakora nakon te itera aei tao te investment. Aikai naba kanoan te karikirake ni iteran bwaai ni mwakuri te naan mitiin ake a kainnanoaki ibukia tao te tutuo tao tera riki are e kainnanoia te onaoraki ke te botaki ni Kuakua ibukin kanakoraoan te tararua.

Te Tia Babaire a rawata te naan mwane are tao a tuai ngkai n tibwatibwaaki nakon te naan karikirake tao aei riki ni irekereke ma ana buoka ngkoa Taiwan. Tao te titiraki bwa e kona ni kabonganaaki ngkai tao kainnanoa akana a tia n taetaekinaki ibukin tobwaan kainnanon te botanaomata. Iai te naan karikirake ake a nang riao kabanemwane iaon mwanen karikirake. Ao tao bukin tera ngkai a reke aikai? Ao tera ngkai tao te anga ibukin tobwakia ke tao karekean mwanen karikirake aikai bwa e na kanakoaki te naan tarau akana a tei iaia. Ao tera ngkai mwiina nakon te botanaomata tao iai karikirake aika a tuai naba kabonganaki mwaneia ao tao riki aikai a irekereke nakon karikirake iaon aba are ian te Kauntira a tiraua naba nikiran te naan karikirake aikai ao tao aei kanga n ongongora n te naan ma maroro ni bong ika nako ni kaekaekan te titiraki tao aikai a bon teimatoa ian ara Kauntira aika a kakaokoro. Ma aikai te Tia Babaire tera iaon aia buoka tabeman taan anga te buoka bwa ti kakaitau nakoia iai aika a oti tao kanoan tao ririki aika a na roko ti kakoaua bwa temanna te tia anga te buoka are e a onea mwiin ngkai ana buoka Taiwan, e aki rangi ni matata ian te boki ni karikirake bwa e na teimatoa ni mwaneni karikirake are e mwaneni Taiwan n ririki aika nako ke aki. Tao ikai n aekakin te buoka nakoia Ekaretia tao aei e aki oti n te boki aei n aron

teina taraan ririki aika ana roko tao bon iai bukina.

Ma aikai tabeua kanoan ara titiraki iaon te kataumwane ibukin te karikirake ao e koaua bwa kataumwane aikai are a bon irira te ririki ngkana iai nikirana n te ririki aei e na bon uotaki nakon te ririki ae na roko. Ao ngkai a nang tiraua nikiran te naan karikirake ao tao a tuai ni matata bwa tera ngkai ae a karaoaki iai, ao aikanne tao ti na katikua bwa te naan titiraki ni iraorao nakon te Tautaeka. Te Tia Babaire a tiraua kanoan tao tibwangara ibukia te botanaomata ao aikai tabeua ae ti noori ibukin tobwaan riki kainanon te botanaomata are a tia ni uouoti nakoira n aron are I a tia ni mwanewei tabeua.

Ao te bubuti bwa a kona ni kawaekoaki aikai ni kibaraki ake aki nang oti ngkai rongorongoia n te ririki aei ma a tia n reke mwaneia ao ni ngai ae ana kona iai ni katiaki n aron karikirake iaon abamwakoro. Ti ataia bwa iai kanganga tabeua ni irekereke ma te aoraki are e taona te aonaba ae ngaia tao a riki iai te naan iremwe n ara karikirake tabeua n aron riki akana ibukin aon abamwakoro. Ti kakaitau ibukin te naan ibuobuoki ibukin kamanoan abara ke kateimatoan kamoan abara man te aoraki aei, ti a kaitaua taan anga te buoka. Ti a kaitaua te Tautaeka ngkai bon iai naba ana buoka are e a tia ni kataumwaneia ibukia riki tao bon ara botanaomata a tia n rootaki n te aoraki aei ara tia karikirake ao naake a bua aia mwakuri ti kakaitau n aei.

Te Tia Babaire aikai tabeua tao kanoan ara maroro ibukin ke iaon te kataumwane ibukin te karikirake ibukin te ririki 2020. Ma I ti kan taekina teuana kanga ni kaeka te tabeka man te Tautaeka are e kangai bwa ngke arona bwa a kaman kariaiakaki te kataumwane ibukin te karikirake n te ririki ae nako ao a kaman waaki bwaai are tia manga tangiri ngkai bwa ana kibaraki. Ao I taku te Tia Babaire bwa ti bon ataia n aekakin naba te kataumwane are ti a tia ni kabwatia are aongkoa naba aki waaki te naan waaki ake a iangoki ibukin are e aki bwaati n te ririki ae nako. Ae I taku bwa n aron ae ti a tia noria tao waaki ibukin te karikirake I taku bwa akea noran te kanganga ibukin karaoan nanoia are teuana te mwane e aki bua n tokin te ririki bwa a reitinako. Te kauoua, bon iai ana anga te Tautaeka n aron ae ti noria ae bon buti naba ngkai Kiribati e ngae ngke a tibwa bwaai te kataumwane ao e bon buti naba Kiribati bwa bon iai naba anga te Tautaeka ni mwanenna ae e a tia ni katauaki mwakana te Minita ian te Tua ae Maungatabu. Ngaia tao ti te taeka tao kaotaota bwa mwiina e na bure aia ongora kaain Kiribati bwa ana taku bwa ngaia e aikoa tia iai te

naan kawai ke tao tera ae a kainnanoia bwa bukin are e aki bwaati te kataumwane aei n te ririki ae nako.

Ma I taku bwa a bon kona ni waaki ma tao iai bwaai ake ana bon kainnanoa ana kariaia te Auti aei ma I taku bwa aikanne a na bon kona ni waaki ian mwakan naba te Minita. Ao aikai tabeua maroro te Tia Babaire ao ti butimwaea te kataumwane ibukin te karikirake ibukin 2020. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Beru temanna Hon.England Iuta e nakoim.

Hon.England Iuta: Te Tibiika tao bon te bwana ni manga kamauri nakoimi ni bwakanakon te tai ngkai au kantaninga ao au kamauri e na manga karekea te uti ni mata teutana, nakoimi ni kabane kaain ara bowi n te tairiki aio kam na bane ni Mauri. Ti kaitaua ana tabeka te Tautaeka ae e a tia n tabeki ibukin ana kataumwane n te karikirake n te ririki aio ao e koaua ae e tinetine te taeka are e bae man te ririki ae nako, anne ngkanne te taeka anne.

Ma e aoria bwa kanoan are e a ti a nako ao e a waaki te waaki ngkai ma ti kaitau n aron are e taekinaki bwa e rawata taan buoka. Ao teuana te bwai ae nang teretere ae taekinaki te aoraki are e a roko naba n te ririki aei. A bae naba ara koraki iai man Maati bon Maati ao a bae naba te koraki ni Kiribati te nati ni Kiribati n aki manga reke okia nakomai.

E kakawaki te maroro ao bon ti ngai tabetabeu e rawata naba tabetabeu tao bon a rawata naba bwaai aika a riki ao ti bon kaetieti naba ma aron te nakonako n te tua a bon eti ngkai bwaai ake ti karaoi ke tao akea bwaai ake ana manga titirakinaki. Are bon te covid-19 te karikibwai ae boou ao ngaia are bon iai ana kataumwane te Tautaeka ae raka naba n aron aio. Te $13.5 te mirion nanona e a bwaati ngkai ao e a tia ni bwaati te kataumwane 2020. Ma bon ti au titiraki e waakinaki raoi ni ngai te bwaka mwane n te karikirake aio. E rekereke inanon are $22 te mirion are e biri man 1 n Tianuare nakon 5 ni Beberuare kea i tibwa imwina riki. ao ni ngai ae kabwataki iai bwa are te kan matata imwain rineakin te Tautaeka ae boou ke imwin are e a tia n reke te Tautaeka ae boou.

Aikanne titiraki aika ti na riai n titiraki ni ngai are e waaki iai, are ngkana imarenan taai akanne ao e na kaetieti bwa are tao ngkana iai te mwaaka ae kabongana te Minita e na riai ni wene ngkai, tao n arona e na akea. Bwa are te kabanemwane ae boou ao te $13 te mirion e rangi ni mwaiti ao tao bon te titiraki naba bwa tera raoi katautauan te mwane

anne. E na bane iraua ikekei ao iraua ikai ao iraua ia. Aikanne bon ti ara kan ota ngkana e kona ni kamatataaki.

Te bwai ae kakawaki naba are te ware a nang uarereke bwaai aika n na kitekitei bwa kanon te manga te ware n te ririki ae nako iraua raoi mwaitin are e kabanea te Tautaeka ni Kiribati n te ririki ae nako. Ten kaekaki ware ae I noria teniua aekakin ware ae I noori ngkai inanon boki aika imatau aikai. Ngaia are e na riai ibukin ti kaetietakin bwaai bwa te moan ware ae katautauaki n te ririki ae nako e kabanea $90,742,183 te mirion te taara anne te moan ware are e roko iaon te boki ni manga kataumwane ibukin te ririki ae nako are te kateniua are e aki bwai. Iai te mwane ngkanne are inanona are aongkoa e na ikotaki ma ngaia ae $2,368,385 are ngaia ngkoa te ware are e riai n eti are e aki bwai arei. Ngkanne ikotan anne $93,110,568 te mirion anne ngkanne ae oti inanon te boki ni kataumwane ae e a tia ni kabwataki ngkai. Nanona tao e na riai ni kaetaki ngkana ngaia anne bwa are e aki nako arei.

Manga n te boki ni kataumwane ngkanne are e buti ngkebong ibukin te karikirake ao ana ware te Tautaeka ane e oti ikanne $95,500,157. Nanona tao iai ware aika aki karinaki kanga ti iangoana bwa are e a roko ikai ao e a mwemwe bwa te kaoti. E aoria bwa are ti aki kanoana te kataumwane n te ririki aio ma e ti kakawaki bwa ti na taratarai raoi ware bwa tera ware ae ti mwamwakuri ma ngaia. I bon tabeka aio bwa I tabeaianga bwa e kanga aron te buoka. Ngkana e anga ana buoka te tia buoka e na ti tauaki are te mwane are e roko aki tauaki taekan bwaai ake irarikina. Ngai n otau ana bane n tauaki mwiin ni kabane ti aki ti te mwane. Ngaia are anne e kaoka au titiraki nakon ana bwai n tangira Tiaina ae nako ae ti $250 te ngaa e mwaiti riki ae anga n aron ae ti ataia. E anga te bwara e anga tera e nga tera te karinano akanne aki warekaki, bwaai aika a uarereke. Ae $66 te mirion aio kanga n aron otau ngke e boo te ma maroro e na kanoaki are te mwane are te US account are No.3 are e boou. Aongkoa are boon te wanikiba ni ikotaki ma $15 te mirion aikai ane inanona anne aron ongorau n taai aikai nako. Ao tera ngkanne aron nikiran bwaai ake tabeua n aron kaa, ma te bus, buoka ke bwain tangira aika a tamaroa tera ngkanne aron aikanne. E aonga n ae eti raoi te ware ae tautauaki ao ti biribiri ni kaetieti raoi inanon te tua bwa mwiina ana bua bwaai tabeua ao ngkana a bua taekaia ao te kararaoma bwa ngke a roko bwai n tangira ao e a riki bwa ana bwai te botanaomata, ao mwiina e bure naba otau ma ngaia anne aron otau bwaai ni kabane te mwane ma aid in kind bwaai ake a

roko a na tauaki mwiia bwa te buoka ti te mwane ae na raweaki mwiina.

Ngaia are ngkana aikanne ware aikai ana bwainaki ao bon ti au bubuti tera ngke e kona ni manga taraaki raoi te kataumwane ibukin te ririki aio. E kaotaki mwiin aia buoka raoraora aika a tangiraki. Aikanne bon ti te bubuti bwa e aonga n ae eti raoi mwiin bwaai aika ti kona n tarai ao ti bon kakoaua bwa ti kabwaati bwaai aika a koaua ni koaua inanon te Auti aio ao ngkana akea kainnanoakia ao tia ongora ngkanne n anne ngkana iai kaetakia. Ma aikai au titiraki tabeua n ti bubuti ni iraorao ma te Tautaeka tera ngkana a kona ni kaetaki aikanne e aoria are te ware are n 2019 ti te bwai ae e bure matau iai bwa are a kakaokoro ni boki aika teniua iai ibukin reitakin are te moan kataumwane te kateniua ni ikotaki ma are te kataumwane 2020 are e a tibwa tia ni bwaati ai manga bon te ware teuana ngkanne ae inanon te boki ni manga karikirake ibukin te karikirake 2020. Ngaia are ti na bon ti bubuti nakon te Minita ngkana a kona n ti taratarai aikai ao tera naba aron mwaane ake ana roko ana ti tauaki mwiin te mwane are bon te cash n ti ngaia ke e na tauaki naba mwiin te buoka te bwai are e roko. Ao ni kabaneana ngkanne ngkana tao e bon riai ngkana e reke te break down iaon te mwane are $13 te mirion ao rekerekena are e kabonganaaki man ni ngai imwain tein te Tautaeka ae boou ngke imwina ao e a tia ni kabonganaaki ngkai ao iraua ao mai ia te moan kariaia ngkana arona are e kabonganaaki ni karokoa ngkai e a bwaati e a bwai.

Ma ngkana iai are mai mwaina are e a tia ni kabonganaaki bwa n otau e a tia iraua ngkanne are e a tia ni bane arei. Kanga bon ti aikanne rekereke aika I kan titiraki. Aikanne ngkana aki tauraoi kaekakia ngkai tera ngkana a tauraoi inanon taina bwa are e kakawaki te reitaki ao ti waaki inanon te Tua ao ti waaki inanon ware aika eti ao ana titebo mwiin ware ni kabane ake ana wene imatara bwa e aonga n ae ti ataia raoi bwa ti aki bwai n takakaroaki Taan Tei n anganaki ware aika a kakaokoro. E bon ti matoatoa bwanau anne ao ibukina bwa ngaira Taan Tei ao ti na karaua ana bwai te botanaomata. E aki riai ni manrerei bon angina te tai naba te Tibiika tao ngkana I kona n reitia n tabetai bwa are angina ami boki a bwakeke ami page ao aki eti ao a roro ti aki anne ana boki Kiribati te Maneaba ni Maungatabu. E riai n anganaki Kiribati te boki ae tamaroa ao bon nako tinaniku n te Auti n Tei ao kona noria e gold trim ana boki te Beretitenti ke tera te presentation e important ana beba te Auti n Tei e na riai n akea burebureana.

Aikanne taeka tabeua irarikina ti taeka ni iraorao taeka ni bubuti ngkana iai nanon aika I taekin aikai ma I taku ngai irou bon au koaua ti bon riai ni katamaroai riki ara waaki ao a ria ini kaitiakaki riki aron te kabwarabwara ao ngkana ana ibuobuoki au tabeka ake i tabeki tera ngkana a reke kaekakia ke kamatatakia ngkai ke tao ngkana ti aki ao manga te taina ngkana iai kamatatakina.

Aikanne au taeka tabeua ni buoka aron tera ana waaki te Tautaeka ae kekeiaki inanona ao e kakawaki ae ti na kaai n airi inanon te tua bwa e aong n ae eti raoi otara bwa ti aki kabwekekeei bwaai inanon te tua. Ao e rabwa I a toki naba ikanne.

Tibiika: Te Tia Tei mai Butaritari temanna e nakoim.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika e na nang uarereke irou bwa I aki kan kaoki akeke a tia n maroroakinaki ao I nang karabwa moa te Minita n te mwane ao ana taan mwakuri ibukin katauraoan te kataumwane ibukin taian karikirake. Ao I karabwarabwa naba n aron kanga aron te tibwatibwa are e a tia ni kamatata ao e koaua are iai tabeua te naan concerns ake a mena are e a tia n taekini te Leader n te Kaitara ao I aki kan kaoki bwa are e bon koaua e a bwakanako ara tai. Ma I bon ti kan kamatoa riki kanga te concern ae tabekia te Tia Tei ae karineaki mai Beru temanna bwa bon anne ae kanga I minomino naba teutana iai. Ao e bon rangi ni bane riki au tai ngai iaon te mena bwa I ataia bwa are te kataumwane ana bon kuakuaia riki kaain te Kaitara ao ngai kanga I kabanea riki au tai te kataumwane ibukin te karikirake ao I bon mangaongao naba teutana are e kabwarabwara te Tia Tei mai Beru bwa ngkana ko noora are ti approve ngkai ian te Biira n te kataumwane are te Local Contribution nakon te Development Fund e bon kaokoro naba ma are a tabekia ngkai te Kauoman ni Beretitenti ke te Minita n te mwane. Ma tao ngkana a kabwarabwara bwa are tao e koaua e a bon moanna naba n rangi n ruuti ara taratara nako iai.

Ane e kabwataki $64 tabun te mirion ao ae mena ngkai n ana mena ke n ana boki te Minita te mwane ti $62 tabun te mirion. Ma ngkana ko a bon noori naba ngkanne te naan actual akana mai mwaina a bon rangi ni kaokoro naba. Ngaia are kanga I ti kan kamatoa riki kanga te bubuti are tera ngke a bon etieti raoi te naan boki aika uoua aikai bwa are e buakaka are iai teuana ae kaokoro ao ti approve arei ao are e a manga tabekia ngkai te Minita n te mwane ibukin te karikirake ao e rangi ni kaokoro ma are teuana arei. Ngaia are kanga bon ti anne au nonori bwa are kanga bon anne naba ae I

nang kan taetae iai ibukina bwa ngke I go through te mena te Tibiika ao kanga I kunea ae iai te naan figures aika a bon kaokoro bwa are ngkana ko tarai ngkanne are ti anganaki n are ni bon te kataumwane ao ae n te boki aio ao te naan actual aika ririki mai mwaina a kaokoro ao tao bon anne ae karokoira n te aekaki ni kantainga ae kangai tera ngke ti bon atai ake te naan balance man te naan raa te ririki are e nako are e roll on nakon te ririki aio ao are tia manga approve nako iai ao are ti bon ataa kanga mwaitin te mwane. Bwa are e riki aio bwa are ibukina e kanga te Minita te mwane $16 te mirion are ibukin te copra subsidy are boon te takataka e taraa n aki tau ma iai $28 te mirion are e roll on man akea anne ikai.

Ao ngkana e taekinna aio te Minita are te Kauoman ni Beretitenti ao ngkanne tia bon mangaongao ngkanne bwa rawata riki ngkanne te naan mwane akana a roll on ae ti aki kona ngkanne n rangi n taraia ngkanne ngkana tia maroro iaon te kataumwane. Ngaia are kanga bon anne naba tabetaben au iango bwa eng bwa ngke e taekinna te Minita n te mwane ae iai ae $28 te mirion ao te taeka e kangai bwa kam na aki raraoma bwa iai are e mena n te mena arei.

Ti aki raraoma bwa te bwai ae rangi ni kakawaki te Tibiika bwa ngkana e aki tau ae $16 te mirion ao are e na manga kabonganaaki are aongkoa te roll on are 28 te bwai ae bon riki bwa ana anaaki man te mwane are te balance n te naan raa te No.4 Account. Ngaia are e ngae ngke arona bwa aongkoa e na show n te budget bwa akea te kanganga ibukina bwa iai arei ma at the end of the day bon te mwane are e na kerikaaki man te balance are e mena inanon bain te Bank are tao te No.4 ke tao tera. Ngaia are anne naba bon tabetaben au iango ngke I noora aio ao e ngae n anne te Tibiika ao bon te kakaitau ti taku bwa ti noora raon biriraken te kataumwane ibukin te karikirake. Ma iai ngkanne kanga tabetaben au iango ngkanne ni bon kaitara ma te naan karikirake ibukin ara abamwakoro ae Butaritari. Kanga bon akea, tao e na iai iaon are te naan mena are te naan sectors are e taekinna te Kauoman ni Beretitenti ma ti aki kona n ataia bwa a ngaa ngkanne akanne bwa are ngke I a kinouta ngkanne te boki aio ao kanga bon akea ana karikirake Butaritari ae I noria. Ti iai te nikira ni mwane ibukin kanga te waa-n-o ao bon au titiraki iai e kangai, bwa ngaia bon iai nikirana ao e aera ngke e aki kaman karaoaki riki taian waa bwa are a bon kainnanoia ara botanaomata. Iai $30 tabun te ngaa man te ririki are mai mwaina ao e a manga roko ni $2 te ngaa n te ririki ae nako ao e a manga anaaki mai iai e a tiku ti $15 te ngaa. Ti

aki ataia bwa e kabonganaaki n tera ngkanne are akekei bwa kai akea te waa ae boou riki ae manga tia ni karaoaki n ara abamwakoro.

Iai te naan kiriniki aika uoua ae e a tia ni kariaia te Tautaeka ibukin ara kaawa aika Onomaru ma Tabonuea. I kataia ni kakaea kanga mwanena inanon te mena ikai ma bon akea naba. Are e taekinna te Leader n te Kaitara ibukin te naan copra shed ma te truck iai inanon te mena ae $800 tabun te ngaa. Ma tibwatibwaakina ngkanne ti aki ataia bwa antai abamwakoro akana e na reke nakoia. Ao aikai bwaai aika eng ngkana ti roko n te karikirake ibukin te kataumwane ibukin te karikirake ao kanga ti aki rangi n tarai ngkanne are te naan national mena bwa are akanne ana karikirake te Tautaeka are bon te kawai ke ma ngaira ngkanne ti uneakini riki are kanga karikirake are ibukia ara botanaomata. Are te tibwatibwaaki are e taekinna te Kauoman ni Beretitenti are e taku bwa e aera iai te mwaiti are $46.8 te mirion ibukia te naan outer islands. E a rangi ni kanganga iroura ngkanne bwa ti nang kakaea inanon te karikirake aio bwa a ngaa karikirake aikanne te mwaiti ae $48 te mirion.

Ao ti na boo ngaira kaain Butaritari ke ti aki are itinanikun are riin te waaki te Tia Babaire. Ngaia are kanga bon ti te bubuti bwa ngkana tia kataia ni kan waaki raoi n noora raoi te karikirake ao kanga e rangi n rabwa bwa ngaia n ae taekinna e rangi n nooraki aron birirakena e birirake aia buoka te naan donor mai tinaniku ara partners mai tinaniku ao te Tautaeka e rikirake naba n aron ae kaongoira te Minita ane e a roko ngkai n $60 tabun te mirion ngkai. Ma ngkana ko noria man te ririki are e nako $90 tabun te mirion n te ririki are e nako $95 tabun te mirion. Ma e aoria n anne te Tibiika ma eng kanga I bon ti kan kaitaua riki te kantaninga are iai norakin kanga keraken taian buoka ma ai karaoakina bwa are te bwai are e a manga bon tabetabe naba au iango iai are kanga ana maroro te Minita n Communications ao bon te kauoman. Are e kangai bwa mwaane ni karikirake aikai ngke arona bwa e approve te budget n te ririki are e aki iai ao a tia ni waaki. Ao ngkanne tia approve aikai a na bane ni kona ni karaoaki nanoia imwain banen te ririki ke a nang manga tiku naba n roll on ao ti nang manga aki ataia naba bwa tera aika a karaoaki n te ririki are e na roko. Bwa are te taetae ni kawai are e kangai ti aki kona moa ni karaoi taian karikirake aikai ibukina bwa e aki bwaati te kataumwane n te tai ae nako.

Ngaia are kanga bon ti akanne ngkana arona bwa a kairua ongora ao kabwarabwaran are e kabwarabwaraki mai iroun te

Tautaeka te Tia Babaire ao I kabwara bure iai. Ma kanga anne ongou iai ao bwa are e kangai are ian te CSO are te buoka ibukin kaboakin te naan spare part a tuai man kona ni kaboaki te naan spare part bwa ibukina bwa e aki bwaati te kataumwane arei. Nanona ngkanne e a rinnako ngkai ao tao e nang roko ni ngai ngkanne are a na kona ni kabonganaaki imwain banen te ririki ke aki. Bwa are ngkai ae tia kabwatia ngkai tia kabwaata aio ao ti iraua te namwakaina ao e bane te ririki. Nanona bon angina ngkai kanoan te development budget aio tao a nang roll on nakon te mena.

Ma ngkanne bon ti manga taian titiraki ao ngkanne taina buoka ake mai iroun New Zealand are ibukin te scholarship ma te naan mena tao a bon waaki akanne. Ao ngkana a wakai ti karabwarabwa bwa tao a waakinako. Ti teuana ngkanne ae I kan mena iai bwa bon bwanaau ni kakaitau n reita bwanana te kauoman nakoia te naan donor ngkai ti noora aron birirakena. Ao tao e koaua ae rangi ni boou n te tai aio te BRC ngaia ti noora ana mwaiti ane $66 tabun te mirion ti ataia bwa $60 te mirion mai iai e a tia ni kaman bae ma e nakon te Embraer ao $6 tabun te mirion ngkanne kanga ibukin ngkanne kanga te naan mena ake e mwanenna ngkoa Taiwan are te buoka nakon te naan aro te small grant ao tao taian mena n aron are e kabwarabwaraki ngke e otinako te mwane aio ngke e anganaki te Tautaeka ao ti karabwa anne ao ti rangi n noria bwa iai te birirake ae nang korakora ma iai ngkanne tabetaben au iango ibukin aba akana iai araia naba inanon te boki ni kataumwane, ao e titebo ma e a rangi ni kamama ngkai koa noora te naan aba aikai n aron Itare ao tao teuana moa tao Inria ma akea ana buoka. Ti Tiaman, ti iraua $40 te taara nikiran ana mena man 2018 ke iraua kanga te aekaki ni mena aikai.

Tera ae riki ngkai n aron aba aikai n aekakin Inria, Tiaman, Itare, Korea, UH ti aki kantaningaia bwa e nang manga reke te buoka mai irouia bwa kanga ai bon akea inanon te mena ao ngkana tao akea ao ngai irou I taku bwa e a raoiroi riki are e aki oti araia ian te taibora aikai ake a bon aki mena bwa e titebo ma e a manga rangi n embarrassing are e a oti ae kanga ko a noora te mena ao kanga ai bon akea.

Teuana ngkanne ae I ti kan titiraki naba are ibukin Australia bwa Australia ana actual n 2018 $20 tabun te mirion, ao n te ririki ae nako ti $900 tabun te ngaa ao ngkai e nang manga anganira $27 tabun te mirion. Nanona eng kanga ti te kan ota bwa e bon eti n are te ririki ae nako ke ao ngkana e bon eti ao e rabwa eng ma ti ngkana arona bwa akanne te naan mena akana bwa I

aki kan abwabwaki riki. ma bon bwanaau ni kakaitau I karabwarabwa nakon te Tautaeka bwa I taku bwa e a tia ni karaoa are e rangi ni kakawaki I karabwarabwa riki ngai man ara abamwakoro ae Butaritari bwa are e koaua e nang waaki karaoakin ara kawai, ara kantaninga ao tao ngke arona bwa ti aki taonakinako n te aoraki ae te Covid-19 ao tao e a bon tia ni waaki ara kantaninga bwa e na waekoa n toki ao ni manga open te naan boarders n te aro ae e a manga waaki te karikirake te Tia Babaire. Ao I a bon katekeraoa naba te Tautaeka iaon manga karaoakin te naan karikirake aikai ara kantaninga bwa ti na kakioa riki n aron are te tiim are e mena ngkai n ana mena are te elevations nakon karakakin riki kanga aron kaubwaira te prosperity ma tera nako te kabwaia te Tia Babaire n aron te kabwaia nakoia ara botanaomata ao I aki kan kabwabwaki ni kaoki akeke a tia n tabekia kaain te Leader n te Kaitara ao e rabwa te Tibiika I a toki naba ikai.

Tibiika: Te Tia Tei temanna mai Nonouti e nakoim.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tibiika bwa I ataia bwa e a maan te bong ma ngke ingabong ma aio teuana te subject ae I taku bwa ti riai ni kaoti bwanara iai te Tia Babaire. Ao bon aio reitan te maroro te Tia Babaire ae e a tia n anga ana view te Kaitara ara Leader ao ti buokia ma I taku bwa e raoiroi naba te Tia Babaire ae ti taekin bwaai ake ti tabetabe iai ao ti kantaninga te Tautaeka bwa e bia mwannanoia nakon taai aika ana roko. Te Tia Babaire e taekinaki te Tia Babaire bwa are te bwai aio ao e kona ni mena bwa e reitaki ma te KV 20, e anaki ma te KV 20 bwa e na karokoira n te mwaneka ae raoiroi bwa e aonga n raka arora akea te Tia Babaire ae kona ni kakewea anne. Ti bane n tangira te mwaneka are e bubura ao ara kantaninga naba bwa te naan project aikai te Tia Babaire ana buokira ni karokoira n te mwaneka are ti tangiria are anaaki iai te KV 20 are e taetaekinna te Tautaeka.

Te Tia Babaire uoua te naan bwai ae I kan taekinna ikai bwa I kakoaua bwa te infrastructure te Tia Babaire ae taekinaki ao ngkana e reke ami tai ni go through bwa tera te naan major project ian te heading ae infrastructure te Tia Babaire ao aio n aron au kamatata. E reitaki ma South Tarawa Water Project ae I taku bwa n aron au ururing ae mwanenna te ADB ao te World Bank. Outer island infrastructure project $36 te mirion ao iai te South Tarawa Energy Project Program ae $11 te mirion, botana te Tia Babaire $81 ke imwina bwa iai ware iai, ma ko taraia bwa tera te naan project aikai te Tia Babaire.

Ao I taekinna ikai te Tia Babaire bwa I kan reitia ma aron aan te katei te Tautaeka ae te KV 20 ao tera te Tia Babaire ae kateitei iai te Tautaeka n KV 20. Uoua bwa te tourism ao te Fisheries. Imwain ae I roko n anne te Tia Babaire ao e taekinaki te Tia Babaire man te table te Tia Babaire are aongkoa e na buoka rikiraken kaubwaira ao I kunea te Tia Babaire bwa a big number te Tia Babaire $60 tabun te mirion ao e reke mai ia $60 tabun te mirion, e reke man te Embraer ae ngaia ware aikai te Tia Babaire. N na manga roko rik imwina n anne te Tia Babaire rimwi riki ma I ti kan katerea ngai te Tia Babaire bwa I kataia n reita au maroro te Tia Babaire ma aron ana kateitei te Tautaeka te Embraer.

Te Tia Babaire te tourism ae ti kantaningaia bwa ti noora ana project ae na abwabwaki bwa ngaia are e kateitei iai te Tautaeka tourism ao tera ae taekinna te KV 20 te Tia Babaire. E taekinna bwa 2019 n te ririki aio ao 20% man ara GDP 20% ae na reke man te tourism ataa te ware te koraki arei ao I aki ataia bwa tera ngkai ana contribution te tourism nakon rikirakera te Tia Babaire. I tuai n ataia te Tia Babaire ma I ataia te Tia Babaire bwa e raroanako ae 20% e aki reke te Tia Babaire. Ao ngkana a taku bwa e kewe aio ao I a kantaninga kaboan aio ngkana a teirake kaain te Tautaeka. Te Tia Babaire ngai temanna ae I tabetabe ni karaka aikai bwa are bon iai bwa ngkana ko wareka te bwai aio te KV 20 ao a bon taekin kanganga aika a mwaiti ibukin te waaki anne.

Ma iai ana anga te Beretitenti ae taekinna n ana statement tera ana anga e na attract te naan foreign investment three taxes zone te Tia Babaire anne ae taekinna. Eng ti taku ngaira bwa bon te oi ni iango ao ti riai ni kantaningaia bwa ti noora mwiin ana karaki arei n te bwai aio. Tao bon iai ma ti aki noria te Tia Babaire ngaia anne te moanibwai ae I kan taekinna te Tia Babaire kanga aron atakin ao kakaean angan rikiraken kaubwaira te Tia Babaire ao te Tautaeka e a tia ni katurua nakoira bwa anne e a tia naba n tuangira te Tia Babaire bwa anne ana anga ae e na karaoia ma tao iaon kawaina.

Te Tia Babaire iaon te fisheries te Tia Babaire e rangi n ewaa rongorongo ae boou ngkai ko ongo iroun te Minita ae boou iaon te fisheries ao ti bon riai n rinnako I taku bwa akea buren anne te Tia Babaire. Ao e taku te Beretitenti bwa ti riai n te harvesting ao n te marketing bwa e aonga bwa a rangi ni bongana bwaai aikai te Tia Babaire bwa koron nanon ara kantaninga ibukia ara aomata te Tia Babaire ngkana e reke ara mwane ae raka ma ngkai iaon aio, bwa ara mwane ae raka ngkai te Tia Babaire

e reke man te VDS akea te bwai ae boou ae waakinaki ma ngkekei ni uaa ngkai. E reke man te VDS ngaia e bita aron kaubwain ara botanaomata ao ara Tautaeka.

Te Tia Babaire eng, tao ti na manga bon ongo ngkanne bwa tera te harvesting ao te processing ae ti kantaningaia bwa are akea ikai ae ti noria ikai te Tia Babaire. Anne ae I kan taekinna te Tia Babaire aron reitakin bwaai aikai ma te KV 20 ae e aki toki n taekinaki. Te Tia Babaire te ware ae e aki toki n taekinaki ikai ao e a tia n taekinaki bwa ti riai ni karabwarabwa nakoia taan buokira ao n aron te ware ae ti anganaki bwa ai rabwata te koraki aikai a bon rangi n akoi tao a kaain te Ekaretia. Ma e ngae n anne te Tia Babaire ao ti ataia bwa botaki ae angiin te mwane ae reke iroura bon man te naan World Bodies International, te ADB ao te World Bank ni bon aron te boki ae ti anganaki ikai.

Ma ti na riai n taekinia naba naaka a bon tiku ma ngaira n taai nako ao Australia, ao New Zealand ao ae boou te Tia Babaire ngkai bwa ngkana ko ongora antai are e a buokira te Tia Babaire, ao e moanna Tiaina, bwa $66.27 mirion mwaane ngaia moan te kanganga teuaio. Nanona aio bwa e aki taekinaki riki bwa tao aio ae ti kataningaia bwa arona naba n te ririki ae na roko $66 te mirion. Ti ataia bwa e kanga n reke te ware ao ngai temanna ae I kabanea buaka au tai ni kakaea bwa tera raoi kanoan te ware ae $66 te mirion ao I kunea te Tia Babaire bwa angina te Embraer.

Ti a tia ni maroroakina taekana te embraer ao ti na teimatoa n taekina te embraer te Tia Babaire bwa are e taekinaki bwa te karikirake moan te raoiroi ngkana arona bwa iai uana ae e na uotira ma e buakaka ae ti kateke boo iai te Tia Babaire ma e raoiroi bwa ningabong te Tia Babaire ao e ti na ongora bwa tera ae e na waakinna te Tautaeka bwa ngai temanna ae I teimatoa nanou n raraoma n te waaki aio.

I aki karaba nanou te Tia Babaire bwa I ataia te Tia Babaire e a maan ngkai te wanikiba aio n rokona man tikuna mai Australia bwa ngaia bwa ara wanikiba ao e aera e aki nakomai ao ngaia e a manga nako Australia moan te kamimi anne. Ao ti ataia naba te Tia Babaire bwa ti tuangaki ikai bwa te pandemic aio ngaia e aki waekoa n reke iai ana AOC bwa e tuai ni koro ana aoa bon te koaua anne. Te Tia Babaire ti katikua kaekakina nakoia nake a riai n ataia kaekana. Ma te bwai ae I kan katurua te Tia Babaire ngkana kam ataia bwa tera ae taekinaki n te boki aio ao kona uringa te Tia Babaire bwa tao ti nano uoua bwa ngai temanna ae I aki kantaninga Tiaina bwa e na anganira e na

kateimatoa te ware ae $66 te mirion, ke tao e bure au karaka aio bwa are iai au titiraki ae I a tia ni kawenea nakon te Tautaeka bwa e na kaeka ao e tuai man kaeka ao e a kan toki te Auti n Tei bwa ai ti ningabong.

Ma ngai te Tia Babaire ao I taku bwa bon te oi n titiraki bwa te oi n titiraki bwa are e kangai te rongorongo, te super power ngkai ae ti a reitaki ma ngaia e abwabwaki ao e marurung angan baina te super power. Te Tia Babaire e buakaka ae ti keweaki iroun te super power kee. Bwa are n te bwai n te tamnei ae ti noria ngkai te Tia Babaire ngkana ko kanakoa boon te embraer ae $60 te mirion ao e a kerikaaki riki ana mwane ni buoka Tiaina nakon ana buoka Taiwan.

Ngkana ko kanakoa bwa are bon ti bon te kanre arei bwa ti aonga ni butimwaia ao ana buoka Tiaina n te ririki ti $6 te mirion, au kantaninga bwa I aki aonikai te Tia Babaire ma I taekina aei te Tia Babaire bwa are e a weneakina aomata te karaka n namwakaina aika nako. Tia iraorao ma te super power e a bubura angan baina ao bon taningaia anne te karaka ae ti tuangaki te Tia Babaire. Ngaia are tao e na kaekaira te Tautaeka ao I karautaeka ngkana e bure au assessment aio. Bwa are ti a noora etina bwa iraua ana mwane Tiaina ae e na teimatoa bwa I aki kakoaua ae $66 te mirion ao e na teimatoa mai iroun Tiaina I tuai ni kakoaua. Ao ti ataa ngkai te bwai ae riki iaon Tiaina ni ikotaki ma e a riki ngkai bwa aia kaiangatoa aba aika a mwaiti n te aonaba. Ni ikotaki ma Australia, ni ikotaki ma UK, ni ikotaki ma te US, ni ikotaki ma Tiaban, ni ikotaki ma Inria ao anne te bwai ae riki ti aki kona ni katibankoi rongorongo aika ti atai.

Ngaia are au kantaninga bwa e ngae ngke e kaitaraaki ma aba aikai ibukin ana bullying bwa e bully ao ti aki au karaki anne. Au kantaninga bwa e na bon teimatoa n nanoangaira te super power aio n anganira te aekaki ni mwaiti ae ti tuangaki n te bong aio ae $60 tabun te mirion moan te bubura te Tia Babaire. Ao anne ae I taku bwa bon nakoara te Tia Babaire bwa ti na titiraki titiraki aikai, bwa are buoka aikai ae ngaia e buokira ni karokoira n te mwaneka are iaona. Ao ikai te Tia Babaire I bon kan katurua riki bwa ti na teimatoa n link te naan bwai aikai man te KV 20. Ao n aron ae ti kataia ngkai te Tia Babaire moan te uarereke te link. Te tourism te Tia Babaire ai bon te joke te Fisheries ewaa rongorongona ma ti kantaningaia bwa iai te naan project ae na waakinaki ma tao ti aki bati n noori ke tao ti aki nang noori project ae a rekereke ma ngaia. Ma are ti taekinna ikai te Tia Babaire are kam bon tuangira bwa ngkana e na reke riki te mwane ae bati man te

Fisheries ao ti na harvest ao ti na market ao anne ngkanne te Tia Babaire.

Ngaia are I taekinna te Tia Babaire bwa e ngae ngke ti buoka te mena ao e tabetaben nanora ao ti kantaninga te Tautaeka te Tia Babaire I taku bwa tao te katarataraai bwa e a boo te tai ngkam I ataia bwa e tuai n tang au beero ao ti kona n tiku ikai ni uaa e ngaina.

Tibiika: Ti aki te Tia Tei I tataraiko bwa I ongora am maroro.

Hon.Ieremia Tabai: Ao kabwara au bure I taku ngai bwa ngaia bwa are I taku bwa I kan taekinna te Tia Babaire aio te kaoti ae moan te kakawaki ao ara kantaninga bwa e na tabetabe te Tautaeka aio ni bwaai aikai bwa e koaua e rangi bwa n taai nako e rangi ni bebete te Tautaeka te Tia Babaire at the end of the day it what happens on the ground ao anne ae ti na kataia ao e bon aoria n tuangira ni kangai ao ngkana ti uti man te ingabong imwain bungin taai tera ae riki ikai. Ngaia are eng e a tia ni kaeka te kaoti aio ara Leader ao ti na angan te Tautaeka ana waaki bwa e na karaoa are e taku ma te kantaninga bwa ana koro bukin ana iango ao ngaira te Tia Babaire ti mena ikai bwa ti na buokia ao ti na teimatoa ni waeia ao n taekina te bwai ae ti tabetabe iai bwa I taku bwa karaoan anne bwa ti onimakinna bwa e na buoka aron rikiraken ara botanaomata ao ti ataia bwa e aki kona n rikirake ni uaa ara economy e grow te Tia Babaire. Ma waaki ake ti ongo kanga I nano uoua ikai.

Au kantaninga te Tia Babaire bwa aki matauninga te koraki n au karaka ma akanne rongorongo ae I tabetabe iai ao I taku bwa n na riai n taekin ibukin tangiran abara aio bwa e na rikirake nakon taai aika ana roko ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei mai Nonouti ao kai bon akea ae kan taetae I a kaokia naba nakon te Kauoman ni Beretitenti bwa e a karaoa ana sum up. E nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker ao tao te moanibwai moa te karabwarabwa nakoia naake a tia n taetae e moarara riki te Leader ao iaon itera aika uoua man itera aikai e moamoa riki ngkai e a tia ni butimwaeaki te kaoti aei. Tao e koaua tao e butimwaeaki ma taian taeka aika a mwaiti. Ao tao e koaua n na kataia ni keiaki ni kaekai tao taian raraoma taian kotokoto ke taian raa riki ake a tia n taekinaki kee. Tao e koaua bwa e a bon bwabwakanako te tai ao kanga e a moanna naba n aron ae I taekinna kanga e a moanna n tarou te iango. Ao

ngkana e tarou te iango ao e a buakaka naba bwaai bwa are kanga e a tarou naba te taetae naba iai.

E rabwa n aron aikai ao bon te karabwarabwa ngkai e a butimwaeaki te kaoti aio ao tao n na n aron ae I taekinna I kataia ni kaekai ke e rawata au note ae roko mai irouia au officials. Ao imwain ae ti waaki moa ao I taku bwa ti riai n ataia bwa karaoakin te development budget ti aki te bwai ae bakekete, ao bon taninga rokomi n te kain tekateka aio ao kam na noria ngkana kam taku bwa te bwai ae bakekete. Ma e a tau kam a bon tau naba nnemi anne e a bon tau naba nnemi are kam tekateka i Nuka ikekei tao ai ngaia naba. Ma te bwai ae kam na riai n ataia bwa ti aki te bwai ae nang straight forward karaoakin te development budget. Bwa teuana ko titirakiniko moa bwa tera te development budget tera okoro ae te moan kataumwane bon ti titirakiniko bwa tera. Te kauoua e kangara n roko te mwane iroun te Tautaeka iraua angan rokon te mwane iai mwaane aika a roko ao iai mwaane ake a bon taua te mena ao tao e bon eti n ami maroro ngkana kam bon tarai ami maroro ae kam kotokoto tao ibukina ae kam bon tuai naba ni get use nakon te boki anne. Bwa bwaai aika kam titiraki ae kam taku bwa akea akana inanon te boki ao tao e koaua tao e bon tuai n reke ami tai n tarai iteran baen te boki anne. Ao n na tuangi ngkami taian latest akana a mena akanne.

Ngaia are I taku bwa te bwai ae nang kakawaki aio teuana ae kanga e kuri ni kanganga riki karaoakin te development budget nakon are te budget are te oi ni budget arei ibukina bwa kanga bwa are iai mwaane are kanga ngkana ti taekina Australia e aki kona n reke ae understated Australia bwa iai mwaane ake a bon roko through the Government system ao iai mwaane ake a bon tiku irouia ao a bon karaoa naba te project mai irouia. Ma at the end of the day kona riai ni count bwaai akanne. Ngaia are aki kona n anganiira naba te record anne bwa are a bon taua irouia aia record ao ngaira ti bon taua are iroura. Ngaia are sometimes it could be understated ke overstated. E aki straight forward karaoakin te development budget. I taku bwa te kantaninga ngkai ae ti kataia ni view te development budget kanga aekakin te Bank Statement are e a bon mena anne ana running balance. Te mwane ae kam noria te actual ake a oti akekei akanne bon mwaane ake actually received through the Government system. Ao n aron ae I taekinna iai ngkanne ake e bon taua Australia, New Zealand ma a karaoia n aekakin te scholarship a bon taua naba a bon tau mwane naba mai ikekei tera riki aia project tao aia TA ao aki karokoa through te mena. Ma ti anga aia

record ao ti kataia ni kamena, ngaia are anne teuana kanga aron kangangan karaoakin te development budget.

Te bwai ae n na kaeka moa ao tao n na manga okiri moa kanga taian ware ae kam taku bwa kam raraoma iai are kam taku bwa akea te boki ao n na kairi ngkami nakon taia pages ake a mena iai ao n na kaeti taian ware ake kam taku bwa e okoro are e oti n te moan kataumwane ao ae n te allotment budget. N na kaeka moa ana mena te Leader n te Kaitara ao e rangi n rabwa are teuana ae taekinna bwa e raraoma teutana ae teuana moa ana point ae rangi n tikiraoi are e taekinna e rangi n rabwa kanga e nang constructive are kanga bon te need to maintain te infrastructure bwa e koaua man te kataumwane ibukin te karikirake aio e bon rangi n angii riki ae nakon riin te waaki ke te infrastructure I taku bwa e bon ana naba 30%. Ao iai ana point teuana are ngke arona bwa a bon kaman maintain bwaai aikai bwa aki taningaaki are e a bon mena ao a bon collapse naba ngaia are e rangi n expensive. Ao I kukurei n taekinna bwa n te wiiki aio ao iai ae ti a tia ni kabwatia are te bwai are ti aranna bwa te asset management strategy aio are ti nang bon katea aron bwa are iai are te tua aron te funding arrangement ibukin ni kabane ana fix asset te Tautaeka. Kam a ongongo taian infrastructure n aekakin tabon te uabu ke taian buildings ke taian kawai ke taian raa. Bwa ti noora ngkai te kawai ae e a kan tia ao e a manga moanna naba ni mena bwa are akea te maintenance iaona.

Ma te bwai ae e a tia ngkai ni kabwatia ngkai te kabineti n te wiiki aio te asset management strategy are mwanenna New Zealand ao aio are e nang bon kaweneaki raoi te tua e na kaweneaki tao tera taian capacity building tera riki ao te mena ao anne ae e na rangi ni buoka aron te waaki bwa are aio ngkanne e nang main stream inanon ara waaki. Ngaia are e rabwa ngkai ko taekina anne te Leader n te Kaitara te Tia Tei mai Abemama ma I taku bwa iaon kawaina bwa n te ririki ae na roko kanga n na ti kakina nanoimi bwa tao iai naba iangoana are e na kanga ni funded ngkai taian maintenace akanne tao e koaua tao bon through donors ma iai naba ae ti iangoia ngkai ae ti nang mena te levy. For every project are e karaoaki i Kiribati ao e na iai te levy are tao 1% of the ana value te project ngkana tao it a $50 million project ao tao e na bon $5 mirion naba ke tao iraua tao e kan mirion tao e kaan five hundred thousand are e a bon nakon naba te pool of fund anne are ngaia ae e na use bwa e na kataia n accumulated bwa e nang maintain ara asset aika a reke.

Ao I taku bwa e bon kananokawaki bwa n aekakin te kawai are i Kiritimati te kawai ae e na nang rokoraoi ngke arona bwa e regular te maintenance iaona ni karokoa te tai aei bon akea te bwai ae kakaraoaki. Ao uana naba ma ara kawai ae tikiraoi ti aki tangiria. Ngaia anne e rabwa ngkai ko taekina te itera anne bwa I taku bwa e koaua ae taekinaki te mwane are ana mwane te Embraer are kam ataia tao $60 te mirion n Australia, ao are n rekereke ma te No.3 account arei. I a tia n raa ibukin ami rongorongo ao ana rongorongo Kiribati ao te Auti aio ti a tia n tiaina te letter of exchange ma BRC Beijing ao are e nang roko ngkanne iaon te reta anne e nang kanakomaia 50% of that. I taku bwa e aki aua n roko tao inanon te wiiki aio bwa e a tia n tiainaaki te mena anne. Bwa bon iai moa kanga ti kataia ni boraraoi iaon te wording ma finally agree nakon ara mena ao I taku bwa ti kukurei bwa aira are ti tangiria ao anne ngkanne e roko 50% ao tao manga imwina riki e a manga 50%. Ngaia anne ngkanne te mena anne.

Ao tao tia taekinna ngkai n rekereke ae a taekinna ngkai Tiaina iai te bwai are kam taku bwa e na reke mwanenakin are n aekakin are e karaoia Taiwan small grant, te social stability fund tera riki tao kam bon tia n ataia are kam bon norai are I a tia n tiaina te mwane anne. I tiainaia ma Tiaina I taku bwa e ngureakinaki naba iaon te Facebook ao iaon tera are ngke I tekateka ma Tiaina n te Embassodor n tiaina te mwane arei ae kaan i $7 te mirion kee. E aranaki bwa te livelihood are e nako iai te small grant te social stability te mwane nakoia ekaretia, anne e appear ao iai naba n te boki. I taku bwa ngkana kam noori pages ngaia ae I kangai tao e koaua tao e bon aki rangi n raoiroi ana format te boki anne ma are kanga tao ai bon teina moa anne ngkai. Ma I taku bwa information ake a mena a bane ni mena naba ikanne. N aekakin ngkana kam taraa page 8,9, 12,22 a bane n oti taian mena akanne ana buoka Tiaina iaon taian livelihood. Ao ngkanne tao e kakawaki ngkai tao e koaua tao imwain ae I kitana ana maroro te Leader n te Kaitara tao e koaua ae kanga e a manga moanna n raa kanga e titebo bwa e a manga moanna nano uoua te aba iaon te moti ae tuai nako iaon ae te case are e kateai ngkoa iai tao te Chairman ngkoa Boutokaan te Koaua n ae nako, are ngke ti tei bwa ngaira ara koaua bwa are e bon taekinaki arei e bon taekinna te open court te Judge n te tai arei bwa akea te kairua ae karaoia te Tautaeka ke tao e karaoia te Minita n te mwane kanga e titebo ma kanga tein ana maroro te Leader n te Kaitara e titebo ma e a manga mena bwa I hope e aki bitaki te tua

anne. E aki bitaki te bwai are e a ti an taekinaki ma kanga tia manga moanna ni manga nano uoua ma kanga tao bon te inside information riki iroum bwa are bon kabwara au bure bwa are bon kaainabam ngaia te judge n te tai arei. Ma tia bon katuka anne nakon tokin te tai.

Ngkanne e koaua te Tia Tei mai Beru temanna ae karineaki bwa e taekinna bwa kanga e nanououa n te mwaiti ae $13.5 mirion are e provide te Tautaeka ibukin te Covid-19 ao e titiraki bwa e a tia ni kabonganaaki te mwane anne ke tuai ao te break down ibukin anne. I taku bwa ti kona ni provide nakoim te break down ngkana ko tangiria n te tai aei ma I ti kan assure you n tuangko bwa e tuai ni kabonganaki te mwane aei e taninga kabonganaan are ngkai e a tia ni bwaati te kataumwane arei ao ngkanne e kona ni kabongana. Kai ti bon ataia naba bwa te development budget e aki tangira te appropriation ti te motion ae tangiria, ma tao e koaua bwa ngkana iai mwaane ake a rekereke ma reken are man te consolidated fund I a tia naba n tangira te appropriation ma te development fund is a special fund e aki tangira ana appropriation te Maneaba ni Maungatabu. Ao n aron ae I taekinna ke n aron ae taekinna te Tia Tei mai Butaritari temanna are e taku bwa e aki boraoi te ware ae te LCDF n are n te moan boki ni kataumwane ao ae ibukin te development fund. N aron ae I taekinna tao e koaua tao are kam bon kawarira moa imwain ae kam tabeka ami titiraki ao ti kona ni kamatataa nakoimi. Ma are e koaua kam a tabekia ngkai ni kaoti ngkami bwa are aongkoa kam a nang kukune ke tao a kam a nang rabakau.

Ngkana kam taraa ane page 4 table 3 ngkana ko tarai aika uoua aikanne ao e na add up nakon $64.2 mirion. Anne GOK tao e koaua bwa iai te question bwa are iai ngkoa nikiran ana mwane Taiwan are e tiku anne are bon aron te mena bwa ngkana e tiku kanga ai bon ana mwane te Tautaeka. Anne are tia ikotia naba ma ngkana ko tara page 4 kanga rikaaki nako ma are kanga bon noria iai te Tia Tei are kanga $62 are kanga ko taekinna ao iai riki te ware are iaona riki ane $2 mirion something are ngkana ko add ao e roko raoi te mwaiti arei ngaia anne ngkanne. Ma e koaua bwa te copra subsidy balance are ko taekinna bwa akea naba bwa are I kangia tao e koaua ngkana tao te formatting issue aikai bwaai aika ana katamaroaki, ma n aron ae I taekinna I taku bwa aio bwaai aika a tuai man memenaaki. N aekakin te copra ae ko titiraki bwa akea te copra e oti naba n anne page 31 ngkana ko taraia. Tao e koaua bwa ngkana iai te aekaki ni presentation ae kanga e aki rangi n

raoiroi ao I taku bwa akanne bwaai aika ana katamaroaki. Ma are n aron ae I taekinna I taku bwa e koaua ngkana tao e aki rangi n rokoraoi ao e na katamaroaki.

Ma I taku bwa kanga e bon tang nanou n te Tibiika n taetae ae ti bwainkirina te Auti aio ma ara boki aio, I taku bwa a bure te aekaki n taetae. Ngaia are tia bon taningaia nakanne bwa a tekateka n te kain tekateka aio ao tia mataku n aia boki. Bwa ti taku bwa a nang manga rianako n taetae kanga antai ngaia bwa ana taetae n aekakina anne. Aki karabwarabwa nakoia aomata aika a bane korakoraia ma a nakomai ni kamoaia ikai bwa a rangi ni wanawana ke tao a nang bawakuaku. Ae tia ni kabwarabwara ti ataia bwa tera te development budget ngkana tao iai te formatting issue tao e koaua akanne bwaai akana a na kaetaki. Ma ngkana ko nang taetae kanga n aekakina e bareka te boki aei ti aki arona, angia aomata a taku bwa e rangi n raoiroi ma tao e koaua tao e bon iai buakakana irouia raora tabeman ao iai taetae ni imatang are e kangai sometimes ko ti tara naba ko aki kona n distinguish imarenan te tree ao te forest, ko a nang so bog down ma detail aikai aki rangi ni bongana ao aki noora te bigger picture. Ma I taku bwa ngaia anne ae kanga tia noria n tabetai ae kanga tia mwaninga nako iai.

Ma e raoiroi bwa are bon inaomataia akanne ma I taku bwa bon aron ware ake kam noori akekei I taku bwa n na rangi n taekina bwa a bane n oti n te boki. Ma tao aki oti n te aro are kam tangiria n tao n aron teina anne ti na karautaeka iai. Ao tao e koaua tao bon te formatting problem akanne tao bwaai aika ana katamaroaki inanon te waakirake. Ma n aekakin ae I taekinna te small grant page 8 n aron ae tia n taekinna aikai tera riki, iai naba te project are e taekinaki are iaon copra Mil. Copra Mil are e a teke naba iaon page 31 kabwara au bure iaon page 19 iaon e oti naba are te copra mil anne are I taku bwa e taekinna te Leader n te Kaitara.

Ngaia are aio teina e rabwa bwa are e a tia ni kabwataki ke ni butimwaeaki te motion aio ma e koaua ngkana iai taian kabwaka ni itera tabeua n aron are a tia ni kotokoteia taan tia taetae tabeman, bwaai akanne are ana riai ni katamaroaki ma I taku bwa akea buren taian figures aikai ae e tia n taekinaki ao I taku bwa e aki eti te aekaki n taetae ae aekakina anne. Aikai taian ware ake I taku bwa ti aki kona n otoi ara ware ma I taku bwa bon akea temanna te Minita n te mwane ke te Tautaeka ae e na nakomai ni bubuti ware aika akea.

N aron ae I taekinna karaoakin te development budget are kam na bon

noria ngkana kam roko iai is not that straight forward ae kam taku. Bwa n aron are I a tia ni kabwarabwara taian donor fund ake a mena iai ake a bon tiku irouia, ngaia are e kanganga ae kona kataia ni kabarantia ti te best ae ko kona ni karaoia kona tuangia aia figures. Ma I taku bwa anne bon te kairua mai irouia taian donors tabeman. Ao tera riki ngkanne. Ao te break down ae tangiria te Tia Tei mai Beru e na anganaki, ao ngkana arona bwa iai riki ae e na mena e bon kona n roko n te Ministry bwa ti na bon tekateka ma ngaia bwa ti na kabwarabwara nakoina. Ao kai I taku bwa ti ngaia anne te Tibiika ae karineaki kabwara au bure ngkana I aki kaekai ni kabane taian concerns kabwara naba au bure ngkana iai tibanakon te maroro, ma I taku bwa e kakawaki bwa ti na kamatoa riki te kataumwane iaon te karikirake ae ti mena aio I taku bwa aio bon te kataumwane ae I taku bwa ti kataia ni karaoia n ara kabanea ni kona ngkana iai kabwakana, ngaia tao ai bon ara karautaeka aio ma ti kan kamatoa bwa bon akea ware aika ti a otoi ke tia kewea te Auti aio ke tao tera riki. Ngaia are I kan kamatoa taeka akanne ao I a tabeka riki te kaoti bwa te kataumwane ni karikirake ibukin 2020 e butimwaia te Auti aio. E rabwa are ieta.

Tibiika: N na angan moa te Leader n te Kaitara ao I tia ao I a manga angani ngkami ngkana am Point of Order.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao bon ti uoua raoi au Point of Order bwa teuana tao ti teuana ibukin are kanga anne ana taeka ibukin te inside information I taku bwa anne e a bon urua ara tua ae 44 (4) bwa kanga e titebo ma e aki rangi n tamaroa aron te aekaki n taetae anne ibukin te Tia Tei. Ma n na ti kaetia bwa bukin tera ngkai I taekina anne bwa are a tia n taku bwa e tuai n tia taekan te kabowi arei ngke e mwemwekaki ngkoa ana kaoti te Tia Tei mai Beru ngaia ti aki anne te bwai ae ti ataia tao man te tabo ni kabowi ti karautaeka bwa ti aki ataa aron aia waaki kaain te tabo ni kabowi. Ma kam bon manga karina iroura te tabeaianga bwa are kam kamatoa ngaia are e butaki te kaoti arei ibukin are e tuai tia taekana n te kabowi. Ngaia are ti ngaia anne ae I manewea iai anne te Kauoman ni Beretitenti I nang nanokawaki ngkai ko kona n taekina are ko taekinna ao I taku bwa ko bon riai ni buuta arei bwa e rangi ao e bon rangi ni kamatauninga nakoiu ma e bwara am bure akea te kanganga bwa are e koaua bwa are e a bon bwakanako te tai, a bon moanna ni kua te naan kantaninga ao n aron ae ko bon taekinna ni moan am maroro e a tarou te iango. Akea te kanganga ti ota iai ma e aoria n ae eti raoi te

rongorongo bwa mwiina koa taekinna bwa tao ai iai ngkai tera te reitaki ma tao Taan Mwakuri n te botaki n te kabowi are I taku anne e kairua.

Ti bon ti kaeta ngkanne are ko mwaneweia are iaon are te karikirake are ibukin bwa te cargo shed bwa te naan truck. Ma I taku bwa te bwai are I taekinna bwa iai te kataumwane ma e tuai man kabonganaaki kanga e tuai man waakinaki ngaia anne are kanoan au maroro bwa ni ngai ae nang waakinaki iai bwa aikai bwaai ae a rangi ni kainnanoia ara botanaomata. Ma I ti kan kaetia bwa ti wareka am boki aei ao ti nang kakaitau nakoia Taan Mwakuri. Ma ngaia anne ae ti noria iai e rarabwa ao kona tekeraoi ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: Eng tao n na ti karautaeka riki nakon te Leader mai Abemama ae karineaki ao n na buuta au taeka arei ngkana e matauninga iai ao kabwara riki te bure.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ngkai ko buuta am taeka anne ao e a rau nanon te Leader n te Kaitara e nakoim moa te Tia Tei mai Butaritari am Point of Order.

Hon.Tinian Reiher: Te Tia Babaire ti na ti kaeti rongorongo bwa are ao ti kabwara bure nakon te Kauoman ni Beretitenti bwa ti aki ataia bwa e aera ngkai kanga e a bon tokarake naba raraana ao kanga e titebo ma e bukinira bwa kanga tia kakan rabakau ni kan wanawana. Ake ti tabeki n aekakin are ngke e bon tabekia ao ngaia I bon kangai I bon kabwara bure ngkana tao arona bwa a kairua ara taratara. Bwa ti kabanei ara tai ma kanga e nang aonikai ana maroro te Kauoman, ae kangai kam a nang kakan rabakau ni kan wanawana ke n raa ti kabanea ara tai nakon ara boki bwa ibukina bwa ti kan ibuobuoki nako iai, ao ngaia are ti kataia ni mena ni kangai ngkana tao a kairua are ti noori ma are ibukina bwa are a bon aki teretere inanon te boki. Bwa tia kataia ni wareka ae teuana aio ma ae teuana aio. Ngaia are ti kabwara bure nakoina ngkana tao e taku bwa e taraira ni kanganne ao ti bon karabwarabwa nakon te Kauoman ao Taan Mwakuri ti ataia ae nang kanganga aron karaoan te boki. Ti aki kan rarabakau nako iai ma ti kan kaoti akeke ara kukune ao ngkana a kairua ara kukune e rabwa, ma e na aki taetae naba nako ikai ni manga taekinira bwa aongkoa ti kan wanawana ke n raa ti aki. Bwa ti kabanea korakorara ibukia ara botanaomata ni kataia ni ibuobuoki ao ngaia ti bon karabwarabwa nakoim. Ngaia are bon ara bubuti nakon te Kauoman e

na aki roroko iroura are te nanoerake are e a bon un naba ao e aki ataia bwa kai ti aki ngaira ae ti kamoamoaira ni kan mena ma are ti kataia ni ibuobuoki. Ao ngaia ngai I kaaki au maroro ni kabane akeke i tangiria ni maroro ibukina bwa are a tia n tabekaki ao e a bwakanako te tai ao e ragi ni bane au tai iaon te mena aio ma I ti kaoka arei.

Ao tao e na bon kaeta naba ana rongorongo bwa akea au taeka ae barekareka te boki aio ma ngkana e kan kaeti ana rongorongo e na bon kaetia nakon are e bon taetae. Ma kanga e titebo ma kanga e taekinai ngke kanga e kaeti ake au rongorongo ao e a nako naba ma taekan ae kam taku bwa e barekareka ara boki ao I kabwara bure nakoina bwa akea au maroro ae I kangai e barekareka te boki aio. Ao I kan ti kaokia riki ni bubuti nakoina bwa eng kanga a bon kuri tang nanora teutana bwa kanga e titebo bwa tia manga nang taekinaki bwa ai aongkoa tia manga nang kan wanawana ke tao ti aera. Ti bon ti kan ibuobuoki nakon bwai ae ti taku bwa e rangi n tamaroa te Tia Babaire ao ngaia ni bon tokin te tai I bon anga au katekeraoi nakon te Tautaeka bwa are aio ae ti bon kantaningaia ibukia ara botanaomata. Ao I kabwara bure nakon te Kauoman ma Taan Mwakuri bwa akea ae ti kamangoria n aia mwakuri, bwa ngai temanna ae I nang ataa aron au maroro bwa I aki kan kukumea te aomata temanna ma temanna. I bon ti tabeki ake I taku bwa aera au kukune ma ngkana tao arona bwa tao a tangi buaka aron tabekakia I a kabwara bure iai ma bon anne ae ti kan ibuobuoki iai ao e rangi n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei mai Butaritari n am Point of Order ao e nakon ngkanne te Tia Tei mai Beru am Point of Order.

Hon.England Iuta: Te Tibiika e koaua ti na karautaeka naba nakon te Kauoman tao e koaua tao e a bon rootaki te pressure teutana. E koaua tao e kainetai te rongorongo bwa are a bon kaokoro ware ake I bon noori booki ake teniua a kaokoro ti aki bwaai aika a mena. E na bon riai n ataia te Kauoman bwa are ai ti aki ai tibwa aio kairuan ana ware man ana aobiti ao kai I aki kainetia ma I kataia ni kangai, ani katamaroi riki aia mwakuri Taan Mwakuri ana kaitauaki ma are n tabetai aki kona n teke aia kairua ao bon anne ae I nanonna. I taku bwa I karautaeka I taku bwa e na okiria ana koraki n takuia ni kangai ai te kai iraua n tai aio ngkai. Ngaia ti aki nanonna ma are e rabwa ana taeka tao e bon rootaki ma ti aki nanonna te kaetieti ma te kaai ni maroro aikanne bwaai aikai ti nanoni ae ana karaoa nanona. Akea ara kantaninga bwa ti na ekia nako n rabwatana ke n raana ti

kataia n taekini ma tao e rairia nakoina. I taku ngai bwa e bon ataa aron ara kaetieti n taai nako bwa angiin te tai ti kunei ana boki tabeua bwa a bon aki kona ni boraoi ware. Ti aki ai tibwa te moantai aio ngaia anne te bwai ae I kataia n nanonna ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei mai Beru n am Point of Order ao I taku bwa e a bwarabwara bwaai ni kabane e a matata ao ngkanne n nang kanakoa te kaoti nano iaon te kaoti aei bwa te Auti aei e na kariaia te kataumwane ibukin karikirake Development Budget ibukin te ririki 2020 n te mwaiti ae $327,562,677 n aron ane e oti n te boki ni kataumwane ibukin karikirake ibukin te ririki 2020. Ake a butimwaia ke a kangai eng ao ake aki ke aki ke a kangai ti aki, ao e Butimwaeaki te kataumwane ibukin te karikirake ibukin 2020. Ao ti a nakon ngkanne ara bwai are imwina. Ao kabwara au bure bon te kaoti naba e a bon roko te kua ma ti na keiaki bwa ti uoua ke ai ti teniua. Te kaoti e na tabekaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim te Beretitenti.

TAONAKIN TE TUA NI KAETIETI AE TE KIBU 37(1)

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ae ko karineaki ao n reitaki ma Taan Tei ni kabane ao n reitaki ma taan ongora kaain Kiribati ni kabane. Ti a kamauria kanga n te bwakanako n tai aei kam na bane moa ni Mauri ao e kangai taekan te kaoti ane nambwa 12 iaon ara Ota Beba. Bwa te Auti aei e butiaki bwa e na kariaia taonakin te tua ni kaetieti ae te kibu 37 (1) bwa e aonga ni kona ni maroroakinaki te kaoti ibukin moan katean ana Komete te Maneaba ni Maungatabu aika uoua n aron teuana:-

Te Komete ibukin Katamaroan te mwakuri ni Kuakua iaon Kiribati,

Ao te kauoua te Komete ae e na rinanoa te Tua ni Kaetieti ibukin kairan ana bowi te Maneaba ni Maungatabu ao e rabwa. I a waaki naba ngkoa te Tibiika.

Teniua ngkoa bukina ae kanga ti bon ti bubuti taonan te tua ni kaineti ma 37(1).

Te moan e aki koro taina n aron ane e kantaningaaki ian te tua aei ao bukin aki koron taina e aonga n ae matata naba te maneaba ao n reitaki naba ma kaain Kiribati iai te aki nang ota raoi bwa ti taku ngaira bwa e na nakoia ara Taan Tei ake man ara itera. Ma ngke e kanakoa aia reta nakon am aobiti ao ngaia e kaokaki bwa ngaia te money motion ae tabekia te Tautaeka. Ngaia are e aki reke ara tai e aki kauia te tai anne tao bon ibukin ara katabetabe aika a mwaiti ao anne ngkanne ae

tia kawenea bwa ai te bubuti nako matam Madam Speaker ao n reitaki ma Taan Tei aika a karineaki. Ao e aera ngkai tao e a ienikuriaki tao anne te titiraki ae e na nako ngkanne ao e koaua. Bwa e a ienikuriaki ian ae bon teuana te kainnano ngkai ae e a roota abara ae Kiribati kanga bon barongakin te mwakuri Kuakua tao ti aki ti ibukin te Covid-19 ma are bon iai ngkoa te mwioko are e a tia ni wene mai mwaina ma e aki roko n te tia mwiin te mwakuri ngaia are ti taku bwa e raoiroi ae e nang kibaraki aei ao e koaua e na aitara ngkanne ma te kanganga te aoraki ae te Covid-19 are e a taona abara ae Kiribati.

Ao te kateniua ngkanne, tao bukin are iai tao te kabirinako ian ara tua aekan ae tao e aki koro te notice taina ngaia ae tia kabongana kanga ienikurian aekaki ni kanganga aikai. Tao riki te Onaoraki ao te kauoua ngkanne ni Komete are e bon rangi ni bongana naba, te kabanea n tai are ti rinanoa ara rules ao kanga e tuai man toka nako matan te Auti 2018. Kanga e tuai man n toka mwiin kanga te Komete arei te select Committee n te tai arei. Ngaia are ti noora riaina bwa e aonga ni manga waekoa n rinanoaki ao iai riki itera ae a manga kuneaki inanon kanga katamaroa riki tabeua aika a bon riai n aitara naba ma kanga kanoan bong ao waaki aika a kaineti ma taai ke bong aikai.

Ao tao akanne an raoi bukin te bubuti ane taonan te kibuke 37(1) ao I a kawenea bwa te kaoti ao te bubuti nakoim Madam Speaker n reitaki ma te Leader n te Kaitara Taan Tei aika a karineaki ao ai bon ngaira ni kabane. Ao ko rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a tia ni mwemwekaki te kaoti ibukin taonan te tua ao I a kauka te maroro ngkanne n te tai aei ngkana iai ae kan maroro iai ae na maroro ke akea bwa nang kanakoa te kaoti nano iaona. Ngkana akea ao e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire e koaua ti kaitaua te Beretitenti n te kaoti ae ibukin taonan tuan ara bowi bwa e aoria n are nako kanoan te naan kaoti ake uoua. Ma e koaua bon ara titiraki bwa iai kataweana ngkana arona bwa e aki tia ngkai bwa tao n te auti ae e na roko ao e koaua e a tia ni kabwarabwara bukin kataweana. Ao tao te moan moa eng iaon te naan Komete aikai, tao ngaira ni bon ara taratara a bon kona ni bon taninga te Auti ae na roko. Ma ngkana arona bwa te bwai ae bon nang katawe n aron ara rules I taku bwa are bon iai naba te naan mwakuri ake a tia naba ni karaoaki. Tao te Kuakua tao aei ngkana e irekereke ma kanoan tao ana Komete te Auti ae nako e ang tao bon iai te Botaki ni Mwakuri n te Mauri ao Katoki Aoraki, kanga

ngaira iroura tao kona moan anganaki ana tai tao te Minita ae boou bwa n aron noran kanoan tibwangan te naan te Komete anne ma tao ngkana aei ngkai tao e kainnanoia naba te Botaki ibukin Mauri ao Katoki Aoraki bwa e kainnanoa naba buokana ae e na iai ana Komete ae te Maneaba ni Maungatabu iaon tao buokan ana mwakuri ao anne kanga ti ara taratara man te itera aei ma are ngaia anne tao ana bwarabwara imwina tao ni kanoan te naan kaoti aikanne. Ma kanga n taonan n te tua aei ngaira iroura kanga ti aki nang noora te katawe bwa ngkana arona bwa ti taoni maroroakinana ngkai ao bon akea naba te kabuanibwai naba ae e na reke nakon Kiribati. Kanga ti anne tarana man ara itera ngaia anne ngkanne n te tai aei ao tao anne ara kaeka iaon ana bubuti te Beretitenti ngkana arona bwa e kona ni manga taraia naba tao ngkai riki ngkai e a bon nang bwakanako te tai, e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E nakoim te Tia Tei mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika irou e nang uarereke bwa I taku bwa bon kanga akea au kanganga ngkana e taonaki te mena ao e tabekaki te mena n te tai aio. Bwa tao e koaua n aron ae taekinaki bwa bon ti te naan Komete ni kakae are ana manga moan karaoi te naan mena. Ma I ti kan mena for the record te Tibiika bwa are ana ribooti te Komete are e karaoa ngkoa te Rules of Procedure e taiboranaki ao n aron au ururing iai te boraraoi are e karaoaki iroun te Tautaeka ma ara Tia Babaire are a tangiria n taona maroroakinana bwa tao a tangira riki aia tai n taraa te Rules. Ma e aonga n ae bwa kanga e unfair nakoira ngkana bwa are ngaira kaaina are e bon tia ara ribooti ao e taiboranaki te mena ao e a taekinaki bwa e aki taibonaki.

Tao e koaua are te ribooti ngkanne are teuana man te Komete ane teuana ane nakon te Onaoraki ti ataia ae e aki taiboranaki. Ma ti bon ti bubuti nakon te Beretitenti bwa e aonga n ae ti kaetaki te record bwa a tia ara mwakuri n te tai arei ao e taiboranaki te rules are kanga ti karaoia ma akea au kanganga ni manga rinanoan aio te Tia Babaire. Ma I ti kan taetae iaon anne e rabwa.

Tibiika: Ao tao ai bon akea ae kan taetae iaon te kaoti ao I a kaokia nakon te Beretitenti bwa e a karaoa ana sum up.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa Taan Tei tao te Leader riki n te Kaitara ao tao n reitaki ma te Tia Tei temanna mai Butaritari ae karineaki n aia maroro ao e rabwa tao noran riki are e taraia te Leader n te Kaitara

kanga n aia taratara e aki nang mena. Tao ibukin ongorami ao tao e bwaka man au maroro are ti a tia naba ni karaoa te reitaki ma te Onaoraki ao bon ti te Onaoraki riki ibukin noran riaina bwa e na manga riki kanga iai te aoraki ae nang kakamaku ae e a roota te aonaba tera ngkana e waekoa n taraaki bonganan te Komete aei ngkana e kateaki bwa e kona ni ibuobuoki nakon itera akanne. Ao e koaua I kabwara nakon te Tia Tei mai Butaritari ngkana tao anne I bwa e kaawa ni kairerua ma are tera tao e a tia n taiboranaki te ribooti kanga ibukin te mwakuri kanga e a tia n taiboranaki anne. Ma ti kaitaua ma ae I kananoa riki n te ribooti ngkoa are n te select committee are e kateaki ibukin rinanon tuan te Auti anne 2018 kanga ai uoua te ririki n nako ao e tuai man kabonganaki tao anne riki ae I kona n taekinna. E tuai ni kabonganaaki bwa are e tuai ni kabwataki man te Auti ngkana kam noora riaina bwa e tao teuana tabeia ana rinanon naba ke te ribooti are e a maan anne. Ao man taeka tabeua akanne ao I a kaitaua te maroro ao tia bon bubuti riki ngkana ae bon kimototo te kaoti tao e na reke te itera n aoa ke e aki ao tia motirawa naba I a bubuti ngkanne tabekan te kaoti ae ngkana ko kariaia I a kanakoa nakoim moa.

Tibiika: Ao ti na bon riai ni kaoti nano iaon am kaoti aei bwa e aoria n ae eti raoi tauan mwiin ara bowi. Ao n na kanakoa te kaoti nanon iaon ara kaoti aei bwa te Auti aei e butiaki bwa e na kariaia taonakin te tua ni kaetieti ae te kibu 37(1) bwa e aonga ni kona ni maroroakinaki te kaoti ibukin moan katean ana Komete te Maneaba ni Maungatabu aika uoua n aron teuana te Komete ibukin Katamaroakin te mwakuri ni Kuakua iaon Kiribati, te Kauoua te Komete ae e na rinanoa te tua ni kaetieti ibukin kairan ara bowi te Maneaba ni Maungatabu ake a nano iai ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. E nakoia naake a nano iai ao ti a nakon ngkanne ara kaoti are imwina.

Te kaoti e na bon tabekaki naba iroun ara Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau ao e nakoim.

KATEAN TE KOMETE AE E NA RINANOA ANA TUA NI KAETIETI TE MANEABA NI MAUNGATABU

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ae ko karineaki ao I a karabwaia te Leader n te Kaitara ma kaain te Kaitara ao n reitaki ma te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari temanna. Ao ai bon te Tia Tei mai Beru ao ngaira ni kabane tao riki man ara itera aio ao kam bati n rabwa n aron boutokaan te kaoti aei. Ao te moan kaoti ane Nambwa 13 e kangai taekana :-

Bwa te maneaba aei e na kariaia katean te Komete ke Kometen te

Maneaba ni Maungatabu ae e na rinanoa ana tua ni kaetieti te Maneaba ni Maungatabu are e na kainaki irouia niman Taan Tei ake a tia ni kaota nanoia kariaia kainakin te Komete n aron aikai:-

MP Tebao Awerika – Tia Babaire
MP James Taom – Member
MP Taiaki Irata – Member
MP Harry Tekaiti – Member
MP England Iuta – Member

Aongkoa aikai bwaai ae e na rinanoi te Komete aio:-

1. Rinanoan ana Tua ni Kaetieti te Maneaba ni Maungatabu ao n noori itera aika ana riai ni katamaroaki ao ni kawenei ana iango ni katamaroa nakon te Tua ni Kaetieti.
2. E na taiborana ana ribooti te Komete n te Maneaba ni Maungatabu are November ae imwaira n te ririki 2020. E kona ni manga reitaki nako imwin kabwatakina n te Maneaba ni Maungatabu. Ao anne ngkanne n aron are kabwarabwarakina I taku bwa e a bon matata I a kakimototo ma aongkoa anne tein te kaoti ma taben te select committee ane e na kateaki ao manna ae kanga e taraaki moa n te tai aei. Teuana te teem ma e kona ni manga karakaaki ao tao I a kauarereke ikanne ao I a bubuti te maroro ikanne.

Tibiika: Ao ngkai e a tia ni mwemwe te kaoti ibukin katean te select committee iaon rinanon ana Tua ni Kaetieti te Maneaba ni Maungatabu ao I a kauka ngkanne te maroro n te tai aei I a anganiko moa te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tia Babaire ao tao e na bon uarereke naba ara maroro iaona ma tao ti uoua bwaai ae ti kan titiraki iai bwa ti nooria kaain te Komete ane a mwaneweaki n te kaoti ao e taraa n ae e aki raoi nang aki bane n rin tao Taan Tei ake n rabwata aika a kakaokoro inanon te Maneaba ni Maungatabu n aron ane tao e mwaneweaki n ara Tua ni Kaetieti 68 (1) I taku bwa e nang kakawaki are ana Komete ara Auti a na riai ni bane ni iai bwanaia iai tao te koraki tao te naan kurubu ke tao te naan Party ake a mena inanon te Maneaba ni Maungatabu. Ao riki te Tia Babaire ngkana e kaineti ma bon ara Tua ni Kaetieti ao I taku bwa e bon riai bwa a nang bon bane ni iai bwanaia te naan tao n aekakin ngaira tao ara itera ti noria akea kaaina tao ara koraki iaon te Komete anne ao anne kanga anne kanoan ara maroro bwa ti taku ngaira bwa e a bon riai ni iai tao man te Kaitara tao riki are tao n te tai aei moa e a rawata mwaitina. Bwa taben te Komete aei moan te kakawaki bwa arei ara Tua ni Kaetieti. Aikai bon bwaai aika ana

kaineti ma aron ara waaki ikai ao I taku bwa e kakawaki bwa e na iai naba bwanara n te Komete anne ao ngkai e taraa n ae aman kaain te Komete man ana itera te Tautaeka ao ti temanna tao man kaain te Party teuana. Ma ti na bubuti ngkana arona bwa e na kona n rinanoaki aei n aron tein te Tua ni Kaetieti ao iaon kainakin te Komete te Tia Babaire.

Ao ngkanne te kauoua, bon iaon taben te Komete tao aron karaoan tabena ti ataia bwa ana manga rinanon te Tua ni Kaetieti are tao e aki raoi nang ota bwa aei ke are a tia n rinanoaki are e a tia n taiboranaki ma tera ngkanne aron karaoan ana waaki te Komete aei tao e bon kakawaki ae e na bon iai naba bwanaia Taan Tei ni kabane, ti tuai ataa aron karaoan ana mwakuri ma I taku bwa a bon bae n reke naba aia tai Taan Tei ni kabane ni karina aia iango nakon te Komete.

E ang kanga aikanne bwaai aika uoua ae ti kan maroroakin ni kaineti ma te kaoti aei. I taku bwa e nang kakawaki bwa Kometen ara Komete are ti na katei ana riai ni bon n reke naba iai kaaina man rabwata aika a kakaokoro inanon te maneaba ao riki aei e nang kakawaki te Komete aei te Tia Babaire ao tao ti anne kanoan ara maroro iaon te kaoti aei ao ti noora naba ao ti butimwaia ian ae te mwakuri ae kainnanoaki ibukin ngkai tao ara Tua ni Kaetieti. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao tao akea riki ngaia te Tia Tei mai Tabiteuea Meang kanakoa am maroro.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua Madam Speaker e a tia ni kanakoa bwanara ara Leader te Tibiika. Ti karabwa te Beretitenti are e a tia ni uotarake ana kaoti aei te Tia Babaire. I aki rangi n okoro ma are e a tia ni kanakoa ara Leader te Tia Babaire, ma kanga ti bon kan echo ke n taekina riki are iai te mwakuri ae e a tia ni karaoaki iaon ara Rules of Procedure n te Auti ae nako te Tia Babaire, ao e na rangi n taonaba ke n aki kabonganaaki te mwakuri anne ngkana e nang manga rinanoaki teuana te Tia Babaire. Ao I kan reitai ma are e a tia n taekinna te Tia Tei temanna mai Butaritari te Tibiika.

Ngaia are te bwai ae n na taekinna te Tibiika bwa ane kanga bukikoron te kaoti anne, are e kangai e kona ni manga reitaki nako mwiin kabwatakina n te Maneaba ni Maungatabu te Tia Babaire. Tera ngke a rinanon aio te Tia Babaire ao a uotia naba nakon te meeting ae November bwa tia noria te Tia Babaire. Nakon are e na manga anganaki riki ana tai kanga ai aron ai manga bon te mwakuri ae

booureirei te Tia Babaire. E ang bwa ti aki ara kantaninga bwa aongkoa a nang karenako are e a tia ni barongaaki naba n te tai ae nako. Ngaia are aio kanga ti raonakin are e taekinna te Leader ara Leader n te opposition Madam Speaker ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ao e taraa n ae akea ae e na maroro iaon te kaoti anne ao I a kaokia nakon te Beretitenti bwa e a karaoa ana sum up iaona.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ae ko karineaki ao I karabwa te Leader n te Kaitara ao n reitaki ma te Tia Tei temanna mai Tabiteuea Meang ae karineaki ao e koaua anne bon kanoana. N aron are e bon oti iaon teuana tabena e na katamaroa te Tua ni Kaetieti ao are bon anne kanoana ngkanne e na noori n aron are I bon mwaneweia iai are e a tia ni karaoaki n 2018 ao anne naba teuana tabena. Ao ngkana e tarai naba ake mai mwaina otara a tia n rinanoaki ake a mai mwaina kanga n te katamaroa n 2018. Ma anne ao e na reke naba tao ni kaineti ma ana bubuti te Leader n te Kaitara ao tao bon tabeua ana katamaroa ana bwai ibuakon ana maroro, ao eti e na reke aia tai Taan Tei bon anne teuana tabena ngkanne ane e na karaoi kanga bon aron naba are e a tia ni waaki n are e nako are e tia te draft ke te katoto ao e kona ngkanne ke n reitaki ma Parties aika a kakaokoro.

Ao ibukin ngkanne bwa are eti bwa te Tua ae kakawaki te tua ae tuan te Auti n Tei ke ana rules e kakawaki ma tera ngkana a noraki ni kabane bwanaia Taan Tei ao ngaia anne ae aongkoa ana bon reke ami tai ao te kauoua are iai kanga te kantaninga are iai te Party ae i Nuka, ao kanga iai naba are te Kaitara ao are i Nuka ao kanga te kabanea n tamaroa are a noria te Tautaeka e anaaki are kanga i Nuka e independent temanna bwa antai ae e n ataia e a kabaranta kanga te taratara anne. Tao anne moa n te tai aei ae ti noria ma ngkana e reme te taratara anne ti a kawenea bwa te karautaeka ao te kabwara bure ao man taeka tabeua akanne ao ni bon manna ae ti taketenna bon teuana te Auti, ae ti ataia bwa are iai mwakuri ae a tia ni karaoaki mai mwaina ao anne kanga bon te iango ae e na ti teuana te tai ao e na uotaki mai ngkanne te ribooti ao e a manga noraki ngkanne bwa tera. Ao man taeka tabeua akanne ao I a bubuti tabekan te kaoti bwa te Maneaba ni Maungatabu e na kariaia katean ana Komete te Maneaba ni Maungatabu ae e na rinanoa ana Tua ni Kaetieti te Maneaba ni Maungatabu are e na kainaki irouia niman Taan Tei ake a tia ni kaota nanoia kariaia kainakin te Komete aei n aron

MP Tebao Awerika – Tia Babaire
MP James Taom – Member
MP Taiaki Irata – Member
MP Harry Tekaiti – Member
MP England Iuta – Member

Ao man taeka tabeua akanne ao I a bubuti tabekan te kaoti e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ngkai ko a tia ni karaoa am sum up ao ngkanne I a kukurei ni kanakoa ngkanne te kaoti nano iaon ana kaoti te Beretitenti are e a tia n tabeki ao n taekana are e a tia n taekinna nakon te Auti ao ake a kariaia ke a butimwaia ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. E butimwaeaki te kaoti. Ti a nakon are imwina e na bon tabekaki naba iroun ara Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau ao e nakoim te kaoti.

KATEAN TE KOMETE IBUKIN KATAMAROAKIN TE MWAKURI NI KUAKUA IAON KIRIBATI

HE.Taneti Mamau: Ao ko bati n rabwa Madam Speaker ao aei ngkanne te kaoti te kauoua are nambwa 14 ae kangai taekana :-

Bwa te maneaba aei e na kariaia katean ana Komete te Maneaba ni Maungatabu ae e na aranaki bwa te Komete ibukin katamaroakin te mwakuri ni Kuakua iaon Kiribati are e na kainaki irouia niman Taan Tei ake a tia ni kaota nanoia ni kariaia kainakin te Komete n aron:-

MP Betero Atanibora – Tia Babaire
MP Ioteba Redfern - Member
MP Moannata Ientaake - Member
MP Batoromaio Kiritian - Member
MP Koraubati Remuera – Member

Aikai ngkanne tabekan te Komete aio:-

1. E na rinanon ribooti iaon aoraki ao ni katebenakoi ana kukune bwa baikara aoraki aika a okioki ao n onaoraki ia ara botanaomata iaon Kiribati ao itinaniku.
2. Te kauoua man rongorongo aikanne ao ana kawenei aia iango ibukin katamaroan bwaai n tutuo ma bwain aoraki nakon taian Onaoraki bwa aonga ni bon kona ni bwain aorakiaki ao ni karaoaki te mwakuri ni Kuakua nakoia ara botanaomata iaon Kiribati.
3. Man aia kukune ao ana kona naba ni katebenakoi bwa baikara aroraki aika ana riai ni moanibwai ibukin te kaongora ao te kabwarabwara nakon te botanaomata bwa ana kona n tau mauria mai iai.
4. E na karaoi naba oin ana kakae iaon taian kainibaire ke te naan policies ni irekereke ma te amarake ke amarake aika a roko mai tinaniku ao ni

kawenei ana iango ni katamaroa bwa aonga ni kamatoai riki irarikin nanon taian kainibaire aikai.

5. E na kona naba katebenakoi iango ake ana kona ni kinaki iai i Kiribati bwa te tabo ni Kuakua ibukin aoraki tabeua. Ao ni kona naba n roko aoraki man aban te betebeke n onaoraki i Kiribati.
6. Taabe riki tabeua are e na kona n tuatua te Minita man te Botaki ibukin te Mauri ao Katoki Aoraki, maanin te Komete 2 te ririki.

E na taiborana ana ribooti te Komete aio n te Maneaba ni Maungatabu are n November 2021. E na kona ni manga reitaki nako imwin kabwatakina n te Maneaba ni Maungatabu. Ao anne taekan te kaoti ao tao n aron ngkana e na uringaki angin taben te Komete kanga e kuri n titebo ma taben te Komete n te select committee n te onaoraki are e kateaki ngkoa n Eberi n te ririki ae nako ao are e aki te roko n te taiboranaki mwiin te ribooti anne. Ao riki ian ngkai e a manga mwaiti tao te kakaewenako n aoraki aika a manga rangi ni kakamaku n te tai aei ao aongkoa anne taben teuana te Komete e na kataia n reitaki ma te Onaoraki ke te Minita n te Onaoraki ibukin kanga barongakin bwaai ke anga ni ibuobuoki nakon itera aikai.

Iai te kantaninga are tao e taraaki n are a bane kaain te Komete anne n ara itera ma kanga bon te koaua are e reke anne bwa aongkoa temanna ngkoa te Tia Tei ae karineaki e bon kataratataraaki ngkoa bwa kaaina ngke e mena ngkoa n te Kaitara ma anne ngkanne ke e a roko manga irarikira e a tiku n arana n aron anne ao tao man taeka tabeua akanne Madam Speaker ao I a bubuti tabekan te kaoti.

Tibiika: Ngkai e a bon tia n tabekaki mai iroun te Beretitenti ao I anga ngkanne te maroro iaona e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua tabekan te kaoti iroun te Beretitenti ma ti bon nanokawaki te Tia Babaire bwa I taku bwa e nang teretere ian ara tua 68(1) bwa e na riai ni iai kaain te Komete man rabwata ake a mena inanon te Maneaba ni Maungatabu ke te naan Party n aron ae ti ataia ngkai. Ao n noran ngkai kaain te Komete ane a a tia n taekinna te Beretitenti ai bon ti kaain te itera ae ti teuana. Ti tabeaianga iai te kanganga ngkai aki kona ni karinaki kaain rabwata ake tabeua bwa I taku bwa e titebo n taraa n aki ira te Tua ni Kaetieti aei te Tia Babaire. Ma I taku bwa are e kabwarabwara te Beretitenti I taku bwa anne e a nang kaokoro bwa are aikai bon ni kabane kaain ami itera ao kai te bwai aei moan te kakawaki

naba ibukia ara botanaomata ao ngaira naba ti kan ira kaina naba te Komete aei.

Ti na nang bubuti bwa ai bon akea riki kaain te Maneaba ni Maungatabu ni itera ake a rawata aika a kaaina aei. Kanga arei akea ara kanganga iai bwa iai temanna are e iria ao aei ai bon akea. Ngaia ti na nang bubuti bwa I taku bwa e ira nanon ara tua ae 68(1). Ngaia ti nanokawaki ngkanne bwa ibukin ae akea kaaina man itera aika tabeua bwa ai bon ti kaain naba ana itera te Tautaeka ao ngaira ti aki kukurei ni butimwaea ngkanne te kaoti aei ian anne bwa I taku bwa e nang kakawaki ae e na riai tao n representative te Tia Babaire a riai ni iai tao te naan iango aika a kakaokoro riki man te naan Party. Ngaia ti taku bwai aei e urua tuan ara Auti are I a tia n taekinna te Tia Babaire ngkai ai bon akea renganana. Ao anne bukin ae iai ara tua anne bwa ana bon rabwatanaki raoi ara Maneaba ni Maungatabu ae bwanin aei n te naan Komete akana ana Komete bwa ara Komete. Ao ngkai aei kanga e bo itera ngaira n ara taratara bwa iaon tibwangana ti ataia uoua ana ririki ane e anganaki.

Iai naba te rabwata are e a bon tia ni kateaki mai mwaina tao man ara itera ti aki naba noora bukin tao e na reitinako inanon uoua te ririki anne ara totoko aika ti kawenei nakon te kaoti aei. Teuana ae ti taku bwa e urua tuan te Tua ni Kaetieti ana riai ni kaaina te Komete te naan Party inanon te Maneaba ni Maungatabu. Ao ngkai ti te iterana tao aei te Tia Babaire ti rangi n nanokawaki n te kaoti aei ao riki n aron kainakin te Kaoti te Komete are e na kateaki ian te kaoti aei ao ngkai ti taekina aei ti aki nanona bwa tao kaaina ane e a tia n taekinna te Beretitenti ao ti ribaia bwa ana kaaina ma I taku bwa e nang kakawaki bwa ti na ira naba tuan ara kaetieti n ara bowi n ara Maneaba ni Maungatabu, ibukin katean ara Komete ngaira kaain te Maneaba ni Maungatabu ao aei ti na bubuti ngkana arona bwa a kona n rin kaain riki rabwata ake tabeua n te Komete aei tao kaain ara itera kaain Nuka ao aikai ke tao anne tao e aki nang tabe itera, aron taraan ara Komete. Ao I taku bwa e nang kakawaki ti a bon bubutia te Beretitenti ngkana arona bwa a kona ni ira nanon ara tua are 68(1) n ikarinia kaain ana Komete man ara itera aika a rawata. Ao ti nano kawaka bwa ti aki moa butimwaea moa te kaotia aei n te tai aei ko rabwa.

<u>Tibiika</u>: Te Tia Tei mai Abaiang kanakoa am maroro.

<u>Hon.Dr Kautu Tenaua</u>: E rabwa te Tibiika tao bon uoua moa kanga te iango ae I kan tabekia bwa te moan moa bwa are bon iai ngkoa te

Komete are e a tia n tei ao e aki reke ara tai n noora mwiin aia ribooti. Ao te kauoua bwa e aoria bwa are bon te Minita te taokita naba man te itera arei ao iai ane F any other task requested from the Minister of Health and Medical Services. Bon te bwai ae nang kananokawaki n te aekaki ni iango aio te Tia Babaire e ang ao I bon mimi tao te Beretitenti ao antai are e karekea te iango ibukin te Komete ae e na kateaki.

Rinanon ana waaki te professional body te rabwata ae a tia n reiakinaki aron aia mwakuri inanon ae tao e kaan 10 te ririki nakon temanna te tia mwakuri te Tia Babaire ao manga riaon riki anne aua riki te ririki itinanikun anne ibukin mwangangan nako te naan mwakuri inanon te Onaoraki ke te Kuakua. Ti ataia naba bwa ngkana e na rinanoaki ana mwakuri ke aron kunean te naan kabwaka ke katikiraoan ana waaki te Kuakua ao iai rabwata ae e a tia ni kateaki a kaman kateaki ma rimoa. Iai naba te forum anne n te betebeke ao te Minita n te tai teuana are e na bon manga iria ae Minita kaaina. Iai naba te forum anne ae e mena n te Regional Committee Meeting ae kaain te Western Committee Meeting. Iai ana are i Geneva ao te koraki aikai te naan consultant ni kabane iaon te public health temanna te consultatnt ae kona n roko i Kiribati ikai ni karaoa te mwakuri n aron aio ao e kona ni karaoia tao te kabanea n abwabwaki teuana te namwakaina. Ao te ribooti are e na kaotinakoa it so comprehensive e rangi e tobwaa ni kabane te iango are e kantaningaaki bwa e na kaitara te raraoma arei ke te nano uoua arei. Ma e aki ti tobwaia inanon te mwakoron ni beba te Tia Babaire bwa ngke e tobwaia ngkekei ao e a tobwaia naba ni kaotinakoa kaekana.

Ngaia are ngai irou ao I kabwara bure tao ti aki nanona bwa I totokoia te koraki aikai ma kam bon ataa naba au maroro n te tai are e katea naba te Komete te Beretitenti n te tai ae nako. I aki ataia ao I kabwara bure n te mena aei mwaitira te kabanemwane ae kabonganaaki. Bwa temanna te consultant ae ngkana e roko ao e bon karaoa raoi ana mwakuri ao I uringa n te tai arei $60 te ngaa te taara ma ko aki manikangarea te ribooti ae otinako. Ao ti aki te takakaro ae karaoaki te Tia Babaire. Ngaia are I riki n tabeka aio te Tia Babaire au nanokokoraki aio nanokawakiru bwa te Auti n Tei aei, te Auti n Tei aio ngaira ti kanakomaiakaki bwa ti na karaoa te kabanea n raoiroi ni kabonganaan ana mwane te botanaomata. Ngaia are I bon nang nanokawaki iai I aki ataia bwa tera ana iango te Beretitenti ke ana kabineti ngke a karaoa te babaire n aekakin aio. Ao e aki karaoia teuana te tai e a karaoia te kauoua n tai once bitten

twice are shy te taeka n rabakau ae e na ti kauringko bwa e bon eti te bwai are e karaoia ke e aki. N ana mwane te botanaomata ao manga uoua te ririki I bon nanokawaki n anne te Tia Babaire I a tia ni kaaini Komete, ao e aki tangira ti aki kaain te Komete inann teuana te namwakaina te Tia Babaire man te WHO ti aki. Ao tao ngke tia compile te naan ribooti akekei ao e took us maybe just one month man te beginning to the end.

Ao te koraki ake ti mwananga ma ngaia akekei te Tia Babaire bon mwaitina ni kabane bon te naan clinical people ni kabane. Ao ti ataa bukin mwanangara are ti mwananga iai arei ao tia kaman katauraoira ni wareware imwain are ti mwananga. Ao ti ota iai I aki kaminibaia te koraki akekei ma e matoatoa moan warekan bwaai akekei ma ngke t iota iai ao tia mwananga ao tia botaki n taabo aika a kakaokoro n te aonaba, ma e aki reke teuana ara namwakaina te Tia Babaire. E a reke teuana ara namwanakaina ngke tia karaoa te ribooti ti a okira te WHO Regional Committee Office i Biribin ngke ti a tia ni karaoa te ukeuke aio. E aki koro teuana te namwakaina n raraun ma e a koro teuana te namwakaina imwin karaoan te ribooti.

Ngaia are I taku bwa tabeu ao taben te Minita naba are e taokita naba ngkai bwa ti na riai ni kaoti ara iango aika ti taku bwa ti na katerea iai ara raraoma bwa e na riai ti na bon riai raoi ni bon ataia bwa te bwai ae ti karaoia e bon riai. Ao ngkana e taku te Beretitenti bwa iai bukina ae tao e koaua tao tera I aki kan taekinna tao e na kakaea riki angana teuana ma n na bon bubuti e bon nang kamanga bwa kona karaoa te Komete ae kona nako n rinanon ana waaki te rabwata teuana ae it very specialized I aki ataia bwa tera aron karaoan anne ao e bon nang kamanga ngkana arona bwa ti nang tuangaki bwa ti nang nako tao ngaira ti nang tuangaki bwa tao ti na rinanon ana waaki tao te Judiciary ke tao ti na nakon antai te rabwata riki teuana. Anne te bwai teuana ae I a bon kaotia iai au raraoma iai te Tia Babaire ao I a bon bubuti n na bon bubuti nakon te Beretitenti n na bubuti nakon te Auti aei ao n na bubuti nakon te Minita kam kona riki n rinanon riki te iango aio. Bwa I taku bwa tao tara are mai mwaina ao compare te ribooti arei ma te ribooti are e karaoaki bwa ti aki aia bure kaain te Komete are e a kanakoa ma compared te ribooti arei ma te naan ribooti aika a karaoaki ae tera ngkoe te Minita ae ko kainnanoia bwa kona kakaea ao ko a karokoa te aomata arei bwa e na karaoia ao compare te ribooti arei are e karaoia n teuana te namwakaina ao are e karaoaki ni 2 te ririki. I bon kaotia ma te koaua I

taku bwa ti a bon aki karaoa raoi tabera are ti kantaningaaki iai irouia ara botanaomata.

Ngaia are I kabwara bure nakon aio bwa are I taku ngaira bwa e bon riai bwa ti na kaoti nanora bwa ti na kaotia nakoia te botanaomata i Kiribati bwa ti karaoa raoi oin tabera ae ti roko iai n te Auti n Tei aei ma nanora ni koaua ae itiaki. Ngaia are I kabwara bure ngkana arona bwa tao iai tibanakon te maroro ao kai I aki kariaia bwa n na butimwaea moa te bwai aio n te tai aio ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti e nakoim.

Hon.Ieremia Tabai: Bon teuana naba ae n na karakinna bon ti teuana ke uoua te sentence te motion aio it out of order e urua ara rules ao ko riai ni karaoa am ruling iaon aio.

Tibiika: Te Minita n te Kuakua e nakoim.

Hon.Dr Tinte Itinteang: E koaua e rabwa te Tibiika ao e koaua e rabwa riki aia kaoti ao aia katamaroa ke aia kaoti nano te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang ao te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti. Ma e koaua te Tibiika e koaua bwa ngkana ti tara bukin katean te Komete aio ae te Komete ibukin te Onaoraki ao n aron are e a tia ni mwaneweaki te kantaninga bwa e na kateaki te Komete aio ibukin katamaroan te mwakuri ni Kuakua iaon Kiribati. Ao n aron are e a tia ni mwaneweia naba te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang ao eti e koaua ana taeka ae te naan ribooti aika a roko man te naan Regional Bodies ke te naan Internationa Bodies n aron are e a tia n taekini n aron te WHO man ana tararua ke man aron te tararua ibukin te Kuakua e koaua. Ma te kantaninga are ngaia ti tabekarake iai te Komete iai n te tai aio ao ibukin bwa e aera ae ti tangiria bwa e na tabekaki n te tai aio ao ti aki n te Auti ae na roko bon ibukin katean te Komete aio are e na mwakoro n roki C are teuana mai ibuakon mwiokoan te Komete aio bwa e na moanibwaia te kaongora ao te kabwarabwara nakon te botanaomata bwa ana kona n taui mauria man aoraki ake a tia ni katebenakoaki ao tao are e kantaningaia te botaki ni Mauri ao ni katoki aoraki bwa e rangi ni kakawaki n te tai aio. Ao eti te Tibiika e koaua bwa n te tai aio ao ti taonaki ke e taonaki te aonaba n te aoraki ae te Covid-19 ao n aron ae ti ataia te Tibiika inanon te wiiki aio inanon te wiiki ae nako ke inanon te wiiki are mai mwaina ao e korakora te titiraki man te botanaomata ni ikotaki raou i Betio, ao te bwai ae nang taonaki iai bwa te maaku bwa a maaka te aoraki ae te covid-19 bukin tera? Ibukina bwa a maaka rokona ikai ao te bwai ae teretere e

ngae ngke ti karaua ni kabwarabwara ke ti karaua ni katerea aron ana kainibaire te Tautaeka bwa iai memeren te reitaki te Tibiika e ngae ngke a tia ni baronga aron te kainibaire, taokita ikai i Kiribati ni ikotaki ma taan rabakau man te WHO iai memeren te reitaki te Tibiika.

E memere te reitaki imarenaia taokita ao taan rabakau n te Botaki ke n au Botaki ni Mwakuri ae te Botaki ni Mauri ao ni katoki aoraki ma te botanaomata. Ao I taku bwa e nang kakawaki naba te Tibiika bwa ti na uringa bwa teuana bukin karokoara ikai buokan ao tobwaan nanon te botanaomata. Ao e teretere te Tibiika ao ti aki ti ngaia aio ae roko te raraoma aio nakoiu bwa e roko naba nakoia raou n Tia Tei ao I taku bwa e teretere naba man aio te Tibiika bwa e kainnanoa te kamatata, e kainnanoa te reitaki e kainnanoaki te reitaki imarenan te botaki ni Kuakua ao te botanaomata ao anne teuana te Tibiika bukin katean te Komete aio ae ngaia I boutokaia iai are e na buoka te reitaki anne man ara botanaomata ao te Botaki ni Kuakua. E rabwa te Tibiika I a toki ikai.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Tibiika I karabwa riki te kaoti aei Madam Speaker ao e a tia ni manga tabekaki bwa e na manga kateaki te Komete ibukin buokan katamaroan te mwakuri ni Kuakua Madam Speaker. Ma e koaua e taekinna te Minita are bon te taokita man te tabo ni kuakua Madam Speaker bwa ngaia tao e kainnanoaki aio bwa e aonga n reke te reitaki ma te botanaomata te Tia Babaire.

Te Tia Babaire ti aki kakewea anne ae tao iai tera tangiran te reitaki mai iroun te Botaki ni Kuakua nakon rokoia aomata are mai inano ake man te kaawa te Tia Babaire bwa ana kabwarabwaraaki aomata tera ae ana karaoia aomata te Tia Babaire ana kaitiaki ni kanga, tera aron te aoraki anne tera kanoana, kanga te mwakuri n Taokita aio te Tia Babaire te mwakuri n taokita aio te Tia Babaire ao anne ara kanganga te Tia Babaire kanga ni kataia tiaki ni kamemereia kaain te Komete aei te Tia Babaire. E kangai teuana ana terms of reference ane e 'E' e na kona naba ni katebenako iango ake ana kona ni kinaki iai Kiribati bwa te tabo ni Kuakua ibukin aoraki tabeua ao ni kona naba n roko aoraki i aban te betebeke n Onaoraki i Kiribati.

Te Tia Babaire tao e na tia te ribooti ana ribooti te Komete aei ao ana owned up nakon aia ribooti aei te Tia Babaire akea te kanganga n anne. Ao ngai are tao I mena tao ia tao i Samoa ke tao i Tokelau ke tao i Tuvalu ae ngaia tao iai tao tera te

remedy ae I kona bwa e a tia n otinako te ribooti man te Onaoraki man te Auti n Tei mai Kiribati are eng e titambwanna te Tautaeka. Ao ko a tia n ataa te ribooti anne ao tia kakaea kaobina e a kakaeaki kaobina ao e a wareware teuarei ao e a taku ao antai nakai? Ae nang risk my life bwa n na nako ni karaoaki n te Onaoraki iaon aia ribooti nakai. Bwa ngke arona bwa kaain te Komete aio te Tia Babaire tao Taokita te Tia Babaire ao tao e koaua tao e na uotarake riki Kiribati ma aio ti aki uotarake Kiribati ngai n au koaua bwa ana bon titiraki aomata tao ngke arona bwa tao bon iroura ngkai internally tao e koaua tao ngkana tao a bon roko i abau i Tabiteuea Meang te Komete anne ao n na kangai ao ngkami tera aron te aoraki anne ao te coivd-19 e reke mai ia, ao tera kanoana e kanga n reke.

Kanga aikai raraoma te Tibiika are ti taku ngaira bwa e na riai te Beretitenti ni kaiabuta riki ana iango bwa ti aki kamemereia kaain te Komete aio te Tia Babaire ma te mwakuri ae anganaki e rangi ni buburakaei te Tia Babaire ao te responsibility ane ana uotia te Tia Babaire moan te buburakaei naba te Tia Babaire. Bwa ana aki ti uouota araia ma ana uouota naba aran Kiribati ngaia ti na kataia n attract ke ni karokoi aoraki mai tinaniku bwa ana katoki aorakia tao i Nawerewere ke tao i Tabiteuea Meang ke tao i Kiritimati ibukin bon te streght of their report te Tia Babaire. Ao anne bukina te Tia Babaire are I taku bwa ti na butia riki ara Beretitenti bwa e kona riki ni kakaea angana te Tia Babaire irarkin are a tia n taekinna naba ara koraki are it out of order te Tia Babaire.

Bwa akea kaain aki represented iaon te Komete as fast as possible Party inanon te Auti n Tei aei te Tia Babaire. Tao are teuana tao e koaua are e a tia n nako arei ma aio ai bon kaain ana Party te Beretitenti ao e kona ni manga rairaki ni kangai, bwa e aera, e aera te Beretitenti ngkai koa maontaaia naba aio? Bwa are e bati rairana ao taraana ao terana riki te Tia Babaire. Ngaia are tia kawenea aio te Tia Babaire nakon ara Beretitenti ae karineaki bwa e na kona ni ibuobuoki n aei ngke e aki te Tia Babaire ao e rabwa.

<u>Tibiika</u>: Te Minita n te Communication e nakoim.

<u>Hon.Tekeeua Tarati</u>: Ko rabwa te Tibiika ao tao e a bon nukanibong ao ti na riai ni kamaurira tia kan roko n te bong ae boou. Ti na bane ni Mauri n te nukanibong aio. E koaua te Tibiika ti kan anga naba bwanara ni iraorao ao ni maroro iaon te kaoti ae tao bon te kabanea naba ni kaoti inanon te tairiki aei aron kakawakin te bwai ae te

Komete. E koaua tao ti na ururing rikaaki nakon te tai ae nako bwa are ngaira naba kaain te Komete are ti mwiokoaki n te Auti bwa manga uoua Komete aika a kateaki teuana te Youth Employment are e tabeakina te kammwakuri kanga aron kammwakuraia ataei ake akea aia mwakuri ao te kauoua ni Komete te Onaoraki kanga n aekakin ngkai are e a manga karaoaki ngkai n te tai aei.

Te Tia Babaire bukin tera ngkai e a manga kaokaki aio? Bwa bukina are e aki tia te Komete are e nako ti aki ataia bwa mwaitira te mwane are e bane n are e nako te Tautaeka aio e nang riai ngkai ni increment kanoan te Komete akekei bwa I taku bwa ngkana kam noora ara Komete are n te Youth are e a tia n taiboranaki e aoria bwa e aki kabwataki ma e a tia n taiboranaki. Ao e a tia n reke te boki anne iroun ara Tautaeka ao I taku bwa man ibuakon te boki anne ao ae a rin tabeua bwa kanoan ara motinnano katean te sport institute akanne kanoan ara recommendation ara Komete are e nako ao tera ae nang karaoaki ngkai iaon ae ti nang mwakuria ngkai bwa kanoan ara motinnano n te Komete anne.

Ti nanokawaki bwa e aki tia te Komete are e nako are te Onaoraki are e a roko i Hawaii a roko i Biiti a roko iaa, a roko i America. Ao ti aki ataia bwa tera mwiin aia kekeiaki anne ao tao a bon kona ni kaeka anne ma te rongorongo ae nang uarereke bwa akea ana Komete ae ti kona ni mwakuri ma ngaia n te Tautaeka aei. Ao anne bukina ae ti noora riaina n te tai aio n aron norakin riaina, ao I kan taetae iaon te rongorongo are e kangai tera tao aia qualification nakai bwa ana mwakuri ni karaoi kakae imwin te Onaoraki. Ao ngkana ti taraia ngkai taan koroboki n te Onaoraki te naan taokita, e nang simple anne bwa are nakai ngke ana mwakuri iai naba kaburoroia naba n aroia naba naake anganaki te mwiokoaki bwa ana karaoa te tabe ao nakai iai onimakinaia ae kakawaki man aia abamwakoro ti na aki manga kamangoria ara koraki ake a reke bwa kaain te Komete n te tai teuana ma teuana nakai iai onimakinaia are anganaki ao ngaia are ngaia ngkanne ana manga karaoa ngkanne tibwangaia ibukin naba are e kainnanoaki are ngaia are e katabeaki iai n aron naba te Tia Koroboki, iraman taan koroboki are a tia ni koroboki n te onaoraki e koaua bwa ai bon taokita naba nakai ma ngkai ae e buti te Onaoraki ao kai e nang tamaroa butina. Ma I taku bwa Minita iraman Minita akana a tia naba ni Minita n te Onaoraki ae ti aki taokita ma kai e buti te Onaoraki bwa are bon iai taan rabakau ao nakai naba ana akea naba ara nanokokoraki irouia bwa ana karaoi naba tibwangaia.

Ngaia are tera aia mission are ana anganaki ti na katekeraoia bwa ana karaoa tibwangaia nakon are e kantaningaaki ao ana manga okirikaaki ma aia ribooti nakon te Auti ao tao nakon te Tautaeka bwa e na manga mwakuria bwa tera te tabe ke tera te rongorongo are e na uotia. Ibukin ngkanne tao te tua are e waeaki tia bon katuka anne nakon te Tibiika bwa are ngkoe te kabanea ni babaire ikai kanga ti aki kan waeiko bwa tera ae kona karaoia ti anganiko karineam bwa n are n te kabanea n tai ao bon ngkoe te Tibiika ae kona kaotinakoa am kabanea ni babaire ibukira. Ngkai ko katoka n te Ota Beba ara kantaninga bwa iai bukina iroum ae ko katoka n te Ota Beba. Man taeka aikai e a bon nukanibong te nukanibong tia katekeraoira ao ti na mamauri inanon te nukanibong ae tamaroa ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia te Tia Tei mai Tarawateinaieta kanakoa am maroro.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika e aoria tia kauarerekea ara maroro bwa are e a bwakanako te tai tao are e a bon tia ana position ara Party, ao e koaua te moanibwai I noora bonganan te Komete n aron kabwarabwarakina are aio te issue te national issue tao aio ana kanganga Kiribati ae tangiria ae e na moantaai n tobwaaki. Ao tao tera tibwangaia ara Taan Tei ke tera tibwangan te Auti n Tei aio. Akea au kanganga irouia aomata, Taan Tei aika a rineaki bon ti au kanganga aron tibwaia bwa I taku bwa tao iai riki ae ti taku bwa ana irantangaia riki Taan Tei n tibwangaia ae tao teuana tao rinanon te naan kaoti ke tao te naan titiraki ake a tia n nang ni kaineti ma te onaoraki inanon taai aika nako ake a tia n tabekia Taan Tei bwa kainnanoia aia botanaomata are anne e kaota tao aron kabwakan te Onaoraki are aikanne a bon kona ni karaoia n rinanon bwa tera ngkai ae a tia n tatabekaki ao tera ae e tuai man nonoraki.

Ao tao te kauoua, n aron ae taku te Minita n te Onaoraki tao te kanganga bwa ngaia e tuai man nang raoiroi reitakin te Onaoraki ma te botanaomata e bon kona naba ni karaoaki ke n akea te Komete aio. Ma e kakawaki ngkana anne tibwaia ae tao e aki tangira naba aio tao uoua te ririki ke tao iraua. Ngaia are I totokoia kanga tibwangaia tao iai riki angan kanga nikoan tibwangaia ae teuana e na kaotia bwa Kiribati ti noora kakawakin tobwaan te Kuakua ke karaoiroan te mwakuri n te Onaoraki. Ma te bwai ae I taku bwa are I boraoi ni iango are ngkana arona bwa tia taku bwa e rangi ni kakawaki te aoraki ae te Covid-19 tarakin naba are uoua te ririki e a rangi ni maan ngkana

arona bwa ti na nang kamanna ao tao ngkana e a uotia nakon te ririki ae na roko ao tao e a tibwa kakoroaki nanona. I taku bwa ti ataia bwa te Onaoraki ngkana e a waaki inanon karaoan nanon ana KPP tao e kakawaki ana rinnako n nako ni uoti aia iango Taan Tei inanon tai n ana maroro te Onaoraki inanon ibukin karaoan tibwangan te Onaoraki ae kakawaki inanon aua te ririki.

Ngaia are I taku bwa au kanganga te OR I taku bwa e aki nang raa e na riai n anganiira te koaua ae 2 te ririki manna ao I taku bwa iai riki bwaai ae a kona ni karaoia ake ti na kukurei bwa a irantanga tao bwaai ake e aki toki n taetaekinaki ikai bwa kabwakan te Onaoraki ao a riai n raa arei tao n rangi n reberake ao riki ngaira e titebo ma te aoraki are e a tibwa riki n taai aikai ao e rabwa te Tibiika ao tao ti anne buokan kanga te maroro n te tairiki aio ma e aoria are e a bon tiku iroum are e a tia n taekinna ara Leader e bon tiku naba iroun te Tautaeka noran aio. E rabwa.

Hon.Mikarite Temari: Point of Order te Tibiika.

Tibiika: Ngaia tera am Point of Order te Minita n te Line and Phoenix.

Hon.Mikarite Temari: Bwa te Maneaba aei e nang motirawa moa ngkai ian kabaeakiu ian te Ota Beba.

Tibiika: Ao ko rabwa n am kauring ao ngkai e a tia n roko te kauring iraua ngkoa te miniti te sum up. 10 minute n na ti anga teuana ke uoua te maroro bwa n na tara te tai bwa half and hour imwina ngkanne e na riai ngkanne ni kona n sum up 10 minutes ana tai ni maroro te tia sum up. N na kanakoa moa te maroro are imwina n na angan ko anga te maroro n na angan moa te Tia Tei mai Kuria e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire te Tia Babaire e bon rangi ni uarereke au maroro I ti reitai ma kaain te Kaitara te Leader are e a tia ni maroro. Ma I ti kan set te record straight te Tia Babaire e kairua ae e aki tia ana ribooti Kometen te Botaki are te Health services eti te taeka ae e aki taiboranaki, ao bon ibukina te Tia Babaire bwa are e na taiboranaki n te Kanimabong ma are e a toki naba te Auti n Tei. I kukurei te Tia Babaire bwa ngkana e na waaki te Komete aio ngkana arona bwa e noraki riaina bwa e na waaki e tauraoi te ribooti ane e wene imwaimi. Ti aki kona n taiboranna te Tia Babaire bwa are e a bane tain ara Auti ai ti aki ngaia te Tia Babaire iai ma ai bon te Auti teuana ae tia mena iai ngkai te Tia Babaire. Ma are e tauraoi te ribooti imwaia ao ara material ke bwaai ake a tia ni

collected e tauraoi naba ibukia bwa tao kabaitian riki aia mwakuri ngkana arona bwa e na waaki te Komete aio. Kanga ti anne te Tia Babaire ae I kan set te record straight te Tia Babaire. Ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao e nakoim te Tia Tei mai Arorae e reke am bwa ti 5 te miniti ao I a kaokia naba nakon te Beretitenti bwa e a sum up.

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kan maroro naba iaon te kaoti are ana kaoti te Tautaeka ae e a tia ni uotirake te Beretitenti ibukin katean te Komete are e na rinanoa tao aron katamaroan te mwakuri ni kuakua iaon Kiribati te Tia Babaire.

Te Tia Babaire I kan reita kanga ara karautaeka man ara itera aio te Tia Babaire, riki ni kaineti ma te tua ane 68 (1) n ara Tua ni Kaetieti te Tia Babaire. Te Tia Babaire kanoan te tua aio eti bwa te Maneaba e na kona ni katerei e na rineia teniman e na aki kee ian teniman ao e na aki raka iaon niman mai ibuakoia Taan Tei bwa ana kaaina te Komete. Ma kauouan iterant e kibu te roki (1) te Tia Babaire as far as possible te overall membership of committee shall include members of representative of all Parties and groups represented in the Maneaba shall ane ti anganaki te Tia Babaire e matoatoa e na riai ni iai kaain te Komete ae tabekaki taekana ikai ae ana tei man Party ni kabane representative of all Parties Party ni kabane inanon te Auti. E taekinaki naba groups all parties iraua ara party ngkai kam a tia ni katereterea nakon Kiribati kam taetaekinna iai te Tobwaan Kiribati te Tautaeka, iai Boutokaan Kiribati Moa ae Kaitara ngkai, ao iai te Party are teuana ao iai akeke a independent all parties representative of all parties te Tia Babaire. Ti kakoaua bwa kaain te Komete are e tabeki araia te Beretitenti n te tai aio ni kabane man ana itera te Tautaeka.

Tobwaan Kiribati Party te Tia Babaire e aki kaineti ma te tua te Tia Babaire I kan karekerekea naba taekan are groups tao ti kona ni kangai te Tia Babaire bwa inanon ara Auti n Tei aio ao uoua te grouping bwa iai mwaane ao iai aine. Ao tao ngai temanna te Tia Babaire are e uotakirake arau n te tai are e nako ma I karautaeka te Tia Babaire ibukin bukina ae riai irou. Man te tai aio te Tia Babaire iraman aine n te Auti n Tei ti kakoaua mwiin te rinerine ae nako ao aman aine aika a rineaki teniman mai ibuakora ao temanna raora are te Tia Tei man TUC ae akea rabwatana ibuakora n te tai aei bwa e aoraki e mena i New Zealand. I karautaeka nakon aio te Tautaeka e a kamoamoa bwa ana Tautaeka aio e karinea te tua, te Tua ae

Maungatabu tuan ara Auti, ma n te tai aio bukin tera ngkai a tabeka aia kaoti ae e aki karinea tuan ara Auti ara Tua ni Kaetieti ibukin ara Auti aio.

Ngai temanna na karautaeka bwa I aki tauraoi ni butimwaea te kaoti aio te Tia Babaire ao ngai n na reita naba te bubuti nakoim te Tibiika bwa ngkana e uruakaki tuan ara Auti n Tei aio ti na butimwaea te kaoti bwa e na oti e na karaoaki te kaoti nano iai ke ko nang karaoa am babaire te Tibiika iaona. I a katuka anne bwa te kakaewenako te Tibiika ma I karautaeka ngai temanna ae I aki noora rina bwa e na oti matan te kaoti ae aekakina aio e ngae ngke tao iai noran iango aika a raraoi ae ana boutoka ana kainnano te botanaomata te Tia Babaire. I a karautaeka te Tia Babaire I aki boutoka aio.

Tibiika: Ngaia tera te Point of Order te Tia Tei mai Beru.

Hon.England Iuta: A taiaoka n aki ararana au Party bwa te Party are teuana bwa are bon iai aran au Party bwa ngkana a kan atonga au Party ao atonga taiaoka, nakon are a kangai naba te Party are teuana taiaoka.

Tibiika: ngaia kam ururing aran ana Party te Tia Tei mai Beru Boutokan te Koaua e aoria n etieti iaon ara record ara bowi n te Maneaba ni Maungatabu. Ao e titebo ma tarana ai akea ngaia te Tia Tei mai Nonouti kona Point of Order.

Hon.Ieremia Tabai: N na Point of Order te Tia Babaire I taku bwa your avoiding to think ngai n au koaua it out of order ko kona ni make a ruling nakon ae ti na vote iaona bwa I taku bwa it a very serious ngkana ti break bwa n te workshop are e karaoaki ao ti bane naba n ongo bwa tera nanon ara rules ti bane n ongo. Ao ngkana e nako ara rules akea kakannaton te Auti n Tei aio. Ngaia are ti bubuti bwa are e aonga ni maintain ana remedy te Auti aio make a ruling te Tia Babaire bwa e a out of order te kaoti aio ke aki.

Tibiika: Tera am Point of Order te Minita n te Communication.

Hon.Tekeeua Tarati: I ti kan confirm nakoim te Tibiika ko a tia ni kakoaua bwa kaain te koraki aikai ni kabane a registered bwa iai am register ae ko taui mwiia kaain te Party, ngkana ko kona n ti kakoaua raoi bwa nakai ngkana ko kona wetei araia bwa a mena n te Party raa bwa are aio inaomataia Taan Tei ao I taku bwa akea n ara tua ae Party e register ma ti na ti draw am attention nakon anne. Ngkana ko kona ni wetea temanna imwin temanna bwa kona kakoaua nakoia nakai. Bwa n te Tautaeka ae nako ao ko ataia bwa iai te Minita

temanna ae tekateka ikai ae ti aki kaain ara Party ma e raraonira ni iango ngkana ko ataa anne are n na kaira ami iango n ae nako. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rangi n rabwa te Minita n te Communication ni kaukan au iango. Ao I ataia bwa e a bon nang bwakanako te tai ngkai kam nang anganai bwa n nang bairea ao nang motika kanoan ami rules aei ao ibukin rongorongo Taan Tei kam na bon mimi bwa e na bon nang bitaki aron ana babaire te aobiti ngkai bwa n taai nako akea kanga te kaoti ae e na kona n totokoia bwa e nang rule out naba mai ikekei, bwa e bn tangiria bwa e na uotiamai ao kam na bon kanakoa ami maroro iaona n taai nako. N te aro bwa kam na kona ni karioi ni bon kaboraoi ami kantaninga nakon tera te tabeka are e tabekaki iroun te Tia Tei temanna ma temanna inanon ara Auti n Tei aei. I nang kakoaua bwa n aron ae taekinaki ae manga iai naba te tua ae I kairaki nako iai n te tai aei ara rules are 68(1) Tia Tei nang bon wareka moa ara tua anne e kakawaki naba bwa ana ongora kaain Kiribati bwa ti na warekia. 68(1) ti na warekia te taetae ni imatang 68 general committee provisions ao ngkanne te membership (1) e kangai unless otherwise ordered in this rules the maneaba shall appoint no less than 3 and no more than 5 members to serve on each select or standing committee for the whole term of the Maneaba, as far as possible the overall membership of committees shall include members representative of all parties and groups represented in the Maneaba.

Ao tia kabwaranakoa ngkanne n taetae ni imatang, kaetieti ibukin te Komete n taetae ni Kiribati kaaina 68(1) ti ngkana iai riki ae taekinaki n tua aikai te maneaba e riai n rinea ae e aki kee ian teniman ao n aki raka iaon niman Taan Tei aika a na kaina te Komete ae kateaki ke te Komete ae te teimatoa maeun te maneaba n angaraoina ao kainakin Komete a riai n rin iai Taan Tei man itera aika a kakaokoro n te maneaba. Ngaia anne ngkanne kanoan ami rules e bon teretere kanoan te rules aei ao ngai ngkanne n nang manga kabwaranakoa nakoimi kam bon ataa tibwangami ae kakawaki ian tuan ami Auti aei ao ti aki nanona bwa ai te Tibiika naba ae nang kabwaranakoa kanoan ami Tua ni Kaetieti, bwa bon ngkami naba Taan Tei kam ataa naba nanon ami Tua ni Kaetieti ma ngkana kam nang angangan ami taibora bwa e nang kabwaranakoa ao ai bon te kanganga. Bwa ni bon arona ao iai ara tua ni kairiri ao ti bon riai ni ira nanona. Ma ngkana iai kabwaranakoana ae kaokoro n ana itera te Tautaeka n te tai aei ae ngaia e kona n anga iai ae niman ae bon kaain ana Party ao n aron are e kamatata te Beretitenti ao e kangai

bwa ngke e moan rineia kaain aia Komete ao temanna are a tia n rineia bon kaain te itera ngkoa are te Party are Boutokaan Kiribati Moa ma are inanon te tai are e a uotaki iai ngkai ao te Tia Tei e a tia ni manga mwaing nakon aia itera. Aei e riki naba n te Auti ae nako n au ururing naba iroun temanna naba ngkoa te Tia Tei are bon kaain te itera aei ao e a manga mwaing naba nakon te itera are te Tautaeka ngkana kam uringa iai naba ae e a tia n riki ae ai aron anne are e a manga kaaina naba te itera aei ao akea te karongoa iai bwa are e a bon tia ni mena n te itera are te Kaitara ao e a manga moan nako n nako n rinnako n te Tautaeka ao e a tiku naba ikanne n akea tangiran bitakin ke onean mwiina n te tai anne. Ngaia are e a bwakanako te tai ao teuana riki ae n na maroroakinna nakoimi Taan Tei bwa I kukurei bwa te Public Account Committee are bon ara standing committee I kukurei bwa iai temanna naba ae kaain te Kaitara ae kaainna ao ngai irou ae te standing committee ae te PAC bon teuana ana Komete ae e nang kakawaki ae e na scrutinize aron ana kabanemwane te Tautaeka ao ngaia are e na karaoa ana ribooti nakon te Auti n Tei.

N te tai aei ao n nang kanakoa ngkanne tera te kaoti nano iai ngkai I a tia n anganaki ana itera te Tautaeka ao ibukina bwa te Tia Tei ngkoa are n te itera are te Kaitara e a nako ni mwaing are te itera are teuana ao tao e a tia ni kawara teuaei n te moantai ao a tia n tuanga bwa e na kaaina te Komete n te tai aei ao ngai ngkanne tera ae nang karaoia antai ae nang tuangia bwa a nang buuta arana man te Komete ae e a koro kaaina ae e a tia ni wene imatana n te Ota Beba ae ai niman. Ngaia are n te tai aei ao n na kaokia moa nakon te Beretitenti bwa e na sum up ao tia kanakoa naba te kaoti nano iai. E nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ae ko karineaki ao e koaua tao n na angaraoina n te tai aei ao anne te taratara ao te kabwarabwara ma n na bubuti bwa are iai ara Komete are ti a tia ni kabwatia mai mwaina are ara rules are te select committee tao aei naba te mwakoro n tua ae e na taraaki ane ti na kaungaia bwa ana taraia bwa a nang bon katamaroa raoi. Bwa ti aki ataia bwa e aera naba ngke e anga naba kanga te maninganinga teutana ae kona naba n rinnako aekaki ni babaire aikai ao eti are e mwaneweia tao n na manga bon taekinna Madam Speaker ae karineaki bwa are e a tia naba ni karaoaki n ae nako ao e bon kauntaeka naba te aba iaon ao tao bon e bon noria naba te Counsel bwa tao e bon eti n aron angaraoina n te tai teuana ma te tai teuana. E rarabwa ao I a bon kaitauia riki ake a tia n anga aia maroro Madam Speaker ao kam bati n rabwa n ami

ibuobuoki ao e koaua e rabwa naba te Tia Tei mai Kuria, ao e rabwa tao iai ana ribooti ma e bon aki n te oti matana.

Ngaia kanga te ota iai e bon kawaraki e tuangaki bwa e tangiraki ana ribooti bwa e ana kaai n taiboranaki ma e bon aki tauraoi mai irouna n te tai arei. E bon karautaeka n te bwana are ti kaongoaki. Ma tao n te tai aei e a tia ana ribooti e a kona ni ibuobuoki naba ni kabaitia naba aia mwakuri. Ao n na kaungaia kaain te Komete aei ngkana ana kona n tia aia mena n teuana te ririki tao e koaua kanga e a rangi n taraaki bwa are e oti naba kanga 2 te ririki. Ma ti na kaungaia ngkana e kona n tia n 2 te ririki ae Taan Tei ae e koaua bwa a taraaki bwa tao a tuai ni waakina aia mwakuri ao e titebo ma e ataaki naba bwa tera ae a na kona ni karaoia ma ti teimatoa ni karineia n tibwangaia ao aia tarena bwa aomata aika a bon konabwai, akea te kanganga antai ae e na ataia ao ana kabanei aia tai ni ukeuke ao ni kakae rinanon ribooti n aron are e taekinaki e na kona naba n tarai mwiin are e tabekia te Tia Tei mai Tarawateinaieta ae karineaki mwiin tao minitin te bowi ara bowi n Auti n Tei ake a bon katebenakoaki bwa baikara kainnanon te onaoraki aika a riai ni moanibwaiaki ni waakinaki ibukin katokan te kanganga ae kanga tia ongongo naba n ribooti ae tabangaki n te aonaba ao n te betebeke bwa aban Kiribati teuana naba te aba ae nang korakora naba te aoraki iai ma e aoria. Ao man taeka tabeua akanne ao ko rangi n rabwa riki te Tibiika tia karineko ao tia kakaitauko n otam ao n am babaire ae ko a tia ao tia bubuti tabekan te kaoti ae kanga taekana, bwa te Maneaba aei e na kariaia katean ana Komete te Maneaba ni Maungatabu ae na aranaki bwa te Komete ibukin katamaroakin te mwakuri ni Kuakua iaon Kiribati are e na kainaki irouia niman Taan Tei ake a tia ni kaota nanoia ni kariaia kaainakin te Komete aio n aron:

MP Betero Atanibora – Tia Babaire
MP Ioteba Redfern - Member
MP Moannata Ientaake - Member
MP Batoromaio Kiritian - Member
MP Koraubati Remuera – Member

Ao I a bubuti tabekan te kaoti ao e rabwa.

Tibiika: Ngkai e a tia n tabeka ana kaoti te Beretitenti n aron taekana ane e a tia n taekinna ibukin katean te Komete ibukin mwakuri ni Kuakua katamaroan mwakuri ni kuakua ma kaaina ake e a tia ni mwaneweia n te tai aei are Members of Parliament ake e a tia ni mwanei araia ma nakoaia ao kaainan te Komete I a kanakoa ngkanne te kaoti nano iai. Ao ake a butimwaea te kaoti ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai ti aki. E butimwaeaki te

kaoti ao I taku bwa tia roko naba ni kabanean kanoan ara Ota Beba n te tai aei ao te tai ngkai ai bon 5 te miniti imwin te 12 kam bati n rabwa Taan Tei ni kabane ibukin ami participation ni kanoan ara bong aei ao tia kaitiboaki nakon te ingabong te aoa 10 n ara Auti n Tei aei ao I a kukurei ni kamotirawa moa te Auti n te tai aei e a motirawa moa te Auti.

Te Tataro

Tibiika: Ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka: Katanoata mai iroun te Tibiika

Tibiika: Imwaain ae ti waaki Taan Tei ao bon te bwana moa ni kamauri inanon tamaroan te bong aei nakon te Beretitenti te Kauoman, kaain am Kabineti te Leader n te *Opposition* ao ai bon Taan Tei ni kabane aika a bane ni karineaki kam na bane ni Mauri.

Bon ti teuana au bubuti n te ingabong aei nakoimi Taan Tei, I ataia bwa e nang mwaiti te titiraki iaon ara Ota Beba n te bong aei nna ti bubuti teutana ti aki karaoa are ti *time* ngkoa iai ngkoa ara *timing* ngkoa n ara *supplementary* ma aron te kaekaeka tera ngke kona n nang nakoraoi ara titiraki nakon te titiraki n taai nako, *supplementary straight* nakon te titiraki, boutokaan teutana am titiraki ao e a nako naba am *supplementary question* ao te kaeka nna bubutia te Tautaeka e a bon nakon naba te *main point* n te aro bwa e na kaekaaki raoi ana titiraki te Tia Tei. Kanga bon ti aei au kauringa ibukina ngkai e rangi n rawata ara titiraki n te bong aei. Ao ti a nakon ara bwai are imwina.

Ngaia uotiko te Beretitenti tera am *Point of Order.*

HE.Taneti Mamau: Ao tia reita am kamauri ao te kamauri nakoira ni kabane n aran ara Uea ao kam na bane moa ni Mauri. E koaua ti kaitauko te Tibiika ti butimwaea am bubuti ao ti karinea ao e koaua are ko bon ataia ma I bon ti kan *draw* am *attention* are bon ti ian te *rule* ti 20 te titiraki ma e bon riaon anne ma e rangi n rarabwa aia kekeiaki naba kaain am aobiti. Ao iai riki nikiran titiraki ngkana aki oti iai nikiran titiraki ane a roko te naan *oral questions* a tia naba n roko n am aobiti. Ti kan ti *indulgence* am ururing ngkana e koaua bwa tao e bon reke taina n reitinako te titiraki iaon ane 20 tao e a bon nakoim te Tibiika. Ma I ti kan karekea am *ruling* ao riki bon te bwana ni kakaitau ni moa man nakoraoin ara maroro ngke e tairiki n am ibuobuoki ae mwaiti n reitaki ma bon ngaira Taan Tei are e bon aki reke ara tai raoi ni kaitau ngke e tairiki ao tia bon kawenea bwanara ni kaitau ngaira kaain te Tautaeka ao kaian te Party ae Tobwaan Kiribati ao e rarabwa.

Tibiika: Ngaia e rabwa te Beretitenti ao I taku bwa ti na rinanon kanoan ara Ota Beba ao are ti rinanona ni kabane ao ngkana e reke angan te naan titiraki imwin kanoan ara Ota Beba ni bwakantaai ao tia reitinako ngkanne ao tia nakon ara bwai are imwina iai am *Point of Order* te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Iai te ibuobuoki taiaoka. Ko rabwa te Tibiika ao te kamauri moa nakoira ni kabane n tamaroan te ingabong aei nakoim kaain te aobiti, te Beretitenti, te Kauoman, Minita ao Taan Tei ni kabane ao kaain Kiribati ti na bane moa ni Mauri. Ti a *Point of Order* iaon kanoan ngkai te bong

aei te Tia Babaire ao riki iaon te naan titiraki ma kaekaia, kanga ti kantaningaia ngkai bwa are tao a bane n roko kaekaan titiraki. Ma ti noora ngkai tein te naan titiraki ao aron tokaia ngkai kanga ti kantaningaia bwa titiraki ake a kaman *notice* ana mena mai moa ao ngkai e a taraa are angina tao a kaman *notice* a mena riki mai buki ma ti na bubuti ngkana arona e kona n rinanoaki ae e na manga *revise* te *order* imwain ae ti roko iai ao a bane ni kamenaaki mai moa ake a kaman *notice.* I taku bwa ti kan titiraki bwa aera e na riki te aekaki aei ana mena mai buki aika a kaman *notice* ao ti ota n taai aika nako bwa are tao a bon tuai roko kaekaia ngaia are a bon tuai *appear.* Ma n te bong aei ti kantanigaia bwa a nang bane raoi ni barongaaki nakon taia ake a *notice* iai. Bwa ngkana arona aei aron ara Ota Beba ao tein ara titiraki tera manenan te *notice* anne ae ti kan titiraki bwa kanga e aki taraa n nang *fair* ke n rangi ni barongaaki raoi kanoan ngkai ara titiraki aika a toka ngkai n ara Ota Beba, ao anne tangin nanora bwa are tia kaman karini ao bwaai aikai a nang kan ongora ara botanaomata ao ake a tibwa rin a nang bane nako ngkai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara ngkana kam kukurei ti na nakon moa ara bwai are iaon te Ota Beba are te *tabling of papers* ao imwina I a kanakoa naba kaekaan am rongorongo anne ke am *Point of Order* te Leader n te Kaitara bwa ti a nakoa moa nakon ara bwai are imwina bwa e bon aitara raoi ma te *questions* ngkanne ngkana e tabekaki ao I a kanakoa naba te kabwarabwara iaona. Ti a nakon ara bwai are imwina moa.

Kiraaka: Taiboranakin taian Beba

Mai iroun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Te mwane ao Karikirake iaon te mwane ni karikirake ae 2020

Beba No.13/20

Te ribooti iaon ana mwane n Tania Kiribati ke te *RERF* ibukin 31 n Aokati 2019 nakon 31 n Turai 2020

Beba No.21/20

Ana ribooti te *Broadcasting Publications Authority* ibukin te ririki 2019

Beba No.22/20

Ana ribooti te *Central Pacific Produces Limited* ibukin te ririki 2019

Ana ribooti te *Development Bank of* Kiribati n te moan itera n te ririki 2020.

Te ribooti iaon *Development Bank of* Kiribati n ana kauoua ni itera n ririki 2019 anne kaetana ibukin te *record.*

Ana ribooti te *Coconut Development Limited* ibukin te ririki te itera n ririki.

Ana ribooti te Kiribati *Housing Cooperation* ibukin te ririki 2019.

Ana ribooti te Kiribati *Oil Company Limited* ibukin te moan itera n te ririki 2019.

Ana ribooti Kiribati Oil Company Limited ibukin te kauoua ni itera n ririki 2019

Ana ribooti te Atinimarawa *Company Limited* ibukin te itera n ririki.

Ana ribooti te Kiribati Green Energy Solution ibukin te ririki 2019.

Ana ribooti te Kiribati *Insurance Cooperation* ibukin te ririki.

Taian *statement of Intent* man te Kiribati *Port Authority* ibukin te ririki 2020 nakon 2022.

Man te Atinimarawa *Company Limited* ibukin te ririki 2020 nakon 2022.

Man te Kiribati oil Company Limited 2020 nakon te ririki 2022.

Man te Kiribati Insurance Cooperation 2020 nakon te ririki 2022.

Man te Kiribati *Insurance Cooperation* 2020 nakon te ririki 2022

Man te *Development Bank of* Kiribati 2020 nakon 2022.

Beba N

Man te *Central Pacific Produces Limited* man 2020 nakon 2022.

Beba N

Beba No.29/20

Te ribooti mai Beba No.29/20 ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana akaunti te *Communication Commission of* Kiribati *Financial Statement* ibukin te ririki are e toki n 31 n Ritembwa 2018.

Beba No.30/20

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana akaunti te *Captain Cook Hotel Limited* ibukin te ririki are e toki n 31 n Ritembwa 2017.

Beba No.31/20

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana akaunti Te Newae ni Mainano *Urban Council* ibukin te ririki are e toki 31 n Rimtebwa 2018.

Beba No.32/20

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana akaunti Arorae *Island Council* ibukin te ririki are e toki n 31 n Ritembwa 2018.

Beba No.34/20

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon te akaunti ibukin Makin *Island Council* ibukin te ririki are e toki n 31 n Ritembwa 2018.

Beba No.35/20

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana akaunti Abaiang Island Council ibukin te ririki are e toki n 31 n Ritembwa 2018.

Beba No.36/20

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana akaunti Marakei *Island Council* ibukin te ririki are e toki n 31 n Ritembwa 2018 .

Beba No.37/20

Tibiika: Ngaia am *Point of Order* te Tia Tei mai Arorae

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire te *point* ae uarereke ti te ibuobuoki ngkana arona bwa e na butimwaeaki are te *statement of intent* 2020 nakon 2022 ibukin te Kiribati *Housing Cooperation,* ma I taku bwa e nambwanaki ikai 36 Beba No.36/20 ma iai ane e bon mwakoro ngkai are te Kiribati *Insurance Company* ti a ti bubuti kaetan aio I taku bwa tao ti aio ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei mai Arorae ao a ibuobuoki kaain au aobiti ni kaeta nambwan te naan *statement of intent* akanne bwa e aoria n ae nakoraoi ibukin ara *record* ngaia I a bubutia kaain te aobiti kam a ibuobuoki iaon aei. Ao ngkanne ti a ti kabanea ara maroro iaon ana *Point of Order* te *Leader* n te Kaitara ni kaineti ma te naan titiraki ake a toka n te ingabong aei inanon ara Ota Beba ao I bon kabwara au bure n aron tein te Ota Beba n te tai aei. Ma te rongorongo are anganai kaain au aobiti bwa are ti a bon tibwa bwara ngkebong te aekaki ae 5 te miniti imwin te 12 ao a tia n *distributed* ara Ota Beba. Ao kanoan te Ota Beba are e wene imatara n te tai aei ibukin bwa bon aia bong *private members day* te bong aei ao te *Business Committee* ngaia are e a ti a ni karaoa ana babaire ae ngaia are e a wene bwa kanoan ara Ota Beba n te bong aei, ngkana e kona ni ibuobuoki nakoim.

Hon.Booti Nauan: *Point of Order* te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Booti Nauan: Kai akea au *Point of Order* ma kanga I aki n ongo n ana wareware te mena ibukin te *KCDL* e a bon *mention* naba aran te *KCDL* ma e aki *mention te year 2020.*

Tibiika: I taku bwa atonga e aki kangai KCDL ma e atonga are e kabwanina arana are te *Kiribati Coconut Development Limited* I taku bwa ko atonga

Hon.Booti Nauan: Ti aki te Tia Babaire e atonga ma e aki atonga te ririki eng.

Tibiika: Ngaia ibukin kaetan te *record* ko kona n ti kanakoa anne bon akea te ririki ae mwakoro ngaia akea te ririki ae mwakoro iai te Minita bwa te ribooti ibukin te itera n ririki ao akea e aoria bwa tia kai kaeta anne imwina tia kakaea etina ao tia kaetia nakoimi Taan Tei. Ao e nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao ti ibukin te kabwarabwara iaon te naan titiraki ao nanona aei ngkanne are e barongaia te *Business Committee* bwa ti tuai raoi ataia bwa e kanga raoi aron barongaan

Tibiika: E nakoim te Tia Tei mai Kuria

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao tao e a tia am

babaire n anne, te Tia Babaire bon teuana te *Point of Order* ae bon rangi ni katabetabea nanou n aron bwaai ake a tia n reke inanon te Auti n Tei aikai, riki rongorongo aika a mwemwe ikai te Tia Babaire ao rongorongo aika a kakaiaki mwiia te Tia Babaire. N te Katenibong te Tia Babaire ao iai bukibuki aika a wene n te Auti n Tei ikai aika e a tia n ongo Kiribati ae bwanin, ao I kan kakaea ana kaetieti te Auti ao am taibora te Tia Babaire, bwa teuana te Tia Babaire a bukinaki kaain te kabowi bwa a tabe itera n tain te kaembein n ae nako aei. Ao e taekinna te Beretitenti bwa e aki kukurei iroun te kabowi ao aio ae mwiina te Tia Babaire aika a tia ni mwemwe ao tera raoi iai mwiin aio ngkai e a tia ni mwemwe te bukibuki bwa a bukinaki kaain te kabowi bwa a irekereke ke a *politics* n tain te kaembein n ae nako. Ao e taekinna te Beretitenti e aki kukurei iroun te kabowi aio.

Te Tia Babaire bukinakin ao kumeakin te kabowi bwa e tabe itera ke e *politics* ke aera *it a very serious allegation* te Tia Babaire, ao I kan ongora ana iango te Tautaeka te Tia Babaire ngkai e tabekia n te Auti aio iai ana *investigation* ae na karaoia ae *independent investigation* ke akea, bwa e a kaweneaki n te Auti aio te Tia Babaire bwa e taekinna te Beretitenti ti aki kukurei iroun te *court* aei. Anne te Tia Babaire ti na taratarai bwaai aika ti taekin n te Auti aio bwa are e ongora Kiribati.

Te Tia Babaire ae imwina ngkanne te Tia Babaire bon te rongorongo naba ae mwemwe n te Auti n Tei aio n te Katenibong naba te Tia Babaire aron rekerekeia am Tia Mwakuri ma Taan Tei te Tia Babaire. Ao e taekinaki te Tia Babaire bwa e na karaoaki naba te kakaae iaon aio iroun te Beretitenti ao ngkoe ko taekinna naba bwa kona bon karaoa naba am kakaae. Aio te Tia Babaire e rekereke ma aroia Taan Mwakuri n te Auti n Tei ake a nonoraki ni mamanging ma Taan Tei tabeman, ao e a manga *rent* te kaa te Tia Babaire ao a taku bwa aio e tarabuaka imatan Kiribati te Tia Babaire. Ao ngaira te Tia Babaire aio e a manga taekinna naba te Tia Tei bwa e titebo ma e *corrupt* ke e kabongana buaka mwakana ao Taan Mwakuri a mwakuri buaka. Ngai irou te Tia Babaire aikai bukibuki aika a rangi ni kakaiaki ao ngaia kanga e tabetabe nanou iai te Tia Babaire ao tera te bwai ae na karaoaki iai. E taku te Tia Babaire te Beretitenti e na karaoa ana *investigation* naba iaon aei ma ko taekinna naba ngkoe te Tia Babaire bwa ngkoa ae kona bon karaoa naba am *investigation* ao mwiin *investigation* aikai te Tia Babaire e kanga ana uotaki nakon te Auti n Tei aio bwa e aonga n ongo Kiribati n aron are e ongo Kiribati naba te bukibuki ke kanga te Tia Babaire. Akanne tabetaben nanou te Tia Babaire ni bwaai aika riki n te Auti n Tei bwa e ongora Kiribati te Tia Babaire ao e kan ataia naba bwa e kanga aron kaitiakan ngkai a tia ni mwemwe aikai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei mai Kuria ao nna anganiko moa te

Beretitenti bwa I tia ao I a manga kaeka nna angan moa te Beretitenti te Tia Tei mai Betio ao tao e na taetae.

HE.Taneti Mamau: E koaua e rabwa te Tia Tei mai Kuria n ana *Point of Order* ake I uoti mai ikai ake bon bwanaan naba te botanaomata. Tao riki ana ataia kaain te *court* are ngke ti *launched* ara *strategy* ke ara motinnano n te Bairiki Square iai te bwana ae a rangi ni mwakuri buaka kaain te Court. Ao ngkana tao ti aki te *politics* ma tao a kaoti itera tabeua aika aikoa kukurei iai. Ngke I a manga mwananga nakon teuana te *community* e rangi ni bubura te *community* kanga te *family* aikai riki a bon kotokoto, akea ara onimaki irouia Rooia a kakaeng ae tia kaongoaki, a rangi ni bobuaka a manga iai kaukan wiia ao kainaia ke tao tera. Ngaia are aikai tia uoti bwa aikanne tabeaiangan te Tautaeka ae ti kangai ngkana e koaua bwa e nang oti te bwana aei mai irouia te botanaomata n ara rabwata ae rangi ni kakawaki ao anne e a riki bwa ai te titiraki ao tao e kakaeaki ae nang kakaeaki ngaia are e a rin ngkanne are e nang karaoaki te *comprehensive legal sector reform* bwa tao e buakaka bwa tao bon iaan bwaai aika a riki aikai bwa tao a bon maan ara tua ao tao bon bwaai aika a riai ni katamaroaki. Ma e koaua tao ngkana e *specific* ane te *politics* e koaua tao kanga akea te *politics* ae I ongo n te naan Komete ma bon ara kanamakin ke maroro aika a roko bwa e roko man te maroro iai kanga te namakin ao te nanououa iroun te botanaomata n ana babaire te Court ao tao e koaua bwa a rangi n nonoraki naba kaain te *Court* ni irekereke naba ma Taan Tei, aika bon iai naba rekerekeia naba ma te *Court* ngaia are kanga e kona n reke ae kanga ai te namakin anne. Ma are e kona ni kairua ao e kona n aki ma are anne teuana are e boboto iai are kanga I kangai ao au taetae n te tai arei I kangai, *tao e koaua n te tai arei I bon ti karekerekeia am staff ngke ko mention am Taan Mwakuri* bwa are e a bon tia naba n roko naba te maroro naba irouia kaain ara *Caucus* e a reke e kangai; ngkana e atongaki aran te Kiraka kaain te *Party* arei, e atongaki aran antai kanga ti nonoria naba ma nakekei. Ma are e raoiroi bwa are te taratara n tabetai tao anne ae karika te nano uoua ma are tao e koaua tao akea aia *code of conduct* tao aikai bwaai aika a na katamaroaki, bwa are bon iai te naan *profession* tabeua tao a bon riai n tataubaang n aron tarataraki ma te botanaomata, bwa are e kona bwa ngaia are aia taeka te botanaomata anne, kanga ti aki rangi akea ara onimaki irouia ara rooi, bwa tia manga ongo kanga aongkoa a manga kakarekare. Ma are e rangi ni kanakokawaki ngkai ngke I ongo arei I bon nanokawaki ai kananokawakira ngkana e koaua aia taeka te botanaomata aei.

Ma are aei bwanaan te botanaomata I aki karioa ngke I nakomai n taekinna ao ti kakoaua anne bwa e bon taekinna naba te Public Service e nang korakora naba ae a irekereke ao ae ti kataia ngkai ni kakaai anga ni manga kaungaia te botanaomata. Ngaia are I karautaeka ma are anne

bon bwanaan te botanaomata ae ti anganaki, man te Bairiki Square ngke ti *launched* ao a bon teretere e bon nakon te mic n taetae temanna, ngke I a manga nako ni kawaria kaain te *Family* teuana e rangi n tiraua e onrake te maneaba. Ao anne naba aia taeka tera buokara, ao ti taku tao iai te bwai ae riki n ara *court house* tao e koaua tao a nang kakaeaki anga ni katamaroa ao e rabwa ti anne ae I kan tabekia.

Hon.Mikarite Temari: *Point of Order* te Tibiika.

Tibiika: N na angan moa te Tia Tei mai Betio bwa e a kaman katea baina ao imwina ngkoe te Minita uotiko.

Hon.Tebao Awerika: E rabwa te Tia Babaire te Tia Babaire I a kabonganaaki te *Point of Order* bwa tao manga tain karaoan te *statement* ao ti uneaki te naan titiraki aika ana iangoaki baneia ni kaekaaki ao ngkai tia *deviate* ke tia kitana ara Ota Beba. Ao nna bubuti am taratara n ara tua riki te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: I nang kakoaua ami *concernt* Taan Tei tao ibukin are te kantaninga are ti aki bae ni maroroakin kanoan ara Ota Beba, ma tao iai te tabeaianga imwiin bon te maroro naba mai inanon te Auti aei ngaia are te *raise* bwa e na kaitiakaki ma nna bubuti ngkanne nakoimi, bwa I aki kona n taetae iaon are te *court* ke tera ma I bon ti kona ngai n taetae ngai nakoimi ibukia au Taan Mwakuri akea riki bon ti anne. Ao ngkanne are ibukin are tao te bowi I a bon katikua nakoimi bwa tera angana ae kam na kona ni karaoia iai bon iroumi n aron ae e a tia n tabekaki te rongorongo ikai ao tao tera angana ae kam na kona ni karaoia I a katikua nakoimi.

Nna ti kaitiaka teutana are ibukia au Taan Mwakuri are I bon teimatoa ni bubuti bwa tera ngke kam bon kona n taraia au Taan Mwakuri e bon moa mai iroun te Kiraaka rikaaki bwa bon akea ke ana bon aki *involve* n te *Politics*. Ngke kam moan katebenakoai bwa nna Tibiika ao bon te Moanibong naba anne ao I meeting ma ngaia ao bon te moanibwai raoi ae I tuangia I tuangia bwa I rineaki I rineaki man te Auti n Tei ao taekau bwa I rineaki man te Party arei are ngaia are e Kaitara ngkai. Ma n te bong aei ao ana akea ae na *involve* ma te *Politics* ti na keiaki ngkami Taan Mwakuri kam na aki manga rin n aia ruu Minita kam na aki manga noraki n raa n taetae ma ngaia, ti ngkana iai te bwai ae a kan buokaki iai ao buokia. A kona n rinnako Taan Tei n ami ruu ma ti aki ngkami ae kam na nako ni kakawaria anne inanon tain te mwakuri itinaniku kam a bon inaomata bwa are antai are kam irekereke, are bon te irekereke ngkana bon raoraom ti aki nanona ko nang maenako ma ngaia ibukin te *Politics*. Ngaia are I bon ti bubuti ngkami I aki kona n taetae n te itera arei ma I a bon ti taetae ibukia au *staff* riki nakon te Beretitenti, te Kuoman, Minita ni kabane tera ngke kam a kataia ni kaeta ami taratara. Ti ngkana iai te bwai ae kam tuangia bwa ana karaoia ma aki karaoia ao anne ngkanne karokoa

irou bwa a tia n aki kona ni karaoa tabeia ibukin kainnanoan aia ibuobuoki nakoimi riki ngkami kaain te Kabineti, bwa I ataia bwa Taan Tei akea te kanganga irouia.

Ngaia are ibukina bwa e aoria ni bane kanoan ara beba ao ti nang nakon ara bwai are imwina.

Kiraka: Te Kaongora.

Tibiika: Ao imatau ngkanne, ao iai ngkanne na kaongora te Minitita ibukin Health & Medical Services Hon. Tinte Itinteang are e na kanakoa n te tai aei. Ao e nakoim te Minitita.

ANA KAONGORA TE MINITITA N TE O N AORAKI IAON TE AORAKI AE TE CORONA-VIRUS

Hon. Tinte Itinteang: E koaua e rabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai ni kanakoa ana kaongora te Tautaeka.

Ao tao imwain ae I waaki te Tibiika, ao tao bon te bwana moa ni kakamauri n moan ingabongin te Kanimabong aio nakoim, nakon ara Beretitenti, te Kauoman, kain te Kabineti ao ai raora ni kabane Taan tei ao ai te nati ni Kiribati ake a bane n ongora n te ingabong aio. Kam na bane ni mauri! (Mauri).

Madam Speaker e rabwa te tai aio ngkai I anganaki au tai bwa N na anga au marooro iaon rongorongon te aoraki ae te *Covid-19* are e kabuta te aonnaba ao a mwaiti naba aika a rotaki iai.

N na kabotoa au marooro *Madam Speaker* iaon ana waaki ami Tautaeka ibukin totokoan rokon te aoraki aio ao aroia ara koraki ake a bae i tinanikun Kiribati n irekereke ma te aoraki aio.

E kakoauaki bwa te aoraki aio e a tia n rota aron te waaki n Tautaeka, te waaki ni butineti, ao ai bon te waaki ni mwamwananga irouia aban te aonnaba ibukin totokoan butina kioina ngkai e kakamate ao e a tia n rotaki maeuia aika a mwaiti ma ngke e moan buti ni moan te ririki aio.

Ibukin korakoran te aoraki aio, ao te moan totoko iroun te aonnaba ae e karaoaki boni kainan taian matabaiawa riki ibukin te kibakiba ao kamatoan Tua ibukin rokon ao karaian kaako man te uabu.

Ngaira aika ti mena iaon Kiribati ao ti rotaki naba, ao aikai tabeua aron rotakira *Madam Speaker.* Waeremwen ao tiatianakin rokon kaako mai tinaniku. Iremwen karikirake ibukin kabutan te waaki ibukia te botannaomata ke are e aranaki bwa te naan *development project.*

Maenakoia utu ma aia koraki n te maan ae e a bongata ao ai baenikain kamwanangakia taani mwakuri nakon aia mwakuri i aban nako tinaniku n te aro ae e nang manga rotaki iai aia mwakuri kain Kiribati. Ao aio are e kona n noraki ma ana kaimoa kain *SPMS.*

Kanimabong 4 n Tebetembwa 2020

E teimatoa *Madam Speaker* te Tautaeka ni Kiribati ni katauraoi imwain te aoraki ae te *Covid-19* rinanon ana rabwata aika a mwaiti ao riki bon te Botaki ni mwakuri are e tararua te Mauri ao Katoki aoraki.

E a tia au aobiti ae te Botaki ibukin te Mauri n reitaki ma ana Botaki ni mwakuri te Tautaeka ni karaoi ana katauraoi aika a bati ibukin buokan totokoan butin te aoraki aio ma rokona iaon abara ae Kiribati.

Aikai tabeua ana mwakuri te Botaki ni Kuakua are e a tia ni karaoi ibukin ana waaki ni baronga ibukin totokoan te aorakia te *Covid-19* bwa e na bon aki roko iaon abara.

E kaina ana matabaiawa ni Maati n te ririki aio, ao inanon te namwakaina naba anne ao e kanakoa bwanana Kiribati nakon te aonnaba ibukin rotakina. E aranaki bwa te *declaration of state of public emergency*. Kabobongan ao katauraoan ara auti ni kamanomano ke te naan *quarantine* ao *isolation centres.* Taabo ake a na kawakinaki iai ara aomata ake a oki ao taabo ake a na tararuaki iai aomata ake a kanamakinaki bwa iai irouia te aoraki ae te *covid-19.* Aio are e a bobonga ngkai ao e a tauraoi ni kamanenaki inanon wiki rake aikai.

Te Kaongora nakoia te botannaomata ke are e aranaki bwa te *Public Awareness* iaon kakawaki aia boutoka nakon waaki n totoko ma aroia ni boutoka nakon te Botaki ibukin te Mauri ibukin totokoan te aoraki ae e kakamaku aio. Ao ai te reirei nakoia taani mwakuri ibukin te Mauri iaon *standard* operating *procedures* (Te Kora ni kaeti) iaon mwakurian te aoraki ao aroia ni katamaroa aron aia mwakuri.

Madam Speaker e a tia te Tautaeka ni waakina ana baronga rinanon Komete ake e katei ibukin kaokaia kain Kiribati ake a bae i tinaniku. E a tia ni kakorakora ana mwakuri te Tautaeka ni ikarekebai ma rabwata nako n te aonnaba n aron te *WHO* ake anga aia ibuobuoki ibukin kabirimwakan aron ana kakatauraoi ao katoamauan te O n aoraki.

N aia baronga Komete are e na tararua aron te kaokioki ao e baireaki bwa a nang kaokaki moa kain Kiribati ake a mena n aba ake akea iai te aoraki aio n aron Matiare. Ti kakoaua naba *Madam Speaker* bwa bon te mwakuri ae bubura aron te katauraoi irouia kain te O n aoraki. Ao ara bubuti ae mangori nakon Teuare mwiokoan te maeu bwa e na tararuaira, e na kawakinira ao mani katanira man te kanganga n irekereke ma te aoraki ae te *covid-19.*

Man taeka aikai te *Madam Speaker ao* I a kani karabwa riki te Tautaeka ao taani mwakuri ibukin aia kekeiaki ni karaoa tibwangaia ibukin kawakinan abara man te aoraki aei. I a reita naba te bubuti aio nakoia te botannaomata ibukin aia boutoka ao aia ongotaeka.

Madam Speaker imwain ae I motika au marooro ao I a kan anga au taeka ni katekeraoi, ana taeka ni katekeraoi te Tautaeka nakoia te nati ni Kiribati ni kabane. Ao ara bau n taainako; are te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita n te Kuakua. Ao ngkai e a bon tia n nako ana kaongora ao ngkanne I a kauka te titiraki 5 mwaitina. Ti au kauring nakoimi Taan tei, e na riai n rangi n kimototo. Ko a bon kaeka naba nakon are ko tangiria bwa e na kaeka iai. Te *Leader* n te *Opposition.* E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao ti kaitaua te Minitita n ana kaongora. Tao bon ti te titiraki ni kaineti riki ma are e taekinna ngkana arona bwa iai aika a namakinaki. Ao tao te titiraki ngkai ae I taku bwa ana titiraki naba Kiribati bwa e a bon tauraoi ao e a toamau te Botaki ni Kuakua ke te Botaki ibukin Mauri ni bwainaorakia ara koraki ake a na kanamakinaki ke tao e na reke irouia manin te aoraki aei? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa te titiraki iroun te *Leader* n te Kaitara. *I tauraoi n taekinna bwa te Botaki ni Kuakua e a tauraoi ngkai n aron ana kabanea n tamaroa ibukin butimwaeaia aomata are tao iai irouia te kanamakin bwa a rotaki n te aoraki te covid-19. Ao aio are ti a tia ni wene ana Kainibaire te Tautaeka ibukia bwa a na katukaki ni kawakinaki n aki botaki ma te botannaomata n taabo ni kamanomano are aranaki bwa te naan isolation centre.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Abaiang.

Hon. Dr. Kautu Tenaua: N na butia te Minitita, e kona n taekinna ikai. Bwa ngkana arona bwa e buti te aoraki anne ao e reke iroun temanna. E kona ni mate te aomata i Kiribati ke e na aki?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tinte Itinteang: E rabwa ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang. *E koaua n aron mwin te naan kukune n te aonnaba man te WHO ao e kona ni kabuanibwai maeun te aomata. Ma imwin te naan kukune aoaomata ake a kona ni kabuanibwai, aomata are iai te aoraki irouia. Aorakin rabwataia tao n aron te mamara ni buro, te kaikeike. Aomata ake raka aia ririki iaon 65 te ririki ni maeu ao ataei ake a uarereke ake a kee aia ririki iaan teuana.* E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita n te *Commerce.*

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire ngkai ko anganai au tai. N nang rarabwa ana *statement* te *Health,* e mataata nakon Kiribati. Ao e rabwa aekaki n iango aikai ae ko bon *book* am *statement* nakon ae ko nang *hijack* naba.

Te titiraki ae e uarereke te Tia Babaire bwa e kakantaninga te

aonnaba n reitaki ma Kiribati. E kantaninga naba ngkai bwa tera ngkai te update iaon te *vaccine* ke tao ti kona n aranna bwa te iti n totoko ibukin te aoraki ae te *covid-19?*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tinte Itinteang: E rabwa ana titiraki temanna raou n Minitita man te Commerce. *Ao e koaua ibukin ana titiraki ibukin vaccine ke te iti are a kona n anganaki aoraki ibukin totokoan reken te aoraki ae te covid-19. Ti kakoaua n te tai aio Madam Speaker bwa a rawata te naan iti aikai ke te naan vaccines ae a bae ngkai n rinanon te baere te kakatai ke aranaki bwa te naan technical trills. Ao ti kukurei n taekinna Madam Speaker bwa ni kabanean au wareware ao te aekaki ae teniua te naan iti aikai ae ngkai a roko n are e aranaki bwa stage 3 technical trill. Teuana mai Exford, England, teuana mai Amerika ao teuana kanga e taekinaki mai Rutia.*

Man te tai aio Madam Speaker ao iti aikai ni kabane, a bane moa ngkai n rinanon te baere e aranaki bwa te kakatai (trill). Akea ae e a bon tia raoi ngkai ni kakoauaki ao ni kabonganaki ibukin totokoan te aoraki ae te covid-19. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Kiritimati ao Kanton.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa te Tia Babaire. Ti reita te kaitau n aron te kaongora are e tabekaki n te ingabong aio iroun te Minitita ae karineaki ibukin te Kuakua. Ao e koaua n ongorara *Madam Speaker* ao ti rangi ni kakaitau, bwa ngaira tao teuana te aba ae tuai roko iroura te aoraki ae e kakamaku aei.

Ao ti rangi ni kakaitau nakon ana mwakuri te Tautaeka ma ana taani mwakuri ake a keiaki ni karaoi tabeia ma tibwangaia aika a kakawaki ibukin te totoko.

Ao n ongorara naba n te kabwarabwara n te kaongora te Tia Babaire n te ingabong aio, ao ti kakoaua bwa tera bukin angkai e iremwe n roko ke tao e tuai n roko i abara te Tia Babaire, bwa are e kainaki te roko ao e tararuaki kaako ake a na kona ni karokoa tao te man n aoraki ae e kakamaku aio te Tia Babaire.

I kan titirakira te Minitita are tabena. Ngkai e a kakoaua bwa aio te bwai ae e teimatoa ni kakoauaki bwa e totokoa rokona. E koaua ti aki te bae e na aki roko, are e na bon roko n te tai teuana. Ma ngkana e a roko te *vaccine* ke tao te bwai ae e na buoka aron butimwaean te aoraki aio, ao tao ngkanne e a bebete. Buokan au titiraki nakon te Minitita ae tabena te Tia Babaire. E kona te Tautaeka aio ke te Minitita are tabena ni boni kakoaua bwa e na bon aki kaukaki ara borders ni karokoa te tai are e reke iai *vaccine* ngkai ti kakoaua bwa tao aio ae e na ibuobuoki ibukin rokona ao tobwakin te kanganga aio te Tia Babaire. Ko rabwa.

Hon. Tinte Itinteang: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te

titiraki mairoun te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati. *E koaua Madam Speaker. Kawenean te naan Kainibaire ao kanakoan ana katanoata te Tautaeka iaon aio Madam Speaker, e boni boboto iaon waaki ao Kainibaire ibukin totokoan rokon te aoraki covid-19 i abara.*

I kakoaua naba n aron are e a tia ni mwaneweaki, e a tia n taekinna te Minitita n te Commerce ao te Tia tei mai Kiritimati bwa te iti ke te vaccine are e na kona n totokoa ke reken ke butin te aoraki aio e tuai reke n te tai aio Madam Speaker. Ti aki ataia bwa e na reke n te namwakaina ae e na roko, ti aki ataia bwa e na reke n te ririki ae e na roko ke 3 ke 10 te ririki ma ngkai Madam Speaker.

Ara kanganga n aron are ti a tia ni mwaneweia Madam Speaker ae a rawata ara botannaomata aika a wene i tinaninkun Kiribati. Ma aio are e kataia ni kabarantia te Tautaeka ma ana katantan ibukin ara botannaomata aika a tiku ngkai iaon Kiribati.

Ao ti kakoaua bwa iai te task force ke barongakin te Komete are ngaia tobeia aio ibukin tararuan nanoia te botannaomata ikai ni kabarantaki ma nanoia ara botannaomata ake a tiku i tinanikun Kiribati. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te kabanea I anganiko te Tia tei mai Betio are ko karineaki te Tia Babaire TKP.

Hon. Ioteba Redfern. Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua te Tia Babaire ti karekea naba te rongorongo bwa iai te naan ika aika a kakarenakoakin te uabu n te nama i Betio. Ngkanne bon te titiraki bwa bon iai naba te rongorongo ae karikia bwa e na kona naba ni buti n reke te aoraki ae te *covid-19* man te naan ika ake a kakarenakoaki n te matabaiawa i Betio irikon ika ake a karenakoaki inanon te matabaiawa ke tao inanon te uabu are i Betio ke tao inanon te rawa are inanon Betio te Tia Babaire.

Ngkanne bon te titiraki nakon te Minitita ae karineaki. E kona n reke naba te aoraki ni kawaina anne te Tia Babaire? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tinte Itinteang; E rabwa ana titiraki raou temanna n Tia tei mai Betio *Madam Speaker. Ao ni kabanean au ukeuke Madam Speaker n te naan rongorongo ni kakae iaon te aoraki ae te covid-19, ao I karautaeka bwa akea rongorongona ae I ataia n te tai aio ae I kona n taekinna imatan te Auti n tei aio bwa e kona n ewe te aoraki ae te covid-19 tao i tari n aron are e mwaneweia raou n Tia tei rinanon te naan ika ake a kabwakaki n te marawa are i Betio.* E rabwa.

Tibiika: Ngkai e a boni bane ara titiraki iaon te marooro anne ao ti a nakon ara bwai are imwina.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ao te moan titiraki are e a wene iaon ara ota bebwa n te bong aei, e na tabekaki mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Onotoa, Hon. Taiaki Irata ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki, H.E. Taneti Mamau. E nakoim te Tia tei.

KARAOAN ANA MANEABA FULL MOON KUC AIAKI AO ANA UMWANTABU KUC TEKATANA

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao ngkai bon te moan titiraki ana titiraki Onotoa n te ota bebwa. I a rimoa n anga bwanaia kain au abamwakoro ae Onotoa ni kakamauri ngkami mairoun te Tibiika ae ko karineaki, kain te Tautaeka ma kain ana *party* ae Tobwan Kiribati *party* n reitaki ma ana party te Kaitara ma ana *Leader* ao ai bon ara party ae mai irarikira aio. Kam na bane moa ni mauri! (Mauri).

E koaua au titiraki ngkanne aio ngkanne are e kangai taekana. *E kona te Minitita are n te Minitita n te Ministry of Infrastructure & Sustainable Energy ke te MISE ni ibuobuoki ma ana taani mwakuri bwa e a bwaka iaa ngkai karaoan ana maneaba te Full moon KUC Aiaki ao ana Umwantabu te KUC Tekatana iaon Onotoa imwin rotakia man te ang maeao ae e nako?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao I kaitaua te Tia tei temanna mai Onotoa n ana titiraki ao I a kaeka bwa are e a nako mai bain te *MISE.* E a roko n bain ana aobiti te Beretitenti, ao aei ngkanne kaekakina. *I kukurei ni kaotia bwa ana maneaba Full Moon KUC Aiaki, ae e a waaki mwakurian te bobwai iaona. E a tia n te contract n tiainaki ma te Supplier ao e nang waaki te kabobwai ma Suppliers ake a tia n reke n te tender.*

Ibukin KUC Tekana, e na karaoaki te kamatebwai man te MISE ibukin bwaina aika a na kainanoaki nakon te namwakaina ae Tebetembwa 2020. Ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa *Madam Speaker.* Tao e na uarereke au marooro n aei bwa are e a bon tia ni kabwaranakoa ara Beretitenti ae karineaki ae e bwaka iaan ana Botaki ni mwakuri ao e koaua e rabwa. E rangi ni rarabwa te kaeka, I taku bwa a bon ongora kain Aiaki are kain te KUC *Full moon* ma kain te kawa naba are te KUC i Tekatana.

Ao I karabwa riki te Tautaeka ibukin ana beku mwaka ni kakoroi bukin tao te naan bubuti are e a tia n tabekia abau ae Onotoa, ao ti noria bwa a nang koro bukia ngaia are ti a kakaitau riki ma te kukurei bwa a nang waaki te waaki ao a koro bukin te naan bubuti aika a maan naba n tinetine. Ko rabwa *Madam Speaker* ao tao bon ti ngaia anne buokan au titiraki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Akea.

Tibiika: Kabwara au bure ngaia akea kaekan te titiraki anne bwa tao e a bon straight forward. Ti a nakon are imwina. Te titiraki ae e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru, Hon. Bwatoromaio Kiritian ao e na kaekaki iroun te Minitita temanna ae karineaki Hon. Alexander Teabo ibukin Botaki n Reirei. Ao e nakoim te Tia tei.

BABAIRE IBUKIA ATAEI AKE AKI NAKO AIA COURSE N USP CAMPUS TEAORAREKE

Hon. Bwatoromaio Kiritian: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao ngkai ai tibwa manga taetae n te ingabong aei ao I a reitai naba ma kain abau ae Beru ni kamauri ngkami ni kabane kain te Auti ni Maungatabu aei ni moa mairoun te *Madam Speaker* ae ko rine. Te Beretitenti ae rine, te Kauoman, Minitita ao raou n Taan tei ni kabane inano te Auti n tei aio. Kam na bane ni mauri! (Mauri).

Au tabeka nambwa 132 e kangai taekana. *E kona te Minitita are tabena ni kaongoa te Auti aio te babaire ibukia ataei ake aki nako ke a offered aia course n te Extension i Teaoraereke ao aki offered ke e aki nako naba online. Ao a tiku ataei aikai n aki reirei?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Beru. *Te Tia Babaire, N na karautaeka bwa akea moa te babaire iaoia ataei ake akea aia courses USP Teaoraereke ngkai akea te kanganga irouia ataaei ake a ronaki iroun te Botaki n Reirei. Ma e ngae n anne ao ataei ake a riai n reita aia reirei i tinaniku inanon te kauoua n semester 2020, a na manga waaki n te Moan semester 2021 ibukin kainan te kibakiba nako tinaniku.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Bwatoromaio Kiritian: I karabwa te Minitita ae rine n ana kaeka. E koaua oin au tabeka aio bon ti bukira riki ataei ake a kani bane, ke tao ai ti iraua te 300 ke iraua ataei ake aki *complete* aia *programe.* Ngaia are I rangi ni kaitaua aron ae I ongo iroun te Minitita n te tai aei bwa akea te kanganga irouia ake a boni *sponsor* naki ke ake a tabeakinaki man te Botaki n reirei, ma bon te tabeaianga riki bon ti ibukia ake kanga a kan reiti nako aia reirei.

Ma e ngae n anne ao iai noran anne te tabeaianga aio iroun te Minitita. I karabwa bwa iai aika a taraki bwa a na reke n te kanganga aio ao iai iangoaia nakon te *semester* ae e na roko. Ko rabwa tao ti ngaia anne.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa te Tia Babaire ao e a teretere raoi ake a nanonaki n te titiraki aei. Nanona ataei ake kanga a boni kabwakai roia a boni karaoi akekei ao riki tao bon ataei ake kanga a tuai bane raoi aia *programe.*

Ao e koaua te Tia Babaire, anne teuana te bwai ae tao ti bon riai ao N na kaungaia au taani mwakuri bwa aio teuana te area ae kanga ti tarataraia te Tia Babaire ae a rangi ni mwaiti ara ataei ake ti a tia n ronia ni kabane te mwane ae e mwaiti irouia ao e aki bane naba aia *programe* bwa te baere a *terminated* naba ao e aki bane aia *programe.*

E aoria ti a kataia n noria bwa anne tao ti a bon tabekia nakon te *USP* bwa tera ngke a kona ni karokoi taian *courses* aikai. Tera ara anga ae ti na aera, tao inanon te *council meeting* ma te *USP* ke tao ni biriakinana ma te *USP.* Ti na kataia ni kakaea bwa tera ngkanne ara anga ni kataia n uarokoia ara ataei aikai ni programe akana a kona ni karokoi ni kabane irarikira ikai ke tera are ti na kona ni karaoia ikai. E mataata te Tia tei ao ti a mwakuria anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Bwatoromaio Kiritian: Ko rabwa. Ao e rangi n rabwa te Minitita ao ti ngaia. Ko rabwa.

Tibiika: Ngkai e a boni bane buokan te titiraki ao ti a nakon are imwina. Te titiraki anne ti na kaetia ibukin ara *record.* Tiaki ana titiraki te Tia tei are temanna are Hon. James Taom bwa ana titiraki Hon. Pinto Katia. Ao ngkanne e kangai, te titiraki anne e na tabekaki iroun Hon. Pinto Katia, te Tia tei ae rine mai Makin ao e na kaekaki iroun te Minitita ibukin Botaki n reirei, Hon. Alexander Teabo. E nakoim te Tia tei.

KATEAN TEUANA TE JSS IAON MAKIN

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker.* E koaua ti na riai ni kamaurira inanon te ingabong aio. Moa nakoim *Madam Speaker* ma kain am aobiti. TE Beretitenti ma te Kauoman ao kain ana Kabineti. Ngaira Taan tei ni kabane ao ai ngaira aika ti ongora nakon te rerio n te ingabong aio. Kam na bane ni mauri! (Mauri).

Ao e kangai ngkanne te titiraki are N na tabekia n te ingabong aei. *E kona n nora riaina te Tautaeka aio bwa e na katea teuana te JSS iaon Kiebu taiaoka?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika. Ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Makin. *Te Tia Babaire, n na karautaeka n taekinna a tuai moa n rin abamwakoro ake a uarereke n*

aekan Makin iaon te Moti n nano are katean riki te JSS. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te moantai te Tia tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ao I rangi ni kaitaua te Minitita ae karineaki n aron kaekan ana bubuti Kiebu te Tia Babaire. Ao e koaua tao e tuai n rin aba ake tao a uarereke, ma bon iai bukin ae tabeka aio te Tia Babaire. Bwa are Makin, Kiebu te atimwakoro ae e tionako naba mai Makin. Ngaia are ti na boni bubuti te Minitita ae karineaki ma ana Tautaeka bwa tera ngke a kona n nora naba aio bwa te kabuanibwai ngkai te Tia Babaire, a ririanna kain Kiebu a kakaioa te reirei iaon Makin. Ngaia are a boni bubuti kain Makin bwa tera ngke a bon nora riaina naba te Tautaeka aio bwa tera ngke e kona n reke ana ibuobuoki nakon ae e a bon toki te ririanna mai Kiebu nako Makin irouia ataei aikai. Ko bati n rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire, aongkoa ti bon rangi ni *katua* n are kanga ti bon ataia bwa iai te atimwakoro. Iai aika atimwakoro te Tia Babaire ao e koaua tao anne ti na karaua naba n taraia te naan atimwakoro aikai. Ma au kantaninga bwa e na taraki te reirei bwa kanga bon te bwai ae ko na bon rinanon te kanganga iai te Tia Babaire, bwa aio kanga bon teuana ngkana ti boni karaua n iangoia ti bia nora riaina. Bwa ae ti na boni kainano, ti na bon boo ma te kanganga inanona. Au kantaninga bwa e na mena irouia ara botannaomata bwa are ngkai ti tabe ni kateia ni kaunga aron te reirei ao ti na kataia naba ni boni kaungaia ara botannaomata bwa tera ngke a kataia naba ni karinna irouia are e aera. N aroia kain Makin ngkana ko bon karaua n tara Kiebu, ao ngkana ti na katea JSS iai ao kanga ti tebo ma e aera. Tao e raoiroi I angan te naan atimwakoro iroura ae tao ti nang karaoa tao te basic education, ma are ti tuai. Ma ti kona ni kaninganingai iango akanne bwa ti nang irania ataei bwa tao ti iraman ataei akana iaon Kiebu, tao iaon Bikati ke tao iaon atimwakoro aikai. Tao ngkana ngaia tao ti nang kataia ni kakioa rabwatan te aba ke tera. Ao tao te aekaki ae ti nang karaoa te *basic education* e a boni kangai nako naba ni kakaea te aekaki ae e na bon tiku naba i abaia tao ti tebo ae ti karinna inanon te atimwakoro. Ma aikai kanoan iango aika iroura, ma ti na bon bubuti bwa are e rangi n kakawaki te reirei. Ao e koaua bon tebonakin te reirei ti bon riai n rinanon te kanganga, ao au kantaninga bwa ti kukurei bwa iai kain Bikati aika a bon rangi ni keiaki. A keiaki irouia ao ngkai ae a kaben n ana kaibuke te *SPMS* i tinaniku ao kain te Atimwakoro.

Ngaia are ara kantaninga bwa ana kaungaki ara botannaomata nakon te aekaki aei. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire. E koaua ti aki kani kabo

raa tao iaon te titiraki aio te Tia Babaire ma ti a boni katikua nakon te Tautaeka, tera ngke e nora riaina ao tamaroana bwa tera ngke e kona n nora naba atimwakoro bwa a na noraki naba riaina ngkana arona bwa e na boni kona n tei aia *JSS* iaona te Tia Babaire. Tao tiaki te *JSS* ae bubura kaei te Tia Babaire, ma tao ti kanga tobwakin te kantaninga are e na reitanako te reirei te Tia Babaire nakon koraki akana iaona riki te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa. Ti a uaia n nora riaina te Tia Babaire. Ao e koaua ti a karaua n tara anne ao e rabwa te Tia tei mai Makin, ti a nora te itera anne ao e koaua ti a katinea naba ma atimwakoro ni kabane iaon aban Kiribati ni kabane. Ko rabwa.

Tibiika: E a boni bane te titiraki iaon anne, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta, Hon. Harry Tekaiti ao e na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minitita naba n te mwane ae Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim te Tia tei.

RONGORONGON NIKIRAN ANA KAINTABWI TEMARAWA KAWAITU

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao tao I kukurei naba n reiti kamauri ake a tia ni mwemwe imwaiu n te ingabong aio nakoim *Madam Speaker,* te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minitita ao raou n Taan tei ao ai kain Kiribati ake a ongora ao riki au abamwakoro ae Tarawa Ieta. Kam na bane ni mauri!. (Mauri)

Aio au titiraki. *N na butia te Minitita are tabena bwa e bwaka iaa ngkai rongorongon te bwaka mwane nakon nikiran ana KPF Temarawa Kawaitu n te mwaiti ae $15,536.55.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu : E rabwa Tibiika ao aio ngkanne kaekan ana titiraki temanna te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta. *Rongorongon ana mwane ni Kaintabwi Temarawa Kawaitu, e mena ngkai inanon bain ana tia kamwakuri ngkoa Eutan Tarawa Council.* E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei te moantai.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa ao I kaitaua te Minitita n ana kaeka. Ao buokan au titiraki. Tao e koaua e teretere bwa e mataata bwa e a okira te bwaka mwane aio bon te tia kamwakuri are bon ana Kauntira are Eutan Tarawa.

Ma I riki n tabeka ao ni mwemweka te titiraki aio *Madam Speaker* bwa e boni bane naba au tai ngai ma te aine aio ni biriakinna nakon tao riki te rabwata are te MIA. Tarana n te tai aio e a bon aki kona ni kabwaka te Kauntira n Tarawa Ieta.

Man aron otau ngkai te tinetine aio n te ririki 1990 tabun ao au kantaninga bwa e a tia taben te Tautaeka bwa e a tia n ibuobuoki ni kaitiaka te naan tinetine akanne. Ma n te tai aio tao N na bon butia te Minitita bwa tao e koaua, I ota n are e nanonna tao ngkana e kona ni bon reke ana tai ni manga bon reitaki bwa are bon te Tautaeka a boni kai manga kaetia bwa e na kanga aron te bwaka mwane aio nakon te aine aio ngkai e a bon rangi n maan ana mwane aio bwa e tuai mani bwaka. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki. E koaua tao ti bon riai moa n taekinna, bwa ti bon reitaki ma te rawawata ma neie Temarawa iaon ana kanganga ae e mena inanona. Bwa are e koaua bon tiaki te mwaiti ae e uarereke te mwaiti ae e boni kaan $16,000. Ao are tao irarikina are bon te tinetine man 1991 nakon 2008. Ao I taku bwa aio e aki riai te aekaki ni mwakuri ae e tuai nakoraoi raa, bwa ngkana e koaua bwa aio are e tia ni karaoia te Eutan Tarawa *Council* ao I taku bwa ai bon te mwakuri ae e ribuaka nakon temanna ana tia mwakuri.

Ao e koaua bwa are bon iaan te Tua ao e boni kabaeaki te tia kamwakuri bwa e na riai ni kakabwaka te *KPF,* I taku bwa ti bane n ataia. Ao bon taben naba te Botaki ibukin te Kaintabwi bwa e na ririmwin bwaai aikai ao ni kamatoa ana Tua anne nakoia taan tia kamwakuri.

Ma e koaua bwa are ngkai e a bon tia ni kakoauaki naba iroun te Tabo ni kamwakuri ae te *KPF* bwa e aki roko n te bwaka taian *contributions* akanne man te tai anne are man 1991 nakon 2008. E bon tia ni kakoaua te Kaintabwi bwa e bon roko n te kabwakaki ana *KPF* neie Temarawa mairoun Eutan Tarawa *Council.*

Ngaia are tera ngkanne angana ae ti na karaoia ngkanne, bwa are n aron ae ti a bon tia n taekinna teutana. Tao e nang bon uotia nakon angana ngkanne neie Temarawa, nakon tao te kabowi. Ma ti na kataia, e koaua tao bon anne te kawai ae e abwabwaki ao tao te kawai naba ae e kuri ni bobuaka irouna bwa are iai taian *fees* aika a na mena.

Tao ngkai ti na kataia riki n reitaki riki ma te tabo ni mwakuri are e tabe ma taian Kauntira, te MIA. Ti na kataia ni kakaea angana imwain ae tao e na okiraki te itera anne. Ngkana te anga ae e na kona ni karaoaki n te aro ae e na aki aonikaiaki neie Temarawa. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa. Ao e koaua, I kabwara bure bwa ti aki rangi n ongo bwa e a manga buakaka naba ara bwai aikai.

E rabwa ana kaeka riki te Kauoman ni Beretitenti iaon au tabeka aio. Ma e koaua kanga I ongo ae e nanonna bwa tao bon iai

kakoauakin kanga te tinetine aio n ana itera te *KPF*. Ma e koaua kanga I ongo naba bwa e na manga tabekaki nakon te bowi. Ma e aoria ngkai I bon riki n tabekia nako matan te Auti, kanga I aki tabekia bwa ti na roko n te itera are te *Court* te Tia Babaire. Ma kanga I kawenea ikai bwa bon te bubuti.

Ao ngkai I taekina te mwaiti aio ao au kantaninga bwa e tabe ni kekerake bwa are iai *interest*. Ngaia are kanga tao bon te bubuti nakon te Tautaeka bwa tera ngke a moantai n *settle* te bwai aio. Bwa are au kantaninga ae e na bon teimatoa ni kekerake. Ao tao inanon tao e bane te ririki aio tao e na bon roko naba tao n $20,000 ke tao e kanga.

Ngaia are tao au koaua ai bon akea ana anga te Kauntira. Ao bon iai kaobin ke kanga te *email* are e roko irou bwa e a tia ni katukaki nako nanon bain te *MIA* bwa e nang tabena aio ni kaitiakia. I aki ataia ngkanne ma ngkana tao arona bwa e bon reke am tai tao bon Minititia aika uoman. Tao ngkana arona bwa e reke ami marooro bwa kanga I a kawenea bwa te bubuti bwa tera ngke kam a bia mwannanoa te Unaine aio. E a rangi n riki bwa ana kanganga tangiran ana mwane aio ngkai e tuai man reke irouna E rabwa.

Tibiika: Te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa riki buokan te titiraki. Ao e koaua N na kataia riki ni kanenea bwanau. E koaua are kanga I taekina te bowi. I taku bwa anne kanga bon angana teuana, ma I taku bwa anne kanga ti aki rangi n kaunga. Bwa are ngkana te bwai ae ti kona ni karaoia ibon imarenara ao ti na kataia ni biriakinna ao tao N na marooro ma raou ni Minititia n te MIA bwa ti na kataia ni kakaea te anga bwa tera te anga ae ti na kona ni karekea angan ana kanganga neie Temarawa.

Bwa are e koaua ae e taekinna te Tia tei ae karineaki, bwa are tiaki ti rabwatan te mwane are ana Kaintabwi neie ae ti na kabwaka. Iai naba te bakao are e katoa bong n riai ni kakabwakaki.

Ao e koaua ngkana ti nang kamanna ao e nang bobuaka riki, e na riringa te mwaiti anne.

Ao n aron te rongorongo ae I tuangaki, ti tebo ma e a tia ni kakoaua te Kaintabwi bwa e aki kakabwakaki ana Kaintabwi neiei iroun Eutan Tarawa Council man 1991 nakon 2008 ngaia are ti na mwakuri iaon anne.

Ma e raoiroi katikua irou bwa ti a kataia n reitaki ma te *MIA* ao ti na kakaea te anga ae te kabanea n raoiroi ae e na aki kona n aonikaiaki neiere Temarawa. E rabwa are ieta.

Tibiika: Kabanean am titiraki te Tia tei.

Hon. Harry Tekaiti: Ao ko rabwa. Ao tao I a bon anga te bwana ni kakaitau ae moan te abwabwaki nakon te Kauoman ni Beretitenti n

aron are e a tia ni kaeka. Au kantaninga e rau naba nanon te Unaine ae I tabeka rongorongon ana *KPF* n te tai aei. E a bane ao ko rabwa.

Tibiika: Ao ngkai e a boni bane buokan te titiraki ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Betio, Hon. Tebao Awerika. E na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti, Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim te Tia tei.

KABONGANAN TE MWANE N TANIA IBUKIN KABWAIAN TE BOTANNAOMATA

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire, ao aio au titiraki. *E kona te Tautaeka ni kabongana te Mwane n tania ke mwane ni buoka riki tabeua ibukin karokoan nanon te Moti n nano are e a tia ni motinnanoia ma te botannaomata.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia tei ae karineaki mai Betio ao aio kaekana. *Ngkai e a tia ni koro nanon ana kantaninga te Tautaeka aei ibukin te Mwane n tania bwa e na roko n te mwaiti ae $1te birion, ao I kukurei n taekinna nakon te Tia tei ae karineaki ao te Auti aio bwa bon iai ana babaire te Tautaeka ibukin kabonganan te Mwane n tania nakon itera ake e na kabwaia mai iai te botannaomata.*

Tibiika: Buokan am titiraki te moantai te Tia tei.

Hon. Tebao Awerika: Akea te Tia Babaire. Ai bon te kakaitau. Te kaitau nakoim te Kauoman ni Beretitenti are bon te Minitita naba n te mwane n am kekeiaki ae moan te tamaroa. E a roko te Mwane n tania n $1 te birion.

Ao I taku bwa e kakawaki bwa ko na ataia bwa e boutokaki te waaki are ko a karaoia ngkai ao e na kona ni kabongana te Mwane n tania ibukia te botannaomata n te bong aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ao kai tao akea buokan te titiraki ma tao ti te karabwarabwa ao te raoi naba are ieta. E rabwa.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne. Ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Marakei, Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun te Minitita Ibukin Aine, te Roronrikirake, Takakaro ao Kamwengaraoi, Hon. Martin Moreti. E nakoim te Tia tei.

KABWAKAN AIA MWANE MWAUKU ARE E MATE TEAINA BAINA MA WAENA

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Ao ko na tuaa n aran tamau bwa Ientaake ao e rabwa. Ao aio au titiraki. *E kona te Tautaeka ke te*

Minititia are tabena ni kariaia te I-Kiribati are e kakoauaki irouia Taokita ma te Neeti bwa te mwauku iaan are e mate teaina baina ke waena ao n rin araia naba bwa mwauku iaan te karinan 3. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e nakoim te Minititia.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia tei temanna ae karineaki mai Marakei. Aio kaekana; *Bon iai ana Kainibaire te Tautaeka ibukin kabwakan aia mwane mwauku ma e tauraoi inanon te bubuti aio ni kaineti ma mwauku ake a mate teaina baia ke waeia n aron ae tabekia te Tia tei.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: Akea riki au titiraki te Tia Babaire ngkai e a katauraoi te Tautaeka n rinanoa aio. Ao I a bon karabwa te Minititia ae karineaki ma ana taani mwakuri ni kabane. Ti ngaia anne, ko bati n rabwa.

Tibiika: Kam rangi n rabwa Taan tei n aron ami titiraki, ti a nakon are imwina. Te Tia tei mai Nikunau ae karineaki temanna, e na tabeka te titiraki Hon. Tauanei Marea. Ao e na kaekaki iroun te Minititia ae karineaki, Hon. Booti Nauan te Minititia ibukin Iokinibwai, Karaobwai ao Boboti. E nakoim te Tia tei.

KATEAN MINI-COPRA MILL IAON NIKUNAU

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao e koaua ngkai manga ai tibwa moan tai n taetae aio n te bong aei te Tia Babaire. Ao I kan uota naba aia kamauri kain ara abamwakoro ae Nikunau n reitai ma raou n Tia tei are te Minititia. Ao nakoim ngkoe te Tibiika, kain am taibora ao nakon te Beretitenti ma te Kauoman, boni Minititia ao ai boni ngaira Taan tei ni kabane ao n ikotaki ma kain Kiribati ni kabane. Eng, te bwana ni kamauri nakoim. Kam na bane ni mauri! (Mauri).
Ao aio ngkanne taekan au titiraki nambwana 110 iaon te ota bebwa. E kangai taekana. *Nikunau bon teuana te abamwakoro ae tiraua ana ben ke ana takataka. E kona te Tautaeka n nora riaina bwa e na kateaki te mini-copra mill ke te tabo ni kamanti takataka ae e uarereke iaon Nikunau n te aro bwa e na kauarerekea aron te kanganga n urakinan te takataka man te Itera Maiaki nako Tarawa ao ni buoka naba aron taiana karikirake n aron te karao kabira ao tobu ao a bati riki bwa a na kona ni karaoaki iaon Nikunau man oeran te takataka are e na karaoaki man te mini-copra mill ke te tabo ni kamanti takataka ae e uarereke aio?* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minititia

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire. Tao imwain ae I waaki te Tia Babaire, tao N na bon reitai ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki mai Taku nako Tewai ni kamauriko riki

ao ni kamaura ara Auti ae e mimitong aio n reitaki ma te tia titiraki ae e boto ni mwane te Tia tei mai Nikunau ma kain abana ae Nikunau. Kam na bane moa ni mauri! (Mauri).

Aio ngkanne kaekan te titiraki te Tia Babaire. *Eng, e nora riain te karikirake aio au Botaki ni mwakuri ao iai ana babaire iaon karaoan nanon te karikirake aio.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I rangi n kaitaua ao I karabwa te Tautaeka n ana kaeka are e uotia te Minitita ae karineaki mai Tabiteuea Maiaki ke te Tia tei naba mai Tabiteuea Maiaki are e rangi ni botonimwane naba ao n ana Botaki ni mwakuri ngkai e nora riain butimwaean katean te tabo ni kamanti takataka ae uarereke iaon Nikunau. Ao I kaitaua riki ngkai ngaia iai ana babaire iaon naba kakoroan nanon te karikirake aio.

Tao N na bubutia ngkanne te Minitita buokan au titiraki. E kona tao n ti kabwarabwara kanoan ana babaire aio n ana tabo ni mwakuri iaon kakoroan nanon katean te tabo ni kamanti takataka iaon Nikunau, taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire. I taku bwa te bwai ae e rangi n kakawaki bon te bwai ae e maroroakinaki ngkai te takataka. I taku bwa te takataka te bwai ae e tieuataake iaon abara ae Kiribati, ma bon iai aba tabeua aika kanga a bura ibukin aia *production* ke tao mwaitin aia takataka are e rereke ni katoa ririki. Ao teuana mai ibuakona, aban te Tia tei ae e titiraki iaon te *copra mill*.

Eng, ibukin ngkanne kaekan ana titiraki ao e korakora tobwakin te waki ni karikirake aio iroun te Tautaeka aio. E korakora tobwakina ibukina bwa ti bon noria bwa ngaia teuana kanga ana anga ni karekemwane te Tautaeka aio irarikin tao te ika. Ao ngkanne ngkai iai ara anga ni karikirake bwa ti na kataia n tobwa riki te kanganga iaon te bwai ae te takataka.

Teuana ngkai te kanganga, e aki tatau buburan taian tabo ni kawakin takataka ke tao ti aranna bwa taian *copra shed* iaon abamwakoro bwa iai ngkai te karikirake ae e nang waaki.

A na kateaki taian *copra shed* iaon abamwakoro ake kanga a bon rangi n korakora aia takataka n taabo akana a tangiri, ao e na mwanenaki n te karikirake teuana mai ibuakona Nikunau.

Ngkanne iai naba ngkanne te karikirake teuana ae ngaia ane kanga e titiraki iai te Tia tei ae te kamanti takataka. Are ti kakoaua n angin te tai bwa n tabetai ao a onrake auti n takataka. E ngae ngkana ti a manga katea te auti n takataka iaon Nikunau, ao n te taina ane e na onrake. E na onrake ibukin tera? Bwa kaibuke a

tabetabe moa ni karaoi mwanangaia aika tao e abuabu riki mwanena, are e karako ana kaibuke te *Shipping.*

Ngaia are ngkanne ti na manga iangoa katean ke mwanenakin bwaai aika aranaki bwa taian *mini-copra mill.* Ao a ongo ngkai au tia mwakuri ngkai I taetae n te KCDL. Ti nang tara naba te karikirake ae te *mini-copra mill* bwa kanga ara anga n tobwa te kanganga aio, n te aro bwa a oroben naba kain Nikunau. Ke tao ngkana e tei naba i Tabiteuea Maiaki, a oroben naba kain Tabiteuea Maiaki. A katinea ao e a kamantaki naba. A manga oroben, a katinea, a kamantaki. Te *same time* te Tia Babaire. a ma guality te oil are e na anaki n te tai anne, e a rangi n high ao ngkanne e kawakinaki. Ao ai mwawan kaibuke ao a katokaki taian bukibuki ni bwaa tao nako Betio a manga karaoaki. Ke tao e a kona naba ni karaoaki kanan te beeki i Nikunau, te tobu, tera riki. A nakonako kain Nikunau a tobunia ao a boiarara. Ti anne te Tia Babaire kanga buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a karabwa riki te Minitita ae moan te karineaki ibukin ana kabwarabwara iaon kanoan ana babaire ana tabo ni mwakuri ni kakoroan nanon katean te tabo ni kamanti takataka ae e uarereke iaon ara abamwakoro ae Nikunau.

Kanga e bon nako nanou teutana bwa e a manga taekina tao bon ana abamwakoro te Minitita. Ma I a karabwa riki ibukin kaekan aio, eng I ataia bwa tao tiaki naba te karikirake ae e bebete. Eng bon te karikirake naba ae e abwabwaki aron karaoana, ma I bon tabekia ikai bwa e aonga n tabetabe nanon te Minitita ao bon te Tautaeka ibukin iangoan karekean te karikirake ae I taku bwa e rangi ni bongana aio.

Ao e aoria bwa are I a katikua ngkanne inanon bain te Minitita, ao I a kani katekeraoia ma ana taani mwakuri, tao riki bonikain te KCDL are e a tia n atongi naba araia ibukin iangoan kakoroan nanon te karikirake aio. Ao I a katekeraoa te Minitita ma ana taani mwakuri ni kabane ao riki ti a kaitaua te Tautaeka ibukin ana kaeka n rinanoan ara bubuti aio. Ko rabwa.

Tibiika: Iai kaekana te Minitita ke e a boni bane te titiraki arei.

Hon. Booti Nauan: Ti tebo ma ko a ribai bwa N na taetae te Tibiika, ma ngkana ko taku.

Tibiika: I aki, I anganiko nanom iai kaekana iroum.

Hon. Booti Nauan: E rangi n rawata.

Tibiika: Ao ngaia ao kanakoa.

Hon. Booti Nauan: Eng, te Tibiika. E rarabwa te Tia tei ae e botonimwane, ao tao e na boni

maan teutana ara marooro. Ma e reke ara tai n orei ara beron te tai aei bwa e nang kanganga naba manga te kakatanoata e bobuaka, ao ngkai tao a ongo kain Kiribati. Bwa eng, ti na karaua ni karekea te karikirake iaon te *copra shed*. Ti na manga kakaea te *copra mill*, ao iai naba ara iango mwina a manga kuri taian anti tabeman ao a kariki bwa aia iango. Bwa e na anti riki kanga te karikirake iaon te bwai ae te ben. Ti na karababa riki, bwa e na roko n te taina ngkoe te Unimwane ke te Unaine iaon Nikunau ma Tabiteuea Maiaki, ko ana am ben, ko oreia, ko ana takatakana, ko ana nanana ni karaoia bwa am *chiago*, ko ana ewaninna bwa ko na karaoa iai am raa. Ao e na roko n te tai are ko katinea am ben, ko katinea ma raana ao ko katinea am ewanin. Akea te mange ae e na tiku ibukin te ben. Anne ara iango ni kataratara ibukin kanga kaungan nanon te I-Kiribati, bwa e nang aki bun te boua iakun ana auti ao e a manga tararake ao e bwaka te karau ao e kakanoa n te neinei ao e a manga kaabung iai te maninnara ao ko a kainano n tiri maninnara. A na akea te boua, a na akea te nana, e na bane rabwatan te ben ni karikirake. Ko rabwa te Tibiika ao tao ai bon anne naba kabanean au kaeka. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, ao ti a nakon ara titiraki are imwina ngkai e a boni bane buokan te titiraki. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Maiana, Hon. Koraubati Remuera ao e na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti, Hon. Dr. Teuea Toatu. Ao e nakoim te Tia tei.

KATAMAROAN ANA SERVICE ANZ BANK NAKOIA TE BOTANNAOMATA

Hon. Koraubati Remuera: Ko rabwa *Madam Speaker.* Tao imwain ae N na waaki. E koaua ti na bon riai n anga taian taeka ni kamauri. I a karokoa naba aia taeka ni kamauri kain au abamwakoro ae Maiana nakoim *Madam Speaker,* te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, Taan tei , te *Leader n te Opposition* ao ai ngaira ake ti a bane n roko inanon Maneabara aei. Kam na bane moa ni mauri n te moan ingabong aei. (Mauri).

Madam Speaker, I kukurei n tabeka au titiraki e toka iaon te ota bebwa n nambwana ae 152 ao e kangai taekana Madam Speaker. *E bon teimatoa ngkai n aki tau aron tobwan kainanon te botannaomata n irekereke ma ana service te ANZ Bank are i Bairiki iaan noran te ibetutu ma katei rain irouia ana customers. E kona te Tautaeka aei n kona ni kaumaka ANZ ibukin manga kariaiakan kaukan mwangana i Betio bwa e aonga n toki te kanganga aei.* E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ao aio ngkanne kaekan ana titiraki temanna te Tia tei ae karineaki mai Maiana. *I kukurei ni kaongoa te*

Tia tei ae rine bwa e teimatoa te Tautaeka ni marooro ma te ANZ Bank ibukin katamaroan ana service ibukin te botannaomata.

Ao teuana kanoan te katamaroa anne, boni katean riki te mwanga teuana. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa te Kauoman ni Beretitenti n ana kaeka ao e boboto iai te marooro ae e na karaoia ma te rabwata ae te ANZ ibukin manga rinanoan ana katamaroa ibukin kaukan ana mwanga i Betio.

Tao N na bon aki riai n tabeka te kaoti aio, ma ngaia iaan noran riaina ngkai a bon reitaki naba nakoiu. E koaua are tiaki ti kain iaa bwa are Kiribati ae bwanin ni kamanena ana service ANZ. Kain au abamwakoro ae Maiana, a bubuti ao I reitaki ma ngaia. Ngaia are karokoa inanon baiu, ao a bon nora kanga kangangan aron te rinnako inanon ana tabo ANZ i Bairki.

Ti ni kakoaua aoni katoa moan ingabong tao n te aoa 8.00aam ae ti nonoria ngkai ti rianna mai Betio, ao e kuri ni katoa tao te aoa 8 a kaman tei n te rain te botannaomata. Tabeman a tekateka imatan te ANZ n tataninga ukina. Aei norakin kanga te kanganga te Tia Babaire, ao I taku bwa bon tabera aei. Ti mwannanoia ngkai bon kainanon te botannaomata ao I taku bwa te bwai teuana ae e ti na riai ni kibaria kakaeakin anga ae a nako na n ibuobuoki ibukin kanakoraoan riki te itera aei te Tia Babaire.

Tao N na kabwarabure nakon te ANZ ngkana arona bwa e aera. I aki karaoa te titiraki aei bwa tao e na ekanako aron aia Kainibaire ke tao tera. Ao I taku bwa aei te bwai ae e kakawaki bwa ti noria bwa tabera ibukin te botannaomata bwa ti na teimatoa n uouoti taian kanganga ake ti noori inanon te tai teuana ma te tai teuana.

Te Tia Babaire, N na kauarerekea te marooro, ao I kakoaua bwa te tai naba te bwai ae e rangi n kakawaki. Ao ngkana a katei rain te botannaomata ao e kona tao 3 te aoa ke 4 te aoa ae e na kabanea n tei imatan te bangke. Ao I taku bwa te kanganga ae ti na riai n noria ae I taku bwa aei ti na riai n address nakon te Minitita are tabena.

Ao ti kakoaua bwa are iai ana *policy* naba ae kanga e irekereke ma te *covid-19.* Tao aron babairean kakarinaia aomata inanon aia mena, are e bon tuai roko raoi te aoraki. Tera ngke arona bwa a kona naba n rinanon aei e aoria n ae kanga e ibuobuoki nakon te botannaomata, kabirimwakan te tai te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, I totoki ikai ao I taku bwa akea au *supplementary* riki are imwina. Ao I a tabeka naba te bwana ni karabwarabwa ngkai ti a roroko n tokin te wiki aei ibukin te Auti. Ti a tokara te Kanimabong. Ao te karabwarabwa nakoim Madam Speaker n am mwakuri. I

taku bwa ti noori bwaai ni kabane a bane n nakoraoi .

I a reitia naba ni karabwarabwa nakon te Tautaeka. Ti kakoaua n te moan ingabong aei, e a uti ni beti te *Linnix* i naman Maiana.

I taku bwa aio te karabwarabwa ao reitan te kakaewenako ao te kakaitau. Ai moara riki te kakaitau nakoia kain te Tautaeka bwa a tia n rinanon taian bubuti ake a wene inanon baina. Ao a kukurei kain Maiana bwa e a beti *Linnix* e nang karaoaki kawaia. Iaan te kantaninga are iai te event ae e bubura ae e na roko ae te Katabu inanon November kanga e irekereke ma aio.

E rarabwa riki *Madam Speaker* ao e a toki moa. E rarabwa riki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei mai Maiana, e nakoim te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita n te mwane.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa riki buokan te titiraki mairoun te Tia tei ae karineaki temanna mai Maiana. Ao e koaua, te kanganga ane e tabekia n ana titiraki aio bon te kanganga ae ti boni kakoaua. I kakoaua ngai ae te Minitita n te mwane are ngaia ae e mena te bangke iaau. Ao tiaki naba ti te kanganga ae e tibwa tabekia, e rangi ni rawata naba ae e a tia n tabetabekia nakoiu boni mai irouia Taan tei ao bon te botannaomata. Ao I taku bwa anne te kanganga ae e na riai n aki riki. E na riai n aki tia n riki, bwa are te bangke ti bon nora kanga te bangke ikai, ti tebo ma kanga e kuri ni bwaka teuana ana *service.*

Tao e koaua iroun te CEO are mai imwaina kanga e kuri rangi ni n raa ke tao are mai imwaina riki. Ma tao e koaua ma te kanganga ae tao a boni kakauongo iai kain te bangke ngkai, kanga teuana bon aia *staffing. Staffing issue* bwa iai raoia aika tao a tia n resign ao tabeman a take aia *maternity leave* ao tao ngaia anne are ngaia are e karekea te mamara ke te aki raa. Akea taian mena ake a na kona ni buoka kabebetean ke tao te *cue* bwa are ai bon ti tabeman ake a karaoa *te service.*

Ma I taku bwa anne te kanganga ae tiaki te kanganga, ma ngkai te kanganga ae ti tebo bwa e a okioki. Nanona te bae e na bon iai riki aana ae e bubura, ao anne ngkanne ae ti na riai n teimatoa n reitaki ma te *ANZ* bwa e na waekoa n kibaria. Ao tao a boni kakauongo ngkai I taetae ngkai, ao N na manga bon karekea riki au tai ni manga bon tekateka ma te *CEO*. I a bon tia n tabekia nakoina n taai aika nako, ao N na kaumakia riki bwa a bon riai ni karaoa aia kabanea n tamaroa riki ni katoka te aekaki ni kanganga aio. Bwa I taku bwa te kanganga bon reke, e rekereke ma arona ngke a kaina aia branch are i Betio arei.

Tao e koaua tao a kataia ni onea mwina ngkai n taian *internet banking.* Te *ATM* ake a tia ni manga kataia riki ni katamaroai ni kakorakorai riki ao tao te *f-cost***.** Ma are I taku bwa n tokin te tai

naba, tao e koaua a na ibuobuoki akanne ma are tao e na boni kona naba n iai kainanoan ae e a moamoa riki tao taian bitineti ake a bon tangira te mwane ae bubura ni karinna ao ni butia a na bon roko n te bangke.

Ao e koaua tao inanon taai rake, tao N na boni kaongoa te Auti aio *Madam Speaker* ao Kiribati. Kanga bon iai ara iango ngkai ae kanga ti na kataia ni katamaroa riki te bangking sector iaon abara aio. Ao teuana mai ibuakona, karokoan riki te bangke teuana.

Anne tiaki te mwakuri ae e bakekete bwa are iai te agreement ae ti bae iana ngkai are bon akea riki te bangke ae e na roko i Kiribati. Ao I taku bwa e reke te understanding irouia kain te ANZ ao iai ngkai te banking bill ae iaoni kawaina ni uotakirake nakon te Auti aio. iai te TA ae e tia n *identified* ae e na mwakuri iaona. Ti karabwa Nu Tiran bwa e *fund* te TA are ngaia ngkai ae e na karaoa te *New Banking Act ke te Bill* ae ti na taketenna bwa ti na tabekia nakon te Auti aio n te Auti ae imwaira aio ngkana arona bwa e na waekoa n tia.

Ao anne ngkanne are I taku bwa e a katabwena naba, ti tebo ma e a kabebetea naba te kawai ibukin tao manga iangoan riki te bangke teuana ae e na roko.

I taku bwa te ANZ tao e na boni kukurei, bwa are tao e na kaungaia riki. E na *promote competition,* taian *customers* a na rangi n buokaki riki. I taku bwa aikanne taian kawai rake n katamaroa riki te banking services. Ma ti na aki mwaninga naba ni karabwa te ANZ n ana tai ae e a tia ni karaoia ao ana kabanea ni kona ae e a tia n tiku iai inanon Kiribati ao ni buokira inanon mangkoa ni karokoa te tai aei. Ao e rabwa, tao I a butimwaeia ibukin te Tautaeka ni karabwarabwa te Tia tei ae karineaki mai Maiana ibukin norakin taian ibuobuoki aika a tia ni karaoaki. Ko rabwa are ieta ao ti na bane n tekeraoi.

Tibiika: E rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Betio, Hon. Ioteba Redfern ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Hon.Ribwanataake Tiwau te Minitita ibukin Akawa ao Karikirake kaubwaira mai tari. E nakoim te Tia tei.

KAMATAATA IAON TEIN BOOIA KAIMOAN NEI MANGANIBUKA

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao e koaua tao imwain naba ae I moana au titiraki aei ke I tabeka au titiraki aei ao ti a kamoani bwaia naba te kamauri nakoimi. Te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Taan tei, ai boni ngaira ni kabane kain te Maneaba ni Maungatabu ao au botannaomata iaon Betio. Te kamauri n tamaroan te ingabong aio. Kam na bane ni mauri!. (Mauri)

E koaua aei kaekan au titiraki ae nambwana 161 te Tia Babaire iaon te ota bebwa. *Taani mwakuri n Nei Manganibuka a bubuti te kamataata nakon tein booia bwa e a bibitaki naba. N aia contract ao e oti ae a na kaboaki n te per trip ma ae e reke irouia, a kaboaki ibukin te bongina. E kona ni kaetaki raoi aron kaboakia taiaoka?* E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao reitan te bwana ni kamauri n aron are e a tia n tabekia te Tia tei temanna ae karineaki mai Betio. Kam na bane ni mauri ! (Mauri).

Ao aio kaekan te titiraki te Tia Babaire. *E a tia au Botaki ni mwakuri ae CPPL ni marooro ma kaimoan te Long line ao ni kamataata aron kaboakia iaan aia contract.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa te Minitita. Ao e koaua buokan te titiraki te Tia Babaire. Bon te bubuti nakon te Minitita ao nakon te Tautaeka. E kona ni kaetaki raoi ao n iraki raoi kanoan te *contract* te Tia Babaire. Aei kabanean au titiraki te Tia Babaire e aonga naba ni waaki nako are imwina. E rabwa.

Tibiika: Ko bati n rabwa te Tia tei ao e nakoim te Minitita.

Hon.Ribwanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire. Ao e koaua bwa boni iai naba tao te tangitang naba aio are e uotaki nakoira. Ma te bwai ae e kakawaki te Tia Babaire, bwa te kambwana e na buti iaon ana karekemwane ao a na kaboaki naba taani mwakuri iaon te karekemwane are e karekea n te bong teuana ma teuana.

Ti bane n ataia n te kanganga n te tai aio te Tia Babaire, iaan te kanganga ae ti rotaki iai n aron te *covid-19* are e a tia n taekinaki. Iai naba kerikakin te boo are a tia n tataneiai ni kakarekea CPPL n ana ika are e kawaerakei nakon KIFL.

Ma ibukin te contract. E eti anne, te bwai ae e na manga karauaki n rinanoaki n aio ao n na manga boni marooro iai ma kain ara CPPL iaon te itera ni kainano aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne, aongkai e a boni bane ao ti na nakon are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Marakei, Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki temanna Hon. Boutu Bateriki te Minitita ibukin Tautaeka Inanoa. E nakoim te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tibiika ao aio ngkanne au titiraki. *E butiaki te Tautaeka ke te Minitita are tabena bwa e kona n ibuobuoki ibukin kanakoan MV Naman Nei Raoi are e koro ngkai i Rawannawi i Marakei?*

Tibiika: E nakoim te Minitita.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Marakei. *Te Tibiika e tauraoi au Botaki ni mwakuri n ibuobuoki ni kakaei anga aika a na kona n ibuobuoki ni karuoan MV Naman Nei Raoi man te tabo are e mena iai ngkai.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: I a bon anga au karabwarabwa ae moan te abwabwaki nakon te Minitita ao kain ana tabo ni mwakuri ni kabane. Ao reitan au titiraki. Bwa ngkai e kakoauaki te kaibuke aio bwa e koro imwin kanoan bibitakin kanoan bong imwin te buaka ae e roko iaon Marakei ni maon Maati ao e kona n reke angan kaboan mwin bwaai ake e a tia ni karaoia ngkai Marakei ni karaoa ana kaibuke iai?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire. A tauraoi au Botaki ni mwakuri n reitaki ma ana aomata te Tia tei ni marooro ma ngaia iaon itera ake ti na kona n ibuobuoki iai man ara itera ibukin buokan ana kaibuke Marakei n te tai aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake: Kabanean buokan au titiraki aei. Ao I rangi n karabwa te Minitita ma ana kaeka, ao N na butia. Bwa ibukin taian waaki are e a tia ni bubuti Marakei, tera te bwai ae e na kona ni karaoia ngkana arona bwa e reke te bae e tangiria Marakei aei. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Babaire tao e koaua are e boni mena i eta te kaibuke aei. Ao tao e na kakaeaki tao te anga are e na kona n ibuobuoki iai te MIA ni kakaei anga tao ibukin te kaibuke ke tao kokakin ana kaibuke Marakei n te tai aei are e noraki tao e na karokoaki i Tarawa. E na kakaeaki angan ngkanne manga karokoakina i Tarawa, ao ti a kaai n ibuobuoki ma te Kauntira ni Marakei inanon te tai aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei iai buokan am titiraki, ke e a bane.

Hon. Moannata Ientaake: Akea ai bon au karabwarabwa nakon te Tautaeka ao te Minitita ma ana taani mwakuri. Ko bati n rabwa.

Tibiika: E rabwa te titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekia te Tia tei temanna ae karineaki mai Onotoa, Hon. Taiaki Irata ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki temanna Hon. Tekeeua Tarati. Te Minitita ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba. E nakoim te Tia tei.

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa *Madam Speaker, ti* te onono ae e uarereke ngkana e kariaia te Minitita are e na kaeka au titiraki aio. Ko rabwa.

Tibiika: Kanakoa am onono bwa ti na noria.

Hon. Taiaki Irata: Te kauoua ngkanne n tiententi, n na kanakoa are te *'raka ni kiba nako Onotoa'* ao N na onea mwina nakon *'onean mwin kiban Onotoa n te kauabong 18 Aokati'.* Kanga ti onean te raka nakon onean mwin te kiba. E rabwa.

Tibiika: Iai te kanganga te Minitita n onean te titiraki anne. E nakoraoi ao an wareka am titiraki te Tia tei.

KAREKEAN ONEAN MWIN KIBAN ONOTOA N 18 AOKATI NGKAI E TUAI MAN REKE TOKAIA

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ngkanne au titiraki. *A ibetutu ngkai ana kaako Onotoa inanon bain Air Kiribati ngkai e a manga taonaki naba kiban Onotoa n te Kauabong 18 n Aokati. Te kanganga aei e a okioki ni katoa namwakaina. E kona n nora riaina te Minitita are tabenani waekoa ni kibara karekean onean mwin kiban Onotoa n Kauabong 18 n Aokati ngkai e a taona mwaina ana kaako Onotoa n tuai man reke tokaia?* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* . Ao imwain ae I kanakoa kaekan te titiraki aio ao I a moanna ma taeka ni kamauri n raonai ma kain au abamwakoro ae Tamana nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, te *Leader* n te Kaitara ai Taan tei ni kabane ao Taan tei ni kabane n ikotaki ma taan ongora. Kam na bane ni mauri!. (Mauri).

Aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Onotoa. *Taiaoka kariaia Tibiika bwa N na moana au kaeka ma te karautaeka ae moan te abwabwaki n taonakin kiban Onotoa n 18 Aokati 2020 are e karekea naba iai ibetutun ana kaako Onotoa iroun Air Kiribati. N te tai moa ao bonti tewana ana wanikiba Kiribati ae e kiba ao e teimatoa ana koaua Kiribati are e moanibwai moa katokakia bwatintia. E ngae n anne ao e na kabanea ana kona ami Tautaeka aio n reitaki ma te Air Kiribati ni kakaei anga ake a na kona ni moantai iai n roko ana spare parts ana wanikiba ake tabewa bwa aonga ni manga buoka te kanganga ae e tabekaki n te tai aei.* Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Taiaki Irata: Ao e rabwa te Minitita are e a tia ni kaeka au titiraki. Ao e koaua ae e rangi n rawata te kanganga. Iai ana kanganga te Air Kiribati ao iai naba ara kanganga ngaira kain Onotoa, bwa are ko bon ataia bwa ti teuana kibana n teuana te wiki. Ao te kanganga ngkana e taonaki kibara, ao te karinibwai e aki katokaki are e boni waaki nako naba ni butimwaeaki. Ao e kona n roko ana kaako Onotoa n te mwaiti ae 400kg nakon 500kg. Ao ngkana arona bwa e a tiku te kaako arei, e taonaki kibana n te tai anne aoko

na uringnga ngkanne te Minititia ae ko karineaki. E aki ti mwaing te kaako arei inanon bain te *air cargo* (te *freight air cargo*) bwa a manga roko riki taan karini kaako nako Onotoa.

Ngaia are I ata ana kanganga te *air Kiribati* n aron are ko boni mwaneweia ngkoa n ana kanganga naba kiban mwanera are Nikunau. Are ti uaia raoi n taonaki n te tai anne.

N na karaki teutana. '*Te Kaonobong ao I karini bwai naba. ngkanne I a mimi ngke I a tara bwain Nikunau ao akea, e a itiaki. Ao I a manga bon titirakinia taani mwakuri. Tera ae e riki ngkai ai akea ana kaako Nikunau? Ao I kaekaki ao e kangai; iai ana raka ni kiba n te bong aei. E aera? Kanga I tiaoki teutana. Ao e aera mwaneu are Nikunau ngkai e na reke onean mwin kibana n 18 n Aokati ao ngaira ti a katukaki ngaira kain Onotoa'.*

Ngaia are ti bubutia te Minititia ae karineaki, e kona n reke onean mwin kiban Onotoa ngkai e bon tiku naba ngkai n ana kanganga. I ataia bwa a mwaiti kakawain Onotoa are a tia, I nanonna are aki kawia taia te botaki are a kantaningaki iai. Are nanona a bon tiku inanon te *air cargo* ao te botaki e a boni waaki.

Ngaia are kanga bon te bubuti ae mangori nakon te Minititia ae karineaki. Tera ngke e karekea onean mwin kiban Onotoa teuana. I ataia bwa te wiki ae e na roko e nang manga akea naba kiban Onotoa bwa e a manga koro naba aoan te wanikiba. Kanga anne ae I kaongoaki iroun te Air Kiribati. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minititia

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker, ao I karabwa te Tia tei ae karineaki mai Onotoa. Ao e koaua aio te kanganga, ngai naba ae te Minititia n te *Communication* ao ana Tia tei Tamana bon te bwainrang naba ngai te Tia Babaire. Bwa are bon aio naba te kanganga are e riki nakoia aban te Itera Maiaki are ti teuana kibaian te wiiki.

Te *main land* are maiakimi riki are Tamana, Onotoa ma Nikunau e rangi ni korakora naba rotakina. Ao ti bane ni boraoi n te kanganga anne. Ao ngai temanna ae I karekea naba te naan rongorongo mai abau bwa e aera ngkai e a bon tataonaki naba. Bwa are e koaua te kanganga aio e rotaki naba iai abara ae Tamana. E aera e a rorotaki naba te Kauabong ao te Katenibong bwa ana tai ni *maintenance* te wanikiba ao e a reke bwa ai uoua te tai ao a rotaki naba kibara aika uoua inanon tao teuana n te namwakaina.

Ngaia are I kakaea rongorongona ao ngaia tao e bon roko ao ana n te tai are e nang riai ni *maintenance* iai te wanikiba.

Ao anne te kanganga are e a rota te kibakiba n te tai anne. Ngaia are I kataia ni manga butia te *Air*

Kiribati bwa tera ngke a kona ni kamwainga te *maintenance* arei bwa tao e a *rotate* bwa tao e manga *service, e manga maintenance* tao te Kaabong/Kanimabong ke tao e amanga Kaonobong/Tabati. TabatiMoanibong, ao aio ngkanne ae e a kataia n rinanona te *Air Kiribati* ni *provided* naba bwa e na aki rotaki ana aoa ni kiba. Bwa are anne te kanganga bwa are ngkana e a boni koro ana aoa te wanikiba n te tai are e na koro iai ao e a bon riai naba ni karaoaki. Bwa are e nang moanibwai riki te *safety.* Kanga mauria te botannaomata ngkana bwa e katuaaki bwa e karaoaki n te bong arei imwina, ngkanne e kona ngkanne n rota aron raoiroin ma tamaroan te kibakiba.

E koaua n aron are I kabwarabwara n au kaeka n taai aika a nako te Tia Babaire, ao bon te kanganga ngkai ae ti rotaki iai bwa ti tewana ara wanikiba.

Bon iai naba ara wanikiba are te *Dash 8*, are tao e na kona n ibuobuoki bwa e na kiba nako Nikunau ao tao e na karuoi kaako i Nikunau ke tao e karuoia bwatintia i Nikunau ao e a manga roko te wanikiba are e uarereke n tao e a kannanna mai ikekei bwa are kanga e kaan ke tao e nako Tabiteuea.

Ma are n aron are I kakabwarabwara, e boni bae ngkai ara *Dash 8* bwa are iai ana *spare part* ae aki kona ni kaboaki n te tai arei. Kataumwaneana are inanon kataumwaneana are e totokoaki. Ao man te tai anne are a boni bane naba n *delay* bwaai ni kabane.

Iai naba ara wanikiba are te Twin Otta are teuana mai imwaina are bon ara bwai, man ara wanikiba te kauowa. Anne naba e tangira te *service* ae e bubura are e na nako ni karaoaki, e aki kona ni karaoaki ikai. Ma e nang bon nako ni uotaki nako Aotiteria ni karaoaki kanga te *check* ae e aranaki bwa te *c-check* are e kanga te *overall*. E na bubura te mwakuri iai, e na ti kona ni karaoaki anne i *Brisbane.*

Ngaia are anne naba e tataninga tera. Te kantaninga bwa mwin te kataumwane aei, ao are iai ara mwane n aron are e taekinaki n te kataumwane bwa iai tibwan te CSO buokan te Air Kiribati are ibuakona. Ao are aio are boni kanoan naba te kataumwane are 2020 are e moan warekaki n te ririki ae nako *November*, ma are te kabuanibwai bwa e aki bwaati.

Ao ngke arona bwa e bwaati, ti na aki roko n te kanganga aio.

Ngaia are e koaua aio ti na aki toki n tataekinna bwa are te bae e a tia n riki. Ao e aoria bwa tao ti nang aki tanrikaki ma tin ang riai nkekerake n tara ae imwaira. Ngaia are ara kantaninga bwa ni bwatin te kataumwane aio, ngkai e a tia ni bwaati ao mwane ake a otinako ti a rangi n kakantaninga ngkai. Ao kain te *Air Kiribati* a kabanea aia konaa.

Ao e koaua ibukin ongorami kain Kiribati, ti te *Air Kiribati* ngkai e full schedule man te Tabati ni karokoa te Kanimabong;

Te Kaonobong kanga ti iai mwawana bwa man te moaningabong ni karokoa tawanou, ao mwin tawanou rikaki ngkanne e mwawa.

Ao anne ngkanne ae iai te space anne ni kona ni butimwaei tao te naan *charter* ke tao ake ni kiba ngkana arona bwa e angaraoi.

Ngaia are I taku bwa ana raka ni kiba Nikunau ae e nako, ae kanga ana kabomwi. E reke angana n te Kaonobong bwa iai kanga tao te *space* teutana ae e mwawa.

Ngaia are a bon ongo bwanau kain te Air Kiribati. I a boni manga kai reitaki riki ara *CEO* ao ara taani mwakuri bwa tera ngke iai angana bwa a na kona ni karaoa te raka ni kiba nako Onotoa.

Ao ngkana arona bwa tao e karako bwatintian Onotoa ma kaakona, tai manga kanenei nako nako Aiaki riki nakon te *main land* are i Maiakimi riki ni karokoi naba kaakona bwa I ataia naba bwa iai kaakon Tamana akana teimatoa naba n *stranded* i Bonriki.

Ma e koaua, ti a kataia ni kekeiaki ma te tataonaki n nano moa n te tai aei ngkai ti bon toabuaka ma ti kabanea kona ni kataia n uarokoira nakon are e kantaningaki.

Ara kantaninga bwa tao n rabanen te ririki aei ke ni moan te ririki ae e boou ao e na okira korakorana te Air Kiribati. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan riki am titiraki ngkana iai te Tia tei.

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao e koaua ae e mwaneweia te Minitita ae karineaki bon te kanganga ae e korakora n ana Botaki ni mwakuri ae te Air Kiribati bwa ti tewana ana wanikiba. Ao I ataia bwa e mwaneweia are kanga iai ana tietura iaon te Kaonobong, are kanga iai mwawana. I a boni boboa rangana ngkana e kona ni karekea *space* arei n angn kiban Onotoa bwa ana kaako are a bunrere.

Ngkana ko a bon roko n te *air cargo,* ao bon ti kaakon Onotoa ae e a kaonrakea. E kaan ae e ana iteran aobitin te *air cargo* arei. Ngaia are taiaoka, ti a uaia n iraorao te Minitita ae karineaki ni buokira. Ni buoka kainanon Onotoa n te tai aei, e a rangi ni mwaiti ana kaako rinanon baimi. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire. Ti a kataia ni ibuobuoki iaon anne, ma are te taeka are I aki toki n tataekinna are akea tokin te tamaroa. Ti na kataia ni karokoira n te kabanea n tamaroa, man taai tabetai iai tokin ara konaa.

Ngaia are N na reitaki ma ngkoe ma au taani mwakuri, ao ni kabanean tamaroana n angaraoina ao n riaina ke tao n akean te naan kanganga ao e na kakoroaki nanon anne. Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika: Kabanean am titiraki ngkana iai. Ao ngkai e a boni bane buokan ana titiraki te Tia tei mai Onotoa, ti a nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Marakei, Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Hon. Willie Tokataake. Te Minitita man te Botaki ni mwakuri, Karikirake ao Kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tibiika ao aio au titiraki. *E butiaki te Tautaeka bwa tea ngkei te babaire ibukin Nei Tangangau buriti are e kakoauaki bwa e aki kona ni kabonganaki ibukin taian kaa ao tabeua rebwerebwe?*

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Kabwara au bure te Tibiika. E eti otau ae Nei Tangangau.

Tibiika: Kabwara te bure, e onea ana buriti te Tia tei bwa tiaki Nei Reei bwa Tangangau buriti. Ma ngkoe e raoiroi, ko tauraoi ni kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Kabwara au bure te Tibiika, bwa are a kamatebwai ara koraki iaon Nei Reei buriti. Ao bon iai naba te kanganga nakon Nei Reeti buriti ngaia ae ti katauraoi ngkai ibukin Nei Reei buriti, tiaki n are akea te kanganga ibukin Nei Reei buriti ngaia ae N na karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki. Bwa ngke arona bwa I a kaman ataia ae Nei Tangangau ao I a kaman tuangia au koraki bwa a na karaoa ke a na anganai te *briefing* iaon Nei Tangangau. I a kabwara au bure nakon te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei e kanga am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: E rabwa te Tia Babaire. Ma e rawata aran ara buriti aio, are bon arana ngkoa Nei Keina. Are I a katikua nakon Nei Tangangau mwina e kauntaba ma te kaeka bon ti tebo ma kaekan are te buriti are I taekinna ngkai.

Tibiika: Nanona Nei Reei buriti e kaokoro ma Nei Tangangau buriti.

Hon. Moannata Ientaake: Nei Tangangau ae bon arana ae boou ae ti kabongana.

Tibiika: Nei Tangangau buriti bon Nei Reei buriti. Akea te kanganga. E nakoim te Minitita.

Hon. Moannata Ientaake: Ngaia anne.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Tia tei ae karineaki, ao I karautaeka ngaia tao eng I aki ota raoi ma ngaia bon ti tebo te buriti ae ti taetae iaona. Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te

Tia tei ae karineaki. Ao aio ana kaeka te Tautaeka nakon ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Marakei. *E a tia ni karaoaki ni karaoaki te kamatebwai nakon Nei Reei buriti ao e na waaki mwakurian te buriti aio n tauraoin te mwane.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: E bati n rabwa te Minitita ae karineaki ao ti a manga ongora bwa tao n ningai ane e na reke mwanena.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika. Eng, n aron ae I taekinna ngkana e tia ngkai te kataumwane ao a na noria ara koraki. Bwa ngkana iai tera, e kona n tau te mwane ibukin karaoan te buriti aio ao a nako naba ni karaoia ara koraki.

Eng ngaia are I a katikua moa n arona anne ngkai, bwa bon akea te kanganga. N te tai are e reke naba iai mwanena ao e a nako naba te aba. Ngaia ane e na kakaea mwanena ngkai e a tia ngkai te kataumwane bwa ngkana iai te anga ae e kona n reke mwanena iai ao e a karaoaki naba n te tai ae waekoa. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: E a bane mai ikai. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei n am titiraki ae e nang uarereke ao e kaekaki raoi. Ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina, ma ti ibukin ara *record* te Minitita ngkana ko kukurei. Ti ana are iroun te Tia tei are Nei Tangangau buriti, ti a koreia n am kaeka ao iaon ara ota bebwa aei, bwa e aoria n ae eti ara *record.*

Ti a nakon ara titiraki are imwina, te Tia tei temanna mai Beru ae karineaki; Hon. Bwatoromaio Kiritian ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon.Ribwanataake Tiwau. Te Minitita ibukin Akawa ao Karikirake kaubwaira mai tari. E nakoim te Tia tei.

ONEAN MWIN TE BWAI NI KAAUA TE IKA IAON BERU MAIAKI

Hon. Bwatoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika. Au titiraki nambwana 131 iaon te ota bebwa. *Te bwai ni kaaua te ika ae te fishing aggregate device (FAD) ae e kaakaki i Beru Maiaki ni marawan Taboiaki e a kaman tia ni bua ao e rangi ni kainanoaki irouia taan akawa mai Beru Maiaki. E kona te Minitita are tabena ni manga karekea onean mwina?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa uotan te kainano aio mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru ao aio kaekana te Tia

Babaire. *E na karaoaki nanon ana bubuti Beru n te tai are a tauraoi iai kain au tiim.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Bwatoromaio Kiritian: E rabwa te Minitita ae karineaki n ana kaeka n noran te kainano irouia kain Beru Maiaki. Au titiraki ngkanne bwa tera te kukune ibukin uruaki ae e na ataki irouia te botannaomata bwa a na ibuobuoki n tararuaia bwa a na aki manga reke te uruaki nakon ake imwina riki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Ribwanataake Tiwau; E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire. Ao e koaua a bon rangi n rawata kanganga iaon te naan tamnei aika a kabonganaki n te tai aio n aron are ti kabwarabwara. Te titiraki aio e a bon tia naba n tabekaki inanon moan wikin bowin ara Auti. Ao I a tia n kabwarabwarai tabeua kanganga aika a taneiai ke ti kaitibo ma ngaia ngkai te Tia Babaire iaon te tamnei ae e kabonganaki. Bwa are a kabonganaki te naan boera ake aki rangi n toka raoi iaon tao te kaora are e kuneaki.

N aron are ti boni bane n ataia, e rangi ni katati rikaki mataniwin abara ke mataniwin ara bike.

Ngaia are iai ngkanne kataratara iaon kabonganakin te naan boera, riki te aekaki ni boera are e kabwakaki nako naano are e a bon roko inano. Ao n aron are ti kabwarabwara n taai aika nako. Ao n aron are I taekinna naba I taku bwa I a reitia naba te Tia Babaire ngkana e na angaraoi. Bwa iai tangiraia kain te tiim nakon aba ake tabeua ma tao ngkana e angaraoi ao I a kanakoa taia are a na manga tauraoi iai kain te tiim ni kabwaka boera nakon abamwakoro aikai.

Ibukin ana bubuti ngkoa are e karaoia Arorae, e na mwananga te tiim n 24 Tebetembwa. Onotoa 13 n Okitobwa, Beru 26 n Okitobwa. Ao tao akanne moa ngkanne buokan te titiraki te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Bwatoromaio Kiritian: Ko rabwa te Minitita ao e a bane au titiraki. Ko rabwa.

Tibiika: E rangi n n rabwa te titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta, Hon. Harry Tekaiti ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Hon. Boutu Bateriki. Te Minitita ibukin Tautaeka Inanoa. E nakoim te Tia tei.

AKEAN ANA MANEABA TARAWA IETA MAN ANA KARIKIRAKE NGKOA TAIWAN

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa riki *Madam Speaker* ao aio au titiraki nambwana 105 iaon te ota bebwa

ao e kangai taekana. *Te karikirake ae katean Maneabaia kain aon aba iaon Tarawa are e mwaneni ngkoa Taiwan, bon te karikirake ae e rangi n ibuobuoki nakoia kain abamwakoro akanne n aanga aika mwaiti. Au titiraki e aera ngkai akea maneaban au abamwakoro ae Tarawa Ieta?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire. *Te Tia Babaire I kani kaongoa raou n Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Ieta bwa aki rinin maneaban ara abamwakoro ae Tarawa Ieta n te karikirake aio, e bon irekereke ma ana babaire te Tautaeka n taai aika nako iaan bukina ae bon iai te Toka Tarawa maneaba ae e tauraoi ao ni kona ni kabonganaki ibukin kainanoia kain ara abamwakoro ae Tarawa Ieta.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Harry Tekaiti: Ao e rabwa te Minitita are bon raou naba n Tia tei man au abamwakoro ae Tarawa Ieta. Ao e koaua ao e bon eti are ni mwanewen ana kaeka, are aio bon ana karikirake te Tautaeka are e a tia n nako. Ao are I boni kaotia naba bwa are e mwanenna Taiwan, e a toki ngkai Taiwan.

Tao e koaua bwa ni buokan te titiraki bwa kanga tao n na butia raou n Tia tei aio ae bon te Minitita bwa tera ngke e boni kona ni bon reke ana maneaba raoi ara abamwakoro ae Tarawa Ieta n aki katan ke ni katine iaan are te Toka Tarawa.

Tao e koau are n te tai aio tao ko bon ataia naba te Minitita ao tao bon kain te Tautaeka ae bon iai te kanganga n ara maneaba ae te Toka Tarawa bwa are e kainaki bwa are iai te court case iai, ao akea ngkai ae e kona n tia ni kamanena ibukin kabonganakina.

Ngaia are tao I a bon tabeka te titiraki aio ma te bubuti bwa e bia kona ni kabaitiaki ke tao ni mwanenaki ara karikirake aio iroum te Tautaeka ngkana ko nora tamaroana n te tai aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao e a tia n rinanon te bubuti aio te Tautaeka te Tia Babaire, ao e kukurei ni boutoka te titiraki aio ngkai e bon noria bwa kainanon Tarawa Ieta ana maneaba ao e boutokaia n te tai aei ao e kukurei ni karekea ana maneaba Tarawa Ieta inanon te tai aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa te Minitita ao a rangi ni kimarimari ao a rangi ni kakatonga au Unimwane ake boni ngaia aia bubuti te bubuti aio te Minitita, bwa I ataia bwa a nang bon reke oin maneabaia are a na bon manga kanga namakina iai te nano ni bwaibwai iai. E na iai te sense of ownership n aron are e a tia ni bua mai irouia ngkai. Ao ko rabwa.

Ao tao bon ti buokan au titiraki. Bwa are e koaua ngkana tao I a kababaea naba bwa are bon Taiwan n ae e nako ao n te tai aio e a rangi n raoiroi reitakira ma Tiaina. Tera ngke arona bwa tao ko a kabaitia nakon ana mwane Tiaina.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki; E rabwa te Tia tei ae karineaki ni buoka ana titiraki ao e koaua ae kanga bon teuana kainanon Tarawa Ieta n te tai aei te Tia Babaire. Ao e koaua are a bane n reke maneaba ao n te tai aei ti na kataratara te ririki ae e boou bwa e na reke ana maneaba Tarawa Ieta te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: E a boni bane buokan te titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru, Hon. Bwatoromaio Kiritian ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Hon. Tekeeua Tarati. Te Minitita ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba. E nakoim.

KATAMAROA NAKON RAWAN TABOIAKI IAON BERU

Hon. Bwatoromaio Kiritian: Ko rabwa *Madam Speaker* . Au titiraki are iaon te ota bebwa 130 e kangai. *E kona te Minitita are tabena bwa e kona ni kaumaka te katamaroa nakon rawan Beru Maiaki n te kawa ae Taboiaki bwa e na kamateaki riki naona ao ni karababaki riki bwa e na mano n taainako?* Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei e nakoim te Minitita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Beru. *Ni kaineti ma te Kainibaire ibukin te karikirake are karaoan matabaiawa ma taabo ni kabwaka n abamwakoro are e na mwaneni te World bank ma te ADB ao e na karaoaki moa te rawa, te bono, te ramp ao te tabo are e na bwaka iai tabon te kaibuke ao te auti ni kabwaka nakon te matabaiawa are i Tebikeriki. E na iai te katamaroa ae e na kona ni manga noraki imwin te karikirake aio nako Taboiaki.* Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Bwatoromaio Kiritian: E rabwa te Minitita ae karineaki n ana kaekla, ao I taku bwa n aron te babaire e reke naba iai te tai n nora ara rawa are i Taboiaki bwa bon ti te tamaroa. Ma te bwai ae e riki ngkai, e tetei naona. Ke angin te tai, e tei naona tao irouia taan rabakau tao a kona n taraia riki bwa tera ae e kona ni katamaroaki nako iai.

Ngaia are n noran te babaire ao I a kaitaua te Minitita ke te Tautaeka ibukin noran te kainano aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa te Tia Babaire ao e koaua n aron are I taekinna aio te karikirake are a rekereke iai aba aika aua, bwa Abaiang, Nonouti, Tabiteuea Maiaki ao Beru. Ao tao n rokon te karikirake aio i Beru ni kawana are i Meang are Tebikeriki ao tao e a kona ngkanne ni manga noraki Taboiaki ngkana arona bwa a roko bwai ni mwakuri ikekei. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Bwatoromaio Kiritian: Ko rabwa, ao I a kaitaua riki te Minitita n ana kaeka ao e a bane au titiraki. Ko rabwa.

Tibiika: E a bane te titiraki. Ko rabwa te Tia tei ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Marakei, Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Hon. Boutu Bateriki,. Te Minitita ibukin Tautaeka Inanoa. E nakoim te Tia tei.

MOANIBWAIAKI MARAKEI IAON KATEAN MANEABA AIKA BWAI NI IMATANG

Hon. Moannata Ientaake: Ko rabwa te Tia Babaire, ao ngkai bon au kabanea naba n titiraki aio. Ao I a tabeka au titiraki ae e kangai taekana. *E butiaki te Tautaeka ke te Minitita are tabena, bwa e kona ni moanibwaia Marakei iaon katean taian maneaba aika bwai ni Imatang ake a na buokaki mairoun te Tautaeka?*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Babaire ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Marakei. *Te Tia Babaire, I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae e rine bwa e tauraoi ni ibuobuoki au tabo ni mwakuri ma te Kauntira ao taabo ni mwakuri ake a irekereke iai ibukin karekean te kariaia iaon waakinana.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Minitita ao I a kani bubuti, ao a na karekeaki mai iaa taian kariaia akanne.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia Babaire. E koaua ae bon iai kawain te naan *project* te Tia Babaire. Iai ake te naan *priority project* te Tia Babaire ngkana arona bwa ti kona n ibuobuoki iai. Iai kawaina ane e boni kona ni marooro iai ana Kiraka ke tao te Kauntira ni Marakei ma ara aobiti i Bairiki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: Akea buokan au titiraki, e bati n rabwa.

Ngaia ti ataia ae te *project* ae ti na mena iaona. Ko bati n rabwa.

Tibiika: E rabwa te titiraki anne ao ti na nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki temanna mai Beteio, Hon. Tebao Awerika ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Hon. Tarakabu Tofinga, te Minitita man te Botaki ni mwakuri ibukin Tua. E nakoim te Tia tei.

KATEIRAKEAIA TAAN MOTI IAON BETIO

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao aio au titiraki. *E kona te Tautaeka ni kateirakeia Taan moti mai Betio n aron ae e karaoaki iaon abamwakoro nako?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker.* Imwain ae I kanakoa au kaeka ao I a karimoa moa taeka ni kamauri. I a kamauriko ma kain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, Taan tei ao ai boni kain Kiribati aika a ongora ao riki I a reita te kamauri nakoia kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang. E koaua e a maan te tai n raurenako ma ngaia ao e a manga roko uringakia n te tai aio. Kam na bane ni mauri n te tai aei! (Mauri).

Ao Madam Speaker, I karautaeka n taekinna bwa e aki moa noraki riain kateirakeaia Taan moti i Betio n aron ae e karaoaki iaon abamwakoro. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei ae karineaki buokan am titiraki.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire, I kaitaua te Minitita ae karineaki n ana kaeka. Ao tao e koaua aio I a tia naba n tabekia n are e nako ao kanga e taekinaki bwa iai te *reform* are e na karaoaki kanga aongkoa nang mwaiti Taan moti aika a na kateirakeaki, ngkana e kona riki ni kabwarabwara anne taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tarakabu Tofinga: Ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Betio. Ao e koaua n aron are e mwaneweaki ao tao n tein te babaire ngkai n te *High Court* ao tao anne moa teina n aron tein aia waakinan aia *court* aika i Tarawa Teinainano ma Betio. Ao I karabwa nanon te Tia tei ao riki nanoia kain Betio riki tao Unimwane, Unaine Betio n aron te tabeka aio.

Ao e koaua ti nora nanoia n te itera aio ao n aron are e karaoaki iaon abamwakoro.

Eng, iai tarakin n aron are e mwaneweaki ao ti na teimatoa ni mwaneweia. Iai tarakin noran manga rinanoan ana waaki te *court* n aron ae e ataki, *legal sector reform.* Ao anne are ti na mwakuria ke e na mwakuria te *court* n aron anne ao tarakin angaraoin ma babaire ke ana

Kainibaire ngkai te *Court* ibukin rinanon te bubuti n aron ae e tabekia te Tia tei ae karineaki aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tebao Awerika: Akea te Tia Babaire. Te kaitau nakon te Minitita ae karineaki n aron ana noraba ao ana namakin n aron nanoia kain Betio ibukin te bubuti ae e tabekaki aio. Ao ti anganna te kaunga nano ao te boutoka ibukin ana waaki ni kabane. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E rabwa ara titiraki ane e a tia ni bane anne, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na bon tabekaki naba iroun te Tia tei ae karineaki mai Betio, Hon. Tebao Awerika ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Hon. Tinte Itinteang. Te Minitita ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki. E nakoim te Tia tei.

KATEAN ANA O N AORAKI BETIO AE TAUBOBONGA

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio au titiraki ae te kauoua. *E kona te Tautaeka ni katea te O n aoraki iaon Betio ae e bon taubobonga raoi arona?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika ao e rabwa ana titiraki raou temanna n Tia tei mai Betio, ao aio kaekan ana titiraki. *I kukurei n taekinna nakon te Auti aio bwa bwa te mwakuri ibukin kaaoan ana O n aoraki Betio ae e boou e nang waaki inanon te ririki aio 2020.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire. I kaitaua te Minitita ae karineaki n ana kaeka are bon raou naba n Tia tei mai Betio n aron ana kaeka. Ao e koaua e rangi ni rawata te nanonibwi ibukin te O n aoraki ae e na kateaki aio, bwa n aron ae e ataki ao e a tia n tataekinaki inanon te Maneaba aei, e rangi ni korakora te kanganga ibukia riki aoraki are a kakaiaki. Tao aine ake kanga tao a bikoukou tao a nang bung, ake a uotaki nako Nawerewere mai Betio ao aki oa te O n aoraki.

E kona ni kabwarabwara te Minitita ae karineaki bwa e nang bon tei raoi te O n aoraki ae kanga e na reke iai te tabo ni korokoro, te tabo ni kabung. Bwaai ake a bon bane ni kainanoaki bwa e aki kainanoaki manga te waerake nako Nawerewere ngkana e tia te O n aoraki aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tinte Itinteang: E rabwa buokan ana titiraki raoun Tia tei ae karineaki mai Betio, ao e koaua n aron ana Kainibaire te Tautaeka ao e bon iai ana kataratara ibukin te O n aoraki ae boou are iaoni kawaina ni kateaki i Betio.

Ao ana Kainibaire te Tautaeka ae e waakinna ngkai, bwa te O n aoraki are i Betio e nang bon kainaomataki. E na kainaomataki mai iaan ana tararua Nawerewere, kanga ti tebo ma te O n aoraki are Kieia Ataei i Tabiteuea Meang ao te O n aoraki are i Kiritimati.

Te kainaomata aio are kanga a kantaningaia n ana Kainibaire te Tautaeka bwa e na iai teutana te ibuobuoki ibukin waaki aika a kona ni karaoaki ibukin kabungaia aine i Betio, waaki ni korokoro aika a uarereke iaon Betio ao anga riki ni katamaroa ibukin tararuan te aoraki ao tararuan kainanoia kain Betio n aia O n aoraki. E rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei, te kauoua n tai.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao buokana, kanga akea bwa kanga bon kaireitan katean te O n aoraki aio ao te reirei are te KIT, are ti ataia ngkai bwa a reirei iai Neeti. Ao e na kona naba n riki bwa te tabo ni kataneiai anne. Ngaia anne taiaoka I kan ongora. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tinte Itinteang: E rabwa riki buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Betio. Ao e koaua, kanga te kantaninga bwa ngkana arona bwa e tei te O n aoraki ae boou aio ao e na bon riki naba bwa teuana mai ibuakon te naan O n aoraki are a na kona ni karaoi iai aia kataneiai te naan neeti i Betio.

Ao n aron au marooro ma raou ni Minitita are man te *Employment,* ao tao bon iai naba ibuakon ana Kainibaire bwa e nang waakina aron ana kamwaing ibukin aia Kura ni kataneiai neeti nakon ana Kura i Betio. E rabwa.

Tibiika: Iai riki buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Tebao Awerika: Boni kabaneana, are e bon ataki bwa e rangi ni korakora kainanoan te mwakuri iaon Betio. Te bubuti nakon te Tautaeka, te Minitita ae karineaki ngkana e kona n nora riaina bwa taani mwakuri ae kanga te naan *casual labour* ke tao *temporary* ke tera ngkana a boni kateirakeaki mai iaon Betio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tinte Itinteang : E rabwa riki buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki. Ao e koaua anne teuana mai ibuakon ana Kainibaire te Tautaeka, ao moarariki te Botaki ibukin te Mauri ao Katoki aoraki ibukin boutokakia ao kamaeuraoakia kain Betio inanon te O n aoraki ao ibukin karekean aia mwakuri. E rabwa.

Tibiika: E rabwa ara titiraki anne bwa e a boni bane raoi buokana. Ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Kuria, Hon. Banuera Berina ao e na kaekaki iroun te Minitita temanna ae karineaki Hon. Booti Nauan. Te Minitita ibukin Iokinibwai,

Karaobwai ao Boboti. E nakoim te Tia tei ae ko karineaki.

TATAREN TE TIOKA AE NAMAKINAKI IAON KURIA N TAAI AIKA NAKO

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Aio au titiraki. *E korakora tataren te tioka ae namakinaki irouia kain au abamwakoro ae Kuria n taai aika nako. E kona te Minitita are tabena ni kabwarabwara bwa tera te bwai ae e karika te kanganga aio ao baikara waaki aika a tia ni karaoaki ibukin tarakina bwa e na aki manga riki.* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tia Babaire ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae moan te karineaki mai Kuria ao e kangai ngkanne kaekana. *Tataren te tioka are e namakinaki n taai aika nako, a bon rekereke ma waaki n totoko ibukin te aoraki are e rota ngkai te aonnaba ae covid-19, ao ai kamatoatoan tuan ara marawa 2017. Waaki aika a tia ni karaoaki bwa e na aki manga riki aio, bon kauarerekean mwaitin te bong ibukin tauakin kaako aonga ni baiti riki otinakoia ao karokoaia iaon abamwakoro.*

Teuana naba mai ibukon waaki aika a na karaoaki, boni karekean mwanangan ana kaibuke (KNSL) ke te Shipping Line, irarikin ae a karaoia ngkai kaibuke ake e aki bwaibwai iai te Tautaeka teuana n te tai ni katoa namwakaina are e a tia ni boraraoia iaona kain te 4Cs ibukin tobwan te kanganga ae okioki aio.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Banuera Berina : Ko rabwa te Tia Babaire akea buokan au titiraki, I taku bwa e a mataata ao ti a kantaninga ae tamaroa riki nakon boong aika imwaira. Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Minitita.

Tibiika: Iai kaekana te Minitita.

Hon. Booti Nauan: Ai bon au taeka naba ni karabwarabwa nakon te Tia tei ae karineaki, ao tao te kabwarabure teutana nakoia kain Kuria ao aba akana a tia n rotaki n te kanganga aio. Ti a kabwarabure naba ao ti kaai ni katenai ingibwebwera ao ni waaki rake. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E rabwa te Minitita ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton, Hon. Jacob Teem ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Hon. Tekeeua Tarati. Te Minitita ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba. E nakoim te Tia tei.

KAINANOAN TE MWAKURI NI KATAMAROA NAKON TE UAABU ARE I KIRITIMATI

Hon. Jacob Teem: Ko aitau *Madam Speaker.* Ao I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 139 n te ota bebwa n te ingabong aio ao taekana ae e kangai te Tia Babaire. *Bwa te uaabu are i Kiritimati e korakora kainanoan te mwakuri ni katamaroa nako iai. E kona te Tautaeka ni waekoa n noria bwa a na waekoa ni karaoaki aikai bwa e aonga n aki tokitoki rokon kaibuke mai tinaniku?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati temanna n ana titiraki ae moan te tamaroa aei. Aio ngkanne kaekana. *Bon iai te mwakuri ni katamaroa ao n onobwai nakon te uaabu i Kiritimati ae e waaki inanon au tabo ni mwakuri ae te KPA iaon Kiritimati n te tai aei.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa *Madam Speaker.* I kaitaua te Minitita ae karineaki n ana kaeka. Ao e koaua te titiraki aio, tiaki te titiraki bwa tao ti na kangai bwa taani mwakuri ake a mena i Kiritimati aki karaoi tabeia. Ma te titiraki aio tera te Tia Babaire bwa ti kakoaua ao tao ti na bon iraorao naba ni mwakuri ao n iango ma te Minitita ae karineaki.

Bwa I taku bwa ngkana e bon roko i Kiritimati n ingabong ao e na kakoaua bwa e bon rangi n rawata bwaai aika a kainanoaki bwa a na karaoaki nakon te uaabu aio. Ana *fender* ake mai inano, a bane ni bua. A mumun nako baona, taurana aki ura ao a mwaoto rikiriki. Taian neera ao terana riki. Ma ti na iraorao ma te Minitita bwa N na butia bwa ngkana e bon reke ana tai, tao e koaua tao n taai aika imwaira ngkana e reke ta bao ao e na bon nako n noria. Bwa n aron ae e kakoaua te Minitita ae karineaki, aio raoi maeun te Aono ni Mainiku ao e tuai man tare te kaako ngkai inanon tao 3 ke 4 te ririki.

Bwa are ngkai e a buti te kaibuke ae katoa uoua namwakaina mai tinaniku, ao e katoki angin ara kanganga. Ngaia are ti rangi n tabeaianga te Tia Babaire bwa ngkana aki teimatoa aron katamaroa aikai nakon te uaabu aio ao ti na iraorao ngaira ma te Tautaeka bwa a na riai n teimatoa aron karaoakia. Ngaia ae N na butia te Minitita. E boni kona raoi ni karekea te ribooti raoi ae e tabwanin bwa ti kakoaua bwa iai mwakuri aika a tia ni karaoaki. Ma N na ti butia bwa e kona raoi ni karekea te ribooti ae e tabwanin man ana rabwata ae i Kiritimati n te KPA ao bwa tera raoi bwaai aika a kainanoaki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao e koaua tao ti na tanrikaki teutana ni manga nora te *jetty* ke te uaabu are i Kiritimati. Ngai naba temanna ae I mamaeka i Kiritimati n aron ae e ataia tariu aei

ao I aki rangi ni maan imwin kitanakin Kiritimati. Ngai naba temanna ae I kuri naba n reke n te kabuanibwai are a mate iai te koraki ake a oreaki n te nao are e taona Kiritimati. Bon te bong aio I kawaerakea te bari man te *jetty* aon te bong are imwina ao I aki nako n akawa ao a nako n akawa tabeman ao a motirawa. I rangi ni taneiai naba n te uaabu aei te Tia Babaire, ao I rangi n ataia bwa tera baika a rotaki iai.

Ao e koaua n te tai aio n aron te ribooti ngkai ae I kaongoaki mai irouia ara koraki. Te *jetty* aio ngaia bon te *jetty* ae e a riaon 20 te ririki. Ao n aron aia reke te naan intinia ngaia ngkana e a roko n te maan ae 20 te ririki, ao anne te tai are e nang tangira iai te *maintenance* ae kanga e tata, e regular bwa are tao e nang bon moanna n roroko n ana *life stand*.

Ma n te tai aio ao kain te *KPA* ngkai a kataia ni karaoa te *maintenance* ae e uarereke ao aia kataumwane n te tai aei bwa are te *KPA* ane e bon tararua te *jetty* aei. Ane e kataia n ororarai te naan boua akana te naan biti n aron kaongoakiu. Tao rabwata ane e a tia ngkai ai 30% kanga te ribooti ngkai ane e a tia ni mwakuriaki iaon Kiritimati ao aia kantaninga bwa a na kataia ni katia inanon tao kanoan aia *work-plan* n te ririki aio ao te ririki ae na roko.

E koaua aio kanga rongorongon Tia tei uaabu aei. Ao te uaabu aio e boni kaokoro ibuakon uaabu naba neie *Madam Speaker* bwa are e bon rangi ni rietata arona ao e rangi ni buaka te tabo aei n aron ae e ataki. E a tia n toka te nao n aron are te nao are e toka ao e orea te konteina ni kabwaka i tari are ngaia iai ake a rekereke ake a mate n te tai arei.

Ao ibukin rietatana ao e kuri n anga buaka naba, bwa are kaibuke akana a roko mai Tarawa ao ngkana a bae ao e rangi ni kanganga aron karaian te kaako bwa are e bane i eta. Tiaki ti anne naba ma kaibuke akana a roko mai tinaniku ao ngkana a bae iai ao ngkana te aira ke te nao ao e ororea te kaibuke aio. Ngaia are tao anne are a uruaki te naan *fender* iai.

Ngaia ngkanne e a noria ngkanne te Tautaeka rinanon te *KPA* bwa tao te tabo aio tiaki te tabo ae e rangi ni tamaroa.

Iai ngkanne ana kantaninga te Tautaeka bwa e na karaoa iai kanga te *long term solution* nakon aei. E na karaoa ana uaabu ae kanga te *multi purpose* are e na kona ngkanne ni butimwaeaki kaibuke ake a uarereke, kaibuke a na kona ni bae kaibuke ni kaako, te naan kaibuke ake a bubura ake a uotia te naan *tourist.* Ao e nang bitaki ngkanne nnena ma ai tiaki ikai ma e nang uotaki nakon te tabo teuana.

Anne ngkanne kanga kanoan te *long term.* Ao I rangi n kukurei n taekinna bwa e a tia n anga nanona te *European Union* bwa en mwanena te kamatebwai, ao e a tia

naba n reke te rabwata are e na karaoa te kamatebwai iaona mai tinaniku are e na karaoa te kamatebwai aio n te uaabu ae e boou are aongkoa e na tarataraki.

E kantaningaki bwa e na tia ni waaki te kamatebwai aio irouia intinia. A na kaman roko ni Beberuare 2020, ma are n aron ae ti ataia te aoraki ae te covid-19 ae ngaia ae e roka te mwamwananga ao e aki koro bukin aei.

Ma e ngae n anne ao te *European Union* e bon teimatoa n tauraoi. N te tai are e uki iai kawara Kiritimati ao e a kamwanangaia naba ana aomata ake a na kona ni karaoa te kamatebwai imwain are e na kona ni manga nakon are imwina are ai mwakuriana.

Ngaia are e koaua n te tai moa aio, ao tao n na kaungaia kain Kiritimati. N na karautaeka nakoia kain Kiritimati ao N na bubutia ni ikotaki ma Taan tei aika karineaki bwa ti a kekeiaki teutana riki te naan katamaroa aika uarereke imwain are ti na kona n eweka are bukin te tai ae maan bwain aorakian te kanganga aio. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Jacob Teem: Ko aitau *Madam Speaker.* I rangi ni kaitaua ao I karabwa te Minitita n ana kabwarabwara ae e rangi n mataata ao e teretere aron te kataratara ke te iango iaon te uaabu aio te Tia Babaire.

Ao e koaua ti kaitaua naba te kantaninga are iai te kataratara ibukin karaoan te uaabu are e na mwengaraoi riki. Bwa are tao te uaabu ngkai aio e koaua e rangi n rietata ao n tabetai a manga kona n roko kaibuke ao a kanganga baeia ao iai naba kaibuke ake a tao a tia n rin imarenan rangana, bwa e koro rietana.

Ma tera raoi bukin tabekan te titiraki aio te Tia Babaire. Bwa are ti kakoaua bwa te naan kataratara ke te naan iango ibukin karikirake, a bon aana te tai. Ao ara kantaninga ikai te Tia Babaire, bwa inanon te tai are e waaki iai te kamatebwai ao te mwakuri ao e na aki tokitoki aron te waaki bwa are aio ngkai maeura ngaira kain te Aono ni Mainiku.

Ngaia are N na bon butia te Tautaeka ae karineaki, bwa ngai n au koaua bwa te rabwata ae te *KPA* e rangi ni rawata ana mwane. Bwa n aron ae ti ataia iai naba ana *reserve* akana e karini i tinaniku. Ngaia are ngai irou bon akea ana kanganga ibukin karaoakin te uaabu aio.

Ao ngai I kakoaua bwa ngkana e boni barakinna te rabwata aio ao e karaoaki, e aki reke 6 namwakaina ao e kona ni manga okira arona te uaabu n aron tamaroana are n te moantai.

Ngaia ae N na bon butia te Minitita ao ti na iraorao iaona ma te Tautaeka bwa tera ngke e boni kona n nora aron kakawakin teimatoan tamaroan te uaabu aio bwa e na aki reke te kanganga

ibukin tataren te kaako ake ti nonori n taai aika nako. Ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ni buokan ana titiraki. Ao e koaua ti rangi n nora kakawakin te bwai ae te uaabu n aron te taetae ni Imatang ae e aranaki bwa te *infrastructure* are ngkana e buakaka te *infrastructure* ke Riin te waaki ao e na bon aki nakoraoi aron te economy ke kaubwain te aba teuana ma teuana. Ao ti rangi n nora kakawaki aei ao I reitaki ma te Tia tei ae karineaki, bwa e koaua bwa rimoa e tatare te kaako i Kiritimati n aron ae e ataki.

Ao mwin rokon te kaibuke ae te BDL ao ti rangi ni kakaitau ni karokoa ao e a moanna n aki tatare te kaako iaon Kiritimati ke e a bon aki tatare. Ao te bae e kakukurei naba bwa e a moanna n toki te boo ieta i Kiritimati ma ai manga te boborikaki. Kanga ai te bwabwaka ni boo n aron ae i Tarawa.

Ao e koaua akanne e aki kona n reke ngke arona bwa e buakaka ara *infrastructure.* Ao n aron ae e ribootinaki ao e noraki bwa ara uaabu are ikekei e a moanna ni buakaka.

N aron ae I taekinna, te *KPA* e kataumwanea ngkai $160,000 ibukin moa kanga te *maintenance* ke katamaroan te bong aei. Ao ngkana arona bwa te naan *fenders* tera riki kanganga, ma are a bon ongo bwanau kain te *KPA.* Te *CEO* n te *KPA* ao te *Chairman* n te *KPA* ma a bon ongo bwanau. Kam kona ni moanibwaia moa aio n iangoia bwa e na aki toki te bwai aei.

Tiaki nanona bwa e na uruaki ao ti a manga tataninga ae e boou. I rangi n boutoka ni iango nakon are e taekinna te Tia tei bwa e riai n teimatoa tamaroan aio bwa e aonga n aki totoki ara kaibuke are e uouoti kaako ibukin maeuia ara botannaomata ake a mena n te Aono n Raina.

I botau ma ngkoe te Tia tei ae kao karineaki ao ti a kekeiaki ma kain ara kambwana ae te *KPA* ni kataia ni eweka moa aio. Baikara akana a boni kona ni karaoia n te short term imwain are e na rinnako te karikirake ae e boou.

Ao n aron are I taekinna, e a tauraoi ngkai te *EU* ni mwanena te karikirake aei. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao kabanean boutokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa te Tia Babaire. I rangi ni kaitaua te Minitita ao bon anne ae ti rangi n kakaitau iai ngkai e noraki kakawakin aio ao ti rangi ni kakaitaua aron te kakaeka ao te nano ae e oti bwa iai te kataratara iaon te katamaroa aio.

Ma e koaua I kani bouka au titiraki te Tia Babaire, I aki kan anaa ana tai te Auti. Ma ngkai e

mwaneweaki te uaabu ae e boou ao n otau n te kabwarabwara bwa te *multi purpose.* Are nanona e na ikoti karikirake aika a mwaiti tao kaibuke n akawa, ao kaibuke n nanoa ao tao mai tinaniku.

I kan buoka au titiraki te Tia Babaire, bwa e koaua e aonga naba n ae ti ota. E na karaoaki iaa te uaabu aio ao te katautau e na waaki n ningai te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua te Tia Babaire, n aron are I taekinna e na karaoaki moa te kamatebwai iaona. Kanga iai moa te *study* iaona ke te *physibility study* are e na karaoaki bwa e nga te tabo. Tao kanoan te kamatebwai ngkanne e na menaa iaa. E nga te tabo are tao e na angaraoi ma tein te aba ma te buaka ma terana riki ao e nga ae e angaraoi.

Anne ngkanne kanoan te kamatebwai anne are e na karaoaki teuana te *in engineering ferm mai* tinaniku.

Ao aron are I taekinna, e riain tia ni kaman roko te naan *engineer* aikai ni Beberuare 2020 n aron te ribooti are I kaongoaki, ma te kabuanibwai n aron are e ataki e totokoaki te kiba. Akea ngkai te kiba.

Nanona n te tai are e uki iai te kiba, bwa are bon te kamatebwai ae e bubura n aron ae ti ataia. Te karikirake ae e bubura e bon tangira naba te kamatebwai ae e bubura are e na kona ngkanne n rekereke bwa tera. N aron are I taekinna, e na mena iaa. E uara nnena anne ma aron butimwaean kaibuke aika a uarereke ake a bubura.

Anne ngkanne tao ti a katikua bwa ai kanoan te kamatebwai. Ma e a aoria bwa are e na boni waaki te kamatebwai ao te naan iango n ibuobuoki, ti a kai iraorao iai ma te Tia tei inanon tain te kamatebwai ngkana arona bwa e a roko. Ko rarabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika: E a itera raoi tebwi ma uoua (12.30pm) Taan tei ao ti a bon rokoraoi n ara tai are ti na motirawa iai ibukin ara katawanou. Ngkana iai nikiran ara tai ni bwakantai ao tao ti a kona ni kabanei nikiran ara titiraki akanne ngkana a na reke taia. Ao ti a motirawa moa.

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order* te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia ao uotiko.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ai bon te bubuti nakoim iaan ara Tua 17(2). I ataia bwa ko nang kamotirawaia ma ngkana arona bwa ko kona n nora naba riain tao kananauan riki ara tai, e aoria n ae e nako riki ara titiraki tabeua imwain te katawanou. Tao ti anaa teutana ara tai ni katawanou nakon are tao ngkana e na reke taina imwin te tai, te naan kaoti. Kanga e kakawaki aei bwa are iai te naan titiraki akana tao a na riai ni moan toka iai ngkoa kanga ti uneakinna.

Ma ti a bubuti ngkana arona bwa ko kukurei te Tia Babaire bwa are aei am babaire. Ngkana ko kona n ti anga riki teutana te tai ibukin te naan titiraki. Ko rabwa.

Tibiika: E raoiroi tao ti a noria imwin tawanou, tao ti a kataia ni kakaea angana. I maroroakinna ma taan kakaeka ao terana angana ae ti na kona iai n tobwa ami kan tabekan ami titiraki ibukia ami botannaomata ae I rangi n ataia.

Ma ngaia ae kanga I boni mwaneweia are ngkana arona bwa tao e bon reke riki teutana ara tai imwina kanga n aekakin are ngkoananoa e bon abwabwaki ara tai naba iai. E na bon noraki ngkana e na bon nora riaina te Tautaeka.

Ma I a tara te *Rules* anne ao I a manga maroroakinna ngkana ti oki imwin tawanoua. Ao ti a motirawa moa ibukin ara katawanou n te tai aei. Ti a kaitibo n te aoa 2.00pm n te bwakantai.

KATAWANOU

Tibiika: Ngaia ti nang waaki ngkanne nakon ara bwai are imwina iaon ara ota bebwa n te bwakantai aei.

TAIAN KAOTI

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order*

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ti imwain are ngkana ti roko n te naan kaoti, I ti kan bubuti bwa bukin ae e a tia ni kabwarabwara ngkoa aron barongan kanoan ara ota bebwa te *business committee* ao are kanga e kataia ni kabarantia.

Bwa ti na ti bubuti bwa iai *motion 5 ao 6* kanga mairoun te Tia tei ae ti temanna. Ma ngkana arona bwa e kona ni kawaerakeaki are imwina bwa e aoria n are boni baranti raoi naba aron tibwatibwan te naan kaoti, ao tao iai man itera aika a mena ngkai inanon te Maneaba ni Maungatabu. Kanga ti anne ara bubuti te Tia Babaire. E rabwa.
Tibiika: Ngaia te *Business committee,* antai ae e na kona ni kabwarabwara bwa terana e kanga n reke ami *ordering* iaon ami mena aei.

Hon. Moannata Ientaake: E koaua te Tia Babaire. N aron are ti maroroakinna ma kain te aobiti ao te naan *motion* aike a na kamenaki are kanga e *national.* Kanga e bon tabe ibukin te botannaomata ni kabane ao te mena naba ae kanga e *urgent.* Ngaia are kanga ti katokai iai taian kaoti n aron aikanne.

Ngkana e noraki ae kam taku bwa iai ane 5 ao 6 ae a kaai ni mena. Aio bon ana marooro ma kain ara aobiti n aron are a taekinna bwa antai ae e moan roko riki ao antai ae imwina. Kanga

anne aron tarakia n te tai anne. Ko bati n rabwa.

Tibiika Te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao I taku bwa e a manga bitaki te kabwarabwara nakon are ti anganaki ngke e moan ingabong ibukin tein kanoan are te titiraki ao kaekaia. Bwa ngkai a manga taku bwa ai manga taina are a rin iai.

Ma ti na bubuti bwa ngkana ngaia bwa bwaai aika e urgent ao e na kona ni kamenaki mai inano are ao nambwa 5, tao e a mena mai inano riki tao te kabane. E aoria naba n ae kanga e boni boraoi naba bwa are aikai naba te naan kaoti aika a kakawaki ibukin ara botannaomata, ao ngkana tao e a taboro iroun tao temana te Tia tei. Ao e koaua aei bwaai aika a tieuataake bwa are te naan kaoti aika a mwemwe naba mai irouia ara botannaomata. E aoria naba kanga ni bon tibwatibwaki raoi. Ao bon te bubuti anne nakoim te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: I angan riki te Tia tei ae ko rine mai Marakei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa *Madam Speaker.* Ao inanon ara tai ni marooro ngkai ao I a tia n reitaki ma are ana kaoti te kaoti akana a toka ni kiri. Ngkana e kona ni maenako teuana n oneaki mwina n aron ae e taku te tia kaoti. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei mai Marakei are boni kain te *Business committee* ao e rabwa naba te Tia tei mai Beru are temanna are ana kaoti aei ngke e kariaia bwa e na mwaing teuana nako nano.

Ao tao ti nang ti nakon ngkanne ara kaoti are te moan. Ti a nakon ara bwai iaon te ota bebwa.
Te moan kaoti e na tabekaki iroun te Tia tei temanna mai Marakei ae karineaki, Hon. Moannata Ientaake ao e nakoim te Tia tei tabeka am titiraki.

E BUTIAKI TE TAUTAEKA BWA E NA KARAOA ANA TABO NI KAMANOMANO IBUKIN TE AORAKI AE TE COVID-19

Hon. Moannata Ientaake : *Madam Speaker* ao imwain ae I waaki ao I a bon anga moa au taeka ni kakarabwarabwa ao ni kakaitau nakoia kain ara *Business committee* ake ti a tia ni bukinaki bwa ti na bairea aron te kaoti ma taian titiraki. Ao n te tai aio *Madam Speaker,* I rangi ni karabwarabwa n aron bwaai aika ti a tia n rinanona n te tai ae uarereke ao ti a tia naba n *resolve. Madam Speaker* ao iai ngkanne te kaoti ae I a tia n tabekia ao e kangai taekan au kaoti. *Bwa te Auti aei e butia te Tautaeka bwa e na karaoa ana tabo ni kamanomano i Kanton ibukin totokoan te aoraki ae te Covid-19 ibukia kain Kiribati ake a nang kaokaki mai aban tinaniku.*

Te Tia Babaire, aoI taku bwa e boni mataata takean te kaoti, bwa inanon tain te mamarooro inanon taian titiraki aika a tia ni kaoti inanon te wiki aio ao e a tia n anga

te kariaia te *green light* bwa a nang oki te koraki ake tao e nang ianogaki okia man aban tinaniku ake iai irouia tangiran abaia bwa a nang okiria.

N te tai aio te Tia Babaire aoI kukurei n taekinna bwa I a tia naba n reitaki ma te Tautaeka ibukin te kaoti aei ao I anganaki te marooro nakon te bwai aio bwa e na nakon te Tautaeka bwa e na kaeka.
Ma imwain ae e na kaeka ao N na karabwa te Tautaeka ngkai e a tia ni kariaia bwa N na tabeka te kaoti aei.

Te moanibwai te Tia Babaire, ao I taku bwa e rangi n kakawaki iroura bwa tina nora moa nanon te bwai ae e tabekaki n te tai aio bwa e uara te kaoti ae e na rotia kain Kiribati ke e na aki.

Bwa ni kabane ngaira aikai ao ti bane n kakauongon te rerio. Ti kakauongo naba mai irouia ara koraki n ataei, tibura ma natira ake a mena i tinaniku. Ao ti kakoaua bwa e rawata tangiran te kan okirikaki nakon abaia ke bon rikiaia.

Ma imwain ae e na karaoaki aio te Tia Babaire, ao ti kakoaua bwa iai naba bwaai aika ti riai ni karaoia bwa ti na totokoa rokon te aoraki, ibukia riki ara koraki ake a bon tuai reke irouia tao te aoraki ae e mena ngkai itinaniku ae ngaia ngkai e a reke bwa kanga ai teuana te bwai ni kakamaku.

Te Tia Babaire ao *Madam Speaker,* I karabwa naba te tai aio ngkai ti kona ni maroroakinna bwa n aron te reketi ae ti a tia n noria ao ti kakoaua bwa te aoraki ae e buti n te aonnaba ngkai e a boni kania 25 te mirion te koraki aika a tia ni reke n Tia tei aoraki aei.

Mwaitin te kabuanibwai mai iai 857,000. 825,781,343 mwaitin te keiti.

Man te keiti aio *Madam Speaker* ao mwaitia aika a tia ni mate iai 857,767. E a kaan mirion.

Ngkana ti a manga koreia rikaki nakon ana keiti Amerika n ti ngaia, ao ti noria bwa mwaitin ngkai te keiti iaon Amerika, 6.076,281. Mwaitin te mate iaon te aba ae Amerika ao ti kakoaua bwa te tabo ae e rangi ni korakora iai te bwai n aoraki 184,697.

Madam Speaker ngkana ti a tara ngkanne ana men ate Betebeke ao e kakoauaki bwa e a tia naba n roko n te Betebeke ao e a tia n roko n aban Biti. Ao mwaitin te kabuanibwai i aban Biti ai tibwa uoman. Ao I kakoaua te Tia Babaire bwa n aron teina ao arona ngkai ae ti nang kaokia ara taan boborau ngkai ake a mena i tinaniku ake a tangiria naba bwa a nang oki, ti aki kan totokoia. Ma ti kan karekea te tabo ae e na aki roko te aoraki aio, tiaki ti nakoia aia utu, natia ma tibuia. Ma e nang kakawaki bwa a na oki te koraki aikai ni kaitibo ma aia koraki ma e na aki eweka abara ae tangiraki ae Kiribati te aoraki aio.

Madam Speaker, I taku bwa e boni mataata bukin tatabekan te kaoti aio. Au kantaninga bwa e na

mataata naba nakoia taan ongora bwa rokoia te koraki ake a na roko mai aban tinaniku ake a stuck i tinaniku ibukin te aoraki aio, a na kakoaua bwa ti bon tangiria bwa a na oki. Ma ti na kataia naba ni katei otangara ibukia natia ma tibuia ma aia koraki ake a tiku ikai bwa a na aki reke ni butin te aoraki aio ke n reke bwa te kabuanibwai ae e bubura ngkana a manga okira abaia ae tangiraki.

Man au marooro iao Tibiika, ao I tangiria n tabeka riki te kaoti aio. *Bwa te Auti aei e butia te Tautaeka bwa e na karaoa ana tabo ni kamanomano i Kanton ibukin totokoan te aoraki ae te Covid-19 ibukia kain Kiribati ake a nang kaokaki mai aban tinaniku.* I a bubuti tabekan te kaoti.

Tibiika: Ao ngkai e a bon tia n tabeka ana kaoti te Tia tei temann ae karineaki mai Marakei, ao ti a ongora moa ana itera te Tautaeka ao I angan ngkanne te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Mauri ao Katoki Aoraki, Hon. Tinte Itinteang. Ao e nakoim.

Hon. Tinte Itinteang: E rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te kaoti mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Marakei.

E koaua te Tibiika, n aron e a tia ni mwaneweaki ngke e moan ingabong ao e koaua te aoraki te *Corona Virus* ke tao te *Covid-19*. Bon teuana ngkai mai ibuakon te naan aoraki ae e taona nako te aonnaba. Ao n aron are e a tia naba ni katera te Tia tei ae karineaki n ana kaoti aio, ao e koaua. E rawata te raraoma irouia ara botannaomata ibukin te aoraki aio, ibukin rokon te aoraki aio ao tao ibukin te urubwai ke tao te kabuanibwai are e kona ni karaoia ke ni karikia nakon maeuia te botannaomata iaon Kiribati.

Ao e koaua te Tibiika, e bon kakoauaki bwa teuana mai ibuakon ana Kainibaire te Tautaeka are ngaia are e totokoa moan te aoraki aio, bon kainakin tao ara matabaiwa ke tao ara *boardr.* Ao aio are e noraki ngke e kainaki ara *boarder* ibukin te mwamwananga ni kibakiba ao te mwamwananga i marawa n te naan kaibuke ao aio are e moanaki man Mati n te ririki aio.
Ao ti kakoaua te Tibiika bwa aio boni ngaia aio teuana mai ibuakon te naan mwaneka are e karaoi te Tautaeka inanon ana kabane ae moanbaan te kakawaki ae ngaia ae e karokoira n te tai aio ae e bon tuai man roko te aoraki ae te *Corona-virus* iaon tanon abara.

Ao ti kakoaua te Tibiika bwa e kakawaki bwa ti na katerea imatan te Auti aio ao imatan te botannaomata bwa Kiribati bonati teuana mai ibuakon 10 te naan aba iaon te Betebeke ae n te tai aio bon akea iai te aoraki ae te *Corona-virus.*

Ao ti kakoaua te Tibiika bwa kainakin te *boarder* e bebete. Ti kaina te marae ni wanikiba ibukin te roko, ti kaina tabon te uabu n aron are ti taekinna. Ma aikai bon iai naba te naan kanganga are e kariki ibukia ara botannaomata n aron are ti a tia naba n taekinna

ngke e moa n ingabong. Ao aikai tabeua mai ibuakon kanganga aikai ma e nakoia te koraki ma aia utu, aia utu ake a bae tangaroaia i tinanikun Kiribati.

Teuana naba ngkai e a kainaki te naan *boarder,* bon te kainano ibukin te mwakuri. Te kainano ibukin te kani mwakuri ibukia ara botannaomata ake a kainanoaki n taabo ni kamwakuri i tinaniku n aroia kaimoa n te *SPMS*. Are n te tai aio ngkai e in te *border ao aki* naba kona ni kitana Kiribati ni kaei aia kaibuke.

Ni ikotaki ma aikai te Tibiika ao e koaua. E rawata riki naba te naan kanganga ae ti noori ibukin kainanon te I-Kiribati ngkai e a in te *border.* Ma e rangi n kakawaki te Tibiika bwa e na kabarantaki aio ma nanon te botannaomata ao kamanoan te botannaomata man te aoraki ae te *corona-virus.*

Ti kukurei n taekinna te Tibiika bwa teuana mai ibuakon ana Kainibaire te Tautaeka are e a tia ni waakinna ana Komete are e a tia ni kateia, boni barongan te Kora ni kaeti ke te Kainibaire ibukin te iango ibukin te kaokioki nakoia ara botannaomata.

Ao e koaua n aron are e a tia ni mwaneweia te Tia tei ae karineaki mai Marakei, aio are e karika ngkanne te raraoma irouia ara botannaomata bwa tera are e nang riki nakoia nakai ngkana a okira abara ke a okira abaia.

E na kona n reke irouia te aoraki ae te aoraki ae te *corona-virus,* a na kona ni kabutia nakoia nikiraia te botannaomata ni Kiribati ao ai tera ngkanne arona ngkana e a roko ngkana e a riki anne, ke tao ngkana e a roko te aoraki anne iaon abara.

Ngaia are e kakawaki te Tibiika bwa ti na tibwaia nakoia aron a na Kainibaire teutana te botaki ae Botakin te Mauri ao katoki aoraki n ikotaki ma ana Botaki ni mwakuri riki te Tautaeka ake a tia ni irekereke ao ake a tia ni baronga aron te Kainibaire aio.

Ao ibukin te kaokioki aio te Tibiika ibukin kaokakia ara botannaomata ake a bae i tinanikun Kiribati ao e kakawaki bwa ti na ota ao e na teretere n ara kantaninga te Tibiika bwa tera aron te Kainibaire, e boboto mai iaa ao e na kanga aron wakinaki.

Bwa te bwai ae e rangi ni kakawaki ae e teretere, bon totokoan roko te aoraki ae te *covid-19* i abara.

E a tia ni baireia te Kabineti bwa e nang iangoaki te Tibiika. E nang iangoaki ana waaki te Tautaeka ni kaokia ana botannaomata i tinanikun Kiribati, bwa I taku bwa aio bon teuana naba taben te Tautaeka ibukin tobwakin ana botannaomata.
Ao ana Kainibaire te Tautaeka anne te Tibiika, e teretere iaon teuana te boto n iango ibukin totokoan rokon te aoraki ae *covid-19* i Kiribati ao ti kakoaua te Tibiika.

Kanimabong 4 n Tebetembwa 2020

Kanoan te Kainibaire anne e na boni waaki moa te kaokioki man aba ake ti kakoaua bwa akea iai te aoraki ae te *covid-19.* Ao teuana mai ibuakon aba aikai n aron ae ti kakoaua n te tai aio, bon Matiare.

Ngaia are aio teuana mai ibuakon te naan aba te Tibiika are e kataratara te Tautaeka bwa e na moana iai ana kaokioki ibukia ana botannaomata ni kaokia Kiribati.
Ma e a kanga ngkanne aron te kaokioki anne te Tibiika. Bwa anne te raraoma ae tabeaianga iai ana kantaninga te I-Kiribati are e tekateka iaan mwengana n te tai aio ao e ongora.

Ao aio anga ae ti a tia ni kataia ni barongaia te Tibiika, ibukin kanakoraoan te waaki aio. Teuana bon te tutuo te Tibiika. A kantaningaki aomata ni kabane imwain kaokakia nako Kiribati, imwain tokaia n te wanikiba, imwain tao tokaia n te kaibuke, a na bane n tuoaki.

A na tuoaki ni kakoauaki bwa akea irouia te aorakia ae *covid-19* imwaina re tokara te bao ni kaokioki. Aio te moani waaki te Tibiika.

1. N rokoia i Kiribati te Tibiika, tiaki n are a bon roko naba ao a mangao naba ma te botannaomata. Aomata aikai n rokoia ikai, a roko ao a kawakinaki moa n auti ni manomano e te naan *Quarantine centrers.* Ao ngkai ae e a tia n *quarantine center* are nnen ngkao te *nursing school* arei i Bikenibeu, nnen te O n aoraki ni kawai. E a tia te *Quarantine center* ikanne te Tibiika, ao e kantaningaki bwa a na kabanea 14 te bong ni kawakinaki ikanne n aki kakaitibo ma aomata n tiku ikekei inanon 14 te bong ao a na tuoaki. A na tuoaki ibukin kakoauan bwa akea irouia te aoraki te *covid-19* imwain are a kaotinakoaki nakon taian *communities.*

Ti kakoaua naba te Tibiika bwa ibukina bwa e nang waaki te kaokioki ao e nang waaki kaokakia ara botannaomata ao tabeman mai ibuakoia tao iai naba irouia te aoraki ae te *corona-virus*. Bwa are n taainako ti ataia bwa e ngae ngke e matoatoa ara tararua ao e matoatoa aron ara Kainibaire, bon iai naba n taai tabetai kabuanibwai aika a kona n riki.

Ngaia are e tauraoi naba Botakin Mauri ao Katoki aoraki ni kaitara te kanganga aio. Ao ngkana arona bwa iai te aomata ae e kuneaki inanon te *Quarantine centre* bwa e kanamakinaki ke e kuneaki bwa iai irouna te aoraki ae te *covid-19* imwin te tutuo ao te aoraki aio e na kaimwaingaki nakon te tabo are aranaki bwa te *isolation center* are e mena ngkain te *Otintaai Hotel.* Ao ikai are e na tararuaki iai, a na kwakinaki iai ibukin 14 te bong. Ngkana arona bwa iai irouia te aoraki ae e kakaiaki, a na bwain aorakiaki ao a na tararuaki ikekei inanon te Otintaai hotel ni karokoa te tai are e koro iai 14 te bong. A marurung ao a tibwa kona ni kaotinakoaki nakon te *community.*
I taku bwa aikai kanoan ana Kainibaire te Tautaeka te Tibiika

ibukin tararuan ao tobwan ana botannaomata. Ni ikotaki ma aikai te Tibiika ao iai naba te naan 'Tua are a tia ni kateaki te naan *regulations* ibukin kamatoan aki rekereken aomata mai tinaniku ma aomata inanon Auti ni kamanomano, e aonga n aki kona ni buti te aoraki aio ni butinako nakon te *community.*

Ao I taku bwa aikai te Tibiika ara anga n tararuaia ara botannaomata bwa e na akea irouia ke a na aki reke irouia te aorakia e te *covid-19* irouia ara botannaomata ake ti kaokia mai tinaniku.

Ma e koaua te Tibiika, e oti man ana kaoti te Tia tei ae karineaki mai Marakei bwa e boni korakora te raraoma are a mena i Bikenibeu nnen te botannaomata. A mena irarikia aia utu ke a kaan ma aia utu, e na korakora nanoia nikani kaitibo ma aia utu ao tao ni kabuta te man n aoraki aio.

Ara kantaninga te Tibiika bwa e na teinaki taabo aikai ao a na totokoaki kaitiboia aomata aikai ma kain te naan *communities* ake i tinaniku. A teinaki irouia bureitiman, a teinaki irouia te naan I *security guards.* Ao aio teuana mai ibuakon te naan Kainibaire are a tia ni barongaki mai irouia te naan rabwata are a tabeakina ngkai aron kaokakia ara botannaomata.

Ma e teretere te Tibiika man ana kaoti te Tia tei ae karineaki mai Marakei, bwa e aera ti aki iangoa katean te naan auti ni kamanomano aikai n taabo ake akea iai te botannaomata. Tao n aron Kantona are e mwanewia.

E koaua te Tibiika, n te tai aio ao n aron ae ti a tia n noria ngke e moani waaki aron katean ao barongakin te waaki ni katauraoi ibukin *covid-19* man moan te ririki aio, ao e rawata te naan waaki a kainanoaki. Te naan waaki tao e aranaki bwa te naan *resources* are a kainanoaki. Ao *resources* aikai, e boni kanganga bwa a na roko n te tai aio i Kanton.

Ma ti nora tamaroan ana kaoti te Tia tei mai Marakei aio. Ao anne bukina ae ngaia ae e boutokaia te Tautaeka n te tai aio. E boutokaia ni *principle,* bwa ti ataia bwa ngkana arona bwa iai te naan Auti ni kamanomano i Kanton taabo ake a raroa nako ma te botannaomata ao e boni mano riki iai te botannaomata.

Bwa ngkana arona bwa e otinako te aoraki man te naan auti ni kamanomano ao e na kona ni kawakinaki ke ni katukaki n te naan abamwakoro aikai.

Ma tao e a riki te Tibiika bwa te kakaewenako nakon te Tautaeka ao e a riki bwa kanoan ana Kainibaire te Tautaeka ibukin taai aika imwaira. N aron ae ti ataia n te tai aio, e boni kanganga te roko i Kantona. E kanganga te roko iai ibukin te kaibuke, e kanganga te roko iai ibukin te wanikiba. Ngaia are tao anne e a riki bwa ai kanoan ana Kainibaire ami Tautaeka te Tibiika, bwa ibukin katamaroan taabo n aron Kanton ao katauraoakia ibukin katean te

naan auti ni kamanomano ao te naan O n aoraki iai ibukin tararuakia. Tao tiaki n te tai aio te Tibiika ake iai irouia te *covid-19* , ma te katauraoi ibukin aoraki riki aikai ngkana arona bwa iai aika na riki inanon ririki aika imwaina.
E rabwa te Tibiika, ao n aron are I mwaneweia mai imwaina, e boutoka ana kaoti te Tia tei temanna mai Marakei te Tautaeka ma karaoan ao kakoroan nanona te Tibiika ti a karikia bwa kanoan ara Kainibaire ao kanoan ana KV-20 te Tautaeka ibukin taai aika imwaira. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: E rabwa. Ti a tia n ongora ana itera te Tautaeka ao I a kanakoa ngkanne nakon te Kaitara. Te *Leader* man te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao ti a rimoa moa ma te bwana ni kamauri n te bwakantai n te bwakantai aei. Ti na bane mo ani mauri. (Mauri).

Te Tia Babaire, ti kaitaua te Tia tei temanna mai Marakei ae karineaki ibukin ana kaoti ae moan te tamaroa aei.

Ao ti kaitaua naba te Tautaeka ibukin butimwaeana. E koaua ti boni bane n tabeaianga ibukin te aoraki n te *Covid-19.* Tao aei ngkai te bwai ae e a bon teimatoa n tabeaianga iai Aono n Raina botannaomata, bwa e tuai man reke katokana. Ao tao aei naba te bwai are a nang kakantaningaia.

E koaua are e a tia n taekinna te tabeka te kaoti ao te Minitita, I aki kani kaoki riki ake a tia n taekinaki ibukin kanganga ngkai aika a riki n te Betebeke. Ma ti moantai moa ni kaitaua ara Tautaeka ibukin teimatoan nanon abara ae Kiribati man te aoraki ae e kakamaku.
Ti kaitauia taani mwakuri n ana Rabwata nako te Tautaeka, n aron te Botaki ibukin te Mauri ao Katoki aoraki. Botaki ibukin Mwamwananga, te Ikotaki ni Bureitiman, ake ngaia aika tatararuai taabo ake kanga a kakawakinaki iai ara koraki ake kanga tao a katarataraki bwa imwina e reke irouia manin te aoraki aei.

Bwanara ni kakaitau nakoia taani mwakuri ake a tia n teimatoa ni karaoi tibwangaia ibukin kamanoan abara ae Kiribati. Kam nang bati n rabwa.

Ao e koaua te Tia Babaire, ti kaitaua te Minitita ibukin kabwarabwaran kanoan ngkai tao ana Kainibaire are e a tia ni kakatauraoia ibukin kaokakia ara koraki ake a bae i tinaniku.

Tao aei teuana te bwai ae tao aki toki n titiraki tao ara koraki ake a bae i tinaniku ao riki tao n taabo ake a raroa nako bwa n ningai ae e nang oki nako Kiribati. Ao ti kani kaitaua naba te Tautaeka ibukin buokaia ara koraki, kain Kiribati ake a bae i tinaniku ibukin tukuia n taabo ake a tiku iai. Bwa aei a buokaki naba ibukin aron tararuan ao buokaia maeui a ao tikuia n aba aika i tinanikun abara ae Kiribati.
Ao e koaua te Tia Babaire te bwai ngkai ao tao te titiraki, ngkai e nang iangoaki te oki bwa teuana a na mena iaa.

Ao taekan te kaoti e bubuti bwa e na taraki te tabo ae Kanton bwa a na kanakoaki iai ke a na kamenaki iai ara koraki ake a na taratara bwa mwina iai manin te aoraki aei irouia, bwa e aoria n are ngkana arona bwa a kuba n iai te man n aoraki aei irouia ao a raroa nako ma te botannaomata.

Ao e koaua te matabaiawa Tarawa. Aei te moan tabo ae tao e na bae n roko iai te aoraki ngkana arona bwa e na kuba n iai manin te aoraki ae e na uotia ara botannaomata ngkana arona bwa a na roko ke a nang oki nako abara. Ao ti aki ti ara botannaomata bwa are bon kain naba nakekei a roroko, tao taani mwakuri n te wanikiba.

I taku bwa e kakawaki naba aei tararuakina bwa ti ongo bwa kanga iai teutana tibanakon temanna te *crew* n te wanikiba. I taku bwa e rangi n kakawaki, ao ti na bubutia ake tabeia bwa a na kekeiaki riki n tararua te itera aei.

Ma tao ti te bwai teuana ae ti ti kan titiraki bwa ngkana arona bwa tao e a kuba n reke te man n aoraki iroun temanna kain Kiribati ke tao te aomata are e roko i Kiribati. Tao ti te titiraki e aki rangi ni mataata mairoun te Minitita ae karineaki, bwa a uara ana bwai ni mwakuri te Botaki ni Kuakua ke te Botaki ibukin te Mauri ngkana arona bwa e a reke. Tera ae e n karaoaki, ke tera ae e na riki.

Ti ataia ae nneia arei ae a na taraki iai inanon 14 te bong. Ma ngkana arona bwa inanon te bong anne ao e a ti reke naba temanna ae iai manin te aoraki. Tera ae e na karaoaki. Tera ae e na karaoia te Tautaeka ke ana Botaki ni mwakuri te Minitita. Kanga e tuai raoi rangi ni mataata bwa a uara te naan bwai n aoraki iai, tao te naan mitin kanga ti nonoria i tinaniku. Iai te mitin are kanga a kaikeikeaki iai. A toamau ngkai ana bwai ni mwakuri n te Botaki n te Mauri ngkana arona bwa e kuba n rinnako te aoraki aei.

Ao tao aei riki ae tao a rangi ni kan ongora te botannaomata. Ao ngkana arona bwa e a riki aei, ao tao e a reke iaon Tarawa ao te botannaomata ae iaon Tarawa. Ao moan te kanganga ae ti na kakamaenakoia te botannaomata riki n taabo are e a boni ibetutu te koraki iai. Anne tao bon teuana te kakaewenako ae e rangi n bubura kaei iroura ngaira kain Kiribati.

Ao e koaua anne, ngkana arona bwa te *security* moan te kakawaki bwa a na kamanoaki raoi bwa a na aki tao mwainging nakon te *community.* Ma ngkana arona bwa e a reke, ao aei ngkanne tao te titiraki ae e na rangi n ibuobuoki nakon te botannaomata bwa e uara ngkai ana konabwai te Botaki n te Mauri ibuki kaitaran aei bwa e aoria n are e aki manga butinako ke tao tera ngkanne aron are e reke irouna manin te aoraki. Tao ai bon akea angan ngkanne buokana.

Kanga ti aikanne kanoan ara marooro ao ti ataia, ti karabwa riki te Tautaeka ao ti boutoka te kaoti aei n aron naba ae e boutokaia te

Tautaeka ae tao Kanton tao e kona n riki bwa ngkana arona bwa te aoraki aei e na teimatoa inanon tao iraua ke irabwi te ririki. Tao ai anne ngkanne taabo ae tao a nang taraki ibukin itera aikanne, tao taabo riki tabeua ake tao ai bon akea kaina.

Tao ti ngaia anne te Tia Babaire ao ti boutoka te kaoti aei. Ko rabwa.
Tibiika: Te Tia tei mai Kiritimati, Hon. Jacob Teem.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa *Madam Speaker.* Te Tia Babaire, ti kan manga reita te kaitau nakon te Tia tei ae karineaki temanna mai Marakei n aron ana kaoti ae ti kakoaua bwa te kaoti ae e rangi ni kakawaki ibukin kaitaran ke tobwakin te aoraki ae e buti ngkai n te aonnaba ae e rangi n kakamaku.
Ao ti reita naba te kaitau ke bwanara ngke ingabong ni kakaitau nakoia te Botaki ni Kuakua n aron are a tia ni karaoia ae e teimatoa n aki rin te aoraki n te tai aio te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, n otau n ana kaeka te Tautaeka n te tawanou aio, ao e butimwaea te kaoti aio in *principle.*
Ma tein te kaoti ae wene iaon te ota bebwa n te ingabong aio, e boni mwaneweaki te tabo ae Kanton.
Ma ngkana arona bwa e eti otau ao e butimwaeaki te kaoti aio, ma e kona n riki Kanton ke te tabo teuana are e na baireia te Tautaeka bwa e na karaoaki te tabo ni kamanomano ae e rangi n kainanoaki mani kakawaki aio te Tia Babaire.

Ao e koaua ti rangi ni kaitaua te kaoti, bwa aikai bwaai ake ti a kaman kariai ke ni kantaningai bwa a na kaman waekoa ni barongaki. Bwa are ti ataia bwa a rawata ara koraki aika a mena i tinaniku aika a tetekateka ngkai ni kariaria ao ni kakantaninga bwa a nang oki n ningai.

Ao e koaua ti kaitaua are e taekinaki bwa tao a tia ngkai barongakin aikai. Ao tao ngkana e na noraki bwa e na kabuburaki riki, ao tao ngaia are e a manga noraki bwa e n reitaki nako Kanton.
N taai aika a nako te Tia Babaire, ao ti rangi ni kakaitaua naba te Tautaeka bwa inanon ana kataratara n ana karikirake aika mwaiti ao e aki toki n tatara te abamwakoro ae Kanton are tao ti tei iai ma iai n te tai aei te Tia Babaire. Ao e kataratara bwa teuana te tabo ae e na kona n riki bwa ngaia naba te aba are e na buoka rikiraken kaubwain abara.

Ao n ana taratara n te tai aio te Tia Babaire, ao ti tebo ma e a moanna n oti nanon te Tautaeka bwa e na *year marked* Kanton bwa e na kaineti ma te kaneweaba.

Ti na ururing rikaki teutana te Tia Babaire. Ao ti kakoaua bwa ririki aika mwaiti aika a tia n nako ao iai naba te aoraki ni buti n te aonnaba. Ao ngkana e reke iroum te aoraki aio ao ko kaokoroaki n te atimwakoro teuana.

Ao ngkana ti tarai aba aika a rangi ni korakora te kaneweaba iai n te tai aio, ke angin kaubwaia are e reke mai iai bon Biti ao Hawaii.

Ao i Biti iai Makongai, ao i Hawaii iai Molokai. Ao aba aikai ngkana ko roko iai n te tai aei ao bon akea te karikirake iaona n te kaneweaba. Bwa tera bukina? Kanga e a boni makaki naba irouia aomata bwa bukina are tao nneia ngkoa aoraki ake a katukaki iai. I taku bwa ko aki kakewea aio te Tia Babaire, bwa ngkana ko roko i Makongai ao akea te kaneweaba. Ko roko i Molokai, akea te kaneweaba.

Ngaia ae N na bon tuanga te Tautaeka bwa ngkai e a tia ni katanea Kanton bwa e na kariai nakon te kaneweaba, ao tao e a kakaea riki te tabo teuana ae e na kaineti ma kainanoan aio ae te bwai ae e rangi ni kakawaki naba ibukin tobwakin ara botannaomata. Iai tao Biketawa are tao bon aban te Tautaeka are e a tia n taua n te tai ae e nako ke tao iai Abairarang ke tao iai Bikeman ke tao iaa are e na taraia bwa e na angaraoi.

Te Tia Babaire N na buoka te kaoti, iaan are e butimwaeia te Tautaeka ao tao e na manga kataratara riki te tabo teuana are e na aki totokoa ke ni kamaenako n urua ana kantaninga ae e rangi ni kakawaki ibukin karikirakean kaubwain abara ni kaineti ma te kaneweaba. I boutoka te kaoti. Ko rabwa.

Tibiika: E rabwa te Tia tei mai Kiritimati, ao ngkai ai bon akea ae e na marooro n te kaoti aei. Te Tia tei mai Abaiang.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa te Tia Babaire. Tao imwain ae N na marooro ao I boutoka naba te kaoti aio te Tibiika iaan bukina are koaua n te tai aio ao uoua iterana aika ti kona n taraia te Tibiika. Bwa ti tara ia itera ara koraki ake a mena i tinanikun abara ma nanoia ni kariaria ni kani kaitibo ma aia utu ao nanoia ni kan okirikaki.

Ti kona naba n taraia n iterana are tao n tikuia ikekei, a bati kanganga ake a mena inanona. Bwa tao a kona ni iangoia n iterana are e kangai; n ningai te tai are tao ti na manga riki naba n te aoraki aei ao ti nang bon aki oki. Ma e rabwa nanon te Tautaeka aio bwa e na katauraoia.

Ma imwain ae N na waaki nako te Tibiika ni mwakoron au marooro akanne, ao n na moana au karabwarabwa. Au kakaitau moa nakon te Minitita are mai imwaina, boni ngaia are e moan waakina te *lockdown* aio n ana tai. Te Tia tei ae rine ngkai mai Nikunau teuae Tauanei Marea ao n ikotaki ma kain te O n aoraki ao tao bon te Tia koroboki naba ni kawai n te O n aoraki tao e a tia ni mwaing n te tai aei.

Ti karabwaia ao ti kakaitau tao n aron kawakinakira n te tai arei mai inanon Maati ke tao mai inanon Beberuare ni karokoa te tai ae e a manga roko te Tautaeka ae e boou. Ao ti karabwarabwa ao ti kakaitau bwa ti ataia bwa manora man te tai arei ni karokoa ngkai ao a teimatoa ni kukurei ara utu ake boni iaon abara. Even naba ara utu ake a tiku imwira iaon Abaiang, a bane naba ni kukurei. Ao ataia bwa a na bon aki kona n reke n te aoraki aio.

Ma e tiku ngkanne te tabeaianga n te tai aio ma te kantaninga are aongkoa a ongo ae e nang boo te okirikaki. Ao tao e a kanga ngkanne aron te okirikaki anne.

Ti karabwarabwa ao ti kaitaua bwa e koaua ni karaoaki te kataneiai irouia te koraki ake a na tararua te okirikaki anne. A tia ni karaoaki taabo ni maeka irouia te koraki akana tao a na okirikaki bwa a na kona ni quarantine inanon te maan ae 15 te bong. Ma te kabwarabwara e rangi ni tamaroa naba iroun te Minitita n te tai aei.
Ti karabwarabwa iroun te tia tabeka te kaoti, bwa n taran te kaoti ao e rangi ni tamaroa. Ao e koaua e aki kamwinibaeaki tao Kanton tao n aron tarakina n ana itera te tia marooro are e a tibwa tia.

Ma e kataki n taraki n te itera are aia itera tabemwang ake a boni maku inanon te aoraki aio. Ngaia are a rabwa iango aika tabekaki aio te Tibiika, bwa aio e kona naba ni buoka te kakaota nakon ara botannaomata.

Ao I taku bwa e kakawaki naba iroura ngaira Taan tei bwa ti na kabatiai naba ara marooro inanon te kaoti aei, ibukina teuana bwa aio bon te aoraki ae e boou i taningaia ara botannaomata. Ao a tiku ngkai ma te kariaria are ngkana e roko ao tao e a bon tiriboia naba ni kabane te botannaomata.

Ma ti karabwarabwa ao ti kakaitau n te ingabong aio ngke e kanakoa ana *statement* te Minitita man te O n aoraki, are e taku bwa e kona n anganira teutana te karau nano te Tibiika te kabwarabwara.

E kona naba n anganira te namakin are iai tabeakinakira iroun ara Tautaeka aio n aron aia babaronga ibukin tararuakin te kaokioki.

Ma te kantaninga te Tibiika inanon te kaokioki ao ti ataia ma te koaua ao tao ti kona ni kataunaria ni kangai; e na bon bae n iai. Tao ti boni kamanennantia te Tibiika ao ti aki ataia bwa e na iai ke e na akea.

Ma ara kantaninga ao ara tataro bwa e na bon akea. Tao n tarakina n te tai aio ti ongo i Biti, e koaua e a kauka ana *border* naba. Ao ara kantaninga bwa tao e nang moanna n rokoraoi riki tarakin te kaokioki ma tua aika a na matoatoa nakoia te koraki ake a na oki.

Tao namwakaina aika nako ao kanga ti ongongo ae iai naba aika a tia naba ni kawakinaki ao ti ongo aika iai aika birinako man te Outero ke kanga te naan rongorongo aika maningongo. A rangi ni tiraua rongorongo aika a karaoaki akanne, ti tebo ma e a kakamakuia naba te koraki inanon butin taian rongorongo.
Ngaia are e rangi ni kakawaki n tibwangara ake ti rineaki iai te Tia Babaire bwa ti na kanakoi naba rongorongo aika a koaua nakoia te botannaomata bwa a na aki *panic.*
Ngaia are I rangi ni kukurei ni boutoka te kaoti aio ma taekana ae e rangi ni tamaroa are e na butimwaeia naba te Tautaeka. Are

e butimwaeia ao e taraia in *principle.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: I angan moa te Minitita ae te Aine, Hon. Tabeta Teakai.

Hon. Taabeta Teakai: Ko rabwa *Madam Speaker.* Imwain ae N na waaki ao I a tabeka moa te bwana ni kakaitau nakoim n te tairiki ae e a tia n nako are ti noria kainanom inanon 8 te aoa, ao ngaira ti kona n teteirake.

Ngaia are mai irouia Taan tei ni kabane ao I a tabeka te bwana ni kakaitau nakoim te Tibiika ae ko karineaki.

Ao e koaua ngkai n nang tibwa taetae inanon te tai ae e rangi ni maan, I a reitaki ma au abamwakoro ae tangiraki ae TUC ni kamauri ngkami te Beretitenti ae rine, te Kauoman, ao ai boni ngaira ni kabane. N aran ara Uea are Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri! (Mauri).

E koaua ti a kakaitau moa te Minitita are e a tia ni kabwarabwara aron te *repatriation*. Ao ngkana ti karaua n iangoia ao nake a na oki, a na bane moa n roko n au abamwakoro ae TUC. Are nanona bwa a na rotaki moa kain TUC ni kabane.

Ao e koaua Kanton e raroa nako. E tionako Kanton, ngaia are e kakawaki te kakatauraoi imwain te bwai ae e na riki. Ngaia are I a boutoka te kaoti bwa I a totokoia kainanoia ke te bwai ae e na riki nakoia ara botannaomata.

Ti kakaitau nakon te kaoti are e uotaki mairoun te Tia tei mai Marakei ae karineaki are ngaia ae e a uota te kaoti n te tai aio, te kaoti ae moan te kakawaki are ti na bon riai ni boutokaia. Man aikai te Tibiika ao ko rabwa.

Tibiika: E rabwa am marooro. Iai am *point of order te Minitita.* Kanakoa te Minitita

Hon. Tinte Itinteang: E koaua e rabwa te Tibiika. N na ti kaeka moa ana titiraki te *Leader n te* Kaitara, te Tia tei ae karineaki mai Abemama te Tibiika. Are kanga e titiraki bwa ti tauraoi. A tauraoi ara bwai ni mwakuri n *Isolation centre* n te Otintaai Hotel ke aki.

Ao e koaua te Tibiika, kaekan te titiraki anne. Ibukin buokaia aoraki ibukin kaikeikeakia a tauraoi te Tibiika. 10 ara mitin ae e a tauraoi n te umwa ni kamanomano are n te Otintaai Hotel. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I a nakon te Tia tei temanna mai Nikunau. E nakoim.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao imwain ae I kanakoa naba au marooro iaon te kaoti ae e rangi n tamaroa aio. Eng, are I a bon tia n anga te kamauri, ana kamauri Nikunau nakoim te Tibiika ao Taan tei ni kabane.
Ngkanne iai mwiokoau teuana ma tao I a kanakoa naba ngkai. Te kamauri naba nakoim *Madam Speaker* tao e boni kaineti nakoim *Madam Speaker.* Aio I boni butiaki

irouia kain au *lots* n te Ex-Tab ao tao ai bon te Taibora n te Ex-Tab. Ngaia are n te Kaonobong ae nako ao ko roko n te Botaki are an aka-80 n ririki Tabwiroa. Ao anne bwanaia kain te Ex-Tab ni kani kaitaua.

E koaua e mwaiti Iruwa ake a roko, ma tao a bon anganai bwa N na kaitauko n te tai aio n tabekia nakoim *Madam Speaker.*

Tibiika: Ngaia e rabwa ao e na mauri naba ataein te Ex-Tab.

Hon. Tauanei Marea: E koaua ao ngkanne ibukin te kaoti aio, I karabwa te Tia tei. Te Tia tei ae karineaki mai Marakei are e a tabeka ana kaoti iaon taekan te *Corona-virus ke te Covid-19* ao iaon riki taekan iangoan kaokakia ke kamanoan ara tabo ngkana a kaokaki ara botannaomata akana a teimatoa n tiku i tinaniku.

Ao I kaitaua te Tautaeka ke tao te Minititа are e a tia n anga ana kaeka ibukin butimwaean te kaoti tao n tara nanona ae e tamaroa ao n tauraoi n ibuobuoki ao ni karaoi ana waaki ibukin kaokakia ara botannaomata.

Eng, te Tibiika e boni mwaiti te tangitang irouia ara botannaomata ake a mena i tinaniku. Tao imwain ae I kanakoa riki kanoan au mena, ao I boni kaitauia ara taani mwakuri ngkoa. Tao e koaua are N na bon aki marooro ma are e tabekaki iroun te Tia tei temanna mai Abaiang, ao I kaitaua ngkai e taekina kanoan te tai ae e nako.

E reke au tai naba ngkanne ni kaitauia naba tao kain te O n aoraki, taani mwakuri. Boni ngaia are a na mena n te *front line.* Ngaia are kanga a boni mena mai i moa ao tao a na bon moan rotaki moa ao ti karabwa nanoia n te tai ae e nako ngke a kataia ni moan totokoa rokon te aoraki aio.

Ao e koaua e boni matoatoa moan waakin te aoraki aio ngke e moani kaoti. E moani kaoti ao bon te moan iango, bon ti totokoana bwa e na aki roko. Ao tao e koaua ti karautaeka ngkanne n te tai are kanga ara aomata are tao a tiku ikekei. Are e a boni kainaki naba ao a tiku naba ake a tiku i tinanikuna, ma are tao anne te moan *control*.

I karabwa te Minititа ngkai ae e boou, e reitanako aio ma te Tautaeka ae e boou. Ao ti karabwa aron ana kabwarabwara, bwa e tara kanga bon iai aron buokan te raraoma iroura.

Tao e boni kakawaki riki te *infection control.* Ao imwain tokaia e taekinna, a tuoaki ao a na aera riki. I taku bwa e ngkana kakawaki anne. Tera ngke a *quarantine 14 days* ngkana arona bwa a nang kaokaki ake i tinaniku, 14 days naba ikekei imwain naba are a na toka bwa a na make *sured* bwa e na roko ikai. Tera ngke tao iai are e *infected* tao e bon tiku moa ni kakaeaki angana n te O n aoraki bon te tinaniku.

Bwa are ngaira are ti bon ataia ae ti *refer* ara aomata ngkana aoraki ao ti a manga bon *refer* nako tinaniku. Ma e rabwa bwa tauraoi mitin. Iai te kataurаoi ae e rangi ni abwabwaki.

I taku bwa te itera are ibukin Kanton. Eng tao e koaua ae e tabe n tarataraia te Tautaeka ao iai rongorongo ake a tabekaki tao mairoun temanna te Tia tei mai Kiritimati. Eng, e koaua naba anne. E rangi ni kakawaki naba anne bwa te *tourism.*

Eng, I uringa bwa iai te Tua naba teuana ane tao e boni kona n iai mwakan te Minitita ni kakaea te tabo teuana are e na bon raa iaan mwakana n Tuan te O n aoraki, bwa e a *set* te tabo teuana ane e taku bwa e na bon riki bwa te *isolation centre* ae e na aki roko te aba iai. E a boni katabuaki naba te roko iai.

N te tai aio ai bon te bwanan naba ni bubuti nakoia naba ara botannaomata bwa are e boni matoatoa n aron ae e taekinaki. Eng e a tibwa moan karaoaki ao e a boni korakora naba te mangaongao.

Ao n tabetai are bon arora ngaira aomata, ti rawa ni manga tau eenaki. Ae I bon aki aoraki ao N nang tiku naba 14 te bong. Ao ngke e a roko irarikira e a roko i Biti, ti kataboroa. Ti a kataboroa riki te *control* ao e korakora te un. Ngaia are ti na bon bubuti nakoia ara aomata bwa a na keiaki. A na keiaki nakon te babaire bwa are aio e aranaki bwa te *pantanic.* Nanona bon te aoraki ae akea bwai n aorakiana, ngaia are e boni kakamaku.

Ao e taekinna te Tia tei are ana kaoti aio 800,00 aika a mate. Mwaitin ara botannaomata ti 100,000 tabun ao anne te kakamaku riki ae ti na bon riai n ataia ngaira kain Kiribati bwa e bon rangi ni kakamaku.

Ao ngkana te *transmission control* iai te raran ke tao iai te tibanako, ao ti na boni kabuanibwai ao te Tia tei man TUC e kaota naba raraomana. Tao bon TUC moa aika a na rotaki. Ao anne ngkanne te kanganga. Ma e aoria, ti a katikua te mwioko nakon te Tautaeka. Ao a na keiakina aio ao keiaki ibukin ara botannaomata ni kabane.

Aia bwai te mauri, te raoi, ao te tabomoa iaon uotaia ae moan te tinebu aio te Tia Babaire. Ko rabwa.
<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Tia tei mai Nikunau n am marooro, ao I a nakoim te Tia tei mai Butaritari.

<u>Hon.Tinian Reiher</u>: Te Tia Babaire e bon rangi ni uarereke bwa e koaua, eng bwa aio teuana te kaoti ae e rangi n kakawaki bwa are kanga e rekereke ma aron totokoakin te bwai ae e kona n reke nakoia Aono n ara botannaomata. Ao e rangi ni uarereke bwa I taku bwa I boutoka naba te kaoti iaan are tabekakina iroun te Tia tei ae karineaki mai Marakei ao butimwaeana iroun te Tautaeka.
Ao e koaua are ti karabwa naba te Minitita n ana *statement* ngke e ingabon ao e rangi n anganira taian rongorongo aika iai kakukureia

bwa are kanga iai taian katauraoi aika a rangi ni kakawaki.

Ti teuana te kananokawaki iai te Tibiika, ngaira ngkanne ake 65 te ririki ni waerake. Bwa tao ngaira ngkanne ae ti na rebwetata n te bae te aoraki aio. Ma ti a bubutia te Tautaeka bwa tera ngke e karaka riki teutana ara mwane ni kara bwa e aonga ae ti kona ni mano.

Ao ngke taian taeka ni manikangare ma ti karabwarabwa nakon te kaoti ae ti taku bwa e rangi n tamaroa bwa aio kanga bon te aoraki ae e bon ataki aron rongorongona, ao ngkana arona bwa e bon kabuanibwai n roko iaon abara ao e na bon reke te kanganga iai.

Bon ti kanga te kaongora, bwa are e koaua ngaira e koaua ara Kauntira ni Butaritari e a tia naba ni katei naba ara tabo. Kanga teuana te *isolation centre* n teuana ara atimwakoro ae e mataata, ao e karaoia iaan te kantaninga naba are ngkana arona bwa bon iai te kabuanibwai bwa e bon roko ao e *spread* ao kanga tao e na reke naba te tabo are e kona n raa.

Eng ma kanga I ti kani karekerekea ma te bubuti nakon te Tautaeka, bwa are iai taian mwane n aekakin are $13.5m ke iraua ao iai are $8m. Tera ngke arona bwa a kona n reke teutana mai iai are tao e na kona riki ni kabobonga ara tabo. Bwa bon iai naba raoiroina bwa ngkana arona bwa e aki roko ni kabonganaki ibukin te aoraki te Tia Babaire, ao e a kakioa naba ngkanne aron te kantaninga are kaungakin te *tourism* bwa are e a bobonga naba te tabo arei ae kanga te tabo ni maeka ae e rangi n tamaroa kanga ibukia nake a kona n *snorkeling* bwa e rangi ni kan ma ara atimwakoro ngaia are Makin. Bwa are e kaan ma Makin iai ao a kona ngkanne n raa.

Ao ngke e na aki un te Tia tei mai Makin bwa kanga bon taian taeka ni kaungaunga.

Ngaia are aongkoa ti bubuti nakon te Tautaeka bwa tera ngke arona bwa e nora te itera aio are tao iai teutana ae e kona n angania Kauntira bwa a kona ni karaoa aia katauraoi n te aro are a bobonga naba, ao ngkana arona bwa iai taian mena a riki naba bwa taabo ae kanga motel ae a kona naba ni kabongana te Kauntira ni kaunga aron kanoan te KV-20 are ibukin te Kaneweaba te Tia Babaire.

Ao ti ngaia anne ae I teirake iai ao e bati n rabwa. Are ieta.

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Tia tei mai Butaritari ao e nakoim te Tia tei mai Beru are temanna.

<u>Hon. England Iuta</u>: E rabwa te Tibiika. E koaua ti kaitaua te kaoti aio ao aron te raraoma ae e taekinaki iroun te botannaomata.

E koaua bwa are ngke e roko te aoraki aio, ao ngaira ti mena i buki bwa are e a kaan te rinerine n aron ae e ataki. E a nako te katanoata bwa ko nang riai n taua raroam.

Kanga akea raoi ae e ota, bwa tera ae e nanonna bwa kona taua

raroam. Bwa te kanganga ngke e reke ngkekei bwa tain te *Easter,* tain te Bakate ngke e a boo ikekei.

Ti a roko ngkanne are ko nang kakaea am kaeka bwa are ko na kaitaraki ngkanne ma Mataniwin Aro. Teuana te Ekaretia i Beru e a boni booi ana botaki ni kanuringan te *Easter* iaan ana kawa nako.

Iai tabeman ngkanne are a roko irou Mitinare ao a tuangai; ko noria bon te onimaki te bwai aio. E bon aki kona n roko iroum te Onimaki. I aki kona ni kaeka anne ma raraomau ae moan te korakora bwa I raraoma irouia au koraki n ataei iaon Tarawa ao I rangi ni raraoma naba n te aekaki ni baire arei. Are ngkana e taetae Mataniwin te Ekaretia bwa iai te onimaki ao ana tibu ngkanne kanga a na kanga.

E bon roko te kauring mai iaon Tarawa ikai are te taeka are e buti, kanga e kamamae ae ko na aki ira nanon te taeka are te onimaki irouia tabeman. Ma tera raraomam ngaia are e boni boo te botaki. E bon tekeraoi bwa e aki roko.

Ti kaitau ni bwaai ni kabane ake aki karaoaki. Ao ngke arona bwa e roko. Ao ngkana n arona bwa e na manga iai naba te kabane ngkai, tera ae e na karaoia te Tautaeka. Are e bon tuai reke bwai n aorakiana.
Ngai bon ti au taeka nakoia ni kangai; bon akea te bae ti na kona ni karaoia ni karokoa e reke te bwain aoraki.

Ao n ningai ae e na reke iai te bwai n aoraki? Ao n taai akekei ngke a tatataetae mai inano kanga te testing mai inano iroun Amerika te *FDA* tao ngaia riki ae e na bwainaki 18 namwakaina. Ngaia are I taku tao *18* namwakaina bwa are anne ae e tataetakinaki ikai n te *facebook bwa* are e a reke tokina, e tuai reke tokina ao e aera. Te rongorongo ae e a bon uai n aki akaka.
Ti na boutoka anne. Ti kaitau bwa are e a nako arei.

Te Otintaai *hotel* iai naba temanna mai ibuakora ae kain te Otintaai *hotel* ae e tekateka irarikira, ngaia naba are e rokanakin te tai arei. E tekeraoi bwa e aki reke iai ma ae e tekateka ibuakora ikai. Ao ngke arona bwa e a reke.

Iai naba rongorongoia kaimao ae e bon nako n te rerio ao I boni manga ongora ngke I nako ni kawaria kain te O n aoraki n tain te tutuo are a uarake. Bwa are tabeman ngkai a kani mino. Ngai I boni koaua, kaimoan Beru ae a kani mino bwa are a nang kanga ao a kangai ao a nora Betio ao tangiran buia a o natia. Tao tangiraia natia e a tata naba buroia ngke a roko i tabon te uabu. E na kanga ao are a bon aki kona ni waerake, aoraki. Te Tia tei ti aoraki, ko ataia ti a kani mate.

I a manga tarebonia kain te *Fisheries.* Kam a taiaoka a na mamate koraki aikai iaon te kaibuke. Eng ao a kawaerakeaki. E rabwa bwa a kawaerakeaki.
Ma aio te kantaninga ae I taku e koaua. A roko ikai ao a nang moan oki naba. Nanona tao iraua okia are a roko n roro i Betio, aki

waerake nakoia aia koraki a nang manga nako naba.

Ngaia are a roko irouia are a rangi n buriburi ni kani waerake. Ao I aki ataia ngkana aikoa kan manga tiaina aia *contract* ni kaboua bwa are anne baireaia, a na tiku. A manga tiaina naba iaon te kaibuke, e oki. Ao I tuangia; bwa kam *bunkering?* Bwa are e rawata te kaibuke ae ti boo ma ngaia i tari ao ngaia tao ai bon anne ngkanne, e koo moa te Tua. Bon akea te waerake. Ma aio boni barakina raoi bwa are e bon eti te raraoma. Ngaia are tao bon tera rababan naba te taratara, e a bon nakon te Tautaeka. Ti a butia bwa are e korakora bwa are ti aki ti ngaira taan marooro ao ti aki ti kain te O n aoraki. Bon iai tabeman ane a na wene ma aia koaua. Taan kairiri n Aro e boni kaokoro naba aron aia taratara ni baikai ao baika boong ni kataki aikai ngkana ngaia anne etina.

Ti a bubuti aron tararuakina raoi ngkana ngaia. Are e bon tuai reke bwain aorakiana, ai bon ti ara tatarao. Ngai naba raon te tataro anne, tera ngkana e a toki rimoa naba imwain reken te bwai n aoraki. Ke tera ngkana e a reke naba te bwai n aoraki imwain rokona ikai. Kanga ti akanne.

Ao ngkana bon akea baikanne, ao ti a boni kakantainga naba. Ngkana bon iai ao a takakaro buaka aia kairua kaimoa ake a uarake naba aikekei, ao tao bon iai te yacht ae e a kuba naba ni koro kaina ikai ma tera, akea te bae ti na kona ni karaoia. Kanga ti aikanne taeka ni bubuti ni kaunga nano.

Kanton ke iaa, ti a raona naba te Tautaeka n ana kantaninga. Aikanne ngkanne ara kantaninga, tera ngke e bon kakaea arona ae e na boni kararoaki naba ma te botannaomata. Ao ti ngaia anne ao e rabwa.

Tibiika: Ti a nakon te Minititia, Hon. Tarakabu Tofinga.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko a manga karekea ara tai ni marooro iaon te kaoti ae e rangi n kakawaki aio.
Ao ti a moan ate kaitau nakon te Tia tei temanna ae karineaki mai Marakei ibukin ana kaoti.

Ao e koaua, ti kakoaua te kaoti aio bwa e rekereke ma te marooro are ngke ingabong, ana marooro te Minititia n te O n aoraki are ti bon rangi n kateitei naba baira bwa ti na titiraki. Ma are tao e eti n te tai arei e a koro te titiraki. Ao e rabwa ngkai e kona ni manga reke taina bwa te kaoti n te tai aio, ao ti a kona riki n reke ara tai ni marooro iaona.
Ao e koaua ti a kaitaua naba te Minititia n ana kaeka ao riki te Tautaeka ni kaineti ma te kaeka are iai noran boutokan te iango, ke karekeakin tao te tabo teuana ngkana tao Kanton n aron ae e tabekaki ngkai bwa e na karekeaki bwa te tabo ae e na kaokoroaki iai te koraki ake a oki, koraki ni Kiribati ake a kaokaki mai tinaniku. Riki tao aba ake a kakoauaki bwa iai keiti ke iai ngkai te naan aoraki ke iai *Covid-19* ane e buti iaona.

Ao e koaua te aoraki aio te bwai ngkai ae te tabeaiang ae korakora iroura ngaira te botannaomata.

Ao I kakoaua n aron te naan marooro ake a tia ni mwemwe bon te tabeaianga ao aio e riki naba n are korakoran te tabeaianga n au abamwakoro ae Tabiteuea Meang ngke kanga e moan roko mwemwekan te rongorongo aio are e a buti te aoraki ae e mamate.

E koaua ti kaitau n aron ana kabwarabwara te O n aoraki ane ngaia e a tauraoi te O n aoraki. Iai ana tabo ane e a tia ni katauraoi moa n te tai aio ibukin tobwakin te kaokioki, kaokakia patriation. Tao iai naba aron kanga ana Kainibaire ane I taku bwa e a tia ni karauaki ni barongaki raoi arona. Iai te naan trills ao te naan raa ane a tia ni karaoia ana tabo ni mwakuri.

Ti kakoaua I taku bwa te *week end* naba a e e nako ti na n iria ao ti boni kakoaua ae kanga iai nakoraoin, e barongaki raoi aron te kaokioki ni kaineti ma aron te tabeaianga. Ti karabwaia kain te O n aoraki iai. Ti tabeaianga riki ngaira Taan tei ibukin katabeakira ibukin mauria naba ao nanoia ara botannaomata.

Ao e koaua ae ti tebo naba au tabeaianga naba ma te *Leader* n te Kaitara iaon *ngkana arona bwa.* Ke tao aongkoa ti kaokia ao ngkana arona bwa ai bon iai ibuakoia te koraki anne ae iai te keiti iai. Ao ngaia e a manga tia naba ni kaeka te Minitita ae karineaki man te Kuakua bwa ngaia tao bon iai naba *Back-up plans* bwa are ngkai ti mwakuri moa ma te koraki ma aba ake akea iai *cases* iai, ma ngkana bon iai ao iai naba aia back up plans ane ngaia are a bon tia ni *consider* te *worse scenario*. Are aongkoa e a bon roko ibuakoia te koraki anne.

Bwa e kakoauaki e noraki bwa tabeman ngkana a tuoaki n aba tabeua ao a negative. Ao ngke a roko n aron Nu Tiran riki ana keiti ke tao Biti a Minitita anga *positive.* Kanga anne te tabeaianga teuana, ma e rabwa bwa ngaia te O n aoraki e a tauraoi n rinanoa te kantaninga aio.

Ao e koaua kanga ti bon nora Kanton, ti boutokai taabo aika a raroa. Ao e eti n aron kaekakan ao aio e kona n taraki, bwa are te aoraki e aki kona n toki. E aki kona n toki n aron taai aika nako, te swine flue, te epola tera. Ao e rabwa ngkai e na kona n taraki Kanton ke tao aba riki tabeua, a na karaoaki bwa kanga te naan isolation centres ke tao island n aron akanne.

Ao ti karabwa te kaoti anne ao e koaua tao e tia te aoraki aio ao e a manga roko are imwina. Ao ngkanne ti a tauraoi te *medium to long term* te tai anne.

Ao ti kaitau ao ti a reita te kaitau nakon rik te O n aoraki ao te Tautaeka, ta nake a tia ni katabeaki ibukin aio ngkai e noraki te mwakuri mwaka ao te beku korakora irouia ibukin kamanoaki ao boni katanan abara ae Kiribati

ao ara botannaomata ibukin te aoraki ae e kakamaku aio.

I a boni kani kaitauia naba kain au abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao riki te Kauntira. Ma n te tai arei kanga te rongorongo are e nang bon roko ao iai naba aia Kainibaire. Ao te kantaninga bwa a reitaki ma te O n aoraki iaon te naan Kainibaire ao te naan raa are ngkana arona bwa e a bon roko te aoraki anne n aron are e taekinaki.

Iai naba aba tabeua n aron are e taekinna, I reita are e taekinna te Tia tei ae karineaki mai Butaritari temanna, karekean te tabo teuana are a na kona ni katikuia iai aia koraki.

Ara Kauntira e a tia ni karaoia naba. E na kainaki te abamwakoro, ao I kaitauia. Ao e karaoaki te *consultation* ao te kantaninga bwa a bon reitaki ma te O n aoraki bwa tera raoi te naan *procedure* ke te naan waaki ake a karaoia e *in-line* ke e kaea ana kantaninga te O n aoraki ibukin te totoko ao kamanoakia te botannaomata.

Ao I kakaitau nakoia ara taani mwakuri n te Kauntira, Kiraka ao ara Meia ao bon ara botannaomata iaon Tabiteuea Meang n aron nanoia n nor ate kanganga.

E koaua are e taekinaki iroun te Tia tei mai Beru, ao e koaua e a bon te maku are ko nang kanga antai ae e nang ke n aron anne ni kitana te maeu aei.

Ngaia anne ti a reita te kakaitau riki nakon te Minitita ao te Tautaeka n aron butimwaean te iango aio ao noran ae e bon riai ni karekeaki teuana te *isolation center* bwa e na kona n tobwai kanganga n aron aikai riki n te keiti te aoraki ae e buti aio. Ao e rabwa ao I boutoka te kaoti aio. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ti a nakon ngkanne ara tia taetae are imwina. Te Minitita n te Aono *Line & Phoenix*. E nakoim te *floor*.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko anganai au tai bwa n na marooro iaon naba bon te oi n kaoti.

Ao I rangi n boutoka te Tia tei mai Marakei bwa e kaotia te Tia tei mai Marakei aio bwa e aki okioki te maeu, ao e kaotia naba bwa e rangi ni kan ma Tarawa.

I nora naba te Tia tei aio bwa tao e bon eti rineana mai irouia kain Marakei bwa e kakawaki ae ko na matemate ibukia am botannaomata. Ko na mena i moa. Ao ngkai ko a mena inanon te Auti n tei , uotarake bwanam ae matoatoa. Bwa ngkana e roko ao are a bon roko te aoraki. E aki kona ni manga birinako mai Tarawa. Ti atonga moa bwa mai Tarawa.

Ngkana Tia tei i karokoa ngkai n te wanikiba ao are e a roko i Bonriki ao e a roko ngkanne iaon Tarawa. E kaan Marakei bwa ko kona ni booti ao ko a roko naba i Marakei.

Antai ae e tangira te aoraki aio bwa e na roko i abana, antai? E rabwa Marakei bwa e kaotia bwa e ribaia n roko i Marakei.

Ngai naba temanna ae I raraoma iai ngkanne man e Aono n Raina, bwa ngkana kam nang karokoa ao I tuai n nako. E a tau, I aki riai n oki nako Kiritimati ao I mena n na uota te aoraki naba aio nako abau ao a kawa kain Kiritimati.

E kakawaki totokoana imwain ae e riki. Ti noori kanganga irouia nake a kan oki, ma ti a bon tauraoi ni butimwaeia bwa e na roko. E rabwa te raraoma ao e taku te rongorongo iroun te Tia tei mai Marakei; *tai karoko anb i Marakei teutana, nako katikua n te Aono ni Binikiti* bwa e raroa riki ma te botannaomata ae te nati ni Kiribati ae taekinaki e uarereke ara botannaomata. e kai mauna. E kai mauna n te aoraki naba ae e roko teutana. Ma ti kabi bwain aorakiana, e a boni mauna naba te aomata ae e atongaki bwa te I-Kiribati iaon abara aika a uarereke aikai.

Ngaia are I rangi n buoka te iango, ao e rabwa te kanoa ni mii are e aera Kanton. Ao ngkana ti a magna karababna, e aera ko aki nako n nikiria i Orona.

Ti kakoaua Orona bwa a tia ni maekanakin ana tai ni Beretitenti Teburoro Tito. Iai te kamaeka ngkoa arei.

I noria naba ngkai bwa a kaman tauraoi, iai mwanibwa iai mwin auti. Ko nako ni werewere inanon te nama, tao ti e roko i bubuan waem e aki reke aron te amwarake. Ti a buoka te kanoa ni mii aio e aonga ni buoka naba te O n aoraki. Are e bon tauraoi Orona, e tauraoi naba ana Uabu. I tia n roko iaona. I roko iaona ngkoa ngke a bane n anaki taan oroben ikekei bwa a nang oki, ao angina a kan tiku. Aki tabe ma te bwai n aoraki. Ti a tiku, ti a tangiria.

Ko tuangia, akea te bwain aoraki. Ti aki mate. Ngkana akea te bwain aoraki ao ti maeuraoi riki bwa are ti a boni kana amwaraken Kiribati ae e na ananau iai maera.

E aoria ti kan kairan te iango. Iai naba are Orona. Karekea Kanton bwa te town bwa are iai te internet iai ma nako moa isolate ni katauraoi. Ti a nako moa ni katauraoi bwa are e kan buti te kaibuke ni kangai ma e tangira Kiribati an ewenako naba Orona. E koro iraua ana wiki, I a maeu bwa I a roko. E anaki nako Kantona ao e a meri ngkanne nakoia ana utu, ae I a mena iaon Kanton ngkai. Kanga kairan taian iango, Ma I karabwa riki te iango mai Marakei, ao I karabwa nanona *Madam Speaker.*

I taku bwa e aki manikangare bwa are e aki okioki te aoraki ao e kanganga katokana.

Ngaia are e kakawaki anne. Ao ngai naba temanna are I boni makua, bwa ngkana I tiku ngkai inanon te Auti n tei ao kam a karokoa n ningai. Kanga N na moanna n raraoma bwa n na oki nako Kiritimati ke I a tau bwa I a tiku naba ikai.

Ngaia are e rabwa te iango, ao e rabwa boutokana naba bwa bon anne naba raoiraoi te kanganga. Irabwi te nga iaon TUC. Ngkana 30,000, 40,000 te botannaomata ao Betio e kaan naba 20,000. Ao ngkana Marakei bwa ti iraua ao e teimatoa te booti. Ko uara iai ngkanne te I-Marakei. Ko rabwa te Tia tei mai Marakei. Kam rabwa Taan tei aikai. I taku bwa e kaota te nano n are ngkoe ko na mena mai i moa. Ko na moantai ni mate ao ko na takarua ibukia am botannaomata.

Ngaia are I buoka man te itera n te Aono ni Mainiku. An tai manga kakania Kiritimati ao Kanton taiaoka, bwa are iai naba kain Kiritimati akana iaon Kanton. E tuai kaina ane Orona. Ngkana e a reke te tamnei, ani boni buti naba te kaibuke nako Orona bwa are a waerake iai. A kaman tauraoi bwaai te rawa, te mwnanibwa, taian Auti, Iai nnen te Kiriniki. Iai te auti mai imwaina naba are nnen te takataka, taian aobiti. I taku bwa *is already there* taian *tent* ke taian raa.

E ti kakawaki katuka tao irabwi te tan te raiti ma tera. Ani katikuia naba bwa uoua ngke te wiki e aki aoraki. Kaokia nako Kanton e a manga kiba n nakomai ngkanne bwa are e a roko irouia ana koraki. Uoua te wiki e aki aoraki, karokoa Kanton. E roko te wanikiba n anaia ao e nakomaiikai ao e marurung. Kanga anne riki, bwa ti kakoaua tai karokoa iaon Tarawa. Te botannaomata aio, e roko bwatauea. Te taetae ni betinako, bwataeuea. E aki kona n reke aron katokana.

Ngaia are *Madam Speaker,* mani bwanau aio ao I a boutoka te kaoti. Ao I teimatoa ni kaburako. Ngai naba temanna ae I rangi ni nanoangaiko ngke bong. E a nukanibong, ngaia iraua otinakora nako ni mwaimwai. Ngaia are ti a bubutia naba taan marooro ngkana a kona n consider naba ae ti temanna ara Tibiika ae e a bon te tekateka naba, ao ngkana ti nang uota nanona n ara koaua. E kakawaki naba ae ti momoa aomata nakon ae ti a taekini baike kanga e a okioki ao e a kawa riki. Ma ko rabwa, taua nnem anne. E noriko Kiribati bwa e kaburako ao ninikoria iaon am kai n tekateka. Ko rabwa *Madam Speaker* ao I boutoka te iango aio mairoun te I-Marakei. Ko rabwa.

Tibiika; Ko rabwa te Minitita ao ti a nakon ara ti amrr are imwina, te Tia tei temanna mai Makin Hon. Pinto Katia. E nakoim.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao I taku bwa e kakawaki naba ae ti na bon anga naba bwanara ni kaitau ao ni karabwarabwa nakon te kaoti are e a tia n tabekaki nakon te Auti aio bwa iai te raraoma te Tia Babaire, are te aoraki ae te *corona-virus* e bon rangi ni kanganga te Tia Babaire. Ao n aron ae ti a boni bane n ataia, e bon rangi ni korakora naba ni buta iaon te aonnaba.

Ma ti teimatoa ni kaitau nakon te Tautaeka n aron ana tararua ngkai

e kona n teimatoa ni mano abara ae Kiribati n te tai aio te Tia Babaire. N na karaki teutana te Tia Babaire bwa I taku bwa e kakawaki naba bwa a na noraki naba ara abamwakoro bwa ngaia bon iai naba tibwangaia aika a rangi ni kakawaki. Bwa are n abamwakoro aikai, iai naba Kauntira, iai te Meia, iai Unimwane ao tao n na bon taetae iaon au abamwakoro ae Makin te Tia Babaire.

Bwa n te tai are e a moanna ni maroroakinaki ae kanga e a roko n te *critical stage no. 2* Kiribati ao Makin te tai anne te Tia Babaire, I rangi ni kaitau nakoia bwa ti boni mena iaon Makin. Ao I a tewea naba te rongorongo bwa e na boo te bowi ao anga naba aia tai. Teuana te wiki mangkai e na toki te wanikiba. Ao ngkami kain Makin ni kabane akana iaon Tarawa, ngkana kam tangiria bwa kamna aki reke n te kabuanibwai, kam na bane n toka n te kaibuke. E a tia naba, e a nako te katanoata. *'Nakomi ngkami te nati ni Makin ma rekerekemi ma raami riki, ngkana kam kan oki nako Makin ao e tauraoi Makin bwa imwin teuana te wiki ma ngkai ao e nang in Makin'.* Ti kaitau bwa a nora te kabuanibwai kain Makin te Tia Babaire ao a noria naba n aron rereitakin te Tautaeka ni kakatanoata bwa e a mena iaa Kiribati inanon te tai anne.

Te bwai ae e kakukurei te Tia Babaire bwa a bane naba n roko kain Makin. Ti kaitau bwa are teniwa ara kaibuke. A bane n toka, mwaitin te aomata are e okinako Makin te tai arei te Tia Babaire e a kaan 200 tabun te aomata are e oki. Bwa antai ae e kan tiku iaon Tarawa bwa are ngaia te moan ewekaki.

Ao ti rangi ni kaitauia kain te aobiti bwa e anako naba te rongorongo ao te kantoka n te tai arei te Tia Babaire, e a bwaka ni boo te kantoka. Ti $20.00 n te tai arei te Tia Babaire.

Ao tao e a reke naba au tai n te tai aio te Tia Babaire kanga ni kangaraoa teutana te tai aei nakon te Tautaeka bwa iai ana kabanemwane Makin n te tai arei te Tia Babaire ngke e karaoa aron kanga kamwaingakia kain Makin bwa a na oki nako Makin.

Ti kaitau ao ko ataia bwa iraua te kabanemwane ae e karaoia n te tai arei te Tia Babaire, $60,000. Ao tao anne e a oti ngkanne bwa ngaia bon iai naba nanon te abamwakoro ni boni kekeiaki n iangoa naba maeuia ana botannaomata ao a kaokia n te tai arei te Tia Babaire.

Ao e aoria bwa I a kawenea imatan te Tautaeka n te tai aio. Tao bon tiaki kanoan te kaoti, ma I a kawenea naba n te tai aio bwa tera ngke e nora bwa are iai te mwane ni ibuobuoki ibukin *Covid-19* te Tia Babaire. Ngaia are I a kawenea te marooro aio bwa ngaia boni ngaira naba Meia ma Unimwane ma antai, ti na bane naba ni karaoi tabera ibukia ara botannaomata.

Are I kaitau n aron te kaoti n aron te kaoti ae e wene imatan te

Maneaba n te tai aio. Ao I a kairia naba ma kanga kinraean te kabanemwane are e reke n te tai arei bwa tera ngke e noraki naba bwa e kona ni kaokaki naba mwin te tai anne, bwa are bon ana kambwana Makin are Tekeangi ni Makin *Shipping* are e tabeakinia ana botannaomata.

Ao ti a bon tia ni karokoira naba iroun te Tautaeka ma ti a manga kauataoa riki inanon te tai aio.

E aoria te Tia Babaire bwa are tao bon tiaki kanoan te kaoti, ma kanga I a kawene nako naba bwa kanga kanoan te katauraoi inanon te tai arei te Tia Babaire ibukin te kabuanibwai are aongkoa e nang reke ke e nang roko nakon abara ae Kiribati te Tia Babaire.

Man taeka akanne ao ti rangi n kukurei ao ti kaitaua te Minitita n aron ana nonori ao ana kaoti ae tabekia n te tai aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ti a nakon ara tia taetae are imwina. Te Minitita ibukin te Commerce, Hon. Booti Nauan. E nakoim.

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tibiika. Ko rarabwa ngkai ko anganai au tai. Tao imwain ae I waakina moa au marooro, bon te taeka moa ni kamauri nakoim. Ao man ara taibora aio kanga ti na bon tibwa moa kanga te taeka ni karabwarabwa nakoim te Tibiika are ngkoananoa. I taku a aki ataia kain Kiribati, e bwara ara Auti n tei *12.00pm*, ao ngkoe ko aki roko n te otinako ni karokoa *12.00pm* ngke e nukanibong. Man te aoa *4.00pm* ni karokoa e nukanibong. Ngaia are a na bon ataia naba kain Kiribati bwa ngkai e a manga waaki naba te marooro aio, ti aki ataia bwa ko na manga otinako naba n ningai.

Ngaira ti otinako, ti rinnako. Tabeman a bon otinako ao a tebotebo ao a oki ao a *fresh* ao aonikaira ni manga marooro. E aoria ti nai kauarerekea ara marooro iaon anne te Tia Babaire.
E rabwa moa te Tia Babaire te kaoti aio, ao ti rangi ni karabwa Marakei ngkai e a uotarake kanga te marooro ao kairan ara iango iaon te bwai ae e rangi ni kakawaki.

E a tia n nako iai ana kaeka te Tautaeka ao ti bane n tei irarikin te Tautaeka ni katenai inginibwebwera n aron te iango aio.

Ao e koaua te aoraki aio, kanga ti boni mamarooro ngkai ao ti boni marooro ni manrerei teutana.

I ataia ae iai teutana kanga te manrerei, kabwara au bure I aki kotokoto ma kanga ngai e a bon roko naba inanou bwa e taekinaki te *covid-19* ao kanga ti manrerei bwa ti tuai noria raoi. Ti tuai n noria bwa aekakira te bwai aio, ti a nonoria naba n te *internet* ao ti ongora aoiai tabeman aika a *post* tamniea ngkana ko noria te *facebook*. Ao e boni kananokawaki ao e kakamaku ma ngkai ti taetae ao ti kuri ni manrerei teutana.

Ngaia are I taku bwa te bwai aio ti na karabwa aron te marooro n te bwai aio ao ti na karabwa riki te

Botaki ni Kuakua ngkai e a tia ni waaki iaon aei ao nake a rekereke ma ngaia. Bwa ti bon riai ni katana abara man te aoraki aio bwa ti aki te manrerei, ao ngkai e tabeka ana iango aio Marakei. Ai aron e kaira ara iango bwa terana ana waaki Kiribati ae e riai ni karaoia ibukin te *long term.* Anne n te kawai ae e abwabwaki n ae e maan. Ngaia ae ti karabwarabwa n aio.

Ao e koaua ti manrerei. Ngai naba ngke e roko te aoraki aio ao ti bae n tabe ni kambein. Ao ngke ti a marooro iaon abau ae Tabiteuea Maiaki, ao e a roko teuana te iango are e kangai. Teuana te totoko, ti na kaina abara. Ao a taku nake tabeman; nao ngkana tao e a roko ao ti na kanga ni kaina abara aio. Ao ngai I a taku; e bebete ti katoka te kibakiba, ti katoka te kaibuke. Ao a manga taku nake tabeman; ma iai ae a na manga roko mai Tabiteuea Meang. Nako kabeibeita te waauowa ao ngkana iai are e roko; '*_ko na nakea, e a close Tabiteuea Maiaki'.* Aikai kanga taian iango ni manrerei.

Ni karokoa te tai ae ti marooro aio ao ti bon teimatoa naba ni kakabwaia bwa e tuai roko. Ngaia are I taku bwa ti na karabwarabwa. Ao aio te bwai ae ti na bane ni ikarekebai iai ni boutoka te Tautaeka ao nake a waakina te totoko iaon aio.

Ao ngkai ti marooro ngkai, ao a ongora nake kain Kiribati ao iai mai ibuakora ae a mwaiti aia koraki ae a tuai man oki.

Iai naba tabeman ae a tuai man oki buia. A teimatoa n tiku a roronga ngaia ma natia, ibukina bwa a bae naba taningaia kain abaia tao i Biti ke i Aotiteria ke iaa.

Ngaia naba temanna ae I a rangi n kan nora natiu. Natiu aika uoman, temanna e bae ngarona i Aotiteria ao temanna e bae ngarona i Nu Tiran bwa e nang riai n oki bwa e a bane ana training ma are e bae naba n te bwai aio.

Ngaia are ti na karekea te tai aio kanga n tei irarikia nake a rotakin te aoraki aei, bwa a tuai mani kaitibo ma aia utu ibukin totokoan te kibakiba.

Ngaia are I kareketai n taekina aio te Tia Babaire, ao e koaua ti na boni kaungai nanora. Ao ti nang karabwarabwa ngkai e tabekaki te kaoti aio bwa ai aron ae e kauki matara.

N taai aika a nako ao aomata a bane kaako n te titoa. Ngke a moan ongo are e nang kainaki te uabu ke tera. Ane a nako ni kaboa te kaako, e a bane te raiti ao e a bane tera. Ao iai tabeua taian titiraki aika a uotakirake ngkai, bwa a rekereke ma te tai anne, bwa aomata e a roko irouia te *shopping spree.* A maku, a nako ni kaboa 4 te baeki n raiti, teuana te baeki n tioka ke tera ngaia are e a bane te kaako.

Ngkai e a manga toki bukina bwa kanga ti aki bati n raraoma ao a kaberoroira tabeman bwa e a riai ni kaukaki. A riai n oki nakekei i Biti, a riain oki natira, a riai n oki ara koraki ake i Biti ke iaa riki. Ma I

taku bwa te bwai ae e rangi n kakawaki te Tia Babaire. ti na taraia bwa ngkana e a roko te aoraki aio ao ti uara iai.

Ngaia are ti rangi ni karabwarabwa ngkai e teimatoa te Tautaeka ni kaina ara borders ibukin te aoraki aio. Ti na kekeiaki ngaira are ti rotaki bwa tao ti maenako ma ara utu. Ti na tataro ao ti na bubuti. Ti karabwarabwa ngke ingabong bwa teuana man au titiraki, I rangi n concern bwa e na reke n ningai te *vaccine* n te bwai aio. Ti ata aron totokoana, e a tei ara *procution message* ngaira kain te Tautaeka ibukin aron totokoan butina bwa a tei ara *isolation centres.* E tuai man reke te *vaccine.*

Ngaia are ti rangi n karabwarabwa n te tabeka aio te Tia Babaire. Ti karabwa te Tia tei mai Marakei ao ti karabwa riki te Tautaeka n ana butimwaei ao I taku bwa ti na kaunga nanora n ara Auti n tei aio. Ti na bane n ikarekebai iaon te kaoti aio bwa terana ana anga te Tautaeka, tiaki ti ngkai nakon te tai ae e na abwabwaki ae e na reke bwa kanga buokaia kain abara.

E rarabwa riki te Tia Babaire te kaoti aio, ao ti boutoka aron rinanoan te kaoti aio. Ko rabwa.
Tibiika: Te Minitita n te *Communication,* e nakoim te marooro.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao te moanibwai, bon te kakaitau nakon te Tia tei mai Marakei are e a tiani karaua ni mwamira ana kaoti aei. Ao tao ngaia aio bukina ti na bane ke angina e na marooro bwa are e na bon iai mwina ae bubura nakoira n tatabemanira nako.

E koaua N na kaoka naba te ururing rikaki. Bwa tao aio aroia ara ikawai ngkoa rimoa *Madam Speaker* ngke e moan roko naba kanga te aoraki are te rebera. Tao ti rangi n uarereke ke taoti tuai riki n taai akanne. Are ti kaongoaki bwa a uotaki nako ara botannaomata ni kararoaki. Tao aio naba ana babaire te Tautaeka n taai akekei n tain te Korone. Ti kaongoaki a nako Makongai, tera aroia. A kitania aia utu. Tao tera te isolation centre n te tai arei are a uotaki nako ni kaakaki ni kamaekaki iai. Ao tao aio ngkai ae kanga e kataia n nanona te Tia tei ae karineaki mai Marakei are e nang manga kateaki kanga aekakin Makongai iaon Kantona.

E koaua ti reitaki ma te Tia tei mai Kiritimati te Minitita mai Kiritimati aare e kangai; Kanton ngkai e kakaei ao iai ana iango te Tautaeka iai bwa tao ibukin te *tourism* ao tera riki. Tera ngke ti kona ni magna tarai aba akana irarikina. E aoria bwa aikai kanon te *long term plan* ke te babaronga ibukin te tai ae e abwabwaki ngkana arona bwa e na kiriaria n tokin te aoraki ae te *covid-19.* Are ngkai ni karokoa te tai aei ao ti tuai man ataia, ao e tuai mani kuneaki naba te naan bwai n aoraki are e na kona ni katoka te aekaki n aoraki ae te *covid-19.*

E koaua te Tia Babaire e mwaiti ana impact ke mwin te bwai ae te aoraki. Ti taraia uoua iterana, bwa iai are a bon tangiria bwa e na bon rokanaki Kiribati. Tai kaukia, bwa are ngkana kam kaukia ao ti aki kona ke ti nang boni bane ni mate ngkana e roko te aoraki aei.

Manga n iterana are teuana are ara botannaomata, a manga rangi ni tangira te roko.

Ngai temanna ae I aki toki ni karekea te naan *chat* mai irouia tarira akana i Toromon, iai akana Nauru, iai akana i Biti are a kangai. Te Minitita, tera arora ngkai n ami Tautaeka. Ti nang okira n ningai abara, ae ti a rangi ni kan noria ara utu.

Iai naba te kanganga n ara *employment* man ara itera n te kamwakuri n aron are ti mamarooroia na ra Komete ke n ara *task force*, bwa iai ana kaimoa ngkai Kiribati ane a *stranded* tao i Inria. Iai akana stranded te naan *observers* akana a mena te Aono n Amerika ke iai akana i *Spain*. Bon te kanganga ae e a taona ngkai te aonnaba ao ngaira ara botannaomata akana a tiku.

Iai tabeman naron are e taekinna te Tia tei mai Beru, n aron ana *contract* te *SPMS ke te* naan kambwana ni kaibuke iaan te *IMO* ao kaimoa aki kona n n riao ni mwakuri 13 namwakaina.

Bwa ngkoa ngkana a riaon 13 namwakaina ao a na kona n rotaki aia iango, bwa are a rangi n *over stay* ao a *over work* iaon te kaibuke.

Ma te kananokawaki bwa are nakai ngkana a ruo, ao are a manga karuoaki naba. Ao iai tabeman tao temanna ke uomana akana a karuoaki n taabo tabeua i Inria ao ane a tikuria naba n rokanaki naba ikekei n aki kona n nakomai.

Ngaia are e koaua, aio ngkanne ana *response* te Tautaeka n te tai aio ao I rangi n kukurei n taekinna bwa iai te Komete ke te *Task florce* are e kateia te Tautaeka. Boni ngaira raora kain te Kabineti, ngaira aman Minitita ao te *Leading Ministsry* iai bon te Minitita n te Mauri, ao ngai man te *Communication ao te Tbo n Akawa ao te Reibwa* are ti ak ataia ni mamarooroakinna ni katoa wiki n ikotaki ma ara official n tarai itera, bwa are uaitera ngkai ara botannaomata ae a tangiria.
Tabeua te wiki n nako ke tao te tabeua te bong n nako ao temanna ara aomata are e kabuanibwai maeuia i Toromon ao e a tangiria n oki. E kabanea ana bubuti bwa e na oki. Ti kakae ara anga te Tia Babaire ma are e bon toki ara kona.

Ma e koaua ti kakaitau nakon te Minitita ma ana tiim n te O n aoraki bwa a rangi ni kakamwakuri.

Ngkana kam tuai n roko n nako n nora te O n aoraki ni kawai are kanga aia tabo neeti. Tera arana ane e a tauraoi ngkanne bwa te *Quaratine.*

Ti nako n neweabaia ao bon te mwakuri ae e rangi n bubura aron aia katauraoi nakai. Anne are aongkoa nneia te koraki are ngkana a roko ao a na *quarantine* 14 te bong.

Ngkana arona bwa a kuba ni manga iai te aoraki irouia, ao a na uotaki ngkanne nakon te *isolation centre* are te Otintaai *hotel.* Ti kaneweabaki naba aron mwanangaia bwa e na kanga aroia ni buti i nanon te O n aoraki ngkana arona bwa e a roko te aoraki anne.

Ngaia ae ti rangi n kakaitau n ana kekeiaki te Minitita n te O n aoraki ma kain ana tiim. Iai naba aroia n aron are a karaoa aia *trill* ke aia kataneiai n te marae ni wanikiba ngkana a moan roko ara aomata, tera aroia bwa a na aki kaewea te aoraki.

Ngaia are e koaua e tabeaianga ami Tautaeka ao iai ana iango ni kona n tobwai kanganga aika uoua, bwa ara botannaomata n iterana are a nang kan oki ao ara botannaomata ake a maku ake aki tangiria bwa e na kaukaki Kiribati.

Ngaia are e koaua e a tia ni kanakoa ana marooro te Minitita n te O n aoraki iaon anne. Ao ti kakaitau bwa tobwai akanne.

E koaua ngai n abau ae Tamana, teutana riki au miniti te Tia Babaire. Ngai naba n abau ae Tamana ngke I mena n tain te Kambein tao bon ti Makin ae e kaina ana *border.* Ao ngaira i Tamana, ti karekea ara *quarantine centre.* Ara O n aoraki ngke ai bon aeka kaina n te tai arei ao e a kateia naba te MA bwa aoraki ake a roko mai Tamana, te wanikiba aki nakon te kawa. A uotaki naba nakon te O n aoraki arei ao a kamaekaki naba 7 te bong ao a tutuoaki.

Ngkoe are ko na roko ni kawara am aoraki, ko kaina bwairim n te kunikai ke tera. Ko aki kona n rinnako.

Ao ngkana arona bwa ko a kuba n noraki iroun te MA bwa ko kanakoa te kunikai ao ko a tauaki naba bwa ko na manga tikun te O n aoraki bwa are ko na manga kakoroa naba 7 te bong.

Ngaia are e riki aio man te tabeaianga. Ai ti karabwarabwa bwa aio te naan kataneiai imwin are e nang bon roko raoi.

Ao ara kantaninga bwa te aoraki aio, e na anganira naba kanga te kataneiai imwain aio. E na anganira te kataneiai imwain aio e na anganira te katauraoi bwa are ngkana e roko, ti na aki manrerei. Bwa are e koaua ngkana e roko, e a bon batiboira ao riki ngkai bon anuara ni Kiribati te bobotaki. E aki kona n toki te bobotaki, ti botaki ikanne, ti botaki ikanne ao I taku bwa ngaira riki iaon abara ae Tamana, ti a boni bobotaki naba e kaan 7 te bong n teuana te wiki.
Ngaia are aikai au taeka tabeua ni iraorao ao I rangi ni kakaitau nakon te Tia tei mai Marakei are e uota ana keiti aio. Ko bon tau te Tia tei mai Marakei tao bukina

ngke a bon rangi n bobotonaine ainen Marakei. Ko rabwa te Tia Babaire. Aikai au taeka ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ti tebo ma ai bon akea ae e na taetae iaon ara kaoti aei, ao N na kaotia ngkanne nakoim te tia tabeka te kaoti bwa ko *sum up.* Te Tia tei mai Marakei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tia Babaire. Ao I a bon rimoa n anga au karabwarabwa nakoia Taan tei ni kabane, e moa mai irouia taian Minitita ni kabane ake a tia *support* n te mena aio, Taan tei ao boni ngaira. E rangi ni bati n rabwa te marooro.

Te Tia tei, I kakoaua bwa e rangi n rawata te bwai ae a tia n tabekaki n te tai aio ibukin taekan te aoraki aio. Ao ti kakoaua n aban te Betebeke ngkai ao ai 8 aba aika a tia n roko iai.

Ao ti kakoaua naba bwa inanon 8 te aba akanne ao e boni korakora naba irarikina Aotiteria. Ao e ngae n are e taekinaki irouia raora ni kabane aika a ti ani marooro, bwa iai boutokan te kaoti. Iaan te koaua are makan rokon te aoraki aio.

Ao ti kakoaua bon tokin te tai bon te Tautaeka ae e na ngaia ae e na anganira te kabanea n tai ao te kabanea n nakoraoi ibukin ara botannaomata.

Ngaia e bati n rabwa te naan marooro ni kabane ake a tia n tabekaki inanon te Auti aio, ao I a karabwai ni kabane nanoia ni kabane ni boutoka totokoan te aoraki mai irouia aia botannaomata ao bon aia koraki n ataei, tibuia ma natia ao aia utu ake a tiku naba i buki.

Ao ara kantaninga bwa raora ake tao ti katea te kaoti aio, a na riki bwa tao ti totokoa rokoia ma kanga e na reke bwa karaoiroan rokoia nakon abaia ae e na aki reke bwa te kabuanibwai nakoia naba tibuia ma aia koraki.

A bati n rabwa ni kabane taan marooro ao I a tabeka ngkanne te Auti aio. *Bwa te Auti aio e butia te Tautaeka bwa e na karaoa ana tabo ni kamanomano i Kanton ibukin totokoan te aoraki ae te Covid-19 ibukia kain Kiribati ake a nang kaokaki mai aban tinaniku.* Ao I a bubuti tabekan te kaoti.

Tibiika: *Bwa te Auti aio e butia te Tautaeka bwa e na karaoa ana tabo ni kamanomano i Kanton ibukin totokoan te aoraki ae te Covid-19 ibukia kain Kiribati ake a nang kaokaki mai aban tinaniku. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia ake a butimwaeia.*

Ti a nakon ngkanne ara kaoti are imwina. Tekaoti e na tabekaki iroun temanna te Tia tei mai Makin ae karineaki , Hon. Pinto Katia. E nakoim te Tia tei.

KATAMAROAN KIBAKIBA N ABAN NAKO KIRIBATI

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire. Imwain ae N na tabeka te kaoti aio ao bon te bwana ni kaitau nakon reken te tai aio ngkai e kona n oti naba te kaoti ae I taku bwa ti te arona ngaira Taan tei ao kain Kiribati, e ngae ngke te Aono ni Mainiku ke tao iaa. Ma au kantaninga bwa te kaoti aio e na rangi ni ibuobuoki nakon te Tautaeka ma te Minitita ao taani mwakuri te Tia Babaire.

Ao e rangi ni teretere ni mwanenwen te kaoti anne te Tibiika bwa e kangai. *Bwa te Maneaba aei, e butia te Tautaeka bwa e na katamaroa riki te kibakiba imarenan aban nako Kiribati.*

Ko rabwa te Tia Babaire ao man te kaoti ane I tabekia anne ao ti na anga moa te kaitau nakoia taani mwakuri te Tia Babaire nakon te Air Kiribati ao taani mwakuri n aron aia kekeiaki ni kataia n tobwa aron te kibakiba inanon taai aika nako te Tia Babaire.

Ti ataia n te tai aio bwa iai te kabuanibwai ke te kanganga ma e boni kekeiaki ni karaoa tabeia te Tia Babaire.

N na taraia man 3 itera te Tia Babaire, bwa irawa ngkai mwaitin te wanikiba ae e waaki ngkai ni kibakiba. Tera baika a riki nakoia taani mwakuri ao tao n irekereke ma te mwane te Tia Babaire.

N te tai aio ao ti nora te bwai ae e riki bwa e a karako mwaitin te wanikiba te Tia Babaire bwa ai bon ti tewana. Te *Dash 8* iai moa te kabuanibwai nakoina, ao te Twin Otta naba are tewana te Tia Babaire.

Man uarereke mwaitin te wanikiba te Tia Babaire ao e a rotaki te kibakiba. Iai kiiba are ko bon tataneiai iai inanon te wiki, tao n aron te katoto te Tia Babaire. ngaira kain Makin ma Butaritari, ti taneiai n aron ae te Kauabong, te Kanimabong ao te Tabati te Tia Babaire, kanga kiban Makin ma Butaritari.

N te tai aei te Tia Babaire ao e kauarerekea bwa ai bon ti uabong, ti te Kanimabong ao te Tabati ao iriana naba are ngkoa a bon tannako abamwakoro aikai. Man te tai aei a manga kaai ni botaki, are nanona bwa e a uarereke riki mwaitin te kiba ao e a uarereke naba mwaitia bwatintia ake a na kona ni karokoaki n aia abamwakoro te Tia Babaire.

Ao tao ngkana ti titiraki bwa tera ae e a riki nakon wanikiba aikai. *Dash 8* ti ataia bwa teuana te wanikiba ae e na rangi ni ibuobuoki n aron te kibakiba. Ao ti ataia bwa Dash 8 ngkai, e kona ni buokia kain Butaritari, kain Abemama, Nikunau ao Tabiteuea te Tia Babaire. Are tao anne e na kona ni ibuobuoki n ana aron te kibakiba mani wanikiba akana tabeua aikanne te Tia Babaire.

Irarikin naba anne ao n tabetai ko roko, ao ko a tuangaki bwa ngaia e

a koro moa aia aoa bwairati. Ngaia e a manga koro moa ana aoa te wanikiba bwa are anne e bon teimatoa ngkai tao bon ti tewana moa te wanikiba n te tai aio.

Tera ngkanne te katamaroa are tao ti na kona n noria riki bwa e aonga n ae e teimatoa riki aron te kiba te Tia Babaire. Ma ti ataia bwa n aron kaongoakiu ma reitakiu ma taani mwakui n te *Air* Kiribati ao bon iai aia *schedule maintenance plan* are kanga a bon ataia bwa ngkana e a koro aoan te wanikiba aei ke tao te wanikiba arei, ao e na bon riai naba n iai bwaai ake a na kainanoi te Tia Babaire.

Ngaia are te bubuti nakon te Tautaeka bwa tera ngke e a kona ni kateimatoai aron bwaai ni mwakuri ke tao baike a na kainanoaki inanon te tai teuana ma te tai teuana te Tia Babaire.

Ti ataia ae n te tai aei ao a rawata aoraki aika aikoa kona n roko tao iaon Tarawa ni kakioa aia tai ke tao kabuanibwai ake a reke nakoia ara botannaomata te Tia Babaire.

Iaon au abamwakoro ae Makin, ao tao N na kabwara bure ngkana arona bwa I atongnga. Bwa iai uoman ataei aika uarereke are a tia n reke n te kabuanibwai n aki ni uarereken te kiba te Tia Babaire.

Bon iai naba taai ake e a bon toki naba te kiba n aron ae ti noria inanon taai aika nako. Man 10 Mei nakon 30 Mei, ao anne te tai ae bon akea naba te kibakiba iai te Tia Babaire, ao tao anne naba taai ake iai naba kabuanibwai nakoia ara aoraki ke tao nakoia ara botannaomata inanon te tai anne te Tia Babaire.

Iai naba tokin te kiba man 9 Tun nakon 9 Turai te Tia Babaire, are anne naba e boni kawiaki naba ma taai inanon te kambein te Tia Babaire. Ma e aoria bwa I taku bwa te kanganga e a rota te botannaomata te Tia Babaire. Ao e rangi ni ter n au kaoti anne bwa ti na butia riki te Tautaeka a tera ngke e kona riki ni katamaroa aron te kibakiba te Tia Babaire.

Ti ataia te Air Kiribati n te tai aio ao boni iai ana kanganga n irekereke ma te bwai ae e aranaki bwa te mwane te Tia Babaire.

Inanon ririki aika a nako ao ngkana ko bon nora aron te ribooti iaon te Air Kiribati ao e teimatoa kanga n reke irouna aki taun ana mwane ke te loose inanon ririki aika a bwakanako te Tia Babaire.

Ngaia are tao aio naba te itera teuana are e kona naba n rota naba aron te kibakiba bwa n tabetai ao e aki kona n reke bwaai ake a kainanoi inanon te tai are e a kainanoi te Tia Babaire.

N na aki rangi ni kananau te Tia Babaire, bwa are ti ataia bwa e rangi ni bebete tabekakin te kaoti aei. *Bwa te Maneaba aei, e butia te Tautaeka bwa e na katamaroa riki te kibakiba imarenan nako abamwakoro Kiribati te Tia Babaire.* Man taeka aika a uarereke te Tia Babaire ao I a bubuti tabekan te kaoti n te tai aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngkai e a tia n tabeka ana kaoti te Tia tei temanna ae karineaki mai Makin, ao N na kanakoa te marooro iai ma N na angan moa ana itera te Tautaeka. I angan moa te Minitita ae karineaki ibukin Itoman, Mwamwananga ao Kaneweaba; Hon. Tekeeua Tarati. E nakoim.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker.* N te tai aei ao I a moanna n anga moa te bwana ni kaitau nakoim te Tia tei ae ko karineaki temanna mai Makin temanna, ibukin am kaoti ae moan te tamaroa aei.

Ao e koaua imwain ae I kanakoi au marooro ao I moantai n taekinna bwa ti rangi n tauraoi ni boutoka am kaoti aei.

Ao aio bukina te Tia Babaire, bwa are ti boni bane ni kakoaua ngaira kain Kiribati are Taan tei aika karineaki bwa te wanikiba bon teuana te anga are e na buokira ngaira aika ti mamaeka iaon abamwakoro; ngkai ti kakoaua bwa abara ae Kiribati e uaemanako ao bon ti angan reitakira te wanikiba ao te kaibuke.

Tao e koaua aba aika a uakan tao e mwaiti riki aia anga n reitaki ma Tarawa n aron te wauowa ma te kaibuke ma tera. A kona riki tao aba ake iai aia kaibuke a nang akea riki aia kanganga, ma aba aika n te Itera Maiaki n aron ae e aki toki n otioti n te rongorongo n te naan marooro n taai aika nako bwa bon aia kainano tangiran te wanikiba. Bwa are te kaibuke, e kona n roko te kaibuke tao teuana inanon uoua te wiki.

Ngaia are te wanikiba ti bane n reitaki n iango ni kakoaua aron kainanoan te bwai ae te wanikiba.
Ao e koaua n aron are I katuruturua n au marooro n taai aika nako aon aron are e mwaneweia naba te Tia tei ae karineaki, ai bon ti teuana ngkai ana wanikiba te Air Kiribati ao e kakawaki bwa N na rarangai ana wanikiba te Air Kiribati aika irouna ngkai.

Tao n te tai aei, iai tewana ana wanikiba ae e buti ngkai ae te Twin Otta. Iai naba ana wanikiba mai imwaina ae te Y12. Uowa ana Y12, n aron are kam uringa n taai aika nako ao teniwa ana Y12 aika a kaboaki aika te naan *second hand.* Tewana are e kanakoaki are e nako ngkanne ni base i Kiritimati are e tobwa ngkanne te Aono arei. Ao tewana mai ibuakona e kibakiba. E a karautaeka e a bon roko n tokina korakoran te Y12 anne. E aki kona n repairable. Ao ngkana e repair ao taekana bwa a taku bwa e a bobuaka riki nakon boona.

E ngae n anne ao ana spare part a boni kanganga rekena, bwa are te Y12 kanga a taku bwa e a manga bitaki ngkai ana raa, e a manga nakon are iaona riki te grade. Ngaia are kanga e a moanna n *absolute* man e mwakete ana spare part te Y12.

Ma iai ngkanne te Y12 are mai imwaina are ngaia te kateniwa are e a kaman *down* naba ao ane e a karaoaki ngkanne bwa kanga ai te *spare part* ibukin are i Kiritimati ao

ibukin aio, ma are e aikoa bongana naba te wanikiba.

Ngaia are n te tai aio Twin Otta tewana ae e ti maeu ngkai. Uowa te Y12 ane i Bonriki ane aikoa bongana n aron are I taekinna. Ao teuana naba te *Twin Otta* are bon ara wanikiba naba are mai imwaina riki are e a bae tangaroana ngkai bwa e a tangira te aeka ns ervice ae e aranaki bwa te *C-check.* Ae te *C-check* e aki kona ni karaoaki ikai, e na nako n uotaki nako Brisbane. Bwa te kanganga te *major overall* are e tangiraki bwa e na boni kabwaranakoaki intinna. Bwa are te bae te wanikiba neiei te Tia Babaire, bon te bwai ae e rangi ni kanganga arona. Bwa are iai ana aoa are e na tutuoaki iai.

E ngae ngke e boni buti te wanikiba ma e na bon riai roko moa. Ngkana e roko te tai arei e ngae e bon raoiroi ana *spare part*, e bon raoiroi bwaina. E na manga kanakoaki bwa e na manga kanimwaki rana. Ngaia a kokoro naba tain aia *spare part* bwain te wanikiba. Ao ngkana e a manga boo ana tai n *service*, e na manga *service* nakin te tai arei. Ngkana e roko n te tai are kanga e a bubura riki ke tao e maan riki, are ngaia are e nang kanakoaki ngkanne nakon Aotiteria.

Anne ngkanne rongorongon ara Twin Otta are teuana are e tiku naba ngkai inanon ara *Hang* ane i Bonriki. Ao te kanganga e aki kona n nako n aron are I kabwarabwara ao I kabwara bure ngkana I a manga kaokia riki. Bwa are anne kanoan te kataumwane are e aki bwati. Kanoan te *CSO* are e na buokaki te Air Kiribati.
Ao ngke arona bwa tao e bwati n ae e nako, ao e na kaman buoka aron te kibakiba naba te Twin Otta anne.

Te *Dash 8 ibukin* naba ongorami e a kaman *due* ana service ao te bwai ae e bae iai naba te *Dash* 8, ana *spare part* naba are e na tangiraki.

Ngkai ibukin ongorami ngkana tao e koaua rongorongona ae e kangai; ngkana arona ngkai bwa e a bwati te kataumwane e nang kiba naba Dash 8? Ibukin ongorami e nang kaokoro bwain wanikiba bwa are tabeua ana *parts* aki tauraoi n te *shelf* bwa ana *manufactured*. Ana manga karaoaki ngaia are na manga bon *take a while*. E na reke te mwane aio ao ti na manga kanakoa ao tao e na manga karaoaki. Bwa are te *spare part* ngkana e tiku iaon te *shelf,* ao ngaia iai naba taina. E ngae ngke e tuai kamanenaki te *spare part* anne ao e a manga *expire* naba. E na manga *up graded* ke e na manga karokoaki naba n te *standard*. E rangi n *critical* ke e rangi n aroaroa te bae te wanikiba.

Ngaia are e koaua, aongkoa te kantaninga bwa ngkana a reke ara *spare part* imwin te kataumwane aei, ao ngkanne tao ana kona n okiri aroia ara wanikiba akana iraua moa.

Iai naba ngkanne are ibukin solution are iaona riki, kanga bon

te short term naba. Ma aio moa kanga bwai n aorakiana ngkana arona bwa e reke ara mwane aikai ao ti na kona moa ni kabuta tewana ke uowa wanikiba akana a na kona ni ibuobuoki. Ma iai riki ara *plan* ae e bubura riki iaon riki aio. Iai ara kataratara ngkai bwa ti nang katiteuana tein ara wanikiba. Ti nang aki manga anaa te aeka ni wanikiba ae te Y12.

Ao tao e koaua, tao kam na boni bukinira ni kangai; E aera kam aki ana te Y12 ngkai bon ana karaobwai Tiaina. Tao anne te kantaninga are ti na manga tuangaki ma are ti mwakuri nakon aia *technical advice* ara koraki are a taku bwa te *Twin Otta* kanga e *available* riki ana *part* n taabo aika uakan. Iai i Aotiteria, iai i Nu Tiran. Ngaia are kanga iroura, ti *recommend* aei ao a taku naba bwa kanga n te *long term* ao e boraoi riki ana *spare part* te *Twin Otta*.

Ngaia are ngkanne kanga ara kataratara iaon riki aei. Iai ara wanikiba are aongkoa ti tarataraia bwa ti na kaboa mai Toromon ae kanga e raoiroi naba. Anne naba tao e na ti raoiroi naba inanon tao 5 ni waerake riki te ririki ma kanga aio te *short term solution moa.*

Iai naba ngkanne te *Twin Otta* ane e tauraoi naba i Amerika, ma aikai tao ai imwin te *Covid 19.* Iai naba ane e tauraoi naba n te kambwana teuana i Amerika ane e tauraoi naba ngkai ao e tinetine naba ngkai n tataninga ara mena. Aongkoa ti tuangia bwa ai te ririki ae e boou ao ti a manga nora te itera anne bwa are e a bon tangira iraua nab ate mirion ke tao e kani $10te mirion ke e $10 tabun ibukin ara wanikiba aikai.

Ao iai naba ara kantaninga bwa ti nang kanakoa ngkanne te *Twin Otta* ae ngkai ane e bae n te Hang bwa e nang nako ni karaoa ana *c-check* i Aotiteria, i *Brisbane*.
Ngkana arona bwa a na roko ara takete aikai tao n te ririki ae e boou, tao moana ke nukana rikaki. Ao ara kantaninga bwa ara Air Kiribati n aron te kakaewenako are ti tuangaki, e nang tei iaoni waena. Ti nang aki manga *rely* iaon te *CSO* bwa ti a kona ngkanne ni waaki nakon are iaona riki.

Aio moa ti ibukin te *domestic service* n aron ae e bon turuturu iaon te kaoti aei, ao ti karautaeka. Ti reita te karautaeka nakoimi kain Kiribati, Taan tei aika kam karineaki ibukin kainanoan te *service* ae te wanikiba.

Ao aio ara kabanea n tamaroa are ti kataia n raa, ti aki matuakinna ma kain ara *Board* aika a boou. Are e boou naba angia nakon te waaki Ara kantaninga bwa ti na bane ni ikarekebai ibukin kataian karokoan te service ae te Air Kiribati.

Ma e koaua te Air Kiribati bon te kambwana ae e *loose.* N na katuruturua riki bwa te kambwana ae e *loose* te Air Kiribati.
Tao ngke arona bwa iai riki raona ae te *private* ae e kona ni karaoa te *service* ae te wanikiba ae ana bwai

temanna, ao tao ti a kaan *pull out* bwa are tiaki taben te Tautaeka a e na *business* n aron ae kam a ngae n ataia. Ma are bon akea ae e kona ni karaoa te *service* aio moa n te tai aei, ngaia are Kiribati te Tautaeka e na teimatoa n subsidize ao e na angangan buokana ibukin kateimatoan katoman abara aika Kiribati.

Ibukin naba ongorami aongkoa ara wanikiba tao mwina e bwaka n au kaongora. Aongkoa ara wanikiba ngkana iai tewana are e roko mai ibuakon ake awaa ake ti na kamaeui ngkai. Ngkana arona bwa a reke awa ara *Twin Otta* aongkoa tewana mai iai ti na kanakoa nako Kiritimati bwa e na kona ni manga kamaeua are e na buoka te *sector* are i Kiritimati.

Aikai kanga taeka tabeua te Tia tei, ao I rangi ni karabwarabwa nakon te Tia tei ae rine. Au kantaninga bwa e mataata te ongora nakoimi Taan tei aika kam karineaki ao kain Kiribati aika kam ongora bwa ti na kekeiaki teutana riki te tai. Ma e ngae n anne ao au taani mwakuri a keiaki ni karaoa tibwangaia n taainako. Ngaira ti aki mamatu naba.

Ngkana N nang tibwa manga ongo naba ae e nang *service* te wanikiba, ao ti tebo ma ai bon taan bwaibwai ngaira. Are e a roko iroura are ti aki matu bwa ai manga tera. E a manga roko naba te *pressure* iroura are ai manga tera naba, e nang manga roko naba iroura te tarebon ao mai iaa ao mai iaa bwa e a manga down naba te wanikiba.

Ngaia are ti reitaki ma ngkami Taan tei. ti aki matuakina aio, ti na kibaria bwa ti na keiakinna ni karaoia nakon te naan babaire ake ti a tia ni kawenei n te tai aio bwa ngaira kawaira nakon are ti na uaiakinna ibukin tobwan te kanganga iaon te kibakiba.

Man taeka aikai ao I karabwarabwa riki te Tibiika, ao I boutoka te kaoti. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Kiritimati, Hon. Jacob Teem. Kanakoa am marooro.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa te Tia Babaire. Te Tia Babaire, I tabeka te kaitau riki nakon te Tia tei ae karineaki mai Makin temanna n ana kaoti, ae ti kakoaua bwa te kanganga ngkai ae e tabangaki ao tao boni ngaia ae e a tabetabekaki bwa te kaoti. Bwa are e bane n rota Kiribati ae e bwanin te Tia Babaire.

Kabwara au bure te Tia Babaire. Te Tia Babaire tera te bwai ae I kan reita boutokan te kaoti iai n te tai aio te Tia Babaire, bwa ti kakoaua te kanganga aio e aki tibwa riki. Ao tao e konan taraki bwa e aera ngkai e a wenenako ao e a kekerake riki.

Bwa n taai aika a nako te Tia Babaire ao ti kakoaua bwa e kekerake mwaitin te wanikiba.

Ao e koaua ti rangi ni kaitaua ana kabwarabwara te Minitita ae

karineaki, bwa are iai aoan ao aron te wanikiba bwa e a rangi ni aroaro. Ma te bwai ae ti rangi n tabeaianga te Tia Babaire, bwa e kekerake mwaitin te wanikiba ao e kekerake naba aron tarakina bwa e na teimatoa aron te schedule bwa e na *maintain.* Ma angin te tai te Tia Babaire, ao e a manga kekeriaki ni karokoa ae ai tewana te wanikiba ao e a riki n te kanganga ae a ti a noria n te tai aei.

E koaua ti rangi n kaitaua te kaoti, ao ti kaitaua naba te Tautaeka ngkai e butimwaeia. Ao tao e kaoti ae e na riai ni kaman tabekaki n taai aika nako, bwa ngke arona bwa tao e a kaman tabekaki ao tao e a kaman kibaraki.

Ao e koaua ti kaitau ao akea ara raraoma, bwa ti kakoaua bwa te Tautaeka aio e rawata ana mwane. Ao e ngae ngkana ngaia bwa te Air Kiribati e *loose* ao e na *subsidize* e kona ao e kona naba ni kaboi wanikiba. Ngkana e kona ni kaboa te *Embraer,* ngkana e kona ni kaboa te *Dash 8* ao wanikiba ake a uarereke tao ti kaka $5,000,000 booia.

Ngaia are ngai irou a riai ni kaman reke wanikiba aikai.

N na kauarereke te Tia Babaire bwa ti aki kani kamwinibaeia te koraki ake tabeia. Bwa ti kakoaua bwa bon e rangi n *handicapped* te Air Kiribati. E ko kokonaki roroana. E anganaki naba ikeikena ae e uarereke bwa are e kainanoa ikeikena ae e na abwabwaki bwa e na kona n ikeike. Ma are te kanganga te mwane. Te Tautaeka aio e kau mwane. E kona ni kaikeikea ao e katoka te kanganga aio n te tai ae waekoa.

N na reita te marooro te Tia Babaire. E kakoauaki n te tai aio bwa tao bon ti teniua abamwakoro ngkai ae akea te wanikiba nako iai mai Tarawa. Teniua abamwakoro ake iai kaia, bwa teuana Banaba bwa are bon akea ana marae. Te kauoua, Kanton ao iai ana marae ae e abwabwaki n aekakin are i Bonriki, ao teuana Kiritimati ae e abwabwaki naba anamarae n aekakin arei Bontiki ao akea naba te kiba mai iai mai Tarawa.

Te Tia Babaire ti kakoaua bwa inanon te tai teuana ma te tai teuana ao iai kainanoan te kiba riki nako Tarawa. Bwa iai ara aoraki, iai taani mwakuri ake a na nako naba Tarawa. Te bwai riki ae ti rangi n katuruturua taratarana ikai te Tia Babaire, ara aoraki. Bwa ara aoraki a kainanoa naba Nawerewere n aekakin are Kiribati ae bwanin. Bwa tera bukin? Are e bon tuai n rangi n toamau raoi ara O n aoraki are i Kiritimati.

N na butia te Minitita bwa e bon kona naba n reke te kiba mai Tarawa nako Kiritimati. E ngae ngkana e aki kona ni karaoia te Air Kiribati.

N taai aika a nako ao a kakaeaki wanikiba mai tinaniku. Ao e koaua tao ti na manga okira naba tibura are *Covid-19.* Ma are bon iai naba aba ae iai aia wanikiba aika a kona ni kiba imarenan Tarawa ma Kiritimati, ae tao 1 n uoua te wiki

ke tao tera aika a kona ni karekeaki mai tinaniku.

Ngaia are N na butia te Minitita bwa ngkana e kona ni karina naba aio bwa kanoan ana katamaroa imwain te tai are e a kiba iai te *Embraer* ke tao e a manga oki *Fiji Airways* ao e tabwanin ana *freight* n aron are e kataratara n te tai aio. Ao I kukurei ni buoka te kaoti te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a kanakoa moa nakon te Tia tei mai Beru are temanna.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika. Bon ti reitan te kaoti ao boutokakina ngkana N na karakina aio, au kantaninga bwa e rekereke ma katamaroakin te service naba n te Air Kiribati.

Eng bon te namwakaina ae e nako 17 Aokati. I nako karina te bwai teuana ae e tangiraki bwa e na rin n te marae. A roko bwatintia tabeman, aia *ticket* e bae araia n 17 n Aokati. Ao ngke a roko n te marae ao a tuangaki, kam a riai n tia ni kaman kibanakon 10 n Aokati ngaia are auota aia *ticket* nakoiu ao anganai. Ngaia are I a nako ao I taku; ao tera ngkanne aio ae 17 ae mwakoro ikai. A na riai n tia n nako nakanne n 10.

E koaua iai te katamaroa naba nakon te *ticketing system reservation system* ao I kakoaua ae a kataia ni waakinna. Ngaia are I a kakaea, ao ani kakaea buokaia nakai bwa antai ae e kaburea te rongorongo.

Ni karokoa I a end up I a wetea te Senior manatia temanna. E a manga roko te *Senior* Manatia nakoiu ao e kangai; te *system* e a tia ni karaoaki bwa akea a e na kona n *over right.* Are e karaoa te *regional booking* ao e na tiku, ngaia are I a manga tiku ma otau arei.

E a manga roko te ataeinimwane are te *technical expert* are e kataia n *set up* te *system.* E a manga roko ao e a manga kataia n defend himself n tuangira ni kangai; te *system e automatic* bwa ngkana iai te change ae e karaoaki, e bon nako man ana bubuti te bwatintia ao te computer system e automatic naba ni follow up ao e a notified naba ni kaongoaki te tia kabae ara bwa arei e a bitaki ana tai ni kiba, bwatintia aikai aoraki.

Ngaia are ngai ngkanne a manga bane ni bitaki te karaki. E a manga tei te Snr *manager* ni kaitarai. E a manga tei ngkanne ni kaitarai bwa a taku bwa I a rangi n imanono. Ao ngai I kangai; ao an taiaoka moa ni kabwarabwara bwa tera ae e a riki. Bwa ana bure teuane n te O n aoraki bwa e aki karokoa te rongorongo irouia ana aoraki akanne. Ma te *ticket* ae irouia nakai 17, bon ana bure teuare n te O n aoraki.

N aron te taneiai, ngai I aki kona ni kakoauaia kain te Air Kiribati ni karokoa ae I taku bwa e a bon raoiroi aia *system.* Taneiaira ma ngkekei.

Kanimabong 4 n Tebetembwa 2020

Ngaia are I taku; I aki kona ni kakoauai ngkami. Ao e na tareboniaki teuare n te O n aoraki. A manga tarebon i bon matau. E a tareboniaki neiere e karaoa te *booking* ao e na *ring* te *transport officer* n teonn a e na taetae bwa tera raoi ae e riki. E aki roko n te roko ana kaeka te *transport officer* ao a bon ni manga kakaea buokaia bwatintia ni katokaia.

I aki ata naba bukina bwa tera bukina ngke a bon rangi ni imanono bwa a tia riai n nako ao a manga nako ni buokia ni katokaia. A nako. I kaitauia bwa a nako.

A nako ao I a mwioko ma teuare te TA arei ao e tuangai; Ao ko rawa raoi ni *get to the bottom.* Kakaea raoi oin bukin te bwai aio bwa tera ae e riki.

Ngaia are I a taetae ma te *transport officer* ao e tuangai. Te Tia tei, I bon aki kan taetae nakoimi bwa I aki ataia bwa tera ae e riki bwa bon akea ae taeka ae I tuatua bwa e na bitaki kibaia bwatintia akekei.

Ma te kanganga ae e riki, bwa te moan ticketing e karaoia te aine temanna. Ao manga temanna te aine e a manga rinnako n te system ae boni kain naba aia aobiti ni manga bitia nakon te bong are imwina, ao akea te bae ti ataia bwa akea ara taeka bwa ti ti kanakoa ara bubuti ibukin kaboakin te *ticket* ao ai ngaia naba anne.

Tera ae na riki imwina. I a tia ni kakaea rongorongona. TEmanna e issue te ticket are te 17 are angania ara aoraki ao tao manga iai temanna ae e update te system imwina, e a manga karimoai araia ao e bti araia nakon 10 ao aikoa ata te rongorongo te aoraki ao e a katukaki te buki bwa taben te *transport officer te* O n aoraki *bwa* e na karaoia.

Bon akea te bae e ataia ao akea ana bubuti n aron anne. Aikai irian te kibakiba aika ti noori ae e tuai man tamaroa.

Ti ataia bwa iai ana kantaninga te kambwana ni kataia ni katamaroa, teutana riki.

I tarebon ma teuare te TA arei ao kanga iai ana namakin ae tao e boni koaua. E aki kaekai ma e kangai; ko rabwa n te rongorongo ae ko anganai anne.

Ma aikai irian katamaroa tabeua irarikin te wanikiba ngkana ngaia te kanganga ae e noria te Tautaeka, te Minitita. Ti a butia bon taani mwakuri n tabetai ae e kona n tibanako teuana aia mwakuri ao kain buki n tabetai are a bangabwai, ao aki ataia bwa tera ae a na karaoia.

Ngke arona bwa I aki mena n te marae n te tai arei, I aki ataia bwa tera aroia bwa are I bon ti uneakina mwanangaia mai Betio ke mai Nanikai. A *hire* baoia ao a nang manga oki bwa a na manga taninga ngkanne kibaia. Anne te kantaninga. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki aio nakon te Tautaeka ibuakon rinanoan te kaoti aio. Ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei mai Beru ao I angan moa te Tia tei mai Nikunau temanna.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker.* Tao ti na bon anga naba ara marooro iaon te kaoti aio ngaira kain te abamwakoro ae tao man te Itera Maiaki riki, ao riki tao boni ngaira kain Nikunau iaon naba te *service* aio.

Tao e koaua tao bon inanon te moan wiki ao te wiki aio, eng are bon iai ara titiraki naba are ti a tia n tabekia nakon te Minitita. Ti kaitaua n aron ana kakaeka.

Ao e koaua ti kaitaua te Tia tei mai Makin are e a manga tabeka te kaoti aio, ao eng ti boutoka aron te iango ibukin katamaroakin riki te kibakiba imarenan aban nako Kiribati.

Tao ngkanne tao n te tai aio, N na kauarerekea au marooro bwa are e a tia ni butimwaeia te Tautaeka. Tao te kaungaunga, tao bon te karin ang riki nakon te Minitita ao tao bon ara kambwana ae te Air Kiribati.

Eng, are te ngurengure are kanga iai iterana ake a tia ni bane n taekinaki. Tao tabeua N na manga karinna riki ao tao iango tabeua, ngkana arona bwa e na butimwaeaki ao ngkana e aki.
Ma e koaua tao iaon te kibakiba ao iaon te *service.* Eng te kibakiba are e bae n iai tangitangia bwatintia ao taian kaako kanga tangitangirakin te kibakiba irouia bwatintia tao katokakin taian kaako.

Eng, I karabwarabwa moa nakoia taani mwakuri n te *air cargo* n aron are kanga iai te tangitang ae e rangi ni korakora te ngurengure iaon te *off load* ke tao karuoakin taian kaako ke aki nakon taian kaako.

Ti kakoaua bwa e a rawata te kanganga n aron ae ti ongon taian titiraki. Eng ao ara bubuti ngkoa nakoia, bwa tera ngke katokai bwaai nakon tao nambwan te ritiiti ke tao te *date* are e katokaki iai. N te aro bwa e na aki reke te ngurengure irouia taan katoka kaako are ko moani katoka am kaako ao e nako ni mena mai ibuki. Nake a tibwa katokai aia kaako a mena mai moa. Ngke e a boo te kiba, anaki naba ake mai moa ni katokaki. Ao arei ngkanne e a koro te rawawata a manga tiku akekei. Ao ake a mena mai i buki, a bon aki naba totoka.

Ngaia are I taku bwa iai te katamaroa ae e a tia ni karaoia kain te *air cargo,* I noria tao ni boni kiban naba Nikunau n taai aika nako.

A karaoia ao a roko ma aia *list.* A kaotia nakoiu, te Tia tei aio am *list* ngkai ni kaakon Nikunau aikai. Ti a katokai nakon aikai. Mwaitin ngkai te kaako ae e na toka n te tai aio; e ti kariaiakaki te rawawata aio. Ngkanne ti anai aikai, bwaai aikai a tiku. Ngaia are ti boni butimwaea anne bwa are e ngae ngke a kataweaki bwaai akekei, are

e a reke ngkanne aia *list* arei. Ao I taku bwa e a rangi n nakoraoi riki ao N na bubuti bwa e na kateimatoaki.

Bwa manga n te Kaonobong tao bon te kiba ae e nako ao e a manga aki toka naba teuana ara kaako ae mwaninga bwa e mangao ibuakon kaakon Beru, bwa are aia *shelf* naba arei tao ngkana iai te katamaroa nakon aia *shelf.* Bwa are a ikotaki naba ara kaako ma kain Beru ao ngaia ara bwaoki e a mangao. Aki toka ao e boni mwawa te rawawata ao ngke ti a ongora. Ao ngke e a kakaeaki ara bwaoki, ngaia e mena ibuakon kaakon Beru. Ngaia are tao akanne naba katamaroa, ao tera ngke a kona ni katamaroaki aron tibwatibwakin aron aia tabo arei tao e na kabuburaki riki ke tao tera.

Iai naba te bubuti ae e uarereke kanga te kibekibe ibukin tain te kibakiba. Bwa are tao te karangaina riki te kanganga bwa are akea te *transport* n te karangaina, tao te bwati. Te kanganga te *transport* n te karangaina.

Ma te bubuti bwa tera ngke e kakaeaki naba angan te kibakiba ae tao ko kiba ngkai n te karangaina. Ao manga n te wiki are e na roko ni kibam are imwina, ko a manga aki kiba n te karangaina bwa ko a manga kiba tao n te tawanou. A manga kiba n te karangaina abamwakoro ake tabeua. Kanga tera ngke e kakaeaki angana anne bwa e aonga n ae tao uoua te schedule bwa tao teuana te wiki, ao te kauoua ni wiki e a manga kaokoro te schedule iai ma a na boni bane ni kiba abamwakoro n aron are a barongaia. Ma tera ngke e kakaeaki naba angan anne.

Kanga I a katikua ikai bwa reitan boutokan te kambwana aio, te Air Kiribati ma ana taani mwakuri. Tera ngke karinan angia aio bwa e aonga n ae e reke riki kanga bon ti kainan wia te koraki, bwa are ti ngurengure. Bon arora ngaira aomata, ti tatangiria bwa ti na tobwaki raoi.

Ngaia are tera ngke a karaoaki naba aikai bwa e aonga n ae ti bane n tobwaki ao e na toki te ngurengure. Ao akea au raraoma bwa I taku bwa iai katamaroa are e tabe ni waaki iai te *Air Kiribati* ao iaoni kawaina, ao ti tabe ni kakantaninga ngkai.

Ara taeka ni kaunga riki ao ni katekeraoi nakon te Minitita ao bon te Air Kiribati ao ana taani mwakuri ni kabane. Ko bati n rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a nakon te Tia tei mai Butaritari are temanna, Hon.Tinian Reiher.

Hon.Tinian Reiher: Ko rabwa te Tibiika. Ao bon te bwana ni kaitau nakon te Tia tei ae karineaki temanna mai Makin n ana kaoti aio, ao e a moara riki ngkanne ai bon te karabwarabwa nakon te Minitita are e kaeka man te Tautaeka.

I karabwa te Minitita are e a tia n tauraoi ni butimwaeia. Bon nanon te Tautaeka ni kani kanakoraoa

tera. Kanga bon aio te kanganga ngkai ae tao e bon riai ni waekoa ni kibaraki ao ti rangi n ai aron ae a kukurei nanora n ongo bwanan te Minititia are e kaeka bwa bon iai ngkai taian waaki iaon kawaia ni waakina kanga tao taian stop cap moa ke te naan interim are e na kona moa ni katamaroa.

Ao ti karabwarabwa ao ti kaunga te Minititia bwa tera ngke bwa e kona n rangi n waekoa ni koro bukia. Ana taratara te Minititia bwa e kangai; bwa tao ni moan te ririki ae e na roko ke tao nukana. Ao ti karabwa anne ao ti na kaunga te Minititia ma ana koraki ao kain te *Air Kiribati.*

Ao I bon ti kan teirake riki teutana ibukin iaon riki tao tera ami katamaroa ngkai ai te tewana te wanikiba ma bwaai aika ti noori. Eng, ma ara bubuti nakon te Minititia bwa tera ngke arona bwa a kona n noraki are e katamaroa moa ngkai ae aekakin ae ngkai. Bwa are ti noria ngkai ngke I mena ibon buki, ao iai ana tiim te Tautaeka ae e bon onrake te wanikiba irouia. Ae a tibwa tao ni kabaea mwanangaia ao a katukaki ngkanne ara koraki.

A bane ni katukaki ara bwatintia bwa are e a mwananga moa te tiim arei.

Ngaia are tao akanne te naan itera tabeua aika ti na bubuti nakon te Tautaeka. Bwa ngkana tao bon iai mwanangaia kain te Tautaeka, tera ngke arona bwa aki urua kibaia ake a kaman bae araia te Tia Babaire bwa are a kawa naba ara botannaomata.

Ma n te aekaki naba ni mwaiti are e bon onrake te wanikiba irouia, tera ngke arona bwa a boni karaoa te charter ae a bon *charter* te wanikiba ao aki kabongana ngkanne are bon te *normal schedule* ibukia ara bwatintia te Tia Babaire. Bwa are a roko ara koraki ao a bane n tuangaki bwa akea moa araia, bwa ai te tiim teuana ngkanne are e mwananga arei ao e nang riai ngkanne ni manga boni oki ao a katukaki ngkanne ara botannaomata te Tia Babaire.

Ngaia are kanga ti ti kan butia te Minititia bwa te naan katamaroa aika a kona ni karaoaki, tiaki nanona bwa tao a rangi n kabuanibwai aron te waaki iai ma kanga a bon kawa naba ara botannaomata are a tia ni katauraoia bwa a na kiba.

Ao te kauoua, kanga bon ibukin te baere kanga te koro n aoa irouia bwairati.

Ao N na bon bubutia riki te Minititia bwa tera ngke e boni kaungaia riki kain te Air Kiribati bwa are bon iai are kanga e tatabe ma aroia te naan bwairati. Ao e ata te naan tai are e na riai naba ni koro aia ana bwairati iai, n aron kibakibaia. Bwa e aonga n are a boni waekoa n are ngkana e na boni koro te aoa n te tai arei ao a boni kanakoa naba te rongorongo ni kangai; akea moa te kiba nako ikanne.

Bwa are iai tabeua are a bon roko ara bwatintia ao riki ngaira ngkana

a mwananga man ara kawa aike a raroa mai Kuma ao mai Keuea ao mai Tanimainiku. A kaman roko bwa are te karangaina te kiba nakoira ngkai. Ao ngaia anne are kanga I kabanea naba ana marooro te Tia tei ae karineaki temanna mai Nikunau, are tao e na kona ni bibitaki te *schedule* ke tao tera.

Ma tera ngke arona bwa e boni kona n ae boni karaoia raoi n te aro are a boni kaman anga te taeka ni kangai; akea te kiba moa n te tai arei bwa e na koro aia aoa bwairati. Bwa are a roko ikekei ao aia katauraoi, tao aia amwarake are a katauraoi bwa a na uotia nako Tarawa ao a roko ikekei ao a tuangaki are e a taonaki te kiba bwa e a koro aia aoa bwairati.

Ngaia are kanga bon ti te bubuti nakon te Minitita ae karineaki, ao ara kantaninga bwa eng kanga tiaki taian marooro ake kanga e na kamangora aron aia waaki taani mwakuri ma kanga ti ti bubuti bwa tera ngke arona bwa a kona n noraki.

Eng, ti kaunga nanon te Minitita iai bwa e taraia ni kanganne. Tao ti anne ao I boutoka te kaoti te Tia Babaire.

Tibiika: I taku bwa iai riki aika kani marooro iaon te kaoti aei, ma ngkai e a boni boo *4.00pm* e aoria n ae kam nako n ana ami tea ae kangkang. Ao ti oki ao e a manga rin angira ni marooro.

Ti oki ao ti a manga reitanako ara marooro iaon te kaoti aei. Ao ti a motirawa moa ibukin ara *afternoon tea*. Ti a manga kaitibo 16.30pm.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: Ngaia ti a kanakoa ngkanne nakon moa te *Leader n te* Kaitara, e a kaman teitei baina.
Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao ti a kamaurira moa imwin te katoki taka n te bakantai aei. Ti na bane ni maur! (Mauri).

Ao ti kan anga riki bwanara tabeua tao riki mai irouia ibukia ara botannaomata te Tia Babaire tao man au abamwakoro ae Abemama ni boutoka te kaoti are e a tia ni mwemwekia te Tia tei ae karineaki mai Makin temanna. Ti kaitaua ibukin te kaoti ae moan te kakawaki te kaoti aei ibukia ara botannaomata iaon abara ae Kiribati ae bwanin.

Ti a kaitaua naba te Tautaeka ibukin butimwaean te kaoti aei, bwa I taku bwa bon te kaoti ae e na bon riai ni butimwaeia bwa are e bon rota te botannaomata ae e bwanin.

Ti kaitaua te Minitita n aron kabwarabwaran ana iango te Tautaeka ibukin katamaroan te kibakiba, ao ti rangi n kukurei n ongo bwa naba iai ana iango te Air Kiribati ibukin karekean riki awa ana wanikiba ma I taku bwa aei teuana te anga ae a na tobwaki iai kainanoia ara botannaomata.

Te Tia Babaire abau ae Abemama e rangi ni tiraua iai te naan reirei. Ao a rangi n rawata naba iai ke e

korakora te mwananga nako Tarawa. Ao I taku bwa e boni kakoaua te Minitita ao te Air Kiribati bwa iai 3 kibana n te wiiki ma e aki naba tau. E rangi ni korakora te mwamwananga.

Ao tao aei a rawata kanganga ake a tia naba ni kaitibo ma ngaia riki ataei te reirei ake tao a nang riai n okiri aia reirei ao a rimwi ibukin naba te kanganga n te kibakiba.

Iai naba kainanoana te roko i Tarawa ibukin te bwai n aoraki. Tao aikai a tia naba ni mwaneweaki, ma tao teuana tao te bwai ae e riki n taai aika a nako tao iai te kabuanibwai n te utu. Ao aei naba te kanganga ae e kona n reke.

Ma ti kaitaua moa te Minitita ibukin ana ibuobuoki ni kaokan rabwatan temanna kain abara are e motirawa i Tarawa ikai. Ao aikanne te naan mena aika a rangi ni kakawaki, tao ai karokoaia ara koraki ake a na riai n nako n ira buakon te kanganga aei.

Te Tia Babaire I taku bwa ti te bwai teuana ae kanga kanoan ana marooro te Minitita, tao e aki toki n tataekinna bwa e na riai ni kaman kibaraki te kanganga aei ma are e aki kabwatakite kataumwane n te ririki ae e nako.

Ao N nang bubuti bwa I taku bwa e a rangi n okioki aron bukin te iremwe ibukin kibaran te kanganga. Ao I taku bwa e bon ataia te Tautaeka bwa iai ana anga, ao are ana anga are mwakan te Minitita n te Mwane iaan te Tua ae Maungatabu 111, are ti a tia ni kabwatia. Ma akea tukan kanakoan te *CSO* bwa akanne boni kanoan te kataumwane ni katoa ririki, tiaki te bwai ae e boou. Ngkana ngaia anne te kanganga ibukin kibarakin tobwan te kanganga n te kibakiba.
Ma I taku bwa te bwai ae rangi n kakawaki te Tia Babaire, bwa ngaira ti rangi n boutoka ana waaki te Tautaeka are e na kamarurunga ke e na katamaroa aron ana kibakiba te Air Kiribati. Ao aei te kanganga ae ti bane ni boutoka tobwakina iroun te Tautaeka.

Ngaia ae ti kakantaninga ana kataumwane te Tautaeka are tao e na manga kawenea imatan te Maneaba aei ibukin tobwan te kanganga ao tao kamarurungan riki te Air Kiribati n itera aika rawata ke tao a na kainanoa iai te ibuobuoki mairoun te Tautaeka. Ao ti kakaitaua te Tautaeka, bwa e koaua bwa e boni kanganga aron te kibakiba. Bon te bwai ae e rangi ni bobuaka, te waaki ae e rangi n bobuaka ao e na boni kainanoa n taainako ana boutoka te Tautaeka.
Antai ae e na ataia tao n taai aika a na roko ao tao e nang manga reke te anga are e na boni kona ni ,maeu te Air Kiribati niboni buti kanga te bitineti bwa e nang aki kainanoa te ibuobuoki mairoun te Tautaeka. Ma tao anne kanoan ana kataratara te Tautaeka ibukin katamaroa n itera aikai. Ma ti rangi n kakaitau ngkai ti ataia bwa e na iai tobwakin te kanganga aei tao ni kaboan te naan wanikiba.

Ao ti na bubuti tao n taai aika na roko ngkana iai te kanganga ao tao e nang raa, ngkana e noria te Tautaeka bwa te bwai ae e rangi n

kainanoia te botannaomata ao e boni kona ni karekea mwanena n anga are e boni kona ni karekea iaan Tua akana inanon bain te Tautaeka.

Ao ti ataia bwa are iai naba bitakin te Tua ibuki kabonganan te mwane ni karikirake. Bwa ti taku bwa aei e kona naba n reke iaan are te bitaki anne are e aranaki bwa te *special scomstances ke te naan special cases.*

Ao I taku bwa aikai ti na uaia n iraorao ma te Tautaeka, bwa I taku bwa ti na bubutia bwa e na bon kibaria kanganga are e bon noori bwa boni kainanon te botannaomata ao ni karekei mwaneia n te tai ae waekoa man iaan tao mwakana are e a tia n anganaki iaan te Tua ae Maungatabu ao tao iaan riki mwaane ake te naan spcial fund.
Eng te Tia Babaire, ti kakaitau riki. Ao ti kaitau ibukin tabekan te kaoti aei ae moan te kakawaki irouia ara botannaomata, ao ti kakaitau riki bwa e tobwaki. Ao tao nakon taai aika na roko tao bon te ririki ae e na roko ke bong raka aikai ao e nang akea te tangiroa iroun te botannaomata.

Ti kaitaua te Minitita bwa e rangi ni kakamwakuri n te itera aei ao ti na teimatoa ni boutoka ana waaki ibukin kamarurungan ao katamaroan te kibakiba inanoa. Ko rabwa te Tia Babaire.
Tibiika: Te Tia tei mai Arorae e nakoim te marooro.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kan anga naba au marooro nakon te kaoti ae e kakawaki aio ao riki ibukin au botannaomata iaon Arorae.

N na moana au marooro ni kakaitau nakon te Air Kiribati, bwa n taai aika a nako ao bon te kanganga akean te bwai n taetae iroun te *agent* n te aro are e aki ataia bwa e na roko n ningai te wanikiba. E a tia ni kib amai Tarawa, e a tia n roko i Tabiteuea Meang, e a tia ni kitana ikekei ke e tuai.

Ma I kaitau bwa e a tia n roko kanoan te bwai n taetae ao akea te kanganga n te itera anne.

Ma I kani katuruturua au marooro te Tia Babaire iaon riki taonakin taian kiba te Tia Babaire, are tao e baireaki n te kaabong aio kibami tao 9.20am. Te katine 2 te aoa imwaina, ao a roko bwatintia te Tia Babaire ao a katine ao a kantaningaia bwa e nang mwananga ao e tataningaki okin te kiba mai Nonouti te Tia Babaire.

Ao e a oki te kiba mai Nonouti ao e a maan e tataninga ao a rinnako n tutuo bwa a nang kantaningaia bwa a nang kiba, a nang toka n te wanikiba te Tia Babaire. Ao te kamimi ngkanne bwa imwin iraua te aoa n tataninga bwa are ko roko tao te aoa 7.00am, ao ko a tataninga ao e a boo 9.00am aim win 10.00am ao e a tibwa katanoataki. *Ti a karautaeka nakoimi bwatintia nako Arorae bwa e a taonaki moa kibami n te tai aio.* Ao e a kakaeaki bukin tera. Ngaia e a koro ana aoa te bwairati.

Te Tia Babaire, kanga e kamanga te aekaki anne. Bwa te koaua bwa ngke a boni babairea kibaia aia bwairati, aki ataia ae e na koro mwin kibana nako Nonouti te Tia Babaire are mai imwaina ao e aera ngke a boni katanoata bwa e na bon iai naba te kiba. Ke kanga aekakin aikanne te Tia Babaire.

Kanga bon ti te bubuti nakon te Air Kiribati bwa tera ngke a boni mwakuria raoi aia schedule aia bwairati bwa are a na bon ataia bwa mwaitira aia aoa inanon kibaia nakon te aba teuana ma teuana.

Tao teuana riki te Tia Babaire, e kona n ae e a taonaki naba te kiba bwa ibukina bwa e aoraki te bwairati.

Ma e kamanga naba te Tia Babaire, bwa e aera ngke te kabanea ni miniti a tia ni katine, a tauraoi ni mwananga ao e a tibwa roko te rongorongo. E a taonaki te kiba. Ao ko a kakaea, bwa ibukin tera? E aoraki te bwairati. Aki kaman ataia ae e aoraki te bwairati man te aoa 7.00am, ai tibwa mwin 9.00am, mwin 10.00am. Ao tao ai rekereken aio te Tia Babaire, I kani manga kamaeua au tabeka naba ikai n te Auti n tei n te ririki are e nako te Tia Babaire ibukin tao te *refreshment* te Tia Babaire ibukia bwatintia. Bwa are ko na uringa tabeman a kitana aia auti man te aoa 5.00am n te karangaina, tao riki are te kiba mai ikai mai Tarawa ao are tao bon iaon Arorae. Te tataninga iraua te aoa 3, 4 te aoa. E baki te baki te Tia Babaire.

Ma n otau n taian marooro n taai aika a nako te Tia Babaire, ao Air Kiribati e a tia ni butimwaeia bwa e na karekea te moi. Tao te amwarake ibukia bwatintia ake bon nora riaina bwa a kaman uti n roko ao imwin iraua te aoa, e a maan te tataninga ao e a tibwa taonaki te kiba.

N na bubuti kaumakan riki te itera anne, bwa iai naba ni boni wiiki tabeua aika a na ko ao I roko naba ni kanakobwai nako Arorae ao e taonaki te kiba ao bukina naba bwa e aoraki te bwairati.

Ma te kananokawaki bwa e tii katanoataki: *'Ti karautaeka nakoimi bwa e a taonaki kibami n te tai aei'* ao e a toki naba ikanne te rongorongo. E aera ngke aki reitia ao kam na tataninga teutana bwa iai babaire ibukim bwa tao buokan baoia n oki tao nako Betio te Tia Babaire ao riki te *refreshment*, te katoki taka ae e bon taneiai ni karaoaki n te *international flight* te Tia Babaire. E aera bwa e na aki naba karaoaki ao e a tia ni karaoaki mai imwaina te Tia Babaire. E a tia ni karaoaki bon iaon Tarawa ikai.

Ti na bubuti bwa a na taraki riki itera aikanne. Antai are tabena anne, bwa ngkana e taonaki te kiba antai tabena bwa e na riai n taraia bwatintia bwa e reke angaia n okiri aia tabo, iai te *transport.* Bwa n te tai arei, n te tai teuana ao e reke te bao. A biriakina te bwati. Ao e kanga n reke? I a nako ni kaumakia n te aobiti, I bubuti e

rawa ni butimwaeai te *CEO* n te tai arei are te Imatang.

I a nako ni kakaea ae e na buokai, ao e a reke temanna ae e ibuobuoki. Antai am bwatintia? Nakomai weteia am aomata bwa e na reke nimaia, e na reke aia kabuki. Ai rabwara anne. Tera ngke e kateimatoaki anne ngkana bon iai noran riaina, bwa kam taona te kiba bwa ibukina bwa e aoraki te bwairati ke e a koro ana aoa. Bon am kairua Air Kiribati, ko na riai n taraia am bwatintia bwa a na aki baki. A kainano iraua te aoa.

E rabwa te Tia Babaire kanga anne raoi oin au marooro. Iai are teuana are tao ibukia riki aoraki n te tai ae e nako are kanga akea te wanikiba ae e na kiba. Ao ngaira naba bon iai rotakia ara aomata. Iai ara aoraki naba ae e kainanoa ae e na nakomai. E a reke taekana bwa e na kiba. Akea wanikiba Air Kiribati ma ti kaitau, bwa n te tai arei ao iai ana wanikiba Jeff are e a tiata man te O n aoraki ao ti kaitau bwa e reke te ibuobuoki n anne.

E rabwa te Air Kiribati n are e a tia ni karaoai, ti a bubuti katamaroan itera ake a tia n tabekaki ikai. Ko rabwa te Tia Babaire.

<u>Tibiika</u>: Ai bon akea ae e na marooro iaona? Te Minitita n te *Line & Phoenix*.

<u>Hon. Mikarite Temari</u>: Ko rabwa *Madam Speaker* e a tara n ae tao ai bon akea, tao ai bon te kabanea ngai. Ao tao ko a kaokia naba nakon teuare ana tabeka.

E rabwa tabekan te kaoti mairoun te Kaitara. Aio bon te kainan, te *need* tiaki te *want.* Ao anne ae e kainania Kiribati bwa e na tamaroa te *domestic.*

Ngkana te kainano ao ko na aki tara korakoram ma kau mwanem ke raam, e na riai n iai te kabanemwane bwa bon ana kainano Kiribati. Anne raoi ae ti kakoaua. mai Makin nako Arorae, Banaba, Kiritimati te Aono n Raina, ti bane ni kani kiba n te wanikiba riki bwa e uarereke te aoa ao ko a roko naba n te tabo are ko kainanoia. Tarakia naba aoraki, baitina te wanikiba, bon akea riki ara anga. Aio te *service* ae e riai n teimatoa iroun te Tautaeka n aki taraki te kabanemwane nako iai. Bwa taian marooro aika a oti, te kainano ae bon te kainano.

E na tai taku teuare tabekia bwa aongkoa ti boutokaia ibukina bwa a na kaoti. Ma ti tabekia ibukin ana kainano te botannaomata Biira a are e a kaman rio naba iroun ara Minitita ae boou ao ma ngkekei naba n ara 4 n ririki ae e nako, ti kataia ni katamaroa te Air Kiribati. Ti a ewenako ngkai bwa e a roko, a reke ara wanikiba ake a bubura. Ti a riai ngkai n consentration iaon te *domestic* . Ao ti karabwa anne ao e a kaman kibaria naba ngkai te Tautaeka aio ni katamaroa ao a na katamnei aika a oti ibukin te *domestic.*

E rabwa bwa ti aki nora te marooro man te Kaitara ae kanga e na teimatoa n loss ao akea bongana. Ti karabwarabwa ngkai bwa te marooro e boutokaki ao e aki

kakoauaki te iango are e na *lose*. Bwa ti kakoaua bwa te *lose*, mwengaraoin ao maiuraoin te botannaomata. Anne raoi kabwaranakoan te lose ae ti na teimatoa ni waakina te *domestic* ni katamaroa n taainako.

Akea te kanganga aio iaon Kiritimati, ngaia are te naan kanganga ae a taekin tariu aikai iaon Kiribati akea iaon te Aono n Raina.

Ngkai ti uoua te abamwakoro ae kakioa Kiritimati, tewana ara wanikiba ae e nang teimatoa n raoiroi.

Ma ti teimatoa boutoka riki bitakin te wanikiba nakon ae e boou ibukia kain Kiritimati riki ae e bubura riki, te domestic flight riki ae e bubura kaei riki. Katamaroan riki Tabuaeran ma Teraina aia marae. Karaia bwa a na ura naba n te bong. A na kona n tiku wanikiba n te bong. Ti na moantai ni kibara aikai.

Ao N na bubutia naba te Air Kiribati a kona ni waekoa ni kaura naba tauran maraen Tabuaeran ao Teraina e aonga n ae ti bon akea ara kanganga ngaira. Te bong ao te ngaina e kiba naba ara wanikiba.
Ngaia are tiaki te kanganga aio i Kiritimati, e a kaman tei naba ana hang ae e rangi n bubura kaei i Kiritimati ae e kona naba ni kakioaki te *spare part* iai ni kawakinaki i Kiritimati ao akea naba te kanganga.

Ngaia are I kaitau nakon te Tautaeka ae e nako ao antai e tararua te Air Kiribati n 4 te ririki ae e nako, e bobonga Kiritimati. E tia ana *hang* ao ana wanikiba. E tii kainanoaki ngkanne te wanikiba.
Ngaia are e rabwa ao e boutokaki ao te Tautaeka are e boni mwaiti e boni boutokaia. Bwa ngkana e aki ao e na aki bwati. Ma ngkai bon taben te Tautaeka ao ti a boutokaia ma kain te Aono n Raina , ti a kawenea naba ara bubuti nakon te *Air* Kiribati. E katamaroa riki ana *service* n anga tabeua, bita te wanikiba nakon ae e tamaroa e aonga n tamaroa riki te *domestic flight* ni bukia kain Tia tei Aono n Raina n aki katukaki temanna ma temana ma e noraki naba te Aono n Raina ao ibuki akain Tabuaeran ma Teina nikirakia aia aoraki bwa a mwengaraoi naba n te tai are e kainanoaki n tamaroa te *domestic*.
Eng, te kabwaka n taai aika nako ngkana a taraki a kona n rairaki bwa taian nakon taai aika na roko. Ao bon anne raoi ana koaua te Tautaeka ngkai, ao ane e bon kan nora e kabwaia e na take moa te risk. E na nako moa n rinnako n te kanganga. Ao ti kakoaua n te aonnaba, bon taian kanganga te butineti ae te wanikiba. Bon te kanganga kabutana bwa moan te bobuaka. Ma e na teimatoa te Tautaeka bwa are bon te kainano raoi. Ao e na teimataoa n nanongoia bwa bon bukin maiuraoin te I-Kiribati.

E mataata ngkanne nakon te Air Kiribati ao ara Tautaeka aio bwa te wanikiba te domestic is a must, e a riai ibukin kainanoia kain Kiribati ni kabane.ni kabuta. Ao au reke naba bwa e na reke naba tamnein

Banaba inanon te iango naba aio ngkana e na kona n roko naba te domestic flight ikekei ke te wanikiba. E bia aki katukaki temanna ma temanna inanon te waaki aio. E rabwa riki tabekan te kaoti ae katamaroan te *domestic flight.*

Ao ko aitau ao mani bwanau aio ao ko aitau *Madam Speaker.*
Tibiika: E bon rawata riki aika a na taetae ngaia are N na angan te Tia tei mai Nonouti ao imwina I a manga angania Minitita ake uoman ake a kan taetae naba. E nakoim.
Hon. Ieremia Tabai: Te Tia Babaire I kukurei n reita te marooro n te kaoti aio, kabanea n tia n taetae te Tia Babaire te Minitita ae karineaki ao e taku ana karaki. *E aoria n ruti e na taraki te kabanemwane te Tia Babaire.*

Te Tia Babaire ti a bon rangi ni mimi n te karaki aio, bwa I taku bwa te koraki aikai a na iangoa ae e na aki ruti te Tautaeka ma mwanen te botannaomata ao ngaia aki tabe iai ngkana e ruti. Te Tia Babaire ai bon te kanganga te bwai aio, ngke ti katikuia ikekei te Tia Babaire bwa a na karaoa te bwai aio ibukina bwa e aonga n raoiroi e aonga n aki ruti te mwane ao ngaia e taku; *e aoria n ruti.* Ti a mena iaa te Tia Babaire tao bon tiaki te oi ni karaki ana karaki te Tia Babaire tao e bon aki ata te bae e taekinna.

Te Tia Babaire e a rangi ni ewa ngkai te tangitang ibukin Air Kiribati. Tera bukina te Tia Babaire? E ruti e aki kona ke akea ana mwane e aki kona ni karaoi tabena are e riai ni karaoia bwa e ruti te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, I uringa ara kauntaeka taon te ririki ae e nako ngke ti kauntaeka ana akaunti te Air Kiribati 2017. Ao ti taku; e ruti. Bwa e aera ngkai e ruti bwa are e koraki ikai. Ao e taku te Beretitenti e aki ruti. Te Tia Babaire, ai bon te kangare. Te aonnaba raa ae e mena iai te Beretitenti te Tia Babaire bwa ngaia e aki ruti ngke e bon ruti.

Te Tia Babaire ao e aki ngkoa ao anne te kanganga bwa aki kona ni butimwaeaki te bwai ae bon te koaua ao a manga kabwara buaka, e aki ruti. Ti bane n ataia bwa e ruti te Tia Babaire ao e moanaki mai ia te Tia Babaire ao e taku te karaki. E a maan te bwai aio, akea te bae e karaoaki iai.

Te Tia Babaire N na anganingkami waare. Ana buoka te Tautaeka nakon te bwai aio, ana *subsidy* te Tautaeka nakon te bwai aio.
Te Tia Babaire n 2015 akea ana *subisidy* te Tautaeka ae e kabwaka nakon te Air Kiribati.
2016 $300,000 tabun ae e kabwaka te Tautaeka ibukin ana ruti te Air Kiribati.

2017 $600,00 te Tia Babaire. E ririkirake te Tia Babaire. Iraua ngkai ae ti kabwaka. E nang tibwa roko ana bebwa te Minister of Finance man te mwane ae te CSO ai $7 tabun te mirion ao iraua ae e anganaki Air Kiribati? $5 te mirion. Nanona ngkanne te Tia Babaire, e kakangai te ruti aio. E kakangai, aikai waare. I aki otei, akea waare

ao ko ata te marooro te Tia Babaire bwa are te nwae are kabaneaki ibukin te *CSO* $6,000,000 tabun ma I aki ataia bwa mwaitira ae e nakon Air Kiribati.

Ma ngkana arona bwa ti katautau ma ae e riki ngkai ao ti ataia bwa angina e nako iai. Ai aekan naba are imwina, are imwaina te Tia Babaire n 2018 ae $6,000,000 tabun te Tia Babaire ana buoka te Tautaeka ae e kabwakaki nakon te waaki aio. E ruuti ao ti riai n raa, te Tia Babaire I wareware bwa ngai temanna ae I kan reita ana waaki te Tautaeka ma ana KV 20 ao e na riai ni warekia bwa e a teke matau bwa ngaia bon te moan iango e na karekeaki te Air bus e kanga n reke te *Embraer* te Tia Babaire. Ao te *Embraer* te Tia Babaire ti ata rongorongona ae e aki raoiroi ane n te intanete ao are akea rongorongona ae e *apply* te kambwana aei nakoia aomata bwa e aonga ni kaboaki aia wanikiba. Anne te Tia Babaire ae I kan taekinna.

Te Tia Babaire ae I ti kan taekinna bwa iai te kanganga bwa aio ngkai ae e na kana ara mwane e riai ni waekoa te babaire te Tia Babaire ao ngkana akea te babaire e a bitaki ibukin te *Embraer* te Tia Babaire ao e na ewaa riki te mwane ae e na kabaneaki ibukin te bwai aio. Ao anne ae I kan taekinna te Tia Babaire a tuai man kona ni kaeta aron te bwai aio te Tia Babaire ao ngkoananoa ti taetae ana AOC e tuai n reke ao I kakaea te Tia Babaire bwa tera bwaai aika a tangiraki n te AOC ngkam ti ngkana e bure au wareware te Tia Babaire ao otau ma bon bwaai tabeua bwa te *insurance* ao ana *structure* te kambwana bwa e kona ni *maintain* ao tera riki. Ma akea taekan te *flying hours* ae I noria tao ngkana iai te Tia Babaire ao I karautaeka iai bwa te kanganga te Tia Babaire e tuai man kona n reke te kariaia bwa e na kiba ao ngkana e aki kiba e kan reke ana ririki te ruuti ni katoa bong. E riai ni karaoa te babaire te Tautaeka imwain ae e na mirion riki tao ti aki ti ni $5 te mirion ma e na raka riki nakon ae ti karekea ngkai te Tia Babaire. Ao anne kanganga te Air Kiribati ae ti taekinna ngkai ao e taekinaki ngkai akea te mwane te Tia Babaire, ao ko bati n rabwa.

HE.Taneti Mamau: *Point of order*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei mai Nonouti ao te *point of order* iroun te Minitita man te Aono n Raina.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa *Madam Speaker.* I ti kani kaeta ana marooro te Tia tei ae karineaki ae e taku bwa I aki at ate bae I taekinna.

I karautaeka bwa I ata te bae I taekinna aoI aki kumeia n au marooro ma I taekinna bwa ti ata te bae ti taekinna bwa te kainano te kibakiba iaon Kiribati. Te kainano, N na kaokia riki te kainano. Te kainano ngkana te kainano, te aomata ae e tauraoi riki n anga n anga ana mwane bwa e na buokaki te kainano. Ao anne ae ti nanonna. Ao ngkana ti taraia ngkana e a rikirake te kabanemwane bwa are

te kainano ao e aki namakinna iai te Tautaeka. Bon tara tokin te tai n au ate ririki. E mate te aba n $2.00 te ben, e aki. E aki kumeaki te Mwane n tania ngaia are ngke ti a tara ngkanne te 4 n ririki, ngaia te kabanemwane are aongkoa e taraki te Air Kiribati bwa e ruti. E aki ruti naba Kiribati. E aki ruti Kiribati bwa e biririake te Mwane n Tania, ma aio te itera teuana ni buokan te botannaomata ae e kakawaki kamaeuana. E kakawaki kamaeuana.

Ti kakoaua bwa kain Nonouti a rangi n tangira te kiba n te wanikiba ao anne ae ti buokia iai, ti buokia iai n taainako.
Tibiika: Te Minitita e rangi n teretere am *point of order* ae te moan are kaetan am taeka are ko aki ata te bae ko taekinna. Ao ko kaetia ngkanne bwa ko bon ata te bwai ae ko taekinna. Anne ngkanne kaetan am rongorongo nakon te Tia tei.

Ko ti taekina are kanga boni kaetan arei ao ko aki manga reianako. Ngaia tera am *point of order.*

Hon. Tekeeua Tarati: I ti kani katerea nakon te Tia tei mai Nonouti, bwa are ngkai ti marooro iaon te domestic n aron ana kaoti te Tia tei mai Makin.

Ao n aron are I taekinna ngkoananoa, N na kabwaranakoi ngkai ara kawai ara way forward ibukin te dometic, ao ae a tia ni bwaranako. Are e aonikai te Tia tei mai Nonouti bwa are e aki kawenea ana kaoti ibukin te *embraer* ke te *International* bwa N na manga kawenea naba au raa ma are e uarereke te tai ni marooro. Ngke arona bwa e abwabwaki ara tai ao N na ikotia naba ma te *embraer* bwa are ti 5 minitin marooro.

Ngaia ae I karautaeka nakon te Tia tei ae karineaki mai Nonouti, ngke ko a kaman karina am kaoti ibukin te *embraer* ke te *international service ao* I tauraoi naba bwa are e tauraoi au katauraoi. Ma are ngkai te marooro ngkai ti marooro iaona, ibukin te domestic n aron ana kaoti te Tia tei mai Makin. Ko rabwa.

Tibiika: E tuai bane am taetae te Tia tei, e a boni bane. Bwa e ti taekinna te Minitita nakoim are ngkana arona bwa ko bon rangi ni tabeka am kaoti iaon are te *international.* Ibukin are e kauringai n are ko a kitana te motion, ma e raoiroi bwa are e a katauraoia nakon te Auti ae e na roko. Iai riki ngkoa aika a na marooro, ai ti uoman Minitita. Iai riki ae e na marooro man te itera aei. E a nakon moa te Minitita n te *Commerce* bwa ko a kaman kateitea baim.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko rine. E rabwa ngkai ko karekea au tai. Ao e koaua n te tai aio ao ti maroroakinna te kaoti ae e kangai taekana. *Bwa te Maneaba aei e butia te Tautaeka bwa e na katamaroa riki te kibakiba imarenan aban Kiribati.* E butiaki te Auti aio bwa e na katamaroa te kibakiba.

Ti na kabotoi ara marooro iaon anne.

Ma ngai te Tia Babaire, kanga I tangiria bwa e na kabwabwakaki riki kibun te kaoti aei. Ao ngai I tangiria bwa e na kabwarabwaraki ni kangai; *Bwa te Auti aio e na katamaroa riki te kibakiba imarenan aban nako Kiribati ao ngaira Taan tei ake iai tibwangara, tina anga ara ibuobuoki nakon te waaki aei.* Bwa I taku bwa ngkai e waakinaki te marooro ao e koteaki te Air Kiribati n taina ae ngkai ao ti kotekoteaki iai ngkai.

Ma I taku ha te bwai ae e rangi n kakawaki te Tia Babaire ae ti na taraia, man te tai arei. Man ana tai Air Tungaru ni karokoa ngkai, ao e teimatoa ni kauntaekaki te kanganga ae ai aekakin aio. E aki boou i taningan te I-Kiribati, e aki boou. Ao ngkai e tabekaki te bwai aio bwa ti na ti kakaei ara anga ni katamaroa, ao ti nang aki anenei kunara ake ma ngkoa mangkoa ni karokoa ngkai.

Bwa ngkana ti anenei te Tia Babaire ao a na akea te bwai ae e na reke. Ao ngkana ti a bane ni kaokioki baika n taai aika na nako, ao ti na kangai. E kanga aron mwane ake a bua ibukin wanikiba tabeua ao tera riki ao tera riki. Ao ti na manga kaoki aekakin rongorongo aika a na karekea te nimatoaua irouia tabeman ao te aki kukurei. Ao e bane ara tai iai.

Ngaia are ngai I rangi n boutoka te kaoti aio te Tia Babaire, bwa I ataia bwa abau naba ae Tabiteuea Maiaki e kainanoa te katamaroa. Ngaia ae N na anga bwanau ngkai ni bubuti bwa e na katamaroaki n ari aron katamaroa aika mwemwe aika a na riai n aki kotokoto. Ao ngkana ti a kotokoto ni kangai bwa ti na karekei aekaki ni kaoti aikai, bwa ngaia ti boni katabwenai kawaira ibukin ae ti na kabanea ana tai Kiribati n ongora bwaebwaeti ibukin taai aika tia n nako, ao akea manenan ngkanne te kaoti aei.

Ngaia a e n na karabwa moa te Tia tei mai Makin ae e tabeka te kanganga aio, bwa e bon ataia te Tia tei mai Makin ao ngaira ti ataia ni kabane bwa te kanganga aio e bwara ni kaue ao e tieuataake. E rotaki iai Makin nako Arorae ao a rotaki naba aban te Itera Mainiku n ana Y12 te Air Kiribati are ikekei. Ao terana ara anga ngaira ni katamaroa. Ao e koaua te Tautaeka aio e waaki ni karaoi ana waki ibukin te katamaroa ao ngai te Tia tei ae I Minitita naba ngkai ao iai naba au atimwakoro ae e koaua, ti teuana te kiba nako iai. Aoe a tau naba bwa I taku bwa e aera ngkai ti teuana? E aera e aki karawataki riki. Ao ma e nang kanga ao are ti teuana ana wanikiba Air Kiribati. Te wanikiba aio ke te Air Kiribati e kabuta te *type of business* ke te *business* ae tiaki te bwai ae e bobete ae tao ko na kaboa am bus, e uruaki ao ko a manga katikua ko a manga kaboa tewana.

Ao ngkana e uruaki am bwati tao ko kaboa ana spare tyre, baika a kai reke. Te waaki ni butineti aio te Tia Babaire, ti bon riai n ataia bwa e rangi n bobuaka. Ao ngaia anne bukina ae te Tautaeka e tuai man

short out ke n angan te private sector bwa e na kamwakuria. Bwa ngkana e kamwakuria ao te kantoka nakon au abamwakoro ae Tabiteuea Maiaki, e na taboroboro nakon are ngkai ngkai. Ngkana arona bwa e aki kamwakuria te Tautaeka.

Ngaia are te Tia Babaire, I rangi n butimwaea te kaoti aio. Tiaki ibukina bwa tao tera n aron are e a tia n taekinaki. Ma ibukina bwa ti noria bwa te kanganga ae e bwara ni kaue ao e tieuataake, ao ti nang riai ngkai kamanenai aron ara marooro ao ti na bwaina te nano teuana ibukin buokan te kanganga aio. Te Tautaeka ae e waaki ngkai iaon te kanganga aio.
Ao e koaua e aki kona n toki te kanganga aio. Ae ngaia ae kam noria, iai te *subsidy* ao te *CSO* ae e a tia ni mwaneweaki bwa e na kabwakaki nakon te Air Kiribati bwa buokana. E aki naba tau n aron ae e marooro iaona te Minitita n te *Communication.*

Ma e na kanga aoti a okira ngkanne kibun kunara ke ara onimaki are e kangai; '*anganira n te bong aei kanara are ti a tau'* e na bwakara te Air Kiribati ao kekeiaki te Air Kiribati. Tao kam aki naba kukurei bwa kam kamwakuraki, aki tau ami arauenti ke tera keiaki. Ngaia ae n tokina, kam a birinako. Ao kam manga birinako n nako n riki bwa Bwairati ao te naan itinia ni kambwana ake i itinaniku bwa are kam aki rauaki ma are e na bon riai n anga te *reason,* bwa Kiribati e tuai kona n *afford* te Air Kiribati anne.

Ngaia are ti na karekea te tai aio ni karabwaia moa kain te Air Kiribati ao ni bubutia. E ang e aki kona ni kororaoi te *service*, ma ti na karabwaia ngkai e teimatoa ni karaoa tibwangaia ae e rangi n kakawaki ibukin Kiribati ao ti na kaungaia bwa a na boni kabanea aia konaa ni karaoa te kabanea n tamaroa ibukin ara kambwana ngairа ma ngaia ae te Air Kiribati.

A mwemwe kanganga aika a uarereke te Tia Babaire, ma I taku bwa te bwai moa ae e rangi n kakawaki , ti na tara te kanganga ae e rangi n bubura kaei. Ti na taraia bwa e na kanga n reke riki ara wanikiba tewana, bwa tao e na *serve* te Itera Meang teuana ao te Itera Maiaki teuana.

Kain te Itera Meang ao Nuka, e karako aia kanganga bwa are a kaan ma taian kaibuke ao e kaan abaia. Ngiara te Itera Maiaki ti bon rangi ni rotaki riki n te kanganga aio. Ngaia are n te tai aio te Tia Babaire, I karekea au tai aio ni karabwa te Tia tei are e uotarake te kaoti aio ao I boutokaia ao n na bubutia ara Tautaeka ao ngairа aikai bwa ti na teimatoa ni karaoa tibwangara ibukin are e kakawaki bwa kamaeuan ao boutokan te Air Kiribati. Ko rabwa te Tia Babaire.
Hon. Ieremia Tabai: *Point of order* te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: N na teirake n taetae te Tibiika ma ngkana ko taku bwa tiaki te *point of order* , e ti kangai. Akea nanokawakiu n te bwai are I taekinna. Moan te eti raoi ae e ruti te Air Kiribati ao e riai ni bitaki te baire. Ngkana e aki ao e na teimatoa n ruti ao e na aki buoka te rikirake iaon Kiribati.
Tibiika: Bon te *point of order Minitita* raoi anne, e tikiraoi. E nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko rabwa *Madam Speaker.* Kanga I bon aki kan taeate ma ibukina e kitekiteaki mwakau iaan te Tua ae Maungatabu iroun te *Leader* n te Kaitara. Ao tao e a reke naba au tai n taetae iaon te kaoti ae I taku bwa e rangi n tikiraoi aio.

Tao e koaua are e taekinna te *Leader* n te Kaitara, e aera ngke I aki kabongana mwakau are tao n *section* 111, n te Tua ae Maungatabu.
I taku bwa e na uringaki bwa mwakan te Minitita tiaki te baere ko kona naba n te tai are ko na riai ni kabongana iai. Bwa are ngai ngkana kam bon nora te tai are I moan roko iai, e kuri ni karako au tai ni kabongana ma I ti kabongana n te tai are e a bon rangi n *necessary.*

Ao n aron are aongkoa N nang kabongana ibukin te Air Kiribati n te tai arei, I taku bwa te bae ti na karaoia ti na bon karaua raoi n *analyse* te *problem.* Bwa ti aki tangira ae I issue ngkai te warrant tao iraua tao $2te mirion ao tao manga 2 te namwakaina imwina e a manga tangiraki. I taku bwa ti na boni karaoa raoi te *analysis consolidated* ae tina bon taraia bwa tera raoi te naan *cause of the problem* ao tera te *solution* ae ti na kona ni karaoia ae ti na *intervene* iai bwa e na *necessary* bwa e na kona buoka aron kaitaran te kanganga.

Ma e raoiroi bwa ti taekinna Air Kiribati ngkai, ao tao e na uringaki bwa ngke eti ao kanga I kakoaua kanga aron te kanganga ae e mena inanon te Air Kiribati ngkai. Tiaki te kanganga ae e a tibwa riki n ara tai bwa ngaira ngke ti roko ao te Air Kiribati *it was a time animal.* E a bon mena n te *intensive care unit* ngke ti roko ngkekei.

Ti roko ao ti kataia ni kamaeua, bwa bukin tera ngke ti kataia ni kamaeua. Bwa ngke arona bwa nakai tao e taekinna antai, I aki ataia bwa tao te *Leader* n te party are teuana are ae i Nuka aio e a tia n taetae naba. Ana titiraki ae e taekinna e taku; e aera ngke ti roko ngkoa ao e rawata ngkoa te wanikiba ao ngkai kam roko ao e a kekerikaki mwaitin te wanikiba.

E na anga ngke ti roko, bwa ngke aron bwa bon iai nanoia tao e koaua nake imwaira ni boni kani kamaeua n te tai anne e na riai ni kaman bwenata ngkai te wanikiba imwaira tao irawa ma are bon akea. Ma te bae e riki, a kaubaia wanikiba.

Ti roko ao e nga te wanikiba te Twin Otta are a kaboa, e bua. Ao

mwanena ane a tango mwane man aia mwane kain te *KPF*.

Ngaia ae ti na kanga n roko, ae ti a kamaeua te rabwata ae e boni kaman tiriba n te waaki are mai imwaina. E bua mwanena, e bua ana wanikiba ao akea ana bwai ni mwakuri ao e na kanga ni karekemwane ngkanne.

Ngaia are bon te mwakuri teuana ngke ti roko bwa ti aki ti kataia nimanga karekei ana bwai ni kibakiba te Air Kiribati, ti kataia naba ni kamaeua.

Ngkana ko karaua n nor ate uota ae ko uotia, e boni kanganga iroun te Tautaeka bwa ko kataia ni kamaeua ao ko kataia naba ni karekei ana bwai ni kibakiba.

Ma e aoria bwa are ti a rinanon ao ti onga kanara n aron are e tia n taekinaki. Ao I taku bwa ti rangi n kukurei ibukin ami rongorongo ao ana rongorongo, iai ngkai te *plan* ae ti tia ni waakinna ae teuan bwa ti na kaboi riki taian *domestic* wanikiba aika a na kaboaki. Tao e koaua tao ti nang aki nakon te *Y12* ma ti nang bon tiku ma te *Twin Otta* ao tao n te *international* ngkanne taran te *Embraer*, e raoiroi bwa are tao bon tiaki menan te kaoti aio. Iai naba ara anga ngkai ae ti nang kamwakuria n te aro ae e na *make money.*

Ma tao e koaua e eti naba ae e taekinna te Tia tei mai Nonouti, ae akea te *subsidy* irouia man 2015. Ae tao ngaia anne tao teuana bukina ae bon akea te wanikiba ngke ti roko.

Ngke ti roko bwa tao aibon akea te bwai ni mwakuri n te Air Kiribati, ngaia bon akea te *subsidy*. Ao tao ngkana ko na titiraki bang tao akea te *subsidy* ao iraua ngkanne te mwane ae butaki man te Mwane n Tania n te ririki anne. Akea te subsidy ao iraua ngkanne te mwane ae e a manga butaki man te Mwane n tania n te tai anne. I a tia n taekinna n au taetae n te tai ae e nako.

Ngaia ae I taku bwa ti na boni karaua raoi n taekinna bwa tiaki te uota ae e bebete ngke ti moan rinnakea te waaki aei ao ti a butimwaeaki naba ma te aomata ae e a boni mate ke tao *is a time organization* bwa akea bwa e a kaman raa, tera are taekana ikai ai ngkam.

Ngaia ae ti a kataia n roko ngkanne ti a kataia ni kamaeua. Ma I taku bwa e koaua bwa are aron kamaeuana, tiaki tera ma ti rangi *n confident* ngkai bwa ngkana ti *implement* te *strategy* aio ao tao e aki aua n te ririki ae e boou. I taku a e nang okira nnena ngkanne te Air Kiribati ae I taku bwa e nang manga riki bwa teuana te *domestic airline* n te region ae e rangi n maeureirei.

Ao ti na reitianako are iterana are te *international.*

Man taeka akanne *Madam Speaker* ao I boutoka te kaoti. E rabwa.

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Ngkana ko taku bwa tiaki te *point of order, N* na tekateka.

E titiraki te Kauoman ni Beretitenti. Iraua ae e butaki n 2015? Akea. E kewe au karaki anne. Akea bwa te *VDS* e moanaki raoiroina man 2013, ao ngke kam roko ao kam ata kaekan anne te Tia Babaire.

Tibiika; Ko rabwa te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Nna kaeka aio ngkana e raoiroi iroum te Tibiika. Ao tao e bon nora te record n te akaunti bwa iraua ae e butaki man te *RERF*. Ae I a tia ni kabuta te bwai aio ma ko a noria iai. E rabwa.

Tibiika: E raoiroi ti a nakon ara tia taetae are imwina. Te Beretitenti ae karineaki, e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao e koaua, N na moantai ni karabwa te Tia tei mai Makin temanna n ana kaoti ae e rangi n tikiraoi riki ibukin tobwakin kainanon te botannaomata n iteran te bae te *service* ae e rangi ni kainanoaki ae te kibakiba ke reitan abara ae Kiribati ibukin te mwamwananga ao ibukin karaian te kaako, te trade, te iokinibwai ao karaian naba ke baoia naba aoraki n aron ae ti ataia.

Ao I karabwa te Minitita are bon man te Tautaeka are e a tia n anga ana kaeka te Tautaeka iai. Ao e koaua I aki naba kan taetae iai, ma are kanga iai te kotokoto inanon te marooro.

Ma e koaua imwana e I nakon tera, tao N na kanakoi moa au marooro ibukin te kaoti ae moan te tikiraoi aei.

Ao e rabwa ao I kakauongo nakon anne ana kaoti te tia tabeka te kaoti, ao e kotei kanga boton te kanganga n aron ana taratara, ana namakin ao tao bon te ongora iroun te botannaomata. Ao I kaitaua bwa are e kotea aron tarakin ngkai te naan wanikiba, akea riki te *domestic* ai bon ti tewana.

E a manga tara aron te mwane. Ao iai te bwai teuana ae e taraia ao ngkana e aki rangi n teretere ke e a tia n reitaki irouia Taan tei n reitaki ma Minitita aika a taetae. Ao anne anuan te bae ti aranna bwa te *business success* n abara ma aba aika a uarereke, ao riki tao Kiribati.

Ti na kanga n uakora te tokanikai ke te maeraoi ke te *success* n te taetae ni Imatang, te *business* ao tao n te kambwana ae te Air Kiribati ao ni kambwana nako.

Bwa anne naba ngke ti roko. Ao e eti ti roko ao kanga e aki rangi n nakoraoi ana *service* ke marurungin te kambwana ae te Air Kiribati.

Ma n aron are e taekinna te Kauoman, ti kataia ni kamaeua. Ao tiaki ti anne, ti kamaeua naba te

tabo ni kaibuke. Bwa aikai ngkoa, te tabo ni kaibuke anne naba teuana te tabo are e nang kamaunaki.

Ma te bwai ae e kakawaki bwa e na ataia te I-Kiribati, tiaki ti te success ke te tokanikai man te mwane, man teraka ke te ruti ae ti a tuatuangaki ngkai ikai.

Te raka ke te *success*, te *customer satisfaction* ke kukureia ke tobwan kainanoia ara botannaomata. Anne, ao anne ae e kataki ngkai. Bwa ngke ti roko ao ngke ti kataia n tobwai kainanoia taan oroben; ao tera ae a taekinna nakekei. E bon ataia aia boto are te Unimwane arei, te ruti, te ruti te takataka. Kam kabanea ana mwane Kiribati taan oroben. Tera ngkai; aki tuatua. E na raka n ningai, karokoa e na raka ngkai n ningai te $4.00? Anne te ruti? Tiaki. Anne tobwan kainanon te botannaomata. Ae anne nanon te bae te *success* ke te tokanikai n ara katei. Bwa ti na aki uakora tobwakia ara botannaomata n ti te mwane, bwa tiaki anne. Ko na tobwaia naba ni kainanoia ao te Air Kiribati teuana te kainano ae e rangi n rota te kainano, ao anne are e kotekoteia te Minitita man te Aono n Raina ao are e katerea naba te Minitita are e kaitara.

Anne ae ti na kaunga ngkai, ao ae ngaia ae ti kataia ni karaoia. Ao ngke I taetae n te akaunti arei, are I bon taetae mani waare ake i matau ma are a bon anganai waare ae e raka.

Ngaia are I kangai; ti kaitau bwa ai tibwa naba kanga te *history* aei n ana akaunti te Air Kiribati ae iai te raka. Ti a riai ni kaitau n te tai anne.

Ao anne are I bon taetae iai ma are e nang kataia ni kaokia, I aki kona okiria bwa N na tangiri naba beeba ake I taetae mai iai bwa are I aki kantaningaia bwa e na manga taetae bwa ti taetae iaon tobwakin kainanoia ara botannaomata ni kainanoan kanakoraoakin te kibakiba bon iaon abara ae Kiribati. Ngaia anne ti a kawa ni mwaninga nako n tarataraia ara botannaomata ni kamangora kainanoia bwa e a kakawaki riki te mwane, tiaki anne.

Te *party* ae e Tautaeka ngkai, ti tarai itera ni kabane. Ao teuana te bae e kakawaki n te *business success,* ko na taraia bwa e na *sustainable* ke e na reitinako.

Ngaia are te mwane, kainanoia ara botannaomata. Kainanon te naan *stake holders* ao e na taraki bwa e na sustainable. Ao anne ngkanne ae ngaia ai kanoana ngkanne ae e taekinna te Minitita, ae iaoni kawaina bwa ti nang kaboua karekean riki wanikiba aika a boou. Anne teuana te bwai, ao tao ai bon te *capital* ae ngaia ane e taekinna naba te Kauoman. Tataninga bwa iaonai kawaina kawenean te babaire ibukin te Air Kiribati.

Ao tao man taeka tabeua akanne, ao I boutoka te kaoti. Ao e rabwa.
Tibiika: Ngaia I a nakon moa te Tia tei mai Tarawa Ieta, e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. E koaua ae ai tibwa moan taetae ao N na kamauriko Tibiika ma te Beretitenti ao ai kain te Kabineti ao ai Taan tei. Kamna bane ni mauri n te bwakantai aei! (Mauri).

Ao e koaua e na uarereke au marooro bwa I tabe n ongongora ao e kateirakeai tao ti teuana ke uoua te bwai ae I kan taekinna bwa au koaua iaon te bwai ae maroroakinaki aio.

Ao te moanibwai ngaia ti bon raona raora n Tia tei n te kaoti ae ti a tia n uotiarake iaan koauana are aio kanga bon te kainano ae e riai n taraki. Ao ti ataia ae tiaki te kainano ae e boou n aron are e rangi ni teretere n ana kaeka te Tautaeka bwa te kanganga ae e a rangi ni maan ao a mwaiti aron marooro iaon te kanganga aio ma aron kabwarabwara bwa tera ae e reke nakon te kambwana ae te Air Kiribati. Ao tao te koaua are e teimatoa iroura bwa ngkai ti a mena inanon te tai aio, ti na taekinna bwa te kanganga ngkana ti noria bwa te kanganga ae e teimatoa n riki.

Bon ti teuana ae I kan taekinna, ao I rangi ni karabwa te Tautaeka bwa bon anne ae ti kantaningaia bwa e na bon boutokaia bwa e bon oti ni marooro are bon aio teuana mai ibuakon te naan *services* are a bon aki kona ni kanakoa, ae te kaibuke, te kibakiba bwa are aio e boni kainanoia ngkai a rangi ni mamae nako. Ao ti karabwa ni kaekan anne ao ti kantaningaia.

Tao bon ti te bwai ae kateirakeai I boni iangoia bwa N na aki teirake, I aki kan uneakina ngkai aron kanga korakoran te Air Kiribati ni kaitara te kanganga ke te *demand* ibukin ana *service* n te tai teuana ma te tai teuana.

Te bwai ae bon ti kateirakeai iai, bon te titiraki ae e kangai. Bwa are n te ririki ae e nako ke tao te ririki naba are mai imwaina, ao e a kaman riki te kanganga aio are e bon aki tau ana konaa te Air Kiribati ni kaitara kainanoan ana *service*.

Tao te titiraki are I bon taekinna nakon te Tautaeka aio, ngkai iai manga ana iango riki tobwaia. Te titiraki are e kangai; bwa n te tai arei bon akea kaubwaia ae e na kona ni karekea te Air Kiribati n aki tarai baike a tia n riki nakon te kambwana ngkana e bon ataia bwa aio te need ke tao e bon katikua bwa e na boni katikua nakon te Air Kiribati bwa n te tai teuana ane e na kona ni boni kaitara.

Ma are ti a boni ataia bwa e a bon aki kon ani kaitara tibwangana te Air Kiribati. Ao tao e koaua iai te kantaninga are e kangai; ti aki buta te *RERF* ao ti rangi n ota n te takete are ti kamoamoa bwa e teke $1 te birion.

Ma bon te titiraki, bwa ngkana bon akea te kibakiba ao bon iai kain Kiribati aika a boni kona ni mate iai.

Ngaia are bon au titiraki ngkai I tabe n tekateka ae I kangai; bon akea ami mwane ke boni mwanen

Kiribati are e boni kona ni butaki n te tai arei n ti katoamaua riki ana kibakiba te Air Kiribati bwa aoria n akea te kanganga ao aoria n tobwaki kain abara ae Kiribati ke tao bon iai riki te takete are e na koro moa $1te birion ao kam a tibwa kona ngkanne tao ni kabonganai. Bwa ti ataia bwa tao e eti tao kabonganan te *RERF* n te tai arei, tao ti ibukin kabarantan te kataumwane. Ao tao kam a tibwa karaoa ami *policy* ngkai ibukin butan te *RERF* ke rakana ibukin karaoan taian karikirake.

Ma ti ataia naba bwa are bon iai naba te mwane ane e a boni kaman tauraoi tao ibukin kanganga ke e bon kona n iangoia te Tautaeka tao 2 ke 3 te ririki n nako ibukin tobwan te Air Kiribati.

Ngaia are ti a karabwa te Tautaeka ao e koaua iai marooro ake a tia n taekinaki ibukin te Air Kiribati, ti aki uneakina anne. Ti ti uneakina te kanganga are e a riki ngkai, e riki naba imwain aki kabwatan te kataumwane ao au kantaninga nakon te Tautaeka bwa e a moantai n kibara aio. Ti ataia ae iai te mwane n aron are e taekinna te Tia tei mai Kiritimati. Ngkai ti taetae ngkai ao ti bon ataia naba bwa iai kaubwain Kiribati are e kona n tobwa moa aio bwa are bon te kanganga.

Ao e rabwa ao te katekeraoi nakon te Tautaeka inanon ana waaki riki n tobwakin te kanganga aio nakon te 4 n ririki ae imwaira. E rabwa.

Tibiika: Ti a nakon ngkanne te Tia tei mai Abaiang. Iai am *point of order* te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: I ti kaeta ana marooro te Tia tei temanna mai Tarawa Ieta ae karineaki. I taku bwa e kairua ae ti aki kaman kabongana te mwane ao ti a tibwa karaoa ngkai ara *policy* ibukin n te *RERF* n taina aio. E kairua, ti a kaman karaoa anne ngkana e tanrikaki ao e ataia bwa iraua te mwane ae ti a tia ni kabanea nakon te Air Kiribati e kona n nora te akaunti. Ma anne ti karaoa ibukin ae e bane moa ara tai n iangoa maeun moa te kambwana.
Ma ngkai iaon ae manga te waaki rake ae bubura, anne ngkanne ti nang kabongana raoi te *RERF*. E rabwa.

Tibiika: E rabwa anne ao e nakoim te Tia tei mai Abaiang, Hon. Betero Atanibora. E nakoim.

Hon. Betero Atanibora: Ao ko rabwa *Madam Speaker.* Ao e koaua I rangi n kan taetae naba iaon te kaoti ae moan te tamaroa aio. Ao I bon rangi n karabwa te Tia tei mai Makin temanna Hon. Pinto Katia ngkai e a rangi n tabeka te kaoti ae e rangi n tamaroa aio n te tai ae moan te tamaroa. E angaraoi ma tain taekana ao e boni kaea raoi taina.

Tibiika n aron ae I taekinna ae e angaraoi raoi taina, bwa aio raoi te tai ibukina bwa a boni bane ni boou kain aon taian taibora.

Ngkai e boou kain aon taian taibora ni kabane, e boou iango. Ao iango akana tao e tabekaki mairoun te Tia tei mai Makin ae karineaki, I taku bwa e a kaman noraki ao n te tai aio e nang katamaroa. Bwa ti te kanganga ae rotaki iai Makin ao aban te Itera Maiaki, bon Abaiang naba.

E ngae ngke a mwiati baao ni mwamwananga ma ti rotaki n te itera are iai naba ara aoraki. A kona n iai ara aoraki n te tai ae e rangi ni karina ao ni katawe. Ao n te tai aio ao ko a bon noria bwa ai bon ti tewana te wanikiba. E nang kanga ngkanne n roko ara aoraki man ara abamwakoro i Abaiang ma e na toka n te booti temanna 3 te aoa. Ao ti rangi ni kakatonga ngaira bwa are bon ti iraua te miniti, ti 10 te miniti mai Abaiang nako Tarawa. Ao anne ae a rangi ni tangiria kain Abaiang riki koraki ake a bon aoraki.

Te Tia Babaire e koaua iai te kanganga, ma ara onimaki e rangi ni bubura irouia taani mwakuri n te tai aio ma te kantaninga are ti na kona ni kangai. Iai te kanganga ma akea te kanganga. Anne raoi te Kibu ni kora are ti na kona n angania taani mwakuri n te tai aio bwa iai te kanganga ma e na akea te kanganga.

Bwa bon te kanganga ae a kaman ataia taani mwakuri, ma tera ae ti nanonna ae e na akea te kanganga? Boni ngaia aika a kaman tauraoi bwa a na urubekea te kanganga anne.

Ti na angania te onimaki. Ao ngkana e moantai n tabekaki te kaoti aei n aron are I moan taekinna, e angaraoi ma taina ngkai e tabekaki nte tai aio. Bwa ara kantaninga bwa te Tautaeka e na kamwakuria ao e na katamaroa te kibakiba inanoa.

Ao I marooro naba tabeman taani mwakuri n te Air Kiribati. Ao inanon ara tai ni moi nangkona ao a taekinna nakoi ae e kangai; e koaua e bon raoiroi ao ai tera ngke ami Tautaeka aio e karawta naba te *domestic flight* bwa bon anne ngkai te kanganga.

Ao ngkana arona bwa e rawata te kibakiba iaon aba, ao e na rangi n *build up* ana *capacity* te Air Kiribati ao e na kona ni *build up* ana wanikiba Kiribati are iaoni kawaina ni bon roko ngkana a rona bwa e bon toki te aoraki aio.

Ngaia are e bubura au onimaki irouia taani mwakuri n te tai bwa are a bon ataia bwa a manga bane ni boou, tao a boou kain te Baba n tararua. Taani mwakuri a bon rin naba angia ngkai e kaoti Tobwan Kiribati n ana kauoua n tai n te ang ae boou.

Ngaia are bon au kaunga nano nakoia kain te Air Kiribati ao au karabwarabwa naba nakon te Minitita are mai imwaina, ao au karabwarabwa nakon te Minitita ae e boou ma ribun angin n te tai aio ni karaoa are ana kabanea n tamaroa n aron are e a tia n taekinna, ae e a rangi n mwaiti ana strategy aika a taku bwa e na kona ni kaitarai kanganga aika imwaira.

Ao bon au onimaki ngai ae moan te bubura ngkai I kakoaua bwa e kangai; e kangai ana taeka St. Bauro: '*mamarau boni korakorau'*. Mamarau boni korakorau, ngaia are te mamara are tao e namakinna te Air Kiribati ke a karikiba bwa korakorana, ke a karikia bwa korakorana. Ma tai taraia bwa bwaran nanona tao n ongo bwan aika tao a na kamamaerai nanoia. A karikia bwa kanga angin nanoia ao kaaki marooro ake tao a na bunno nanoia iai ao e na karika nanoia bwa a nang aki mwakuri raoi. Mwakuri raoi kain te Air Kiribati ao I onimaki iroumi. Ao I ataia bwa temanna ngai ae N na rangi n kabongana ami *service*.
Ngaia are au kaunga nano nakoimi kain te Air Kiribati ao aio bukin rineara. Ti na kaungai nanomi. Ti na kakaungai nanomi ma n tabetai kam keiaki naba ni butimwaei ara marooro n tabetai bwa tao e na manga matoa, ma kam bon ataia bwa ti rangi n nano iroumi bwa are ngkami taainako aika kam rineaki bwa taani mwakuri ibukin te botannaomata. Ao ti teimatoa n nano n ami tarena, ti tebo nanora ma kain te Kaitara. Ngkana tao e erake bwanara ma nanora ti rangi n tangiria bwa e na bura ieta abara ae Kiribati bwa bon anne bukin katokakira ikai n te kai n tekateka bwa are ti na aki katorotoroira ma te bwai ae moan te kakawaki iroura; bwa ti na ibuoka n iango.

Ti na ibuoka n iango bwa e na rikirake abara ae Kiribati ao a na kru naba taani mwakuri bwa e kangai tekaraki; '*tamaroan am marooro nakon te tia mwakuri ao e rin angin te tia mwakuri. Tangibuakan am marooro nakon te tia mwakuri ao e tangi nako te tia mwakuri'*. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei mai Abaiang ao ti a nakon ngkanne te Tia tei mai Maiana, *Hon. Vincent Tong.* E nakoim.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko kanakoa te *floor* nakoiu.

Ma tao imwain ae I waaki, ai bon te kamauri bon nakoim, taani mwakuri, Te Beretitenti ma Kabineti ao bon raora n Taan tei ni kabane. Ti na bane moa ni mauri! (Mauri).
TE karabwarabwa nakon te Tia tei ae rine maiMakin ibukin ana kaoti ae moan te tamaroa. Eng, inanon au tai n ongongora n te naan marooro ao kanga I noria ao ti namakinna naba ngaira kain Maiana bwa ti rotaki naba n te kanganga aei. Ma ti tekeraoi ngaira kain Maiana bwa e ngae ngke ti rotaki ma ti tekeraoi bwa ti kaan. Iai riki ara *option*, tao te booti, te *speech boat*. Ngai ni koauan raoi, I tuai man totoka n te wanikiba. Ma are tina uringira naba kaara, aoraki. Iai n tabetai tao te katawe.

N tabetai naba kamna uringnga, e rangi n korakora te buaka ao I taku bwa imarenan Maiana ao Tarawa te kabanea n rawata iai te betinako.

I taku bwa ni bon te wiki ae e nako ao I boni bubuti katamaroan te *communication* iaon kawa riki aika Tebikerai ma akea ana kanganga te

Tebikerai bwa are boni kaan ma te *air port* ma tao te kawa riki are teuana ae Bubutei ane a boni mena i tabotabo. Ao te *air port* e a manga mena mai tabona mai ikai mai Meang.

Te kanganga ngkanne n aron are e a bon tia n tataekinaki ibukin kanga angan te reitaki. A tuangaki, bwa I taku bwa e katoa Kanimabong ngkoa te kiba te bwantai. A mwananga kain Bubutei 2, 3, 4 te mwananga ao moan te buakaka te kawai. A roko ao a tibwa kaongoaki bwa ai akea te mwananga n te bong anne.

Ngaia are kanga ti te kaokoro te kanganga, bwa are angin te tai ngaira mwamwanangara n te bwakantai te aoa 5.00pm te aoa 6.00pm. Ngaia are ngkana iai te *delay*, tao bon ti teuana man te aba teuana ao e a manga cancel te flight. E aki kona tao e taonaki 2, 3 te aoa n ai aron aia kanganga nake a raroa, e a manga taoanki riki nakon te bong teuana. Ai akea riki angana bwa are e aki kona ni kiba n te bong.

Ma ngkanne ibukin te kanganga are kanga iai riki te kanganga are teuana are kanga bon ti teuana te naan kiba n te wiki, ngaia are ngkai ti teuana te wanikiba. Ngkana e a manga taoanki te *flight* nakon te bong riki teuana, kanga bon angin te tai e a manga taonaki naba anne ao e a manga kaokaki nakon are manga bongin te *flight* are bon te Kanimabong. N ai aron are I kaokia, kanga kam bia n aron are kam taekinna kain te Tautaeka. Kam rangi n rarabwa ngkai kam boutoka te kaoti, kam uringia ara kara, ara aoraki, ataei ao bon aomata are tao iai te katawe irouia ke tao a maka te buaka.

Kanga bon ti akanne au marooro *Madam Speaker* ao e rarabwa, ao I kabanea te kaoti.

Tibiika: Ti a nakon ara tia marooro are imwina, te Minitita n te *Education* Hon. Alexander Teabo. E nakoim.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kani marooro iaon te kaoti ae moan te tamaroa aei te Tia Babaire, kioina bwa te kaoti aei e tamaroa bwa aio boni kainanon te botannaomata. abara ae uaemanako. Ti kainanoa te baao ni mwamwananga iai.

Ngaia are boni kabaean te Tautaeka bwa e na kateimatoa te *service* ae tawe n aron aio. Ngkana tikamauna ao ti ribuaka, bwa ti aki kona ni kamaeua ara botannaomata ngkana akea te baao ae e birimwaka n aron te wanikiba.

Ngaia are e na riai n teretere bwa kamaeuan te kambwana aei, e riai ni *priority* ao e riai naba n rangi n taraki.

Ao e koaua ae e taekinaki bwa akea te *subsidy* nakoina n taai aike a nako ao anne ngkanne ae I taku bwa e na karika tangin nanoia kain Kiribati. Bwa ngke a rineira ngaira kain te Tautaeka, ti riai n nora te bwai ae kakabongana n

taainako. Ao e riai n roko bain te Tautaeka ni bwaai ake a bane ni kabongana te botannaomata. Anne raoi te Tautaeka ae e na tara kainanoia ana botannaomata ao e na riai n tarai iterai ake a kainanoia te botannaomata bwa a na karokoi ana buoka iai. E na aki karaoa ana kambwana bwa te private sector. Anne bukina ae iai ana kambwana te Tautaeka. Bukin anne bwa iai te second *layer* irarikina are bon te *Central Government*. Iai te *second layer* are i akuna ke rabwata ake kanga a na kakabongana tibwangan te Tautaeka.

Ao anne ngaia are ti taku bwa ngkana ko ataia bwa kainanon te botannaomata, karokoa bain iai. Ma ngkana ko ataia bwa ko a tia n aki kabwaka te *subsidy* nakon te rabwata aio, ko bakaineia am botannaomata. Anne raoi.

Ao te Tia Babaire aki roko ara wanikiba ae ti kantaningaia ao ti tuangaki ikai bwa ngaia a kateitei n te bowi ma tao e a kamaunaki ke tera. E roko te article iroura ao ti noria, ngaia te kambwana ae *USA* te kambwana are i Amerika are e taekinaki bwa ngaia e *liquidated* ngaia e aki bwa e na katea te Tautaeka ni Kiribati. Bwa ngaia iai te kanganga bwa e aki karaoa nanon te agreement a re te *CASA* are e nakomai n tuoia ana men ate USA, are mai Amerika. Ngaia e aki meet ana requirement te *USA*. Ngaia are e aki kona ni kangaiakinaki bwa e aki kona n roko te wanikiba arei ao e a taekinaki bwa aongkoa are e a bua tera. Ngaia are anne te bwai ae ti taku bwa e aki raoiroi. Ao te *loan* are n te *KPF* ma te naan raa, ao e aera te Tautaeka ko aki boutoka aio.

Ngaia are ngaia te Tautaeka aio ti kakoaua bwa ngkai ti noria bwa kainanon te botannaomata, ti riai n rinnako. Ao e koaua ti karabwa te tai ae e nako, ti karabwa te kambwana aei bwa e na keiaki. Ao ti na bubuti bwa a na mwakuri raoi ao te Tautaeka ti na karaoa tibwangara ao ti karabwa te kaoti aei ao ti na aki manrerea te kaoti aei ao ti na aki iangoia bwa ti na tiringnga ma ti na uarokoia ao ti na katamaroa bwa aio maeuia ara botannaomata.

Ngkana iai ae e kakaiaki inanon te tai aei ao e tangira Tarawa n te tai ae e waekoa, aio te baao ni mwamwananga ae e na karokoa ikai. Aio ae a kainanoia ara botannaomata ao ti na aki manga kangai ibukin te mwane ke tera. Anne te *point* ae ti riai ni katerea bwa ngke ti rineaki, te botannaomata ae e rineira ao ti riai ni karaoia. Ao ti na tarai kambwana ae a manena ibukira, ibukin kainanoia ara botannaomata. Te kaibuke, te telecom, te communication ao ae aekakin aei bwa ti uaamae nako. Ma ngkana ti nang bane ni kakbiria bwa kanga kambwana aika te naan *private* n aekakin aikai, ao ngaia kainanoia ara botannaomata inanon baia, ao anne ngkanne te kanganga a na tangiroa ara botannaomata ma ti na keiakina uotara.

Ao I karabwa te Tia tei are e tabeka te kaoti aei ao ti na bane ni kekeiaki. Ti na boutoka te aekaki n iango aei bwa ti ataia bwa kainanoia ara botannaomata. Ao ngkana ti aki raoi karaoia, ao a na bane ni kananoanga ara botannaomata.

Ngaia are I kangai; e riai te Tautaeka. E a tia n anga bwanana te Tautaeka ni butimwaeia, ti na keiaki. Ao ti karabwako te Tia tei mai Makin ngkai ko tabeka aio. Tabera ara botannaomata. Tabera ma ngkami ara botannaomata ao ti na aki tara te tera ma tera.
Ngkana ti kakoaua bwa aio mauria ara botannaomata, ti na *go for it*. Akea te bwai ae e na tiku ikai n aio. Ko rabwa te Tia Babaire.
Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Tia tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Ngkana arona bwa tiaki te *point of order,* ko katekatekai. E taekinaki 2015 ae akea te *subsidy* iai, bwa are e aki ruti. E nang tibwa ruti n rokoia te koraki aikai man 2016 n ua ngkai ao n te ririki ae e na roko. Anne ae I taekinna.

Tibiika: Ngaia ko kaeta am taeka arei are e kaburea te Minitita. E raoiroi e tikiraoi am *point of order.* Tao e a boni bane, ti nang nakon ngkanne te tia *sum up.* Ao I a kaokia nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Makin.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia Babaire ngkai ko kona n anganai bwa N nang maroroakina baika a tia ni maroroakinaki inanon te tai aio te Tia Babaire. I taku bwa e teretere bwa are aio kainanon te botannaomata ao e teretere naba n ami marooro bwa aio te *service* ae rangi ni korakora kainanoakina iroun te botannaomata.

Ao ti rangi ni kaitaua te Tautaeka te Tia Babaire. Ti rangi n kaitau n aron kaekan te kainano aio iroun ana botannaomata, ao e aoria ngke tao I tabekia tao I aera tao I a bureti ke tao I aera te Tia Babaire. Ma I karabwa nanona bwa e butimwaeia. I rangi ni karabwai marooro ni kabane ao I kaitaui kanga iango ni katamaroa ake I taku bwa e na riki bwa katabetabean ana kantaninga te Tautaeka aio ao ai moara riki nakoia kain te Air Kiribati ma te Minitita te Tia Babaire, ao ae I bon teimatoa ni karabwaia. N aron au marooro ae e kangai; ti karabwaia e ngae ngke tao e a kani boo te un imatan te kaunta ke tao tera. ma ti teimatoa ni karabwaia ao ni kaitaua.

Ao ti rangi n kaitaua riki te Minitita n aron ana kataratara. E aoria tao bon iai nakobuakan marooro tabeua ma aikanne kanoan te marooro iaon te tai aio. Ma ti kaitau ao ti karabwarabwa ao ti na anga naba ara boutoka nakon te Tautaeka ni katekeraoia ma ana taani mwakuri n nora riain te kainano are katamaroakin riki te kibakiba nakon te Air Kiribati ibukin abara aika a tionako te Tia Babaire.

Man marooro akan te Tia Babaire ao I a bubuti tabekan te kaoti.

Hon. Tekeeua Tarati: *Point of order.*

Tibiika: Tera am *point of order* te Minitita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ngkana ko kariaia bwa kagna tiaki te *point of order* ma N na ti karau nanoia Taan tei ake kanga a kakaewenako bwa I bane n *note down* kanga ami marooro iaon are te *customer seevice* . E nakobuaka, e ririmwi te wanikiba ao e aera riki. Tera ngke e kona ni karekeaki arei ao arei.

Ma I ti kani kaitiakia nakon te ongora, bwa I bane note down akanne ao aikai kanoan au marooro ma au tiim. Au kantaninga bwa ti na bane nikona n address te naan kanganga. Ko rabwa.

Tibiika: E rabwa te Minitita ao ataia ngkai te koraki ake iai nako kanga aia raraoma ibukin te waaki ao ko a tia n note ni kabane bwa ko na address.

Ngkanne N nang kanakoa te kaotinano. Bwa te Maneaba aei e butia te Tautaeka bwa e na katamaroa riki te kibakiba imarenan aban nako Kiribati. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E butimwaeaki te kaoti.

Ti a nakon ara kaoti are imwina. Te kaoti are imwina, ao N na ti okira moa te Tia tei. N na kanakoa am kaoti aei ke are iai ngkoa are kanga iai ngkoa ae ko kariaia bwa e na kakerikakaki. E nga iai am kaoti are ko kani kanakoa, are nambwa 5 ke nambwa 6. E nakoim moa te Tia tei.

Ti na kakerikaka are nambwa 5 mai iaon ara ota bebwa bwa e riki bwa te kabane ni kanoan te bong aei, ao ti a nakon ana kaoti te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru, Hon. Bwatoromaio Kiritian ao e na kaekaki iroun te Minitita n te *MISE.*

Hon. Bwatoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika. Au kaoti ane N na tabekia ane nambwa 6.3 ke te *motion nambwa 5.*

Tibiika: Taiaoka te Tia tei ko taku bwa N na kakerikaka nambwa 5 ao ko anaa nambwa 6. Ko tangira nambwa 5 bwa e na kanakoaki. Ngaia ngkanne e bure ae e na kaeka ngkanne.

Ti na kaeta raoi am kaoti bwa e aoria n ae e eti raoi a ra *record*. Ko na tabeka are *motion number 5* ao e na kaekaki iroun te Minitita n te *MELAD*. Ao e nakoim am kaoti.

Hon. Bwatoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ae ko rine. Ao n au *motion number 5,* ma imwain ae I waakina tabekan au kaoti ao I a bubuti ti bitakin taeka tabeua akana a tangira kaetakin te *spelling.* Ane iaon te *motion number 5 ae ' the world heritate site'* bwa tiaki *'the world in heritate'* ti ngaia anne ae e na kaetaki ao n te *translation* ngkanne: ane to '*advocate nomination'* bwa tiaki *'registralion*'. Bwa *nomination to indicate land fishbond, softbond and algae bonds in the world heritate site for funding.*

Kamauna ane '*from Pippa from funding to present them.*

Tibiika: Kan ti wareka taekan am kaoti ni kabwaninna bwa e aonga n ae e eti raoi taekana iaon ara rekoti. Ti wareka taekana ni kabwaninna ko karaua bwa N na kaeta au bebwa. Uotiko bwa ti ata te bwai ae ti na kaetia iaon am kaoti.

KAUBWAIN ABARA IAON TE ABA AO ARA MARAWA A RIAI NI KAREKEAKI MAI IAI KABWAIA AO KAUBWAI

Hon. Bwatoromaio Kiritian: Ao ngkanne I a wareka taekana n aron aio. *Kaubwain abara iaon te aba ao ara marawa a riai ni karekeaki mai iai te kabwaia ao rikiraken te kaubwai. Ibukin aikai ao te Auti aio e na butia te Minitita are tabena ni mwakuria aron ae a na kinaki iai kaubwain abara aika nei ni baneawa, nei n taoro ao kaubwai riki tabeua iaon te aba. N aron te nei ni bokaboka i Beru, bwa a na kinaki n te 'world heritate site' are a na kona ni kateimatoaki te mwane ni buoka.*

Ngaia ao tao I a waaki nako mai ikanne ngkanne te Tibiika ae ko rine. Boton te kanganga n tabekan te kaoti aio, bwa iai kaubwain abara ae te nei n taoro ao te nein i baneawa ao n ikotaki naba ma te nei ni bokaboka. A bane ni mena inanon te nei ae ti teuana, ma oin te kanganga bwa a kanaki nako iterana man te itera ae teuana nako tanrake man te aba.

Ngaia are oin te tabeka aio ngkanne bwa karekean te mwane ni buoka man te itera ni Botaki n ibuobuoki aonnaba aio ngkana e kona te Botaki are tabena ni mwakuria aron ae e na kona naba n reke te buoka nakon kaubwain ke marin abara aikai n aki kua moa mwanen ara Tautaeka ngkana e koaua bwa iai angaraoia ni kona n rinnako n te Botaki n aonnaba n te itera nibuoka aio. Ngaia are aio ae I moanibwaia ao ngkana tao e koaua bwa iai te kanganga bwa iai bwaai aika a na kakoroaki nanoia n aron are e tangiria te *World Heritate site,* ao I a manga tabekia n reitia naba nakon au Tautaeka bwa e kona ni mwannanoa naba te kainano aei man ana itera ni ibuobuoki man ana Tautaeka.

Ngaia are aio ngkanne kanga bon te oi ni kainano iaon abara ae BEru bwa iai neei ikai aika a rotaki, e a rinnako, e uruaki te bono man are e kaea tanrake are i Meang ae te nei ni baneawa naba ao te nei n taoro ao i Maiaki te nei ni baneawa, te nei n taoro ao iai rakana ngkanne teuana bwa te nei ni bokaboka. Are ngkana tao e butimwaeaki ae te nei ni bokaboka aio n are i Maiaki bwa kanga e rangi n unique riki ao akea arona iaon Kiribati. Akea aron te nei aio ao te amwarake ae e raka aio iaon Kiribati ao tao iaon te aonnaba.

Ngaia are ngkana e noraki aio n te Botaki n aonnaba aio ae te *World Heritate site,* ao I taku bwa tao e

na kona n reke kanga te ibu mai iai ao tao e a mwano ikanne ana mwane te Tautaeka bwa e a kona n tarai aikai ngkanne te Botaki aio.

I a kawenea aio te Tibiika ibukin te marooro. Ko rabwa.

Tibiika: Ao e a tia ni mwemwe te kaoti mairoun te Tia tei mai Beru temanna ao I anganiko ngkanne te Minitita n te *MELAD* bwa ko a kaeka.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao I a moanna ma te kaitau ni bwanan te Tautaeka. I a kani kaitaua te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru n ana kaoti ae moan te tamaroa, moan te tikiraoi, te tikaua rerei ao tao tera riki taekana ae N na taekinna iai.

Ma ibukin aikai ngke e noria te Tautaeka bwa e tikiraoi, e botonimwane, ao e rerei ao ti kukurei n taekinna ni kaoti nakon te Auti aio bwa ti boutoka te kaoti aio.

Ti boutoka iaan te kantaninga are e na kamatebwaia e Tautaeka. E na karaoa ana kamatebwai te Tautaeka n raonaki ma te Botaki ni mwakuri ae te Botaki n Akawa ni kataia ni kakaei raoi bwa baikara riki kabwaia aika a na kona n reke mani kaubwai aika a mwaneweaki n te kaoti aio *Madam Speaker*.

N aron are e taekinaki n te kaoti, ao e tangiraki bwa kaubwai aikai aika iaon Beru aikai, kanga a na karinaki inanon ana list te World Heritate. Are ngkana e rin ikanne ao e na kinaki n te aonnaba bwa a na katanaki ao a na kanaokoroaki ao a na katanoataki taekaia bwa te rongorongo nakon te aonnaba.

Ngaia are imwain karaoan aio ao bon iai moa kamatebwai ke te data *collection* ma te *history* aika a na rikoaki taekan rongorongon kaubwai aikai bwa a kanga n riki, ao antai aika a bwaibwai iai. Ao e koaua bwa bon ti aio iaon Beru ke iai riki. Iai naba i Marakei te aeka ni bokaboka ma are e karako ma e mwaiti riki are i Beru.

Ma are i Marakei, bon iai naba te aekaki ni bokaboka aio ma are aki kakabongana kain Marakei bwa are e uarereke.

Ngaia are inanon kamatebwaian aio ao are ngaia are ti taku arei, ti na kamatebwaia ma te Botaki n Akawa ao ti na mwananga nako riaon abamwakoro n noria bwa ti a raona naba aekakin aio i Beru ao tao iai naba aekakin aikai.

Moan te kanganga aron aio. E aki kanganga, e bebete iroun te Tautaeka. Bwa are imwin karaoan ana kamatebwai ao ma te Botaki n Akawa ao a katebenakoi naba n nakon te rabwata are e tabe ma tuoakin ao kabwatakin te bwai aio ae e aranaki bwa te *World Heritate convention* are e mena iaan te *UNICO*.

Ngaia are e tangiraki te *collection* ibukin aio, aon tian aikai ti a mwakuria ma te Tautaeka ao ti a kanakoi nakon te rabwata aio.

Ma I nanonna ae ti na buokia ni mwakuria ma te Botaki n Akawa ibukina bwa iai ara iango naba iai.

Bwa ngkana arona bwa ti a karaoia n aron aio, ao kanga arona ngkanne bwa a nang rokanaki kaubwai aikai. A nang rokanaki, ngkana a na kanaokoroaki ni kationakoaki bwa bwaai ni kamataku n te aonnaba n rongorongon te aonnaba.

Ma iai te iango ae e iangoaki bwa ngaia ae ti na mwakuri ma te Botaki n Akawa iaan bukina are tina nora naba kakawakina, te naan bwai n aoraki ma rengarenga nako ake a na kona ni kaboaki nako n iokinibwaiaki nako. Ao ti na katinea mai ikanne bwa e nga riki te kaubwai ae e bati mai iai. E bati ngkana e riki bwa kanoan *World Heritate list* ke e na bati riki ngkana arona bwa ti anaia ao n ikonibwaia nako ni kakaea bonganana i tinaniku.

Ti na katinea ikanne. Ao inanon ara katinetine ma ti kunea bwa e kabwaia riki aio, te kabwaia riki ae e tine ikai ao ti a nakon naba arei n uaia ni karaoia.

N te tai aio ao te Tautaeka e tauraoi moa ni karaoa te maintenance ae e uarereke, kanga ti kawakinana man te kanaki bwa e aonga ni mano moa n te kanaki. E na karaoia ni kamanoa moa imwain are e na roko te kamatebwai are e bubura nakon te kaubwai aikai.

Man taeka aikai *Madam Speaker* are I a tia n taekinna, e butimwaeia te Tautaeka ma te kantaninga are e na karaoa ana kamatebwai riki n ukeria bwa bon aio raoi te kantaninga ae e kantaningaki nako iai ke iai riki aan ae e tamaroa te Tibiika. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Akea ae e na taetae iaon te kaoti aei, bwa N nang kanakoa nakon te Minitita. Te *Leader* n te Kaitara kanakoa am marooro.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire ao I kaitaua te Tia tei mai Beru temanna ibukin ana kaoti aei. I taku bwa e rangi n kakawaki te kaoti aei tao ibukin kaubwaira mai abara ao mai marawa. Ao tao ti tabeua tao kanoakin te kaoti aei, ae te kaubwai naba are a kona naba ni kawakinaki ke ni kinaki n te aonnaba iaan te boraraoi are e mwaneweia te Minitita.

Ma I taku bwa aei e boni kaineti ma aron kaubwaira are e rekereke ma ara katei, bwa are iai naba tao te naan bangota ke taabo iaon abara aika tao ti na riai naba ni kawakin ibukin kakawakia ni karakin abara ao n ara katei. Ao tao aei naba ti kani karinna bwa are aei e boni kaineti naba ma aron ana kataratara te Tautaeka ibukin te 20 n ririki (KV 20), ma ibukin kanga kamanoaia ke tao manga kamaeuan taabo ake kanga a kan bua mataia ibuakon te kai ni manga karauaki ni kaitiakaki ao ni kawakinaki bwa te naan rongorongo aika a rangi n kakaongora ao a kakawaki ibukin abara ae Kiribati. Ngaia I rangi n kakaitaua te kaoti aei, bwa I taku bwa aei naba

teuana ae kaubwaira mai abara ae tao e boni kaineti ma katein abara.

Ao ti kakoaua bwa te nei are i Beru kanga e bon rangi n onoti. I taku bwa anne te bwai ae e rangi n kakawaki bwa bwaai ake a onoti ae e na riki bwa karakin abara ae akea aekakia. Ao aikanne ti nang boutoka aron kamanoakia ao tao tarakia bwa a na aki mauna mataia.

Ao aei kanoan au marooro tao ti ni karekerekea ma kanoan a na kaoti te Tia tei mai Beru. Moan te kakawaki te kaoti aei ao ti na bubuti bwa a bon rawata ana waaki te Tautaeka ane e a tia ni moana ni waakinna iaon te itera are kamanoan taabo ake a nang kakawaki ibukin ara katei ao karakin abara.

Ao ti na bubuti bwa e a reke naba ara tai ni manga boutoka aron ana waaki aei ni karababa riki aron te kakae are a tia ni wawakinna ibukin tarakin tabbo ake a na riai ni kawakinaki. Ao tao ngaira naba mai iaon ara abamwakoro ae Abemama e rangi n tiraua naba karakin Abemama aika a kan moanna ni mauna taabo ake a rangi n kakawaki ni karakin abara, ao aei ti tangiria ngkai bwa teuana te abamwakoro ane e tarataraia naba te kaneweaba, bon abara ae Abemama. Ao aei naba ti na bubuti bwa ngkana arona bwa e kona ni manga kamarurungaki ke ni manga mwanenaki riki te karikirake ke kanoan ana waaki te Tautaeka iaon te itera aei ao ti na rangi n kakaitau bwa aikai ai bon rikiara bwa bwaai aika a nang kakawaki bwa a na aki mauna.

Ao tao ngaira ara roro ao aia roro natira, a moanna ngkain aki ata karakin abara. Ngaia ae I taku bwa bon iai ni kabane abamwakoron Kiribati taabo aika a nang bon riai ni kawakinaki. Ao tao iai akana a nang moanna ni mauna nako bwa a kanaki n te kanganga are kanakin mataniwin te aba.

Ao aikai bwaai aika tao ti na karinrin ni kanoan ana kaoti te Tia tei ae karineaki, ao ti boutoka kakawakin taabo n aron ana nei ane e mwaneweia Beru bwa a na riai n taraki ao ni kawakinaki. Ao antai ae e na ataia bwa ngaia tao bon te naan nei aika akea aekakia iaon te aonnaba ao e nang riki bwa kanoan te Okai te aonnaba are a na riai ni kawakinaki. Bwa iai taabo are aranaki are ko bon kona n norii rabwataia ao iai naba taabo ake a na riai ni kawakinaki kanga karaki ma katei ake a na riai naba ni kawakinaki ao a noraki naba kakawakia iaan te boraraoi are e mwaneweia te Minitita are *The World Heritate Convention.*

Ngaia aei ti kaitau riki ao ti kaitaua te Minitita ibukin butimwaean aei ao tao aei ti a manga karababa te bubuti nakon te Tautaeka ngkana arona bwa ekona naba ni karina ibuakon ana kakae taabo ake a rangi n kakawaki ibukin kamanoan katein abara ao karakin abara ake a moanna ngkai ni bua. Ko rabwa te Tia Babaire ao ti boutoka te kaoti.

Tibiika: Te Minitita n te Fisheries, Hon.Ribwanataake Tiwau

Hon.Ribwanataake Tiwau*: Madam Speaker* ko rabwa. Ao tao imwain ae I waaki nako, ao I a bon anga te karabwarabwa nakon te Tia tei temanna mai Beru ae karineaki n ana kaoti are I taku bwa e rangi n bongana ibukin iangoan rikiraken ana abamwakoro ao katanan bwaai ake tao e bongana ibukin ana abamwakoro.

E koaua e a tia ni marooro iai raou ni Minitita temanna man te MELAD ao e a tia n taekina butimwaean aio iroun te Tautaeka.

N na ti katerei ngkanne bwaai tabeua ake I taku bwa a kakawaki bwa a na riai n taraki n te tai are e waaki iai te mwakuri ibukin karokoan taabo aikai bwa a na listed iaan te *worl heritate convention.*

E rangi ni teretere kanga te moan objectives ke ana takete te motion are e uotia te Tia tei mai Beru, bwa ngkana I warewareka te motion te Tia Babaire ao e kangai; *te kabwaia ao rikiraken te kaubwai.*

Anne tabeua te naan kibu n taeka ae I anaia man kibun te motion aio. Ngaia are N na katurua au taratara iai ke au marooro ngkanne iaon te kabwaia ao te rikiraken te kaubwai.

Ti ataia bwa iai ana babaire te Botaki n Akawa iaon tarakin te naan nei ibukin karaoakin te baneawa, te bokaboka ao te taoro te Tia Babaire. Ngaia are neei aikai iai naba te kataratara iroun te Botaki n Akawa bwa a kakawaki ibukin te naan karikirake aikai.

Ngaia are e kakawaki iroun Beru bwa e na ataia bwa e nga te kawai ae e na toua. E na toua te kawai are e na kakawaki nakon te *world heritate site listing* ke e na waaki nakon karikirake are e na kabwaia iai ana abamwakoro.

Bwa te tai n aron are e taekinna te Minitita n te Envrionmenta, te tai are e listed iai iaan te *world heritate* ao a bane naba n toki bwaai ni kabane. E a roka naba ngkanne te karikirake, akea te bwai ae e kona ni kuakuaki man taabo akanne.

Ma Inora naba kakawakin are kamanoan taabo akanne ibukin kakawakina iaan ara katei ao kinakin te aba anne. Ngaia are N na ti katerei ngkanne itera tabeua ae I taku bwa a kakawaki bwa e aonga ni waaki te katine ma ngkai, imwain te tai are e karaoaki te mwananga ni kakae are e mwaneweia raou ni Minitita man te *MELAD.*

Ao N na ti katerei ngkanne koaua aika a kakawaki bwa e a tia ni karaoaki te kakaei iaon ana bokaboka Beru, ao e a tia n nako te naan *sample* ke te naan bokaboka aikai n nako ni kamatebwaiaki n te Kura ae Rietata i Biti. Ao e otinako mai iai bwa a rangi n rawata te naan vitamins, irons aika a rangi n bongana ibukin te naan *food supplement*.

Ao tiaiki ti ngaia, ma a rawata riki bonganana aika a na kona n taraki ae e na kona n ibuobuoki ibukin karaoakin te naan food supplement ibukia ara koraki.

Te kanganga ngkai iaon Kiribati ae ti noria, teuana te *effeciency* ae riki iaon Kiribati; te *iron efficiency*. Ao ngkana e noraki mwin te ribooti aio ao te naan bokaboka are e kuneaki inanon te naan nei, e nang high iai te naan iron *including* te naan *vitamins* ke ake a bongana ibukin rabwatara te Tia Babaire.

Te kateniua ngkanne bwa te taoro. Iai ana babaire te Botaki n Akawa bwa e nang tara karikirakean te taoro. E rangi ni kainanoaki te taoro tiaki ti ibukia kain abara ma irouia naba kaibuke n akawa ake te naan *perseinars.* Ao ti na katautau ke ti na ti karekea te tamnei ae e kangai; bwa iaon kaibuke aika akawa n ara marawa ao a kainanoa temwaiti n taoro ae e raka iaon 198,240 te tan n te ririki te naan kaibuke n akawa ake akawa inanon ara marawa.

Ngkana ko kataumwanea aio ni boona ae a kaboa iai te naan kaibuke aikai i Matiare ao e kona n angania te mwaiti ae $50,000,000 ni katoa ririki.

Ngaia are aikai teuana te kaubwai ae e tuai kona ni karaoaki. Karaoakin te taoro ae ti kona ni karaoia mai abara, ae e rangi n korakora taian *solar salt production.*

Ngaia are iai te kantaninga bwa a na taraki itera aikai irarikin te akawa ao terana riki, ao ti na manga tara naba karikirakean te taoro bwa e aonga ni kaitara ke e aonga ni manga reke bwa teuana te karekemwane mai abara.

Ngaia are aikai tabeua katoto te Tia Babaire are N na kateia, n na katinea nakon te Tia tei ae rine mai Beru bwa kanoan te waaki rake iaon te iango are e iangoia ibukin ana abamwakoro ae Beru.

Ao man tabeua marooro akanne te Tia Babaire au kantaninga bwa e na ibuobuoki ao ti boutoka te kaoti.

Tibiika: E rabwa te Minitita ao I a manga kanakoa ngkanne iaon au list aei nakon te Tia tei temanna mai Abaiang ae karineaki, Hon. Betero Atanibora. E nakoim.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao I kan taetae naba iaon te kaoti ae moan te tamaroa aio. I kan karabwa te Tia tei mai Beru temanna ae Hon. Bwatoromaio Kiritian ibukin tamaroan ana kaoti ae tabekia.

Ti kakoaua n te tai aio bwa kaubwaira ake iaon te aba ao ake i tari, e nang kona n anganaki an tai te Tautaeka ni kamatebwaia bwa a nang bane ni bongana.

Ao ti kakoaua bwa e a bon rangi n mwaiti ara kaubwai. Ao I taku bwa a boni kona naba n teke ara takete iai. E teke ana takete te Tautaeka are e iangoi ibukin ana *KV-20.*

Tao tiaki ti man te ika te Tia Babaire, ma ngaia noori taian taoro akana a riki iaon Beru, Marakei, ao tao iai ake i Kiritimati. Tao iaa riki taabo tabeua ake a reke aekan kaubwai aika a bon rianako naba teutana tarakira ngaira kain Kiribati.

Ngaia are I rangi n boutoka te kaoti aio te Tibiika, iaan te kantaninga are ti boni kona n rikirake mani kaubwaira.

Te bwai ae moan te kakawaki, ti na boni kaungaia kain abara ae Kiribati bwa a na marurung ao a na kukurei ni kabonganai taboni baia ma aia tarena ake a tia ni karikaki nako iai. Bwa ti ataia bwa man aia kakamwakuri ao a na kona ni kaotinakoa Kiribati n te tai ae na roko ae kaokoro.

Ngkana ti bane ni ikarekebai ma ara botannaomata n angania te kantaninga bwa ti na kona ni bit ate taratara, bwa tiaki ti taetae ni wiira ma tina karaoia naba n te mwakuri. Bwa e tangimwaka riki are ko bon nako ni mena irarikia am botannaomata ao ko mwakuri ma ngaia ao ko kaungaia ni kaubwai ake ko noori bwa a nang kona n riki bwa ana kaubwai te I-Kiribati.

Ngaia are I rangi n karabwa te Tautaeka ngkai e butimwaea te kaoti ae moan te tamaroa aio, ni katamaroan te kamatebwai ibukin karakan riki ana kaubwai ao ni karikirakean te kabwaia nakon te roro ae e boou.

Ti kakoaua te Tia Babaire, e koaua i abara i Abaiang e a rangi n mwaiti te bwaeao naba.

A tia ni kabwebweaki naba te naan bwaeao i Abaiang. Te tiwita ngkoa n taai aika nako, ai tera ngke e a manga reke ana iango te Tautaeka bwa tao e a manga moan iangoa naba karaoakin akanne bwa a rangi n mwatai iai kain au abamwakoro ae Abaiang riki kain au Atimwakoro ae Ribono ma Nuotaea.

Ao ti kakoaua bwa mwaiti mwakuri ma tarena ae I taku bwa a kona ni manena irouia ara botannaomata. Ngaia are I rangi n karabwa te Tia tei mai Beru n ana tabeka ae moan te tamaroa n te bwakantai aei. Ao ti karabwa ngkai e kona n anganira te kantaninga are ti na bane n ikoti ara iango ni karinna ao kairiria irarikin ana kaoti aio.

Ngaia are e rabwa te Tautaeka ao a rabwa naba Minitita ake a tia naba n taetae ngkana ta a tauraoi ni boutoka naba te kaoti aei ao a rabwa naba kain Tia tei Kaitara ngkai a nora naba riain ao tamaroan ma tikauarerein te kaoti aio. Ao ti kakoaua bwa marurungia ara botannaomata, n tabetai ao ara tarena te Tia Babaire ti kona n aranna bwa akea bongana.

Ngke e ingabong ao I tamnei ma tariu aei te Tia tei mai Marakei ao ti karauira n tamnei n tamnein Mr, Bean. Ti tamnei ao ti taku ao ti kangai; ao aio e a boni ware mirion ana mwane n ana tarena ae ti te kan tiroaki. Ao a rangi n mwaiti naba ara botannaomata ae

a rangi ni tarena n te kantiroaki ao a tuai ao a tuai mani ware mirion ma ai tera ngke a kona naba n taraki aekaki n tarena akanne bwa kaubwain naba te I-Kiribati. Ao tarena akanne ko aki ti ngare iai ngkai, ma ai terangke e kona naba ni kabongana te Tautaeka aio ni katea ke ni kakaea te iango teuana ni karaoa teutana bwa kanga taian birim aika a raoiroi ao ni manga kabonakoaki bwa ana reke naba aia mwane te roronrikirake. Bwa a kainano, a boo ubuia ngkai kain te YCL ao akea bwa e a bua teuare Na Ueara ao ti karabwa ao a tuai mani mirion.

Ngaia are ara kantaninga bwa ti kona naba ni kibarake n te kiba ae moan te tamaroa te Tia Babaire ni kairiria ma te aeka ni kaoti aio ma kaubwaira ao tarena aika moan te kakaongora. Ao ko rabwa te ibuobuoki ao I boutoka te kaoti.

Tibiika: Terana am *point of order* te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa I ti kauringko *Madam Speaker* bwa e a boo 6.00pm ni kaineti ma te Rules. Ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti n am kauring bwa ai bon ti teniman ao tao e boni bane bwa are ti 5 te miniti ao ngkana e *sum up* ao 10 te miniti.

I a kanakoa nakon te Tia tei temanna ae karineaki, Hon. Tauanei Marea e nakoim.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao I boni kan anga naba bwanau ni boutoka naba te kaoti aio ngkai kanga e teke naba nanou n te kaoti aio, iaan mwanewena naba ane e bon taekinaki ane te kabwaia ao te kaubwai.

Ao e koaua te Tia Babaire bwa ae e taekinaki n te kaoti. Ao I karabwa moa te Tia tei ae karineaki mai Beru n ana kaoti ae e a tia n tabekia aio, ao ti karabwa naba te Tautaeka ngkai e butimwaeia ao e na karaua n rinanona.

Eng, e taekinaki n te kaoti bwa kanga iai taekan taian nei ma baikara riki akana a na kona n iangoaki aron kawakinaia ke tao karinakia n te *world heritate* ane e taekinaki n te kaoti anne.

Ao I karabwa te Minitita ae karineaki n te *MELAD* n aron ana kaeka, ao e a tia n anga aron kabwaranakoana ao e tiku ngkai iroun te Tia tei ae karineaki ao tao boni ngaira ni kabane ake kanga ti iangoi naba aron kaubwain naba ara abamwakoro aika kakaokoro.

Ngaira i Nikunau, iai naba ara nei aika a rangi n bubura naba ao n iai naba kaubwai naba inanona. Ngaia are kanga I tabe naba n taratara naba te kaoti aio ao e koaua, ti na karinia ngaira kain Nikunau inanon te kaoti aio ngkana e na kona naba n reke naba buokara iai.

Eng, I kaitaua raou n Tia tei ae te Minitita n te Fisheries bwa e a tia ni kanakoa naba ana kabwarabwara

iaon bwaai aikai. E katuruturua naba ane te kaubwai ao te kabwaia. Ao e aoria bwa e reke naba ara tai ngaira n iangoa aio. Kanga I aki naba rangi n tangiria bwa a na rokanaki naba kaubwaira ngkana arona, ma are iai ana kamatebwai te *MELAD* ke tao antai akana tabeia. Ane a karaua ni kamatebwaia bwa e nga riki ae e na rawata mwanena.

Tao ngkana arona bwa e na rawata riki mwanen ane ena rin iaan te *world heritate* ke e nga riki te kabwaia ke te kaubwai ane e na kona nimwaiti. Anne ngkanne ti a tineia naba ngkanne iai.

Ao ngkanne ibukin au abamwakoro ae Nikunau, ke ara abamwakoro ae Nikuri. Nein Riki are nnen te baneawa. E aoria bwa are e na bon tiku ngkanne iroun te Fisheries n aron ana kabwarabwara are e a tia n taekinna.

E korakora kainanoan naba anne ao tao tera ngkanne are e na waakinaki iai.

Iai naba ara nei are teuana naba ae totoakaei naba ae arana Bekubeku. Ao anne te nei n taoro ngkoa ngkekei e tuai manga reke ngkai te taoro iai. Tera kanga aron manga buokan anne bwa e na kona ni manga reke te taoro naba iai.

Eng iai ara nei riki, I aki kani mwanewei ara nei akana tabeua. Ma eng kanga akanne aika ae I taku bwa I kani karinira naba ngaira iai inanon te kaoti aio. Te kaoti ae e tamaroa aio ao ti bubuti bwa eng e nga are e na katineaki ane e na kamatebwaia te Tautaeka, ao ngaira tao ara abamwakoro ae Nikunau ti tangiria naba bwa a na kawakinaki tao kaubwaira aikai ke ana karikirakeaki n iangoaki naba aron rikirakeia.

E aki rangi n abwabwaki au marooro Madam Speaker, N na kauarerekea ikai ao I boutoka te kaoti aio ao I kaunga te Tautaeka bwa e na karaoa ana kamatebwai ae e abwabwaki ao e na kawaekoa naba ni waakini akana a tia ni mwanewei ibukin iangoan tao te taoro ao tao bon te baneawa ao baikara riki.

Ao e rabwa te kaoti riki aio ao I a toki naba ikai Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ti a nakon ara marooro are imwina. Te Minitita n te *Line & Phoenix . Hon.* Mikarite Temari. E nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko karekea au tai, I taku ngai bwa e aki bwa e a boo 6.00pm ma e aoria.

Ti kaitaua te Tia tei mai Beru n ana tabeka aio ao ana kaoti aio bon ibukin abana. E kakawaki ae kona matemate ibukin abam ao e kakawaki naba ngkai ko rineaki ma abamwakoro kaotiko ao kakaei angaia naba bonganan bwaai iaon abam aika a tuai man noraki iroun te Tautaeka tao ngkoa ngkoa , a riai n noraki n taai aikai. Ao e kakawaki anne.

Ao ti nora kakawakina teuana, te taoro ao riki bon te bokaboka

kinakin Beru. Ao kinakina anne ao e riai n rinnkao inanon te *world heritate.* E riai e a boo taina. Ao ti karabwa nanona ngkai e uotiarake bwa e aonga ni kinaki iai te nati ni Beru ike e mena iai. Ke e mena i tinanikun Kiribati n taabo iaa. Ao ngkana e rinnako aio ao e a kinaki naba ngkanne te nati ni Beru iaon te aonnaba.

I karabwa tamaroan te waaki bwa e a boo taina. Ti a riai ni kinaki i tinanikun te aonnaba.

E a kakaeaki abara n te aonnaba, ti te *dot.* E nga Kiribati, e ngaia Kiribati. Ti a riai ni kaotia ngkanne mani baikai. Ao ngkana a oti ao e a kinaki riki Kiribati n te aonnaba. Kanga ti kakua ngkoa rongorongon Marakei ngke e moan roko Tiaina. E aki noraki Marakei ao ngkai e a kinaki n te aonnaba. A *assume* aomata ao e a kinaki ngkai. E a kinaki naba Marakei n te aonnaba. Kanga aekaki n rongorongo akanne aika a kakawaki ao e a na rinnako bwa kinakin aban Nareau.

N ara koaua ngaira I-Kiribati, abara te aba naba ae e bura man rine ao taan rabakau kaina ma ngkoa ma ngkoa. Ngaia are I boutoka te kaoti aio. Ao e rabwa naba bwa I taku ma ikanne ngkanne ao a kona n rinnako ngkanne aba tabeua akana a kan noraki naba aron bwa tera rongorongon abaia iaon te nei. N aekan ae teuae te aba ae te abamwakoro ae Nikunau aio e mwanewea naba teuana nein Riki. E aonga n reke naba rongorongon Nein Riki, karinna naba. Bwa e kanga arona ngkana e roko baneawana. E kanga aron mwakuriana, iai te utu aika taan moan rinnako ao iai ake imwina ao ake imwina riki ngkana e nang roko tain te baneawa arei. Kanga akanne rongorongo aika a kakawaki n am abamwakoro.

Ma e teke nanou n anakaoti te Tia tei mai Beru aio. Bwa inanon ana marooro ao e mwanewea te rabwata ae *PIPPA.* Ao *PIPPA* ana bwai Kiribati ao e aonga n ae tao e mataata kanga e mwaneweia ngkana e kona n reke buokana mairoun *PIPPA.*

N 4 te ririki ae e nako ao iai ana mena *PIPPA* ae *BRING PIPPA HOME.* Iai te mwane tabeua aikana a kona n reke ane e anganaki Betio, e anganaki Tarawa Ieta, e anganaki Butaritari, iai riki aba ae e reke tibwaia iaon katamaroan iaon abaia.

N aekan Betio tao e boni buaka ao ngkanne e reke te buoka iai.

Ngkana e reke ana tai n tiku iaon Tarawa, iai ara aobiti teuana ane te *Executive* ae e boou ngkai. Iai ngkoa teuare mai imwaina, e a boou ngkai te *Executive* e aonga n ata arana te teinnaina e *Lily Roger Kum Kee* e aonga n nako n te aba te baei. Antai ae e ataia ao e reke buokan ana iango iai ibukin abana ae Beru riki n te bokaboka ao te nei akanne e aonga ni buokia ni kamwaingingia riki ana iango bwa are e bubura naba te mwaiti aio. I taku bwa e kona reke $10,000. N ara ururing ao e kona n reke $10.000.

Ngaia are ai buokan naba te Tia tei mai Beru, kamwaemwae e aonga n ae e noraki am kakamwakuri irouia am aomata mai Beru. Ti kona ni buokiko iai. E tauraoi naba te Minitita n te Education ao te Minitita naba n te MELAD. A kona nirr mangkoe ni buokiko ni kakaea bwa e mena iaa ana aobiti PIPPA iaon Tarawa.

E koaua ti a kaitau n taian iango aikai ae te kakamwakuri. Ni moan tein te Auti aio ao I taku bwa e riai ni kakamwakuri naba Taan tei aika a boou. Kaoti ngkami bwa kakamwakuri bwa kam kona uotami ao riki kam aonga ni kabura abami are kam rineaki mai iai.

I a buokia naba aio ao I a kauataoa naba ibukin te Aono n Raina ao Kiritimati naba ngkana iai bwaai riki tabeua.

E rabwa te kaoti aio bwa ti aonga ni karini naba ara iango nakon te naan Ministry aika tabeia aio bwa e aonga naba n uringaki bwaai tabeua aika a riki iaon abara.

Mani bwanau aio *Madam Speaker* ao ngkana iai tibanakon te marooro aoI a kawenea bwa te kabwarabure. Ko rabwa ao tekeraoi am *week-end Madam.*

Tibiika : Kabaneana ngkoa iaon au *list* ai bon ti te Tia tei mai Betio are e tei baina. E nakoim te Tia tei mai Betio ao I a tara are imwina.

Hon. Ioteba Redfern: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua te Tibiika, I kan reita naba te marooro iaon ana kaoti te Tia tei mai Beru ae moan te tamaroa.

I karabwa te Tia tei mai Beru n ana kaoti ae ngaia ae e a maroroakinna n te tai aei. Ao n tarakina te Tia Babaire ao e koaua bwa ti tebo ma iai te kakamwakuri ao te mamarung iroun te Tia tei bwa ngaia a kaoti kanoan ana iango ae ti a noria ngkai n ana kaoti ae e a tabekia n te tai aei.

Ngaia I karabwa te Tia tei n aron ana tabeka ae ngaia e a karokoa imatan te Auti n te tai aei, ao e nang rinanoaki ngkai iroun te Maneaba ni Maungatabu n te tai aei te Tia Babaire.

E koaua te Tia Babaire, ti ata rongorongon Beru. Iai kaubwaina ae tanoata ao e kinaki iaon Kiribati te Tia Babaire, ao ngaia kanga ti a boutoka kanga aekan karikirake aikai te Tia Babaire bwa aonga n noraki aron manenaia te Tia Babaire.

Ngke ngkai e aki uotarake ana kaoti te Tia tei mai Beru aei, ao e na aki noraki te nei n baneawa ma te nei ni bokaboka ao a na aki tabeakinaki. Ma ngkai e a uotia ao e a karokoa imatan te Auti n te tai aei te Tibiika ao ngaia ngkai ae ara kantaninga bwa e na roko n te takete are e nang kinaki n te aonnaba ana nei ni baneawa aoana nein i bokaboka Beru ao a kaubwaina riki akana a tabekaki inanon te kaoti n te tai aei.

Ti karabwa te Tia tei mai Beru n ana kaoti ae e a tabekia n te tai aei., ti boutoka.

Ara karabwarabwa nakoina ao ara katekeraoi nakoina ao ara katekeraoi naba nakon ana kaoti are e uotiarake n te tai aei.

Ko rabwa te Tia Babaire anne kanga reitana mai ikai. E rabwa.

Tibiika: Ngaia n nang kaokia ngkanne nakon te Tia tei are bon ana kaoti te kaoti. Ao e nakoim te Tia tei mai Beru Hon. Bwatoromaio Kiritian. E nakoim.

Hon. Bwatoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika. Ao I a kaota kukurein nanou ma kain abau ae Beru ni butimwaean te kaoti aei are I taku bwa ti a kaman karaua ni mwamwamiraia bwa te kaubwai teuana ae e riai ni karikirakeaki. Ao e rekereke naba ma aron maeura te rongorongo bwa e rekereke naba ma aron maeura iaon Kiribati mai tabon Kiribati nako tabona.

Kinakin kaubwai aikai e boni moa man te rongorongo ae te *climate change.* Boni kanoan te climate change bwa a mate ni baki aomata ao e a roko te rongorongo n te kanoa ni mii, kam a boni bora ni mate ao te amwarake ane ma aron naba anakina inanon te mii. Ngaia are e rangi n kakaongora ao bon te kantaninga bwa e na noraki aei n te aonnaba ao e na kakaeaki bwa tera are e riki mai iai mai iaon tano. Ao e aki ngkoa ao ngaia te kaubwai teuana ae tao irabubua aron anakina.

Ngaia are I rangi n kakaitau n aron are e butimwaeia te Tautaeka n aei ao tao e na raka nako riki aron noran te kabwaia ao rikiraken abara man aia kamatebwai te Minitita man te *MELAD* ao man te Akawa n aron ae a tia n taekinna.

Ao I a kakaitau n aron ae a ti an tabekia bwa te ibuobuoki iaon te kantaninga aio.

Ao e koaua ti bon rangi n tangira riki are kanga ana boo iai kain abara bwa e buakaka ngkoa are e a manga kainaki ao e a manga uotakinako ao a karekemwane ao ti aki boo iai.

Ngaia are man ami itera bwa tera ae ti katinea ao ae e nga ae ti na nano iai, ao I taku bwa bon te Tautaeka aio ae e na waakina aio ma te kantaninga bwa e kakawaki riki ae a na boo iai kain abara n aron kabwaiana ma aron rikiraken te kaubwai ibukin abara.

Eng, ao I a kaitauia naba taan taetae ake a rangi n boutoka aio ao a karinea ao n noria bwa te kaoti ae e rangi n tamaroa.

Kam rabwa ni boutokan aei riki te Tautaeka ao I a katokia ikai. Ko rabwa.

Tibiika: Ao kaubwain abara iaon te aba ao ara marawa a riai ni karekeaki mai iai te kabwaia ao rikiraken te kaubwai. Ibukin aikai a ao te Auti aio e na butia te Minitita are tabena ni mwakuria aron ae e na kinaki iai kaubwain abara aika nein baneawa, nei n taoro ao

kaubwai riki tabeua iaon te aba n aron te nein i bokaboka i Beru bwa a na kinaki n te *World heritate site* are e na kona ni kateimatoaki n te mwane ni buoka. Akana a butimaeia ke a kangai eng, ao akana aki ke a kangai ti aki. Akana a butimwaeia, ao akana aki. E nakoia ake a nano iai.

Ao ngkai e a bon tia n roko te kauring ibukin ae e a boni boo te tai are ti nang motirawa iai, ao n te tai aei ao I a kukurei ngkanne ni kamotirawa te Auti.

Ma imwain ae I kamotirwa ao iai ae e kani marooro. Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ae ko karineaki. Ao teniua au marooro. 1. Bon te kaitau, 2, te raraoma ke te kabwara bure ao ai te katekraoi.

Iaon te kaitau. Ti a kaitaua moa Atuara n ana akoi ao n ana tangira ae e a tia ni kakawakinira, ni kakawakiniko naba *Madam Chair* inanon karaoan naba tibwangam ae e kakawaki ibukin ana Auti n tei abara ae Kiribati.

Te kauoua ni kaitau, bon nakoim *Madam Chair* n reitaki ma am taani mwakuri te Kiraka ao taani mwakuri ni kabane. N reitaki ma te Tia Korobokin te Kabineti, taan koroboki, taani mwakuri n te aobiti ao ai kain ara abamwakoro n reitaki ma bura ake boni ngaia ake a tabeakini arora ni katoa bong.

Te kauoua ngkanne, ai boni bwanan te raraoma. E koaua bwa are inanon uneakinan karaoan te eti ma te riai ibukia ara botannaomata ao n tabetai a kona n tibanako wiira, a kona naba n tibanako ara taetae. Ngaia are ti a kawenea n reitaki ma Rabwatan te Tautaeka ao Rabwatan te *party* ae Tobwan Kiribati, ao ti a kawenea bwa ai te kabwara bure nakon am Taibora. Tao iai taai aika ti nano rieta n ara taetae n reitaki ma Mataniwin te Kaitara ao kain te Kaitara ao ai boni kain *Party* ake uoua ke teniua ao ai bon raora ni kabane ao n reitaki ma te ongora. Ti a karautaeka naba nakon te ongora.

Ao te kateniua ngkanne ai te katekeraoi. E koaua ti a katekeraoa tokin ara Auti ae moan te kakawaki aei ao ti a manga katekeraoira n tibwangara are ti a manga reitinako tao n te aobiti ke te okirikaki nakoia ara botannaomata ao ai bon inanon karaoan tibwangara aika a kakawaki. Te Marui, te Raoi ao te Tabomoa iaora ni kabane. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara, iai am marooro.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tia Babaire. Ao tao ti na kanakoa naba bwanara man ara itera. Te bwana ni kakaitau.

Te kaitau moa nakoim te Tia Babaire, te Kiraka ao kain te aobiti ni kabane ibukin nakoraoin aron kanoan te 2 ni wiiki ae e a tia n nako ngkai.

E koaua bon aron kanoan te bobowi n taainako te kaetieti.

Kanimabong 4 n Tebetembwa 2020

Ngaia anne ti karabwai ngkami ibukin ami tataona n nano nakoira ao ami ibuobuoki ni boutoka nakoira Taan tei.

Ti a kaitaua naba te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, ao ana Minitita ibukin naba tibwangaia are a tia ni karoaia ibukin Kiribati ae maon te kakawaki ao riki kanoan ara 2 ni wiiki aei.

Kaotinakoan ana Taeka ni bau te Beretitenti, ibukin te Tautaeka ao te Kataumwane. Ti kaitau ibukin anne ao ti kaitauia naba taani mwakuri, Tia Koroboki naba n te Kabineti, Taani Korobki ao ni kabane taan mwakuri n ana Botaki ni mwakuri nako te Tautaeka ao ana Kmbb naba te Tautaeka ake e r g korakora tibwangaia ae a tia ni karaoia ibukin Kiribati.

Ti a kakaitau naba bon nakoia ara utu. E koaua ngaira are ti tetekateka inanon te Maneaba aei ni katoa bong, ao iai aika a biriakin arora ara utu, kain abara, tao natira tibura, tarira mwanera. Ti rangi ni kakaitau naba ibukin teimatoan aia boutoka nakoira. Bwa ngke arona bwa akea aia boutoka, ao e na aki rangi ni bati n nakoraoi aron ara waaki ikai ngaira n tatabemanira nako.

Eng bon te kakaitau naba ao ai bon te katekeraoi tao riki nakoira, tao nakoia raora n Tia tei ake kanga ti boou. Bwa I taku bwa e rangi n korakora tibwangara naba ae ti a tia ni karaoia n te bowi aei. Ao ti a kaitauia riki ni katekeraoia raora ake a boou ake a tekateka inanon te Kabineti.

E rangi ni korakora tibwangami ae kam a tia n tabekia ngkai ibukin nakoami n tararua, n tararuai ami taboni mwakuri aika kakaokoro. Ti katekraoi ngkami ao ti kamoamoai ngkami n aron are kam a tia ni karaoia ibukin kanoan tibwangami ae kakawaki ibukira ngaira kain Kiribati.

Ao ai bon te katekeraoi nakoira ni kabane, ao te bwana naba n raraoma man ara itera te Tia Babaire. Te bwana n raraoma tao ngkana arona bwa iai naba taian tibanako aika a tia n tibanako man ara itera. Ao tao ai bon te bwana ni bubuti tao ibukin taai aika na roko.

Tao e koaua tao bon iai tangin nanora ngkai aikoa bane n oti kanoan ara titiraki. Ao tao e kakawaki naba bwa are a ongora ngkai ara botannaomata, ake tao a tuai n ongo ara kaoti are tao a tia ni bubutira bwa ti na uotiarake bwa tao ata ngkai bukia, e aki reke taina n te tai aei. Ma ti a manga noria n taai aika na roko.

Tao ibukin titiraki ake a tia naba ni butira bwa ti na mwemweki n te Maneaba n te tai aei, aikoa reke naba taia n te tai aei. Ao tao ti na boni kauataoa ara bubuti nakon te Tautaeka ngkana arona bwa n taai aika na roko ngkana iai nikiran tao titiraki ke tao te naan kaoti ae a kakawaki ibukin te botannaomata. Aei ibukin Kiribati ae bwanin. Ao ti na bubuti ngkana a kona n nora riaina bwa tao a na kananaua te tai ke tao a na taraia riki ni boong are, tao n aron ara bowi n te tai aei.

A boni bua boong aika uoua. Nanona bon iai titiraki ake a na bon aki toka ke tao kaoti, ma tao n aekakin taai aikai ti na rangi n bubuti ngkana arona bwa e kona n nora riaina te Tautaeka tao ni kananaua te bong n onea mwin boong ake a na bua.

Ao tao e koaua tao ti ibukin tao kanoan ngaira ara kanoa Taan tei n ara kaoti ao n ara titiraki. Tao anne ai bon te bwana naba ni bubuti. Ao a bon ongo ara botannaomata tao ibukin aki moa kaotin aia kaoti ao aia titiraki n te tai aei.

Ao ti rangi n kakaitau r iki ao te katekeraoi nakoir ani kabane, ma iriara te Mauri te Raoi ao te Tabomoa ao ana bau abara ae Abemama are te Mwamwaimwai, te Mamaranran ao te Mamaeu n taainako. Kam rabwa ao ti na bane n tekeraoi.

Hon. Tebao Awerika: *Point of order* te Tia Babaire.

Tibiika: Tera am *point of order. te Tia tei mai Betio.*

Hon. Tebao Awerika: Te Taeka ni bau anne, tiaki te Taeka nib au e a kamatauninga te Auti aio. Ao I butiko bwa ko na *Rule it* bwa e a *unparliamentary.* Bwa e na riai ni bane ni butimwaeaki irouia kain te Auti aio ma e mwaiti kain te Auti aio ae aki butimwaeia. Tiaki aio ana Auti Abeamama n ting bwa ana Auti Kiribati ae bwanin. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Are I a tia ni kanakoa ngkoa au Ruling ao kanga ti tebo bwa I namakinna bwa kain Abemama a nang kamoamoa iai. E nang rawata te marooro ae e roko a kaitau ngkai e kinaki iai. Are bon te I-Abemama neiei, ti anganna karineara n aron ae e bon taekinna bwa ana Bau ao ti aki kauntaeka bwa e a bwara te Auti. Are e nang bon tei ami Komete are Rules of Proceedure ao ngkanne kam a karin nako ami iango are kam bwa kam na katamaroa raoi iai butin ami Auti aei.

Ma ti a butimwaeia moa n te tai aei te Tia tei ae ko karineaki, I a butiko. Iai riki ae e na marooro ke n nang kabwara te Auti. Tao bon akea.

Ao N na ti kanakoa au katanoata tabeua imwain ae I kabwara te Auti. N na bon riai naba ngai n anga moa bwanau ni kaitau nakoimi ni kabane. E boni moa mairoun te Beretitenti, te Kauoman, ami Minitita, ami *back benchers* kain te Tautaeka. Te *Leader* n te Kaitara ma kain am *party* ni kabane. Party, te party are i nuka ma kaina ni kabane. Te party ake uoua are Boutoka te koaua ao bon ara Tia tei naba are e bon Inaomata ibon iroura. Boni bwanau ni kabwarabure ao ni karautaeka nakoiomi ngkana arona bwa iai tibanakon te babaire man ami Taibora.

Ami bure bon akea irou, bwa aei nnemi ni kaetieti nakon te Taibora ao ni boni kaetieti ibon iroumi. Ngaia are bon akea te kanganga inanon ara bowi ikai bwa e kakawaki bwa ti na boni kaeti arora

riki boni ngkami Taan tei ibukin ami waaki ao riki ibukin karaoan ara bowi bwa e na buti inanon te rau ao te kukurei n taainako n akea te teebururu bwa aonga n ongora raoi te botannaomata ami marooro ao ata raoi te bwa e e riki inanon te bong teuana ma te bong teuana.

Ngaia are I bon reitai ma kain au aobiti ni kabane, e bonim oa mairoun te Kiraka ni karokoa kain au aobiti n te Maneaba ni Maungatabu. Ngkana iai aia kairua, tibanakoia inanon aia tai n *serve*-ningkami inanon te 2 n wiki aei, ao I a boni kawenea bwa te bwana ni kabwara bure nakoimi ni kabane n te tai aei. Ao tera ngke kam a boni mwaninga taekaia, kairuara n te tai aei ma kabwakara, ti a uoti ngkanne bwa katamaroan ara waaki nakon te bowi ae na roko n te tai are ti na baireia iai.

2. I boni kaoi ngkami bwa iai ara cock tail closing refreshment teutana ae e na karaoaki ni bon ara tabo are kam taneiai iai. Ti a bon start naba man te aoa 7.00pm, tao bon ti 1,2 aoana ao ti a bwaranako naba. Bwa e reke naba ami tai ni marooro ao riki ami titiraki ake ami mwemwe ngkai, tao e reke naba ami tai ni marooro iai ma Minitita ao baikara riki bwaai ake aki otinako inanon te tabo aei ae kam na riai ni kaotinakoi.

3. Ai boni ti katanoatan ara CPA meeting are e na boo n 8 *September 2020*, te Kauabong ma kam a note naba bwa iai te reta ane kam boni kaoaki iai ma e bure bwa 8 n Aokati ane e mwakoro, ma e na boni boon te Kauabong aei 8 n Tebetembwa, n te aoa 2.00pm.

Ngkanne ti akaibiton te tai anne ibukin ami *CPA Meeting.*

Tao ai bon akea riki mai irou. Ti na bane n tekeraoi, ara bau ni kabane. Te Mauri, te Raoi te Tabomoa. Ao I a kukurei ngkanne ni kabwara te Auti, ni kamotirawa moa te Auti n te tai aei ni karokoa te tai are I baireia iai. Ao kam rabwa. E bwara te Auti.

Kanimabong 4 n Tebetembwa 2020

KAONGORA

Kaongora	Iroun	Iteraniba
Katanoata mai iroun te Tibiika	Tibiika	1
Babairean ana kanoa te Tautaeka	HE.Taneti Mamau	60
Katanoata mai iroun te Tibiika	Tibiika	412
Ana kanoa te Tautaeka	HE.Taneti Mamau	417
Ana kaonogra te Minita n te Onaoraki iaon te Aoraki ae te Corona-Virus	Hon.Dr Tinte Itinteang	656

TITIRAKI AO KAEKAIA

TITIRAKI	TABEKAKI IROUN	NO	ITERANIBA
Katauraoan aia DW n te Kauntira n Tabuaeran n te aro bwa e na aki manga rimwi kabwakana taian hire	Hon.Tekiau Aretateta	9	2
Bwaka ia beban kinakia kaain te Botaki ae Erian Community	Hon.Tauanei Marea	20	4
Karaoan kawain Tarawateinaieta nakon te Korota	Hon.Harry Tekaiti	50	7
Te tai are e na moan waaki iai te raka ni boo ibukin te uanikai ae te Banana	Hon.Tinian Reiher	66	9
Karaoan kawain Tabuaeran man te itera Meang	Hon.Tekiau Aretateta	11	14
Katokan te kanganga tataren te bwaa iaon Abemama	Hon.Tessie Eria Lambourne	70	16
Rongorongo ataeinaine aika nei Tetiria ao Tinabora ibukin tikuia iaon Aotiteria	Hon.Ioteba Redfern	25	22
Bubuti karokoan te ran man te PUB n te kawa ae Eita	Hon.Taoaba Kaiea	72	25
Katamaroa nakon koreakin nii ma kaai n amwarake n taabo ake a ritinaki	Hon.Tinian Reiher	79	28
Ana karikirake Banaba iaon karaoan	Hon.Tibanga Taratai	77	31

te Ramp			
Buokan baoia ana taan katine takataka Nikunau	Hon.Tauanei Marea	81	33
Kabaikoakin riki kabwakaan aia sitting allowance Taan Moti iaon abamwakoro	Hon.England Iuta	85	35
Abamwakoro ake a tia n reke tibwaia te solar light mai iroun Tiaina	Hon.Ieremia Tabai	82	39
Karakaan boon te rau	Hon.Teima Onorio	63	41
Babaire ibukia aoraki ake a kainnanoa karaoakin aorakia itinanikun Kiribati	Hon.Dr Kautu Tenaua	84	43
Katean riki teuana te Ward ibukin Makin Meang	Hon.Pinto Katia	86	44
Kainnanoan te Auti n takataka riki teuana ae boou iaon Arorae	Hon.Teima Onorio	97	46
Kabwakaakin boon tangoan taabo n rinerine ibukin rineakia Taan Tei ao te Beretitenti	Hon.Moannata Ientaake	91	50
Katean te tabo ni karao amwarake mani uanikai ao bukinikai iaon Butaritari	Hon.Tinian Reiher	98	52
Katean aia onaoraki kaain te kaawa ae Nuka i Beru nakon te bwai ni imatang	Hon.England Iuta	56	138
Ana kamaeuaki ni ngai tauran kawain Betio	Hon.Tebao Awerika	41	141
Tibwan Tabuaeran taura tiora	Hon.Tekiau Aretateta	8	143
Tangairan karaoan te buriti are i Buota	Hon.Terieta Mwemwenikeaki	67	145
Aki tauan baoia ataein te reirei iaon Abemama	Hon.Tessie Eria Lambourne	68	148
Ana iango te Tautaeka ibukin te onaoraki ae Kieia Ataei Tabiteuea Meang	Hon.Dr Kautu Tenaua	65	153
Tangiran te katamaroa nakon kawain Beru	Hon.England Iuta	60	156
Teimatoan aki raoiroin te intanete ao te mobile tareboon iaon Abemama	Hon.Tessie Eria Lambourne	69	159
Tataningan onean mwiin solar light ake a karaoaki mai Taiwan	Hon.Dr Kautu Tenaua	64	162
Rokon te mobile tareboon iaon	Hon.Tekiau Aretateta	7	165

Tabuaeran			
Bwakan aia mwane kaain Banaba	Hon.Tibanga Taratai	76	167
Katamaroann te intanet iaon Arorae	Hon.Teima Onorio	95	172
Tein booia taan bwaani wanikiba i Tabiteuea Meang ni kabotauaki ma ake i Tarawa	Hon.Dr Kautu Tenaua	66	174
Te kanganga ni matematen te tareboon iaon Makin	Hon.Pinto Katia	87	177
Ana karikirake Banaba iaon kaboan kaa n ran ao katean te street light	Hon.Tibanga Taratai	75	180
Ana ribooti te IMF ni irekereke ma Air Kiribati	Hon.Ieremia Tabai	83	183
Karekean te kanuanga nakoia Taan Reirei ake a Multi-class	Hon.Betero Atanibora	101	187
Kakoroan nanon ana motinnano te Tautaeka are kawenea nakon te botanaomata	Hon.Moannata Ientaake	90	190
Taraan aia mwakuri Taan Reirei ma kakaokoron aia level	Hon.Betero Atanibora	103	192
Karaoan te kawai ma Marae ni wanikiba i Butaritari	Hon.Tinian Reiher	54	295
Kamatoan raoi te mwakuri ni katamaroa nakon te marae ni wanikiba are i Beru	Hon.England Iuta	57	299
Kaboan riki wheelchair irarikin ake a bwai n tangiraaki	Hon.Dr Kautu Tenaua	108	303
Katamaroan riki ana waaki te Oceanlink iaon te tarebon iaon Butaritari	Hon.Tinian Reiher	80	304
Ana Komete MWYSA are tabe ma rinanoan aia mwane mwauku	Hon.Koraubati Remuera	113	309
Karaoan raawa n roro n tabo aika Teaoraereke Maeao ao Bikenibeu Mainiku	Hon.Taoaba Kaiea	71	310
Babaire ibukin mwakurian ana Causeway Onotoa imarenan Temao ao Otoae	Hon.Taiaki Irata	119	315
Katamaroan ana rawa ni kaibuke Maiana are teimatoaaki nakoraoina	Hon.Koraubati Remuera	39	318
Katamaroan taabo n takakaro iaon kaawan Kiritimati	Hon.Jacob Teem	140	321
Karaoakin kawaia kaain Kuria	Hon.Banuera Berina	133	323
Kateakin riki teuana ana JSS	Hon.Betero Atanibora	102	326

Abaiang man te itera Maiaki			
Katamaroan ana karikirake te KIRITWATSAN iaon te ran i Nikunau	Hon.Tauanei Marea	125	328
Kamwaitaki riki taabo ibukia Form 7 iaon Kiribati	Hon.Taberannang Timeon	116	329
Ana babaire te Tautaeka ibukin kamaeuan te mitin ni karao ran iaon Arorae are a maan n aki mwakuri	Hon.Teima Onorio	126	331
Hon.Taberannang Timeon	Hon.Taberannang Timeon	115	334
Kainnanoan te uaabu ao te rawa iaon Teraine	Hon.Tekiau Aretateta	114	343
Te babaire nakon ana tangke n ran Aoniman Katorika i Beru	Hon.Batoromaio Kiritian	129	418
Baoia ataein te reirei ibukia anakiia ao nikirakiraia n tain aia motirawa	Hon.Jacob Teem	156	421
E na tia ni ngai kawain Kiritimati	Hon.Jacob Teem	138	427
Ana taeka nib au te Beretitenti ibukin karekean kanaia ataein te reirei i kabane	Hon.Taberannang Timeon	114	433
Karokoan te iti nakon riiti ake a boou iaon Kiritimati	Hon.Jacob Teem	141	437
Te booti n akawa ma intinna te 30HP ibukin Tabiteuea Meang	Hon.Taberannang Timeon	117	447
Boon baoia ataein te reirei i Onotoa	Hon.Taiaki Irata	120	452
Kabwakaan te mwane are $50 te taara nakoia ataei ake iaan 5 te ririki	Hon.Terieta Mwemwenikeaki	121	455
Rakan boon te rau iaon aba	Hon.Terieta Mwemwenikeaki	122	458
Tataren aia bwatin kain te Meria Ward	Hon.Batoromaio Kiritian	128	460
Karaoan ana Maneaba Full Moon KUC Aiaki ao ana umwantabu KUC Tekatana	Hon.Taiaki Irata	22	661
Babaire ibukia ataei ake aki nako aia course n USP Campus Teaoraereke	Hon.Batoromaio Kiritian	132	662
Katean teuana te JSS iaon Makin	Hon.Pinto Katia	88	663
Rongorongon nikiran ana kaintabwi Temarawa Kawaitu	Hon.Harry Tekaiti	51	665
Kabonganan te mwane n Tania ibukin kabwaian te botanaomata	Hon.Tebao Awerika	74	668
Kabwakan aia mwane mwauku are	Hon.Moannata	92	668

e mate teaina baina ma waena	Ientaake		
Katean te Mini-Copra Mill iaon Nikunau	Hon.Tauanei Marea	110	669
Katamaroan ana service ANZ Bank nakoia te botanaomata	Hon.Koraubati Remuera	152	672
Kamataata iaon tein booia kaimoann Nei Manganibuka	Hon.Ioteba Redfern	161	675
Bubuti kanakoan Naman nei Raoi are e koro i Rawannawi i Marakei	Hon.Moannata Ientaake	89	676
Karekean onean mwiin kiban Onotoa n 18 n Aokati ngkai e tuai man reke tokaia	Hon.Taiaki Irata	127	678
Tera ngkai te babaire ibukin nei Tangangau Bridge ngkai e tuai man kabonganaki	Hon.Moannata Ientaake	93	682
Onean mwiin te bwai ni kaaua te ika iaon Beru Maiaki	Hon.Batoromaio Kiritian	131	683
Akean ana maneaba Tarawateinaieta man ana karikirake ngkoa Taiwan	Hon.Harry Tekaiti	105	684
Katamaroa nakon rawan Taboiaki iaon Beru	Hon.Batoromaio Kiritian	130	686
Moanibwaiaki Marakei iaon katean Maneaba aika bwai ni imatang	Hon.Moannata Ientaake	145	687
Kateirakeaia Tan Moti iaon Betio	Hon.Tebao Awerika	174	688
Katean ana onaoraki Betio ae Taubobonga	Hon.Tebao Awerika	168	689
Tataren te tioka ae namakinaki iaon Kuria n taai aika nako	Hon.Banuera Berina	134	691
Kainnanoan te mwakuri ni katamaroa nakon te uaabu are i Kiritimati	Hon.Jacob Teem	139	691

TAIAN KAOTI

SUBJECT	MOVER	MOTION NO.	PAGE
Tangiran kabwakaan te kabomwi nakoia bwatintia ake a bua maeuia n MV Butiraoi	Hon.Ieremia Tabai	3	354
Te Mwane ni Karikirake ibukin 2020	Hon.Dr Teuea Toatu		591
Taonakin te Tua ni Kaetieti ae te	HE.Taneti Mamau	12	625

Kibu 37(1)			
Katean te Komete ae e na Rinanoa ana Tuan i Kaetieti te Maneaba ni Maungatabu	HE.Taneti Mamau	13	628
Katean te Komete ibukin Katamaroakin te mwakuri ni Kuakua iaon Kiribati	HE.Taneti Mamau	14	632
E butiaki te Tautaeka bwa e na karaoa ana tabo ni kamanomano ibukin te aoraki ae te Covid-19	Hon.Moannata Ientaake	9	698
Katamaroan kibakiba nako aban nako Kiribati	Hon.Pinto Katia	4	726
Kaubwain abara iaon te aba ao ara marawa a riai ni karekeaki mai iai kabwaia ao kaubwai	Hon.Batoromaio Kiritian	5	761

TAIAN BIIRA

Mover	Short Title	First Reading	Committee stage	Second Reading
Hon.Dr Teuea Toatu	Te Biira ni Kataumwane 2020	1/09/2020	3/09/2020	